

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या 8023
काल नं० 289.2 ए।ए।
खण्ड 4

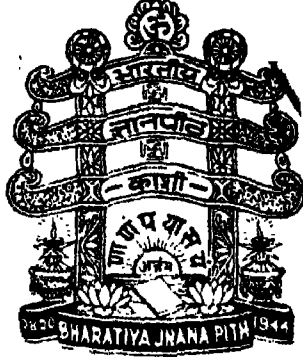
ज्ञान मन्दिर
न्यू सेण्ट्रल जूट मिल्स कम्पनी लिमिटेड,
बजबज, चौबीस परगना
की ओर से
श्री सिद्धचक्रविधान महोत्सव के
सानन्द सम्पन्न होने के उपलक्ष में
सादर भेंट

ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन ग्रन्थमाला [संस्कृत ग्रन्थाङ्क १८]

महाकवि हरिचन्द्र विरचिता

जीवन्धरचम्पूः

संस्कृत, हिन्दी टीका सहित

—सम्पादक—

पण्डित पन्नालाल जैन साहित्याचार्य

भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

प्रथम भावृत्ति

७०० प्रति

भावण वीर नि० २४८४

वि० सं० २०१५

जुलाई १९५८

मूल्य ८६०

स्व० पुण्यश्लोका माता मूर्तिदेवीकी पवित्र स्मृतिमें तत्सुपुत्र साहू शान्तिप्रसादजी द्वारा

संस्थापित

भारतीय ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन-ग्रन्थमाला

* संस्कृत ग्रन्थाङ्क १८ *

इस ग्रन्थमालामें प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, हिन्दी, कन्नड, तामिल भादि प्राचीन भाषाओंमें उपलब्ध आगमिक, दार्शनिक, पौराणिक, साहित्यिक और ऐतिहासिक आदि विविध-विषयक जैन साहित्यका अनुसन्धानपूर्ण सम्पादन और उसका मूल और यथासम्भव अनुवाद आदिके साथ प्रकाशन होगा। जैन भण्डारोंकी सूचियाँ, शिकालेख-संग्रह, विशिष्ट विद्वानोंके अध्ययन-ग्रन्थ और लोकहितकारी जैन-साहित्य ग्रन्थ भी इसी ग्रन्थमालामें प्रकाशित होंगे।

ग्रन्थमाला सम्पादक

डॉ. हीरालाल जैन,

एम० ए०, डी० लिट्०

डॉ. आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये,

एम० ए०, डी० लिट्०

प्रकाशक

अयोध्याप्रसाद गोयलीय

मन्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ

दुर्गाकुण्ड रोड, वाराणसी

मुद्रक—बाबूलाल जैन फागुल्ल, सन्मति मुद्रणालय, दुर्गाकुण्ड रोड, वाराणसी

स्थापनाब्द
फाल्गुन कृष्ण ६
वीर नि० २४००

सर्वाधिकार सुरक्षित

विक्रम सं० २०००

१८ फरवरी सन् १९४४

भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

स्वर्गीय मृतिदेवी, मातेश्वरी माहू शान्तिप्रसाद जैन

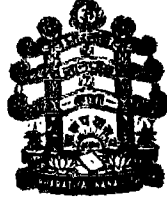
JNĀNAPĪTHA MŪRTIDEVĪJAIN GRANTHAMĀLĀ
SAMSKRIT GRANTHA NO. 18

JĪVANDHARA CAMPŪ

MAHAKAVI HARICANDRA

WITH

SAMSKRIT, HINDĪ TRANSLATION

Editor

Pandit PANNĀLĀL JAIN, Sahityacharya

Published by

BHĀRATĪYA JNANAPĪTHA KĀSHĪ

First Edition }
700 Copies }

SHRAVANA VIRA SAMVAT 2484
VIKRAMA SAMVAT 2015
JULY, 1958

{ Price
Rs. 8/-

BHARĀTĪYA JNĀNAPĪTHA Kāshī

FOUNDED BY

SĀHU SHĀNTI PRASĀD JAIN
IN MEMORY OF HIS LATE BENEVOLENT MOTHER

SHRĪ MŪRTI DEVĪ

BHĀRĀTĪYA JNĀNAPĪTHA MŪRTI DEVĪ
JAIN GRANTHAMĀLĀ

SAMSKRIT GRANTHA NO. 18

IN THIS GRANTHAMĀLĀ CRITICALLY EDITED JAIN ĀGAMIC PHILOSOPHICAL,
PAURĀNIC, LITTEARY, HISTORICAL AND OTHER ORIGINAL TEXTS
AVAILABLE IN PRĀKRĪT, SAMSKRIT, APABHRANSHA, HINDI,
KANNADA AND TAMIL ETC., WILL BE PUBLISHED IN
THEIR RESPECTIVE LANGUAGES WITH THEIR
TRANSLATIONS IN MODERN LANGUAGES

AND

CATALOGUES OF JAIN BHANDARAS, INSCRIPTIONS, STUDIES OF COMPETENT
SCHOLARS & POPULAR JAIN LITERATURE WILL ALSO BE PUBLISHED

General Editors

Dr. Hiralal Jain M. A., D. Litt.
Dr. A. N. Upadhye M. A., D. Litt.

Publisher

Ayodhya Prasad Goyaliya
Secy., Bharatiya Jnanapitha
Durgakund Road, Varanasi

Founded in
Phalguna Krishna 9.
Vira Sam. 2470

All Rights Reserved

Vikrama Samva 2000
18 Febr. 1944.

GENERAL EDITORIAL

1. *A Sramana and his Literary Activity.*

Never wearied is a Sramana, especially a Jaina Teacher, in narrating tales embodying ethical ideals for the moral amelioration of the individual, and through him of the society and humanity at large. He awakens the moral consciousness of the erring soul and then prescribes the ways of correct human behaviour not only for the spiritual emancipation of the individual but also for the moral stabilization of the society. He has inherent faith in human goodness and works with eternal hope to correct the erring lot : it is a part of his mission of life. What Aldous Huxely has said is quite apt : 'Pragmatically human beings know pretty well what is good for them, and have developed myths and fairy tales, proverbs and popular philosophies, behaviour-patterns and moralities in order to illustrate and embody their findings about life' (Science, Liberty and Peace, p. 51).

The major mass of the Indian population never possessed an intellectual type of religion, but pursued only crude forms of worship of the Ancestors, Mother Goddess or Family Deity etc., out of fear or for seeking favour. Different religious Teachers have been trying to win this mass for their following. Some deified the forces of nature and astral bodies, and the priest constantly appealed for their worship lest their wrath might cause them some harm. Some others created awe, consequently worshipful attitude, by mesmeric elaboration of sacrificial rituals, often luxuriously and lavishly celebrated under princely patronage. But the S'ramana had different ways of enkindling religious and moral consciousness in the society. He placed before the society ideal individuals who had attained spiritual emancipation and consequently became the counterparts of deified objects of worship : in fact, they are examples to be followed and their biographies are a source of inspiration. More than this he emphasised the moral law of Karman which automatically functions throughout the career of the soul through different births : one cannot escape the fruits of one's thoughts, words and acts. In fine, every one is what he has made himself and would become what he wants to shape himself into : the question of divine intervention either by way of favour or punishment is irrelevant. This philosophical position required the S'ramana to preach to the society moral

precepts of universal character, namely, Ahimsā, Satya, Saṁyama etc., through tales and parables in which pattern characters were presented; and their behaviour under given circumstances was to be a moral lesson to the reader. If the family feud of a tribal people like the Kauravas was used for the glorification of an incarnation of Viṣṇu by some religious school, the Śramanic teachers used it as a part and parcel of the account of the Yādava family to place before the society different characters who get the fruits of their Karmas incurred by them in a number of lives. Their biographies narrate the lives of their souls in different births which are to be studied as a continuous and connected whole. The Jaina teacher wherever he went picked up the local myths, legends, bardic episodes, family accounts, popular tales etc. and fitted them in the pattern of his moral narratives. He addressed the masses more than the classes. Obviously he picked up the language of the area and used it effectively, if required, even by enriching it. Language was only means to an end, and to begin with no language had any religious sanctity as such for him.

2. *Jaina Narrative Literature.*

The Jaina Teacher has immensely enriched Indian literature, especially the narrative branches of it, in different languages like Sanskrit, Prākṛit, Apabhraṁsa, post-Apabhraṁsa verging on the borders of Old-Rājasthānī, Old-Hindī and Old-Gujarātī, Tamil and Kannaḍa. The Ardhamāgadhī canon gives a number of tales. 'The didactic tone is apparent in all of them. These tales 'want to give lessons in good behaviour both to monks and householders or to nuns and house-ladies. The pictures of the past and future and the horrors of transmigratory circuit warn the believer to tread the path of piety; even if he has erred, there is a better future for him; and he should follow the instructions of a teacher like Mahāvira. Asceticism is a sovereign remedy against all the ills of this and next life. The sins enumerated and professions condemned give a fine glimpse of the ethical code that Jainism has always insisted upon' (Bṛhat-Kathākosa, Singhi J. Series, Bombay 1943, Intro., p. 25). The Pañṇas are full of references to stories about pious persons and ascetic heroes who suffered many a trouble while they led a religious life and attained spiritual emancipation. They are held before us as eminent personalities who deserve to be remembered on account of their religious piety, sinful acts and ascetic heroism or forbearance with their consequences here and elsewhere. The fate of the various characters in the story leaves a definite imprint on the pious

readers. If the characters suffer on account of their sins, the reader is expected to abstain from similar acts ; and if they are happy as a result of their pious acts, the reader becomes a confirmed believer in those virtues.

It has been possible to trace the subsequent growth of Jaina narrative literature from the earlier seeds in the canonical and post-canonical texts. Certain types with their broad traits can be easily listed. First, there are the lives of 63 *Salākā-puruṣas*, intermingled with cosmographical and dogmatic details, intervening stories and moral preachings whereby they are looked upon as eminent *Purāṇas* and held in great veneration. Secondly, there are the biographies of individual *Tirthankaras* with their various births and their celebrated contemporaries. Thirdly, there are the religious tales presented in romantic and celestial settings. Fourthly, there are the semi-historical *Prabandhas* which give interesting details about holy persons and places. Lastly, we have the compilations of tales called *Kathākosas* on which Teachers and Preachers have always drawn to illustrate their moral lessons.

In between the second and third types, we can put a large number of Jaina works, in prose and/or poetry, in various languages : some of them deal with the lives of individual religious heroes such as *Varāṅga*, *Jivāṃdhara*, *Yasodhara*, *Nāgākumāra* and *Srīpāla* ; then there are edifying tales of pious householders and ladies who devoted themselves to the observance of certain vows and religious practices ; then there are short biographies of ascetic heroes well-known in early literature ; and lastly, there are tales of retribution illustrating the results of good and bad thoughts, words and acts here and elsewhere. Some characters are drawn from earlier literature, some from popular legends, and some even from imagination : the setting however given to all these is legendary, often with divine intervention. This category includes many *Kathās*, *Akhyānas* and *Caritas* in Sanskrit, *Prākṛit* and *Apabhraṃsa*. It is an essential qualification of a Jaina monk that he should be able to narrate various stories. Naturally Jaina teachers gifted with poetic abilities, inspired by great models of classical Sanskrit and trained in the niceties of Sanskrit grammar, diction and poetics, began to compose the *Caritas* etc. in ornate prose and/or verse in Sanskrit.

What holds good in general about the Jaina narrative tales is true about these ornate poems also. 'Pages after pages are devoted to the past and future lives ; and the vigilant and omnipotent law of *Karman*

meticulously records their pious and impious deeds the consequences of which no one can escape. Whenever there is an opportunity, religious exhortations are introduced with dogmatic details and didactic discourses. The tendency of introducing stories-in-stories is so prevalent that a careful reader alone can keep in mind the different threads of the story. Illustrative tales are added here and there, being usually drawn from folk-tales and beast-fables; and at all the contexts the author shows remarkable insight into the workings of human mind. The spirit of asceticism is writ large throughout the text; and, almost as a rule, every hero retires from the world to attain better status in the next life.' (Bṛhat-Kathākosā, Intro., p. 39).

3. *Story of Jivandhara.*

Like Yasodhara, whose biography is immortalised in Indian literature by master-poets like Somadeva, Vādirāja, Puṣpadanta and Janna, Jivandhara has become an outstanding hero of a number of works which have evoked the interest and won the appreciation of earnest students of Indian literature.

The outlines of Jivandhara's story, divested of its numerous details, may be put in a nut-shell like this, following Guṇabhadra's version.

The king Satyandhara ruled at Rājapura. His queen was Vijayā whose dreams indicated that she was to lose the king soon and to have a great son who would obtain eightfold gain. Subsequently the king lost his life and kingdom through the treachery of his minister Kāṣṭhāṅgaraka.

The pregnant queen however escaped in an eagle-shaped flying machine, guarded by the Yaksī, reached a terrific cemetery and gave birth at night to a lovely son. The Yaksī placed jewel-lamps around the newly born child to protect it from evils and consoled the queen how Karmas were all powerful. Just then there arrived a merchant Gandhotkātā who, according to a prophecy, was to have a long-lived son, provided he exposed his newly-born child who would die just after birth. He heard the voice of the newly-born child of Vijayā, and exclaimed 'Jiva, Jiva' whereby the boy came to be known as Jivandhara. Vijayā recognised Gandhotkātā and entrusted the child to him. The merchant adopted the child as his own and entrusted it to his wife Nandā. Jivandhara being brought up there was educated by Aryavarman. Vijayā reached a hermitage of ascetics and lived there secretly sustained

in her courage by the attendant Yakṣi. In the meanwhile the usurper Kāṣṭhāṅgāra despatched an army against robbers who had carried away the cattle. As this army was repulsed, Gopendra, the owner of the cattle, had it announced publicly that he would give the virtuous virgin Godāvari to him who should rescue the cows. Prince Jivandhara accomplished this heroic feat but had Godāvari bestowed in marriage to Nandādhyā, the son of his foster-mother. The prince Jivandhara, in course of his manifold adventures, marries a Vidyādhara princess Gandharvadattā by surpassing her at the appointed Svayamvara in the art of playing on the Viṣṭ or lute. Instigated by his wicked associates, Kālāṅgāraka, the son of Kāṣṭhāṅgāra, made an attempt to abduct Gandharvadattā; but the prince angrily advanced against his army, and the matter was amicably settled by Gandharvadattā's father who made himself happy by marrying her to Jivandhara.

By playing the rôle of a judicious arbitrator Jivandhara could prove, after scattering the powders, whereupon it is detected that the bees swarm towards the more sweetly scented powder, that the fragrant powder of Candrodāya of Suramañjarī was superior to Suryodaya belonging to Guṇamālā; and thus the dispute was amicably settled. Then Jivandhara skilfully tames a rutted elephant and thus captivated the heart of Suramañjarī who was bestowed on him by her parents. The wicked king Kāṣṭhāṅgāra, taking an imaginary offence by the heroic feats of the merchant prince Jivandhara, instigated the chief of the watchmen of the town against Jivandhara who easily inflicted a defeat on him within a short time. Knowing that Kāṣṭhāṅgāra was behind all the machinations, Jivandhara, with the aid of his Yakṣa friend whom in the earlier life of a dog he had obliged with religious instruction, could put an end to this strife. He stayed for a while with his Yakṣa friend who gave him a splendid seal-ring which enabled its bearer to assume any desired appearance and which accomplished all desired objects.

Further, as predicted by ascetic Aditya, Jivandhara aided by the Yakṣa pronounced a spell and cured Padmottamā of snake-bite consequent on which that virgin was given to him in marriage by her father along with half of his kingdom.

Almost impelled by fate Jivandhara reached a Sahasrakūṭa temple of Jina surrounded by vernal beauty. While he was offering worship to the Jina, there arrived Kṣemasundarī who, as predicted earlier and indicated by the miracle of Campaka flowers etc., was bestowed on him in

marriage along with the parental gift of the bow and arrows.

After some days, as already predicted in the contest of archers, Jivandhara dispatched an arrow in such a way that it turned round near the target and flew back as expected; and as a consequence of this successful feat, princess Hemābhā was bestowed on him in marriage along with the gift of great riches. He instructed his brothers-in-law in various arts there, while, under instructions from Gandharvadattā, his foster-brother Nandādhya visited him secretly by using the miraculous couch Smaratarāṅgiṇī.

Princess Śrīcandrā, at the beginning of youth, chanced to observe in the courtyard of the palace a couple of pigeons in intense love. She recollected her former birth and fell into a swoon. When she was brought back to consciousness, she confided to her friend what she recollected to the surprise of all. With a view to search her husband, her former births were painted on cloth and exhibited publicly; and in due course she was bestowed on Nandādhya who also fainted at the sight of the painting. In the battle that followed with a tribal chief, Jivandhara came out morally victorious. In course of narration, the earlier births of Jivandhara are disclosed. In a fight against the robbers, he found his kith and kin among the opponents; and they all formed a family group to their joy. Jivandhara was separated from his family for sixteen years, for, in one of his former births, he had separated the young one of a flamingo from its parents for sixteen months. Now in that hermitage he meets his mother whose joy knew no bounds. His friend Yakṣa also joined him on that happy occasion. The mother spoke to the prince in secret as follows: 'Kāṣṭhāṅgāraka has slain your father, the great king Satyandhara at Rājapura, and is ruling the kingdom. It does not become you who are high-minded to renounce your father's throne which is now occupied by your enemy.' He assured the mother that he was awaiting a favourable moment for the enterprise. And when this plan is carried out, he would send an army under Nandādhya to fetch her; till then she should stay there. He made all arrangements for her comforts and reached Rājapura.

By the power of the magic ring Jivandhara assumed the disguise of a Vaisya and resided with a merchant at Rājapura. His presence, the merchant Sāgaradatta thought, brought to him unheard of profit and bestowed his daughter Vimalā on him, because she was prophesied by an astrologer to be destined to be his wife.

During his stay at Rājapura, Jivandhara once entered King Kāṣṭhāngāraka's hall of audience in the disguise of a wandering ascetic. The king received him respectfully. In a pretended conversation he could see that many important persons there had regard for Jivandhara. As expected by the gathering there, he wins with great skill and wisdom the heart of Guṇamālā who recognised in him Jivandhara. Later he hits the Candraka target as result of which Ratnāvālī, the daughter of king of Videha, marries him by putting a garland on his neck. But the knaves headed by Kāṣṭhāngāra attempted to abduct the virgin in the tumult of fight. The prudent Jivandhara was already in touch with and had won over the former vassals etc. (of his father Satyandhara) who joined him at the right moment; and he beheaded Kāṣṭhāngāraka by his discus. He celebrated his wedding with Ratnāvālī in a suitable manner and crowned Gandharvadattā as his chief queen. United with his mother, wives etc. who had been fetched by Nandādhyā, Jivandhara attained universal sovereignty and ruled full of power, subduing his enemies, easily protecting all his subjects according to rule and playfully enjoying desirable pleasures, the fruits of his good deeds.

Once, while taking a walk in the park, Jivandhara approached the ascetic Varadharma, listened to his instructions, accepted the commandments and became pure in faith. The sight of monkeys angrily fighting on an Asoka tree created a disgust in him for the world. He learnt his former births from Prasastavaṅka, a divine Cāraṇa; and his spiritual purity went on increasing. He bestowed his kingdom on prince Vasumdhara, the son of Gandharvadattā. He waited upon Lord Mahāvīra and adopted renunciation along with Nandādhyā and others. His mother and his queens accepted self-control in the presence of the nun Candanāryā. Jivandhara is a Śruta-kevalin who attains liberation in due course. (For other summaries see E. Hultzsch: *Indian Antiquary* (IA) XXXII, p. 240, for 1903; M. Winternitz: *A History of Indian Literature*, II, Calcutta 1933 pp. 500 ff.).

4. *Jivandhara as a Literary Hero.*

The story of Jivandhara is not without charms of its own, apart from the fact that it is used to illustrate the working of Karman and to instruct a number of other principles of Jainism. It is but natural, therefore, that so many Jaina authors have chosen this theme for their literary compositions. Those that we could list with limited library facilities at our disposal are noted below.

1) *Jivandhara-carita* (JC): Jinasena, the pupil of Virasena, completed the latter's Jayadhavalā commentary in 887 A. D., but left his own Mahāpurāna (divided into two parts, Adipurāna and Uttarapurāna) incomplete, possibly due to premature death. His pupil Guṇabhadra with much hesitation and after waiting for some time but as a sacred duty to his teacher completed it, and it was consequently consecrated by Lokasena, a pupil of Guṇabhadra on 23rd June A. D. 897 in the reign of the Rāshtrakūṭa king (Kriṣṇa II) Akālavarsa. It is in the 75th Parvan, verses 184-691, of the Mahāpurāna that Guṇabhadra narrates the story of Jivandhara. In the concluding three verses (689-91) he gives the table of contents as it were of the story of which the moral lesson is conveyed in the central verse in this manner: 'As through ignorance Jivandhara had mercilessly separated a young swan from its parents for sixteen days, so he suffered separation from his own relatives for sixteen years. Do not commit this sin, ye, pious one.' (For Mss. etc. see Velankar: *Jinaratna-Kosa* (JK), Poona 1944, pp. 304, 29, 42; and for Virasena, Jinasena and Guṇabhadra see Premi: *Jaina Sāhitya aurā Itihāsa* (JSI), Bombay 1956, pp. 127 ff.; for the latest ed. of the Mahāpurāna, Mūrtidevi J. Granthamālā, vols. 8-9, 14, Banaras 1951-54).

2) *Jivandhara-caritī*: Corresponding to the above, Puṣpadanta has included the story of Jivandhara in his Apabhraṃsa Mahāpurāna, in Saṃdhi 99, which he completed in A. D. 965 during the reign of Kriṣṇa III of the Rāshtrakūṭa dynasty (See the Intro. by P. L. Vaidya to his ed. of the Mahāpurāna, Bombay 1937-41; also Premi: JSI, pp. 225 ff.).

3) *Gadya-Cintāmaṇi* (GC): It gives the story of Jivandhara in ornate Sanskrit prose prefixed with 15 introductory verses, interspersed with a very few of them here and there, and concluded with four lines mentioning the author's name. The work is divided into 11 Lambas, and the colophon of each Lamba, which has a significant name, calls the text by the name GC and mentions the name of the author as Vādibhasimbasūri. The two concluding verses are in the Anuṣṭubh metre, but it is obvious that they are practically identical in contents and possibly put together from two different Mss. They bring out one point prominently that Oḍeyadeva was the name of the author and Vādibhasimbas, possibly his title. In the opening verses the author refers to Samantabhadra and remembers with respect Puṣpasena through whose grace he became an eminent monk Vādibhasimbas, by name. Jivandhara's tale is

a holy Purāṇa (this may not be a reference necessarily to the Uttara-purāṇa of Guṇabhadra) according to him and is already narrated in the world by great teachers; and the same he is composing here in prose (For Mss. see JK, p. 103).

4) Kaṭṭra-Cūdāmaṇi (KC) : This poem deals with the life of Jivandhara in 11 Lambas, each of significant name, and throughout composed in Anuṣṭubh verses the total of which comes to 747. The colophons mention the name of the author as Vāḍibhasiṃhasūri (For Mss. see JK, p. 97).

5) Jivandhara-Campū or Campu-Jivandhara (CJ) : It is composed in ornate prose and verse mixed, i. e., in the Campū style, in 11 Lambas, each with a significant title. In the colophons the work is called Campu-Jivandhara, and the name of the author is Haricandra who styles himself as Mahākavi (For Mss. see JK, p. 141).

6) Jivandhara-caritra : It is in Sanskrit, and its author is Subhacandra who mentions it in his Pāṇḍavapurāṇa completed by him in Śaṃvat 1608. The prasasti of a Ms. at Amera indicates that the work is divided into 13 Lambas; and it was completed in Śaṃvat 1603 (See Prasasti-saṃgraha, p. 14, Śi-Mahāvira-Granthamālā, 2, Jaipur 1950; also JK, p. 141, where Sucandra is obviously a misprint for Subhacandra).

7) Jivaka-Cintāmaṇi (JCi) : It is one of the five Mahākāvya in Tamil, is divided into 13 lambagas and contains 3145 (2700 ?) stanzas. Its author is Tiruttakkadevar, and there is a fine Tamil commentary on it by Naccinārkiniyār.

8) Jivandhara-carita : This is possibly in Apabhraṃśa. Its author is Raidhū who composed it some time before A.D. 1439. It is divided into 13 Saṃdhis; but as the contents are not properly studied as yet, it is difficult to say whether it contains the same story as that of the works mentioned above (See JK, p. 141; Anekānta XI, 9, pp 324, 328).

9) Jivandhara-carite : It is in Kannaḍa, in 1000 verses of the Bhāmini-ṣaṭpadi metre, and divided into 18 cantos. The author is Bhāskara, the son of Basava, a Jaina-Brahmaṇa of the Viśvāmitra Gotra. Bhāskara completed it at Penugonḍe, in Śaka 1345, Krodhi, in the month of Phālguna, which corresponds to A. D. 1424; and he mentions that he is indebted to the Jivandhara-carita of Vāḍibhasiṃha (Vāḍi-mada-gajasiṃha of the text I.34), possibly the KC (For Mss. see JK, p. 141).

It is published in the *Karnāṭaka-Kāvya-kalānidhi*, 23, Mysore 1908; for other details see *Karnāṭaka-kavicarite* I, p. 47, Bangalore 1919).

10) *Jivandhara-sāṅgatya*: It is in Kannāḍa, in the *Sāṅgatya* metre, in 20 cantos and in 1449 verses. The author is *Terakanāmbi Bommarasa*, the son of *Bommarasopādhyāya* and grandson of *Vāḍibhasimha Nemicandrārya* who had won victory in dispute in the assembly of *Praudharāya* (A. D. 1419-46); and he completed this work in c. 1485, his other poem being *Sanatkumāra-carita* (See *Karnāṭaka-kavicarite*, I, p. 131).

11) *Jivandhara-ṣaṭpadi*: In an incomplete Ms. available, this Kannāḍa poem in the *Bhāmini-ṣaṭpadi* metre stops at verse 118 in the 10th canto. The name of the author is *Koṭisvara*, and he flourished about A. D. 1500. His father *Tammaṇa* was a *Senāpati* of *Bayidur* in the *Tuḷu* country; and he was the son-in-law of *Kāmanasetṭi* of *Saṅgita-pura* (present *Haduvalli*) in the area round about *Mangalore* (See *Karnāṭaka-kavicarite* I, p. 146).

12) *Jivandhara-caritre*: It is composed in Kannāḍa in the *Sāṅgatya* metre by a poet called *Brahmakavi*, perhaps the same as *Brahmayya* (See *JK*, p. 141; *Karnāṭaka-kavicarite* III, p. 423, Bangalore 1929).

One more work, *Jivandharanāṭaka*, said to have been composed by *Haricandra* was reported long back; so far no Ms. of it has come to light; and even the existence of it is doubted. (*IA*, XXXVI, p. 285).

The story of *Jivandhara* was not only well-known but some of the episodes connected with it were being also freely used in literature. *Vādiraja* was the Guru of the Western *Chālukya* king *Jayasimha II Jagadekamalla*. He completed his *Pārsvanātha-caritam* in *Saka* 947 (=A. D. 1025). In his *Ekibhāvastotra* he has specifically in view the story of *Jivaka* or *Jivandhara* when he speaks like this:

प्रापद्द्वैवं तव नुत्तिपद्द्वैर्जीवकेनोपदिष्टैः
पापाचारी मरणसमये सारमेचोऽपि सौख्यम् ।
कः सन्देहो यदुपलभते वासवश्रीप्रसुत्वं
जल्पञ्जाप्यैर्मणिभिरमलैस्त्वन्नमस्कारचक्रम् ॥

The episode is well-known and can be traced in all the versions of the story (For *Vādiraja* and his works see *Premi*: *JSI*, pp. 291 ff.).

Among the later works about *Jivandhara*, we may note that *Brahma Jinadāsa* composed in *Gujarāṭi* the *Jivandhara Rāsa* in the 15th century,

and partly following it Jinasāgara wrote the Jivandhara-purāna in Marāṭhī by the middle of the 18th century A. D.

Thus the Jaina authors have used the story of Jivandhara, out of their religious zeal, as a theme for their literary compositions for more than one thousand years in different parts of India and in different languages. In modern times this topic was introduced into the structure of Indological Studies by Swaminath Aiyar who published the Tamil text JCi along with the Tamil commentary of Naccinārkinīyār in 1887. An edition of it as the B. A. text was issued in 1900 or so. It was hailed as one of the five Mahākāvya of Tamil and looked upon undoubtedly as 'the greatest existing Tamil literary monument'. 'In grandeur of conception, in elegance of literary diction and in beauty of description of nature it remains unrivalled in Tamil literature. For the later Tamil authors it has been not only a model to follow but an ideal to aspire to.' (See A. Chakravarti : Jaina Literature in Tamil, Arrah 1941, pp. 31 ff., which gives a detailed analysis of JCi in English ; also Jain Antiquary, xxi, 1 ; for a summary of JCi and Nariviruttam, see also Ayyangar and Rao : Studies in South Indian Jainism, Madras 1922, pp. 94-101). For some time its age and originality were a problem : its great editor, however, observed, as early as 1899, that it is not an original work but is greatly indebted to the Sanskrit GC.

Then T. S. Kuppuswami Sastri and S. Subrahmanya Sastri brought out an edition of GC in 1902 (Sarasvativilasa Series (SvS) No. I ; was there a 2nd ed. in 1916 ?). The editors tell us that they accepted the best reading available and never gave an imaginary one. The text is obviously authentic, though the various readings are not noted. It was welcomed as being edited and printed in the most scholarly manner. E. Hultzsch recommended it for adoption as a Text book for University examination. In fact, it appears to have been prescribed as a Text book in Sanskrit for the B. A. degree examination of the University of Madras for the year 1905. Critical and explanatory notes on it were reported to have been in preparation, but it is not known whether they were published or not. In the Sanskrit Introduction it is shown that GC has common ideas and expressions with CJ of Haricandra and with the Kādambarī of Bāna. The editors have complimented the literary qualities of Vādībha-siṅha, the author, in the following words :

‘अस्य काव्यपद्ये पदानां लालित्यं शब्दसंनिवेशः निरर्गला वाग्वैखरी सुगमः
कथासारावगममिच्छित्स्मापकाः कल्पनाश्लेषप्रसादजनको धर्मोपदेशो धर्माचिरुद्धा नीतयो

दुर्कर्मणो विषमफलावाप्तिरिति विलसन्ति विशिष्टगुणाः ।'

The editors modestly put the date of GC subsequent to A.D. 650, i.e., after Bāṇa. This edition was reviewed by E. Hultsch in IA, XXXII, p. 240.

In 1903 T. S. Kuppuswami Sastri brought out the first edition of KC; as noted by Hultsch, however, some opening portion of it was published from Bangalore in a magazine. It has been all along presumed that the author Vāḍibhasimha is the same as the author of GC. In the Introduction it is pointed out how KC and GC have common ideas and that the story of GC and JCi is based on Guṇabhadra's Purāṇa. Vāḍibhasimha is assigned to 10th-11th century A.D., some time after Guṇabhadra (1st half of the 10th century A.D.) who had a pupil in Maṇḍalapuruṣa, the author of the Tamil lexicon Cūḍāmaṇi. The editor assigns JCi to an age between 9th and 12th century A.D., i.e., later than Guṇabhadra and earlier than Sekkilār (contemporary of Kulotūṅga Chola 1070-1118 A.D.) who refers to it in his Periyapurāṇa. And further he assigns Naaccinārkinīyār to c. 1400 A.D., because he quotes from Kapardi, the father of the famous Sanskrit commentator Mallinātha. With remarkable insight he pointed the indebtedness of KC and GC to earlier works like the Raghuvamśa and Kādambarī of Kālidāsa and Bāṇa respectively. On the style of KC he observes thus :

वादीभसिंहेन कविना प्रणीतेऽस्मिन्त्रचूडामणौ विकथादिवियुक्तो धर्मानपेतीऽनतिविस्तारो विषयः, अनुष्टुप्छन्दोबद्धाः श्लोकाः, विवक्षितार्थाभिधायिन्यसमासबहुलानि समुचितानि पदानि, हृदयप्राहिणः सुमहा दृष्टान्ताः, अनेका लोकोक्तयः, मितोक्त्या पुष्कलार्थस्य प्रकटनम्, यथासंभवं प्राचां कवीनां काव्येभ्योऽप्यर्थानुहरणम्, इति विशेषयुक्ता विलसन्ति गुणाः ।

The most important feature of this edition is that in the foot-notes, besides some explanatory notes, the learned editor has quoted parallels from Sanskrit and Tamil works like GC, CJ, JCi, Raghuvamśa, Pañcatantra, Kumārasambhava, Kādambarī, Uttarapurāṇa, Śātakas of Bhartrhari, Meghadūta, Śakuntala etc. This edition thus brought out the fact that Vāḍibhasimha inherited the spirit of Sanskrit scholarship in its wider meaning and that all the Sanskrit works dealing with the life of Jivandhara required a comparative study from the textual and chronological points of view. Hultsch reviewed this edition in IA, XXXV, p. 96, and it was suitably welcomed by Schmidt, Hertel and others.

In the year 1905, T. S. Kuppuswami Sastri brought out an edition of CJ of Haricandra in SvS No. IV. (It appears to have been printed

in *Kāvyaṃbudhi*, 1893-6, as noted by Schubring in his *Die Lehre der Jainas* (205). In certain places, see pp. 147-50, the editor has pointed out that this text has common ideas and expressions with the *Dharmasarmābhyudaya* of Haricandra. Like the earlier editions, Hultzsch reviewed this as well (IA, XXXV, p. 268); and he welcomed it as an important contribution to Sanskrit literature. He indicated that this Haricandra lived after A. D. 900, and that he is distinct from one Bhaṭṭāra Haricandra mentioned by Pāṇa in his *Harṣacarita*. It is difficult to identify him with the physician Haricandra who resided in the court of king Sāhasāṅka, but he felt inclined to identify the author of the *Campū* with the composer of the poem *Dharmasarmābhyudaya*. Both the authors called themselves Mahākavi and were members of the Jaina sect; and their works showed some common passages.

One feels great regard for the steady and persistent efforts of T. S. Kuppuswami Sastri; and as an indefatigable Sanskrit scholar, it was but natural for him to bring out an edition of JC (SvS No. II, Tanjore 1907) extracted from the *Mahāpurāṇa* of Jinasena-Guṇabhadra which by that time he had realised was the earliest available source for the *Jivāmdhara* tale. He is aware, however, that though Guṇabhadra is the earliest known source, the subsequent works do show variations in details, possibly with some other and additional sources in view. In the foot-notes the editor has given some parallels from CJ.

In the same year T.S.K. Sastri discussed the age of JCi and reached the conclusion that Tiruttakka Devar composed it during the period ranging from the beginning of the 10th to the 2nd half of the 11th century A. D. (See IA, XXXVI, pp. 285 ff.). He opens his paper with a remark like this: 'The religious works of the Jainas made their appearance first in Sanskrit, and then, assuming the garb of Indian vernaculars, spread through the country.' Of course this will have to be modified in view of the facts that the Jainas have their earliest literature in Prākṛit; and though Sanskrit works have influenced works in *Kannāḍa* etc., original commentaries like that of Keśvavarni on the *Gōmṃtaśāra* were first written in *Kannāḍa* and then later on translated into Sanskrit by Nemicandra (See *Indian Culture*, VII No. 1, pp. 23-33). M. Seshagiri Sastri pointed long back, as noted by E. Hultzsch (*Quarterly Journal of the Mythic Society (QJMS)*, XVI, 4, p. 319) that Perudevanār who wrote a commentary on the grammar *Virasoliyam* of his teacher Budhamitra (contemporary of the Chōla king Vira Rajendra who came

to the throne in A. D. 1062-3) refers to the Nariviruttam of Tiruttakka Devar. That means Tiruttakka Devar lived before the 2nd half of the 11th century A. D. T. A. Gopinatha Rao has, however, suggested that JCi is the earliest known tale of Jivandhara, that Tiruttakka was also a title and that the Tamil work is to be assigned to the latter half of the 9th century A. D. about the reign of Satyavākya-Kongunivarma Perṃānadi Rājamalla (A. D. 870-71). The latest view on the date (S.V. Pillai : Hist. of Tamil Lang. and Lit., Madras 1956, p. 160) is that Tiruttakka Devar probably lived in the first half of the 10th century A. D. during the reign of Satyavākya Kongunivarma Bhūtagapperumānadigal (A. D. 908-950).

Very lately (1952), a compilation of appreciative essays (in Tamil, pp. 256) by well known Tamil scholars on the Jivaka-cintāmani is published by The Kanchipuram Jain Tamil Ilakkiya Manram. Most of the essays bear out G. U. Pope's famous remarks on this poem : 'The great romantic epic which is at once the Iliad and Odyssey of the Tamil language, is one of the great epics of the world.' The difference of opinion about its date still continues. "One of the contributors in this book points out that one of the Thevaram singers was acquainted with Cintāmaṇi and quotes from it. Hence its date must be about 5th century A. D. when the Madura Sangam was in existence."

It is obvious from his critical reviews of Kuppaswami's editions that right from the beginning E. Hultzsch was interested in the story of Jivandhara and the literature that has grown round about it. He reviewed the position of these studies from time to time; and it was he who gave us an English translation of the earliest known redaction of the story of Jivandhara, namely, the one furnished by Guṇabhadra in his Uttara-purāṇa, and left a detailed examination of the later versions to future researches (QJMS, XII, 4, Bangalore 1922).

In the light of the earlier researches, recounted in brief above, Professor K. K. Handiqui has kindly contributed to this volume his learned Foreword which enables the reader to assess the Jivandhara-Campū as a Campū Kāvya in the perspective of Sanskrit literature as a whole.

5. *Some Problems pertaining to Jivandhara Story.*

There are, however, still a few problems connected with the Jivandhara story and literature bearing on it which need solution and further elucidation in the light of fresh evidence.

The common authorship of GC and KC is a presumption based on the slender fact that the author of both the works is styled Vādībhasimha. But it has to be noted that in KC neither the name Oḍeyadeva nor the name of the teacher Puṣpasena is mentioned. Common ideas and expressions prove indebtedness of one to the other but not necessarily the common authorship. The same name is borne by many Jaina authors ; so one has to be very cautious in establishing identity based merely on the common title or name. One Vādisimha is mentioned by Jinasena in his *Ādipurāṇa* (I. 54) and by Vādirāja (A. D. 1025) in his *Pārsvanāthacarita* (I. 21). As yet no sufficient proof has been brought forth to enable us to take Vādisimha and Vādībhasimha as identical, though a view like this is held by some (Nyāyakumudacandra, Bombay 1938, Intro. p. 111 ff.). Lately a work *Syādvādasiddhi* has come to light, and the name of its author is Vādībhasimha (See *Anekānta* IX, 8, pp. 291 ff.; also its ed. in the *Māṇikchandra Dig. J. Granthamālā*, 44, Bombay 1950 ; also *Premi* : JSI, pp. 321 ff.). Vādībhasimha is after all a title, and with some, later on, even a name. It is borne by Ajitasena (c. 1087 A.D., see *Epigraphia Carnatica* (EC), VIII, Nagar No. 40, part ii, also No. 36-7 ; also EC, II, 67 [54]) and also by Śrīpāla (c. 1137 A. D.. EC, V. Belur No. 17). In fact T. A. Gopinatha Rao suggested and Pt. K. Bhujabali Shastri has developed the theory that Vādībhasimha is the same as Ajitasena who is mentioned in a number of epigraphs and who was a contemporary of one Puṣpasena (*The Yasodharacarita*, Tanjore 1912, Intro. p. 4 ; *Jaina Siddhānta Bhāskara* VI, 2, pp. 78 ff., VII pp. 1 ff.; also *Premi* . JSI, pp. 320 ff.). But from the available records it is not shown that Ajitasena had a name Oḍeyadeva and that Puṣpasena was his teacher. Śrutasāgara's statement that Vādirāja and Vādībhasimha were the pupils of Somadeva is not confirmed by any other contemporary source ; and it cannot be forgotten that Śrutasāgara comes very late, long after all these authors.

Śrīvijaya had a name Oḍeyadeva (EC, VIII, Nagar No. 40, part i) but the available facts hardly allow us to take him as identical with Oḍeyadeva, alias Vādībhasimha, the author of GC (E. Hultzsch : ZDMG, 68, pp. 695-700). A. Venkatasubbiah (JBBRAS, III 1-2, pp. 156-60, for 1928), while contradicting the above opinion of E. Hultzsch, holds the view that Śrīvijaya Oḍeyadeva of the inscriptions is the same as Oḍeyadeva Vādībhasimha, author of the GC, that he had a predecessor in Puṣpasena in some succession lists given in inscriptions, and that one would not be very wrong in believing that GC and KC were written in c.

1027 A. D. He has not, however, specifically pointed out, as far as I see, to any inscription in which Srivijaya Oḍeyadeva Vādibhasiṃha (all the three together) is referred to as claimed or mentioned by him in his paper. As long as the title Vādibhasiṃha is not associated with Srivijaya Oḍeyadeva, the question of identification remains open.

If there is a reference by Slesā to a ruler Rājarāja in the concluding verse of KC, then the author of it might be a contemporary of the Chola monarch Rājarājadeva I (A. D. 935); or some put him as a contemporary of a second Rājarāja (A. D. 1146).

The title Jivaka-Cintāmaṇi has a regular significance; and the name Gadya-Cintāmaṇi can be understood clearly only by presupposing Jivaka-Cintāmaṇi. The Tamil JCi is in verse, and the term Cintāmaṇi is appropriate in its title in apposition to the proper name Jivaka. Outside the Tamil area the Tamil text was known possibly by the name Cintāmaṇi only, and thereby its author also came to be famous as Cintāmaṇi (EC, III, Narasipur No. 105). In the Tamil area, it seems to have been read in every house as it covered the fourfold topic of Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa (EC, II, 67 (54)). The Periyapurāṇa came to be composed, because the Śaivas used to read the Cintāmaṇi 'of the rough, false and thievish Jains'. That only shows that the Cintāmaṇi had become popular even outside the Jaina circles (The Yasodhara-carita, Tanjore 1912, Intro. pp. 2-3). The Tamil text is more exhaustive, and it is not surprising that Oḍeyadeva thought of giving a Sanskrit adaptation of it in ornate style following the models of Subandhu and Bāṇa. It is not unlikely that this is hinted by skṣā in the concluding verse: *loke Cintāmaṇir ivāparaḥ*: and that the Sanskrit (Gadya-) Cintāmaṇi was *asthāna-bhūṣaṇaḥ* possibly patronised by some king.

So far, among the available texts Guṇabhadra's JC is taken to be the oldest, and by an objective textual test Professor K. K. Handiqui puts CJ after GC and KC. Similar study has to be carried on with regard to the relative chronology of JCi, GC and KC with special reference to Guṇabhadra's text, individually and among themselves. A full translation of Guṇabhadra's text is available both in English and Hindi (also in Marāṭhi and Kannada); and it is to be earnestly hoped that some Tamil scholar will give us an authentic rendering of the Jivaka-Cintāmaṇi either in English or in Hindi to facilitate further researches on the subject. We learn from our friend Shri T. S. Sripal, Madras, that the Czechoslo-

vakin Tamil research scholar Dr. Kamil Zvelebil is working on JCI ; and the results of his researches are eagerly awaited.

The authors of the Dharmasarmābhyudaya (DS) and Jivandhara-Campū have the same name, Haricandra ; both are Mahākavis ; and both the works show striking common expressions and ideas. But it is rather conspicuous that nothing of the biographical details given in DS is found in the other text. Pt. Premi keeps the common authorship an open question. The DS is undoubtedly an eminent Kāvya ; and its author is steeped in the study of Māgha. Jacobi has further shown (Vienna O. J., III for 1889) that some verses from DS have close resemblance with the gāthās from the Gauḍavaho of Vākpati (who it may incidentally be noted refers to one Haricandra, gāthā 800). Besides, the Neminirvāṇa of Vāgbhaṭa and Candraprabha-carita of Viranandi have parallels with the DS (See Premi : JSI, pp. 303 f.). All this means that DS should be studied in details in the back-ground of Sanskrit Kāvya.

It is well known that strings of names (*nāmāvali*) and skeletons of stories were current in the circles of Jaina monks who further enriched them with details from their wider studies and elaborately narrated them for the occasion. It is seen how the Samarālocakahā grew into a grand Campū in the hands of an encyclopaedic genius like Haribhadra, just from a string of names. Many of the tales included in the Mahāpurāṇa of Jinasena-Guṇabhadra must have grown like this. So far we know only a few sources used by them ; but possibly their main source, namely, the work Vāgartha-saṁgraha (?) of Kaviparameśvara (of which only a few quotations only are traced, see Proc. and Trans. of the A.-I.O.C., XIII, pp. 113-4, Nagpur 1945) has not come to light as yet. Under the circumstances we have before us only two well dated tales of Jivandhara, the one, the earliest known, given by Guṇabhadra (A. D. 897) and the other given Puṣpadanta in his Apabhraṁsa Mahāpurāṇa (A. D. 965) : with these chronological landmarks the growth of the story has to be traced in different directions. One of the concluding verses of Guṇabhadra perhaps indicates that he had the skeleton of the story before him.

It is not unlikely that Guṇabhadra had some sources, other than those in Sanskrit, either in Prākṛit or in Dravidian languages before him : that alone explains a proper name like Prasasta-vaṅka (the name of a Cēraṇa monk, Uttarapurāṇa 75-678, or verse No. 496 in the Tanjore ed.)

which is a hybrid Sanskritisation : the correct name to be expected would be either Prasasta-vaktra or Prasasta-vākya. Such are the casual clues to pursue the problem of the earlier sources of Guṇabhadra for the tale of Jivandhara.

The pattern of the story of Jivandhara immediately reminds us of the Bṛhatkathā of Guṇādhyā. The Paisāoi original is lost (Annals of the B.O.R.L., XXI, 1-2, pp. 1-37, Poona 1940). But we possess today three Sanskrit adaptations of it : Bṛhatkathāslokaśaṅgraha of Budhasvāmiṇ (c. 8th century A. D.), Bṛhatkathāmañjarī of Kṣemendra (c. 1000 A. D.) Bṛhatkathāsaritsāgara of Somadeva (c. 1061-81 A. D.). It is doubtful whether Budhasvāmin's text had reached the South in the 9th century A. D. But it is a fact that Jinasena knew the Bṛhatkathā of Guṇādhyā in its original, and he specifically refers to it with ingenious *śleṣa* in quite complimentary terms (I. 115) :

अद्भुतार्थामिमां दिव्यां परमार्थबृहत्कथाम् ।
लम्भैरनेकैः संह्रव्यां गुणाढ्यैः पूर्वसुरिभिः ॥

It is quite natural that Guṇabhadra might have used it or some other work of that pattern, viz., the Vasudevahimṇī which seems to have been known to some Tamil authors also (See Hist. of Tamil Lang. and Lit., p. 139). It is a matter for further researches to see how many characters, motifs, contexts and ideas in the Jivandhara story go back to the Bṛhatkathā. Of the Bṛhatkathā there is a Tamil adaptation, Perungadai, with Udayana as its hero, by Konguvel whose date is uncertain : some put him in the 5th or 6th century A.D., while others say that he could be hardly earlier than A.D. 750. Further to Durvinita (c. 600 A.D.), a Kannaḍa author, is traditionally ascribed a Sanskrit version of Guṇādhyā's Bṛhatkathā. All this means that the elaboration and the growth of the story have to be studied not only with reference to the Uttarapurāṇa but also the Bṛhatkathā versions in different languages.

Side by side with the literary works on Jivandhara, there were being composed, in the South, Sanskrit, Tamil, and Kannaḍa Kāvyaes about other religious heroes like Varāṅga, Yasodhara and Karakaṇḍu ; and the story of Jivandhara requires to be compared with them in details. For Yasodhara's story we now possess the monumental study of the Yaśastilaka by Professor K. K. Handiqui (Sholapur 1949).

These studies cannot be pursued easily in the absence of critical or authentic editions of the texts accompanied by detailed analysis or translation either in English or Hindi which alone will bring their contents within the easy reach of all.

The editions of the Sanskrit texts dealing with the story of Jivandhara brought out by T. S. Kuppaswami Sastri have proved landmarks in Sanskrit literature, and some of them were prescribed even for the University examinations. But it is to be regretted that no subsequent editions of GC and CJ by using additional Mss. material were brought out during the last fifty years; and the copies of the first edition are no more available. The KC was reprinted more than once primarily for the attraction of Jivandhara's story and of numerous *arthantaranyāsas* pregnant with great worldly wisdom with which the text is replete; but none of the subsequent editions equals the excellent edition of Kuppaswami Sastri.

To meet this deficiency and to encourage further studies about the tale of Jivandhara and the literature bearing on it, it is proposed to make available the various texts in authentic and suitable editions based on additional material. This edition of CJ is the first step in that direction. Manuscripts of CJ are reported from Arrah, Bombay and Mysore. The present edition is an advance on the earlier editions; one more Ms. is used; the learned editor has explained the text in his lucid Sanskrit commentary; and further he has equipped the edition with a running Hindi translation.

We record our sense of gratitude to Shriman Sheth Shānti Prasādaji and his accomplished wife Shrimati Ramā Rāniji who founded the Bhāratīya Jñānapīṭha which is publishing important Prākṛit and Sanskrit works. Words fall short to express adequately the spirit of self-sacrifice and love of learning for its own sake of these great patrons of learning. Shri Shānti Prasādaji reminds us of Chāmuṇḍarāya, Vastupāla and Tejapāla, and Shrimati Ramā Rāniji is following the great traditions of Dānacintāmaṇi Attimabbe. If the Jñānapīṭha Lokodaya Granthamālā aims at educating the public at large, the Jñānapīṭha Mūrtidevī Jaina Granthamālā not only maintains the prestige but is also advancing the cause of ancient Indian learning, especially in its neglected branches. Thus the Jñānapīṭha is really serving a national cause and a great cul-

tural purpose; and all its publications are enriching our national language, Hindi.

Shri Ayodhyā Prasād Goyalīya is pushing the activities of the Jñānapīṭha with great sincerity and zeal. Thanks are due to Pt. Pannālal Sāhityāchārya, who has edited the Jivandhara-campū with his Sanskrit commentary and Hindi Anuvāda. It is very kind of, and we are very thankful to, Professor K. K. Handiqui, one of the leading Sanskritists of our land, for his excellent Foreword which precisely assesses the position of CJ in Sanskrit literature. It is earnestly hoped that this edition will give fresh impetus to further researches so well begun by T. S. Kuppuswami Sastri and E. Hultzoh in the story of Jivandhara and the literature associated with it.

6th March, 1958

A. N. Upadhye

H. L. Jain

FOREWORD

Haricandra's Jivandhara-campū was first edited by T. S. Kuppuswami Sastri of Tanjore in 1905. The present edition with a simple commentary by the editor is a welcome addition to the Mūrtidevi Jaina Granthamālā Series published by Bharatiya Jñanapīṭha, Banaras. The book deals with the story of Jivandhara and his romantic adventures, which has both the features of a folktale and a religious romance, and is intended to serve also as a medium of preaching the doctrines of Jainism.

The outline of the story of Jivandhara first appears, as far as we know, in Guṇabhadra's Uttarapurāṇa (75-183 ff.) composed in 897 A. D. It is, however, Vāḍibhasiṅha who appears to have given a systematic form to the story in his Gadyacintāmaṇi and Kṣatracūḍāmaṇi both of which have the same theme, the adventures of Jivandhara and his attainment of sainthood after the joys and sorrows of wordly life. The latter work is a shorter version of the story with a strong-moralising tendency written in easy verse in the Anuṣṭup metre, and perhaps meant for the edification of the ordinary layman. The Gadya-cintāmaṇi, on the other hand, is an elaborate prose romance written in Kāvya style in the manner of Subandhu and Bāṇa, and represents the longer version of the story in all its details. It is the work of a talented writer, a worthy pupil of Somadeva Sūri, the author of Yasastilakacampū. If the Tamil Jivakacintāmaṇi is based on Vāḍibhasiṅha's version of the story of Jivandhara, as suggested by T.S. Kuppuswami Sastri in the Introduction to his edition of Kṣatracūḍāmaṇi (Tanjore, 1903) it would be a further proof of the Sanskrit poet's popularity and influence on later writers.

Haricandra's Jivandharacampū is a summary of the story of Jivandhara as related by Vāḍibhasiṅha in his two works mentioned above. Without the latter it would not be very easy to follow the story in all its details in Haricandra's narrative. His work is, however, not without interest, being written in mixed prose and verse; he appears to be the second Jaina Sanskrit writer to compose a Campū, though he does not rise to the heights of his great predecessor in the field. Like Vāḍibhasiṅha, he gives long descriptions in his work, but he often does so by curtailing the narrative. His love for descriptions is seen at its best in the elaborate account of the war between Kāṣṭhāṅgāra and Jivan-

dhara in Jivandharacampū (Book X,) which goes far beyond its counterpart in Vāḍibhasiṭha's Gadyacintāmaṇi (Book X).

Haricandra, the author of Jivandharacampū, appears to be the same as Haricandra who wrote the Dharmasarmābhyudaya Kāvya in twenty Cantos. Kuppaswami Sastri, in his edition of Jivandharacampū, points out a number of striking verbal resemblances between the two works. For example, Jivandharacampū XI. 43 :

केयं लक्ष्मीरपारा क्व खलु जिनपते निश्चलं निःस्पृहत्वं
क्वासौ सुस्पृष्टबोधः सकलविषयकः क्वेदृशानुद्धतत्वम् ।
रे रे सर्वे कुतीर्या वदत निजधियेत्येवमामन्द्रनादी
भीः स्वामिन् दुन्दुभिस्ते वदसि जलधरध्वानपूरानुकारी ॥

Dharmasarmābhyudaya XX. 99 :

क्वेयं लक्ष्मीः क्वेदृशं निःस्पृहत्वं क्वेदं ज्ञानं क्वास्त्यनौद्धत्यमीदृक् ।
रे रे ब्रूत द्राक्कुतीर्या इतीव ज्ञाने भर्तुर्दुन्दुभिर्व्योमन्यवादीत् ॥

It may also be pointed out that there is a remarkable similarity between the following lines of a Prasasti verse occurring in Jivandharacampū and Dharmasarmābhyudaya respectively :

- (1) विघत्तां बाग्देव्या सह परिचयं श्रीरनुदिनं ।
मतं जैनं जीयाद्विलसतु च भक्तिर्जिनपतौ ॥
- (2) जीयाज्जैनमिदं मतं शमयतु क्रूरानपीयं कृपा ।
भारत्या सह शील्यत्वविरतं श्रीः साहचर्यप्रतम् ॥

It has been pointed out by scholars that Haricandra shows Māgha's influence in his Dharmasarmābhyudaya, but it is not so well-known that he shows his acquaintance not only with Māgha's work but also with Śrīharsa's Naisadhīya-carita in his Jivandharacampū. The verse in the latter work has a close resemblance to a verse in the former :

1. JC III 51: सरोजयुग्मं बहुधा तपःस्थितं बभूव तस्याम्बरजद्वयं ध्रुवम् ।
न चेत् कथं तत्र च हंसकाविमौ समेत्य हृद्यं तनुतां कलस्वनम् ॥
2. NC II. 38 : जलजे रविसेवयेव ये पद्मेतत्पद्मामबापतुः ।
ध्रुवमेत्य रुतः सहसकीकुरुतस्ते विधिपत्रदंपती ॥

The following passage in the Jivandharacampū (I) is a somewhat clumsy adaptation of a verse in Śrīharsa's poem (XII. 28) :

1. "बस्य च विपुमहिता वनमध्यमम्भासीनाः... स्वशिष्यः पूर्ववासनावशेन क्रीडाराजहंस-
मानयेति निर्भर्त्सयद्भ्यो बाष्पास्तुपूरपूरितवदनकमलनयनमीनप्रतिबिम्बपरिष्कृतस्तनान्तर-
सरोवरप्रतिफलितचन्द्रमसं निर्दिश्यात् ते हंसो ममापि विरहान्निव्यालीढवपुषस्तथेति
परिसात्वयामासुः ।"
2. एतद्वीवारिनारी गिरिबिलविगलद्वासरा निःसरन्ती
स्वक्रीडाहंसमोहप्रहिलशिष्यसुरप्रार्थितोभिद्रचन्द्रा ।
आक्रन्दद्भूरि यत्तन्नयनजलमिलचन्द्रहंसानुबिम्ब-
प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीन्यश्वसीष ॥

Haricandra is thus one of the earliest poets to be influenced by Sriharṣa's famous poem.

The date of Haricandra is not precisely known. He must be considerably later than Vāḍibhasiṃha whose literary activity belongs to the early years of the eleventh century A.D. A further clue is furnished by a dated Ms. of Haricandra's Dharmasarmābhyudaya preserved in the Saṅghavi Pādā Bhāṅḍāra at Pattan, which was copied in Samvat 1287 (-56 = 1231 A.D.), as mentioned in A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Pattan, Vol. 1, p. 32, Baroda 1937. From this it would be reasonable to suppose that the composition of Haricandra's poem could not have been later than, say, 1175 A.D. We shall not therefore be far wrong if we say that Haricandra flourished sometime between 1075 A.D. and 1175 A.D. Unfortunately Haricandra's acquaintance with Sriharṣa's Naisadhiyacarita does not help us to determine his date more precisely, as it is not certain whether that work belongs to the eleventh or twelfth century, a point which we hope to discuss elsewhere.

In conclusion, I must express my thanks to my esteemed friend Dr. A. N. Upadhye for inviting me to write a few lines introducing this excellent edition of a neglected work to students of Sanskrit literature.

Jorhat (Assam)

K. K. HANDIQUI

12-1-58.

प्रस्तावना

सम्पादन-सामग्री

जीवन्धरचम्पूका सम्पादन श्री कुप्पू स्वामी द्वारा प्रकाशित मूल पुस्तक तथा बम्बईसे प्राप्त एक हस्तलिखित पुस्तकके आधारपर किया गया है। (मूल पुस्तक मुद्रित है अतः उसके परिचयदानकी खास आवश्यकता प्रतीत नहीं होती पर) बम्बईसे आगत हस्तलिखित प्रति परिचयदानकी अपेक्षा रखती है। संपादनके लिए हस्तलिखित प्रतियोंका समबलोकन अपना महत्त्वपूर्ण स्थान रखता है इसलिए इसके लिए हस्तलिखित प्रतियोंकी बहुत तलाश की। अनेक जैन-अजैन भाण्डारोंके अध्यक्षोंको लिखा, समाचारपत्रोंमें भी इसकी सूचना छपाई पर किसी भी भाण्डारमें यह प्रति उपलब्ध नहीं हुई। अन्तमें मैं एक प्रकारसे निराशा ही हो गया था तब मेरे मित्र पं० कुन्दनलालजी, बम्बई, मैनेजर रामचन्द्र ग्रन्थमाला, बम्बईने सूचना दी कि जीवन्धर चम्पूकी एक प्रति भूलेश्वर जैन-मन्दिर, बम्बईमें है। सूचना ही नहीं उन्होंने प्रयत्न कर वह प्रति मेरे पास भिजवा भी दी। उसी पुस्तकके आधारपर मुद्रित प्रतिमें पाठ संशोधन तथा पाठान्तरों का संग्रह किया गया। इस प्रतिकी संचिप्त परिचय इस प्रकार है—

यह प्रति भूलेश्वर जैन-मन्दिर, बम्बईसे पं० कुन्दनलालजीके सत्प्रयत्न एवं मन्दिर सम्बन्धी व्यवस्थापक समितिके सौहार्दसे प्राप्त हो सकी। इसमें ११×७ इञ्चके ७५ पत्र हैं, प्रत्येक पत्रमें १५ पंक्तियाँ और प्रत्येक पंक्तिमें ३० से ३५ तक अक्षर हैं, काली और लाल स्याहीसे लिखी गई है। इस पुस्तकके अन्तमें लिपि-लेखनके विषयमें लिखा है कि—

“यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मम।

शुद्धाशुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥”

अस्मिन् ग्रन्थे अजमेरमध्ये श्रीचन्द्रप्रभचैत्यालयमध्ये समाप्त क्रियते शुभसम्बत् १८५६ नृपतिविक्रमे पौषकृष्ण १३ शनिश्चरंवासरे शुभं। मङ्गलं भगवान् वीरो मङ्गलं गौतमः प्रभुः। मङ्गलं कुन्दकुन्दाद्या जैनधर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥ श्री जिनाय नमः ॥

अर्थात् यह ग्रन्थ अजमेरके चन्द्रप्रभ चैत्यालयमें पौष कृष्ण १३, शनिवार विक्रम संवत् १८५६ को लिखा गया है, किसने लिखा है इसका उल्लेख नहीं है। इस पुस्तकका लेख अत्यन्त अशुद्ध है। बीच-बीचमें कितने ही पाठ कूट गये हैं और कुछ दो-दो बार लिखे गये हैं, य और पमें प्रायः अभेद है। लाल स्याहीके निशान केवल शोभाके लिए लगाये गये हैं। जान पड़ता है कि इसका लिपिकार संस्कृत भाषासे अनभिज्ञ रहा है। अशुद्ध होनेपर भी कुछ स्थलोंपर ऐसे पाठ मिले हैं जो कि कुप्पूस्वामीके द्वारा प्रकाशित पुस्तकमें कूट गये थे तथा परिवर्तित हो गये थे। ऐसे कूटे हुए श्लोकों और गद्य खण्डोंको मैंने टिप्पणीमें ‘ब’ पुस्तकके नामसे उद्धृत है।

पुस्तककी अशुद्धि बहुलता देख इसे मूल पुस्तक माननेका साहस नहीं हो सका अतः श्री कुप्पूस्वामीके द्वारा प्रकाशित पुस्तकको ही मूल पुस्तक मानकर इसका संशोधन-संपादन किया गया है।

ग्रन्थका नाम—

इस ग्रन्थके पुष्पिका वाक्योंमें सर्वत्र ग्रन्थका नाम ‘चम्पू जीवन्धर’ उल्लिखित किया गया है पर आजकल जीवन्धर चम्पू इस अतिसुखद नामसे ही इसका व्यवहार किया जाने लगा है,

यद्यपि मेरी इच्छा थी कि ग्रन्थका नाम पुष्पिका वाक्यके आधारपर चम्पू जीवन्धर ही रखना जाय पर भारतीय ज्ञानपीठके प्रधान सम्पादक महोदयका सुभाव प्रचलित नाम रखनेका ही प्राप्त हुआ। जिसे मैंने स्वीकृत कर लिया अतः अब यह ग्रन्थ 'जीवन्धर चम्पू' इस नामसे ही प्रकाशित हो रहा है।

टीका और प्रकाशन—

अध्ययन और अध्यापनकी ओर निसर्गतः प्रवृत्ति होनेके कारण जहाँ मैंने जैन ग्रन्थोंका परिशीलन किया है वहाँ अनेक अजैन ग्रन्थोंका भी परिशीलन किया है और उस परिशीलनसे मैं इस निष्कर्षपर पहुँचा कि जैन कवियोंने संस्कृत भाषाका रत्नभाण्डार भरनेमें कोई कमी नहीं की है। भले ही जैन साहित्यमें ग्रन्थोंकी बहुलता न हो पर जो भी थोड़ेसे ग्रन्थ जैनाचार्योंके लिखित आज उपलब्ध हैं वे अन्य अजैन ग्रन्थोंकी होड़में पीछे रहने लायक नहीं हैं। खेद इस बातका है कि समाजका रवैया कुछ ऐसा रहा है कि उत्तमोत्तम ग्रन्थोंको भी जनताके समक्ष नहीं ला सका है। अन्य समाजमें जहाँ साधारणसे साधारण ग्रन्थोंकी अनेक टीकाएँ उपलब्ध हैं वहाँ जैन साहित्यके महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ भी टीकारहित पड़े हैं। जीवन्धर चम्पू अपनी भाव भङ्गी और शब्दार्थ-सम्पत्तिकी अपेक्षा एक उत्तम काव्य माना जाता है पर इस पर एक भी टीका टिप्पणी नहीं। ग्रन्थकर्ताके भावको आजका विद्यार्थी सरलतासे समझना चाहता है पर हमारे जो प्राचीन प्रकाशन हैं उनसे विद्यार्थी वर्गको निराशा होना पड़ता है। जीवन्धर चम्पू विशारद परीक्षाकी पाठ्यपुस्तक है इसलिए इसे पढ़ानेका अवसर मुझे प्रायः प्रतिवर्ष ही मिलता रहता है। पढ़ाने समय मैं अनुभव करता हूँ कि अमुकस्थल इतना दुरूह है कि उसे टीकाके बिना छात्र अच्छी तरह हृदयंगत नहीं कर सकता। यही विचार कर पाँच-छह वर्ष हुए तब जीवन्धर चम्पूकी संस्कृत-हिन्दी टीका लिखी थी। जो कि आज श्रीमान् पं० फूलचन्द्रजी सिद्धान्त शास्त्रीकी प्रेरणा पाकर भारतीय ज्ञानपीठ बनारसकी ओरसे प्रकाशित हो रही है। संस्कृत टीका विस्तृत टीका है इसमें समास पर्याय, अलंकार, छन्द आदिके निर्देशसे छात्रोंकी व्युत्पत्ति बढ़ानेका पर्याप्त ध्यान रक्खा गया है। हिन्दी भाषाभाषी लोग भी इस ग्रन्थके स्वरससे परिचित हों इस दृष्टिसे परिशिष्टमें हिन्दी अनुवाद भी दिया गया है। इस तरह इस साहित्यिक साधनाके द्वारा आशा करता हूँ कि हमारा विद्यार्थी-वर्ग तो लाभान्वित होगा ही साथ ही साहित्य-सुधाभिलाषी अन्य जन भी महाकवि हरिचन्द्रकी रसधाराका आस्वादन कर सकेंगे। काव्य, उसकी विशेषता तथा रचयिता आदि प्रासङ्गिक चर्चाएँ अग्रिम प्रकरणमें देखिए।

काव्य और काव्यका प्रयोजन—

काव्य, वह सितामिश्रित संजीवनी है कि जिसके द्वारा अनेक दुष्प्रवृत्ति रूपी उवर अनायास ही शान्त हो जाते हैं। काव्यसे न केवल मनोरंजन होता है अपितु उससे धार्मिक, नैतिक, दार्शनिक ज्ञानकी शिक्षा, कायरों को साहस, वीर जनोंको उत्साह, शोकाभिभूत जनोंको सान्त्वना एवं उद्विग्न चित्त वालोंको परम शान्ति मिलती है। काव्यालंकारमें लिखा है कि—

धर्मार्थकाममोक्षाणां वैलक्षण्यं कलासु च ।

प्रीतिं करोति कीर्तिञ्च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥

अर्थात् उत्तम काव्यकी आराधना धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष विषयक चातुर्य, कलाओंमें प्रीति तथा कीर्तिको करता है।

आचार्य मम्मटने अपने काव्य प्रकारमें कहा है कि—

काव्यं यशसेऽर्थाकृते व्यवहारविदे शिवेतरचतये ।
सद्यः परिनिर्भूतये कान्तासम्मिततपोपदेशयुजे ॥

अर्थात् काव्य यश, धन, व्यवहार लाभ, अमङ्गल हानि, सद्यः सन्तोष और कान्तासम्मित भावसे उपदेश दानका कारण है ।

आचार्य कुन्तकने शास्त्र और काव्यमें अन्तर बतलाते हुए लिखा है कि—

कडु कीषधवस्त्रास्त्रमविद्याभ्याधिनाशनम् ।

आह्लासमृतवल्काभ्यमविवेकगदापहम् ॥

—वक्रोक्ति जीवित ।

अर्थात् शास्त्र तो कडुवी औषधिके समान अविद्यारूपी रोगको नष्ट करनेवाले हैं और काव्य आनन्ददायी अमृतके समान अविवेक रूपी रोगको हरनेवाला है ।

इस तरह विचार करनेपर विदित होता है कि काव्यके द्वारा अनायास ही लोक कल्याण सम्पन्न हो जाता है । जब पूर्व आचार्योंने देखा कि जनताकी रुचि शास्त्रोंके नीरस अध्ययन की ओर पूर्ववत् आकृष्ट नहीं होती है तब उन्होंने काव्यसुधाकी पुट दे दे कर शास्त्रीय चर्चाको सरल और सुग्राह्य बना दिया । यही कारण है कि काव्यकालमें जिनकी रचना हुई है ऐसे न्याय, आयुर्वेद, ज्यौतिष आदिके ग्रन्थोंमें भी काव्यसुधाका प्रवाह उनके रचयिताओंने प्रवाहित किया है ।

‘कवृ वर्णने’ धातुसे कवि शब्द बनता है जिसकी व्युत्पत्ति होती है ‘कवने-वर्णयति इति कविः’ अर्थात् जो वर्णन करे उसे कवि कहते हैं । विद्याधरने अपनी एकावलीमें ‘कवयर्ताति कविः’ इस प्रकार भी कवि शब्द की निरुक्ति की है ‘कवेः कर्म भावो वा काव्यम्’ कविका जो भाव अथवा कर्म है उसे काव्य कहते हैं । भामहने भी लिखा है कि—

प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ।

तदनुप्राणनाज्जीवेव् वर्णनानिपुणः कविः ॥

तस्य कर्म स्मृतं काव्यम् ।

अर्थात् नव नवोन्मेषसे सुशोभित कविकी जो बुद्धि है, उसे प्रतिभा कहते हैं । इस प्रतिभाके बलपर जो जीवित है तथा नाना प्रकारके वर्णन करनेमें निपुण है उसे कवि कहते हैं । कविका जो कर्म है उसे काव्य कहते हैं । कविका लक्षण लिखते हुए आचार्य अजितसेनने भी अलंकारचिन्तामणिमें ऐसा ही लिखा है—

प्रतिभोज्जीवतो नानावर्णनानिपुणः कृती ।

नानाभ्यासकुशाप्रीयमतिर्घुत्पत्तिमान् कविः ॥

यह काव्य शब्दका निरुक्त्यर्थ है जिसमें किसीको विबाध नहीं है पर इसके वाक्यार्थका विभिन्न आचार्योंने विभिन्न शैलियोंसे वर्णन किया है । यहाँ उनमेंसे कुछका निदर्शन करा देना अनावश्यक नहीं होगा—

काव्योंके विभिन्न स्वरूप

सुबुल्लितपदाकथं सुवशब्दार्थहीनं जनपदसुसङ्घोष्यं युक्तिमन्नृत्पयोऽयम् ।

बहुकृतरसमार्गं सन्धिसन्धानसुकृतं स भवति शुभकाव्यं नाटकप्रेषकणाम् ॥

संक्षेपाद् वाक्यमित्यर्थ-व्यवच्छिन्ना पदावली ।
काव्यं स्फुरदलङ्कारं गुणबहोषवर्जितम् ॥

—अग्निपुराण ३.३.७१६-७१

‘शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्’ ।

—काव्यालंकार ११०

शब्दार्थौ सहितौ बक्रकविष्यापारशालिनि ।

बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्यादकारिणि ॥

—वक्रोक्ति जीवित १७

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलंकृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥

—सरस्वती कण्ठाभरण ११२

‘तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावमलङ्कृतौ पुनः कावि’

—काव्यप्रकाश

भदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दार्थौ काव्यम् ।

—काव्यानुशासन प्रथमाध्याय (हेमचन्द्राचार्यस्य)

गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ काव्यम्

—प्रतापरुद्रयशोभूषण

साधुशब्दार्थसम्बन्धं गुणालङ्कारभूषितम् ।

स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ॥

—वाग्भट्टालंकार ११२

शब्दार्थौ निर्दोषौ सगुणौ प्रायः सालङ्कारौ काव्यम् ।

—काव्यानुशासन (द्वितीय वाग्भट्टस्य)

निर्दोषा लक्षणवती सरीतिगुणभूषिता ।

सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक्काव्यनमभाक् ॥

—चन्द्रालोक १७

वाक्यं रसात्मकं काव्यम्

—साहित्यदर्पण ११३

काव्यं रसादिमद्वैकाव्यं

—अलंकार शंखर १११

शब्दार्थालङ्कृतीदं नवरसकलितं रीतिभावाभिरामं

व्यङ्ग्याद्यर्थं विदोषं गुणगणकलितं नेतृसङ्घर्षनात्म्यम् ।

लोकद्वन्द्वोपकारि स्फुटमिह तनुतात् काव्यमर्थं सुखार्थी ।

नानाशास्त्रप्रवीणः कविरतुलमतिः पुण्यधर्मोऽहेतुम् ॥ —अलंकार चिन्तामणि १७

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्

—रसगङ्गाधर ।

इस छोटेसे प्रकरणमें इन सब विभिन्न मतों की आलोचना अशक्य एवं अनावश्यक है फिर भी इतना कह सकना अपेक्षित है कि सब लक्षण एक ही केन्द्रमें चक्कर लगा रहे हैं । सबसे अन्तिम मत पण्डितराज जगन्नाथ का है कि रमणीय अर्थका प्रतिपादन करनेवाला शब्द समूह काव्य कहलाता है । भले ही अर्थ की रमणीयता अलंकार गुण, रीति, ध्वनि या रस आदि किसी तत्त्वसे प्रस्फुटित हुई है ‘चमत्कारपूर्ण उक्ति ही काव्य है’ यह काव्यके नाना लक्षणोंका स्वरस है ।

काव्य हेतु—

काव्यका हेतु क्या है ? इस विषयमें भी साहित्य विद्या विशारदोंमें विभिन्न मत पाये जाते हैं फिर भी अधिकांश आचार्योंका मत यही है कि काव्यमें १ शक्ति, २ निपुणता और ३ अभ्यास ये तीन ही कारण हैं । रुद्रटने काव्यालंकारमें शक्तिका लक्षण लिखा है कि—

मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधा निधेवस्य ।

अल्लिष्टानि पदानि च विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः ॥

११५

अर्थात् जिसके द्वारा सुस्थिर चित्तमें अनेक प्रकारके वाक्यार्थका विस्फुरण तथा काव्य-रचनाके अनुकूल कोमलकान्त पदावली उपस्थित रहती है उसे शक्ति कहते हैं। शक्तिको ही प्रतिभा कहते हैं। नाना शास्त्रदर्शित्वको निपुणता कहते हैं। इसी निपुणता को कितने ही आचार्योंने व्युत्पत्ति नामसे उल्लेख किया है। गुरुजनोंके सम्पर्कमें रहकर शास्त्ररचनाके प्रति जो आदर भाव है उसे अभ्यास कहते हैं। इस विषयमें कुछ आचार्योंके उल्लेख इस प्रकार हैं—

जैसमिंकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् ।

अमन्दङ्गाभिधोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥ —काव्यादर्शं रुद्रटस्य ११०३

तन्वासारनिरासात् सारग्रहणाच्च चारुणः करणे ।

त्रितयमिदं व्यापिचते शक्तिव्युत्पत्तिरभ्यासः ॥ —काव्यालङ्कार ११४

शक्तिनिपुणतालोककाव्यशास्त्राद्यवेचनात् ।

काव्यशशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुज्ज्वे ॥ —काव्यप्रकाश ११३

प्रतिभाकारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

भृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्याद्यकविसंख्या ॥ —वाग्भटालंकार ११३

उक्त उद्धरणोंसे सिद्ध होता है कि शक्ति (प्रतिभा) निपुणता और अभ्यास ये तीन ही काव्यके हेतु हैं। परन्तु वामन राजशेखर तथा द्वितीय वाग्भट आदि कुछ साहित्यकारोंने केवल प्रतिभाको ही काव्यका हेतु माना है। वामनने काव्यालंकार सूत्र १३१६ में कहा है कि 'कविस्वर्वाजं प्रतिभानम्' अर्थात् काव्यका कारण प्रतिभा है। राजशेखरने काव्यमीमांसामें लिखा है कि—'सा केवलं काव्ये हेतुः' इति याचावरीयः। अर्थात् एक प्रतिभा ही काव्यका हेतु है। द्वितीय वाग्भटने भी अपने काव्यानुशासनमें लिखा है कि—'प्रतिभैव च कवीनां काव्यकरण कारणम्। व्युत्पत्त्यभ्यासौ तस्या एव संस्कारकारकौ न तु काव्यहेतु' अर्थात् प्रतिभा ही काव्य-निर्माण का कारण है, व्युत्पत्ति और अभ्यास तो उसीका संस्कार करनेवाले हैं। इन उल्लेखोंका निष्कर्ष यही निकलता है कि काव्यनिर्माणमें प्रभुता प्रमुख कारण है और व्युत्पत्ति अथवा निपुणता उसमें शोभा उत्पन्न करनेवाली है। प्रतिभा और व्युत्पत्तिमें बलीयसी कौन है? इसका निर्णय कालिदास और भवभूतिके साहित्यका मन्थन करनेवाले विद्वान् सहज ही समझ सकते हैं। काव्यके भेद—

अग्निपुराणमें काव्यके श्रव्य, अभिनेय और प्रकीर्ण यह तीन भेद बतलाये गये हैं—

श्रव्यं चैवाभिनेयं च प्रकीर्णं सकलौक्तिभिः ॥

—३३०३३६

भामहने काव्यको गद्य और पद्य दो भागोंमें विभक्त करके फिर संस्कृत, प्राकृत और अपभ्रंश ये तीन भेद बतलाये हैं।

वृण्डीने काव्यादर्शमें (११११) गद्य, पद्य और मिश्रित ये तीन भेद बतलाये हैं।

वामनने काव्यालंकार सूत्रमें (१३१२१, २६) गद्य, पद्य ये दो भेद बतलाकर गद्यके वृत्तगन्धी, चूर्णक और उत्कलिका इस प्रकार तीन भेद तथा पद्यके अनेक भेद बतलाये हैं।

रुद्रटने गद्य और पद्य ये दो भेद बतलाकर उनको प्राकृत, संस्कृत, मागधी, पैशाची, शौरसेनी और अपभ्रंश इन छह भाषाओंमें विभक्त किया है।

हेमचन्द्रने प्रेक्ष्य (हर्य) और श्रव्य इन दो भेदोंमें विभक्त कर प्रेक्ष्यको पाठ्य और गेय इन दो भेदोंमें तथा श्रव्यको महाकाव्य, आख्यायिका, चम्पू और अनिबद्ध इस प्रकार चार भेदोंमें विभक्त किया है।

काव्यप्रकाशकार सम्मटने उत्तम, मध्यम और जघन्य ये तीन भेद बतलाकर ध्वनिको

उत्तम काव्य, गुणीभूत व्यङ्ग्यको मध्यम काव्य और शब्दचित्र तथा अर्थचित्र (शब्दालंकार तथा अर्थालंकार) को जघन्य काव्य बतलाया है ।

साहित्य दर्पणकार विश्वनाथ कविने काव्यके दृश्य और श्रव्य इस प्रकार मूलमें दो भेद बतलाकर दृश्यके रूपक और उपरूपक ये दो भेद बतलाये हैं । रूपकके १ नाटक, २ प्रकरण, ३ भाग, ४ व्यायोग, ५ समवकार, ६ डिम, ७ ईहास्य, ८ अङ्क, ९ वीथी, १० प्रहसन ये दश भेद बतलाये हैं । तथा उपरूपकके १ नाटिका, २ त्रोटक, ३ गोष्ठी, ४ सहक, ५ नाट्यरासक, ६ प्रस्थानक, ७ उल्लास्य, ८ काव्य, ९ प्रज्ञ, १० रासक, ११ श्रीगदित, १२ शिल्पक, १३ बिलासिका, १४ दुर्मल्लिका, १५ प्रकरण, १६ हल्लीस, १७ भणिका और १८ हलापक ये अठारह भेद बतलाये हैं । इन सबके लक्षण भरत मुनिके नाट्यशास्त्र, दश रूपक तथा साहित्यदर्पणमें स्पष्ट किये गये हैं । श्रव्य काव्यके पद्य और गद्य ये दो भेद बतला कर पद्यके १ मुक्तक, २ युग्मक, ३ संदानितक, ४ कलापक, ५ कुलक, ६ महाकाव्य, ७ काव्य, ८ खण्ड काव्य, ९ कोष और १० ब्रज्या ये दश भेद बतलाये हैं तथा गद्य-काव्यके १ मुक्तक, २ वृत्तगन्ध, ३ उत्कलिकाप्राय और ४ चूर्णक ये चार भेद निर्दिष्ट किये हैं । इनके सिवाय गद्य-पद्य मिश्रित रचनासे युक्त चम्पू-काव्य कहा है । 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' अर्थात् गद्य-पद्यमिश्रित रचना चम्पू कहलाती है ।

चम्पू-काव्यका विस्तार और उसकी लोकप्रियता—

लोगोंकी रुचि विभिन्न प्रकारकी होती है, कुछ लोग तो गद्य-काव्यको अधिक पसन्द करते हैं और कुछ लोग पद्य-काव्यको अच्छा मानते हैं, पर चम्पू-काव्यमें दोनोंकी रुचिका ध्यान रक्खा जाता है इसलिए यह सबको अपनी ओर आकर्षित करता है । महाकवि हरिचन्द्रने जीवन्धरचम्पूके प्रारम्भमें कहा है कि—

गद्यावलिः पद्यपरम्परा च प्रत्येकमन्वावहति प्रमोदश्च ।

हर्षप्रकर्षं तनुते मिलित्वा द्राग्बाल्यताकथयवतीव कान्ता ॥

अर्थात् गद्यावली और पद्यावली दोनों ही प्रमोद उत्पन्न करती हैं फिर हमारा यह काव्य तो दोनोंसे युक्त है अतः मेरी यह रचना बाल्य और तारुण्य अवस्थासे युक्त कान्ताके समान अत्याह्लाद उत्पन्न करेगी इसमें संशय नहीं है । चम्पू-साहित्यकी ओर जब दृष्टि डालते हैं तो सर्वप्रथम त्रिविक्रम भट्टकी 'नल-चम्पू' पर दृष्टि जा सकती है । इसमें नल-दमयन्तकी मनोहारिणी कथा गुम्फित की गई है । श्लेष परिसंख्या आदि अलंकार पद-पद पर इसकी शोभा बढ़ा रहे हैं । पदविन्यास इतना सरस और सुकुमार है कि कविकी कलाके प्रति मस्तक श्रद्धाबन्त हो जाता है । इसी कविकी दूसरी रचना मदालसा चम्पू भी है । यह कवि ई० ६१५ में हुआ है । इसके बाद ई० ६५६ में आचार्य सोमदेवके यशस्तिलक चम्पूकी रचना हुई है । इस चम्पूमें आचार्य ने कथाभागकी रक्षा करते हुए कितना प्रमेय भर दिया है ? यह देखते ही बनता है । इसके गद्य कादम्बरीसे भी चार हाथ आगे हैं । कल्पनाएँ अद्भुत हैं । कथाका सौन्दर्य ग्रन्थके प्रति आकर्षण उत्पन्न करता है । सोमदेवने प्रारम्भमें ही लिखा है कि जिस प्रकार नीरस तृण खानेवाली गायसे सरस दूधकी धारा प्रवाहित होती है उसी प्रकार जीवनपर्यन्त न्याय जैसे नीरस विषयका अध्ययन करनेवाले मुझसे इस काव्य-सुधाकी धारा बह रही है । इस ग्रन्थरूपी महासागरमें अवगाहन करनेवाले विद्वान् ही समझ सकते हैं कि आचार्य सोमदेवके हृदयमें कितना अगाध वैदुष्य भरा है । उन्होंने एक जगह स्वयं कहा है कि लोक-विम्ब और कवित्वमें समस्त संसार सोमदेवका उच्छिष्टभोजी है अर्थात् उनके द्वारा वर्णित वस्तुका ही सब वर्णन करनेवाले हैं । इस महाग्रन्थमें आठ समुच्छ्वास हैं । अन्तके तीन समुच्छ्वासाँमें सम्यग्दर्शन तथा उपासकाध्यय-

नामका कितना विस्तृत और समयाञ्जु रूप वर्णन किया है यह देखते ही बनता है। तृतीय उच्छ्वास तो राजनीतिका भण्डार ही है।

इसके बाद महाकवि हरिचन्द्रके 'जीवन्धरचम्पू' काव्यकी रचना हुई है। इसकी कथा वादीभसिंहकी गद्यचिन्तामणि अथवा क्षत्रचूडामणिसे ली गई है। यद्यपि जीवन्धर स्वामीकी कथाका मूल स्रोत गुणभद्रके उत्तरपुराणमें मिलता है पर उसमें और इसमें कितने स्थलोंमें नाम तथा कथानकमें वैचित्र्य पाया जाता है। इसमें प्रत्येक लम्बकी कथावस्तु तथा पात्रोंके नाम आदि गद्यचिन्तामणिसे मिलते-जुलते हैं। महाकविने इस काव्यमें भगवान् महावीर स्वामीके समकालीन क्षत्रचूडामणि श्री जीवन्धर स्वामीकी कथा गुम्फित की है। पूरी कथा अलौकिक घटनाओंसे भरी है। कथाकी रोचकता देखते हुए जब कभी हृदयमें आता है कि यदि इसका चित्रपट बन जाता तो अनायास ही एक आदर्श लोगोंके सामने आ जाता।

इस ग्रन्थकी रचनामें कविने बड़ा कौशल दिखाया है। अलंकारकी पुट और कोमल कान्त पदावली बरबरा पाठकके मनको अपनी ओर आकृष्ट कर लेती है। मुझे तो लगता है कि कविको निसर्गसिद्ध प्रतिभा प्राप्त थी इसीलिए प्रकरणानुकूल अर्थ और अर्थानुकूल शब्दोंके ढूँढनेमें उसे जरा भी प्रयत्न नहीं करना पड़ा है। कितने ही गद्य तो इतने कौतुकावह हैं कि उन्हें पढ़कर कविकी प्रतिभाका अलौकिक चमत्कार दृष्टिगत होने लगता है। नगरी-वर्णन, राज-वर्णन, राक्षी-वर्णन, चन्द्रोदय, सूर्योदय, वन-क्रीड़ा, जल-क्रीड़ा, युद्ध आदि काव्यके समस्त वर्णनीय विषयोंको कविने यथास्थान इतना सजाकर रक्खा है कि देखते ही बनता है। प्रस्तावना लेखके लिए समय अत्यन्त अल्प मिला है नहीं तो ग्रन्थके अवतरण देकर मैं सिद्ध करता कि कविकी कलममें कितना जादू है। अस्तु, इसके बाद जैन चम्पू ग्रन्थोंमें महाकवि अर्हदासके पुरुदेव-चम्पूका नम्बर आता है। इसमें श्लेषादि अलंकारोंकी प्रधानता है। भगवान् आदिनाथका दिव्य चरित्र, भवान्तर वर्णनके साथ-साथ उसमें अंकित किया गया है।

इसके बाद भोजराजके 'चम्पू रामायण', अभिनव कालिदासके 'भागवत चम्पू', कवि कर्ण-पूरके 'आनन्द वृन्दावन चम्पू', जीव गोस्वामीके 'गोपाल चम्पू', श्रीशेष कृष्णके 'पारिजातहरणचम्पू', नीलकण्ठ दीक्षितके 'नीलकण्ठ चम्पू', वेङ्कटाध्वरीके 'विश्वगुणादर्श चम्पू', अनन्त कविके 'चम्पू भारत' केशवभट्टके 'नृसिंह चम्पू' रामनाथके 'चन्द्रशेखर चम्पू' श्रीकृष्णकविके 'मन्दार मरन्द चम्पू' और पन्त विट्ठलके 'गजेन्द्र चम्पू' आदि ग्रन्थ दृष्टिमें आते हैं जिनमें लेखकोंने अपनी गद्य पद्य लेखनकी कला दिखलाई है। इस अल्पकाय लेखमें समग्र ग्रन्थोंका परिचय दे सकना सम्भव नहीं है इसलिए नाम मात्र देकर सन्तोष धारण किया। इस प्रकार गद्य पद्यात्मक चम्पू साहित्यका बड़ा विस्तार है। दशम ईशवीय शतीके पूर्वको चम्पू रचना मेरी दृष्टिमें नहीं आई है।

काव्यमें रस—

जैन सिद्धान्तके अनुसार सांसारिक आत्माओंमें प्रति समय हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा और वेद ये किञ्चित् कषाय सप्ता अथवा उदयकी अपेक्षा विद्यमान रहती हैं। जब हास्य बगैरहका निमित्त मिलता है तब हास्य आदि रस प्रकट हो जाते हैं। इन्हींको दूसरी जगह स्थायिभाव कहा है। यह स्थायिभाव जब विभाव, अनुभाव और संचारी भावोंके द्वारा प्रस्फुटित होता है तब रस कहलाने लगता है। सब रस नौ हैं—१. शृङ्गार, २. हास्य, ३. करुणा, ४. रौद्र, ५. वीर, ६. भयानक, ७. वीभत्स, ८. अद्भुत और ९. शान्त। कई लोग शान्तको

१. इसका सप्रमाण उल्लेख इसी प्रस्तावना लेखमें आगे देखें।

रस नहीं मानते अतः उनके मतसे आठ ही रस माने गये हैं। इनके सिवाय भरत मुनिने वात्सल्यको भी रस माना है तब १० भेद होते हैं। आठ, नौ और दश इन तीन विकल्पोंमें ६ का विकल्प अनुभवगम्य, युक्तिसंगत और अधिक जनसंमत है।

काव्यका प्रवाह—

काव्यका प्रवाह गद्यकी अपेक्षा अधिक आनन्ददायी होता है इसलिए वह इतने वेगसे प्रवाहित हुआ कि उसने गद्यरचनाको एक प्रकारसे तिरोभूत ही कर दिया। धर्मशास्त्र, न्याय, व्याकरण, ज्योतिष, आयुर्वेद आदि विषयोंके ग्रन्थ काव्य रूपमें ही लिखे जाने लगे। यही कारण रहा कि संस्कृत साहित्यमें पद्यमय जितने ग्रन्थ हैं उतने गद्यमय ग्रन्थ नहीं हैं। संस्कृत साहित्यके विपुल भाण्डारमें जब गद्यमय ग्रन्थोंकी ओर दृष्टिपात करते हैं तब कादम्बरी, श्रीहर्षचरित, दश-कुमार चरित, गद्यचिन्तामणि, तिलकमञ्जरी आदि दश पाँच ग्रन्थोंपर ही दृष्टि रुक जाती है पर पद्यमय ग्रन्थोंपर अव्याहत गतिसे आगे बढ़ती जाती है। चम्पू ग्रन्थोंका जो गद्यकी अपेक्षा अधिक विस्तार हुआ है वह साथमें पद्यके रहनेसे ही हुआ है।

काव्यमें गुण अलंकार और रीति—

रसके बाद काव्यके सौष्ठवको बढ़ानेवाले अलंकार गुण और रीति हैं। रीतिका स्थान शरीरके संस्थानके समान है। गुण, दया, दाक्षिण्यादिके समान उत्कर्षाधायक है और अलंकार शब्द तथा अर्थकी शोभा बढ़ानेवाले अस्थायी धर्म हैं। इनका स्थान मानव शरीरपर धारण किये हुए कटक कुण्डलादिके समान है। एक समय था जब कविताके अन्दर कवि लोग शक्ति भर अलंकार रखनेका प्रयत्न करते थे पर अब समय बदल गया है, आजका मानव कवितामें अर्थको जितना पसन्द करता है उतना अलंकारको नहीं। एक समय था कि महिलाएँ नाना प्रकारके आभूषणोंसे लदी रहती थीं पर आजकी स्त्रीका चित्त आभूषणोंकी उपेक्षा करने लगा है। कवि अपनी धारासे लिखता जाता है उसमें अनायास जो अलंकार आते जाते हैं उन्हें कवि यथा स्थान बैठाता जाता है पर जहाँ कवि अलंकार बैठानेकी भावनासे जो कुछ लिखता या कहता है वहाँ उसकी कृत्रिमता सामने आ जाती है, कालिदासकी कवितामें अलंकारकी विरलता होने पर भी सौन्दर्य है। इसका कारण यही है कि वे अलंकारके पीछे नहीं पड़े हैं। अपने युगमें अलंकारोंका क्रमिक विकास होते-होते चरम सीमा तक पहुँचा है। यहाँ अलंकारोंका नामोल्लेख तथा स्वरूपचित्रणकी आवश्यकता नहीं है।

गुणोंके विषयमें भी आचार्योंमें विभिन्न मत मिलते हैं। वामनने १ श्लेष, २ प्रसाद ३ समता, ४ समाधि, ५ माधुर्य, ६ ओज, ७ सौकुमार्य, ८ अर्थव्यक्ति, ९ उदारता और १० कान्ति ये दश गुण माने हैं, तो राजा भोजने २४ गुण मान रखे हैं। किन्हींने आठ ही गुण माने हैं और किन्हींने अन्तमें चलकर माधुर्य, ओज और प्रसाद ये तीन गुण माने हैं। इसमें सन्देह नहीं कि ये तीन गुण काव्यके उत्कर्षको बढ़ानेमें अत्यन्त सहायक होते हैं।

रचनाकी शैलीको रीति कहते हैं, कुछ लोग अधिक लम्बे समासवाली रचना पसन्द करते हैं और कुछ छोटे-छोटे समासवाली रचनाको अच्छा समझते हैं। इसीलिए रीतिमें भेद हुआ है। रसके अनुकूल शब्द योजनाकी दृष्टिने भी रीतिको जन्म दिया है। इस तरह गौडी, पाञ्चाली, लाटी और वैदर्भीके भेदसे चार प्रकारकी रीतियाँ साहित्य क्षेत्रमें मानी जाती हैं।

जीवन्धर चम्पू और उसके रचयिता महाकवि हरिचन्द्र---

जीवन्धर चम्पूके विषयमें पहले बहुत कुछ लिखा जा चुका है। अतः यहाँ पुनरुक्ति करना अन्याय्य होगा। इसके रचयिता महाकवि हरिचन्द्र हैं। यद्यपि कुछ लोगोंका ध्यान है

कि यह धर्मशर्माभ्युदयके कर्ता श्रीहरिचन्द्रकी रचना नहीं है पर धर्मशर्माभ्युदय और जीवन्धर चम्पूके भावों तथा शब्दोंमें जो समानता है उससे जान पड़ता है कि दोनोंका कर्ता एक होना चाहिए। इसके सिवाय जीवन्धर चम्पूकी जो हस्तलिखित प्रति उपलब्ध है उसके पुष्पिका वाक्योंमें इसके कर्ता हरिचन्द्रका ही उल्लेख किया गया है। ग्रन्थान्तमें ग्रन्थकर्ताने स्वयं अपने नामका उल्लेख किया है। आंग्लविद्वान् डाक्टर कीथ महाशय भी हरिचन्द्रको ही जीवन्धर चम्पूका कर्ता मानते हैं। यह कहना कि धर्मशर्माभ्युदय देखकर किसी पृष्ठवर्ती कविने उसके भाव और शब्दोंको आत्मसात् कर इसकी रचना की है, यह उचित नहीं जान पड़ता। मर्मज्ञ विद्वानकी दृष्टिमें यह बात अनायास आ जाती है कि यह बात कविने अन्यत्रसे ली है और यह स्वतः लिखी है। अन्ततोगत्वा नकल नकल ही है। जिस प्रकार सोमदेवके यशस्तिलक चम्पूके नीतिभाग और नीति वाक्यामृतमें एककर्तृक होनेके कारण पद-पद पर सादृश्य पाया जाता है उसी प्रकार जीवन्धर चम्पू और धर्मशर्माभ्युदयमें एककर्तृक होनेसे पद पद पर सादृश पाया जाता है। दोनों ही ग्रन्थोंमें इसका प्रवाह, अलंकारकी पुट जौर शब्दविन्यासकी शैली एक-सी है। यहाँ मैं दोनों ग्रन्थोंके कुछ अवतरण देकर इस विषयको स्पष्ट कर देना उचित समझता हूँ।

जीवन्धर चम्पूके प्रारम्भमें भगवान् ऋषभदेव, चन्द्रप्रभ, शान्तिनाथ, महावीर, रत्नत्रय तथा जिनबाणीको नमस्कार किया गया है, इसी प्रकार धर्मशर्माभ्युदयमें भगवान् ऋषभदेव, चन्द्रप्रभ, शान्तिनाथ, महावीर, रत्नत्रय और जिनबाणीको नमस्कार किया गया है। धर्मशर्माभ्युदय में कथानायक होनेसे भगवान् धर्मनाथको भी नमस्कार किया गया है। इनके सिवाय धर्मशर्माभ्युदयमें एक श्लोक द्वारा समुदाय रूपमें समस्त जिनेन्द्रोंको और जीवन्धरचम्पूमें समस्त सिद्धोंको नमस्कार किया है। मङ्गलके बाद दोनों ही ग्रन्थोंमें एक-एक श्लोकके द्वारा पूर्वाचार्यों अथवा पूर्व कवियोंका स्मरण किया गया है। दोनों ग्रन्थोंका कुछ सादृश्य देखिए।

जीवन्धर चम्पू—

धर्मशर्माभ्युदय—

(१)

अपारसंसारसन्तमसान्धीकृतजीवलोकस्य पुरु-
पार्थचतुष्टयप्रकाशनायेव दिवाकरयुगलनिशाकरयुग-
लव्याजेन प्रदीपचतुष्टयमाविभ्रान्ने—पृष्ठ ४

(२)

उदयास्ताचलमध्यसञ्चारखिन्नस्य सरोजबन्धो-
र्विभ्रमाय वेधसा विरचितैरिव धराधरैर्धान्यराशि-
भिरुद्भासितम् । —पृष्ठ ५

(१)

अपारसंसारतमस्यपारे
सन्तस्तुर्बर्गफलानि सर्वे ।
इतीयं यो द्वि-द्विदिवाकरेन्दु-
न्याजेन धत्ते चतुरः प्रदीपान् ॥
—सर्ग १ श्लोक ३५

(२)

जनैः प्रतिग्रामसमीपमुष्णैः
कृता मृपाण्यैर्वरधान्यकृता ।
यत्रोदयास्ताचलमध्यगस्य
विभ्रामशैला इव भान्ति भानोः ।
—सर्ग १ श्लोक ४८

१. अष्टाभिः स्वगुणैर्यं कुरुपतिः पुष्टोऽथ जीवन्धरः

सिद्धः श्रीहरिचन्द्रवाक्मयमपुस्त्यन्विप्रसूनोच्चयैः ।

भक्त्याराधितपादपद्मयुगलो लोकातिशाविप्रभा

निस्तुक्त्वां निरपायसीत्यलहरीं संप्राप मुक्तिप्रियम् ॥ —५८ लम्ब ११ जी०च०

(३)

अतिदूरप्रवृत्तशाखाविलसितकैतवेन हस्तमुद्यस्य
विचित्रपतत्रिविक्तैः कल्पपादपान् जेतुमिवाहूयमानैः ।
—श्लोक ५५

(४)

यथा यथासीदुदरं विवृक्तं
तथा तथास्याः कुचकुम्भयुग्मम् ।
श्यामाननन्धं सममाप राज्ञा
स्वप्नस्य पाकादनुतापकर्त्रा ॥
—लम्भ १ श्लोक ५६
संवृद्धमुदरं धीवय तत्स्तनौ मलिनाननौ ।
न सहन्ते हि कठिना मध्यस्थस्यापि संपदम् ॥
—लम्भ १ श्लोक ५७

(५)

सा नरपालसती महाकविभारतीव गम्भीरार्थम्,
शारदाब्जसरसीव राजहंसम्, रत्नाकरबेलेव मणिम्,
पुरन्दरहरिदिवेन्दुमण्डलम् । —श्लोक २३

(६)

श्यामाननं कुचयुगं दधती वधूः सा
पाथोजिनीव मधुपान्बिचतकोशयुग्मा ।
पङ्कास्य हंसमिथुना सरसीव रेजे
लोलम्बन्तुम्बितगुलुच्छयुगा लतेव ॥
—लम्भ १ पद्य ५८

(७)

मध्यदेशकशोराक्याः शिशुना बलिना तया ।
भंक्त्वा बलिप्रथं राशस्तापेनाभूत्समं गुरुः ॥
—लम्भ १ श्लोक ६०

(१)

कल्पमुमान् कल्पितदानशीलान्
जेतुं किलोत्कालपतत्रिनादैः ।
आहूय दूराद्द्वितरन्ति वृक्षाः
फलान्यचिन्त्यानि जनाय यत्र ॥
—सर्ग १ श्लोक ५५

(४)

वृद्धि परामुदरमाप यथा यथास्याः
श्यामाननः स्तनभरोऽपि तथा तथाभूत् ।
यद्वा नितान्तकठिनां प्रकृतिं भजन्तो
मध्यस्थमप्युदयिनं न जडाः सहन्ते ।
—सर्ग ६ श्लोक ५

(५)

सा भारतीव चतुरातिगभीरमर्थं
बेलेव गृधमणिमण्डलमन्पुरारोः ।
पौरन्दरी दिगिव मेरुतिरोहितेन्दुं
गर्भं तदा नृपवधुर्धृता राजा ॥
—सर्ग ६ श्लोक १

(६)

उत्खातपङ्किलबिसाविव राजहंसौ
शुभ्री समृद्धवदनाविव पद्मकोशौ ।
तस्याः स्तनौ हृदि रसैः सरसीव पूर्णे
संरंजनुर्गवलमेवकचूचुकाप्री ॥
—सर्ग ६ श्लोक ८

(७)

पूकेन तेन बलिना स्वबलेन तस्या ।
भङ्क्त्वा बलिप्रथमवर्धत मध्यदेशः ॥

—सर्ग ६ श्लोक ७

(८)

यथा यथा जीवक्यामिनासो ।

विष्टुष्टिमागाद्विकसलकापः ।

तथा तथावर्धत मोद्वार्धि-

रुद्वेलमूरव्यनिकायभर्तुः ॥

—सर्ग १ श्लोक ६३

(९)

मनोजगेहस्य तद्गङ्गकस्य

वक्षोजवप्रेण विराजितस्य ।

ऊरुद्वयं स्तम्भनिभं विरेजे

प्रतप्तचामीकरचारुपम् ॥

—सर्ग ३ श्लोक ५५

(१०)

नासा तर्दाया मुखचन्द्रविम्बा-

द्विनिर्गलमभ्यसुधोरुधारा ।

घनत्वमाप्तेव रदात्मिका-

मणी तुलायष्टिरिव व्यलासीत् ॥

—सर्ग ३ श्लोक ६४

(११)

जनहृत्पश्चिबन्धाय पाशौ किं वेधसा कृती ।

तत्कर्णाद्वुरपलभ्याजानहृत्पश्चिरक्षिणी ॥

—सर्ग ४ श्लोक ६६

(१२)

अभिसारिकामिवोच्चैःस्तनशिखरशोभितपत्ररचना-
मनेकविटपसंपृष्टपयोधरतटा चारामर्वाथीम् ।

—पृष्ठ ७७

(१३)

वक्षःस्थलेष्वत्र चकोरचक्षुषो

प्रियैः प्रकल्लप्साः सुममालिका वधुः ।

अन्तःप्रवेशोद्यतशम्बरद्विषः

सनातनास्तोरणमालिका इव ।

—सर्ग ४ श्लोक ११

(८)

चित्रं किमेतज्जिनयाभिर्नापति-

यथा यथा वृद्धिमनरवरीमगान् ।

सीमानमुल्लङ्घ्य तथा तथाखिलं

प्रमोद्वार्धिजगदप्यपूरयत् ॥

—सर्ग ३ श्लोक २

(९)

उदन्वदुश्चैः स्तनवप्रशालिन-

स्तदङ्गकन्दर्पविलासवेरमनः ।

वरोरुयुगं नवतप्तकाञ्चन-

प्रपञ्चितस्तम्भनिभं व्यराजत ॥

—सर्ग २ श्लोक ४१

(१०)

ललामलेखाशकलेन्दुनिर्गलत्

सुधोरुधारेव घनत्वमागता ।

तर्दायनासा द्विजरत्नसंहते-

स्तुलेव कान्त्या जगदप्यतोलयत् ॥

—सर्ग २ श्लोक ४३

(११)

कपोललावण्यमयाग्न्युपस्वले

पतत्सतृष्णाखिलनेत्रपत्रिणाम् ।

प्रहाय पाशाविव वेधसा कृती

तर्दायकर्णौ पृथुलांसकुम्भिनौ ॥

—सर्ग २ श्लोक ५७

(१२)

उच्चैस्तनशिखोह्वासि पत्रशोभामदूरतः ।

वनालीं वीचय भूपालः प्रेयसांमिच्यभाषत ॥

—सर्ग ३ श्लोक २२

अनेकविटपसंपृष्टपयोधरतटा स्वयम् ।

वदत्युद्यानमालेयमकुलीनत्वमात्मनः ॥

—सर्ग ३ श्लोक २४

(१३)

सजो विचित्रा हृदि जावितेश्वरैः

समाहिताश्चारुचकोरचक्षुषाम् ।

तदन्तरेऽन्तविंशतो मनोमुष-

ककासिरे वन्दनमालिका इव ॥

—सर्ग १२ श्लोक ५४

(१४)

उपरिजतरुजार्थं वामहस्तेन काचिद्
विष्टसुरभिशाखा सम्यहस्तासकार्द्धा ।
अमलकनकगौरी निर्गलर्भाविबन्धा
नवनसुखमनन्तं कस्य वा द्राह् न तेने ॥

—लम्भ ४ श्लोक ७

(१४)

उद्गशाखाकुसुमार्थमुद्भुजा
स्युदस्य पाणिद्वयमखितोदरी ।
नितम्बभूखस्तदुद्गलबन्धना
नितम्बिनी कस्य चकार नोत्सवम् ॥

—सर्ग १२ श्लोक ४२

एक विचारणीय बात

इतना सब होनेपर भी एक बात अवश्य विचारणीय है कि कविने जीवन्धर चम्पूमें पाँच अणुव्रतोंका धारण और तीन मकारका त्याग इनको श्रावकके आठ मूल गुण बतलाया है और धर्मशर्माभ्युदयमें मद्य मांस मधु त्याग तथा पञ्चोदुम्बरफलके त्यागको आठ मूल गुण बताया है । जैसा कि दोनों ग्रन्थोंमें कहा गया है—

हिंसानृतस्तेष्वधुष्यवायपरिग्रहेभ्यो विरतिः कथञ्चित् ।

मद्यस्य मांसस्य च मासिकस्य त्यागस्तथा मूलगुणा इमेऽष्टौ—जी० च० लम्भ ७ श्लोक १९
मद्यमांसासवत्यागः पञ्चोदुम्बरवर्जनम् ।

अस्मी मूलगुणाः सम्यग्दृष्टेरष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

—धर्म० सर्ग २१ श्लोक १३२

इसी प्रकार चार शिञ्जाव्रतोंके वर्णनमें भी कुछ वैशिष्ट्य है—

सामायिकः प्रोषधकोपवासस्तथातिथिनामपि संग्रहश्च ।

सल्लेखना चेति चतुःप्रकारं शिञ्जाव्रतं शिञ्चित्मागमज्ञैः ॥ —जी० च०, लम्भ ७ श्लोक १८

सामायिकमथाद्यं स्याच्छिञ्जाव्रतमगारिणाम् ।

आतंरीद्रे परित्यज्य त्रिकालं जिनवन्दनात् ॥१४६॥

निवृत्तिर्भुक्तभोगानां वा स्यात्पर्वचतुष्टये ।

प्रोषधाख्यं द्वितीयं तच्छिञ्जाव्रतमितीरितम् ॥१५०॥

भोगोपभोगसंख्यानं क्रियते षडलोलुपैः ।

तृतीयं तत्तदाख्यं स्याद्दुःखदावानलोदकम् ॥१५१॥

गृहागताय चत्काले शुद्धं दानं यत्तात्मने ।

अन्ते सल्लेखना वान्यत्तच्चतुर्थं प्रकीर्त्यते ॥१५२॥

अर्थात् जीवन्धर चम्पूमें सामायिक, प्रोषधोपवास, अतिथिसंविभाग और सल्लेखना ये चार शिञ्जाव्रत गिनाये गये हैं । और धर्मशर्माभ्युदयमें सामायिक, प्रोषधोपवास, भोगोपभोग परिमाण, और अतिथिसंविभाग अथवा सल्लेखना ये चार शिञ्जाव्रत कहे गये हैं ।

एक ही ग्रन्थकर्ता अपने दो ग्रन्थोंमें दो प्रकारकी मान्यताओंका उल्लेख करता है यह विचारणीय बात है । मूल गुण, गुणव्रत और शिञ्जाव्रतोंके नामोल्लेखमें जैनाचार्योंमें शासनभेद है । इतना अवश्य है कि आचार्योंने एतद्विषयक अपनी मान्यताका उल्लेख करते हुए किसी दूसरी मान्यताका निराकरण किया हो, यह देखनेमें नहीं आया । फलतः जो दो तीन प्रकारकी मान्यताएं प्रचलित हैं वे सबको स्वीकार्य है । संभव है कि कविने एक ग्रन्थमें एक मान्यताका उल्लेख किया हो और दूसरे ग्रन्थमें दूसरी मान्यताको । धर्मशर्माभ्युदयमें शिञ्जाव्रतोंका वर्णन करते समय अतिथिसंविभागके विकल्पमें सल्लेखनाका भी नामोल्लेख करते हुए कविने अपनी तटस्थता सूचित की भी है । यहाँ मैं इतना लिख देना उपयुक्त समझता हूँ कि यह मेरा एक विचार है अन्य विद्वान् भी इस वषय पर विचारकर यथार्थ बातका निर्णय करें ।

महाकवि हरिचन्द्रकी विद्वत्ता और रचना माधुर्यसे जैन विद्वान् तो प्रभावित हैं ही, पर अजैन विद्वान् भी कम प्रभावित नहीं हैं। जिन्होंने इनके धर्मशर्माभ्युदयको देखा है वह अवश्य ही उनकी प्रौढ़ताका प्रशंसक हो गया है। धर्मशर्माभ्युदयके ऊपर यद्यपि माघके शिशुपाल बधकी छाया है, पर दोनोंको देखनेके बाद तो मैं इस निष्कर्ष पर पहुँचा हूँ कि उत्पत्ता-गगनमें जितना हरिचन्द्र विचरण कर सके हैं उतना माघ नहीं कर सके हैं। माघ पढ़ते-पढ़ाते चित्त ऊब जाता है पर धर्मशर्माभ्युदय हाथमें लेने पर उसे रखनेका भान नहीं होता।

यह कवि कब हुआ ? कहाँ हुआ ? इसका निर्णयात्मक उल्लेख करना कठिन है। कविने धर्मशर्माभ्युदयके अन्तमें प्रशस्ति देते हुए निम्न श्लोक लिखे हैं—

श्रीमानशेषमहिमास्ति स मोमकानां वंशः समस्तजगतीवलयावतंसः ।

हस्तावलम्बनमवाप्य बभूवुस्तस्मिन्ती वृद्धापि न स्वल्पति दुर्गापथेषु लक्ष्मीः ॥१॥

मुक्ताफलस्थितिररुक्मिणु प्रसिद्धस्तत्रार्द्रदेव इति निर्मलमूर्तिरासीत् ।

कायस्थ एव निरवद्यगुणग्रहः सज्जोऽपि यः कुलमशेषमलङ्कार ॥२॥

लावण्याम्बुनिधिः कलाकुलगृहं सौभाग्यसङ्गाययोः

श्रीढावेरम बिलासवासवलभी भूषास्पदं सम्पदाम् ।

शौचाचारविवेकविस्मयमही प्राणप्रिया शूलिनः

शर्माणीव पतिव्रता प्रणयिनी रथ्येति तस्वाभवत् ॥३॥

अहंपदाम्भोरुहचञ्चरीकस्तयोः सुतः श्रीहरिचन्द्र आसीत् ।

गुरुप्रसादादमला बभूवुः सारस्वते ज्योतिषि यस्य वाचः ॥४॥

भक्तेन शक्तेन च लक्ष्मणेन निर्घ्याकुलो राम इवावुजेन ।

यः पारमासादितबुद्धिसेतुः शास्त्राम्बुराशेः परमाससाद् ॥५॥

पदार्थवैचिष्यरहस्यसम्पत्सर्वस्वनिर्वेशमयात्प्रसादात् ।

वाग्देवतायाः समवेदि सभ्यैर्यः पश्चिमोऽपि प्रथमस्तनूजः ॥६॥

यः कर्णपीयूषरसप्रवाहं रसध्वनेरध्वनि सार्थवाहः ।

श्रीधर्मशर्माभ्युदयाभिधानं महाकविः काव्यमिदं व्यधत् ॥७॥

एत्यस्यसारमपि काव्यमिदं मदीयमादेयतां जिनपतेरनघैश्चरित्रैः ।

पिण्डं मृदुः स्वयमुदस्य नरा नरेन्द्रमुद्राङ्कितं किमु न मूर्धनि धारयन्ति ॥८॥

दृष्टैः साधुपरीक्षितं नवनवोत्प्लेखापणेनादरा-

यस्चेतःकषपट्टिकासु शतशः प्राप्तप्रकर्वोदयम् ।

नानाभङ्गिविचित्रभावघटनासौभाग्यशोभास्पदं

तत्रः काव्यसुवर्णमस्तु कृत्तिनां कर्णद्वयाभूषणम् ॥९॥

जीवाजैनमिदं मतं रामयतु क्रूरानपीयं कृपा

भारत्या सह शीलव्यवविरतं श्रीः साहचर्यव्रतम् ।

मात्सर्यं गुणिषु त्यजन्तु पिशुनाः संतोषलीलाशुभः

सन्तः सन्तु भवन्तु च भ्रमविदः सर्वे कर्वीनां जनाः ॥१०॥

इस प्रशस्तिका संक्षिप्त भाव यह है कि पृथिवीपर मोमक वंश प्रसिद्ध था। उसमें आर्द्रदेव नामक पुरुषरत्न हुए जो कायस्थ थे, उनकी स्त्रीका नाम रश्मा था। उन दोनोंके हरिचन्द्र नामका पुत्र हुआ। यह हरिचन्द्र जिनेन्द्र भगवान्के चरण कमलोंका भ्रमर था। इसके छोटे भाईका नाम लक्ष्मण था। गुरुके प्रसादसे हरिचन्द्रको विद्याका लाभ हुआ था।

इस उल्लेखसे यह नहीं जान पड़ता कि इनका वास्तविक निवास कहाँ था ? और इनका समय क्या था ? कुलके विशेषणोंसे जान पड़ता है कि हरिचन्द्र किसी राजमान्य कुलके थे और

यह राजमान्यता उनके यहाँ पीढ़ियोंसे चली आ रही थी। काव्यस्थोमें जैनधर्मकी उपासनाके बहुत कम उदाहरण मिलते हैं और हरिचन्द्रका उदाहरण उनमें मुख्य है। जीवन्धर चम्पूके अन्तमें प्रशस्तिके रूपमें कुछ भी उल्लेख नहीं है।

धर्मशर्माभ्युदयका प्रकाशन निर्णयसागर प्रेस, बम्बईकी काव्यमाला सीरिजमें हुआ था। ग्रन्थके प्रारम्भमें काव्यमालाके संपादक श्री महामहोपाध्याय पण्डित दुर्गाप्रसादजीने लिखा है कि महाकवि हरिचन्द्र काव्यस्थवंशके शिरोमणि, दिगम्बरजैनमतानुयायी आर्द्रदेवके पुत्र हैं। इनके समयका ठीक-ठीक पता नहीं है, इतिहासमें दो हरिचन्द्र प्रसिद्ध हैं। एक तो भट्टार हरिचन्द्र वह है कि जिनका उल्लेख हर्षचरितमें वाणकविने निम्न प्रकार किया है।

पद्मन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपाचते ॥

और द्वितीय हरिचन्द्र, विश्वप्रकाश कोषके कर्ता महेश्वरके पूर्वपुरुष चरक संहिताके टीकाकार साहसाङ्गराजाके प्रधान वैद्य हैं। इनमेंसे प्रकृत हरिचन्द्र कोई एक है अथवा इनके सिवाय कोई तीसरा ही विद्वान् है यह संशयास्पद है। फिर भी यह कवि भी अपनी कविताकी प्रौढ़तासे माघादि प्राचीन महाकवियोंकी कक्षामें आरूढ है इसलिए अर्वाचीन नहीं है। 'संस्कृत साहित्यका संचित इतिहास' नामक पुस्तकमें उसके लेखक श्री पं० सीताराम जयराम जोशी एम० ए० ने हरिचन्द्र कवि पर टिप्पण लिखते हुए डा० कीथके मतका भी उल्लेख किया है कि जीवन्धरचम्पूका रचयिता धर्मशर्माभ्युदयका रचयिता हरिचन्द्र ही है और उसका काल ई० ६०० के बाद बतलाया है। यह हम पहले लिख आये हैं कि हरिचन्द्रने जीवन्धरचम्पूका कथानक गुणभद्रके उत्तरपुराणसे न लेकर वादीभसिंहकी गद्यचिन्तामणिसे लिया है इसलिए इतना तो निश्चित है कि यह कवि वादीभसिंहके परवर्ती ही है। साथ ही धर्मशर्माभ्युदयके इक्कीसवें सर्गमें जो तत्त्व तथा श्रावकाचारका निरूपण हुआ है वह आचार्य सोमदेवके उपासकाध्ययन [यशस्तिलक चम्पू] के आधारपर हुआ है इसलिए उनसे भी परवर्ती है। पाटण [गुजरात] के संघवी पाड़ाके पुस्तक भाण्डारमें धर्मशर्माभ्युदयकी जो हस्तलिखित पुस्तक है वह '१२८७ वर्षे हरिचंद्र कवि विरचित धर्मशर्माभ्युदय काव्यपुस्तिका श्रीरत्नाकरसूरि आदेशेन कीर्तिचन्द्रगणिना लिखितमिति भद्रम्' इस पुष्पिका वाक्यसे १२८७ विक्रम संवत्की लिखी हुई है इतना तो सिद्ध हो जाता है कि हरिचन्द्र इसके पूर्ववर्ती ही हैं।

गद्यचिन्तामणि और चत्रचूडामणि वादीभसिंह सूरिकी अमर रचनाएँ हैं। इनमेंसे चत्रचूडामणिमें कथाका उपक्रम बतलाते हुए उन्होंने लिखा है कि सुधर्म गणधरने राजा श्रेणिकके प्रति जो कथा कही थी वही मैं कह रहा हूँ। यथा—

श्रेणिकप्ररनसुहिरथ सुधर्मो गणनायकः ।

यथोवाच मयाभ्येतदुच्यते मोक्षलिप्सया ॥३॥

—चत्रचूडामणि, प्रथम लम्भ ।

जीवन्धरचम्पूमें भी यही कहा गया है—

या कथा भूतधात्रीशं श्रेणिकं प्रतिवर्णिता ।

सुधर्मगणनायेन तां वक्तुं प्रयतामहे ॥१०॥

—जीवन्धरचम्पू प्रथम लम्भ ।

इसके सिवाय कथाका सादृश्य यहाँ तककि राज्ञोंका सादृश्य भी दोनोंका मिलता-जुलता है। जीवन्धरचम्पूके ११वें लम्भमें एक श्लोक आता है—

काहाङ्गरायते क्वाशो राउथमेतत्फलवायते ।

मद्यते वनपालोऽयं स्वाज्यं राउथमिदं मया ॥

यह श्लोक सत्रचूडामणिके निम्न श्लोकका परिवर्तित रूप ही विदित होता है—

‘मद्यते कमपाकोऽयं काटाङ्गारयते हरिः ।

राज्यं कलाकते तस्मान्मयैव त्याज्यमेव तत् ॥१८॥ लम्ब ११ ।

जीवन्धरचम्पूके सातवें लम्बके निम्न श्लोक सत्रचूडामणिके सप्तमलम्बके उद्धृत श्लोकोंसे अस्यधिक अनुरूप हैं—

पञ्चधाणुव्रतसम्पन्ना गुणशिवाव्रतोद्यताः ।

सम्यग्दर्शनविज्ञानाः सावद्या गृहमेधिनः ॥१५॥

—जीवन्धर चम्पू

त्रिचतुःपञ्चभिर्मुक्ता गुणशिवाणुभिर्भ्रतैः ।

तत्त्वधीरुचिसम्पन्नाः सावद्या गृहमेधिनः ॥२२॥

—सत्रचूडामणि

हिंसावृत्तस्तेष्ववधुष्यवायपरिमहेभ्यो विरतिः कथञ्चित् ।

मद्यस्य मांसस्य च मांसिकस्य त्यागस्तथा मूलगुणा इमेऽष्टौ ॥१६॥

—जीवन्धर चम्पू

अहिंसासत्यमस्तेषु स्वर्कामितवसुप्रहौ ।

मद्यमांसमधुत्यागीस्तेषां मूलगुणाष्टकम् ॥२३॥

—सत्रचूडामणि

इसी प्रकार आगे चलकर सत्रचूडामणिके ‘वृषस्यन्ती’ और ‘अश्वस्यन्ती’ इन प्रमुखको जी० च०में ज्यांका त्यों ले लिया गया है। जैसे—

वृषस्यन्ती वरारोह। वृषस्कन्धं कुरुद्वहम् ।

वीषथ तस्याङ्गसौन्दर्यं नानृपत् सा त्रपाकुला ॥२५॥

—लम्ब ७, जीवन्धरचम्पू

सा तु जाता वृषस्यन्ती वृषस्कन्धस्य वीक्षणात् ।

अप्राप्ते हि रुचिः स्त्रीणां न तु प्राप्ते कदाचन ॥३५॥

—लम्ब ७, सत्रचूडामणि

अश्वस्यन्ती विशालाक्षी विश्वाधिकविभोऽऽवलम् ।

कुम्भीरमुवाचेदं कुसुमायुधवञ्जिता ॥२८॥

—लम्ब ७, जीवन्धरचम्पू

अश्वस्यन्तीं विभाव्येनामाकृतज्ञो व्यरज्यत ।

अनुरागकृदज्ञानां वशिनां हि विरक्तये ॥३६॥

—लम्ब ७, सत्रचूडामणि

और भी कुछ सादृश्य देखिये—

‘यश्च समुपस्थितायां विपदि विवाद्स्य परिग्रहः। सोऽयं चण्डातपचकितस्य दावहुतभुजि पातः।’

—गद्यचिन्तामणि पृष्ठ २६, लम्ब १

किं कल्पते कुरङ्गाणि शोचनं दुःखरान्तये ।

भातपक्लेशनाशाय पावकस्य प्रवेशवत् ॥

—प्र० ल० श्लोक ५३, जी० च०

सुमित्राद्यास्तयोः पुत्रास्तेष्वप्यन्यतमोऽस्म्यहम् ।

वयसैव वयं पक्वा विश्वेऽपि न तु विद्यया ॥

—सत्रचूडा० लम्ब ७, श्लोक ६६

तयोः सुताः सुमित्राद्यास्तेष्वप्यन्यतमोऽस्म्यहम् ।

विद्याहीना वयं सर्वे नद्याहीना इवाद्रयः ॥

—जी० च० लम्ब ७, श्लोक ४७

इन सब सादृश्योंको देखते हुए जान पड़ता है कि जीवन्धरचम्पूकी कथाका आधार वादीभसिंह सूरि द्वारा विरचित सत्रचूडामणि अथवा मद्यचिन्तामणि ही है। यद्यपि जीवन्धर स्वामीकी कथा गुणभद्रके उत्तरपुराणमें पञ्चहत्तरवें पर्वके १८३वें श्लोकसे लेकर पर्वके अन्त तक विस्तारसे दी गई है पर वह पौराणिक ढंगकी कथा है, बीच-बीचमें उसमें अचान्तर अन्य कथाएँ भी आती हैं। गुणमाला आदि पात्रोंके नामोंमें भी अन्तर पड़ता है, ऐसा लगता है कि वादीभसिंहने उत्तरपुराणकी कथाको कान्यके सांचेमें ढालनेके लिए परिष्कृत किया है और जीव-

न्धरचम्पूकारने उसी परिष्कृत कथाको अपने ग्रन्थका आधार बनाया है। जीवन्धरचम्पूकारने उत्तरपुराणको देखा ही न हो सो बात नहीं। उन्होंने उत्तरपुराणको देखा है और देखकर कौतुकावह स्थल अपने ग्रन्थमें लिखे हैं। उदाहरणके लिए एक स्थल पर्याप्त है—

जीवन्धरका गुरु लोकपाल विद्याधर, अपनी पूर्व कथा जीवन्धरको सुना रहा है। वह भस्मक व्याधिके कारण जैनतपस्यासे भ्रष्ट होकर अन्य साधुका रूप रख लेता है और भोजन करनेके लिए जीवन्धरके साथ गन्धोत्कटकी भोजनशालामें पहुँचता है। जीवन्धरके सामने गरम भोजन आता है उसे देख वे रोने लगते हैं, साधु उनसे रोनेका कारण पूछता है और जीवन्धर कौतुकपूर्ण रीतिसे रोनेके गुण बतलाते हैं। इस घटनाका वादीभसिंहकी गद्यचिन्तामणि और चित्रचूडामणिमें उल्लेख नहीं है पर गुणभद्रके उत्तरपुराणमें पाया जाता है। जीवन्धरचम्पूकारने भी इस घटनाका बड़ा सुन्दर वर्णन किया है, देखिए—

सहायैः सह संविरय भोक्तुं प्रारब्धवानसौ ।

अथार्भकस्वभावेन सर्वमुष्णमिदं कथम् ॥२७१॥

भुञ्जेऽहमिति रोदित्वा जननीमकदर्थयत् ।

रुदन्तं तं समालोच्य भद्रैतत्ते न युज्यते ॥२७२॥

अपि त्वं वयसात्परीयान् धीस्थो वीर्यादिभिर्गुणैः ।

अधरीकृतविरबोऽसि हेतुना केन रोदिषि ॥२७३॥

इति तापसवेषेण भाषितः स कुमारकः ।

शृणु पूज्य न वेत्सि त्वं रोदनेऽस्मिन्गुणानिमान् ॥२७४॥

निर्याति संहतरलेष्मा वैमल्यमपि नेत्रयोः ।

शीतोभवति चाहारः कथमेतच्चिवार्यते ॥२७५॥

इत्याख्यत्तत्समाकर्ण्य मातास्य मुदिता सती ।

वधाविधि सहार्यैस्तं सह सम्यगभोजयत् ॥२७६॥

—उत्तरपुराण पर्व ७५

तावदर्भकस्वभावेन सर्वमुष्णमिदं कथं भुञ्जेऽहमिति रोदनवशेन नयनकञ्जगुणसञ्जातमकरन्दप्र-
कानुकारिणोमिरश्रुधाराभिर्नयनकमलवास्तव्यलक्ष्मीवचःस्थलस्थपुटितमालामुक्ता इव किरन्तं भवन्तं समीपय
भिक्षुरयं विरवातिशायिमतिमहिममद्वितस्य भृशमपरोदननिदानस्यापि तव रोदनं कथमिति चित्तभिर्लीयते
चित्तमित्वावभाषे ।

श्रुत्वा वाणीं तस्य मन्दस्मितेन तन्वच्चिर्यन्तारधारेति शङ्काम् ।

इत्थं वाचामाचक्षुषे भवान्वै मोक्षामाप्स्वीमाधुरीमादधानाम् ॥१४॥

श्लेषच्छेदो नयनयुगलीनिर्मलत्वं च नासा-

शिङ्गाणानां भुवि निपतनं कोष्णता भोज्यवर्गे ।

शीर्षाबद्धभ्रमकरपयोदोषबाधानिवृत्ति-

रन्येऽप्यस्मिन् परिचितगुणा रोदने संभवन्ति ॥१५॥

—जीवन्धरचम्पू लम्ब २

आभार प्रदर्शन—

विद्वानोंके ऊपर पूज्यवर चुल्लक श्री १०५ गणेशप्रसादजी वर्णी महाराजका सदा वरदहस्त रहता है, एक बार मैंने उन्हें लिखा कि मैं चन्द्रप्रभ, धर्मशर्माभ्युदय तथा जीवन्धरचम्पूकी संस्कृत टीका लिख रहा हूँ। तो इसके उत्तरमें उन्होंने बड़ी प्रसन्नता प्रकट की थी। गुरुजनोंका आशीर्वाद हर एक कार्यमें प्रगति देता है ऐसा मेरा विश्वास है, अतः मुझे यह प्रकट करते हुए गौरव होता है कि जीवन्धर चम्पूकी संस्कृत तथा हिन्दी टीकाके प्रेरणादायक पूज्य वर्णीजी ही हैं। इसके प्रकाशन आदिकी व्यवस्थामें श्री श्रद्धेय नाथूरामजी प्रेमो तथा श्रद्धेय पं० श्री फूलचन्द्रजी

शास्त्री, बनारसने पर्याप्त प्रयत्न किया है। मैंने देखा है कि उक्त दोनों ही व्यक्तियोंके विशाल हृदयके साहित्यिक सेवाकी प्रगति देनेकी भारी अभिरुचि विद्यमान है। ज्ञानपीठके सुयोग्य मन्त्री श्री अयोध्याप्रसादजी गोकुलीय भी सत्परताके साथ साहित्य-प्रकाशनमें जुटे हुए हैं। भूमिका-लेखनमें श्री जैन-साहित्य और इतिहास [श्री नाथूराम प्रेमी], संस्कृत-साहित्यका इतिहास [श्री कन्हैयालाल पोद्दार], संस्कृत-साहित्यका इतिहास [डा० बलदेव उपाध्याय] तथा संस्कृत-साहित्यका संक्षिप्त इतिहास [पं० सीताराम जयराम जोशी एम० एम०, साहित्य-शास्त्राचार्य] आदिसे प्रकरणोपात्त सहायता ली गई है। इसलिए मैं इन सबके प्रति आभारी हूँ। शृङ्गारबहुल काव्य-ग्रन्थोंका हिन्दी-अनुवाद लिखते हुए मुझे सङ्कोच बहुत होता है, पर मूलानुगामी अनुवादमें वह सङ्कोच छोड़ना पड़ा है। ग्रन्थमें कितने ही प्रकरण ऐसे आये हैं जिन्हें पढ़कर पाठकोंको भी सङ्कोच होगा, अतः यदि कदाचित् शास्त्र-सभा आदिमें ग्रन्थका वाचन चले तो वक्ता महाशय उन प्रकरणोंको छोड़कर वाचन करें ऐसी मेरी प्रार्थना है। जीवन्धरचम्पू काव्य-ग्रन्थ है और काव्यकी शैलीसे लिखा गया है इसलिए इसमें प्रकरणानुसार शृङ्गारादि सभी रसोंका उच्चतम वर्णन है।

अन्तमें मैं अपनी अल्पज्ञताके कारण ग्रन्थकी टीका तथा अनुवाद आदिमें यदि कहीं त्रुटि कर गया होऊँ जो कि सर्वथा सम्भव है तो विद्वज्जन उसे क्षमा करेंगे।

सागर
आश्विन वदी ११, सं० २०१५
वि० नि० २४८४

}

विनीत—
पद्मालाल जैन

विषयानुक्रमणिका

प्रथम लम्भ

विषय	पृष्ठ
मङ्गलाचरण और पीठिका	१
जम्बूद्वीपके हेमाङ्गद देशमें राजपुरी नगरीका वर्णन	४
राजा सत्यन्धरका वर्णन	८
विजया रानीका वर्णन	१३
राजा सत्यन्धरकी विषयासक्ति और मन्त्रियोंका हितोपदेश	१४
काष्ठाङ्गारके लिए राज्यसमर्पण	१६
विजया रानीका स्वप्न दर्शन और मागधजनोंके द्वारा जागरणगीत	१७
पतिसे स्वप्नोंका फल पूछना, रानीका मूर्च्छित होना, राजाका समझाना	२१
रानीकी गर्भावस्थाका वर्णन	२३
काष्ठाङ्गारके द्वारा मन्त्रियोंके साथ मन्त्रणा, धर्मदत्त मन्त्रीका प्रतिकार करना, राज-भवनका सेना द्वारा घेरा जाना, द्वारपालके द्वारा राजाको सूचना, विजयाका मूर्च्छित होना, राजाका सम्बोधन, केकीयन्त्रमें बैठकर विजयाका आकाशमें विचरण, युद्ध, यद्धमें राजाका मारा जाना	२५
रानीके केकीयन्त्रका राजपुरीके श्मशानमें उतरना, जीवन्धरका जन्म, रानीका विलाप, देवीका आगमत्, गन्धोत्कट वैश्यके द्वारा जीवन्धरका अपने घर ले जाना, रानीका दृण्डक वनमें पहुँचना	३०
जीवन्धरकी बाल-लीलाका वर्णन	३६

द्वितीय लम्भ

जीवन्धरका विद्यालयमें विद्याध्ययन, जीवन्धरके गुरुकी आत्मकथा	३६
एकान्तमें गुरुने जीवन्धरको बताया कि 'तुम राजपुत्र हो' काष्ठाङ्गारने तुम्हारे पिता सत्यन्धरको मारा है, यह सुनकर जीवन्धरका काष्ठाङ्गारके प्रति कुपित होना तथा मारनेके लिए उद्यत होना, गुरुके द्वारा समझाया जाना और एक वर्ष तक क्षमा ग्रहण करना । गुरुका दीक्षा लेना ।	४५
जीवन्धरके तारुण्यका वर्णन	४६
कालकूट वनचर द्वारा गोपालोंका गोधन हरा जाना, गोपालोंका काष्ठाङ्गारके द्वारपर रोना, काष्ठाङ्गारका सेना भेजना, सेनाका हारकर भागना, नन्दगोपका घोषणा कराना, जीवन्धरका गोपालोंको जीतकर गोधन वापिस लाना, पद्मास्यका गोविन्दाके साथ विवाह होना	४७

तृतीय लम्भ

पद्मास्यकी गोविन्दाके साथ क्रीड़ा, श्रीदत्त नामक वैश्यकी धनार्जनकी इच्छा, उसकी समुद्र यात्राका वर्णन	५५
द्वीपान्तरमें धनार्जन, वापिस आते समय कृत्रिम तूफानसे उसके जहाजका डूब जाना, एक काष्ठखण्डके सहारे उसका बाहर निकलना, धर विद्याधरके लिए अपना सब समाचार सुनाना, उसके साथ विजयार्ध पर्वतपर जाना, विजयार्धका वर्णन	५७

विषय	४४
विजयार्थकी दक्षिण भेगीमें नित्यालोकपुरी नगरी	४८
गरुडवेग राजा, उसकी धारिणी पत्नी तथा गन्धर्वदत्ता पुत्रीका वर्णन, घर विद्याधर का आत्म परिचय । गरुडवेगके साथ श्रीदत्तका साक्षात्कार, पुरानी मित्रताका प्रकाश, स्वयंवरके लिए श्रीदत्तको कन्या सौंपा जाना, श्रीदत्तका नगरीमें वापिस आना, स्वयंवर-मण्डपका वर्णन, वीणा-वादनमें जीवन्धर द्वारा गन्धर्वदत्ताका पराजय, गन्धर्वदत्ताका सौन्दर्य वर्णन और विवाह सम्भोग शृङ्गार वर्णन	६२ ७४

चतुर्थ लम्भ

वसन्तश्रुत वर्णन, नागरिक लोगोंका वन क्रीड़ाके लिए जाना, वन क्रीड़ाका वर्णन	७६
ब्राह्मणोंके द्वारा कुत्ताका घायल किया जाना, जीवन्धरका उसके लिए णमोकार मन्त्र सुनाना, उसके फलस्वरूप कुत्ताका सुदर्शन यत्न होना, यत्नके द्वारा आकर जीवन्धरका आभार मानना	७६ ८२
जल-क्रीड़ाका वर्णन	८४
जीवन्धरके द्वारा गुणमाला और सुरमञ्जरीके चूर्णकी परीक्षाका वर्णन	८५
हाथी का गुणमाला को ओर आक्रमण, जीवन्धरके द्वारा हाथीका वश किया जाना, जीवन्धर और गुणमालाके हृदयमें अनुरागकी उत्पत्ति	८५
चित्रलेखन, शुक द्वारा पत्रप्रेषण	८६
जीवन्धर और गुणमालाका विवाह	८६

पञ्चम लम्भ

पराजित हाथीका आहार छोड़ना, सेवकों द्वारा काष्ठाङ्गारसे जीवन्धरकी शिकायत करना, काष्ठाङ्गारका कुपित होकर उन्हें पकड़नेके लिए सेना भेजना । सेनाके साथ जीवन्धरका युद्ध, तदनन्तर गन्धोत्कटकी सलाहसे जीवन्धरका काष्ठाङ्गारके सम्मुख जाना, काष्ठाङ्गारके द्वारा जीवन्धरको शूलारोपणकी सजा, जीवन्धर द्वारा सुदर्शन यत्तका स्मरण, यत्तका आना, जीवन्धरको अपने भवनमें ले जाकर उनका स्वागत-सम्मान करना	६१
तीर्थयात्राके उद्देश्यसे जीवन्धरका देश भ्रमण, एक अटर्वाके बीच दावानलमें फँसे हाथियोंको देखकर जीवन्धरके द्वारा यत्तका स्मरण, यत्तके द्वारा जल बर्षाकर हाथियोंकी रक्षा होना	६७
पल्लव देशकी चन्द्राभ नगरीमें राजा धनपतिकी पुत्री पद्माको सौंपके काटनेपर जीवन्धरके द्वारा उसका विषमोचन । अन्तमें जीवन्धरके साथ उसके विवाहका वर्णन, अलंकार धारण आदि	६६

षष्ठ लम्भ

सूर्यास्त वर्णन, रात्रितिमिर वर्णन, जीवन्धरका पद्माके घरसे बिना कहे चले जाना, उनका पता चलानेके लिए दूत भेजना, पर पता नहीं चलना	१०६
तीर्थयात्राके लिए जीवन्धरका भ्रमण जारी रहना, किसी तपोवनमें मिथ्यातप अपने-वाले साधुओंको जीवन्धरका सदुपदेश	१०६

विश्व

४४

वनमें जिनविमान (जिनमन्दिर) का दर्शन, जीवन्धरके स्तोत्रके प्रभावसे उसके किवाड़ अपने आप खुल जाना, जिनभगवान्के दर्शन और पूजनका वर्णन ११०
सेबकके द्वारा क्षेमनगरीके सुभद्रसेठ तथा क्षेमश्रीका वर्णन, सेबक द्वारा सूचना मिलने पर सेठका आगमन, जीवन्धरका उसके घर जाना, सेठ द्वारा पुत्री विवाहकी प्रार्थना, जीवन्धरकी स्वीकृति, तदनन्तर विवाह वर्णन ११३

सप्तम लम्भ

जीवन्धरका रात्रिके समय क्षेमश्रीके भवनसे चला जाना, जीवन्धरकी आभूषण दानकी इच्छा, किसानका सामने आना, उसके लिए जीवन्धर द्वारा गृहस्थ धर्मका उपदेश देनेके बाद आभूषण दान करना, मध्याह्नकालमें जीवन्धरका एक उद्यानमें विश्राम करना १२१
विद्याधरीका जीवन्धर पर मोहित होना, जीवन्धर द्वारा दुःखी विद्याधरके लिए धर्मोपदेश देना, उसमें स्त्रियोंके मायास्वभावका वर्णन आदि १२६
जीवन्धरका उद्यानमें जाना, कुङ्कुमराजकुमारों द्वारा बाणसे आमके फल तोड़नेका निष्फल प्रयास, जीवन्धरका अपनी कलाका प्रदर्शन, राजकुमारोंके अनुरोधसे जीवन्धरका उनके घर जाना। हेमाभपुरीके राजा दृढमित्रके द्वारा जीवन्धरका सत्कार, जीवन्धरका उनके पुत्रोंके लिए अत्र विद्याका उपदेश, कृतज्ञताके रूपमें जीवन्धरके साथ राजपुत्री—कनकमालाका विवाह १३०

अष्टम लम्भ

एक स्त्री द्वारा जीवन्धरके लिए नन्दाह्यके आनेका समाचार, दोनों बन्धुओंका चिरमिलन, पिछली घटनाका वर्णन, गन्धर्वदत्ताकी सहायतासे नन्दाह्यका यहाँ तक आना, गन्धर्वदत्ताके पत्रमें गुणमालाके विरहका वर्णन १३७
राजमन्दिरके सामने गोपों द्वारा अपने गोधन चुराये जानेका विवरण, उनकी रक्षाके लिए जीवन्धरका जाना, वहाँ पद्मास्य आदि मित्रोंका मिलना ४४३
मित्रवार्तामें मित्रोंके अपने आनेका वृत्तान्त तथा मार्गमें विजयामाताके दर्शनका वर्णन, उसे सुनकर जीवन्धरका मातृदर्शनके लिए उत्कण्ठित होना १४६
मातृदर्शन, यज्ञका आगमन, मातृप्रेम दर्शन, जीवन्धरकी माताके प्रति स्वविक्रमोक्ति, माताकी आश्वासन देकर जीवन्धरका राजपुरी जाना, नगरके बाहर मित्रोंकी ठहराकर स्वयं नगरकी प्रवृत्ति करना, कन्दुकके आघातसे सागरदत्त सेठकी पुत्री विमलाके प्रति जीवन्धरका अनुराग बढ़ना तथा उसके साथ विवाह होना १५३

नवम लम्भ

विमलाको छोड़ जीवन्धरका मित्रोंके पास आना, मित्रोंकी व्यङ्ग्यपूर्ण वाणीसे प्रेरित हो जीवन्धरका सुरमञ्जरीकी वश करनेका निश्चय करना, वृद्धका रूप बनाकर सुरमञ्जरीके महलमें जाना, वृद्धावस्थाका मनोहर वर्णन, सुरमञ्जरी द्वारा वृद्धको भोजन कराना, उसका वहींपर विश्राम करना, रात्रिमें आकर्षक गाना गाना, सुरमञ्जरीका जीवन्धरकी प्राप्तिका उपाय पूछना, जीवन्धर द्वारा कामदेवकी पूजा करनेका उपदेश देना, सुरमञ्जरीका वृद्धको लेकर कामदेवके मन्दिर जाना, वहाँ कामदेवकी पूजा तथा उससे वरदानमें जीवन्धरकी प्राप्तिकी प्रार्थना, जीवन्धरका

हरीशपूज्योऽप्यहरीशपूज्यः सुरेशबन्धोऽप्यसुरेशबन्धः^१ ।
 अनङ्गरम्योऽपि शुभाङ्गरम्यः श्रीशान्तिनाथः शुभमातनोतु ॥३॥
 आयतदिव्यशरीरं शिवसौख्यकरं सुदृग्भिराशात्म्यम् ।
 रतिरागहीनमीडेऽपूर्वं^२ श्रीवर्धमानकन्दर्पम् ॥४॥
 लोकोर्ध्वभागविजने मुक्तिकान्ताविराजितान् ।
 नष्टकर्माष्टकान् सिद्धान् विशुद्धान् हृदि भावये ॥५॥

सादृश्यमाह । श्रिया शोभयोपलक्षितौ पादौ चरणौ पक्षे श्रियोपलक्षिताः पादाः किरणास्तैराक्रान्तो व्याप्तो लोको भुवनं येन सः । परश्चासौ महिमा च परमहिमा तस्य करः पक्षे परमस्य स्वातिशयस्य हिमस्य शैथिल्यस्य करो विधाना । सुखस्य भावः सौख्यं, सौख्यं च प्रबोधश्चेति सौख्यप्रबोधौ, अनन्तौ सौख्य-प्रबोधौ यस्य सोऽपरिमितसुखज्ञानः पक्षेऽनन्तौ सौख्यं समाह्लादः प्रबोधो जागरणं च यस्मात्सः । तापस्य भवभ्रमणजनितसंतापस्य ध्वान्तस्याज्ञानान्धकारस्य चापनोद्रेऽपसारणे प्रथिता प्रख्याता निजरुचिरात्मा-भिलाषा यस्य सः पक्षे तापस्य दिनकरकरनिकरसमुत्पन्नसंतापस्य ध्वान्तस्य तिमिरस्य चापनोद्रे प्रथिता निजरुचयः स्वकीयकिरणा यस्य सः । सतां माधूनां समूहस्य वृन्दस्याधिनाथः स्वामी पक्षे सतां नक्षत्राणां समूहस्याधिनाथः पतिः । श्रीरष्टप्रतिहार्यरूपा लक्ष्मिविद्यने यस्य स पक्षे लोकोत्तरचारुत्वलक्ष्मीसुललितः । दिव्यश्चार्मा ध्वनिश्चेति दिव्यध्वनिनिरक्षरवाणी तेन प्रोल्लसन् शोभमानः, अखिलकलानां निखिलवै-दग्ध्यानां वल्लभः स्वामी; दिव्यध्वनिप्रोल्लस्यैश्चास्मात्खिलकलावल्लभश्चेति दिव्यध्वनिप्रोल्लसद्खिलकला वल्लभः । पक्षे दिवि गगनेऽध्वनि मार्गं नभोमार्गं इति यावत्, प्रोल्लसन्त्यः शोभमाना या अखिलकला-पोडशासभागास्तामां वल्लभः स्वामी तामिर्वल्लभः प्रियो वा । जिनपो जिनेन्द्रः । श्लेषानुप्राणितो रूपकालङ्कारः ॥२॥

अथ श्रीशान्तिनाथाच्छुभाशंसामाह—हरीशेति, श्रीशान्तिनाथः षोडशतीर्थकरः शुभं श्रेयः आननोतु विस्तारयतु । अथ विरुद्विशेषणस्तस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयति । हरश्च इन्द्रा नारायणा वा ते च त ईशाश्च हरीशास्तैः पूज्योऽर्चनायोऽपि न तथाभूत् इत्यहराशपूज्य इति विरोधः । पक्षेऽह्लादीशोऽहरीशः सूर्यस्तेन पूज्यः 'अहन्' इत्यनेन नकारस्य रेफादेशः । सुराणां देवानामाशाः स्वामिनो देवेन्द्रास्मैर्वन्द्यो वन्दनीयोऽपि न तथाभूत् इत्यसुरेशबन्ध इति विरोधः । पक्षेऽसुराणां भवनामराणामाशाः स्वामिभिर्यन्धः । अङ्गरम्यः शरीरसुन्दरो न भवत्यानङ्गरम्यः, तथाभूतोऽपि यः शुभाङ्गन शुभशरीरेण रम्यो मनोहर इति विरोधः पक्षेऽनङ्ग इव काम इव रम्यो मनोहरः । विरोधाभामोऽलङ्कारः ॥ ३ ॥

अथ भगवन्तं वर्धमानं स्तोतुमाह—आयतेति—अपूर्वमभूत्पूर्वम् । श्रीवर्धमान एव श्रीमहावीर एव कन्दर्पः कामस्तम् । ईडे स्तोमि । अथ तस्यापूर्वप्रख्यापकविशेषणानि प्रदर्शयति । आयतं दीर्घं दिव्यशरीरं सुन्दरवर्त्म यस्य तम् । प्रसिद्धः कन्दर्पः शरीराभावत्वेन प्रसिद्धोऽयं तु तद्वैपरीत्येनेति वैशिष्ट्यम् । शिवस्य मोक्षस्य यन्सौख्यं शर्म तस्य करस्तम् । प्रसिद्धः कन्दर्पो मोक्षस्य रुद्रस्य वा सुखविघातकत्वेन प्रसिद्धोऽयं तु तत्कृत्वेनेति वैशिष्ट्यम् । सुदृग्भिः सम्यग्दृष्टिपुरुषैः, आशास्यमभिलषणीयं प्रार्थनीयं वा, प्रसिद्धः कामः सम्यग्दृष्टिपुरुषराशास्यो न भवति किन्तु सुलोचनाभिर्नारीभिराशास्यो भवत्ययं तु तद्वैपरीत्येनेति वैशिष्ट्यम् । रतौ सुरते रागः प्रेम तेन हीनस्तेन सुदृढमहाचर्यवन्तम् । प्रसिद्धः कन्दर्पः रतौ सुरते स्वकीय-पत्न्यां वा यो रागः प्रीतिस्तेन सहित्वेन प्रसिद्धोऽयं तु तद्वैपरीत्येनेति वैशिष्ट्यम् । अधिकारुढवैशिष्ट्यरूप-कालङ्कारः ॥ ४ ॥

अथ सिद्धान् स्तोतुमाह—लोकोर्ध्वेति—लोकस्य भुवनस्योर्ध्वभाग उपरितनप्रदेश एव विजने

भजे रत्नत्रयं प्रत्नं भव्यलोकैकभूषणम् ।
 तोषणं मुक्तिकान्तायाः पूषणं ध्वान्तसन्ततेः ॥६॥
 वाणी कर्मकृपाणी द्रोणी संसारजलधिसंतरणे ।
 वेणीजितघनमाला जिनवदनाम्भोजभासुरा जीयान् ॥७॥
 अरन्ध्रसहृत्तमणीमनन्तगुणगुम्फिताम् ।
 अपूर्वमालां मन्येऽहं पूर्वाचार्यपरम्पराम् ॥८॥
 गद्यावलिः पद्यपरम्परा च प्रत्येकमप्यावहति प्रमोदम् ।
 हर्षप्रकर्षं तनुते मिलित्वा द्वाग्वाल्यतारुण्यवतीव कान्ता ॥९॥
 या कथा भूतधात्रीशं श्रेणिकं प्रति वर्णिता ।
 सुधर्मगणनाथेन तां वक्तुं प्रयतामहे ॥ १० ॥
 मदीयवाणीरमणी चरितार्था चिराद्भून् ।
 वझे जीवन्धरं देवं या भावैर्जिननायकम् ॥ ११ ॥

निर्जनदेशस्तस्मिन् । मुक्तिनिर्घृतिरेव कान्ता बल्लभा तथा विराजिताः शोभितास्तान् । नष्टं शुक्लध्वाना-
 नलभस्मसात्कृतं कर्माष्टकं ज्ञानावरणाष्टकर्मनिकुरम्भं यस्तान् । विशुद्धान् विमलान् । सिद्धान् भगवतः
 सिद्धपरमेष्ठिनः । हृदि चेतसि भावये चिन्तयामि । तेषां ध्यानं करोमीति भावः ॥५॥

अथ रत्नत्रयं स्तोत्रमाह—भजे इति—प्रत्नं प्रार्थनं श्रेष्ठं वा । भव्याश्च ते लोकाश्चेति भव्यलोका-
 स्तेषामेकमद्वितीयं भूषणमाभरणं तत् । मुक्तिरेव निर्घृतिरेव कान्ता प्रिया तस्याः । तोषणं सन्तोषप्रदम् ।
 ध्वान्तस्य मोहतिमिस्स्य या मन्ततिः समूहस्तस्याः पूषणं सूर्यम् । रत्नत्रयं मग्यदर्शनज्ञानचारित्रात्मकं
 मणिप्रितयं भजे सेवे । रूपकालंकारः ॥ ६ ॥

अथ जिनवाणीं स्तोत्रमाह—वाणीति—कर्मणां ज्ञानावरणादीनां कृपाणां करवालिका द्वैत्राति
 यावत् ; संसार एव जलधिः सागरस्तस्य संतरणे प्लवने द्रोणी नौका, वेण्या केशपाशेन जिता निजिता
 घनमाला मेघपट्ट् किर्यासा । जिनस्याहंता वदनाम्भोजे मुखकमले भासुरा शोभमाना वाणी सरस्वती
 जीयान् सर्वैरुपेण वर्तताम् ॥ ७ ॥

अथ पूर्वाचार्यपरम्परां स्मर्तुमाह—अरन्ध्रेति—अहं हरिचन्द्रः । पूर्वं च त आचार्याश्च पूर्वाचार्या-
 स्तेषां परम्परा तां पूर्वसूरिसन्ततिम् । अपूर्वमालां विश्वित्रलज्जम् । मन्ये वेद्यि । अथ तस्या अपूर्वध्वं द्योत-
 यितुमाह—अरन्ध्राणि निश्छिद्राणि निरतिचाराणि सद्बृत्तानि मन्वारित्राण्येव मण्यो रत्नानि यस्यां तां
 प्रसिद्धमाला सरन्ध्रमणियुक्ता भवतीत्यं तु तद्भिन्नेति वैशिष्ट्यम् । मणिशब्द ईकारान्तोऽप्यस्ति । अनन्ता
 अपरिमिता ये गुणाः सूत्राणि मग्यदर्शनादयो वा तैर्गुम्फिता दृग्स्थिता ताम् । प्रसिद्धमाला ह्येकगुण-
 गुम्फिता भवतीत्यं त्वन्तातीनगुणगुम्फितेति वैशिष्ट्यम् । अधिकारुहवैशिष्ट्यरूपकालंकारः ॥ ८ ॥

अथ अम्पूकाभ्यस्य वैशिष्ट्यमाह—गद्यावलिर्रिति—गद्यानामावलिः पंक्तिर्गद्यावलिः 'वृत्तवन्धो-
 न्दितं गद्यम्' इति गद्यलक्षणम् । पद्यानां परम्परेति पद्यपरम्परा पद्यपङ्क्तिश्च 'लुटं, वद्धपदं पद्यम्' इति
 पद्यलक्षणम् । प्रत्येकमप्येकैकमपि । प्रमोदमानन्दम् । आवहति विदधाति । तद्द्वयं मिलित्वा तु बाह्य-
 तारुण्यवती शैशव्ययौवनवती शैशवान्तर्यौवनप्रारम्भवतीति यावत् । कान्तेव कामिनीव । द्वाग्कर्तिति हर्षस्य
 प्रमोदस्य प्रकर्षम् आधिक्यं तनुते विस्तारयति । उपमालंकारः ॥ ९ ॥

अथ प्रन्धारम्भप्रतिज्ञामाह—या कथेति—सुधर्मगणनाथेन सुधर्माभिधानगणधरेण भूतधात्रीशं
 भूतश्यामी धात्रीशश्च तम् वृत्तावनिपतिम् श्रेणिकं मगधसन्नाजं प्रति या कथा वर्णिता यदास्थानं वर्णितम् ।
 तां कथां वक्तुं कथयितुम् । प्रयतामहे प्रयत्नं कुर्महे ॥ १० ॥

स्ववाण्याश्चारितार्थं द्योतयितुमाह—मदीयेति—सा मदीया मामकीना वाणी भारत्येव रमणी

जीवन्धरस्य चरितं दुरितस्य हन्तु
प्राप्ता मलीमसतमापि मदीयवाणी ।
धीरान् धिनोति नियतं मलिनाञ्जनश्री-
बिम्बाधरीनयनपङ्कजसंगतेव ॥ १२ ॥

अथ लवणरत्नाकरनिर्लोकल्लोलशयकुशेशयप्रक्षिप्तमुक्ताविद्रुमराजीविराजितबेलालङ्कृते, सकलद्वीपमध्यमध्यासीनेऽपि शोभातिशयेन तेषामुपरि वर्तमाने, स्वमहिमनिराकृतसुराधिपलोकं गगनतलचुम्बिजम्बूविटपिकपटेन मस्तकमुद्गत्य प्रतिक्षणमीक्षमाण इव, अपारसंसारसंतमसांधी-कृतजीवलोकस्य पुरुषार्थचतुष्टयप्रकाशनायेव दिवाकरयुगलनिराकरयुगलव्याजेन प्रदीपचतुष्टय-माविभ्राणे, मूर्तीकृतलावण्य इव महीमहिलायाः रङ्गस्थल इव श्रीलासिकालास्यस्य, प्रतिच्छन्द इव नाकलोकस्य सकललेखलोचनमीनानामालम्बनकूपे जम्बूद्वीपे, भरतखण्डमण्डनायमानकमलवन-मधुलुब्धभृङ्गमालाव्याजेन सकललोकलोचनबन्धनार्थमायसशृङ्खलामिव विभ्राणम्, परिपाकपि-

रामा । चिरान् चिरकालेन चरितार्था कृतकृत्या अभूद् बभूव । या भावैरनुरागपूर्णाभिप्रायैः जिननायकं जिनेन्द्रम्, जीवन्धरमेतन्नामधेयं देवं स्वामिनं वने स्वीकृतवती । जीवन्धरोपाख्यानवर्णनेन मदीया वाणी कृतकृत्याभूदिति भावः ॥ ११ ॥

अथ जीवन्धरचरितस्वाद्भुतप्रभावमाविर्भावयितुमाह—जीवन्धरस्येति—दुरितस्य पापस्य हन्तु विघातकं जीवन्धरस्य जीवकस्य कथानायकस्य चरितमाख्यानम् । प्राप्ता प्राप्तवती मदीयवाणी मङ्गारती मलीमसतमापि सातिशयमलिनापि सर्ता नियतं निश्चयेन बिम्बाधरीणां सुरकाधराणां नयनपङ्कज-संगता लोचनारविन्दसंलग्ना मलिनाञ्जनश्रीरिव मलिनकजलश्रीरिव धीरान् विद्रुवः सुरदृष्टेयसश्च धिनोति प्रगयति कम्पयति च । उपमालंकारः ॥ १२ ॥

अथ जम्बूद्वीपे हेमाङ्गदं नाम मण्डलमस्तीति निरूपयति । तत्र पूर्वं जम्बूद्वीपं वर्णयितुमाह— अथाद्य निवेदनानन्तरम्, लवणरत्नाकरस्य लवणोदस्य निर्लौला अतिशयचपला ये कल्लोलास्तरङ्गा त एव शयकुशेशयाः करकमलानि तैः प्रक्षिप्ता ये मुक्ताविद्रुमा मुक्ताफलद्रवालास्तेषां राज्ञी पङ्क्तिस्तया विरा-जिता शोभिता या बेला तटी तयाऽलङ्कृतस्तस्मिन्, सकलाश्च ते द्वीपाश्च सकलद्वीपा निखिलद्वीपा धातकी-खण्डप्रभृतय इति यावत् । तेषां मध्यं मध्यभागम्, अध्यासीनेऽप्यधिष्ठितेऽपि शोभातिशयेन सौन्दर्यातिरेकेण तेषां निखिलद्वीपानामुपर्युर्ध्वं वर्तमाने विद्यमाने, अत्यन्तं शोभमान इति यावत् ; गगनतलचुम्बी नभ-स्तलस्पर्शी शो जम्बूविटपां जम्बूवृक्षस्तस्य कपटेन व्याजेन, मस्तकं मूर्धानम्, उद्भ्रम्योन्नमरय, स्वमहिम्ना स्वर्कायप्रभावेण निराकृतस्तिरकृतो यः सुराधिपलोकः पुरन्दरभुवनं स्वर्ग इति यावत् तम्, प्रतिक्षणं प्रनिसम-यम्, ईक्षत इतीक्षमाणस्तस्मिन्निवावलोकमान इव, अपारमनवसानं यसंसंसारसंतमसं भवतिमिरं तेनान्धीकृतो यो जीवलोको जन्तुसमूहस्तस्य, पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुष्टयं चतुष्कं तस्य प्रकाशनायेवावलोकनायेव दिवाकरयुगलस्य सूर्ययुग्मस्य निशाकरयुगलस्य चन्द्रयुग्मस्य च व्याजेन दम्भेन प्रदीपचतुष्टयं दीपकचतुष्ट-यम् । आविभ्राणे आदधति । महीमहिलायाः पृथिवीवनितायाः, मूर्तीकृतं लावण्यं सविग्रहाकृतं सौन्दर्यं तस्मिन्निव, श्रीलासिकालास्यस्य लक्ष्मीनटीनाद्यन्वय, रङ्गस्थल इव रङ्गभूमिाविव, नाकलोकस्य स्वर्गप्रवेश-स्य प्रतिच्छन्द इव प्रतिबिम्ब इव, सकलाश्च ते स्त्रियाश्च सकललेखा निखिलद्वेषास्तेषां लोचनान्येव मीना मत्स्यास्तेषाम् । आलम्बनकूपे आधारकूपे जम्बूद्वीपे प्रथमद्वीपे । भरतखण्डस्य भारतवर्षस्य मण्डनायमानमा-भरगवदाचरकमलवनं तस्य मधु मकरन्दं तस्मिन् लुब्धात्यासका वा भृङ्गमाला अमरश्रेष्ठिस्तस्य व्याजेन दम्भेन, सकललोकानां निखिलजनानां लोचनानि नयनानि तेषां बन्धनार्थमवरोधनार्थम् । आयसशृङ्खला-

शङ्खकलममञ्जरीपुञ्जपिञ्जरीभूततया पत्रिकुलपातभयात् कृषीवलस्थगितपीताम्बरमिव विभ्राणम् , तत्र तत्र समर्पितैरभ्रंलिहैर्बीजावापप्रभृति तपनकलितसन्तापजनितवैरतया तदीयपदवीमुपगन्ध-
द्विरिव निजसौन्दर्यसंदर्शनार्थमागतैः कुलाचलैरिव उदयास्ताचलमध्यसञ्चारखिन्नस्य सरोज-
बन्धोर्विश्रमाय वेधसा विरचितैरिव धराधरैर्धान्यराशिभिरुद्भासितम् , अतिदूरप्रवृद्धशाखावलय-
विलसितकिसलयकैतवेन हस्तमुदस्य विचित्रपतत्रिविरतैः कल्पपादपाङ्जेतुमिवाह्वयमानैर्जन्मप्रभृति
जलसेकाद्युपकारेण वर्धकेभ्यो बलाहकेभ्यः फलपुष्पादीनि समर्पयितुमिव मेघमण्डलमवलम्ब-
मानैरुपयनतरुषण्डैर्मण्डितम् , विकचनीलोत्पलनयनाभिः पद्ममुखीभिर्भृङ्गजालनीलालकाभि-
मुद्गितमीनलाञ्छनमकरीशोभितचारुचक्रपयोधराभिर्धनपुलिनजघनाभिस्तदिनीबधूटीभिः परिवृत-
मस्ति निस्तुलं हेमाङ्गदं नाम मण्डलम् ।

तत्रास्ति राजनगरी जगति प्रसिद्धा

यत्सालनीलमणिर्दीधितिरुद्धमार्गः ।

राहुभ्रमेण विवशास्तरणिः सहस्रैः

पादैर्युतोऽपि न हि लङ्कयति स्म सालम् ॥ १३ ॥

मिव लोहशृङ्खलां विभ्राणमिव दधदिव । परिपाकेन परिणामेन पिशङ्गाः पिङ्गला या कलममञ्जरी धान्य-
मञ्जरीस्तासां पुञ्जेन समूहेन पिञ्जरीभूततया पीताभूततया पत्रिणां पक्षिणां कुलस्थ समूहस्य पातः संपतनं
तस्य भयं तस्मान् , कृषीवलं कृषकैः स्थगितमाच्छादितं पीताम्बरं पीतवसनं विभ्राणमिव दधानमिव तत्र
तत्र सर्वत्र समर्पितैः प्ररुद्धैः , अत्र लिहैर्मेघस्पर्शिभिः , बीजावापप्रभृति बीजविकिरणादारभ्य तपनेन सूर्येण
कलिनः समुपादिता यः संताप आतपवाशा तेन जनितवैरतया समुपन्नविद्वेषतया तदीयपदवीं सूर्यमार्गम्,
उपहन्वद्विरिव समाच्छाद्यद्विरिव, निजसौन्दर्यस्य स्वकायरामर्णायकस्य संदर्शनार्थं समवलोकनार्थम् आगतै-
रायातैः कुलाचलैरिव कुलगिरिभिरिव 'हिमयन्महाहिमवन्निपधनीलकविमशिखरिणो वर्षधरपर्वताः' इत्युक्ताः
पट्ट कुलाचलाः, उदयास्ताचलयोः पूर्वापरगिर्योर्मध्ये सञ्चारेण निरन्तरगमनेन खिन्नः भ्रान्तस्तस्य, सरोजबन्धोः
सूर्यस्य, विश्रमाय श्रमदूरीकरणाय वेधसा प्रजापतिना विरचितैर्निर्मितैः, धराधरैः पर्वतैरिव धान्यराशिभि-
र्ब्रौहिपुञ्जैः उद्गामिनं सुशोभितम्, अतिदूरं दूरतरं प्रवृद्धेषु विस्तृतेषु शाखावलेषु शाखामण्डलेषु विलसिताः
शोभमाना ये किसलयाः पल्लवास्तेषां कैतवेन व्याजेन हस्तं करम्, उदस्योन्विष्य विचित्रा विविधजातयो
ये पतत्रिणः पक्षिणस्तेषां विरतैः शन्दैः, कल्पपादपान् सुरनरून्, जेतुं पराभवितुम्, आह्वयमानैराकार-
यद्भिः, जन्मप्रभृति यद्वा जन्म तदारभ्य जलसेको नीराभिषेचनमादी यस्य तथाभूतो य उपकार उपग्रहस्तेन,
वर्धकेभ्यो वृद्धिदायकेभ्यः, वारिचाहका बलाहकास्तेभ्यो मेघेभ्यः 'पुष्पादरादीनि यथोपदिष्टम्' इति निपातनेन
पृथपदस्य वः, उत्तरपदादेश्च लम्बम्, फलपुष्पाणि प्रसवकुसुमान्यादौ येषां तानि, समर्पयितुमिव प्रदानु-
मिव, मेघमण्डलं घनसमूहम्, अवलम्बमानैराश्रयद्भिः, तरुषण्डैर्वृक्षसमूहैः, मण्डितं शोभितम्, विकचानि
प्रफुल्लानि नीलोत्पलान्येव कुबलयान्येव नयनानि लोचनानि यासां ताभिः, पद्मानि कमलान्येव मुखानि
यासां ताभिः, भृङ्गजालानि भ्रमरसमूहा एव नीलालकाः कृष्णचूर्णकुन्तला यासां ताभिः, मुद्गितस्य
प्रसन्नस्य मीनलाञ्छनस्य मदनस्य या मकर्यो ध्वजचिह्नभूता जलजन्तुविशेषास्ताभिः शोभिता अलङ्कृता
ये चारुचक्रा मनोहरचक्रवाकास्त एव पयोधराः कुवा यासां ताभिः, घनपुलिनानि विपुलजटान्येव जघनानि
नितम्बानि यासां ताभिः, तटिन्यो नद्य एव बधुष्यो युवतयस्ताभिः परिवृतं परिवष्टितम्, निस्तुलमुपमा-
तातम्, हेमाङ्गदमेतन्नामधेयं मण्डलं जनपदः, अस्ति विद्यते ।

अथ तत्र पुरीं वर्णयितुमाह—तत्रास्तीति—तत्र हेमाङ्गदमण्डले, जगति भुजने, प्रसिद्धा प्रख्याता,
सा, राजनगरी राजपुरी, अस्ति विद्यते, यस्या राजपुर्याः साले प्राकारे खचितानां नीलमणीनां वैदूर्यमणीनां
दीधितिभिः किरणै रूद्धो व्याप्तो मार्गः पन्था यस्य सः, तरणिः सूर्यः, सहस्रं पादाश्वरणाः किरणाश्च तैः,

अम्भोमुक्चुम्बिसौधध्वजपटपवनोद्धूतसप्तारवरथ्य-
 श्रान्तेः सौदामिनीश्रीतुलिततनुलतामानिनीमानितायाः ।
 यस्या माणिक्यगेहप्रसृतरुचिभरीकल्पितोद्यद्विताने
 निर्यन्नीलाश्मसालद्युतिरमरपुरे वन्दनस्रग्भूव ॥ १४ ॥
 यस्या हरिःमणिमयालयकान्तिजालै-
 व्यौते बलाहककुलेऽपि सहस्ररश्मिः ।
 दूर्वाम्बुबुद्धिपतदात्मरथारवरोध-
 क्लेशांसहः किमकरोद्गमनेऽयने द्वे ॥ १५ ॥
 यत्सुन्दरीवदनचन्द्रबिलीनचन्द्र-
 कान्ताश्मसौधगलितं सलिलं पिपासुः ।
 एणाङ्गरङ्गुरतिवेगवशात्समेत्य
 भीतो रथेन निरयान् कृतसौधसिंहान् ॥ १६ ॥
 यस्यामनर्घ्यनृपमन्दिरदेहलीषु
 गारुत्मतैमृगगणा बहु वञ्चिताः प्राक् ।
 दृष्ट्वापि कोमलतृणानि न संस्पृशन्ति
 स्त्रीमन्दहासधवलानि चरन्ति तानि ॥ १७ ॥

युतोऽपि सहितोऽपि, राहुभ्रमेण विधुन्तुद्विभ्रमेण, विवशः परायत्तः स्खलितगतिरिति यावत् सन्, सालं प्राकारं, नहि लङ्घयति स्म नातिक्रामति स्म । सुन्नतसालसुशोभिता सासीदिति भावः । भ्रान्तिमदुत्प्रेषा-विरोधाभासाः ॥ १३ ॥

अथ तामेव राजपुरीं वर्णयितुमाह—अम्भोमुगिति—अम्भोमुक्चुम्बिनो घनस्पर्शिनो ये सौधध्वजपटाः प्रासादपताकावस्त्राणि तेषां पवनेन समन्वितोद्धूता दूरीकृता सप्तारवरथ्यानां सूर्यवाहानां श्रान्तिः क्लान्तिर्यथा तस्याः, सौदामिनीश्रिया विद्युलक्ष्म्या तुलिता सदृशी तनुलता शरीरवल्ली यासां, तथाभूता या मानिन्यां यन्नितास्ताभिर्मानिता सङ्कृता शोभितेति यावत् तस्याः, यस्या राजपुर्याः, माणिक्यगेहानां रत्नमयप्रासादानां प्रसृताभिर्निर्गन्थ विस्तृताभां रुचिभरीभिः कान्तिपरम्पराभिः कल्पितं रञ्जितमुद्यद्वितानं चित्तोहलोचो यस्मिंस्तस्मिन्, अमरपुरे रथो, निर्यन्ती निर्गच्छन्ती नीलाश्मसालस्य नीलमणिमयप्राकारस्य द्युतिः कान्तिः, वन्दनस्रक् वन्दनमाला, वभूव । उदात्तालङ्कारः ॥ १४ ॥

अथ तस्या आलयान्वर्णयितुमाह—यस्या इति—सहस्ररश्मिः मूर्यः, यस्या राजपुर्यां हरिन्मणिमयानां हरिद्वर्णरत्ननिर्मितानामालयानां निलयानां कान्तिजालैर्दीप्तिसमृद्धैः, व्याप्तोऽभिताने, बलाहककुलेऽपि मेघसमूहेऽपि दूर्वाम्बुबुद्ध्या शतपर्वसलिलधिया पतन्तो नाचैरायान्तो य आम्भरथारवाः स्वकीयस्यन्दनवाहास्तेषां रोधे निवारणे यः क्लेशो दुःखं तस्यमसहस्तं सोढुमसमर्थाः सन् किम् गमने गतौ द्वे अयने दक्षिणोत्तराभिर्धौ द्वौ मार्गौ अकरोत् विदधौ । भ्रान्तिमदुत्प्रेषे ॥ १५ ॥

यत्सुन्दरीति—यस्या राजपुर्याः सुन्दरीणां ललनानां वदनचन्द्रं मुखेन्दुभिर्विलीना द्रुता ये चन्द्रकान्ताश्मसौधाश्चन्द्रकान्तमणिमन्दिराणि तेषां गलितं पतितं, सलिलं जलं पिपासुः पातुमिच्छुः, एणाङ्गरङ्गुश्चन्द्रमृगः, अतिवेशवशात् सत्वरम्, समेत्य यमागन्थ, कृतः कृत्रिमश्चासौ सौधसिंहश्च भवनसृगेन्द्रश्च तस्मान्, भातस्त्वतः सन्, रथेन वेगेन, निरयान् निरगच्छत् ॥ १६ ॥

यस्यामिति—यस्यां नगर्याम्, अनर्घ्याणि अमूह्यानि श्रेष्ठानीति यावत्, यानि नृपमन्दिराणि राज-

उदग्रहर्ष्यावल्लिमाश्रितानां यत्राङ्गानानां नयनोत्पलभीः ।
 गङ्गां सखीं स्वामवलोकितुं शक्यस्वर्गं गता सूर्यसुतेव भाति ॥ १८ ॥
 यत्प्रासादपरम्पराप्रतिफलद्वेषाङ्गनास्थाङ्गना-
 भेदं दृष्टिनिमेषकौशलवशाज्जानाति यूनां ततिः ।
 यद्वैदूर्यशिरोगृहस्थसुदतीवक्त्रेऽदुचिन्धं विधो-
 विन्धं चैव समीक्ष्य संशयमगान् स्वर्भानुरभाजिरे ॥ १९ ॥
 यत्सौधानवलोक्य निर्जरपतिर्द्राङ्गनिर्निमेषोऽभवद्
 यस्या वीक्ष्य सरोजशोभिपरिखां गङ्गा विषादं गता ।
 यत्रन्यानि जिनालयानि कलयन्भेरुः स्वकार्तस्वरं
 स्वीचक्रे च बलद्विषं सुरपुरी या वीक्ष्य शोकाकुला ॥ २० ॥

भवनानि तेषां देहरूपस्तासु गाल्मतेर्गौरुद्वै रत्नैः, प्राक् पूर्वम्, बहु भूरिशः, वञ्चिताः प्रतारिताः, मृगगणा हरिणसमूहाः, कोमलतृणानि मृदुशष्पाणि हरिद्वर्णतृणानि वाचत्, दृष्टाप्यबलोक्यापि, न संस्पृशन्ति, न तेषां स्पर्शं कुर्वन्ति, तान्येव हरिततृणानि यदा स्त्रीणां नारीणां मन्दहासेन स्मितेन धवलानि सिनानि भवन्ति तदा चरन्ति भक्षयन्ति । भ्रान्तिमदलङ्कारः ।

उदग्रेति—यत्र नगर्याम्, उदग्रा सुन्नता चासौ हर्ष्यावल्लिश्च सौम्यसन्ततिश्च ताम्, आश्रितानामधिष्ठितानाम्, अङ्गानां नारीणाम्, नयनान्युत्पलानांवेति नयनोत्पलानि नेत्रकुवलयानि तेषां स्त्रीः शोभा, स्वां स्वकीयां सखीं धयस्यां गङ्गां मन्दाकिनीम्, अवलोकितुं द्रष्टुं द्राग् ऋदिति, स्वर्गं त्रिदिवं गता सूर्यसुतेव यमुनेव भाति शोभते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १८ ॥

यत्प्रासादेति—यूनां तरुणानां ततिः पंक्तिः समूह इति यावत्, यस्या राजपुर्याः प्रासादपरम्परायां भवनश्रेण्यां प्रतिफलन्त्यः प्रतिबिम्बत्वेन परिणमन्त्यो वा देवाङ्गनाः सूर्यः, ताश्च स्वाङ्गनाश्च स्वकीयवङ्गमाश्रेति हन्द्वास्तासु भेदं वैशिष्ट्यम्, दृष्टिं नयनेषु निमेषः पक्ष्मपात एव कौशलं नैपुण्यं तस्य वशास्तस्मात्, जानाति बुध्यते, तत्रस्था युवतयो देवोत्पल्लिभा आसन् केवलं निमेष एव तासां नारीत्वबोधको बभूव । देवीनां नयनेषु निमेषो न जायत इति प्रसिद्धिः । अभाजिरे गगनाङ्गणे, स्वर्भानू राहुः, यस्या नगर्यां वैदूर्यशिरोगृहस्थानां नालमणिमयाप्रनिकेतनपृष्ठस्थितानां सुदतीनां शोभनदन्तानां नारीणां वक्त्रेन्दुबिम्बं सुत्वचन्द्रमण्डलं, विधोश्च चन्द्रमसश्च, बिम्बमेव मण्डलमपि, समीक्ष्य विलोक्य, संशयं कोऽत्र चन्द्र इति संदेहम्, अगात् प्रापद्, इण् गतावित्यस्य लुङि रूपम् 'इणो गाङ् लुङि' इति गाङादेशः । यत्रत्यसुदतीवदनानि विधुबिम्बसदृशान्यासङ्घिति भावः । पूर्वार्थे इतिरेक उत्तरार्थे च संशयालङ्कारः ॥ १९ ॥

यत्सौधानिति—यस्या राजपुर्याः सौधान् राजभवनानि, अवलोक्य दृष्ट्वा, निर्जरपतिरिन्द्रः द्राक्, क्षिप्रम्, निनिमेषः पक्ष्मपातरहितः, अभवद् बभूव, सौधानां शोभातिशयं दृष्ट्वा विस्मयेन विनिमेषोऽभूदिति भावः । यस्या नगर्याः, सरोजैः कमलैः शोभिना समुह्यासिनी परिखा स्वातं ताम्, वीक्ष्य विलोक्य, गङ्गा भार्गारथी, विषादं श्लेढं पक्षे विषमर्णीति विषादः शिवस्तं गता प्राप्ता । यत्रन्यानि यत्रभवानि जिनालयानि जिनेन्द्रमन्दिराणि कलयन्परबन् मेख्हेमाद्रिः, स्वकस्यात्मन आर्तस्वरं रीटाङ्गनितवैस्वर्यं पक्षे स्वस्य कार्तस्वरं स्वस्य सुवर्णमयत्कम्, स्वीचक्रेऽङ्गीचकार, सुरपुरी च देवपुरी च, यां राजपुरीं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, शोकाकुला दुःखमप्रा सती बलद्विषमिन्द्रं पक्षे वचयोरेक्याद्बलद्विषं पराक्रमरिपुं निर्बलमेति यावत्, स्वीचक्रे इति क्रियया सम्बन्धः । निर्जरपतिप्रभृतीनां स्वभावसिद्धेषु निर्निमेषत्वादिषु सौधानां दर्शनस्य कारण-श्रेणोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः, तच्च श्लेषोऽनुप्राणयति ॥ २० ॥

शारित स्म शस्तमहिमा महनीयवृत्ति-
स्तां भूपमौलिमणिरञ्जितपादपीठः ।
सत्यन्धरक्षितिपतिर्भुवि यस्य कीर्तिः

प्रत्यर्थिभिः सह दिगन्तमवाप शुभा ॥ २१ ॥

यश्च किल संक्रन्दन इवानन्दितसुमनोगणः, अन्तक इव महिषीसमधिष्ठितः, वरुण इवा-
शान्तरक्षणः, पवन इव पद्मामोदरुचिरः, हर इव महासेनानुयातः, नारायण इव वराहवपुष्कलो-
दयोद्धतधरणीवलयः, सरोजसंभव इव सकलसारस्वतामरसभानुभूतिः भद्रगुणोऽप्यनागो, विबु-
धपतिरपि कुलीनः, सुवर्णधरोऽप्यनादित्यागः, सरसार्थपोषकवचनोऽपि नरसार्थपोषकवचनः,
आगमाल्याश्रितोऽपि नागमाल्याश्रितः ।

अथ नगरीवर्णनावन्तरं राजानं वर्णयितुमाह—शारित स्मेति—शस्तो महिमा यस्य स प्रशस्त-
माहात्म्योपेतः महनीया श्लाघनीया वृत्तिर्व्यवहृतिर्यस्य सः, भूपानां पार्थिवानां मौलिमणिभिर्मुकुटगनै-
रञ्जितोऽरुणोक्तः पादपादश्रवणासनं यस्य सः, सत्यन्धरश्चासौ क्षितिपतिश्चेति सत्यन्धरक्षितिपतिः, सत्य-
न्धराभिधानो नृपः, तां राजपुरीम्, शारित स्म पालयति स्म, यस्य नृपस्य शुभा धवला, कीर्तिः समज्ञा,
'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । भुवि पृथिव्याम्, प्रत्यर्थिभिरर्ताभिः सह सार्धम्, दिगन्तं काष्ठान्तम्,
अवाप प्राप्ता । विगतारातिरवदातकीर्तिसम्पन्नश्चासावार्सादिनि भावः । सहोक्तिरलंकारः ॥ २१ ॥

अथ तस्य वैशिष्ट्यं दर्शयितुमाह—यश्चेति—यश्च सत्यन्धरः, किलेति वाक्यालङ्कार ऐतिह्ये
वा, संक्रन्दन इव पुरन्दर इव, आनन्दितः समाह्लादितः सुमनसां विदुषां गणः समूहो येन, पुरन्दरपक्षे
सुमनोगणो देवसमूहः, अन्तक इव यम इव महिष्या कृताभियेक्या पट्टराज्या समधिष्ठितो युक्तः, यमपक्षे
स्ववाहनभूतमहिषपानीमहितः, वरुण इव प्रचेता इव, आ समन्ताच्छान्तं निरुपद्रवं रक्षणं यस्य सः,
वरुणपक्षे आशान्तस्य पश्चिमकाष्ठान्तस्य रक्षणं यस्मात्सः, पवन इव सर्मार इव, पद्माया लसत्या आमोदेन
हर्षेण रुचिरो मनोहरः, पवनपक्षे पद्मानां कमलानामामोदेन सौरभातिशयेन रुचिरः सुभगः, हर इव शिव
इव, महासेनया विशालवृत्तनयाऽनुयातोऽनुगतः, शिवपक्षे महासेनेन कार्तिकेयाभिधानेन स्वपुत्रेणानुयातोऽ-
नुगतः, नारायण इव विष्णुरिव, वराहवपुष्कलपुच्छे य उदयो विजयस्तेनोद्धृतं समुद्रमिदं धरणीवल्यं मही-
मण्डलं येन सः, विष्णुपक्षे वराहस्य सूकरस्य वपुष्कलया शरीरकलया य उदयोऽवतारस्तेनोद्धृतं रसातला-
त्मसमुद्रान्तं धरणीवल्यं भूमण्डलं येन सः, सरोजसंभव इव केश इव कलाभिश्चातुरीभिः सन्नितः सकलः,
सरो बलं स्वं धनं यस्य सः सारस्वः, तामरसस्य कमलस्येव भाया दीप्तैरनुभूतिरुपभोगो यस्य सः,
सकलश्चामी सारस्वश्चेति सकलसारस्वः सकलसारस्वश्चासौ तामरसभानुभूतिश्चेति सकलसार-
स्वतामरसभानुभूतिः, अथवा सकलाः समज्ञा ये सारस्वताः सरस्वतीभक्ता पण्डितारस्तेषां यामरसभा
स्थाधिसमितिस्तस्यामनुभूतिः प्रभावो यस्य सः, वेधःपक्षे सकलाः सच्चातुरीकाः समज्ञा वा वेऽमरा देवा
अथवा सारस्वतामरा लोकान्तिकदेवविशेषास्तेषां सभायामनुभूतिः प्रभावो यस्य सः, अत्र सर्वत्र शिल्लोप-
मालङ्कारः । भद्रगुणोऽपि दिग्गजविशेषगुणोऽपि अनागोऽजाजः पक्षे भद्रगुणयुक्तोऽप्यपराधशून्यः, आगरशब्द-
स्यादन्तत्वमपि क्वचित्प्रयुज्यते, विबुधपतिरर्षान्द्रोऽपि कां पृथिव्यां लीनः स्थितः पक्षे विबुधानां विबुधां
पतिः स्वामी विद्वच्छ्रेष्ठोऽपि सन् कुलीनोऽभिजातः, सुवर्णधरोऽपि सुमेरुरपि, अनादित्यागोऽसूर्यपर्वतः
सूर्यागमनरहितशैल इति यावन् पक्षे सुवर्णधरोऽपि सुन्दररूपधारकोऽपि, अनादिरादिरहितस्त्यागो दानं यस्य
सः, रमेनोपलक्षितोऽर्थो रसार्थस्तस्य पोषकाणि समर्थकानि वचनानि यस्य तथाभूतोऽपि सन्, न तथाभूत इति
नरसार्थपोषकवचनः पक्षे नराणां मनुजानां सार्थस्य समूहस्य पोषकाणि वचनानि यस्य सः, आगमस्यासन्निक-
न्यनशास्त्रस्याख्या पङ्क्त्याऽऽश्रितोऽपि सेवितोऽपि तथा न भवतीति नागमाल्याश्रितः पक्षे नागानां गजानां
माल्येन पङ्क्त्याऽऽश्रितः सेवितः सहित इति यावन् । अत्र सर्वत्र विरोधाभासालङ्कारः । अस्तीति शेषः ।

प्रथमोऽङ्कः

कीर्तिर्बस्य दिगङ्गनाकुचतटीपाटीरसंवादिनी

तेजःश्रीः किल तत्र कुसुमकृताळंकारराङ्गावहा ।

आज्ञा यस्य महामहेश्वरकुटीर्याकल्पमालायते

यत्सेवा सकृदर्थिनां परिचिता स्वर्गद्वर्गोयते ॥ २२ ॥

यस्मिन्कासति महीमण्डलं मदमाखिन्वादियोगो मत्तदन्तावलेषु, परागः कुसुमनिकरेषु, नीचसेवना निम्नगासु, आर्तवत्त्वं फलितवनराजिषु, करपीडनं नितम्बिनीकुचकुम्भेषु, विविधार्थ-चिन्ता व्याख्यानकलासु, नास्तिबाधो नारीमध्यप्रदेशेषु, गुणमङ्गो युद्धेषु, खलसङ्गः कलमकुलेषु, अपाङ्गता कुरङ्गाचीलोचनतरङ्गेषु, मलिनमुखता मानिनीस्तनमुकुलेषु, आगमकुटिलता भुजङ्गेषु, अजि-नानुरागः शूलपाणौ, सोपसर्गता धातुषु, दरिद्रभावः शातोदरीणामुदरेषु, द्विजिह्वता फणिसु, पला-

तमेव वर्णयितुमाह—कीर्तिरिति—यस्य सत्यन्धरस्य, कीर्तिः समज्ञा यश इति यावत्, दिगङ्ग-नानां काष्ठाकामिनीनां कुचतटीषु बभोजप्रदेशेषु पाटीरस्य चन्दनस्य संवादिनी समधिकं तत्तुल्येति यावत् । तेजःश्रीः प्रतापलक्ष्मीः, तत्र दिगङ्गनाकुचतटीषु कुङ्कुमेन कार्मीरेण कृतो विहितो योऽलङ्कारो भूया तस्य राङ्गावहा संवेहोत्पादिका, जस्ताति शेषः, किलेति वार्तायाम् । यस्य नृपस्य, आज्ञा निर्देशः, महामहेश्वरानां महाराजानां मकुटीषु मौलिषु, आकल्पमालेव वेपथ्यस्रगिवाचरतीत्याकल्पमालायते । सकृदेकवारम्, परिचिता प्राप्ता, यस्य नृपस्य सेवा शुभ्रूपा, अर्थिनां वाचकानाम्, स्वर्गद्वर्गः कल्पवृक्षास्तेषां वर्गः समूह इवाचरति । उपमा ॥२२॥

अथ श्लेषगर्भेण परिसंख्यालङ्कारेण तमेव वर्णयितुमाह—यस्मिन्निति—यस्मिन् सत्यन्धरे मही-मण्डलं पृथिवीवल्लयं शासति रक्षति सति, मदमाखिन्वादियोगो दानजन्यकालुष्यादिसंबन्धः, मत्तदन्ता-वलेषु मत्तमत्तङ्गजेष्वेव परमप्यन्तं व्यवस्थितं नान्यत्र गर्बजन्यकालुष्यादिसंबन्धो बभूव, परागः कौसुमं रजः कुसुमनिकरेषु पुष्पसमूहेष्वेव नान्यत्र परागो महापराधो बभूव, नीचस्य निम्नस्थानस्य सेवना प्राप्तिः निम्नगासु नदीष्वेव नान्यत्र नीचानां क्षुद्राणां सेवनोपासना बभूव, ऋतूनां विकार आर्तवत् तस्य भाव आर्तवत्त्वं, फलिताः सज्जातफला या वनराज्यः काननपङ्क्तयस्तासु नान्यत्रार्तवतां दुःखवतां भाव आर्तवत्त्वं दुःखमिति यावद् बभूव, करैर्बुधजनपाणिभिः पीडनं संमर्दनं नितम्बिनीनां कामिनीनां कुचकुम्भेषु स्तनकलशेष्वेव नान्यत्र करैर्बलिभृपतिप्राङ्गाङ्गभ्यभागैरिति यावत् पीडनं क्लेशो बभूव, विवि-धार्थानां नैकविधपदार्थानां चिन्ता विचारो व्याख्यानकलासु देशनाचातुरीष्वेव नान्यत्र विविधानां नैकपकाराणामर्थानां लक्षणैरुल्लिङ्गगुडादीनां चिन्ता बभूव, नास्तिबाधः कृशतरत्वेन नास्वेवेति कथनं नारीणां वनितानां मध्यप्रदेशेषु कटिस्थानेष्वेव नान्यत्र नास्तिबाधोऽभिलषितपदार्थाभावनिवेदनं बभूव, गुणस्य मौर्व्या मङ्गो विनाशरज्ज्वेद इति यावत्, युद्धेषु समरेष्वेव नान्यत्र गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां मङ्गो विनाशो बभूव, खलेन गोधूमादिघान्धपवित्रीकरणयुक्तस्थानविशेषेण सङ्गः समागमः, कलम-कुलेषु ब्राह्मिसमूहेष्वेव नान्यत्र खलैर्दुष्टैः सङ्गः संसर्गो बभूव, अपाङ्गता कटाक्षता कुरङ्गाचीणां मृग-लोचनानां लोचनतरङ्गेषु नयनपरम्परास्येव नान्यत्रापाङ्गता विकलाङ्गता बभूव, मलिनमुखता कृष्णाप्रता मानिनीनां नारीणां स्तनमुकुलेषु कुचकुचालेष्वेव नान्यत्र मलिनमुखता दुर्जनता बभूव, दुर्जनो हि कृष्णवदनत्वेन प्रसिद्धः, आगम आगमने कुटिलता वक्रत्वं भुजङ्गेषु सर्पेष्वेव नान्यत्रागमे सिद्धान्ते कुटिलता वक्रत्वं मायाबिम्बं बभूव, अजिने चर्मपथनुरागः प्रीतिः शूलपाणौ शिव एव नान्यत्र जिनानुरागस्य जिनेन्द्र-भक्तेरभावोऽजिनानुरागो बभूव, सोपसर्गता प्राक्षुपसर्गसहितता धातुष्वेव भ्रूयन्मृतिधातुष्वेव नान्यत्र सोपसर्गता सोपद्रवता बभूव, दरिद्रता कृशता शातोदरीणां कृशोदरीणां नारीणामुदरेषु जठरेष्वेव नान्यत्र दरिद्रभावो निर्धनत्वं बभूव, द्विजिह्वता सर्पत्वं फणिसु सर्पेष्वेव नान्यत्र द्विजिह्वता पिशुनता बभूव, पलाशिता पत्रसहितता विपिनतकण्ठेषु काननान्तोऽहकलाषेष्वेव नान्यत्र पलं मांसमरनार्ताति कलाशी तस्य भावः

शिवा विपिन्तः पण्डेषु, अधररागः सुदतोमुखकमलेषु, तीक्ष्णता कोविदबुद्धिषु, कठिनता कान्ता-
कुचेषु, नीचता नाभिगङ्गरेषु, विरोधः पञ्जरेषु, अपवादिता नीरोष्ठकान्येषु, घनयोगभङ्गो वर्षाव-
सानेषु, कलिकोपचारः कामसंतापेषु, कलहंसकुलं क्रीडासरसीषु परमेवं व्यवस्थितम् ।

वक्त्रं चन्द्रप्रभं यद्भुजयुगमजितं यस्य गात्रं सुपार्वं

कृत्यं स्वाधीनधर्म्यं हृदि पुरुचरितं शीतलं सुव्रतान्गम् ।

राज्यं श्रीवर्धमानं कुलमतिविमलं कीर्तिवृन्दं त्वनन्तं

सोऽयं प्रत्यक्षतीर्थेश इव विजयते विश्वविद्याविनोदः ॥ २३ ॥

यत्पाणिपल्लवधृतासिजलाग्निमञ्ज-

च्छुभ्रजात्समुदितां जलविन्दुराजिम् ।

तारावलीति तु वदन्ति जना मृषैत-

त्तत्रान्यथा मकरमीनकुलीरकाः के ॥ २४ ॥

पलाशिता मांसाशित्वं बभूव, अधरे दन्तच्छदे रामोऽरुणिमा सुदतीनां नारीणां मुखकमलेषु वदनारविन्देष्वेव
नान्यत्राधरेषु नाचेरु रागः प्रीतिरथररामो बभूव, तीक्ष्णस्य भावस्तीक्ष्णता कुशाग्रता कोविदानां विपश्चितां
बुद्धयो धियस्तास्वेष्वेव नान्यत्र तीक्ष्णता तिग्मता कठोरतेति यावद् बभूव, कठिनता कठोरता कान्तानां
बन्धितानां कुचेषु वक्षोजेष्वेव नान्यत्र कठिनता निर्दयता बभूव, नीचता गर्भारता नाभिगङ्गरेषु पुण्ड्रगत-
ेष्वेव नान्यत्र नीचता खलता बभूव, वीनां पक्षिणां रोध आवरणं पञ्जरेषु शलाकायन्त्रेष्वेव नान्यत्र
विरोधो विद्वेषो बभूव, पञ्च वरचेति पद्मी तावदी येषां ते पवाद्भवः पकारवकारप्रभृतिवर्णाः, न सन्ति
पवाद्भयो येषु तान्यपवादानि, तेषां भावोऽपवादिता नीरोष्ठकान्येषु-ओष्ठस्थानोष्धारणयोग्यपत्रगादि
वर्णरहितकाध्येष्वेव नान्यत्र, अपवादो निम्दास्ति येषां तेषुपवादिनस्तेषां भावोऽपवादिता बभूव, घनैर्भेदैर्योगः
सङ्गो घनयोगस्तस्य भङ्गो विरहो वर्षावसानेषु प्रावृट्समासिष्वेव नान्यत्र घनो निषिद्धो यो योगः सम्बन्धस्तस्य
भङ्गो विनाशो बभूव, कलिकानां पुष्पदलानामुपचारः शय्यादिषु प्रयोगः कामसंतापेषु मदनञ्जरेष्वेव नान्यत्र
कलिषु कलहेषु कोपस्य क्रोधस्य चारो गमनं बभूव, कलहंसानां कादम्बानां कुलं समूहः क्रीडासरसीषु कलि-
कासारेष्वेव नान्यत्र सकुलं सन्ततिषुनं कलहं विद्वेषो बभूव । परिसंस्थालंकारः ।

वक्त्रमिति—विशवासां विद्यानां विनोदो विश्वविद्याविनोदो निखिलागमकोविदः, सोऽयं सन्ध-
न्धरः, प्रत्यक्षतीर्थेश इव प्रत्यक्षतीर्थेश इव विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम्,
तथाहि यस्य राज्ञः वक्त्रं वदनं चन्द्रस्य प्रभेव प्रभा यस्य तत् पक्षेऽष्टमतीर्थेशरूपम्, यस्य नृपस्य भुजयो
बाह्वोर्धुगं युगलम्, अजितं केनाप्यपरामृतं पक्षे द्वितीयतीर्थेशरूपम्, यस्य गात्रं शरीरम्, शोभने पार्वं
यस्मिन्तत् पक्षे सप्तमतीर्थेशरूपम्, कृत्यं कार्यम्, स्वस्यार्थानं स्वार्थानं, धर्मादनपेतं धर्म्यं, स्वार्थानञ्च तद्
धर्म्यञ्चेति स्वाधीनधर्म्यम् स्वतन्त्रं धर्मापेतञ्च पक्षे स्वार्थानपञ्चदशतीर्थेशरूपम्, हृदि विष्टे, शीतलं शान्तम्,
सुव्रतेन शोभनव्रतेनाढ्यं सहितम्, पुरु विपुलं चरितं चारित्रं पक्षे पुरोर्भगवतो वृषभनाथस्य चरितं गमनं
शीतलं दशमतीर्थेशरूपम्, सुव्रताढ्यं विंशतितीर्थेशरूपम्, राज्यं साम्राज्यम्, श्रिया लक्ष्म्या वर्धमान-
मेधमानम्, पक्षेऽष्टप्रातिहार्योपलक्षितमहावीरतीर्थेशरूपम्, कुलं गोत्रम्, अतिविमलं निर्मलतरम्, पक्षे प्रयो-
दशतीर्थेशरूपम्, कीर्तिवृन्दं यशःसमूहस्तु, अनन्तमन्तार्तात् पक्षे चतुर्दशतीर्थेशरूपम् । यस्येत्यस्य
सर्वत्र सम्बन्धः । श्लेषः ॥ २३ ॥

यत्पाणिमिति—निमञ्जन् मुञ्चन् शत्रुव्रजः शत्रुसमूहो यस्मिन्तस्मात्, यस्य पाणिपल्लवेन करकिल-
लयेन धृतस्य गृहातस्यालेः खड्गस्य जलं पानीयं तस्मात्, समुदितां समुच्छ्रित्वाकिताम्, जलविन्दुनां तोष-
पृषपतानां राज्ञि पंक्तिम्, ताराणां नक्षत्राणामावली पंक्तिरिति तु जना लोकाः, वदन्ति कथयन्ति, एतस्लोक-
कथनम्, सृष्टा सिध्या, अस्तीति शेषः, अन्यथा मृषात्वाभावे, तत्र तारावलीयम्, मकरस्य नकाश्च,

यस्य च वदनतटे कोपकुटिलितभ्रुकुटिचटितोऽशरणतया वनं प्रति धावमानानां प्रतिपक्षपा-
र्थिवानां वृक्षराजिरपि वातान्दोलितशाखाहस्तेन पतत्रिविरुतेन च राजविरोधिनोऽत्र न प्रवेष्टव्या
इति निषेधं कुर्वाणा तामतिक्रामत्सु तेषु राजापरोधभयेनेव प्रवातकम्पमाना विशङ्कटकण्टकेन
केशेषु कर्षतीति शङ्कामङ्कुरयामास । यस्य प्रतिपक्षलोलार्त्तानां काननबोधिकादम्बिनीशम्पायमान-
तनुसंपदां वदनेषु वारिजभ्रान्त्या पपात हंसमाला, तां कराङ्गुलीभिर्निवारयन्तीनां तासां करपल्ल-
वानि चर्षुः कीरशावकाः, हा हेति प्रलपन्तीनां कोकिलभ्रान्तिभाविताः शिरस्सु कुट्टायितं कुर्वन्ति
स्म करटाः, ततश्चलितवेणीनामेणाक्षीणां नागभ्रान्त्या कर्षन्ति स्म वेणीं मयूराः, ततो दीर्घ निः-
श्वासमातन्वतीनां तद्गन्धलुब्धमधुमधुकरा भद्रान्धाः समापतन्तः पर्यन्तोऽपि नासाचम्पकं न
निवृत्ता बभूवुः, गुरुतरानितम्बकुचकुम्भभारानतानां वेधसा स्तनकलशसृष्टं काठिन्यं पादपद्मेषु
वाञ्छन्तीनां धावनोद्युक्तमनसां चलितपादयुगलप्रस्तृतनखचन्द्रचन्द्रिकासु संमिलिताश्चकोरा उप-

मीनारच, पाठीनारच, कुलीरकारच कर्कटारच, इत्येषां हृद्दो जलजन्तुविशेषाः, के किन्नामधेयाः
सन्तीति शेषः, जलजन्तवो जलबिन्दुधेव निवसन्ति न च तारावल्ल्याम्, पक्षे मकराद्यो राशिविशेषाः ।
अपह्नुतिरलंकारः ॥२४॥

अथ तस्य प्रभावातिशयं वर्णयितुमाह—यस्येति—यस्य सत्यन्धरमूपास्य, वदनतटे मुखतटे,
कोपेन क्रोधेन कुट्टिलिताभ्यां भ्रुकुटिभ्यां चटिते सहिते सति अशरणतया रक्षकभावेन, वनं काननं प्रति
धावमानानां वेगेन गच्छताम्, प्रतिपक्षपार्थिवानां शत्रुभूपतीनाम्; वृक्षाणां तरुणां राजिरपि तत्रिरपि, वातेन
वायुनान्दोलिता कमपता शाखैव हस्तः करस्तेन, पतत्रिणां पक्षिणां विरुतं ध्वनिस्तेन च, राज्ञो विरोधिनी
राजविरोधिनी नृपतिप्रतिकूलाः, अत्र वने न प्रवेष्टव्या न प्रवेष्टुमर्हाः, इति निषेधं प्रतिषेधं, कुर्वाणा विद-
धाना, तां वृक्षराजिम्, अतिक्रामन्सुलङ्घयन्सु तेषु प्रतिपक्षपार्थिवेषु, राज्ञोऽपराधो राजापरोधस्तस्माद्भयं
भङ्गिस्तेनेव, प्रवातेन प्रकृष्टवायुना कम्पमाना सर्ती, विशङ्कटकण्टकेन विशालकण्टकैः, जातिन्वादेकवचनम्,
केशेषु कषेपु कर्षतीति शङ्कां संशोतिम्, अङ्कुरयामास प्रादुर्भाषयामास । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

यस्येति—काननबोधिः श्यामलवदनसरणिरेव कादम्बिनी मेघमाला तस्यां शम्पायमाना विद्युद्विवा-
चरन्ती तनुसंपक्षरारसंपत्तिर्वासां तासाम्, यस्य नृपस्य, प्रतिपक्षलोलार्त्तानां शत्रुचपललोचनानाम्, वद-
नेषु मुखेषु, वारिजभ्रान्त्या कमलविभ्रमेण, हंसमाला मरालपङ्क्तिः, पपात पतति स्म । तां हंसमालाम्,
कराङ्गुलीभिर्हस्तशाखाभिः, निवारयन्तीनां प्रतिषेधयन्तीनां तासां शत्रुक्षीणां करपल्लवानि पाणि-
किसलयान्, 'पल्लवः किसलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, कीरशावकाः शुक्रशिशवः, चर्षुः कर्षन्ति स्म ।
हा हेति दुःखप्रदर्शकशब्दमुच्यते प्रलपन्तीनां विलपन्तीनां तासां शिरस्सु मूर्धसु, कोकिलानां पिकानां
भ्रान्त्या भ्रमेण भाविता युकाः करटाः काकाः, कुट्टायितमनुकरणशब्दः, आघातं कुर्वन्ति स्म विदधति स्म ।
ततः शिरःसु करटकृतकुट्टायितानन्तरम्, चलिताः पतिता वेपथः कबयो वासां तासाम्, पुणाक्षीणां मुग-
नेत्राणाम्, वेणीं कवरीं केशपाशमिति वाचत्, नागानां सर्पाणां भ्रान्त्या सन्वेहेन, मयूराः केकिनः, कर्षन्ति
स्म चर्षुः, ततस्तदनन्तरम्, दीर्घमायतम्, निःश्वासं श्वासोच्छ्वासम्, आतन्वतीनां विस्तारयन्तीनां
तासाम्, मदेन गर्वेण मकरन्दधानजनितमोहेन बान्धा व्यपगतलोचनाः, समापतन्तः समन्ताद्गच्छन्तः
तासां गन्धे लुब्धास्तद्गन्धलुब्धाः, तद्गन्धलुब्धाश्च ते मुग्धाश्चेति तद्गन्धलुब्धमुग्धाः, तथाभूताश्च ते मधुकराश्च
भ्रमराश्चेति तद्गन्धलुब्धमधुमधुकराः, नासा नासिकैव चम्पकं शम्पेयम् तत्, पर्यन्तोऽपि विलोक्य-
न्तोऽपि निवृत्ता विमुक्ता न बभूवुः । भ्रमरा हि चम्पकोपरि न पतन्ति, तद्गन्धलुब्धास्तु ते नासाचम्पकं
पर्यन्तोऽपि तन्मुकोपरि तन्पेत्तुरिति भावः । गुरुतरा अतिपीना ये नितम्बकुचकुम्भा जवनवह्नीजकलशा
स्तेषां भारेणानतानां नन्नाणां वेधसा प्रजापतिना, स्तनकलशेषु कुचकुम्भेषु सृष्टं रचितं, काठिन्यं कठोरत्वं,
पादपद्मेषु चरणकमलेषु, वाञ्छन्तीनामभिलषन्तीनाम्, धावने वेगगमन उद्युक्तं मनो मानसं वासां तासाम्,

कथयन्ति स्म मार्गम्, ततो भुवि निपत्य लुठन्तीनां सुवर्णसवर्णसुरोजयुगलं पकतालफलभ्रान्त्या कर्धयन्ति वानराः, इति राजबिरोधिनामरण्यमपि न शरण्यम् । किं च—

यस्य प्रतापतपनेन चतुर्षु दिक्षु
निःशेषिताः किल पयोनिधयः क्षणेन ।

प्रत्यर्धिभूपसुवतीनयनान्बुपुरैः

संपूरिता पुनरतीत्य तटं बबल्लुः ॥ २५ ॥

यस्य च रिपुमहिला वनमध्यमध्यासीना वनमोहनसंजातमञ्जुलमालतीलतानुकारिण्यः स्वशिशुभ्यः पूर्ववासनावशेन क्रीडाराजहंसमानयेति निर्भर्त्सयद्भयो बाष्पाम्बुपूरपूरितवदनकमलनयनमीनप्रतिबिम्बपरिष्कृतस्तनान्तरसरोवरप्रतिफलितचन्द्रमसं निर्दिश्यायं ते हंसो ममापि विरहाग्निव्यालीढवपुषस्तथेति परिसान्त्वयामासुः, कदाचिन्मामकीनक्रीडामयूरं दर्शयेति रोदनपरवशेभ्यः स्वार्भकेभ्यो भयूरीपुरतो नृत्यकलाविलासिनं कलापिनं निर्दिश्य तथायं शिखी ममापि तथेति सगद्गदमालपन्ति स्म ।

मार्गं पन्थानम्, चकितानां निचिसानां पादयुगलानां चरणकमलानां प्रसृता विस्तृता या नखचन्द्रचन्द्रिका नखरेन्दुज्योत्स्नान्तासु, संमिलिता एकत्र संगताः, चकोरा जीर्णजीवाः, उपरुन्धन्ति स्मावृष्यते स्म । ततस्तदनु, भुवि पृथिव्याम्, निपत्य पतित्वा, लुठन्तीनां लुण्ठनं कुर्वन्तीनाम्, तासाम् सुवर्णसवर्णं काञ्चनकल्पम्, उरोजयुगलं स्तनयुग्मम्, पक्वानि परिणतानि यानि तालफलानि तेषां भ्रान्तिस्तथा, वानराः कपयः, कर्धयन्ति पीडयन्ति, हृतीत्यम्, राजबिरोधिनाम् नृपतिप्रतिफलानाम्, अरण्यमपि काननमपि शरण्यं शरणे साधु, न—नो वर्तत इति शेषः । भीत्या वनं गता अपि प्रत्यर्धिनेस्तत्र शरणमलभमानाः सत्यन्वरस्यैव शरणमुपाजग्मुरिति भावः । किञ्चान्वत्—

यस्येति—यस्य स यन्धरस्य, प्रतापस्तेज एव तपनः सूर्यस्तेन 'स प्रभावः प्रतापश्च यतेजः कंशदण्डजम्' इत्यमरः, चतुर्षु दिक्षु चतस्रुषु काण्डासु, अत्र चतुर्विधं पुंस्त्वप्रयोगाच्चिन्त्यः, सामान्ये नपुंसकं वा, पयोनिधयः सागराः, क्षणेनाख्येनैव कालेन, निःशेषिता निःशेषेण शेषिता निर्जलः च प्रापिताः, किलेति वार्तायाम्, पुनरनन्तरम्, प्रत्यर्धिभूपानां शत्रुमहीपालानां सुवतीनां बल्लभानां नयनान्बुपूरश्रुप्रवाहैः संपूरिताः संभृताः मन्तः, तटं तीरम्, अतीत्य समुल्लङ्घ्य, बबल्लुः संचलन्ति स्म । अतिशयोक्तिः ॥ २५ ॥

यस्य चेति—वनमध्यं काननमध्यम्, अध्यासीना अधिष्ठिताः, वने कानने मोहनार्थं विभ्रमार्थं संजाताः समुपन्ना या मञ्जुलमालतीलता मनोहरजातीबल्लर्यस्तासामनुकारिण्यः प्राप्रसादश्याः, यस्य च नृपतेश्च, रिपुमहिलाः शत्रुस्त्रियः, पूर्वा वासी वासना च पूर्ववासना तस्या वशास्तेन पुरातनसंस्कारनिधनत्वेन, क्रीडायाः केल्या राजहंसो मरालविशेषस्तम्, आनय समर्पय, हृतीत्यम्, निर्भर्त्सयद्भयस्तर्जनं कुर्वद्भ्यः स्वशिशुभ्यः स्वीयाबाधबालकेभ्यः, बाष्पाम्बुपूरेणाश्रुप्रवाहेन पूरितः संभृतः, वदनकमलानां मुखमहोत्पलानां नयनमीनानां लोचनतिमीनां च प्रतिबिम्बेन प्रतिफलनेन परिष्कृतः सहितश्च यः स्तनान्तरसरोवरः कुचमध्यवर्तिकासारस्तस्मिन् प्रतिफलितः प्रतिबिम्बतो यश्चन्द्रमास्तम्, निर्दिश्य प्रदर्श्य, अयं दृश्यमानः, ते तव हंसो मरालः, विरहाग्निना विद्योगानलेन व्यालीढं व्यालं वपुः शरीरं यस्यास्तस्या ममापि हतभान्यायाः, तथा तादृशः, हंसः सूर्यः 'हंसः पद्माःमर्त्येषु, इत्यमरः । इत्यैव प्रकारेण, परिसान्त्वयामासुः शमयन्ति स्म । तान् स्वशिशुनिति सम्बन्धः ।

कदाचिदिति—कदाचित् जातुचित्, ममायं मामकीनः स चासौ क्रीडामयूरश्च तं मदीयकेलिकलापिनम्, दर्शय दृष्टिवोचरं कुरु, हृतीत्यम्, रोदनपरवशेभ्यो कर्धभ्यः, स्वात्सामर्भकस्तेभ्यः स्वकीयशिशुभ्यः

१. अत्र 'दिक्षु' इति स्त्रीविशेष्यस्य 'चतुर्षु' इति पुंविशेषणं चिन्त्यम् ।

तस्य सत्यंभरस्यांसीत्कान्ता कान्त्यधिदेवता ।
 वेला लावण्यपाथोधेर्विश्रुता विजयाख्यया ॥ २६ ॥
 सौदामिनीव जलदं नवमञ्जरीव
 चूतद्रुमं कुसुमसंपदिवाद्यमासम् ।
 ज्योत्स्नेव चन्द्रमसमच्छविभेव सूर्यं
 तं भूमिपालकमभूषयदायताक्षी ॥ २७ ॥
 अस्याः पादयुगं गलश्च वदनं किञ्चाप्यजसाम्यं दधुः
 कान्तिः पाणियुगं दृशौ च विदधुः पद्माधिकोल्लासताम् ।
 वेणी मन्दगतिः कुक्षौ च बत हा सन्नागसंकाशतां
 स्वीचक्रुः सुदृशोऽङ्गसौष्टवकला दूरे गिरां राजते ॥ २८ ॥

‘पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः’ इत्यमरः । मयूरीपुरतः, मयूरीः पुरस्तात्, नृत्यस्य ताण्डवस्य कलया चातुर्येण विलसति शोभत इत्येवंशालस्तम्, कलापिनं मयूरम्, निर्दिश्य प्रदर्शय, अयं पुरोवर्तमानः तव शिखी मयूरः, ममापि मन्दभाग्यायाः, तथा शिखी वङ्गिः, इत्येवं प्रकारेण, सगद्गदं यथा स्यात्तथा, आलपन्ति स्म कथयन्ति स्म । श्लेषालङ्कारः ।

अथ तस्य सत्यन्धरस्य भार्या वर्णयितुमाह—तस्येति—तस्य पूर्वोक्तस्य सत्यन्धरस्यैतन्नाममर्हा-पतेः, कान्तेर्दीनेरधिदेवताधिष्ठातृदेवी, लावण्यपाथोधेः सौन्दर्यसागरस्य, वेला तटी, विजयाख्यया विजयेति नाम्ना विश्रुता प्रख्याता, कान्ता वल्लभा, आसीद् बभूव ॥२६॥

तां वर्णयितुमाह—सौदामिनीवेति—आयते अक्षिणी अस्याः सा विशाललोचना सा विजया, सौदामिनी तडित्, जलदं मेघमिव, नवमञ्जरी नूतनपुष्पलकं चूतद्रुममिव माकन्दमहीरुहमिव, कुसुमसंपत् पुष्पसम्पत्तिः, आद्यमासमिव चैत्रमासमिव ज्योत्स्ना चन्द्रिका, चन्द्रमसमिव शशिनमिव, अच्छविभा निर्मल-प्रभा सूर्यमिव प्रभाकरमिव, तं भूमिपालकं सत्यन्धरमर्हापालम्, अभूषयदलङ्कार । मालोपमा ॥२७॥

अस्या इति—किञ्चान्यत्, अस्या विजयामहादेव्याः, पादयुगं चरणयुगलम्, गलः कण्ठः, वदनं च मुखं च, अञ्जानां साम्यं सादर्यं दधुर्दधति स्म, पादयुगपद्येऽञ्जस्य कमलमिति, गलपद्ये शङ्क इति, वदनपद्ये चन्द्र इति चार्थः । ‘अञ्जो धन्वन्तरी चन्द्रे निचुले क्लीवमग्नुजे । अक्षी कग्नुनि’ इति विश्वलोचनः, कान्तिर्दीप्तिः, पाणियुगं हस्तयुगलम्, दृशौ च नयने च, पद्माधिकोल्लासतां पद्माधिकशोभाम्, विदधुश्चक्रुः, कान्तिपद्ये पद्माया लक्ष्या अधिकोल्लासतामधिकशोभामिति, पाणियुगपद्ये, पद्येभ्यः कमलेभ्यः स्वाभिल-पितदायकत्वेन निधिविशेषेभ्यो वाधिकोल्लासतामधिकशोभामिति, दकपद्ये च पद्येभ्यो मृगेभ्यः कमलेभ्यो-वाधिकोल्लासतामधिकशोभामिति चार्थः । ‘पद्माऽक्षी पद्मनालेऽञ्जे वपूहसंख्यान्तरे निधौ । पद्मके नाग-भेदे ना पद्मा भाङ्गाभियोः स्त्रियाम्’ इति विश्वलोचनः । वेणी कवरी मन्दगतिर्मन्धरगतिः, कुक्षौ च स्तनी च, सन्नागसंकाशता सन्नागसादर्यम्, स्वीचक्रुरङ्गीचक्रुः, वेणी पद्ये संरचासो नागरच सन्नागः सत्यर्प-स्तस्य संकाशतां सादर्यमिति, मन्दगतिपद्ये संभ्रासौ नागश्च हस्ती चेति सन्नागस्तस्य संकाशतां समान-तामिति, कुक्षपद्ये न गच्छत इति नगौ, नगावेव नागौ, सन्ती च तौ नागौ चेति सन्नागौ सत्पर्वतौ, यद्वा सन्नौ निकटवर्तिनौ च तावगौ च पर्वतौ चेति सन्नागौ तयोः संकाशताम् सदृशतामिति चार्थः । ‘नागः पद्मगुप्तागनागकेसरदन्तिवु’ इति विश्वलोचनः । इत्यम्, अस्याः सुदृशः सुलोचनाया विजयाया इति यावत्, अङ्गानां हस्तपादाद्यवयवानां सौष्टवकला सौन्दर्यकला, गिरां बाणानां, दूरे विप्रकूटं राजते शोभते । वाग-गोचराङ्गशोभावती सासीदिति भावः । ‘बत’ ‘हा’ इत्यभ्यययुगं विस्मयार्थं पादपूर्तौ वा । श्लेषोपमा ॥२८॥

अमूर्तेरप्यनङ्गस्य सत्सु सञ्जीवनेष्विव ।

अन्येष्वन्तःपुरेष्वेवा राज्ञः प्राणा इवाभवत् ॥ २६ ॥

शृङ्गारसागरतरङ्गपरम्परां तां

देवीं सुखेन रमयन्नधिपो नराणाम् ।

आनन्दसिन्धुजठरे विलुठन्सदायं

गीर्वाणराजपदवीं च तृणाय मेने ॥ ३० ॥

अथैकदा भूपालमणिरयमग्रगण्योऽपि प्राज्ञपरिषदामधिपतिरपि राजनयविदामधिकोऽपि परावरतत्त्वयाथात्स्यवेदिनामुदाहरणमपि सकलसमुचिताचाराणाम्, कामपरतन्त्रतचित्ततया कृत्याकृत्यमजानानः, कर्मसारथिचोदित इव सज्जनवनविलसदङ्गाराय काष्ठाङ्गाराय कारयपी दातुमियेष । ततो विदितवृत्तान्ता मूर्तिमन्त इव राजतत्रमन्त्रा विवर्ता इव प्रजाभागधेयानां प्रकारा इव कुलप्रतिष्ठायाः परिणाम इव क्षमानुरागाणां पारदृश्वानः शास्त्रपाथोनिधीनाममात्य-मुल्याः मय्यं संमन्थ्य नरपतिमभ्येत्य समुचितं विज्ञापयामासुः ।

देव त्वयि प्रथितनीतिपयोधिचन्द्रे विज्ञापनं न घटते ध्रुवमस्मदीयम् ।

विश्वप्रसिद्धसुरभौ मृगनाभिपुञ्जे मञ्जीसुमेन सुरभीकरणं यथेह ॥ ३१ ॥

अमूर्तेरिति—अमूर्तेरपि शरीररहितस्यापि, अनङ्गस्य कन्दर्पस्य, सञ्जीवनेषु जीवनदायकेषु, अन्येष्वितरेषु, अन्तःपुरेष्वरंघेषु विविधधनित्तासमूहेष्विति यावत् । सत्सु विद्यमानेष्वपि, एषा विजया, राज्ञो नरपतेः, प्राणा इव चेतनेत्र, अमवद् बभूव सर्वाधिकप्रियासीदिति भावः ॥२६॥

शृङ्गारेति—शृङ्गारसागरस्य शृङ्गारपाथोपेस्तरङ्गपरम्परां कल्लोलमालाम्, ताम्, पूर्वोक्ताम्, देवीं महिषीम्, सुखेन शर्मणा, रमयन् ऋडयन्, सदा शश्वत्, आनन्दसिन्धुजठरे प्रमोदपारावाराभ्यन्तरे, विलुठन् लुण्ठनं कुर्वन्, च, अयं नराणामधिप एष सत्यन्धरो नृपः, गीर्वाणराजस्य पुरन्दरस्य पदवीं पदं तृणाय मेने तृणवत्तच्छं मेने मन्यते स्म 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । इन्द्रादप्यात्मानं श्रेष्ठं मन्यते स्मेति भावः ॥३०॥

अथैकदिति—अथानन्तरम्, एकद्वैकस्मिन् समये, अयं भूपालमणिरय राजश्रेष्ठः, प्राज्ञपरिषदाम् विद्वत्समितिनाम्, अग्रगण्योऽपि प्रमुखोऽपि, राजनयविदां राजनीतिज्ञानाम् अधिपतिरपि प्रधानोऽपि, परावर-तखानामुच्चावचपराधानां याथात्म्यं स्वस्वरूपं विदन्ति जानन्ति, तेषाम्, अधिकोऽपि श्रेष्ठोऽपि सकलार्थ-ते समुदाचाराश्च तेषां निखिलोत्तमव्यवहाराणाम्, उदाहरणमपि निदर्शनमपि सन्, कामेन मदनेन पर-तन्त्रितं स्ववशाङ्कृतं चित्तं मनो यस्य, तस्य भावस्तत्ता तथा कृत्याकृत्यम् 'इदं कर्तव्यमिदञ्च न कर्तव्यम्' इति, अजानानोऽशुच्यमानः, कर्मैव सारथिस्तेन चोदितः स इव विधिसूत्रप्रेरित इव, सज्जनाः साधव एव वनं काननं तस्मिन् विलसन् शोभमानो योऽङ्गारस्तद् प्राय, काष्ठाङ्गाराय-एतन्नामसखिविशेषाय, कारयपी चित्तम्, दातुमियेष दातुमभिलषितवान् ।

तत इति—ततस्तदनु, विदितो विज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो वैस्ते, मूर्तिमन्तः शरीरधारिणः, राज्ञो तन्त्रमन्त्रा इव, तन्त्रः स्वराष्ट्रस्य चिन्तनम्, मन्यो मन्यादिभिः सह गुप्तविमर्शः, प्रजाया जनताया भागधेयानि भाग्यानि तेषां विवर्ता इव पर्याया इव, कुलस्य गोत्रस्य प्रतिष्ठाः सत्कृतिस्तस्याः प्रकारा इव विशेषा इव, क्षमानुरागाणां पृथिवीप्रेष्णाम् परिणामा इव पर्याया इव, शास्त्रपाथोनिधीनाममागममहोदधीनाम्, पारं दृष्टवन्तः पारदरवानः पारगामिनः, अमात्यमुल्याः सखिप्रधानाः, स्वयं स्वत एव, संमन्थ्य सम्यग्-विमृश्य, नरपतिं सत्यन्धरमहाराजम्, अभ्येत्य सम्मुखमागत्य, समुचितं सूचितं यथा स्यात्तथा, विज्ञापयामा-सुनिवेदयाम्बुः ॥

देव इति—हे देव हे राजन् ! नीतिरेव पयोधिर्नीतिपयोधिर्नयसागरस्तस्य चन्द्रः शशी, प्रथितः प्रसिद्धासीत् नीतिपयोधिचन्द्रश्च तस्मिन्, त्वयि भवति, अस्मदीयं मामकीनम्, विज्ञापनं निवेदनम्, ध्रुवं

अथापि रसनाकण्डूखण्डनाय विनिर्मिता ।

विज्ञप्तिः श्रोतुमधुना श्रीमन्तं संप्रतीक्षते ॥ ३२ ॥

देव श्रीमदीयभुजपरिघालालिता भूमिभामिनी भुजान्तरारोपणम्, नन्दनवनोल्लासिता हरिचन्दनलतेव वनान्तरम्, चूतवनकलिता मल्ली-बल्लीव स्नुहिवनम्, कमलवनालया लक्ष्मी-रिवार्कवनम्, अरविन्दस्यन्दिमकरन्दमुदिता चञ्चरीकपङ्क्तिरिव गोक्षुरकवनम्, सज्जनसंदोह-समभ्यस्यमाना विद्येव कुट्टिजनं नाहति । अयं किञ्च राजधर्मः श्रीमद्भिरवश्यं ज्ञातव्यो, यन्नज-हृदयमपि सर्वथा न विश्वसनीयं किमुत जनान्तरम्, किन्तु सर्वेषामपि स्वीयत्वेन विश्वसनीयत्वेन च ज्ञातव्यो यथा चन्द्रसूर्यौ ।

धर्मार्थयुग्मं किल काममूलमिति प्रसिद्धं नृप नीतिशास्त्रे ।

मूले गते कामकथा कथं स्यात्केकायितं वा शिल्पिनि प्रणष्टे ॥ ३३ ॥

उर्वश्यामनुरागतः कमलभूरासावकीर्णोऽज्ञात्

पार्वत्याः प्रणयेन चन्द्रमकुटीऽप्यर्धाङ्गनोऽजायत ।

विश्वेन, तथा तेन प्रकारेण न घटते न संगतं जायते, यथा येन प्रकारेण, इह लोके, विश्वस्मिन् निखिल-संसारे प्रसिद्धः प्रथितः सुरभिर्गन्धो यस्य तस्मिन्, सृगनाभिपुञ्जे कस्तूरीसमूहे, मल्लीसुमेन मालतीकुसु-मेन, सुरभीकरणं सुगन्धीकरणं, न घटत इति क्रियासम्बन्धः ॥ ३१ ॥

अथापि—अथापि तथापि, रसनाया जिह्वायाः कण्ठः खर्जनं तस्याः खण्डनं तस्मै, विनिर्मिता कृता, विज्ञप्तिः प्रार्थना, अधुना साम्प्रतम्, श्रोतुमाकर्णयितुम्, श्रीमन्तं भवन्तम्, संप्रतीक्षते भवतः प्रतीक्षां कुरुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

देव इति—हे देव हे राजन् ! श्रीमदीयेन भवदीयेन भुजपरिवेण बाह्वर्गलेन, आलालिता सम्यग्-धृता, भूमिभामिनी महीमहिला, नन्दनवने पुरन्दरोपवन उल्लासिता वर्धिता, हरिचन्दनलता कल्पवृक्षविशेष-वल्लरी वनान्तरमिव काननान्तरमिव, चूतवनकलिता माकन्दारम्भोद्भूता मल्लीबल्ली मालतीलता स्नुही-वनमिव गुडाकाननमिव 'यजः स्नुक् ली स्नुही गुडा । समन्तदुग्धा' इत्यमरः 'धूवर इति प्रसिद्धवनस्पतिवन-मिवेति यावत्, कमलवनं वारिजविपिनमालयो निवासो यस्याः सा, लक्ष्मीः श्रीः, अर्कवनमिव 'आक' इति-प्रसिद्धवृक्षकाननमिव, अरविन्देभ्यः कमलेभ्यः स्यन्दिना चरता मकरन्देन कौसुमेन मुदिता प्रहृष्टा चञ्चरीक-पङ्क्तिभ्रमरधेनिः गोक्षुरकवनमिव 'गोक्षुर' इति प्रसिद्धकण्टकिवनस्पतिगहनमिव, सज्जनसन्दोहेन साधु-समूहेन समभ्यस्यमाना सम्यगाराध्यमाना विद्या कुट्टिजनमिव मिथ्यादृष्टिपुरुषमिव, भुजान्तरारोपणं बाह्वन्तराश्रयणम्, नाहति न तद्योग्यास्ति । अयं वक्ष्यमाणः, किलेति वार्तायाम्, राजधर्मः पृथिवीपतिकर्तव्यम्, श्रीमद्भिर्भवन्निः अवश्यं प्राधान्येन, ज्ञानव्यो बोधव्यः, यत्, निजहृदयमपि, स्वचेतोऽपि सर्वथा सर्वप्रकारेण, न विश्वसनीयं न विश्वासभाजनमस्ति, किमुत जनान्तरं लोकान्तरम् । किन्देवं सन्धपि, सर्वेषां निखिला-नामपि, स्वीयत्वेनास्मीयत्वेन, विश्वसनीयत्वेन च विश्वासभाजनत्वेन च चन्द्रसूर्यौ यथा शशदिवाकराविव, ज्ञातव्यो बोधव्यः । यथा चन्द्रसूर्यौ सर्वेषां स्वकीयत्वेन विश्वसनीयत्वेन च ज्ञायते तद्वन्नृपतिरपि सर्वेषां स्वीयत्वेन विश्वसनीयत्वेन च ज्ञातव्य इति भावः ।

धर्मार्थयुग्ममिति—हे नृप हे राजन्, नीतिशास्त्रे नीत्यागमे, कामस्य कामपुरुषार्थस्य मूलं कारणम्, धर्मार्थयोर्धर्मार्थपुरुषार्थयोर्धर्मं युगलम्, अस्तीति प्रसिद्धं प्रख्यातम्, किलेति वार्तायाम्, मूले कारणभूते, धर्मार्थयुग्मे गते नष्टे सति, शिल्पिनि मयूरे, प्रणष्टे गते मृते वा, केकायितं वा केकेव 'वा स्याद्विकल्पोपमयं-रिवार्थेऽपि समुच्चये' इत्यमरः, कामस्य मदनस्य कथा चर्चा कामकथा कथं केन प्रकारेण, स्याद्भवत् ॥ ३३ ॥

उर्वश्यामिति—उर्वश्याम् एतन्नामस्वर्श्यायाम्, अनुरागतः, प्रेम्णा, कमलभूर्भ्रमो, ज्ञातविरम्,

विष्णुः स्त्रीषु विलोलमानसतया निन्दास्पदं सोऽप्यभूद्
बुद्धोऽप्येवमिति प्रतीतमखिलं देवस्य पृथ्वीपते ॥ ३४ ॥

इत्यादिनीतिप्रचुरा वाणी राज्ञो न संस्थिता ।
कामजर्जरिते चित्ते क्षीरं क्षिप्रघटे यथा ॥ ३५ ॥

तदनन्तरमयं क्षितिपतिरिक्षुचापशरलक्ष्यतया मोहाक्रान्तचेतनः काष्ठाङ्गारविदितदुराचारं
काष्ठाङ्गारमाह्यानीय च विजनं देशमेवमुवाच ।

कामसाम्राज्यमस्माभिः पाल्यते यन्निरन्तरम् ।
तत्पाल्यतामिदं राज्यं भवतावहितात्मना ॥ ३६ ॥

इति नरपतिवाणीमाहरन्नेष तोषात्
प्रतिवचनमुवाच श्रीमता न्यस्तभारम् ।

नृप न हि परिशक्नोम्यद्य वोढुं समस्तं
वृषभ इव करीन्द्रेणार्पितं तुङ्गभारम् ॥ ३७ ॥

तुरगस्य स्वरो यथा विलासं गरुडस्यैव गतानि कुक्कुटः ।

चटकः कलहंसकस्य यद्वत्तव मार्गं न हि गन्तुमुत्सहे ॥ ३८ ॥

अवकीर्णी दोषयुक्तः, आस बभूव, 'आस' इति विभक्तिप्रतिरूपकमप्ययम्, न त्वस्तेर्किटि प्रयोगः । पार्वत्या
दुर्गायाः, प्रणयेन स्नेहेन, चन्द्रमकुटोऽपि शिवोऽपि, अर्धमङ्गना यस्य तथाभूतोऽर्धस्त्रीकः, अजायत बभूव ।
स प्रसिद्धः, विष्णुरपि कृष्णोऽपि, क्षीषु गोपवनितासु, विलोलं चपलं मानसं चित्तं यस्य, तस्य भावस्तया,
निन्दास्पदं गर्हास्थानम्, अभूत् । एवमनेन प्रकारेण बुद्धोऽपि तथागतोऽपि निन्दास्पदमजायत । इतीधम्,
अखिलं सर्वम्, हे पृथ्वीपते हे राजन् ! देवस्य भवतः, प्रतीतं प्रख्यातम् ॥३४॥

इत्यादीति—इत्यादि नीत्या पूर्वोक्तप्रकारकनयोपदेशेन प्रचुरा प्रभूता वाणी भारती मन्त्रिणामिति
शेषः, राज्ञो नृपस्य, कामेन मद्नेन, जर्जरिते जीर्णे चित्ते चेतसि, क्षिप्रोपलक्षितो घटरिच्छदघटस्तस्मिन्
सचिद्भ्रुकुम्भे क्षीरं यथा दुग्धमिव, न संस्थिता न सम्यक् प्रकारेण स्थितिं प्राप्ता ॥३५॥

तदनन्तरमिति—तदनन्तरं तत्पश्चात्, अयमेष क्षितिपतिर्भूपाल इक्षुचापस्य कामस्य शरणां
वाणानां लक्ष्यतया वेध्यत्वेन, मोहाक्रान्ता व्यपगतविदेका चेतना यस्य तथाभूतः सन्, काष्ठान्तरेषु
दिग्बकरोषु विदितो दुर्णयो यस्य तं काष्ठाङ्गारमेतन्नामानं सचिवविशेषम्, आहूयाकार्ष, विजनं विविक्तं
निर्जनमिति यावत्, देशं स्थानम्, आनीय च प्रापय च, एवं त्वय्यमागप्रकारेण, उवाच जगात् ।

कामेति—यस्मात् कारणात्, अस्माभिः, निरन्तरं शश्वत्, कामसाम्राज्यं मदनराज्यम्, पाल्यते
रक्ष्यते, तत्तस्मात्कारणात्, भवता त्वया, अवहितः प्रमादरहित आत्मा यस्य तथाभूतेन सता इदमथावधि
मया पाल्यमानम्, राज्यं साम्राज्यम्, पालयताम् रक्षयताम्, कर्मणि प्रयोगः ॥३६॥

इतीति—इति पूर्वोक्तप्रकाराम्, नरपतिवाणीं नरेन्द्रभारतीम्, आहरन् प्राप्नुवन् शृण्वन्निति
यावत्, एष काष्ठाङ्गारः, तोषादानन्दान्, प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम्, उवाच जगात् । हे नृप हे राजन् !
करीन्द्रेण गजेन्द्रेण, अर्पितं न्यस्तम्, तुङ्गभारं मूलतभारम्, वृषभ इवानुवाचिव, अघोदानीम्, समस्तं
निखिलम् श्रीमता भवता, न्यस्तभारं निक्षिप्तभारम्, वोढुं धर्तुं न हि परिशक्नोमि नैव समर्थोऽस्मि ।
उपमालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् 'ननमययुतेयं मालिनी भांगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥३७॥

तुरगस्येति—तुरगस्य हयस्य, विलासं शोभाम्, स्वरो यथा वैशाखनन्दन इव 'स्वरो वैशाखनन्दनः'
इत्यमरः, गरुडस्य तावत्स्य, गतानि गमनानि कुक्कुट इव ताल्लक्ष्म इव, कलहंसकस्य कादम्बस्य, चटकः
कलविङ्कः, यद्वत् तव भवतः मार्गं पन्थानम्, गन्तुं अजितुम्, न हि नैव, उत्सहे प्रेरितो भवामि । भव-
दर्पितं भारं धर्तुं सर्वथाहमसमर्थोऽस्मीति भावः ॥३८॥

कृत्वा सप्रभयसालपन्तं कुतुककोरकितस्वान्तं भूपतिर्वचनान्तरमत्र न वक्तव्यमिति नियम्ब, धन्योऽस्मीति तन्निदेशं शिरसि निदधानं राज्यभारे नियोज्य, प्रतिदिनमेधमानरागलतालवाला- यितहृदयो विषयसुखविशराः कानिचिदिनानि निनाय ।

अथ कदाचिद्वसन्नायां निशायां वारुणीसुवासिनीकञ्जलकलितराजतकरण्डक इव प्रह- राजदर्शनभयेन सत्वरं निर्गच्छन्त्या निशास्वैरिण्या निपतितताटङ्क इव नभोवारणकुम्भस्थलकलित- मौक्तिकपत्र इव अपरसिन्धुपयःपूरणार्थं यामिनीकामिनीकरकलितस्फाटिकघट इव वरुणदिशा- वशावल्लभशुण्डादण्डच्युतसपङ्कविस इव मदनसायकशाणोपल इव पश्चिमदिशाविशालाक्षी- पुष्पकन्दुक इव चरमधराधरदन्तावलकुम्भस्थलसंभाव्यमानशम्बरारिवफ्लेट इव निशाकरे, वीरजिनपतिकोपाग्निदग्धाङ्गमनङ्गं कलङ्कच्छलेन निजाङ्गमारोप्य संजिजीविषयेव संजीवनौषधानि गगनकाननेषु मार्गयित्वा तत्परिमार्गणायेव चरमशिखरिशिखरमधिरूढे, तत्र विरलतया वर्तमानैः संध्यारुणतमःकालेयपङ्कैरङ्कितगगनपर्यङ्कतले निशाचन्द्रयोः क्रीडासंमर्दविलुलितकुसुमनिकरेष्विव म्छानतामुपगतेषु तारकानिकरेषु, निजकान्तं निःश्रीकमालोक्येच्च नैजतेजोविरहितेष्वौषधिनचयेषु,

इतीति—इत्येवं प्रकारेण, सप्रभयं सविनयम्, आलपन्तं निगदन्तम्, कुतुकेनाविचारितराज्यल- क्ष्मीप्राप्तिजनितकुतूहलेन कोरकितं कुड्मलितं व्याप्तमिति यावत् स्वान्तं मानसं यस्य तथाभूतम्, तं काष्ठा- ङ्गारम्, भूपतिः सत्यन्वरः, अत्रास्मिन् विषये, अन्यद् वचनं वचनान्तरम्, न निगाद्यम्, इतीत्यं प्रकारेण नियम्यावरुण्य, धन्योऽस्मीति कृतपुण्योऽस्मीति विचार्य तन्निदेशं राजाज्ञाम्, शिरसि मूर्ध्नि, निदधानं धरन्तम्, तम्, राज्यभारे राज्यकर्मणि, नियोज्य नियुक्तं कृत्वा, प्रतिदिनं प्रतिदिवसम्, पृथमाना वर्षमाना या रागलता स्नेहवल्ली, तस्या आलवालायितमावालवदाचरितं हृदयं यस्य सः 'स्यादालवालामावाल- मावापः' इत्यमरः, विषयसुखस्य कामसुखस्य विशराः परार्थिनः सन्, कानिचिद् दिनानि कतिपयदिवसात्, निनाय नयति स्म ।

अथ कदाचिदिति—अथानन्तरम्, कदाचित् जानुचित्, निशायां रजन्याम् अवसन्नायां शीणायाम् सस्याम्, वारुणी पश्चिमदिशैव या सुवासिनी सौभाग्यवती वनिता तस्याः कञ्जलेनाङ्गनेन कलितो युक्तो यो राजतकरण्डको रीप्यनिर्मितभाजनं तस्मिन्निव, प्रहराजस्य सूर्यस्य दर्शनमवलोकनं तस्मान्नायं भीतिस्तेव सत्वरं सवेगं निर्गच्छन्त्या निर्गञ्जन्त्याः पलायमानाया इति यावत्, निशा रजन्येव स्वैरिणी पुंश्ली तस्याः, निपतितताटङ्क इव स्त्रलितकर्णाभरण इव, नभोवारणस्य गगनराजस्य कुम्भस्थले गण्डप्रदेशे कलितं घृतं चन् मौक्तिकपत्रं मुक्ताफलपट्टं तस्मिन्निव, अपरसिन्धोः पश्चिमसमुद्रस्य पयसो जलस्य पूरणार्थं भरणार्थं यामिनी- कामिन्या रजनीरमण्याः करकलितो हस्तघृतो यः स्फाटिकघटः सितोपलकुम्भस्तस्मिन्निव, वरुणदिशायाः पश्चिमदिशाया यो वशावल्लभो गजस्तस्य शुण्डादण्डात् करदण्डाच्युतं यत् सपङ्कविसं सकर्दमसृणालं तस्मिन्निव, मदनसायकानां कामवाणानां शाणोपल इव तीर्णोकरणप्रस्तर इव, पश्चिमदिशैव वा विशा- लाक्षी दीर्घलोचना ललनेति यावत्, तस्याः पुष्पकन्दुक इव कुसुमगेन्दुक इव चरमधराधरोऽस्तावल एव दन्तावल्लो गजस्तस्य कुम्भस्थलेन गण्डप्रदेशेन संभाव्यमानो ध्रियमाणो यः शम्बरारैर्मनसिजस्य वज्र- खेटो हीरकमौलिस्तस्मिन्निव, निशाकरे चन्द्रमसि, वीरजिनपतेर्वर्धमानजिनेन्द्रस्य कोपाग्निना क्रोधपावकेव दग्धं भस्मीभूतमङ्गं शरीरं यस्य तथाभूतम्, अनङ्गं मदनम्, कलङ्कच्छलेन लक्षमन्याजेन, निजाङ्गं स्वोत्सङ्गम्, आरोप्य स्थापयित्वा, संजिजीविषयेव संजीवयितुमिच्छयेव, गगनकाननेषु नभोऽरण्येषु, संजीवनौषधानि संजीवनमैषज्यानि, मार्गयित्वा गन्धेयित्वा, तत्परिमार्गणायेव तद्वन्धेयणायेव, चरमशिखरिणोऽस्ताव- लस्य शिखरं शृङ्गम्, अधिरूढेऽधिहिते सति, तत्र, विरलतया सान्तरतया, वर्तमानैर्विद्यमानैः, संध्या- तत्कालजातलोहितिम्नारुणा ये तमःकालेयपङ्कान्तकस्तूरीद्रवास्तैः, अङ्कितं चिह्नितं चद् गगनमेध पर्वङ्कतकं पर्वङ्कद्वस्तस्मिन्, निशाचन्द्रयो रजनीरजनीकरयोः, क्रीडासंमर्देन केलिसंमर्देन विलुलितानि प्वस्तानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां निकराः समूहास्तैष्विव, तारकानिकरेषु नचत्रनिचयेषु, म्छानतां कान्तिराहि-

१. विदधानं व० । २. कञ्जलाकलित व० । ३. पुण्यकन्दुक व० । ४. वप्रखेटक इव व० ।

अनेन कुमुदबन्धुना निजवसतिः कमलावलिर्बिध्वस्तेति कोपादिव निशाकान्तास्त्रिष्कान्तायां कम-
लायाम्, निजनायकविरहानलधूमरेखां निर्गच्छद्भृङ्गमालाव्याजेनोद्गमन्तीषु कुमुदिनीषु, संभोग-
स्वेदसलिलैः प्रशान्तं मनसिजाम्निं विकचकमलरजःकणैरुद्दीपयितुमिव वहति प्राभातिके मारुते,

निद्रावती सा नरपालकान्ता स्वप्नं ददर्श स्वशुभाशुभान्तम् ।

अस्वप्नगम्यं किल भावि तस्याः स्वप्नेन गम्यं वत संबभूव ॥ ३६ ॥

ततः पुरन्दराशयां सन्ध्याबन्धूकसच्छविः ।

रुरुचे गगनाम्भोधिविद्रुमोद्यानराजिवत् ॥ ४० ॥

अथाविरासीद्विसाधिनाथः प्राचीवधूटोगृहरत्नदीपः ।

व्योमश्रियः सम्गणिकन्दुको वा सन्ध्याङ्गनाया मुखकुङ्कुमं वा ॥ ४१ ॥

पूर्वपयोराशितैलोपान्तविराजमाने पतङ्गपातभयेनेवोपरिविन्यस्तगगनसरकतपात्रविशोभिते
प्रदीप इव, पूर्ववारिधिबिद्रुमच्छटाकान्तिभरीभिरिव प्राच्यपयोनिधिसकाशाङ्गनजलधिशोषणायोद्ग-
ताभिरिव बाडवाभिज्वालाभिः प्रभाराजिभिरनुरक्तमण्डले चण्डकरे उदयधराधरशिखरमधिरुढे,

त्यम्, उपगतेषु प्राप्तेषु, निजकान्तं स्ववस्त्रं चन्द्रमिति यावत्, निःशोकं लक्ष्मीरहितम्, आलोक्येव दृष्टेव,
औषधनिचयेषु मैषज्यसमूहेषु तृणवज्ज्योतिःप्रभृतिष्विति यावत्, नैजं स्वकायं यत्तेजस्तेन विरहितेषु बद्धितेषु
सन्सु, अनेन कुमुदबन्धुना एतेन चन्द्रमसा, निजवसतिर्निजनिकेतनम्, कमलावलिः पद्मपङ्क्तिर्बिध्वस्ता
नाशिता, इति कोपादिव क्रोधादिव, निशाकान्ताश्चन्द्रमसः, कमलायां लक्ष्यां निष्कान्तायां निर्गतायां
सत्याम्, निर्गच्छन्त्यो निष्कामन्त्यो वा भृङ्गमालाः षट्पदपङ्क्तयस्तासां व्याजेन क्लेने, कुमुदिनीषूपलिनीषु,
निजनायकस्य स्वपतेर्विरहो वियोग एवानलो वह्निस्तस्य धूमरेखां धूम्रपङ्क्तिम्, उद्गमन्तीषु प्रकटयन्तीषु,
सतीषु, संभोगस्वेदसलिलैः सुरतधर्मोदकैः, प्रशान्तं मन्दीभूतम्, मनसिजाम्निं कन्दर्पानलम्, विकचकमलानां
प्रस्फुटितपद्मानां रजःकणाः परागांशास्तैः उद्दीपयितुमिव प्रज्वलयितुमिव, प्राभातिके प्रातःकालिके, मारुते
पवने, वहति वाति सति । अत्र सर्वत्र 'यस्य च भावे भावलक्षणम्' इति सप्तमी ।

निद्रावती—निद्रावती शयाना, सा पूर्वोक्ता, नरपालकान्ता राज्ञी, स्वस्याः शुभाशुभे श्रेयोऽश्रेयसी
अन्ती परिणामौ कले यस्य तम्, स्वप्नम्, ददर्श विलोकयामास । तस्या राज्ञ्याः, न स्वप्नेऽपि गम्यमित्य-
स्वप्नगम्यं सुतुल्यं भावि भविष्यत्, स्वप्नेन, गम्यं ज्ञातुं योग्यम्, संबभूव सम्यगभूत् । किलेति वार्तायाम्,
वतेति खेदे ॥ ३६ ॥

ततः पुरन्दराशयामिति—ततस्तदनन्तरम्, पुरन्दरस्य पुरुद्वृतस्याशा काष्ठा तस्याम्, पूर्वदि-
शयामिति यावत्, बन्धूकस्येव सच्छविर्यस्याः सा ज्ञावककुसुमसदृकान्तिः, सन्ध्या सूर्योदयाप्रारम्भतोऽरुणिमा,
गगनं नभ एवाग्भोधिः सागरस्तस्य वा विद्रुमोद्यानराजिः प्रवालोपवनपङ्क्तिस्तद्वत् । रुरुचे
शुशुभे ॥ ४० ॥

अथेति—अथ सन्ध्याप्रसारानन्तरम्, प्राच्येव वधूटी प्रार्चावधूटी पूर्वदिक्कामिनी तस्या गृहे विद्य-
मानो यो रत्नदीपो मणिमयदीपः, व्योमश्रियो गगनलक्ष्याः, सन् समीचीनः, मणिकन्दुको वा रत्ननेत्रुकः
इव, सन्ध्याङ्गनायाः सन्ध्याङ्गना वनिता तस्या मुखकुङ्कुमं वा वदन्तिलकमिव, दिवसाधिनाथः सूर्यः,
आविरासीत् प्रकटीबभूव ॥ रूपकम् ॥ ४१ ॥

पूर्वपयोराशीति—पूर्वभासी पयोराशिश्चेति पूर्वपयोराशिः पूर्वसागरस्तस्य तैलस्य स्नेहस्यो-
पान्ते समीपे विराजमाने शोभमाने, पतङ्गानां शलमानां पातस्य पतनस्य भयेनेव भीत्येव, उपरिविन्य-
स्तेनोर्ध्वधारितेन सरकतपात्रेण हरिन्मणिभाजनेन विशोभिते विराजिते प्रदीप इव दीपक इव, पूर्ववारिधेः पूर्व-
सागरस्य विद्रुमच्छटानां फल्लवसमूहानां कान्तिभरीभिरिव वीसिपरम्पराभिरिव, प्राच्यपयोनिधेः पूर्वसागरस्य
सकाशासमीपान्, गगनमेव जलधिराङ्गनजलधिराकाशपारावारस्तस्य विशोषणं तस्मै, उद्गताभिरुपतिसाभिः,
बाडवाभिज्वालाभिरिव वडवाभलाभिभिरिव, प्रभाभिः कान्तिसमूहैः अनुरक्तमण्डलं मण्डलं विन्दं यस्य तथाभूते
चण्डकरे सूर्ये, उदयधराधरस्य पूर्वाचलस्य शिखरं शृङ्गम्, अधिकृष्टेऽभिहिते सति ।

तावन्महीपालकमन्दिरान्तःपिकप्रतिस्पर्धिमनोः कण्ठाः ।
 प्राबोधिकाः पेटुरुपेत्य देव्याः प्रबोधनार्थं ध्वनिभिर्गभीरैः ॥ ४२ ॥
 देवि प्रभातसमयोऽयमिहाञ्जलिं ते
 पद्मैः करैर्विरचयन्द्दरफुल्लरूपैः ।
 भृङ्गालिमञ्जुलरवैस्तनुते प्रबोध-
 गीतिं नृपालमणिमानसहंसकान्ते ॥ ४३ ॥
 देवि त्वदीयमुखपङ्कजनिर्जितश्री-
 अन्दो विलोचनजितं दधदेणमङ्के ।
 अस्ताद्रिदुर्गसरणिः किल मन्दतेजा
 द्राग्बाहूणीभजनतश्च पतिष्यतीव ॥ ४४ ॥
 बलरिपुहरिदेवा रक्तसन्ध्याम्बरश्री-
 रविमयमणिदीपं रथदूर्वासमेतम् ।
 गगनमहितपात्रे कुर्वती भाङ्गताड्ये
 प्रगुणयति निकामं देवि ते मङ्गलानि ॥ ४५ ॥

तावदिति—तावत्, यावद्वास्वानुदेतुमुदयाचलशिखरमधिरोहति तावत्, महीपालकस्य नृपस्य मन्दिरान्तर्भवनाभ्यन्तरे, पिकप्रतिस्पर्धिनः कौकिलमत्सरिणो मनोज्ञाः प्रियाः कर्णाः सुवर्णसमूहाः येषां ते, मधुरवाच इति यावत्, 'कर्णः पृथाज्येष्ठपुत्रे सुवर्णालौ श्रुतावपि' इति मेदिनी, प्राबोधिकाः प्रबोधः प्रबोधनं येषां ते भागधविशेषाः उपेत्यामिमुखमागत्य, गर्भीरैरर्थगाम्भीर्यसहितैः, ध्वनिभिः शब्दैः, देव्या राश्याः, प्रबोधनार्थं जागरणार्थं, पेटुः पठन्ति स्म ॥४२॥

देवीति—नृपालमणे राजरत्नस्य सन्ध्याम्बरमहाराजस्येति यावत् मानसं चित्तमेव मानसं मानससरोवर-
 स्तत्र हंसकान्ता हंसी तत्संबुद्धी तथाभूते, हे देवि हे राज्ञि ! द्रफुल्लरूपैरीपद्रिकसितस्वरूपैः, पद्मैः कमलैः,
 करैः पाणिभिः, अञ्जलिं करसम्पुटं, विरचयन् कुर्वन्, अयं प्रभातसमयः प्रातःकाल, भृङ्गालीनां भ्रमर-
 पङ्क्तानां मञ्जुलरवा मनोहरशब्दास्तैः, ते भवत्याः, प्रबोधगीतिं जागरणगीतिकाम्, तनुते विस्तारयति ।
 रूपकोपेक्षा ॥४३॥

देवि त्वदीयेति—हे देवि हे राज्ञि ! त्वदीयमुखपङ्कजेन त्वदीयाभ्यारविन्देन, निर्जिता पराभूता
 श्रीः शोभा यस्य तथाभूतरचन्द्रः शशी, अङ्के क्रोडे, विलोचनार्भ्यां जितं विलोचनजितं नेत्रपराभूतम्, एणम्
 हरिणम्, दधद् बिभ्रद्, अस्ताद्विरस्ताचल एव दुर्गो दुर्गाभ्यस्थानं तस्य सरणिर्मागो यस्य सः, अथवास्ताद्रिदुर्गं
 एव शरणं यस्य सः, अथवा अस्ता गृहीताद्रिदुर्गस्य शैलदुर्गस्य सरणिर्मागो येन सः, तथाभूतः सन् मन्द-
 तेजा क्षीणप्रतापः अभूदिति शेषः; किलेति वार्तायाम् । किञ्च, बाहूणीभजनतः पश्चिमदिक्सेवनात्, अथ च
 मदिरासेवनात्, द्राक् कटिति, पतिष्यतीव नीचैर्गमिष्यतीव, पतितो भविष्यतीव । अन्योऽपि निबन्धः केन-
 चिद्दलीचसा पराजितः सन् पर्वतादौ भ्रमन् पतत्येवेति भावः । शिलहोपेक्षा ॥४४॥

नलरिपुहरिदिति—रक्तसन्ध्याया लोहितसन्ध्यायलक्षिताम्बरश्रीर्नगोलक्ष्मीः पक्षे निबेडलक्ष्मीर्यस्याः
 सा, एषा बलरिपोरिन्द्रस्य हरिष्काहा पूर्वदिशेति यावत्, पक्षे खालिङ्गसाम्याकाचिद्द्वनिता, रथ्या एव हया
 एव दूर्वासं शतपर्वी तथा समेतं सहितम्, रविमयम्बालौ मणिदीपश्चेति रविमयमणिदीपस्तं सूर्यरूपरत्नदीपम्,
 भाङ्गताड्ये नचप्रतण्डुलसहिते, गगनं व्योमैव महितं प्रहस्तं पात्रं भाजनं तस्मिन्, कुर्वती विदधती सती,
 हे देवि हे राज्ञि ! ते भवत्याः मङ्गलानि श्रेयांसि, निकाममत्यन्तं यथा स्यात्तथा, प्रगुणयति वर्द्धयति अन्यापि
 काचित्सुवासिनी धृतलोहिताम्बरा साक्षते कश्चित्पात्रे दूर्वासहितं दीपकं नित्राय कस्यचिन्मङ्गलं प्रगुणयति
 तद्वदप्रापीति भावः ॥ रूपकम् ॥४५॥

१. कर्णाः मु० । २. भाङ्गताड्यं व० ।

देवि त्वदीयकचडम्बरचौर्यतुङ्गा

भृङ्गावली सपदि पङ्कजबन्धनेषु ।

राज्ञा निशासु रचिताद्य विसृष्टहृष्टा

त्वां स्तौति मञ्जुलवैररीकुरुष्व ॥ ४६ ॥

पयोजधूलीपरिधूसराङ्गः पत्नी विधूयाद्य विद्योगस्त्रिभः ।

कोकः स्वकान्तां परिरभ्य तस्या वक्त्रे स्वचञ्चुं कलयन्विभाति ॥ ४७ ॥

हंसतूलमयी शय्यां हंसीव सिकताततिम् ।

चान्द्री कलेव शुभ्राभ्रपङ्क्तिं देवि जहीहि भो ॥ ४८ ॥

इत्यादिप्राबोधिकपद्यालापैर्मङ्गलवाद्यनिनादैश्च कादम्बिनीकलकलैः केकिकान्तेव स्वप्नेन प्रबुद्धपूर्वापि सा प्रबुद्धा विधाय च प्रत्युपकृत्यमभ्यग्रमभ्येत्य कृतवैभक्तिविधये महासुधिषे गुणमन्धराय सत्यंधराय निजकान्ताय महीकान्ताय स्वप्नोदन्तमिमं निवेद्यामास ।

आर्यपुत्र जितामित्र दृष्टाः स्वप्राक्षयो भृशम् ।

वाचालयन्ति मां चूतकोरकाः कोकिलामिव ॥ ४९ ॥

आर्यपुत्र सुत्रामविभव विभावर्ष्याः पश्चिमे यामे कश्चन तरुरशोकोऽपि केनचित्कुठार-

देवीति—हे देवि हे राज्ञि ! त्वदीयस्य कचडम्बरस्य केशकलापस्य चौर्येऽपहरणे तुङ्गा सून्नता पद्मीति यावत्, भृङ्गावली भ्रमरश्रेणिः निशासु रजनीषु, राज्ञा भूपालेन चन्द्रेण च 'राज्ञा प्रभौ नृपे चन्द्रे यत्ने क्षत्रियशक्रयोः' इति कोशः, पङ्कजबन्धनेषु कमलकारावासेषु, सपदि कटिति, रचिता स्थापिता, अद्य साम्प्रतं प्रभातवेलायामिति यावत्, विसृष्टा चासी हृष्टा चेति विसृष्टहृष्टा विमुक्ता अतएव च प्रसन्ना सती, मञ्जुलवैर्मनोहरशब्दैः, त्वां भवतीम्, स्तौति नीति, उररीकुरुष्व स्वीकुरु ॥ ४६ ॥

पयोजेति—पयोजधूलीभिः पद्मपरागैः परिधूसरं पद्मिलिनमङ्गं यस्य तथाभूतः विद्योगेन विरहेण स्त्रियो विषण्णः, कोकश्चक्रवाकः, अद्य साम्प्रतं प्रभात इति यावत्, पत्नी पत्त्रे, विधूय कम्पयित्वा, स्वकान्तां स्वकीयवस्त्रभाम्, परिरभ्य समाशिलष्य, तस्याः स्वकान्तायाः, वक्त्रे मुखे, स्वचञ्चुं स्वकीयत्रोटिम्, कलयन् धारयन्, विभाति शोभते । स्वभावोक्तिः ॥ ४७ ॥

हंसतूलमयीमिति—भो देवि हे राज्ञि ! सिकताततिं वालुकाश्रेणिम्, हंसीव मरालीव, शुभ्राभ्र-पङ्क्तिं सितवारिदसन्ततिम्, चन्द्रस्येयं चान्द्री चन्द्रसम्बन्धिनी कलेव षोडशभाग इव, हंसतूलस्य विकारो हंसतूलमयी ताम् अतिमृदुलामिति यावत्, शय्यां पर्यङ्कम्, जहीहि मुञ्च ॥ ४८ ॥

इत्यादिप्राबोधिकेति—इत्याद्यः पूर्वोक्तप्रकारका ये प्राबोधिकानां प्रबोधकार्यनिधुकानां मागध-विशेषाणां पद्यालापाः कविताशब्दास्तैः, मङ्गलवाद्यानां मङ्गलप्रयोजनकवादिश्राणां निनादा ध्वनयस्तैश्च, कादम्बिन्याः मेघमालायाः कलकला अनुकरणशब्दास्तैः, केकिकान्तेव मगुरीव, स्वप्नेन, पूर्वं प्रबुद्धेति प्रबुद्ध-पूर्वाऽपि सा विजया प्रबुद्धा जागृता सती, प्रत्युपकृत्यमहर्मुत्सकार्यं स्नावादिकमिति यावत् । 'प्रत्युपोऽहर्मुत्सं कल्पम्' इत्यमरः । विधाय कृत्वा, अभ्यग्रं पुरस्तात्, अभ्येत्याभ्यागत्य, कृता वैभक्तिः प्रातःकालिका विधयो येन तस्मै, महाशचासौ सुधीरचेति महासुधीस्तस्मै महापण्डिताय, गुणमन्धराय दयाशीर्षादिगुणविशिष्टाय, निजकान्ताय स्ववस्त्रभाय, इमं वध्यमाणं स्वप्नोदन्तं स्वप्नवृत्तान्तम्, निवेद्यामास कथयामास ।

आर्यपुत्रेति—जितानि पराभूतान्यसिन्नाणि शत्रवो येन तत्सत्सुद्धौ हे जितामित्र, आर्यपुत्र हे नाथ ! इष्टा अवलोकिताः, त्रयस्त्रिंशत्स्थाविशिष्टाः स्वमाः चूतकोरका आन्नमञ्जरीकुड्मलाः, कोकिलामिव पिकीमिव, मां विजयाम्, भृशमन्यन्तम्, वाचालयन्ति मुखरयन्ति । उपमा ॥ ४९ ॥

आर्यपुत्र सुत्रामविभवेति—सुत्रामा वज्री इन्द्र इति यावत्, तस्येव विभवमैरवर्षं यस्य तत्सत्सुद्धौ हे सुत्रामविभव 'सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री' इत्यमरः, आर्यपुत्र नाथ ! विभावर्षा निशायाः पश्चिमेऽन्तिमे यामे

प्रापितो जातश्च हाटकमकुटपटितो बालारोक्विटपी तत्परिसरेऽष्टापि माला दृष्टा इति ।

तमिमं स्वप्नोदन्तमाकर्ण्य, विचिन्त्य च शुभाशुभोदकफलम्, आत्मापायशङ्काशङ्कुनिचित-
चेतनो हर्षशोकरसोन्मग्न इव चन्दनविषरसाभ्यां मनस्यालिप्त इव कमलिनीकण्टककमलदलकलित-
पद्मः सितपद्म इव स्थितोऽपि, अहार्यधैर्यचातुर्यावगाढमतिरयमम्भोनिधिगम्भीरः कुम्भिनीपतिर-
शुभफलमाद्यस्वप्नं मनसिकृत्य शुभफलं स्वप्नद्वयमन्तःकृतक्षुद्रदन्तो दन्तावल इव दन्तयुगलमुदञ्च-
यामास ।

पुत्रं नृपालसिलकं कुलरत्नदीपं
प्राप्नोषि देवि सुरराजदिशेव सूर्यम् ।

दृष्टो यत्रः समकुटो नवबालवृक्षः

कान्ता भवन्ति खलु तस्य तदष्टमालाः ॥ ५० ॥

श्रुत्वा च देवी श्रवणायताक्षी पत्युर्वचः सा पुनराबभाषे ।

जिज्ञासते मे हृदयं प्रियाद्यस्वप्नस्य साध्यं प्रतिपादयाद्य ॥ ५१ ॥

प्रहरे, कश्चन कोऽपि, तरुवृक्षः अशोकोऽपि शोकार्तातोऽपि पक्षे कङ्कैरिपि, कुठारः पाणौ यस्य तेन परशुकरेण,
केनचिज्जनेन, क्षेदनेन शोकस्तं क्षेदनदुःखम्, प्रापितो लम्बितः, किञ्च, तत्परिसरे तच्चिकटे, हाटकमकुटपटितः
काञ्चनमीलितसहितः, बालरचासावशोकविटपी चेति बालारोक्विटपी, अशोकस्य नूतनो वृक्षः जातः समुत्पन्नः,
किञ्च, अष्टमाला अपि, अष्टमजोऽपि, दृष्टा अवलोकिताः । परशुपाणिना केनचिच्छिद्यमानोऽशोकमनोकहः, सच्चि-
कटे समुत्पन्नः समकुटः कश्चिन्नूतनाशोकपादपः, तस्य परिसरेऽष्टमालाश्च लम्बमाना इति स्वप्नप्रथं मयाद्य
निशि दृष्टमिति भावः । इतीर्थं त्रयः स्वप्ना मां भृशं वाचालयन्तीति श्लोकस्य क्रियया सह सम्बन्धः ।

तमिममिति—इमं तं पूर्वोक्तं स्वप्नोदन्तं स्वप्नदन्तान्तम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, शुभाशुभं च तदुदक-
फलञ्चेति शुभाशुभोदकफलं मङ्गलामङ्गलोदयपरिणामम्, विचिन्त्य च विचार्य च, आत्मापायस्य स्वकीय-
मरणस्य वा शङ्का संशान्तिः सैव शङ्कुः कालस्तेन निचिता चेतना यस्य सः, हर्षश्च शोकश्चेति हर्षशोको तौ
च तौ रसौ चेति हर्षशोकरसौ तयोरुन्मग्न इव झुञ्जित इव, चन्दनविषरसाभ्यां मलयजगरलरसाभ्याम्, मनसि
चेतसि, आलिप्त इव दिग्ब इव, कमलिन्याः पद्मिन्याः कण्टकेन कमलदलेन पद्मपत्रेण च कलितौ सहितौ
पद्मौ गरुतौ यस्य तथाभूतः, सितपद्म इव मराल इव, स्थितोऽपि विद्यमानोऽपि, धैर्यं च चातुर्यञ्चेति धैर्य-
चातुर्यं, अहार्यं धैर्यचातुर्यं ह्यह्यहार्यधैर्यचातुर्यं शारवतिकर्षैर्यदस्य त्वे तयोर्बगादा लीना मतिर्यस्य सः, अम्भो-
निधिरिव सागर इव गम्भीरोऽगाधो विपुलधैर्ययुक्त इति यावत्, अयं पूर्वोक्तः, कुम्भिनीपतिर्नृपः सत्यन्धर
इति यावत्, अशुभममङ्गलं फलं परिणामो यस्य तम्, आद्यस्वप्नं प्रथमस्वप्नं, मनसिकृत्य चेतसि कृत्वा
गूढं विधायेति भावः, शुभफलं मङ्गलप्रयोजनम्, स्वप्नद्वयं द्वितीयतृतीयस्वप्नयुगलम्, अन्तःकृतौ मुखान्तर्धृतः
क्षुद्रदन्तोऽवपरदन्तो यस्य तथाभूतः, दन्तावल इव गज इव, दन्तयोर्बहिःप्रकाशमानयो रदनयोर्युगलं युग्मम्,
उदञ्चयामास प्रकटयामास ।

पुत्रमिति—हे देवि हे राक्षि ! यतो यस्मात् कारणात्, त्वया समकुटो मौलियुतः, नवबालवृक्षः
प्रत्यग्राशोकपादपः, दृष्टोऽवलोकितः, ततः, सुरराजदिशा प्राचीं सूर्यमिव प्रभाकरमिव, नृपालसिलकं राज-
श्रेष्ठम्, कुलरत्नदीपं वंशमणिदीपकम्, पुत्रं शिशुं, प्राप्नोषि लम्बते, तस्मिन् नवबालवृक्षे वा अष्टमाला अष्टमजः
सन्ति ताः खलु निश्चयेन तस्य पुत्रस्य कान्ता वक्ष्यन्ते भवन्ति जायन्ते ॥५०॥

श्रुत्वा चेति—श्रवणपर्यन्तं कर्णपर्यन्तमावते दीर्घं अक्षिणी लोचने यत्पास्तसम्पुञ्जी, सा देवी विजया,
पत्युर्वचस्य, वचःस्वप्नद्वयफलसूचकवचनम्, श्रुत्वा आकर्ण्य च, पुनर्भूषः, भावभाषे जगत् । हे प्रिय हे
कान्त, मे मम हृदयं विचिन्त, आद्यस्वप्नस्य, साध्यं फलम्, जिज्ञासते ज्ञातुमिच्छति, अद्येदानीम्, प्रतिपादय
निवेदय ॥५१॥

इति निजवल्लभाभ्रनमौदासीन्येनोत्तरयति महीवल्लभे, तदिङ्गितज्ञा सा कुरङ्गलोचना, तरङ्गितदुःखपूरपरिमिलितान्तरङ्गा करिनितम्बिनीव गिरिनितम्बाभिजासनाभिपत्य भुवि लुठन्ती, स्वात्मनि दुष्पूरतया वाष्पव्याजेन प्रवहता दुःखपूरेण बहिःसावितयेव चेतनया विमुमुचे । तावभि-
जकान्ताचेतनापरिमार्गणायेव गतया संज्ञया विनिर्मुक्तो नरनाथोऽपि कथंचिल्लब्धसंज्ञः प्राज्ञाप्रेसरः
कथंकथमपि राज्ञीमुत्थाप्य तीरातीतशोकपारावारमध्ये सचविश्वविशयास्तस्याः पोतायितं वच-
नजातमुत्तरङ्गयामास ।

स्वप्नेन दृष्टेन सरोजनेत्रे किं मां विनष्टासुमितस्तनोषि ।

संत्रातुकामाः खलु साधुवृत्तं नराः कदाचिन्न हि निर्दहन्ति ॥ ५२ ॥

किं कल्पते कुरङ्गाक्षि शोचनं दुःखशान्तये ।

आतपक्लेशनाशाय पावकस्य प्रवेशवत् ॥ ५३ ॥

ततो विशालाक्षि निशाकरास्ये धर्मो विपन्नाशनमातनोति ।

सूरो यथा स्फारहिमप्रणारां चन्द्रो यथा संतमसस्य नाशम् ॥ ५४ ॥

इत्यादिसान्त्वचनैः कान्तां परिसान्त्वयन्लब्धाश्रासया तथा समं यथापुरं नरपतिर्विषय-
मुखपारवश्येन रममाणः कानिचिदहान्यतिवाह्याञ्चके ।

इति निजवल्लभेति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, महीवल्लभे नृपतौ, निजवल्लभाया विजयायाः प्रथमनु-
योगम्, औदासीन्येनोपेक्षाभावेन, उत्तरयति समादयति सति, तस्य महीवल्लभस्येङ्गितानि दृष्टेष्टितानि जाना-
तीति तदिङ्गितज्ञा, सा कुरङ्गलोचना मृगनयना, तरङ्गितेन कङ्कालितेन वृद्धिगतेनेति यावत्, दुःखपूरेणाशत-
प्रवाहेण परिमिलितमापूर्णमन्तरङ्गं हृदयं यस्यास्तथाभूता सती, गिरिनितम्बात् पर्वतकटकान्, करिनितम्बि-
नीव हस्तिनीव, निजासनात्स्वविष्टरात्, निपत्य नितरां पतित्वा, भुवि पृथिव्यां, लुठन्ती लोठनं कुर्वती,
स्वात्मनि स्वस्वरूपे, दुष्पूरतया मातुमशक्ततया, वाष्पव्याजेन नयनसलिलमिषेण, प्रवहता स्यन्दता, दुःख-
पूरेणासुखप्रवाहेण, बहिःसावितयेव बहिर्निःसारितयेव, चेतनया चैतन्यशक्त्या विमुमुचे विमुक्ता । तावत्
तावता कालेन, निजकान्ताया स्ववल्लभायाश्चेतना चैतन्यं तस्याः परिमार्गणायेव पर्यन्वेषणायेव, गतया कुत्रापि
प्रयातया, संज्ञया चेतनया, विनिर्मुक्तो रहितो मूर्च्छित इति यावत्, नरनाथोऽपि सत्यन्धरोऽपि, कथञ्चिके-
नापि प्रकारेण, लब्धा पुनरासादिता संज्ञा चेतना येन तथाभूतः, प्राज्ञाप्रेसरो विद्वद्भ्रेष्ठः सः, कथं कथमपि
केनापि प्रकारेण, राज्ञीं देवीम्, उत्थाप्य ससंज्ञां विश्वाय, तीरातीत उद्वेलो यः शोकपारावारः शोकसागर-
स्तस्य मध्येऽयन्तरे, प्रवविष्टवाभ्याम् उन्मज्जननिमज्जनाभ्याम् विश्वशा परायता तस्याः, तस्या राश्याः,
पोतायितं नांकावदाचरन्, वचनजातं गांसमूहम्, उत्तरङ्गयामास वर्धयामास । जगादेति भावः ।

स्वप्नेन दृष्टेनेति—हे सरोजनेत्रे हे कमललोचने ! दृष्टेनावलोकितेन, इतोऽनेन स्वप्नेन, मां प्रियम्,
विनष्टासुं मृतम्, किं तनोषि किं बुध्यसे । हि यतः, खलु निश्चयेन, संत्रातुकामा रक्षणाभिलाषिणो नरा जनाः,
साधुवृत्तं सज्जनद्रुमम्, कदाचिज्जातुष्वित्, न निर्दहन्ति न भस्मसाकुर्वन्ति ॥५२॥

किं कल्पते इति—हे कुरङ्गाक्षि हे मृगलोचने ! आतपेन धर्मेण क्लेशो दुःखं तस्य नाशोऽपहरस्तस्मै,
पावकस्य वङ्गेः, आधारेऽर्धे षष्ठी, प्रवेशवत् प्रवेश इव, शोचनं शोकः, दुःखस्य शान्तिस्तस्यै दुःखनाशाय,
कल्पते किम् जायते किम्, अपितु न कल्पते इति भावः ॥५३॥

ततो विशालाक्षीति—ततस्तस्मात्कारणात्, हे विशालाक्षि हे दीर्घलोचने, हे निशाकरास्ये हे चन्द्र-
वदने, स्फारश्च तद्विमञ्चेति स्फारहिमं विशालतुषारस्तस्य प्रणारो विनाशरतं सूरो यथादित्य इव, संतमसस्य
गाढान्धकारस्य 'अवसन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच्, नाशं ध्वंसनम्, चन्द्रो यथा शशीव, धर्मः सुकृतपरिणामः,
विपदो नाशनं विपन्नाशनम्, विपस्यपहरणम्, आतनोति विदधाति ॥५४॥

इत्यादीति—इत्यादीनि पूर्वोक्तप्रकाराणि च तानि सान्त्वयचनानि प्रथमवचनानि चेति तैः, कान्तां
प्रेयसीम्, विजयामिति यावत्, परिसान्त्वयन् प्रशमयन्, लब्ध आसादित आशासो वैर्यं यथा तथा समं

ततश्च विषयसुखपरवशस्य विशांपतेः स्वप्रवृत्तान्तप्रबोधनायेव सा नरपालसती, महा-
कविभारतीव गभीरार्थम्, शारदाञ्जसरसीव राजहंसम्, रत्नाकरवेल्लेव मणिम्, पुरन्दरहरिदिवेन्दु-
मण्डलम्, गिरिगुहेव सिंहकिशोरम्, हेमकरण्डकेव रत्नम्, सिन्धुशुक्तिकेव मुक्ताफलम्,
गर्भं बभार ।

तदा हि तस्या वदनाम्बुजातं गर्भाभक्त्येव यशोविलासैः ।
अल्पैरहोभिः परिपाण्डरत्वमवाप चन्द्रेण च सर्वसान्ध्यम् ॥ ५५ ॥
यथा यथासीदुदरं विवृद्धं तथा तथास्याः कुचकुम्भयुग्मम् ।
श्यामाननत्वं समभाप राज्ञा स्वप्नस्य पाकादनुतापकर्त्रा ॥ ५६ ॥
संवृद्धमुदरं वीक्ष्य तत्तनौ मलिनाननौ ।
न सहन्ते हि कठिना मध्यस्थस्यापि संपदम् ॥ ५७ ॥
श्यामाननं कुचयुगं दधती बधूः सा
पाथोजिनीव मधुपाञ्चितकोरायुग्मा ।
पङ्कास्यहंसमिथुना सरसीव रेजे
लोलम्बचुम्बितगुलुच्छयुगी लतेव ॥ ५८ ॥

सार्धम्, यथापुरं पूर्ववत्, विषयसुखानां मदनशर्मणां पारवश्येन परतन्त्रतया, रममाणः क्रीडन्, नरपतिः
सत्यंधरः, कानिचित्कतिचित्, अहानि दिनानि, अतिवाहयाञ्चक्रेऽतिगमयामास ।

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरञ्च, विषयसुखस्य मदनसुखस्य परवशः परायत्तस्तस्य, विशांपते राज्ञः,
स्वप्नस्य वृत्तान्त उदन्तः स्वप्नवृत्तान्तस्तस्य प्रबोधनायेव ज्ञपनायेव, सा पूर्वोक्ता, नरपालसती विजया, महा-
कवीनां जिनमेनार्दीनां भारती वाणी गर्भारार्थमिव गृधाभिधेयमिव, शरदि भवानि शारदानि शरदतुभवानि,
तानि च तान्यवजानि पद्मानाति शारदाञ्जानि तैरुपलक्षिता सरसी सरोवरः, राजहंसमिव मरालविशेषमिव,
'राजहंसास्तु ते चञ्चूचरणैर्लौहितैः सिताः' इत्यमरः, रत्नाकरस्य सागरस्य वेला तटी, मणिमिव रत्नमिव,
पुरन्दरस्याखण्डलस्य हरिकाष्ठा प्राचीति यावत्, इन्दुमण्डलमिव चन्द्रबिम्बमिव, गिरिगुहा पर्वतकन्दरा सिंह-
किशोरमिव मृगेन्द्रमाणवकमिव, हेमः करण्डिका हेमकरण्डिका सुवर्णभाजनकं रत्नमिव मणिमिव, सिन्धुः
सागरस्य शुक्तिका मुक्तास्फोटः मुक्ताफलमिव मौक्तिकमिव, गर्भं अणम्, बभार दधार । मालोपमा ।

अथ तस्या गर्भावस्थां वर्णयितुमाह—तदा गर्भधारणवेलायाप्त, हि निश्चयेन, तस्या राज्ञ्याः,
वदनं मुखमेवाम्बुजातं कमलम्, अल्पैरेव कतिपयैरेव, अहोभिर्दिवसैः, गर्भं स्थितोऽर्भको गर्भाभक्तस्तस्य
अणस्यशिशोः यशोविलासैः कान्तिसञ्चरैरिव, परिपाण्डरत्वं धबलत्वम्, अथ च चन्द्रेण निशाकरेण, सर्व-
सान्ध्यं सर्वप्रकारेण सादर्यम्, अवाप लेभे । उपमेया ॥५५॥

यथा यथेति—अस्या विजयायाः, उदरं जठरम्, यथा यथा येन येन प्रकारेण, विवृद्धं वृद्धियुक्तमा-
सीत्, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, कुचकुम्भयुग्मं स्तनकलशयुगलम्, स्वप्नस्य, पाकापरिणामात्, अनु-
तापस्य पश्चात्तापस्य कर्त्रा विधायकेन, राज्ञा सचन्धरेण, समं सह, श्यामाननत्वं कृष्णमुखत्वम्, आप लेभे,
राजा स्वप्नस्य निशकस्थत्वेन पश्चात्तापान्मलिनमुखो बभूव, स्तनकलशयुगलं च गर्भकाले कृष्णचूचकं
भवत्येव । सहोक्तिः ॥५६॥

संवृद्धमिति—तस्याः स्तनौ तत्स्तनौ तत्कुचौ, उदरं जठरम्, समन्ताद् वृद्धं संवृद्धं संविलृतम्, वीक्ष्य
दृष्ट्वा, मलिनं कृष्णमाननं मुखं यथोक्ती कृष्णाग्रभागाविति यावत्, जाताविति शेषः । हि यतः, कठिनाः
परुषप्रकृतयः, मध्यस्थस्यापि मध्ये विद्यमानस्यापि पक्षे रागद्वेषरहितस्यापि, संपदं सम्पत्तिम्, न सहन्ते न
तितिक्षन्ते । अर्थान्तरन्यासः ॥५७॥

श्यामाननमिति—श्यामाननं कृष्णचूचकम्, दधती विभ्रती, सा वपूर्विजया, मधुपाण्यां अमराभ्या-
मञ्चितं शोभितं कोरायुग्मं कुम्भकलशयुगलं यस्यास्तथाभूता, पाथोजिनीव कमलिनीव, पङ्कः कर्दमः आस्ये मुखे
यस्य तल्पङ्कास्यं तथाभूतं हंसमिथुनं मरालयुग्मं यस्यां तथाभूता, सरसीव सरोवर इव, लोलम्बान्वा

अन्तःस्थशिशुगाम्भीर्यं दृष्ट्वास्या नामिमण्डलम् ।
 लज्जयेवाद्य तत्याज गाम्भीर्यं भूभुजा समम् ॥ ५६ ॥
 मध्यदेशश्चकोराद्याः शिशुना बलिना तदा ।
 भङ्क्त्वा बलित्रयं राहस्तातेनाभूत्समं गुरुः ॥ ६० ॥
 नीलाब्जानि जितान्यासञ्जय्यमद्य सिताम्बुजम् ।
 इतीव देव्या नयनयुगलं धवलं बभौ ॥ ६१ ॥

तावत्सदोहलां महिलामिमां दृष्ट्वा स्मृत्वा च दुःस्वप्नफलं पश्चात्तापपराहतस्वान्तो मही-
 कान्तोऽयमात्सरक्षणपरायणश्चिन्तामेवमकरोत् । दुष्कर्मपरिपाकपराभूततया मया विषयानुरागा-
 पथ्यसेवनेनातिलङ्घितानि सचिववचनसञ्जीवनौषधानि । अथवा कृतमनयास्थानपतितया गत-
 जलसेतुबन्धनसकाशया बाण्ड्या । किंतु फलकालिककलिकापचयबाण्ड्येवोपहास्यतां प्राप्नोति ।

एवं विचिन्त्य धरणीरमणस्तदानीं
 वंशस्य रक्षणविधौ परिकल्पितः ।
 आस्थां यशस्युपरतिं च शरीरवृत्तौ
 कुर्वन्नीचिकरदसाविह केकियन्त्रम् ॥ ६२ ॥

भ्रमराभ्यां सुनिवतमालिङ्गितं गुलुष्वयुगं स्तवकयुगलं यस्यास्तथाभूता, लतेषु बह्वरीव, रेजे शुशुभे ।
 मालोपमा ॥ ५८ ॥

अन्तःस्थेति—अस्या नरेन्द्रमानिन्याः, नामिमण्डलं तुन्द्रगह्वरम्, अन्तःस्थस्य गर्भस्थस्य शिशो-
 बालकस्य गाम्भीर्यमगाधत्वं धैर्यवस्वञ्च, दृष्ट्वा विलोक्य, लज्जयेव त्रपयेव, अद्य गर्भधारणवेलायाम् । भूभुजा
 भूपालेन, समं साकम्, गाम्भीर्यं मगाधतां धैर्यञ्च, तत्याज त्यजति स्म । उत्प्रेक्षाश्लेषसहोक्तयः ॥५६॥

मध्यदेश इति—तदा तस्यां वेलायाम्, चकोराद्या जीवजीवलोचनायाः, मध्यदेशः कटिप्रदेशः,
 बलिना बलवता, शिशुना बालकेन, बलित्रयं नाभेरधस्ताद्विद्यमानरेखात्रयं पक्षे बलवत्त्रयम्, भङ्क्त्वा नाश-
 यित्वा पराजित्य च, राहो नृपतेः, तापेन विषादेन, समं सार्धम्, गुरुधिको विस्तृतश्च । अभूत् बभूव ।
 श्लेषाद्बबयोरभेदः । विरोधाभाससहोक्ती ॥६०॥

नीलाब्जानीति—नीलानि च सान्यब्जानीति नीलाब्जानि धीलारविन्दानि, जितानि पराभूतानि,
 अद्येदानीम्, सितञ्च तदम्बुजञ्चेति सिताम्बुजं पुण्डरीकं, जय्यं जेतुं शक्यम् 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति
 निपातितम्, अस्तीति शेषः । इति विचार्येव, देव्या विजयायाः, नयनयुगलं लोचनयुगम्, धवलं सितम्,
 बभौ शुशुभे । उत्प्रेक्षा ॥६१॥

तावदिति—तावत्-तावता कालेन, सदोहलां सगर्भां, इमां महिलाम्, विजयाम्, दृष्ट्वा विलोक्य,
 दुःस्वप्नफलं कङ्कलिपादपतनात्मकस्य दुःस्वप्नस्य फलं परिणामं स्वमरणत्मकमिति यावत्, स्मृत्वा च
 ध्यात्वा च, पश्चात्तापेनानुशयेन पराहतं पीडितं स्वान्तं मनो यस्य सः, महीकान्तो भूपतिः, अयं सत्यन्धरः,
 आत्मनः स्वस्य रक्षणे त्राणे परायणस्तत्परः सन्, एवं वक्ष्यमाणप्रकाराम्, चिन्तां विचारम्, अकरोत्
 विद्मौ । दुष्कर्मणां पापकर्मणां परिपाकेन परिणामेन पराभूततया तिरस्कृततया, मया सत्संधरेण,
 विषयेषु पञ्चेन्द्रियविषयेष्वनुरागः प्रीतिविषयानुरागः स एवाप्यभ्यहितं तस्य सेवनेन, सचिववचनानि
 मन्व्युपदेशा एव सञ्जीवनौषधानि जीवनाधायकनैषज्यानि, अतिलङ्घितानि त्यक्तानि, उपेक्षितानीति यावत् ।
 अथवेति पश्चान्तरे, अस्थाने पतितता तया—असमयप्रादुर्भूतया, गतमग्रे प्रयातं यजलं सलिलं तस्य
 सेतुबन्धनं पुलिननिर्माणं तस्य सकाशया सदृश्या, अनया बाण्ड्या—एतयेष्वुच्यते, कृतं व्यर्थम् । किन्तु-
 अपि, कलिकानां पुष्पदलानामपचयस्य बाण्ड्या मनोरथः इति कलिकापचयबाण्ड्या, फलकालिकी फल-
 कालोत्पन्ना या कलिकापचयबाण्ड्या, तद्वत्, उपहास्यतां हास्यनाजनाय, प्राप्नोति लभते । इदानीं चिन्ता-
 करणं व्यर्थमिति भावः ।

एवमिति—तदानीं तस्मिन् काले, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, विचिन्त्य विचार्य, वंशस्य गोत्रस्य, रक्षणस्य-

मेघावलिः सुखकरी स्वसमानिनाम्नां
 वर्षासु मत्तशिखिनां शिखिनाशहेतुः ।
 इत्थं विचिन्त्य किल कल्पितकेकियन्त्रं
 राज्ञा विनुन्नमचरद्भनसंनिधाने ॥६३॥
 राजा च राजवदनां महिषीं विधाय
 यन्त्रे तदीयघनकेशविनिर्जिताभ्रम् ।
 संद्रष्टुकाम इव दौहृदकाललीलां
 संभोक्तुमभसरणौ विजहार धीरः ॥ ६४ ॥

तावत्स दुराचारः काष्ठाङ्गारः, काष्ठान्तरेषु शान्ताङ्गारसकाशभासं राजघः कृतज्ञ इत्याद्यशोबिलासं समार्जयन्, समार्जयञ्च सकलहितवृत्तिम्, राजद्रोहनियन्त्रितचित्तो निजान्तःकरणे चिन्तयामास । लोके परार्थीनं जीवितं परमोत्कृष्टपदवीमवाप्तमपि सरसमोचाफलनीचेतरमधुरचीराद्युपचारपरिलालितपञ्जरबद्धशुक्रशावकजीवनमिव विनिन्दितम्, निजबलविभवेसमार्जितमृगेन्द्रपदसंभावितस्य कुम्भीन्द्रकुम्भस्थलपाटनपटुतरस्वरनस्वरस्य मृगेन्द्रस्येव स्वतन्त्रजीवनमविनिन्दितमभिनिन्दितमनवद्यमतिहृद्यम्, इति ।

विधिस्तस्मिन् रक्षाकार्ये, परिवल्लप्तं प्रलीनं चित्तं मनो यस्य तथाभूतः, असौ धरणीरमणो महीपतिः, यशसि कीर्त्तौ, आस्थामादरबुद्धिम्, शरीरस्य गात्रस्य वृत्तिः सद्भावस्तस्याम्, उपरतिं विरक्तिम्, च कुर्वन् विदधन् सन्, इह स्वनगरे, केकियन्त्रं मयूराकारयन्त्रम्, अर्थाकरत् कारयामास ॥ ६२ ॥

मेघावलिर्निति—वर्षासु प्रादुर्दसु, स्वसमानं नाम येषां तेषां स्वसदृशानामधेयानाम्, मत्ताश्च ते शिखिनाश्च तेषां मत्तमयूराणां सुखकरा सुखोत्पादिका, मेघावलिर्घनपङ्क्तिः, शिखिनां वह्नीनां नाशस्य हेतुः कारणमस्ति, इत्थमनेन प्रकारेण, विचिन्त्य विचार्य, कल्पितं च तत्केकियन्त्रं चेति कल्पितकेकियन्त्रं निर्मितमयूरयन्त्रम्, राज्ञा नृपेण, विनुन्नम् प्रेरितं सत्, घनसंनिधाने मेघसमीपे, अचरत् विजहार, किलेति वार्तायाम् ॥ ६३ ॥

राजा चेति—धीरो गर्भीरः, राजा च सत्यन्धरश्च, राजेव चन्द्र इव वदनं मुखं यस्यास्ताम्, महिषीं राज्ञीम्, यन्त्रे मयूराकारनभोयाने, विधाय कृत्वा, तदीयाश्च ते घनकेशाश्चेति तदीयघनकेशास्तदीयसान्द्रशिरोरूहास्तैर्विनिर्जितं पराभूतं यदभ्रं मेघस्तत्, संद्रष्टुकाम इव बिलोकयितुमना इव 'तुं काममनसोरपि' इति मलोपः, दौहृदकाललीलां गर्भकालकीडाम्, संभोक्तुमनुभवितुम्, अङ्गणां मेघानां सरणिर्मागंस्तस्यां गगन इत्यर्थः, विजहार विहारमकार्षीत् ॥ ६४ ॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, दुराचारो दुर्बुद्धः, स पूर्वोक्तः, काष्ठाङ्गारो राजघकर्मणि नियुक्तः, काष्ठान्तरेषु दिगन्तरालेषु, शान्ताङ्गारैः, इङ्गालैः 'कोयल' इति प्रसिद्धैः सकाशा सदृशी भा दांसिर्यस्य तम्, राजघो नृपहा, कृतं हन्तीति कृतज्ञ उपकारानभिज्ञः, इत्यादिश्चासावशोबिलासमेतीत्याद्यशोबिलासस्तम्, इति प्रभृत्स्यकीर्त्तिविस्तारम्, समार्जयन् प्राप्नुवन् सकलहितवृत्तिं निखिलजनकल्याणकारिप्रवृत्तिम्, समार्जयन् उत्सारयन्, राजद्रोहे नृपतिद्वेषे नियन्त्रितं निलीनं चित्तं मनो यस्य तथाभूतः सन्, निजान्तःकरणे स्वकीयचेतसि चिन्तयामास विचारयामास । लोके भुवने, परार्थीनं परायत्तम्, जीवितं जीवनम्, परमोत्कृष्टा चासी पदवी चेति परमोत्कृष्टपदवी ताम्, सर्वभ्रेष्ठपदम्, अवासमपि लब्धमपि, सरसमोचाफलानि च रसाढ्यकदलीफलानि च नीचेतरमधुरचीराणि च सातिशयमिष्टपद्यांसि चेति सरसमोचाफलनीचेतरमधुरचीराणि, तान्यादी येषां ते तथाभूताश्च त उपचाराश्च तैः परिलालितः परितोषितो यः पञ्जरबद्धः शलाकागुह्निकद्वः शुक्रशावकः कीरबालकस्तस्य जीवनमिव जीवितमिव, विनिन्दितं निन्द्यापात्रम्, अस्तीति शेषः, निजबलविभवेन स्वकीयपराक्रमसम्पत्त्या समार्जितं प्राप्तं यन्मृगेन्द्रपदं मृगराजपदवी तेष संभावितस्य शोभितस्य, कुम्भीन्द्रकुम्भस्थलस्य गजेन्द्रगण्डस्थलस्य पाटने विदग्धे पटुतराणि दृक्तराणि स्वरनस्वराणि तीक्ष्णवसानि यस्य तस्य मृगेन्द्रस्येव सिंहस्येव, स्वतन्त्रजीवनं पराविज्यजीवितम्, अविनिन्दितम् अगर्ह-

इत्थं मनसि संचिन्त्य कृतज्ञः सचिवैः सह ।
 संमन्त्रयितुमारभे राजद्रोहपरायणः ॥ ६५ ॥
 भवतां वचसां पदं प्रदातुं मम वाणी पुर एव संनिधत्ते ।
 नवनटाकवस्तुसंकथानां पुरतो रङ्गभुवं गतां नटीव ॥ ६६ ॥
 राजद्रोहसमुद्यतं प्रतिदिनं दैवं हि मां वाधते
 द्रोहं राज्ञि समाचरेति तदिदं किं वा सुखान्तं भवेत् ।
 यद्वा दुःखफलं ममेति हृदयं डोलायते मन्त्रिण-
 स्तत्तर्कप्रतिनिकर्षैर्नियमितैर्निश्चयमन्यादृशैः ॥ ६७ ॥
 वक्तुं निवर्तमानाऽपि ह्ययैतत्परिनिन्दितम् ।
 दैवतस्य भयादेव प्रह्ला जिह्वा प्रवर्तते ॥ ६८ ॥

इत्थं कृतावहित्थात्काष्ठाङ्गारवचनवन्धात्सकुलप्रसूता इव वचनीयात्, यमिजना इव प्राणिगणपरिपीडनान्, हरिणशायका इव दावानलज्वालान्, राजहंसा इव घनावनघनगर्जितान्, दरिद्रा इव दुर्भिक्षयोगात्, सभास्तारास्तत्र तत्रसुः ।

र्षाभम्, अभिनन्दितं प्रशंसितम्, अनवद्यं निष्पापम्, 'कुपूयकुत्सितावयस्तेऽग्राह्याणकाः समाः' इत्यमरः, अति-
 हृद्यमतिमनोहरञ्च, विद्यत इति शेषः । इत्येवं प्रकारेण चिन्तयामासेति सम्बन्धः ।

इत्थमिति—कृतज्ञो नीचः कृतोपकारापलापनपटुरिति यावत्, राज्ञा सह द्रोहो राजद्रोहो
 नृपतिविद्वेषस्तस्मिन् परायणस्तत्परः, स काष्ठाङ्गारः, इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण, मनसि चेतसि, संचिन्त्य विचार्य,
 सचिवैर्मन्त्रिभिः सह सार्धम्, संमन्त्रयितुं मन्त्रिणां कर्तुम्, आरभे तत्परोऽभूत् ॥ ६५ ॥

भवतामिति—भवतां युष्माकम्, वचसां वाचासु, पदं स्थानम् 'पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्म्यद्वि-
 वस्तुयु' इत्यमरः । प्रदानं वितरितम्, मम काष्ठाङ्गारस्य, वाणी भारती, पुर एव पूर्वमेव, नवनटाकवस्तु-
 संकथानां नूतननटाकवस्तुव्यावर्णनानाम्, पदं प्रदानम्, पुरतोऽग्रे, रङ्गभुवं रङ्गभूमिम्, गता प्राप्ता,
 नटीव शैलपीव, पदं चरणं स्थानं वा, संनिधत्ते निक्षिपति, पूर्वमहं कथयामीति यावत् ॥ ६६ ॥

राजद्रोहसमुद्यतमिति—राजद्रोहं राजविद्वेषे समुद्यतं तत्परम्, दैवं भागधेवम्, राज्ञि नृपती
 सत्यन्धरमहाराज इति यावत्, विषयार्थं तस्मिन्, द्रोहं विद्वेषं कार्त्तव्यमिति यावत्, समाचर कुरु, इतीत्यम्
 प्रतिदिनं प्रतिदिवसम्, मां वाधते पीडयति, अनिच्छन्तमपि मां राजविद्रोहं कर्तुं बलात्प्रेरयतीति भावः ।
 इदं तद् दैववाधनम्, किं वा सुखान्तं सुखायसानम्, भवेत् स्यात्, यद्वा अथवा, दुःखमेव फलं यस्य तददुःख-
 परिणामं स्यात्, इत्येवं प्रकारेण मम हृदयं चेतः, डोलायते डोलावक्ष्यफलं घटते, तत्तस्मात्कारणात्, इ
 मन्त्रिणः इह सचिवाः, तर्कप्रतिनिकर्षैर्निवर्तमानैः, नियमितैर्नियन्त्रितैः, अन्यादृशैरन्यप्रकारैश्च, तद्वृत्तम्,
 निश्चयं निश्चयेतु योम्यमस्तीति शेषः ॥ ६७ ॥

वक्तुमिति—परिनिन्दितं जुगुप्सितम्, एतत्कार्यम्, वक्तुं कथयितुम्, हिवा प्रपया, चिबर्तमानापि
 परचाकृतपदापि, प्रह्ला नञ्, जिह्वा रसना, दैवतस्य दैवस्य, भयादेव भ्योतरेण प्रवर्तते कथयितुं तत्परा
 भवति । नास्ति चेद्दैनस्य भयं न तर्हि प्रवर्तते मर्दाया जिह्वा जुगुप्सितमेतन्निरादिनुमिति भावः ॥ ६८ ॥

इत्थमिति—इत्थमनेन प्रकारेण, कृता प्रहित्थावहित्थात्कारणोपनं यस्मिस्तस्मात्, 'भयार्थवलाद्वादे-
 र्दोषांकारगुणिरवहित्था । व्यापारान्तरसक्यन्यथाभाषणविलोकनादिकरी', इत्यवहित्थावहित्थम्, काष्ठाङ्गारस्य
 वचनवन्धनस्तस्मात्, काष्ठाङ्गारवचनरचनायाः वचनीयात् निन्द्यायाः, संकुले समीचीनदेशे प्रसूता उत्पन्ना
 अभिजना इति यावत्, तद्गुणं, प्राणिगणस्य त्रस्तुसमूहस्य परिपीडनं व्यथनं तस्मान्, यमिजना इव मुनय इव,
 दावानलस्य वनवह्नेर्यालस्तस्मान्, हरिणशायका इव मृगशिशव इव, घनावनस्य मेघस्य घनं सान्द्रम्, यद्
 राजितं गर्जनं तस्मान्, राजहंसा इव सराला इव, दुर्भिक्षयोगात् अन्नदौर्लभ्यसंशोभात्, दरिद्रा इव निर्धना
 इव, ताराः स्थूला विशाला इति यावत्, सभाः सभास्थितजनाः, तत्र तत्रसुर्विन्धुः । काष्ठाङ्गारस्य राजद्रोह-
 विधापकं वचनं ध्रुवा सर्वे सभासदा भयेन कम्पिता बभूवुरिति भावः ।

तत्र राजानं राजविभक्तो धर्मदत्तसचिवस्तमूचिवाच ।
 स्वामिभक्तिपरिवर्धितवाणीमात्मजीवितविनाशकृपाणीम् ॥ ६६ ॥
 प्राणा नृपालाः सकलप्रजानां यत्सेषु सत्सु च जीवन्तानि ।
 भूषेण वा द्रोहविधानचिन्ता सर्वप्रजास्येव कृता भवित्री ॥ ७० ॥
 समस्तपातकानां हि सामानाधिकरण्यम् ।
 राजभ्रुगेव भविता सर्वद्रोहित्वसंभवात् ॥ ७१ ॥
 राज्ञो विरोधो वंशस्य विनाशाय भविष्यति ।
 ध्वान्तं राजविरोधेन सर्वत्र हि निरस्यते ॥ ७२ ॥
 हर्षाय लोकस्य धराधिनाथः क्लिभ्राति नित्यं परिपालनेन ।
 क्षयाश्रितानां परिपालनाय तर्क्यथाप्नोति रविप्रतापम् ॥ ७३ ॥

इति नीतिविदां वरिष्ठस्य सचिवप्रेष्ठस्य वचनं पिप्तोपहत इव मधुरतरक्षीरं राजद्रोहगुरुद्रोहा-
 दिषु बद्धान्तरङ्गः काष्ठाङ्गः स्वहितं मनसि न चकार, चकार च विकारजनितविद्वेषम् ।

तत्र राजनयेति—तत्र सभत्याम्, राजनयेन राजनीत्या राजितं शोभितं चित्तं मनो यस्य सः,
 धर्मदत्तश्चासौ सचिवश्चेति धर्मदत्तसचिवः, धर्मदत्तामात्यः, न काष्ठाङ्गरम्, आत्मनः स्वस्य जीवितं जीवन-
 मान्मजीवितं तस्य विनाशो विध्वंसस्तस्मै कृपाणीं क्षुरिका ताम्, स्वामिनि नृपे भक्तिरनुरागातिशयः स्वामि-
 भक्तिस्तथा परिवर्धिता चार्मो चार्णी च भारती च ताम्, उच्चिन्वान् जगद् । स्वागताच्छब्दः । द्वितीयचरणे
 तु रथोद्धता । इत्थमुपजातवृत्तम् ॥ ६६ ॥

प्राणा इति—नृपालयन्तीति नृपाला राजानः सकलाश्च ताः प्रजाश्च तासां निखिललोकानाम्, प्राणा
 आयुषि, सन्तीति शेषः । यद्यस्मान् कारणात्, तेषु नृपालेषु सत्सु च विद्यमानेष्वेव जीवन्तानि जांविनानि
 भवन्तीति शेषः । चकारः पादपर्यर्थः । भूषेण महीपालेषु, वा द्रोहविधानस्य विद्वेषकरणस्य चिन्ता
 विचारसन्ततिः, सा सर्वप्रजास्येव निखिलप्रकृतिष्वेव, कृता विहिता, भवित्री भविष्यति । न खलु राजद्रोहो
 राजद्रोह एव किन्तु सर्वप्रजाद्रोहः । अतोऽसौ न कर्तव्य इति भावः ॥ ७० ॥

समस्तपातकानामिति—हि निश्चयेन, सर्वद्रोहित्वस्य निखिलजनविद्वेषस्य संभवः समुप-
 तिस्तस्मान्, राजभ्रुगेव राजद्रोहेव, समस्तपातकानां निखिलपापानाम्, सामानाधिकरण्यस्य भूराधारः,
 भविता भविष्यति । सर्वद्रोहित्वसंभवाद्भेदो राजद्रोहेव समस्तपापानां पात्रं भविष्यतीति भावः ॥ ७१ ॥

राज्ञो विरोध इति—राज्ञो नृपतेः, विरोधो विद्रोहः, वंशस्य कुलस्य, विनाशाय विध्वंसनाय,
 भविष्यति भविता, हि यतः राजविरोधेन चन्द्रविद्वेषेण, ध्वान्तं तिमिरम्, सर्वत्र सर्वेषु स्थानेषु, निरप्यते-
 उपसार्धते दूरीक्रियत इति यावत् । अत्र राजशब्दः शिल्पः 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यत्ने क्षत्रियशक्रयोः'
 इति कोशः ॥ ७२ ॥

हर्षाय लोकस्येति—यथा येन प्रकारेण, तद्वृत्तः क्षयामनात्परं श्रिता आगतास्तेषाम्, परिपालनाय
 रक्षणाय, रविप्रतापं तपनतापम् आप्नोति लभते, तथा तेन प्रकारेण, धराधिनाथो नृपः, लोकस्य जनतायाः,
 हर्षाय प्रमोदाय, परिपालनेन रक्षणविधिना, नित्यं निरन्तरम्, क्लिन्ननाति क्लेशमनुभवति । स्वयं
 दुःखमनुभूय परेषां सुखमुत्पादयति पार्थिव इति भावः ॥ ७३ ॥

इति नीतिविदामिति—राजद्रोहश्च गुरुद्रोहरचेति राजद्रोहगुरुद्रोहास्त आर्षी वेषां तेषु, बद्धं
 कनकमन्तरङ्गं मनो यस्य सः, काष्ठाङ्गरः, अतिशयेन मधुरं मधुरतरं तस्य तद् वरिष्ठेति मधुरतरक्षीरम्,
 अतिशयमिष्टदुग्धम्, चित्तोऽयं दीपविशेषोपहतः पीडितस्तद्दृष्टं पिप्तोपहत इव, स्वहितं निजकल्याणप्रदम्,
 नीतिविदां मयज्ञानम्, अतिशय श्रेष्ठम्, सचिवप्रेष्ठस्य मन्त्रिश्रेष्ठस्य, इति पूर्वोक्तप्रकरणम्, वचनं यावद्यम्,
 मनसि न चकार चेत्सि न द्रवी, विकारस्य कोमादिनां जनितः स्फुरत्यसौ विकारजनितः, स चासौ विद्वेषश्च
 विरोधश्च चकार च कृतार्थश्च ।

स्यालस्तदीयो मथनाभिधानो वाणी कृतप्रत्य हिताममस्त ।

काकः स्फुरन्निम्बफलप्रसूतिमास्वादनीयां बहुमन्यते हि ॥ ७४ ॥

अथ सोऽपि काष्ठाङ्गारस्तत्काल एव नरपालजिघांसानिघ्नः कृतप्रत्यः करटतटविलुठन्मदधारा-
व्याजेन बह्वीः कल्लोलिनीरुद्रमद्गिरिव धराधरैर्गन्धसिन्धुरैः सैन्यसागरतरङ्गैरिव रङ्गतुरङ्गै रयविजित-
रविरथैरमितरथैर्भुजचन्दनतरुकोटराभिर्गच्छन्तीर्भुजगारिव कृपाणीलताः समुद्रहद्भिः पादातैः परि-
शोभमानां सेनां नरेन्द्रमन्दिररोधनाय समादिदेश ।

समुज्जजृम्भे संभूतस्तदा दुन्दुभिनिस्वनः ।

धुन्वन्निव धरामद्रीश्चालयन्दलयन्नमः ॥ ७५ ॥

ततो नटद्रटाटोपघटितभुजास्फोटचटुलरवनिष्ठुरेण मदवारणकण्ठरवघण्टाघोषभैरवेण
कण्ठीरवरवकुण्ठनपटुपोषितहयहेषितभीषणस्वरतरसुरपुटघट्टनकुट्टिमजनितकठोरध्वनिनिर्भरेण पदा-
तिततपादाहृतिप्रोद्भूतभूरिभूरवभीकरेण सन्ततपरिस्पन्दः मदमन्दवेगस्यन्दनचक्रचीत्कारमेदुरेण
धानुष्करकलितधनुष्टंकारकशेन प्रतिध्वानितकुलाचलकन्दरकुलेन कोलाहलेन भरितं तस्य बलं
भूपतिभवनमुपहरोध ।

स्याल इति—मथन इत्यभिधानं नामधेयं यस्य सः, 'आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च'
इत्यमरः, तस्यायं तदीयः काष्ठाङ्गारसम्बन्धी, स्यालो भार्याभाता, कृतप्रत्यस्य नीचस्य तस्य काष्ठाङ्गारस्य वाणी
भारतीम्, हितां कल्याणकराम्, अमस्त मन्यते स्म । हि यतः, काको वायसः, स्फुरन्ती प्रादुर्भवन्ती निम्ब-
फलस्य पिचुमन्दफलस्य प्रसूतिमुत्पत्तिम्, आस्वादनीयां स्वादयोग्यां मधुरामिति यावत्, बहुमन्यते नितरां
जानाति ॥ ७४ ॥

अथ सोऽपीति—अथानन्तरम्, नरपालस्य सत्यन्धरस्य जिघांसा हन्तुमिच्छा तस्या निघ्न आधीनः,
कृतप्रत्यः कृतोपकारापलापी, सोऽप्यपरिमितमायाभाण्डागारः काष्ठाङ्गारः, तत्काल एव तत्समय एव, करटतटेषु
गण्डस्थलेषु विलुठन्तीनां मदधाराणां दानप्रवाहाणां व्याजेन दग्धेन, बह्वीः प्रभूताः, कल्लोलिनीर्नर्दाः, उद्रमद्भिः
प्रकटयद्भिः, धराधरैरिव शैलैरिव, गन्धसिन्धुरैर्मत्तमतङ्गैः, सैन्यमेव सागरः सैन्यसागरः पृतनापाथोधिस्तस्य
तरङ्गा भङ्गास्तैरिव रङ्गन्तः समुच्छलन्तश्च ते तुरङ्गाश्च हयाश्च तैः, रथेण जवेन विजितस्तिरस्कृतो रविरथः
सूर्यस्यन्धो बंस्तैः, अमितरथैरगणितशताङ्गैः, भुज एव बाहुरेव चन्दनतरुर्मलयजमहीरुहस्तस्य कोटराद्
गर्जात्, निर्गच्छन्तीनिःसरन्तीः, भुजगारिव पद्मगारिव, कृपाणीलताः खड्गवल्ग्वरीः, समुद्रहद्भिर्धरद्भिः
पदातीनां समूहास्तैः पत्तिसमूहैः परिशोभमानां परितो विराजमानाम्, सेनां समुद्र, नरेन्द्रस्य नृपस्य मन्दिरं
सदनं तस्य रोधनं समावरणं तस्मै, समादिदेश समाज्ञातवान् ।

समुज्जजृम्भे—तदा तस्मिन् काले, धरां पृथिव्याम्, धुन्वन्निव, कम्पयन्निव, अर्द्रान् पर्वतान्, चाल-
यन्निवोत्सारयन्निव, नमो गगनम्, दलयन्निव खण्डयन्निव, संभूतः प्रभूतः, दुन्दुमेरानकस्य स्वनः शब्दः,
समुज्जजृम्भे वर्धयामास । उत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, नटन्त इतिस्ततः क्रान्द्यन्तो ये भटाटोपा बाहुसमूहास्तैर्वदितः कृतो यो
भुजास्फोटो बाहुताडनं तस्य यश्चटुलश्चञ्चलो रवः शब्दस्तेन, निष्ठुरेण कठोरेण, मदवारणानां मत्तकरिणां यः
कण्ठरवो गलध्वनिघण्टाघोषश्च घण्टाशब्दश्च ताभ्यां भैरवो भयंकरस्तेन, कण्ठीरवरवाणां सिंहशब्दानां कुण्ठने
तिरस्करणे पट्टनि दक्षणि यानि पोषितहयानां परिपुष्टवाजिनां हेषितानि हेबाशब्दास्तैर्भीषणो भयङ्करः, सर-
तराणामतिर्ताप्यानां स्रुरपुटानां क्षुरावयवानां घट्टनेन संघर्षेण कुट्टिमेभ्यः सुरदभूमिप्रवेशेभ्यो जनितः
समुत्पन्नो यः कठोरध्वनिः कठिनशब्दः, कण्ठीरवरवकुण्ठनपटुपोषितहयहेषितभीषणास्तौ स्वरतरसुरपुटघट्टन-
कुट्टिमजनितकठोरध्वनिश्चेति कर्मधारयः, तथाभूतेन ध्वनिना नादेव निर्भरः संपूर्णस्तेन, पदातीनां पदगानां
तस्यः पङ्क्तयस्तासां पादाहृतिभिरचरणार्जातैः प्रोद्भूतः समुत्पन्नो यो भूरिभूरवोऽधिकवसुधाशब्दस्तेन
शीकरो भयंकरस्तेन, सन्ततं निरन्तरं परिस्पन्दतां परिचलतां मदमन्दवेगानां धुम्भानां मदेन, मन्धररवाणां
स्पन्दनानां रथानां यानि चक्राणि रथाङ्गानि तेषां शीत्कारोऽन्यत्रशब्दविशेषस्तेन मेदुरो भिक्षितो वृद्धिस्तो वा,

दौवारिकस्य वचनादुपरोधकृत्य-

आकर्ष्य कर्णपरुषं पुरुषाधिराजः ।

रोषेण चूषितशुचा स हि धीरधीरः

पञ्चाननासनतलाहुदतिष्ठतायम् ॥७६॥

तावत्प्रतिष्ठमानं प्राणकान्तमनुसृत्य कृतप्रयाणान्प्राणान्परिभ्रामिर्गितुमिव भूमौ निपतितां तां निर्भरगर्भभरतान्तामालोक्य पुनर्न्यवर्तिष्ठ नरवरिष्ठः ।

प्राबोधयश्च पृथ्वीशः कथंचिन्न्यचेतनाम् ।

देवीं ज्ञानं हि दुःखाब्धितरणे तरणीयते ॥७७॥

शम्पानिभा संपदिदं शरीरं चलं प्रभुत्वं जलबुद्बुदाभम् ।

तारुण्यमारण्यसरित्सकारं क्षयिष्णुनाशो हि न शोचनीयः ॥७८॥

संयुक्तयोर्वियोगो हि संध्याचन्द्रमसोरिव ।

रक्तयोरपि दंपत्योर्भविता नियतेर्वशात् ॥७९॥

बन्धुत्वं शत्रुभूयं च कल्पनाशिल्पिनिर्मितम् ।

अनादौ सति संसारे तद्द्वयं कस्य केन न ॥८०॥

धानुष्काणां धनुर्धारिणां करेषु हस्तेषु कलितानि धृतानि यानि धनुषि चापास्तेषां टंकारोऽव्यक्तशब्दस्तेन कर्कशः कठोरस्तेन, प्रतिध्वनितं प्रतिशब्दितं कुलाचलानां कुलगिराणां कन्दरकुलं गङ्गराणो येन तेन, कोलाहलेन कलकलशब्देन, भरितं पूर्णम्, तस्य काष्ठाङ्गारस्य, बलं सैन्यम्, भूपतिभवनं नरेन्द्रमन्दिरम्, उपरोध आवृणुते स्म ।

दौवारिकस्येति—धीरधीरोऽतिशयधैर्यशाली, अयं सः पूर्वोक्तः, पुरुषाधिराजो नराधिपः, द्वारे भवो दौवारिको द्वारपालकस्तस्य, वचनात् कथनात्, कर्णपरुषं श्रवणकठोरम्, उपरोध आवरणमेव कृत्यं कार्यम्, आकर्ष्य श्रुत्वा, चूषिता शुक् येन तेन दूरीकृतशोकेन, रोषेण क्रोधेन, पञ्चाननासनतलात् सिंहासनपृष्ठात्, उदतिष्ठत उत्सिष्ठते स्म ॥ ७६ ॥

तावदिति—तावन् तावता कालेन, प्रतिष्ठमानं प्रयान्तम्, प्राणकान्तम् बल्लभम्, अनुसृत्यानुगम्य, कृतं प्रयाणं प्रस्थानं यैस्तात्, प्राणान् जीवितानि, परिभ्रामिर्गुमन्वेष्टुमिव, भूमौ पृथिव्याम्, निपतितां स्खलिताम्, निर्भरेण सातिशयेन गर्भभरेण दौहदभरेण तान्तां दुःखीभूताम्, तां कान्तां बल्लभाम्, आलोक्य दृष्ट्वा, नरवरिष्ठं नृपः, पुनर्भूयः, न्यवर्तिष्ठ प्रत्याववृते ।

प्राबोधयश्चेति—पृथ्वीशो महीकान्तः, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण, लब्धा प्राप्ता चेतना संज्ञा यथा तां लब्धचेतनाम्, देवीं राज्ञाम्, प्राबोधयश्च सम्बोधयामास च, हि यतः, ज्ञानं बोधः, दुःखमेवाब्धिः सागर-स्तस्य तरणे प्लवने, तरणिरिवाचरतीति तरणीयते नौकायते ॥ ७७ ॥

शम्पानिभेति—संपत् सम्पत्तिः, शम्पानिभा तडित्सदृशा, 'शम्पा सौदामिनी तडित्' इति धनजयः, इदं शरीरम्, अयं विग्रहः 'शरीरं वर्णं विग्रहः' इत्यमरः, चलं चपलम्, प्रभुत्वमैश्वर्यम्, जलबुद्बुदाभं जलम्फोटसदृशम्, तारुण्यं यौवनम्, आरण्यसरित्सकारं वनापगासदृशम्, अस्तीति शेषः, हि निश्चयेन क्षयिष्णो नश्वरस्य नाशो विनाशः, शोचनीयः शुग्भाजनं, न भवतीति भावः ॥ ७८ ॥

संयुक्तयोरिति—हि निश्चयेन, संध्या च चन्द्रमारचेति सन्ध्याचन्द्रमसौ तयोरिव पितृप्रसूशशिनीरिव, संयुक्तयोः संबोधं प्राप्तयोः, रक्तयोः परस्परानुरागसहितयोः, दम्पत्योः, जायाश्च पतिश्चेति दम्पती तयोः 'जायया जम्भावो दम्भावो निपात्यते' विद्योगो विरहः नियतेर्देवस्य वशात् परतग्रत्वात्, भविता भविष्यति ॥ ७९ ॥

बन्धुत्वमिति—बन्धुनां सहोदराणां, बन्धुत्वं भ्रातृत्वं, शत्रुभूयं शत्रुत्वं च, कल्पनैव शिल्पि कार्यकरस्तेन निर्मितम्, अस्तीति शेषः । संसारे भुञ्जते, अनादावादिरहिते सति, तयोर्द्वन्द्वं युग्मं बन्धुत्वं शत्रुत्वञ्च, कस्य जनस्य केन जनेन सह न, अथितु सर्वस्य सर्वेष्वेव सह वर्तत इति भावः ॥ ८० ॥

इति नरनाथवचनपरिपाटी निष्टमलोहपतितवारिधारेव शोकानलज्वालालोहे देव्या मनसि किञ्चिदप्यार्द्रतामनापादयन्ती निर्दग्धभूम्युपबीजराजिरिव विफला बभूव ।

राजा समारोष्य शिखण्डियन्त्रमापन्नसत्त्वां सर्गसीरुहाक्षीम् ।

संभ्रामयामास च मेघमार्गो हा हा वत क्रूरविधेर्विपाकः ॥८१॥

अथ कलापियन्त्रे बलाहकमार्गमधिरूढे, मृगेन्द्र इव गिरिकन्दरान्मन्दिरान्निर्गत्य, निखिल-परिवारविकलो वसुधापतिसहाय एव रणाङ्गणमवतीर्य, धैर्यावगाढहृदयस्तत्राभ्यमित्रीणं शात्रव-मन्त्रिणं संगरसंनद्धं निधाय, क्रोधपरतन्त्रितचित्तो योद्धुमुपचक्राम ।

चण्डवात इवाम्भोदाःमण्डलाधिपतिर्भटान् ।

निनाय कान्दिशीकत्वं पञ्चाननपराक्रमः ॥८२॥

जिगाय मन्त्रिणं वीरं जनानामधिपस्ततः ।

जन्याजिराभ्रनिग्मांशुर्जयश्रीप्राणवल्लभः ॥८३॥

अथ काष्ठाङ्गारोऽपि संगरे निजामात्यभङ्गं निशम्य, तरङ्गितक्रोधकुटिलतन्त्रुकुटीवटङ्कः सामजसमाजवाजिपादातशबलेन बलेन सन्त्यो नरनाथमभिगम्य, बहुधा युद्ध्वा, वैराग्यायत्तचि-

इति नरनाथवचनेति—इति पूर्वोक्तकारा नरनाथस्य सत्यन्धरमहाराजस्य वचनपरिपाटी वाक्य-परम्परा, निष्टसत्त्वासां लोहश्चेति निष्टमलोहः संनसायः तस्मिन् पतिता मुक्ता या वारिधारा तद्रत्न, शोकानलस्य विषादबह्वेर्ज्वालाभिरचिमिरालोहं व्याप्तं तस्मिन्, देव्या राज्याः, मनसि चेतसि, किञ्चिदपि मनागपि, आर्द्रतां क्लिष्टताम्, अनापादयन्ती न कुर्वन्ती, निर्दग्धभूमो निर्दग्धपृथिव्यामुष्मा संतानिता या बीजराजिः कणश्रेणिस्तद्वत्, विफला निष्फला, बभूवाभूत् ।

राजा समारोष्येति—राजा नरेन्द्रः, आपन्नसत्त्वां गर्भिणीम्, सरमारुहाक्षीम् कमललोचनाम्, विजयामिति याचन्, शिखण्डियन्त्रं मयूरयन्त्रम्, समारोष्यारविष्ठापयित्वा, मेघमार्गो च तभसि च, संभ्रामया-माम् संचालयामास, 'हा हा वत' इति खेदार्थेऽययत्रयम्, क्रूरविधेर्दुष्टदेवस्य, विपाकः परिणामः फलमिति यावत् । कर्मणामुदयो विचित्रोऽस्तीति महादुःखकर्मिति भावः ॥ ८१ ॥

अथ कलानियन्त्र इति—अथानन्तरम्, कलापियन्त्रे मयूरयन्त्रे, बलाहकमार्गं मेघमार्गम् गगनमिति यावत्, अधिरूढेऽधिष्ठिते मनि, गिरिकन्दरान्वर्यतगङ्गरान्, मृगेन्द्र इव सिंह इव 'सदो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्षज्ञः केसरी हरिः' इत्यमरः, निर्गत्य बहिरागत्य, निखिलसत्त्वासां परिवारश्चेति निखिलपरि-वारः समस्तपरिजनः, तेन विकलो रहितः, वसुधापतिर्नृपः सत्यन्धरः, असहाय एव एकाक्षयेव, रणांगणं समर-चक्रं युद्धभूमिमिति यावत्, अवतीर्य प्रविश्य, धैर्येण स्थैर्येणावगाढं प्रचुरं हृदयं चेतो यस्य तथाभूतः सन्, तत्र रणाङ्गणे, अभ्रमित्रीणं शत्रुपक्षांशम्, शात्रवमन्त्रिणं शत्रुसचिवम्, संगराय युद्धाय संनद्धं तन्परम्, निधाय दृष्ट्वा, क्रोधेन कोपेन परतन्त्रितं परासत्तं चित्तं मनो यस्य तथाभूतो भवन्, बाहुं युद्धं कर्तुम्, उपचक्राम तन्परो बभूव ।

चण्डवात इति—पञ्चाननस्येव पराक्रमो यस्य स मृगेन्द्रविक्रमः, मण्डलाधिपतिर्भूपतिः चण्डवा-तस्तीक्ष्णपयनः अम्भोदानिव मेघानिव, भटान् बांधून्, कान्दिशीकत्वं भयद्रुतत्वम् 'कादिशीको भयद्रुते' इत्यमरः, भयद्रुतपलायमानताम्, निनाय प्रापयामास । 'अकथितञ्ज' इति नयतेर्ङ्कर्मकत्वम् ॥ ८२ ॥

जिगायेति—ततः कतिपयकण्ठ्यापियुद्धानन्तरम्, जन्याजिरं समराङ्गणमेवाद्यं गगनं तत्र तिग्मांशुः सूर्यः, जयश्रिया विजयलक्ष्याः प्राणबलरुभो जीवितेशः, वीरः शूरः, जनानां लोकानाम्, अविपः स्वामी सत्यन्धर इति यावत्, मन्त्रिणं शत्रुसचिवम्, जिगाय जयति स्म 'सन्दिशोर्जः' इत्यभ्यासस्य कृत्यम् ॥ ८३ ॥

अथ काष्ठाङ्गारोऽपि—अथ तदनु, काष्ठाङ्गारोऽपि कृतघ्नशिरोमणिरपि, संगरे समरे, निजामात्यस्य स्वसचिवस्य भङ्गं पराजयम्, निशम्य श्रुत्वा, तरङ्गितक्रोधेन बुद्धिङ्गितकोपेन कुटिलितो बर्काकृतो भ्रुकुटीविटङ्को भ्रुप्रदेशो यस्य तथाभूतः सन् सामजसमाजश्च राजगणश्च वाजिनश्च हयारश्च वादानानि च पदासिसम्बुद्धश्चेति

सतया प्राणिव्यगवधविरतं तं वयस्य इव स्वस्थतां निनाय ।

स्वर्गं भूपो राजहा राज्यलक्ष्मी भेरीशब्दः श्रोत्रदेशं च देव्याः ।

पौराः शोकं पण्डिताः स्त्रीविरक्तिं जन्यं शान्तिं यौगपद्यात्प्रपेदे ॥८५॥

तावच्च यन्त्रं भ्रमणेन हीनं शनैः शनैस्तद्विद्यतोऽवतीर्थं ।

तां भर्तृशोकानलदह्यमानां प्रपातयामास वने पितृणाम् ॥

ततश्च कुणपकवलनार्थं मिलितनिःशङ्काकङ्काकसङ्कुलमभ्यर्णसंज्वलञ्चिताचक्रज्वालां ततस्तथा निजाग्रभागसमारोपितपाटञ्चरगलनिरगलं निर्गलं ललाहितधारासंसर्गसंजातचुंकारिधूम्यसङ्ख्यादितैः शूलैः समाकीर्णं सामिदग्धं शवं चिताहुतबहादाकृष्य खण्डशो विच्छिद्य स्वादन्तीनां डाकिनीनां कोलाहलेन कटाभिर्वह्यमाननृकगेटिपट्टुचटाकारेण च भीकं यत्पुरप्रतागारमवलोकमाना सा नरदेवमहिषी मूर्द्धापहतचेतना बभूव ।

अजानती कश्मलपारवश्यात्प्रसूतिपीडां नरपालजाया ।

मामे तदा वै जनने दिनेऽस्मिन्प्रासूत सूनुं तपनं यथा शौः ॥८५॥

मामजममाजवाजिपादात् तेषु शबलं चित्रितं तेषु, बलेन संन्येन, मनार्थः सहितः सन्, नरनार्थं नरेन्द्रम्, अभिगम्य तस्य संमुखं गन्धा, बहुधा विविधप्रकारेण, युद्धा युद्धं कृत्वा, वरागस्य निर्वेदस्यायत्तं निम्नं चित्तं हृदयं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, प्राणिव्यगस्य जन्मुत्सृष्टस्य कथाद्विसनात्, विरतो विरक्तस्तम्, तं नृपम्, वयस्य इव मन्वेव, स्वःस्थतां स्वः स्वर्गस्तस्मिंस्तिष्ठतां स्वःस्थस्तस्य भावः स्वःस्थता तां स्वर्गवासिन्वम्, पक्षे स्वस्थता 'शर्पेण शर्पि विमर्गलोपो वा वक्तव्यः' इति वार्तिकेन विकल्पेन धिसर्गलोपः । नररागताम्, निनाय प्रापयामास ।

स्वर्गं भूप इति—भूपः सत्यन्धरः, स्वर्गं त्रिविधम्, राजहा काष्ठाङ्गारः, राज्यलक्ष्मीं राजप्रश्रियम्, भेरीशब्दश्च वृत्तकानादश्च, देव्या विजयायाः, श्रोत्रदेशं कर्णप्रदेशम्, पौरा नागरिकाः, शोकं श्वेदम्, पण्डिता विद्वांसः, स्त्रीविरक्तिं ललनाभ्यो विरागम्, जन्यं युद्धम्, शान्तिं प्रशमम्, यौगपद्याद्युगपदेव, प्रपेदे प्राय । जनकेषां एकक्रियया सह सम्यन्वयाद्वापकालङ्कारः ॥ ८४ ॥

तावच्च इति—तावत्कालपर्यन्तम्, भ्रमणेन भ्रमणशक्त्या, हीनं रहितं तत् यन्त्रं शनैःशनैः मन्दं मन्दं विद्यतो गगनात्, अवतीर्थं अवत्य, भर्तुः शोक एवानलस्तेन दह्यमाना ताम्, प्राणपतिविरहजन्यवेदपायक-भस्मीभयन्ताम्, तां विजयाम्, पितृणां वने श्मशाने प्रपातयामास स्वलयामास ॥

ततश्चेति—ततश्च राज्ञः स्वर्गप्रयाणानन्तरम्, कुणपकवलनार्थं मृतकदेहभक्षणार्थम्, मिलिता एकत्र संगता निःशङ्का निर्भयाश्च ये कङ्काकाः पक्षिविशेषास्तैः सङ्कुलं व्याप्तम् अभ्यर्णं निकटं संज्वलन् प्रदीप्यमानं यच्चिताचक्रं चितासमूहमन्य ज्वालाभिर्गच्छिभिः संपृतया निष्पत्त्वेन, निजाग्रभागे स्वशिखरं समारोपितोऽधिष्ठापितो यः पाटञ्चरश्चोस्तस्य गलात्कण्ठात् निरगलं निर्वाधं यथा स्याथा निर्गलन् यः निःशेषेण पतन्त्यो या लोहितधारा खिरश्रेण्यस्तासो संसर्गेण संपर्केण संजाता समुत्पन्ना चुंकारिणीं चुर्मितशब्दकारिणीं या धूम्या धूमसमूहः 'वाशादिभ्यो यः' इति य प्रत्ययः, तथा सङ्ख्यादितैरावृत्तैः, शूलैरायसकालैः, समाकीर्णं व्याप्तम्, सामिदग्धसर्धदग्धम्, शवं मृतदेहम्, चिताहुतबहान् चिन्त्याग्नेः आकृष्याकृष्टं विधाय, खण्डशः खण्डेन खण्डेन, विच्छिद्य विदार्य, स्वादन्तीनां अन्वयन्तीनां डाकिनीनां पिशाचीनाम्, [कविसमयेनैतद्वर्णनं न तु जैनमिद्वान्तेन तत्र देवानां भावभोजनस्य निषिद्धत्वात्] कोलाहलेन कलकलशब्देन, विकटासिता विशालानलेन दह्यमानः पर्यमानो यो नृकरोटिनरकपालप्रदेशस्तस्य पटुस्तीरणां यक्षटाकारोऽव्यक्तशब्दविशेषस्तेन च, भीकरं भयङ्करम्, मत्पुरस्य राजपुराणारस्य प्रतागारं श्मशानम्, अवलोकमाना पर्यन्ता, सा नरदेवमहिषी, नृपति-प्रयाणपत्नीं विजयेति यावत् 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः, मूर्द्धया निःसंज्ञतयापहता दूरीभूता चेतना संज्ञा यस्यास्तथाभूता बभूव ।

अजानती—तदा तदानीम्, वै जनने मासे दशमे मासे, अस्मिन् दिने नृपतिप्राणावसानदिवसे,

१ अयं श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

तदा जनकराज्यश्रीर्द्रष्टुं मूर्तिमिवास्थिता ।
 सुतस्य भाग्यसंपद्वा देवता काचिदागता ॥ ८६ ॥
 दिशि दिशि विसरङ्गिः पुत्रतेजोविलासै-
 बहलतिमिरजाले नाशिते तत्क्षणेन ।
 विलसितमग्निदीपां देवताकृत्यप्ररूपाः
 सुतरुचिपरिभूता मङ्गलार्था बभूवुः ॥ ८७ ॥
 तस्या मुखेन्दोरवलोकनेन शोकाब्जुधिर्वृद्धिमवाप देव्याः ।
 अभ्यप्रभावः किल बान्धवानां सुखस्य दुःखस्य च वृद्धिहेतुः ॥ ८८ ॥

हा मनोजाकाररूप हा महागुणमणिद्वीप हा मानसविहारराजहंसस्वरूप हा मदनकेलि-
 चतुरभूप मम प्राणैकरूप कासि कासीति विलपन्ती शोकविषमोहिताङ्गी लताङ्गी तां देवतापि
 लोकोत्तरतोकोत्तममहिमवर्णनपीयूषपग्निचनेन समुज्जीवयन्ती सुवर्णसवर्णेषु तद्दीयाङ्गेषु लसदूर्णा-
 प्रमुखविलक्षणलक्षणप्रदर्शनेन प्रत्याययन्ती तनुजवर्धनोपायचिन्तासंतमसदूरीकरणधीरतरमित्थं
 गिरमुत्थापयामास ।

कश्मलपारवश्यात् कृच्छ्रपारतन्म्यात्, प्रसूति-पांडां प्रसवकष्टम्, अजानतां न बुध्यमाना, नरपतिजाया राज्ञी
 विजवेति यावत्, द्यौर्गगनं तपनं यथा सूर्यमिव, सुतुं सुतम्, प्राप्त जनयामास । उपमा ॥ ८५ ॥

तदेति—तदा तस्मिन् काले, मूर्तिं शरीरम्, आस्थिता प्राप्ता, जनकराज्यभीरिव पितृराज्यलक्ष्मरिव
 सुतस्य पुत्रस्य, भाग्यसंपद्वा पुण्यसम्पत्तिर्वा, द्रष्टुं विलोकयितुं तां विजयामिति शेषः, काचित् कापि, देवता,
 देवी, आगता समायाता ॥ ८६ ॥

दिशि दिशीति—दिशि दिशि प्रतिकाष्टम्, विसरङ्गिः, प्रसरङ्गिः पुत्रस्य शिशोस्तंजोविलासैः सहज-
 ज्योतिःप्रकाशैः, बहलं प्रभूतं वृत्तिमिरजालं ध्वान्तसमूहस्तस्मिन्, तत्क्षणेन तत्कालेन, नाशिते विध्वस्ते सति,
 देवतया देव्या कृतं रहितं रूपं येषां ते तथाभूताः, विलसिताः शोभिता ये मग्निदीपा रत्नप्रदीपाः ते,
 सुतस्य पुत्रस्य कृत्या देहदीप्या परिभूतास्तिरस्कृताः सन्तः, मङ्गलमेवार्थाः प्रयोजनं येषां तथाभूताः,
 बभूवुरासन् ॥ ८७ ॥

तस्या इति—तस्या देवतायाः, मुखेन्दोर्वदनचन्द्रमसः, अवलोकनेन दर्शनेन, देव्या विजयायाः,
 शोक एवाब्जुधिः खेदसागरः वृद्धिम् उच्चलिम्, अवाप लेभे । बान्धवानामिष्टजनानाम्, अभ्यप्र-
 भावः सांमुख्यम्, सुखस्य शर्मणः, दुःखस्य चाशान्तस्य च 'शर्मशातमुत्त्वानि च' इत्यमरः, वृद्धिहेतुः प्राबल्य-
 कारणं भवतीति शेषः, किलेति वार्तायाम् ॥ ८८ ॥

हा मनोजेति—हा मनोजस्येव कामस्येवाकाररूपे संस्थानसौन्दर्ये यस्य तत्सम्बुद्धौ, हा महागुणा
 एव मणयो रत्नानि तेषां द्वीपस्तम्बम्बुद्धौ, हा मानसं चित्तमेव मानसं मानससरोवरस्तस्मिन् विहारे क्रीडने
 राजहंसस्येव मरालस्येव पक्षे राजउपेष्टस्येव स्वरूपं यस्य तत्सम्बुद्धौ, हा मदनकेल्यां कामक्रीडायां चतुरो
 दक्षस्तत्सम्बुद्धौ, मम विजयायाः, प्राणैकरूप जीवितोपम, भूप राजन्, कासि कुत्रासि कासि कुत्रासि, इत्येवं
 प्रकारेण, विलपन्ती विलापं कुर्वन्तीम्, शोक एव विपाद एव विषं गरलं तेन मोहितानि प्राप्तसूक्ष्मानि
 अङ्गानि यस्वास्ताम्, लताङ्गी कृशाङ्गीम्, तां राज्ञीं, देवतापि देव्यपि, लोकोत्तरस्य सर्वश्रेष्ठस्य लोकस्य
 पुत्रस्य य उत्तममहिमा परममाहात्म्यं तस्य वर्णनमास्थानमेव पीयूषममृतं तेन परिपेचनं पयुञ्चणं तेन,
 समुज्जीवयन्ती समुल्लासयन्ती, सुवर्णसवर्णेषु कनककल्पेषु, तद्दीयाङ्गेषु पुत्रावयवेषु, लसन्ति शोभमानानि,
 उर्णांप्रमुखानि मकरिकप्रधानानि यानि विलक्षणलक्षणानि विचित्रचिह्नानि तेषां प्रदर्शनेन विलोकनेन,
 प्रत्याययन्ती विरवासमुत्पादयन्ती, तनुजवर्धनस्य पुत्रवृद्धये उपायाः साधनानि तेषां चिन्तैव संतमसं गाढ-
 ध्वान्तम् तस्य दूरीकरणेऽपहरणे धीरतरमतिशयेन धीरं यथा स्वात्तथा, इत्थं बन्धमानप्रकाराम्, तिरं
 वार्णाम्, उत्थापयामास उत्थापयति स्म, जगादेति यावत् ।

१ तिमिरबहलजाले व० । २ मणिरूपा मु० ।

पुत्रस्य वर्धनविधौ विजहाहि चिन्तां
संवर्धयिष्यति सुतं तव कश्चिदेनम् ।

चन्द्रक्षोरमिव चूर्ततर्बथा वा
बालं पिकं कमलिनीविसरो मरालम् ॥८१॥

तदात्व एवात्र सृतं तनूजं विसृज्य गन्धोत्कटवैश्यनाथः ।
योगीन्द्रवाक्यस्मरणेन सूनुं गवेषयन्लोचनगोचरोऽभूत् ॥८०॥

तं दृष्ट्वा देवतावाक्यं प्रमाणं निश्चिफाय सा ।
संवादेन हि सर्वेषां प्रामाण्यमवगम्यते ॥८१॥

ततो महीकान्तकान्ता, निजान्तरङ्गरविकान्तजाज्वल्यमानप्रियविप्रयोगशोकानलकीलाकलापं तनयसुन्दरवदनचन्द्रालोकैः शमयिष्यन्ती, सरोजलोद्भूतशफरीव विना शिशुना स्थातुं क्षणमपारयन्त्यपि देवतावचनजनितविस्मयभावेन गत्यन्तराभावेन च गन्धोत्कटश्रेष्ठिसमर्पणाय कथं कथमप्यनुमतिमापाद्यमाना, स्वभावत एव समुद्रमपि निर्निद्राणत्वेजसां पुत्रं पित्रीयमुद्रया समुद्रं विधाय, विधाय च पुरतो, देवतया सह सहसान्तरधात् ।

पितृवनवनमध्ये बालसूर्यप्रकारं
सुतमतिवितताभ्यां लोचनाभ्यां पिबन् सः ।

पुत्रस्येति—पुत्रस्य सुतस्य, वर्धनविधौ संरक्षणकार्यं, चिन्ताम्, विजहाहि विमुक्त, 'ओहाक् त्यागे' इत्यस्य लोटि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् 'आ च हौ' इत्यात्मम्, तव भवत्याः, एनं वर्तमानम्, सुतं पुत्रम्, कश्चित् कोऽपि नरः, चन्द्रः शर्मा, चक्षोरमिव जीवं जीवमिव, यथा वा वेन प्रकारेण वा, चूर्ततर्बथा, बालमर्दावांयुषम्, पिकं कोकिलम्, कमलिनीविसरः पशिर्नासमूहः, मरालं हंसम्, वा, संवर्धयिष्यति पालयिष्यति । मालोपमा ॥ ८१ ॥

तदात्व इति—तदात्व एव तस्मिन्नेव काले, अत्र पितृवने, सृतं परासुम्, तनूजं सुतम्, विसृज्य न्यक्त्वा, गन्धोत्कटवैश्यनाथो गन्धोत्कटनाम वैश्यपतिः, योगीन्द्रस्य महासुनेर्वाक्यस्य वचनस्य स्मरणमाध्यानं तेन, सूनुं जीवितमपरं पुत्रम्, गवेषयन्लोचनम्, लोचनगोचरो दृष्टिविषयः, अभूत् ॥ ८० ॥

तं दृष्ट्वेति—तं पूर्वोक्तं गन्धोत्कटम्, दृष्ट्वा विलोक्य, सा विजया देवतावाक्यं देवीवचनम् 'संवर्धयिष्यति सुतं तव कश्चिदेनम्' इति रूपमिति यावत्, प्रमाणं सत्यम्, निश्चिफाय निश्चितवती, 'विभाषा चेः' इति विकल्पेन कृतम्, हि यतः, संवादेनानुकूलसमर्थनेन, सर्वेषां निश्चिफानाम्, प्रामाण्यं याथाभ्यं, अवगम्यते ज्ञायते । अर्थान्तरन्यासः ॥ ८१ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, महीकान्तस्य भूवङ्गमस्य कान्ता प्रेवसी, विजयेति यावत्, निजान्तरङ्गमेव स्वकीयान्तःकरणमेव रविकान्तः सूर्यकान्तोपलस्तस्मिन् जाज्वल्यमानः पुनः पुनरतिशयेन वा ज्वलन् यः प्रियविप्रयोगशोक एव बह्वमविप्रलम्बविधाद् एवानलो बह्विस्तस्य कीलाकलापं ज्वालासमूहम्, तनयस्य सुतस्य सुन्दरवदनमेव सुभगास्यमेव चन्द्रश्चन्द्रस्तस्यालोकनं दर्शनं तेन, 'चन्द्रोऽनेकपे चन्द्रे' इति मेदिनी, शमयिष्यन्ती शान्तं करिष्यन्ती, सरोजलाकासारनीरादुद्धृता समुद्रस्य बहिर्नीता शफरीव मत्सीव, शिशुना पुत्रेण, विनान्तरेण, क्षणमप्यल्पकालपर्यन्तमपि, स्थातुं निवसितुम्, अपारयन्त्यपि असमर्थापि, देवतावचनेन देवीवाक्येन जनितः ससुत्पादितो यो विस्मयभावो विश्वासपरिणामस्तेन, गत्यन्तराभावेन च साधनान्तराभावेन च, गन्धोत्कटश्रेष्ठिने समर्पणं प्रदानं तस्मै, कथं कथमपि केनापि प्रकारेण, अनुमतिमनुमोदनम्, आपाद्यमाना प्रापयन्ती, स्वभावत एव निसर्गैर्बन्ध, निर्निद्राणानि स्फुरन्ति च तानि तेजसि ज्योतीषि तेषाम्, समुद्रमपि सागरमपि, पुत्रं तनूजम्, पितृविषं पित्रीया सा चासौ मुद्रा च तथा पितुराहु-लीयकेन, समुद्रं मुद्रया सहितम्, विधाय कृतम्, पुरतोऽपि विधाय च कृत्वा च, देवतया देव्या, सह सार्धम्, सहसा ऋष्टि, अन्तरधात् विरोधिताभूत् ।

पितृवनवनमध्ये इति—पितृवनं रम्यस्थानं तस्य वनस्य गहनस्य मध्ये, बालसूर्यस्तेषु प्रातःप्रभाकर-

तृपित इव सरोऽन्भश्चातको यद्वद्भ-

प्रसृतजलकयालिं नात्पट्टैरयनाथः ॥ ६२ ॥

अयं च, एधोऽन्वेषिजन इव महानिधिं महीशसुतमासाद्य, सद्य एवाङ्कुरितपुलकापदेशेन हृदयालवालसंजातमञ्जुलमोदलताकोरकानिव बिभ्राणः, प्रीतेः परां कोटिमात्मजं चाद्धानः, तदङ्ग-स्पर्शसुखपारवरयेन प्रमदजलनिधिमम इव, हृदयान्तरे मलयजरसलित इव, हिमबालुकादीर्घिका-निमज्जन्मूर्तिरिव, मोहाक्रान्त इव, निद्राण इव, मत्त इव, परिमूढेन्द्रियगण इव, निर्मालितचैतन्य इव, आनन्दपरम्परायाः परां काष्ठामातिष्ठमानो, जीवैत्याद्याशीर्षचनमाकर्ण्य, तमनङ्गरूपधेयं महा-भागधेयमङ्गजं तन्नामधेयेनालं चकार ।

ततः स्वकीयावसथं समेत्य वणिकपतिः क्रुद्ध इषावभाषे ।

जीवन्तमप्यात्मजमद्य मत्ते विना परीक्षां मृतकं किमात्थ ॥ ६३ ॥

यद्वा संभ्रान्तचित्तानां वनितानां स्वभावतः ।

युक्तं न किं कुमारस्य मारान्तत्वप्रकल्पनम् ॥ ६४ ॥

इत्यादिवचनसायकेन निजनाथकेन समर्पितं नयनानन्दनं नन्दनं सुनन्दापि समादाना

स्वेव प्रकाश उज्ज्वलत्वं यस्य तम्, सुतं पुत्रम्, अतिवितताभ्यामतिदीर्घाभ्याम्, लोचनाभ्यां नयनाभ्याम्, पिबन्नबलोकयन्, स पूर्वोक्तः, वैरयनाथो गन्धोक्तः, सरोऽन्भः कासारसलिलम्, पिबन् धयन्, तृपित इव विपासुरिव, अभ्रान्मेघात् प्रसृतानां निःसृत्य विस्तृतानां जलकणानां वारिबिन्द्वनामालिः पङ्क्तिस्ताम्, पिबन्, चानको यद्वत् जीवन्जीव इव, नात्पट्टं संनृसो नाम्बूत् ॥ ६२ ॥

अयं चेति—अयं च गन्धोक्तश्च, महानिधिं विपुलभाग्यम्, आसाद्य प्राप्य, एधोऽन्वेषिजन इवेधमगवेपिपुरुष इव, महीशसुतं राजपुत्रम्, आसाद्य लब्ध्वा; सद्य एव ऋत्विषेव, अङ्कुरितानां प्रादुर्भूतानां पुलकानां रोमाञ्जाणामपदेशेन व्याजेन, हृदयमेव स्वान्तमेवालवालमावापस्तस्मिन् संजाता समुत्पन्ना वा मञ्जुलमोदलता मनोहरानन्दयह्वरी तस्याः कोरकाः कुड्मलास्तान्, बिभ्राण इव दधान इव, प्रीतेः प्रसक्त-तावाः, परामन्याम्, कोटिमवधिम्, आत्मजं पुत्रं च, आद्धान आधरन्, तदङ्गस्य पुत्रशरीरस्य स्पर्शेन संगेन यत्सुखं तस्य पारवर्यं परावसथं तेन, प्रमद एव जलनिधिः प्रमदजलनिधिर्हर्षपारावारस्तस्मिन्मम इव वृद्धित इव, हृदयाभ्यन्तरे चित्तमध्ये, मलयजरसेन चन्दननिस्यन्देन लित इव दिग्ध इव, हिमबालुकानां प्राक्षेयसिकनानां दीर्घिका वापिका तस्यां निमज्जन्ती वगाहमाना मूर्तिः शरीरं यस्य स तथाभूत इव, मोहेनाक्रान्तो मोहाक्रान्तो मूढस्तद्वत्, निद्राण इव शयान इव, मत्त इव, र्षीव इव, परिमूढः प्राप्तमोह इन्द्रियगणो हर्षीकसमूहो यस्य तथाभूत इव, निर्मालितं तिरोहितं चैतन्यं यस्य तथाभूत इव, आनन्दपर-म्परायाः प्रमोदसन्ततेः, परामुक्ताम्, काष्ठां सीमानम्, आतिष्ठमानः प्राप्नुवन्, सन्, 'जीव' 'जीवतात्' इत्याद्याशीर्षचनमितिप्रभृतिदीर्घानुष्ववचनम्, आकर्ण्य निशम्य, अनङ्गस्येव कामस्येव रूपधेयं सौन्दर्यं यस्य तम्, महद्भागधेयं भाग्यं यस्य तं विपुलभाग्यम्, तं पूर्वोक्तम्, अङ्गजं सुतम्, तन्नामधेयेन जीवेति नाम्ना, अलङ्कार भूषयामास ।

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, वणिकपतिगन्धोक्तः, स्वकीयावसथं स्वकीयगृहम्, समेत्यमात्थ, क्रुद्ध इव कुपित इव, वनितानां प्रति, भावभाषे जगाद्, अयि मत्ते क्षांभे ! अद्यास्मिन् दिवसे, जीवन्तमप्य-सृतमपि, आत्मजं पुत्रम्, परीक्षां विना विचारमन्तरेण, मृतकं परासुम्, किं केन कारणेन, आत्थ कथयसि ? इति । अन्यस्या मानुरपथं विज्ञाय कर्दाबदिर्घं स्त्रीस्वभावादस्य निजापत्यव्यापारं न कुर्वादिन्याशङ्क्य गन्धोक्तेन तस्याभ्यापत्यकथं निरस्तमिति रहस्वम् ॥ ६३ ॥

यद्वेति—यद्वेति पश्चान्तरे, स्वभावतो निसर्गेण, सम्भ्रान्तं क्षुभितं चित्तं यासां तासां, वनितानां वारीणाम्, कुमारस्य पुत्रस्य, मारान्तत्वप्रकल्पनं मृतपर्यन्तकल्पनम्, किं न युक्तं किं न योग्यमपि तु योग्यमेव । निसर्गेण संभ्रान्तचित्तानां विवेकः कुत इति भावः ॥ ६४ ॥

इत्यादिवचनेति—इत्यादीनि इतिप्रभृतीनि वचनान्येव साधकः शरन्तेन सह, निजवाचकेन स्व-

तद्गङ्गासुखकलावलोकनजनितदृष्टिदोषपरिहारायेव तरलतरकटाक्षनीलोत्पलदाममेचकरुचिबीचि-
काविचितमातेने ।

पायं पायं नयनचषकै रूपलावण्यलक्ष्मीं

सौधीं धारां प्रकृतिमधुरां वैश्यजायापतीं तौ ।

स्पर्शं स्पर्शं कुसुममृदुलं विग्रहं तस्य सूतो-

स्तुतिं प्राप्यानितरसुलभां प्रापतुर्विस्मयाब्धिम् ॥ ६५ ॥

देवता च महिषीतनुवल्लयाः साम्यमाश्रमलतास्त्रिव द्रुपदुम् ।

बान्धवालयापराङ्मुखोमिमां दण्डकावननिवासमनैषीत् ॥ ६६ ॥

अथ समीहितार्थसिद्धिजनिततोषकलितायां देवतायां सव्याजमन्तर्हितायामियं च राजपत्नी
नैजमानसरोवरे सन्ततविकचजिनपादपयोजविशोभिते नन्दनराजहंसं संक्रीडयामास ।

या हंसतूलशयनस्थलतान्तवृन्त-

क्षेरासहा पुरि पुराजनि काननान्ते ।

दर्भेषु हन्त शयनं बहुमन्यते स्म

सा मालतीकुसुमकोमलगात्रवल्ली ॥ ६७ ॥

घल्लभेन, समपितं प्रदत्तम्, नयनान्यानन्दवर्तीति नयनानन्दनस्तं लोचनान्हादकम्, नन्दनं पुत्रम्, समा-
ददाना गृहाना सुनन्दापि गन्धोष्कटवङ्गाभिपि, तस्य पुत्रस्याङ्गसौष्टवकलायाः शरीरसौन्दर्यकलाया अब-
लोकनेन जनितः समुत्पद्यो यो दृष्टिशोषस्तस्य परिहारो निराकरणं तस्मा इव, तादर्थ्यं चतुर्थी, तरलतरा अति-
चपलाः कटाक्षा अपाङ्गान्येव नालोत्पलदामानि नीलारविन्दमाल्यानि तेषां मेचकरुचिर्वाचिकत्वा कृष्णकान्ति-
सन्तत्या विचितं व्यासम्, आतेने चकार ।

पायं पायमिति—सा च स चेति तौ सुनन्दागन्धोष्कटो, वैश्यजायापती वणिग्दम्पती, तस्य सूतोः
पुत्रस्य, प्रकृत्या स्वभावेन मधुरा मनोहरा मिष्टेति यावत् ताम्, रूपलावण्यलक्ष्मीं वर्णसौन्दर्यश्रियम्, सौधीं
सुधाया इयं सौधीं ताम् पांयूपसम्बन्धिनीम्, धारां प्रवाहम्, नयनचषकैर्लोचनपानपात्रैः, पायं पायं
पांत्वा पांत्वा, 'आभीक्ष्ये णमुल् च' इति णमुल्, कुसुममिव पुष्पमिव मृदुलं कोमलम्, विग्रहं शरीरम्,
स्पर्शं स्पर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा, नेतरेषां सुलभेत्वनितरसुलभा तामन्यजनदुर्लभाम्, तृप्तिं संतोषम्, प्राप्यासाद्य,
विस्मयाब्धिमाश्रयसागरम् प्रापतुर्लभते ॥ ६५ ॥

देवता चेति—देवता च देवी च, महिषीतनुवल्लया रानीशरीरवल्लयाः, साम्यं सादृश्यम्,
आश्रमलतासु तपोवनबहलीषु, द्रुपुमिवावलोकयितुमिव, बान्धवालयाद्भाग्यगृहात्पराङ्मुखीं विमुक्ताम्,
इमाम् विजयाम्, दण्डकावने दण्डकाभिधानकानने निवासस्तपोवनवासम्, अनैर्ष्याप्रापयत् । अत्र तृतीयं
चरणं रथोद्धताया अन्धानि च त्रीणि स्वागतायाः । इत्थमुपजातिवृत्तम् । तदुक्तम् 'इत्थं किलान्यास्वपि
मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम' ॥ ६६ ॥

अथेति—अथानन्तरम्, समीहितार्थस्य समभिलषितकार्यस्य सिद्धया साफल्येन जनितः समुन्नतो
यस्तोषः सुखं तेन कलितायां सहितायाम्, देवतायां देव्याम्, सव्याजं कस्यापि कार्यस्य मिषेण, अन्तर्हितायां
तिरोभूतायां सत्याम्, इयं च राजपत्नी विजया, सन्ततं निरन्तरं विकचाम्भ्यां प्रस्फुटिताम्भ्यां जिनपादपयो-
जाभ्यां जिनेन्द्रचरणकमलाभ्याम् विशोभिते विराजिते, नैजं स्वकीयं मानसमेव चित्तमेव सरोवरः कासार-
स्तस्मिन्, नन्दन एव राजहंसस्तम्, पुत्रमरालम्, संक्रीडयामास खेलयामास । जिनेन्द्रचरणारविन्दे पुत्रञ्च
ध्यायन्ती समयमर्जोगमदिति ताप्यर्थम् ।

या हंसेति—पुरा भद्रराज्यवेलायाम्, या विजया, पुरि नगर्याम्, हंसतूलशयनस्थानां हंसतूलोपल-
षितमृदुलविहरस्थितानां लतान्तायां पुष्पाणां वृन्तैर्बन्धनैः क्लेशो दुःखं तस्यासहा संक्षुब्धसमर्था, अजनि
बभूव, मालतीकुसुममिव मल्लीपुष्पमिव कोमला मृदुला गात्रवल्ली शरीरलता यस्यास्तथाभूता, सा विजया,
काननान्ते वनमध्ये, दर्भेषु कुशेषु, शयनं स्थापय, बहुमन्यते स्म श्रेष्ठं बुध्यते स्म, हन्तेति खेदेऽप्ययम् ॥६७॥

पुरेऽपि मानिनीवारतोषिताद्याः सतीमणेः ।

काननेऽजनि नीवारोऽप्याहारोऽस्याः किमद्भुतम् ॥ ६८ ॥

तावन्नन्दनसमागमसञ्जातमोदबन्धोक्तदेन तंतन्यमानं महोत्सवसार्थमात्मार्थं गणयता संकलसद्धर्मपरमकाष्ठाङ्गारेण काष्ठाङ्गारेण दापितमर्थजातं तत्क्षणजातैस्तदाज्ञासमानीतैरितरैरपत्यैः सह लब्ध्वायमूरुजपतिरितरात्मजैः समं निजात्मजमविशेषेण वर्धयामास ।

यथा यथा जीवक्यामिनीशो विवृद्धिभागाद्विलसत्कलापः ।

तथा तथावर्धत मोदवार्धिरुद्वेलमूरुव्यनिकायभर्तुः ॥ ६९ ॥

उत्तानशयने विभ्रन्मुष्टिं तुष्टिकरः सुतः ।

उद्यत्कुड्मलयुग्मश्रीपद्माकरतुलां दधौ ॥१००॥

मुग्धस्मितं मुखसरोजगलन्मरन्द-

धारानुकारि मुखचन्द्रिचन्द्रिकामम् ।

पित्रोः प्रमोदकरमेष बभार सूनुः

कीर्तेर्विकासमिव हासमिवात्यलक्ष्म्याः ॥१०१॥

पुरेऽपि—पुरेऽपि नगरेऽपि, मानिनीनां मानवतीनां वारः समूहस्तेन तोषिता प्रसादिता तस्याः, पक्षे मानिना प्रमाणवता, नीवारेण बन्धधान्येन तोषितायाः, अस्याः सतीश्रेष्ठायाः काननेऽपि वनेऽपि, नीवारो बन्धधान्यम्, आहारो भोजनम्, अजनि बभूव, अत्र किमद्भुतं किमाश्चर्यम्, न किमर्पति यावत् ॥ ६८ ॥

तावन्नन्दनेति—तावता कालेन, नन्दनस्याभेकस्य समागमेन लाभेन संजातः समुत्पन्नो य आमोद-बन्धो हर्षसम्बन्धस्तेनोक्तः प्रगल्भस्तेन, 'नन्दनो दारकोऽर्भकः' इति धनश्रयः, गन्धोक्तेन तन्नामश्रयपतिना तंतन्यमानमतिशयेन विस्तार्यमाणम्, महोत्सवानां महोत्सासानां सार्थः समूहस्तम्, आत्मार्थं निजप्रयोजन-कम्, गणयता बुध्यमानेन, संकलसद्धर्म एव निखिलसमीचीनधर्म एव काष्ठान्येषांसि तेषामङ्गारः प्रज्वलितानलस्तेन, काष्ठाङ्गारेण कृतघ्नेन, दापितं प्रापितम्, अर्थजातं धनसमूहम्, तत्क्षणं तत्काले जाताः समुत्पन्ना-स्तैः, तस्याज्ञया तन्निदेशेन समानीताः प्रापितास्तैः, इतरैरन्यैः, अपत्यैः पुत्रैः, सह सार्थम्, लब्ध्वा प्राप्य, अवमेषः, ऊरुजपतिवैरयपतिः, इतरेवामन्येषामात्मजाः पुत्रास्तैः, समं साकम्, निजात्मजं स्वाङ्गजम् जीवमिति यावत्, अविशेषेण सामान्येन भेदभावमन्तरेणेति यावत्; वर्धयामास वर्धयति स्म ।

यथा यथेति—विलसन्तीः शोभमानाः कलाभ्रातुरीः पक्षे षोडशभागानवत्ये गच्छति प्राप्नोतीति विलसत्कलापः, जीवक एव यामिनीशो जीवक्यामिनीशो जीवन्धरचन्द्रः, यथा यथा येन प्रकारेण, विवृद्धि-मौल्यम्, आगात् प्राप्नोत्, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, उरुव्यानां वैरयानां निकायः समूहस्तस्य भर्ता स्वामी तस्य गन्धोक्तस्येत्यर्थः, मोदवार्धिर्हर्षपारावारः, उद्वेलं निर्मयाद् यथा स्यात्तथा, अवर्धत वृद्धिगतां बभूव । रूपकालङ्कारः ॥ ६९ ॥

उत्तानशयन इति—उत्तानशयने उर्ध्वमुखस्वाये, मुष्टिं बद्धकरपुटम्, विभ्रद् दधत्, तुष्टिकरः सुस्तरः, सुतो नन्दनः, उद्यत्समुत्पन्नमानं कुड्मलयुग्मं मुकुलयुगलं वसिन्, एवंभूतो यः त्रिया लक्ष्याः पद्माकरः कमलोपलक्षितकासारस्तस्य तुलामुपमां, दधौ धृतवात् ॥ १०० ॥

मुग्धस्मितमिति—एष सूनुः—अयं बालकः, मुखमेव सरोजं मुखसरोजं वदनारविन्दं तस्मात्प्रलक्ष्म्याः पतन्त्या मरन्दधारया आसवसन्ततेरनुकारि विडम्बयितुं, मुखमेव बभ्रमेव चन्द्रिचन्द्रस्तस्य चन्द्रिकाया ज्योत्स्नाया आभेवामा दीप्तिर्वन्धु तद्ध, माता च पिता चेति पितरौ तयोः 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः, प्रमोद-करमानन्दधायकम्, कीर्तेर्विशसः, विकासमिव प्रस्फुरणमिव, आत्यलक्ष्म्या मुखश्रियाः, हासमिव हसित-मिव, मुग्धस्त तस्मितश्चेति मुग्धस्मितं सुन्दरमन्दहसितम्, बभार दधार 'मुग्धः सुन्दरमुदयोः' इत्यमरः । उपमोपेक्षे ॥ १०१ ॥

पयोधरं धयन् सूनुः पयो गण्डूषितं मुहुः ।
उद्विरन्कीर्तिकल्लोलं किरञ्जिव चिदिद्युते ॥१०२॥
सञ्चरन् स हि जानुभ्याममले मणिकुट्टिमे ।
प्रतिबिम्बं परापत्यबुद्धया संताडयन्बभौ ॥१०३॥

क्रमेण सोऽयं मणिकुट्टिमाङ्गणे नखस्फुरत्काञ्चिकरीभिरञ्चिते ।
स्खलत्पदं कोमलपादपङ्कजक्रमं ततान प्रसवास्तृते यथा ॥१०४॥

तावत्सुनन्दापि जलगर्भेव कादम्बिनी रज्जगर्भेव वसुमती मलगर्भेव वल्लरी तेजोगर्भेव शुनासीरकाष्ठा श्रेष्ठिसती शनैरन्तर्बत्नीधुरामाविभ्राणा क्रमेण नवमासेष्वतीतेषु नन्दाढ्यं नाम नन्दनं जनयामास ।

तत्सौभ्रात्रेण विभ्राजन्मन्मनालापलालितः ।
जीवकस्तनयैरन्यैर्मुदा चिक्रीड पांसुषु ॥१०५॥

अथ पञ्चमे वयसि सञ्चरन्प्रत्यक्षपञ्चशरः समुदञ्चियव्यक्तवचनप्रपञ्चः स्वयमागतस्य सकल-

पयोधरमिति—पयोधरं मातुः स्तनम्, धयन् पिबन्, सूनुः पुत्रः, मुहुर्बहुवारम्, गण्डूषितं कुरलकयदाचरितम्, पयो दुग्धम्, उद्विरन् उद्वमन्, कीर्तिकल्लोलं यशस्तरङ्गम्, किरञ्जिव चिपञ्जिव, बभौ शशुभे ॥ १०२ ॥

सञ्चरन्निति—अमले स्वच्छे, मणिकुट्टिमे रत्नखचितभूभागे, जानुभ्यां जङ्घुभ्याम्, 'जघनं जानु जङ्घुच' इति धनञ्जयः, सञ्चरन् समन्ताद् अमन्, स सूनुः, प्रतिबिम्बं स्वस्यैव प्रतिकृतिम्, परमन्यच्च तदपथं च पुत्रश्चेति परापत्यं तस्य बुद्धिर्विषया तथा अन्यपुत्रभ्रान्त्या, ताडयन् पीडयन्, बभौ शशुभे, हात्यव्ययं पादपूर्तां । भ्राम्तिमान् ॥ १०३ ॥

क्रमेणेति—सोऽयं बालकः, क्रमेण क्रमशः, नखानां नखराणां स्फुरन्मयः प्रसरन्मयः कान्तयो दास्य एव भूयो वारिप्रवाहास्ताभिः अञ्चिते शोभिते, अतएव प्रसवंः पुष्पैरास्तृतं व्याप्तं तस्मिन् यथा दृश्यमाने मणिकुट्टिमाङ्गणे रत्नखचितवत्खरे स्खलत्पदं पतञ्चरणं यथा स्यात्तथा, कोमलपादपङ्कजयोर्मुदुलचरणकमलयोः क्रमं विच्छेपम्, ततान विस्तारयामास । उर्येहा ॥ १०४ ॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, श्रेष्ठिनः सर्ता श्रेष्ठिसती गन्धोक्तवैश्यपतिपत्नी, सुनन्दापि सुनन्दाभिधानापि, जलं तोयं गर्भे मध्ये यस्यास्तथाभूता कादम्बिनीव मेघमालेव, रत्नं मणिगर्भे यस्या स्तथाभूता वसुमतीव पृथिवीव, फलं गर्भे मध्ये यस्यास्तथाभूता, वल्लरीव लतेव, तेजो दिवाकराभिधानं गर्भे यस्यास्तथाभूता शुनासीरकाष्ठेव पुरन्दरदिशेव प्राचावेति यावत्, शनैः क्रमशः, अन्तर्बत्नीधुरां गर्भिणीभारम्, अन्तरस्ति गर्भो यस्या अन्तर्बत्नी 'अन्तर्बत्पतिवतोर्नुक्' इति निघासितम्, आविभ्राणा-आदधाना सर्ता, क्रमेण क्रमशः, नवमासेषु, अतीतेषु अपरातेषु ससु, नन्दाढ्यं नाम नन्दनं तनयम्, जनयामास प्रासूत ।

तत्सौभ्रात्रेण—सुभ्रातृभ्योः कार्यं वा सौभ्रात्रं, तस्य नन्दाढ्यस्य सौभ्रात्रं सुसहोदरत्वं तेन, विभ्रा-जन् शोभमानः, मन्मनालापेनास्वप्नाचरवारं वा लालितः शोभितः, जीवकः विजयासुतः, अन्यैरितरैः, तनयैः पुत्रैः, सह पांसुषु धूलिषु, चिक्रीड क्रीडति स्म । बाला हि पांसुषु रमन्ते तरामिति जातिः ॥ १०५ ॥

अथ पञ्चमे वयसीति—अथानन्तरम्, पञ्चमे वयसि सञ्चरन् पञ्चमवर्षवस्थायां संचारं कुर्वाणः, समुदञ्चितः सम्यक्प्रकारेण प्रकटितो व्यक्तवचनानां स्पष्टवचसां प्रपञ्चः समूहो यस्य सः, कर्णधारवकिशोरस्य शृगेन्द्रमाणवकश्चेवाकृतिः संस्थानं तेव इति यावत्, यस्य सः, अयं जीवकः, स्वेच्छया, आगतस्य प्राप्तस्य, सकलकला एव विशिक्तवैश्वस्य एव कल्लोलिन्मयः सरितस्तसाय, शैलः पर्वतस्तस्य, शैलो हि सरितासुदस-

कलाकल्लोलिनोशैलस्यार्यनन्दिनामधेयस्याचार्यवर्यस्वोपकण्ठे कण्ठीरघकिशोराकृतिरयं प्रत्यूहन्यूह-
परिहाराय परिकलितसिद्धनमस्यः सिद्धमातृकाप्रसिद्धां सरस्वतीं परिशीलयामास ।

लेभे जीवन्धरो वाणी क्रमनिर्जितसिन्धुरः ।

नमस्यत गुणं सोऽयं मनस्यमितभक्तितः ॥१०६॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
सरस्वतीलम्भो नाम प्रथमो लम्भः ।

स्थानत्वेन प्रसिद्धः, आर्यनन्दीति नामधेयं नाम यस्य तस्य आचार्यवर्यस्य सूरिश्रेष्ठस्य, उपकण्ठे सर्मापे,
प्रत्यूहन्यूहस्य विमलसमूहस्य परिहारो निवारणं तस्मै, परिकलिता कृता सिद्धनमस्या सिद्धपरमेष्ठिपूजा येन
तथाभूतः सन्, 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्या चार्हणा समा' इत्यमरः, सिद्धमातृकया अनादिघर्णपरम्परया
प्रसिद्धा प्रख्याता ताम्, सरस्वतीं परिशीलयामास, परिशीलनं चकार, सरस्वत्या अभ्यासमकार्षीदिति भावः ।

लेभे—क्रमेण गत्या निर्जितः पराजितः सिन्धुरो हस्ता येन सः, सोऽयं जीवन्धरः, वाणी सर-
स्वताम्, लेभे, प्राप्तवान्, मनसि चित्ते, अमितभक्तितोऽऽर्त्ताममस्या, गुरुम्, आर्यनन्दिनम् अनमस्यत्
नमश्चकार 'नमो वरिवसश्चित्रङ्गः क्यञ्' इति क्यञ् ॥ १०६ ॥

इति महाकविश्वासी हरिचन्द्रश्चेति महाकविहरिचन्द्रस्तेन विरचिते सुविहिते चम्पुर्जावन्धरे जीवन्धर-
चम्पूनाम सन्दर्भे सरस्वत्या लम्भः प्राप्तिर्वास्तिस्तथाभूतो नाम प्रथमो लम्भः प्रथमप्रकरणम्, समाप्तः ।
इतिशब्दः समाप्त्यर्थवाचकः ।

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
सरस्वतीलम्भो नाम प्रथमो लम्भः ।

द्वितीयो लम्भः

अथ दृष्टतमं किञ्चन विद्यासदनमासाद्य वयस्यसंसद्वर्तसितं, जीवन्धरः सकलकलाकलापैर-
परकलाविलुब्धैरिव स्वयं निवासगृह्यतया परिगृहीतादखिलपण्डिताखण्डलादस्मादाचार्यवर्या-
दखिलाः कलाः, वसन्तादिव वनप्रियः कलरवलीलाः, घनसमयादिव केकितरणः केकाः, अध्यर्गाष्ट ।

तच्चित्ताम्बुजमापेदे सूर्योलोकाद्विनिद्रताम् ।

प्रासूत च कलाजालमकरन्दभरीं ततः ॥ १ ॥

समस्तविद्यावनितासमागमे निरस्तविघ्ना गुरुभक्तिरेव ।

विलोभनीयस्य वधुभिरन्ततः सुतस्य तस्य प्रवभूव दूती ॥ २ ॥

पराभूते जीवन्धरशराभृता पर्वशशिनि

कलाचानुगुण्याद्विलसदमृतं वाचमगमत् ।

मुखं कान्तिः प्राप्ता सकलजगदानन्दकरता

तदीयाङ्गं प्रापत्यदनस्वमभूत्सोऽपि शशाभृत् ॥ ३ ॥

अथेति—अथ सिद्धमातृकाज्ञानानन्तरम्, दृष्टतममविमनोहरम्, वयस्यानां सखीनां संसदा सम्-
हेनावनंसितं शोभितम्, किञ्चन किमपि, विद्यासदनं विद्यालयम्, आसाद्य प्राप्य, जीवन्धरः सत्यन्धरसुतः,
अपराश्च ता भिन्नाश्च ताः कलाश्च वैदग्ध्यश्रेयपरकलास्तासु विलुब्धैरिवासकतैरिव, सकलकलानां निखिल-
वैदग्धीनां कलापाः समूहास्तैः, स्वयं स्वत एव परम्रेणामन्तरेणैवेति यावत्, निवासगृह्यतया वासभव-
नन्वेन, परिगृहीतास्वीकृतान्, अखिलपण्डितेषु समस्तसूरिपञ्चाखण्डलः सहजाङ्गः श्रेष्ठ इति यावत् तस्मात्,
अस्मान् आचार्यवर्यान् भार्यनन्दिनामविद्वद्भिरात्, अखिलाः सर्वाः, कला विद्या वैदग्धीनां, वसन्तान् सुर-
भिमामान्, कलरवलीला मधुरशब्दकेलाः, वनप्रियः क्लोकिल इव, घनसमयाजलदकालात्, केका मयूरवार्णाः,
'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः, केकितरण इव मयूरयुवेव अध्यर्गाष्ट अध्यैष्ट 'इह् अध्ययने' इत्यस्य लुकि
रूपम्, 'विभाषा लुक्लुङोः' इति वैकल्पिको गणकदेशः, 'धुमास्थागापाजक्षतिसां हलि' इत्यात् ईश्वरम् ।

तच्चित्ताम्बुमिति—यतः कारणात्, तस्य जीवन्धरस्य चित्तमेव मन एवाम्बुजं कमलम्, सूरेशाचा-
र्यस्यालोको दर्शनमेव सूर्यस्य दिवाकरस्वालोकः प्रकाशस्तस्मात्, विनिद्रतां सावधानताम् पक्षे विकासिताम्,
आपेदे प्राप, ततः कारणात्, कलाजालमेव विद्यासमूह एव मकरन्दस्य मधुनो भरी धारा ताम्, प्रासूत च,
जनयामास च, रूपकालङ्कारः ॥ १ ॥

समस्तविद्येति—वधुभिर्नारीभिः, विलोभनीयस्याकर्षणीयस्य, तस्य सुतस्य जीवन्धरस्य, समस्त
विद्या एव वनिता योषितस्तामिस्तासां वा समागमः संयोगस्तस्मिन्, गुरोर्भक्तिगुरुभक्तिगुरुप्रोत्थतिशाय
एव, निरस्तं वृत्तकृतं विघ्नमन्तरायो यथा सा, दूती दीप्तकर्म्मणि प्रवृत्ता अन्ततः कार्यसिद्धिपर्यन्तम्, प्रव-
भूव । गुरुभक्तिप्रसादादेव तस्याखिला विद्याः प्राप्ता बभूवुरिति भावः । वंशस्थोपेन्द्रवज्रयोः संमिथणादुपजा-
तिवृत्तम् ॥ २ ॥

पराभूत इति—जीवन्धरः सात्यन्धरिरेव शशदृक्कम्पमात्सेन, कलानां चानुगुण्यं तस्मात्,
जीवन्धरे हि चतुःषष्टिः कला आसन् पर्वशशिनि तु षोडशैव, इत्थं कलाचानुगुण्यहेतोः, पर्वशशिनि राकानिशाकरे,
पराभूते पराजिते सति, तत्र विलसच्छोभमानम्, अमृतं पीयूषम्, वाचं वचनं, जीवन्धरस्येति यावत्,
अगमत् प्रापत्, कान्तिर्दीप्तिः, मुखं वदनम्, प्राप्ता गता, सकलजगतो निखिललोकस्यानन्दकरता सुखवि-
धायकता, तदीयाङ्गं जीवन्धरशरीरम्, प्रापजगाम, स पराजितः, शशाभृदपि पर्वचन्द्रोऽपि, स्वयम्, पद-
नक्षं चरणनखम्, अभूदजायत । रूपकालङ्कारः शिल्परिणीचन्द्रः ॥ ३ ॥

इति निजविद्याललितलतामस्य हृदयालवालपल्लवितामवलोक्य, प्रीतेः परां काष्ठामधितिष्ठमानः प्रसन्नचित्तवृत्तिरयं सूरिः, एकदा विजने निजप्रान्तमावसन्तमन्तेवासिनमित्थमचीकथत् ।

श्रुताम्बुधेः पारगत शृणु त्वं प्रवीण कस्यापि चरित्रभावम् ।

अवाप्य यः श्रोत्रपथेन चित्तं दयानटीनर्तनसूत्रधारः ॥ ४ ॥

विद्याधराणां विनिवासलोके कालं नृपः कश्चिद्जीगमद्यः ।

कृत्येन नाम्नापि च लोकपालो विद्याधरोऽमूर्द्धिबुधेश्वरोऽपि ॥ ५ ॥

एकदा महीपतिरयमुद्यशिखरिशेखरं हरिदम्ब इव हर्यक्षासनमलङ्कुर्वन्, गगनजलधिजलनीलोपटलमिव वियद्वनविहरमाणस्तम्बेरममिव सुरलोकसमारोहणार्थमाकलितसोपाननीलोपलमिषकञ्चन जलधरं नीलमपि नयनेन पीतमातन्वन्, क्षीवाणां क्षितिपानामैश्वर्यं क्षणक्षीणमिति बोधयन्तमिव तत्क्षणमन्तर्हितमवलोक्य निजनन्दनक्षिप्रराज्यभारो विजृम्भितवैराग्यसाम्राज्यप्रतिष्ठामधितिष्ठन्, सकलसांसारिकदुःखशमनदीक्षां जैनीं दीक्षामाससाद् ।

इतीति—इत्येवं प्रकारेण, निजविद्यैव स्वविद्यैव ललितलता सुन्दरबल्लरी ताम्, अस्य जीवन्धरस्य, हृदयमेव चित्तमेवालवालमावापस्तस्मिन् पल्लवित्तां किसलयिताम्, आलोक्य दृष्ट्वा, प्रीतेः प्रसन्नतायाः परामन्याम्, काष्ठामधिमम्, अधितिष्ठमानः प्राप्नुवन्, प्रसन्ना निर्मला चित्तवृत्तिर्मनःप्रवृत्तिर्यस्य तथाभूतः, अयं सूरिराचार्यः, एकदा एकस्मिन् काले, विजने निर्जने, निजप्रान्तं स्वाम्यर्णम्, आवसन्तं विद्यमानम्, अन्तेवासिनं छात्रं जीवन्धरमिति यावत्, इत्यमनेन प्रकारेण, अचीकथत् कथयामास । प्रायेण जैनकाव्येषु 'अचीकथत्' इति प्रयोगो दृश्यते स कथं सिध्यतीति न वेत्ति । पाणिनीयव्याकरणे तु 'अचकथत्' इत्येव साधुः ।

श्रुताम्बुधेरिति—हे श्रुतमेवाम्बुधिस्तस्य शास्त्रसागरस्य, पारंगतः पारगतस्तत्सम्बुद्धौ पारगामिन्, प्रवीण निपुण त्वम्, कस्यापि जनस्य, चरित्रभावं जीवनोपाख्यानम्, शृणु समाकर्ण्य, यश्चरित्रभावः, श्रोत्रपथेन कर्णमार्गेण, चित्तं हृदयम्, अवाप्य लब्ध्वा, दयानढ्याः करुणाशील्यया नर्तने नाट्ये सूत्रधारो नाट्यव्यस्थापकं भवेदिति शेषः । 'नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थं सूत्रधारो निगद्यते' । इति सूत्रधारस्य लक्षणम् । यं श्रुत्वा भवच्चेतसि दयामन्वारो भविष्यतीति भावः ॥ ४ ॥

विद्याधराणामिति—विद्याधराणां स्वधराणाम्, विनिवासलोके निवासक्षेत्रे, विजयार्थगिराविति यावत्, कश्चिन्कोऽपि, नृपो राजा, कालं समयम्, अजीगमद् व्यपगमयामास । यो नृपः, कृत्येन कार्येण, नाम्नापि च नामधेयेनापि च, लोकपालो लोकं पालयतीति लोकपालः, लोकपालनामधेयः, अभूद् आसीन्, किञ्च, विगतो बुधेश्वरो विदुषेश्वरो मूर्खोऽपि विद्याधरो विद्याधारकः पण्डित इति यावत्, अभूदिति विरोधः । विदुषाणां विदुषामाश्वरः स्वामीति परिहारः ॥ ५ ॥

एकदेति—एकदैकस्मिन्काले, उद्यशिखरिणः शिखरमित्युद्यशिखरिशिखरं पूर्वाञ्चलचूलिकाम्, हरिदम्ब इव भास्वानिव, 'भास्वद्विवस्वःसप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः । हर्यक्षासनं सिंहासनम् । मलङ्कुर्वन् शोभयन्, अयं लोकपालः, महीपतिर्नृपः, गगनमेव जलनिधिगगनजलनिधिराकाशसमुद्रस्तस्य जलनीलोपटलमिव शेषालसमूहमिव, वियद्वने गगनकानने विहरमाणश्चासौ स्तम्बेरमश्चेति विहरमाणस्तम्बेरमो भ्रमन्मातङ्गस्तमिव, सुरलोकस्य देवसमूहस्य, स्वर्गस्य वा समारोहणार्थमुपटलार्थम्, आकलितं निर्मितं यानि सोपानानि निःश्रेणवस्तेषां नीलोपलमिव नीलप्रस्तरमिव, कञ्चन कमपि, जलधरं मेघम्, नीलमपि श्याममपि, नयनेन नेत्रेण, पीतं पीतगुणविशिष्टं पद्मेऽवलोकितम्, आतन्वन् कुर्वन्, क्षीवाणां मत्तानाम्, क्षितिपानां महीपतीनाम्, ऐश्वर्यं वैभवम्, क्षणक्षीणमल्पकालमद्भुरम्, इत्येवम्, बोधयन्तमिव जपयन्तमिव, तत्क्षणं तत्कालम्, अन्तर्हितं तिरोहितं नष्टमिति यावत्, अवलोक्य दृष्ट्वा निजनन्दने स्वकीयपुत्रे कितो राज्यभारो येन सः, विजृम्भितं वृद्धिर्गतं यद् वैराग्यसाम्राज्यं निर्बन्धैर्भवत् तस्मिन् प्रतिष्ठामास्थाम्, अधितिष्ठन्, प्राप्नुवन् सन्, सकलानि समस्तानि यानि सांसारिकदुःखानि भवोज्ज्वालाशमणिं तेषां शमने दमने दक्षा समर्था ताम्, जिनस्येमां जैनीं जिनसम्बन्धिनीम्, दीक्षां तपस्याम्, आससाद् प्राप ।

तपांसि भूपः स हि तप्यमानस्तपस्वया प्रापितरुग्विलासः ।

विपाकतः सञ्चितकर्मणां तद्गुणन्तरं भस्मकमाट्टीके ॥ ६ ॥

तदनु दिने दिने प्रवर्धमानं भस्मकरोगमल्पेन तपसा विस्फुल्लिङ्गेनेषार्द्रैर्न्धनं खद्योतेनेव संतमसं नखरञ्जिकयेव महारण्यं शमयितुमशक्नुवानः, पूर्वं राज्यमिव तपःसाम्राज्यमपि परित्यजन्, पापण्डितपसा समाच्छादितः, स्वैराहारान्नाफल इव गुल्मान्तर्हितो विष्किरान्समादानो यथेष्टमवर्तिष्ट ।

तदनु नगरारामं सोऽयं जगाम दृढक्षुधा

क्वचिदविरलैरक्तारोकोल्लसन्नवपल्लवैः ।

विशद्वियतः सन्ध्यारागाञ्चितस्य सुलक्षणं

क्वचन कुसुमैरन्यारामान्दसन्तमिव स्थितम् ॥ ७ ॥

यस्मिन्पिके पञ्चममञ्जुगानं समाश्रिते मन्दमरुद्भुक्तसः ।

आनाटयत्याततभृङ्गनादकलारवां लोललतावधूटीम् ॥ ८ ॥

यश्च किल कुत्रचिन्निरन्तरनिष्पतन्पुष्पपरिष्कृततया वनदेवतासमाराधनाय विस्तृतदुकूलसंस्तरणमिव विभ्राणः, क्वचन कुमुमासवपानमत्तमधुपान्धीकृततया समुदञ्चिताञ्जनपुञ्जमिव

तपांसीति—तपास्यनशनादीनि, तप्यमानः कुर्वाणः, तपस्वया तपश्चरणेन, प्रापिता लभिता रुग्विलासा कान्तिप्रकारा यं तथाभूतः, स पूर्वोक्तः, भूपो नृपः, लोकपालमुनिरिति यावत्, सञ्चितानि पुरा बद्धानि यानि कर्माणि सातेतरवेद्यादीनि तेषाम्, विपाकत उदयात्, तत्प्रसिद्धम्, भस्मकं भस्मकनामकम्, रुगन्तरं रोगान्तरम्, आट्टीके प्राप । आहू पूर्वकस्य 'टीकृ गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ ६ ॥

तद्वन्धिति—तदनु तदनन्तरम्, दिने दिने प्रतिदिवसम्, प्रवर्धत इति प्रवर्धमानम् पृथमानम्, भस्मकरोगं भस्मकव्याधिम्, अल्पेन तुच्छेन, तपसा तपश्चरणेन, विस्फुल्लिङ्गेनाग्निकणेन, आर्द्रैर्न्धनमिव सरन्धेभसमूहमिव, खद्योतेन ज्योतिरिङ्गणेन, संतमसमिव निविडध्वान्तमिव, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच् समासान्तः, नखरञ्जिकया नखरच्छेदिकया, महारण्यमिव वीर्यकाननमिव, शमयितुं शान्तं कर्तुम्, अशक्नुवानो ऽमसथो भवन्, पूर्वं प्राग्, राज्यमिव साम्राज्यमिव, तपःसाम्राज्यमपि तपश्चरणवैभवमपि, परित्यजन्मुञ्चन्, पापण्डितपसा-मायावितपश्चरणेन, समाच्छादितस्तिरोहितः सन्, गुल्मान्तर्हितः क्षुपाच्छादितः, नाफलः शाकुनिकः, विष्किरानिव शकुन्तानिव, स्वैराहारान् स्वच्छन्दाहारान् जैनप्रक्रियाविस्त्रानिति यावत्, समादानो गृह्णानः, यथेष्टं स्वैरम्, यथा स्वात्तया, अवर्तिष्ट प्रवृत्तिमकरोत् ।

तदनु नगराराममिति—तदनु तदनन्तरम्, सोऽयं लोकपालो मुनिचरः, दृढक्षुधा भूयिष्ठदुष्कया, क्वचिदकुत्रचिद्, अविरलैः सवनीः, रक्ताशोकेषु लोहितवज्जुलेपूक्षसस्तः शोभमाना ये नवपल्लवा नूतनकिसलयास्तैः, सन्ध्या पितृप्रसूस्तस्या रागेणारुणिन्नाञ्चितं सहितं तस्य, विशद्वियतो निर्मलगानस्य, सुलक्षणं सदृशम्, क्वचन कुत्रचित्, कुसुमैः पुष्पैः, अन्यारामान् इतरोपवनानि, हसन्तमिव तिरस्कुर्वन्तमिव, स्थितं विद्यमानम्, नगरारामं नगरोपवनम्, जगाम ययौ । उप्रेक्षालंकारः ॥ ७ ॥

यस्मिञ्चिति—यस्मिन् नगरारामे, पिके वनप्रिये कोकिल इति यावत्, पञ्चममञ्जुगानञ्चेति पञ्चममञ्जुगानम् पञ्चमस्वरविशिष्टमनोहरगानम्, समाश्रिते प्राप्ते सति, 'यस्य च भावे भाव लक्षणम्' इति सप्तमां, मन्दक्षासो मरुत्वेति मन्दमरुद्, स एव भुक्तस इति मन्दमरुद्भुक्तसः, मन्थरपवननटः, आततो विस्तारितो भृङ्गनादो भ्रमरशब्द एव कलारवो मधुरशब्दो यथा ताम्, लोललता चञ्चलवह्नयैव वधूटी युवतिस्तम्, आनाटयति नर्तयति । रूपकालंकारः ॥ ८ ॥

यश्च किलेति—यश्च नगरारामः, किलेति वाक्यालंकारे वातांशां वा, कुत्रचित्कचित्, निरन्तरं निर्व्यवधानं यथा स्वात्तया निष्पतन्निरर्षेभिः पुष्पैः कुसुमैः परिष्कृततया विशोभिततया, वनदेवतानां वनाधिष्ठातृदेवीनां समाराधनाय सेवनाय, विस्तृतमासानि संवत्सु संस्तरणं यौमास्तरणं तद्, विभ्राण इव दधान इव, क्वचन कस्मिंश्चित्स्थाने, कुमुमासवस्य पुष्परसस्य पानेन सेवनेन मत्ता हतमोहा ये मधुपा

संदधानः, कचिदतिविततकङ्कलीपल्लवतल्लजकचिभरीविराजिततया निजानुरागं प्रकटयन्निव, कचन विकचकोकनदकान्तिसंक्रान्तसरोवरशोभिततया कुङ्कुमशोदभरमिव समाकलयन्, कुत्रचन डोलार्थमिव लताप्रतानमातन्वन्नदश्यत ।

सुतान्तरैस्तत्र समाचरन्तं क्रीडां भवन्तं स हि संददर्श ।

नक्षत्रवृन्दैः परिशोभमानं यथा सुराणां पथि बालचन्द्रम् ॥ ६ ॥

कियद्विदूरं पुरमित्यनेन पृष्टो गिरं त्वं मधुरामुवकथ ।

मुखेऽम्बुजभ्रान्तिपतद्द्विरेफांस्तन्वन्सितान्दन्तमणिप्रभाभिः ॥१०॥

नगरोपवने बालक्रीडासमवलोकनात् ।

पुरमासन्नवृत्तीति वृद्धो नानुमिनोति कः ॥११॥

धूमदर्शनतो बह्वि नावगच्छति कः पुमान् ।

शीते वाते समायाते कः समीपे जलस्थितिम् ॥१२॥

इत्यादिवचनपीयूषधारासंसेकेन त्वदीयरूपलक्षणसंपदवलोकनजनितसुखबीजेन च हृदया-
लवालजनितप्रीतिप्रतानिनीं तावकान्वयनिश्चयेन पुष्पितां चिकीर्षुं दुर्धर्षजाठरदहनवाधां शिशम-

भ्रमरास्तैरन्धीकृततया श्यामलीकृततया, समुदञ्चितं समुत्क्षेपितं यदञ्जनं कज्जलं तस्य पुञ्जो राशिस्तम्, संदधान इव विभ्राण इव, क्वचिकुत्रचिन्, अतिविततानामतिविस्तृतानां कङ्कलीपल्लवतल्लजानामशोक-
किसलयश्रेष्ठानां रुचिभरीभिः कान्तिसन्ततिभिर्विराजिततया शोभिततया, निजानुरागं स्वकीयप्रेमाणम्, प्रकटयन्निव प्रकाशयन्निव, क्वचन कुत्रचित्, विकचकोकनदानां प्रस्फुटितरकारविन्दानां कान्तिभिर्दीप्तिभिः
संक्रान्ता न्यासा ये सरोवराः कासारास्तैः शोभिततयालंकृततया, कुङ्कुमशोदस्य कारभारचूर्णस्य भरं वारि-
प्रवाहम्, समाकलयन्निव दधदिव, कुत्रचिक्वचित्, डोलार्थमिव वनदेवतान्दोलिकार्थमिव, लताप्रतानं
वर्णासमूहम्, भातम्बन्विस्तारयन्, अदश्यतावलोकयत ।

सुतान्तरैरिति—स मुनिचरः, हि निश्चयेन, तत्र नगरोपवने, सुतान्तरैरन्ध्रैः पुत्रैः सह, क्रीडां
केलिम्, समाचरन्तं कुर्वन्तम्, भवन्तम्, सुराणां देवानाम्, पथि मार्गे, गगन इति यावन्, नक्षत्रवृन्दैरुद्बु-
समूहैः, परिशोभमानं विराजन्तम्, बालचन्द्रं यथा द्वितीयेन्दुमिव, भवन्तं स्वाम्, संददर्शं सम्पराव-
लोकयामास ॥ ६ ॥

कियद्विदूरमिति—पुरं नगरम्, कियद्विदूरं कियद्विप्रकृष्टम्, इतीत्यम्, अनेन मुनिचरेण, पृष्टोऽनुयुक्तः,
त्वम् जीवन्धरः, मुखे वदने, अम्बुजभ्रान्त्या कमलभ्रमेण पतन्तो ऋग्यापातं कुर्वन्तो ये द्विरेफा भ्रमरास्तान्,
दन्ता इदना मणयो रत्नानांवेति दन्तमणयस्तेषां प्रभा दीप्तचस्ताभिः, सितान् धवलान्, तन्वन् कुर्वन्,
मधुरां मनोहराम्, गिरं वाणांम्, उवकथ कथयामान्निव । तद्गुणालंकारः ॥ १० ॥

नगरोपवन इति—नगरोपवने पुरोद्याने, बालानां शिशूनां क्रीडायाः केल्या विलोकनं दर्शनं
तस्मात्, पुरं नगरम्, भासन्ना निकटस्थवृत्तिः सज्जात्रो यस्य तत्, इत्येवम् को वृद्धो विशेषज्ञः, नानुमिनोति
नावबुध्यते । अपि तु सर्वं एव इति भावः ॥ ११ ॥

धूमदर्शनतः—धूमस्य धूमस्य दर्शनं विलोकनं तस्मात्, धूमाद्देवोरिति चावत्, कः पुमान् को
मनुष्यः, बह्विमग्निम्, नावगच्छति नो जानाति । शीते शिशिरे, वाते वायी, समायाते सति, समीपे पारधे,
जलस्य तोयस्य स्थितिः सज्जावस्ताम्, कः पुमान् नावगच्छतीति पूर्वार्थक्रियया सह सम्बन्धः । कार्या-
कारणस्य ज्ञानं सर्वेषामेव सुकरमिति भावः ॥ १२ ॥

इत्यादीनि—इत्यादिवचनमेव पीयूषधारा सुधामन्तलिस्तया संसेकः समुच्चयं तेन, रूपं च
लावण्यं च लक्षणाणि च सामुद्रिकशास्त्रप्रकटितशुभचिह्नानि चेति रूपलक्षणानि, तान्येव संपदं स्वदीया
भवदीया वा रूपलक्षणसंपदं, तस्या अवलोकनेन दर्शनेन जनितं समुत्पन्नं यत्सुखं शर्म तस्य बीजं कारणं
तेन च, हृदयमेव चित्तमेवालवालमावापस्तस्मिन् जनिता समुत्पन्ना वा प्रातिप्रतानिनीं प्रीतिकला ताम्,
तावकान्वयस्य त्वदीयवशस्य निश्चयो दृढज्ञानं येन, पुष्पाणि संजातानि यस्यां यं पुष्पिताम् कुसुमिवाहम्,

यिषुमाहारयाच्चापरतन्त्रितमानसमेन कुहनातापसं भवान्भवन्मानोय तदीयभोजनकृते पौरोग-
वमाविदेश ।

तदनु त्वयि भोजनाथ यत्नं कृतवत्यारभताभमेष भोक्तुम् ।

तव वाङ्मयगोस्तनीविमिश्रं मुखशोभामृतपानकं पिपासुः ॥१३॥

तावदर्भकस्वभावेन सर्वमुष्णमिदं कथं भुञ्जेऽहमिति रोदनवशेन नयनकञ्जयुगसञ्जातमक-
रन्दूपूरकानुकारिणीभिरभ्रुधाराभिर्नयनकमलवास्तव्यलक्ष्मीवत्स्थलस्थपुटितमालामुक्ता इव किरन्तं
भवन्तं समीक्ष्य, भिक्षुरयं विश्वातिशायिमिति महिम्सहितस्य भृशमपरोदननिदानस्यापि तव रोदनं
कथमिति चित्रभितीयते चित्तमित्याद्यभाषे ।

श्रुत्वा वाणीं तस्य मन्दस्मितेन तन्वन्निर्यत्कीरधारेति शङ्काम् ।

इत्थं वाचाऽमाचक्षे भवान् नै मोचामाध्वीमाधुगीमादधानाम् ॥१४॥

श्लेष्मच्छेदो नयनयुगलीनिर्मलत्वं च नासा-

शिङ्गाणानां भुवि निपतनं कोष्णता भोज्यवर्गे ।

चिकापुं कर्तुमिच्छुम्, दुर्धर्षा चासीं जाडरदहनस्य बाधा चेति दुर्धर्षजाडरदहनबाधा ताम् कठिनोद्ग्राग्नि-
पीडाम्, शिशमयिषुं शमयितुमिच्छुम्, आहारस्य भोजनस्य याचन्या प्रार्थनेन परतन्त्रितं वर्शाकृतं मानसं
चित्तं यस्य तम्, एनमिमम्, कुहनातापसं मिथ्यातापम्, भवान् जीवन्धरः, भवनं गृहम्, आनीय
प्रापय, तदीयभोजनकृते तं भोजयितुम्, पौरोगवं पाचकम्, आदिदेशाज्ञातवान् ।

तदनु त्वर्याति—तदनु तदनन्तरम्, त्वयि भवति, भोजनाय भोक्तुम्, यत्नमुद्यमम्, कृतवति
विहितवति सति, त्वयि भोक्तुमुद्यते मतीति यावन्, तव भवतः, वाङ्मयानि वचनान्येव गोस्तन्यो
द्राक्षास्तामिर्विमिश्रं मिलितम्, मुखशोभा वदनसौन्दर्यमेवामृतपानकं पीयूषप्रेषं तत् पिपासुः पानुमिच्छुः,
एष साधुः, अन्नं स्वाद्यपदार्थम्, भोक्तुमक्षुम्, आरभत प्रारम्भं चकार ॥ १३ ॥

तावदर्भकस्वभावेनेति—तावत् तावता कालेन, अर्भकस्वभावेन डिग्भनिसर्गेण 'पोतः पाकोऽर्भको
डिग्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः, सर्वं निव्विलम्, इदं भोजनम्, उष्णमर्शातम्, वर्तते, कथं केन
प्रकारेण, भुञ्जेऽसि 'भुजोऽनयने' इत्यात्मनेपदम्, इतीत्यम्, रोदनवशेन—आकन्दनार्थान्येन, नयनकञ्ज-
युगे लोचनकमलयुगले संज्ञानं समुपन्नं यन्मकरन्दं कौसुमं तस्य पूरकस्य प्रवाहस्यानुकारिण्योऽनुविधा-
यिन्यस्ताभिः, अश्रुधाराभिर्नयनसलिलसन्ततिभिः, नयनकमलवास्तव्या लोचनारविन्दकृतनिवासा या
लक्ष्मीः श्रास्तस्या वक्षःस्थले भुजान्तरप्रदेशे स्थपुटिता नतोन्नतभावेन विद्यमाना या माला मौक्तिकलक्
तस्या मुक्ता मुक्ताफलानीव, किरन्तं विलिपन्मम्, भवन्तम्, समीक्ष्य दृष्ट्वा, अयमेपः, भिक्षुः साधुः,
विश्वातिशायिनी सर्वाधिका या मतिर्बुद्धिस्तस्या महिम्ना माहात्म्येन महितस्य शोभितस्य, भृशमत्यन्तम्,
सर्वथेति यावत्, अपगतानि दूर्भाभूतानि रोदननिदानानि रोदनादिकारणानि यस्य तथाभूतस्यापि 'निदानं
त्वादिकारणम्' इत्यमरः तव भवतः, रोदनमश्रुभिर्मोचनम्, कथं केन कारणेन, इतीत्यम्, चित्रस्यालेख्यस्य
भित्तिरिव कुञ्जविषाचरतीति चित्रभितीयते, चित्तं हृद्यम्, मदीयमिति शेषः इत्येवम्, आद्यभाषे जगाद् ।

श्रुत्वेति—तस्य भिक्षोः, वाणीं गिरम्, श्रुत्वा निशम्य, भवान् त्वम्, मन्दस्मितेन मन्दहसितेन,
निर्यन्तां निर्गच्छन्तां चासीं शीरधारा च पयोधारा चेति निर्यन्तारधारा, इतीत्यम्, शङ्कं संशयम्,
तन्वन्निवस्तारयन्, सन्, मोचामाध्वीनां कदलीफलद्राक्षाणां माधुरीं माधुर्यम्, आदधानां विन्नतीम्,
इत्थं वक्ष्यमाणप्रकाराम्, वाचाम् वचनम्, भागुरिते हलन्तादपि टाप् प्रत्ययो भवति । तथा चोक्तम्,
'वष्टि भागुरिरत्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वान्ना निशा दिशा' ॥ इति । वै निश्चयेन,
आचक्षे कथयामास । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लिटि रूपम्, 'वा लिटि' इत्यस्य वैकल्पिकत्वेन
स्वादेशाभावपक्षे रूपम् । शालिनीच्छन्दः 'शालिन्युवन्ता औ गौ गोऽभिलोकैः', इति तल्लक्षणात् ॥ १४ ॥

श्लेष्मच्छेद इति—श्लेष्मच्छेदः कफापहारः, नयनयुगल्या नेत्रयुगलस्य निर्मलत्वं स्वच्छत्वं,
नासाशिङ्गाणां प्राणमलानाम्, भुवि पृथिव्याम्, निपतनं नितरां पतनम्, भोज्यवर्गे स्वाद्यपदार्थसमूहे,

शीर्षाबद्धभ्रमकरपयोदोषबाधानिवृत्ति-

रन्येऽप्यस्मिन्परिचितगुणा रोदने संभवन्ति ॥१५॥

इति वचनमयसुधां श्रवणपुटे सिञ्चता भिक्षोरपारबुभुक्षासमीक्षणजनितवैलक्ष्यप्रापितजोष-
भावेन करुणावरुणालयेन भवता वितीर्णम्, शयकुशेशयकररुहरुचिसुरसरिङ्गिण्डीरखण्डायमानम्,
करकल्पतरुस्तवकराङ्गावहं नखचन्द्रैः सह परिचयाय समागतचन्द्रबिम्बसंभावनासंपादकम्,
आशातरङ्गिणीशोषणशारदसमयखण्डायितं करकवलमासाद्य, सद्य एव वृत्तिमापन्नः कर्मन्दी, संदी-
पितजठरदहनशमनेन महोपकारं मन्यमानः, परमनन्यसामान्यसौजन्यतया परमोत्कृष्टफलां कलां
तुभ्यं प्रतिपादयामास ।

विद्यावल्ली पात्रसुक्षेत्रदत्ता प्रज्ञासिक्ता सूक्तिभिः पुष्पिता च ।

आशायोषित्कर्णभूषायमाणां कीर्तिप्रोद्यःमञ्जरीमादधाति ॥१६॥

विद्याकल्पतरुः समुन्नतिमितः प्राप्तोऽपि गम्या नतैः

पुष्पाप्यत्र समेत्य मञ्जुलमहोऽमुत्र प्रसूते फलम् ।

किं चायं खलु मूलमाश्रितवतां संतापमन्तस्तनो-

त्यूर्ध्वं संचरतां नृणां पुनरसौ तापं धुनोतेतमाम् ॥१७॥

कोष्णता मन्दीष्णता 'कोष्णं कर्माष्णं मन्दीष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः । शीर्षे शिरस्याबद्धो यो भ्रमो
भ्रमरोगस्तस्य करो विधायको यो पयोदोषो जलदोषस्तस्य बाधायाः पीडाया निवृत्तिर्वर्द्धकरणम्, अन्येऽर्पात
रेऽपि, परिचिताश्च ते गुणारचेति परिचितगुणा अनुभूतलाभाः अस्मिन् रोदन आक्रन्दने, संभवन्ति सम्यक्-
प्रकारेण जायन्ते । न नो रोदनं व्यर्थमिति भावः । मन्दाक्रान्ताच्छब्दः 'मन्दाक्रान्ताजलधिपदार्गोभ्र्मीं नतीं
ताद्रुरु चेत' इति लक्षणात् ।

इति वचनंति—इति पूर्वोक्ताम्, वचनमयसुधां वाणानयपीयूषम्, श्रवणपुटे कर्णपुटे, सिञ्चता
श्रता, भिक्षोः साधोः, अपारबुभुक्षायाः सीमातीतक्षुधः समीक्षणेन, समवलोकनेन जनितमुत्पादितं
यद्वैलक्ष्यं विस्मयस्तेन प्रापितो लम्बितो जोषभावस्पूर्णाभावो यं तेन, करुणाया दयाया वरुणालयः समुद्रस्तेन,
भवता त्वया, वितीर्णं प्रदत्तम्, शयकुशेशयस्य हस्तकमलस्य कररुहा नखानि तेषां रुचिः कान्तिरेव सुर-
सरिङ्गिता तस्या ङिण्डीरः कफस्तस्य खण्डायमानं शकलायमानम्, कर एव कल्पतरुः करकल्पतरुः पाणि-
सुरपादपस्तस्य स्तवकस्य पुष्पगुलुच्छस्य शङ्गावहः सन्देहाधायकस्तम्, नखचन्द्रैर्नखरेन्दुभिः, सह साकम्,
परिचयाय मेलनाय, समागतं समायातं यच्चन्द्रबिम्बं शशिमण्डलं तस्य संभावनायाः समुप्रेक्षायाः संपादकं
जनकम्, आशातरङ्गिण्यास्तृष्णानद्याः शोषणेऽर्पाकरणे शारदसमयखण्डायितं जलदान्तकालखण्डवदाचरितम्,
करकवलं हस्तप्राप्तम्, आस्वाद्य भक्षयित्वा, सद्य एव कटिन्वेव, नृत्तिं सन्तोषम्, आपन्नः प्राप्तः, कर्मन्दी
भिक्षुः, संदीपितो वृद्धिङ्गतो यो जठरदहन उदराग्निस्तस्य शमनेन शाश्वत्या, महोपकारं भूरिकल्याणम्,
मन्यमानो बुध्यमानः, सन्, परमन्यर्थम्, अनन्यसामान्यमनुपमं यन्सीजन्यं साधुर्ध्वं तस्य भावस्तत्ता नया,
परमोत्कृष्टं श्रेष्ठतरं फलं परिणामो यस्यास्ताम्, कलां विद्याम्, तुभ्यं भवते, प्रतिपादयामास समर्पयामास ।

विद्यावल्लीति—पात्रं योग्यशिष्य एव सुषेत्रं सुभूमिस्तस्मिन् दत्तोऽपि, प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी
बुद्धिस्तया सिक्ताशिता, सूक्तिभिः सुभाषितैः पुष्पिता च कुसुमिता च, विद्यावल्ली विद्यालता, आशायोपितां
दिगङ्गानां कर्णभूषायमाणां श्रवणालङ्कारवदाचरन्तीम्, कीर्तिरेव यथा एव प्रोद्यन्मञ्जरीं प्रादुर्भवन्मञ्जरीम्,
आदधाति विभक्तिं । रूपकालंकारः । शालिनीच्छब्दः ॥ १६ ॥

विद्याकल्पतरुरिति—विद्यैव कल्पतरुरिति विद्याकल्पतरुर्विद्याकल्पवृक्षः, इतो लोके, समुन्नति-
सुसुङ्गताम्, प्राप्तोऽपि लब्धोऽपि, नतैर्धाम्नैः पक्षे नर्तैः गम्यः प्राप्यः समुन्नतो वृष्टो वाम्नैः कथं प्राप्य इति
विरोधः परिहारश्च नतैर्नर्तैर्विनयवद्विजर्जगम्यः सेवनीय इति । स एव च विद्याकल्पतरुः, अत्र लोके,
पुष्पाणि कुसुमानि, समेत्य प्राप्य, अमुत्र परलोके, मञ्जुलं मनोहरम्, फलम्, प्रसूते जनयति, इत्यहो
आश्चर्यम्, यत्र पुष्पलाभस्तत्रैव फलेपलब्धिरुचिता विद्याकल्पतरौ च विपरीतेत्याश्चर्यम्, परिहारस्तु

इति गुरोर्दन्तमाकर्ण्य कर्णरसायनम्, मौनमेघोत्तरमादधानो, वदनवनजे मनससरसि च प्रभ्रयमृणालीमधिसुखमादधती शैष्योपाध्यायिका मराली खेलयन्, गुरुशुद्धिबिज्ञानेन लब्धमणि-परिशुद्धिज्ञानेनैव मोदजलधेः परं पारं गतोऽपि, गुरुपदिष्टे सागारधर्मसागरे ममज्ज सज्जनहृदय-चन्दनो नन्दनः ।

तदनु विजनं देशं नीत्वा गुरुः सुतपुङ्गवं
व्यवृणुत गिरा राजोदन्तं दुरन्तमिदंतया ।

विदितजनकोदन्तः सत्यन्धरस्य सुतस्तदा

सुलभजनुषा रोषेणासीज्जगन्ति दहन्निव ॥१८॥

एवं गुरुवचनेन स्वस्य राजपुत्रत्वं काष्ठाङ्गारस्य राजहन्तृत्वं च निश्चित्य, समेधमानक्रोध-धनञ्जयस्येव संदीपितशरान्नेरपि तमेनमिन्धनं चिकीर्षुः क्रोधाऽधगन्धसिन्धुर इव गुरुणा दुर्निवार-सरभससन्नाहः सात्यन्धरः, बन्धुरयुद्धारम्भसंरम्भात् विरराम । गुरुरपि तदीयदुर्धर्षामर्षविस्ता-

परलोके स्वर्गादिमुत्प्राप्तिर्जायत इति । किञ्चान्यच्च, खलु निश्चयेन, अयं विद्याकल्पतरुः, मूलं तलम्, आश्रित-वनां खेत्रमानानाम्, अन्तर्हृदये, संतापं दुःखं, तनोति विस्तारयति, पुनः किन्तु, ऊर्ध्वमुपरिष्टात्, संचरतां सन्चरणं कुर्वताम्, नृणां जनानाम्, असीं विद्याकल्पतरु, तापं दुःखम्, अतिशयेन धुर्नति इति धुर्नतेतमाम्, अत्यन्तं दूरीकरोतीति यावत्, अन्ये वृक्षा मूलगतानां संतापं हरन्त्यूर्ध्वं गच्छतां च संतापं विदधति, विद्याकल्पतरुश्च तद्विलक्षण इत्याश्चर्यं परिहारस्तु मूलमधः श्रितवतां संतापं विस्तारयति, उपरि-चरतां चाज्ञानाभिधानं तापं निवारयतीति । रूपकव्यतिरेकी, रूपकविरोधी वा शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । 'यूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणम् ॥ १७ ॥

इति गुरोरिति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, कर्णरसायनं श्रवणासृतम्, गुरोरुपाध्यायस्य, उदन्तं वृत्तान्तम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, वदनवनजे मुखकमले, मानससरसि च हृदयकासारे च, मुख इत्यधिसुखं तन्मनः, प्रभ्रयमृणालीं विनयविसम्, आदधतीम् धृतवतीम्, शैष्योपाध्यायिका शिष्यगुरुव्यवहृतिरेव मराली हंसी ताम्, खेलयन् क्रीडयन्, गुरोरुपाध्यायस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं तस्या विज्ञानं बोधस्तेन, लब्धमणेः प्राप्तरत्नस्य वा परिशुद्धिर्नैर्मल्यं तस्या ज्ञानं तेनेव, मोदजलधेरानन्दाम्बोधेः, परं द्वितीयं पारं तटम्, गतोऽपि प्राप्ताऽपि, सज्जनहृदयचन्दनः साधुजनमनोमलजः, नन्दनो जांबन्धरः, गुरुणोपदिष्टस्तस्मिन् गुरुप्रदशिते, सागारधर्म एव श्रावकधर्म एव सागरः समुद्रस्तस्मिन्, ममज्ज निमग्नोऽभूत् । सागारधर्मं दधारेति भावः ।

तदनु विजनमिति—तदनु गृहस्थधर्मोपदेशानन्तरम्, गुरुरायनन्दी, सुतपुङ्गवं पुत्रश्रेष्ठम्, जांबन्धरमिति यावत्, विजनं निर्जनम्, एकान्तमिति यावत्, देशं स्थानम्, नीत्वा प्रापय्य, इदंतयाऽनेन प्रकारेण, दुरन्तं दुष्परिणामम्, राजोदन्तं सत्यन्धरनृपतिवृत्तान्तम्, गिरा वाण्या, व्यवृणुत वर्णयामास । तदा गुरुमुखाद्वाजोदन्ताकर्णनानन्तरम्, विदितो ज्ञातो जनकस्य पितुरुदन्तो वृत्तान्तो येन तथाभूतः, सत्यन्धरस्य सुतो जांबन्धरः, सुलभं सुप्राप्यं जनुर्जन्म यस्य तेन, रोषेण क्रोधेन, जगन्ति भुवनानि, दहन्निव भस्मसाकुर्वन्निव, आसीद् बभूव । भृशं सुकोपेति भावः, हरिणीच्छन्दः 'रसयुगहयैन्सीं भ्रौं स्लौं गो यदा हरिणीं तदा' इति लक्षणम् ॥ १८ ॥

एवं गुरुवचनेनेति—एवं पूर्वप्रकारेण, गुरुवचनेनोपाध्यायवाण्या, स्वस्थात्मनः, राजपुत्रत्वं नृपतिसुतत्वम्, काष्ठाङ्गारस्य तादात्मिकरूपस्य राजहन्तृत्वं सत्यन्धरमहाराजघातकवञ्ज, निश्चित्य निर्णीय समेधमानो वर्धमानो यः क्रोध एव कोप एव धनञ्जयो बह्विस्तस्येव संदीपितः प्रज्वलितः शरा एव वाणा एवानिस्तस्यापि, पुनं तं काष्ठाङ्गारम्, इन्धनं दासनिचयं दाह्यमिति यावत्, चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः, क्रोधेनान्धः क्रोधान्धः कोपान्धः स चासी गन्धसिन्धुरश्च गन्धगजश्च स इव, गुरुणोपाध्यायेन दुर्निवारो दुःखेन निवारयितुं शक्यः सरभससन्नाहस्ताकाक्षिकयुद्धोद्योगो यस्य सः, सत्यन्धरस्वापत्यं पुमान् सत्यन्धरिः 'अत इत्' इति च प्रत्ययः, जांबन्धरः, बन्धुरः पूर्णो यो युद्धारम्भः समरप्रारम्भस्तस्य संरम्भाद् दहननिश्चयात्, न विरराम विरमति स्म । गुरुरपि, सर्वायेन तत्सत्यन्धरिणा दुर्धर्षामर्षेण विकटक्रोधेन विस्तारित आयोजितो यः

रितसमरसरम्भमवलोक्य, न पुनरयमन्यथा विरमतीति निश्चयमणि हृदयपुटपेटके निधाय, वत्स वत्सरमेकं क्षमैव मह्यं गुरुदक्षिणा विधेयेति, कथंकथमपि सात्यंधरेरायोधनसन्नाहसंधानं निवारयामास ।

न कार्यः क्रोधोऽयं श्रुतजलधिमग्नैकहृदयै-

र्न चेद्वयर्था शास्त्रे परिचयकलाचारविधुरा ।

निजे पाणी दीपे लसति भुवि कूपे निपततां

फलं किं तेन स्यादिति गुरुरथोऽशिक्षयदमुम् ॥१६॥

इत्यादिनीतिपदवीमाशास्य, तमाश्वस्य, विश्वातिशायिनं पन्थानमास्कान्दितुममन्दाद्वरमेदुरे तस्मिन्गुरुधरे गतवति तपोवनम्, पश्चिमपयोधिबेलावनमिव भास्वति, जीवन्धरस्तत्समरणसंधुक्षित-गुरुविरहशोकाशुशुक्षणिं तत्त्वज्ञानपयःपूरेण निर्वापयामास ।

तावत्तारुण्यलक्ष्मीर्नृपतनयतनुं प्राप वल्लीं यथा वा

पुष्पश्रीः पारिजातस्थितिमिव विबुधाशास्यवासन्तलक्ष्मीः ।

गङ्गेधाम्भोधिवेलां शरदिव शशिनो मण्डलीमविधपालीं

प्रातः सूर्यप्रभेवामलकुमुदवनीं शारदी कौमुदीव ॥२०॥

समरसरम्भो युद्धहडनिश्चयस्तम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, अयं जीवन्धरः, अन्यथान्यप्रकारेण, न पुनः, विरमति विरतो भवतीति, निश्चय एव मणिस्तं निर्णयस्त्वम्, हृदयपुटपेटके स्वान्तपुटकरण्डके, निधाय निक्षिप्य, हे वत्स हे तात, एकं वत्सरम्, एकं संवत्सरम् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया, क्षमा क्षान्तिरेव युद्ध-विराम एव, मह्यं गुरवे, गुरुदक्षिणा गुरुपुरस्कारः, विधेया कर्तव्या, इत्येवं प्रकारेण, कथं कथमपि केनापि प्रकारेण, सात्यन्धरेर्जीवन्धरस्य, आयोधनाय युद्धाय सन्नाहस्तत्परीभावस्तस्य संधानं योजनं धारणमिति यावत्, निवारयामास वृत्तचकार ।

न कार्य इति—श्रुतमेव शास्त्रमेव जलधिः सागरस्तस्मिन्मग्नं मृडितमेकहृदयं मुख्यस्वान्तं येषां तैः, अयमेवः, क्रोधः क्रोपः 'रुद्रक्रोपक्रोधमन्यवः' इति धनंजयः, न कार्यो न विधातव्यः, सर्वतोभावेन शास्त्रज्ञानपारावारे निमग्नहृदयैर्जनैः क्रोधो न कर्तव्य इति भावः । न चेदेवं न स्यात्तर्हि, आचारेण प्रयोगेण विधुरा रहिता शास्त्रे श्रुती, 'विपयार्थे समी' परिचयकलाभ्यासकला, स्वर्था मोघा, अस्तीति शेषः, शास्त्रे यद्विखितं तदनुकूलाचरणभावे तदभ्यासो व्यर्थ इति भावः, भुवि पृथिव्याम्, निजे स्वर्गाये पाणीं हस्ते, दीपे प्रदीपे, लसति शोभमाने सति, कूपे प्रह्वीं, निपततां पतनं कुर्वताम्, जनानाम्, तेन दीपेन, किं किञ्चाम-धेयम्, फलं प्रयोजनम्, स्याद् भवेत्, इतीत्यम्, गुरुरार्थनन्दी, अथो युद्धारम्भसरम्भाद्विरमणानन्तरम्, अमुं जीवन्धरम्, अशिक्षत् शिक्षयामास । शिवरिणाच्छन्दः 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिवविणी' इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

इत्यादिनीतिपदवीमिति—इत्यादिश्रुतः नीतिपदयोश्च तासु इति प्रभृतिनयमार्गम्, आशास्यो-पदिश्य, तं कुमारम्, आश्वस्य-सर्वथा शोभनं भविष्यति, काष्ठाङ्गारो नश्यति तत्र च राज्यं भविष्यतीति समाश्वसानं विधाय, विश्वातिशायिनं लोकोत्तरम्, संसारतिक्रामिणं मोक्षप्रापकमिति यावत्, पन्थानं मार्गम्, आस्कान्दितुं प्राप्तुम्, अमन्त्रश्चासात्राद्वरश्चेत्यमन्दाद्वरो महार्थीतिस्तेन मेदुरो मिलितस्तस्मिन्, तस्मिन्पूर्वोक्ते, गुरुरवे गुरुधरे, पश्चिमपयोधेर्वरुणाशास्त्रागरस्य बेलावनं तीरकाननम्, भास्वतीव सूर्य इव, तपोवनं तपश्चरणयोम्यकाननम्, गतवति प्रकृते सति, जीवन्धरो गुरुभक्तशिष्यः, संधुक्षितः संदीपितो यो गुरुविरहशोक एवोपाध्याय विधोगविषाद् एवाशुशुक्षणिर्वह्निस्तम्, तत्त्वज्ञानमेव पयःपूरस्तेन पदार्थज्ञान-जलप्रवाहेण, निवारयामास शमयामास ।

तावदिति—तावत् तावता कालेन, तारुण्यलक्ष्मीर्बोधनश्रीः, नृपतनयस्य राजकुमारस्य जीवन्धर-स्पृष्टेति यावत् तनुः शरीरं ताम्, प्राप प्राप्तवती, केवेति चेदाह—पुष्पश्रीः कुसुमलक्ष्मीः, वल्लीं यथा वा लतामिव, विबुधैर्देवैराशास्या प्रशंसनीयेति विबुधाशास्या, सा चासीं वासन्तलक्ष्मीश्च मधुमासशोभा चेति

सौन्दर्यस्य परा काष्ठा शृङ्गारस्य परा गतिः ।

स्वनिः कलानां यस्यासीन्मूर्तिरानन्ददायिनी ॥२१॥

यस्य च रूपमादिमोदाहरणं रूपसंपन्नदेहानाम्, अधिदैवतं कान्तिसंपदाम्, संजीवनीषधं सौन्दर्यस्य, सङ्केतसदनं शृङ्गारस्य, जीवितरसः सारस्वसारस्य, केलीभवनं कलानाम्, शिक्षास्थानं नर्मबिलासानाम्, शृङ्गाटकं संगीतविद्यानाम्, आकर्षणौषधमायताक्षीनयनानाम्, बन्धनगृहं युवतिजनमानसानाम्, सेचनकं सकलजनलोचनानाम्, अगोचरपदं कविबचनानाम्, अंकुरक्षेत्रं कीर्तिस्फूर्तीनाम्, आवासस्थलं जयलक्ष्मीबिलासानाम्, आस्थामन्दिरं लक्ष्मीसरस्वत्योः, सञ्चरदिव सकलनयनसुखम्, सचेतनमिव महीमहिलाभाग्यम्, साकारमिव प्रतापपटलम्, सजीवमिव गाम्भीर्यम्, सङ्गीभूतमिव शौर्यम्, सरूपधेयमिव कुरुवंशभागधेयम्, वेधसः सकलशिल्पनैपुण्यप्रदर्शनमुद्जम्भत ।

अथैकदा व्याधजनाधिराजो मर्त्याकृतिं प्राप्नो इवान्धकारः ।

कृत्येन नाम्नापि च कालकूटः सेनायुतो गाः सकला जहार ॥ २२ ॥

तथा, पारिजातानां कल्पवृक्षाणां स्थितिः स्थानं तामिव, नन्दनवनमिवेति यावत्, गङ्गा भार्गवार्थी, अम्बोधिवेलामिव, सागरतटीमिव शरद् जलदान्तस्तुः, शशिनश्चन्द्रमसः, मण्डलीं बिम्बमिव, प्रातःसूर्यप्रभा प्रभातप्रभाकरप्रभा, अट्टिपार्श्वमिव सागरवेलामिव 'पाली वेला तटेऽच्छ्वासः' इति धनञ्जयः, शारदीशरत्नमन्दिनी, कौमुदी ज्योत्स्ना, अमलकुमुदधर्नामिव निर्मलकैरवकाननमिव, इति, एकस्य बहुपमानान्मालोपमालङ्कारः । स्रग्भरावृत्तम् 'ध्रुमैयानां त्रयेण त्रिमुनि यतियुता स्रग्भरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात् ॥ २० ॥

सौन्दर्यस्येति—यस्य जीवन्धरस्य, आनन्ददायिनी कल्याणप्रदा, मूर्तिः शरीरम्, सौन्दर्यस्य लावण्यस्य, परा चरमा, काष्ठा सीमा, शृङ्गारस्य शृङ्गाररसस्य परा सर्वश्रेष्ठा, गतिः स्थानम्, कलानां वैदग्ध्यनाम्, खनिराकरः, आर्साद् बभूव । रूपकम् ॥ २१ ॥

यस्य चेति—यस्य च जीवन्धरस्य च, रूपं सौन्दर्यम्, रूपेण सौन्दर्येण सन्पन्नो युक्तो देहः शरीरं येषां तेषाम्, आदिमोदाहरणं प्रथमनिदर्शनम्, कान्तिसम्पदां प्रीतिसम्पत्तीनाम्, अधिदैवतम् अधिष्ठान-देवता, सौन्दर्यस्य लावण्यस्य, संजीवनीषधं संजीवनमैषज्यम्, शृङ्गारस्य रसराजस्य, सङ्केतसदनं सङ्केत-भवनम्, सारस्यस्य रसिकचस्य सारः श्रेष्ठोऽशस्तस्य, जीवितरसः चेतनाह्लादः, कलानां वैदग्ध्यनाम्, केली-भवनं क्रीडासदनम्, नर्मबिलासानां क्रीडाविभ्रमाणाम्, शिक्षास्थानं विद्यायतनम्, संगीतविद्यानां गान्धर्व-विद्यानाम्, शृङ्गाटकं चतुष्पथस्थानम्, आयताक्षीनयनानां वनिताचक्षुषाम्, आकर्षणौषधं वशीकरणमैषज्यम्, युवतिजनमानसानां तर्जनीजनचित्तानाम्, बन्धनगृहं नियन्त्रणभवनम्, सकलजनलोचनानां निखिलनर-नयनानाम्, सेचनकमवृत्तिकरम् 'तदासेचनकं तृमेनास्त्यन्तां यस्य दर्शनात्' इत्युक्तत्वात्, कविबचनानां काव्यनिर्मातृणाम्, अगोचरपदमविषयस्थानम्, कीर्तिस्फूर्तीनां समञ्जोऽसाहानाम्, अथवा समशोत्पत्तीनाम्, अंकुरक्षेत्रं प्ररोहस्थानं केदारमिति यावत्, जयलक्ष्मीबिलासानां विजयश्रीविभ्रमाणाम्, आवासस्थलं निवासस्थानम्, लक्ष्मीश्च सरस्वती चेति लक्ष्मीसरस्वत्यौ तयोः आशारदयोः, आस्थामन्दिरमाद्रभवनम्, सञ्चरद्वभमत्, सकलनयनसुखमिव निखिलजनशक्तमिव, सचेतनं सर्जावम्, महीमहिलाभाग्यमिव पृथिवी-पुरन्ध्रीभागधेयमिव, साकारं संस्थानसहितम्, प्रतापपटलमिव तेजःसमूह इव, सर्जावं सचेतनम्, गाम्भीर्य-मिव स्थैर्यमिव, सङ्गीभूतं पुञ्जीभूतम्, शौर्यमिव पराक्रम इव, सरूपधेयं सौन्दर्यसहितम्, कुरुवंशस्य स्रग्भरवंशस्य भागधेयमिव भाग्यमिव, वेधसो ब्रह्मणः, सकलशिल्पनैपुण्यस्य निखिलशिल्पकौशलस्य प्रद-र्शनं प्रदर्शनस्थानम्, उद्जम्भत वर्धयामास । रूपकोशे ।

अथैकदेति—अथानन्तरम्, एकदैकस्मिन् काले 'सर्वैकान्यं कियत्तदकाले दा' इति दाम्पत्यः, मर्त्याकृतिं मनुष्याकारं प्राप्नो लब्धः, अन्धकार इव ध्वान्तमिव, कृत्येन कार्येण परमारणात्मकेनेति यावत्, नाम्नापि च नामधेयेनापि च, कालकूटो ह्यलालखिचं कालकूटसंज्ञश्च, सेनायुतः पृतनासहितः, व्याधजनानां भिङ्गजनानामभिशाजः स्वामी, सकलाः समस्ताः, गा धेनुः, जहार—आहारीत् ॥ २२ ॥

तदनु गोपाक्रोशवशचिदितवृत्तान्तः काष्ठाङ्गारोऽपि, असमानकृतामवह्नां भृगाधिप इव शृगालकृतामसहमानः, अन्तर्दीप्यमानक्रोधानलज्वालाभिरिव पाटलरुचिभिराक्रान्तवदनः, शात्रवनिताम्बिनीगर्भसमाविर्भूतार्भकनिर्भेदनपटुतरैर्भेरीभांकारैस्तिरोहितपारावाररवम्, कालकूटापदेशेन पुञ्जाभूतस्य तिमिरस्य संहरणाय विधात्रा विरचितैरनेकविषस्वन्मण्डलमण्डितैरुद्याचलैरिव कनकखेटककलितकुम्भस्यलैर्दन्तावलैः, संदानितलोहखलीनवदनविलनिर्गलल्लालाजलफेनिलाननतया जन्त्याजिरकरिप्यमाणसपत्न्यशःपानमनुकुर्वद्भिरिर्बावद्भिः, रथकट्यया, प्रादातेन च समधिकमनीकम्, कालकूटबलपाटनाय प्राहिणोत् ।

वरूथिनी वीक्ष्य स कालकूटः स्वकं पुरोधाय बलं चचाल ।

प्रत्यर्थिसैन्यं परितो दिधक्षुः कोपाग्निना मृत्युरिव क्षणेन ॥ २३ ॥

तदनु मिलितं सैन्यद्वन्द्वं बलादुपचक्रमे

समरमतुलं पत्रिन्नतैर्विदीर्णपरम्परम् ।

चलद्दसिलताघातैर्भिन्नेभकुम्भविनिर्गल-

न्मणिगणविभापूरैर्दीप्रं रजोऽन्धितमप्यलम् ॥ २४ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, गोपानां धेनुपालकानाम्, आक्रोशवशोनाक्रन्दनस्यार्थान्येन विदितोऽवगतो वृत्तान्तो येन सः, काष्ठाङ्गारोऽपि तास्कालिकनृपोऽपि, असमानकृतामसदृशजनविहिताम्, अवज्ञामनादतिम्, शृगालकृतां गोमायुविहिताम्, भृगाधिप इव पञ्चानन इव, असहमानः सोढुमसमर्थो भवन्, अन्तर्दीप्यमाना इदमे प्रज्वलन्त्यो या क्रोधानलज्वाला कोपाग्न्वर्षीणि ताभिरिव, पाटलरुचिभिः श्वेतरक्तदीप्तिभिः, 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, आक्रान्तं व्याप्तं वदनं मुखं यस्य सः, शात्रवनिताम्बिनीनां शत्रुर्द्धाणां गर्भेषु जटरेषु समाविर्भूताः समुत्पन्ना येऽर्भकाः शिशवस्तेषां निर्भेदने खण्डने पटुतरा दक्षतरास्मैः, भेरीभाङ्गारैरानकध्वनिभिः, तिरोहितोऽन्तर्धापितः पारावारस्य सागरस्य रवो नादो येन तत्, अर्नाकमित्यस्य विशेषणम्, कालकूटस्य व्याधजनाधिराजस्यापदेशो व्याजं तेन, पुञ्जाभूतस्य राशीभूतस्य, तिमिरस्य ध्वान्तस्य, संहरणाय विनाशाय, विधात्रा ब्रह्मणा, विरचितैः सृष्टैः, अनेकविषस्वतां बहुसूर्याणां मण्डलैर्विन्ध्यैर्मण्डिताः शोभितास्तैः, उद्याचलैरिव सूर्योदयशैलैरिव, कनकखेटैः सुवर्णमौलिभिः कलितानि युक्तानि कुम्भस्थलानि गण्डस्थलानि येषां तैः, दन्तावलैर्गजैः, संदानितं योजितं लोहखलीनमायसकविका येषु तथाभूतानि यानि वदनविलानि मुखविवराणि तेभ्यो निर्गलक्षिप्यतद्यज्जालाजलं लालातोयं तेन फेनिलं क्षिण्डीरयुक्तमाननं वक्त्रं येषां तेषां भावस्तत्ता तथा, जन्त्याजिरे समराङ्गणे करिप्यमाणं विधास्यमाणं यत् सपत्न्यशःपानं शत्रुर्कांतिपानं तत्, अनुकुर्वद्भिर्विदम्ब्यद्भिः, अर्बुद्भिर्हयैः, रथानां स्यन्दनानां समूहो रथकट्या (रथकट्या) तथा, 'नलगोत्रथात्' इति प्रकरणे 'इनित्रकट्यचक्ष्व' इति समूहार्थे कट्यच् प्रत्ययः, प्रादातीनां समूहः प्रादातेन तेन पत्तिसमूहेन च, समधिकं प्रभूतम्. अर्नाकं सैन्यम्, कालकूटस्य शबरराजस्य बलं सैन्यं तस्य पाटनं विदारणं तस्मै । प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

वरूथिनीमिति—स कालकूटशबरराजः, वरूथिनी काष्ठाङ्गारमेनाम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, स्वकं स्वकीयम्, बलं सैन्यम्, पुरोधायान्ने कृत्वा, परितः समन्तात्, प्रत्यर्थिसैन्यं शत्रुपूतनाम्, कोपाग्निना क्रोधानलेन, क्षणेनाल्पकालेन, दग्धुमिच्छुर्दिधक्षुः मन्, मृत्युरिव यम इव, चचाल चलतिस्म । युद्धाय तत्परो बभूवेति भावः ॥ २३ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, मिलितं संगतम्, सैन्यद्वन्द्वं सेनायुगलम्, बलाद् हठान्, अतुलमनुपमम्, समरं युद्धम्, उपचक्रमे प्रारब्धं चकार 'प्रापाम्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम् । अथ समरस्य विशेषणान्याह—पत्रिन्नतैर्विदीर्णसमूहैः विदीर्णं खण्डितं परस्परमभ्योऽन्धं दक्षिणस्तम्, रजसा परातोणान्धितमपि तिमिरितमपि, चलद्दसिलताघातैर्भिन्नेभकुम्भविनिर्गलल्लालाजलफेनिलाननतया जन्त्याजिरकरिप्यमाणसपत्न्यशःपानमनुकुर्वद्भिरिर्बावद्भिः, रथकट्यया, प्रादातेन च समधिकं प्रभूतम्. अर्नाकं सैन्यम्, कालकूटस्य शबरराजस्य बलं सैन्यं तस्य पाटनं विदारणं तस्मै । प्राहिणोत् प्रेषयामास ॥ २४ ॥

तदानीम्, अमित्रकरकलितमण्डलाप्रखण्डितगण्डतलनिःसरद्वसृग्धारां राजितगजतायां गैरि-
कधातुनिःसृतनिर्करशोभितोभयभागधराधरातुकारिण्याम्, धनकीलालपङ्किलसमराजिरे निज-
सुरनिमज्जनशङ्कयेव गगनगमनतुङ्गेषु 'निषादिजनविषादभङ्गेषु तुरङ्गेषु नाम्नेव कृत्येन च
मदोत्कटकरटिघटायां हरिरिति विख्यातिं प्रख्यापयत्सु, करलाघववशेनालक्ष्यशरसन्धानमोक्षण-
कालेषु सदा समारोपितशरासनतयालेख्यलिखितेष्विव धानुङ्गेषु पद्मगगनतलचराचरकरालकरवा-
लखण्डितमस्तकनिकरेष्वतिपूरमुत्पत्य गगनजलधिराशतपत्रशङ्काकरेषु, पुरुषद्वयसप्रबहङ्गोहितवाहिनी-
सेतुशङ्कासंपादकभिन्नमतङ्गजगात्रपरंपराबन्धुरायामायोधनधरायाम्, व्याधयोधनिरन्तरनिर्मुक्त-
नाराचधारापूरिताङ्गेषु, व्याधसेना व्याजेष्टेति घोषो घोषान्तरमुत्तरङ्गयामास ।

तदोरुजानामधिभूः स्वमित्रैरालोक्य निश्चित्य च नन्दगोपः ।

विषञ्चितं तस्य नृपस्य कर्णपथप्रवृत्तं चतुरश्चकार ॥ २५ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन्काले, अमित्राणां शत्रूणां करकलितैर्हस्तधृतैर्मण्डलाग्रैः कृपाणैः
खण्डिताद्विदारिताद् गण्डतलात्कटप्रदेशाभिःसरन्तीभिर्निर्गच्छन्तीभिरसृग्धारार्थी रुधिरवेपीभी राजिता शोभिता
या गजता गजसमूहस्तस्याम् 'गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्' इति समूहार्थे तत्प्रत्ययः । गैरिकधातुभ्यो
रक्तवर्णमृत्तिकाप्रदेशेभ्यो निःसृता निर्गता ये निर्करा वारिप्रवाहस्तैः शोभितौ राजिताकुभयभागानुभयतटी
यस्य तथाभूतो यो धराधरः पर्वतस्तस्यानुकारिण्यां विडम्बिन्वां सन्ध्याम्, धनकीलालेन सम्प्ररुधिरेण पङ्किलं
कर्दमयुक्तं यत्समराजिरं युद्धाङ्गणं तस्मिन्, निजसुराणां स्वकीयशक्तानां निमज्जनस्य वगाहनस्य शङ्का
संशंसितस्तयेव, गगनगमनाय नभोयानाय तुङ्गा उच्चता उच्छलन्त इति यावत् तेषु, निषादिजनानामारोहि-
नराणां विषादस्य खेदस्य भङ्गो विनाशो वैस्तेषु, तुरङ्गेषु हयेषु, नाम्नेव नामधेयेनेव कृत्येन च कार्येणापि
'हरिः' इत्य इति नाम्नेव 'हरिः' सिंहस्तस्य कार्येणार्पाति भावः । 'सतिरर्वा हरीरथ्यः' इति धनञ्जयः, 'सिंहो
मुग्धेन्द्रः पञ्जास्यो हर्यत्तः केसरी हरिः' इत्यमरः, मदेन दानेनोक्ता उद्गुण्डाः ये करटिनो इस्तिनस्तेषां घटा
समूहस्तस्याम्, हरिरिति सिंह इति विख्यातिं प्रसिद्धिम्, प्रख्यापयत्सु विस्तारयत्सु सत्सु, करलाघववशेन
हस्तक्षिप्रकारिन्ववशेनालक्ष्यो दृष्टयगोचरः शरसन्धानमोक्षणयोर्बाणधारणमोक्षणयोः कालः समयो येषां तेषु,
धानुङ्गेषु धनुषि प्रहरणानि येषां तेषु धनुर्धरेषु, सदा शश्वत्, समारोपितं सगुणीकृतं शरासनं धनुर्वेषां तेषां
भावस्तथा तथा, आलेख्यलिखितेष्विव चित्रलिखितेष्विव सत्सु, पद्मगगनतलबोधरभ्रनभःप्रदेशयोधराचरै-
रतिशयचपलैः करालैर्भयङ्करैः करवालैः कृपाणैः खण्डितानां क्षिप्तानां मस्तकानां शिरसां निकराः समूहास्तेषु
'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमन्याक् चान्यासस्येति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन धराचरपदस्य सिद्धिः । अतिदूर-
मतिविप्रकृष्टम्, उत्पत्योद्गत्य, गगनमेव जलधिर्गगनजलधिराकाशपारावारस्तस्य शतपत्राणां कमलानां शङ्का-
कराः संवेहोत्पादकास्तेषु तथाभूतेषु सत्सु, पुरुषद्वयस्य पुरुषप्रमाणाः प्रबहन्व्यः प्रकर्षेण गच्छन्त्यो वा
लोहितवाहिन्वो रुधिररक्तवन्धस्तासां सेतुशङ्कायाः पुलिनसंशयस्य संपादिका वा भिन्नयत्तङ्गजानां खण्डित-
गजानां गात्रपरम्परा शरीरसन्ततिस्तया बन्धुरा नसोक्षता तस्यां तथाभूतायाम्, आयोधनधरायां समरभूमौ
सन्ध्याम्, व्याधयोधेभिर्भ्रष्टैर्निरन्तरं निर्व्यवधानं यथा स्वास्तया निर्मुक्ता त्यक्ता वा नाराचधारा बाण-
पङ्क्तयस्ताभिः पूरितानि संसृताम्यङ्गानि शरीराणि येषां तेषु, काष्ठाङ्गारस्येमे इति काष्ठाङ्गारिकाः, ते च ते
सैनिकाश्च घोषाश्रिते काष्ठाङ्गारिकसैनिकास्तेषु, दिशि दिशि प्रसिकाडय, कान्दिशीकतां भयद्रुतसाम्,
'कान्दिशीको भयद्रुते' इत्यमरः, प्रापितेषु लम्बितेषु सत्सु, व्याधसेना शबरपृतना, व्याजेष्ट विजययुक्ता
बभूव, इति घोषः शब्दः, घोषाणामाधीराणामन्तरं हृद्यं तद्बगाहनप्रदेशं वा, उत्तरङ्गयामास षोभयामास ।

तदोरुजानामिति—तदा काष्ठाङ्गारपृतनापरत्वये सति, ऊरुजानां वैरयाम्नाम्, अधिभूः स्वामी,
चतुरो निपुणः, तादात्मिककार्यसाधनपटुरिति यावत्, नन्दगोप पृतनाया, स्वमित्रैः स्वकीयसुहृद्भिः, आलोक्य
विशयं, निश्चित्य च स्थिरीकृत्य च, यत्तुमिदं विषञ्चितं स्वामित्रैरिति यावत्, तस्य नृपस्य काष्ठाङ्गारस्य,
कार्येणैव शरणमार्गं प्रवृत्तं प्रगतम्, चकार विद्वेषी । स्वामित्रार्थं तं आवयामासेति भावः ॥ २५ ॥

१. -यादिजन व० । २. तदा प्रदानामधिभूः (?) व० ।

तदनु पुलिन्दसंबोहतो गोविमोक्षणं विधास्यते दास्यते गोपेन्द्रनन्दगोपनन्दिनी सप्तधामी-
करपुत्रिकाभिः साकमिति पटुतरं पुटभेदनचत्वरं काष्ठाङ्गारेण कारितां घोषणां निशम्य विशाल-
तरकुतुकः सान्धंघरिस्तद्गोषं निवारयामास ।

सहायताधिष्ठितपार्श्वभागो जीवन्धरो मन्दिरतः प्रतस्थे ।

द्विपैरनेकैः परिवार्यमाणो हिमाद्रिरन्ध्रादिष्व यथनाथः ॥ २६ ॥

ततो निजयशःकलशार्णवतरङ्गैरिव चामरयुगलपरिशोभितपार्श्वतया नभःसरणिसञ्चर-
णयोग्यौ पक्षाविव बिभ्राणैः लपनखिलतलविगलितफेनशकलदन्तुरितपुरोभागतया रयविजितपवन-
समानीतमुत्तोपहारानिवाङ्गैर्कुर्वाणैः स्वदनिरौक्षणक्षणीणांहरिदशहरिताभ्यान्गगनकाननदुर्गेषु
धावमानानन्वेष्टुमिव गगनसरणिमुत्पतद्भिर्जयोदकैः कर्कैः परिष्कृताजयानलकुर्वन्तः, शताङ्गचक्र-
क्षुण्णक्षितितलोद्भूतधूलिकापालिकां सकलजगदन्धंकरणधुरीणां पताकापटपवनेन धून्वन्तः, देहबद्धा
इव वीररसाः, मूर्ता इवोत्साहाः, जयलक्ष्मीनिवासमन्दिरकनकप्राकारायिताङ्गद्विभ्राजितभुज-

तदनु पुलिन्देति—तदनु तदनन्तरम्, पुलिन्दसंबोहतः शक्यसमुदात्, गवां घेनूनां विमोक्षणं
प्रत्याहरणं तदिति गोविमोक्षणम्, विधास्यतीति विधास्यन् तस्मै करिष्यते 'लुटः सद्वा' इति भविष्यदर्थे लुटः
सन् प्रत्ययः, जनायेति शेषः, सप्त च ताश्चाामीकरपुत्रिकाश्च सुवर्णपुष्पलिकाश्चेति साभिः, साकं सार्धम्, गोपेन्द्र-
श्चासौ नन्दगोपश्चेति गोपेन्द्रनन्दगोपस्तस्य नन्दिनी पुत्री, दास्यते वितरिष्यते प्रदत्ता भविष्यतीति भावः,
इत्येवं प्रकारम्, पटुतरं तिग्मतरं यथा स्यात्तथा, पुटभेदनस्य पत्तनस्य चत्वरं चतुष्पथं तस्मिन् 'पूः स्त्री
पुरीनमयौ वा पत्तनं पुटभेदनम्' इत्यमरः, काष्ठाङ्गारेण नृपेण, कारितां विधायिताम्, घोषणां सूचयाम्, निशम्य
श्रुत्वा विशालतरं महत्तरं कुतुकं कौमुहलं यन्म तथाभूतः, सान्धंघरिर्जीवन्धरः, तद्गोषं तां घोषणाम्, निवा-
रयामास प्रतिषेधयामास ।

सहायतेति—सहायानां मित्राणां समूहः सहायता 'गजसहायाभ्यां' चेति वक्तव्यम्' इति समूहाथे
तत् प्रत्ययः, तथाधिष्ठितो युक्तः पार्श्वभागो निकटप्रदेशो यस्य तथाभूतः, जीवन्धरः सान्धंघरिः मन्दिरतो
भवनात्, अनेकैर्बहुभिः, द्विपैर्भैः, परिवार्यमाणः परिवेष्टयमानः, यथनाथो गणपतिः गजसमूहपतिरिति
यावत्, हिमाद्रिर्हिमालयस्य रन्ध्रादिष्व विवरादिष्व, प्रतस्थे प्रययौ ॥ २६ ॥

ततो निजयश इति—ततः प्रस्थानानन्तरम्, निजयशः स्वकीयकर्तारिव कलशार्णवः वीरसागर-
स्तस्य तरङ्गैरिव कल्लोलैरिव, चामरयुगलेन बालम्यजनयुग्मेन परिशोभितं समलङ्कृतं पार्श्वमुभयतटं येषां
तेषां भावस्तत्ता तथा, नभःसरणौ गगनमार्गे सञ्चरणयोग्यौ प्रयाणादौ, पक्षौ गरुडौ, बिभ्राणैर्धन्त्रिरिव,
लपनखिलतलान्मुखरन्ध्रस्तलाद्रिगलितानि पतितानि यासि फेनशकलानि छिन्दारभित्तानि तैर्दन्तुरितो व्यासः
पुरोभागोऽग्रप्रदेशो येषां तेषां भावस्तत्ता तथा, रयेण वेगेन विजितः पराभूतो यः पवनो बाहुस्तेन समानोताः
समर्पिता ये मुक्तानामुपहारां मांफिकोपायनानि तान्, अङ्गैर्कुर्वाणैरिव स्वीकुर्वन्त्रिरिव, स्वदस्य वेगस्य निरोक्षणक्षणे
विलोकनवेलायां हांणा लज्जितास्ताम्, अतएव गगनकाननमेव नभोदस्येव दुर्गा दुर्गस्यस्थानानि तेषु, धावमानान्
पलायमानान्, हरिदशस्य भास्यतो हरिताम् हरिद्वर्णहवास्ताम् 'भासन्निवस्वस्ताश्चहरिदशोष्णरश्मयः' इत्यमरः,
अन्वेष्टुमिव मार्गाणिमुमिव, गगनसरणिं गगनमार्गम्, उत्पतन्निरुद्धाङ्गिः, जयोदकैर्बिजयफलैः, कर्कैः रवेतारवैः,
परिष्कृतान् सहितान्, रथान् स्वन्दान्, अलंकुर्वन्तः शोभयन्तः, सकलजगतो विशाललोकस्याम्बंकरणे दृष्टवपहरणे
धुरीणा निपुणा ताम्, शताङ्गानां रथानां चक्रे रथाङ्गैः क्षुब्धाद् विदारिताम् क्षितितलान्मृगतलान् उद्भूतोपक्षा वा
धूलिकापालिका रेणुसन्ततितस्ताम्, पताकापटपवनेन वैजयन्तीवस्त्रवायुना, धून्वन्तो वृर्तिकुर्वन्तः देहबद्धाः
शरीरधारिणः, वीररसा इव—उत्साहस्याधिभावकरसा इव, मूर्ताः सकरीराः, उत्साहा इव स्फूर्तिसमूहा इव,
जयलक्ष्म्या विजयविवा यन्निवासमन्दिरं निवासभवनं तस्य कनकप्राकारमितं सुवर्णपरिधीयमानं
यदङ्गदं केयूरं तेन विभ्राजितः शोभितो भुजदण्डो बाहुदण्डो येषां तैः लक्ष्म्याः क्रिया विहारः क्रीडा तस्य
लीलाडोलोचितं केलिहिन्दोलिकावधारितं यन्मुकादाम औक्तिकं सङ्गं तेन विराजितमलङ्कृतं यद्यस्यल

दृष्ट्वा कस्मीविहारलीलाडोकायितमुक्तावाम्बिराजितवक्त्रस्थलाः, ते जीवन्धरप्रमुखाः, कार्मुक-
टङ्कारखेलाखमुखरितविशाखकाराः संवदङ्गणं समाजम्भुः ।

प्रविदारणमाविरासं तत्र प्रथमं बाणमणैः परस्परम् ।

अरुषा च रुषा क्षणं विहीनं विशिखादप्यभवच्छिखी यतः ॥२७॥

नखांशुमयमञ्जरीसुरभिलां धनुर्वल्लरी

समागतशिलीमुखां दधदयं हि जीवन्धरः ।

अनोहक इवावभौ भुजविशालराखाञ्चितो

निरन्तरजयेन्द्राविहरणैकसंवासभूः ॥२८॥

कुण्डलीकृतशरासनान्तरे जीवकाननममर्षपाटलम् ।

स्पर्धते परिधिमध्यमास्थितं चन्द्रबिम्बमिह सन्ध्ययारुणम् ॥२९॥

जीवन्धरेण निर्मुक्ताः शरा दीपा विरेजिरे ।

विलीनान्समिति व्याधान्द्रष्टुं दीपा इवागताः ॥३०॥

तदनु जिष्णुचापचुम्बिजीवन्धरान्बुधरनिरवग्रहनिर्मुक्तशरधाराभिः कालकूटबलप्रतापानले

मुरःस्थलं वेपां ते, ते पूर्वोक्ताः, जीवन्धरः सात्वन्धरिः प्रमुखः प्रधानो वेपां तथाभूताः, कार्मुकटङ्कारख
कोदण्डमोर्वीशब्दविरोधश्च खेलाखश्च सिंहनादश्चेति कार्मुकटङ्कारखेलाखौ तान्यां मुखरिता वाचालिता
दिशाखकाशाः काष्ठामध्यप्रदेशा बैस्तथाभूताः सन्तः, संवदङ्गणं युद्धाङ्गणम्, समाजम्भुः समाजयुः ।

प्रविदारणमिति—तत्र समराङ्गणे, प्रथमं पूर्वम्, परस्परमन्योऽन्यम्, बाणमणैः शरिसमूहैः, तत्
प्रविदारणं युद्धम्, आविरासं प्रकटीकयूयं यत् क्षणमल्पकालं यावत्, रुषा क्रोधेन, अरुषा क्रोधामात्रेण च
विहीनमासीदिति विरोधः, परिहारखेले 'अरुषा' इत्यस्य 'व्रणनं' इत्यर्थो प्राङ्गः, 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः'
इत्यमरः । किञ्च, यतो यत्र, सार्वभिकिकस्तसिल्, विगता शिखा यस्य स विशिखः शिखाहितस्तस्मादपि,
शिखास्ति यस्य स शिखा शिखायुक्तः, अभवद्भूवेति विरोधः, विशिखाद् बाणादपि शिखां बद्धिरभवदिति
परिहारः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २७ ॥

नखांशुमयेति—नखांशुमय्यो नखरारिरुक्ता या मञ्जरीः पुष्पजस्ताभिः सुरभिला सुगन्धिता
ताम्, समागताः प्राप्ताः शिलीमुखा बाणाः पक्षे भ्रमरा यस्यां ताम्, धनुर्वल्लरी चापलताम्, दधत् बिभ्रत्,
भुजा एव विशालराखा इति भुजविशालराखा बाहुदीर्घराखास्तामभिरिञ्जितः शोभितः, निरन्तरं शरवत्
जयेन्द्राया विजयलक्ष्म्या विहरणस्य विहारस्यैकसंवासभूमिस्त्वनिवासभूमिः, अयं जीवन्धरः एष सात्यन्धरिः,
अमरः शकटस्याकं गतिं हन्तात्यनोकहो वृषः स इव, आवभौ शुशुभे । रूपकोपमे । पृथ्वीच्छब्दः 'जसी
जस यला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

कुण्डलीकृतेति—कुण्डलीकृतं कर्तुलीकृतं यच्छरासनं धनुस्तस्यान्तरे मध्ये स्थितमिति शेषः,
अमर्षेण क्रोधेन पाटलं श्वेतरक्तमित्थमर्षपाटलम्, जीवकस्य जीवन्धरस्याननं मुखमिति जीवकाननम्,
इह लोके, परिधिमध्यं परिवेषाम्यन्तरम्, आस्थितं विद्यमानम्, सन्ध्यया सायम् 'सायं सन्ध्या पितृप्रसूः'
इत्यमरः, अरुणं रक्तवर्णम्, चन्द्रबिम्बं शशिमण्डलम्, स्पर्धतेऽव्युत्थति । उपमालंकारः । रथोद्धतावृत्तम्,
रान्तराविह रथोद्धता ल्याौ' इति लक्षणात् ॥ २९ ॥

जीवन्धरेणेति—जीवन्धरेण विजयवासुतेन, निर्मुक्तास्तयकाः, दीप्ता दीप्तिमन्तः, शरा बाणाः,
समिति युद्धे, विलीनाम् तिरोहितान् स्वाभान्, किरातान्, द्रष्टुमवलोकयितुम्, आगता आवाताः, दीपा
दीपका इव, विरेजिरे शुशुभिरे । उत्प्रेषा ॥ ३० ॥

तद्वन्धिति—तदनु तद्वन्धरश्च, जिष्णुचापं विजेतृयुः पक्षे शकटशरासनं युज्यति दधतीति
जिष्णुचापचुम्बि स चासी जीवन्धरश्च, स पृथ्वीच्छब्दे मेघस्तेन निरवग्रहं निष्प्रतिबन्धं यथा स्वात्तथा
निर्मुक्तास्तयका यः शरधारा बाणपङ्क्तय एव अरुषास्तयामिः, कालकूटस्य शकटशरास्य कलं सैव तस्य

शान्ततां नीते, निशितशस्त्रानिकृतकुञ्जरपदकच्छपाः, भल्लमवल्लनहयमल्लाननपयोजपरिष्कृताः
मदवारणकर्णभ्रष्टचामरहंसावतंसिताः, कीलालबाहिन्यः समीकधरायां परःसहस्रमजायन्त ।

जित्वा किरातबलमेष यशःप्रसूनै-

शशाविशालनयनाः सुरभीचकार ।

शीराम्बुदानिव सदा प्रवहत्पयोभिः

सिक्तान्तिकान्पशुगणानहरञ्च धीरः ॥३१॥

पुरा खलु यः शम्बरारातिश्चापलालिजीवन्धरश्च जगति विभ्रुतो बभूव, सोऽयमधुना
शबरारातिश्चापलालिजीवन्धरश्च संवृत्त इति, न बिन्दुमात्रेणापि विशेषः । पूर्वं सारसशरोऽयमधुना
सरसशर इत्याकारतो विशेषेऽप्याकारसाम्यमखण्डितमुल्लसत्येवास्येति विचित्रमेतत् । अथ पौराणां
हर्षातिरेक एतावानिति गगनतलप्रसारितवैजयन्तीभुजाभिबोधयदिव मोदोत्तरमेतत्पुरं प्रविश्य
स्वयं विशिखाधारस्यापि विशिखाधेयतामास्कन्दतः सकलवयस्यमण्डलमध्यमध्यासीनस्य जीव-

प्रताप एव तेज एवानलो बह्विस्तस्मिन्, शान्ततां शान्तिम्, नीते प्रापिने सति, समीकधरायां युद्धभूमौ,
परःसहस्रं सहस्राद्यधिकः, कीलालबाहिन्यो रुधिरनद्यः, अजायन्त प्रादुरभूवन्, कथंभूताः कीलालबाहिन्य
इत्याह-निशितैस्तीक्ष्णैः शस्त्रैरायुधैः निकृत्तानि शिकृन्नानि कुञ्जरपदान्येव हस्तिधरणा एव कच्छपाः
कूर्मा बासु ताः, भल्लैः कुन्तैरवल्लनानि खण्डितानि यानि हयमल्लाननान्धरवारोहिर्बोरवदनानि तान्येव
पयोजानि पद्मानि तैः परिष्कृताः शोभिताः, मदवारणानां मत्तमतङ्गजानां कर्णेभ्यः भ्रवणेभ्यो अष्टा ये चामरा
एव प्रकीर्णका एव हंसा मरालास्तरवतंसिताः शोभिताः ।

जित्वेति—एव जीवन्धरः किरातबलं शबरसैन्यम्, जित्वा पराभूव, यशःप्रसूनैः कीर्तिकुसुमैः,
भाशा एव काष्ठा एव विशालनयना आयताभ्यस्ताः, सुरभीचकार सुगन्धयामास । च किञ्च, धीरो वीरः,
सः, सदा सर्वदा, प्रवहत्पयोभिः प्रचरन्वीरैः, सिक्तान्तिकान् उक्षिताभ्यर्णान्, शीराम्बुदानिव दुग्धवारि-
दानिव, पशुगणान् गोसमूहान्, अहरत्प्रत्यावर्तयत्, रूपकोपने । वसन्ततिलकावृत्तम् 'शेषा वसन्ततिलका
तभजा जगौ गा' इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

पुरा खल्विति—पुरा पूर्वम्, खलु निरन्धयेन, यः शम्बरारातिर्मनसिजः काम इति यावत् 'शम्भग-
रिर्गनसिजः कुमुमेपुरनन्यजः' इत्यमरः, चापला एव चापलाश्चञ्जलास्ते च तेषुलवश्च भ्रमराश्चेति चापलालय
स्तैर्जीवन्धरः प्रत्यङ्गाधरः, कामकोदण्डस्य भ्रमरमौर्वीकम् कविसमवसिद्धम्, इति च, जगति भुवने विभ्रुतः
प्रख्यातः, बभूव, सोऽयम्, अधुना साम्प्रतम्, शबरारातिमिल्लरिपुः, चापलाली धनुःशोभी चासौ जीवन्धरश्च
विजयासुतरचेति चापलालिजीवन्धरश्च, संवृत्तो बभूव इर्तात्यम्, न बिन्दुमात्रेणाप्यनुस्वारसात्रेणापि, विशेषो
व्यतिरेकः । अयमेव काम इति भावः, पूर्वं प्राक्, अयं जीवन्धरः, सारसं सरसीरुहं शरो बाणो यस्य स
काम इति यावत् 'सारसं सरसीरुहम्' इत्यमरः 'अग्निन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिकम्' इत्यभिधानाकामस्य
कमलशरत्वं कविसमवसिद्धम्, अधुना साम्प्रतम्, सरसः सखलः शरो बाणो यस्य स सरसशरः, अस्तीति
शेषः, इत्याकारतः संस्थानात् पक्षे आकारवर्णात्, विशेषेऽपि व्यतिरेकेऽपि, अस्य सन्धरसुतस्य, अखण्डित-
मन्यूनम्, आकारसाम्यं संस्थानसादरयम्, उल्लसत्येव शुम्भत्येव, इत्येतद् विचित्रमास्पर्षकरम् ।

अथ पौराणामिति—अथ विजयानन्तरम्, पौराणां नागरिकानाम्, हर्षातिरेकः प्रमोदाधिक्यम्,
एतावानियत्प्रमाणः, इत्येवम्, गगनतले नभस्तले प्रसारिता विस्तारिता वैजयन्त्यः पताका एव भुजा
बाहवस्ताभिः बोधयदिव सूचयदिव, मोदोत्तरं हर्षप्रधानम्, एतत्पुरं राजपुरानिधानं नगरम्, प्रविश्य
प्रवेशं कृत्वा, विशिखाधारस्यापि रथ्याधारस्यापि सतः, विशिखाधेयतां रथ्याधेयतामास्कन्दतः इति विरोधः,
यो विशिखानामाधारः स एव तामाधेयः कथं भवतीति विरोधः स्पष्टः । परिहारपक्षे स्वयम्, विशिखं हृद्यं
तस्याधारः समाश्रयस्तथाभूत्स्यापि सतः विशिखाया रथ्याया आधेयतामास्कन्दतः, मार्गे गच्छत इति
यावत्, सकलं च तद् वयस्यमण्डलमेति सकलवयस्यमण्डलं निमित्तमित्तसमूहस्तस्य मज्जम्, अध्यासीन-
स्याधितिष्ठतः, जीवन्धरस्य सात्यन्धरैः शौर्यं च स्वैर्यं च धैर्यमेति शौर्यस्वैर्यधैर्याणि शूरत्वधैर्यत्वधीरत्वानि

नन्दसहकारे शौर्यस्थैर्यधैर्यमञ्जरीमञ्जुले कीर्तिसौरभ्याकर्षिताः पौरजानपदनयनपुष्पन्धया निरन्तरमापेतुः ।

नन्दगोप इति विश्रुतमेघः संमदान्बुनिधिमाशु निपीय ।
वारिपातमकरोत्करपद्मे जीवकस्य शुभलक्षणजुष्टे ॥३२॥

जीवन्धरोऽपि नन्दगोपेन पातितामच्छवारिधारां तत्सहचरी मन्दस्मितप्रकाशितकुन्दकुड्म-
लरुचिबीचिस्नापितामिव 'पद्मास्यो योग्यः' इति शुद्धवर्णा वचोधारां पातयन्नेवोरोकुर्वन्, दूरी-
कृतसुहृद्: 'मम पद्मास्यस्य च भावभेदो न तु जीवभेदः' इति मैत्रीविभवं विभावयन्, तत्परिण-
यमहोत्सवारम्भं सत्रा मित्रामित्रजनानन्ददोषाभ्यां कन्दल्यामास ।

शुभे मुहूर्ते स हि नन्दगोपसुताकराब्जग्रहणं चकार ।
वह्निं पुरस्कृत्य विधिं विधाय पद्मास्यनामा परिणीतियोग्यः ॥३३॥

गोविन्दायास्तनुतनुलतां चञ्चलाप्रत्यनीकां
कान्त्या पुण्यत्कनककदलीकन्दलीगर्भगौरीम् ।
हेलोन्मीलत्कुचयुगलसन्मौक्तिकस्रक्प्रभाभिः
स्पष्टाभ्यर्णा स हि बहुमुदा चञ्चुषा पश्यति स्म ॥३४॥

तान्येव मञ्जर्यः पुष्पस्रजस्ताभिर्मञ्जुलो मनोहरस्तस्मिन्, देहसहकारे शरीरातिसौरभाच्चे 'आम्रश्चूता ग्सा-
लोऽमी सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः, कीर्तिसौरभ्येण यशःसौगन्ध्येनाकर्षिता वशीभूताः, पौरजानपदानां
नागरिकराष्ट्रासिजनानां नयनान्येव लोचनान्येव पुष्पन्धया भ्रमराः निरन्तरं निष्प्रतिबन्धं यथा स्यात्तथा,
आपेतुः पतन्तिस्म, ते तं दृष्टशुरिति भावः ।

नन्दगोप इति—नन्दगोप इति नाम्ना विश्रुतश्चासौ मेघश्चेति विश्रुतमेघः प्रसिद्धवारिवाहः, आशु-
भ्रटिति, संमद एवाबुनिधिस्तं हर्षसागरम्, निपीय नितरां पीत्वा, शुभलक्षणैः शङ्खचक्रादिशुभसामुद्रि-
कचिह्नैर्जुष्टं सेवितं तस्मिन्, जीवकस्य जीवन्धरस्य करपद्मे हस्तकमले, वारिपातं जलपातं कम्पादानसंक-
ल्पार्थं जलधारापातमिति भावः अकरोद् विद्ध्यौ । स्वागतावृत्तम्—'स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्' इति
लक्षणात् ॥ ३२ ॥

जीवन्धरोऽपि—जीवन्धरोऽपि सात्वन्धरिरपि, नन्दगोपेन तन्नाम्ना गोपवरेण, पातितां मोचिताम्,
अच्छवारिधारां निर्मलजलधारां, तस्या अच्छवारिधारायाः सहचरीः सखी सद्यशीति यावत् ताम्, मन्द-
स्मितेन मन्दहसितेन प्रकाशिताः प्रकटिता याः कुन्दकुड्मलरुचयो माष्यमुकुलमरीचयस्तासां वीचिभिः
सन्ततिभिः स्नपितामिव प्रक्षालितामिव, 'पद्मास्यो योग्यः पद्मास्याभिधानः सत्रा योग्यस्त्वपुत्र्या उचितो वरः'
इत्येवं प्रकारम्, शुद्धवर्णा शुद्धाक्षराम्, वचोधारां वचनपङ्क्तिम्, पातयन् प्रकटयन्नेव, उरीकुर्वन् स्त्रीकुर्वन्,
दूरीकृता स्पृहा येन स त्यक्तनन्दगोपकम्पाभिलाषः, मम पद्मास्यस्य च भावभेदः पद्मास्यभेदोऽस्ति न तु
जीवभेदः प्राणभेदोऽस्ति, इत्येवं मैत्रीविभवं सौहार्दसम्पत्तिम्, विभावयन् प्रकटयन्, सन्, मित्रामित्रजनयोः
सुहृद्सुहृदोरानन्दद्वेषान्नां हर्षक्षेदाभ्याम्, सत्रा सार्थम्, तस्य पद्मास्यस्य परिणयमहोत्सवो विवाहोऽस्ति-
स्तस्वारम्भः प्रक्रमस्तम्, कन्दल्यामास वर्षवामास ।

शुभे मुहूर्ते—हि निष्प्रयेन, परिणीतिविवाहस्तस्या योग्योऽहं इति परिणीतियोग्यः, पद्मास्यनामा
पद्मास्याभिधानः, स जीवन्धरसुहृद्, शुभे प्रशस्ते, मुहूर्ते समये, विधिं तात्कालिकविधानम्, विधाय कृत्वा,
वह्निमसिम्, पुरस्कृत्याग्ने विधाय, नन्दगोपसुतायाः करपद्मग्रहणं पाणिपद्मग्रहणम्, चकार विद्ध्यौ ॥ ३३ ॥

गोविन्दाया इति—हि निष्प्रयेन, स पद्मास्यः कान्त्या वीपत्या, चञ्चला सौदामिनी प्रत्यनीकं
विपद्मे यस्यास्तां 'तडित्तौदामिनी निष्प्रयश्चक्षुश्चक्षुः सपत्या अपि' इत्यमरः, विश्रुतसहशीविति भावत्, पुण्यन्ती
विकसन्ती वा कनककदली सुवर्णमौक्त्या सस्याः कन्दली तस्या मयै इव शरीरे पीतवर्णा क्षाम्, हेलया
सहजगत्योन्मीलत् प्रकटीभवत् यत्कुचयुगं स्तनद्वन्द्वं तस्मिन् लसन्त्यः शोभमाना वा मौक्तिकज्जो मुक्ता-

यस्याः पादौ मृदुकमलस्पर्धिरोभाविलासौ
 जङ्घे मारत्रिभुवनजये काहलीवद्वयभाताम् ।
 नाभिः पञ्चायुधरसम्भरोक्षुपिकेवाविरासीत्-
 वक्त्रं राकासितरुचिनुलासंगमङ्गीचकार ॥३५॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 गोविन्दालम्भो नाम द्वितीयो लम्भः ।

मालास्तासां प्रभा दीप्तयस्ताभिः, स्पष्टं प्रकाशमानमभ्यर्णं सर्मापप्रदेशो यस्यास्ताम्, गोविन्दाया नन्दगोप-
 सुतायाः, तन्वां चासौ तनुलता च तां कृशाकलेवरवल्लरीम्, चक्षुषा नयनाभ्याम्, जातावेकवचनम्, बहुसुदा
 प्रचुरानन्देन पश्यति स्म भवलोकयामास । मन्दाक्रान्तावृत्तम् 'मन्दाक्रान्ता जलधिपटङ्गैर्मूर्ध्नीं नतीं ताद्गुरु चेत्'
 इति लङ्गान् ॥ ३४ ॥

यस्याः पादाविति—यस्या गोविन्दायाः, पादौ चरणौ, मृदु च तत्कमलञ्चेति मृदुकमलं कोमल-
 पद्मं तत् स्पर्थेते इति मृदुकमलस्पर्धिनी, शोभा च विलासञ्चेति शोभाविलासौ दीप्तिविभ्रमौ, मृदुकमल-
 स्पर्धिनी शोभाविलासौ यद्योस्तौ, आस्तामिति शोपः । यस्याः, जङ्घे प्रसृते 'जङ्घा तु प्रसृता समे' इत्यमरः,
 मारस्य मदनस्य त्रिभुवनजयस्त्रिलोकविजयस्तस्मिन् 'मदनां मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः' इत्यमरः,
 काहलीवद् वाद्यविशेषवद्, न्यभाताम् सुशुभाते । नाभिस्तुन्दिः, पञ्चायुधस्य कामस्य रसम्भरो रसनिव्यन्दस्तस्याः
 कुपिकेव हस्वनिपानमिव, आविरासीत्प्रादुरभूत् । वक्त्रं वदनम्, राकायाः पौर्णमास्याः सितरुचिश्चन्द्रस्तस्य
 तुलोपमा तस्या सङ्गं सम्बन्धम् अङ्गीचकार स्वीचक्रे । उपमालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तन्दः ॥ ३५ ॥

इतीत्यप्ययं समाप्तौ महाकविना हरिचन्द्रेण विरचिते निमित्ते, श्रीमति शोभासम्पन्ने, जीवन्धर-
 चम्पूकाव्ये एतन्नाम चम्पूनाम सन्दर्भे, गोविन्दाया नन्दगोपनन्दिन्या लम्भः प्राप्तिर्यस्मिन् स, एतन्नाम
 द्वितीयो लम्भोऽधिकारः समाप्त इति ।

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 गोविन्दालम्भो नाम द्वितीयो लम्भः ।

तृतीयो लम्भः

अथ दिने दिने प्रवर्धमानानुरागः पद्मास्यनामा राजहंसतरुणस्त्रिवलीलहरीविराजिते नाभि-
महावर्तशोभिते गोविन्दानामतरङ्गिण्या उदरहृदे कंचन कालं रममाणः, काञ्चीविहङ्गविरुतमुख-
रिते घननिर्मलविम्बपुलिने कतिपयसमयं स्थितिमापन्नः, करेण मेघकचूचुकुलोल्म्वचुम्बितवक्षो-
रुहकमलकुड्मलं स्पृशन्, आनन्दलहरीभिरभ्युक्षितः, कुचचक्रवाकमञ्जुलेसुरभिलश्रीखण्डद्रवपङ्क्ति-
कञ्जुलीकोमलशैबलपेशले वक्षःस्थलकमलाकरे विहरमाणश्चिरमिन्द्रियग्रामं तर्पयामास ।

जीवन्धरोऽपि कमनीयकलावधूटीः

कीर्त्यङ्गनां जयरमां च समानवृत्त्या ।

उल्लासयन्सकललोचनभागधेय-

माविभ्रदाकृतिममन्दमुदावतस्ये ॥ १ ॥

तस्मिन्पुरे वैश्यजनस्य नेता श्रीदत्तनामा वसति स्म कश्चित् ।

यस्य स्पृहोर्ही धनलाभहेतू प्रासाददेशे रमतां चिराय ॥ २ ॥

अथेति—अथ गोविन्दापरिणयानन्तरम्, दिने दिने प्रतिदिवसम्, प्रवर्धमानः समेधमानोऽनुरागः
प्रातिर्यस्य तथाभूतः, पद्मास्यनामा पद्मास्याभिधानः, राजहंसतरुणो मरालयुवा, त्रिबन्धो नाभेरधस्ता-
द्विधमानास्त्रिभुवः रेखा एव लक्ष्म्यस्तरङ्गास्ताभिर्विराजिते शोभिते, नाभिरैव तुम्बिरैव महावर्तो दीर्घभ्रमस्तेन
शोभिते समुल्लसिते, गोविन्दानामतरङ्गिण्या गोविन्दारस्यलवण्याः उदरहृदे उदरजलाशये, कंचन कालं
किञ्चित्समयपर्यन्तम् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया, रममाणः क्रीडन्, काञ्चीविहङ्गानां मेखला-
शकुन्तानां विरुतेन कृजन्ध्वनिना मुखरिते वाचालिते, घनं निबिडं स्यूकमिति यावत् यन्निर्मलविम्बं
कटिपश्चाद्भागयोगः स एव पुलिनं तोषोत्थिततीरप्रदेशस्तस्मिन् 'तोषोत्थितं तम्पुलिनं मैकतं सिकतामयम्'
इत्यमरः, कतिपयसमयं किञ्चित्कालम्, स्थितिमवस्थानम्, आपन्नः प्राप्तः तत्र स्थित इति यावत्, करेण हस्तेन,
मेघकचूचुके एव कृष्णस्तनमुखे एव लोकाग्रौ भ्रमरौ ताभ्यां चुम्बितमारिहृदं च्च कषोरुहकमलयोः कुचार्-
विन्दयोः कुड्मलं मुकुलं तत्, स्पृशन् स्पर्शनेन्द्रियविषयाकुर्वन्, आनन्दलहरीभिः प्रमोदतरङ्गैः, अभ्युक्षितो-
ऽभिषिक्तः कुचावेव चक्रवाकी कुचचक्रवाकी स्तनरभाङ्गी ताभ्यां मञ्जुले मनोहरे, सुरभिलभासी सुगन्धिभासी
श्रीखण्डद्रवश्च मलयजपङ्क्त्येति सुरभिलश्रीखण्डद्रवस्तेन पङ्क्तिं पङ्क्त्युक्ते, कञ्जुल्येव स्तनवक्षमेव कोमलशैबलं
मृदुजलनीली तेन पेशले मनोहरे, वक्षःस्थलमेवोरःस्थलमेव कमलाकरः पद्मोपलक्षितसरोवरस्तस्मिन्, विहर-
माणो विहारं कुर्वन्, सन्, चिरं दीर्घकालं यावत्, इन्द्रियग्रामं हर्षिकसमूहम्, तर्पयामास प्रीणयामास ।
रूपकालङ्कारः ।

जीवन्धरोऽपि—जीवन्धरोऽपि सास्यन्धरिरपि, कमनीयकला एव कलितवैदग्ध्य एव वधूण्यो
युवतयस्ताः, कीर्तिरेव समग्रैवङ्गना सीमन्तिनी ताम्, जयरमां च विजयलक्ष्मीं च, समानवृत्त्या दाक्षिण्येन
समानानुरागेणेति भावत्, उल्लासयन् हर्षयन्, सकलानां निकलानां कोचनानि नयनानि तेषां भागधेयं
भान्वम् 'भागरूपनामन्मो धेयः' इति भागशब्दाद्धेयप्रत्ययः, आकृतिं संस्थानं सीमन्धर्ममिति यावत्, आविभ्रद्
आवृधत्, भ्रमन्मुदा प्रकृष्टहर्षेण, अक्षरस्थेऽवस्थितौ वसूक्, मुखेन म्बुचासेति भावः ॥ १ ॥

तस्मिन्निनि—तस्मिन् पुरे पूर्वोक्ते राजपुरनगरे, श्रीदत्तनामा श्रीदत्ताभिधानः, कश्चित्कोऽपि,
वैश्यजनस्य वणिक्जनस्य, नेता नावकः, वसतिस्त्रयन्ववाप्सीत् । यस्य प्रासाददेशे भवनप्रदेशे, धनलाभस्य
विषयप्राप्त्यर्थेण कारये, स्पृहा च धनेच्छा च, कृष्टश्च तन्मत्प्रवर्तकर्मण्येति स्पृहोर्ही, चिराय दीर्घकालं सदेति
यावत्, भ्रमन्ताम्रकीर्तनाम् । 'रम क्रीडायाम्' इत्यस्य परस्मैपदप्रयोगविन्ध्यः ॥ २ ॥

कदाचिदसौ रत्नधाणिष्यपरायणो रत्नद्वीपं गन्तुकामः प्रस्थानमाचरन्क्रमेण लङ्घितानेक-
जनपदनगरग्रामः, स्फुटितशुक्तिमौक्तिकवितानतारकितं मकरमीनकुलीरराशिसमाश्रितमपरमिव
गगनतलं निशि निपीतनिशाकरकरनिकरं डिण्डीरखण्डकपटेनोद्भ्रमन्तमिव, कचिच्चलाचलकुला-
चलैरिव कल्लोलघट्टनमनुभवद्भिस्तिमितिमिङ्गलैः पुत्रैरिवोपास्यमानम्, कचन माणिक्यराशि-
रश्मिभरीपरीतजलमामिषशङ्कयाभिधावद्भिः पुनः पावकभिया धावमानैर्मनैराकुलीनम्, कुत्रचिद्दे-
दीप्यमानफणामणिभिस्तरङ्गसंगतैर्भुजङ्गैर्निबिडिततया परिणाहादिगुणेन विजितं बिलीनमाकाश-
मूर्मिहस्तविधृतदीपिकाभिरन्वेषमाणामिव, कुत्रचन वितनविद्रुमवनराजिविराजिततया प्रत्यङ्गी-
कृतीर्षानलमिव, कचन गङ्गासिन्धुप्रमुखनदीकान्ताः समागताः प्रसारितलहरीबाहाभिराश्लिष्यन्त-
मिव, पुरः प्रकाशन्तमुदन्वन्तं ददर्श ।

यत्राम्भोमनुजास्तटोत्थपवनप्रोद्भूततालीवन-

ध्वान्तप्रस्तहृदः प्रमर्दितमिलच्छैवालमाला बभुः ।

कुम्भीन्द्राश्च महाभूपाननबिलं भूमीधरोद्यद्दरी

भ्रान्त्या विश्यपुनर्निवृत्तिमगमंस्तज्ज्वालमालासहाः ॥३॥

कदाचिदिति—कदाचिज्जातुचित्, रत्नानां मणीनां वाणिज्ये व्यापारे परायणस्तत्परः, अतएव
रत्नद्वीपं द्वीपविशेषम्, गन्तुकामो यातुमनाः, 'तु' काममनसोरपि' इति मलोपः, अस्ौ भ्रातृत्तः, प्रस्थानं
प्रयाणम्, आचरन् कुर्वन्, क्रमेण क्रमशः लङ्घिता व्यतिक्रान्ता अनेके बहवो जनपदनगरग्रामा राष्ट्रपत्तन-
निगमा येन तथामृतः सन्, पुरः पुरस्तात्, प्रकाशन्तं शोभमानम्, उदन्वन्तं सागरम् 'उदन्वानुदधिः
सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः' इत्यमरः, ददर्श बिलोकयामास । अथ तमेवोदन्वन्तं वर्णयितुमाह—स्फुटितानि
विदीर्णानि यानि शुक्तिमौक्तिकानि मुक्तास्फोटमुक्ताफलाणि तेषां वितानेन समूहेन तारकितं सञ्जातनक्षत्रकम्,
मकराश्च मीनारश्च कुलीरारश्चेति मकरमीनकुलीरा नक्रपाठीनककटाभिधाना जलजन्तुविशेषास्तेषां राशिः
समूहस्तेन समाश्रितं सेवितं पक्षे मकरमीनकुलीरा एव राशयो ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धास्तैः समाश्रितम्,
अपरमन्वत्, गगनतलमिव नभस्तलमिव, डिण्डीरस्वाधिकफस्य खण्डः समूहस्तस्य कपटेन दम्भेन, निशि
रजन्वाम्, निर्पातो धवितो यो निशाकरस्य चन्द्रस्य करनिकरः किरणकलापस्तम्, उद्भ्रमन्तमिवोद्भ्रमन्तमिव,
क्वचिन्कुत्रचित्, घट्टनमाघातमिति कल्लोलघट्टनम्, अनुभवद्भिः प्राप्नुवद्भिः, चलाचलाश्च ते कुलाचलारश्चेति
चलाचलकुलाचलास्तेरतिशयचपल कुलपर्वतैरिव, तिमयश्च पाठीनाश्च तिमिङ्गिलाश्च मन्व्यविशेषारश्चेति
तिमितिमिङ्गिलास्तैः, तिमि गिरतीति विग्रहे मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः, 'अचि विभाषा' इति लत्वम्, 'गिलोऽ
गिलस्य' इति मुत्वम्, पुत्रैरिव सुतैरिव, उपास्यमानं सेव्यमानम्, क्वचन कुत्रचित् माणिक्यराशौ रत्नसमूहस्य
रश्मिभरीभिः किरणसन्ततिभिः परीतं व्याप्तं यज्जलं तोयं तन्, आमिषशङ्कया मांसभ्रान्त्या, अभिधावद्भिः
संमुखमागच्छद्भिः, पुनर्भूयः, पावकभिया वैश्वानरभयेन, धावमानैर्वेगेन दूरं गच्छद्भिः, मनीः शफरैः,
आकुलीनमार्कार्णम्, कुत्रचित्कचित्, देदीप्यमाना अतिशयेन प्रकाशमानाः फणामणयो भोगरत्नानि येषां तैः,
तरङ्गसंगतैः कल्लोलमिलितैः, भुजङ्गैर्नागैः, निबिडिततया साम्प्रतया, परिणाहादिगुणेन विशालताप्रभृतिगुणेन
'परिणाहो विशालता' इत्यमरः, विजितं पराजितं, सन्, बिलीनमन्तर्हितम्, आकाशमन्वरम् उभय एव
तरङ्गा एव हस्ताः करास्तेषु विष्टता गृहीता या दीपिकास्ताभिः, अन्वेषमाणमिव गवेषयन्तमिव, कुत्रचित्-
त्कस्मिन्दिशत्प्रदेशे, विद्रुमवनं प्रवालकाननं 'मृगा' इति प्रसिद्धकाननम् तस्य रात्रिः पंक्तिस्तया विराजिततया
शोभिततया, प्रत्यङ्गीकृतः संमुखं दृश्यमान और्वानलो वङ्गवानलो यस्य यस्मिन्वा तमिव क्वचन कुत्रापि,
समागताः प्राप्ता, गङ्गासिन्धु प्रसिद्धनदीविशेषौ प्रमुखे वास्तु तथामृता या नद्यः सन्नन्व्यस्ता एव कान्ता
वनितास्ताः, प्रसारिता लहय एव तरङ्गा एव बाहा बाहवस्ताभिः, आश्लिष्यन्तमिवाश्लिष्यन्तमिव ।

यत्राम्भोमनुजा इति—यत्रोदन्वन्ति, तटोत्थानि तीरोत्पन्नानि, पवनप्रोद्भूतानि वायुकम्पितानि
यानि तालीवनानि ताडीकावनानि तेषां, ध्वानेन शब्देन प्रस्तं भीतं ह्रमन्तो येषां तै, अम्भोमनुजा जल-
मनुष्याः, प्रमर्दिताः क्षण्डिता मिलच्छैवभविषाणार्थमुपरिधारिताः शैवालमाला जलनीलीसमूहा येषां

तं वारांनिधिमापीय नयनेन वणिक्पतिः ।

विस्मयान्बुधिमापेदे क्षारत्वमसहस्रिष ॥ ४ ॥

तदनु पोतमारुह्य द्वीपान्तरं गत्वा तत्र विचित्रैरुपायैर्बहूनि द्रविणानि संपाद्य संपदा शम्पा-
युधमन्तरिक्षाकूपारसञ्चरणैर्मैरावणस्कन्धाधिरुडमनुकुर्वन्निव महायानपात्रमारुह्य सांयात्रिकपति-
रसाववारान्तमाहुढौके ।

ततो घनघनारवस्फुटितसर्वदिग्भिक्तिकः

पपात तरणौ तदा बहलवर्षधिन्दूत्करः ।

निजप्रतिभटस्फुटप्रचुरमौक्तिकाडम्बरा-

सहिष्णुरिव गोचरो न हि विपत्क्षणः प्राणिनाम् ॥ ५ ॥

सांयात्रिकोऽसौ सकलांस्तरिस्थान्युरैव शोकाम्बुधिमग्नदेहान् ।

संतारयामास स तत्त्वबोधपोतप्रदानेन परावरज्ञः ॥ ६ ॥

तथाभूताः बभुः शुशुभिरे, कुम्भोन्द्राश्च गजेन्द्राश्च, भूमिधराणां पर्वतानामुद्यम्यः प्रकटीभवन्त्यो या
द्वयो गृहास्तासां भ्रान्तिः संदेहस्तथा, महाकथाणां दीर्घकायमत्स्यानामाननं सुखमेव विलं गह्वरं तत,
आविश्य प्रविश्य, तस्य ज्वालमालां तेजःसमूहं न सहन्त इति तज्ज्वालमालासहाः सन्तः, पुनर्भूयः, निवृत्तिं
प्रत्यागमनम्, अगमन् प्रापुः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥ ३ ॥

तं वारांनिधिमिति—वणिक्पतिः श्रीदत्तः, नयनेन चक्षुषा, तं पूर्वोक्तम्, वारांनिधि सागरम्,
आपीय समन्तात्पीत्वा दृष्टेति यावत्, क्षारत्वं लवणताम्, असहस्रिष्व सोदुमसमर्थो भवन्निव, विस्मयान्बुधि-
माश्चर्यमागरम्, आपेदे प्राप । उप्येहा ॥ ४ ॥

तदनुपोतमिति—तदनु सागरदर्शनामन्तरम्, सांयात्रिकानां पोतवणिजां पतिः स्वामीति सांया-
त्रिकपतिः, असौ श्रीदत्तः पोतं नौकाय, आरुह्याधिष्ठाप, अन्यो द्वीपो द्वीपान्तरस्तत्र, गत्वा प्राप्य, तत्र
द्वीपान्तरे, विचित्रैर्विचित्रैः, उपायैः साधनैः बहूनि विपुलानि द्रविणानि धनानि, संपादोपायैर्, संपदा
संपत्त्या अन्तरिक्षमेवाकूपार इत्यन्तरिक्षाकूपारो गगनसागरस्तस्मिन् संचरणे गमने क्षमः समर्थो य पेटावणः
सुरगजस्तस्य स्कन्धं ग्रीवोपरि, अधिरुडोऽधिष्ठितस्तम्, शम्पायुधं वज्रायुधम्, इन्द्रमिति वाचत्, अनु-
कुर्वन्निव विडम्बयन्निव, महायानपात्रं महापोतम्, आरुह्याधिष्ठाप, अवाराणं समुद्रान्तम्, आहुढौके प्राप ।
'दौकृ गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम् ।

ततो घनघनारवेति—ततस्तदनन्तरम्, तदा तस्मिन् काले, धनदत्तासावदरश्चेति घनारवः
प्रचण्डशब्दः घनानां मेधानां यो घनारवस्तेन स्फुटिता विदारिताः सर्वदिग्भिक्तयो निखिलकाष्ठान्तप्रदेशा
येन सः, वर्षधिन्दूनां कृष्टीकरणामुत्करः समूह इति वर्षधिन्दूत्करः, बहलवर्षासावधिकरचासौ वर्षधिन्-
त्करश्चेति बहलवर्षधिन्दूत्करः, निजप्रतिभटः शोभया स्वपतिपद्यः, स्फुटः प्रकटितः प्रचुरः प्रभूतरश्च यो
मौक्तिकानां मुक्ताफलानामाडम्बरः समूहस्तस्यासहिष्णुरसहनशील इव, तरणौ पाते, पपात-अपतत् । हि
निरचयेन विपत्क्षणो विपत्क्षयसरः, प्राणिनां जीवानाम्, गोचरो विषयः, न, नो अस्तीति शेषः । कस्य कदा
कापक्षिरापतिष्यतीति प्राणिनो नो जानन्तीति भावः । उप्येहाश्रमंस्तरन्यासौ । पृथिवीच्छन्दः ॥ ५ ॥

सांयात्रिकोऽसाविति—पररचावदरश्चेति पराचरो उत्तमाद्यमी, तौ जानतीति परावरज्ञः, असौ
सः पूर्वोक्तः, सांयात्रिकः पोतवणिक्, श्रीदत्त इति यावत्, सुरैव तरिनिमज्जनप्रप्तोच, शोक पृथान्बुधिः
शोकाम्बुधिः खेदसागरस्तस्मिन्मग्नो देहो विप्रदो येषां तान्, सकलाव समस्ताम् तरिस्थान् नौकास्थितान्,
जनाविति शेषः, तत्त्वबोधस्तत्त्वज्ञानमेव पोते चार्थं तस्य प्रदानं कितरणं येष संतारयामास संतीर्णोच्च-
कार । सद्रुपदेशेन तेषां शोकमपाचकारेति भावः ॥ ६ ॥

शनैः शनैर्नावि नष्टायां दिष्टेनेव सन्निधापितं दृष्टं कूपखण्डमारुह्यात्मानं लब्धप्राणं मन्व-
मानो नष्टशेवधिरपि संतुष्टद्वयः किञ्चन द्वीपमासाद्य तत्र यादृच्छिकमिष गतं कञ्चन विद्याधरं
प्रति चापलवशेन निजोदन्तं प्रतिपादयामास ।

श्रुत्वाथ तेन च मिषेण स नीयमानो

रूप्याचलं स्मितनिभं धरणीरमण्याः ।

शृङ्गैर्नभोनिकषणोपललीढतुङ्गै-

लेखाचलं परिहसन्तमिमं ददर्श ॥ ७ ॥

यत्सानुनीलमणिनीमिपरम्पराभिः

पञ्चाननस्य शिशवो बहु विप्रलब्धाः ।

सत्येऽपि कन्दरमुखे परिशङ्कमाना

निश्चित्य गर्जनकृतध्वनिभिर्विशन्ति ॥ ८ ॥

स्वं वीक्ष्य वन्यद्विरदो नितम्बे यस्य विम्बितम् ।

समेत्य दन्तैस्तं हन्ति मदिनां का विवेकिता ॥ ९ ॥

मृगाधिपा यत्र गजभ्रमेण घनावलिं गर्जनसम्भ्रमेण ।

उत्पत्य वेगात्प्रहरप्रहारैर्विदार्य कोपेन समुत्सृजन्ति ॥ १० ॥

शनैः शनैरिति—शनैः शनैर्मन्दं मन्दम्, क्रमेणेति यावत्, नावि तरणी, नष्टायां निमग्न्यायां सत्याम्,
दिष्टेनेव भाव्येनेव, सन्निधापितं सर्मापं प्रापितम्, दृष्टं विलोकितम्, कूपखण्डं नीकादण्डम्, आरुह्याधिष्टाय,
आत्मानं स्वम्, लब्धाः प्राप्ताः प्राप्ता आयुःप्रभृतयो वेन तं लब्धप्राणम्, मन्वमानो बुध्यमानः नष्टशेवधिरपि
विगतनिधिरपि, संतुष्टं हृद्यं यस्य तथाभूतः संतुष्टचेताः, स श्राद्धः, किञ्चन कर्मपि, द्वीपमन्तरापम्,
आसाद्य प्राप्य, तत्र द्वीपे, बरदृष्ट्या विहरतीति यादृच्छिकम् स्वैरचारिणम्, गतं प्राप्तम्, कञ्चन कर्मपि,
विद्याधरं खगम्, प्रति तमुद्दिश्येति यावत्, चापलवशेन चञ्चलत्वेन, निजोदन्तं स्वसमाचारम्, प्रति-
पादयामास जगाद् ।

श्रुत्वाथेति—अथानन्तरम्, तेन जनेन, श्रुत्वा निश्चयं तदुदन्तमिति शेषः, मिषेण केनापि व्याजेन,
नीयमानो गम्यमानः, स श्राद्धः, धरणीरमण्याः पृथिवीपुरम्प्रथाः स्मितनिभं मन्दहसितसदृशम्, नन एव
गगनमेव निकषणोपलः शाणोपलस्तेन लीढानि सृष्टानि, तथाभूतानि च तानि तुङ्गानि च समुन्नतानि
चेति तथाभूतैस्तेः, शृङ्गैः शिखरैः, लेखानां देवानां गिरिस्तं सुमेरुपर्वतमिति यावत्, परिहसन्तं तिरस्कृ-
न्तम्, इमम्, रूप्याचलं रजतगिरिम्, विजयार्थमिति यावत्, ददर्श विलोकयामास ॥ ७ ॥

यत्सानुनीलेति—यस्य रूप्याचलस्य, सानुनीलमणीनां शिखरगतमेचकरत्नानां वीक्षणः किरणा-
स्नासां वरम्पराः पङ्क्तयस्ताभिः, बहु भूवोवारान्, विप्रलब्धाः प्रतारिताः, पञ्चाननस्य सिंहस्य, शिशवः
शावकाः, सत्येऽपि यथार्थभूतेऽपि कन्दरमुखे गुहाप्रभागे, परिशङ्कमानाः संदिहानाः, सन्तः, गर्जनेन कृता
विहिता ध्वनयः प्रतिनादास्तेः, निश्चित्य निर्णय, विशन्ति प्रवेशं कुर्वन्ति । भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥ ८ ॥

स्वं वीक्ष्येति—वने भवो वन्यः, द्वी रदो यस्य स द्विरदः, वन्यञ्जाली द्विरद्वेति वन्यद्विरदः कामन-
करा, यस्य रूप्याचलस्य, नितम्बे कञ्के, विम्बितं प्रतिफलितम्, स्वमात्मानम्, वीक्ष्य विलोक्य, समेत्याभिमुखं
गत्वा, दन्तै रदनैः, तं प्रतिविम्बितहस्तिनम्, हन्ति ताडयति, मदिनां मद्भयुक्तानाम्, का किन्नामधेया,
विवेकिता कर्तव्याकर्तव्यज्ञानवशा, अस्ति, नास्त्येति भावः । भ्रान्तिमदर्थान्तराख्याती ॥ ९ ॥

मृगाधिपा इति—यत्र पर्वते, मृगाधिपाः सिंहाः, गर्जनसम्भ्रमेण मज्जितभ्रान्त्या, गजभ्रमेण इस्ति-
संवेहेन, वेगात्प्रवृत्तान्, घनावलिं मेघसमूहम्, उत्पन्नोद्भय, कोपेन क्रोधेन, प्रहरप्रहारैर्विदार्य, विदार्य
विर्दार्यं विधाय, समुत्सृजन्ति मुञ्चन्ति । भ्रान्तिमान् ॥ १० ॥

यश्च किल, क्वचित्खगाङ्गनासङ्घवुकुलभ्रमनिषेवितसितजीमूतपरिवृतः, क्वचन हरिन्मणिमय-
तटनिःसृतविभाविभाषिततिम्भरुचिबिम्बे गगनसरसि सरोजिनीहरितपलाशाराङ्गां तटचरनभश्च-
राणामुपजनयन्, कुत्रचिन्महीरुहपरम्परासु कादम्बिनीराङ्ग्या कलधौतलस्फुटनटनपटुबर्हिप्रति-
बिम्बकपटेन स्थलसमुत्फुल्लनीलाधजमालासंदेहं दधानः, क्वचन सरसि समुद्भूतसारसराजहंस-
कूजितैलताविलसितान्तमकरन्दपानमत्तेन्द्रिन्द्रमनोहरभङ्गारैरुपवनतलालङ्कारसहकारप्रवालचर्चण-
गर्वितकलकण्ठकण्ठरवैश्च हृदिशयं निर्निद्राणं कुर्वाणः, कुत्रचन मञ्जुलबञ्जुलनिकुञ्जविहरमाण-
खगकञ्जनयनाजनरत्यन्तश्रमहारिसर्मारकिशोरमनोरमः समदृश्यत ।

दुर्वर्णभूधरे तत्र सर्वं स्वागतिकारणम् ।

अभाणीत्वेष्वरः सोऽयं स्पष्टमेव वणिक्पतेः ॥११॥

श्रेण्यां धरस्यास्य हि दक्षिणस्यां गान्धारदेशस्य ललामभूता ।

पुरी निरालम्बतयान्तरिक्षान्च्युता सुराणां नगरीव भाति ॥१२॥

यश्च किलेति—यश्च किल विजयार्धगिरिः, क्वचित् कुत्रचित्, खगाङ्गनासङ्घेन विद्याधरवनिता-
समूहेन दुकूलभ्रमेण क्षामभ्रान्त्या निषेविता धृता ये सितजीमूता धवलवलाहकास्तैः परिवृतः परिवेष्टितः,
क्वचन कुत्रचित्, हरिन्मणिमयानि मरकतमणिप्रचुराणि यानि तटानि तीराणि तेष्यो निःसृता निर्गता या
विभा दीप्तिस्तथा विभाषितं परिगतं तिम्भरुचिबिम्बं सूर्यमण्डलं यस्मिन्स्तस्मिन्, गगनसरसि नभःकासारे,
तटपु चरन्तीति तटचरार्स्तारगामिनः ते च ते नभश्चराश्च विद्याधराश्च तेषाम्, सरोजिनीनां कमलिनीनाम्, हरित-
पलाशानां हरितदलानां शङ्का संशान्तिस्ताम्, उपजनयन्नुत्पादयन्, कुत्रचित् क्वचिन्, महीरुहाणां वृक्षाणां
परम्पराः सन्ततयस्तासु, कादम्बिनीराङ्ग्या मेघमालाभ्रान्त्या, कलधौतलले सुवर्णमवृष्टिर्धौतले स्फुटं स्पष्टं
यथा स्यात्तथा नटने नृत्ये पटवो दृष्टा ये बहिणो मयूरास्तेषां प्रतिबिम्बस्व प्रतिफलनस्य कपटं ध्याजं तेन,
स्थले भूतले समुत्फुल्ला विकसिता वा नीलाधजमाला नीलकमलपङ्क्तिस्तस्याः संदेहं संशयम्, दधानो
विभ्राणः, क्वचन कस्मिंश्चित् स्थाने, सरसि कासारे, समुद्भूतानि समुत्पन्नानि यानि सारसराजहंसानां
गोनर्दमरालविशेषाणां कूजितानि ध्वनयस्तैः, लतानां बल्लरीणां विलसितान्तेषु प्रफुल्लपुष्पेषु मकरन्दस्य
मधुनः पानेन मत्ताः क्षांया इन्द्रिन्द्रा भ्रमरास्तेषां मनोहरभङ्गारैरुपवेतोमाम्बकशब्दैः, उपवनतलस्यो-
द्यानभूमेरलङ्कारा भूष्णोपमा ये सहकारा आज्ञास्तेषां प्रवालानां किसलयानां चर्चणेन भक्तिनेन गर्वितः
प्रासद्वर्षा ये कलकण्ठाः कोकिलास्तेषां कण्ठरवैश्च धमनाधमशब्दैश्च, हृदिशयं कामम्, निर्निद्राणं जागृतम्,
कुर्वाणो विदधानः, कुत्रचन क्वचित्, मञ्जुला मनोहरा ये बञ्जुलनिकुञ्जा वेतललतागुहस्तेषु विहरमाणा
भ्रमन्तो ये खगकञ्जनयनाजनाः विद्याधरासमूहास्तेषां रत्यन्तभ्रमस्य सुरतामसान्धेदस्य हार्यपनेता यः
सर्मारकिशोरो वायुबालको मन्दपवन इति यावत् तेन मनोहरमञ्जोहोहरः सुन्दर इति भावः समदृश्यत
व्यलोक्यत ।

दुर्वर्णभूधर इति—तत्र पूर्वोक्ते, दुर्वर्णभूधरे रजतगिरीं, सोऽयं खेषरो विद्याधरः, वणिक्पतेर्वैश्यवरस्य
गन्धोत्कटस्येति यावत्, सर्वं निश्चिन्तम्, स्वागतिकारणं विजागमननिदानम्, स्पष्टमेव स्फुटमेव, अभाणीत्
कथयामास ॥ ११ ॥

श्रेण्यामिति—हि निरचयेन, अस्य धरस्य विजयार्धपर्वतस्य, दक्षिणस्यामपाच्याम्, श्रेण्यां भागे,
विजयार्धपर्वतस्य द्वे श्रेण्यां स्तः—उत्तर-श्रेण्यां दक्षिण-श्रेण्यां च, उत्तर-श्रेण्यां पश्चि बगवो दक्षिण-श्रेण्याञ्च पन्था-
शास्त्रार्थः सन्तीत्यागमः, गान्धारदेशस्य गान्धार जनपदस्य, ललामभूता विभूषणाभूता, पुरी नगरी, निरा-
लम्बतया निराधारत्वेन, अन्तरिक्षाद् गगनात्, च्युता वतिता, सुराणां देवानां नगरीव पुरीव, भाति
शोभते ॥ १२ ॥

यामन्वर्थाभिधेयेन निस्थालोकेति खेचराः ।
 वदन्ति नीरदा यस्या गवाक्षद्वारचारिणः ॥१३॥
 यत्सालमाला स्फुरदंशुजाला पयोधरप्रोल्लसदम्बरश्रीः ।
 वक्षःस्थलीव प्रमदाज्जनानां मनो जरीहर्ति च निर्जराणाम् ॥१४॥
 यद्गोपुरामसुत्राममणिपुत्रीविराजते ।
 धृतसूक्ष्मदुकूलेव शारदाम्बुदमालया ॥१५॥
 गरुडवेग इति क्षितिपालकः सकलखेचरसेवितवैभधः ।
 इह पुरीमनुशास्ति यथा दिवं सुरपतिः कमनीययशोधनः ॥१६॥
 शरीरिणी कान्तिपरम्परेव सदेहबन्धा शशिनः कलेव ।
 अचञ्चला विद्युद्विवापरेव श्रीधारिणी तस्य चकास्ति पत्नी ॥१७॥
 गन्धर्वदत्ता तस्यास्ति तनया विनयोऽञ्जला ।
 या मन्मथमहाहर्ष्यवलभीमणिर्दीपिका ॥१८॥
 अस्या बाल्ये कुवलयदृशो विग्रहं त्यक्तुकामे
 तारुण्ये चागमनरसिके मन्मथद्वारचारे ।

यामन्वर्थेति—यां पुरीम्, खेचरा त्रिधाधराः, अन्वर्थाभिधेयेन सार्धकनामधेयेन, 'नित्यालोका'
 इति नित्यः सदातन आलोकः प्रकाशो यस्यां सा, इति, वदन्ति कथयन्ति । नीरदा मेघाः, यस्या नगर्याः,
 गवाक्षद्वारेषु वातायनप्रवेशमार्गेषु करन्तीन्धेयं शीला इति गवाक्षद्वारचारिणः । सन्तीति शेषः ॥ १३ ॥

यत्सालमालेति—यस्या नित्यालोकपुर्याः सालमाला प्राकारपरम्परा निर्जराणां देवानां पक्षे यूनाम्,
 मनो हृदयम्, जरीहर्ति पुनःपुनरतिशयेन हरति । कथम्भूता सालमालेधाह-प्रमदाज्जनानां नारांनिचयानाम्,
 वक्षःस्थलीव उरःस्थलीव, अधोभयोः सादृश्यमाह—स्फुरदंशुमाला, स्फुरन्ति देवीप्यमानानि अंशुजालानि
 त्वक्षितरत्ननिचयकिरणसमूहा यस्या सा पक्षे स्फुरन्ति अंशुजालानि-उपरि धारितरत्नमालाकिरणसमूहा
 यस्यां सा पयोधरैर्मैत्रैः प्रोल्लसन् शोभमानं यदम्बरं गगनं तस्मिन् श्रीः शोभा समुत्पुङ्गवाद्यस्याः सा,
 पक्षे पयोधरैः स्तनैः प्रोल्लसन्शोभमानं यदम्बरं वक्षं तेन श्रीः शोभा यस्याः सा । यथोत्पुङ्गवस्तनयुगल-
 विशोभिता युवतिजनानां वक्षःस्थली जरारहितानां यूनां मनो हरति तथा तत्सालमाला निर्जराणां देवानां
 मनो हरतीति भावः । श्लोष्टोपमा ॥ १४ ॥

यद्गोपुरामेति—यस्या नगर्यां गोपुराम्ने प्रधानद्वाराग्रभागे निर्मिता या सुत्राममणिपुत्री नीलम-
 णिपुस्तलिका सा, शरदि भन्नाः शारदाः, ते च तेऽम्बुदाश्च तेषां माला तथा जलदास्तजलदपङ्क्त्या, धृतं
 पिहितं सूक्ष्मदुकूलं लघुर्चामं यथा सा तथाभूतेव, राजते शोभते, उन्मेषा ॥ १५ ॥

गरुडवेग इति—सकलारच ने खेचरारचेति सकलखेचरा निखिलविधायरास्तैः सेविनं समाराधितं
 वैभवमैरवर्षं यस्य सः, कमनीयं मनोहरं यथा एव कीर्तिरेव धनं वित्तं यस्य सः गरुडवेग इति प्रसिद्धः,
 क्षितिपालको राजा, दिवं स्वर्गम्, सुरपतिर्ब्रह्मा पुरन्दर इव, इह पर्वते, पुरीं नित्यालोकामिधानां नगर्याम्,
 अनुशास्ति पालयति । उपमा ॥ १६ ॥

शरीरिणीति—तस्य गरुडवेगस्य, शरीरिणी मूर्तिमता, कान्तिपरम्परेव दीप्तिमन्तिरिच, देहबन्धेन
 शरीरसंघातेन सहिता सदेहबन्धा, शशिनमन्मथसः कलेव पोडशभाग इव, अचञ्चला स्थिरा, अपरा भिन्ना,
 विद्युदिव सौदामिनीव, श्रीधारिणी एतन्नामवती, पत्नी, चकास्ति शोभते ॥ १७ ॥

गन्धर्वदत्तेति—तस्य गरुडवेगस्य, विनयेन नम्रतयोऽञ्जला शोभमाना, गन्धर्वदत्ता-एतन्नामवती,
 तनया पुत्री, अस्ति विद्यते, वा, मन्मथस्य कामस्य महाहर्ष्यं महाभवनं तस्य वलभी गोपामती तस्या मणि-
 दीपिका रत्नदीपिका, अस्ति । रूपकालंकारः ॥ १८ ॥

अस्या बाल्ये इति—कुवलयदृशो नीलोत्पललोचनायाः, अस्या गन्धर्वदत्तायाः, बाल्ये शोभते,

मौढ्ये याते चतुरिभरसेऽन्यागते तरुश्राङ्गवा
 मध्यं सूक्ष्मं जघनवल्लयं भूधरामं विभाति ॥१८॥
 मुखेन्दुर्लोलाद्याः सितरुचिरुचि निन्दतितरां
 भ्रुवौ चापाटोपं सपदि ऋषकेतोः कलयतः ।
 कुचौ मन्दं मन्दं लिङ्गुचतुलनां कन्दलयतः
 शनैः पादन्यासो मदकरमरालीं विजयते ॥२०॥

सा राजपुरे साराकारा स्वयमद्वितीयापि बल्लकीविजयिनो यूना द्वितीया भविष्यतीति
 वैवज्ञोपज्ञवचनविस्मभविजृम्भितचिन्तो महीकान्तः कान्तया सह संमन्त्र्य राजपुरोपवनालङ्का-
 रस्य सागरसेननाम्नो जिनराजस्याधिपरिसरं संजातां युवयोः प्रीतिलतां शनैः पल्लवितामद्य फलितां
 चिकीर्षुस्त्वंदागमनाय मां प्राहिणोत् ।

नाम्ना धरोऽहं तव नीविनाशविभ्रान्तिमापद्य महीधमेनम् ।
 आनीतवान्तिभ्रिभाय सोऽयं खगोऽधरोऽष्टं घटयाञ्जकार ॥२१॥
 श्रीदत्तोऽपि तदाकर्ण्य बहुधा मुमुदेतराम् ।
 नष्टस्यार्थस्य सम्प्राप्तिः कामदोग्ध्री मुदां न किम् ॥२२॥

विग्रहं शरीरम्, त्यक्तुकामे मोक्तुमनसि, सति, मन्मथः कामो, द्वारे प्रवेशमार्गे चरतीति द्वारचारी यस्य तद्
 मन्मथद्वारचारं तस्मिन्, तारुण्ये च र्वावने च, आगमने रसिकं तस्मिन् आगमनप्रतिबुक्ते, सति, मौढ्ये
 मौढ्ये, याते गते सति, चतुरिभरसेऽपि चातुर्यस्नेहेऽपि, आगते प्राप्ते सति, सा चासी कृशाङ्गी चेति
 तत्कृशाङ्गी तस्यास्तत्तद्वङ्गवा मध्यमवल्लयं कटिरिति यावत्, सूक्ष्मं कृशम्, जघनवल्लयं नितम्बमण्डलम्,
 भूधरामं पर्वततुल्यम्, विभाति शोभते । मन्दःकान्ताच्छन्दः ॥१९॥

मुखेन्दुरिति—लोले चपले अङ्गिणी नचने बस्यास्तस्याः, मुखेन्दुर्वदनचन्द्रः, सितरुचिरचन्द्रस्य-
 रुचिः शोभा ताम्, अतिशयेन निन्दतीति निन्दतितराम्, भ्रुवौ लुकुच्यौ, ऋषकेतोः कामस्य चापाटोपं
 धनुर्विस्तारम्, सपदि ऋदिति, कलयतः प्राप्नुतः, कुचौ स्तनौ, मन्दं मन्दं शनैः शनैः, लिङ्गुचतुलनां
 बहुलादृश्यम् 'लकुचो लिकुचो ढहुः' इत्यमरः, पादन्यासकरणविशेषः, शनैः क्रमेण, मदकरमरालीं
 दृष्टहंसीम्, विजयते पराजयते । उपमा । शिखरिणीच्छन्दः ॥ २० ॥

सा राजपुर इति—साराकारा श्रेष्ठाकृतिः सा गन्धर्वदत्ता, स्वयम् अद्वितीयापि प्रथमापि, राजपुरे
 एतन्नामनगरे, बल्लकीविजयिनो र्वाणाविजयिनः, यूनास्तर्णस्य, द्वितीया सहचरी—अद्वितीया द्वितीया कथं
 भवेदिति विरोधः परिहारस्तुक्तः । भविष्यतीति, वैवज्ञेन उच्योतिर्विदा प्रथमं ज्ञातमिति वैवज्ञोपज्ञं तच्च तद्
 वचनञ्च तस्य विस्मभ्येन विश्वसेन विजृम्भिता वर्धिता किन्ता यस्य तथाभूतः महीकान्तो नृपः, कान्तया
 बल्लभया, सह सार्धम्, संमन्त्र्य विमहं कृत्वा, राजपुरोपवनस्य राजपुरोपवनस्यालङ्कार आभरणं तस्य
 तद्य स्थितस्येति यावत्, सागरसेननाम्नः सागरसेनाभिधानस्य, जिनराजस्य मुनिराजस्य, अधिपरिसरं निकटे,
 संजातां समुत्पन्नाम्, शनैः क्रमेण, पल्लवितां किसलपिताम्, युवयोर्भवतोः, प्रीतिलतां स्नेहयस्करां,
 फलितां फलयुक्ताम्, चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः सन्, स्वदागमनाय अबदागमनाय, मां त्वपुरो वर्तमानम्,
 प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

नाम्नेति—नाम्ना नामधेयेन 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति-शुद्धीया, धरः इतिवासा अहम्, तव
 भवतः, नावो विनाशो नीविनाशस्तस्य विभ्रान्तिस्तां तरणिर्धसन्नम्, चापाटोप्याद्य, एनं महीधं विजया-
 धैर्धर्मतम्, आनीतवानस्मि प्राप्तितवावस्मि, त्वामिमिति शेषः, इत्येवम्, अभिधाय निराद्य, सोऽयं खगो
 विद्यावरः, अधरोऽष्टं दन्तच्छुद्धुगलम्, घटयाञ्जकार निमीलवस्ति स्म तूष्णींभूवेति भावः ॥ २१ ॥

श्रीदत्तोऽपि—श्रीदत्तोऽपि वैश्यवरोऽपि, तद् धरविद्याधरोक्तम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, मुमुदेतराम् अति-
 शयेन प्रसन्नो बभूव, नष्टस्य विगतस्य, अर्थस्य पदार्थस्य, सम्प्राप्तिर्लाभः, मुदां प्रमोदानाम्, कामदोग्ध्री
 कामान् दोग्धीति कामदोग्ध्री मनोरथपूरिका, किम् न भवति अपि तु भवत्येव । अर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

विद्याधरोकरसरोरुहराजहंस-

युष्माद्यमानचलचामरवाज्यमानम् ।

राज्याश्रयो नयनयुग्मगलत्कटाक्ष-

धारापरीक्षामिव खेचरभूमिपालम् ॥२३॥

मदनद्रुममञ्जुमञ्जरीभिः स्फुटलावण्यपयोधिबीषिकाभिः ।

महितं वरवारकामिनीभिर्बहुसौन्दर्यतरङ्गिणीभरीभिः ॥२४॥

खेचरेन्द्रमकुटीतटीलसन्मौक्तिकप्रतिफलत्पद्मम्बुजम् ।

हारयष्टिपरिमण्डितोरसं निर्मराञ्चितहिमाद्रिसञ्छविम् ॥२५॥

तं ददर्श स्वगार्धशामकुटारुढशासनम् ।

मोदवार्धैः परं पारमपि सांयात्रिकाधिपः ॥२६॥

तमेनं सभाजिरविराजितमणिमयासनमल्लकुर्वन्तं मूर्तीकृतमिव सौहार्द सांयात्रिकं स्मित-
संभाषितादिभिः संतर्पयन्, निजनन्दिनीस्वयंवरवृत्तान्तं कर्णामृतं मनसो रसायनं च कारयन्,
चकार तद्वशां निजतनयां विदितनयां ध्वजिनीं च कलितादरो विद्याधरपतिः ।

विद्याधरेशस्य निदेशमेत्य सेनां पुरोधाय परीतमानम् ।

सांयात्रिकोऽसौ मुदमाप पूर्वं पश्चात्तयामा निजराजधानीम् ॥२७॥

अथ विद्याधरधरापतिं कलापकेन वर्णयति—विद्याधरोति—मदनेति—खेचरेन्द्रेति—तमिति—विद्या-
धरीणां खेचरीणां करसरोरुहेषु पाणिपद्मेषु विद्यमानौ राजहंसौ मरालविशेषौ तयोर्युग्मायमानाभ्यां युगलव-
दाचरदृश्यां चामराभ्यां बालव्यजनाभ्याम् बीज्यमानं प्रकीर्यमाणम्, अतएव राज्याश्रयो राज्यलक्ष्याः,
नयनयुग्माल्लोचनयुगलाद् गलन्ती पतन्ती या कटाक्षधारा केकरपङ्क्तिस्तया परीतमिव व्याप्तमिव ।
मदनद्रुमस्य कामानोकहस्य मञ्जुमञ्जरी मनोहरपुष्पजस्ताभिः, स्फुटलावण्यमेव प्रकटसौन्दर्यमेव
पयोधिः सागरस्तस्व वाञ्छिका लहर्यस्ताभिः, बहुसौन्दर्यमेव प्रचुरसौन्दर्यमेव तरङ्गिणी नदी तस्या कर्षः
स्रोतांसि ताभिः, वरवारकामिनीभिः श्रेष्ठविलासिनीभिः, महितं शोभितम्, खेचरेन्द्राणां विद्याधर-
राजानां मकुटीतटीषु मौलिप्रान्तेषु लसन्ति शोभमानानि यानि मौक्तिकानि मुक्ताफलानि तेषु प्रनिफलतां
पद्मम्बुजे चरणकमले यस्य तम्, हारयष्टिभिर्मुक्तालताभिः परिमण्डितं शोभितमुरो वक्षो यस्य तम्, निर्मरैः
स्रोतोभिरञ्चितः शोभितो यो हिमाद्रिः प्रालम्बशैलस्तस्येव सञ्छविः शोभनदर्शित्वस्य तम् । स्वगार्धशानां
विद्याधरराजानां मकुटेषु मौलिप्वारुढमधिष्ठितं शासनमाज्ञा यस्य तम्, तं पूर्वोक्तम्, खेचरभूमिपालं विद्याधर-
राजं गरुडकेमिति यावत्, सांयात्रिकाधिपः पोतवणिकश्रेष्ठः श्रीमत्तः, ददर्श विलोकयामास, मोदवार्धैर्हर्ष-
सागरस्य, परं द्वितीयम्, पारं तटम्, अपि ददर्शति पूर्वोक्तान्वयः अथवा 'आप प्राप्तवान्' इति पाठ ॥२६॥

तमेनमिति—सभाजिरे सभाज्जणे विराजितं शोभितं यन्मणिमयं रत्नमयमासनं विष्टरं तद्, अलङ्क-
र्वन्तं शोभयन्तम्, मूर्तीकृतं सदृहाकृतम्, सौहार्दमिव मैत्र्यमिव, एनं तं सांयात्रिकं पोतवणिकम्, स्मित-
संभाषितादिभिर्मन्दहसितसंभाषणप्रभृतिभिः, संतर्पयन् प्राणयन्, निजनन्दिन्याः स्वपुण्याः स्वयंवरवृत्तान्तं
स्वयंवरोदन्तस्तम्, कर्णामृतं श्रुतिसुधाम्, मनसो हृदयस्य, रसायनं पुष्टिप्रवृत्तिपथं च कारयन् विदधन्,
कलितादर आदरसम्पन्नः, विद्याधरपतिर्गरुडवेगः, निजतनयां स्वपुत्रीम्, विदितो नयो यथा तां ज्ञातवतीतिम्,
ध्वजिनीं च सेनाञ्च, तद्वशां तदायत्ताम्, चकार विदधे ।

विद्याधरेशस्येति—असौ सांयात्रिकः पोतवणिकः, विद्याधरेशस्य खेचरेन्द्रस्य परीतं व्याप्तं मानं
सम्मानं यस्मिंस्तम्, निदेशमाज्ञाम्, एव्य प्राप्य, सेनां पृतनाय, पुरोधायान्ते कुत्वा, पूर्वं प्राक्, मुदं हर्षम्,
आप प्राप्तवान्, पश्चात्तनु, तथा मुदा, खेचरेन्द्रपुण्या, पृतनया च, अमा सह, निजराजधानीं स्वावासा-
नगरीम्, आप प्राप्तवान् ॥ २७ ॥

तदनु विविधरत्नसंयोजिमिर्मितम्, राजपुरलक्ष्मीमुखावलोकनार्थं परिकल्पितमणिमुकुराय-
माणम्, गगनविस्तृवरैर्मरकतपद्मरागालोकैर्बनघनाघनरहितेऽपि नभःस्थले सुरचापशङ्खामाद-
धानम्, कुङ्कुमरसप्रचुरपयःसंसेकशीतलम्, तत्र तत्र विकीर्णकुमुमकुलसुरभिलम्, बीणाविज-
यिनो जनिष्यमाणकीर्तिलताबीजराजिमिव मुक्तामयरङ्गवल्लीभाविभागम्, स्वयंवरमण्डपं परिकल्प्य,
राजानुमतिपूर्वकं तदुदन्तं कटकेषु घोषयामास ।

तदेतदाकर्ण्य महीक्षितस्ते स्ववाहिनीभिस्तद्विप्रदेशाः ।

पुरीं पनाकाभिरिवाह्वयन्तीं नरा इवास्त्रिंशत्शतशः समापुः ॥२८॥

मञ्जेषु तत्र घनवज्रमयेषु भूपाः

शीरोदवीचिनिकरोष्णिव चन्द्रबिम्बाः ।

रूप्याद्रितुङ्गशिखरेष्णिव पञ्चवक्रा

भान्ति स्म पञ्चशरवज्रनचाकरूपाः ॥२९॥

ततः सकलनेत्रकुरङ्गाणां वागुरायमाणतनुलता, मूर्तेषु मदनसाम्राज्यपदवीं, राजधानीव
शृङ्गारमहिपालस्य, बेला लावण्यसुधापयोनिधिबीचीनाम्, सर्वस्वमिव नवयौवनस्य, सङ्गीवन-

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, विविधानां नैकप्रकाराणां रत्नानां मणीनां चनेन समूहेन विनि-
मितं रचितम्, राजपुरलक्ष्म्या राजपुरत्रिधा मुखावलोकार्थं वदनदर्शनार्थम्, परिकल्पितो रचितो यो मणि-
मुकुरो रत्नादर्शस्तद्वदत्तचरन्तम्, गगने नभसि विस्तृचराः प्रसरणशालास्तैः, मरकतप्रभरागालोकै-
रहितलोहितमणिप्रकाशैः, घनो विविधो यो घनाघनो मेघस्तेन रहितं द्रुम्यं तस्मिन्मपि, नभःस्थले गगन-
प्रदेशे, सुरचापशङ्खां शक्रशरासनसंशान्तिम्, आदधानं कुर्वन्तम्, कुङ्कुमरसेन कारमारद्रवेण प्रचुरं प्रभूतं
वप्ययो नारं तस्य संसेकेन समुष्णेन शीतलः शिशिरस्तव, तत्र तत्र स्थलेषु, विकीर्णं प्रसिद्धं यत्कुमुमकुलं
पुष्पसमूहस्तेन सुरभिलः सुगन्धितस्तम्, बीणाविजयिनो बल्लकविजयिनः, जनिष्यमाणा समुपत्स्यमाना
या कीर्तिलता यशोवल्ली नस्या बीजराजिमिव बीजपङ्क्तिमिव, मुक्तामयी चास्यां रङ्गवल्ली चेति मुक्तामयरङ्ग-
वल्ली ताम् मीकिकलताम्, आविभागं दधानम्, स्वयंवरमण्डपं स्वयंवरस्थानम्, परिकल्प्य रचयित्वा,
राजानुमतिपूर्वकं राजाज्ञापुरस्सरम्, तस्य स्वयंवरस्वोदन्तो वृत्तान्तस्तम्, कटकेषु शिविरेषु, घोषयामास
प्रख्यापयामास ।

तदेतदाकर्ण्येति—शतशः शतसंख्याकाः, ते महीक्षितो राजानः, तदेतदास्थानम्, आकर्ण्य भ्रुत्वा,
स्ववाहिनीभिः स्वकीयसेनाभिस्तता प्यासा दिक्प्रदेशाः काष्ठापान्ता यैस्तथाभूताः सन्तः, पताकाभि-
वैजयन्तीभिः, आह्वयन्तीमिवाकारयन्तीमिव, पुरीं नगरीम्, नदा द्विरेकाः 'नदी नदी द्विरेफश्च' इति धनंजयः,
अश्विमिव सागरमिव, समापुः समायातवन्तः, नद्येषु स्ववाहिनीभिः स्वसहायकनदीभिः, तता प्यासा
दिक्प्रदेशा यैस्तथाभूता इति विशेषो ज्ञातव्यः ॥ २८ ॥

मञ्जेषु इति—तत्र स्वयंवरमण्डपे, घनवज्रमयेषु साम्प्रहीरकनिर्मितेषु, मञ्जेषु-भासनविशेषेषु,
आसीना इति शेषः, पञ्चशरस्य कामस्य वज्रनं प्रतारणं चारु सुन्दरं रूपं सौम्यं येषां ते तथाभूताः,
भूपा भूपाः, शीरोदस्य शीरसागरस्य बीचीनां भङ्गानां निकराः समूहास्तेषु, चन्द्रबिम्बा इव विधुप्रतिमा
इव, रूप्याद्रैर्विजयार्थस्य तुङ्गाणि समुष्णानि यानि शृङ्गाणि शिखराणि तेषु, पञ्चवक्रा इव सिंहा इव,
भान्ति स्म सुसुखिरे । माकोपमा । असन्ततिलकावृत्तम् ॥ २९ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, गन्धर्वदेव्या मरुतदेवविद्याधरतनया, वाप्ययानं शिविकावाहनम्,
जाकशाधिहाव, स्वयंवरमण्डपं स्वयंवरस्थानम्, अकततार समागतवती । अथ कथम्भूता गन्धर्वदेवोत्साह-
सकलायां विद्विकजनायां नेत्रान्धेषु नयनान्धेषु कुरङ्गा इरिण्यास्तेषाम्, वागुरायमाणा वागुरायमाणा तनुलता
शरीरवल्ली यस्याः सा, मूर्त्तौ सदेहा मदनसाम्राज्यपदवीं कामराज्यपदवीं, शृङ्गारमेव महीपालस्तस्याव-

मिव सौभाग्यस्य, मूर्त्यन्तरमिव लक्ष्म्याः, अमृतवर्तिरिव भूपतिदृशाम्, विशालनयनबिलासविजि-
तनीलोत्पला गन्धर्वदत्ता याप्ययानमारुह्य स्वयंवरमण्डपमवततार ।

ततः करसरोरुहप्रसृतकान्तिपारम्परी-

प्रकल्पनवपल्लवभ्रमसमागतालिस्वरैः ।

परीतवरवल्लकीमृदुलतानगीतादिभि-

र्व्यजेष्ट खगसुन्दरी सकलदेशपृथ्वीपतीन् ॥३०॥

खगेशतनयाकराञ्चितविपञ्चिकामाधुरी-

रसं भ्रवणभाजनैः सकलगीतविद्याविदः ।

निर्पाय वनितारदृच्छदमिहाधरं मेनिरे

सुधामपि सुरोद्धृतां मधुपपानयोग्यं मधु ॥३१॥

तदनु प्रत्यक्षपञ्चशरः पञ्चशतमित्रजनपरिवृतो जीवन्धरः, स्वयंवरसभाजिगं समागत्य,
वीणाकलाकुशलान्प्राज्ञाप्रोसरान्गुणदोषपरीक्षायां विधाय, अभिधाय च नियोगिजनानीतासु त्रिच-
तुरासु वीणासु केशरोमलबादिकं दोषम्, अतिसंतोषपरवशया कन्यया समर्पितां निजकगलङ्कार-
भूतां सुघोषां नाम वीणां परिजग्राह ।

रसभूपालस्य राजधानीव नृपावासनगरीव, लाक्षण्यमेव सौन्दर्यमेव सुधापयोनिधिः पीयूषपारावारस्तस्य
वीचयस्तरङ्गास्तासाम्, वेला तटोच्छ्वासः, 'पात्नी वेला तटोच्छ्वासः' इति धर्मजयः, नक्षत्रीवनस्य नूतनतारु-
ण्यस्य, सर्वस्वमिव सारभूतधनमिव, सौभाग्यस्य वङ्गभूमिप्रतायाः सर्ध्वावनमिव प्राणप्रदमिव, लक्ष्म्याः
श्रियाः मूर्त्यन्तरमिव द्वितीयप्रतिमेव, भूपतिदृशां नरेन्द्रनयनानाम्, अमृतवर्तिरिव सुधाशलाकेव, विशाल-
नयनयोरायतलोचनयोर्विलसेन शोभातिशयेन विजिते पराम्ने नीलोत्पले गोलकमले चया सा ।

ततः करसरोरुहैति—ततस्तदनन्तरम्, खगसुन्दरी गन्धर्वदत्ता, करसरोरुहार्थां पाणिपद्याभ्यां
प्रसृता निःसृत्य बहिर्ध्वंसा या कान्तिपारम्परी दक्षिणैः शिस्तया प्रसृष्टेन रचितेन नक्षत्रवभ्रमेण प्रत्यप्र-
क्सिलयसंदेहेन समागताः सम्प्राप्ता येऽल्लवो भ्रमरास्तेषां स्वरैर्गुणनशाब्दैः, परीता ध्वासा या वरवङ्गकी
श्रेष्ठवीणास्तस्या मृदुलेन कोमलेन तानेन स्वरावरोहरोहक्रमेणोपलक्षिता ये गीताद्यः संगीतप्रभृतयस्तैः,
सकलदेशपृथ्वीपतीन् निखिलजनपदजगतीपतीन्, व्यजेष्ट विजिनवती । 'विपराम्यां जेः' इत्यात्मनेपदम् ।
पृथ्वीवृत्तम् ॥ ३० ॥

खगेशतनयेति—गीतविद्यां विदन्तीति गीतविद्याविदः सकलाश्च ते गीतविद्याविदश्चेति सकल-
गीतविद्याविदः समस्तसंगीतज्ञानाः, खगेशतनयाकरे गन्धर्वदत्ताहस्तेऽञ्जिता शोभिता या विपञ्चिका वीणा
तस्या माधुरी रममाधुर्यनिःस्वन्दम्, भ्रवणभाजनैः कर्णपात्रैः, निर्पाय वितरं पोत्वा, इहलीके, वनितार-
दृच्छदं ललनौष्ठम्, अवरमधमम् पक्षेऽधरसंज्ञितम्, सुधामपि पीयूषमपि, सुराद्या मदिराया उद्धृतां
निष्कामितां पक्षे सुरैर्द्वैकदृष्टता ताम्, मधु पुण्याम्बम्, मधुपानां मधुपाणिनां नीचानामिति यावत् पान-
योग्यं पानार्हम्, पक्षे मधुपानां भ्रमराणां पानयोग्यम्, मेनिरे मन्वन्ते स्म । रूपकश्लेषव्यतिरेकाः ।
पृथ्वीवृत्तम् ॥ ३१ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, प्रत्यक्षक्षाली पञ्चशरश्चेति प्रत्यक्षपञ्चशरो हम्गोचरकामः, पञ्चशतं
ये मित्रजनाः सुहृत्समूहास्तैः परिवृतः परिवेष्टितः, जीवन्धरः सायन्धरिः, स्वयंवरसभाजिरे स्वयंवरपरिपद-
णम्, समागत्य सम्प्राप्य, वीणाकलायां विपञ्चिकलायां कुशला निपुणस्तान्, प्राज्ञप्रोसरान् विद्वच्छ्रेष्ठान्,
गुणदोषपरीक्षायां गुणावगुणविरीक्षावाम्, विधाय कृत्वा, नियोगिजनैः सेवकजनैरानीताः प्रापितास्तासु,
तिलक्षतलो वेति त्रिचतुरास्तासु, वीणासु परिवदिनीषु, केशरोमलबादिकं केशरोमलवप्रभृतिकम्, पक्षे
लक्षणाणि संगीतशास्त्रे द्रष्टव्यानि, अभिधाय च निगद्य च, अतिसंतोषव परवशया तथा हर्षतिशयश्रीवया,

आदाय तामयमधो करकौशलाति
 तन्म्यां स्वगेशलनया निजचित्तमस्मिन् ।
 संगीतधीरपरिषत् शिरःप्रकम्पं
 तेने कृतप्रमुखाजगणोऽपि लज्जाम् ॥३२॥
 कुमारवरवल्लकीगुणरवेण सर्वे भृगा
 विहाय मृदु शाह्वलं विदधिरे ज्ञानास्तन्वताम् ।
 स्वरश्च जिनशारदाश्रवसि शीर्षकम्पापतद्-
 वदान्यतरुपल्लवे पद्महो विधत्ते स्म सः ॥ ३३ ॥

तावत्सा गन्धर्वदत्ता पराजयमेव जयं मन्यमाना श्रीलातरलनयनप्रसृतकटाक्षदुग्धधागां
 दिशि दिशि किरन्ती वेत्रवतीकरकलितां मालिकामादाय जीवकस्य वक्षस्यामुमोच ।

सौभाग्याम्बुधिबीचिकेव विलसद्बद्धस्थलीसैकते
 शंसन्ती सुकृतेन्दुनन्ददुदयं जीवन्धरस्वामिनः ।

मालासावचकादुरःस्थलवसल्लक्ष्मीकटाक्षाली
 प्रक्षिप्ता विजयाय भाविसमरे मालेव वीरश्रिवा ॥ ३४ ॥

कन्यया गन्धर्वदत्तया, समर्पितां प्रदत्ताम्, निजकरालङ्कारभूतां स्वहस्ताभरणभूताम्, सुधोषामेतन्नामवतीम्,
 वीणां धोषवतीम्, परिजग्राह गृहीतवान् ।

आदायेति—अधो तदनन्तरम्, अयं जीवन्धरः, तां वीणाम्, आदाय गृहीत्वा, तन्म्यां वीणायाम्,
 करकौशलाति हस्तचानुर्वाणि, स्वगेशलनया गन्धर्वदत्ता, अस्मिन् जीवन्धरे, निजचित्तं स्वकीयमनः, संगीत-
 धीराणां संगीतविदुषां परिपत्सभा च, शिरःप्रकम्पं मूर्धान्दोलनम्, कृतप्रः काटाङ्गारो मुखं प्रधानो यस्येति
 कृतप्रमुखः न चासौ राजगणश्च नृपसमूहश्चेति तथा, सोऽपि, लज्जां श्रयाम्, तेने विस्तारयामास ॥३२॥

कुमारवरवल्लकीति—कुमारस्य जीवन्धरस्य या वरवल्लकी श्रेष्ठवीणा तस्या गुणस्तन्त्रं तस्य रवः
 शब्दस्तेन, सर्वे निर्विलाः, भृगाः कुरङ्गाः, मृदु कोमलम्, शाह्वलं शल्पम्, हरिद्रासमिति यावत्, विहाय
 न्यक्त्वा, क्षणादल्पेनैव कालेन, स्तब्धतां निश्चलताम्, विदधिरे वक्षिरे, वीणारवं श्रुत्वा हरिणा भोजनाद्विरम्य
 निश्चला बभूवुरिति भावः । सः प्रसिद्धः, स्वरश्च वीणाशब्दश्च, शीर्षकम्पेन मूर्धान्दोलनेनापतन्तः स्खलन्तो
 वदान्यतरुपल्लवाः कल्पवृक्षकिसलयो यस्मात्प्रसिद्धः, जिनशारदाश्रवसि जिनसरस्वतीकर्णे, पद्मं स्थानम्,
 विधत्ते स्म कृते स्म । इत्यहो आश्चर्यम् । सरस्वत्यपि तद्वीणाशब्दं श्रुत्वावेति विस्मयस्थानम् ।
 गृहीतवृत्तम् ॥ ३३ ॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, सा गन्धर्वदत्ता विद्याधरतनूजा, पराजयमेव पराभवमेव, जयं
 विजयम्, मन्यमाना बुध्यमाना, श्रीलया लज्जया तरले चञ्चले ये नयने तान्यां प्रसृता निःसृत्य बहिर्विस्मृता
 ये कटाक्षाः केकरास्त एव दुग्धधारा चारप्रवाहस्ताम्, दिशि दिशि प्रतिकाण्डम्, किरन्ती विचिपन्ती, वेत्र-
 वतीकरकलितां प्रतीहारीहस्तस्थिताम्, मालिकां लज्जाम्, आदाय गृहीत्वा, जीवकस्य विजयासुतस्य, वक्षसि
 भुजान्तरे, आमुमोचामुक्तवती ।

सौभाग्याम्बुधिबीचिकेवेति—असौ माला सा लक्ष्मी, जीवन्धरस्वामिनः स्वयन्धरनृपसुतस्य,
 वक्षःस्थलवेव सैकतमिति वक्षःस्थलीसैकतं विलसच्छोममानं यद् वक्षःस्थलीसैकतसुरःस्थलसिकतामयं तस्मिन्,
 सुकृतमेव पुण्यमेवेन्दुशब्दस्त्वयं जन्मन् विलसन् उदय उद्गमस्तम्, शंसन्ती सूत्रपन्ती, सौभाग्यमेव वल्लभा-
 म्रियन्धमेवान्बुधिः सागरस्तस्व बीचिकेव लक्ष्मीव, उरःस्थले वक्षःप्रदेशे बसन्ती निवसन्ती वा लक्ष्मी
 राज्यभीस्तस्याः कटाक्षार्णां केकराणां यावली पक्षिस्तद्द्वयं, भाविसमरे भविष्यद्बुद्धे, विजयाय, विजय-
 लाभाय, वीरश्रिवा वीरलक्ष्म्या, क्षिप्ता भवस्ता, मालेव लक्ष्मि, अचकान्—अशोभत । 'त्रकात् दीती' इत्यस्य
 लक्ष्मि रूपम् । उन्नेका । शार्दूलविकीर्णितवृत्तम् ॥ ३४ ॥

१ सा भाग्याम्बुधि व० ।

वीणा गन्धर्वदत्ताया मधुरा चित्तहारिणी ।

कुलोचिता बभूवेयं कुमारप्राप्तिदूतिका ॥ ३५ ॥

अथ जलदजलव्योर्नाशकां वितन्वन्

मुखरितसकलाशाचक्रवालान्तरालः ।

निम्बिलपुरवधूटीचित्तहारी विशेषा-

त्समभवद्दिह मन्द्रसूर्यमूर्च्छाद्विरावः ॥ ३६ ॥

तदा दिनदीपायितेन काष्ठाङ्गारेण कुप्यक्रयविक्रययोग्यो वैश्यसुतः कथं खीरत्नयोग्य इति सन्धुचिताः क्षितिपतयो गतमतयः सर्वाभिसारेण चर्म पुरोधाय विमूढमनसः संयुगमारभन्त ।

इह खलु कुमारोऽयं विद्याधरैः स्वबलावृतै-

जयगिरिरिति ख्याते मत्तद्विषे विनिविष्टवान् ।

प्रतिभटघटाटोपं भिन्दन्नुदारपराक्रमो

दिशि दिशि सपत्न्यास्तास्तांलीनांश्चकार निकारतः ॥ ३७ ॥

रत्नस्तम्भविजृम्भितामलरुचा व्याप्तखिलाशान्तरा-

मेकत्रोदितकोटिसूर्यपटलीसंदीपिशङ्कावहाम् ।

शालां तत्र च पद्मरागवचितां वेदो व्यधात्तत्क्षणं

सर्वेषां हृदयस्थरागलहरीं मूर्तामिवासौ वणिक् ॥ ३८ ॥

वीणा गन्धर्वदत्ताया इति—मधुरा प्रियस्वरा, चित्तहारिणी मनोहारिणी, कुलोचिता कुलयोग्या, गन्धर्वदत्ताया खेचरसुतायाः, इयं जीवन्धरकरगता, वाणा परिवादिनां, कुमारस्व जीवन्धरस्य प्राप्तां लाभे दूतिका संदेशवाहिनां, बभूव-अजायत ॥ ३५ ॥

अथ जलदजलव्योरिति—अथानन्तरम्, इह स्वयंवरमण्डपे, जलदरच जलधिरचेति जलदजलधी तयोर्मैघसागरयोः, नादस्य गजितस्य शङ्का संदेहस्तम्, वितन्वन् प्रसारयन्, मुखरितं वाचालितं, सकलाशाचक्रवालस्य निम्बिलदिकसमूहस्यान्तरालं मध्यावकाशो येन सः, निम्बिलानां समस्तानां पुरवधूटीनां नगर-युवतीनां चित्तं मनो हरतीत्येवं शालः, मन्द्रो गर्भारः, सूर्याणां वादित्रविशेषाणां मूर्च्छन्वर्धमानो विरावो विनिविष्टाण्डः विशेषादाधिक्येन, समभवन्-अजायत । मालिनीवृक्षम् 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणम् ॥ ३६ ॥

तदेति—तदा तस्मिन् काले, दिने दिवसे द्वाप इवाचरतीति दिनदीपायितस्तेन, निष्प्रभेणेति यावत्, काष्ठाङ्गारेण कृतघ्नेन, कुप्यानां भाण्डानां क्रयविक्रययोग्योऽर्हः, वैश्यसुत ऊरुजपुत्रः, कथं केन प्रकारेण, खीरत्नयोग्यः श्रेष्ठलक्षणाप्राप्त्यर्हः, भवेदिति शंभः, इत्येषम्, सन्धुचिताः समुत्तेजिताः, गतमतयो मूर्खाः, विमूढं हिताहितविचाररहितं मनो हृदयं येषां ते, क्षितिपतयो राजानः, सर्वाभिसारेण सर्वाभ्येण, चर्म सेनाम्, पुरोधायाम्रे कृत्वा, संयुगं समरम्, आरभन्त-आरेभिरे ।

इह खल्विति—इह लोके, खलु निश्चयेन, स्वबलावृतैः स्वकीयवृत्तवापरीतैः, विद्याधरैः खेचरैः, उपलक्षितः, जयगिरिरिति 'जयगिरिः' इति नाम्ना, ख्याते प्रसिद्धे, मत्तद्विषे गन्धर्गजे, विनिविष्टवानभ्यासुतः, प्रतिभटानां शत्रूणां घटायाः गजगणस्याटोपं विस्तारम्, भिन्दन् लण्डयन्, उदारो महान् पराक्रमो विक्रमो यस्य सः, अयं कुमारो जीवन्धरः, तान् सम्मुखायातान्, मपवान् शत्रून् 'दिपी वैरिसपन्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः, दिशि दिशि प्रतिक्राष्टम्, निकारतो दुःस्वान् लीनानन्वर्हितान्, चकार विदधे । सर्वे रिषवः पराजिता इति भावः । हरिणीच्छन्दः ॥ ३७ ॥

रत्नस्तम्भेति—अस्यां वणिक् गन्धोष्कटवर्षयः, तत्र राजपुरनगरे, रत्नस्तम्भानां मणिमयस्तम्भानां विजृम्भिता वृद्धिगता वामलरुक् स्वच्छदीप्तिस्तया, व्याप्तमाच्छादितमखिलाशानां निम्बिलकाष्ठानामन्तरमवकाशो यस्यां ताम्, एकत्रैकस्मिन् स्थाने उदितोद्गता या कोटिसूर्याणां कोटिप्रमितविचाकराणां पटकी समूह-

तदनन्तरं विद्याधराधिपतिर्गुरुद्वेगनामा समागत्य वधूवरस्य सुरदम्पतीसन्निभस्य स्फटिकमणिपट्टके विनिवेशितस्य करनम्बराणामन्तिद्विगुणितधावल्याभिर्भुजवंशविगलन्मुक्ताभरी-सम्भावनासम्पादिकाभिर्बाहुभुजगफणामाणिक्यायितमणिसयकुम्भविगलत्पयोधराभिरभिषेक-मङ्गलं निर्वर्तयामास ।

क्षीराब्धिदिण्डीरचयायमानं ऋद्धं दुकूलं वसनं वसानौ ।
तां प्राञ्जुस्वं भूषणगेहमध्ये निवेशितौ वज्रविकोर्णपट्टे ॥ ३६ ॥

अनयोः कान्तवपुषि भूषणानां च भूषणे ।

आकल्पकल्पना नूनं मङ्गलैकफला भवेत् ॥ ४० ॥

यद्वा भूषणवृन्दस्य शोभासंपादकाङ्गके ।

तयोर्नैपथ्यकलमिस्तु दृष्टिदोषस्य हानये ॥ ४१ ॥

सीमन्तं परिकल्प्य स्वञ्जनदृशो वक्त्रप्रभानिन्नागा-

मार्गामं सुममालिकां च विदधे तत्पेनपुञ्जायिताम् ।

आस्ये नीलललाटिकां सहचरीवक्त्रेन्दुलक्ष्म्यायिता-

मद्व्यंगञ्जनमाननाक्रमकृतोः सीमन्तरेखामिव ॥४२॥

स्तन्याः सन्दोषिः सन्नेजस्तस्थाः शङ्खावह्नां सन्देहोपादिकाम्, शालं विवाहमण्डपम्, सुर्वेषां निम्बिला-
नाम्, मृतां शरारधारिणांश्च, इदमन्तरागलहरीमिव चितस्थितप्रान्तिपरम्परासिन्धु, पञ्चरागलक्षितां लोहितक-
मणिनिस्त्युताम्, वेदीञ्च वितर्किकाञ्च, तादृशं तत्कालम्, व्यधात्-चकार । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥३८॥

तदनन्तरमिति—तदनन्तरं तत्पश्चात्, गुरुद्वेगनामा गुरुद्वेगनाभिधानः, विद्याधराणां श्लेषराणामधि-
पतिः स्वामीनि विद्याधराधिपतिः, समागत्य विजयार्थादागत्य, जाया च पतिश्चेति दम्पती 'जायाया जम्भायो
दम्भावश्च वा निपात्यते' इति निपातनाजायाशब्दस्य स्थाने दम्भावः, सुराणां देवानां दम्पती मिथुनं तयोः
सन्निभस्य, स्फटिकमणिपट्टके विनोपलफलके, विनिवेशितस्याधिष्ठापितस्य, वधूवरस्य जायापत्योः,
करनम्बराणां हस्तनम्बानां कान्त्या दृष्ट्या द्विगुणितं द्विगुणाभूतं धावत्यं रत्नं वासां तानिः, भुजवंशयो
बाहुवेषुभ्यो विगलन्ती निःसृत्य पतन्ती वा मुक्ताभरी, मौक्तिकसन्ततिस्तस्थाः सम्भावना समुपेक्षा तस्याः
सम्पादिकाः कारिकास्ताभिः, बाहुभुजङ्गानां फणा भोगास्तासां माणिक्यायिता रत्नचट्टाचरन्ती वे मणिमय-
कुम्भा रत्ननिर्मितकलशास्त्रेभ्यो विगलन्त्यः पतन्त्यो वाः पयोधरा जलधारास्ताभिः, अभिषेकमङ्गलं स्नान-
मङ्गलम्, निर्वर्तयामास रचयामास ।

क्षीराब्धीति—क्षीराब्धिर्दुग्धसागरस्य दिण्डीरचय इव फेनसमूह इवाचरतीति क्षीराब्धिदिण्डीरचयाय-
मानम्, श्लक्ष्णं सूक्ष्मम्, दुकूलं वसनं, क्षीरं वस्त्रम्, वसाने इति वसानां दधानां तां जायापती, भूषण-
गेहमध्ये प्रातिहार्यगृहाम्बन्तरे, वज्रविकोर्णपट्टे हीरकनक्षितफलके, प्राञ्जुस्वं पूर्ववदनं यथा स्यात्तथा,
निवेशितौ स्थापितौ ॥ ३६ ॥

अनयोरिति—अनयोर्गन्धर्वदत्ताजावन्धरोः, भूषणानाञ्चाभरणानामपि, भूषणे शोभाधावकं,
कान्तवपुषि कमनीयकल्पेभ्ये, आकल्पानां भूषणानां कल्पना निषेधः, नूनं निश्चयेन, मङ्गलमेवैकमद्वितीयं
फलं प्रयोजनं वस्यास्तथाभूत, भवेत् स्यात् । मुन्दरे वपुषि किमाभरणैरिति भावः ॥ ४० ॥

यद्वेति—यद्वा पञ्चान्तरे, अथवेति वाच्यं, तयोर्जायापत्योः, भूषणवृन्दस्याभरणसमूहस्य, शोभा-
सम्पादकाञ्च तदङ्गकञ्चेति शोभासम्पादकाङ्गकं तस्मिन्, सौन्दर्याधावकसरीरे, नैपथ्यकलुत्तिराभरणरचना,
दृष्टिदोषस्य दृष्टोषस्य, हानये निरासाय, भवेदिति पूर्वोक्तप्रियया सम्बन्धः । तु पादप्रणे ॥ ४१ ॥

सीमन्तमिति—सहचरी प्रसाधमसर्वा, स्वञ्जनदृशः स्वञ्जरीटकोचनायाः, गन्धर्वदत्ताया इति यावत्,
वक्त्रप्रभा मुखदीप्तिरेव निम्नगा नदी मस्या मार्गस्य वर्धनं इत्याया दीप्तिर्वैश्व तम् । सीमन्तं केशवेशम्,
'शकन्वादिषु पररूपं वाच्यम्' इति पररूपम्, परिकल्प्य निरूप्य, तस्या वक्त्रप्रभानिन्नागायाः फेनपुञ्ज इव

सैरन्ध्रीजनकरकल्पिता तस्याः कपोलतलमकरी, मकरकेतोः पताकेयमिति समागता साक्षाः मन्मथवैजयन्तीमकरीव, गण्डमण्डललावण्यसरोवरे निषततां युवनेत्रपतां बन्धनाय वेधसा विरचितः पाश इव, व्यराजत ।

तस्याः कपोलललितौ मृगनाभिक्लृप्त-

पत्रच्छलेन कचवृन्दतमः किशोरौ ।

द्राग्वाधितुं रवियुगं किल कर्णशोभि

ताटङ्कयुग्ममधिकं हरुचे मृगाद्याः ॥४३॥

जगत्त्रयजयायास्या वल्गातः पुष्पधन्वनः ।

सबाणतूणवद्रेजे पुष्पचार कचव्रजम् ॥ ४४ ॥

तस्याः शरीरातनुचापयष्टेर्मीर्वाव रेजे फणितुल्यवेणी ।

सखीप्रकृता मुखपद्मगन्धलोभागता भृङ्गपरम्परेव ॥४५॥

एवमलङ्कृताभ्यां ताभ्यां यथास्थानं जनेन विनिवेशिताभ्यां परिष्कृता मणिर्वापमङ्गल-
द्रव्यशोभिता मणिवेदिका सुरदम्पतीसङ्गता रत्नसानुतटीव व्यरोचत ।

द्विर्द्वारपिण्ड इवाचरतीति तथा, सुममालिकां च पुष्पवज्रं, आस्ये मुखे, वक्रमेवेन्नुर्वक्रमेन्दुर्युत्सवन्दस्तस्य लक्ष्मेव चिह्नमिवाचरतीति तथा नीलललाटिकां नीलमणिललाटाभरणम्, आक्रमणमाक्रमः, आनन आक्रम आननाक्रमस्तं कुरुत इत्याननाक्रमकृती तयोः मुखाक्रमणकारिणोः स्वविशालतयेति यावत्, अफोर्नयनयोः, सांनोऽत्रधेरन्तः सीमान्तस्तस्य रेखा लेखा तामिव, इतोऽग्रे भवन्तोः प्रसरणं निषिद्धमिति सीमनिश्चयार्थमिव, अङ्गनं कञ्जलम्, विदधे चकार । उपमोत्प्रेषे ॥ ४२ ॥

सैरन्ध्रीति—सैरन्ध्रीजनस्य प्रसाधिकाजनस्य करेण हस्तेन कल्पिता रचिता, तस्या गन्धर्वदत्तायाः, कपोलतले गण्डतले मकरी कस्तूर्वादिना रचिता मकराकृतिविशेषः इव कन्या, मकरकेतोः कामस्य, पताका केतुः, इति हेतुना, समागता समायाता, साक्षात्प्रत्यक्षम्, मन्मथस्य मन्मथस्य वैजयन्तीमकरीव ध्वजगत-
मकरसौम्य, गण्डमण्डलस्य कपोलचक्रवाणस्य लावण्यमेव सरोवरः कासारस्तस्मिन्, निषततां स्खलताम्, युवनेत्राण्येव पनन्तस्तेषां तरुगलोचनपक्षिणाम्, बन्धनाय बन्धनार्थम्, वेधसा ब्रह्मणा, विरचितः कृतः, पाश इवानाय इव, व्यराजत चशोभत । उत्प्रेषा ।

तस्या इति—मृगस्येवाधिष्ठाया यस्यास्तस्याः कुरङ्गलोचनाया गन्धर्वदत्तायाः, कर्णयोः शोभत इत्येवं शालं कर्णशोभि श्रवणयोः शोभमानम्, ताटङ्कयुग्मं कर्णाभरणयुगलम्, मृगनाभिना कस्तूर्वा कस्तूरं रचितं यत्पत्रं पत्राकृतिरचनाविशेषस्तस्य च्छलेन व्याजेन, तस्या गन्धर्वदत्तायाः कपोलयोर्गण्डयोः, फलितां प्रति-
बिम्बितां, कचवृन्दतमः किशोरौ केशसमूहान्धकारबालकौ, द्राम् कटिति, वाधितुं नाशयितुम्, रवियुगं किल सूर्ययुग्ममिव, अधिकं सातिशयम्, हरुचे शुशुभे । उत्प्रेषा ॥ ४३ ॥

जगत्त्रयेति—अस्याः क्षेत्रसुतायाः, पुष्पेश्वर पुष्पचार कुतुमकमर्गायम्, कचव्रजं केशसमूहः, जगत्त्रयजयाय भुवनत्रयविजयार्थम्, वल्गातश्चलतः, पुष्पधन्वनः कामस्य, सबाणतूणवत् ससावकनूर्णारमिव, रेजे शुशुभे ॥ ४४ ॥

तस्या इति—तस्या गन्धर्वदत्तायाः, तस्या सहचर्यां प्रकृता रचितेति सखीप्रकृता सहचरी-
रचिता, फणितुल्या नागसदृशी चासी वेणी च कवरी चेति फणितुल्यवेणी, अतनोः कामस्य चापवद्विर्भु-
र्यद्विस्तृतनुचापवद्विः, शरीरमेव वर्ध्मेवातनुचापवद्विरिति शरीरातनुचापवद्विस्तस्याः, मीर्वाव उदेव,
मुखमेव पद्मं मुखपद्मं वक्रवारिजं तस्य गन्धस्य सुरमेळीभेन तूणवागता प्राप्तेति तथा, भृङ्गपरम्परेव भ्रमर-
श्रेणिरिव, रेजे शुशुभे । उत्प्रेषा ॥४५॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, जनेन प्रसाधिकाप्रगणेन, अलङ्कृताभ्यां शोभिताभ्याम्, यथास्थानं

बधूवरमिदं तुल्यबयोरूपपरिष्कृतम् ।

सिद्धज्ञानान्ममसा पूतमलं चक्रे महासनम् ॥४६॥

सावत्कोणताडितनिस्साणप्रमुखवादित्ररववाचालितदिकटे मारसतीपदनुपुरवानुकारिमधुर-
गानचतुरवाराङ्गनानर्तनविलसिते वन्दिजनसन्दोहमुखारविन्दमकरन्दायितविरुदपदसन्धानिते शुभं-
युगुणगुम्फिते मुहूर्ते विद्याधरेश्वरः करेण शयकान्तिपल्लवैरिवाशीकपल्लवतल्लजैः परिष्कृतमुखभागं
कनककरकं वभार ।

राज्ञा कराम्भोजविकासनाय सम्प्राप्तसूराभसुवर्णकुम्भतः ।

न्यपाति धारा कुरुवीरहस्ते दीर्घं भवन्ताविह जीवतामिति ॥४७॥

जग्राह पाणी कुरुवंशदीपो जीवन्धरः खेचरनन्दिनीं ताम् ।

निमीलिताक्षश्च बभूव सौख्यं स्पर्शाहितं द्रष्टुमिषान्तरङ्गे ॥४८॥

गन्धर्वदत्ता तत्पाणिस्पर्शेन समजायत ।

बधूरिन्दुकरस्पर्शाच्चन्द्रकान्तशिला यथा ॥४९॥

योग्यस्थानेषु, विनिवेशिताभ्यामधिष्ठापिताभ्याम्, ताभ्यां गन्धर्वदत्ताजीवन्धराभ्याम्, परिष्कृता सहिता
शोभितेति यावत्, मणिर्दीपाश्च रत्नदीपाश्च मङ्गलद्रव्याणि च शुभपदार्थाञ्चेति मणिर्दीपमङ्गलद्रव्याणि तैः
शोभिता समलङ्कृता, मणिवेदिका रत्नवितर्दिका, सुरदम्पतीभ्यां देवदेवीभ्यां संगता सहिता, रत्नसानोः
सुमरोस्तटाव पारवस्थलान्, व्यरोचत व्यशोभत । उपमा ।

बधूवरमिदमिति—वयश्च रूपञ्चेति वयोरूपे, तुल्ये च ते वयोरूपे चेति तुल्यबयोरूपं सदशावस्था-
सौन्दर्ये ताभ्यां परिष्कृतं सहितम्, इदं पूर्वोक्तम्, वधूश्च वरश्चानयोः समाहार इति वधूवरं जायापती,
सिद्धज्ञानस्य जिनाभियेकस्याभ्यो जलं तेन, पूतं पवित्रम्, महासनं महाविष्टरम्, अलं चक्रे शोभयामास,
तस्योपर्युपविवेशेति भावः ॥४६॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, कोणेन वात्रनदण्डेन ताडिताभ्याहृतानि निस्साणप्रमुखानि
निस्साणप्रधानानि यानि वादित्राणि वाद्यानि तेषां रवेण शब्देन वाचालितानि मुखरितानि दिकटानि
काष्ठातीराणि वस्मिस्तस्मिन्, मारसन्ध्या रतेः पदनुपुराणां चरणमञ्जीरकाणां रवानुकारि शब्दानुकरणशीलं
यन्मधुरगानं मनोहरसंगीतं तस्मिन् अनुरा दत्ता या वाराङ्गना चेरवास्तासां नर्तनेन नृत्येन विलसितः
शोभितस्तस्मिन्, वन्द्यजनसंदोहस्य मागधजनसमूहस्य मुखारविन्दमकरन्दवितानि वदनवातिजकांसुमा-
धितानि यानि विरुदपदानि स्तुतिपदानि तैः सन्दानितो व्याप्तस्तस्मिन्, शुभं श्रेयोऽस्त्येवामिति शुभंयव-
स्ते च ते गुणारचेत् शुभंयुगुणास्तैर्गुम्फितः सहितस्तस्मिन्, मुहूर्ते समये विद्याधरेश्वरो गरुडश्रेणः,
करेण हस्तेन, शयस्य हस्तस्य कान्तिपल्लवा दक्षिकिसलयास्तैरिव, अशोकस्य वज्रुलस्य पल्लवतल्लजाः
श्रेष्ठकिसलवास्तैः, परिष्कृतशोभितो मुखभागोऽग्रप्रदेशो यस्य तम्, कनककरकं सुवर्णभृङ्गारकम्,
वभार दधार ।

राज्ञेति—राज्ञा गरुडवेगानुपेण, कराम्भोजयोः पाणिपद्मयोर्विकासनं विहर्षणं तस्मै, सम्प्राप्तः
समायातो यः सूरः सूर्यस्तस्याभेवाभा यस्येति सम्प्राप्तसूराभः स चासौ सुवर्णकुम्भश्च काञ्चनवलशश्च
तस्मान्, इह लोके, भवन्तौ जायापती, दीर्घं चिरकालपर्यन्तम्, जीवतां जीवितौ भवताम् इति हेतोः,
कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य हस्तः पाणिस्तस्मिन्, धारा जलस्रोतः, न्यपाति निपातिता ॥४७॥

जग्राहेति—कुरुवंशस्य दीप इति कुरुवंशदीपः स्ववंशप्रकाशकः, जीवन्धरो विजयानन्दः, तां
वीजया विजिताम्, खेचरनन्दिनीं विद्याधरपुत्रीम् । पाणी हस्ते, जग्राह स्वीचकार, स्पर्शेणामर्शेणाहितं
संयुत्पादितमिति स्पर्शाहितम्, सौख्यं सुखम्, अन्तरङ्गे चेतसि, द्रष्टुमिषावलोकयितुमिव, निमीलिते
अक्षिणी यस्य तथाभूतः कुङ्कुमलिललोचनश्च, बभूव-भासीत् । उपमेया ॥४८॥

गन्धर्वदत्तेति—गन्धर्वदत्ता तन्नामवती, बधूर्जाया, तस्य जीवन्धरस्य पाणिर्हस्तस्तस्य स्पर्श-

तदा बधूटीमवलोक्य सोऽयं ननन्द मन्दैतरविस्मयेन ।
 निजप्रभापूरतरङ्गमध्ये वक्षोजनुम्बीफलतः प्लवन्तीम् ॥५०॥
 सरोजयुग्मं बहुधा तपःस्थितं बभूव तस्याश्चरणद्वयं ध्रुवम् ।
 न चेत्कथं तत्र च हंसकाविभौ समेत्य हृद्यं तनुतां कलस्वनम् ॥५१॥
 विभान्ति तस्या नखराः पदांशुरक्ताननाः किंच विरिञ्चिक्लृप्ताः ।
 अन्याङ्गनावक्त्रविलोकनाय विनिर्मलाः सन्मणिदर्पणा वा ॥५२॥
 आपाटलैर्नखैरस्या जिग्ये कुरवकच्छविः ।
 अशोकपल्लवो नूनमङ्घ्रिपङ्कजरोचिषा ॥५३॥
 जङ्गायुगं खेचरकन्यकाया अर्धमि पञ्चायुधतूणयुग्मम् ।
 यद्वा निशानाय च वज्रशाणोपलं शराणां कुसुमायुधस्य ॥५४॥
 मनोजगोहस्य तदङ्गकस्य वक्षोजवप्रेण विराजितस्य ।
 ऊरुद्वयं स्तम्भनिभं विरेजे प्रतप्तचामीकरचारुरूपम् ॥५५॥

स्तेन, इन्दुकरस्पर्शात् चन्द्रकिरणसंपर्कात्, चन्द्रकान्तशिला यथा शशिकान्तमणिशिलेव, समजायत बभूव ।
 नायककरस्पर्शेन प्रस्नेदवती बभूवेति भावः ॥५६॥

तदेति—तदा पाणिग्रहणवेलायाम्, निजप्रभापूरस्य स्वकान्तप्रभाहस्य तरङ्गा भङ्गास्तेषां मध्ये,
 वक्षोजो स्तनावेव नुम्बीफले अलावृफले ताभ्याम्, प्लवन्तीं तरन्तीम्, बधूटीं युवतिम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, सोऽयं
 जीवन्मूर्च्छः, मन्दैतरविस्मयेन विपुलाश्चर्येण, ननन्द समृद्धियुक्ते बभूव । 'दुर्नादं समृद्धां' इत्यस्य लिटि
 रूपम् ॥ ५० ॥

सरोजयुग्ममिति—बहुधा बहुप्रकारेण, आतपे घर्मे स्थितं विद्यमानम्, पक्षे तपःसु तपश्चरणेषु
 स्थितं विद्यमानम्, सरोजयुग्मं कमलयुगलम्, ध्रुवं निश्चयेन, तस्या गन्धर्वदत्तायाः, चरणद्वयं पादद्वन्द्वम्,
 बभूवाजायत, तपःस्थितस्य किं दुर्लभमिति भावः । न चेत् ? एवं न स्यात्सहि, इमां हंसकां नूपुरां पक्षे
 मञ्जीरके, तत्र चरणयुग्मे, समेत्य संगत्य, हृद्यं मनोहरम्, कलस्वनमम्यक्तमधुरशब्दम्, कथं केन कारणेन,
 तनुतां विस्तारयताम् । नपस्थितमित्यत्र 'स्वर्परे शरि वा विसर्गलापां वक्तव्यः' इति वार्तिकेन वैकल्पिको
 विसर्गलापः । श्लेषानुप्राणितोऽद्ये च ॥ ५१ ॥

विभान्तीति—किञ्च, अन्वच्छ, पदांशुचरणयोरंशुभिः किरणै रक्तं लोहितमाननमग्रभागो येषां
 ते, तस्या वक्षः, नखरा नखाः अन्याश्च ता अङ्गनाश्चन्याङ्गना इतरवनितास्तासां वक्त्रस्य मुखस्य
 विलोकनं दर्शनं तस्मै, विरिञ्चिना ब्रह्मणा क्लृप्ता रचिताः विनिर्मलाः स्वच्छनराः, सन्मणिदर्पणा वा
 सुरनादर्शा इव, विभान्ति शोभन्ते । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये' इत्यमरः ॥ ५२ ॥

आपाटलैरिति—अस्या गन्धर्वदत्तायाः आपाटलैः रवेतरक्तैः नखैर्नखैः, कुरवकस्य पुष्पविशेषस्य
 छाविः कान्तिः, जिग्ये जिता । अङ्घ्रिपङ्कजयोरचरणकमलयो रोचिः कान्तिस्तेन, अशोकपल्लवः कङ्काल-
 किसलयः, नूनमित्यवधारणे, जिग्ये जितः ॥ ५३ ॥

जङ्गायुगमिति—खेचरकन्यकाया विद्याधरपुत्र्याः, जङ्गायुगं प्रसूतायुगलम्, पञ्चायुधस्य कामस्य
 तूणयोरिषुधोर्युग्मं द्वयमिति पञ्चायुग्मयुग्मम्, अर्धमि जानामि, यद्वाथवा, कुसुमायुधस्य कामस्य, शराणां
 धाणानाम्, निशानाय तीक्ष्णकरणाय, च, वज्रशाणोपलं भिदुरनिकयपाषाणम्, अर्धमिति क्रियया
 सम्बन्धः ॥ ५४ ॥

मनोजगोहस्येति—प्रतप्तस्य निष्टस्य चामीकरस्येव सुवर्णस्येव चारु मनोहरं रूपं यस्य तत्,
 ऊरुद्वयं सक्थियुगलम्, वक्षोजवप्रेण स्तनधूलिकुण्डिमेन 'वपः स्याद् धूलिकुण्डिमम्' इति धनञ्जयः, विराजितस्य
 शोभितस्य, तदङ्गकस्य तच्छरीरस्य, मनोजगोहस्य कामनिवेतनस्य, स्तम्भनिभं स्तम्भसदृशम्, विरेजे
 शुक्युभे ॥ ५५ ॥

अस्याश्च नितम्बतलं दुकूलस्वच्छजलविलसितसौक्यमिव कामाक्षिनिमज्जत्तरुणतरणाय
यौवनाग्निप्रद्वैमकलशयुगलमिव कन्दर्पबाह्वचक्रयानमिव शृङ्गारमहीपतिक्रीडाशीलवलयमिव
व्यराजत ।

एतस्याः किल रोमराजिः, चन्दनव्याप्तवचोहभूमिधरमारोहतो दर्पकस्य मरकतसोपान-
पङ्क्तिरिव, सौन्दर्यतरङ्गिणीविततसेतुरिव, नाभिवापिकामज्जनेद्युक्तस्य शम्बररिपुद्विपस्य गण्ड-
मण्डलादुद्गच्छन्ती चञ्चरीकमालेव, दुर्बहस्तनभारवहनचिन्तया तानवमुपगतेन मध्येन समाश्रिता-
लम्बनयष्टिरिव, नाभीबलमीकमुखोद्गता कालभुजगीव, हरुचे ।

रोमराजिलतागुच्छी कुन्दावस्या मृगीदृशः ।

चकर्षतुः कुमारस्य नयनच्छलवट्पदम् ॥ ५६ ॥

पयोधरोन्नतिस्तस्याः पुपोषाङ्गजकेकिनम् ।

हारविद्युल्लतोपेता नीलाम्बरविजृम्भिता ॥ ५७ ॥

स्तनौ मुमेषो रसपूर्णकुम्भौ विमुद्रितौ चूचुकसज्जतुभ्याम् ।

तस्या विधात्रा विनिपातभीत्या तौ कीलिताबायसशकुना किम् ॥ ५८ ॥

अस्याश्चेति—अस्याश्च गन्धर्वदत्तायाश्च, नितम्बतलं कटिपरचाङ्गाः, दुकूलं शौममेव स्वच्छजलं
निर्मलनारं तेन विलसितं शोभितं यत्सैकतं सिकतामयं तद्दृत्, कामाक्षी कन्दर्पपयोधौ निमज्जन्तो ये तरुणा
युवानस्तेषां तरणं प्लवनं तस्मै, यौवनाग्निना तारुण्यानलेन निष्टप्तं सन्तप्तं यद् द्वैमकलशयुगलं सौवर्णकुम्भ-
युगं तद्दृत्, वस्त्रेण परिवृतं वास्त्रं वास्त्रञ्च तत्त्वक्रपानञ्चेति वास्त्रचक्रयानं कन्दर्पस्य कामस्य वाञ्छ-
चक्रयानं वस्त्रपरिवृतचक्रवाहनमिति तथा तद्दृत्, शृङ्गार भाधरस एव महीपती राजा तस्य क्रीडाशीलस्य
केलिपर्वतस्य वलयमिव मण्डलमिव, व्यराजत व्यशोभत ।

एतस्या इति—एतस्याः खेचरसुतायाः क्लिषेति वार्तायाम्, रोमराजिलीमपङ्क्तिः, चन्दनेन व्याप्त-
श्चन्दनव्याप्तो मलयजपरिवृतः, स चासीं वचोहभूमिधरश्च कुचपर्वतश्चेति तम्, आरोहत उच्चतः दर्पकस्य
कन्दर्पस्य 'कंदर्पो दर्पकान्तङ्गः कामः पद्मशरः स्मृतः' इत्यमरः । मरकतसोपानपङ्क्तिरिव हरिन्मणिमयनिश्रेणि-
परगपरेव सौन्दर्यमेव लावण्यमेव तरङ्गिणी स्रवन्ती तस्या विततसेतुरिव विस्तृतपुलिनमिव, नाभिरेव वापिका
नाभिवापिका तुन्द्रीर्दाधिका तस्यां मज्जनेऽवगाहन उद्युक्तस्तम्परस्तस्य, शम्बररिपोर्मनसिजस्य द्विपो गजस्तस्य,
गण्डमण्डलत् कटप्रदेशान् 'गण्डः कटः' इत्यमरः । उद्गच्छन्ती समुत्पत्तन्ती, चञ्चरीकमालेव वट्पदश्रेणिरिव,
दुःखेनोद्यत इति दुर्बहो दुर्भरः स चासीं स्तनभारश्च कुचभारश्चेति दुर्बहस्तनभारस्तस्य वहनस्य धारणस्य
चिन्ता तथा, तानवं कार्यम्, उपगतेन प्राप्तेन, मध्येनावलम्बनेन कटिप्राप्तेनेति यावत्, समाश्रिता गुर्हाता
चासावालम्बनयष्टिश्चाश्वदण्डश्चेति समाश्रितालम्बनयष्टिस्तद्दृत्, नाभीबलमीकस्य तुन्द्रीवामल्लरस्य मुक्ता-
दप्रभागादुद्गतोद्भूता, कालभुजगीव कृष्णपद्मगीव, हरुचे शुशुभे । उपरोक्ता ।

रोमराजिलतागुच्छाविति—मृगीदृशः कुरङ्गालोचनायाः, अस्या गन्धर्वदत्तायाः, रोमराजिरेव
लोमपङ्क्तिरेव लता बल्ली तस्या गुच्छी स्तवकी, कुचौ पयोधरी 'स्तनः पयोधरः कुचो वक्षोत्र इति वर्णितः'
इति धनञ्जयः । कुमारस्य जीवन्धरस्य, नयनस्व कुलं व्याजं यस्य नयनच्छलः स चासीं वट्पदश्च भ्रमरश्च
तम्, चकर्षतुराकृष्टं चक्रतुः । रूपकालङ्कारः ॥ ५६ ॥

पयोधरोन्नतिरिति—हार एव मुक्ताशमैव विद्युल्लता तद्विद्युल्लरी तयोपेता सहिता, नीलाम्बरं
नीलगगनमेव नीलाम्बरं नीलवर्णं तस्मिन् विजृम्भिता वृद्धिज्ञता, तस्या गन्धर्वदत्तायाः, पयोधरोन्नतिः पयो-
धरयोः स्तनयोः पक्षे पयोधराणां मोधानामुन्नतिरिति पयोधरोन्नतिः, अङ्गज एव केकी तम् कामकलापिनम्,
पुपोष पुष्टं चकार । श्लेषानुपगणितो रूपकालङ्कारः ॥ ५७ ॥

स्तनाविति—तस्या गन्धर्वदत्तायाः, तौ प्रसिद्धौ, स्तनौ कुचौ, चूचुकसज्जतुभ्यामप्रभागतमलाका-
म्बाश्च, विमुद्रितौ सम्बन्धबन्धु सुप्रया विद्धितौ, मुमेषोः पुष्पेषोः कामस्येति यावत्, स्तेन पूर्णो रसपूर्णो
तौ च तौ कुम्भौ च कलशौ चेति रसपूर्णकुम्भौ विधात्रा ब्रह्मणा, विनिपातस्य भीतिस्तया उन्मुद्रणभयेन,
भावसङ्कटात् कोटिकीकडेन, कीलिकी सचिती, किमिति वितर्कः । उपरोक्ता ॥ ५८ ॥

सुरापगारोभितहेमपद्मिनीमृणालस्तुल्यौ सुरशो महाभुजौ ।
 भुजङ्गबन्धार्थमजेन निर्मितौ विशालपाशाविष तौ व्यराजताम् ॥ ५६ ॥
 सुतनुतनुलताया विस्तृते बाहुशाखे
 मृदुलमसृणरोभे स्वाङ्गुलिश्रीप्रवालैः ।
 नखरुचिरलतान्ते मञ्जुगुञ्जद्विलोल-
 म्भरकतबलयालिभ्यापृते ते व्यभाताम् ॥ ६० ॥
 शिरोधरे खञ्जनलोचनायाः कम्बुप्रतीपे किल पञ्चबाणः ।
 जगत्त्रयं निर्जितमेतयेति रेखात्रयं मङ्क्षु चकार वीरः ॥ ६१ ॥
 जगदुरधरं तस्याः केचित्सु बवन्प्रसुधाकरा-
 न्तिमविलसितं सन्ध्यारागं परे नवपल्लवम् ।
 कतिचन मुखाम्भोरारिशिप्रवालममी वयं
 रदततिमष्पीरक्षालाक्षान्तमञ्जुलमुद्रिकाम् ॥ ६२ ॥
 वाणी तस्याः पिककुलकलारावनिन्दाधुरीणा
 पीयूषाणां वितरति ह्रियं गोस्तनी न्यक्नोति ।
 पुण्ड्रेच्छृणां रसधनसितां खण्डितामातनोति
 साध्वी माध्वीमधरयति च प्राज्यमाधुर्यपूरा ॥ ६३ ॥

सुरापगेति—सुरापगारां गङ्गायां शोभिता विराजिता या हेमपद्मिनीः सुवर्णसरोजिन्यस्तासां मृणालानि विमानि तैस्तुल्यौ सुरशो, सुरशः सुलोचनायाः, तौ प्रसिद्धौ, महाभुजौ सुदीर्घबाहु, भुजङ्गानां कामुकानां बन्धार्थं बन्धनाय, अत्रैव ब्रह्मणा, निर्मितौ रचितौ, विशालपाशाविष दीर्घजाले इव व्यराजताम्—
 ५६शोभेताम् । उद्येष्टा ॥ ५६ ॥

सुतनुतनुलताया इति—मृदुला कोमला मसृणा स्निग्धा च शोभा व्रीतिर्यथोक्ते, स्वाङ्गुलीनां निजहस्तशास्त्रानां श्रियः शोभा एव प्रवालाः किमलया ययोस्ते, नखान्येव नखराप्येव रुचिरलतान्तानि सुन्दरपुष्पाणि ययोस्ते, मञ्जु मनोहरं यथा स्यात्तथा गुञ्जन्ति शब्दं कुर्वन्ति विलोलानि चपलानि च यानि मरकतबलयानि हरिभ्रमणिमयकटकस्ताम्येवालस्यो भ्रमरास्तै व्यापृते, विस्तृते सुदीर्घे, सुतनुतनुलताया गन्धर्वदत्ताशरीरवल्लर्याः ते प्रसिद्धे, बाहुशाखे भुजशाखे, व्यभाताम् व्यराजताम् । रूपकालङ्कारः ॥ ६० ॥

शिरोधर इति—खञ्जनलोचनायाः खञ्जरीट्टशः, गन्धर्वदत्तायाः कम्बुप्रतीपे शङ्खसन्निभे, शिरोधरे कण्ठे 'शिरोधरो गलां प्रीया कण्ठश्च धमनीभ्रमः' इति धनंजयः, वीरः सुभटः, पञ्चबाणः कामः, एतयानया, जगत्त्रयं लोकत्रितयम्, निर्जितं निःशेषेण पराजितम्, स्वसौम्यद्वैतिशयेनेति वाचन्, इत्येवं मूचनार्थमिव, मङ्क्षु शीघ्रम्, रेखात्रयं चिह्नत्रयम्, चकार विदधे, किलेति वार्तायाम् । उद्येष्टा ॥ ६१ ॥

जगदुरधरमिति—केचित्सु केचन तु कवयः तस्या गन्धर्वदत्तायाः, अधरं दृशनच्छब्दम्, वषट् सुखमेव सुधाकरश्चन्द्रस्तस्यान्तिके समीपे विलसितः शोभितस्तम्, सन्ध्यारागं पितृप्रसूलीहितमानम्, परेऽन्ये, नवधासी पञ्चवक्ष्यं तं नूतनकिसलयम्, कतिचन केचन, मुखाम्भा बदनकान्तरेषाम्भोरारिशिः सागर-
 स्तस्य प्रवालो विद्रुमस्तम्, जगदुः कथयाम्बुक्षुः, अर्मा-एते, वयम्, रदततयो दन्तपङ्कथ एव मय्यो रन्तानि तेषां रक्षार्थं लाक्षाया जतुविचदा या मञ्जुलमुद्रिका सुभगावरोधिका ताम्, यदाम इति शेषः ।
 रूपकालङ्कारः । इतिर्णिकृत्तम् ॥ ६२ ॥

वाणी तस्या इति—तस्या गन्धर्वदत्तायाः, प्राज्यं प्रकृतं यन्माधुर्यं माधुरी तत्परवतीति प्राज्यवसा-
 धुर्यपूरा, प्रकृतमाधुरीनिवृता, पिककुलस्य कोकिलकलापस्य यः, ककाराद्यो मनोहरशब्दस्तास्य निन्दायां गर्हायां धुरीणा निपुणा, बानी भारती, पीयूषाणां सुधानाम्, ह्रियं त्रयम् 'मन्दाहं हीत्स्नया प्रीडा' इत्यमरः,
 वितरति ददाति जनयतीत्यर्थः, गोस्तनीं द्राक्षाम्, न्यक्नोति निरस्करोति, पुण्ड्रेच्छृणां पुण्ड्रेक्षणायां, रसेन
 घना रसघना रसनिविडा सा वासी सितवा च शर्करा चेति रसघनसिता ताम्, खण्डितां विभक्तमानाम्,

नासा तदीया मुखचन्द्रविम्बाद्विनिर्गलन्नव्यसुधोरुधारा ।
घनत्वमाश्लेष रदात्मिकामणीतुलायष्टिरिव व्यलासीत् ॥६४॥
वदनसदने तस्यास्तिष्ठञ्जगद्विजयी स्मरः
सपदि कुटिलभ्रूवाणसे हरीं विशिखी व्यधात् ।
सकलतरुणश्रेणीमर्मच्छिदाहितरक्तता-
मधिमुखमिते चैतेऽभातां पयोजसलक्षणे ॥६५॥
जनदृक्पक्षिवन्धाय पाशौ किं वेधसा कृतौ ।
तत्कर्णावुत्पलव्याजाज्जनदृक्पक्षिरक्षिणौ ॥६६॥
तदाननवसुप्रजं निशि हरत्रिरानायको
वियत्सरणिकानने विरचयन्गतिं वेगतः ।
दिवा कचन लीनतामुपगतोऽयमालक्ष्यते
न चैत्स वसुहारकः कथमयं कलङ्कोऽन्ततः ॥६७॥
मुखेन्दुरुचिचारिवेर्विततशैबलो वा घना-
घनालिरिव चन्दिरं मुखमितस्ततः संगता ।
मनोजदहनोद्भवमिषिडधूमधारोऽथवा
मुखाञ्जमधुपोत्करः किमथवा कृशाङ्गयाः कचः ॥६८॥

आतनोति विदधाति, साध्वीं श्रेष्ठाम्, साध्वीं मञ्जुरमदिरां च, अधरयति तिरस्करोति । उपमा, मन्दाक्रान्ता-
च्छन्दः ॥ ६३ ॥

नासा तदीयेति—तदीया तन्मन्त्रान्धिनी, नासा प्राणम्, घनत्वं मिषिडत्वम्, आता प्राप्ता, मुखमेव
चन्द्रविम्बं तस्माद् वदनशशिमण्डलात्, विनिर्गलन्ती निष्पतन्ती नन्या नूतना च या सुधायाः पीयूष-
स्योरुधारा दीर्घमन्ततिस्तद्वदिति विनिर्गलन्नव्यसुधोरुधारेव, यद्वा, रदात्मो दन्तपङ्क्तय एव मुक्तामण्यो
मुक्ताफलरत्नानि तेषां तुलायष्टिरिव तोलनदृष्ट इव, व्यलासीन्-शुशुभे । उपमेया ॥ ६४ ॥

वदनसदन इति—तस्या गन्धर्वदत्तायाः, वद्वमेव सदनं तस्मिन् मुखमन्दिरे, तिष्ठन् निवसन्,
जगद्विजयी त्रिभुवनजिखरः, स्मरः कामः, सपदि क्षिप्रम्, कुटिलभ्रुवावेव कर्कशकुट्यत्वेव बाणासत्रापस्तस्मिन्,
हरी मयने, विशिखी बाणौ, व्यधात्-चकार, अतएव, मुख इत्यधिसुखमध्यप्रभागम्, पयोजसलक्षणे कमल-
तुल्ये, एते हरी, सकलतरुणश्रेण्या निखिलयुवसमूहस्य मर्मच्छिदाया मर्मस्थानविघातेनाहिता प्रापिता या
रक्तता लोहितता ताम्, इते च प्राप्ते च, अभाताम् शुशुभाते । रूपकोशे । हरिणीच्छन्दः ॥६५॥

जनदृगिति—उत्पलानां मालारविन्दानां व्याजं कुलं तस्मात्, जनदृशो नरनयनान्येव पक्षिणो
विहङ्गमास्तान् रक्षतो निधत्त इत्येवं शौली, तस्या गन्धर्वदत्ताया, कर्णौ श्रवणे, जनदृश एव पक्षिणस्तेषां
बन्धोऽवप्रहणं तस्मै, वेधसा ब्रह्मणा, कृतौ विहितौ, किं पाशौ किं बन्धने, आस्तामिति शेषः ।
रूपकोशे ॥६६॥

तदाननवसुप्रजमिति—तस्या गन्धर्वदत्ताया आननं मुखमिति तदाननं तस्य वसुप्रज एव किरण-
कलाप एव वसुप्रजो धनसम्बृहस्तम् 'वसुर्मयूखान्निधनाधिपेषु' इति वैजयन्ती, हरन् चोरयन्, अयमेवः, निशा-
नायकश्चन्द्रः, निशि रजन्त्याम्, वियत्सरनिराकारमार्गं नृव काननं वनं तस्मिन्, वेगतो रंहसा, गतिं
गमनम्, विरचयन् कुर्वन्, दिवा दिवसे, कचन कुत्रापि, लीनतामन्तर्हितताम्, उपगतः प्राप्तः, आलक्ष्यते
दृश्यते, चेद्यदि, स निशानायकः, वसुहारको धनापहर्ता, न नो अस्ति, तर्हि, अन्ततो मध्ये, अयं इत्ययमवः
कलङ्कः पापविह्वल्य, एषे कान्धनम्, कथं केन कारणेव, अन्तीति शेषः । अन्धोऽपि कश्चित्कस्यचित्किमपि
धनजातं चोरयित्वा राज्ञो वेगेन काननमार्गं समुह्य इव कुत्रापि सुरक्षितस्थाने तिरोभवति तद्वच्चन्द्रोऽपीति
भावः । रत्नेवत्सुकानुप्राप्तिलोपेया । पूर्वाच्छन्दः ॥ ६७ ॥

मुखेन्दुरुचिचारिवेर्विति—मुखेन्दोर्बद्धमिषो रचिरेव कन्तिरेव चारिभिः सागरस्तस्य, जितत-

किन्नरी किमसुरी किमु नारी मन्मथस्य किमु हेमलता किम् ।

चञ्चला किमुत तारकाथवा सा ध्रुवं नयनभाग्यरेखिका ॥६६॥

क्रमेण विवर्धितरागां सन्ध्याललनामिष सुधासूतिरेष जीवन्धरस्वामी गन्धर्वदत्तामाश्लिष्य
मारवीरनिक्षिप्तनाराचनवमल्लिकाकोरकायमाणरोभाञ्जप्रपञ्चकञ्चुकिताङ्गः, सुरतनाटकनान्दीपदा-
नीव चाटुवचनानि प्रयुञ्जानः उत्तरीयापनयनत्रपमाणायाः कोमलभुजस्वस्तिकापिहितकुचकु-
ड्मलवया वीक्षणमार्गं रुन्धत्यास्तस्या वक्षोरुहपूर्वाचलशृङ्गे कथंचिल्लब्धोदयेन निजलोचनचन्द्रे-
णाविवर्धितकामार्गवसलिलपूरैः श्रोणिशोणाभण्डलं सावयन्, संलापपल्लवितकुतुकामप्यभिधातु-
मनोराम्, प्रियवदनचन्द्रोपकण्ठे नयनचकोरविहरणाय स्पृहयालुमपि लज्जया सम्मुखोभयितुम-
पारयन्तीम्, कुसुममृदुलद्रयिताङ्गपर्शनलोलुपामपि कम्पमानामेनाम्, भ्रुकुटीकपोलचुबुकरदनवसन-
नयनचूचुकादिपदे परिचुम्बन्, स्वेदसलिलसञ्जातमाद्वैः कररुहैः कठिनतरकुचकलशतटे पदानि

शैबलो विस्मृतजलनाली, वा अथवा, इतस्ततः—यतः कुतोऽपि, मुखं वक्षत्रम्, चन्द्रिं चन्द्रमसम्, संगता
प्राप्ता, घना निविडा, घनालिखि मेघपङ्क्तिखि, अथवा-यद्वा, मनाञ्जदहनाकन्दर्पपावकादुद्भवन्नुत्तिष्ठन्
निविडो विकटो धूमभारो धूम्रसमूहः, अथवा, मुखाब्जे वदनवारिजे विद्यमानो मधुपोत्करो भ्रमरसमूहः,
अथवा किम्, कृशाङ्गधास्तनवङ्गधा गन्धर्वदत्ताया इति यावत्, कचः केशः, आसीदिति शेषः । रूपकानु-
प्राणितः संशयालङ्कारः । पृथ्वीच्छन्दः ॥ ६८ ॥

किन्नरीति—सा गन्धर्वदत्ता, किं किन्नरी किन्नराङ्गना, किमु असुरी—असुराङ्गना, किमु मन्मथस्य
कामस्य नारी कामिनी रतिरिति यावत्, किम् हेमलता सुवर्णवल्ली, किम् चञ्चला सीदामिनी,
'तडिमिमीदामिनीविद्युच्चञ्चला चपला अपि' इत्यमरः । उत आहोस्विन्, तारका वारा, अथवा ध्रुवं निश्चयेन
नयनयोर्भाग्यरेखिकेति नयनभाग्यरेखिका लोचनभागधेयलेखा, आसीदिति शेषः, संशयालङ्कारः, । स्वागता
रथोद्धतयोर्मिश्रणादुपजातिः ॥ ६९ ॥

क्रमणेति—क्रमेण क्रमशः, विवर्धितो वृद्धिङ्गनो रागोऽरुणिमा एषे प्रीतिर्यस्यास्ताम्, सन्ध्याललनां
पितृप्रसूप्रियाम्, सुधासूतिरिव शशाव, 'शशी विधुः सुधासूतिः' इति धनंजयः, एष जीवन्धरस्वामी सत्यन्धर-
तनयः, गन्धर्वदत्तां गरुडवेगसुताम्, आश्लिष्य समालिङ्ग्य, मारवीरेण मदनसुभटेन निक्षिप्ता निस्थाता या
नाराचरूपा बाणरूपा नवमल्लिका नूतनमालवस्तायां कोरकायमाणाः कुड्मलायमाना ये रोमाञ्चः रोम-
हर्षणानि तेषां प्रपञ्चेन समूहेन कञ्चुकिन् व्याप्तमङ्गं शरीरं यस्य तथाभूतः सन्, सुरतं संभोग एव नाटकं
रूपकं तस्य नान्दीपदानां नान्दीवचनानां चाटुवचनानि प्रियवाक्यानि, प्रयुञ्जानः प्रयुक्तानि कुर्वाणः,
'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजन्तृपाटीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता' इति नान्दीलक्षणम् ।
उत्तरीयस्योपरि वस्त्रस्यापनयनेन दूरीकरणेन त्रपमाणाया लज्जमानायाः, कोमलभुजयोर्मृदुलवाङ्कोः स्वस्तिकया
स्वस्तिकाङ्क्या पिहिते तितोहिते कुचकुड्मले स्तनमुकुलके यस्यास्तस्या भावस्तया, वीक्षणमार्गं नयनमार्गम्,
रुन्धन्त्या आशुण्वन्त्याः, तस्या गन्धर्वदत्तायाः, वक्षोरुहः स्तन एव पूर्वाचल उदयशैलस्तस्य शृङ्गे शिखरे,
कथञ्चिन्केनापि प्रकारेण, लब्ध उदयो येन तेन प्राप्तोद्भवेन, निजलोचनं स्वनयनमेव चन्द्रो विधुस्तेन, अभिव-
र्धितानि वृद्धिगतानि यानि कामार्गवसलिलानि कन्दर्पपारावारजलानि तेषां पूरैः प्रवाहैः, श्रोणिशोणा-
भण्डलं नितम्बमर्हावल्लयम्, एलावयन् प्लुतं कारयन् सन्, संलापं वातालापे पल्लवितं वृद्धिगतं कुतुकं
कौतूहलं यस्यास्तथाभूतामपि, अभिधानुं निगदितुम्, अनोरामसमर्थाम्, प्रियस्व वल्लभस्य वदनमेव
मुखमेव चन्द्रः शशी तस्योपकण्ठे समापे, नयने एव चकोरी नयनचकोरी लोचनजंघजीवी तयोर्विहरणं
भ्रमणं तस्मै, स्पृहयालुमपि स्पृहायुक्तामपि, लज्जया द्विया, सम्मुखोभयितुं पुरस्तात्स्थालुम्, अपारवन्तीमश-
वनुवानाम्, कुसुममिव मृदुलं कुसुममृदुलं पुष्पकोमलं, तच्च तद्रयिताङ्गञ्चेति कुसुममृदुलव्यवितानं तस्य स्पर्शन-
मामर्शनं तस्मिन् लोलुपा लुब्धा तां तथाभूतामपि, कम्पमानां त्रस्यन्तीम्, एनां प्रियाम्, भ्रुकुटी च भ्रुवी च,
कपोली च गण्ठी च, चुबुकरश्च हनुरश्च, रदनवसनं च दन्तच्छदश्च, नयनं च लोचनं च, चूचुकं च स्तनाभ-
भागश्चेति भ्रुकुटीकपोलचुबुकरदनवसनचूचुकं तदारी यस्य तत्, तस्य तस्य चैति तस्मिन्, परिचुम्बन्

विदधानः, नखम्पचोष्मलवकोरुहशिखरादपकर्ष्य पञ्चशाखपङ्कजं निम्ने नाभिसरसि निदधानः, मदनकदनारम्भसंसूचककाञ्चीकलापकलकलपटुपटहारवपरिशोभितं नीवीबन्धनभेदनं कुर्वाणः, मदनमत्तदन्तावलालानस्तम्भायमानमूरुस्तम्भं मारमदेभमोचनायेव परिमृशान्, अधिकतरमरमत ।

जायापती तौ जगतां स्तुत्यौ निस्तुलसम्पदा ।

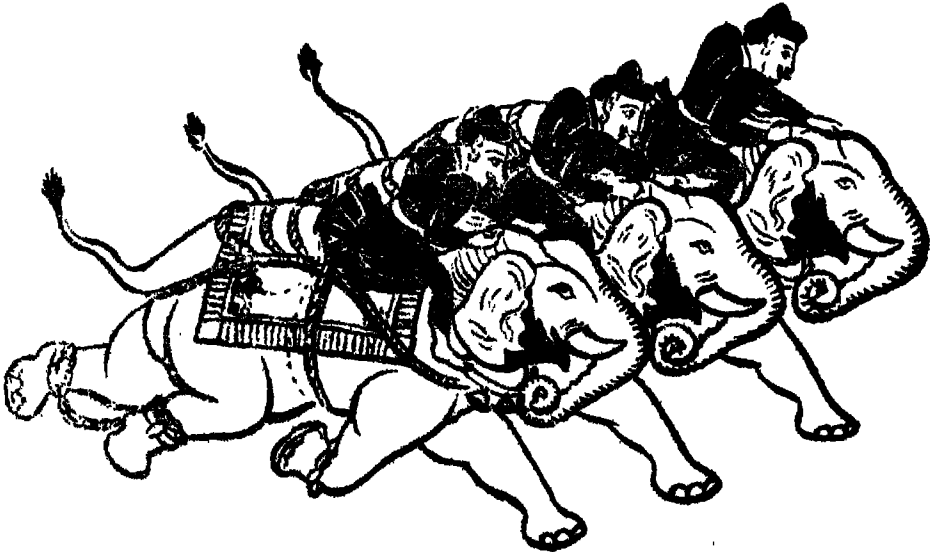
आसामासतुरानन्दनिधेः पारे गिरामपि ॥७०॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते जीवन्धरचम्पूकाव्ये गन्धर्वदत्तालम्भो
नाम तृतीयो लम्भः ।

परिचुम्बितां कुर्वन्, स्वेदसलिलेन घर्मोदकेन संजातं समुत्पन्नं मार्दवं कोमलत्वं येषां तैः, कररुहेर्नखैः, कटिनतरं परुपतरं यःकुचकलशतटं स्तनकुम्भनीरं, पदानि चिद्धानि नखचतार्वीति यावत्, विदधानः कुर्वाणः, नखम्पचावृष्मलो च यो वक्षीरुहौ । तयोः शिखरं तस्मात्, नखम्पचोष्मताशालिकुचाप्रभागान्, पञ्चशाखपङ्कजं करकमलम्, अपकर्ष्यावतार्य, निम्ने गर्भारे, नाभिसरसि तुन्द्रीकासारे, निधत्त इति निदधानो निक्षिपन्, मदनकदनस्य कामयुद्धस्य सुरतस्येति यावत्, आरम्भः प्रारम्भस्तस्य संसूचको विनिवेदको यः काञ्चीकलापस्य मेखलामण्डलस्य कलकलोऽभ्यक्तशब्दविशेषः, स एव पटुपटहानां श्रेष्ठवाद्यानामारवंः शब्दस्तेन परिशोभितं समलङ्कृतम्, नीवीबन्धनस्य अथोवस्त्रप्रन्थेभेदनमुदघाटनम्, कुर्वाणो विदधानः, मदन एव काम एव मत्तदन्तावलो गन्धगजस्तस्यालानस्तम्भ इव बन्धस्तम्भ इवाचरतीति तथाभूतम्, ऊरुस्तम्भं सविधस्तम्भम्, मारमदेभस्य मदनमत्तमतङ्गजस्य मोचनं स्वतन्त्राकरणं तस्मायिव, परिमृशान् सन्, अधिकतरं सातिशयं यथा स्यात्तथा, अरमत रमणञ्चकार ।

जायापतीति—निस्तुलसम्पदा निरुपमसम्पत्त्या, जगतां लोकानाम्, स्तुत्यां स्तुत्यर्हौ, तां पूर्वोक्तां, जायापतीं दम्पतीं, आनन्द एव निधिस्तस्य हर्षशोभधेः, गिरामपि वाचामपि पारे परतटे, अगोचर इति यावत्, आसामासतुः स्थितौ बभूवतुः 'दयायामश्न' इत्याम्प्रत्ययः ॥ ७० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते कौमुदीव्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
गन्धर्वदत्तालम्भो नाम तृतीयो लम्भः ।

चतुर्थो लम्भः

[अथ^१ जीवन्धरो वीरो रेमे गन्धर्वदत्तया ।
समं भोगं यथायोग्यं संसारविषयोद्भवम् ॥ १ ॥
ततः समागतः कालः वसन्तसमयाभिधः ।
वनं वृक्षलताव्याप्तं जननेत्रसुखावहम् ॥ २ ॥]

माकन्दद्रुममञ्जरीमधुभरीसंसक्तमाध्वीलिहां
भङ्गुरैः पिकमञ्जुगानकलितैर्मारोत्सवार्शांसिनः ।
प्राप्ताः केचन घासराः कुरवकप्रोन्मालितैः कोरकै-
दन्ताभैर्विहसन्मुखा विरहिणां मर्मच्छिदाकर्मटाः ॥ १ ॥

तदानीं जगज्जयोद्युक्तपञ्चबाणप्रयाणसूचकमाञ्जिष्ठदूष्यनिलयनिकाशपल्लविताराशोकपेशलं
सुवर्णशृङ्खलमनन्दवनदेवताञ्चितपेटिकायमानरसालपल्लवसमासीनकोकिलकुलं तरुणजनद्वयविदा-
रणदारुणकुसुमबाणनखरायमाणकिंशुककुसुमसङ्कुलं मदननरपालकनकदण्डायितकेसरकुसुमभासुरं

[अथेति—अथ विवाहानन्तरं वीरः शूरो जीवन्धरः सात्यन्धरिः, गन्धर्वदत्तया वीणाविजयलब्धया
खेचरसुतया, समं सार्धं, संसारविषयोद्भवं संसारविषयसमुपन्नं यथायोग्यं यथाहं भोगं पञ्चेन्द्रियं
विषयम्, अनुभवञ्जिति शेषः । रेमे रमने स्म ॥ १ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरं, वसन्तसमयाभिधो वसन्तकालनामधेयः, कालः समयः समागतः सम्प्राप्तः ।
वनं च काननं च, वृक्षलताव्याप्तं तरुमतितिव्याप्तं, जननेत्रसुखावहं लोकलोचनाह्लाददायकम् अभूदिति
शेषः ॥ २ ॥]

माकन्दैति—पिकानां कोकिलानां मञ्जुगानेन मनोहरसंगीतेन कलिताः सहितास्तैः, माकन्द-
द्रुमाणामात्रानोकहानां मञ्जर्यः पुष्पजस्तासां मधुकर्यां मकरन्दप्रवाहास्तासु संसक्ता निर्लिना ये मार्ध्वीलिहो-
भ्रमरस्तेषाम्, कङ्कुरैरव्यकशब्दविशेषैः, मारोत्सवं कामोललासमाशंसन्ति सूचयन्तीत्येवं शालाः, कुरवकेषु
वृक्षविशेषेषु प्रोन्मालितैर्विकसितैः, दन्ताभैर्दर्शनसदृशैः, कोरकैः कुड्मलैः, विहसत् हास्यसहितं मुखं येषां
ते, विरहिणां त्रियोगिनाम्, मर्मच्छिदायां मर्मस्थानविदारणे कर्मटा दक्षाः, केचन केऽपि, वासन्तिका इति
यावत्, वासरा दिवसाः, प्राप्ताः समागताः । शार्ङ्गलविक्रीडितच्छन्दः ॥ १ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, वनं विपिनम्, ईदृग् अजायत बभूव, कीदृगित्याह—जगज्ज-
याय लोकविजयायोद्युक्तस्तत्परो यः पञ्चबाणः कामस्तस्य प्रयाणं प्रस्थानं तस्य सूचका निवेदका ये माञ्जिष्टा
मञ्जिष्टेन वर्णेन रक्ता दूष्यनिलयाः पटगृहाणि तेषां निकाशाः सदृशा ये पल्लविताराशोकाः किसलयितकङ्कल-
यस्तैः पेशलं सुभगम्, सुवर्णशृङ्खलैः कनकशृङ्खलैः सञ्जटाः समन्ताद्बद्धा वनदेवतानां वनाधिपदानुदेवीनां
या अञ्चितपेटिकाः सुन्दरमञ्जुपास्तद्वयाचरन्तो ये रसाला आश्रयस्तेषां पल्लवेषु किसलयेषु समासीनं
समुपविष्टं कोकिलकुलं परपुष्टसमूहो यस्मिस्तत्, तरुणजनस्य युवसमूहस्य इदं चित्तं तस्य विदारणे द्वेषी-
करणे दारुणानि कठोरानि यानि कुसुमबाणस्य कामस्य नखराणि नखानि तद्गदाचरन्ति यानि किंशुककुसुमानि
पल्लारुपुष्पाणि तैः सङ्कुलं व्याप्तम्, मदननरपालस्य कामभूपालस्य कनकदण्डायितानि सुवर्णदण्डसज्जितानि
यानि केसरकुसुमानि वकुलपुष्पाणि तैर्भासुरं शोभमानम्, विलीना भन्तर्गताः शिल्पीमुक्ता बाणा यस्य

विलोनिशिलीमुखजराभीकराधिसरूपपाटलपटलं वियोगिजनस्वान्तनितान्तकृन्तनकुन्तायितकैतक-
दन्तुरितं वनमजायत ।

मार्गे मार्गे माधवीभानिनीभिः सूनार्चाभिर्मोनितो वातपोतः ।

भृङ्गस्त्रीणां गीतसक्तं कुरङ्गमारुह्यासावावर्षी मन्दमन्दम् ॥ २ ॥

पुराभिरीयुः प्रमदाजनेन पौराः समस्ता नरपालमुख्याः ।

क्रीडां विधातुं द्विविधे वनेऽपि मधौ दुरन्ते विरहिभ्रजस्य ॥ ३ ॥

तुङ्गं शताङ्गमारुढः स्वामी सहचरैः सह ।

पौरस्त्रीनयनानन्दमातन्वन्निरगात्पुरात् ॥ ४ ॥

ततो जनकोलाहलोद्भ्रान्तशकुन्तवृन्दतया माधवाममनकौतुकेनोत्क्षिप्तवैजयन्तीमिव सञ्च-
रञ्चरणीकधोरणीहरिन्मणिमयतोरणमालाविराजितां पल्लवकवलनतत्परपयोजवान्धवस्यन्दनगन्धर्व-
वदनविलनिपतितफेनशकलसंभाव्यकलिकाविलसितोन्नतमहीरुहराजितामभिसारिकामिवोद्यैः स्तन-
शिखरशोभितपत्रविचित्रामनेकविटपसंस्पृष्टपयोधरतटां चारामवीथीभासाद्य पौराः पुष्पापचयं

तथाभूतो यो जराभारोः कामस्य शरधिरिषुधिस्तस्य सरूपं सदृशं पाटलपटलं स्थलकमलसमूहो यस्मिंस्तत्,
वियोगिजनस्य विरहिमर्षस्य स्वान्तं श्रितं तस्य नितान्तमप्यन्तं यत्कृन्तनं छेदनं तस्मिन् कुन्तायितानि
भङ्गायितानि यानि कैतकानि केतकां पुष्पाणि तैर्दन्तुरितं व्याप्तम् ।

मार्गे मार्गे इति—मार्गे मार्गे प्रतिमार्गम्, माधव्य एव मानिन्यस्ताभिर्वासन्तांललनाभिः 'अतिमुक्तः
पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः, सूनैर्वाः सूनार्चाः पुष्पपूजास्ताभिः पुष्पवृष्टिभिरिति यावत्,
मानितः समादृतः असीं वातपोतः पवनबालको मन्थरसर्मार इति यावत्, भृङ्गस्त्रीणां भ्रमरीणाम्, गीते
सक्तो गीतसक्तस्तं गानावलीनम्, कुरङ्गं हरिणम्, आरुह्याधिष्ठाय, मन्दमन्दं यथा स्यात्तथा, आवर्षी
वाति स्म 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्य लटि रूपम् । भृङ्गस्त्रीणां गीतावसक्तत्वात्कुरङ्गो मन्दं मन्दं यान्यत-
स्तत्रारुहो वातपोतोऽपि मन्दं मन्दं याति स्मेति स्वतःसिद्धमेतत् ॥ २ ॥

पुरान्निरीयुरिति—विरहिणां वियोगिनां भ्रजः समूहस्तस्य, दुरन्ते दुःखस्वरूपे, मधौ वसन्ते,
द्विविधेऽपि द्विप्रकारेऽपि, वने कानने खलिले च 'वनं नपुंसकं वीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी, क्रीडां
कैलिम्, विधातुं कर्तुं, नरपालो नृपतिर्मुख्यः प्रधानो येषु ते, समस्ता निखिलाः, पुरे मवाः पौरा नागरिकाः
प्रमदाजनेन वनिताजनेन सार्धमिति शेषः, पुराङ्गरात्, निरीयुर्निर्जगमुः ॥ ३ ॥

तुङ्गं शताङ्गमिति—तुङ्गं समुन्नतम्, शताङ्गं रथम्, आरुढोऽधिष्ठितः, स्वामी जीवन्धरः, पौरस्त्रीणां
नारीणां नयनानां लोचनानामानन्दं हर्षम्, आतन्वन् विस्तारयन्, सन् सहचरैर्मित्रैः, सह साकम्, पुरात्
नगरात्, निरगात्निर्गमाम, 'इण् गती' इत्यस्य लुङि रूपम् 'इणो गा लुङि' इति धातोर्गादेशः, गातिस्थेति-
सिचो लोपः ॥ ४ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, आरामवीथीमुपवनपदवीम्, भासाद्य प्राप्य, पौरा नागराः, पुष्पाणा-
मवचयः पुष्पावचयस्तं कुसुमप्रोटनम्, कर्तुं विधातुम्, आरभन्त तत्परा बभूवुः, अथ कथम्भूतामारामवीथी-
मिति वर्णयति—जनानां लोकानां कोलाहलेन कलकलशब्देनोद्भ्रान्तं समुत्पतितं शकुन्तवृन्दं पश्चिममूहो
यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तथा, माधवस्य वसन्तस्यागमनमापत्तनं तस्मिन् कौतुकं कुतुकं समुल्लास इति
यावत्, तैत्र, उन्विष्टोपरि धारिता वैजयन्ती पताका यथा तथाभूतामिव, सञ्चरतां भ्रमतां चञ्चरोकणां
भ्रमराणां धोरण्यः पङ्क्तय एव हरिन्मणिमयतोरणमाला मरकतमणिनिर्मितवन्दनस्रजस्ताभिर्विराजिता
शोभिता ताम्, पल्लवार्वा क्लितलयाणां कवलने अङ्गणे तत्परा उद्युक्ता ये पयोजवान्धवस्यन्दनस्य सूचरथस्य
गन्धर्वा हवास्तेषां वदनविलेख्यो मुखगुहाभ्यो निपतितैः स्खलितैः फेनशकलैः डिण्डोरखण्डैः सम्भाव्याः
समुत्प्रेष्या याः कलिकाः कुङ्कुमलानि ताभिर्विलसिता विशोभिता य उन्नतमहीरुहाः समुत्सृङ्गुहास्तै राजिता
शोभिता ताम्, अभिसारिकामिव कुल्लामिव, उभयोः सादरयमाह—उच्चैर्वावनातिरेकेण समुत्थितयोः
स्तवयोः कुचयोः शिखरैश्चामो, शोभितानि विलसितानि यानि पत्राणि कुङ्कुमकस्यूर्वातिरचितरचनाविरो-

कर्तुमारभन्त । तत्र निजकान्तां कोपकलुपितस्वान्तामाध्याय कश्चिदाह ।

प्रसारय दृशं पुरः क्षणमिदं वनं विन्दतां

स्थलोत्पलकुलानि वै कलय तन्वि मन्दस्मितम् ।

पतन्तु कुसुमोच्चया दिशि दिशि प्रहृष्टालयः

स्फुटीकुरु गिरं पिकः सपदि मौनमाढीकताम् ॥ ५ ॥

परिफुल्लनघपल्लवतल्लजाधरपुटां विकचकुसुममन्दहासां चञ्चरीकचूचुकमेचकितगुलुच्छ-
स्तनयुगलां वासन्तीलतामन्यामिव लताङ्गीं पश्यन्तमात्मानं प्रति कुपितां प्रेयसीं परिसान्त्वयितुकामः
कश्चिदेवमब्रवीत् ।

सञ्चारिणी खलु लता त्वमनङ्गलक्ष्मी-

रम्भानपल्लवकरा प्रमदालिजुष्टा ।

यस्या गुलुच्छयुगलं कठिनं विशाल-

शाखे शिरीषसुकुमारतमे मृगाक्षि ॥ ६ ॥

उपरिजतरुजार्थं वामहस्तेन काचिद्-

विधृतसुरभिशाला सत्यहस्ताप्रकाञ्ची ।

अमलकनकगौरी निर्गलङ्गीविबन्धा

नयनसुखमनन्तं कस्य वा द्राङ्ग्न तेन ॥ ७ ॥

पास्तेर्विचित्राद्भुता ताम्, पक्षे उच्चैस्तनेषु समुन्नतेषु शिखरेष्वग्रभागेषु शोभितैर्विलसितैः पत्रैर्दलैर्विचित्रा-
मद्भुताम्, अनेकैर्बहुभिर्विदुर्भुजङ्गैः संस्पृष्टे संमर्दिने पयोधरतटे स्तनतारौ यस्यास्तामभिसारिकाम्, पक्षे-
ऽनेकविटपैर्बहुशाखाभिः संस्पृष्टामासृष्टं पयोधरतटं मेघतीरं यथा ताम् । शिलष्टोपमा । तत्ररामनीध्याम्, कोपेन
क्रोधेन कलुपितं मलिनं स्वान्तं चित्तं यस्यास्ताम्, निजकान्तां स्ववल्लभाम्, आध्याय विचार्य, कश्चिःकांसिपि
युवा, आह कथयति ।

प्रसारयेति—हे तन्वि हे कृशाङ्गि ! पुरोऽग्रे दृशं दृष्टिम्, प्रसारय क्रोधजन्यनिर्मोहनं व्यक्त्वा प्रसृतां
कुरु, येन, इदमेतत्, वनं गहनम्, वै निश्चयेन, क्षणं क्षणकालं यावत्, स्थलोत्पलानां स्थलारविन्दानां
कुलानि समूहान्, विन्दतां लभताम्, मन्दस्मितं मन्दहसितम्, कलय धारय, येन दिशि दिशि प्रतिकाष्टम्,
प्रहृष्टाः प्रसन्ना अलयो भ्रमरा वैस्ते तथाभूताः, कुसुमोच्चयाः पुष्पसमूहाः, पतन्तु वर्षन्तु, गिरं वाणीम्,
स्फुटीकुरु प्रकटय, येन, पिको वनप्रियः, सपदि ऋटिति, मौनं लज्जाजन्यं तूर्णान्भावम्, आढीकताम्
प्राप्नोतु । पृथ्वाच्छन्दः ॥५॥

परिफुल्लेति—परिफुल्लाः समुल्लसिता ये नवपल्लवतल्लजाः प्रत्यग्रकिसलयश्रेष्ठास्त एवाधरपुटं
दन्तच्छदपुटं यस्यास्ताम्, विकचानि प्रफुल्लानि कुसुमानि पुष्पाण्येव मन्दहासो मन्दस्मितं यस्यास्ताम्,
चञ्चरीकचूचुकभ्यां भ्रमरस्तनाप्राग्भ्यां मेचकितं मलिनं गुलुच्छस्तनयुगलं स्तवककुचद्वन्द्वं यस्यास्ताम्,
वासन्तीलतां माधवीवल्लभाम् अन्यां द्वितीयाम्, लताङ्गीमिव ललनामिव, पश्यन्तमवलोकयन्तम्, आत्मानं
स्वम्, प्रतिकुपितां कोपयुकाम्, प्रेयसीं प्रियाम्, परिसान्त्वयितुकामः शमयितुमनाः, कश्चिःकोऽपि युवा,
एवमनेन प्रकारेण, अब्रवीत्-जगाद् ।

सञ्चारिणीति—हे मृगाक्षि हे मृगलोचने ! खलु निश्चयेन, अनङ्गलक्ष्मीः कामध्याः, स्वम्, सञ्चारिणी
सञ्चरणशीला, लता वल्लरी, असीति शेषः, कथम्भूता त्वमिति चेत् ? अमलानावशुष्कीं पल्लवीं किसलय-
विव करौ हस्तां यस्याः सा, प्रमदालिभिः प्रहृष्टसर्लाभिरेव प्रमदालिभिः प्रमत्तभ्रमरैर्जुष्टा सेविता. यस्यास्तत्र,
कठिनं कठोरम्, कुचद्वन्द्वमिति शेषः, गुलुच्छयुगलं स्तवकयुगम्, शिरीषादपि कर्पातगादपि सुकुमारतमे
मृदुलतमे बाहू इति शेषः, विशालशाखे सुदीर्घलते स्त इति शेषः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६ ॥

उपरिजतरुजार्थम्—उपरिजतमूर्ध्वोत्पन्नं यत्तरुजं पुष्पं तस्माद्यिदमियुपरिजतरुजार्थम् वामहस्तेन

काचिद्वराङ्गी कमितुः पुरस्तादुदस्तबाहोः कुसुमोद्यतस्य ।
मूलं नखकाङ्काञ्चित्तमंशुकेन तिरोदधे मङ्क्षु करान्तरेण ॥ ८ ॥

अन्तर्वर्णं करसरोरुहकान्तिभिन्नं
पत्रव्रजं सपदि पल्लवशङ्क्याऽन्या ।
संस्पर्शमार्दवकलाविरहाद्विसृज्य
गुच्छभ्रमेण नखकान्तिमहो चर्क्य ॥ ९ ॥

वपुषि कनकगौरे चम्पकानां स्रगोपा
वितरति परभागं नेति कश्चित्प्रियायाः ।

उरसि बहुलमालामावबन्धाम्बुजाच्याः
स्तनकलशसमीपे चालयन्पाणिपद्मम् ॥१०॥

वक्षःस्थलेष्वत्र चकोरचक्षुषां प्रियैः प्रकृत्याः सुममालिका वभुः ।

अन्तःप्रवेशोद्यतशम्बरद्विषः सूनाततास्तोरणमालिका इव ॥११॥

एवं वनविहारपरेषु पौरैषु, तत्र समतन्तुमारभमाणैर्द्विजैर्हविःस्पर्शनजनितकोपनैर्हन्यमान-

सध्यकरणे, विद्यता गृहीता सुरमिशाला अन्पकशाला यथा सा 'सुरभिः शल्लकी मातृभिन्सुरागोपु योपिति ।
चम्पके च वमने च तथा जातीफले पुमान्' इति मेदिनी, अस्म्यहस्तेन दक्षिणकरेणाग्रा गृहीता काञ्ची
मेखला यथा सा, अमलकनकमिव निर्मलकाञ्चनमिव गौरा पीतवर्णा, निर्गलन् संसमानो नीविबन्धोऽधोवक्ष-
प्रन्थिवन्धनं यस्याः सा, काचित्कापि, कामिनी कस्य वा दर्शकस्य, द्राम् रुटिति, अनन्तमपरिमितम्,
नयनसुखं लोचनानन्दम्, न तेने न विस्तारयामास, अपितु सर्वस्यापीति भावः ॥ मालिनीच्छन्दः ॥७॥

काचिदिति—काचित्कापि, वराङ्गी ललना, कमितुः पन्धुः पुरस्तादग्ने, कुसुमाय पुष्पायोद्यतः
समुत्थापितस्तस्य, उदस्तबाहोरुच्छिन्नभुजस्य, नखाङ्काञ्चितं नखच्छतसहितम्, मूलं कस्य, मङ्क्षु क्षिप्रम्,
करान्तरेण हस्तान्तरेण अंशुकेन वस्त्रेण, तिरोदधे तिरोहितं चकार । स्वभावोक्तिः ॥८॥

अन्तर्वर्णमिति—अन्तर्वर्णं वनमध्ये 'प्रनिरन्तःशरैस्तुप्लक्ष्मा'—इति णवम् । अन्या काचित् कामिनी,
संस्पर्शे स्पर्शने मार्दवकलाया कोमलताविज्ञानस्य विरहादभावान्, करसरोरुहस्य पाणिपद्मस्य कान्त्या
दीप्या भिन्नं भिन्नं भिन्नवर्णमिति यावत्, पत्रव्रजं पत्रसदृहम्, सपदि शीघ्रम्, पल्लवशङ्क्या कितलय-
आन्या, विसृज्य त्यक्त्वा, गुच्छभ्रमेण स्तवकसन्देहेन, नखकान्तिं नखदर्शिसिम्, चर्क्य कर्पतिस्म्यहो
आश्चर्यम् । भ्रान्तिमान् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥९॥

वपुषीति—कश्चिच्छोऽपि युवा, प्रियायाः प्रियस्याः, कनकमिव सुवर्णमिव गौरं पीतं तस्मिन्,
'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चाभिवेयवन्' इति मेदिनी, वपुषि शरीरे, एषा चम्पकानां पट्पदातिथीनाम्,
सक् माला, परभागं शोभातिशयम्, न वितरति न ददाति, पीते शरीरे चम्पकानां पीता माला न शोभत
इति भावः, इति हेतोः, अम्बुजाच्याः कमललोचनायाः उरसि वक्षसि, स्तनकलशसमीपे कुचकुम्भाभ्यर्णे,
पाणिपद्मं करकमलम्, चालयन् संचारयन्, बहुलमालां केसरव्रजम्, आवबन्ध बध्नाति स्म । कुचस्पर्शलोभा-
द्रकुलमालामावध्नाति स्मेति भावः । मालिनीच्छन्दः । काव्यलक्षणम् ॥१०॥

वक्षःस्थलेष्विति—अश्वारामधीप्याम्, प्रियैर्बद्धमैः, चकोरचक्षुषां जीवजीवलोचनानाम्, वक्षः-
स्थलेषु बाह्वन्तरप्रवेशेषु, प्रकृत्या रचिताः, सुममालिकाः पुष्पव्रजः, अन्तःप्रवेशे हृदयाभ्यन्तरप्रवेशे
उद्यतस्तत्परो यः शम्बरद्विष्ट कामस्तस्य, सूनेः पुष्परातता ग्यासाः, तोरणमालिका इव बन्दनव्रज इव,
वभुः शृशुभिर । उर्येष्टा । इन्द्रवंशावंशस्थयोः सम्मिश्रणादुपजातिवृत्तम् ॥११॥

एधमिति—एधमनेन प्रकारेण, पौरैषु नागरिकजनेषु, वने विहारो वनविहारस्तस्मिन्परास्तेषु
कान्तारप्रमणालवत्तेषु सस्यु, तत्र वने, समतन्तुं मखम् 'समतन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः, आरभमाणैः प्रारब्धं
कुर्वन्निः, हविषो होमद्वयस्य स्पर्शनेनामर्सेन जनितं समुत्पन्नं कोपनं क्रोधो येषां तैः, द्विजैर्द्विजैः 'दन्तविप्राण्डजा

मन्तरुत्कूलितदुःखाम्बुधिघोषमिव प्राणमहीपालस्य प्रयाणसंसूचकभेरीभाङ्गारमिवाक्रन्दनारावमात-
न्वानमन्तरुज्ज्वलितदुःखाम्बुज्वालामिव शोणितधारासुद्विरन्तं सारमेयमवलोक्य, अपारकहणाकरो
जीवन्धरो बहुप्रयत्नैरपि प्रत्युज्जीवयितुमशक्नुवानः परलोकसमर्थापनपरतन्त्रं पञ्चमन्त्रमुपादिक्षत् ।

श्रवसा परमं मन्त्रं मनसा हन्त मा स्पृशन् ।

कुक्कुरो विजहौ प्राणान्दुःखलेशविवर्जितः ॥१२॥

चन्द्रोदयाह्वयगिरौ विमलोपपाद-

शय्यातले रुचिरवैक्रियिकाख्यदेहे ।

स्रग्वी सदंशुकधरो नवयौवनश्रोः

प्रादुर्बभूव स सुदर्शननामयज्ञः ॥१३॥

राकाचन्दिन्दत्तदास्यममलं यस्यास्यपङ्केरुहं

नेत्रे वीतनिमेषकेऽकलयतां निष्कम्पमीनश्रियम् ।

पाणी कल्पकपल्लवप्रतिघृणी मागिक्यभूषोज्ज्वला

मूर्तिः पुष्पितकल्पपादपलतास्फूर्तिस्तदाजृम्भत ॥१४॥

द्विजाः' इत्यमरः, हन्वमानं मायमाणम्, अन्तरम्बन्तर उन्कूलितः कूलमुक्रान्त्य वृद्धिगतो दुःखाम्बुधिरसात-
सागरस्तस्य घोषः शब्दस्तमिव, प्राणमहीपालस्य जीवितजगतीपतेः, प्रयाणसंसूचकः प्रस्थाननिवेदको
यो भेरीभाङ्गारस्तमिव, आक्रन्दनारावं रोदनध्वनिम्, आतन्वानं विस्तारयन्तम्, अन्तरम्बन्तर उज्ज्वलितः
प्रदीप्तो यो दुःखाम्बुधिरव्यथावैश्वानरस्तस्य ज्वालार्चिस्तामिव, शोणितधारां रुधिरसन्ततिम्, उद्विरन्तं
वमन्तम्, सारमेयं सरमासुतं कुक्कुरमिति यावन्, अवलोक्य इष्ट्वा, अपारकहणाकरोऽनन्तदयासागरः,
जीवन्धरः सम्बन्धरसुतः, बहुप्रयत्नैरपि भूरिप्रयात्नैरपि, प्रत्युज्जीवयितुं प्रत्युर्जीवितं कर्तुंम्, अशक्नुवामो-
ऽसमर्थः सन्, परलोकस्य स्वगादेः समर्थापने प्रापणे परतन्त्रं समर्थम्, पञ्चमन्त्रं नमस्कारमन्त्रम्,
उपदिदेश, 'शल इगुपधादनिटः कसः' इति कसः । पञ्चमन्त्रोऽयं यथा 'णमो हरहंताणं णमो सिद्धाणं णमो
आदरियाणं । णमो उवज्जायाणं णमो लाणं सन्वसाहूणम्' ।

श्रवसेति—कुक्कुरो मण्डलः, परमं सर्वोत्कृष्टम्, मन्त्रं पञ्चनमस्कारमन्त्रम्, श्रवसा कर्णेन
स्पृशन् स्पृष्टं कुर्वन्, मनसा चेतसा मा स्पृशन् नो स्पृशन्, दुःखस्य लेशेन विवर्जितो दुःखलेशविवर्जितः
असातांशपरिमुक्तः सन्, प्राणान्-आयुःप्रभृतीन्, विजहौ तत्याज, 'ओहाक् त्यागे' इत्यस्य लिटि रूपम् ।
हन्तेति हर्षे । यद्यसौ मनसापि मन्त्रं स्पृशेत्तर्हि सर्वदुःखेन परिवर्जितो भवेदिति तत्त्वम् ॥ १२ ॥

चन्द्रोदयाह्वयगिराविति—स कुक्कुरः, चन्द्रोदयाह्वयगिरौ चन्द्रोदयनामपर्वते, विमलञ्च तदुपपाद-
शय्यातलञ्चेति विमलोपपादशय्यातलं तस्मिन् निर्मलोपपादशयनतले, देवनारकाणां हि जन्म स्वावासेषु
निश्चितेषु शयनविशेषेषु भवति । ते च शयनविशेषा 'उपपादशय्या' इति नाम्ना प्रकीर्ण्यन्ते, देवनारका अग-
र्भजन्मानो भवन्तीति तत्त्वम् । रुचिरो मनोहरश्चासौ वैक्रियिकाख्यदेहश्च वैक्रियिकनामशरीरश्च तस्मिन्,
स्रग्वी मालाधरः 'अस्पायामेधाम्बुजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । सदंशुकधरः सङ्घस्त्रधारकः, नवयौवनमीर्णतन-
तारूप्यलक्ष्मीकः, सुदर्शननामयज्ञः सुदर्शनाभियानम्बन्तरविशेषः, प्रादुर्बभूव समुत्पन्नो बभूव । यच्चोऽष्टवि-
धम्बन्तरदेवान्यतमः । तथाहि—'ध्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्ववल्हराक्षसभूतपिशाचाः' इति ॥ १३ ॥

राकाचन्दिन्देति—यस्य सुदर्शनयज्ञस्य, तदा प्रादुर्भूतिसमय एव, अमलं निष्कलञ्चम्, आस्यमेव-
पङ्केरुहमित्यास्यपङ्केरुहं सुलकमलम्, राकाचन्दिन्द्राय पूर्णिमारजनीशाय दत्तं दास्यं येन तत् तथाभूतम्,
अभूदिति शेषः । वीतं गतं निमेषकं पथमस्पन्दनं यद्योन्ते, नेत्रे नयने, निष्कम्पयोर्विञ्चलबोर्मीनयोः श्रीः शोभा
ताम्, अकलयताम्-अविभृताम्, पाणी हस्ती, कल्पपल्लवयोः सुरतरुकिंसलययोः प्रतिघृणी प्रतिघृण्णिवी,
आसतामिति शेषः, मागिक्यानां रक्षाणां भूषा आभरणानि तामिरुज्ज्वला निर्मला, मूर्तिः शरीरम्, पुष्पिता
चासौ कल्पपादपलता चेति पुष्पितकल्पपादपलता कुसुमितकल्पानोकहृदवल्ली तस्याः स्फूर्तिरिव स्फूर्तिः

इतः कल्पतरु प्रमोदवाष्पविन्दूनिव प्रसूननिकरानवकिरत्सु, दुन्दुभिस्वनितेषु दिगन्तरालविजृम्भितेषु, मन्दारवनकुटुम्बिगन्धवहस्तनन्धये मन्वसञ्चारमन्धरे, रविकोटिसदृशेषु यज्ञेषु समन्तात्प्रणामदक्षेषु, मञ्जुमञ्जीररचमुखरितदिगन्तरासु सुराङ्गनासु मधुरगानकलाविलसितनर्तनकुशलासु, सुप्तोत्थित इवायं दिशि दिशि दृशं व्यापारयन्, विस्मयसंमदपूरयोः संगमे निमग्नः, तन्क्षणजनितावधिज्ञानतरणिमवलम्ब्य प्रबुद्धजीवकोपदिष्टमन्त्रप्रभावविलसितदेवभूयः, तत्र जयेत्यादिराज्यमुखरमुखैर्निच्छिन्पैः सप्रश्रयमेत्य किरोटमणिघृणिराजिनीराजितचरणनीरेजैर्विज्ञापितं मङ्गलमज्जनजिनेन्द्रपूजादिकं यथानियोगमातन्वन्, जीवन्धरस्वामिवरिवस्थापरायणः परिवारैः सह तदुपकण्ठमाटिटीके ।

तवार्यं मन्त्रप्रभवा ममेदृशी विभूतिरित्यादिनुतिं समाचरन् ।

विधाय पूजामिह जीवकस्य वै प्रादान्मुदा दिव्यविभूषणान्यसौ ॥१४॥

[स्मर्तव्योऽस्मि महाभाग व्यसनोत्सवयोस्त्वया ।

कर्तव्योऽहं कृतार्थश्चेत्युक्त्वा देवस्तिरोऽभवन् ॥]

शोभा यस्य तथाभूता, अजृम्भत ववृधे, पूर्णतारुण्यवती बभूवेति भावः । उपमाशार्दूलविक्रीडितकण्ठन्दः ॥१४॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, कल्पतरुषु देवानोकहेषु, प्रमोदवाष्पविन्दूनिव हर्षाश्रुसीकरानिव, प्रसूननिकरान् पुष्पसमूहान्, अवकिरत्सु वर्षत्सु, दुन्दुभिनां भेरीणां स्वनितानि शब्दास्तेषु, दिगन्तरालेषु काष्ठामध्येषु विजृम्भितानि प्रसृतानि तेषु, मन्दारवनमेव कल्पानोकहकाननमेव कुटुम्बी गृहस्थस्तस्य गन्धवह एव वायुरेव स्तनन्धयो बालकस्तस्मिन्, मन्दसञ्चारेण शनैःशनैर्गमनेन मन्धरो मन्दस्तथाभूते, रविकोटिभिर्वदुभिः सूर्यैः सदृशाः सदृशास्तेषु, यज्ञेषु व्यन्तरामरविशेषेषु, समन्तात्परितः, प्रणामे नमस्करणे दक्षाः समर्थास्तेषु, मञ्जुना मनोहरेण मञ्जीररवेण नूपुरनिनादेन मुखरितानि वाचालितानि दिगन्तराणि काष्ठामध्येषु यामिस्तासु, सुराङ्गनासु देवाेषु, मधुरगानकला सुन्दरसंगीतवैदग्ध्या विलसितं शोभितं यज्ञतनं नृत्यं तस्मिन् कुशला निष्णातास्तासु सर्तासु, अत्र सर्वत्र 'यस्य च भावे भावलक्षणम्' इत्यनेन सप्तमा, आदौ सुप्तः परचातुस्थित इति सुप्तोत्थितः शयनानन्तरमुत्थितः स इव, दिशि दिशि प्रतिदिशम्, वीप्सार्थं द्विष्वम्, दृशं लोचनम्, व्यापारयन् संचारयन्, विस्मयश्चाजुतं च संमदपूरश्च हर्षसमूहश्चेति तौ तयोः, संगमे संमेलने, निमग्नो श्रुटितः, तन्क्षणं तत्कालं जनितं समुपसन्नं यदवधिज्ञानमेव अवधिबोध एव तरणिः सूर्यस्तम्, अवलम्ब्य समाश्रित्य तन्प्रयोगेणैति यावत्, जीवकेन जीवन्धरेणोपदिष्टः भावितो यो मन्त्रः पञ्चनमस्कारमन्त्रस्तस्य प्रभावेण माहात्म्येन विलम्बितं प्राप्तं यद् देवभूयं देवत्वम् तन्, प्रबुद्धं ज्ञातं जीवकोपदिष्टमन्त्रप्रभावविलसितदेवभूयं येन तथाभूतः, अयं कुक्कुरचरो यज्ञः, अत्र स्वावासे, जयेत्यादिशस्त्रैर्मुखराणि वाचालितानि सुगानि वदनानि येषां तैः, निलिरीदैवैः सप्रश्रयं सविनयम्, गन्ध्यागन्ध किरोटमणीनां मौलिरानानां घृणिराजिभिः किरणपङ्क्तिभिर्नीराजिते कृतारात्रिके चरणनारेजे पादारविन्दे यैस्तथाभूतैः सन्निः, विशापितं निवेदितम्, मङ्गलमज्जनं मङ्गलस्नानं जिनेन्द्रपूजा जिनसपर्यां चादौ यस्मिस्तन्, कार्यम्, नियोगमनतिक्रम्येति यथानियोगं यथानियमम्, आतन्वन् कुर्वन्, जीवन्धरस्वामिनो वरिवस्थायां पूजायां परायणस्तन्परः सन्, परिवारैः परिजनैः, सह सार्धम्, तदुपकण्ठं जीवन्धरपार्श्वम्, आटिटीके—आजगाम । 'टीक्क गती' इत्यस्याङ्पूर्वस्य लिटि रूपम् ।

तवार्यं मन्त्रप्रभवेति—हे आर्य ! हे पूज्य ! मम मण्डलचरस्य, ईदृशी भवन्नयनगोचरा, विभूतिरैश्वर्यम्, तव भवतः, मन्त्रः पञ्चनमस्कारात्मकः प्रभवः कारणं यस्यास्तथाभूता, अस्तीति शेषः, इत्यादिनुतिमित्येवमादिकस्तुतिम्, समाचरन्कुर्वन्, असी यज्ञः, इह राजपुरनगरोपवने, जीवकस्य जीवन्धरस्य, पूजां सपर्याम्, विशय कृत्वा, मुदा हर्षेण, द्विवि भवानि दिव्यानि तानि च तानि विभूषणानि चेति दिव्यविभूषणानि इवगीषाभरणानि तानि, प्रादाद् दत्तवान्, वै पादपूरणे निश्चये वा । वंशस्थेन्द्रवंशयोरुपमिश्रणानुपजातिवृत्तम् ॥ १५ ॥

[स्मर्तव्योऽस्मीति—हे महाभाग हे महेश्वर ! अहमेव मण्डलचरो जीवकस्य भवता व्यसनोत्सवयोः

१ एष श्लोकोऽमुद्धितपुस्तके नास्ति ।

अथ ललान्ततपतपनविम्बे गगनकाननमध्यपुञ्जीभूतद्वद्वहुताराजसकाशे, सरावकमृगपूगेन सह मूलतलमश्रिते नमेरुतरुच्छ्राये, सरोराजहंसेषु नलिनभुस्मृज्य पत्रच्छ्रायमाश्रितेषु दीर्घिका-जलेषु शफरोद्भर्तनैरार्कसंतापादिव कथत्सु, शिखण्डिसु नृत्तलीलाविरहेऽपि बर्हभारं छत्रीकृत्य केकिनीः सेवमानेषु, मधुकरेषु गजगण्डतलात्कर्णपालीमाश्रितेषु, कुसुमावचयश्रान्ताभिः कान्ताभिः सह व्यात्युक्तिकां कर्तुकामा भर्तारः शनैः शनैर्नवापगामाजग्मुः ।

नवापगेयं नलिनेक्षणानां द्विजारवैर्द्राक्पुरालानुयोगम् ।

विधाय डिण्डीरमनोज्ञहासा चलोर्मिहस्तैर्दिशति स्म पाद्यम् ॥१६॥

तावद्यौवनदिनमणिप्रकाशपरिवर्धितामोदवक्षोरुहचक्रवाकयुगलासु कान्तिकञ्जोलनिर्लोलासु मञ्जुगुञ्जकलहंसकास्वपरास्विव तरङ्गिणीषु पुरतरुणीषु दयितैः समं सरितमवगाह्य जलक्रीडा-मतन्वतीषु—

कश्चिदम्भसि विकृणितेक्षणं हेमयन्त्रविगलजलैर्मुहुः ।

कामिनीमुखमसिञ्चदञ्जसा चन्द्रविम्बमिव द्रष्टुमागतम् ॥१७॥

दुःखसुखयोः, स्मर्तव्यः स्मरणीयः अस्मि । अहं कृतार्थः कृतकृत्यः, कर्तव्यो विधातव्यः । इत्युक्त्वा देवो यज्ञः, तिरोऽभवत् अन्तर्दधे ।]

अथ ललान्ततपतपनविम्ब इति—अथानन्तरम्, ललाटं भालं तपतीति ललान्ततपं तच्च तपपन-विम्बञ्च सूर्यविम्बञ्चेति तस्मिन्, गगनकाननस्यान्तरिक्षारण्यस्य मध्ये पुञ्जीभूतो राशीभूतो यो द्वद्वहुता-शनो वनानलस्तस्य सकाशं सदृशं तस्मिन् सति, नमेरुतरुच्छ्रायावृक्षस्य च्छ्रायानातप इति नमेरुतरुच्छ्रायम् तस्मिन् 'छ्राया वाहुल्ये' इति क्लीबत्वम्, सशावकानां शिशुसहितानां मृगाणां हरिणाणां पृगः समूहस्तेन, मह सार्धम्, मूलतलमधस्तलम् आश्रिते प्राप्ते सति, सरसि विद्यमाना राजहंसा इति सरोराजहंसास्तेषु, कासारमितच्छदविशेषेषु, नलिनं कमलम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा, पत्रच्छ्रायां दलानानतपम्, आश्रितेषु प्राप्तेषु सत्सु, दीर्घिकाणां वापिकानां जलानि तोयानि तेषु, शफराणां तिमीनामुद्भर्तनानि समुच्छलनानि तैः, आर्कसन्तापान् सूर्यकृतसन्तापान्, वधत्सु पच्यमानेषु सत्सु, शिखण्डेषु मयूरेषु, नृत्तलीलाविरहेऽपि नृत्यक्रीडाऽभावेऽपि, बर्हभारं पिच्छसमूहम्, छत्रीकृत्यातपत्रीकृत्य, केकिनीर्मयूरीः, सेवमानेषु समुपचरत्सु सत्सु, मधुकरेषु भ्रमरेषु, गजानां करिणां गण्डतलात्कटप्रदेशात्, कर्णपालीं श्रवणतटम्, आश्रितेषु प्राप्तेषु सत्सु, कुसुमावचयेन पुष्प-श्रोतनेन श्रान्ताः खिन्नास्ताभिः, कान्ताभिः कामिनीभिः, सह सार्धम्, व्यात्युक्तिकां जलकेलिम्, कर्तुकामा विधातुमुमुक्ताः, भर्तारः स्वामिनः, शनैःशनैर्मन्द्ं मन्द्म्, नवापगां प्रव्यग्रतरङ्गिणीम्, आजग्मुरायुः ।

नवापगेयमिति—इयमेवा, नवापगा नूतननदी, द्विजानां पक्षिणामारवाः शब्दास्तेः, द्राक् कटिति, नलिनेक्षणानां कमललोचनानाम् नारीणामिति यावत्, कुशलानुयोगं जेमप्ररनम्, विधाय कृत्वा, डिण्डीर एव फेन एव मनोज्ञहासो मनोहरहासो यस्यास्तथाभूता सर्ती, चलोर्मय एव चपलतरङ्गा एव हस्ताः करास्तेः, पाद्यं पादोदकम्, दिशति स्म दत्तवती ॥१६॥

तावद्यौवननि—तावत् तावता कालेन, यौवनमेव तारुण्यमेव दिनमणिः सूर्यस्तस्य प्रकाशोना-लोकेन परिवर्धितामोदं समेधितहर्षं वक्षोरुहचक्रवाकयुगलं कुचकोकयुग्मं यासु तासु, कान्तयो दीप्तय एव कल्लोलास्तरङ्गास्तैर्निर्लोलाश्चञ्जलास्तासु, मञ्जु मनोज्ञं यथा स्यात्तथा गुञ्जमि शब्दं कुर्वन्ति यानि मर्भरिकाणि तुलाकोटयस्ताम्येव कलहंसाः कादम्बा यासु तासु, अपरासु द्वितीयासु, तरङ्गिणीषु नदीषु, इव यथा, पुरतरुणीषु नगरनारीषु, दयितैर्यल्लमैः, समं सार्धम्, सरितं खवन्तीम्, अवगाह्य प्रविश्य, जलेन जले वा क्रीडा जलक्रीडा तां जलकेलिम्, आतन्वतीषु विस्तारयन्तीषु सर्तीषु—

कश्चिदम्भसीति—कश्चिच्छोऽपि नायकः, अम्भसि सलिले, विकृणितेक्षणं संकोचितनयनम्, द्रष्टु-मवलोकयितुम्, जलक्रीडामिति यावत्, आगतमायातम्, अज्ञसा साक्षात्, चन्द्रविम्बमिव शशिमण्डलमिव, कामिनीमुखं वनितावदनम्, हेमयन्त्रासुवर्णयन्त्राद्विगलमिति पतन्ति यानि जलानि तोयानि तैः, सुदुरनेक-वारम्, अस्तिञ्चत् सिषेच । रथोद्धतावृक्षम् 'शन्नराविह रथोद्धता लगी' इति कथनम् ॥१७॥

काचन चपलजडापहतदुकूलपट्टे मन्चिविजितस्फटिकपट्टे धनजघनफलके नखचतुष्पाजेन मकरकेतनस्य जगज्जयप्रशस्तिवर्णाबलिमिव विभाणा, करनिपीडनोद्गीर्णरक्तिमधारासिन्धु विद्रुमयन्त्रनिर्गलत्पयोधारा शयकान्तिसंकातरकवर्णतया कुङ्कुमरसानुकारिणी प्रियलपनतले सहर्षं ववर्ष ।

सुदतीकुचकुङ्कुमलाप्रमारात्तरणः कश्चिदसिञ्चदम्बुभिः ।

हृदयस्थलजातरागकल्पद्रुमपृष्ठथै किमु कामुकः परम् ॥१८॥

अन्या काचिद्वल्लभं वञ्चयित्वा सख्या साकं वारिमग्ना मुहूर्तम् ।

तस्या गात्रामोदलोभाद्भ्रमस्त्रिभुङ्गैर्जाता सामुनालिङ्गिता च ॥१९॥

सरोजिनीमध्यविराजमाना काचिन्मृगाक्षी कमनीयरूपा ।

वस्रोजकोरा मृदुबाहुनाला नालच्छि वक्रायतपुष्पपद्मा ॥२०॥

च्युतैः प्रसूनैर्धनकेशबन्धान्मृगीदृशां तारकिते जलेऽस्मिन् ।

निरीक्ष्यमाणं तरुणैश्चकोरैः कस्याश्चिदास्यं शशभृद्वभूव ॥२१॥

एवं जलक्रीडापरायणेषु पुरतरुणेषु, तटिनीतटालङ्कारभूतयोः कुबेरमिश्रकुबेरदत्तनामजलाधि-

काचनेति—चपलं चञ्चलं पक्षे चञ्चलः कृतस्वर इति यावत्, यत् जडं डलयोरभेदाजलं नीरं पक्षे जडो भूतो नायकस्तेनापहतं दूरीकृतं दुकूलपट्टं यस्मात्तस्मिन्, रूपा काम्या विजितः पराजितः स्फटिकपट्टः सितोपलफलको येन तस्मिन्, धनश्चासौ जघनफलकश्च नितम्बपट्टश्चेति धनजघनफलकस्तस्मिन्, नखचतुष्पाजेन नखराघातदम्भेन, मकरकेतनस्य कामस्य, जगतां जयो जगज्जयस्त्रिभुवनविजयस्तस्य प्रशस्तिः कार्यङ्कनम्, तस्या वर्णाबलिरक्षरपङ्क्तिस्तामिव, विभाणा दधाना, काचन कामिनी, करयोः पाण्योर्निपीडनेन संमर्दनातिशयेनोद्गीर्णां प्रकटिता या रक्तिमधारा रुधिरसन्ततिस्तामिव, शययोर्हस्तयोः काम्या दीप्या संक्रान्ता विपरिवर्तिनो रक्तवर्णां लोहितवर्णां यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तथा, कुङ्कुमरसं कारमारद्रवमनु करोतीत्येवं शीला ताम्, विद्रुमयन्त्रप्रवालनिर्मितयन्त्राङ्गिर्गलन्ती चासौ पयोधारा चेति विद्रुमयन्त्रनिर्गलत्पयोधारा ताम्, प्रियलपनतले वल्लभवदनतले, सहर्षं सप्रमोदम्, ववर्षं वर्षति स्म ।

सुदतीति—तरुणो युवा, कश्चिन्कोऽपि, कामुकः प्रियः 'प्रियः कामी च कामुकः' इति धनंजयः, आरात् समंषे 'आगद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः, शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती स्वकीयवल्लभा तस्याः कुचकुङ्कुमलयोः स्तनमुकुलकयोरप्रं पुरःप्रदेशम्, हृदयस्थले मनःप्रदेशे जातः समुत्पन्नो यो राग एव प्रीतिरेव कल्पद्रुमः कल्पद्रुमस्तस्य वृद्धयै वर्धनाय, किमु-इति वितर्कं, अम्बुभिः सलिलैः, परमयन्तम्, असिञ्चत् सिपेच ॥१८॥

अन्या काचिदिति—अन्या-इतरा, काचिन्कापि, वल्लभा, वल्लभं प्रियम्, वञ्चयित्वा प्रतार्य, मुहूर्तं घटिकाद्वयं यावत्, सख्या सहचर्या, साकं सार्धम्, वारिणि जले मग्ना व्रुद्धितेति वारिमग्ना, अभूदिति शेषः, सा च वल्लभा, अमुना वल्लभेन, तस्या वारिमग्नायाः, गात्रामोदलोभाच्चक्रारसुगन्धिलोभात्, भ्रमस्त्रिः पार्श्वं पर्यटङ्गिः भ्रुङ्गैरलिभिः, जाता कुडा, आलिङ्गिता म्माश्लिष्टा च । शालिर्नावृत्तम् ॥१९॥

सरोजिनीमध्येति—सरोजिनीनां कमलिनीनां मध्येऽभ्यन्तरे विराजमाना शोभमाना, कमनीयं मनोज्ञं रूपं सौन्दर्यं यस्याः सा, वर्णाञ्जी स्तनी कोशाविव कमलकुङ्कुमलाविव यस्याः सा, वक्त्रं वदन-माद्यतपुष्पलपत्रमिव विशालविकसितारविन्दमिव यस्याः सा, काचिन् कापि, मृगार्थी मृगनयनी, नालच्छि नो दृष्टा, सरोजिनी सादरयापृथक् नाभिजातेति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥२०॥

च्युतैरिति—कृष्या इव दृशो नयने शास्त्रं तासां मृगलोचनानाम्, धनश्चासौ निविडश्चासौ केशबन्धश्च केशबन्धश्चेति धनकेशबन्धस्तस्मान्, च्युतैः पतितैः, प्रसूनैः कुसुमैः, तारकिते संजाततारके म्बास इति यावत्, अस्मिन् जले नवापगानीरे, तरुणैर्बुधभिः, चकोरैर्जीर्वाञ्चैः, निरीक्ष्यमाणमवलोक्यमानम्, कस्याश्चित्स्या अपि नाधिकयाः, आस्यं मुक्तम्, शशभृद्वचन्द्रः, यभूव आसीत् ॥२१॥

एवं जलक्रीडापरायणेष्विति—एवमनेन प्रकारेण, पुरतरुणेषु नगरनिजरेषु, जलक्रीडायां वारिकेस्यां परायणास्तपरास्त्रैश्च सन्तु, तटिन्वा नवापगावास्तटस्य तीरस्यालङ्कारभूते भूषणीभूते तयोः कुबेरमिश्रकुबेर-

सम्भूतयोर्गुणमालासुरमञ्जरीनामधेययोः कन्धारत्नयोः, चन्द्रोदयसूर्योदयाभिधपरस्परपटवासचूर्णो-
त्कर्षस्पर्धया पराजिता नवापगाजलस्नाता मा भूदिति कृतसंगरयोः, कुट्टिन्यौ, चूर्णमादाय, तत्र तत्र
विचार्य, क्रमेण जीवन्धरनिकटमागत्य, चन्द्रोदयसूर्योदययोर्मध्ये कः श्लाघ्य इति पृच्छाञ्चक्रतुः ।

स्वामी च चन्द्रोदयचूर्णमूचे श्लाघ्यं तदन्यद्वनकालयोग्यम् ।

आद्यं किरन्व्योम्नि समावृतालिं निर्दिश्य च प्रत्ययमाततान ॥२२॥

ततः कुमारं कुरुवंशवीरं नत्वा च नुत्वा विनिवृत्य चेट्यौ ।

स्वस्वामिनीसन्निधिमेत्य वेगाद्विज्ञापयामासतुरेवमेव ॥२३॥

उभयोश्चूर्णयोरान्तगन्धभावे समेऽपि च ।

जीवकेन विनिर्दिष्टे शुशोच सुरमञ्जरी ॥२४॥

उल्लासयामास मुखाम्बुजातं चन्द्रोदयोऽयं गुणमालिकाया ।

सूर्योदयो द्राक्सुरमञ्जरीश्रीवक्त्राब्जशोपं न्यतनोद्विचित्रम् ॥२५॥

ततः पराभवजनितदुरासद्वैर्ष्याकलुषितचेतना सुरमञ्जरी सख्या गुणमालया बहुधा प्रार्थिता-
प्यकृतस्नानैव निवृत्य जीवकादपरं नरं न पश्यामीति निश्चस्य कृतसन्धाबन्धा रोषान्धा कन्या-
गारं प्रविवेश ।

दत्तौ नामनी ययोस्तथाभूता जलसोसागरौ तयोः सम्भूते समुत्पन्ने तयोः, गुणमालामुरमञ्जरी नामधेये
नामनी ययोस्तयोः, चन्द्रोदयसूर्योदयाभिधे ययोस्तौ तथाभूतौ यौ परस्परपटवासचूर्णौ तयोस्कर्षे
प्रकर्षतायां स्पर्धासूया तथा, पराजिता विजिता, आवयोरिति शेषः, नवापगाया नवनद्या जले नीरे स्नाता
कृतस्नाना, मा भूत् न स्यात्, इत्येवं कृतसंगरयोः कृतप्रतिज्ञयोः, कन्धारत्नयोः पतिवराश्रेष्ठयोः 'जातां जातां
यदुत्कृष्टं तद्वन्नभिहोच्यते' इति रत्नलक्षणम्, कुट्टिन्यौ द्राक्ष्यौ, चूर्णं पटवासद्रव्यम्, आदाय गृह्णात्वा, तत्र
तत्र तत्तन्म्यानेषु, विचार्य विचारं कारयित्वा, क्रमेण क्रमशः, जीवन्धरनिकटं जीवकसमापम्, आगत्य, चन्द्रो-
दयसूर्योदययोरेतन्नामनोः, चूर्णयोः, मध्ये, कश्चूर्णः, श्लाघ्यः प्रशंसनीयः, इति पृच्छाञ्चक्रतुः ।

स्वामी चेति—स्वामी च जीवन्धरश्च, चन्द्रोदयचूर्णं गुणमालाचूर्णम्, रयाप्यमुत्तमम्, तदन्यत्
तद्विनरत्, घनकालयोग्यं प्रावृत्समयाहम्, उच्चं जगात् । आद्यं प्रथमं चूर्णम्, व्योम्नि गगने, किरन् प्रक्षिपन्,
समावृताः समाकृष्टा अलया भ्रमरा येन तं तथाभूतम्, निर्दिश्य प्रदर्श्य, प्रत्ययं विश्वासम्, आनतान च
विस्तारयामास च ॥२२॥

ततः कुमारमिति—ततस्तदनन्तरम्, चञ्चो द्राक्ष्यौ, कुरुवंशवीरं कुरुवंशसुभटम्, कुमारजीवन्धरम्,
नत्वा नमस्कृत्य, नुत्वा च नुत्वा च, विनिवृत्य परावृत्य, स्वस्वामिनीसन्निधिं गुणमालासुरमञ्जरीसमापम्,
वेगाद्भवेन, एत्यागत्य, एवमेव पूर्वोक्तप्रकारेणैव, विज्ञापयामासतुः कथयामासतुः ॥२३॥

उभयोरिति—उभयोर्गुणमालासुरमञ्जरीः, आन्तगन्धभावे गृह्णातसौगन्धे, समेऽपि सदृशेऽपि च
सति, सुरमञ्जरी कुबेरदत्ततया, जीवकेन जीवन्धरेण, विनिर्दिष्टं कथिते, शुशोच शोकव्यकार ॥२४॥

उल्लासयामासेति—अयमेव, चन्द्रोदयो निशाकरोद्गमः पक्षे तन्नामा चूर्णः, गुणमालिकायाः कुबेरमित्र-
सुतायाः, मुखाम्बुजातं यद्वनवारिजम्, उल्लासयामास प्रहृष्टं चकार, सूर्योदयो दिवाकरोदयः पक्षे तन्नामा
चूर्णः, द्राक् ऋटिनि, श्रियोपलक्षितं वक्त्राब्जं श्रीवक्त्राब्जं सुरमञ्जरीः श्रीवक्त्राब्जमिति सुरमञ्जरीश्रीवक्त्राब्जं
तस्य शोषः शोषणं तम्, व्यतनोच्चकार, इति विचित्रमदभुतम्, परिहारस्तूक्तः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥
इन्द्रवज्रावृत्तम् 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति लक्षणम् ॥२५॥

ततः पराभवेति—ततस्तदनन्तरम्, पराभवेन पराजयेन विजिता समुत्पन्ना या दुरासदा दुष्टाप्या
विकटेति दास्यत्, ईर्ष्यां मत्सरता तथा कलुषितं मलिनं चेतनं चित्तं यस्याः सा, सुरमञ्जरी, सख्या वयस्यया,
गुणमालया, बहुधा विविधप्रकारेण, प्रार्थिताप्यभ्यर्थितापि, न कृतं स्नानं यथा तथाभूतैवाविहितमजनेव,
निवृत्य नवापगार्तारात्प्रत्यावृत्त, जीवकात् सत्यन्धरसुतात्, अपरं भिन्नम्, नरं पुरुषम्, न पर्याप्ति

वयस्याधिप्रयोगेन गुणमाला शुशोच सा ।
 चन्द्रिकाया वियोगेन प्रातरुत्पलिनी यथा ॥२६॥
 तावत्सविधजवप्रणुर्नपवनाटोपोन्कटोत्पाटितैः
 शाखानां बलयैर्निरभ्रगगनेऽप्यभ्रभ्रमं भावयन् ।
 हाहाकारपराञ्जनाम्बिरचयन् राज्ञो मदान्धो गजो
 वेगाज्जङ्गमशैलराजगरिमा पौरव्रजं प्राविशत् ॥ २७ ॥
 करटोद्यन्मदान्भोभिः सृजन्कल्लोलिनीयुगम् ।
 अथावन्मत्तकुम्भीन्द्रो गुणमालारथं प्रति ॥ २८ ॥

तदा परिजनेषु परिणतकरेणुराजभयेन दूरदूरमपसर्पत्सु, कस्मिंश्चिद्भात्रीजने समसुखदुःखतया मां हत्वा सा हन्यतामिति गुणमालायाः पुरतः स्थिते, हतेति शब्दमुखरेषु समीपवर्तिषु जनेषु, करुणापरिणाहितहृदयो जीवन्धरः समुपेत्य, केसरीय सिंहनादप्रतिध्वनितदिक्तो हेलयैव सिन्धुरं भोकरमपि सूकरं विधाय तदीयस्कन्धमलङ्कुर्यन्, कुम्भस्थलसाम्याविलुलोकिपयेव कुम्भस्थले करं, तस्याः स्तनकलशे दृष्टिं, मनसि तत्प्रस्तावं च वितस्तार ।

नावलोकयामि, इत्येवम्, निरवस्य निरवासमादाय, कृतो विहितः सन्धायाः प्रतिज्ञाया धन्या यथा सा, रोपेण क्रोधनान्धा विवेकरहिता, सती, कन्यागारं कन्यागृहम्, प्रविशेश प्रविष्टवती ।

वयम्याधिप्रयोगेनेति—सा पूर्वोक्ता गुणमाला, वयस्याया आख्या विप्रयोगो विरहस्तेन, चन्द्रिकाया उग्रोन्नायाः वियोगेन विरहेण, प्रातरुत्पलिनी यथा प्रभातपद्मिनी च, शुशोच शोकमकार्षीत् ॥ २६ ॥

अथ गजोपद्रवं वर्णयितुमाह—तावत् तावता कालेन, सविधनामूरुणां जवेन वेगेन प्रणुन्नः प्रेरितो यः पवनान्तो वायुविस्तारस्तेनोन्कटं विकटं यथा स्वास्तधोन्पाटितानि निर्मूलितानि तैः, शाखानां बलयैः शाखाभ्रमैः, निरभ्रगगनेऽपि निर्मेघाकाशेऽपि, अभ्राणां मेघानां भ्रमः संशयस्तम्, भावयन् उत्पादयन्, जनाल्लोकान्, हाहाकारे हाहाशब्दे परास्तस्वरास्तान्, विरचयन् कुर्वन्, जङ्गमशैलराजस्य गच्छन्पर्वते-श्वरस्येव गरिमा गौरवं यस्य सः, तथाभूतः, मदेन दानेनान्यो विगतदृष्टिः, राज्ञः काष्ठाङ्गरस्य, गजो हस्ती, पौरव्रजं नागरिकसमुहं, प्राविशन् प्रविशेश । शार्दूलविकीर्णं च्छन्दः ॥ २७ ॥

करटेति—मदा गुणमालासि इति मदान्भोभिः करटभ्यां गण्डाभ्यामुद्यन्ति निःसरन्ति यानि मदान्भोसि दानजडानि तैः, कल्लोलिनीयुगं नदीद्वयम्, सृजन् रचयन्, मत्तकुम्भीन्द्रो मन्धगजैन्द्रः, गुणमालारथं प्रति गुणमालास्वप्नमुद्दिश्य, अथावन् वेगेन जगाम ॥ २८ ॥

तदेति—तदा गजाक्रमणकाले, परिजनेषु परिवारपुरुषेषु, परिणतस्य कृतनिर्यग्दन्तप्रहारस्य करेणुराजस्य गजेन्द्रस्य भयं द्रामस्तेन, दूरदूरमपसर्पत्, अपसर्पत्सु गच्छत्सु सत्सु, कस्मिंश्चिद्व्यक्स्मिन्नपि, धात्रीजने—उपमानुजने, समे सुखदुःखे यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तथा, मां धात्रीम्, हत्वा मारयित्वा, सा गुणमाला, हन्यतां मार्यताम्, हन्येदभिप्रायेण, गुणमालायाः पुरतोऽग्रे, स्थिते विद्यमाने मति, समीपवर्तिषु निकटस्थेषु नरेषु, पुरुषेषु, हता मृता, इत्येवम् शब्दैर्ध्वनिभिर्मुखरा वाचालास्तेषु तथाभूतेषु सत्सु, करुणयानुकम्पया परिणाहितं विस्तारितं हृदयं त्वितं यस्य सः जीवन्धरो विजयासूनुः, समुपेत्य समागत्य, केसरीय सिंह इव, सिंहनादेन श्वेलारवेण प्रतिध्वनितानि प्रतिनादितानि दिक्तानि येन तथाभूतः सन्, हेलयैव, कीडयैव, भोकरमपि भयोत्पादकमपि, सिन्धुरं हस्तिनम्, सूकरं वराहं निर्दलमिति यावत्, विधाय कृत्वा, तदीयस्कन्धं तस्यम्बुजिवावृष्टम्, अलङ्कुर्यन् शोभयन् तत्र स्थितः सञ्जिति यावत्, कुम्भस्थलेन गण्डस्थलेन च सात्थं सादरं तस्य विलुलोकिषा दिदृक्षा तमेव, कुम्भस्थले गण्डस्थले, करं हस्तम्, तस्या गुणमालायाः, स्तनकलशे कुचकुम्भे, दृष्टिं जयन्, मनसि चेतसि, तस्याः प्रस्तावस्तं गुणमालावसरम् च, वितस्तार विस्तारयामास ।

मदकलकलभस्य यानतुल्या गतिरिह यूथपयूथिकाभक्ष्याः ।

सृदुकरनिभमूरुयुग्ममस्याः कुचयुगमातनुते च कुम्भसान्ध्यम् ॥ २६ ॥

इति मनसि चिन्तयन्नेव पञ्चशरप्रहारपरवशो गजराजमालानमानोथ, सहचरैः सह रथमलङ्कुर्वन्, गजविज्ञानप्रशंसापरैः पौरैः स्तूयमानो निजमन्दिरान्तरं प्रविवेश ।

साक्षात्पञ्चशरं कुमारमतुलं निध्याय रूढ्याःतरं

कामार्ता गुणमालिका च सदनं गत्वा चिरं विह्वला ।

ध्यायन्ती मनसा तमेव सततं सन्तापशुष्यन्मुखी

पृष्टाप्यत्र सखीजनैर्बहुतरं नैवोत्तरं सा ददे ॥ ३० ॥

बलवदस्वस्था गुणमाला कन्दर्पनिन्दामेवमकरोत्—

कुसुमायुध पञ्च ते कलम्बा नियता लक्ष्यजनस्त्वनेककः ।

इति चेदहमेकिका कथं वा गमितानन्तशरैश्च पञ्चताम् ॥ ३१ ॥

मदकलेति—यूथपो गणनाथो गजभ्रेष्ठ इति यावत्, तस्य या यूथिका वैशिष्ट्यार्थमधिमस्तकं धारिता मागधी 'जुही' इति प्रसिद्धा पुष्पसन्ततिः तदाभास्तत्तस्याः केशाः कचाः वस्यास्तस्याः, अस्या गुणमालायाः, गतिर्गमनम्, इह लोके, मदकलश्चासीत् मदीकटश्चासीत् कलभश्च करी चेति मदकलकलभस्तस्य, 'मदीकटन्तु मदकलः' इत्यमरः । यानेन गमनेन तुल्या सहशीति यानतुल्या, उरुयुग्मं सन्धियुगलम्, सृदुकरनिभं कोमलशुष्कादृण्डसदृशम्, अस्तीति शेषः । कुचयुगं च स्तनयुग्मं च, कुम्भसान्ध्यं गण्डस्थलसादृश्यम्, आतनुते विस्तारयति । पुष्पिताप्रावृत्तम् 'अयुजि नयुगरेपतां यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

इति मनसोति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, मनसि चेतसि, चिन्तयन्नेव विचारयन्नेव, पञ्चशरस्य कामस्य प्रहारेणाघातेन परवशः परायत्तः, जीवन्मरणः, गजराजं करीन्द्रम्, आलानं बन्धनस्तम्भम्, आनीय प्रापय, सहचरैः सखिभिः, सह सार्धम्, रथं स्वन्दनम्, अलङ्कुर्वन् शोभयन्, गजविज्ञानस्य हस्तिविज्ञानस्य प्रशंसायां श्लाघायां परास्तत्परस्तैः, पौरैर्नागरैः, स्तूयमानो न्यमानः सन्, निजमन्दिरान्तरं स्वसदनाभ्यन्तरम्, प्रविवेश प्रविष्टवान् ।

साक्षादिति—अतुलमतुलमम्, कुमारं जीवन्मरणम्, साक्षात्प्रत्यक्षम्, पञ्चशरं कामम्, निध्याय नितरां ध्यात्वा तं प्रत्यक्षकामं मन्वेति यावत्, अन्तरं हृदये रूढ्या स्थापयित्वा, कामेन मदनव्यथामार्ता पांडित्येति कामार्ता, गुणमालिका च कुम्भमित्रतनया च, सदनं गृहम्, गत्वा यजित्वा, चिरं चिरकालपर्यन्तम्, विह्वला विचिन्ता अभवदिति शेषः । अत्र सद्ने, मनसा चेतसा, सततं सर्वदा, तमेव जीवन्मरणमेव, ध्यायन्ती चिन्तयन्ती, सन्तापेन मदनजतापेन शुष्यन्धारसीभवन्मुखं वक्त्रं यस्यास्तथाभूता, सा गुणमालिका, सखीजनैः सहचरीसमूहैः, बहुतरमनेकवारम्, पृष्टाप्यनुयोजितापि, उत्तरं प्रत्युत्तरम्, नैव ददे न दत्तवती ॥३०॥

बलवदस्वस्थेति—बलवदस्वस्था—अतिशयेनास्वस्था, गुणमाला, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, कन्दर्पस्य कामस्य निन्दामपवादम्, अकरोद् व्यधात् ।

कुसुमायुधेति—कुसुममेव पुष्पमेवायुधं शस्त्रं यस्य तस्मिन्कुङ्की हे कुसुमायुध हे मदन ! ते भवतः, कलम्बाः बाणाः नियता नियतसंख्याकाः पञ्चेति यावत्, लक्ष्यजनस्तु शरभ्यजनस्तु, अनेकको विविधः अस्तीति शेषः, इतीत्यम्, यथादि, तर्हि, एकिका एकाकिर्ना, अहं गुणमाला, अनन्तशरैश्च संख्यार्तातथापैश्च, पञ्चतां पञ्चसंख्यात्वम् क्लृप्तं च सृतप्रायदशामिति यावत्, कथं वा केन प्रकारेण वा, गमिता प्रापिता । तव नियतकलम्बा अनन्ताः कथं जाता, अहमेकिका च तैः पञ्चतां कथं प्रापितेति विरोधः, परिहारस्तूकः । 'पञ्चता मन्नुमात्रेऽपि पञ्चभावेऽपि पञ्चता' इति विश्वकोचनः ॥३१॥

इति बहुधा प्रलपन्तो, तीव्रतरमदनसन्तापमसहमाना क्षणं धनसारदीर्घिकापरिसरे क्षणमुप-
वनतटमञ्जुलनिकुञ्जे क्षणमास्तुतकुसुमतल्पे क्षणं मृदुलप्रवालशय्यातले क्षणं सुकुमारहंसतूलशयने
क्षणं नवकदलीकानने कालं क्षिपन्ती, क्रमेण पत्रिकां बिलिख्य, कञ्चन क्रीडाशुकं जीवन्धराय
प्राहेयीत् ।

जीवन्धरोऽपि बहुधा विरहाग्निलीढ-

भङ्गं दधन्निजगृहोपवने नियण्णः ।

चित्रे बिलिख्य कमनीयतमं तदङ्गं

निःश्वस्य विश्वमहितः सुचिरं लुलोके ॥ ३२ ॥

तावदागत्य चाटुवचनचतुरेण कीरेण प्रसंगात्समर्पितं पत्रं फलितमनोरथसुरतपत्रमिवादाय
तत्क्षणमेव द्रष्टुकामोऽप्यानन्दबाष्पनिरुद्धनयनमार्गतया विभ्रितो मोदपरीवाहं कथं कथमपि नियम्य
जीवन्धरो वाचयति स्म ।

मदीयहृदयाभिधं मदनकाण्डकाण्डोद्यतं

नवं कुसुमकन्दुकं वनतटे त्वया चोरितम् ।

विमोहकलितोत्पलं रुचिररागसत्पञ्चवं

तदद्य हि वितीर्यतां विजितकामरूपोज्ज्वल ॥ ३३ ॥

इति बहुधेति—इतीत्यम, बहुधा नानाप्रकारेण, प्रलपन्तो निरर्थकं कथयन्ती, 'प्रलापोऽनर्थकं वचः'
इत्यमरः । अनिशयेन तीव्रस्तीव्रतरः स चासी मदनसन्तापश्चेति तीव्रतरमदनसन्तापस्तं तीव्रतरकामतापम्,
असहमाना सोढुमशक्नुवती, क्षणं क्षणकालं यावत्, धनसारस्य कर्पूरस्य दीर्घिका वापिका तस्याः परिसरो
निकटप्रदेशन्तस्मिन्, क्षणम्, उपवनतटे विद्यमानं यन्मन्जुलनिकुञ्जं तस्मिन् उद्यानतटकमनीयलतागृहे,
क्षणम्, आस्तुतं विस्तारितं यत्कुसुमानां पुष्पाणां तल्पं शयनं तस्मिन्, क्षणम्, मृदुलाश्च ते कोमलाश्च ते
प्रवालश्च किमलयाश्चेति मृदुलप्रवालान्तेषां शय्यातलं शयनपृष्ठं तस्मिन्, क्षणम्, सुकुमारमत्सिमृदुलं
यत्सतूलशयनं तस्मिन्, क्षणम्, नवं च तत् कदलीकाननञ्चेति नवकदलीकाननं तस्मिन् प्रत्यग्रमोचारात्मे,
कालमनेहसम्, क्षिपन्ती गमयन्ती, क्रमेण क्रमशः, पत्रिकां संदेशपत्रीम्, बिलिख्याङ्कित्या, कञ्चन कमपि,
क्रीडाशुकं केलिकीरम्, जीवन्धराय जीवकाय, प्राहेयीत्प्रेषयामास । 'हि गतौ वृद्धौ च' इत्यस्य लुङि रूपम् ।
'मिन्नि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः ।

जीवन्धरोऽपीति—विरहैर्महितो विश्वमहितः सर्वपूजितः, जीवन्धरोऽपि जीवकोऽपि, बहुधा
बहुप्रकारेण, विरहाग्निना विप्रलम्भानलेन लीढं व्याप्तमिति विरहाग्निलीढम्, भङ्गं शरीरम्, दधन् विभ्रन्,
निजगृहस्य स्वभवनस्योपवने वाटिकायाम्, नियण्ण उपविष्टः सन्, कमनीयतममतिमनोहरम्, तस्या
अङ्गं तदङ्गं गुणमालाशरीरम्, चित्रे आलेख्ये, बिलिख्य लिखित्वा, निःश्वस्य साक्षात्प्राप्यभावजन्धुःखेन
दीर्घं श्वात्ममादाय, सुचिरं सुदीर्घकालेन, लुलोकेऽद्राक्षीत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥३२॥

तावदागत्येति—तावत् तावता कालेन, आगत्य समेत्य, चाटुवचने मधुरालापे चतुरो विदग्धस्तेन,
कीरेण शुकेन, प्रसङ्गादवसरात्, समर्पितं प्रदत्तम्, पत्रं संदेशकर्तव्यम्, मनोरथ एव सुरतररिति मनोरथ-
सुरतरः, फलितधासी मनोरथसुरतरश्चेति फलितमनोरथसुरतरः तस्य पत्रमिव, फलितवाञ्छितकल्पानोक-
हकिसलयमिव, आदाय गृहीत्वा, द्रष्टुकामोऽप्यवलोकयितुमना अपि, आनन्दबाष्पेण हर्षाभ्रणा निरुद्धोऽवरुद्धो
नयनमार्गो यस्य तस्य भावस्तथा तथा, विभ्रितः प्राणान्तरायः, जीवन्धरो जीवकः, कथं कथमपि केन केनापि-
प्रकारेण, मोदपरीवाहं प्रहर्षपरम्पराम्, नियम्य, निरुध्, वाचयतिस्म वाक्यामास ।

मदीयेति—विजितः पराजितः कामो येन तथाभूतेन रूपेण सौम्यैर्गोऽज्ज्वलो विमलस्तस्मद्गुञ्जी हे
विजितकामरूपोज्ज्वल ! वनतटे काननतीरे, त्वया भवता, मदनस्य कामस्य काण्डो बाण एव काण्डो
दण्डस्तेनोद्यतमुञ्जालितम्, 'काण्डोऽस्मी वर्गबाणार्थनालावसरवारिषु । दण्डे प्रकाण्डे रहसि स्तम्बे कुत्सितकुत्सयोः'

१. मिन्नि, व० । २. यतो व० । ३ कन्दुको व० । ४. चोरितः व० । ५. स एष हि व० ।

आनन्दवाष्पसंरुद्धकन्धरो गद्गदं पठन् ।

तदेवं विलिलेखाशु पत्रं तां प्रति मोदतः ॥ ३४ ॥

मम नयनमराली प्राप्य ते वक्त्रपद्मं

तदनु च कुचकोशप्रान्तमागत्य हृष्टा ।

विहरति रसपूर्णं नाभिकासारमध्ये

यदि भवति वितीर्णा सा त्वया तं ददामि ॥ ३५ ॥

तावदन्तरुज्ज्वलितमनसिजाग्रिधूमनिकरेणेव निश्वासेन नीलमणीकृतनासामौक्तिका, क्षामक्षा-
भाङ्गतया वलयीकृतकनकोर्मिका, मुखसुधाकरकौमुदीलिततयेव परिपाण्डुरतनुवल्ली, भावनाप्रक-
र्षवशेन दिशि दिशि परिस्फुरन्तं जीवन्धरमालोक्य प्रत्युत्थानाय कृतप्रयत्नापि मृणालकोमलैरङ्गैर-
पारयन्ती, प्रेषितशुकागमनविलम्बासहतया त्रस्तैकहायनकुरङ्गीवापाङ्गतरङ्गान्दिशि दिशि किरन्ती
गुणमाला, समागतं जात्या कृत्येन च पत्रिणं शुक्रमुद्वीक्ष्य, एहोहि न सहे विलम्बमिति समालपन्ती,
सन्निहितं तं तत्समयजातप्रमोदोच्छ्रुताङ्गतया स्फुटितकञ्चुकेन भुजयुगलेनादाय च पत्रं निरन्तर-

इति विश्वलोचनः, मर्दायहृदयाभिधं मस्विक्तनामधेयम्, नवं नूतनम्, कुसुमकन्दुकं पुष्पमयगेन्दुकम्,
चारितमपहृतम्, अद्यास्मिन् दिवसे, विमोहेन विभ्रमेण कलितोत्पलं श्वतोत्पलम्, रुचिरेण मनोज्ञेन शोणेन
प्रेम्णा संपल्लवं विद्यमानकिसलयम्, तत् पूर्वोक्तं कुसुमकन्दुकम्, हि निश्चयेन, वितीर्यतां प्रदीयताम्,
रूपकालङ्कारः । पृथ्वीच्छन्दः ॥ ३३ ॥

आनन्दवाष्पेति—आनन्दवाष्पेण हर्षाश्रुणा संरुद्धो निरुद्धः कन्धरो गलो यस्य तथाभूतः, जीवन्धरः,
गद्गदं भिन्नस्वरं यथा स्यात्तथा, तत्पत्रम्, पठन् वाचयन्, तां प्रति गुणमालामुद्दिश्य, मोदतः संमदान्,
आशु क्षिप्रम्, एवं वक्ष्यमाणप्रकारम्, पत्रं संदेशकर्तव्यम्, विलिलेख लिखितवान् ॥ ३४ ॥

मम नयनमरालीति—मम जीवन्धरस्य, नयनमराली लोचनहंसी, ते भवत्याः, वक्त्रपद्मं मुख-
कमलम्, प्राप्य लब्ध्वा, तदनु च मुखकमलप्राप्यनन्तरम्, कुचकोशप्रान्तं स्तनकुड्मलोपान्तम्, आगत्य
समेत्य, हृष्टा प्रसन्ना मती, रसपूर्णं स्नेहमलिलपूर्णं, नाभिरेव कासारो नाभिकासारस्तुन्दिसरोरस्तस्य मध्ये-
ऽन्यन्तरे, विहरति विहारं करोति, क्रीडतीति यावत्, सा मम नयनमराली, स्वया भवत्या, वितीर्णा प्रदत्ता,
भवति जायते, यदि चेत्, तर्हि तं त्वर्दायहृदयाभिधं कुसुमकन्दुकम्, ददामि वितरामि । रूपकालङ्कारः ।
मालिनीच्छन्दः ॥ ३५ ॥

तावदन्तरेति—तावत् तावता कालेन, अन्तर्मध्येहृदयम्, उज्ज्वलितो ज्वालायुक्तो यो मनमिज
एव काम एवाग्निर्वैश्वानरस्तस्य धूमनिकरेणेव धूमसमहनेन, निःश्वासेन रवासोच्छ्वासपवनेन, नीलमणीकृतं
नासामौक्तिकं यथा सा श्यामलीकृतनासिकामुक्ताफला, क्षामक्षामसतिशयेन कृशमङ्गं शरीरं यस्यास्तस्या
भावस्तथा तथा, वलयीकृता हस्ताभरणीकृतोर्मिकाङ्गुलीयकं यथा सा, मुखमेव वक्त्रमेव सुधाकरस्तस्य
कौमुद्या ज्योत्सना लिलितयेव, व्याप्ततयेव, परिपाण्डुरा धवलपीता तनुवल्ली शरीरलता यस्याः सा, भाव-
नायाः संस्कारस्य प्रकर्षं आधिक्यं तस्य वशास्तेन, दिशि दिशि प्रतिकाष्टम्, परिस्फुरन्तं देदीप्यमानम्,
जीवन्धरं जीवकम्, आलोक्य हृष्टा, प्रत्युत्थानाय प्रत्युद्गमनाय, कृतप्रयत्नापि विहितयासापि, मृणालकोमलै-
श्वैरमृदुलैः, अङ्गैरवयवैः, अपारयन्ती समर्था न भवन्ती, प्रेषितः प्रहितो यः शुक्रः कीरस्तस्यागमने प्रत्यावर्तने
विलम्बं कालक्षेपं न सहते तस्या भावस्तथा, त्रस्ता चामो भीता चासावेकहायनकुरङ्गी वैकष्यवहरिणी वेति
त्रस्तेकहायनकुरङ्गी तद्वत्, अपाङ्गतरङ्गान् कटाक्षमङ्गान्, दिशि दिशि प्रत्याशाम्, किरन्ती प्रक्षिपन्ती, गुणमाला,
समागतं समायातं, जात्या ज्ञात्या, कृत्येन च कार्येण च, पत्रिणं पत्रिणं पत्रे पत्रयुक्तम्, शुक्रं हरितच्छदम्,
उद्वीक्ष्य उद्वेलोक्य, एहोहि आगच्छ-आगच्छ, विलम्बं कालक्षेपम्, न सहे न सोढुं शक्नोमि, इत्येवं समाल-
पन्ती समालापं कुर्वन्ती, सन्निहितं निकटवर्तिनम्, तं कीरम्, तत्समयजातेन तत्कालोपपन्नेन प्रमोदेन

निपत्तिरपार्णैः सर्वत्र मषिलिप्त इव विचित्रे पत्रे रमणीयाक्षरमणीनपरयन्ती, प्रीतिलतापुष्पायमाण-
मन्दहासधबलीकृते तस्मिन्विलिखितं पद्यं वाचयन्ती वाचामगोचरमानन्दमभजत ।

तद्विदं वृत्तमवेत्य कन्यकायाः पितराधिक्रितचेष्टितादिभिश्च ।

मुमुदाते स्म वरो हि योग्यभाग्यप्रथितौ दुर्लभ एव बोभवीति ॥ ३६ ॥

तदनु गन्धोत्कटान्तिकं नीताभ्यां काभ्याश्चिदासुष्यामाणाभ्यामिमं वृत्तान्तं श्रवणपुटेनाघ्राया-
श्चर्यवृत्तिरयं मनस्यामोदमातन्वन् रसनयानुमतिवचनमकरन्दधारासुधिरति स्म ।

शुभंयुगुणसम्पन्ने मुहूर्ते गुणमालिकाम् ।

पुत्री कुबेरमित्रस्य परिणिन्येऽथ जीवकः ॥ ३७ ॥

तदा परिणयोचितभूषावेषोऽञ्जलः साक्षात्कन्दर्प इव सन्तर्पितसकलमनुजनयनः कुरुवंशवीरो
जीवन्धरः सम्मद्विस्तारितलोचनाभ्यां नयमालानन्दिनीमपि विनयमालानन्दिनीं गुणमालां
त्रिलोकयामास ।

हर्षेणोद्भूतं स्थूलमङ्गं देहो यस्यास्तस्या भावस्तथा तथा, स्फुटितं भुजयुगलस्य पीनतथा मित्रं कञ्चुकं कूर्पासकं
यस्य तेन, भुजयुगलेन प्रवेष्टव्येन 'भुजनाहू प्रवेशो दोः' इत्यमरः, आदाय गृहीत्वा, च पत्रं जीवन्धरप्रेषितं
संदेशकर्णालम्, निरन्तरं निर्व्यवधानं यथा स्यात्तथा निपतितैरुपरि प्राप्तैः, अपार्णैः कटाक्षैः, सर्वत्र सर्वप्रदेशेषु,
मषिलिप्त इव मेलानन्दभ्यास इव, विचित्रेऽद्भुतप्रकारे, पत्रे सम्देशकर्णाले, रमणीयाक्षराप्येव सुन्दरवर्णा एव
मणयो रत्नानि तान्, अपरयन्ती अनवलोकयन्ती, प्रीतिलतायाः स्नेहप्रततेः पुष्पायमाणेन कुसुमायमानेन
मन्दहासेन धवलीकृते बलीकृते, तस्मिन् पत्रे, विलिखितमङ्कितम्, पद्यं सम्देशलोकम्, 'मम नयनमराली'
इत्यादिकम्, पठन्ती, वाचां गिराम्, अगोचरमविषयम्, आनन्दं हर्षम्, अभजत प्राप्तवती ।

तद्विदमिति—माता च पिता चेति पितरौ मातापितरौ 'मातापितरौ पितरौ मातपितरौ स्वस्र
जनयितारौ' इत्यमरः, इङ्कितं हृदयो विकारः, चेष्टितं शारीरिकचेष्टा, ते आदौ येषां तैः, कन्यकायाः पतिवरायाः
इदं तत्पूर्वोक्तम्, वृत्तमुदन्तम्, अवेत्य ज्ञात्वा, मुमुदाते स्म प्रसन्नौ बभूवतुः, हि यतः, योग्यभागेन समी-
चीनादष्टेन प्रथितः प्रसिद्धः, वरो वरेण्यः, दुर्लभ एव दुष्प्राप्य एव, बोभवीति अतिशयेन भवति, 'भातो-
रेकाचो हलादेः क्रियासमिहारे यद्' इति यद्, 'यङोऽन्वि च' इति यङो लुक् ॥ ३६ ॥

तद्विदमिति—तदनु तदनन्तरम्, गन्धोत्कटस्य षण्णिवरस्यान्तिकं निकटम्, नीताभ्यां प्रेषिताभ्याम्,
काभ्याश्चिन् आसुष्यामाणाभ्यां गुणमालासम्बन्धिभ्याम्, पुरुषाभ्यामिति वाक्त्, इमं पूर्वोक्तम्, वृत्तान्तं
समाचारम्, श्रवणपुटेन कर्णपुटेन, आघ्राय गृहीत्वा, आरच्यवृत्तिर्विस्मितमनाः अयं गन्धोत्कटः, मनसि
स्थान्ते, आमोदं हर्षम्, आतन्वन् विस्तारयन्, रसनया जिह्वाया, अनुमतिवचनमेव स्वीकृतिवाप्येव मकर-
न्दधारा पुष्पासवश्रेणिस्ताम्, उधिरति स्म प्रकटयति स्म ॥

शुभंयुगुणसम्पन्न इति—अबोधयपद्यगतमसुखजनस्वीकृत्यनन्तरम्, जीवको जीवन्धरः, शुभमस्ति
येषां ते शुभंयवः 'अहंशुभमोयुत्' इति मनुष्येण युत्प्रत्ययः, शुभंयवश्च ते गुणाश्चेति शुभंयुगुणा मङ्गलगुणा-
स्तैः सम्पन्ने संहिते, मुहूर्ते समये, कुबेरमित्रस्य तन्नाम्नो षण्णिवरस्य, पुत्रीं तनयाम्, गुणमालिकाम्,
परिणिन्ये परिणीतवान्, उद्बोधेति भावः ॥ ३७ ॥

तदेति—तदा परिणयनकाले, परिणयोचितान्यां विवाहयोग्याभ्यां भूषावेषाभ्यामलङ्करणेषुपथ्याभ्या-
मुञ्जलः शोभमानः, साक्षात्कन्दर्प इव, प्रत्यक्षकाम इव, सन्तर्पितामि प्रीतानि सकलमनुजायां निलिखनराजां
नयनानि लोचनानि येन सः, कुरुवंशवीरः कुरुवंशसुन्दरः, जीवन्धरो जीवकः, सम्मदेन हर्षेण विस्तारिते
पथिते ये लोचने वचने ताभ्याम्, वचनमालया मीतिपरस्परया मन्दबलीयेवं शीला तामपि सतीम्, न तथा-
भूतामिति विनयमाकाशमन्दिनीमिति विदोषः, पत्रे विनयस्य मङ्गताया माला पङ्क्तिस्तथा मन्दिनीं मन्दन-
शीलामिति, गुणमालां कुबेरमित्रपुत्रीम्, विलोकयामास वरः ।

कुसुमातिशायि सुकुमारमङ्गकं दधती नभःस्थलनिकाशमध्यमम् ।
कुसुमेपुकासुं कलतेव भाति वा त्रिवली तदङ्गुलिसुसन्धिरेखिका ॥ ३८ ॥

यस्याः सुधासमरसाधरपल्लवाग्ने

मन्दस्मितैः कुसुमितैः कुरुवंशकेतोः ।

नेत्राम्बुजे तु फलिते हृदयं रसस्य

धारामसूत सपदीति विचित्रमेतत् ॥ ३९ ॥

तामेनामुपयम्यायं कुरुसन्तानकुञ्जरः ।

चिक्रीडाधित्यकाभागो चिरं मोदमहीभृतः ॥ ४० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
गुणमालालम्भो नाम चतुर्थो लम्भः

कुसुमातिशायीति—कुसुमं पुष्पमतिशेते इत्येवं शीलमिति कुसुमातिशायि, सुकुमारमतिमृदुलम्, नभःस्थलनिकारां गगनोपमानं शून्यमतिकृशमिति यावत्, मध्यममवलग्नं यस्य तद् 'मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री' इत्यमरः, अङ्गकं शरीरम्, दधती विभ्रती, त्रिवल्यो नाभेरवस्ताद्विद्यमानास्तिस्रः रेखा एव तदङ्गुलीनां कामकरशाखानां सुसन्धिरेखिकाः सङ्गमलेखिका यस्यां तथाभूता, वा गुणमाला, कुसुमेपोर्मदनस्य कामुकलतेव चापबल्लरीव, भाति शोभते । उपमालङ्कारः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥ ३८ ॥

यस्या इति—यस्या गुणमालायाः, सुधासमः पीयूषतुल्यो रसो यस्य, स चासावधरपल्लवश्च नस्याग्ने, कुसुमितैः पुष्पवदाचरितैः, मन्दस्मितैर्मन्दहसितैः, कुरुवंशकेतोर्जीवन्धरस्य, नेत्राम्बुजे नयनकमले फलिते सञ्जातफले बभूवतुरिति शेषः । हृदयं तु चित्तं तु, सपदि शीघ्रम्, रसस्य फलसारस्य धारां सन्ततिम्, असूत जनयामास, इत्येतत्, विचित्रमाश्चर्यम्, अस्तीति शेषः । ये फलिते तयोरेव रसधारोपतिरूपपद्यते, अत्र तु स्थानभेदादाश्चर्यमिति भावः । गुणमालाया अधरविम्बे मन्दस्मितं दृष्ट्वा जीवन्धरस्य नेत्रे सफले जाते, हृदयञ्च तस्य शृङ्गाररसाप्लुतं बभूवेति परिहारः । असङ्गतिरलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३९ ॥

तामेनामिति—अयमेवः, कुरुसन्तानकुञ्जरो जीवन्धरगजः, एनां ताम् गुणमालाम्, उपयम्य विवाह्य, मोदमहीभृतः सम्मदशैलस्य 'भुत्प्रीतिः प्रमदां हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः' इत्यमरः, अधित्यकाभागो उपरि भागे 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः, चिरं चिरकालपर्यन्तम्, चिक्रीड क्रीडति स्म । रूपकालङ्कारः ॥ ४० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति कौमुदीव्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
गुणमालालम्भो नाम चतुर्थो लम्भः

पञ्चमो लम्भः

शत्रुजीवकबलीकरणेषु दक्षजीवकबलं मनसैव ।

आलिहन्मथ करी तृणरूपं प्रागिव स्वकबलं विजहौ सः ॥ १ ॥

कुण्डलेन हतः सोऽयं कुण्डलीकृतदुर्मदः ।

रोषं सोर्मिकमातेने कटकभितकुञ्जरः ॥ २ ॥

तदेतन्निशम्य विशांपतिर्विशालक्रोधानलं वनौकःसङ्घविजयेन सञ्जातं वल्लकीविजयेन पल्ल-
वितमनङ्गमालासङ्गेन सन्दीपितं शुण्डालपतिशिरोमण्डलकुण्डलताडनेन जाज्वल्यमानं कुमारनिकारेण
शिशमयिषुः काष्ठाङ्गारः, संगरे भङ्गुरं कुमारं हस्तग्राहं गृहीष्वमिति मथनप्रमुखान्नियोज्य, संयोज्य
च गजरथतुरगपादातशबलेन बलेन सह प्राहैषीत् ।

बलं पुरोधाय रथाधिरूढः प्रचण्डवृत्तिर्मथनश्रवचाल ।

ज्ञात्वा कुमारोऽपि सहायजुष्टो रथी युयुत्सू रिपुमानरो तम् ॥ ३ ॥

शत्रुजीवेति—अथ जीवन्धरकृतताडनानन्तरम्, स पूर्वोक्तः, करी हस्ती, शत्रुजांघानामरातिप्राणानां
कबलीकरणेषु प्राप्तीकरणेषु, दक्षः समर्थो यो जीवको जीवन्धरस्तस्य बलं शक्यतिशयम्, अथ च कस्यात्मनो
बलं कबलं, दक्षजीवस्य पराक्रमपटुजीवन्धरस्य कबलमात्मबलमेव कबलं प्राप्तम्, मनसैव चेतसैव, आलिहन्
आस्वादयन् सन्, प्रागिव पूर्वमिव, तृणरूपं चास्त्रात्मकम्, स्वकबलं स्वप्राप्तम्, विजहौ तत्प्राज, 'ओहाक
त्यागे' इत्यस्य लिटि रूपम् । स्वागताच्छन्दः ॥ १ ॥

कुण्डलेनेति—कुण्डलीकृता वलीकृता दुर्मदा दुर्मानिनो येन सः, सोऽयं पूर्वोक्तः, कटकभितश्चासौ-
कुञ्जरश्चेति कटकभितकुञ्जरः सेनागतो राजधानीगतो वा हस्ती 'कटकोऽस्त्री राजधान्यां सानौ सेनानितम्बयोः ।
वलये सिन्धुवयणे दन्तिदन्तविभूषणे' इति विश्वलोचनः, कुण्डलेन बलेन हस्तकटकेनेति यावत् 'कुण्डलं
कर्णभूषायां पाशोऽपि वलयेऽपि च' इति मेदिनी, हतस्ताडितः सन्, सोर्मिकं सत्तरङ्गम्, उत्तरोत्तरवर्धमानमिति
यावत्, रोषं क्रोधम्, आतेने विस्तारयामास ॥ २ ॥

तदेतदिति—तदेतत् कुञ्जराहारवर्जनवृत्तम्, निशम्य भ्रुत्वा, विशाम्यतिः प्रजापतिः, वनं काननमोकः
स्थानं येषां ते वनौकसः शबरस्तेषां सङ्घः समूहस्तस्य विजयः पराजयस्तेन, सञ्जातं समुत्पन्नम्, वल्लक्यां
बीजायां विजय उन्कर्षप्राप्तिस्तेन, पल्लवितं वृद्धिस्तम्, अनङ्गमालासङ्गेन तन्नामाङ्गनासमागमेन, सन्दीपितं
सन्प्रुक्षितम्, शुण्डालपतेर्गजेन्द्रस्य शिरोमण्डलं मूर्धमण्डलं तस्य कुण्डलेन हस्तकटकेन ताडनं पीडनं तेन,
जाज्वल्यमानमतिशयेन प्रज्वलन्तम्, विशालआसौ क्रोधानलश्चेति विशालक्रोधानलस्तम् प्रभूतकोपपावकम्,
कुमारस्य निकारो विप्रकारस्तेन 'निकारो विप्रकारः स्यात्' इत्यमरः, शिशमयिषुः शमयितुमिच्छुः, काष्ठाङ्गारः
कृतम्पशिरोमणिः, सङ्गे युद्धे, भङ्गुरमविनाशिनम्, कुमारं जीवन्धरम्, हस्तेन गृहीत्वैति हस्तग्राहं
करग्राहम् 'हस्ते वर्तिप्रहोः' इति जमुल्, गृहीष्वं गृहीतं कृत्वेष्व्, इत्येवम्, मथनप्रमुखान् मथनप्रधानान्,
निबोधय निबुक्तान् विबाधय निवेशं दत्त्वेति यावत्, गजाश्च रथाश्च तुरगाश्च पादातश्चेति गजरथतुरगपादातं
वारणसताङ्गहयपशिसमूहस्तेन शबलेन कबुरेण, बलेन सैन्येन, सह सार्धम् प्राहैषीत् प्रजिघास ।

बलमिति—रथाधिरूढः स्यन्दनमधिष्ठितः, प्रचण्डातितीक्ष्णा वृत्तिर्बलवृत्तिर्बलस्य तथाभूतः,
मदनः काष्ठाङ्गारदवाकः, बलं सैन्यम्, पुरोवाचापे कृत्वा, श्रवचाल, चलति स्म । सहायैर्मिप्रैर्जुष्टः सेवित
इति सहायजुष्टः, रथी रथाधिष्ठितः, कुमारोऽपि सात्यन्धरिरपि, ज्ञात्वा मथनाभियानं बुद्ध्वा, बोधुमिच्छु-
षुं बुधुः सन्, तं मथनम्, आनयो प्राप 'अशू व्याती संघाते च' इत्यस्य लिटि रूपम्, 'अर्नोतेश्च' इति
जुष्टः ॥ ३ ॥

गजा जगर्जुः प्रटहाः प्रणेदुर्जिहेषुरन्धाश्च तदा रणाग्ने ।
कुमारबाहासुखसुतिकायाः प्रबोधनायेव जयेन्द्रारायाः ॥ ४ ॥

कराञ्चितशारासनादविरलं गलद्भिः शरै-
र्लुलाव कुरुकुञ्जरो रिपुशिरांसि चापैरमा ।

बिभेद् गजयूथपान् सुभटधैर्यवृत्त्या समं
ववर्ष शरसन्ततिं समभिभोद्रतैर्माँक्तिकैः ॥ ५ ॥

ततश्च हतशेषेषु सैनिकेषु तदीयप्रद्वेडनाध्यापकादधीतवेगेषु तदभ्यासायेव दिशि दिशि पला-
यमानेषु विच्छिन्नशारासनरथादिपरिकरतया कम्पमानमवलोक्य कुरुवीरो गभीरतरमेवमवादीत् ।

भवाद्दशे भुजोऽयं मे न बाणं मोक्षुमीहते ।

गच्छ गच्छ भयेनालं ब्रूहि राज्ञे कथामिमाम् ॥ ६ ॥

जेतुमस्मान् मृधारम्भे नेतुं कीर्तिं दिगन्तरम् ।

भवान्तरे च चतुरं मन्यते यः स दुर्मतिः ॥ ७ ॥

तावदिदं वृत्तमाकर्ण्य कोपसंज्वलितनयनाङ्गारेण काष्ठाङ्गारेण पुनरपि सर्वाभिसारेण प्रेषितां

गजा इति—तदा तस्मिन्काले, रणाग्ने समराग्ने, कुमारस्य जीवन्धरस्य बाहावां भुजे सुखसुतिः
सुखशयनं यस्यास्तस्याः जयेन्द्राराया विजयलक्ष्याः, प्रबोधनायेव जागरणायेव, गजा इतिनः, जगर्जुर्गर्जन्ति
स्म, प्रटहाः डक्काः, प्रणेदुः प्रणदन्ति स्म, अन्धाश्च ह्याश्च, जिहेषुर्हेषन्ते स्म, अत्र परस्मैपदप्रयोगोऽपानिर्णयः ।
'बाहो बाहुरिति स्मृतः' इति देशिकोशः, 'स्त्रियां तु भुजा बाहा' इति च । उपमेया ॥४॥

कराञ्चितशारासनादिति—कुरुकुञ्जरः कुरुभ्रेष्टो जीवन्धर इति यावन्, कराञ्चितं हस्तशोभितञ्च
तच्छारासनं धनुश्चेति तस्मात्, अविरलं निरन्तरायम्, गलद्भिः पतद्भिः, शरैर्वाणैः, चापं रिपुकोदण्डैः, अमा
सह, रिपूणां शत्रूणां शिरांसि मस्तकानि, लुलाव विच्छेद, सुभटानां बोद्धवणां धैर्यवृत्तिर्धीरतावृत्तितया,
समं सह, गजयूथपान् गजगणनाथान् 'गणनाथस्तु यूथपः' इत्यमरः, बिभेद् भिनत्ति स्म, इभोद्रतैर्गज-
समुच्छलितैः, माँक्तिकैर्मुक्ताफलैः, समं सार्धम्, शरसन्ततिं बाणसमूहम्, ववर्ष वर्षति स्म । सहोक्तिरलङ्कारः,
पृथ्वीच्छन्दः ॥५॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरञ्च, हतशेषेषु मृतावशिष्टेषु, सैनिकेषु सैन्येषु, तस्यायं तदीयः स चासी
प्रद्वेडनश्च नाराचक्षेति तदीयप्रद्वेडनः स एवाध्यापक उपाध्यायस्तस्मात्, 'प्रद्वेडनास्तु नाराचाः' इत्यमरः,
नाराचो लोहमयो बाण इति यावन् । अर्थात्: शिक्षितो वेगो रघो रैस्तेषु, तदभ्यासायेव तद्गुणनिकार्थमिव
'योग्या गुणनिकाभ्यासः' इति धनञ्जयः, दिशि दिशि प्रतिकाष्ठम्, पलायमानेषु धावमानेषु सन्तु, विच्छिन्नो
व्युच्छेदं गतः शारासनरथादिपरिकरो धनुःस्यन्दनप्रभृतिसामग्री यस्य तस्य भावस्तया, कम्पमानं भय-
ञ्ज्वलम्, मथनं कृतन्नश्यालम्, अवलोक्य दष्टा, कुरुवीरो जीवन्धरः, गभीरतरमतिशयेन गभीरं यथा
स्यात्तया, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, अवार्दान् कथयान्चकार ।

भवाद्दश इति—मे मम, अयमेवः भुजो बाहुः, भवाद्दशे त्वत्सरशे, बाणं शरम्, मोक्षुं त्यक्तुम्,
नेहते न चेष्टते, तद् गच्छ गच्छ याहि याहि, भयेन भीत्या, अलं व्यर्थम्, राज्ञे काष्ठाङ्गाराय, इमामेताम्,
कथां वार्ताम्, ब्रूहि कथय ॥६॥

जेतुमिति—यः कोऽपि भवान्तरे संसारमध्ये, मृधारम्भे समररम्भे, अस्मान् गन्धोक्कटसुतान् जेतुं
पराभवितुम्, कीर्तिं यथाश्च, दिगन्तरं काष्ठान्तरम्, चतुरं विदग्धं स्वमिति शेषः, मन्यते जानाति, स दुर्मति-
दुर्दुर्द्विः, अर्त्वाति शेषः ॥७॥

तावदिदमिति—तावत् तावता कालेन, इदमेतत्, वृत्तं समाचारम्, आकर्ण्य भ्रुत्वा, कोपेन
संज्वलितमरुणीभूतं नयनमेव नेत्रमेवाङ्गारो यस्य तेन, काष्ठाङ्गारेण राज्ञेन, पुनरपि भ्रुवोऽपि, सर्वाभि-

चमून्मुख्येभ्य करुणाग्रमानसः कुरुकुलोत्सः सुदृग्प्राणिबधेन किमिति युयुस्तामपास्य सकलापाया-
पनयनदक्षस्य सुदर्शनयक्षस्य सत्स्मार ।

यक्षाधिपः पृतनया सह तं समेत्य

शान्तिं निनाय नरपालबलानि सद्यः ।

जीवन्धरं जयगिरिप्रथितं करीन्द्रं

कौतूहलं च हृदयं कृतकृत्यतां स्वम् ॥ ८ ॥

दन्ताबलोऽयं कटदानधारासौरभ्यलोभागतभृङ्गसङ्घैः ।

जीवन्धरश्रीपद्पद्मसङ्गाद् रराज पापैरिव मुख्यमानः ॥ ९ ॥

तदनु सुरवारणमारूढः, पार्श्वद्वयविभूयमानाभ्यां मुखकमलभ्रान्तिसमागतहंसमिथुनशङ्खावहा-
भ्यामनुरक्तयक्षाधिपराज्यलक्ष्मीप्रहितकटाक्षच्छटाभ्यामिवोर्ध्वप्रसृतदन्तयुगलनिर्गलकान्तिकल्लोला-
भ्यामिव कमलशशाङ्कयोर्विजयेन मुखमभितः सेवमानाभ्यामिव कीर्तिशावकाभ्यां भुजदण्डवास्त-
व्यजयलक्ष्मीमन्दहासरुचिपूराभ्यामिव क्षीराब्धिद्विण्डीरचयाभ्यामिव चामराभ्यां विभ्राजितः,
यशोविजिततया सेवार्थमागतेन परितोलम्बमानमुक्ताफलच्छलतारामण्डलमण्डितचन्द्रविम्बेनेव
कीर्तिक्षीरधाराशिफेनपुञ्जेनेव मुखचन्द्रभ्रमसमागतपरिवेषेणेव सुरकराम्बुरुहविधृतकनकदण्डरुचिर-
सारेण सर्कारभ्रमेण, प्रेषितां प्रहिताम्, चमूं सेनाम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, कल्पयानुकम्पयाद् क्लिप्तं
मानसं चित्तं यस्य सः, कुरुकुलोत्सः कुरुवंशालङ्कारः, जीवन्धर इति यावत्, सुदृग्प्राणां प्राणिनां वधस्तेन
दुर्बलजनसंहारेण, किं किं प्रयोजनम्, इति विचार्य, योद्धुमिच्छा युयुस्ता ताम्, अपास्य त्यक्त्वा, सकलाश्च
तेऽपायाश्चेति सकलापाया निखिलविभ्रानि तेषामपनयने दूरीकरणे दक्षः समर्थस्तस्य, सुदर्शनयक्षस्य
कुङ्कुरचरभ्यन्तरस्य, सत्स्मार स्मरणञ्कार । 'अधीगर्धदयेषां कर्मणि' इति षष्ठी ।

यक्षाधिप इति—यक्षाणामधिपो यक्षाधिपः सुदर्शनः, पृतनया सेनया, सह सार्धम्, तं जीवन्धरम्,
समेत्यागत्य, सद्यो भटिति, नरपालस्य बलानि नरपालबलानि राजसैन्यानि, शान्तिं विवशताम्, निनाय
प्रापयामास्य, जीवन्धरं सात्यन्धरम्, जयगिरिरिति नाम्ना प्रथितः प्रसिद्धस्तं जयगिरिप्रथितम्, करीन्द्रं
गजेन्द्रम्, निनाय, हृदयं चित्तं, सर्वेषामिति शेषः, कौतूहलं कुतुकम्, निनाय, स्वम्भ आत्मानम्भ, कृतकृत्यतां
विहिनप्रभुपकारताम्, निनाय । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥८॥

दन्ताबलोऽयमिति—अयं सुदर्शनसमर्पितः, दन्ताबलो गजः, कटयोर्गण्डयोर्वा दानधारा मदसन्तति-
स्तस्याः सौरभ्यं सौगन्ध्यं तस्य लोभेन तृप्यया आगताः प्राप्ता ये भृङ्गसङ्घा भ्रमरसमूहास्तैः, जीवन्धरस्य
सात्यन्धरेः भ्रिया शोभनोपलक्षिते पद्मपथे चरणकमले तयोः सङ्गः संसर्गस्तस्मात्, पापैः कल्पयैः, मुख्यमान-
स्यज्यमान इव, रराज शुशुभे । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, सुरवारणं देवगजम्, आरूढोऽधिष्ठितः, पार्श्वद्वये तटयुगले विभूय-
मानभ्यां कल्पमानाभ्याम्, मुखे वदने कमलस्य पद्मस्य भ्रान्त्या सन्वेहेन समागतं समायातं यद्वंसमिथुनं
मरालदम्पती तस्य शङ्खावहाभ्यां सन्वेहधारकाभ्याम्, अनुरक्ता प्राप्तानुरागा या यक्षाधिपराज्यलक्ष्मीः सुदर्शन-
राज्यश्रीस्तथा प्रहिताः प्रेरिता ये कटाक्षाः केकरास्तेषां कृटाभ्यामिव श्रेणिभ्यामिव, ऊर्ध्वप्रसृतमुपरि विस्तृतं
यदन्ताबलदन्तयुगलं द्विरद्वन्द्वयुग्मं तस्मान्निर्गलस्या निःसरम्बाः कान्तेर्दक्षिः कल्लोलौ तरङ्गौ ताभ्यामिव,
कमलशशाङ्कयोः पद्मचन्द्रयोः, विजयेन पराभ्रमेण, मुखमभितो वक्त्रस्योभयपार्श्वयोः, सेवमानाभ्यां शुभ्रूषां-
कुर्वाणभ्याम्, कीर्तिशावकाभ्यामिव यशोवालकाभ्यामिव, भुजदण्डयोर्वाहुदण्डयोर्वास्तस्या निवासिनी या
जयलक्ष्मीविजयश्रीस्तथा मन्दहास्यरुचेः स्मितकान्तेः पूराभ्यामिव प्रवाहाभ्यामिव, क्षीररुचेः क्षीरसागरस्य
द्विण्डीरोऽतिप्रकफस्तस्य चचाभ्यामिव समूहाभ्यामिव, चामराभ्यां बालव्यजनभ्याम्, विभ्राजितः शोभितः,
यशसा कीर्त्या विजिततया पराभूतत्वेन, सेवार्थं शुभ्रूषार्थम्, आगतेन प्राप्तेन, परितो लम्बमानं समन्ताह-
म्बमानं मुक्ताफलच्छलं मौक्तिकम्बाजं तारामण्डलं मध्वसमूहस्तेन मण्डितं शोभितं यच्चन्द्रविम्बं विधुमण्डलं
तेनेव, कीर्तिरेव यथा एव क्षीरधाराभिः यथासागरस्तस्य फेनपुञ्जेनेव द्विण्डीरसमूहेनेव, मुखे वदने चन्द्रभ्रमेण

धवलातपत्रेण विराजितः, सकलदिविजकुड्मलीकृताञ्जलिकञ्जपुष्पाम्बराजहंसायमानः, शिखावलकुल-
नृत्यकलाविलाससम्पादकैर्गभीरतरतूर्यनिनादैर्वाचालितदशदिकटाः, निरन्तरदम्बद्वयमानकालगुरुधूम-
रेखया धवलातपत्रे शशिशङ्कासमागतविधुन्तुदसम्भाव्यमानया सुरभितसविधप्रदेशः, निरन्तर-
निःसरत्पदनखकान्तिभिर्निजाक्रमणभिन्नकुम्भस्थलविगलन्मौक्तिकनिचयशङ्कामकुरयन्, एकदोदित-
कोटिसूर्यैरिव विमानारूढैर्यैः परितःस्नूयमानवैभवः, नटन्तीः सौदामिनीलता इव त्रिदशवनिता
निःसरत्पाङ्गसुधातरङ्गिणीमध्ये भुजोल्लासितलास्यलीलावशेन मन्वन्तीरिव समाकलयन्, शनैः शनै-
र्वृन्दारकवन्दि सन्दोहपापठ्यमानविरुदावलिमुखरीकृतकन्दरतया प्रतिध्वानवशेन स्वयमपि स्तुति-
भाचरन्तमिव चन्द्रोदयनामानं भूमिधरमेत्य, तत्र विचित्ररत्नमयमण्डपमध्ये सरभससन्नाहैर-
भृताम्बःसमूहैः समानीतं मूर्तमिव सकलानुरागं पद्मरागमयं सिंहविष्टरमलञ्जकार ।

प्रणेतुः पटहास्तत्र प्रतिध्वानितकन्दराः ।

गायन्त्यो मञ्जु किम्बयो ननृतुश्च समन्ततः ॥ १० ॥

ततः कलशावारिधिं प्रति चचाल यक्षाधिपः

सुरैः करसरोरुहाश्रितसुवर्णकुम्भैः सह ।

शशिसन्धेदेन समागतः समायातो यः परिवेषः परिधिस्तेनेव, सुरकराम्बुरुहेण देवपाणिपद्मेन विधृतं सन्धारितं
कनकदण्डरुचिरं सुवर्णदण्डसुभगं च यद् धवलातपत्रं रवेतच्छत्रं तेन, विराजितः शोभितः, सकलदिविजानां
समस्तदेवानां कुड्मलीकृतो योऽञ्जलिकञ्जपुष्पो हस्तबन्धकमलसमूहस्तस्य मध्ये राजहंस इवाचरतीति राजहं-
सायमानो मरालायमानः, शिखावलकुलस्व मयूरसमूहस्य यो नृत्यकलाविलासस्ताण्डकलाविभ्रमस्तस्य
सम्पादका विधायकास्तैः, गर्भारतराश्च ते तूर्यनिनादाश्चेति तैस्तारतरवादित्रसन्दैः, वाचालिता मुखरिता
दशदिकटा दशाशार्तारणि येन सः, धवलातपत्रे शुकलच्छत्रे, शशिशङ्कया चन्द्रभ्राम्या समागतः सम्प्राप्तो
यो विधुन्तुदो राहुस्तेन सम्भाव्यमाना समुप्रेक्ष्यमाना तथा, निरन्तरमनवरतं दम्बद्वयमानः पुनःपुनरतिशयेन
वा दृश्यमानो यः कालगुरुः कृष्णागुल्फस्तस्य धूमरेखा धूम्रश्रेणिस्तया, सुरभितः सुगन्धितः सवि-
धप्रदेशो निकटप्रदेशो यस्य सः, निरन्तरं सततं निःसरन्त्यो निर्गलन्त्यो वाः पदनखकान्तवशरणनखर-
दांसयस्ताभिः, निजाक्रमणेन स्वाधिष्ठानेन भिन्नं विदारितं यत्कुम्भस्थलं गण्डस्थलं तस्माद्विगलन्पनन् यो
मौक्तिकनिचयो मुक्ताफलसमूहस्तस्य शङ्कं सन्धेहम्, अकुरयञ्जुत्वादयन्, एकदा युगपद् उदिता उड्रता ये
कोटिसूर्याः कोटिसंख्याप्रमितदिवाकरास्तैरिव, विमानरूढैर्व्योमयानाधिष्ठितैः, यक्षैर्व्यन्तरायरविशेषैः, परितः
समन्तात्, स्नूयमानं श्लाघ्यमानं वैभवमैरवयवं यस्य सः, नटन्तीर्नृत्यं कुर्वन्तीः सौदामिनीलता इव विधु-
इस्वरीरिव, त्रिदशवनिता देवज्ञानाः, निःसरन्तो निर्गलन्तो येऽपाङ्गाः कटाहास्त एव सुधातरङ्गिणी
पीयूषसरित् तस्या मध्ये, भुजाभ्यां बाहुभ्यामुल्लासिता प्रकटिता वा लास्यलीला नृत्यकेलि-
स्तस्या वशेन, प्लवन्तीरिव तरन्तीरिव, समाकलयन्परयन्, शनैः शनैः मन्दं मन्दं कमश
इति यावत्, वृन्दारका देवा एव वन्दि सन्दोहाः स्तुतिपाठकसमूहास्तैः पापव्यमाना पुनःपुनरतिशयेन
वा पठ्यमाना वा विरुदावलिः कान्तिगाथा तथा मुखरीकृतकन्दरतया वाचालितगङ्गरतया, प्रतिध्वनवशेन
प्रतिध्वनिवशेन, स्वयमपि स्वतोऽपि, स्तुतिं स्तवनम्, भाचरन्तमिव कुर्वन्तमिव, चन्द्रोदयनामानं चन्द्रो-
दयाभिधानम्, भूमिवरं पर्वतम्, एव प्राप्य, तत्र चन्द्रोदयपर्वते, विचित्रो विलङ्घो यो रत्नमयमण्डपो
मणिमयास्थानं तस्य मध्ये, सरभसः सवेगः सन्नाह उद्योगो येषां तैः, असृतं पीयूषमन्धो भोजनं येषां
तेऽभृताम्बसस्तेषां समूहास्तैः, समानीतं प्रापितम्, मूर्तं सदेहम्, सकलानुरागमिव सर्वप्रीतिपुञ्जमिव,
पद्मरागमयं लोहितकमणिनिमित्तम्, सिंहविष्टरं सिंहासनम्, अलञ्जकार भूपवामास ।

प्रणेतुरिति—उत्र मण्डपे, प्रतिध्वानिताः प्रतिनादिताः कन्दरा गुहा यैस्ते, पटहा जानकाः प्रणेतुः
प्रणदन्ति स्म, मञ्जु मनोहरं यथा स्थासया, गायन्त्यो गानं कुर्वन्त्यः, किम्बयोः किम्बरक्षिभः, समन्ताद्
विष्त्रग्, ननृतुश्च नृत्यन्ति स्म च ॥ १० ॥

ततः कलशावारिधिमिति—ततस्तदनन्तरम्, यक्षाधिपः सुदर्शनः, करसरोरुहेषु पाणिपद्मेऽश्रितः

सतां पथि समावहन्विततसान्ध्यमेषभ्रमं

किरीटमणिकान्तिभिः सुरपचापसम्भावनाम् ॥ ११ ॥

एते देवाः पूर्वमागत्य लक्ष्मीं धेनुं चिन्तारत्नमन्यांश्च हत्वा ।

आशापाशादागतास्ते पुनश्चेत्येवं दुग्धान्मोघिरार्तं ररास ॥ १२ ॥

ततश्च, कुरुवीरं धैर्यगुणेन स्पर्धमानश्चन्द्रोदयगिरिस्तदीयपादस्पर्शेन कृतार्थतामाससाद्, अहमपि गाम्भीर्यशोभ्यां स्पर्धमानस्तदीयसर्वाङ्गस्पर्शेन कृतकृत्यतामनुभवामि, इति चलाचलवीचिबाहुभिर्नृत्यत इव फेनकूटेन, घोषकपटेन चाट्टहासमातन्वानत्येव, दुग्धसागरस्य पयोभिः पूरितान्कनककलशान्विभ्राणास्ते यज्ञाध्यक्षमुखाः, सत्वरमागत्याभिषेकमङ्गलं कर्तुमारभन्त ।

यज्ञेशमुख्यकरलम्बितह्रमकुम्भ-

पङ्क्तेः पपात कुरुकुञ्जरमूर्ध्नि तोयम् ।

सन्ध्याभ्रसङ्घाविगलद्विमलाम्बुवर्षं

प्रालेयशैलशिखराग्रं इवातिसान्द्रम् ॥ १३ ॥

समापिते साध्वभिषेकमङ्गले निलिम्पकान्तानयनान्तवारिभिः ।

परीतमूर्तिः पुनरावभासौ पयोऽधिपूरैरिव सिञ्चमानः ॥ १४ ॥

शोभिताः सुवर्णकुम्भाः काञ्चनकलशा येषां तैः, सुरैर्देवैः, सह सार्धम्, सतां नचक्रामान्, पथि मार्गे गगन इति बाबन्, विततानां व्याप्तानां सान्ध्यमेवानां पितृप्रसूवारिदानां भ्रमं सन्देहम्, किरीटमणिकान्तिभिर्मौलि-रत्नदीप्तिभिः, सुरपचापस्य शक्रशरासनस्य सम्भावना समुप्रेक्षा ताम् च, समावहन् उत्पादयन्, कलशा-वारिभिः शीरसागरम्, प्रति, चलाचल इति स्म । पृथ्वीच्छन्दः ॥ ११ ॥

एते देवा इति—एते दृश्यमाना इमे, देवाः सुराः, पूर्वं पुरा, आगत्य समेत्य, लक्ष्मीं त्रियम्, धेनुं सुरगधीम्, चिन्तारत्नं चिन्तामणिम्, अन्यांश्च कल्पवृक्षादीन्, हत्वा समादाय, गता इति शेषः । ते देवाः, आशापाशात् नृपगावन्धात्, पुनर्भूवः, आगताः प्राप्ताः, इत्येवम् इति प्रकारेण, दुग्धान्मोघिः शीरसागरः आर्तं पीडितं यथा स्यात्तथा, ररास शब्दञ्चकार । उप्रेक्षा । शालिनीच्छन्दः 'शालिन्युक्ता म्ती तगौ गोऽभिर्लोकैः' इति लक्षणम् ॥ १२ ॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरम्, धैर्यमेव गुणस्तेन धैर्यगुणेन, कुरुवीरं जीवन्धरम्, स्पर्धमानः स्पर्धां कुर्वाणः, चन्द्रोदयगिरिश्चन्द्रोदयाभिधानपर्यन्तः, तदीयपादस्य कुरुवीरचरणस्य स्पर्शः स्पर्शनं तेन कृतार्थतां कृतकृत्यताम्, आससाद् प्राप, अहमपि दुग्धसागरोऽपि, गाम्भीर्यञ्च यथाशक्ति गाम्भीर्यशरीरी ताभ्याम् अगाधत्वकीर्तिभ्याम्, स्पर्धमानोऽसूयन्, तदीयस्य कुरुवीरीयस्य सर्वाङ्गस्य सर्वशरीरस्य स्पर्शः सम्बन्धस्तेन कृतकृत्यताम्, कृतार्थताम्, अनुभवामि, इति हेतोः, चलाचला अतिशयेन चला वीचय एव तरङ्गा एव बाहवस्तैः, फेनकूटेन डिण्डीरपिण्डेन, नृत्यत इव नृत्यं कुर्वत इव, घोषकपटेन गर्जितम्बाजेन, अट्टहास सशब्दोपह्वासम्, आतन्वानत्येव विस्तारयत इव, दुग्धसागरस्य शीरपापोषेः, पयोभिर्जलैः, पूरितान् नृतान्, कलशान् कुम्भान्, विभ्राणा दधानाः, यज्ञाध्यक्षमुखाः सुदर्शनप्रधानाः, देवाः, सत्वरं शीघ्रम्, आगत्य समेत्य, अभिषेकमङ्गलं मङ्गलस्नायम्, कर्तुं विधानम्, आरभन्त उपचक्रमिरे ।

यज्ञेशेति—प्रालेयशैलस्य हिमाचलस्य शिखराग्रं शृङ्गाग्रं तस्मिन्, अतिसान्द्रम् अतिनिविडम्, सन्ध्याभ्रसङ्घात्सन्ध्यावारिदम्बूहाद् विगलत्यतद् यद्विमलाम्बुवर्षं निर्मलनोरहृष्टितद्, कुरुकुञ्जरमूर्ध्नि जीवन्धरोत्तमाङ्गे, यज्ञेशः सुदर्शोऽसूयः प्रधानो येषां ते यज्ञेशमुख्यास्तेषां पङ्क्तिस्तस्याः, तोयं जलम्, पपात पतति स्म । वसन्ततिलकाच्छन्दः ॥ १३ ॥

समापित इति—अभिषेकमङ्गले स्नपनकक्ष्याभके, साधु सम्भम् यथा स्वात्तथा, समापिते निष्ठापिते सति, निलिम्पकान्तानां निरंतरवारीणां नयनान्ता एव कटाचा एव वारीणि जलानि तैः, परीता व्याप्ता मूर्तिः शरीरं यस्य तथाभूतः, असौ जीवन्धरः, पुनर्भूवः, पयोऽधिपूरैः पयसा दुग्धानामधिपूरैर्भूति प्रवाहैः अथवा

ततो दिव्याम्बरधरो मणिभूषणमण्डितः ।

रेजे जीवन्धरस्वामी सचापशरदभ्रवत् ॥ १५ ॥

यज्ञाधिपार्पितं कल्पवृक्षाश्रितफलादिकम् ।

जग्राह जीवकस्वामी निग्राहचतुरो द्विषाम् ॥ १६ ॥

ततः क्रमेण यज्ञाध्यक्षेणोपदिष्टं कामरूपविधानगानविषहानशक्तियुक्तं चिरञ्जं मन्त्ररत्नं बहुमन्यमानः, 'एकहानमात्रेण राज्यलक्ष्मीकटाक्षा-प्रवेद्यसि' इति तद्वचनेन सन्तुष्टः, सन्ततं प्रश्रय-वशंवदैर्यज्ञैः सम्भाव्यमानः कुरुवीरः, कदाचिदेशान्तरदिदृक्षाभिक्षितैर्यज्ञाध्यक्षं ज्ञापयामास ।

मनीषितं तस्य कुरुत्तमस्य ज्ञात्वा मनीषी स हि यत्तराजः ।

मार्गस्य भङ्गी स्फुटतोऽभिधाय सम्प्रापयामास तद्विस्तीमाम् ॥ १७ ॥

तदनु कुरुवंशकेसरी केसरीव तत्र तत्र निर्भय एव विहरन्, कचिदतिविततानोकहकुलविल-सितमसूर्यपरशं तरक्षुमृगाधिष्ठानम्, कचन तरुषण्डे कादम्बिनीभ्रान्त्या दूरोन्ममितकेकागर्भकण्ठं प्रबलपुरोवातसन्ताडितशिखण्डं नीलकण्ठम्, कुञ्चिन्महागुल्मान्तरकुक्षुम्बिशबरकदम्बकम्, कुत्र च

पयोऽब्धिपरैः शीरसागरप्रवाहैः सिन्धुमान इव समुप्यमण इव, भावमौ शुशुभे । उपमेकालङ्कारः । उपेन्द्र-वज्रावृत्तम् ॥१४॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, दिव्याम्बरधरः स्वर्गीयवस्त्रधारकः, मणिभूषणै रत्नालङ्कारैर्मण्डितः शोभितः, जीवन्धरस्वामी साव्यन्धरिः, सचापशरदभ्रवत् सशक्रशरामशराम्बेध इव, रेजे शुशुभे । उपमालङ्कारः ॥१५॥

यज्ञाधिपार्पितमिति—द्विषां शत्रूणाम्, निग्राहे दमने चतुरो दृष्ट इति निग्राहचतुरः जीवक-स्वामी जीवन्धरः, यज्ञाधिपेण सुदर्शनेनार्पितं प्रदत्तमिति यज्ञाधिपार्पितम्, कल्पवृक्षेषु सुरतकल्पन्वितं शोभितं यन्फलादिकं फलप्रभृतिकं तन्, जग्राह गृह्णाति स्म ॥१६॥

ततः क्रमेणेति—ततस्तदनन्तरम्, क्रमेण क्रमशः, यज्ञाध्यक्षेण सुदर्शनेन, उपदिष्टं निर्दिष्टम्, कामरूपविधानं च, गानं च, विषहानञ्चेति कामरूपविधानगानविषहानानि तेषां शक्तिः सामर्थ्यं तया युक्तं सहितम्, चिरञ्जं प्राचीनम्, मन्त्ररत्नं मन्त्रश्रेष्ठम्, बहु मन्यमानः समादरेण स्वीकुर्वाणः, 'एकहावन-मात्रेण एकवर्षमात्रेण, राज्यलक्ष्म्या नृपतिभ्रियाः कटाक्षा अपाङ्गास्तान् प्रवेक्ष्यसि प्राप्स्यसि', इत्येवम्, तद्वचनेन, तन्कथनेन, सन्तुष्टः समीतः, सन्ततं निरन्तरम्, प्रश्रयवंशवदैर्विनयानुकूलैः, यज्ञैर्भ्यन्तरामरैः, सम्भाव्यमानः सक्रियमाणः, कुरुवीरः जीवन्धरः, कदाचिज्जातुचित्, इक्षितैश्चेदितैः, यज्ञाध्यक्षं सुदर्शनम्, देशान्तराणां जनपदान्तराणां दिदृक्षां द्रष्टुमिच्छाम्, ज्ञापयामास कथयामास ।

मनीषितमिति—हि निश्चयेन, मनीषी बुद्धिमान्, स पूर्वोक्तः, यत्तराजः सुप्रशान्तः, तस्य पूर्वोक्तस्य, कुरुत्तमस्य जीवन्धरस्य, मनीषितमभिलषितम्, ज्ञात्वा बुद्ध्या, मार्गस्य बर्त्सनः, भङ्गी परम्पराम्, स्फुटतः स्पष्टप्रकारेण, अभिधाय निगद्य, तद्विस्तीमाम् तत्पर्यवतावधिम्, सम्प्रापयामास लम्बयामास, तमिति शेषः ॥१७॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, कुरुवंशकेसरी कुरुकुलविहः, जीवन्धर इति वाचत्, केसरीव सिंह इव, तत्र तत्र तेषु तेषु प्रवेशेषु, निर्भय एव भंतिरहित एव, विहरन् विहारं कुर्वन्, कचिन्कुञ्चित्, अति-विततमतिविस्तृतं यदनोकहकुलं वृक्षसमूहस्तेन विलसितं शोभितम्, न सूर्यं परवर्तीयस्वर्षपरशं सखन-त्वाःसूर्यदर्शनरहितम्, तरुषण्डं मृगादनाश्रु मृगाश्रु हरिणाश्रुति तरक्षुमृगास्तेषामधिष्ठानं निवासस्थानम्, कचचन कुत्रापि, तरुषण्डे वृक्षसमूहे, कादम्बिनीया मेघमालाया भ्रामितस्सम्प्रेहस्तया, दूरोन्ममितो दूरोन्ममितः केका मयूरवाणी गर्भे मध्ये यस्य स केकागर्भः, केकागर्भश्चासी कण्ठश्चेति केकागर्भकण्ठः, दूरोन्ममितः केका-गर्भकण्ठो यस्य तम्, प्रबलेन हवेन पुरोवातेन सम्मुखागतवायुना सन्ताडितः समाहतः शिखण्डो वर्ध' यस्य तम्, नीलकण्ठं मयूरम्, कुत्रचिन्महागुल्मान्तरेषु दीर्घस्तम्बमध्येषु कुक्षुम्बयते वसतीति महागुल्मा-

नीपपादपादाङ्गानिषण्णशुण्डादण्डं करिणीसहायं शुण्डालमण्डलम्, कुत्रचित्स्तनन्धयशिःशुसंरुद्धां हरिणीं भुजमीवमवलोकयन्तं धावमानहरिणम्, कुत्रचन दशानान्तरस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य व्याजिह्वाङ्गैः कुरङ्गैः श्रुयमाणगानकलाप्रवीणं किरातस्त्रैणम्, कचन गर्जनेन तर्जितस्तम्बेरमनिचयं मृगेन्द्रचयम्, कुत्रचिद्भूधराकारमजगरनिकरं परयन्, क्रमेणातिलङ्कितविपिनपथः, कचिदरण्ये समुद्रतधूमपरीताभङ्गभूमिरुह्यता सजलजलधरस्यामलं तरुनिकरमिव कुर्वन्तं श्लोषघटचटाकारेणाद्दहासमिवातन्वानमतिवेगसमाक्रान्तकाननं दृग्दहनं ददर्श ।

असूर्यम्पर्येषु प्रचुरतरुषण्डान्तरतल-
प्रदेशेष्वत्यन्तं यदुपितमभूदन्धतमसा ।
तदग्नित्रासेनोद्यतमिव तदा धूमपटलं
तमालस्तोमामं गगनतलमालिङ्गय बभूवे ॥ १८ ॥
दवानलोद्गता धूम्या महती गगनश्रिया ।
धृतनीलपटीवासौ बभौ व्याप्तदिगन्तरा ॥ १९ ॥

तदानीं दृग्दुताशनपरीतं विपिनम्, अनलवृद्धिलिङ्गैः विस्फुलिङ्गैरुडुनिकरमिव, देदीप्यमान-

न्तरकुटुम्बि, तच्च तण्डुवरकदम्बकञ्च भिल्लसमूहश्चेति तत् । कुत्र च क्वापि, नीपपादपादां कदम्बवृक्षाणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु निषण्णः स्थापितः शुण्डादण्डः करदण्डो बस्य तत् । करिणीनां हस्तिनीनां सहायस्तच्च, हस्तिनीसहितमिति यावत्, शुण्डालमण्डलं हस्तिसमूहम्, कुत्रचित् कचचित्, स्तनंधयैर्दुग्धपायिभिः शिशुभिः शावकैः संरुद्धा बाधितगमना ताम्, हरिणीं भृगीम्, भुज्जा बन्नीकृता मीवा कण्डो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा, अवलोकयन्तं परयन्तम्, धावमानश्चासौ हरिणश्चेति तं पलायमानसूत्रम्, कुत्रचन क्वापि, दशानान्तरे दन्तमध्ये स्थितस्य विद्यमानस्य तृणकवलस्य शण्डासस्म च्छेदशब्दः शण्डनध्वनिस्तस्य, नियम्य निरुप्य, व्याजिह्वाङ्गैरायतशरारैः, कुरङ्गैर्हरिणैः, श्रुयमाणकल्प्यमाना या गानकला गायनचातुरी तस्यां प्रवीणं निपुणम्, किरातस्त्रैणं शबरस्त्रीसमूहम्, कचन क्वापि, गर्जनेन स्वशब्देन तर्जितो भस्मितः स्तम्बेरमनिचयो हस्तिसमूहो येन तम्, मृगेन्द्रचयं सिंहसमूहम्, कुत्रचित्कचचित्, भूधराकारं पर्वताकृतिम्, अजगरनिकरं शयुसमूहम् 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः, परयन् विलोकयन्, क्रमेण क्रमशः, अतिलङ्कितविपिनपथो व्यतिक्रान्तरण्यमार्गः सन्, कचचित्कुत्रचित्, अरण्ये वने, समुद्रतेन समुत्पतितेन धूमेन धूम्रेण परीता व्याप्ता भङ्गभूमिरुहा उच्छुक्तापादपा येन तस्य भावस्तत्ता तथा, तरुनिकरं वृक्षसमूहम्, सजलजलधरैर्जलधृतपयोधरैः रवामलमिव मलिनमिव, कुर्वन्तं विवधानम्, प्लोषेण दाहेन बध्दचटाकारबध्दचट-शब्दविशेषस्तेन, अद्दहासं सशब्दहास्यम्, भातन्वानमिव विस्तारयन्ममिब, अतिवेगेन प्रबलरथेण समाक्रान्तं काननं वनं येन तम्, दृग्दहनं वनानलम्, ददर्श विलोकयामास ।

असूर्यम्पर्येष्विति—यत्, अन्धतमसं गाडतिमिरम्, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच्, सूर्यं न परयन्तीत्यसूर्यम्पर्यास्तोषु सूर्यप्रकाशरहितेषु, प्रचुरतरुषण्डस्य प्रभूतवृक्षसमूहस्यान्तरतलप्रदेशा मध्यतलस्थानानि तेषु, धत्कन्तं प्रचुरं यथा स्वात्तया, उचितं कृतनिवासम्, अभूद् धभूय, तदा तस्मिन्काले, अग्नित्रासेन वद्विजनेन, उद्यतं समुत्पतितम्, तदिव अन्धतमसमिव, तमालस्तोमामं कालस्कन्धसमूहसदृशम्, धूमपटलं धूमसमूहः, गगनतलं नभःस्थलम्, आलिङ्गय समाश्लिष्य, बभूवे वृद्धिगतो बभूव । उग्रेषा । शिखरिणीकृतम् ।

दवानलोद्गतेति—व्याप्तमाच्छादितं दिगन्तरं काण्डान्तरालं यथा सा, दवानलाद्दहनान्नेरुहता समुत्पतिता, महती विशाला, असौ धूमनां समूहो धूम्या धूम्रश्रेणिः, गगनश्रिया नभोलक्ष्या, धृतनीलपटीव धृतरवामलसादिकेव, बभौ शुरुभे । रूपकोट्येषु ॥ १९ ॥

सदाग्नीमिति—सदाग्नीं तस्मिन् काले, दृग्दुताशनेन वनवद्विना परीतं व्याप्तम्, विपिनं गहनम्, अन्धवृक्षैरिषुद्धैर्विपिनमि विपिनमि तैः, विस्फुलिङ्गैरिषुद्धैः, उदितः समुद्रत उडुनिकरो नक्षत्रसमूहो

कीलाकलापैः सन्धारागरञ्जितमिव, धूमस्तोमेन ध्वान्तदन्तुरितमिव, ज्वलज्वलनेन सन्धारक्त-
चन्द्राश्विचुम्बितं नभस्तलमिव, व्यराजत ।

तदा हरिणमण्डलं हुतवहाक्रमत्रासतो

बिलोलनयनाञ्जलैर्विजितबालनीलोत्पलैः ।

दवानलविनाशनप्रथितवेगकूलकृपां

कलिन्दगिरिनन्दिनीं कलयति स्म कल्लोलिनीम् ॥ २० ॥

तदनु धूमस्तोमचुङ्कारेण ज्वालाकलापफटफटाकारेण शबरजनहाहाकारेण तन्मध्यनिरुद्ध-
सन्धयूथार्तविरावेण च बधिराकृतदिशावशाबल्लभे हुतारासन्त्रासधावमानवनदेवताशिथिलकथरी-
निकरपरिशीलितसाम्यया धूम्ययान्धीकृतसकललोके वैश्वानरे विजृम्भिते, भाषिमेषपटलशम्पागर्जि-
तानि धूमस्तोमज्वालादहनचटचटाकारैः परिहसदिव काननमराजत ।

अनेकपकुलं तत्र दह्यमानं दवाग्निना ।

त्रातुमैच्छदयापूरजलधिः कुरुकुञ्जरः ॥ २१ ॥

तस्याकृतमवेत्य यक्षपतिना वेगेन सङ्कल्पिता

जीमूता वियदङ्गणे परिणता धूमप्रकारा इव ।

अस्मिन्तद्दत् देदीप्यमाना जाज्वल्यमानाश्च ते कीलाकलापाश्च ज्वालासमूहाश्चेति तैः, सन्धारारणेण विप्रसू-
कालिकारुणिम्ना रञ्जितमिव लोहितीकृतमिव, धूमस्तोमेन तमःसमूहेन, ध्वान्तदन्तुरितमिव तिमिरव्याप्तमिव,
ज्वलज्वलनेन ज्वलद्वह्निना,, सन्धारक्त सन्ध्यालोहितं यच्चन्द्राश्विचुम्बितं नेन चुम्बितं सहितम्,
नभस्तलमिव गगनतलमिव, व्यराजत व्यशोभत ।

तदा हरिणमण्डलमिति—तदा तस्मिन् काले, हरिणमण्डलं कुरुकुञ्जरः, हुतवहस्य दवानलस्या-
क्रम आक्रमणं तस्मान् त्रासो भयं तस्मान्, विजितानि शोभया पराजितानि बालनीलोत्पलानि नवनीलमलि-
नानि यैस्तैः, दवानलेन वनवह्निना यद्विनाशनं नाशस्तेन प्रथितो वृद्धिङ्गतो यो वेगो रयस्तेन कूलकृपा
तटघर्षिणी ताम्, कलिन्दगिरिनन्दिनीं यमुनाम्, कल्लोलिनीं सरितम्, कलयति स्म समुत्पाद्यामास ।
दवानलदाहाद्विभाता हरिणसमूहः स्वस्य नीलनीलैर्नयनाञ्जलैः काननं श्यामलञ्चकारेति भावः, पृथ्वी-
वृत्तम् ॥ २० ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, धूमस्तोमस्य धूमसमूहस्य चुङ्कारेणाव्यक्तशब्दविशेषेण, ज्वालाक-
लापस्याधिःसमूहस्य फटफटाकारेणाव्यक्तशब्दविशेषेण, शबरजनस्य भिन्नजनस्य हाहाकारेण दुःखसूचक-
शब्दविशेषेण, तन्मध्ये दवानलमध्ये निरुद्धं संरुद्धगमनं यन्सन्धयूथं प्राणिसमूहस्तन्वार्तविरावेण दुःख-
शब्देन च, बधिराकृताः अवणशक्तिशून्याकृता दिशावशाबल्लभाः काष्ठाकरिणो येन तस्मिन्, हुतारासन्त्रासेन
पावकभयेन धावमानाः पलायमाना या वनदेवताः काननाधिष्ठानुद्देव्यस्तासां शिथिलः संसमानो यः
कवरीनिकरः केशपाशसमूहस्तेन परिशीलितमनुभूतं साम्यं सादृश्यं यथा तथा, धूमानां समूहो धूम्या तथा
धूमसमूहेन, अन्धीकृता बिलोकनसामर्थ्यशून्याकृताः सकललोका निखिलजना येन तस्मिन्, वैश्वानरे बह्वी,
विजृम्भिते वृद्धिङ्गते सति, धूमस्तोमश्च धूमसमूहस्य, ज्वालाशार्चीपि च दहनचटचटाकाराश्च पावकाव्यक्त-
शब्दविशेषाश्चेति धूमस्तोमज्वालादहनचटचटाकारास्तैः, भाषिमेषपटलश्च शम्पा च गर्जितश्चेति भाषिमेष-
पटलशम्पागर्जितानि भविष्यद्द्वारिदसमूहस्योदामिनीस्तनितानि, परिहसदिव विडम्बयदिव, काननं वनम्,
अराजनं शुशुभे ।

अनेकपकुलमिति—दवापूरस्य कारुण्यप्रवाहस्य जलधिः सागरः कुरुकुञ्जरो जीवन्धरः, तत्र
कानने, दवाग्निना वनानलेन, दह्यमानं प्लुष्यमाणम्, अनेकपकुलं हस्तिसमूहम्, त्रातुं रक्षितुम्, येच्छत्
वाञ्छति स्म ॥ २१ ॥

तस्याकृतमिति—तस्य जीवन्धरस्य आकृतमभिप्रायम्, अवेत्य ज्ञात्वा, यक्षपतिना सुदृशनेन, वेगेन
रयेण शीघ्रमिति यावत् । सङ्कल्पिता रचिताः वियदङ्गणे नमश्चन्द्रे, परिणताः परिणामं प्राप्ताः, धूमप्रकारा

उद्यद्भिर्जितपाटिताखिलमहादिग्भित्तयस्तत्क्षणं
 वर्षं हर्षितजीवका विदधिरे कल्पान्तमेघाविताः ॥ २२ ॥
 यक्षेन्द्रकल्पितघनाघनमण्डलं त-
 यक्षेऽभिषेचनमरण्यगजव्रजस्य ।
 वारांनिधेर्विमलशीतपयःप्रवाहै-
 र्यक्षाधिराज इव कौरवकुञ्जरस्य ॥ २३ ॥

तथा हि—

सौदामिनीसुभगनर्तकरीवितान-
 मभ्रं शिखावलकुलं पटुचन्द्रवर्गः ।
 मेघारवः सकलवाद्यरवस्तरूपां
 गुच्छाः समीरचलिताः किल चामराणि ॥ २४ ॥

तदनु परिरक्षितानि शुण्डालमण्डलानि तरुषण्डानि च विटपसंसक्तविन्दूत्करनिप-
 तनव्याजेनानन्दबाष्पमुकुलान्युत्सृजन्ति विलोकमानः, सन्तोषेण तस्माद्द्वनाभिर्गत्य, तत्र तत्र
 मानुषरूपिण्या धर्मरक्षिण्या यक्षिण्या परिचर्यमाणः, तीर्थस्थानानि पूजयन्, क्रमेण कुलमल्लः
 पल्लवदेशमानशो ।

सञ्चारस्तत्र सन्तोषात्पञ्चबाणः कुरुत्तमः ।
 धावमानानभिमुखं ददर्श पथि काञ्चन ॥ २५ ॥

इव धूम्रशाला इव स्थिताः, उद्यद्भिर्जितेन समुद्रवस्तनितेन पाटिताः खण्डिता अखिलाः समस्ता महादिग्भित्तयो
 महाकाष्ठाकुल्या यैस्ते, हर्षिताः प्रसादिता जीवा दावानलपतिताः प्राणिनो यैस्त इति हर्षितजीवकाः, हर्षितो
 जीवको जीवन्धरो यैस्त इति वा, कल्पान्तमेघा इव प्रलयवारिदा इवाचरिता इति कल्पान्तमेघाविताः,
 जीमूता मेघाः, तत्क्षणं तत्कालम्, वर्षं वृष्टिम्, विदधिरे चक्रिरे । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ २२ ॥

यक्षेः त्रेति—तत्र पूर्वोक्तम्, यक्षेन्द्रेण सुदर्शनेन कल्पितं निर्मापितं यद् घनाघनमण्डलं मेघसमूहस्तत्र,
 वारांनिधेः सागरस्य, विमलशीतपयःप्रवाहैर्निर्मलशिशिरसलिलपरैः, कौरवकुञ्जरस्य जीवन्धरस्य, यक्षाधिराज
 इव सुदर्शन इव, अरण्यगजव्रजस्य काननकरिकलापस्य, अभिषेचनं परितः स्नपनम्, यक्षे विदधे । उपमा ।
 वसन्ततिलकावृक्षम् ॥ २३ ॥

तथा हि—तदेव स्वर्णाकुरुते ।

सौदामिनीति—सौदामिनी तडिन्, सुभगनर्तकरी मनोज्ञलासिका, अभ्रं गगनं मेघो वा, वितान-
 मुहूर्तोचः, शिखावलकुलं मधुरसमूहः पटुचन्द्रवर्गो विदग्धमागधगणः, मेघारवो घनाघननादः, सकलवाद्यरवो
 विखिलवादित्रसमूहः, तरूणां वृक्षाणाम्, समीरचलिताः पवनप्रकम्पिताः गुच्छाः स्तवकाः, चामराणि बाल-
 व्यजनानि, बभूवुरिति शेषः, किलेति वार्तायाम् ॥ २४ ॥

तदन्विति—तदनु वर्षानन्तरम्, परिरक्षितानि परित्रातानि, शुण्डालमण्डलानि हस्तिसमूहान्,
 विटपसंसक्ताः शाखालगना ये विन्दूत्कराः पृषतासमूहास्तेषां व्याजेन दम्भेन, धानन्दबाष्पमुकुलानि
 हर्षाभ्रुकुडमलानि, उत्सृजन्ति त्यजन्ति, तरुषण्डानि च वृक्षसमूहांश्च, विलोकमानः परयन्, सन्तोषेण हर्षेण,
 तस्माद् दवानलधिहितपूर्वात्, वनात् काननात्, निर्गत्य बहिरागत्य, तत्र तत्र तेषु तेषु स्थानेषु, मानुष-
 रूपिण्या मनुष्याकारधारिण्या, धर्मरक्षिण्या जिनशासनरक्षिण्या, यक्षिण्या व्यन्तरदेव्या, परिचर्यमाणः समुपा-
 स्यमानः, तीर्थस्थानानि पुण्यक्षेत्राणि, पूजयन् बन्धमानः, कुलमल्लो जीवन्धरः, क्रमेण क्रमशः, पल्लवदेशं
 पल्लवाभिधानजवपद्मं, आनशो प्राप ।

सञ्चारमिति—तत्र पल्लवजनपदे, सन्तोषान्मोदान्, सञ्चारं विहरन्, पञ्चबाणः कामदेवः, कुरुत्तमो
 जीवन्धरः, पथि मार्गे, अभिमुखं समुत्सृजन्, धावमानान् जनेन गच्छतः, काञ्चन कानपि जनान्, ददर्श
 विलोकनामास ॥ २५ ॥

तेऽपि तं कुरुवरं प्रभोज्ज्वलं वीर्यं विस्मयनिमग्नमानसाः ।

प्राप्य तस्य सविधं प्रमोदतः प्रश्रयेण मधुरां गिरमाहुः ॥२६॥

कुबलयान्नादसन्दायकोऽपि निखिलमहीभृन्महितपादोऽपि भवानदोषाकरतया न सुधाकरः, पद्मोल्लासनपटुरपि सन्मार्गाश्रितोऽपि सद्बिरोधाभावेन न प्रभाकरः, सुमनोवृन्दवन्दितोऽपि क्षमाभृदनुकूलतया न पुरन्दरः, कुशाग्रनिकाशमतिरपि मौढ्यविरहेण न सुरगुरुः ।

इत्यादिस्तुतिविस्तारान्परिपश्यन् ताञ्जनाम् ।

कन्याः के यूयमित्येवं कुरुवीरः कुतूहलात् ॥२७॥

इति जीवन्धरेण पृष्टास्तेऽप्येवमवोचन्त—

अत्रास्ति चन्द्राभपुरी प्रसिद्धा यथार्थनाम्नी घनवज्रसौधैः ।

अभ्रंलिहैरन्बुजसम्भवस्य निर्माणनेपुण्यविलाससीमा ॥२८॥

यस्यां निशायां मदिरेक्षणानां कपोलदेशे प्रतिबिम्बदम्भात् ।

मुखाब्जकान्तैरपहारसक्तः समागतश्चन्द्र इवावभासे ॥२९॥

यत्सालरत्नकान्तीनां पटलेनेव तर्जितः ।

भानुर्ध्वजपटच्छम्भो भाति प्रविरलातपः ॥३०॥

तेऽपीति—तेऽपि धावमाना जना अपि, प्रभोज्ज्वलं वीर्ययुक्तम्, तं कुरुवरं जीवन्धरम्, वीर्यं दृष्ट्वा, विस्मयेऽद्भुते निमग्नं वृद्धितं मानसं चित्तं येषां तथाभूताः सन्तः, प्रमोदतो हर्षात्, तस्य कुरुवरस्य, सविधमभ्यर्णम्, प्राप्य लब्ध्वा, प्रश्रयेण विनयेन, मधुरां मनोहारिणीम्, गिरं वाणीम्, आहुक्चुः । स्वागतारयोद्धतयोर्मेलनादुपजातिवृत्तम् ॥१६॥

कुबल्यान्नादेति—भवांस्त्वम्, कुबलयाह्नादस्य नीलकमलानन्दस्य पक्षे महीमण्डलानन्दस्य सन्दायकोऽपि प्रदायकोऽपि, निखिलमहीभृन्निः समग्रपर्वतैः पक्षे समग्रनृपतिभिः महितपादोऽपि पूजितकिरणोऽपि पक्षे पूजितवरणोऽपि, अदोषाकरतया अरजनीकरतया पक्षेऽनवरगुणलनितया, न सुधाकरश्चन्द्रः, पद्मानां कमलानां पक्षे पद्मायाः कमलाया उल्लासने विकासने विहर्षणे च पटुरपि दक्षोऽपि, सतां नक्षत्राणां पक्षे साधूनां मार्गाः पन्थाः, गगनं समीचीनमार्गाश्च तेनाश्रितोऽपि सेवितोऽपि, सद्बिरोधाभावेन नक्षत्रविरोधाभावेन पक्षे सज्जनविद्वेषाभावेन, न प्रभाकरः सूर्यः, सुमनोवृन्दवन्दितोऽपि देवसमूहवन्दितोऽपि पक्षे विद्वत्समूहवन्दितोऽपि, क्षमाभृदनुकूलतया पर्वतानुकूलत्वेन पक्षे नृपानुकूलत्वेन, न पुरन्दरः पुरुहूतः, कुशाग्रनिकाशमतिरपि दर्भाग्रसदृशशुद्धिरपि तावन्बुद्धियुक्तोऽपीति यावत्, मौढ्यानां शिष्याणां पक्षे मौढ्यस्य मूर्खत्वस्य विरहेणाभावेन, न सुरगुरुर्वृहस्पतिः, अस्तीति शेषः, श्लेषमूलकविरोधाभासोऽलङ्कारः ।

इत्यादीति—इत्यादिशास्त्री स्तुतिश्रेतीत्यादिस्तुतिस्तां विस्तारवर्नातीत्यादिस्तुतिविस्तारस्तान् पूर्वोक्तप्रकारकस्तवनविस्तारकान्, तानभिमुखं धावमानान् जनान् पुरुषान्, कुरुवीरः सत्यन्धरिः, यूयं भवन्तः के किन्नामानः कन्याः स्वभवाश्च, स्येति शेषः, इत्येवमित्यम्, कुतूहलात्कुतूहलात्, परिपश्यन् पृच्छति स्म ॥२७॥

इति जीवन्धरेणेति—इत्येवं प्रकारेण जीवन्धरेण सत्यन्धरसूनुना, पृष्टा अनुसुक्ताः, ते जना अपि, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, अवोचन्त कथयामासुः ।

अत्रास्तीति—अत्र देशे, अम्बुजसम्भवस्य वेधसः, निर्माणे रचनायां यो नैपुण्यविलासश्चातुर्यकर्मकारस्तस्य सीमावधिः, अभ्रंलिहैरान्बुजिभिः, घनानि निविडानि वज्राणि हीरकानि येषु ते घनवज्राः, ते च ते सौधाश्च राजभवनानि चेति घनवज्रसौधैः, यथार्थं सार्थकं नाम नामधेयं यन्वास्तवभूता प्रसिद्धा प्रख्याता, चन्द्राभपुरी तन्नाम्नी, नगरी, अस्ति विद्यते ॥२८॥

यस्यामिति—यस्यां चन्द्राभपुर्याम्, निशायां रजन्वाय, मदिरेक्षणानां सुकोकनामाम्, कपोलदेशे गण्डप्रान्ते, प्रतिबिम्बस्य प्रतिकृतेर्दम्भो प्याजस्तस्मात्, समागत उपस्थितः, चन्द्रो विभुः, मुखाब्जकान्तैरपहारविन्दोर्दन्तैः, अपहारे वीर्यं सक्तो क्वचन इत्यपहारसक्तः स इव, आवभासे शुशुभे । उल्लेखा ॥२९॥

यत्सालेति—ध्वजानां वैजयन्तीनां पटेन वस्त्रेण, छम्भो व्याप्तः, भानुः सूर्यः, कन्याः साको वत्सलाः

तां पालयत्वमरराजसमानकीर्तिः

शौर्याकरो धनपतिप्रथितो महीराः ।

श्रीमानहीनवपुर्यभुजङ्गलीलो

मित्रानुरागसहितोऽपि कलाधरेऽङ्कः ॥ ३१ ॥

श्रीराजशरीरोरङ्गकान्तिबालातपाञ्चितम् ।

यस्य पादान्भुजं भाति नखचन्द्रिकयोञ्ज्वलम् ॥ ३२ ॥

तिलोत्तमेति विख्याता तस्य कान्ता मनोरमा ।

विरामभूमिः कान्तीनामनूतगुणभूषणा ॥ ३३ ॥

कान्त्या विजितपद्मास्ति तयोः पद्मेति नन्दिनी ।

शिरीषसुकुमाराङ्गी कठिनस्तनकुड्मला ॥ ३४ ॥

कदाचिदेवा त्रिभुवनललामवल्ली विहाराय वनमागता तत्र-तत्र सखीभिः सह विहरन्ती रोमराजिलतया वेण्या च मामियं निराकरोतीति कृतविद्वेषेणेशाशीविषेण दृष्टा विदितवृत्तान्तेन

तस्य रत्नानि, तेषां कान्तयस्तासां वदीयप्राकारमणिदीर्घानाम्, पटलेन समूहेन, तर्जित इव भस्तिन इव, प्रविरलोऽक्षय आतपो धर्मो यस्य तथाभूतः, भाति शोभते । उत्प्रेक्षा ॥३०॥

तां पालयतीति—तां चन्द्राभपुरीम्, अमरराजेन देवेन्द्रेण समाना सदृशी कीर्तिर्यशो यस्य सः, शौर्यस्य पराक्रमस्याकरः खनिः, श्रीमान् लक्ष्मीयुक्तः, अहीनां नागानामिनः स्वामीत्यहीन्द्रे नागराजस्तस्य वपुरिव वपुः शरीरं यस्य तथाभूतोऽपि सन्, अविद्यमाना भुजङ्गस्य नागस्य लीलाशोभा यस्येति विरोधः, पक्षे न हीनमहीनम्, अहीनं वपुर्यस्य तथाभूतोऽपि समुत्कृष्टशरीरोऽपि सन्, नास्ति भुजङ्गस्येव विटस्येव लीला क्रीडा यस्य सः, मित्रे सूर्येऽनुरागो मित्रानुरागस्तेन सहितोऽपि युक्तोऽपि, कलाधरे चन्द्रमसीच्छा वाञ्छा यस्य तथाभूत इति विरोधः, पक्षे मित्रेषु सुहृत्स्वनुरागः प्रेम तेन सहितोऽपि युक्तोऽपि कलाधरेषु वैदग्ध्यधारकेषु इच्छानुरागातिशयो यस्य तथाभूतः, धनपतिरिति प्रथितः प्रख्यातो धनपतिप्रथितः, महीशो नृपः, पालयति रक्षति । श्लेषमूलकविरोधाभासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकान्वृतम् ॥३१॥

श्रीराजकेति—श्रीराजकस्य लक्ष्मीललितनृपालसमूहस्य शरीरोत्नानि मौलिमण्यस्तेषां कान्तिरेव दंशितरेव बालातपः प्रातःकालिकधर्मस्तेनाञ्जितं शोभितम्, यस्य धनपतेः, पादान्भुजं चरणकमलम्, नख-चन्द्रिकया नखरज्योत्सव्या, उज्ज्वलं प्रदीप्तं सत्, भाति शोभते ॥३२॥

तिलोत्तमेति—तस्य धनपतिमहीपतेः, मनोरमा मनोहारिणी, कान्तीनां दीर्घानाम्, विरामभूमि-विभ्राममही, अहना उत्कृष्टा गुणा दयादाक्षिण्याद्य एव भूषणान्याभरणानि यस्याः सा, 'तिलोत्तमा,' इति विख्याता प्रसिद्धा, कान्ता प्रेयसी, अस्तौति शेषः ॥३३॥

कान्त्येति—तयोर्धनपतितिलोत्तमयोः, कान्त्या शोभया, विजितानि पराभूतानि पद्यानि कमलानि यथा सा, शिरीष इव कपीतन इव सुकुमारं मृदुलमङ्गं शरीरं यस्याः सा 'शिरीषस्तु कपीतनः' इत्यमरः, कठिनी कठोरस्पर्शी स्तनकुड्मली बहोऽसुकुलकी यस्याः सा, पद्मेति 'पद्मा' इति नाम्नी, नन्दिनी पुत्री, भस्ति विद्यते ॥३४॥

कदाचिदिति—कदाचिज्जातुचिद्, त्रिभुवनललामवल्ली त्रिलोक्याभरणकला, एषा पद्मा, विहाराय श्रीदायै, वनशुषानज, आगता प्राप्ता, तत्र तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु, सखीनिर्घण्यस्याभिः, सह साकम्, विहरन्ती विहारं कुर्वन्ती क्रीडन्ती वा, इयं पद्मा, रोमराजिलतया कोमलेखायस्या, वेण्या च कवचां च, मामाशीविषम्, निराकरोसि तिरस्करोसि, इति हेतुना, कृतो विदितो विद्वेषो वैरं येन तथाभूतेनेच, आशीविषेण नागेन, दृष्टा दंशानविषयी कृता, विदितो वृत्तान्तो येन तेन विज्ञातसमाचारेण, अहसी चिन्ता यस्य तेन दीर्घचिन्तावता, वृत्तान्तेन अहीनविद्या, कारिका विधापिताम्, इयं कन्वाम, विधिपीकुर्वते निर्गरीकुर्वते, जनयेति शेषः,

महाचिन्तेन भूकान्तेन कारितामिमां निर्विषीकुर्वते दास्यते सार्धराज्या कन्यकेति घोषणां निशम्य समागतैर्विषवैद्यैश्चिकित्सितापि नोप्राप्ततामाससाद् ।

पद्मापि गौरी नरपालपुत्री मध्येन हीनापि सुमध्यमा सा ।

भुजङ्गदृष्टा यत् कन्यकापि विभाति सौख्यादिषु मीलिताक्षी ॥ ३५ ॥

भवतां विषविज्ञानमस्ति चेन्निस्तुल्यप्रभम् ।

निर्विषीक्रियतामद्य कन्यारत्नं धरापतेः ॥ ३६ ॥

इति तेषां वचनमाकर्ण्य किञ्चिदस्तीति प्रत्युत्तरेण तान्कलकलेन केकिन इव जलधरो जीवन्धरः सम्मोदयन्, तैरनुगम्यमानो राजभवनमासाद्य नगरमोहनाङ्गीं सगरमोहनाङ्गीं वयसा विषेण च श्यामाङ्गताया मालतीलतासर्वसाम्भ्यमनुभवन्तीं म्लानाम्बुजसन्निभभालां निष्पिष्टबाल-मृणालसंमितभुजयुगलां श्वसितकम्पितघनस्तनकुड्मलां नरपालबालामवलोक्य पञ्चशरप्रहार-वञ्चितेन मनसा यत्तराजस्य स्मरन्निभमन्त्रयामास ।

तावन्मोहेन मुक्ता नरपतिदुहिता चन्द्रिकेव ग्रहेण

धूमेनान्नेः शिखेवाचलघनतमसा मुच्यमानेव राका ।

अर्धराज्येन सहिता सार्धराज्या, कन्यका पुत्री, दास्यते प्रदत्ता भविष्यति, इत्येवम्प्रकारम्, घोषणामुक्त्वा-र्षुष्टम् 'उच्चैर्भुङ्क्ते तु घोषणा' इत्यमरः, निशम्य श्रुत्वा, समागतैः समागतैः, विषवैद्यैर्नरेन्द्रैः, चिकित्सितापि कृतभैषज्यापि, उद्घाघतां नारोगताम्, नाससाद् न प्राप ।

पद्मापीति—पद्मापि लक्ष्मीरपि गौरी कात्यायनीति विरोधः, पक्षे पद्मापि पद्मेत्यभिधानापि गौरी गौरवर्णा, मध्येनावलम्बनेन हीनापि रहितापि सुमध्यमा सुन्दरावलम्बवतीति विरोधः, पक्षे मध्येन हीनापि कृशमध्यापि, अथवा मध्येन अधमेन हीनापि सुमध्यमा, 'मध्यं न्याय्येऽवकाशे च मध्यं मध्यस्थिते त्रिषु । लग्नकेऽप्यधमे मध्यमक्षियामवलम्बने' इति विश्वलोचनः, कन्यकारणजातपणिग्रहापि भुजङ्गेन विटेन दृष्टा कृतदन्तवृत्तेति विरोधः, पक्षे भुजङ्गेन नागेन दृष्टा दशनविषयीकृता, 'भुजङ्गो भुजगो पिङ्ग' इति विश्व-लोचनः, सा पूर्वोक्ता, नरपालपुत्री राजपुत्री, सौख्यादिष्वानन्दतिरेकादिषु, मीलिताक्षा निर्मालितनयना, विभाति शोभते । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥३५॥

भवतामिति—चेद्यदि, भवतां श्रीमताम्, निस्तुल्यप्रभमनुपमम्, विषविज्ञानं गरलापहारबोधः, अस्ति विद्यते, तर्हि, धरापतेः पृथ्वीपालस्य, कन्यारत्नं पुत्रीभ्रष्टा, अद्यास्मिन् दिवसे, निर्विषीक्रियताम्, गरलशून्याक्रियताम् ॥३६॥

इति तेषामिति—इति पूर्वोक्तप्रकारम्, तेषां जनानाम्, वचनं वाणीम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, किञ्चिन्कि-मपि, अस्ति विद्यते, इति प्रत्युत्तरेण इति प्रतिवचनेन, कलकलेन गर्जनेन, केकिनो मयूरान्, जलधर इव मेघ इव, तान् जनान्, सम्मोदयन् हर्षयन्, जीवन्धरो विजयासूनुः, तैः पुरुषैः, अनुगम्यमानोऽनु-ब्रज्यमानः, सन्, राजभवनं नरेन्द्रमन्दिरम्, आसाद्य प्राप्य, गरेण विषेण मोहनाङ्गीं मूर्च्छितशरीरा न भवतीति नगरमोहनाङ्गीं तां तथाभूतामपि गरेण सहिता सगरा सखिया, सगरा चासी मोहनाङ्गी चेति सगरमोहनाङ्गीं तामिति विरोधः । पक्षे नगरमोहनं पीरजनमोहोत्पादकमङ्गं शरीरं यस्यास्तामिति, वयसा दशया, विषेण च गरलेन च, श्यामाङ्गताया बीजमोपलक्षितशरीरतया पक्षे नीलशरीरतया च, मालतीलताया मङ्गीवल्ग्याः सर्वसाम्भ्यं सर्वसाधारणम्, अनुभवन्तीं प्राप्नुवानाश्च, म्लानाम्बुजसन्निभो म्लानकमलकल्पो भालो निट्टिको यस्यास्ताम्, निष्पिष्टं निर्मूर्धितं यद्बालमृणालं मृदुविसं-तेन सम्मितं भुजयुगलं बाहुयुगं यस्यास्ताम्, श्वसितेन श्वसनेन कम्पितौ वेपिती घनस्तनकुड्मलौ पीन-वहोजमुकलक्षी यस्यास्ताम्, नरपालबालां राजदुहितरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, पञ्चशरप्रहारेण कामाघातेन वञ्चितं प्रतारितं तेन, मनसा चेतसा, यत्तराजस्य सुदर्शनस्य, स्मरन् स्मरणं कुर्वन् 'अधीनार्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी, अभिमन्त्रयामास मन्त्रप्रयोगश्चकार ।

तावन्मोहेनेति—तावत् तावता कालेन, ग्रहेण राहुणा, मुक्ता लघुता, चन्द्रिकेव ज्योत्स्नेव, धूमेन

आकाशस्येव लक्ष्मीरसितजलमुखा शैवलेनेव गङ्गा

स्यं विद्युन्निकाशा सविधगतजनानन्दिनी द्रगुदस्थात् ॥ ३७ ॥

पित्रोरानन्दिनी सेऽयं चन्द्रिकेव चकोरयोः ।

जीवन्धरस्य नयने मुखयामास सादरम् ॥ ३८ ॥

तावदानन्दमकरन्दोद्गारिमनःसरोजेन क्षोणीपालकेन सविधमानीय कृतनुतिवचनेन मणि-
मयासनमधिरोपितः स्वामी जीवन्धरः सप्रभयं सम्भावितस्तत्क्षणमेव रूपलक्षणादिना राजवंशयोऽय-
मिति संजज्ञे ।

आहूय कार्तान्तिकमुख्यवृन्दं क्षोणीपतिः संसदि निरिचकाय ।

शुभं मुहूर्तं स समादिशाच्च विवाहसन्नाहविजृम्भणाय ॥ ३९ ॥

तदनु मणितोरणपताकाकलशादर्पणादिभिरलङ्कृतासु नगररथ्यासु परिकल्पिते विविधरत्न-
स्तम्भचक्रकितपरिणयमण्डपे तत्र विचित्रतया विरचितायां मङ्गलद्रव्यसङ्गतायां मणिवेदिकायां
क्षितिपतिरुपयममङ्गलं विधातुमारभे ।

धूम्रेण मुक्ता, अग्नेरनलस्य, शिखेव ज्वालेव, अचलघनतमसा सुस्थिरनिविडध्वान्तेन, मुख्यमाना त्यज्यमाना,
राकेव पीणमालीव, असितजलमुखा कृष्णवारिदेन, मुख्यमाना, आकाशस्य गगनस्य, लक्ष्मीरिव श्रीरिव,
शैवलेन जलनील्या, मुख्यमाना, गङ्गेव भार्गवीव, मोहेन मूर्च्छया, मुक्ता त्यक्ता, विद्युन्निकाशा तडित्स-
दृशी, इयं सा पूर्वोक्ता, नरपतिदुहिता राजपुत्री, सविधगतजनान् निकटस्थपुरुषान् आमन्दर्शतीत्येवं शीलेति
सविधगतजनानन्दिनी सती, द्रगु कटिति, उदस्थादुत्तिष्ठति स्म, शयनादिति शेषः । मालोपमा, शार्दूल-
विक्राडितं छन्दः ॥ ३७ ॥

पित्रोरिति—चकोरयोर्जीवन्धरयोः, चन्द्रिकेव कामुदीव, पित्रोर्जननीजनकयोः, आनन्दिनी
समाह्लादिनी, इयं सा प्रसिद्धा पद्मा, सादरं ससन्मानं यथा स्वात्तया, जीवन्धरस्य सात्यन्धरेः, नयने
लोचने, मुखयामास समाह्लादयामास । उपमा ॥ ३८ ॥

तावदिति—तावत् तत्क्षणम्, आनन्दो हर्ष एव मकरन्दं पुष्परसस्तस्योद्गारि प्रकटाश्च मनःसरोजं
चेतोऽनन्दं यस्य तेन, कृतं विहितं नुतिवचनं स्तुतिवचनं येन तेन, क्षोणीपालकेन नृपेण, सविधं समीपम्,
आनीय प्रापय्य, मणिमयासनं रत्नविष्टरम्, अधिरोपितोऽधिष्ठापितः, सप्रभयं सविनयम्, सम्भावितः सन्मा-
नितः स्वामी जीवन्धरः सात्यन्धरिः, अयमेव, राजवंशयः क्षत्रियकुलोपमः, इत्येवम्, रूपलक्षणादिना
सौन्दर्यलक्षणादिना, तत्क्षणमेव तत्कालमेव, संजज्ञे ज्ञातः । कर्मणि प्रयोगः ।

आहूयेति—स पूर्वोक्तः, क्षोणीपतिर्धनपतिमहीपालः कार्तान्तिकेषु ज्योतिर्विम्बु मुख्याः प्रधानास्तेषां
वृन्दं समूहम्, आहूय समाकार्यं, संसदि सभायाम्, शुभमुत्तमम्, मुहूर्तं कालम्, निश्चिकाय निरचैपीत्
'विभाषा चैः' इत्यभ्यासात्परस्य कृत्वम्, विवाहस्य पाणिग्रहणस्य सन्नाहः सामान्यादिसजीकरणं तस्य
विजृम्भणं वर्धनं तस्मै, समादिशाच्च समाज्ञातवाँश्च, श्रुत्यानिति शेषः ॥ ३९ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, मणितोरणानि च रत्नतोरणानि च पताकाश्च केतवश्च, कलशाश्च
मङ्गलघटाश्च, दर्पणाश्च मुकुटाश्चेति मणितोरणपताकाकलशादर्पणास्त आदौ येषां तैः, अलङ्कृतासु शोभितासु,
नगररथ्यासु पुरप्रधानवीथीषु सतीषु, परिकल्पिते निर्मिते, विविधरत्नस्तम्भानां नैकविधमणिमयस्तम्भानां
चक्रेण संसृहेन चकितरशोभितो यो परिणयमण्डपो विवाहमण्डपस्तस्मिन्, विचित्रतया समञ्जसरीत्या,
विरचितयां निर्मितायाम्, मङ्गलद्रव्यैः काञ्चनकलशादर्पणतालकृष्णादिमङ्गलपदार्थैः सङ्गता सहिता तस्याम्,
तत्र प्रसिद्धायाम्, मणिवेदिकायां रत्नमयवितर्दिकायाम्, क्षितिपतिर्नृपः, उपयममङ्गलं विवाहमङ्गलम्,
विधातुं कर्तुम्, आरभे समादयवात् ।

नरपालसुतां स्नातां प्रसाधनगृहाङ्गणे ।

प्रसाधयितुमारेभे प्रहर्षेण सखीजनः ॥ ४० ॥

कलशजलधिवेलालोलङ्घिणीरखण्डा-

यितमृदुवसनेनावेष्टिता राजपुत्री ।

शरदमलघनालीशोभतेवेन्दुरेखा

सुरतरुनववल्ली पुष्पितेवावभासे ॥ ४१ ॥

पादाम्बुजोल्लासितहीरकनू पुरश्री-

राविर्बभूव नखचन्द्रिसेवनाय ।

तारावलिः पदसमीपगतेव तस्या-

स्तारुण्यवीरुध इवापतिता सुमालिः ॥ ४२ ॥

तस्या गुरुजघनशोभितरशाना मदनराजधानी कनकप्राकारावलिरेव मारमहानिधिनि-
धानवेष्टितभुजगीव मीनकेतनोपवनवृत्तिसुरतरुवल्लीव व्यराजत ।

हारः किं वा सकलनयनाहार एवाम्बुजाद्या

यद्वा वज्रोहगिरिपतन्निर्भरस्यैव पूरः ।

किं वा तस्याः स्तनमुकुलयोः कोमलश्रीमृणालो

भाति स्मैवं विशयवशतः स्त्रीजनैः प्रेत्यमाणः ॥ ४३ ॥

नासामणिवर्षत्रपयोजमध्यविभासुरोऽयं जलविन्दुरेव ।

आहोस्विदस्या नवमौक्तिकं किं नासाख्यवंशाद्गलितं गरिष्ठम् ॥ ४४ ॥

नरपालसुतामिति—सखीजनो वयस्यसमूहः, स्नातां कृतमङ्गलस्नानानाम्, नरपालसुतां नृपतिपुत्रीम्, पद्मामिति यावत्, प्रसाधनगृहस्याभरणादिधारणनिश्चेतनस्याङ्गणे चन्द्रे, प्रहर्षेण सम्मदातिशयेन, प्रसाध-
यितुमलङ्कृतुम्, आरेभे प्रारब्ध ॥ ४० ॥

कलशेति—कलशजलधेः क्षीरसागरस्य वेलायां तत्रां लोलमपलो यो ङिणीरखण्डः फेनशफरस्तव-
वदाचरितं बन्धुवसनं कोमलवस्त्रं तेन, आवेष्टिता परिवृता, राजपुत्री पद्मा, शरदो जलदाम्तर्करिमलघ-
नाख्या सितवारिदपङ्क्त्या शोभिता समुद्रासितेति शरदमलघनालीशोभिता, इन्दुरेखेव, चन्द्ररेखेव, पुष्पिता
कुसुमिता, सुरतरुनववल्लीव कल्पवृक्षनूतनलतेव, आवभासे शुशुभे, । मालोपमा, मालिनीवृत्तम् ॥ ४१ ॥

पादाम्बुजेति—तस्याः पद्मायाः, पदाम्बुजयोःभरणकमलयोरुल्लसिता शोभिता वा हीरकनूपुराणां
हीरकमञ्जीरकाणां श्रीः शोभा सा, नखचन्द्रिसेवनाय नखरेणुसमाराधनाय, पदसमीपगता चरणाम्बुजायाः,
तारावलिरेव नक्षत्रपङ्क्तिरेव, यद्वा, तारुण्यवीरुधो यौवनलतायाः, आवतिता समन्ताःपतिता, सुमालि-
रेव पुष्पश्रेणिरिव, आविर्बभूव प्रकटिताभूत् । रूपकोरप्रेषे । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४२ ॥

तस्या इति—तस्या राजपुत्र्याः, गुरुजघने स्थूलनितम्बे शोभिता समुद्रासिता वा रशाना मेखला सा
मदनराजधान्याः कामराजधान्याः कनकप्राकारावलिरेव सुवर्णसालपङ्क्तिरेव मारस्य मन्मथस्य महानिधि-
निधाने महानिधिकोशे वेष्टिता परितः स्थिता वा भुजगी नागी तद्वत् । मीनकेतनस्य प्रसुम्नस्य बहुपवन-
मुद्यानं तस्य वा वृत्तिरावरणं तस्याः सुरतरुवल्लीव कल्पानोकहलतेव, व्यराजत व्यशोभत । उत्प्रेषा ।

हार इति—अम्बुजाक्ष्याः कमललोचनायाः, पद्माया इति यावत्, हारो मौक्तिकदाम्, किं वा किन्तु,
सकलनयनानां निखिलजनलोचनानामाहारः पारणाद्गन्धम्, एव, यद्वा अथवा, वज्रोहगिरिः कुक्षीकल्पतनव-
खंसमानो यो निर्मरो वारिप्रवाहस्तस्य, एषोऽयम्, पूर आचः, किं वा यद्वा, तस्याः पद्मायाः, स्तनमुकुलयोः
कुसुमुकुलयोः, कोमलश्रीमृणालः सुकुमारश्रीविसम्, अस्तीति शेषः, एवमेतेव प्रकारेण, विशयवशतः
सन्धेहवशतः, स्त्रीजनैर्वनितावृन्दैः, प्रेषयमाणो विकोक्यमानः सन्, भाति स्म शोभते स्म । संशयोऽप्येते,
सन्दाक्रान्ताच्छब्दः ॥ ४३ ॥

नासामणिरिति—अस्या नृपालपुत्र्याः, नासामणिर्गार्ग्यम्, अथनेचः, नक्षत्रपयोजमध्यो सुक-

किं काममन्त्रबीजालिः किं वा तद्विरुदावलिः ।

किञ्चित्कुचाञ्जधृङ्गालिर्मकरी संशयं व्यधात् ॥४५॥

एवमलङ्कृतां मदनमोहनमन्त्रदेवतामिव साक्षादागतां विषमबाणकेलीमिव^१ तरुणीं रमणीजनचूडामणिं सखीजनः कामदेवस्य वेदिकामध्वविलसितमणिपट्टिकामध्यासीनस्य परिसरं शनैः शनैः प्रापयामास । तदनु सकलनृत्यस्वनितेषु मुखरितादिगन्तरेषु^२, मन्त्रविदां वचनेषु व्याजम्भमाणेषु, वेदिकामभितो मङ्गलमणिदीपेषु देदीप्यमानेषु, पूज्यमानेषु हव्यवाहेषु जाज्वल्यमानेषु, परिणयमङ्गलदर्शनकुतूहलविभूतनयनेषु पुरन्धीजनेषु, जनितसम्भर्दनेषु परिपत्परिकरेषु, पार्थिवेषु निजभुजाङ्गपरस्परसङ्घर्षविगलत्कनकशकलव्याजेन बाहुप्रतापकणानिव किरत्सु, प्राप्ते च शुभे मुहूर्ते, जीवन्धरस्वामी धनपतिनरपतिना वारिधारापुरःसरं प्रतिपादितां तिलोत्तमासुतां पद्मां पाणीं परिजग्राह ।

प्राप्यार्धराज्यं कुरुवंशकेतुः कन्दर्पसाम्राज्यरमां च पद्माम् ।

प्रमोदकल्लोलपरम्पराणामाघ्रातहृष्यदधृद्याम्बुजोऽभूत् ॥४६॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये पद्मालम्भा नाम पञ्चमो लम्भः ।

कमलाभ्यन्तरे विभासुरः शाभमानः, जलविन्दुरेव सलिलसीकर एव, अहोस्विद्यथा, नासाख्यधंशाद् प्राणामिधानवेणोः, गरलितं पतितम्, गरलितं श्रेष्ठम्, किं नवमौक्तिकं नूतनमुक्ताफलम्, भासादिति शेषः ॥४५॥

किं काममन्त्रेति—मकरी कुचकुङ्कुमनेषु कम्पूयादिना लिखिता मकराकृतिः, किं कामस्य मदनस्य मन्त्रबीजानां मन्त्राचाराणामालिः पङ्क्तिः, किं वा, तस्य कामस्य विरुदावलिर्धंशःप्रशस्तिः, किं स्विद्यथा, कुचाञ्जयोः स्तनसरोजयोर्विद्यमाना भृङ्गालिभ्रंमरपङ्क्तिः, आर्मान्, इत्येवम्, संशयं सन्देहम्, व्यथाचकार ॥४५॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, अलङ्कृतां भूषिताम्, मदनस्य स्मरस्य मोहनमन्त्रदेवता वशीकरणमन्त्राधिष्ठातृदेवी तामिव, साक्षादागतां प्रत्यक्षमुपयाताम्, विषमबाणकेलीमिव कन्दर्पक्रीडामिव, तरुणीं नवयौवनाञ्जसिनीम्, रमणीजनचूडामणिं वनिताकुन्दशिरोरत्नम्, पद्मामिति चापत्, सखीजनः सहचरी-समूहः, वेदिकामध्ये वितर्दिकामध्ये विलसिता शोभिता या मणिपट्टिका रत्नपीठिका ताम्, अध्यासीनस्याधिष्ठितः, कामदेवस्य मदनस्य कामदेवपदवीधरस्य जीवन्धरस्येति वाचत्, परिसरं समीपम्, शनैः शनैर्मन्दं मन्दम्, प्रापयामास समानिनाय । तदनु तदनन्तरम्, सकलनृत्याणां निखिलवादिप्राणां स्वनितानि शब्दास्तेषु, मुखरितं वाचालितं दिगन्तरं काष्ठास्तरालं यैस्तेषु, मन्त्रविदां मन्त्रज्ञानाम्, वचनेषु शब्देषु, व्याजम्भमाणेषु वर्धमानेषु, वेदिकामभितो वितर्दिकां परितः, मङ्गलमणिदीपेषु मङ्गलोद्देशकरनमर्दीपेषु, देदीप्यमानेषु नितरां प्रकाशमानेषु, पूज्यमानेष्वर्चमानेषु हव्यवाहेषु पावकेषु, जाज्वल्यमानेषु सातिशयं ज्वलन्सु, पुरन्धीजनेषु वनितासमूहेषु, परिणयमङ्गलस्य विवाहमङ्गलस्य दर्शनकुतूहलेन विलोकनकौतुकेन विभूतानि विस्फारितानि नयनानि लोचनानि येषां तथाभूतेषु, परिपत्परिकरेषु सभापरिजनेषु जनितं सस्रप्यादितं संभर्दनं व्यामर्दो यैस्तेषु, पार्थिवेषु नृपेषु, निजभुजाङ्गदामां स्वकीयबाहुकेयूराणां परस्परसङ्घर्षेण मिथः संघट्टनेन विगलन्ति पतन्ति यानि कनकशकलानि सुवर्णलम्पटानि तेषां व्याजेन दग्धेन, बाहुप्रतापकणाम् भुजनेजाञ्जान्, किरस्तिव्य प्रक्षिपस्तिव्य सत्सु, शुभे कल्याणास्पदे, मुहूर्ते समये, प्राप्ते च समागते च सति, जीवन्धरस्वामी सख्यन्धराङ्गजः, धनपतिनरपतिना धनपत्त्वनिधानभूपालेन, वारिधारापुरस्सरं जलधारासहितं यथा स्वास्तथा, प्रतिपादितां पद्माम्, तिलोत्तमायाः सुता तां तिलोत्तमापुत्रीम्, पद्मामेत-पद्माम्, पाणीं कदे, जग्राह स्वीचकार, तस्याः पाणिग्रहणं चकारेति भावः ।

प्राप्येति—कुरुवंशकेतुर्जीवन्धरः, अर्धम्भ तद् राज्यन्वेत्त्वर्धराज्यं राजवार्धम्, कन्दर्पस्य कामस्य साम्राज्यरमा साम्राज्यकर्मिस्ताम्, पद्माम् धनपतिसुताम्, प्राप्य, प्रमोदकल्लोलपरम्पराणामानन्दतरङ्ग-श्रेणीनाम्, आघ्रातेव संघट्टनेन हृष्यद्विकसत् हृद्याम्बुजं विस्तारविन्दं यस्य तथाभूतः, अभूत् बभूव ॥ ४६ ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये

पद्मालम्भो नाम पञ्चमो लम्भः ।

१ मदनतां व० । २ केलीकरिणीमिव तरुणीजन-व० । ३ दिगन्तेषु व० । ४ विस्मृत व० ।

षष्ठो लम्भः

पद्मां पयोधरभरानतगात्रवल्ली

पद्माननां कुरुवरो रमयंश्चिराय ।

तद्भासुभिर्गुणमणीकुलरोहणैस्तै-

द्वात्रिंशता प्रतिदिनं परिपूज्यते स्म ॥ १ ॥

कदाचित्कुरुवीरस्य सकलभूतसन्तापनाशनं निखिललोकेदेदीप्यमानं भुजप्रतापमभिवीक्ष्य लज्जयेव संहृतनिजप्रतापे, स्वैराभिसारनिरोधजनितक्रोधानां बन्धकीनामारक्तकटाक्षच्छटाभिरिव संहृतनिजकरे समानीतपद्मिनीहृदयानुरागपरम्पराभिरिव कुङ्कुमसञ्छायमण्डले दिनकरे चरम-शिखरिशेखरकनककलशाराङ्गाकरे, सायन्तनसुगन्धिशीतलमन्दपवनलोलितललितलताङ्गुलितया-ह्वयद्भय इव वनविटपिम्ब्यो व्याकुलारावव्याजेन प्रत्युत्तरमभिधाय धावनव्यासङ्गेषु विहङ्गेषु, सहस्रपत्रेषु सहस्रकरकिरणान्कमेण निमीलदेकैकदलैर्गणयत्स्विव मुकुलीभवत्सु, सिन्दूरच्छविबन्धुरे सन्धारारगे वरुणदिशि विजृम्भिते, आविर्भवतिमिरनिकरबीजेष्विव बम्भरेषु पद्माकरं विहाय कुमुदाकरमाक्रमत्सु, ध्वान्तकदम्बमुदजृम्भत ।

पद्मामिति—पयोधरभरेण वधोजभरेणानता समानन्ना गात्रवल्ली शरीरलता यस्यास्ताम्, पद्माननां कमलमुलीम्, पद्माभेतस्मान्नी स्वभाष्याम्, चिराय चिरकालेन, रमयन् क्रीडयन्, कुरुवरो जीवन्वरः, गुणा एव मण्यो रत्नानि तेषां कुलं समूहस्तस्य रोहणा विदूरगिरयस्तैः, रोहणगिरौ रत्नानि समुपघन्न इति प्रसिद्धिः, तैः प्रसिद्धैः द्वात्रिंशता द्वात्रिंशत्संख्याकैः, तस्या भासरस्तैः तर्दावसहोदरैः, प्रतिदिनं ग्रन्थहम्, परिपूज्यते स्म । कर्मणि प्रयोगः । बसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १ ॥

कदाचिदिति—कदाचिजानुचिन्, कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य, सकलभूतानां निखिलप्राणिनां संतापनाशनं सन्तापापहारकम्, निखिललोके समप्रसंसारे देदीप्यमानं पुनःपुनरतिशयेन वा प्रकाशमानम्, भुजप्रतापं बाहुतेजः, अभिवीक्ष्य विलोक्य, लज्जयेव प्रपद्येव, संहृतः संकोचितो निजप्रतापः स्यतेजो येन तथाभूते, स्वैराभिसारस्य स्वच्छन्दाभिगमनस्य निरोधेन निवारणेन जनितः समुत्पन्नः क्रोधो कोपो यासां तासाम्, बन्धकीनां कुलदानाम्, आरक्ता लोहितवर्णा याः कटाक्षच्छटा अपाङ्गपङ्कजस्ताभिरिव, संहृताः संकोचिता निजकराः स्वकिरणा यस्य तस्मिन्, समानीतः समादाय सहानीतः पद्मिनीनां यो हृदयानुरागश्चित्प्रीति-स्तस्य परम्पराः सन्ततयस्ताभिरिव, कुङ्कुमसञ्छायं कारमारकल्पं मण्डलं बिम्बं यस्य तस्मिन्, दिनकरे सूर्ये, चरमशिखरिणोऽस्ताचलस्य शेखरे शृङ्गे कनककलशस्य काञ्चनकुम्भस्य शङ्काकरः सन्देहोत्पादकस्तथा भूते सति, सायन्तनः सायंकालिकः सुगन्धिः सुरभिः, शीतलः शिशिरो मन्दो भन्धरश्च यः पवनो वायुस्तेन लोलिताङ्गुलिता ललिता मनोहरा लता एव शाखा एवाङ्गुल्यः क्रशशाखा तेषां तेषां भावस्तथा तथा, आह्वयद्भय इवाकारयद्भय इव, वनविटपिम्बः काननतल्पः, व्याकुलआसावारावञ्जिति व्याकुलारावो म्वप्रता-पूर्णशब्दस्तेषां व्याजेन दम्भेन, प्रत्युत्तरं 'वयमागच्छामः' इति प्रतिजवपम्, अभिधाय निगद्य, धावने वेगे-नाभियाने व्यासङ्ग आसक्तिर्वेषां तेषु, विहङ्गेषु पक्षिषु सत्सु, सहस्रपत्रेषु कमलेषु, क्रमेण क्रमशः, निर्मालन्ति सङ्कोचन्ति यानि एकैकदलानि एकैकपत्राणि तैः, सहस्रकरस्य सूर्यस्य किरणा मधुखास्ताम्, गणयत्स्विव संलघानं कुर्वन्स्विव, मुकुलीभवत्सु निमीलत्सु, सत्सु, सिन्दूरच्छविरेव नागसम्भवकाम्तिरिव बन्धुरो मनोहर-स्तस्मिन्, सन्धारारगे वित्प्रसूलोदितिम्नि, वरुणदिशि परिचमकाहायाम्, विजृम्भिते वृद्धिङ्गते सति, आविर्भवत्प्रकटीभवन्वस्तिमिरनिकरो ध्वान्तसमूहस्तस्य बीजेष्विव, बम्भरेषु अमरेषु, पद्माकरं कमलाकरं,

लोकदीपे रबी लोकगृहमाभास्य निर्वृते ।
तत्कज्जलमिषानीलं तमोवृन्दमजायत ॥ २ ॥
संदष्टं विसमुत्सृज्य चक्रद्वन्द्वेन मूर्च्छता ।
परिवृतमुखाब्जेन तूर्णं विजघटे तदा ॥ ३ ॥

दिनमणिधिरहेण व्याकुलाङ्गी नभःश्री-
स्तिमिरनिकरदम्भात्तूर्णमाकीर्णकेशा ।

उड्डमणिगणलक्ष्याद्भ्रुविन्दून्धधाना
रमणविपदि रेजे रोदनं तन्वतीव ॥४॥

तमःशबरसंरुद्धां यामिनीं निजवल्लभाम् ।
वीक्ष्य कोपादिवाताम्रः शशी पूर्वाद्रिमानशे ॥५॥

तदनु निशाकरं पुरन्दरदिशाविशालनयनामुखचुम्बनचतुरमालोक्येव पुरतरूपेषु कान्ता-
मुखचुम्बनपरेषु, शशधरकरस्पर्शनविद्वुतशशिकान्ततलमालक्ष्येव युवतीषु दक्षितकरस्पर्शमात्रेण
द्रवन्तीषु, तत्क्षणमुद्वेलजलनिधिमुद्रीक्ष्येव समुल्लसदुल्लोलकल्लोले कामार्णवे, सरसीसमुद्भूतसरोजे-
ष्विव कुलटाजनलपनतटेषु मुकुलितेषु, क्रमेण नृपमन्दिरे निद्राणे निखिलजने, केनाप्यनुपलक्षितः
कुरुवीरः पुरान्निश्चक्राम ।

विहाय त्यक्त्वा, कुमुदाकरं कैरवकासारम्, आकामसु समागच्छन्सु ससु, ध्वान्तकदम्बं तिमिरसमूहः
उदजृम्भत ववृषे ।

लोकदीप इति—लोकस्य जगतो दीपः प्रदीपस्तस्मिन्, रबी सूर्ये, लोक एव गृहं लोकगृहं
तम्, आभास्य प्रकारस्य, निर्वृते निर्गते सति, तत्कज्जलमिव तदायाजनमिव, आनीलमाषणम्, तमो-
वृन्दं ध्वान्तसमूहः, अजायत समुत्पादि । रूपकोट्ये ॥ २ ॥

संदष्टमिति—संदष्टं दन्तान्तर्धारितम्, विसं मृणालम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा, मूर्च्छता विचेतनीभवता,
परिवृष्टं विसुखीभूतं मुखाब्जं बदनकमलं यस्य तथाभूतेन, चक्रद्वन्द्वेन रथाङ्गयुगलेन, तदा सायम्, तूर्णं
शांघ्रम्, विजघटे विषटितम् ॥ ३ ॥

दिनमणिधिरहेणेति—दिनमणेः सूर्यस्य धिरहो विप्रलम्भस्तेन, व्याकुलं व्यग्रम् अथ च विभिः
पक्षिमिराकूलमार्काणम्, अङ्गं शरीरं यस्याः सा, तिमिरनिकरस्य ध्वान्तसमूहस्य दम्भाद् व्याजात्, तूर्णं
क्षिप्रम्, आकीर्णाः समन्ताद्दिक्षिणाः केशाः कषा यस्याः सा, उड्डनि मणिगणा इवेत्युड्डमणिगणास्तेषां लक्ष्याद्
व्याजात्, अश्रुविन्दून् बाष्पसीकराद्, धधाना धरन्ती नभःश्रीर्गगनलभ्याः, रमणविपदि वल्लभविपत्तौ,
रोदनमाक्रन्दनम्, तन्वतीव विस्तारयन्तीव, रेजे शुरुभे । उत्प्रेक्षालङ्कारः । मालिनीच्छन्दः ॥ ४ ॥

तमःशबरसंरुद्धामिति—शशी विधुः, निजवल्लभां स्वप्रेवर्त्ताम्, यामिनीं रजनीम्, तम एव ध्वान्त-
मेव शबरं निषादस्तेन संरुद्धां निरुद्धगमनाम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, कोपादिव क्रोधादिव, आताम्र आरक्तवर्णः
सन्, पूर्वाद्रिं पूर्वशैलम्, आनशे व्याप, तत्राधिरुद्धो बभूवेति भावः । उत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, निशाकरं चन्द्रमसम्, पुरन्दरदिशैव प्राण्येव विशालनयना दीर्घां
तस्या मुखस्य बदनस्य चुम्बने चतुरं विदग्धम्, आलोक्येव दृष्ट्वेव, पुरतरूपेषु नगरयुवसु, कान्तामुखानां
वनितावदनानां चुम्बनेषु धरास्तःपरास्तेषु ससु, शशधरकरस्य चन्द्रकिरणस्य स्पर्शेन संसर्गेण विद्वुतं
कृतजलविमोचनं चक्षुशिकान्ततलं चन्द्रकान्तोपलसलं तत्, आलक्ष्येव विलोक्येव, युवतीषु तरुणीषु, दक्षि-
तस्य यस्याः करस्पर्शमात्रेण इस्तस्पर्शमात्रेण, द्रवन्तीषु द्रवीभूतासु सतीषु, तत्क्षणं तत्कालम्, उद्वेलमासी
जलनिधिश्च तं वेलोक्यान्तसागरम्, उद्वीक्ष्येव विलोक्येव, कामार्णवे मदनसिन्धौ, समुल्लसन्तः समुच्छलन्त
उल्लोकावपलतराः कल्लोकास्तरङ्गा यस्य तथाभूते सति, कुलटाजनलपनतटेषु स्वैरिणीजनवचनतटेषु
सरसीसमुद्भूतसरोजेष्विव कासारोत्पलकमलेष्विव, मुकुलितेषु विनीकितेषु, ससु, क्रमेण क्रमशः, नृपमन्दिरे

गव्यूतिकाः काश्चिद्वृत्तस्य दूरं गतस्य सत्यन्धरभूपसूनोः ।
 शङ्कावधूट्या हृदयाद्रतायाः सहायतां प्राप निशा किलैषा ॥६॥
 पद्मापि कान्तविरहाम्बुधिमध्यभागे

सन्तापवाडवहुताशनकीलर्लाडे ।

कन्दर्पनक्रकलिते कलकण्ठगान-

कोलाहले खलु ममज्ज चिरादपारे ॥७॥

लोकपालजनाः केचिच्चतुर्दिक्षु गवेषिणः ।

प्राज्ञा अपि कुमारस्य नाज्ञासिचुरिहागतिम् ॥ ८ ॥

तत्र तत्र तीर्थस्थानानि याजंयाजं सत्वरं गत्वरः कुरुवीरः, कचन वासःसमासकतापसकुल-
 कृष्यमाणतस्त्वक्कर्मरारावमुखरम्, कचित्पाषण्डिषण्डकरमण्डितकमण्डलमुखनैर्भरजलपुरणजनित-
 कलकलशब्दशोभितम्, कुत्रचिद्वालकत्रुटितोष्णितमौञ्जीमेखलाबिक्कीर्णम्, कुत्रचन कुमारिकापूर्य-
 माणबालवृत्तालबालम्, कचन काषायवसनसेचनलोहितायमानसरोजलम्, कचन संसिक्तवल्कल-
 शिखानिर्गलत्पयोधारारेखाञ्चितम्, कचन चमूरुचर्मनिर्मितासनासीनजपपरजनसकुलम्, कुत्रचित्-

नरेन्द्रनिकेतने, निखिलजने समस्तलोके, निद्राणे गृह्णातस्वापे सति, केनापि जनेन अनुपलक्षितोऽनवलोकितः,
 कुरुवीरो जीवन्धरः, पुराजगरात्, निरचक्राम निर्जगाम ।

गव्यूतिका इति—कारिचद् गव्यूतिकाः कतिचित् क्रोशाद्, अर्थात् समुल्लङ्घ्य, दूरं विप्रकृष्टम्,
 गतस्य यातस्य, सत्यन्धरभूपसूनोः, सत्यन्धरधरार्थाशुपुत्रस्य जीवन्धरस्येति यावन्, हृदयाच्चेतसः, गतायाः
 प्रयातायाः, शङ्कावधूट्याः भीतितरुण्याः, सहायतां मित्रतां सहगामितामिति यावत्, एषा निशा इयं
 रजनी, प्राप लब्धवती, किलेति वाक्यालङ्कारे । जीवन्धरस्य हृदयाद् राजपुरुषोपरोधर्भातिर्गता रात्रिरच
 समासेति भावः ॥ ६ ॥

पद्मार्पति—पद्मापि जीवन्धरजायापि, संताप एव दुःखमेव वाडवहुताशनकीला वडवानलज्वाला-
 स्तैर्लाडो न्यासस्तस्मिन्, कन्दर्प एव काम एव नक्रो मकरस्तेन कलितः सहितस्तस्मिन्, कलकण्ठगानमेव
 कमनीयकण्ठध्वनिरेव कोलाहलो गञ्जितं यस्मिस्तस्मिन्, अपारेऽनवसाने, कान्तविरह एव वल्कलविप्रलम्भ
 एवाग्बुधिमध्यभागः सागरमध्यप्रदेशस्तस्मिन्, खलु निरचयेन, चिरात् दीर्घकालाय, ममज्ज निमग्ना ।
 रूपकालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

लोकपालजना इति—चतुर्दिक्षु चतुःकाष्ठासु, गवेषिणोऽन्वेषिणः, केचिकेऽपि, लोकपालजना राज-
 पुरुषाः, प्राज्ञा अपि मेधाविनोऽपि सन्तः, कुमारस्य जीवन्धरस्य, इह वने, आगतिमागमनम्, न अज्ञासिपुर्न
 जानन्ति स्म ॥ ८ ॥

तत्र तत्रेति—तत्र तत्र तेषु तेषु स्थानेषु, तीर्थस्थानानि तीर्थचेत्राणि, याजं याजं यद्वा यद्वा, सत्वरं
 शीघ्रम्, गत्वरो गमनशीलः, कुरुवीरो जीवन्धरः, तपोवनं तापसारण्यम्, ददर्श बिलोक्यामास, अथवा
 तदेव तपोवनं विशेषयति—कचन कुत्रचित्, वासःसु वस्त्रेषु समासका लीना ये तापसाः साधवस्तेषां कुलं
 समूहस्तेन कृष्यमाणा वास्तरुवचो वृक्षवल्कलास्तासां मर्मरारावेण मर्मरशब्देन मुखरं वाञ्छालम्, कचि-
 त्कुत्रचित्, पाषण्डिषण्डस्य साधुसमूहस्य करमण्डिता हस्तशोभिता ये कमण्डलवः कुण्डवस्तेषां मुखेण्यप्र-
 भायेषु नैर्भरजलपुरणेन स्रोतःसम्बन्धितसिलसंभरणेन जनितः समुत्पन्नो यः कलकलशब्दोऽप्यकण्ठनि-
 विशेषस्तेन शोभितं समुद्रासितम्, कुत्रचित्कचन, बालककुलस्य शिशुसमूहस्य त्रुटितोष्णितम् सण्डितत्यक्ता
 वा मौञ्जीमेखला दर्मरशानास्तामिर्विकीर्णं न्यासम्, कुत्रचन कचचित्, कुमारिकाभित्तापसबालिकाभिः पूर्वमाणा
 त्रिभमाणा बालवृत्ताणां लघुतरुणामालबाला भावापा यस्मिस्तत्, कचन कुत्रचित्, काषायेण रक्तं काषायं
 तच्छ तद्दसनं चेति काषायवसनं तस्य सेचनं समुच्यं तेषां लोहितायमानं रक्तीभवत् सरोजलं कासारतीर्थं
 यस्मिस्तत्, कचन कुत्रचित्, संसिक्तः समुचिता ये वल्कला वृक्षवल्कलेषां शिखाम्बोऽग्रभागोम्बो निर्गलस्यः

स्वर्गकोटसंसकरीयाकच्छटायमानजटापटलधारितया परितो देदीप्यमानपावकप्रस्तुतधूमरेखा-
लिङ्गितैरिवोर्ध्वप्रसारितभुजदण्डैः पञ्चाग्निमध्यतपःप्रचण्डैस्तापसैर्मण्डितम्, कचन तत्पत्नीजनक्रिय-
माणनीवारपाकम्, क्वचित्तत्पुत्रच्छिद्यमानार्द्रसमित्समाकुलम्, तपोवनं ददर्श ।

असत्तपो बौध्य कुरुप्रवीरः कृपानटीताण्डवरक्वचित्तः ।
अबोधयत्ताञ्जिनधर्मसारमुपेक्षते कः पततो निकूपे ॥ ६ ॥
तण्डुलस्य विरहे जलानलाद्यागमेऽपि सफलो न हि पाकः ।
तस्त्वबोधविगमे तथा तनोर्दण्डनेन सफला न तपस्या ॥ १० ॥
मुधा जटाजूटयुता हि यूथं निटालदेशे तपनेन तप्ताः ।
बुधास्तपो हिंसनजुष्टमेतत्कर्तुं सदा नार्हथ निष्कलत्वात् ॥ ११ ॥
जटालानां जलान्ते वो जटालम्ना हि जन्तथः ।
पर्यताम्नी प्युताः परचाक्षरयन्ति बहवः क्षणान् ॥ १२ ॥
तस्मादिदं क्लिष्टतपो विहाय नैर्मन्थ्यरूपं परमं भजेत ।
यस्मिन्सदा सन्निहिता जिनाङ्घ्रिभक्त्यान्विते शाश्वतमुक्तिलक्ष्मीः ॥ १३ ॥

पतन्वो याः पयोधारा जलधारास्तासां रेखाभिलेखाभिरङ्कितं शोभितम्, कचन कुत्रचित्, चमूढधर्मणा
शाद्वूलत्वा निमित्तानि रञ्जितानि यान्धासनानि तेष्वार्सानाः समुपविष्टा ये उपपरजना ध्यानावसकपुरुषास्तैः
संकुलं व्याप्तम्, कुत्रचित् क्वचित्, स्नानकालेऽभिषेकसमये संसक्ताः संलग्ना ये शैवाला जलनीलीलतास्तेषां
छटायमानं समूह इवाचरद् यद् जटापटलं जटासमूहस्तस्य धारितया धारकत्वेन, परितः समन्तात्, देदी-
प्यमानाज्जाज्वल्यमानापावकादनलाप्रस्तुता विस्तृता या धूमरेखा धूमलेखास्ताभिरालिङ्गितैरिव समारिलिष्टैरिव
ऊर्ध्वप्रसारिता उन्नमिता भुजदण्डा बाहुदण्डा वैस्तैः, पञ्चाग्नीनां मध्ये वसतस्तेन प्रचण्डास्तीक्ष्णास्तैः, तापसै-
स्तपस्त्रिभिः, मण्डितं शोभितम्, कचन कुत्रचित्, तेषां तापसानां पत्नीजनैर्नितासमूहैः क्रियमाणो विधीय-
मानो नीवारपाको वन्यव्राह्मिपचनं वस्मिस्तत्, क्वचित् कचन, तत्पुत्रैस्तापसतनवैरिच्छिद्यमानानिर्मिद्यमाना-
भिरार्द्रसन्निराद्धैः समाकुलं व्याप्तम्, तपोवनं ददर्शेति क्रियासम्बन्धः ।

असत्तप इति—कृपानद्या दयानतं कथा यत्ताण्डवं नटनं तस्य रङ्गो नृत्यभूमिरिच्छतं मानसं यस्य
तथाभूतः, कुरुप्रवीरो जीवन्धरः अस्मिन्ध्याभूतम्, तपस्तपश्चरणम्, बोध्य दृष्टा, तान् तापसान्, निज-
धर्मस्य सारस्तं जिनेन्द्रधर्मसर्वस्वम्, अबोधयद् अबगमयामास, निकूपे प्रह्वौ, पततः स्वगतो जनान्, कः
किन्नामा दयालुः, उपेक्षते उपेक्षितान् कुरुते, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

तण्डुलस्येति—तण्डुलस्वाद्यतानाम्, विरहेऽभावे, जलानलादीनां तोषाग्निप्रभृतीनामागमः समु-
पलभस्तस्मिन्, सत्त्वपि, यथा येन प्रकारेण, पाक बोधनपचनक्रिया, सफलः सार्थकः, न हि भवति न खलु
जायते तथा तेन प्रकारेण तत्त्वबोधविगमे तत्त्वज्ञानाभावे, तनोः शरीरस्य, दण्डनेन नियन्त्रणेन, तपस्या
तपश्चर्षा, सफला सार्थका, न नो भवतीति शेषः । स्वागतारथोद्धतयोः सम्मिश्रणाद्युपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

मुग्धेति—जटाजूटयुताः प्रवृद्धपरुषकेशसमूहयुक्ताः, निटालदेशे भालप्रदेशे, तपनेन सूर्येण, तप्ता
उष्माकृताः, यूथं भवन्तः, हि निरक्षयेन, मुधा व्यर्थाः, स्येति शेषः । हे बुधा विद्वान्सः, सदा सर्वदा
इहलोके परलोके चेति वाक्त्, निष्कलत्वात् निरर्थकत्वात्, हिंसनजुष्टं हिंसोपेतम्, एतत् साग्रसं क्रिय-
माणम्, तपस्तपश्चरणम्, कर्तुं विधातुम्, नार्हथ न योग्याः स्थ । उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

जटालानामिति—हि निरक्षयेन, जलान्ते जलमध्ये, जटालानां जटायुक्तानाम्, वो युष्माकम्,
जटालम्नाः प्रवृद्धपरुषकेशसमूहनिबन्धाः, बहवो भूयांसः जन्तवो जीवाः, अम्नी बह्वी, प्युताः पतितः, पश्चात्
अनन्तरम्, क्षणादधिरम्, अरयन्ति त्रियन्ते, इति परचत विलोकयत ॥ १२ ॥

तस्मादिदमिति—तस्मात्कारणात्, इदं क्रियमाणम्, क्लिष्टतपः केवलदुःस्वकर्तपरश्चरणम्, विहाय
स्वकत्वा, चरमं श्रेष्ठम्, नैर्मन्थ्यरूपं दिवाभ्यर्मुद्राम्, भजेत सेवेत । जिनाङ्घ्रिभक्त्या जिनेन्द्रचरणानुरागाति

इत्यादिप्रकारेण मुख्यङ्गनासंगमचाटुवचनायमानेन संसारविशङ्ककषाटविघटितपटुकु-
ञ्जिकाभूतेन धर्मघण्टापथप्रतीहारप्रवेशप्रतीहारायितेन निजगम्भीरवचनगुणेन संभावितानसन्मा-
र्गलङ्घनजङ्गलासन्मार्गाक्रमणप्रवणान्कतिपयतापसानबलोक्य स्तोकेतरसंतोषसंबलितमानसः कुरुकु-
लोत्तंसः, तद्वनाभिर्गत्य, निसर्गैरुचिरं नगरप्रमुखै रौचितमपि नरोचितं सर्वोत्तरमपि नाम्ना दक्षिणं
देशमासाद्य, क्षेमपुरोपवनमध्यवाभास्यमानं घनमण्डलमध्यशोशुभ्यमानरविबिम्बसमानमत्युन्न-
तप्रमाणमपि भगवतो विमानमवालोकत ।

अभ्रंलिहाप्रै रविदीप्रकूटैः सहस्रसंख्यैर्नवरत्ननद्यैः ।

संलक्ष्यते यः फणिराडिबोचन्पाताललोकात्फणरज्जुष्टः ॥ १४ ॥

यत्कूटलम्ना स्फुटतारकालिः सुमाबलिश्चाभरलोकवृष्टया ।

विभिद्यते षट् चरणैर्विलोर्गैर्गन्धान्वितैर्मङ्कृतमञ्जुगानैः ॥ १५ ॥

मन्दमारुतविधूतकेतनो यः सुरासुरगणं समन्ततः ।

आह्वयन्निव विभाति सन्ततं वन्दनाय विततेन बाहुना ॥ १६ ॥

शयेन, अन्विते सहिते, यस्मिन् नैर्ग्रन्थरूपे, शारवतमुक्तिलक्ष्मीरविनरवरमोक्षार्थाः, सदा सर्वदा, सन्निहिता
निकटस्था, वर्तत इति शेषः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥१३॥

इत्यादिप्रकारेणेति—इत्यादिप्रकारेण पूर्वोक्तप्रकारेण, मुख्यङ्गनाया निर्घृतिलक्षणायाः सङ्गमे समागमे
चाटुवचनायते प्रियवचनमिवाचरतीति मुख्यङ्गनासङ्गमचाटुवचनायमानस्तेन, संसार आजवज्रव एव विशङ्क-
कषाटौ विशालकषाटौ तयोर्विघटिते समुदाटने पटुकुञ्जिकाभूतेन दक्षकुञ्जिकास्वरूपेण, 'कषाटश्च कषाटश्च त्रिवु स्या-
दरं न ना' इति वाचस्पतिः, धर्मस्य घण्टापथो राजमार्ग इति धर्मघण्टापथस्तस्य प्रतीहारो द्वारं तस्मिन् प्रवेशो
ऽन्तर्यामं तस्मिन् प्रतीहारायितेन द्वारपालवदाचरता 'दर्शधन्वन्तरो राजमार्गां घण्टापथः स्मृतः' इति चाणक्यः,
निजगम्भीरवचनगुणेन स्वकीयप्रगल्भवचनमाहात्म्येन, सम्भावितान् सम्मानितान्, असन्मार्गस्य मिथ्या-
मार्गस्य लङ्घनेऽतिक्रमणे जङ्गला अतिजवास्तान् 'जङ्गलाऽतिजवस्तुल्यां' इत्यमरः, सम्मार्गस्य सत्यथस्या-
क्रमणे प्रवेशे प्रवणा निपुणास्तान् कतिपयतापसान् कतिचित्तपस्विनः, अवलोक्य दृष्ट्वा, स्तोकेतरेण भूयसा
सन्तोषेण मुत्सेन सम्बलितं सहितं मानसं चित्तं यस्य सः, कुरुकुलोत्तंसः कुरुवंशाभरणं जीवन्धर इति यावत्,
तद्वनात्काननान्, निर्गत्य बहिरागत्य, निसर्गैरुचिरं स्वभावसुन्दरम्, नगरप्रमुखैः प्रधाननगरैः, रौचितमपि
शोभितमपि, न रौचितं न शोभितमिति विरोधः पक्षे नराणां मनुष्याणामुच्चितो निवासयोग्यस्तमिति परिहारः,
सर्वेभ्यो निखिलेभ्य उत्तर उत्तरदिक्स्थ इति सर्वोत्तरस्तथाभूतमपि, नाम्ना नामधेयेन दक्षिणं दक्षिणदिक्स्थित-
मिति विरोधः पक्षे सर्वोत्तरमित्यस्य सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः, देशं जनपदम्, आसाद्य प्राप्य, क्षेमपुरस्य तन्नाम-
नगरस्योपवनमध्येऽधिक्राडोद्यानं वाभास्यमानमतिशयेन शोभमानम्, घनमण्डलमध्ये मेघसमूहमध्ये शोशुभ्य-
मानमतिशयेन आजमानं षट् रविबिम्बं सूर्यमण्डलं तेन समानं सदृशम्, अत्युन्नतं प्रमाणं यस्य तथाभूतमपि
श्रेष्ठतरप्रमाणसहितमपि, भगवतो जिनेन्द्रस्य, विमानं मानरहितमिति विरोधः, पक्षे विशिष्टगृहम् 'विमानो
व्योमयाने च सार्वभौमगृहेऽपि च' इति मेदिनी, अवालोकत दर्श ।

अभ्रंलिहाप्रैरिति—यो विमानः, अभ्रंलिहाप्रैर्बनस्पतिशिरोभिः, नवरत्ननद्यैर्नृतनमणिलक्षितैः सहस्र-
संख्यैर्दशशतसंख्याकैः, रविदीप्रकूटैर्भास्करभास्वरशिखरैः पाताललोकाद् रसातलाद्, उद्यन् उद्गच्छन्, फण-
रज्जुष्टो मूर्धमणिलेखितः फणिराडिव नागराज इव संलक्ष्यते इत्यते ॥१४॥

यत्कूटलम्नेति—यस्य कूटेषु शिखरेषु लग्ना समासक्ता, स्फुटतारकाणां प्रकाशितनक्षत्राणामालिः
पङ्क्तिः, अमरलोकवृष्ट्या देवलोकवर्षणेन, सुमाबलिश्च पुष्पसमूहश्च, विलोर्गैर्घण्टैः, गन्धान्वितैर्गन्धसहितैः,
मङ्कृतमञ्जुगानैर्मङ्कृतमनोहरमार्गैः, षट् चरणैर्ब्रह्मरैः, विभिद्यते पृथक्क्रियते । स्फुटतारकालिः षट्पदरहिता
सुमाबलिश्च तत्सहिता बभूवोति भावः ॥१५॥

मन्दमारुतेति—समन्ततो विध्वक्, मन्दमालेन मन्थरवचनेन विधूतानि केतवानि यस्य तथा-

तादृक्षः सकललोकलोचनासेचनकं घटितकवाटकं श्रीविमानमालोक्यातिसंतोषविस्मयाभ्यां परवशो दिनेश इव सुराचलं प्रदक्षिणीकृत्य कृत्यविदामग्रणीः कुर्वंशमणिरेवं स्तोतुमारंभे ।

भवभरभयदूरं भावितानन्दसारं

धृतविमलशरीरं दिव्यवाणीविचारम् ।

मदनमदविकारं मञ्जुकारुण्यपूरं

श्रयत जिनपधोरं शान्तिनाथं गभीरम् ॥ १७ ॥

यस्याशोकतरुर्विभाति शिशिरच्छायाः श्रितानां शुचं

धुन्वन्सार्थकनामधेयगरिमा माहात्म्यसंवादकः ।

यं देवाः परितो वचर्षुरमितैः फुल्लैः प्रसूनोच्चरैः

कल्याणाचलमन्ततः कुसुमिता मन्दारवृक्षा यथा ॥ १८ ॥

सकलवचनभेदाकारिणी दिव्यभाषा

शमयति भवतापं प्राणिनां मङ्गु यस्य ।

अमरकरविधूतआमराणां समूहो

बिलसति खलु मुक्तिश्रीकटाक्षानुकारी ॥ १९ ॥

भूतो यां विमानः, वन्दनाय वन्दनप्रयोजनाय, विततेन विस्तारितेन, बाहुना भुजेन, समस्तं सर्वदा सुरासुर-
गगं देवदानववृन्दम्, आङ्गयञ्जिवाकारयन्निव, विभाति शोभते ॥ १६ ॥

तादृक्षमिति—तादृक्षं तथाविधम्, सकललोकलोचनानां निखिलनरनयनानामासेचनकमनुसिद्धम्, 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इत्यमरः, घटितकवाटकं मेलिताररकम्, श्रीविमानं श्रीभगवद्गृहम्, आलोक्य दृष्ट्वा, अतिमन्तोषविस्मयाभ्यां सन्तोषातिशयाश्चर्याभ्याम्, परवशः परतन्त्रः, दिनेशः सूर्यः सुरासुरचल-
मिव सुमेरुशैलमिव, प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्य, कृत्यविदां कार्यज्ञानाम्, अग्रणीः प्रधानः, कुर्वंशमणिः कुर्वंश-
रवं जीवन्धर इति यावन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, स्तोतुं स्तुतिं कर्तुम्, आरंभे प्रारब्धवान् ।

भवभरेति—अये लोकाः ! भवभराणां पर्याप्तसमूहानां अयेन भीत्या दूरं विप्रकृष्टम्, भावित
आनन्दसारो यस्य तम् अनुभूतानन्दनरवम्, धृतं विमलं समुज्ज्वलं शरीरं येन तम्, दिव्यवाण्या दिव्यध्वने-
विचारो यस्य तम्, मदनमदविहारं कन्दर्पद्वपापहारकम्, मञ्जुकारुण्यपूरं मनोहरदवालुताप्रवाहम्, जिनप-
श्चासौ धीरश्चेति जिनपधोरस्तं जिनेन्द्रधीरम्, गम्भारं धैर्योपेतम्, शान्तिनाथं षोडशार्थार्थकरम्, श्रयत सेवध्वम् ।
मालिनीच्छुन्दः ॥ १७ ॥

यस्याशोकतरुरिति—यस्य भगवतः, शिशिरा शीतला छायानातपो यस्य सः, श्रितानां तलं
प्राप्तानाम्, शुचं शोकम्, धुन्वन् दूरं कुर्वन्, सार्थकोऽन्वर्थो नामधेयस्य नाम्नो गरिमा गौरवं यस्य सः,
माहात्म्यस्य लोकोत्तरप्रभावस्य संवादकः सूचकः, अशोकतरुरेतन्नामा वृक्षः, विभाति शोभते । यं भगवन्तम्,
परितः समन्तात् देवा अमराः, कल्याणाचलमन्ततः सुमेरुगिरिम् परितः, कुसुमिताः पुष्पिताः मन्दारवृक्षा
यथा पारिजाततरवो यथा, अमितैरसंख्यैः, फुल्लैर्विकसितैः, प्रसूनोच्चरैः पुष्पसमूहैः, वचर्षुः वर्षन्ति स्म ।
उपमालङ्कारः । शार्दूलविकीर्णितं वृक्षम् ॥ १८ ॥

सकलवचनभेदेति—सकलवचनभेदानां निखिलभाषाणामाकारः संस्थानमिति सकलवचनभेदाकारः
सोऽस्ति यस्यां सा सकलवचनभेदाकारिणां सर्वभाषास्वभावेत्यर्थः, यस्य भगवतः, दिव्यभाषा दिव्यध्वनिः,
प्राणिनां लोकानाम्, भवतापं संसारसन्तापम्, मङ्गु शीघ्रम्, शमयति दूरीकरोति । अमरकरैर्निक्षिप्य-
पाणिभिर्विधूतः कम्पित इत्यमरकरविधूतः, मुक्तिश्रिया मोक्षलक्षणाः कटाक्षान्केरावनुकोठीति मुक्ति-
श्रीकटाक्षानुकारी, आमराणां वाक्यव्यवधानाम्, समूहः समुदायः, खलु निश्चयेन, बिलसति शोभते
मालिनीच्छुन्दः ॥ १९ ॥

कनकशिखरिशृङ्गं स्पर्धते यस्य सिंहा-
 सनमिदमखिलेशं द्वेष्टि धैर्याद्वितीव ।
 बलयमपि च भासां पद्मबन्धुं विरुद्धे
 मम पतिरिति सोऽयं ख्यातिमापेति रोषात् ॥ २० ॥
 त्रिभुवनगतिभावं घोषयन्त्यस्य तारो
 मुखरयति दशाशा दुन्दुभिध्वानपूरः ।
 शमयितुमिह रागद्वेषमोहान्धकार-
 त्रितयमिव विधूनां भाति च्छत्रत्रयं तत् ॥ २१ ॥
 अक्षयाय नमस्तस्मै यक्षाधीशानताङ्घ्रये ।
 दक्षाय शान्तिनाथाय सहस्राक्षनुतश्रिये ॥ २२ ॥

इत्यादिस्तुतिरवमुखरे कुरुवीरे, श्रीविमानाभ्यग्रविलसिताभ्रकूषचम्पकद्रुमे प्रकटितनिजा-
 नुरागपल्लवेनेव तत्क्षणसञ्जातमञ्जुलमञ्जरीभरेणावनतमौलितया तदीयदेहकान्तिविलोकनकन्दलित-
 मन्दाक्षमेदुरतयेषावनन्ने, पुरा मौनव्रतमाचरत्स्विव मूकीभूतेषु कलकण्ठेषु कुमारगम्भीरमधुरस्तुति-
 शैलीस्वरमभ्यस्यमानेष्विव मधुरस्वरमुद्गिरत्सु, तत्रत्यसरोवरे स्फटिकद्रवपूर्ण इव कौरववदनशाशाङ्क-
 कान्तिविद्रुततटघटितनिशाकान्तकान्तशिलाविगलितपयोधारापरिपूर्ण इव तदीयनुतिविततिनिशम-

कनकशिखरिशृङ्गमिति—इदं कनकशिखरिशृङ्गम्, धैर्याद् धीरतागुणात्, अखिलेशं सर्वस्वामिनं
 भगवन्समिति यावत्, द्वेष्टि तेन सह द्वेषं करोति, इतीव हेतोः यस्य भगवतः, सिंहासनं हरिविष्टरम्, कनक-
 शिखरिणो हेमाद्रेः शृङ्गं शिखरम्, स्पर्धते ईर्ष्यति, सोऽयं रजन्यां लुप्तसत्ताकः, पद्मबन्धुः सूर्यः, मम रात्रिन्दिवं
 प्रकाशीभवतो भासां बलयस्य, पतिः स्वामी, इत्येवम्, ख्यातिं प्रसिद्धिम्, आप लेभे, इति रोषात्क्रोधात्,
 भासां प्रभागाम्, बलयमपि च मण्डलमपि च भामण्डलमिति यावत्, पद्मबन्धुं सूर्यम्, विरुद्धे तेन सह
 विरोधं कुरुते । उद्येक्षोपमे । मालिनीच्छन्दः ॥ २० ॥

त्रिभुवनगतिभावमिति—यस्य भगवतः त्रिभुवनगतिभावम् अयं त्रिभुवनस्य गतिः शरणमस्तीति,
 भावोऽभिप्रायस्तम्, घोषयन् सूचयन्, तारो गम्भीरः, दुन्दुभिध्वानपूरो दुन्दुभिनादसमूहः, दशाशा दशदिशाः,
 मुखरयति बाष्पलयति । इह लोके, रागश्च द्वेषश्च मोहश्चेति रागद्वेषमोहास्त एवान्धकारस्तम्, शमयितुं निरा-
 कर्तुम्, समागतम्, विधूनां चन्द्राणाम्, त्रितयमिव त्रयमिव, तत् प्रसिद्धम्, च्छत्रत्रयमातपत्रितयम्, भाति
 शोभते । छन्दोऽलङ्कारौ पूर्ववत् ॥ २१ ॥

अक्षयायेति—अक्षयाय अविनाशिने, यक्षाधीशेन कुबेरेण वतावङ्घ्री यस्य तस्मै, दक्षाय समर्थाय,
 सहस्राक्षेण पुरन्दरेण नृता स्तुता श्रीरार्हन्त्यलक्ष्मीर्यस्य तस्मै, शान्तिनाथाय षोडशतीर्थकराय, नमः नम-
 स्कारो भवतु । 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंबघट्यांगाद्य' इति चतुर्थी ॥ २२ ॥

इत्यादिस्तुतीति—कुरुवीरे जीवन्धरे, इत्यादिस्तुतिरेण पूर्वोक्तप्रकारादिस्तवनशब्देन मुखरे बाष्पले
 सति, श्रीविमानाभ्यग्रे श्रीजिनालयस्य पुरस्तात् विलसितः शोभमानो सोऽभ्रकयञ्जासी चम्पकद्रुमश्चेत्यभ्रक-
 षचम्पकद्रुमो गगनचुम्बिकाभ्येयवृक्षस्तस्मिन्, प्रकटितः प्रदर्शितो निजानुराग एव स्वस्नेह एव पल्लवाः
 किसलया येन तथाभूतेनेव, तत्क्षणं तत्कालं सञ्जातः समुत्पन्नो यो मञ्जुलमञ्जरीभरो मनोहरपुष्पसमूहस्तेन,
 अवनतो नन्नो मौलिर्बस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, तदीयात्यास्तस्मन्निध्वन्वा देहकान्त्या शरीरदीप्त्या
 विलोकनेन दर्शनेन कन्दलितं विवृद्धं यन्मन्दाक्षं त्रया तेन मेदुरो मिलितस्तस्य भावस्तत्ता तथैव, अवनन्ने
 विनते सति, पुरा जीवन्धरदर्शनात् प्राक्, मौनव्रतवाच्यमममतम्, आचरत्स्विव दधत्स्विव, मूकीभूतेषु
 तूर्णाम्भूतेषु, कलकण्ठेषु कोकिलेषु, कुमारेण जीवन्धरेण कृता या गम्भीरमपुरा सार्धमनोहरा स्तुतिशैली
 स्तवनपद्धतिस्तस्याः स्वरं समुच्चारणध्वनिम्, अभ्यस्यमानेष्विव शिष्यमार्जेष्विव, मधुरस्वरं मनोहरशब्दम्,
 उद्गिरत्सु प्रकटयत्सु सत्सु, तत्र भवस्तत्रत्यः स चासौ सरोवरः कासाररवेति तत्रत्यसरोवरस्तस्मिन्, स्फटिक-
 द्रवेण सितोपकमिष्यन्नेन पूर्णः सम्परितस्तस्मिन्निव, कौरवस्य जीवन्धरस्य वदनमेव शाशाङ्कद्रवस्तस्य

नविजृम्भितानन्दनिष्यन्दपूरित इव क्षणादवदातधारिभरपूरिते, तत्र च विचित्रशतपत्रेषु सत्वरवि-
स्तृत्वरगन्धावर्षितलोलम्बकदम्बकरन्वितेषु, जीवन्धरसुकृतततिकुञ्चिकयेव तादृशमपि जिनभ-
वनमचिरेणोद्घाटितवज्रकषाटमजायत ।

आरामोऽयं वदति मधुरैः स्वागतं भृङ्गराश्वैः

पुष्पान्नम्रैर्विटपिविटपैरानतिं द्राक्तनोति ।

पाषाण्यर्थादीन्द्रिशति धवलैस्तत्सरस्याः पयोभि-

रित्येवं श्रीकुरुकुलपतेराद्वे भूरिशङ्काम् ॥ २३ ॥

विमानस्योत्सङ्गे विमलवपुषं शान्तिजिनपं विलोक्यान्तर्भक्त्या कुरुकुलमणोस्तुष्टमनसः ।

दृशी राकाचन्द्रद्रुतमणिदशां प्रागभजतां युगं पाण्योः प्रापन्मुकुलितपयोजाततुलनाम् ॥२४॥

तदनु, समीपमासाद्य सद्य एवोद्गतपुलकापदेशेन वाञ्छितवदायतरोर्बीजावापमारचय्य
प्रमदजनितनयनप्रसृतवाष्पपयोभिः सेकमिवाधानः, कञ्चन नागरिकपुरुषः, प्रश्रयभरकलितार्ध-
साहस्यकेन प्रणामेन दुरितं धुनानः, करुणाकरेण कुरुवीरेण 'कम्बमार्य' इति पृष्टः, तुष्टद्वयः
शुभोत्तरमुत्तरं वक्तुमुपादत्त ।

कान्त्या दीप्या विव्रताः प्राप्तचरणा यास्तदघटितनिशाकान्तकान्तशिलास्तीरखचितचन्द्रकान्तमणिमनोहर-
शिलास्ताम्बो विगलिताः चरिता याः पयोधारा जलधारास्ताभिः परिपूर्णः सम्भरितस्तस्मिन्निव, तर्दाया
जात्रन्धरसम्बन्धिनी या मुक्तिविततिः स्तुतिपङ्क्तिस्तस्या विशमनेन श्रवणेन विजृम्भतो वृद्धिज्ञतो य आनन्द-
निष्यन्दः प्रमोदपरीवाहस्तेन पूरितः सम्भरितस्तस्मिन् तथाभूते सति, तत्र च तत्रत्यसरोवरे च विचित्रशत-
पत्रेषु विविधारविन्देषु, सत्वरं चित्रं विस्तृत्वेण प्रसरणशालेन गन्धेन सुरभिणावर्षितानि समाकारितानि
यानि लोलम्बकदम्बकानि भ्रमरसमूहास्तैः करन्वितानि व्याप्तानि तेषु तथाभूतेषु सन्तु, जीवन्धरस्य सुकृत-
ततिरेव पुण्यपङ्क्तिरेव कुञ्चिका तथेव, तादृशमपि तथाभूतमपि, जिनभवनं जिनमन्दिरम्, अचिरेण ताकालम्,
उद्घाटितौ वज्रकषाटी यस्य तथाभूतमपनीतवज्राररम्, अजायत बभूव ।

आरामोऽयमिति—अयमेवः, आराम उद्यानम्, मधुरैः कर्णप्रियैः, भृङ्गराश्वैर्भ्रमरगुञ्जितैः, स्वागतं
शुभागमनम्, वदति कथयति, पुष्पान्नम्रैः कुसुमविनतैः, विटपिविटपैः शास्त्रशास्त्राभिः, द्राक् ऋदिति,
आनतिं नमस्कारम्, तनोति विस्तारयति, तत्सरस्यास्तत्प्रत्यकासारस्य, धवलैः स्वच्छैः, पयोभिः सलिलैः,
पाषाण्यर्थादीन् पादोदकायैर्प्रभृतिसत्कारान्, दिशति सम्पादयति, श्रीकुरुकुलपतेर्जीवन्धरस्य, इत्येवं पूर्वोक्त-
प्रकाराम्, भूरिशङ्कां प्रचुरसंदेह्य, आद्वे चकार । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ २३ ॥

विमानस्येति—विमानस्य चैत्यालयस्य, उत्सङ्गे मध्ये, विमलवपुषं निर्मलगात्रम्, शान्तिजिनपं
पोडशार्थंकरप्रतिबिम्बम्, विलोक्य दृष्ट्वा, अन्तर्भक्त्या हृदयानुरागातिशयेन, तुष्टमनसः प्रसन्नचेतसः, कुरु-
कुलमणोर्जीवन्धरस्य, दृशी नयने, द्राक्कदिति, राकाचन्द्रेण पूर्णिमानिशाकरेण द्रुतीं प्राप्तचरणौ बी मणी
चन्द्रकान्तमणी तद्योर्दशमवस्थाम्, अभजतामसेवतम्, पाण्योर्हस्तयोः, युगं युगलञ्च, मुकुलिते निर्माकिते ये
पयोजाते कमले तयोस्तुलनां सादृश्यम्, प्रापन्-अलङ्घ्य । शिखरिणावृत्तम् ॥ २४ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, समीपं निकटम्, आसाद्य प्राप्य, सद्य एव ऋदित्येव, उद्गतानां
प्रकटितानां पुलकाणां रोमाञ्जानामपदेशो व्याजं तेन, वाञ्छितवदान्धररोः काञ्चित्तवदान्धरस्य, बीजावापं
बीजाधानम्, आरचय्य कृत्वा, प्रमदजनितानि हर्षसमुद्भूतानि नयनप्रसृतानि नेत्रोद्घाटितानि यानि वाष्प-
पयोस्वभ्रुजलानि तैः, सेकं सिञ्चनम्, आदधान इव कुर्वाण इव, कञ्चन कोऽपि, नागरिकपुरुषः परीजनः,
प्रश्रयभरेण विनयससूत्रेण कलितं विहितमर्षसाहाय्यकं वक्ष्य तेन, प्रणामेन नमस्कारेण, दुरितं पापम्, धुनानो
दुरीकर्माणः, करुणाकरेण कृपाकरेण, कुरुवीरेण जीवन्धरेण, 'आर्य ! हे महोदय ! त्वं भवान्, कः किम्परिचयः'
इत्येवम्, पृष्टोऽनुकृतः, तुष्टद्वयः संतुष्टमानसः, सन्, शुभोत्तरं शुभपरिणामम्, उत्तरं प्रतिवचनम्, वक्तुं
वितवितुम्, कषाटकं अजायत, प्रचुरसं दातुं तत्परी वचूषेति वाक्यम् ।

प्रथिता विभाति नगरी गरीयसी
धुरि यत्र रम्यसुदतीमुखाम्बुजम् ।
कुरुविन्दकुण्डलविभाविभावितं
प्रविलोक्य कोपमिव मन्यते जनः ॥ २५ ॥

या क्षेमनगरीत्वेवमभिख्यामावहन्त्यपि ।
पाकवैरिपुराभिर्यां दधाति मणिमन्दिरैः ॥ २६ ॥
तत्रास्ति देवान्त इति प्रतीतो नृपः कृपाचित्रितचित्तगोहः ।
क्षोणीशकोटीरसुमावलीनां धूलिप्रजैः पिञ्जरिताङ्घ्रिपीठः ॥ २७ ॥
यस्मिन्नासति मेदिनी नरपती सद्वृत्तमुक्तात्मता
हारेष्वेव गुणाकरेषु समभूच्छिद्राणि चैवान्ततः ।
लौल्यादन्यकलत्रसंगमरुचिः काञ्चीकलापे परं
सम्प्राप्तः श्रवणेषु स्वञ्जनदशां नेत्रेषु पारिस्रवः ॥ २८ ॥
तस्य श्रेष्ठिपदप्राप्तः सुभद्रो वणिजां पतिः ।
स्वयं निर्वृतिरस्यासीद्या कान्ता निर्वृतेः पदम् ॥ २९ ॥

प्रथितेति—प्रथिता प्रसिद्धा, गरीयसी विशाला, नगरी वचनमात्रनामधेया पुरी, विभाति शोभते, यत्र नगर्याम्, जनो लोकः, धुर्यप्रभागे, कुरुविन्दकुण्डलविभया पद्मरागमणिनिर्मितकर्णाभरणदीप्या विभाषितं रक्तवर्णीकृतम्, सुदत्या मुखाम्बुजं सुदतीमुखाम्बुजं रम्यं च तत्सुदती मुखाम्बुजमेति रम्यसुदतीमुखाम्बुजं सुन्दरवनितावदनवारिजम्, प्रविलोक्य दृष्ट्वा, कोपमिव क्रोधमिव तस्या इति शेषः, मन्यते जानाति । तद्गुणालङ्कारः । मञ्जुभाषिणीच्छन्दः 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणम् ॥ २५ ॥

या क्षेमनगरीति—या नगरी, 'क्षेम नगरी' इत्येवमितिप्रकारात्, अभिर्यां नामधेयम्, आवहन्त्यपि दधत्यपि, मणिमन्दिरै रत्ननिकेतनैः, पाकवैरिपुरमित्यभिर्यां नामधेयं दधातीति विरोधः । पक्षे पाकवैरिणः पुरन्दरस्य पुरं नगरम्, अमरावतीति यावत्, तस्याभिर्यां शोभाम्, दधाति, 'अभिर्या नामशोभयोः' इत्यमरः । विरोधाभासालंकारः ॥ २६ ॥

तत्रास्तीति—तत्र क्षेमनगरीयां, कृपया करुणया चित्रितं चित्रोपेतं चित्तगोहं मन्मोहं यस्य सः, क्षोणीशानां पृथिवीपालानां कोटीरेषु मुकुटेषु विद्यमाना या सुमावलयः पुष्पकप्रस्तासाम्, धूलिप्रजै रेणुनिकैः, पिञ्जरितं पीतमङ्घ्रिपीठं शरणासनं यस्य सः, देवान्त इति प्रतीतः प्रख्यातः, नृपो राजा, अस्ति विद्यते ॥ २७ ॥

यस्मिन्निति—यस्मिन् नरपती राजनि, मेदिनी वसुधाया, शासति शाक्यति सति, सन्ति निर्दुष्टानि वृक्षानि वनूलानि मुक्तानि मुक्ताफलान्यात्मा देही येषां तेषां भावस्तथा, अन्ततो मध्ये क्षिद्राणि च रन्ध्राणि च, गुणाकरेषु तन्मुसहितेषु, हारेष्वेव मणिमाल्येष्वेव, समभूत् आसीत्, अन्यत्र गुणाकरेषु गुणस्मिन्नु जनेषु सद्वृत्तैव सदाचारेण, मुक्तो रहित आत्मा येषां तेषां भावस्तथा, अन्ततो इत्ये, क्षिद्राणि दोषाश्च, नैव समभूत् । लोलस्य भावो लौक्यं तस्मात्, अपलत्वात्, अन्यककत्रैरन्वयोपिभिः संगमस्य सम्बन्धस्य रुचिरभिलाषः परं केवलम्, काञ्चीकलापे मेखलामण्डले, समभूत्, अन्यत्र लौक्यात् समभूत्वात्, अन्यककत्रैः परभाषाभिः सङ्गमस्य सुरतस्य रुचिरभिलाषो नाभूत्, 'दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं शोणितार्थयोः' इति रमणः, पारिप्लवश्चलत्सम्, सम्प्राप्तमायतत्याम्प्राप्तं श्रवणं कर्णं वैस्तेषु, स्वञ्जनदशां कर्णरिदिकीचनानाम्, नेत्रेषु श्रवणेषु, केवलं समभूत्, अन्यत्र, सम्प्राप्तं कलत्रं श्रवणं शास्त्राकर्मनं वैस्तेषु जनेषु पारिप्लवः क्षुद्रता न समभूत् । परिसंख्यालंकारः । शार्ङ्गलक्षितवृक्षम् ॥ २८ ॥

तस्येति—तस्य नरपतेः, श्रेष्ठिपदप्राप्तो राजश्रेष्ठिपदाकृतः, सुभद्र एतन्नामधेयः, वणिजां पति

तयोरभूत्सुतारत्नं क्षेमश्रीरिति विभ्रुतम् ।
 प्रत्यादेशः सरस्वत्याः पद्यायः कमलाकृतेः ॥ ३० ॥
 या कान्तीनां परा संपद्विनयान्बुधिचन्द्रिका ।
 लज्जाया जननस्थानं जयकेतुर्मनोजनेः ॥ ३१ ॥
 विधाय पूर्णशीलांशुं विधाता यन्मुखाह्वयम् ।
 निजासनाब्जनिद्रातो नूनं दुःस्थितिरञ्जसा ॥ ३२ ॥
 एतस्या वदनं दन्तकान्तिभिः क्लृप्तकेसरम् ।
 पद्मं भ्रुवं मधुलिहा भवितव्यं भवादृशा ॥ ३३ ॥

अत्रत्यजिनालयकञ्जकवाटविषटनकुञ्जिकायमानस्तुतिवचनरचनः पुरुषपञ्चवदनस्तत्पतिर्भ-
 विष्यतीति जननलज्जकलनिश्चयचतुरकार्तान्तिकवार्ता निरागम्य तद्वसरप्रतिपालनविनिद्रेण सुभद्रेण,
 प्रेषितो गुणभद्रसमाह्वयोऽहं, भवन्तं समीक्ष्य कृतार्थतामनुभवामीति व्याहृत्य, सुभद्राय वृत्तान्तमिमं
 कथयितुं निर्जगाम ।

तदनु सरसीपुष्पाण्यादाय भक्तिभरानतो
 जिनपभवनं विन्दन्बन्दारुकल्पकराखिनः ।
 जिनवरपतेः पूजां कर्तुं समारभत स्वयं
 कुरुकुलवरः सोऽयं पारीणपुण्यगुणाकरः ॥ ३४ ॥

वैश्वेशः, अस्तीति शेषः, अस्य श्रेष्ठिनः, निर्दृतिः एतन्नामधेया सा कान्ता बह्वभा, आसीद्, या स्वयं स्वैवैव,
 निर्दृतेः संतोपस्य सुखस्य, पद्मं स्थानम्, वर्तत इति शेषः ॥ २६ ॥

तयोरिति—सा च स चेति तौ तयोर्दम्पत्योः, सरस्वत्याः शारदायाः प्रत्यादेशः प्रतिकृतिः,
 कमलाकृतेर्लक्ष्मीसंस्थानस्य, पद्यायो रूपान्तरम्, क्षेमश्रीरिति विभ्रुतं प्रसिद्धम्, सुतारत्नं पुत्रीरत्नम्,
 अभूदासीत् ॥ ३० ॥

येति—या क्षेमश्रीः, कान्तीनां दीप्तिनाम्, परा श्रेष्ठा, संपद् गुणोत्कर्षः, विनयान्बुधेर्नम्रतासागरस्य
 चन्द्रिका कौमुदी, लज्जायास्त्रपायाः, जननस्थानमुत्पत्तिधाम, मनोजनेः कामस्य, जयकेतुर्विजयवैजयन्ती ।
 अस्तीति शेषः । रूपकालंकारः ॥३१॥

विधायेति—विधाता ब्रह्मा, यन्मुखाह्वयं यद्वदननामधेयम्, पूर्णशीलांशुं, पूर्णचन्द्रमसम्, विधाय
 रचयित्वा, निजासनं स्वकीयविष्टरभूतं यदब्जं कमलं तस्य निद्रातो निर्मालनाद्, नूनं निश्चयेन, अञ्जसा
 वागार्थम्, दुःस्थितिः संकटापन्नस्थितिः, वर्तत इति शेषः ॥३२॥

एतस्या इति—एतस्याः क्षेमश्रियाः वदनं वक्त्रम्, दन्तकान्तिभिर्दशमदीप्तिभिः, क्लृप्तकेसरं किञ्च-
 लकलितम्, पद्मं कमलम्, भ्रुवं निश्चयेन, वर्तते, भवादृशा त्वादृशेन, तत्र, मधुलिहा भ्रमरेण, भवितव्यम्,
 भावे प्रयोगः ॥३३॥

अत्रत्येति—अत्रत्यजिनालयस्य ब्रजकवाटयोः सुदृढारस्वोर्विषटनेऽपनयने कुञ्जिकायमाना स्तुतिवचन-
 रचना स्तोत्रवचनसम्दर्भो यस्य तथाभूतः, पुरुषपञ्चवदनो मनुजकृद्गोन्द्रः, तत्पतिः क्षेमश्रीधरः, भविष्यति,
 इत्येवम्, जननलज्जस्य जन्मलज्जस्य कलनिश्चये परिणामनिश्चये चतुरा निपुणा ये कार्तान्तिका देवज्ञास्तेषां
 वार्ता निवेदनम्, निरागम्य समाकर्ष्य, तद्वसरस्य तत्कालस्य प्रतिपालने प्रतीक्ष्ये विनिद्रः सावधानस्तेन,
 सुभद्रेण राजश्रेष्ठिना, प्रेषितः प्रहितः, गुणभद्रसमाह्वयो गुणभद्रनामधेयः, अहं भवत्युरोवर्ती, भवन्तं श्रीमन्तम्,
 समीक्ष्य विडोन्म्य, कृतार्थतां कृतकृत्यताम्, अनुभवामि सुभजे, इत्येवम्, व्याहृत्य निगद्य, सुभद्राय श्रेष्ठिने,
 इममेतम्, वृत्तान्तमुदन्तम्, कथयितुं निवेदयितुम्, स निर्जगाम निश्चक्राम ।

तदनु सरसीति—तदनु तदनन्तरम्, पारीणं पारंगतं पुण्यं सुकृतं यस्य स पारीणपुण्यः, गुणानां
 दयादाहिन्वादीनामाकरो गुणाकरः, पारीणपुण्यश्चासीत् गुणाकरश्चेति पारीणपुण्यगुणाकरः, सोऽयं प्रसिद्धः,
 कुरुकुलवरो जीवन्धरः, स्वयं स्वतः, सरसीपुष्पाणि कासारकुसुमानि, आदाय गृहीत्वा, भक्तिभरेणापुरागाति-

गुणभद्रोऽपि संप्राप्य सुभद्रं भद्रमन्दिरे ।

चिन्तानिद्रां विभेदाशु वचःपीयूषसेचनैः ॥ ३५ ॥

कश्चित्पूरुषचन्द्रमाः कुवलययाथाहादसंदायकः

संतोषाम्बुधिबर्धकः स्तुतिमयीं पीयूषधारां किरन् ।

बाह्योद्याननभःस्थलीभवतरन्भाभाति यद्दर्शना-

दारामः सरसीजलच्छलबशादानन्दबाष्पं दधे ॥ ३६ ॥

सोऽयं न चन्द्रो न च पद्मबाणो न वासवः किंतु वसन्त एव ।

कुतोऽन्यथा चम्पकपादपस्य प्रसूनभारस्ततगन्धपूरः ॥ ३७ ॥

तस्मिन्स्तुतिरवमुखरे पुरुषकुञ्जरे वनस्थलीं भास्वतीव प्राचीदिरामधिगच्छति जिनभवनं कमलवनं च ज्ञानादुद्धादितकवाटमजायतेति ।

श्रुत्वा तदीयाममृतोर्मिलां गां तस्मै ददावुच्छिन्नतवारितोषिकम् ।

मनोरथस्फूर्तिलताप्ररोहोपदानमौल्यं किल तद्वणिक्पतिः ॥ ३८ ॥

शयेन आनतो विनम्र इति भक्तिभरानतः, तन् जिनपभवनं जिनेन्द्रमन्दिरम्, विन्दन् प्राप्नुवन्, तत्र प्रविशति यावत्, वन्दारूपां वन्दनशालानां कल्पकशालां कल्पवृक्षस्तस्य तथाभूतस्य, जिनवरपतेजिनेन्द्र-देवस्य, पूजां सपर्याम्, कर्तुं विधातुम्, समारभन् समारब्धवान् । हरिर्गोच्छुन्दः ॥३४॥

गुणभद्रोऽपीति—गुणभद्रोऽपि श्रेष्ठितेवकोऽपि, भद्रमन्दिरे भव्यभवने, सुभद्रमेतन्नामानं राज-श्रेष्ठिनम्, संप्राप्य लब्ध्वा, वचःपीयूषस्य वचनसुधायाः सेचनानि समुच्चयानि तैः, आशु ऋटिति, चिन्तानिद्रां चिन्तास्वापम्, विभेदं खण्डयामास, तस्येति शेषः । वरागमनसमाचारेण तस्य चिन्तां पूराचकारेति भावः ॥३५॥

कश्चिदिति—कोवल्यं कुवलयं तस्मै महीमण्डलाय, पक्षे नीलकमलाय, आह्लादसंदायको हर्ष-प्रदायकः, संतोष एवारम्बुधिः सन्तोषाम्बुधिः संतुप्तिसागरस्तस्य बर्धको वृद्धिकरः, स्तुतिमयीं स्तवनरूपाम्, पीयूषधारां सुधाधाराम्, किरन् प्रक्षिपन्, बहिर्भवं बाह्यं तस्य तदुद्यानञ्चेति बाह्योद्यानं बाह्योकोपवनं तदेव नभःस्थलीं गगनभूमिस्ताम्, अवतरन् अवतीर्णो भवन्, कश्चित् कोऽपि, पूरुष एव चन्द्रमाः पूरुष-चन्द्रमा मनुजसृगाङ्कः, बाभाति पुनःपुनरतिशयेन वा शोभते । यस्य दर्शनं यद्दर्शनं तस्मात् यदवलोकनात्, आराम उद्यानम्, सरस्याः कासारस्य जलं सलिलं तस्य जलं न्याजं तस्मात्, आनन्दबाष्पं हर्षांशु, दधे धृतवान् । रूपकालंकारः । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥३६॥

सोऽयमिति—सोऽयं प्रसिद्धः पूरुषः, न चन्द्रो न निशाकरः, न च पद्मबाणो न च मदनः, न वासवो न पुरन्दरः, वर्तत इति शेषः, किन्तु वसन्त एव पुष्पाकर एव, वर्तत इति शेषः । अन्यथा-इतरथा, चम्पकपादपस्य चाप्येतरोः, प्रसूनभारः कुसुमकलापः, ततो विस्तृतो गन्धपूरः सुरभिप्रवाहो यस्य तथाभूतः, कुतः कथम्, स्यादिति शेषः । अपहृतिरलंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३७ ॥

तस्मिन्नाति—स्तुतिरवेण स्तवनशब्देन मुम्बरो वाद्यालस्तस्मिन्, पुरुषकुञ्जरे पुरुषश्रेष्ठे, तस्मिन् सान्धन्वरी, प्राचीदिशं पूर्वाशाम्, भास्वतीव भानाविव, वनस्थलीं काननभूमिम्, अधिगच्छति समधिगच्छति सति, जिनभवनं जिनेन्द्रमन्दिरम्, कमलवनं च पद्मारण्यञ्च, ज्ञानादचिरेण, उद्धादितकवाटमपर्नीतारं प्रस्फु-टितदलञ्च, अजायत बभूव, इत्याथं गुणभद्रः सुभद्रं प्रति जगाद ।

श्रुत्वेति—स चासीं वणिक्पतिश्चेति तद्वणिक्पतिः, सुभद्रश्रेष्ठी, अमृतोर्मिला ताम् पीयूषतरङ्ग-वर्ताम् तदीयां तसम्बन्धिर्नाम्, गां वार्णाम्, श्रुत्वा निशम्य, तस्मै गुणभद्राय, मनोरथस्य काञ्चित्तस्य स्फूर्तिरेव विकास एव लता वल्लो तस्याः प्ररोहोऽङ्कुरस्तस्वोपदानं समर्पणं तस्य मूल्यं मूल्यम् 'मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः' इत्यमरः, उच्छिन्नतवारितोषिकं प्रचुरपुरस्कारम्, ददां दत्तवान्, किलेति वार्तायां वाक्वाक्यकारे वा । अत्र प्रथमं चरणमिन्द्रवज्रावास्तूर्तीयमुपेन्द्रवज्रायाः, द्वितीयचतुर्थाविन्द्रवशायाः, सर्वेषां श्रेष्ठानामुप-जातिवृत्तम् ॥ ३८ ॥

तदनु निजसहायतासहितो षण्णिजां पतिसुकृतमशताङ्गभाकृदः, पुरतोरणमतीत्य, पुरतो विराजमानं श्रीविमानमसाद्य, तत्र बन्दाहजनसन्दोहमन्दारस्य शान्तिनाथस्य पादारविन्दसेवा- हेवाकभावकलितान्तरङ्गम्, अगण्यपुण्यपुञ्ज इव विस्तीर्णस्कटिकोपलविष्टरे तस्थिवासं जीवन्धरमद्राहीत् ।

पर्यता वैश्यनाथेन परमोत्कृष्टलक्षणम् ।
 निर्निमीलननेत्रेण निरप्याग्यस्य वैभवम् ॥ ३६ ॥
 कान्त्या परीतं कुरुवंशकेतुमुवाच मोदेन विशामधीराः ।
 सप्रभयं सत्कृतशान्तिनाथमुपागतः स्वागतमारचय्य ॥ ४० ॥
 फलं दृष्टयोः प्राप्तं परिणतमयं मे सुदिवस-
 स्तदस्मदंस्यानां कृतसुकृतवल्ली च फलिता ।
 मदीयेष्टार्थोऽपि स्फुटतरन्दरे विजयते
 यतः श्रीमान्प्राप्तो नयनपथपान्थत्वमधुना ॥ ४१ ॥
 पद्माप्रतां कुवलयोजसनं च तन्व-
 त्यद्य प्रकाशति पुरस्त्वयि राजहंसे ।
 सूर्यो भयाकलितवृत्तिरभूच्छशाङ्को
 दोषाकरो धृतकलङ्कभरः क्षयिष्णुः ॥ ४२ ॥

तदनु निजसहायतेति—तदनु तदनन्तरम्, निजसहायतासहितः स्वकीयमित्रसमूहसहितः, षण्णिजां सार्धवाहानाम्, पतिः स्वामी, सुभद्र इति वाक्यत्, अतिशयेन तुङ्गं तुङ्गतमं तच्च तच्छ्रुताङ्गोति तुङ्गतमशताङ्गं तत् समुच्चयस्यन्दनम्, आरूढोऽधिष्ठितः, सन्, पुरतोरणं नगरद्वारम्, अर्तात्त्व समुल्लङ्घ्य, पुरतोऽग्रे, विराजमानं शोभमानम्, श्रीविमानं श्रीजिननिकेतनम्, आसाद्य प्राप्य, तत्र श्रीविमाने, बन्दाह- जनानां बन्दनशालपुरुषाणां सन्दोहः समूहस्तस्य मन्दारः पारिजातकस्तस्य, शान्तिनाथस्य षोडशार्थार्थकरस्य, पादारविन्दसेवायां षण्णकमलाराधनायां यो हेवाकभावो नम्रत्वभावस्तेन कलितं सहितमन्तरङ्गं स्वान्तं यस्य तम्, अगण्यपुण्यपुञ्ज इवापरिमितसुकृतराशाश्रिव, विस्तीर्णं विस्मृतं बन्स्कटिकोपलविष्टरं सितोपलासनं तस्मिन्, तस्थिवासं स्थितम्, जीवन्धरं सात्वन्धरम्, अद्राहीत् विलोकयामास ।

पर्यतेति—परमोत्कृष्टानि श्रेष्ठतमानि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रप्रणीतचिह्नानि यस्य तं जीवन्धरम्, पर्यता विलोकयता, निर्निमीलने निमेषरहिते नेत्रे यस्य तेन, वैश्यनाथेन सुभद्रश्रेष्ठिना, अस्य सायन्धरेः, वैभवं साहाय्यम्, निरमाषि निर्णीतम् । कर्मणि प्रयोगः ॥ ३६ ॥

कान्त्येति—सप्रभयं सविनयम्, सत्कृतः शान्तिनाथो येन तं सत्कृतशान्तिनाथं सुपूजितषोडश- र्थार्थकरम्, कान्त्या दीप्त्या, परीतं सहितम्, कुरुवंशस्य केतुर्ध्वजस्तं जीवन्धरम् उपागतः प्राप्तः, विशामधीराः श्रेष्ठो सुभद्र इति वाक्यत्, स्वागतं शुभागमनम्, आरचय्य कृत्वा, मोदेन हर्षेण, उवाच जगात् ॥ ४० ॥

फलमिति—यतः कारणात्, श्रीमान् अधान्, नयनपथस्य नेत्रमार्गस्य पान्थः पथिकस्तस्य भाव- स्तरस्य, प्राप्तः ससायातः, मयेति शेषः, तत् तस्मात्कारणात्, अधुवा साम्प्रतम्, इच्छोर्नवनयोः, परिणतं पक्वम्, फलं प्रबोजनम्, प्राप्तं लब्धम्, मयेति शेषः, अद्यमेवः, मे मम, सुदिवसः शोभनवासरः अस्तीति शेषः, वंशे मया वंश्याः, मम वंश्या अस्मद्वंश्यास्तेषां मत्पूर्वपुरुषाणाम्, कृतसुकृतवल्ली कृतपुण्यलता, फलिता च सञ्जलकफा च ज्ञप्तेति शेषः, मदीयेष्टार्थोऽपि मदीयसिवायोऽपि, स्फुटतरं प्रकटतरं यथा स्वात्पथा, अदूरे निकटे, विजयते सर्वोत्कर्षेण वतते । शिखरिणीच्छन्दः ॥ ४१ ॥

पद्माप्रतासिति—पद्मया लक्ष्म्या—आप्तः प्राप्तस्तस्य भावस्तथा ताम्, पथे पथैः कमलैरासुस्तस्य भावस्ताम्, कुवलयस्य मदीयण्डस्य पथे योक्तव्यलक्ष्मोक्तसंनं विक्रमस्य, तन्वति क्लितारवति, स्वयि भवति, राजहंसे श्रेष्ठवृत्तौ अधवा राजा च बन्धुश्च हंस्तरच सूर्यश्च, अनयोः समाहृतस्तस्मिन्, पुरोऽग्रे

युष्मत्पादपयोजधूलिनिचबैरत्रालयो मामकः

शुद्धः कार्ये इति प्रमोदकलिका चित्ते जरीजृम्भते ।

सेयं संप्रति धीमता विकसिता कार्या न चेदेष वै

द्रागाकारखिलीभवत्तदभिधावाच्यार्थमाटीकते ॥ ४३ ॥

सकलभवनवृन्दं सत्यदाम्भोजधूली-

परिचयपरिहीनं नैजनाम्नोऽन्यथार्थम् ।

भजत इति ह लोके सुप्रतीतं सुधीनां

निखिलगुणपयोधे मद्बचोऽङ्गीकुरुष्व ॥ ४४ ॥

तदनन्तरमनुकम्पितचेतः कुक्कुलशाराङ्गस्तद्वचनं बहुमन्यमानः, तपनरथजवनिन्दनेन स्यन्दनेन गोपुरद्वारं प्रविश्य, प्रासादपालिकावातायनप्रसृतपुरन्धिकापाङ्गतरङ्गितनोलोत्पलप्रयामल्लो-
रणदामावलीषु प्रतोलीषु रक्तनयननालीको नालीकसायकस्तालीफलस्तनीनां व्यालीनिभवेणीनां
रमणीमणीनामक्षिभ्यः पुष्कलसंमदाभ्रुलहरीम्, कटितटेभ्यो नीवीबन्धपदवीम्, हृदयेभ्यो
धैर्यपरिपाटीम्, युगपद्गलितामादधानो, मन्दमन्दं तन्मन्दिरमविन्दत ।

प्रकाशति दीप्यमाने सति, प्रकाशतीत्यत्रात्मनेपदाच्छद्वृत्प्रयोगश्चिन्त्यः, सूर्यो दिवाकरः, भया दीप्या आक-
लिना युक्ता वृत्तिर्यस्य तथाभूतः, शाराङ्गो शृगाङ्गः, दोषाकरो रात्रिकरः पक्षे दोषाणामवगुणानामाकरः सनिः,
धृतः कलङ्कमरो लक्ष्मभरः पक्षे कल्मषसमूहो वेन तथाभूतः, अविष्णुः अचरीलक्ष्म, अमृद् बभूव । अन्यस्मि-
न्प्रतापाधिके विद्यमाने निष्प्रतापा अन्ये निष्प्रभा भीताश्च भवन्त्येवेति भावः । रत्नेषु । वसन्ततिलका-
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

युष्मत्पादेति—अत्र नगरे, मामको मर्दायः, आलस्यः आगत्य लीयते यस्मिन्निन्त्यालयो भवनम्,
तव पादपयोजयोश्चरणकमलभोजधूलिनिचयाः परागसमूहास्तैः शुद्धः पवित्रः, कार्यो विधातव्यः, इत्येवम्,
प्रमोदकलिका हर्षकोरकः 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः, चित्ते हृदये, जरीजृम्भते अतिशयेन वर्धते, सा
पूर्वोक्ता, इयमेवा प्रमोदकलिका, सम्प्रतीदानाम्, धीमता सुधिया भवता, विकसिता प्रस्फुटा, कार्या कर्तव्या,
न चेद् यद्येवं न स्यात्, तर्हि, वै निरक्षयेन, एष आलस्यशब्दः, द्राक् सत्वरम्, आकारेण संस्थानेन दीर्घा-
कारवर्णेन च खिलीभवन् विरुद्धाभवन् यस्तदभिधायास्तच्छब्दस्य वाच्यार्थः प्रतिपाद्यार्थस्तम्, आटीकते
प्राप्नोति आकारेण रहित आलयो लयो भवति तस्य च प्रतिपाद्योऽर्थो विनाशस्तं प्राप्नोति यावत् ॥४३॥

सकलभवनवृन्दमिति—सतां साधूनां यानि पदाम्भोजानि चरणकमलानि तेषां धूली परागस्तस्याः
परिचयः सम्पर्कस्तेन परिहीनं रहितम्, सकलभवनवृन्दं निखिलनिकेतननिकुरम्बम्, नैजनाम्नः स्वकीयाभि-
धानस्य, अन्यथार्थं विपरीताभिधेयम्, भजते प्राप्नोति, इत्येवम्, लोके भुवने, सुधीनां विदुषाम्, अत्र
सुधीशब्दस्य पङ्कषड्वचने 'सुधीनाम्' इति प्रयोगश्चिन्त्यः, सुप्रतीतं सुप्रसिद्धम्, अस्तीति शेषः । हे निखिल-
गुणपयोधे ! सकलगुणसागर ! मद्बचोऽस्मद्वचनम्, अङ्गीकुरुष्व स्वीकुरु । 'ह' इत्यप्ययं पादपूर्ता । मालि-
नीच्छन्दः ॥४४॥

तदनन्तरमिति—तदनन्तरं तत्पश्चात्, अनुकम्पितं दयायुक्तं चेतो हृदयं यस्य तथाभूतः, कुक्कुल-
शाराङ्गः कुक्कुलशब्दः, जीवन्मर इति भावत्, तद्वचनं श्रेष्ठिवाचम्, बहुमन्यमानः—आदरेण स्वीकुर्वाणः,
तपनरथजवनिन्दनेन सूर्यस्यन्दनरथविनिन्दनेन, स्यन्दनेन शाराङ्गेन, गोपुरद्वारं प्रथमप्रवेशमार्गम्, प्रविश्य
प्रवेशं कृत्वा, प्रासादपालिकाया हर्म्यसन्ततेर्वातायनेभ्यो गवाक्षेभ्यः प्रसृतानि निर्गम्य विस्तृतानि यानि पुर-
न्धिकाणां सौभाग्यवतीनामपाङ्गानि कटाक्षस्तैस्तरङ्गितानि कल्लोलितानि यानि नीलोत्पलानि नीलकमलानि
तैः रयामला नालप्रभास्तोरणदामावलयो वन्दनसकसन्ततयो यासु तासु, प्रतोलीषु रत्नेषु, रक्ते लोहितवर्णे
नयननालीके नेत्रारविन्दे यस्य तथाभूतः, नालीकसायकः कमलपुष्पायुधः कामदेवपदधारकः जीवन्मर इति
यावत्, तालीफले इव स्तनीं यासां तासाम्, व्यालीनिभा नागीतुल्या वेणुः कवचो यासां वासाम्, रमणी-
मणीनां नारीभैरानाम्, अक्षिभ्यो नयनेभ्यः, पुष्कलसंमदाभ्रुलहरीं पूर्णप्रहर्षवाण्यपरम्पराम्, कटितटेभ्योऽ-

तत्रालये कनकपीठमलंकरिष्णु-
जिष्णुप्रतीपविभवः कुरुवंशकेतुः ।
संप्रार्थितो बहुतरं वणिजां वरेण
कन्याकरान्बुद्धपीठनमन्वमंस्त ॥ ४५ ॥

हुताराने साक्षिणि भद्रलम्बे सुभद्रदत्तां कुरुसिंह एषः ।
क्षेमश्रियं कोमलगात्रवह्नीं जग्राह पाणौ जगदेकवीरः ॥ ४६ ॥
पाणिपद्मं गृहीत्वास्याः स्वित्नाङ्गुलिदलोऽञ्जलम् ।
मृदुलं सुकुमाराङ्गथाः संदिग्धे कुरुकुञ्जरः ॥ ४७ ॥

तथाहि—

अवश्यायाकीर्णः किमु कमलकोशो न हि न हि
प्रभेदकस्यास्ते किमु नलसुधासूतिमिहिका ।
न चास्याः सौगन्ध्यं सपदि करनीरेजविगल-
न्मधुस्यन्दः किं वा न हि न हि सुधैव प्रसरति ॥४८॥
तौ दम्पती महाकान्ती मणिभूषणमण्डितौ ।
चक्रासामासतुर्वेषां रतिपद्मशाराविव ॥४९॥

बलानप्रदेशेभ्यः, नीवीबन्धपद्मी अधोवक्ष्यन्मिथस्ततिम्, इदमेभ्यश्चिचोभ्यः, धैर्यपरिपाटीं धीवृतापरम्पराम्,
युगपदेककालम्, गलितां पतिताम्, आद्यधामः कुर्वाणः, मन्दमन्दं शनैः शनैः, तन्मन्दिरं सुभद्रभेदिसदनम्,
अचिन्दत लेने ।

तत्रालय इति—तत्रालये तस्मिन् भवने, कनकपीठं सुवर्णसिंहासनम्, अलंकरिष्णुः शोभयन्,
जिष्णुप्रतीपो पुरन्दरप्रतिपद्यो विभव ऐश्वर्यं यस्य सः, कुरुवंशकेतुर्जीवन्धरः, वणिजां वरेण सुभद्रेण, बहुतरं
प्रचुरतरम्, संप्रार्थितः प्रार्थनाविषयाकृतः सन्, कन्याकरान्बुद्धपीठनं पतिवरापाणिपद्मपीठनम्, अन्वमंस्त
स्वाचकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥४५॥

हुतारान इति—एककाली वीरभेत्येकवीरः, जगत्पेकवीर इति जगदेकवीरो लोकैकेश्वरः, एषः सः,
कुरुसिंहो जीवन्धरः, भद्रलम्बे सुसुतमावसरे, हुताराने बह्वी, साक्षिणि साक्षाकर्तरे सति, सुभद्रेण भेदित्वा
दत्ता समर्पिता ताम्, कोमला सुदुला गात्रवह्नी तनुलता वस्यास्ताम्, क्षेमश्रियम्-एतन्नाम्नी कन्याम्, पाणौ
क्रे, जग्राह गृहीतवान्, तामुदबोधेति भावः ॥४६॥

पाणिपद्ममिति—कुरुकुञ्जरो जीवन्धरः, सुकुमाराङ्गथा सुदुलकलेवरायाः, अस्याः क्षेमश्रियः, मृदुलं
कोमलम्, स्वित्नाङ्गुल्य एव स्वेदाकृष्टस्तथाका एव दलानि पत्राणि तैरुञ्जलं मनोहरम्, पाणिपद्मं कर-
कमलम्, गृहीत्वा स्वहस्तेनादाव, संदिग्धे संदेहकार ॥४७॥

तथाहि—संदेहप्रकारं प्रदर्शयति ।

अवश्यायाकीर्ण इति—अस्या हस्तः, अवश्यावैस्तुषारैरकीर्णो प्याप्तः, कमलकोशः कमलकुड्मलम्,
किम् कथम्, उ इति चित्तकं पूर्णसंदेहं परिहरति—नहि स न भवेत्, हि यतः, तस्य कमलकोशास्य, ईरक्
हस्तसदृशी, प्रभा कान्तिः, न नो वर्तते इति शेषः । अथवा नकमेव नकारमेव सुधासूतिमन्त्रस्तस्य भिहिका
हिमं 'अवश्यायस्तु नीहारस्तुवारस्तुहिं हिमम् । प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः' इत्यमरः, किम्
कथम्, उ इति चित्तकं, अथ संदेहं परिहरति, अस्या नलसुधासूतिमिहिकायाः सौगन्ध्यं सुरभित्तं न च वर्तते,
अत्र तु सौगन्ध्यं वर्तते तद्वत् सा न अचतीति यावत्, किं वा बह्वा, सपदि कटिति करनीरेजात्यानिपद्याद्
विगलंभाली मधुस्यन्दम् अकरन्दमिस्वन्द्वेति तथा, अस्तीति शेष, एतत्संदेहमपि परिहरति—नहि वहि
स न वर्तते किमु सुधैव पीडूचमेव, प्रसरति प्रसारं प्राप्नोति । संकथालंकारः । शिखरिणीशब्दः ॥४८॥

तौ दम्पतीति—महती कान्तिवर्चोस्ती, तौ दम्पती जायापती, वेद्यां परिष्कृतायां भूमौ, 'वेदी

क्षेमश्रीः कुरुकुञ्जरस्य सविधे पाथोजधिकारिणी
 पद्मधाम्बुज्युगेन सारकदलीकाण्डभ्रियं विध्रती ।
 पाणिभ्यां नवपल्लवप्रतिमतां संसूचयन्ती स्वयं
 वक्षोजद्वितयेन क्रोक्युगलंन्यकारधीरा बभौ ॥४६॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 क्षेमश्रीलम्भो नाम षष्ठो लम्भः ।

परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः, रतिश्च पञ्चशरश्चेति रतिपञ्चशरीं ताविष रतिपञ्चशराविष रतिप्रद्युम्नाविष,
 'इवेन नित्यसमाप्तो विभक्त्यलोपश्च' इति समासः, षकासामासतुः शुशुभाते । उपमा ॥४६॥

क्षेमश्रीरिति—पद्म्यां चरणाम्याम्, पाथोजधिकारिणी कमलविनिम्दिनी, उर्युगेन सविधयुगेन,
 सारकदलीकाण्डभ्रियं श्रेष्ठतरुमाप्रकाण्डलक्ष्मीम्, विध्रती दधती पाणिभ्यां हस्ताभ्याम्, स्वयं स्वतः,
 नवपल्लवप्रतिमतां प्रत्यप्रकिसलयतुलनाम्, संसूचयन्ती प्रकटयन्ती, वक्षोजद्वितयेन कुचयुगलेन,
 क्रोक्युगल्याश्चक्रवाकद्वन्द्वस्य धिक्कारे परामवे धीरा निपुणा, क्षेमश्रीः सुभद्रश्रेष्ठिसुता, कुरुकुञ्जरस्य
 जीवन्धरस्य, सविधे समीपे । बभौ शुशुभे । उपमा । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥४६॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 क्षेमश्रीलम्भो नाम षष्ठो लम्भः ॥

सप्तमो लम्भः

तदनु कुरुवरिष्ठः क्षेमलक्ष्या कृशाङ्गया

निरवधिसुखतातिं नित्यसंयोगहेतुम् ।

अविरतमनुभूय प्रागिवासौ कदाचि-

त्रिंशि निरगमदेकः काननान्तं क्रमेण ॥ १ ॥

तदनु, प्राणकान्तावियोगेन तान्तां दग्धरज्जुसमकान्तिसङ्क्रान्ताम्, नयनयुगलं निःश्वासं च दीर्घमादधानाम्, पयोधरभरं सन्तापं च गुरुं विभ्राणाम्, कचनिचयं चित्तं च तमःसमूहसहाय-
मातन्वतीम्, तनुवल्लीं मध्यस्थलं चातितनुमाकलयन्तीम्, दुःखसागरनिमग्नं पुत्रीं विलोक्य,
सुभद्रोऽपि संतप्तस्वान्तः कान्तारमागत्य, तत्र तत्र विचिन्त्य, तदीयमार्गमलभमानो न्यवर्तिष्ठ ।

स्वामी च काननतले गगने शरीव

सञ्चारकेलिचतुरो मणिभूषणानि ।

कर्मैचिदर्पयितुमेहत दानशीण्डो

धर्माध्वनीनमनसे वनसेवकाय ॥ २ ॥

करधृतञ्जुतोत्रः कम्बलच्छन्नदेहः

कटितटगतदात्रः स्कन्धसम्बद्धसीरः ।

वनभुवि पथि कश्चिन्नागमत्तस्य पार्श्वे

नियतिनियतरूपा प्राणिनां हि प्रवृत्तिः ॥ ३ ॥

तदन्विति—तदनु पाणिग्रहणानन्तरम्, असौ प्रसिद्धः, कुरुवरिष्ठः कुरुवंशश्रेष्ठो जीवन्धरः, कृशाङ्गया
तन्वङ्गया, क्षेमलक्ष्या क्षेमश्रिया, साकम्, नित्यसंबागोऽनवरतसमागमो हेतुः कारणं यस्यास्ताम्, निर-
वधिसुखतातिं निःसीमसीख्यसमूहम्, अविरतमर्थाकणम्, अनुभूय समुपभुज्य, प्रागिव पूर्ववत्, कदाचिन्नातु-
चित्, निशि रजन्याम्, एकोऽद्वितीयः सन्, क्रमेण क्रमशः काननान्तं वनान्तम्, निरगमन् निश्चक्राम ।
मालिनीच्छन्दः ॥ १ ॥

तदनु प्राणकान्तावियोगेनेति—तदनु तदनन्तरम्, प्राणकान्तस्य जीवन्धरस्य वियोगो विरहस्तेन,
तान्तां दुःखिताम्, दग्धरज्जुसमाम् प्लुष्टप्रग्रहसदृशीं या कान्तस्तया संक्रान्ता मिलिता ताम्, नयनयुगलं
नेत्रयुगम्, निःश्वासं श्वासोच्छ्वासम्, दीर्घमाद्यतम्, आदधानां विभ्रतीम्, पयोधरभरं स्तनभारम्, संतापं
दुःखञ्च, गुरुं दुर्भरमधिकञ्च, विभ्राणां दग्धतीम्, कचनिचयं केशसमूहं चित्तञ्च मानसञ्च, तमःसमूहसहायं
ध्यान्तनिचयसरशं मोहसमूहसहितम् च, आतन्वतीं कुर्वन्तीम्, तनुवल्लीं शरीरलतां मध्यस्थलं च, कटिप्रदेशं
च, अतितनुं कृशातरम्, आकलयन्तीमादधतीम्, दुःखसागरेऽशर्मसमुद्रे निमग्ना ब्रुहिता ताम्, पुत्रीं सुतां
क्षेमश्रियमिति यावत्, विलोक्य दृष्ट्वा, सुभद्रोऽपि वणिग्वरोऽपि, संतप्तं खिन्नं चित्तं हृदयं यस्य तथाभूतः
सन्, कान्तारं वनम्, आगत्य समेत्य, तत्र तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु, विचिन्त्य समन्वित्य, तदीयमार्गं तदवनम्,
अलभमानोऽप्राप्नुवन्, न्यवर्तिष्ठ प्रत्यावृत्तो बभूव ।

स्वामी चेति—गगने विद्यति, शरीव चन्द्र इव, सञ्चारकेल्यां विहारक्रीडायां चतुरो दक्ष इति
सञ्चारकेलिचतुरः, दाने विभागने शीण्डो निरुप्य इति दानशीण्डः, स्वामी च जीवन्धरश्च, धर्मस्य रत्न-
प्रकरूपस्वाध्वनीनं पथिकं मनो हृदयं यस्य तस्मै, कर्मैचित्, वनसेवकाय वनचराय, मणिभूषणानि
श्लाघनानि, अर्पयितुम् प्रदातुम्, ऐश्वर्यं ऐश्वर्यम् । वसन्तलिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

करभुवेति—करे हस्ते धृतं पुत्रीतम् ऋजु सरलं तोत्रं वैशुकं ('परेना' इति प्रसिद्धं) येन सः

ततः कृपासंक्रान्तस्वान्तः कुरुनिशाकान्तः, पार्श्वगतं नीलकम्बलावगुण्ठितकलेवरतयान्तर-
मेयत्वेन बहिरपि प्रसरताज्ञानपटलेनेवावृत्तम्, मलीमसोष्णीषपरिष्कृतोत्तमाङ्गतया कुरुवीरदर्शन-
निर्गमिष्यत्पापमिष प्रतीयमानम्, कान्त्या जात्या च जघन्यवर्णम्, तमेनमालोक्य, 'अपि कुशलम्'
इति प्रपच्छ ।

सौलभ्यं हि महत्ताया भूषणाय प्रकल्पते ।

प्रभुत्वस्येव गाम्भीर्यमौदार्यस्येव सौम्यता ॥ ४ ॥

महत्त्वमात्रं कनकाचलेऽपि लोष्टेऽपि सौलभ्यमिह प्रतीतम् ।

एतद्द्वयं कुत्रचिदप्रतीतं कुरुप्रवीरे न्यवसत्प्रकाशम् ॥ ५ ॥

वृषलोऽपि विनीतः सन्नुवाच कुरुकुञ्जरम् ।

कुशलं साम्प्रतं युष्मदर्शनेन विशेषतः ॥ ६ ॥

तदिदमार्कण्यान्याजबन्धुर्जीवन्धरः, जीवादितत्त्वयाथात्म्यविवेचनचतुरः तत्तादृशागण्य-
पुण्यैकलभ्यां मोक्षपदवीं विवरीतुमारभत ।

'तोत्रं वैणुकम्' इत्यमरः, कम्बलेन रङ्गकेन कृन्नः पिहितो देहो विग्रहो यस्य सः, 'समी रत्नककम्बलौ'
इत्यमरः, कटितटं मध्यप्रदेशं गतं प्राप्तमिति कटितटगतम्, तथाभूतं दात्रं लवित्रं यस्य सः, स्कन्धे बाहु-
शिरसि सम्बद्धः स्थापितः सीरो हलो यस्य सः, कश्चित् कोऽपि, ना पुमान्, वनभुवि काननवसुधापाम्,
पथि मार्गे, तस्य जीवन्धरस्य, पार्ष्वं समीपम्, आगमन्-भाजगाम, हि यतः प्राणिनां जन्मिनाम्, प्रवृत्ति-
रचेष्टा, नियत्या देवेन निततं नियन्त्रितं रूपं परिणामो यस्यास्तथाभूता । भवतीति शेषः । अर्थान्तर-
न्यायः । मालिनीवृत्तम् ॥ ३ ॥

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, कृपया करुणया संक्रान्तं मिलितं स्वान्तं चित्तं यस्य सः, कुरु-
निशाकान्तः कुरुवंशचन्द्रः, जीवन्धर इति यावत्, पार्ष्वगतं निकटप्राप्तम् । नीलकम्बलेन कृष्णरङ्गकेनाव-
गुण्ठितं समावृतं कलेवरं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, अन्तर्मध्ये, अमेयत्वेन मातृप्रशक्यत्वेन,
बहिरपि प्रसरता प्रसरणशालेन, अज्ञानपटलेनाज्ञानसमूहेन, आवृतमिष तिरोहितमिष, मलीमसेन मलिने-
नोष्णीषेण शिरोवेष्टनेन परिष्कृतं सहितमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, कुरुवीरदर्शनेन जीवन्धर-
विलोकनेन निर्गमिष्यत्पापमिष्यापं दुरितं यस्य तथाभूतमिष प्रतीयमानं दृश्यमानम्, कान्त्या दीप्या,
जात्या च ज्ञात्या च, जघन्यो हीनो वर्णो रूपं शूद्रसंज्ञकम् यस्य तम्, तं पूर्वोक्तम्, एनं नरम्, आलोक्य
दृष्ट्वा, 'अपि कुशलम्' 'कश्चित् खेमम्' इति प्रपच्छ पृच्छति स्म ।

सौलभ्यमिति—हि निश्चयेन, सौलभ्यं सुप्राप्यत्वम्, सर्वेषामिति शेषः, महत्ताया महत्त्वस्य,
भूषणायाभरणाय, प्रकल्पते जायते । यो हि महान् सर्वेषां सुखमो भवेत् स साधुरिति यावत् । किं वन् ?
प्रभुत्वस्य समृद्धिमत्त्वस्य भूषणाय गाम्भीर्यमिष स्वैर्यमिष, औदार्यस्य दातृत्वस्य, सौम्यतेव सज्जनतेव ।
उपमा ॥ ४ ॥

महत्त्वमात्रमिति—इह लोके, महत्त्वमेव महत्त्वमात्रम्, केवलमहत्त्वमिति यावत्, कनकाचलेऽपि
सुमेरावपि, सौलभ्यं सुप्राप्यत्वम्, लोष्टेऽपि पाषाणस्कन्धेऽपि, प्रतीतं प्रसिद्धम्, एतयोर्महत्त्वसौलभ्ययोर्द्वयं
युगलम्, कुत्रचिद्व्यापि, अप्रतीतमप्रसिद्धम्, कुरुप्रवीरे जीवन्धरे तु, प्रकाशं स्पष्टं यथा स्यात्तथा, न्यवसत्
निवासं चकार ॥ ५ ॥

वृषलोऽपीति—वृषलोऽपि शूद्रोऽपि, विनीतो विनम्रः सन्, कुरुकुञ्जरं जीवन्धरम्, उवाच जगाद्,
साम्प्रतमधुना, युष्मदर्शनेन भवद्बलोकनेन, विशेषतः सातिशयम्, कुशलं मङ्गलम्, अस्तीति शेषः ॥ ६ ॥

तदिदमिति—अप्याजबन्धुर्निरङ्गलबन्धुः, जीवादितत्त्वार्था जीवप्रभृतिवद्दार्थानां यथात्म्यस्य
वास्तविकस्वरूपस्य विवेचने निरूपणे चतुरो विद्वधः, जीवन्धरः सत्यन्धरिः, तदिदं वृषलोकम्, आकर्म्यं
श्रुत्वा, तत्तादृशेन अगण्येन प्रचुरेण पुण्येन सुकृतेन-एकेन-अद्वितीयेन कन्या प्राप्या ताम्, मोक्ष पदवीं
मुक्तिपदनिम्, विवरीतुं कर्मवितुम् । अत्रभत तपरो बभूव ।

कुशलं न हि कर्मषट्कजातं विविधाशाश्रितप्ररोहकन्दम् ।
अपवर्गजमात्मसाध्यमाहुः कुशलं सौख्यमनन्तमात्मरूपम् ॥ ७ ॥

तच्च रत्नत्रये पूर्णे परमं प्राप्यमात्मनः ।

सच्च सदृष्टिसंज्ञानचारित्राणि प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

आप्तागमपदार्थानां श्रद्धानं दर्शनं विदुः ।

तन्मूले ज्ञानचारित्रे भव्यलोकैकभूपणे ॥ ९ ॥

उत्तमाङ्गमिवाङ्गेषु नयनं करणेष्विव ।

मुक्त्यङ्गेषु प्रधानाङ्गं सम्यग्दर्शनमिष्यते ॥ १० ॥

आत्मा हि ज्ञानदृक्सौख्यलक्षणो विमलः परः ।

सर्वाशुचिनिदानेभ्यो देहादिभ्य इतीरितः ॥ ११ ॥

इत्यादि स्वार्थविज्ञानं सम्यक्ज्ञानमसंशयम् ।

सम्यक्ज्ञानवता कार्यः परित्यागः परस्य वै ॥ १२ ॥

परित्यागवतो जीवा द्विविधाः परिकीर्तिताः ।

अनगाराश्च सागराः पूर्वे सावद्यवर्जिताः ॥ १३ ॥

यतीनां सुधर्मं न शक्नोषि वोढुं महोक्षेण वाद्यं यथा तत्किशोरः ।

अतस्त्वं गृहाण गृहस्थस्य धर्मं यतो मुक्तिलक्ष्मीरदूरे भवित्री ॥१४॥

कुशलमिति—विविधा बहुप्रकारा या आशाश्रिततयस्मृणावस्त्वयस्तासां प्ररोहस्याङ्गुरस्य कन्दं मूलम्, कर्मषट्केन कृप्यादिषट्कर्मसमूहेन जातं समुत्पन्नम्, सौख्यं शर्म, कुशलं सेमम्, न हि निश्चयेन न वर्तते, अपवर्गजं मोक्षोत्पन्नम्, आत्मसाध्यं स्वसाध्यम्, अनन्तमन्तार्तातम्, आत्मरूपमात्मस्वभावात्मकम्, सौख्यं शर्म, कुशलं सेमम्, आहुः कथयन्ति, सन्त इति शेषः ॥ ७ ॥

तच्च रत्नत्रय इति—आत्मनश्चितः, परममुत्कृष्टम्, तच्च सौख्यञ्च, रत्नत्रये सम्बद्दर्शनादित्रितये सति, प्राप्यं लभ्यम्, भवेदिति शेषः । तच्च रत्नत्रयञ्च, सदृष्टिश्च संज्ञानञ्च चारित्रञ्चेति सदृष्टिसंज्ञानचारित्राणि सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्राणि, प्रकीर्तितं कथितम्, विशेष्यपेक्षयैकत्वम् ॥ ८ ॥

आप्तागमेति—आप्तश्च जिनेन्द्रश्चागमव्यवशास्त्रञ्च पदार्थश्च जीवादितत्त्वज्ञेत्वाप्राप्तागमपदार्थास्तेषाम्, श्रद्धानं प्रत्ययः, दर्शनं सम्बद्दर्शनम्, तत्सम्बद्दर्शनं मूलं कारणं ययोस्ते, भव्यलोकानां भव्यप्राणिनामेकभूपणे, मुख्याभरणे, ज्ञानचारित्रे बोधवृत्ते, विदुर्जानन्ति, सन्त इति शेषः ॥ ९ ॥

उत्तमाङ्गमिति—अङ्गेषु हस्तपादाद्यवयवेषु, उत्तमाङ्गमिव शिर इव, करणेषु कर्पाकेषु, नयनं लोचनमिव मुख्याङ्गेषु मोक्षसाधनेषु, सम्यग्दर्शनमाधरत्नम्, प्रधानाङ्गं प्रमुखसाधनम्, इष्यतेऽभिलष्यते ॥ १० ॥

आत्मा हीति—हि निश्चयेन, ज्ञानदृक्सौख्यानि बोधप्रत्याह्लादा लक्षणं चिह्नं यस्य तथाभूतः विमलो निर्मलः आत्मा जीवः, सर्वाशुचिनिदानेभ्यो निखिलामेध्यकारणेभ्यः देहादिभ्यः शरीरादिभ्यः, परो भिन्नः, अस्तीति, ईरितः कथितः ॥ ११ ॥

इत्यादीति—इत्यादि पूर्वोक्तप्रकारेण, स्वार्थविज्ञानम् आत्मपदार्थबोधः, असंशयं सन्देहरहितम्, उपलक्षणाद्विपर्ययाभ्यवसायरहितमपि, सम्यग्ज्ञानं साधुबोधः, अस्तीति शेषः, सम्यग्ज्ञानवता सम्यग्बोधयुक्तेन जनेन, वै निश्चयेन, परस्य भिन्नस्य शरीरादेः परित्यागः परिहारः, कार्यो विभ्रातव्यः ॥ १२ ॥

परित्यागेति—परित्यागेन युताः परित्यागयुताः परपरिहारसहिताः, अत्र लक्षणभ्रष्टतया 'परित्यागवतः' इति वाडो हेयः, जीवाः प्राणिनः, द्विविधाः द्विप्रकाराः, परिकीर्तिताः कथिताः, अनगारा मुनयः सागाराश्च गृहस्थाश्च, सयोः पूर्वेऽनगाराः, सावद्यवर्जिताः सपापकार्यं रहिताः, सन्तीति शेषः ॥ १३ ॥

यतीनामिति—सद्यः, महोक्षेण महावृषभेण, वाद्यं वोढुं बोधयं भारतम्, तत्किशोरो यथा तद्वालक इव,

पञ्चाणुव्रतसम्पन्ना गुणशिखाप्रतोद्यताः ।
 सम्यग्दर्शनविज्ञानाः सावद्या गृहमेधिनः ॥ १५ ॥
 हिंसानृतस्तेयवधूव्यवायपरिग्रहेभ्यो विरतिः कथञ्चित् ।
 मद्यस्य मांसस्य च मांसिकस्य त्यागस्तथा मूडगुणा इमेऽष्टौ ॥१६॥
 दिग्देशानर्थदण्डेभ्यो विरतिस्तु गुणव्रतम् ।
 भोगोपभोगसंख्यानं केचिदाहुर्गुणव्रतम् ॥१७॥
 सामायिकः प्रोपधकोपवासस्तथातिथीनामपि संग्रहश्च ।
 सल्लेखना चेति चतुःप्रकारं शिखाव्रतं शिखितभागमज्ञैः ॥१८॥
 इत्युक्तव्रतसम्पन्नः कचिद्देशे कचिच्छणे ।
 महाव्रती भवेत्तस्माद्ग्राह्यं धर्ममगारिणाम् ॥१९॥

इति प्रतिपादितं धर्मं शिरसा मनसा च प्रतिगृह्णानमन्तर्गतप्रतापकोरकपुञ्जमिव मणि-
 भूषणगणमात्मना वितीर्णमत्याद्वरमेदुरेण करेण पचेत्लिमाभाग्यवृन्दमिवादाय सम्मत्पयःपूरैः

वर्तानां मुनीनाम् सुवर्मं सम्यग्धर्मम्, बोधुं धर्तुम्, न शक्नोषि न समर्थोऽसि, अतोऽस्मात्कारणात्, गृहस्थस्य
 गृहमेधिनः, धर्मपञ्चाणुव्रतात्मकम्, गृहाण स्वीकुरु, यतो यस्माद्गर्मात्, मुक्तिलक्ष्मीमोक्षार्थाः, अदूरे निकटे
 भवित्री भविष्यति ॥ १४ ॥

पञ्चाणुव्रतसम्पन्नैः—पञ्चभिरणुव्रतैः सम्पन्ना इति पञ्चाणुव्रतसम्पन्ना अणुव्रतपञ्चकृत्याः, गुण-
 शिखाव्रतेषुयथा पालनतन्परा इति गुणशिखाव्रतोद्यताः, सर्वाणां दर्शनविज्ञाने येषां ते सम्यग्दर्शनविज्ञानाः
 सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानसहिताः, अग्र्यैः सहिता इति सावद्याः सारम्भाः, जनाः, गृहमेधिनः समागाराः,
 सन्तीति शेषः ॥१५॥

हिंसानृतस्तेयेति—हिंसा चानृतं च स्तेयं च वधूव्यवायश्च परिग्रहश्चेति हिंसानृतस्तेयवधूव्यवाय-
 परिग्रहास्तेभ्यो हिंसादिपञ्चपापेभ्यः, कथञ्चित् स्थूलप्रकारेण, विरतिविरमणम्, तथा, मद्यस्य मदिरायाः,
 मांसस्य पिशितस्य, मांसिकस्य च कौद्रस्य च त्यागः परिहारः, इमे एते, अष्टौ अष्टसंख्याकाः, मूलगुणा
 मुख्यगुणाः, सन्तीति शेषः ॥१६॥

दिग्देशानर्थेति—दिक् च देशश्च, अनर्थदण्डरथेति दिग्देशानर्थदण्डास्तेभ्यः, विरतिस्तु विरमणं तु
 गुणव्रतं प्रसिद्धम्, अस्तीति शेषः, केचिदाचार्याः, भोगोपभोगसंख्यानं भोगोपभोगयोः संख्यानं नियमनमिति
 भोगोपभोगसंख्यानम्, भुक्त्वा परिहातव्यो भोगो भुक्त्वा पुनश्च भोक्तव्यः' इति भोगोपभोगयोरलक्षणम्, गुणव्रतम्,
 आहुः कथयन्ति, दिग्व्रतं देशव्रतमनर्थदण्डव्रतमिति गुणव्रतानि सन्ति, मतान्तरापेक्षया देशव्रतस्थाने
 भोगोपभोगपरिमाणव्रतं गण्यते, तत्र च शिखाव्रतचतुष्टये ॥१७॥

सामायिक इति—सामायिकः सर्वावद्यपरिहारः, प्रोपधकोपवासः पर्वचतुष्टयेऽनशनधारणम्, तथा
 अतिथीनां मुन्याधिकार्दीनामपि, संग्रहश्च दानार्थं प्रतिग्रहणम्, सल्लेखना च सन्ध्यासश्च, इतीत्यम्,
 आगमज्ञैः शास्त्रज्ञैः, चतुःप्रकारं चतुर्विधम्, शिखाव्रतं प्रसिद्धम्, शिखितं निर्दिष्टम् । मतान्तरापेक्षया,
 सल्लेखनायाः स्थाने देशव्रतं भोगोपसंख्यानं वा व्रतं गण्यते ॥१८॥

इत्युक्तव्रतसम्पन्न इति—इत्युक्तव्रतैः पूर्वोक्तव्रतैः सम्पन्नः सहितः, गृही, क्वचित् कस्मिंश्चिद्, देशे
 मर्यादाया बहिरिति यावत्, क्वचित् क्षणे सामायिकादिप्रतिज्ञाकाले, महाव्रती महाव्रतयुक्त इव, भवेत्
 स्यात्, तस्मात् कारणात्, अगारिणां गृहस्थानाम्, धर्ममाचारः, ग्राह्यं गृहीतुं योग्यम्, अस्तीति शेषः, धर्म-
 शब्दस्य कर्त्तव्ये प्रयोगोऽप्रसिद्धः, अथवागारिणां धर्मं ग्राह्यं कथयन्तीति शेषः ॥१९॥

इति प्रतिपादितमिति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, प्रतिपादितं निरूपितम्, धर्मं गृहस्थाचारम्, शिरसा
 मूर्त्ना, मनसा हृदयेन च, प्रतिगृह्णानं स्वीकुर्वाणम्, अन्तर्गतप्रतापस्यान्तःस्थिततेजसः कोरकपुञ्जमिव
 कुम्भककलापमिव, आत्मना स्वेन, वितीर्णं प्रदत्तम्, मणिभूषणगणं रत्नाभरणसमूहम्, पचेत्लिमाभाग्यवृन्दमिव

शालमिवाति सन्तोषकोरकितान्तरङ्गं तं धार्मिकमुत्सृज्य तस्य स्मरणेव कुरुकुञ्जरस्तस्माद्गना-
भिर्जगाम ।

गभस्तिमाली गगनस्य मध्यं द्रुमालवालं कलमध्यमेणः ।

जिह्वा च शोषं सममाश्रयं शरीरमुद्यत्वनधर्मसोयम् ॥२०॥

तदानीं, पञ्चेलिमहेलिसन्तापार्ततया घृष्टचन्दनरसपाण्डुगण्डमण्डलेषु वनशुण्डालेषु चला-
चलनिजकर्णतालपवनसंवीज्यमानाननेषु हस्तोज्ज्वलशीकरनिकरसंसिक्तहृदयेषु मन्दमन्दमागत्य
सरोवरप्रवेशनपरेषु, कर्णिकारमुकुलानि निर्भिद्यन्तर्लीयमानेषु षट्चरणेषु, संतप्तजलं विहाय
शीतलनलिनीदलं सेवमानेषु कारण्डवेषु, पञ्जरबद्धक्रीडाशुकेषु जलं वाचमानेषु, त्रिजगदेकातप-
त्रायितकीर्तिमण्डलेन सकलजनतासन्तापनाशनोऽपि कुरुवंशपावनः श्रान्तो विश्रान्तिकृते नमेरुतरु-
मूलमाससाद ।

निषण्णस्तत्र मधुरं रवं शृण्वन्कुरुत्तमः ।

संदिग्धे सिन्धुगर्भारः कल्याणाद्रिरिव स्थिरः ॥२१॥

टङ्कारः किं मारबाणासनस्य भङ्गारोऽयं मत्तमाध्वीलिहां किम् ।

इंसानां किं मञ्जुलः कण्ठनादः किंवा लीलाकोकिलालाप एपः ॥२२॥

पाकोन्मुखदैवसमूहमिव, अन्यादरमेवुरेण आदरातिशयमिलितेन, करेण हस्तेन, आदाय शृङ्खला, संमदपयः-
पूरैर्हं पाशुजलप्रवाहैः, शालयन्तमिव प्रक्षालनं कुर्वन्तमिव, अतिसन्तोषेण प्रहर्षातिशयेन कोरकितं व्याप्तमन्तरङ्गं
चेतो यस्य तम्, तं पूर्वोक्तम् धर्मेण चरति धार्मिकतम् धर्मात्मानम् उत्सृज्य विसृज्य, तस्य धार्मिकवृत्तस्य
स्मरणेन स्मरणं कुर्वन्नेव 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति कर्मणि पट्टा, कुरुकुञ्जरो जीवन्धरः, तस्मात्पूर्वोक्तात्,
वनात्काननात्, निर्जगाम निरकर्मोत् ।

गभस्तिमालीति—गभस्तिमाली सूर्यः, गगनस्य वियतः, मध्यं मध्यभागम्, ऐणो मृगः, जलमध्यं
जलं मध्ये यस्य तं तोयमध्यं, द्रुमालवालं वृक्षावापं, नणां मनुष्याणाम्, जिह्वा रसना, शोषं शोषणम्,
नृण्यातिरेकादिति यावत्, शरीरञ्च गात्रञ्च, उद्यन् प्रकटीभवन्, वनधर्मतोयं प्रचुरप्रस्वेदम्, समं सार्धम्,
आप प्रापत् । सहोक्तिरलङ्कार ॥२०॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, पञ्चेलिमस्तल्लो यो हंलिः सूर्यस्तस्य संतापेन निदावाति-
शयेनार्ततया पीडिततया, घृष्टचन्दनरसेन घृष्टमलयजरसेन पाण्डूनि धवलानि गण्डमण्डलानि कटतटानि
येषां तेषु, हस्तेभ्यः शुण्डाभ्य उज्ज्वला उत्सृष्टा ये शीकरनिकरा जलकणसमूहास्तैः संसिक्तं हृदयं येषां तेषु,
वनशुण्डालेषु काननकरिषु, मन्दमन्दं शनैःशनैः, आगत्य समेत्य, सरोवरेषु कासारेषु प्रवेशनं प्रवेशस्तस्मिन्परा
उद्युक्तास्तथाभूतेषु सत्सु, षट्चरणेषु भ्रमरेषु, कर्णिकारमुकुलानि द्रुमोत्पलकुड्मलेषु 'अथ द्रुमोत्पलः ।
कर्णिकारः परिव्याधः' इत्यमरः, निर्भिद्य विदार्य, अन्तर्मध्ये, लीयमानेषु स्थितेषु सत्सु, कारण्डवेषु काकतुण्डेषु
दीर्घपादेषु कृष्णवर्णेषु अल्पसिंघिशेषेषु संतप्तजलं संतप्तनारम्, विहाय त्यक्त्वा, शीतलं च तन्नलिनीदलञ्चेति
शीतलनलिनीदलं तत्, शिशिरकमलिनीपत्रम्, सेवमानेषु समाश्रयत्सु सत्सु, पञ्जरेषु बद्धाः पञ्जरबद्धाः
ते च ते क्रीडाशुकाश्चेति पञ्जरबद्धक्रीडाशुकास्तेषु शलाकागृह्णन्क्रीडाकारिषु, जलं सलिलम्, वाचमानेषु
प्रार्थयत्सु सत्सु, त्रिजगत्त्रिलोकस्यैकातपत्रायितमेकच्छत्रायितं चर्कातिमण्डलं यशश्चक्रवालं तेन, सकलजन-
ताया निखिलजनसमूहस्य संतापनाशनोऽपि संतापापहारकोऽपि, कुरुवंशपावनो जीवन्धरः, श्रान्तः सन्,
विश्रान्तिकृते विश्रामाय, नमेरुतरुमूलं ज्ञावावृक्षमूलम्, भाससाद प्राप ।

निषण्ण इति—तत्र ज्ञावावृक्षतले, निषण्णः समुपविष्टः, सिन्धुरिव सागर इव गर्भारोऽग्नावर्षैर्धः,
कल्याणाद्रिरिव सुमेरुरिव, स्थिरः सुनिश्चलमानसः, कुरुत्तमो जीवन्धरः, मधुरं मनोहरम्, रवं शब्दम्,
शृण्वन् समाकर्णयन्, संदिग्धे संदेहे चकार ॥२१॥

अथ तमेव सन्देहं दर्शयति—टङ्कार इति—अयमेव, किं मारबाणासनस्य कन्दर्पकोट्टण्डस्य, टङ्कारः

इति संदेहं पराङ्गनानूपुररचबिनिध्वेन निवर्तयन्धरपरिग्रहविरक्तमानसः कुलकुलोत्सः
पराङ्मुखो बभूव ।

सञ्चरन्ती वने तत्र भर्ता काचन खेचरी ।
प्रतार्य तं भिषेणशु पुरस्तादस्य संन्यधात् ॥२३॥
यस्या मुखं पर्वविधुं विजित्य भूचापदम्भाज्यकेतुनद्धम् ।
कर्णद्वये तज्जयकीर्तिपत्रं बभार ताटङ्कमणिच्छलेन ॥ २४ ॥
वृषस्यन्ती वरारोहा वृषस्कन्धं कुरुद्वहम् ।
वीक्ष्य तस्याङ्गसौन्दर्यं नावृपत्सा त्रपाकुला ॥ २५ ॥
यस्यांसाविहृ रेजतुर्जयरमाक्रीडामहीधाविच
श्रीदेवीस्थितिबन्धपट्टमिव यद्वक्षःस्थलं व्यावभौ ।
नाभियौवतहृग्विशालगजतारोधार्यवारीनिभा
जङ्घे पूगगुलुच्छनिन्दनकरे पादौ जिताम्भोरुहौ ॥ २६ ॥
यद्वक्त्रं विततान वाग्धरसतीक्रीडास्थलीविभ्रमं
यन्नासा च कलावतारविलसन्निःश्रेणिकासंशयम् ।

प्रत्यन्धारः, किम्, मत्तारच ते मार्ध्वालिहरचेति मत्तमार्ध्वालिहस्तेषां स्त्रीवपट्पदानाम्, ऋद्धारो गुञ्जन-
शब्दः, किम्, हंसानां मरालानाम्, मञ्जुलो मनोहरः, कण्ठनादो गलध्वनिः, किं वा, एषोऽयम्, लीला-
कोकिलानां केलिपरपुष्टानामालापः शब्दः, अस्तीति शेषः । संदेहालङ्कारः, शालिन्धुक्त्वाः 'शालिन्धुक्त्वा
मौ तगौ गोऽन्धिलोकैः' इति लक्षणात् ॥२२॥

इतीति—इति इत्याकारम्, संदेहं संशयम्, पराङ्गनायाः परनायां नूपुररचस्य मञ्जूरशिञ्जानस्य
विनिर्धयो निर्णयस्तेन, विवर्तयन् पूर्वाकुर्वन्, परपरिग्रहादन्यस्त्रिया विरक्तं विरतं मानसं वित्तं यस्य
तथाभूतः कुलकुलोत्सः कुलवंशाभरणोपमो जीवन्धरः, पराङ्मुखो विमुखः, बभूव अजायत ।

सञ्चरन्तीति—तत्र तस्मिन्, वने गहने, भर्ता पत्या, सह, सञ्चरन्ती अमन्ती, काचन कापि,
खेचरी विद्याधरी, तं भर्तारम्, भिषेण केनापि व्याज्रेण, प्रतार्य वञ्चयित्वा, अलानयनार्थं तं दूरे ग्रहियेति
यावत्, आशु ऋटिति, अस्य जीवन्धरस्य, पुरस्तात् अभिमुखम्, संन्यधात् संनिहिता बभूव ॥२३॥

यस्या मुखमिति—यस्या ववितायाः, मुखं वदनम्, पर्वविधुं राकानिशक्रम्, विजित्य पराजितं
कृत्वा, भूचापदम्भात् भ्रुकुटिकामुक्पटात्, जयकेतुना विजयवैजयन्त्या नद्धं वदमिति जयकेतुनद्धं सत्,
ताटङ्कमणिच्छलेन कर्णभरणमणिन्याजेन, कर्णद्वये भ्रवणयुगले, तस्य पर्वविधोर्जयः पराभवस्तस्य कीर्तिपत्रं
यशःपत्रम्, बभार दधार, अपङ्कतिरलङ्कारः ॥२४॥

वृषस्यन्तीति—वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य तं पारंसासमिति यावत्, कुरुद्वहं जीवन्धरम् ।
वृषस्यन्ती मैथुनेच्छयामिलपन्ती, 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छयायाम्' इति क्यच्चास्तुनागमः, वरारोहा सुन्दरार्णा,
त्रपाकुला लज्जवती, सा वनिता, तस्य जीवन्धरस्य, अङ्गसौन्दर्यं कामकामनीयकम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, नावृपत्
नो तृप्ता बभूव ॥२५॥

यस्यांसाविहेति—इह लोके, यस्य सात्वन्धरेः, अंसी स्कन्धौ, जवरमाया विजयलक्ष्याः क्रीडा-
महीधाविच केलिपर्वताविच, रेजतुः शुशुभाते, यस्य वक्षःस्थलं यद्वक्षःस्थलं यदुःखदेशः, श्रीदेव्या लक्ष्मी-
देव्याः स्थितेरवस्थानस्य बन्धपट्टमिव हारकफलकमिव, व्यावभौ विशेषेण शुशुभे, नाभिसुन्दः, पुवतीनां
समूहो यौवतं तस्य दृशो लोचनान्धेव विशालगजता वृहन्नजसमूहस्तस्य रोधार्यमक्रोधनार्थं वा वारी
गजवन्धनं तस्या निभा सदृशां, भासीदिति शेषः, जङ्घे प्रसृते, पूगगुलुच्छस्य ऋमुकानोकहप्रकाण्डस्य
निन्दनकरे निन्दाविधायके, पादौ करणी च, जिताम्भोरुहौ पराभूतपत्नी, आस्तामिति शेषः । उपमा ।
शाब्दविक्रीडितं छन्दः ॥२६॥

यद्वक्त्रमिति—यस्य वक्त्रं यद्वक्त्रं यद्वदनम्, वाग्धे वरसतीति वाग्धरसती सरस्वती सती-

यन्नेत्रे ददतुर्विशालकमलाक्रीडातटाकभ्रमं
 यद्भ्रुवुष्मसपाचकार नियतं विन्वच्छदाडम्बरम् ॥ २७ ॥
 अश्वस्यन्ती विशालाक्षी विन्वाधिकविभोऽज्वलम् ।
 कुरुवीरमुवाचेवं कुसुमायुधवञ्जिता ॥ २८ ॥
 श्रीमन् तवाङ्गकान्त्या मे नयने सफलेऽधुना ।
 कर्णौ वचनमाधुर्याद्दृश्यं गुणमालया ॥ २९ ॥
 ममार्यं विरहानलं शमय शीतलापाङ्गतो
 मुखेन्दुरुचिसंपदा सपदि छिन्धि कामान्धताम् ।
 सुधासमगिराधराशृतरसप्रदानेन च
 प्रणाशय घृणानिधे बहलकामतृष्णामिसाम् ॥ ३० ॥

इत्यादितद्वचनपरिपाटीभाकर्ण्यं शम्बरारिविकारसंतमसवासरायमाणमानसः कृत्यविदामप्र-
 गण्यः कुरुवरेण्यः परीतवैराग्यप्राचण्यस्तद्वरण्याभिर्गन्तुमारभत । तदनु पञ्चशरनाराचञ्चितविवेका
 सा विद्याधरचञ्चलाक्षी किञ्चिदन्तरमुपसृत्य मदनहुतभुगरणिनिकारातनुलता तदिङ्कितं विज्ञाय
 तन्मनोवशीकारकोरकितकुतूहला निजोदन्तमित्थं प्रकटयामास ।

शिरोमणिस्तस्या या क्रीडास्थली केलिभूमिस्तस्या विभ्रमः सन्देहस्तम्, विततान विस्तारयामास, यथासा च
 यदीयनासिका च, कलानां वैदर्भानामवताराय समवतरणाय विलसन्ती शोभमाना या निःश्रेणिका सोपानं
 तस्याः संशयस्तम्, विततान, यन्नेत्रे यदीयलोचने, कमलायाः भ्रियाः क्रीडातटाक इति कमलाक्रीडातटाकः,
 विशालो विपुलो यः कमलाक्रीडातटाको लक्ष्मीकेलिकासारस्तस्य भ्रमः सन्देहस्तं ददतुः अदाताम्, यद्भ्रु-
 युग्मं यदीयभ्रुकुटियुगलम्, नियतं ध्रुवम्, विन्वच्छदाडम्बरम्, विभुमन्दपत्राडम्बरं अपाचकार तिरश्चकार ।
 उपमा ॥ २७ ॥

अश्वस्यन्तीति—अश्वस्यन्ती मैथुनेच्छावती, कुसुमायुधेन कामेन वञ्जिता प्रतारिता, विशालाक्षी
 र्वाधलोचना, सा ललना, विश्वेभ्योऽपिका विश्वाधिका सर्वाधिका सा चासौ विभा च र्वालिश्च तयोऽज्वलो
 दांसस्तम्, कुरुवीरं जीवन्धरम्, इदं वचयमाणम् । उवाच जगात् ॥२८॥

श्रीमञ्जिति—हे श्रीमन् हे शोभासम्पन्न, तव भवतः अङ्गकान्त्या शरीरदीप्या, मे मम, नयने नेत्रे,
 सफले सार्थकविभागे, जते इति शेषः, अधुना साम्प्रतम्, वचनमाधुर्याच्छब्दमाधुर्यात्, कर्णौ श्रुती,
 गुणमालया गुणपङ्क्त्या, दृश्यं चित्तञ्च, सफलमिति शेषः ॥२९॥

ममार्येति—हे आर्य ! हे श्रेष्ठ ! शीतलापाङ्गतः शिशिरकटाक्षताः, मम स्वदेकानुरागिण्याः, विरहानलं
 विप्रयोगपावकम्, शमय प्रशान्तं कुरु, मुखेन्दुरुचिसम्पदा यदनचन्द्रदीप्तिसम्पत्त्या, सपदि ऋटिति, कामा-
 न्धतां मदनान्धताम्, छिन्धि नाशय, हे घृणानिधे हे दवानिधे, सुधासमगिरा पीयूषतुल्यवाण्या, अधरा-
 शृतरत्नेन दशनच्छदसुधारत्नेन च, इमां प्राणापहारिणीम् । बहलकामतृष्णां सातिशयमदनपिपासाम्,
 प्रणाशय नष्टं कुरु । पृथिवीपङ्कम् ॥३०॥

इत्यादितद्वचनपरिपाटीमिति—तस्या वचनपरिपाटीति तद्वचनपरिपाटी, इत्यादिश्लासी
 तद्वचनपरिपाटी चेति तथा ताम्, पूर्वोक्ततद्वचनपरम्पराम्, भाकर्ण्यं भ्रुवा, शम्बरारिर्जनसिञ्जस्तस्य
 विकारः समुद्रेक एव संतमलं गाढञ्चान्तं तस्य वासरायमाणं दिवसायमाणं मानसं चित्तं यस्य सः,
 कृत्यविदां कार्यज्ञानम्, अग्रगण्यः प्रधानः, कुरुवरेण्यः कुरुश्रेष्ठो जीवन्धरः परीतं प्राप्तं वैराग्ये प्रशमित्ये
 प्राचण्यं मैथुण्यं येन तथाभूतः सद्, तद्वरण्यात्तत्कामवात्, निर्गन्तुं बहिर्षितुम् आरभत तापरोऽभूत् । तदनु
 तदनन्तरम्, पञ्चशरस्य कामस्य नाराचैर्वाणैर्बन्धितः प्रतारितो विवेको सदसज्ज्ञानं यस्यास्तथाभूता, सा
 पूर्वोक्ता, विद्याधरचञ्चलाक्षी श्लेषरचपललोचना, किञ्चित्किमपि, अन्तरं समीपस्वलम्, उपस्थे समुपेत्य
 मदनहुतभुजः कामानलस्वारमिणिकाराणिसदृशी तनुलता शरीरव्रततिर्यस्यास्तथाभूता, सती तदिङ्कितं
 जीवन्धरवैदिसम्, विद्याधरं ज्ञाना, तस्य जीवन्धरस्य मनोवशीकारेण चित्तवशीकरणेन कोरकितं

अनङ्गतिलकाह्वया स्वचरकन्यकाहं विभो
 वनान्तमिदमापिता गगनचारिणा केनचित् ।
 अनेन निजनायिकाभयवशेन निःसारिता
 दयाविसरवारिषे महित रक्षणीया त्वया ॥ ३१ ॥
 अशरण्यशरण्यत्वं परोपकृतिशीलता ।
 दयापरत्वं दाक्षिण्यं श्रीमतः सहजा गुणाः ॥ ३२ ॥

“तावता, हा प्रिये हा प्राणकान्ते कासि कासि, वियोगवेदना विषमिव विसर्पति, पावक इवाङ्गानि निर्दहति, मृत्युरिव प्राणाभिःसारयति, मोह इव विद्यां विलुम्पति, कृकच इव मर्माणि कृन्तति” इत्यादि कस्यचिदार्तस्वरं निशम्य विद्याधरविशालनयनायां मिषेणान्तर्हितायां, विस्मय-विस्तृताञ्च कुरुहर्षञ्च सोऽपि विद्याधरः समीपमागत्य सगद्गदमेवमुवाच ।

सतीमुदन्याकुलितान्तरङ्गामत्रैव संस्थाप्य जलाशयाय ।
 गतोऽहमागत्य सरोरुहाचीं नाद्राक्षमद्य प्रतिकूलदिष्टान् ॥ ३३ ॥
 नरोत्तम तथा सार्धं विद्यापि मम निर्गता ।
 मनोवृत्तिश्च तत्कर्तुं चिन्तापि न हि शक्यते ॥ ३४ ॥

समुपब्रूव कुरुहर्षं कौतुकं यस्यास्तथाभूता सर्ता, निजोदन्तं स्ववृत्तान्तम्, इत्यमनेन प्रकारेण, प्रकटयामास प्रकथयामास ।

अनङ्गतिलकाह्वयेति—हे विभो हे स्वामिन्, हे दयाविसरवारिषे हे कृपाविस्तारसागर, हे महित हे पूजित, केनचित्केनापि, गगनचारिणा स्वेचरेण, इदमेतन्, वनान्तं काननान्तम्, आपिता आगमिता, निजनायिकाभयवशेन स्ववह्नर्भातिवशेन, निःसारिता स्वसमीपाद्दरीकृता, अनङ्गतिलकाह्वया अनङ्गतिलका नाम्नी, स्वचरकन्यका विद्याधरपुत्री, अहं भवत्पुरो वर्तमाना, त्वया भवता, रक्षणीया रक्षितुं योग्या, अस्मीति शेषः । पृथिवीच्छन्दः ॥ ३१ ॥

अशरण्येति—अशरण्यानां शरणरहितानां शरण्यत्वं रक्षकत्वम् इत्यशरण्यशरण्यत्वम्, परोपकृतिः परोपकारः शालं स्वभावो येषां तेषां भावः परोपकृतिशीलता, दयापरत्वं करुणापरता, दाक्षिण्यमौदार्यम् । एते श्रीमतो महानुभावस्य, सहजाः स्वाभाविकाः, गुणा वैशिष्ट्योत्पादकाः, सन्तीति शेषः ॥ ३२ ॥

तावतेति—तावता तावत्कालेन, हा प्रिये वल्लभे, हा प्राणकान्ते हा जीवितेश्वरि, कासि कासि कुत्र वर्तसे, कुत्र वर्तसे, वियोगवेदना विरहव्याधिः, विषमिव गरलमिव, विसर्पति प्रसरति, पावक इव शक्तिरिव अङ्गानि प्रतीकान्, निर्दहति भस्मसात्करोति, मृत्युरिव यम इव, प्राणाद् आयुःप्रभृतीन्, निःसारयति निष्कासयति, मोह इव भ्रम इव, विद्यां मन्त्रसिद्धिम्, विलुम्पति लुप्तं करोति, कृकच इव करपत्रमिव, मर्माणि ईर्माणि कृन्तति क्षिन्नति, इत्यादि इतिप्रभृतिक्वम्, कस्यचित्कस्यापि, आर्तस्वरं पीडितशब्दम्, निशम्य श्रुत्वा, विद्याधरविशालनयनायां स्वेचरायताक्ष्याम्, मिषेण भ्याजेन, अन्तर्हितायां तिरोहितायाम्, सस्याम्, सोऽपि पूर्वोक्तशब्दकर्ता, विद्याधरः स्वचरः, विस्मयेन विस्तृते अक्षिणी यस्य तम् आश्चर्यायतलोचनम्, कुरुहर्षञ्च कुरुसिद्धम्, ‘सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्षञ्चः केसरी हरिः’ इत्यमरः, समीपं निकटम्, आगत्य समेत्य, सगद्गदं समवकृद-कण्ठस्वरसहितं यथा स्यात्तथा, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, उवाच जयाद् ।

सतीमुदन्येति—सतीमपांसुलाम्, उदन्यया पिपासयाकुलितं दुःखीभूतमन्तरङ्गं हृदयं यस्यास्ताम्, सरोरुहाचीं कमललोचनाम्, अत्रैव इहैव, संस्थाप्य स्थितां कृत्वा, जलाशयाय सरोवराय, गतो यातः, अहं-सम्प्राणेश्वरः आगत्य जलाशयत्प्रत्यावृत्त्य, अद्य साम्प्रतम्, प्रतिकूलदिष्टान् विरुद्धभाग्यात्, नाद्राक्षम् वाच-लोकयामास ॥ ३३ ॥

नरोत्तमेति—हे नरोत्तम हे पुरुषोत्तम, वद्यस्माद्, तथा प्राणवल्लभया, सार्धं सह, मम स्वचरस्य, विद्यापि विचारविचारशक्तिरपि, मनोवृत्तिश्च मानसिकशक्तिरपि निर्गता निष्कलन्ताः, तद् तस्माद् कारणाद् चिन्तापि, सा कुत्र गता भवेदित्यादिविचारोऽपि, कर्तुं विधातुम्, न हि शक्यते न हि शक्यते ॥ ३४ ॥

इति कर्तव्यतामूढं मामुदिरय नरोत्तम ।

प्रह्लादानामप्रगप्यस्त्वं ब्रूहि कर्तव्यमत्र वै ॥ ३५ ॥

इत्यादिविद्याधरदैन्यवन्तुरितवचनरचनामाकर्ण्य पारावारगभीरकुरुवीरो मन्दस्मित-
रुचिलहरीकपटेन सुधाधारां किरन्निव गम्भीरवचनगुम्भं विजृम्भयामास ।

धैर्यौदार्यविवर्जितः क्षितिपतिः प्रह्लाविहीनो गुरुः

कृत्याकृत्यविचारशून्यसचिवः संग्रामभीरुर्भटः ।

सर्वज्ञस्तवहीनकल्पनकविर्वाग्मिस्त्वहीनो बुधः

स्त्रीवैराग्यकथानभिज्ञपुरुषः सर्वे हि साधारणाः ॥ ३६ ॥

वज्रात्कठोरतरमेणदृशां हि चित्तं

पुष्पादतीव मृदुलो वचनप्रचारः ।

कृत्यं निजालककुलादपि वक्ररूपं

तस्माद्बुधाः सुनयनां न हि विश्रवन्ति ॥ ३७ ॥

वक्रं श्लेष्मनिकेतनं मलमयं नेत्रद्वयं तत्कुची

मांसाकारधनी नितम्बफलकं रक्तास्थिपुञ्जाततम् ।

शीतांशुर्विकचोत्पलं करिपतेः कुम्भौ महासैकतं

भातीत्येवमुशन्ति मुग्धकवयस्तद्रागविस्फूर्जितम् ॥ ३८ ॥

इतीति—नरेपुत्रमो नरात्तमस्तत्सम्बुद्धी हे नरोत्तम हे पुरुषभेद, इति पूर्वोक्तप्रकारेण, कर्तव्यतायां
मूढस्तं कार्याभिमन्त्र, मां शरणापन्नम्, उदिरय समभिलष्य, प्रज्ञानां विदुषाम्, अग्रगण्यः प्रधानः, एवं
भवान्, अत्र विषये, वै निश्चयेन, कर्तव्यं करणीयोपायम्, ब्रूहि निवेदय ॥३५॥

इत्यादीति—इत्यादिः पूर्वोक्तप्रकारा विद्याधरस्य स्वधरस्य दैन्यवन्तुरिता दैन्यव्याप्ता वा वचन-
रचना वाक्सन्दर्भस्ताम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, पारावार इव सागर इव गम्भीरोऽगाधवैर्यः, कुरुवीरो जीवन्धरः,
मन्दस्मितस्य मन्दहास्यस्य वा रुचिलहरी कान्तिपरम्परा तस्याः कपटेन म्वाजेन, सुधाधारां पीयूषधाराम्,
किरन्निव प्रक्षिपन्निव, गम्भीरवचनगुम्भं विशिष्टार्थोपेतवचनसमूहम्, विजृम्भयामास वर्धयामास, उवाचैति
यावत् ।

धैर्यौदार्यविवर्जित इति—धैर्यौदार्यौचेति धैर्यौदार्ये स्थैर्यदान्त्ये ताभ्यां विवर्जितो रहितः,
क्षितिपर्ता राजा, प्रज्ञया बुद्ध्या विहीनो रहितः प्रह्लाविहीनः गुरुत्वाध्यायः कृत्याकृत्ययोः करणीयाकरणीयो-
विचारेण विमर्शेन शून्य इति कृत्याकृत्यविचारशून्यः स चासी सचिवश्च मन्त्री चेति तथा, संग्रामा-
त्समरात् भीरुर्भीरुकः संग्रामभीरुः, भटो योद्धा, सर्वज्ञस्तवेन जिनेन्द्रस्तुत्या हीना रहिता कल्पना समुत्प्रेषा
यस्येति सर्वज्ञस्तवहीनकल्पनः स चासी कविश्च काव्यकर्ता चेति तथा, प्रशस्ता वाचः, सन्ति यस्य स
वाग्मी तस्य भावो वाग्मिन्त्वं तेन हीनो रहितः, बुधां विद्वान्, स्त्रीवैराग्यस्य वनितानिर्वेदस्य कथायां
वातांशुर्विकचोत्पलं इति स्त्रीवैराग्यकथानभिज्ञः स चासी पुरुषरचेति तथा, हि निश्चयेन, एते सर्वे समस्ताः,
साधारणाः समानाः, सन्तीति शेषः, समुत्प्रेषवालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३६॥

वज्रादिति—हि वतः, एणदृशां मृगलोचनानाम्, चित्तं मनः, वज्राङ्गिहुरात्, कठोरतरं तीक्ष्णतस्म्,
वचनप्रचारो वाक्समूहः पुष्पात्कुसुमात्, अतीव नितराम्, मृदुलः कोमलः, कृत्यं कार्यम्, निजालककु-
लादपि स्वकीयकेशसमूहादपि, वक्ररूपं कुटिलात्मकम्, अस्तीति शेषः, तस्मात्कारणात् बुधा विपश्चितः,
सुनयनां सुलोचनां वारीमिति वाच्यं, न हि विश्रवन्ति न वै प्रशिवन्ति, तस्या विश्रवासां नो कुर्वन्तीति
भावः ॥ ३७ ॥

वक्त्रमिति—श्लेष्मणः कफस्य निकेतनं स्थानमिति श्लेष्मनिकेतनम्, वक्त्रं वदनम्, सकम्बं
मलमप्युत्तम्, नेत्रद्वयं नयनमुगलम्, मांसाकारेण पिशिताकारेण वनी विविडी, तस्याः कामिन्ध्याः कुम्भौ
स्लानी, रक्ताश्च कथिरक्तास्त्रीनि च कीकस्तामि चेति रक्तास्त्रीनि तेषां पुञ्जेन समूहेनतस्तं विस्तृतं स्थूलमिति

इत्यादिनिजवचोविलासं विद्याधरजडहृदये सारमेयोदरे सर्पिंरिवासंलग्नमालोक्य विस्तारित-
करणः कुरुवारणः, तस्माद्विपिनाभिर्गत्य, निमर्गरुचिरां नितम्बिनीमिव मुखभागकलिततिलक-
शोभमानां पृथुलकुचविराजितमक्षतरूपशोभितां मदनधिष्ठितां चारामस्थलीसामसाद ।

यत्र हि—

श्रोत्रं भृङ्गकुलाम्बुः सुखयति प्रत्यग्रपुष्पस्तरु-

नेत्रं फुल्लसरोजगन्धलहरी घ्राणं मनो दीर्घिका ।

वायुः स्पर्शनमन्ततो रसभरीपूर्णः फलानां चयः

पकोऽयं रसनां तदिन्द्रियगणः सर्षः सुखं गाहते ॥ ३६ ॥

निर्मला सरसी यत्र निर्मिमीते मुदं पराम् ।

विशाला पद्मरुचिरा वीक्षिकेव वनश्रियः ॥ ४० ॥

तत्र चाभ्रंलिहस्य शकुन्तसन्तानदन्तुरितनोलच्छदस्य मधुलुब्धमधुकरकुलान्धीकृतस्य कस्य
चरसालग्नमारुहस्य शाखाप्रभागविराजितं वनदेवतारसपूर्णहेमकरण्डकायमानं परिपाकपाटलफलं

यावत्, नितम्बफलकं कटिपरचाप्रदेशः क्रमेण, शीतांशुश्चन्द्रः, विकचोत्पलं प्रफुल्लनीलारविन्दम्, करिपते-
र्गजेन्द्रस्य, कुम्भो गण्डो, महासैकतं दीर्घपुलिनम्, इवेति शेषः, भानि शोभते, एवमनेन प्रकारेण, सुगन्धकवयो
मूढकवयः, तस्यां रागस्तद्रागस्तस्य विस्कृजितं वृद्धिर्यथा स्यात्तथा, उशन्ति इच्छन्ति, 'वश कान्ती' इत्यस्य
लटि रूपम् । यथासंख्यमलङ्कारः ॥३८॥

इत्यादिनिजवचोविलासमिति—इत्यादिश्रामां निजवचोविलासश्च तम्, पूर्वोक्तस्ववचनचेदितम्,
विद्याधरस्य स्वगम्य जडहृदये सुगन्धनमि, सारमेयोदरे कुरुवारणो, सर्पिंरिष घृनमिव, असंलग्नमनामकम्,
आलोक्य दृष्ट्वा, विस्तारिता प्रसारिता करुणा कृपा येन सः, कुरुवारणो जीवन्धरः, तस्मात्पूर्वोक्तान्, विपिनात्
काननात्, निर्गम्य निष्कम्य, निमर्गरुचिरां स्वभावमुभगाम, नितम्बिनीमिव नारीमिव, चारामस्थली-
सुधानभूमिम, भ्रामसाद समुपजगाम, अथोभयोः सादृश्यमाह—मुखभागोऽग्रभागे पक्षे यदनेकदेशे ललाट
वृत्ति यावत्, कलितेन स्थितेन तिलकेन धुरकवृक्षेण पक्षे स्थामकेन शोभमाना विराजमाना ताम्, पृथुभि-
वृहदाकरैर्लकुचैर्दृष्टुक्षैः पक्षे पृथुलाभ्यां पीनाभ्यां कुचभ्यां स्ननाभ्यां विराजितां शोभिताम्, अक्षतर्भविर्भितक-
वृक्षैरुपशोभितां विराजितां पक्षेऽक्षतरूपेणाम्बुण्डसौन्दर्येण शोभितां समलङ्कृताम्, मदनमेव मदनवृक्षेण पक्षे
कामेनाविष्टितां सहिताम् ।

यत्र हि—यस्यामागमस्थल्यां हि ।

श्रोत्रमिति—भृङ्गकुलस्य पद्पदममृहस्थारवो गुञ्जनध्वनिः, श्रोत्रं कर्णम्, प्रत्यघ्राणि नूतनानि
पुष्पाणि कुसुमानि यस्मिन्निति प्रत्यग्रपुष्पः, तरुवृक्षः, नेत्रं नयनम्, फुल्लसरोजानां विकसितसरस्यारुहाणां
गन्धलहरी मारभपरम्परा, घ्राणं नामाम्, दीर्घिका वापिका, मनो हृदयम्, वायुः पवनः, स्पर्शनमाद्येन्द्रियम्,
रसभरीपूर्णो रसनियन्दसम्भृतः, पक्षवः परिणतः, अयमेपः, फलानां मोक्षामातुल्लिङ्गमाकन्दार्दीनाम्, चयः
समूहः, रमनाम्, अन्ततः सामस्थेन, सुखयति सुखं करोति, तत् तस्मात्कारणान्, यत्रारामस्थल्याम्, सर्वो
निम्बिलः, इन्द्रियगणो हर्षाकसमूहः, सुखं हर्षम्, गाहते प्राप्नोति ॥३६॥

निर्मलोति—यत्रारामस्थल्याम्, निर्मला पद्मादिमलरहिता पक्षे तिमिरादिदोषद्रुम्या विशाला
सुदीर्घा, पक्षेः कमलं रुचिरा मनोहरा पक्षे पद्ममिव कमलमिव रुचिरा मनोहरा, वनश्रियः कामनलपथ्याः,
वीक्षिकेव दृष्टिरिव, सरसी कासारः परामग्यताम्, मुदं हर्षम्, निर्मिमीते जनयति । उपमा ॥४०॥

तत्र चेति—तत्र चारामस्थल्याच्च, शकुन्तसन्तानेन पक्षिसमूहेन दन्तुरितानि नतोम्नतानि
नीलच्छदानि हरितपत्राणि यस्य तस्य, मधुनि मकरन्दे लुब्धानि सत्पत्राणि यानि मधुकरकुलानि भ्रमर-
समूहान्तैरलङ्कृतस्य शोभितस्य, कस्यचन कस्यापि रमात्करुणामो रमारुहश्चेति रसालरसादृहस्यस्य माकन्द-
महीरुहस्य शाखाप्रभागे लताप्रदेशे विराजितं शोभितम्, वनदेवताया कामनाविष्टानुदेव्या रसपूर्णहेमक-
रण्डकमिव रसभृतसुवर्णपात्रमिवाकर्तति तथाभूतम्, परिपाकेन परिणामेन पाटलं रवेसरकं कच्छलं तत्,

पातयितुं प्रयतमानानपराङ्मानेकशरनिकरामरपतिकुमारानवलोक्य, लोकोत्तरकोदण्डविद्यापा-
ण्डित्यमण्डितो जीवन्धरः करकलितकार्मुकलताविस्फारपूरितदिगन्तरः, सरभसप्रक्षिप्तप्रक्ष्वेडनलक्ष्मी-
कृतं तत्फलं सरालीमुखं करेणोपादत्त ।

उदारः सहकारोऽयं मार्गणाय फलं दिशन् ।

भेजे कल्पकतां नो चेत्सुमनस्सेव्यता कथम् ॥ ४१ ॥

दृष्ट्वा फलं सशरमापतितं कराब्जे

जीवन्धरस्य शरकौशलपारगस्य ।

व्यस्मेश्च मञ्जु नरपालतनूजवर्गः

श्लाघावशेन विगलन्निजकर्णपूरम् ॥ ४२ ॥

ततस्तत्समीपमभ्येत्य कलितधिनयो राजतनयः, ससाध्वसं, भो भो महाभाग कार्मुकवि-
द्याकोविद, मामज्ञातभवाद्दशसज्जनसमुचितसल्लापप्रकारमपि मुखरयति श्रीमदीयचापविद्यावैद-
ग्ध्यनिरीक्षणक्षणे जनितविस्मयः काञ्चनगौरतावकशरीरसौन्दर्यावलोकनजातानन्दकन्दलश्च ।

अतस्त्वां प्रार्थये श्रीमन्युक्तं वायुक्तमेव वा ।

मामकीनं वचो नूनं कर्णदेशे विधीयताम् ॥ ४३ ॥

पातयितुं भ्रंशयितुम्, प्रयतन्त इति प्रयतमानास्तान् प्रयासं कुर्वाणान्, अपराङ्मो लक्ष्ययुतोऽनेकशरनिकरो
विविधबाणसमूहो येषां तान्, नरपतिकुमारान् राजपुत्रान्, अवलोक्य दृष्ट्वा, लोकोत्तरं सर्वश्रेष्ठं यत्कोदण्ड-
विद्यायां धनुर्विद्यायां पाण्डित्यं वैशारद्यं तेन मण्डितः शोभितः, जीवन्धरो विजयास्तुः, करे हस्ते कलिता
धृता या कार्मुकलता धनुर्वस्त्ररी तस्या विस्फारेण समास्फालनरवेण पूरितं श्वातं दिगन्तरं काष्ठान्तरालं येन
तथाभूतः सन्, सरभसं सवेगं यथा स्यात्तथा प्रक्षिप्तं चालितं यत्प्रक्ष्वेडनं बाणस्तेन लक्ष्मीकृतं शरवर्षाकृतम्,
तत्फलं तन्माकन्दप्रसवम्, मशिलामुखं बाणमहितम्, करेण हस्तेन, उपादत्त जग्राह ।

उदार इति—उदारो महान् पक्षे दानशालः, मार्गणाय बाणाय पक्षे याचकाय, फलं प्रसवं पक्षे
समीपितार्थम्, दिशन् ददन्, अयमेवः सहकार आत्रः, चेद्यदि, कल्पकतां कल्पवृक्षताम्, नो भेजे न
प्राप्तवान्, तर्हि सुमनोभिः पुष्पैः पक्षे देवैः सेव्यता सहितता समुपास्यता च, कथं केन कारणेन स्यादिति
शेषः, 'सुमनाः पुष्पमालत्याः स्त्रियां धीरे सुरे पुमान्' इति विश्वलोचनः । श्लोकः ॥४१॥

दृष्ट्वेति—शरकौशलस्य बाणवैदग्ध्यस्य पारमन्तं गच्छतीति शरकौशलपारगस्तस्य, जीवन्धरस्य
जावकस्य, कराब्जे पाणिपक्षे, सशरं सबाणम्, आपतितं मम्प्राप्तम्, फलमात्रप्रसवम्, दृष्ट्वा विलोक्य, नरपाल-
तनूजवर्गो राजकुमारकलापः, श्लाघावशेन प्रशंसापरतया, विगलन्निजकर्णपूरं स्वसमानस्वकीयावतंसं यथा
स्यात्तथा, मञ्जु शीघ्रम्, व्यस्मेश्च विस्मितो बभूव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥४२॥

ततस्तत्समीपमिति—ततस्तदनन्तरम्, तत्समीपं जीवकाभ्यर्णम्, अभ्येत्य समागत्य, कलित-
धिनयो धृतनश्वः, राजतनयो नृपतिनन्दनः, ससाध्वसं सभयं, यथा स्यात्तथा, इत्थमनेन प्रकारेण, भवोच्यत
जगाद, भो भो हे हे कार्मुकविद्यायां धनुर्विद्यायां कोविदो निपुणस्तत्सम्बुद्धौ, हे कार्मुकविद्याकोविद, महाभाग
महानुभाव, श्रीमदीयस्य भवदीयस्य चापविद्यावैदग्ध्यस्य धनुर्विद्यापाण्डित्यस्य निरीक्षणक्षणेऽवलोकनकाले
जनितः समुत्पन्नो यो विस्मय आश्चर्यं सः, काञ्चनगौरस्य सुवर्णपीतस्य तावकशरीरस्य त्वदीयदेहस्य यत्सौन्दर्यं
लावण्यं तस्यावलोकनं दर्शनं तेन जातः समुद्भूतो य आनन्दकन्दलो हर्षसमूहः स च, अज्ञातोऽविदितो
अथाद्दशसज्जनसमुचितस्वाद्दशसापुञ्जनयोग्यः सल्लापप्रकारः सम्भाषणशैली येन तथाभूतमपि, मां भवपुरो-
वर्तमानम्, मुखरयति वाचालयति ।

अतस्त्वामिति—अतोऽस्मात्कारणात्, हे श्रीमन् हे महानुभाव, त्वां भवन्तम्, प्रार्थये धिनधेन
निवेद्यामि, युक्तं वा समुचितं वा, अयुक्तमसमुचितमेव वा मामकीनं मदीयम्, वचो वचनम्, नूनं निश्चयेन,
कर्णदेशे अक्षयप्रस्थे, विधीयताम् क्रियताम् । उचितमनुचितं वा मञ्जुचः श्रूयतामिति भावः ॥ ४३ ॥

अत्रास्ति हेमाभपुरी गरीयसी यद्वज्रसौषेण्वधिरात्रि संपतन् ।
सुधामयूखः कलशार्णवान्तरे पुनर्निवासं कलयन्निबेद्यते ॥ ४४ ॥

कुरुविन्दमन्दिरकुलानि संगता-
न्यरुणस्य बालकिरणैः सहैकताम् ।

तमसीव हस्तपरिमर्शतः प्रगे
परिनिश्चिनोति पुरि यत्र सज्जनः ॥ ४५ ॥

दृढमित्र इति प्रतोतभूपः पुरमेनां परिपालयत्यजस्रम् ।
नलिना नलिनामलायताक्षी महिषी तस्य महील्लामवल्ली ॥४६॥

तयोः सुताः सुमित्राद्यास्तेष्वप्यन्यतमोऽस्म्यहम् ।
विद्याहीना वयं सर्वे नद्या हीना इवाद्रयः ॥४७॥

अतः कोदण्डविद्याकुशलं नरशार्दूलमन्वेपमाणोऽस्मत्तातपादः, पराक्रमापहतसामन्तसीम-
न्तिनीनयनकज्जलकालिकाशङ्कावदान्यमौर्वीकिणश्यामिकालङ्कृतभुजदण्डस्य श्रीमतः सन्दर्शनेन,
कलापीव बलाहकदर्शनेन, नदीपतिरिव निशाकरदर्शनेन, वनोत्कर इव वसन्तदर्शनेन, कमलाकर
इव कमलबन्धुदर्शनेन, प्रमोदसर्वस्वमनुभविष्यति ।

तस्मादस्मत्पितुर्वाञ्छावल्ली सम्प्रति पुष्पिताम् ।
सभास्तारदृशाश्चापि सफलीकुरु कोविद ॥४८॥

अत्रास्तीति—अत्र इह प्रदेशे, गरीयसी श्रेष्ठतरा, हेमाभपुरी एतन्नामनगरी, अस्ति विद्यते, अधि-
रात्रि रजन्याम् यद्वज्रसौषेणु यदीयहीरकहर्भेषु संपतन् प्रतिबिम्बितः, सुधाकृपा मयूखा यस्य स सुधामयूख-
श्चन्द्रः, कलशार्णवान्तरं खरिसागरमध्ये, पुनर्भूयः, निवासमावासम्, कलयन्निव प्राप्नुवन्निव, ईष्यते दृश्यते ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः । इन्द्रवंशावंशस्थयोः समिधणादुपजातिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

कुरुविन्देति—यत्र यस्याम्, पुरि नगर्याम्, सज्जनः सत्पुरुषः प्रगे प्रातःकाले, अरुणस्य सूर्यस्य,
बालकिरणैर्बालरिमभिः, सह सार्धम्, एकतामभिन्नताम्, संगतानि प्राप्तानि, कुरुविन्दमन्दिरकुलानि पञ्चरा-
गमणिमयभवनानि, तमसीव ध्यान्त इव, हस्तपरिमर्शतः करस्पर्शतः परिनिश्चिनोति परितो निर्णीते । तद्रुणा-
लङ्कारः । मञ्जुभाषिणीकण्ठदः ॥ ४५ ॥

दृढमित्र इति—दृढमित्र इति प्रतातभूपः दृढमित्रनाम्ना प्रसिद्धो राजा, एनामेताम्, पुरं नगरीम्,
अजस्रं निरन्तरम्, परिपालयति रक्षति, तस्य दृढमित्रस्य, नलिने इव कमले इवामले निर्मले भाषते सुदीर्घे
अच्छिणी नयने यस्यास्तथाभूता, महील्लामवल्ली पृथिव्याभरणलता, नलिना एतन्नामवती, महिषी पट्टराज्ञी,
अस्तीति शेषः ॥ ४६ ॥

तयोरिति—सा च स चेति तौ तयोर्नलिनादृढमित्रयोः, सुमित्राद्याः सुमित्रप्रभृतयः, सुताः पुत्राः,
सन्तीति शेषः, अहमपि, तेषु सुमित्राद्येषु, अन्यतम एकः, अस्मि भवामि, वयं सर्वे निश्चिन्ताः, नद्या
ज्वन्त्या, हीना रहिताः, अद्रय इव पर्वता इव, विद्याहीना विद्यारहिताः, स्म इति शेषः ॥ ४७ ॥

अतः कोदण्डेति—अतोऽस्मात्कारणात्, कोदण्डविद्याकुशलं धनुर्विद्यानदीप्यम्, नरशार्दूलं पुरुष-
सिंहम्, मन्वेपमाणो मवेपमाणः, अस्मत्तातपादो मदीयपितृवरणः, पराक्रमेण बलातिशयेनऽपहतं व्रीकृतं
यत् सामन्तसीमन्तिनीनां मण्डलेश्वरमाजिनीनां नयनकज्जलं नेत्राञ्जनं तस्य कालिका काण्ठ्यं तस्याः
शङ्कायां संशयतो वदान्यो दान्तिपुणो वा मौर्वीकिणश्यामिका प्रत्यञ्चकिणकालिमा तयालङ्कृतः समुजास्ति
भुजदण्डो यस्य तथाभूतस्य, श्रीमतो भवतः, संदर्शनेन बिलोकनेन बलाहकदर्शनेन मेघबलोकनेन, कलापीव
मयूर इव, निशाकरदर्शनेन चन्द्रावलोकनेन, नदीपतिरिव सागर इव, वसन्तदर्शनेन कुसुमाकरबिलोकनेन,
वनोत्कर इव काननसमूह इव, कमलबन्धुदर्शनेन सूर्यसाक्षात्कारेण, कमलाकर इव पद्माकर इव, प्रमोदसर्वस्व-
मानन्दतत्त्वम्, अनुभविष्यति समुपभोक्ष्यते । मालोपमा ॥

तस्मादिति—तस्मात्कारणात्, हे कोविद हे विद्वन्, अस्मत्पितुर्मादीयजनकस्य, पुष्पितां कुक्षिमिताम्

स तस्य विनयोऽज्वलां वचनबन्धशैलीं भ्रुती
मनस्यनुमतिं धरापतिनिरीक्षणाय क्षणात् ।
रथे च चरणाम्बुजं नृपसुतैः पुरः स्थापिते
चकार युगपद्याजलनिधिः कुरुषां पतिः ॥४६॥

तदनु प्रत्येकमधिष्ठितस्यन्दनैर्नृपनन्दनैः परिवृत्तशताङ्गः कुरुकुलशशाङ्कः पुरद्वारं प्रविश्य
प्रासादावातायनदत्तनयनैर्बिलासिनीजनैः सस्पृहमालोक्यमानः क्रमेण नरपतिभवनद्वारि रथादवतार्य
तैः पुरस्कृतो दौवारिकजनदीयमानमार्गः क्षितिपतिसंसदमाससाद् ।

भूपोऽपि नन्दनगिरा वपुषा च तस्य
माहात्म्यसंपदमवेत्य चकार वीरम् ।
तं रत्नपीठशिखरे तदुपान्तभूमौ
पुत्रांस्तदाननविधौ निजदृक्चकोरम् ॥४७॥

अनामयोक्तेरनुजाथ वाणी नृपाननाज्जाद्दुतमाविरास ।
फुल्लात्सरोजानमकरन्दभर्याः पश्चात्प्रभूतेषु सुगन्धिलक्ष्मीः ॥४९॥
कत्यास्त्वदीयविरहकातरीकृतमानसाः ।
कत्यानां नयनानन्दः सम्भविष्यति दर्शनात् ॥४९॥

वाग्द्वारिणीमारासताम्, तारदशां विशाललोचनाः, सभाः समितीश्चापि, सम्प्रति साम्प्रतम् सफलांकुह
सफल्य, स्वकीयदर्शनेनेति यावत् ॥४६॥

स तस्येति—दयाजलनिधिः कुरुणाकूपारः, स पूर्वोक्तः, कुरुषां पतिर्जीवन्धरः, तस्य महीपाल-
सुतस्य विनयेन प्रकृतयोऽज्वला मनोहरा ताम् वचनबन्धशैलीं वाणीसन्दर्भम् । भ्रुती कर्णौ, क्षणाद्विचरम्,
धरापतिनिरीक्षणाय राजावलोकनाय, अनुमतिं सम्मतिम्, मनसि चेतसि, चरणाम्बुजं पादारविन्दम्,
नृपसुतै राजकुमारैः, पुरोऽग्रे, स्थापिते निवेशिते, रथे च स्थन्दने च, युगपदेककालावच्छेदेन, चकार विदधीं ।
पृथिवीच्छन्दः ।

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम् प्रत्येकम् एकैकशः, अधिष्ठितान्यध्याख्यानानि स्थन्दनानि रथा वैस्तैः,
नृपनन्दनै राजपुत्रैः, परिवृत्तं परिवेष्टितं शताङ्गं स्थन्दनं यस्य सः, कुरुकुलस्य कुरुवंशस्य शशाङ्करचन्द्रः,
जीवन्धर इति यावत्, पुरद्वारं गोपुरम्, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, प्रासादानां हर्म्याणां वातायनेषु गवाक्षेषु दत्तानि
समर्पितानि नयनानि लोचनानि वैस्तैः, बिलासिनीजनैर्वनितावृन्दैः सस्पृहं लोत्कण्ठं यथा स्यात्तथा,
आलोक्यमानो दृश्यमानः, सन्, क्रमेण क्रमशः, नरपतिभवनस्य राजमन्दिरस्य द्वारि प्रवेशमार्गं,
रथाच्छताङ्गात्, अवतार्यारुह्य, तै राजसुतैः, पुरस्कृतोऽग्रेकृतः, दौवारिकजनैः प्रतीहारजनैर्दीयमानोऽर्घ्यमाणो
मार्गः पन्था पथस्य तथा भूतः सन्, क्षितिपतिसंसदं राजसभाम्, आससाद् प्राप ।

भूपोऽपीति—भूपोऽपि दृढमित्रनरेन्द्रोऽपि, नन्दनगिरा पुत्रवाण्या, तस्य जीवन्धरस्य, वपुषा
देहेन च, तस्य, माहात्म्यमेव सम्पद् तां प्रभुत्वसम्पत्तिम्, अत्रेव ज्ञात्वा, वीरं सुभटम्, तं कुमारम्, रत्नपीठ-
शिखरे मणिमहासनाप्रभागे, पुत्रान् सुतान्, तदुपान्तभूमौ तदभ्यर्णमहाम्, निजदृक्चकोरं स्वकीयलोचन-
जीवजीवम्, तदाननविधौ जीवन्धरवदनचन्द्रमसि, चकार विदधे । वसन्ततिलकावृक्षम् ॥४७॥

अनामयोक्तेरिति—अथावस्थानानन्तरम्, फुल्लात् बिकसितात्, सरोजात् कमलात्, मकरन्दभर्याः
कौमुदसन्ततैः, परचादनन्तरम्, प्रभृता समुत्पन्ना, सुगन्धिलक्ष्मीरिव सुरभिर्भारिव, नृपाननाज्जाद् राजवदन-
वारिजात्, अनामयोक्तेः अनामयमारोग्यमस्तीत्युक्तिरनामयोक्तिस्तस्याः कुशलप्रश्नस्य, अनुजा परचाज्जाता,
वाणी भारती, व्रुतं सखरम्, आविरास प्रकटीकभूम् । “प्राक्षणं कुशलं पृच्छेच्छवन्पुमनामवम् । वैश्यं क्षेमं
समाप्तवन्ने ह्यद्रमोरागमेव च” इति मनुः ॥५१॥

कत्या इति—क भवाः कत्याः कुत्रत्या जनाः, स्वर्दीयेन विरहेण कातरीकृतं यथैककृतं मन्मत्तं विषं

को वा देशः पचेलिमभाग्यः श्रीमदीयप्रवालकोपमपद्युगलस्पर्शसुखमनुभविष्यति । कीदृश-
पुरप्रासादाङ्गणालङ्करणरमणीनां नयनकुचलयेषु श्रीमदीयसन्दर्शनकन्दलितानन्दवाष्पनिष्यन्दो मक-
रन्दशङ्कामङ्कुरयिष्यति । कस्यां वा वंशवल्ल्यां विमुक्तोपमानोऽपि भवान्मुक्ताफलायते । कः पुनः
श्रीमता पुत्रवतां मौलिमाणिक्यतामारोपितो भाग्यवतां माहात्म्यवतां कीर्तिमतां च ।

इत्यादिप्रभपदवीं यथायोग्योत्तराक्षरैः ।

लङ्कयामास जङ्गालः स्वामी वचनवर्त्मनि ॥५३॥

विनयकन्दलितैर्विमलोत्तरैर्नरपतिर्द्विगुणोक्तकौतुकः ।

चिरमयाचत नन्दनसंसदां वरशारासकलाप्रतिपादनम् ॥५४॥

विज्ञाय तदभिप्रायं प्रज्ञाशाली नराधिपः ।

कौरवस्य वशे चक्रे कुमारानखिलानपि ॥५५॥

तदनु कोदण्डभिण्डपालपरिघमुद्गरपरश्रवादिपरिष्कृताम्, क्षोणीमिव शरधिभिरलङ्कृताम्,
त्रिदशनगरांमिव सर्वतोऽमरसेविताम्, जलधिबेलांमिव प्रचुरतरवारिविराजिताम्, वनसीमांमिव

येषां तथाभूताः सन्नीति शेषः, कुत आगतो भवानिति भावः, कस्यानां कुत्रभवानाम्, नयनानन्दो लोचनहर्षः,
दर्शनाद् भवद्विलोकनात्, सम्भविष्यति समुत्पस्यते, कुत्र गमिष्यति भवानिति भावः ॥५२॥

को वा देश इति—पचेलिमं पाकार्हां भाग्यं सुदैवं यस्य तथाभूतः, को वा देशो जनपदः, श्रीमदीयं
भवदीयं प्रवालकोपमं किसलयतुल्यं यन्पद्युगलं चरणयुगं तस्य यत् स्पर्शसुखं संसर्गशान्तम् तत्, अनुभवि-
ष्यति प्राप्स्यति । कीदृशस्य किंप्रकारस्य पुरस्य नगरस्य प्रासादाङ्गणानां भवनाजिराणामलङ्करणानि
भूषणानि वा रमण्यो ललनास्तासां नयनकुचलयेषु नेत्रनीलारविन्देषु, श्रीमदीयसन्दर्शनेन भवदीयावलोकनेन
कन्दलितः समुत्पन्नो यो वाष्पनिष्यन्दो हर्षाङ्गुलः सः, मकरन्दशङ्कां कौमुदमन्दहम्, 'मकरन्दञ्च कौमुदम्'
इति धनत्रयः, अङ्कुरयिष्यति जनयिष्यति । कस्यां वा किञ्चामधेयायां वा वंशवल्ल्यां गात्रसन्ततीं पक्षे
वेणुलतायाम्, मुक्तारूपमुपमानं मुक्तोपमानं विगतं मुक्तोपमानं यस्य तथाभूतः सन्नपि मुक्ताफलोपमा-
रहितोऽपि, पक्षे विमुक्तं दूरीभूतमुपमानं यस्य तथाभूतोऽपि सन्, मुक्ताफलायते मुक्ताफलमिवाचरति,
पुनः किञ्च कः किञ्चामधेयो जनः श्रीमता भवता, पुत्रवतां सुतयुक्तानाम्, भाग्यवतां भाग्यशालिनाम्,
माहात्म्यवतां महत्त्वोपेतानाम्, कीर्तिमताञ्च यशस्विनाञ्च, मौलिमाणिक्यतां मुकुटरत्नतां श्रेष्ठतामिति यावत्,
आरोपितः प्रापितः, कस्य पुत्रो भवानिति यावत् ।

इत्यादीति—वचनवर्त्मनि वाक्पथे, जङ्गालः प्रकृष्टगामी, स्वामी जीवकः, इत्यादिप्रनपदवीं
पूर्वोक्तप्रनमार्गम्, यथायोग्योत्तराक्षरैः समुचितोत्तराक्षरैः, लङ्कयामास समतिकाव्यम् ॥५३॥

विनयकन्दलितैरिति—विनयेन कन्दलितानि विनयकन्दलितानि तेनभ्रतासमुद्भूतैः विमलोत्तरै-
रञ्जलसमाधानैः, द्विगुणोक्तं कौतुकं कानूहलं यस्य तथाभूतः, नरपतिर्दृढमित्रः, नन्दनसंसदाः पुत्रसमूहस्य,
वरशारासकलाया उत्तमकोदण्डवैदग्ध्याः, प्रतिपादनं प्रदानम्, चिरं दीर्घकालपर्यन्तम्, अयाचत प्रार्थितवान् ।
अस्मत्पुत्रान् धनुर्विद्यायां निपुणान्विधेहीति तं दृढमित्रश्चिरं प्रार्थयामासेति भावः ॥५४॥

विज्ञायति—प्रज्ञाशाली बुद्धिशोभी, नराधिपः, तदभिप्रायं जीवकाशयम्, विज्ञाय विदित्वा,
अखिलानपि सर्वानपि, कुमारान् पुत्रान्, कौरवस्य जीवन्धरस्य, वशे निजतायाम्, चक्रे विदधे ॥५५॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, कोदण्डं कार्मुकं, भिण्डपालः (भिन्दिपालः), स्वगः अरमप्रक्षेपनाघनं
रञ्जुमयो यन्प्रविशेष इति यावत्, परिघः परिघातिनः—लोहबद्धहस्तप्रमाणकुण्ड इति यावत्, सुदुरो घनः,
परश्वधः कुटारः, एषां इन्द्रः तदादिभिस्तन्प्रभृतिभिः परिष्कृता सहिता ताम्, 'धनुश्चापौ धन्वशारासन-
कोदण्डकार्मुकम्' 'भिन्दिपालः सुगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः' 'दृषणो सुदुरघ्नो' 'द्वयोः कुटारः स्वर्धितः
परशुश्च परश्वधः' इति सर्वत्रामरः, क्षोणीमिव पृथिवीमिव शरधिभिस्पर्णरैः पक्षे जलधिभिः, अलङ्कृतां
शोभिताम्, त्रिदशनगरांमिव देवपुरांमिव, सर्वतोमरसेवितां सर्वाणि च तानि तोमराणि चेति सर्वतोमरणि

पत्रिकुलपविष्टताम्, आयुधकान्तिसन्तानद्विगुणीकृतारुण्यरक्तमृत्तिकापरीतभूमिभागतया मूर्तमिव चापविद्याविशारदप्रतापमाद्धानाम्, मध्ये निन्वातवज्रमयस्त्र्यम्भशोभिततया प्रहरणगणैर्वजित्य वन्दीकृतमिव कुलिशायुधकुलिशं विभ्राणामायुधशालां शुभे मुहूर्ते प्रविश्य जीवन्धरः क्षीतपतितनयानुद्दिश्य कामुककौशलं विवरीतुमारभे ।

नृपात्मजानां निचयस्ततो नु कोदण्डविशाकुशलत्वमाप ।
तत्कीर्तिकल्लोलपरम्परा च जगत्त्रयं मोदरसं महीशः ॥५६॥
विद्यावैदग्ध्यपीठीमधिवसति निजे नन्दनानां समाजे
दृष्टिं हेमासनस्थे कुरुकुलतपने प्रीतिमन्तश्च चिन्ताम् ।
किं कुर्यामस्य वीरव्रजमहितकलादानमान्योपकार-
श्लाघ्यस्येति क्षितीशश्चिरतरमतनोद्धीमतामग्रगण्यः ॥५७॥

तदनु कन्याविभ्राणनं करणीयं गणयता नरपालमणिना प्रार्थितं परिणयं वरुणालयगभीरः करुणाकरा जीवन्धरः क्रमेणाङ्गीचकार ।

निखिलमर्वला तैः संविता ताम्, पक्षे सर्वतः समन्तान् अमरैर्वैधैः सेविता ताम् 'तौर्गन्ता भ्रियतेऽनेन तोमरः' इति तोमरशब्दव्युत्पत्तिः 'मर्वला (शर्वला) तोमराऽरित्रयाम्' इत्यमरः, जलधिबेलामिव सागरतटीमिव, प्रचुराः प्रभूता ये तरवारयः कृपाणास्तैर्विराजिता शोभिता ताम्, पक्षे प्रचुरतराणि प्रभूततमानि यानि वाराणि जलानि तैर्विराजितां शोभिताम्, वनसीमामिव काननमर्यादामिव, पत्रिकुलैः बाणसमूहैः परिवृता ताम्, पक्षे पत्रिकुलैः पक्षिसमूहैः परिवृता ताम्, आयुधानां शस्त्राणां कान्तेदीप्या द्विगुणीकृतं यदारुण्यं लोहित्यं तेन रक्ता लोहिता या मृत्तिका मृत् तया परीता व्याप्तो भूमिभागो महीप्रदेशो यस्यास्तस्या भावस्तया, मूर्धं यशारारम्, चापविद्याविशारदस्य धनुर्विद्याकोविदस्य प्रतापस्तेजस्तम्, आद्धानामिव विभ्राणामिव, मध्येऽन्तः, निन्वातः ममारोपितो यो वज्रमयस्त्र्यम्भः सुदृढस्त्र्यम्भस्तेन शोभिततया समुद्गासितत्वेन, प्रहरणगणैः शस्त्र-समूहैः, विजित्य पराभूय, वन्दीकृतं कारावस्थापितम्, कुलिशायुधस्य वज्रायुधस्य पुन्दरस्येति यावत्, कुलिशं वज्रम्, विभ्राणामिव दधानामिव, आयुधशालां शस्त्रागारम्, शुभे मङ्गले, मुहूर्ते समये, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, जीवन्धरो विजयात्मजः, क्षीतपतितनयान् राजकुमारान्, उद्दिश्य समभिलष्य, कामुककौशलं शरामन-नपुण्यम्, विवरीतुं व्याख्यातुं प्रकटयितुमिति यावत्, आरभे समारब्धवान् । शिल्लोपमालङ्कारः ।

नृपात्मजानामिति—ततस्तदनन्तरम्, नृपात्मजानां नरेन्द्रनन्दनानाम्, निचयः समूहः कोदण्ड-विद्यायां धनुर्विद्यायां कुशलत्वं नदीष्णत्वम्, आप लेभे, तस्य जीवन्धरस्य कीर्तिकल्लोलपरम्परा यशस्तरङ्ग-सन्ततिः, जगत्त्रयं लोकप्रियम्, महीशो नृपः, मोदरसं च प्रहर्षातिशयञ्च, आप लेभे, तु वितर्कं ॥ ५६ ॥

विद्यावैदग्ध्येति—धीमतां बुद्धिमताम्, अग्रगण्यः प्रधानः, क्षितीशो नृपः, विद्यावैदग्ध्यं धनुर्विद्या-कौशलमेव पीठी आसनं ताम्, अधिवसति आश्रयति, निजे स्वकीये, नन्दनानां पुत्राणाम्, समाजे समूहे, दृष्टिं स्निग्धां दशम्, हेमासनस्थे सुवर्णपीठस्थिते कुरुकुलतपने कुरुवंशसूर्ये, जीवन्धर इति यावत्, प्रीतिं प्रसन्नताम्, अन्तश्च स्वकीयहृदये च, वीरव्रजैः सुभटसमूहैर्महिता वृजिता या कला कोदण्डवैदग्ध्या तस्या दानमेव प्रदानमेव मान्यश्चासीत् समादर्णायश्चासावुपकार उपग्रहश्चेति तेन श्लाघ्यः प्रशंसनीयस्तस्य, अस्य जीवन्धरस्य, किं किन्नामधेयम्, कुर्याम् विदध्याम्, उपकारमिति शेषः, इतोऽथम्, चिन्तां विचार-सन्ततिम्, चिरतरं दीर्घकालपर्यन्तम्, अतनोत् विस्तारयामास ॥ ५७ ॥

तदन्विति—तदनु चिन्तानन्तरम्, कन्याविभ्राणनं पतिवराप्रदानम्, करणीयं कर्तुं योग्यम्, गणयता निश्चिन्वता, नरपालमणिना राजधेहेन, प्रार्थितं याचितम्, परिणयं विवाहम्, वरुणालय इव सागर इव मर्भीरो वीर इति वरुणालयगभीरः, करुणाकरो दयाकरः, जीवन्धरः कुसुंशाप्रणी, क्रमेण क्रमशः अङ्गीचकार स्वीचकार ।

नरपतिपरिदत्तां यौवनारम्भमत्तां
 सपदि कनकमालां वक्षसि श्लिष्टमालाम् ।
 सकलगुणवरिष्ठां सन्मुहूर्ते वरिष्ठे
 कुरुपतिरूपयेमे मण्डपे तत्र हैमे ॥१८॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 कनकमालालम्भो नाम सप्तमो लम्भः ।

नरपतिपरिदत्तामिति—कुरुपतिर्जीवन्धरः, तत्र तस्मिन्, हैमे सौवर्णे, मण्डपे जनाश्रये 'मण्ड-
 पोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरः, नरपतिना राज्ञा परिदत्तां समर्पिताम् । यौवनस्य तारुण्यस्यारम्भे प्रक्रमेण
 मत्ताम्, वक्षसि भुजमध्ये, श्लिष्टा संसक्ता माला लग्न्यास्ताम्, सकलगुणैर्निखिलगुणैर्वरिष्ठा श्रेष्ठा ताम्,
 कनकमालामेतन्नामकन्याम्, वरिष्ठे श्रेष्ठे, सन्मुहूर्ते शुभलग्ने, उपयेमे परिणीतवान् ॥१८॥

इति श्रीमहाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' न्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 कनकमालालम्भो नाम सप्तमो लम्भः ।

अष्टमो लम्भः

नीलालकां तामुपयम्य रामां कुरुद्वहः सौख्यपयोधिममः ।

स्यालेषु वात्सल्यवशेन तत्र चिरं न्यवात्सीद्रमयन्मृगाक्षीम् ॥१॥

अथ कदाचिन्मन्दस्मितमकरन्दोद्गारिवदनारविन्दां विस्मयवशाप्रमुषितनिमेषनयननीलोत्पलतया सालकाननाच्छोणाधरपल्लवसौरभ्यसमाकृष्टौ नासाचम्पकदर्शनेन तत्रैव निश्चलतामुपगतौ शृङ्गाविति सम्भावनां सम्पादयन्तीम्, मरकतबलयप्रभावहलीकृतरोमराजिलताकान्तिम्, वल्गुकुचजितमरालगमनकेलीपरवशतया मन्दानिलान्दोलितगुलुकुचयुगली जङ्गमकनकलतां तुलयन्तीम्, सम्मुखासीनमप्यात्मानं सकलमनुजनयनसरोजकुड्मलीकरणचणेन तेजःप्रसरणेन परीतं द्रष्टुमक्षमतया नलिनान्तिकोह्लासितपल्लवतल्लजभ्रमकारिणा नयनोपरिभागचारुणा पाणिना मुखं व्यवधाय पश्यन्तीम्, प्रान्तभावसन्ती जीवन्धरः काञ्चिदायताक्षीमप्राचीत् ।

किं वस्तुकामासि कुरङ्गनेत्रि किमागता कोमलबन्धगात्रि ।

स्मितावदाता तव वक्त्रलक्ष्मीः संसूचयत्यादरतो विवक्षाम् ॥२॥

नीलालकामिति—नीला अलका यस्यास्तां य्यामलचूर्णकुन्तलाम्, तां पूर्वोक्ताम्, रामां कनकमात्राभिधानां प्रियाम्, उपयम्य परिणाय, सौख्यपयोधौ शातसागरे मग्नां व्रुषित इति सौख्यपयोधिममः, कुरुद्वहो जीवन्धरः, स्यालेषु भार्याभ्रातृषु, वात्सल्यवशेन स्नेहनिष्पतया, मृगाक्षीं कुरङ्गलोचनाम्, रमयन् क्रीडयन्, मन्, तत्र हेमाभपुर्याम्, चिरं बहुकालं यावत्, न्यवात्सीत् निवसति स्म ॥१॥

अथ कदाचिदिति—अथानन्तरम्, कदाचिज्जातुचित्, मन्दस्मितमेव मन्दहास्यमेव मकरन्दं कौमुंमं तदुद्गारितप्रकटयित् वदनारविन्दं मुखसरसीरुहं यस्यास्ताम्, विस्मयवशेनाश्चर्यवशेन प्रमुषितो दूरीभूतो निमेषः पथमपातो यथा तथाम्भूते नयननीलोत्पले नेत्रकुबलये यस्यास्तस्या भावस्तथा तथा, सालकं सचूर्णकुन्तलं यदाननं वदनं तस्मात्, अथ च सालकाननमेव सालानां सर्जतरुणां काननं वनं तस्मात्, शोणश्रासात्रधरपल्लवक्षेत्रे शोणाधरपल्लवो लोहितदशानच्छुद्रकिसलयस्तस्य सौरभ्येण सौगन्धेन समाकृष्टौ बलादाहूती, नासाचम्पकस्य प्राणान्द्येयस्य दर्शनं समबलोकनं तेन, तत्रैव नासोपरिभाग एव, निश्चलतां स्थिरताम्, उपगतौ प्राप्ती, शृङ्गां भ्रमरां, इतीत्यम्, सम्भावनामुत्प्रेक्षाम्, सम्पादयन्तीमुत्पादयन्तीम्, मरकतबलयस्य हरिन्मणिनिर्मितकटकस्य प्रभया दीप्या बहलीकृता प्रचुरीकृता रोमराजिलताया लोमपङ्क्तिबल्लभाः कान्तिर्दीप्तिर्यस्यास्ताम्, वल्गाङ्गयां संचलङ्गयां कुचभ्यां स्तनाभ्यां जितमराला पराभूतसितच्छुदा वा गमनकेली गमनक्रीडा तस्याः परवशतया निष्पतया, मन्दानिलेन मन्दपवनेनान्दोलिता कम्पिता गुलुकुचयुगली स्तवकयुगी यस्यास्ताम्, जङ्गमकनकलतां गतिशीलसुवर्णवल्लीम्, तुलयन्तीमुपमिमानाम्, सम्मुखासीनमपि पुरस्तादुपविष्टमपि, सकलमनुजानां निखिलनराणां यानि नयनसरोजानि लोचनारविन्दानि तेषां कुड्मलीकरणेन निर्मालनेन विस्रं तेन 'तेन विस्रचुचुपचणपी' इति षण्पप्रत्ययः, तेजःप्रसरेण प्रतापसमूहेन परीतं व्यासम्, आत्मानं स्वम्, जीवन्धरमिति यावत्, द्रष्टुमवलोकयितुम्, अक्षमतयाऽसमर्थतया, नकिनस्य कमलस्यान्तिके समीप उल्लासित उल्हेपितो यः पल्लवतल्लजः श्रेष्ठकिसलयस्तस्य भ्रमकारिणा सन्देहोत्पादकेन, नयनोपरिभागेन नेत्रोपरितन्नाशेन चारुर्मबोहरस्तेन, पाणिना हस्तेन, मुखं वक्ष्यम्, व्यवधाय समादाय, पश्यन्तीमवलोकयन्तीम्, प्रान्तं निकटम्, भावसन्तीं स्थिताम्, काञ्चित् कामपि, आयताक्षीं विशालकनकनाम्, जीवन्धरो विजयात्मजः, भ्रमराक्षीत् पृच्छति स्म । द्वितीयरलोकप्रतिपाद्याभिधेयं वस्त्वह पृच्छतेर्द्वितीयं कर्म ।

किं वस्तुकामासिति—कुरङ्गस्वेष नेत्रे यस्यास्तासम्बुद्धी हे कुरङ्गनेत्रि हे मृगाक्षि, किं किन्माभधेयं

इति पृष्ठा चकोराक्षी मधुरां गिरमाददे ।

अब्जिनी भृङ्गमुखरा मकरन्दमरीमिव ॥३॥

अत्र चायुधगृहेऽपि चैकदा त्वां निरीक्ष्य परिमण्डितं श्रिया ।

चित्रिते रमति चित्तमन्दिरे संमदो मम विवक्षया सह ॥४॥

इत्यादिवचनरचनां चन्द्रकलामिव कान्ताजनफटाक्षलीलामिवेक्षुचापकोदण्डयष्टिमिव च
वक्रमधुरामाकर्ण्य विस्मितान्तरङ्गः कुरुशाराङ्कः; किमिदमश्रुतपूर्वमिति चिन्तयन् क्रमेण नन्दाह्वयः
समागतः किमित्यूहाञ्चक्रे ।

वपुषा प्रथमं विवेश शालां मनसा चैव ततः कुरुद्वहः ।

कुतुकप्रसरे हि निर्निरोधे क्रमभावो न च तत्र लक्ष्यते ॥५॥

अवलोक्याप्रजन्मानं नन्दाह्वयो मन्दविस्मयः ।

प्रमोदभारगुरुणा वपुषा प्रणनाम सः ॥६॥

विकसत्कुसुमाञ्जितेन मूर्ध्ना क्षितिभागं स न यावदस्पृशत् ।

रभसेन कुरुद्वहेन तावज्जगृहे कोमलबाहुयाष्टिना ॥७॥

वस्तु, वक्तुकामासि कथयितुमना असि, कोमलबन्धं मृदुलारलेषणं गात्रं शरीरं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे कोमल-
बन्धगात्रि, किं किंप्रयोजनेन, आगता सम्प्राप्ता, स्मितेन मन्दहसितेनावदाता समुज्ज्वला, तव भवत्याः,
वक्त्रलक्ष्मीमुखश्रीः, आदरतो विनयतः, वक्तुमिच्छां विवक्षाम्, संसृचयति प्रकटयति ॥२॥

इति पृष्टेति—इत्येवं प्रकारेण, पृष्टानुयुक्ता, चकोराक्षी जीवन्धरलोचना सा ललना, भृङ्गमुखरा
अमरशब्दायमाना, अब्जिनी कमलिनी, मकरन्दमरीमिव कौसुमसन्ततिमिव, मधुरां मनोहराम्, गिरं
भारतीम्, आददे जग्राह, उवाचेति यावत् ॥३॥

अत्र चेति—अत्रास्मिन् प्रदेशे, आयुधगृहेऽपि च शस्त्रशालायामपि च, एकदा युगपत्, श्रिया
लक्ष्या, परिमण्डितं शोभितम्, त्वां भवन्तम्, निरीक्ष्य दृष्ट्वा, चित्रमाश्चर्यं संजातं यस्मिंस्तस्मिन्, मम
भवत्पुरो वर्तमानायाः, चित्तमन्दिरे मानसहर्म्ये, विवक्षया सह वक्तुमिच्छया सार्धम्, संमदो हर्षः, 'मुत्पीतिः
प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः, रमति क्रीडते, अत्र परस्मैपदप्रयोगश्चिन्त्यः । रथोद्धतावृत्तम् ।
'राजराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥४॥

इत्यादिवचनरचनामिति—चन्द्रकलामिव शशिपांडशभागमिव, कान्ताजनस्य यनितामृन्दस्य
कटाक्षलीलामिवापङ्गुशोभामिव, ह्युचापस्य कामस्य कोदण्डयष्टिमिव घनुर्यष्टिमिव, च, वक्रमधुरां कुटिल-
मनोहारिणीम्, इत्यादिवचनरचनां पूर्वोक्त्वाणीपरिपाटीम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, विस्मितमाश्चर्यचकितमन्तरङ्गं
चेतो यस्य तथाभूतः, कुरुशाराङ्कः कुरु-शाचन्द्रो जीवन्धरः, पूर्वं प्राग् न श्रुतं दृष्ट्वेत्थश्रुतदृष्टपूर्वम्, इद-
मेतत्, किं स्यात् इत्येवम्, चिन्तयन् विचारयन्, विजयानन्दनः, क्रमेण क्रमशः नन्दाह्वयो गन्धोत्कटपुत्रः,
समागतः समायातः, किमिति तर्कं, इर्नात्थम्, ऊहाञ्चक्रे तर्कयामास, 'इजादेश्वगुरुमतोऽवृद्धः' इत्याम् ।

वपुषा प्रथममिति—कुरुद्वहो जीवन्धरः, प्रथमं प्राक्, वपुषा शरीरेण, शालां भवनं शस्त्रागारमिति
यावत्, विवेश प्रविशति स्म, ततः पश्चात्, मनसा चैव चेतसा चापि, हि वतः, निर्निरोधेऽप्रतिबन्धे, कुतुक-
प्रसरे कौतुकविस्तारे, सति, तत्र कार्येषु, क्रमभावः पौर्वापर्यम्, न लक्ष्यते न हरयते । अर्थान्तरन्यासः ॥५॥

अवलोक्येति—अमन्दो भूयान् विस्मय आश्चर्यं यस्य तथाभूतः, स वितर्कितः, नन्दाह्वयो जीवका-
नुजः, अप्रजन्मानं ज्येष्ठसहोदरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, प्रमोदभारेण हर्षातिरेकेण गुरु दुर्भरं तेन, वपुषा शरीरेण,
प्रणनाम नमस्कार ॥ ६ ॥

विकसत्कुसुमेति—स नन्दाह्वयः, विकसन्ति च तानि कुसुमानि च विकसत्कुसुमानि तैरञ्जितस्तेन विकसत्-

कुरुवीरवक्षसि क्वाटविस्तृते न ममौ वपुः प्रमदभारमांसलम् ।

अनुजस्य तत्तदपि बाहुबल्लरीयुगलेन दैर्घ्यशुरुणाभिपम्बजे ॥८॥

विनयेन वामनमयं सहोदरं शिरसि स्व जिघ्रति कुरुत्तमो मुहुः ।

अनुजाङ्गसङ्गमसुखस्य सूचकैर्धनरोमकूपनिचयैर्निरन्तरः ॥ ९ ॥

आनन्दबाष्पैरभिषिक्तगात्रं सहोदरं हर्षविकसिनेत्रम् ।

आपृच्छ्वय सौख्यं कुरुवंशकेतुः कथं समागा इति सोऽन्वयुक्त् ॥१०॥

इति भ्रातुरनुयोगशैलीं श्रवसा परिगृह्य मनसा ध्यातप्राक्तनवृत्तान्तः, पुनः प्रत्यावृताप्रजवि-
प्रयोगदुःखतान्तः इव सरभसमुद्भूतनिःश्चितसन्दीपितस्मृतिपथसंगतवियोगबहिसंगादिव कोष्णान्
तत्पूर्वतनानानन्दाश्रुविन्दूनेव दुःखबाष्पासारतया परिणतान् स्फुटितमुक्तासरमणीनिव परितः
किरन्, अमन्दतराक्रन्दनवेगं कथं कथमपि नियम्य नन्दाढ्यः स्वहृदयलगाद्गद्गदः सगद्गदमुत्तर-
मादातुमुपचक्रमे ।

भवति राजपुरात्सति निर्गते सपदि पापविपाकबरोन नः ।

सकलबन्धुगणस्य तदोत्थितो मनसि दुःसहशोकहुतारानः ॥११॥

कुसुमाञ्जितेन विकसत्पुष्पपूजितेन, मूर्ध्ना शिरसा, यावत् क्षितिभागं भूपदेशं, नास्पृशात् न स्पर्शं चकार तावत्
रभस्तेन वेगेन, कुरुद्वहेन जीबन्धरेण, कोमलबाहुयष्टिना श्रुतुलभुजदण्डेन जगृहं गृह्यते स्म ॥७॥

कुरुवीरेति—प्रमदभारेण प्रमोदातिशयेन मांसलं पुष्टम्, अनुजस्य लघुसहोदरस्य, वपुः शरीरम्,
क्वाटवद् विस्तृतं तस्मिन् अरविस्तीर्णे, कुरुवीरस्य जीबन्धरस्य वक्षसि भुजमध्ये, न ममौ न माति स्म,
यद्यपि, तदपि तथापि, दैर्घ्येणायतत्वेन गुरु विशालं तेन, बाहुबल्लरीयुगलेन भुजलतायुगेन, तदनुजवपुः,
अभिपम्बजे समाश्लिष्टम् । मञ्जुभाविर्णाच्छन्दः ॥ ८ ॥

विनयेनेति—अनुजस्य लघुसहोदरस्य बद्धं शरीरं तस्य सङ्गमेन संसर्गेण यत्सुखं यातं तस्य, सूचकै-
र्निवेदकैः, घनाः सान्द्रा ये रोमकूपा लोमकूपास्तेषां निचयैः समूहैः, निरन्तरो व्याप्तः, अयमेव, कुरुद्वहो
जीबन्धरः, विनयेन प्रह्वयेन, वामनं सर्वं नम्रमिति यावत् 'स्वयं ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः, सहोदरं
सनाभिम्, शिरसि मूर्ध्नि, मुहुर्नेकवारम्, जिघ्रति स्म जग्री, गुरुजना लघुजनं शिरसि जिघ्रन्तीति लोक-
व्यवहारः ॥ ९ ॥

आनन्दबाष्पैरिति—सः प्रसिद्धः कुरुवंशकेतुः सात्यन्धरिः, आनन्दबाष्पैर्हर्षाश्रुभिः, अभिषिक्तं स्नपितं
गात्रं शरीरं यस्य तम्, हर्षविकसिनी नेत्रे यस्य तं संमदोल्लसितनयनम्, सहोदरं सगर्भम्, सौख्यं कुशलम्,
आपृच्छ्वय पृष्ट्वा, कथं केन प्रकारेण, समागाः समागमः, इत्येवम्, अन्वयुक्त् पृच्छ ॥ १० ॥

इति भ्रातुरिति—इति पृथोक्तम्, भ्रातुरग्रजस्य, अनुयोगशैलीं प्रश्नपरम्पराय, श्रवसा कर्णेन, परि-
गृह्य समादाय श्रुत्वेति यावत्, मनसा चेतसा, ध्यातश्चित्ततः प्राक्तनवृत्तान्तः पूर्वोदन्तो येन तथाभूतः,
पुनर्भूयः, प्रत्यावृत्तेन प्रत्यागतेन अग्रजविप्रयोगदुःखेन ज्येष्ठभ्रातृविरहाशर्मणा तान्त इव दुःखीकृत इव,
सरभसं सवेगम्, उज्ज्वलानि समुत्पन्नानि यानि निःश्चितानि दुःखोष्णसास्त्रैर्दीपितः सन्धुक्षितो यः स्मृति-
पथसंगतो ध्यानमार्गागतो विद्योगबह्विर्विरहानलस्तस्य संगादिव संसर्गादिव कोष्णान् ईषतुष्णान्, दुःखबाष्पा-
सारतया विषादाश्रुधारासंपाततया परिणतान् परिबलितान्, तत्पूर्वतनान् तत्प्राग्भवान्, आनन्दाश्रुविन्दूनेव
हर्षाश्रुशोकरानेव, स्फुटिताः क्षणिकता ये मुक्तासरमणयो मौक्तिकसगरानि तानिव, परितः समन्तान्, किरन्
प्रक्षिपन्, अमन्दतरः प्रचुरतरो व आक्रन्दनवेगो रोदनवेगस्तम्, कथं कथमपि केन केनापि प्रकारेण, निचम्य
समवस्थम्, स्वहृदये स्वकीयचेतसि लगन् समासन् गद्गदो बाष्पावरुदकण्ठः यस्य तथाभूतः सन्, सगद्-
गदं सद्गदसहितं यथा स्वात्तया, उत्तरं प्रतिवचनम्, आदातुं गृह्णातुम्, उपचक्रमे तत्परो बभूव ।

भवतीति—तदा तस्मिन् काले, नोऽस्माकम्, पापस्य दुरितस्य विपाकः परिणामस्तस्य वशो निघ्न-
त्वं तेन, भवति त्वयि, सपदि शांभम्, राजपुरात् स्वाधिष्ठानभूताङ्गरान्, निर्गते निष्कान्ते सति, सकल-

वाचामगोचरे शोकपारावारे निपातिताम् ।

निरीक्ष्य बन्धुतां दीनां मर्तुं व्यवसिता वयम् ॥१२॥

तदानीं दुरन्तदुःखनितान्ततान्तस्वान्तौ सन्ततमुद्धान्तवाष्पधारया प्रथमामीतिबाधामिषाव-
हन्तौ मातापितरावेवं प्रलापमातेनतुः ।

अहह वत तनूज कासि दैवं दुरन्तं

तनयविपदि सत्यामप्यहो दुःसहायाम् ।

परुषाविजितवञ्चं जीवितं निश्चलं नौ

कथमियमतिदीर्घा दुर्दशा हा बिलङ्गया ॥१३॥

इत्यादिनिरङ्कुशपरिवेदनरचविजृम्भिते पित्रोर्मुनिवाक्यस्मरणेन कथं कथमपि शान्ततां
नीते, देदीप्यमानशोकज्वालाविह्वलेषु बन्धुकुलेषु, काष्ठाङ्गारनिन्दापरेषु पौरुषेषु, दुष्पूरदुःखपूरेषु
युष्मत्सहचरेषु, मरणोद्योगविस्मारितेतरवृत्तान्तानामस्माकं दैववशेन विद्याविदितवृत्तान्ता
प्रजावती कथं वृत्तेति स्थाने बोधः समजायत ।

एवं भवदर्शनभाविस्त्रीत्यसंप्रापकादृष्टवशेन सद्यः ।

प्रजावतीमन्दिरमेत्य सोऽहं विपाददीनाक्षरमेवमूचे ॥१४॥

बन्धुनां निखिलभ्रातृणां गणः समूहस्वस्य, मनसि चेतसि, दुःसहशोको हुताशन इव दुःसहशोकहुताशना
दुर्भरविषादवैस्वानरः, उस्थितः समुत्पन्नः । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ११ ॥

तदानीमिति—तदानीं भवच्चिक्कमणकाले, दुरन्तेन दृष्टावसानेन दुःखेन नितान्तमप्यन्तं तान्तं
खिन्नं स्वान्तं चित्तं यथोस्तौ, सन्ततं निरन्तरम्, उद्धान्तवाष्पधारया प्रकटिताश्रुसन्तत्या, प्रथमामाद्याम्, ईने-
र्वाधा तामिव अतिवृष्टिर्पाण्डामिव, आवहन्तौ आदधतौ, माता च पिता चेति मातापितरौ जननीजनकौ
'आनङ्कृतो द्वन्द्वे' इत्यानङ्, एवं बन्धुमाणप्रकारेण, प्रलापं बिलापम्, आतेनतुविस्तारयामासतुः ।

अहह वतेति—'अहह' 'वत' इत्यप्ययद्वयं दुःखातिशये वर्तते, हे तनूज हे पुत्र, कासि कुत्र वर्तसे,
दैवं भाग्यम्, अस्माकमिति शेषः, दुरन्तं दृष्टावसानं वर्तते, मरुपुत्रा त्रियन्ते स्म दैवात्स्वयस्त्वमपि कुत्रचि-
न्निर्गत इत्यहो मम दौर्भाग्यमिति भावः । दुःसहायां कठिनायाम्, तनयविपदि सुतविपत्तौ, सत्यामपि विद्य-
मानायामपि, निश्चलं स्थिरम्, नौ आवयोः, जीवितं जीवनम्, परुषेण काठिन्येन त्रिजितं पराभूतं वञ्चं दम्भो-
लियेन तथाभूतम्, अस्तीत्यहो आश्चर्यम्, अतिदीर्घा विशालतरा, इयमेवा, दुर्दशा दुरवस्था, कथं केन प्रकारेण,
बिलङ्गया समतिकास्या, हा खेदे । मालिनीच्छन्दः ॥ १३ ॥

इत्यादीति—पित्रोर्मातापित्रोः, इत्यादिः पूर्वोक्तप्रकारो यो निरङ्कुशपरिवेदनरको निर्वाधबिलापशब्द-
स्तस्य विजृम्भितं विजृम्भणं वृद्धिरिति यावत् तस्मिन्, भावे क्तः, मुनिवाक्यस्य 'चरमशरीरी ते पुत्रो भविष्य-
ति' इति यतीन्द्रवचनस्य स्मरणेन ध्यानेन, कथं कथमपि केन केनापि प्रकारेण, शान्ततां समाप्तिम्, नीते प्राप्ते
सति, बन्धुकुलेषु सहोदरसमूहेषु, देदीप्यमानया जाज्वल्यमानया शोकज्वालाया विपादादिषु विह्वला विकला-
स्तेषु सन्तु, पौरुषेषु नागरिकेषु, काष्ठाङ्गारस्य कृतघ्नस्य निन्दायां गहायां पराः सक्तास्तेषु सन्तु, युष्मत्सहचरेषु
त्वत्सुहृत्सु, दुष्पूरो दुःखपूरो येषां तेषु दुर्भरदुःखसमूहेषु सन्तु, मरणोद्योगेन मृत्युव्यवसायेन विस्मारिता
इतरवृत्तान्ता अन्योदन्ता वंस्तेषाम्, अस्माकं मम, विद्यया विदितोऽवगतो वृत्तान्त उदन्तो यथा सा,
प्रजावती भ्रातृजाया गन्धर्वदत्तेति यावत्, कथं वृत्ता कांश्चिदन्ता, अस्तीति शेषः, इति इत्याकारकः, स्थाने
शुक्तः, बोधो ज्ञानम्, समजायत समुत्पन्नो बभूव ।

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, सोऽहं कृतमरणनिश्चयो नन्दाद्यः, भवतो दर्शनं भवदर्शनं खद्व-
लोकनं तेन भावि भविष्यद्यत्सौख्यं तस्य संप्रापकं लम्बकं यदृष्टं दैवं तस्य वशो निजस्त्वं तेन, सद्यो कटिति,
प्रजावत्या गन्धर्वदत्ताया मन्दिरं भवनम्, एव प्राप्य, विपादेन खद्विरहजन्यखेदेन दीनाक्षरं मन्दाक्षरं
यथा स्यात्तथा, एवमनेन प्रकारेण, ऊचे जगाव ॥१४॥

प्रजावति विजानती सकलपद्धति त्वं कथं
 विभर्षि नवमालिकां कचकुले हरिद्रां तनी ।
 न युक्तमिदमास्थितं विगतभर्षाभ्रुवां
 वृथा खलु सुखासिका सकललोकगर्हास्पदम् ॥ १५ ॥

इत्युक्ता सा विशालाक्षी मन्दहासाननाम्बुजा ।
 पिक्वीच मधुरालापा मधुरां वाचमाददे ॥१६॥

अङ्ग तावकसहोदरवर्यस्तुङ्गपुण्यविभवेन मण्डितः ।
 क्षेमवाञ्छयति सौख्यपरीतः पापतो वयमिहाततदुःखाः ॥१७॥
 देशे देशे सुन्दरीश्चन्द्रवक्त्रः पाणौकृत्य प्राप्तहर्षप्रकर्षः ।
 हेमाभास्थे पत्तने सोऽयमद्य प्रीतां राज्ञो नन्दिनीं सन्दधाति ॥१८॥

एवमगण्यपुण्यवरोन विपदमपि संपदात्मना परिणतामनुभवन्तं सुखमावसन्तं निरन्तर-
 निपतद्वाजतनूजमकुटराजिनीराजितचरणनीरेजं भवदीयाप्रजं द्रष्टुमिच्छसि चेद्गाम्येतेति प्रतिपाद्य,
 विद्यावैशद्येन स्मरतरङ्गिणीनाम्नि शयनतले शाययित्वा, सपत्रं मामत्रभवति प्राहिणोत् ।

प्रजावतीति—हे प्रजावति हे भ्रातृजाये, सकलपद्धतिं निखिलरतिम्, विजानती बुध्यमाना, त्वं
 भवती, कचकुले केशसमूहे, नवमालिकां नूतनलज्जम्, तनीं शरीरे, हरिद्रां रजनीम् पीताङ्गरागमिति यावत्,
 कथं केन कारणेन, विभर्षिं दधासि, इदमेतत्, आस्थितं पद्धतिः, युक्तं न साम्प्रतं न, खलु निश्चयेन, विगतः
 प्रोपितो भर्ता वल्लभो यासां तथाभूता या वामभ्रुवो वनितास्तासाम्, वृथा निष्प्रयोजना, सुखासिका सुखा-
 स्थितिः, सकललोकानां निखिलनराणां गर्हास्पदं निन्दास्थानम्, अस्तीति शंषः । पृथ्वीच्छन्दः ॥१५॥

इत्युक्तेति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, मया, उक्ता कथिता, सा विशालाक्षी दीर्घलोचना, मन्दो हासो
 यस्मिंस्तन्मन्दहासं तथाभूतमाननाम्बुजं यस्याः सा मन्दस्मितोपलक्षितवदनारविन्दा, पिक्वीच कोकिलेव,
 मधुरालापा मिष्टभाषणा, सती, मधुरां मिष्टाम्, वाचं वाणीम्, आददे जग्राह ॥१६॥

अङ्ग तावकेति—अङ्गेति सम्बुद्धां, तुङ्गश्चासौ पुण्यविभवश्चेति तुङ्गपुण्यविभवस्तेन सूक्ष्मतसुकृतै-
 स्वयैण, मण्डितः शोभितः, क्षेमवान् कल्याणयुक्तः, सौख्येन सुखेन परीतो व्याप्तः, तावकस्त्वदीयश्चासौ
 सहोदरवर्यो भ्रातृज्येष्ठश्चेति तावकसहोदरवर्यः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, पापतो दुरितोदयात्, इह नगरे,
 वयम्, आततं व्याप्तं दुःखं येषां तथाभूताः, स्म इति शंषः । रथोद्धतास्वागतासंमिथ्रणादुपजाति-
 वृत्तम् ॥१७॥

देशे देशे इति—देशे देशे प्रतिजनपदम्, सुन्दरीः सुललनाः, पाणौकृत्य परिणीय, प्राप्तो लब्धो
 हर्षप्रकर्षः प्रमोदातिशयो येन तथाभूतः, चन्द्र इव वक्त्रं मुखं यस्य सः, सोऽयं त्वदीयो भ्राता, अद्य साम्प्रतम्,
 हेमाभास्थे हेमाभनाम्नि, पत्तने पुटभेदने, राज्ञो नृपस्य, प्रीतां प्रसन्नाम्, नन्दिनीं पुर्याम्, सन्दधाति
 सन्धारयति, तां सम्प्राप्तोऽस्तीति यावत् । शालिनीच्छन्दः ॥१८॥

एवमगण्येति—एवमनेन प्रकारेण, अगण्यञ्च तत्पुण्यञ्चेत्यगण्यपुण्यम् अपरिमितसुकृतं तस्य वशस्तेन
 विपदमपि विपक्तिमपि, संपदात्मना सम्पत्तिस्वरूपेण, परिणतां परिवर्तिताम्, अनुभवन्तमुपभुञ्जानम्,
 सुखमावसन्तं हर्षेण निवसन्तम्, निरन्तरं शरवन्निपतिनानि नर्त्ताभूतानि यानि राजतनूजमकुटानि नरेन्द्र-
 नन्दनमौल्यस्तेषां राजिभिः पङ्क्तिभिर्नीराजितं कृतारतिकं चरणनीरेजं पादारविन्दं यस्य तथाभूतम्,
 भवदीयाप्रजं स्वकीयज्येष्ठसहोदरम्, द्रष्टुमवलोकयितुम्, इच्छसि वाञ्छसि, चेद्यादि, गम्येत श्रज्येत, तर्हि,
 इतीत्यम्, प्रतिपाद्य निषेध, विद्याया मन्त्रस्य वैशद्यं नैर्मल्यं तेन, स्मरतरङ्गिणीनाम्नि स्मरतरङ्गिणीनामधेये,
 शयनतले शय्यापृष्ठे, शाययित्वा स्वापयित्वा, सपत्रं पत्रसहितम्, मां मन्दाव्यम्, अत्रभवति पूजनीये त्वयि,
 प्राहिणोत् प्रजिघाथ ।

इति करुणमयैरिगिरां प्रवाहैरनुजमुखादुदितैः कुरुद्वहोऽसौ ।
 भृशमतनुत तापभारमन्तर्वदनतले न विकारलेरालेशाम् ॥१६॥
 अवाचयदसौ पत्रं सगर्भेण समर्पितम् ।
 गन्धर्वदत्तालिखितं विचित्राक्षरलक्षितम् ॥२०॥

आर्यपुत्र ! गुणमाला विज्ञापयत्येवम्—

कन्दर्पो विषमस्तनोति तनुतां तन्वां ज्वरे गौरवं
 मृत्युश्चापि दयाकथाविरहितो मां नैव सम्भाषते ।
 आर्य त्वं च नवाङ्गनासुखवशाद्विस्मृत्य मां मोदसे
 जातीपल्लवकोमला कथमियं जीवेत्तव प्रेयसी ॥२१॥
 स्वामिभ्रङ्गुरितौ ममोरसि कुचौ वृद्धिं गतौ तावके
 वाचस्तावकवाग्रसैः परिचिता मौग्ध्येन सन्त्याजिताः ।
 बाहू मातृगलस्थलादपस्तौ त्वत्कण्ठदेशोऽर्पिता-
 वार्यं प्रेमपयोनिधे स्थितमिदं विज्ञापितं किं पुनः ॥२२॥

इति प्रियाया अन्यापदेशलिखनपरिपाटी मनसा चिन्तयन्प्रियाशोकविदीर्णशरीरः कुरु-

इति करुणमयैरिति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, अनुजमुखादुदितैः सहोदरवदनात्, उदितैर्निर्गतैः, करुणमयैः करुणरसात्मकैः, गिरां वाचाम्, प्रवाहैः सन्तानैः, असौ कुरुद्वहो जीवन्धरः, अन्तर्मनसि, भृशमल्प-
 न्तम्, तापभारं खेदसमूहम्, अतनुत विस्तारयामास, वदनतले मुन्वतले, विकारस्य शोकजन्यविकृतैर्लेशस्यापि
 लेशो भागस्यापि भागस्तम्, नातनुत नो विस्तारयामास । महापुरुषत्वाद्बाह्वे शोकविह्वलं न प्रकटयामासेति
 भावः । पुष्पिताम्राच्छन्दः ॥१६॥

अवाचयदसाविति—असौ स्वामी, समानो गर्भो यस्य तेन सहोदरेण, समर्पितं प्रदत्तम् । गन्धर्व-
 दत्तया प्रथमपत्न्या लिखितमङ्कितम् । विचित्राक्षरैरद्भुतवर्णैर्लक्षितं सहितम् । पत्रं संदेशकर्तृकम्, अवाचयत्
 वाचयामास ॥२०॥

आर्यपुत्रेति—आर्यपुत्र ! हे हृदयवल्लभ ! गुणमाला भवद्गार्या, एवमनेन प्रकारेण, विज्ञापयति
 निवेदयति—

कन्दर्प इति—विषमस्तीक्ष्णः, कन्दर्पो मदनः, तन्वां शरीरे, तनुतां कृशताम्, ज्वरे कामतापे,
 गौरवं गुरुत्वम्, तनोति विस्तारयति, दयाकथाविरहितः करुणावानाद्यून्यः, मृत्युश्चापि यमश्चापि, मां विरहि-
 णीम्, नैव सम्भाषते नैव ब्रवीति, हे आर्य हे पूज्य, त्वं च भवौश्च, नवाङ्गनासुखवशात् अभिनवरामासुखा-
 धीनत्वात्, मां विस्मृत्य विस्मृतां कृत्वा, मोदसे हृद्यमि, जातीपल्लवा इव मालतीकिसलया इव कोमला
 मृदुला, तव भवतः, इयमेषा, प्रेयसी प्रियवल्लभा, कथम् केन प्रकारेण, जीवेत् जीविता भवेत् ॥२१॥

स्वामिभ्रिति—हे स्वामिन् हे जीवितेरवर, कुचौ वक्षोजौ, मम गुणमालायाः, उरसि वक्षसि, अङ्गुरितौ
 प्ररूढौ समुत्पन्नाविति यावत्, तावके त्वर्दीये च, उरसि वक्षसि, वृद्धिं विस्तारम्, गतौ प्राप्तीं, वाको गिरः,
 तावकवाग्रसैस्त्वदीयवचनस्नेहैः, परिचिताः प्राप्तैः कथाः, सत्यः, मौग्ध्येन मूढत्वेन, सन्त्याजिता मोचिताः,
 मातृर्जन्या गलस्थलाकण्ठप्रदेशात्, अपस्तौ दूरीकर्ता, बाहू भुजौ, तव कण्ठदेशस्तास्मिन् त्वदीयगलप्रदेशे,
 अर्पितौ स्थापितौ, हे आर्य हे पूज्य, हे प्रेमपयोनिधे हे प्रतिपारावार ! स्थितं वर्तमानम्, हृदमेतत्, विज्ञापितं
 निवेदितम्, पुनरनन्तरम्, किं भविष्यतीति को जानीते ॥२२॥

इति प्रियाया इति—इत्येवं प्रकारेण, प्रियाया गन्धर्वदत्तायाः, अन्यस्या गुणमालाया अपदेशेन
 व्याजेन वा लिखनपरिपाटी लेखनपरम्परा ताम्, मनसा चेतसा, चिन्तयन् विचारयन्, प्रियाशोकेन भावार्थ-
 विवादेन विदीर्णं भिन्नं शरीरं यस्य तथाभूतः, कुरुकुमारो जीवन्धरः, मुहुर्मुहुर्भूयोभूयः, जननीजनन्य

कुमार्यैः, मुहुर्मुहुर्जननीजनवयस्यसतीजनकुशलानुयोगमत्यादरेण विस्तार्य, सगर्भसङ्गमनुकृतमतोषेण सुखमासामास ।

समया कुरुकुञ्जरं निविष्टं कनकाद्रिं निकषेव शीतरश्मिम् ।

अनुजं मनुजाधिपात्मजास्ते कुशलप्रभपुगःसरं परीयुः ॥२३॥

एवं सोदरसमागमसन्तुष्टस्वान्तं कुरुकुमुदिनीकान्तमुपतिष्ठमानेषु राजतनूजेषु, कदाचित्-
सरभसधावनजनितोर्ध्वनिश्चासनिरन्तरनिःसरणदत्तार्धसाहाय्यकभरकम्पिततनुदण्डाः प्रचण्डघात-
चलितबालपादपसरूपाः, अन्तरमेयतया बहिःप्रसृतैरिव भयानकरसपूरैः स्वेदसलिलैर्दैन्यसाम्राज्ये-
ऽभिषिक्ता इव गोपाः, राजमन्दिराजिरे आर्ततरमेवं चुक्रुशुः ।

हेलानाटकघोटकम्रजखुरप्राघुट्टनोद्यद्रजो-

राज्या रासभधूम्रया कबलिताकाशावकाशैः परैः ।

राजंस्तावकगोधनं निखिलमप्याहृत्य नीतं स्वतां

किञ्चोदञ्चितशिञ्जिनीपटुरवैर्षोऽपि संक्षोभितः ॥२४॥

उद्यत्प्रतापपटलेन सहस्ररश्मे-

गौमण्डलं तव च भूमिपतेर्निरुद्धय ।

प्रत्यर्थिसैनिककुलं प्रचुराट्टहासै-

लोकस्थितिं शिथिलयत्यरिधीरतां च ॥२५॥

मातृजनश्च वयस्याश्च सखायश्च सर्ताजनश्च ललनाजनश्चेति जननीजनवयस्यसतीजनास्तेषां कुशलानुयोगं
मङ्गलप्ररन्म, अन्यादरेण प्रेमातिशयेन, विस्तार्य प्रपञ्च्य, सगर्भस्य सहोदरस्य सङ्गमेन संसर्गेण तुङ्गतमः
सून्नतो यस्तोपः प्रमोदस्तेन, सुखं यथा स्यात्तथा, आसामास आसाञ्जके 'दयायासश्च' इत्याम् ।

समयेति—ते पूर्वोक्ताः, मनुजाधिपात्मजा लोकपालतनयाः, कनकाद्रिं सुवर्णशैलम्, निकषा सर्मापे,
निविष्टं स्थितम्, शीतरश्मिम् चन्द्रमसमिव, कुरुकुञ्जरं जीवन्धरम्, समया निकटे, 'अभितः परितः समया
निकषाहाप्रतियोगेऽपि' इति द्वितीया, निविष्टम्, अनुजं लघुभानरम्, कुशलप्ररन्पुरस्सरं मङ्गलानुयोग-
सहितम्, यथा स्यात्तथा, परीयुः परीत्य तस्थुः ॥२३॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, राजतनूजेषु नरेन्द्रनन्दनेषु, सोदरस्व सगर्भस्य समागमेन संबोगेन
संतुष्टं प्रसन्नं स्वान्तं चित्तं यस्य तम्, कुरुकुमुदिनीकान्तं कुरुवंशचन्द्रम्, उपतिष्ठमानेषु मित्राकुर्वन्सु मैत्री-
भावेन सर्मापे तिष्ठन्स्विति धावत्, कदाचिज्जातुचित्, सरभसं सत्रेणं यथा स्यात्तथा धावमानेन पलायनेन
जनितः समुत्पन्नो य ऊर्ध्वनिःश्वास उच्चैःश्वासस्तस्य निरन्तरमजस्रं निःसरणेन निर्गमनेन दत्तोऽर्पितो
योऽर्धसाहाय्यकभरः किञ्चित्साहाय्यतासमूहस्तेन करिपतो वेपितस्तनुदण्डः शरीरयष्टिर्षेष्वां ते, प्रचण्डघातेन
सौम्यपवनेन चलिताः कम्पिता ये बालपादपा बालतरवस्तेषां सरूपाः सदृशाः, अन्तर्मध्ये, अमेयतया
मातुमशक्य-वेन, बहिरन्यन्तरम्, प्रसृतैर्विस्मृतैः, भयानकरसपूरैरिव भयरससमूहैरिव, स्वेदसलिलैः प्रस्वेद-
जलैः, दैन्यसाम्राज्ये कातरन्वराज्ये, अभिषिक्ता इव कृताभिषेका इव, गोपा आभीराः, राजमन्दिराजिरे
नरेन्द्रमन्दिरचक्षुरे, आर्ततरं सदुःखप्रकर्षं यथा स्यात्तथा, एवं वक्ष्यमाणरीत्या, चुक्रुशुः आक्रोशन्ति स्म ।

हेलानाटकेति—हे राजन् हे भूपाल ! रासभधूम्रया खररोमधूञ्जवर्णया, हेलया कीटया नाटका
नटस्तो गच्छन्तां ये घोटका अश्वास्तेषां म्रजः समूहस्तस्य खुराः शफास्तेषां प्राघुट्टनेन संघर्षणेनोद्यन्तां
समुत्पतन्ती या रजोराजिर्भूलिपङ्क्तिस्तथा, कबलितो प्रासीकृत आकाशावकाशो नभोऽवगाहो यैस्तैः, परैः
शत्रुभिः, निखिलमपि समस्तमपि, तावकगोधनं स्वदीपगोसमूहः, स्वतां स्वकीयताम्, नीतं प्राप्तम्,
किञ्च अन्धश्च, उदञ्जिता उत्पन्ना ये शिञ्जिनीनां प्रत्यङ्गानां पटुरवास्तीफ्णशब्दास्तैः, षोषोऽपि आभीरवसति-
रपि, संक्षोभितः क्षोभं प्रापितः । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ॥२४॥

उद्यत्प्रतापपटलेनेति—प्रत्यर्थिसैनिककुलं शत्रुसैन्यसमूहः, उद्यत्प्रतापपटलेन समुन्नवप्रताप-

इत्याक्रोशं समाकर्ण्य भूपतिर्बलमादिशात् ।

स्वामी श्वशुररुद्धोऽपि प्रस्थितः परवीरहा ॥ २६ ॥

तदनु रयविजितविहगपतितुरगगविचिधगतिविदलितवसुधातलनिर्गलदधूलिकापालिकाविशेष-
शोषितनाकमहीसिन्धुसुदूरमूर्ध्वप्रसारितशुण्डादण्डसत्वरपूत्कारशोकरपरम्पराभिर्गण्डतलयुगलवि-
गलदानधाराभिश्च संपूर्य सार्थकनामधेयधरैः सिन्धुरैर्मन्धरगमनं, पयोनिधिफेनकूटायमानपट-
परिष्कृतपताकादण्डमण्डितरथकड्यासङ्घटितं भृतमेचककञ्जुकसम्पत्तिभिः पत्तिभिः सङ्कुलं बलं
पुरोधाय प्रतिष्ठमानाः, कुरुविन्दकुण्डलरुचिर्वाचीकवचितभुजविराजिततया बहिरपि साक्षात्प्रसृत-
मिव प्रतापं विभाणाः, एते ह्यनतान्मण्डलीकान्निराकरिष्यन्तीति भयेन सेवार्थमागताभ्यामिव
शीतोष्णरश्मिभ्यामङ्गदाभ्यां सङ्गताः, तुङ्गतममुक्ताहारमनोरमविशालवक्षःस्थलतया नक्षत्रमाला-
लङ्कृतशारदान्वरं तुलयन्तः, ते जीवन्धरनन्दाह्यपुरःसरसुमित्रप्रमुखराजपुत्राः क्रमेण रणा-
ङ्गणमचतेरुः ।

समूहेन, सहस्रं ररमयो यस्य तस्य सूर्यस्य, गोमण्डलं किरणसमूहम्, तत्र च भवतश्च, गोमण्डलं धेनुसमूहम्,
'गोः स्वर्गं वृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् । अजुर्नानेत्रदिग्वाणभृवागादिषु योऽपिति' इति विश्वः, निरुध्य
वशीकृत्य प्रचुराट्टहामैः प्रभूतसशब्दहमितैः, लोकस्थितिं जनमर्यादां जनवसतिं वा, अरिधीरतां च शत्रुधैर्यञ्च,
शिथिलयति श्लथां करोति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥२५॥

इत्याक्रोशमिति—इति पूर्वोक्तम्, आक्रोशं रोदनध्वनिम्, समाकर्ण्य श्रुत्वा, भूपतिर्नृपः, बलं
सैन्यम्, आदिशद्वाज्ञापयामास । पर वीराञ् शत्रुयोद्धुन् हन्तीति परवीरहा, स्वामी जीवन्धरः, श्वशुर-
रुद्धोऽपि जायाजनकनिषिद्धोऽपि, प्रस्थितः प्रयातः ॥२६॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, रयेण वेगेन विजितः पराभूतो विहगपतिर्गुहो येन तथाभूतो
यस्तुरगगणो घोटकसमूहस्तस्य विविधगनिभिरनेकप्रकारगमनेविद्वलितं खण्डितं यद् वसुधातलं पृथिवातलं
तस्मान्निर्गलन्ती निष्पन्नन्ती या धूलिकापालिका रजःश्रेणिस्तस्या विशेषेण शोषिता निर्जलीकृता नाक-
महीसिन्धुवः स्वर्गवसुधास्रवन्त्यो यैस्तान्, सुदूरं विप्रकृष्टतरं यथा स्यात्तथा ऊर्ध्वप्रसारित उपरिविस्तारितो
यः शुण्डादण्डस्तस्य सत्वरः सरथा याः फूत्कारशोकरपरम्पराः फूत्काराम्बुकणपङ्क्तयस्ताभिः, गण्डतलयुग-
लाकपोलतलद्वन्द्वाद् विगलन्त्यो या दानधारा मदस्त्रोत्तांसि ताभिः, सम्पूर्य सङ्पूर्णाः कृत्वा सार्थकमन्वितार्थं
यन्नामधेयं नाम तस्य धरास्तैः सिन्धूर्नदी रान्ति ददति स्वजलपूर्णेति सिन्धुरा हस्तिन इति सिन्धुरशब्दार्थः,
सिन्धुरैर्हस्तिभिः, मन्धरं मन्दं गमनं यस्याः सा मन्धरगमना, पयोनिधेः सागरस्य फेनकूटायमानेन विण्डीर-
पिण्डवद्वाचरता पटेन वस्त्रेण परिष्कृताः सहिना ये पताकादण्डा ध्वजदण्डास्तैर्मण्डिता शोभिता, मन्धर-
गमना पयोनिधिफेनकूटायमानपटपरिष्कृतपताकादण्डमण्डिता च या रथकड्या स्यन्दनसमूहस्तया संघटितं
सहितम्, घृता गृहीता मेचकाः रयामाः कञ्जुकसंपत्तयो वर्मसंपदो यैस्तैः पत्तिभिः पदातिभिः सङ्कुलं व्याप्तम्,
बलं सैन्यम्, पुरोधाय पुरस्तात्कृत्वा, प्रतिष्ठमानाः प्रयान्तः, कुरुविन्दकुण्डलानां पद्मारागमणिनिमित्तकर्णा-
भरणानां रुचिर्वाचीभिः कान्तिपरम्पराभिः कवचितभुजैर्ब्यासबाहुभिर्विराजिततया शोभिततया, बहिरपि
बाह्यमपि, प्रसृतमिव विस्तृतमिव, प्रतापं तेजः, विभाणा दधानाः, एते जीवन्धरादयः, हि निश्चयेन, अनतान्
अनन्तान्, मण्डलीकान् मण्डलाकारान्, पक्षे मण्डलेखरान्, निराकरिष्यन्ति परामधिष्यन्ति, इति भयेन
भीत्या, सेवार्थं शूभ्रपायै, आगताभ्यां प्राप्ताभ्याम्, शीतोष्णरश्मिभ्यामिव सूर्याचन्द्रमोभ्यामिव, अङ्गदाभ्यां
केयूरान्याम्, संगताः सहिताः, तुङ्गतमेव समुच्चतमेव मुक्ताहारेण मनोरमं मनोहरं विशालवक्षःस्थलं
विस्तृतोरःस्थलं येषां तेषां भावस्तथा तथा, नक्षत्रमालया तारापङ्क्त्यालङ्कृतं शोभितं यच्छारदान्वरं
शरद्वगनं तद्, तुलयन्त उपमिमानाः, ते पूर्वोक्ताः, जीवन्धरनन्दाह्यौ वैजयेयनन्दाह्यौ पुरस्सरी पुरोगामिनी
येषां तथाभूता ये सुमित्रप्रमुखराजपुत्राः सुमित्रादिनरेन्द्रनन्दनास्ते, क्रमेण क्रमशः, रणाङ्गणं नभोऽजिरम्,
अवतेरुवतरन्ति स्म ।

भेरीरवः सकलदिकपतिसौधशृङ्ग-
वातावनारकुलानि त्रिभिद्य तूर्णम् ।
अन्तः प्रविश्य बहुदूरकदम्बस्वेद-
विश्रान्तिमाप रणकेलिमुखप्रभृतः ॥२७॥

तदानीमुभयेषां सैनिकानां परस्परमेवं वीरवादा बभूवुः ।
अस्माकं त्रिजगत्प्रसिद्धयशसामेषा कृपाणीलता
शत्रुस्त्रीनयनान्तकज्जलजलैः श्यामा निपीतैः पुरा ।
संप्रत्याहवसीमि युष्मदस्तृजां पानेन शोणीकृता
वीरश्रीस्मितपाण्डुराचरिततश्चित्रा भविष्यत्यहो ॥२८॥

गोवृन्दसक्तान् भवतोऽस्मदीयभुजा वयस्या इव संयुगेन ।
नेष्यन्ति गामद्य निमेषमात्रात् तिष्ठतास्मत्पुरतो हटेन ॥२९॥

पशून् वा प्राणान् वा जहत ऋटिति क्षीवपुरुषाः
स्वमूर्ध्निश्चापान् वा नमयत नरेन्द्रस्य पुरतः ।
मुखे वा हस्ते वा कुरुत शरवृन्दं नरपतिं
कृतान्तागारं वा शरणयत तूर्णं प्रतिमटाः ॥३०॥

अन्येऽप्येवमाहुः—

भेरीरव इति—रणकेलिमुखे समरक्रीडाप्रारम्भे प्रभृतः समुत्पन्नः, भेरीरवो हुन्दुभिनादः, तूर्णं शीघ्रम्, सकलदिकपतीनां त्रिभिरदिकपालानां सौधशृङ्गवातावनानां भवनाग्रवाताणामरकुलानि कपाट-समूहान्, त्रिभिद्य विदीर्य, अन्तर्मध्ये, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, कुम्भितोऽध्वा कदम्बा बहुदूरोऽतिविप्रकृष्टो यः कदम्बा कुमार्गस्तन्मिन् स्वेदः क्लेशस्तस्य विश्रान्तिं प्रशामम्, आप लेभे । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥२७॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, उभयेषां पक्षद्वयस्थानाम्, सैनिकानां सैन्यानाम्, परस्परं मिथः एवं वक्ष्यमाणप्रकाराः, वीरवादाः घूरभाषितानि, बभूवुरजायन्त ।

अस्माकमिति—त्रिजगत्सु त्रिभुवनेषु प्रसिद्धं प्रख्यातं यशः कीर्तिर्येषां तेषाम्, अस्माकं नः, एषा हस्ते धृता, कृपाणीलता स्वङ्गवल्लरी, पुरा प्राक्, निपीतैर्गृहीतैः, शत्रुस्त्रीनयनान्तानां वैरिविनितानेत्रप्रान्तानां यानि कज्जलजलानि अञ्जनललिलानि तैः, श्यामा कृष्णवर्णा, सम्प्रतीदानीम्, आहवसीमि रणाग्रे, युष्मदस्तृजां त्वदीयरुधिराणाम्, पानेन धयनेन, शोणीकृता रक्तीकृता, चरमतोऽन्ते, वीरश्रिया वीरलक्ष्याः स्मितेन मन्दहसितेन पाण्डुरा धवलवर्णा, च सर्ता, चित्रा विविधवर्णा, भविष्यतीत्यहो आश्चर्यम् । शार्दूलविक्री-हितवृत्तम् ॥२८॥

गोवृन्दसक्तानिति—गोवृन्दे धेनुसमूहे सक्तान् कृतममत्वान्, भवतो युष्मान्, अस्मदीयभुजा मद्वाहवः, वयस्या इव मस्त्राय इव, संयुगेन युद्धेन, निमेषमात्रादचिरेण, अद्य साम्प्रतम्, गां धेनुम् पक्षे पृथिवीं स्वर्गं वा, नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति, अस्मत्पुरतो मद्ग्रे, हटेन बलात्, न तिष्ठत न स्थिता भवत । श्लेषः ॥ २९ ॥

पशून् वा प्राणान् वेति—हे प्रतिमटाः प्रतिबोद्धारः, क्षीवपुरुषाः प्रमत्तमानवाः, यूयम्, ऋटिति शीघ्रम्, पशून् वा गा वा, प्राणान् वा जीवितानि वा, जहत त्यजत, नरेन्द्रस्य राज्ञः, पुरतोऽग्रे, स्वमूर्ध्निः स्वशिरोसि, चापान् वा धनुषि वा, नमयत प्रह्वयत, मुखे वा वदने वा, हस्ते वा करे वा, शरवृन्दं तृणसमूहं पक्षे बाण-समूहम्, कुरुत विधत्, तूर्णं क्षिप्रम्, नरपतिं राजानम्, कृतान्तागारं वा यमभवनं वा, शरणयत शरण्य-बुद्ध्या स्वीकुरुत, पक्षे गृहं कुरुत 'शरणं गृहरक्षिप्रैः' इत्यमरः । विकल्पालङ्कारः 'विकल्पस्तुल्यचलयोर्विरोध-श्चातुरीयुतः' इति लक्षणात् । शिखरिणीच्छन्दः ॥३०॥

अन्येऽप्येवमाहुः—इत्येवमिति अनेन प्रकारेण कथयामासुः—

किं वाचाविसरेण मुग्धपुरुषाः किं वा वृथाङ्गम्बरै-
रात्मभ्रायनयानया किमु भटाः सैषा हि नीचोचिता ।

संक्रोडद्रथचक्रकृष्टधरणी भिन्नेभमुक्ताफलै-

श्रापाभ्राङ्घ्रवर्षतो विजयिनः शुभ्रं यशोऽकूरति ॥३१॥

इत्यादि वदतामेषामधरोष्ठपुटाविव ।

सैनिकानां समूहौ द्वौ सङ्गतौ समरोद्धतौ ॥३२॥

तदनु कुरुकुञ्जरपद्यास्याभ्यां तुङ्गतमशताङ्गसङ्गताभ्यां तिलकितमुखभागः, प्रत्यर्थिसार्थप्रस-
नाय प्रसृताभिरिव मृत्युरसनाभिः पट्टिसवल्लीभिः परिवृताः, शात्रवजनप्राणानिलसंजिघृक्षया समा-
गताभिरिव भुजगीभिरसिलताभिर्विलसिताः, समीकविलोकनार्थं सन्निहितसूर्यचन्द्रशङ्खावहसौवर्ण-
चक्रश्वेटकमण्डलमण्डिताः, विरोधिराजमण्डलकवलनायागताभिरिव विधुन्नुदपरम्पराभिः शक्ति-
भिर्भयानकाः, उभयेऽपि सैनिकाः सङ्ग्रामशिल्पमनल्पं कल्पयितुमारभन्त ।

शरासनगुणारवैः कुरूपतेः शराणां चयैः

परस्परविमर्दिभिर्गगनमण्डले पूरिते ।

गभीरहयशेषितैर्मदगजावलीकृंहितै-

र्जगत्त्रितयमन्वभूपरमतोक्तराज्जात्मताम् ॥३३॥

किं वाचाविसरेणेति—हे मुग्धपुरुषा हे मूढमानवाः, वाचां वचनानां विसरेण समूहेन, किं किं प्रयोजनम् ? वृथाङ्गम्बरैर्निष्प्रयोजनकार्यार्थोपैः, वा किं किं प्रयोजनम् ? अनया क्रियमाणया, आत्मरलाचनया स्वप्रशंसया, किमु किं प्रयोजनम्, उ वितर्कं, हि वतः, एषा सा इयं सा, नीचोचिता नीचजनार्हा, अस्ताति-
शेषः, संक्रोडन्तः संचलन्तो ये रथाः स्पन्दनास्तेषां चक्रै रथाङ्गैः कृष्टा प्राक्कर्षणा या धरणिः पृथिवी तस्याम्, भिन्ना विर्णया य इमा गजास्तेषां मुक्ताफलैर्मुक्तानिकरैः, श्रापाभ्रां कोदण्डवल्गुहकारं, शरवर्षतः वाणान् वर्षतः, अत्र पट्टीसमासश्चिन्त्यः, विजयिनो विजययुक्तस्य जनस्य, शुभ्रं धवलम्, यशः कीर्तिः अकूरति प्ररोहति । शार्ङ्गलक्षिकीदित्यङ्गम्बुः ॥३१॥

इत्यादीति—इत्यादि पूर्वोक्तप्रकारम्, वदतां कथयताम्, एषां सैनिकानां सुभदानाम्, समरोद्धतौ युद्धोद्धतौ, द्वौ समूहौ समुदायौ, अधरोष्ठपुटाविव दशनच्छदपुगलपुटाविव, संगतौ मिलितौ ॥३२॥

तदनु कुरुकुञ्जरेति—तदनु तदनन्तरम्, तुङ्गतमशताङ्गस्यां समुन्मत्तरथाभ्यां संगतौ सहितौ ताभ्याम्, कुरुकुञ्जरश्च पद्यास्वरचेति कुरुकुञ्जरपद्यास्यौ ताभ्याम्, तिलकितो विशेषितो मुखभागोऽप्रभागो येषां ते, प्रत्यर्थिनां शत्रूणां सार्थः समूहस्तस्य प्रसनं निगरणं तस्मै, प्रवृत्ताभिविस्तृताभिः, मृत्युरसनाभिरिव यमजिह्वाभिरिव, पट्टिसवल्लीभिरिवविशेषकताभिः 'पट्टिशोऽस्त्रभेदः, पट्टिस इति दन्त्यसान्त इति मुकुटः' परिवृताः परिवेष्टिताः, शात्रवजनस्य शत्रुसमूहस्य प्राणा एवानिलः पवनस्तस्य संजिघृक्षा गुह्यीगुमिच्छा तथा, समागताभिः सम्प्राप्त्याभिः, भुजगीभिरिव पक्षगीभिरिव, असिलताभिः सङ्ग्रहवल्लीभिः, विलसिताः शोभिताः, समीकविलोकनार्थं युद्धदर्शनार्थम्, सन्निहितसूर्यचन्द्रयोर्मिकटस्थादित्यशक्तिभ्योः शङ्खावहानि संशयोत्पादकानि यानि सौवर्णचक्रश्वेटकमण्डलानि सुवर्णनिर्मितसुदृढश्वेटकसमूहास्तैर्मण्डिताः शोभिताः, 'श्वेटक' इति 'दाल' इति प्रसिद्धस्य नाम । विरोधिराजमण्डलस्य प्रत्यर्थिनृपतिसमूहस्य पक्षे प्रत्यर्थिचन्द्र-
विम्बस्य कवलनाय प्रसनाय, आगताभिः प्राक्षाभिः, विधुन्नुदपरम्पराभिः सैहिकेयवल्किभिः 'सैहिकेयो विधुन्नुदः' इत्यमरः, शक्तिभिः शक्तविरोधैः, भयानका भयङ्कराः, उभयेऽपि द्विप्रकारा अपि, सैनिकाः सुभटाः, अनल्पं भूयांसस्य, संग्रामशिल्पं समरचातुष्यम्, कल्पयितुं रचयितुम्, आरभन्त प्रकाम्यन्ते स्म ।

शरासनगुणारवैरिति—शरासनगुणानां धनुःप्रत्यङ्गानामारवाः शब्दास्ते, परस्परविमर्दिभिर्मिथ्यो विमर्दकारिभिः, कुरूपतेर्जीवन्धरस्य, शराणां वाणानाम्, चयैः समूहैः, गभीराणि च तानि इत्यहेतितानि चेति गभीरहयशेषितानि तैः समुच्छद्यशेषानादैः, मदगजावलीनां प्रमत्तगजगणानां हृदिसानि मञ्जितानि तैः, गगनमण्डले नभोमण्डले, पूरिते संवृते, सति, जगत्त्रितयं लोकत्रितयम्, परमतोक्ताः कैनेतरपूर्वोक्ता वा

शब्दैकार्णवमममेतसखिलं लोकं समीक्ष्य षणाद्
 देवा व्योम्नि समिद्धिलोकनकलाबद्धादरा मेदुराः ।
 युद्धास्मभिरस्ततन्त्रकुहराङ्काप्यासिनादुत्ता-
 नाराचाभिविडममात्रमसि ते सान्ध्याम्बुदान्मेनिरे ॥३४॥

पद्यास्यमुख्यकरकोमलरक्तकान्ति-
 कलोलपल्लवितकामुक्चल्लरीभ्यः ।
 नामाङ्किता प्रचलिता च शिलीमुखालि-
 जीवन्धरस्य पदपद्मसमीपमाप ॥३५॥

द्विरेफः शरवारोऽयं तस्य पादान्बुजान्तिके ।
 भ्रमंश्चकार तद्युक्तं मित्रसाम्निष्यसूचनम् ॥३६॥

तदनु नामाङ्किततदीयबाणगणबीक्षणेन समुन्नतध्वजचिह्नसन्दर्शनेन च, एते वयस्या इति निश्चित्य, नरपतिना साकं तदभ्याशमागतः संमदविकसितरोमकूपकोरकिततनुलतः कुरूपतिः, सबहुमानं तानेकैकशः सम्भाव्य, निजानुज्ञया रथारूढैः सहचरनिकरैः पुरस्कृतः, पार्श्वगतस्यन्दन-कन्दलितस्थितिना महीपतिना सम्भाषमाणः, सिन्धुरगन्धर्वशताङ्गपदगशाबलं बलं पुरतो विधाय शब्दात्मता शब्दैकरूपता ताम्, अन्वभूत् अनुभवति स्म, भुवनत्रयं शब्दैकमयमभूदिति भावः । पृथिवी-च्छन्दः ॥३३॥

शब्दैकार्णवमममिति—षणादल्पेनैव कालेन, एतम्, अखिलं सम्पूर्णम्, लोकं भुवनम्, शब्दैकार्णव-ममं शब्दैकसागरनिगमनम्, समीक्ष्य दृष्ट्वा, समिद्धिलोकनकलायां युद्धदर्शनकलायां बद्धो एत आदरः सम्मानं वैस्तथाभूताः, अतएव, व्योम्नि गगने, मेदुरा मिलिताः, ते प्रसिद्धाः, देवा भमराः, युद्धारम्भे समरप्रारम्भे निस्तन्त्रो निरालस्यो यः कुरुराद् जीवन्धरस्तस्य बाणासनाद्बुधः, उद्गतान् निष्कान्तान्, निविद्धा साम्ना प्रभा दीर्घिष्यं तान्, नाराचान् बाणान्, नभसि विधत्ति, सान्ध्यायां भवाः सान्ध्यास्ते च तेऽबुद्धाश्चेति सान्ध्याम्बुदास्तान् सान्ध्यामेघान्, मेनिरे मन्यन्ते स्म । आन्तिमान् । शार्ङ्गलविक्रीडित-च्छन्दः ॥३४॥

पद्यास्येति—पद्यास्यो जीवन्धरसखा मुख्यः प्रधानो येषां तेषां कारणां हस्तानां कोमलरक्त-कान्तिकलोलैर्बहुलास्पर्शासितरङ्गैः पल्लवितः किसलवितः याः कामुक्चल्लरी धनुर्लतास्ताभ्यः, नामाङ्किता नामधेयचिह्निता, प्रचलिता च प्रचलिता च, शिलीमुखालिबाणपङ्क्तिः पक्षे भ्रमरश्रेणिश्च, जीव-न्धरस्य सास्यन्धरेः, पदपद्मसमीपं चरणकमलपारवर्धम्, आप प्राप्नोत् । रूपकालङ्कारः । वसन्ततिलका-वृत्तम् ॥३५॥

द्विरेफ इति—तस्य जीवकस्य, पादान्बुजान्तिके चरणकमलसमीपे, भ्रमन् संघरन्, अयं शरवारो बाणसमूहः, यत्, मित्रसाम्निष्यसूचनं सूर्यसाम्निष्यनिवेदनं पक्षे वयस्यसाम्निष्यनिवेदनम्, चकार विदधे, तद् युक्तमुचितम् । श्लेषानुप्राणितो रूपकालङ्कारः ॥३६॥

तदनु नामाङ्कितेति—तदनु तदनन्तरम्, नामाङ्किता नामचिह्निता ये तदीयबाणगणास्तस्मिन्नि शरसमूहास्तेषां बीक्षणेन दर्शनेन, समुन्नतानां ध्वजानां चिह्नस्य लिङ्गस्य संदर्शनेन च समवलोकनेन च, एते वयस्या इमे सखायः, इतीत्यम्, निश्चित्य निश्चयं कृत्वा, नरपतिना नरेन्द्रेण, साकं साधम्, तदभ्याशं तन्विकम्, आगतः समागतः, संमदेन हर्षेण विकसिताः प्रकटिता ये रोमकूपा लोमसमूहास्तैः कोरकिता कुड्मलिता तनुलता शरीरबल्ली यस्य तथाभूतः, कुरूपतिर्जीवन्धरः, सबहुमानं सम्मानसहितं यथा स्यात्तथा, तान् पद्यास्वादीन्, एकैकशः प्रत्येकं सम्भाव्य समादृत्य, निजानुज्ञया स्वकीयादेशेन, रथारूढैः स्यन्दनाधिष्ठितैः सहचरनिकरैर्मित्रसमूहैः, पुरस्कृतोऽप्येकृतः, पार्श्वगते समीपस्थिते स्थन्दने रथे कन्दलिता सम्भूता स्थितिः सज्जतिर्यस्य तेन, महीपतिना राह्या, सह, सम्भाषमाणो वार्तालापं कुर्वाणः, सिन्धुराश्च गजाश्च, गन्धर्वाश्च ह्याश्च, शताङ्गाश्च रथाश्च, यद्गणाश्च वसन्तश्चेति सिन्धुरगन्धर्वशताङ्गपदगं तेन शबलं चित्रितम्,

पुरतोरणमतोत्य चलितः, चिरतरबिलोकने कुतूहलसंमिलितपौरजननिरन्तरे रथ्यान्तरे स्तम्भेरम-
कदम्बकं कादम्बिनीति मत्वा समागताभिरिव सौदामिनीभिः कनकवेन्नलताभिर्वितीर्णावकाशो
विगाहमानः, पटुपटहकाहलीडिण्डिमकर्करभङ्गरीमुरजरशङ्करप्रमुखाबाधरबविहितोपहृतिभिः काभि-
श्चित्साभिकृतमण्डनकलाभिः करकमलसंरुद्धनीबिबन्धनकनकचेलाभिरबलाभिः काभिश्चित्सरभसका
श्रीपददत्तमुक्ताहारवङ्गरीभिः कङ्कणपदसमर्पिततुलाकोटिर्बधूटीभिरत्युन्नतहर्म्याङ्गणवातायनदत्त-
दृष्टिभिर्निर्निमेषं विलोक्यमानः क्रमेण राजभवनमाससाद् ।

कुशलानुयोगमथ कौरवः सखीन्

बहुधा विधाय मुदितान्तरः परम् ।

समशोत सोऽयमयथापुरोदिता-

दुपचारकौशलवशाद्विशेषतः ॥३७॥

कदाचिदेकान्ते भृशमपूर्वसम्मानसमाहितसंशयडोलायमानमनस्सरोजेन कुरुराजेन चोदित-
तन्निदानानां सहचराणां तिलकायमानः पद्मवदनः प्रत्युत्तरशैलीमेवमुपादत्त ।

स्वामिस्त्वदीयविरहानलदग्धदेहाः

श्रीमद्भविष्यद्वलोकनपुण्यपाकैः ।

आश्वासिताश्च दयया द्रुतदत्तहस्ता

देव्या बभूविस बयं ह्यपाणिषेपाः ॥ ३८ ॥

बलं सैन्यम्, पुरतोऽग्रे, विधाय कृत्वा, पुरतोरणं नगरबाह्यद्वारम्, अर्तात्य समुलङ्घय, चलितो गतः,
चिरतरं सुदीर्घकालेन भाव्यं विलोकनं दर्शनं यस्य तस्मिन्, कुतूहलेन कौतुकेन सम्मिलिताः संगता ये
पौरजना नागरिकनरास्तैर्निरन्तरे व्याप्ते, रथ्यान्तरे मार्गमध्ये, स्तम्भेरमकदम्बकं गजमूहम्, कादम्बिनीति
मेघमालोति मत्वा, बुद्ध्या, समागताभिः प्राप्ताभिः, सौदामिनीभिर्विषयं शम्पाभिरिव, कनकवेन्नलताभिः
सौवर्णवेन्नलताभिः, विस्तीर्णो विस्तारितोऽवकाशो यस्य तस्मिन् तथाभूते सति, विगाहमानः प्रविशन्,
पटुपटहश्च काहली च डिण्डिमश्च कर्करश्च भङ्गरी च मुरजरश्च शङ्करश्चेति पटुपटहादयः ते प्रमुखा येषु
तथा भूतानि यानि वाद्यानि तेषां रवेण शब्देन विहिता कृतोपहृतिरामन्त्रणं यासां ताभिः, काभिश्चित्काभि-
श्चन, सामिकृताधकृता मण्डनकला भूषणधारणकला यासां ताभिः, करकमलैर्हस्तारविन्दैः संरुद्धानि
गृहीतानि नीबिबन्धनकनकचेलानि प्रन्थिबन्धनसुवर्णवस्त्राणि यामिस्ताभिः, काभिश्चित्कतिपयाभिः सरभसं
सवेगं यथा स्यात्तथा कान्वापदे मेखलास्थाने दत्ता अर्पिता मुक्ताहारवङ्गरीयां मौक्तिकहारलता यामिस्ताभिः,
कङ्कणपदे हस्ताभरणस्थाने समर्पिताः प्रदत्तास्तुलाकोटयो नूपुरा यासां ताभिः, अत्युन्नतानां तुङ्गतमानां
हर्म्याङ्गणानां भवनजिराणां वातायनेषु गवाक्षेषु दत्ता समर्पिता दृष्टिर्नयनं यामिस्ताभिः, बधूटीभिश्चिरण्टाभिः,
शुक्तिभिरिति यावत्, निर्निमेषं पद्मस्पन्दरहितं यथा स्यात्तथा, विलोक्यमानो दृश्यमानः, सन्, क्रमेण
क्रमशः, राजभवनं नरेन्द्रनिकेतनम्, आससाद् प्राप ।

कुशलानुयोगमिति—अथानन्तरम्, बहुधा नानाप्रकारेण, सर्वान् मित्राणि, कुशलानुयोगं
शेमप्रश्नम्, विधाय कृत्वा, परमत्यन्तम्, मुदितान्तरः प्रहृष्टमानसः, सोऽयं प्रसिद्धः, कौरवो जीवन्धरः,
अथथापुरोदिताद्भूतपूर्वात्, उपचारकौशलवशाद् शिष्टाचारचानुर्यवशात्, विशेषतः सातिशयश्च, समशोत
संशयञ्चकार । मञ्जुभाषिणीच्छन्दः ॥३७॥

कदाचिदेकान्त इति—कदाचिज्जानुचित्, एकान्ते रहसि, भृशमत्यन्तम्, अपूर्वसम्मानेन विशिष्टा-
दरेण समाहितः समुत्पादितो यः संशयः संदेहस्तेन डोलायमानं चञ्चलं मनस्सरोजं चित्तरविन्दं यस्य तेन,
कुरुराजेन जीवन्धरेण, चोदितं पृष्टं तन्निदानं तत्कारणं येषां तेषाम्, सहचराणां सखीनाम्, तिलका-
यमानो विशेषकायमानः प्रधान इति यावत्, पद्मवदनः पद्मास्यः, एवमनेन प्रकारेण, प्रत्युत्तरशैलीं
प्रतिवचनपरम्पराम्, उपादत्त जग्राह ।

स्वामिन्निति—हे स्वामिन् हे नाथ ! त्वदीयविरहापलनं तावकवियोगपावकेन दग्धो देहो विग्रहो

* तदनु निखिलमाधीयं पुरोधाय पुरानिर्घाय पर्यायेणातिलङ्घितवद्दुराध्वानः पत्रिकुलनिध्वान-
निरुद्धविशावकाशाभरण्यानीं प्रविश्याभ्रंलिहतरुषण्डमण्डितदण्डकारण्यभागपत्रिकल्पितपटसदन-
निकटतटेषु घोटपटलं विधाय विश्रान्तिसुखमनुभवामः स्म । तत्र च ।

सौधावलीमतिशयालुभिरहस्तैः

शुभैः पटायतगृहैः कलितं निवासम् ।

नूनं भवद्विरहकातरतत्पुरश्री-

रस्माभिरागतवतीति वयं स्म विद्यः ॥ ३६ ॥

तदन्वत्यद्भुतसंनिवेशं दण्डकारण्यप्रदेशमवलोकितुकामा वयम्, तत्र तत्र विहृत्य, कचन
विजृम्भितकुम्भीन्द्रकुम्भस्थलमुक्तमुक्ताकुलसिकतिलं वनविहरणश्रान्तनिमज्जत्पुलिन्दसुन्दरीवदना-
म्भोजपरिष्कृतं गभीरमहाहृदम्, कुत्रचिद्वलीमुखकरकम्पितमहीरुद्रशाखानिपतितपणौघसमाघात-
कुपितसुप्तसमुत्थितशार्दूलधाव्यमानशबरजनसरभसारूढाभ्रंलिहानोकहचयम्, कचित्तरुमूलसुख-
सुमानि तमालस्तोमनिमानि भल्लूककुलानि, कचित्तपनकिरणसन्तप्तवशां पद्माकरसमीपमानीय
निजकरनिर्मूलितबालमृणालबलयं तदङ्गे निक्षिप्य पयोजरजःसुगन्धिशीतलजलशीकरनीकरास्तन्मुखे

येषां ते, श्रीमतो भवतो भविष्यद्वत्स्यमाणमवलोकनं यस्मात्तथाभूतं यत्पुण्यं तस्य पाका उद्घास्तैः, अरवा-
सिताः सन्तोपिताः, देव्या गन्धर्वदत्तया, दयया कृपया, द्रुतं शीघ्रं दत्तो हस्तो वेभ्यस्ते तथाभूताः, वयं
पद्यास्यादयः, ह्यपाणिषेया अरविक्रोतृनेपथ्याः, बभूविम आस्म । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३६ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, निखिलं समग्रम्, अरवानां समूहोऽरवाीयं तत् 'केशाश्वान्यां
यन्त्रावन्यतरस्याम्' इति समूहार्थे कृत्वथयः । पुरोधाय पुरस्तात्कृत्वा, पुराणनगराय, निर्घाय निर्गत्य, पर्यायेण
क्रमशः, अतिलङ्घितः समतिक्रान्तो बहुदुरोऽध्वा यस्ते, तथाभूता वयम्, पत्रिकुलस्य पत्रिसमूहस्य, निध्वानेन
शक्रेण निरुद्धो संरुद्धो दिशावकाशो क्वाहान्तरालं यस्यां ताम्, अरण्यानीं महावनीम्, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा,
अभ्रंलिहैर्गगनचुम्बिभिस्तरुषण्डैर्वृक्षसमूहैर्मण्डितः शोभितो यो दण्डकारण्यभागो दण्डकवनप्रदेशस्तस्मिन्परि-
कल्पितानि यानि पटसदनानि तेषां निकटतटेषु समीपप्रान्तेषु, घोटकपटलं ह्यसमूहम्, विधाय कृत्वा,
विश्रान्तिसुखं विश्रामसात्तम्, अनुभवामः स्म—अन्वभूवम् । तत्र च दण्डक वने ।

सौधावलीमिति—सौधानां भवनानामावली पङ्क्तिस्ताम्, अतिशयालुभिरतिक्रामद्भिः, उन्नतैस्तुङ्गैः,
शुभैः शुक्लैः, तैः प्रसिद्धैः, पटायतगृहैर्वृक्षावितृत्तनिकेतनैः, कलितं निर्मितम्, निवासमावसथम्, नूनं
निश्चयेन, भवद्विरहेण त्वर्दायविप्रयोगेण कातरा भांता या तत्पुरश्रीस्तन्नगरलक्ष्मीः सा, अस्माभिः सह,
आगतवती समागता, इतीत्यम्, वयं विद्यो ज्ञानांयः । वसन्ततिलकावृत्तम् । उपेक्षा ॥३६॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, अत्यद्भुतोऽप्याश्रयंकरः सन्निवेशो रचना यस्य तम्, दण्डका-
रण्यप्रदेशं दण्डकवनभागम्, अवलोकितुकामा द्रष्टुमनसः, वयम्, तत्र तत्र स्थानेषु, विहृत्य विहारं कृत्वा,
कचन कुत्रचित्, विजृम्भितानि विद्वीर्णानि यानि कुम्भीन्द्रकुम्भस्थलानि गजेन्द्रगण्डस्थलानि तेषां मुक्तानि
पतितानि यानि मुक्ताकुलानि मौक्तिकसमूहास्तैः सिकतिलं सिकतायुक्तम्, वनविहरणेन काननविहारेण
विश्रान्ता प्राप्तस्वेदाः अतएव निमज्जन्त्योऽजगाहमाना वाः पुलिन्दसुन्दर्यः शबर्यस्तासां वदनाम्भोजैर्मुखकमलैः
परिष्कृतं सहितम्, गभीरध्वाली महाहृदरचेति तम् अगाधजलाशयम्, कुत्रचित्कचित्, बलीमुखानां वानराणां
करिहस्तैः कम्पिता वेपिता या महीरुद्रशाखा वृक्षलतास्ताभ्यो निपतिताः स्खलिता ये पणौघाः पत्रनिचया-
स्तेषां समाघातेन प्रहारेण कुपिताः क्रुद्धा ये सुप्तसमुत्थिताः शयनानन्तरं कृतोथानाः शार्दूलाः सिंहास्तै-
र्धास्यमाना अनुगम्बमाना ये शबरजना वनचरजनास्तैः सरभसं सबेगं यथा स्वात्तथाकूढः समधिहितो योऽभ्रं-
लिहानोकहचयस्तुङ्गपादपसमूहस्तम्, कचित्कुत्रचित्, तरुमूलेषु वनस्पतितलेषु सुखसुप्तानि सुषेन कृत-
शयनानि, तमालस्तोमनिमानि तापिष्कसमूहसदृशानि, भल्लूककुलानि क्वाहनिकुम्भानि, क्वचित् कुत्रचित्,
तपनस्य सूर्यस्य किरणैर्मयूकैः सन्तप्ता सम्रासताया वा वशा हस्तिनी ताम्, पद्माकरसमीपं कासारनिकटम्,
आनीय प्रापय्य, निजकरेण स्वकीयशुण्डादण्डेन निर्मूलितं समुत्पाटितं यद् बालमृणालबलयं कोमलविस-

संसिध्य शुष्कादण्डविभृतिविशालरुद्रपत्रमातपत्रीकुर्वन्तं वशावल्लभम्, कुत्रचित्सावज्ञं लोचनयुगलं
ज्ञानमुन्मील्य पुनः सुपुंसुं पञ्चवदनसञ्चयम्, सविस्मयमवलोकमानाः, कचन तापसजनसङ्कुल-
प्रदेशे प्रविशमानाः, क्रमेण किञ्चित्तरुमूलमाधसन्तीं पुण्यमातरं परयामः स्म ।

यस्या मूर्तिर्मलिनवसनावेष्टिता ज्ञानभूता

चन्द्रस्यैका कुरातमकला ध्वान्तरुद्रेव भाति ।

वक्त्रं शुष्यत्सरसिजनिभं शोकदीना च वाणी

चिन्तादीर्घश्वसितमनिशं मूर्ध्नि बद्धा जटा च ॥ ४० ॥

तथा मात्रा दृष्टमात्रेण कुत्रत्या इति पृष्टा एवमुत्तरं वक्तुमुपक्रम्य,

“कश्चिज्जीवकविल्यातो विपश्चिद्बृन्दशेखरः ।

अभाद्राजपुरे सोऽयमस्माकं जीवनीषधम् ॥ ४१ ॥

अहं खलु राजश्रेष्ठिनः सुभद्रायां जातः पद्यास्यः, अयं सत्यन्धरमहाराजसचिवात्सागरदत्तायां
जातः श्रीदत्तः, अयं पुत्ररचलात्तिलोत्तमायां जातो बुद्धिषेणः, एष किल विजयदत्तात्पृथ्वीमत्यां
जातो देवदत्तः, इमौ पुनर्जीवन्धरानुजस्य नन्दाह्यस्यानुजौ नपुलविपुलौ, इत्यादिक्रमेण सर्वेषां
नामधेयान्वभिधाय,

मण्डलम्, तदङ्गे तच्छरीरे, निश्चिप्य निधाय, पयोजरजोभिः कमलपरानैः सुगन्धिनः सुरभिद्युक्ता ये शीतल-
जलशीकरनिकराः शिशिरसलिलकणकलापास्ताद्, तन्मुखे तद्वक्त्रे, संसिध्य समुपय, शुष्कादण्डेन करेण
विदत्तं गृहीतं चद् विशालपत्रपत्रं दीर्घकमलपर्णम् तद्, आतपत्रीकुर्वन्तं कुरीकुर्वन्तम्, वशावल्लभं
हस्तिनीपतिम्, कुत्रचित्त्वचित्, सावज्ञं सानादरम्, यथा स्मात्तथा, लोचनयुगलं नयनयुगम्, ज्ञानमयकालं
यावत्, उन्मील्य समुद्वेष्य, पुनर्गूथः, सुपुंसुं स्वपितुमिच्छुम्, पञ्चवदनसञ्चयं, पञ्चाननसमूहम्, सविस्मयं
सारचर्यं यथा स्वात्तया, अवलोकमानाः परयन्तः, कचन कुत्रचित्, तापसजनसङ्कुले तपस्विजनव्यासे,
प्रदेशे स्थाने, प्रविशन्तः, वयम्, क्रमेण क्रमशः, किञ्चित्तरुमूलं किञ्चित्बृचस्वाधस्तात्, आवसन्तीं
कृतनिवासाम्, पुण्यमातरं पुण्यजननीम्, परयामः स्मः समवलोकयाम ।

यस्या इति—यस्याः पुण्यजनन्याः, मलिनवसनेन मलीमसवस्त्रेणावेष्टिता परिवृता, ज्ञानभूता
कुरीभूता, मूर्तिः शरीरम्, ध्वान्तरुदा तिमिरावृता, चन्द्रस्य शशिनः, एकाऽद्वितीया, कुरातमकलेव क्षणतम-
पोदशभाग इव, भाति शोभते । वक्त्रं वदनं शुष्कच्युष्कीमवद् यत्सरसिजं कमलं तेन निभं सदृशम्, वाणी च
भारती च, शोकदीना खेदप्राप्तदैन्या, श्वसितं श्वासोच्छ्वासः, चिन्तादीर्घमाधिविस्मृतम्, जटा च केशसमूहश्च,
मूर्ध्नि शिरसि, अनिशं निरन्तरम्, बद्धा संयता, अस्तीति शेषः । मन्दाक्रान्ताच्छुन्दः ॥४०॥

तयेति—तथा पूर्वोक्तया, मात्रा जनन्या, दृष्टमात्रेण, कुत्रभवाः कुत्रत्याः कल्याः, यूयमिति, पृष्टा
अनुद्युक्ताः, वयम्, एवमनेन प्रकारेण, उत्तरं प्रतिवचनम्, वक्तुं निगदिनुम्, उपक्रम्य प्रारभ्य ।

कश्चिदिति—राजपुरे एतन्नामनगरे, जीवकविल्यातो जीवन्धरनामप्रसिद्धः विपश्चिद्बृन्दशेखरो
विद्वद्बृन्दशिरोमणिः, कश्चित् कोऽपि जनः, अभात् शुशुभे, सोऽयं जनः, अस्माकं सर्वेषाम्, जीवनीषधं
सर्वाजीवनीषधम्, आसीदिति शेषः ॥४१॥

अहं खल्विति—अहं खलु निश्चयेन, राजश्रेष्ठिनो राजवणिक्पतेः, सुभद्रायां तन्नामपत्न्याम्,
जातः समुत्पन्नः, पद्यास्य एतन्नामा, अवमेयः, सत्यन्धरमहाराजस्य सचिवो मन्त्री तस्मात्, सागरदत्ताया-
मेतन्नामपत्न्याम्, जातः समुद्भूतः श्रीदत्त एतन्नामा, अयं पुनः, अचलात् एतन्नामनः, तिलोत्तमायामेत-
न्नामपत्न्याम्, जातः समुत्पन्नः, बुद्धिषेण एतन्नामा, एष किल, विजयदत्तात् एतन्नामधेयात्, पृथ्वीमत्यामेत-
न्नाम्याम्, जातः समुत्पन्नः, देवदत्त एतन्नामा, इमौ पुनः, जीवन्धरानुजस्य जीवकच्युष्कानुः, अनुजौ कनिष्ठी,
नपुलविपुलवेतन्नामधेयौ, इत्यादिक्रमेण इतिप्रभृतिप्रक्रमेण, सर्वेषां निखिलानाम्, नामधेयानि नामानि
अभिधाय निगद्य ।

तदुत्पत्तिदिने जाता वयं सर्वे महात्मना ।

तेन सार्धं विद्याम्बत्या पोषिताश्च निजालये ॥ ४२ ॥

तदनु सकलविद्याः शील्यन्वयाद्ययुथं

पशुगणविनिवृत्त्यै चापपाणिर्व्यजेष्टु ।

तदनु स्वचरकन्यां प्राप्य गर्भवदस्तां

परिवद्वरवीणाविद्यया कीर्तिभाप ॥४३॥

ततश्च वासन्तिकेषु वासरेषु वनविहाराभिवर्तमानेषु पौरेषु, दुरन्तमदुरासदस्य काष्ठाङ्गार-
पट्टदन्तावलस्य मदभङ्गं विधाय गुणमालां परिपालयन्मन्त्रिरेणैव तां परिणिन्दे ।

तमेनं कोपवशातः काष्ठाङ्गारः खलाप्रणीः ।

हन्तुं,

इत्यर्धोक्ते, 'तत्क्षणं हा दावपावकदग्धायां वनबल्लयां कुठारमर्पयन्ति भवन्तः' इति दम्भो-
लिनिहता भुजगीव मूर्च्छोन्मीलितचेतना भुवि पेतुषी सा माता क्रमेण कथञ्चिन्नव्यसंज्ञा,

व्यवसितः सोऽयं निजभूमनैव रक्षितः ॥ ४४ ॥

इति निरवशेषमुक्तापि, शोकरणरजिकाक्रान्तचित्ता प्रलापमेवमातेने ।

तदुत्पत्तिदिन इति—वयं सर्वे, तस्योपत्तेर्दिनं तदुत्पत्तिदिनं तस्मिन्, जाताः समुत्पन्नाः, तेन
महात्मना महापुरुषेण, सार्धं समम्, विद्यांपत्या गन्धोल्कटेन, निजालये निजभवे, पोषिताश्च
पालिताश्च ॥४२॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, सकलविद्या निखिलविद्याः शील्यन् समभ्यस्यन्, चापपाणिर्धनु-
र्हस्तः पशुगणस्य गवादिसमूहस्य विनिवृत्त्यै प्रत्यावर्तनाय, व्याधयुथं वनचरसमूहम्, व्यजेष्टु विजितवान्,
'विपरान्यां जेः' इत्यामनेपदम्, तदनु तदनन्तरम्, गन्धर्वदत्तामेतन्नामभेषाम्, स्वचरकन्यां विद्याधरपुत्रीम्,
प्राप्य लब्ध्वा, परिधि समायाम्, वरवीणाविद्यया श्रेष्ठतमपरिवादिर्नावादनकौशलेन, कीर्तिं वशाः, भाप
लम्भे । मालिनीच्छन्दः ॥४३॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरम्, वासन्तिकेषु वसन्तसम्बन्धिषु, वासरेषु दिवसेषु, पौरेषु नागरिकेषु,
वनविहारान् काननपर्यटनान्, निवर्तमानेषु प्रत्यागच्छन्सु सन्सु, दुरन्तेन मदेन दुरासदस्तस्य दुष्टदान-
दुष्प्राप्यस्य, काष्ठाङ्गारपट्टदन्तावलस्य राजप्रमुखवारणस्य, मदभङ्गं गर्वनाम्नम्, विधाय कृत्वा, गुणमाला-
मेतन्नाम्नीं श्रेष्ठिपुत्रीम्, परिपालयन् रक्षन्, अचिरेणैवाक्येणैव कालेन, तां गुणमालाम्, परिणिन्दे
परिणीतवान् ।

तमेनमिति—खलाप्रणी दुर्जनाग्रेसरः, काष्ठाङ्गारस्तन्नामनृपः, कोपवशातः क्रोधवैशेन, एनं तम्
जीवन्धरम्, हन्तुं मारयितुम्—

इत्यर्धोक्त इति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, अर्धोक्ते सामिभाषिते, तत्क्षणं तत्कालम्, 'हा' इति खेदे,
दावपावकेन वनाग्निना दग्धायां प्लुष्टायाम्, वनबल्लयां गहनलतायाम्, भवन्तो यूषम्, कुठारं परशुम्,
अर्पयन्ति वृद्धि, इतीथं निवेदयन्तीति शेषः, दम्भोलिनिहता वज्रताडिता, भुजगीव पञ्चगीव, मूर्च्छया
मोहातिरेकेणोन्मीलिता निरस्ता चेतना संज्ञा बन्धास्तबाधूता, भुवि पृथिव्याम्, पेतुषी पतिता, सा पूर्व-
दर्शिता, माता पुण्यजननी, क्रमेण क्रमशः कथञ्चिन्नेनापि प्रकारेण, लब्धसंज्ञा प्रसूचैतन्वा, सती ।

व्यवसित इति—व्यवसितः हतोद्योगः, भालीदिति शेषः, किन्तु सोऽयं जीवन्धरः, निजभूमनैव
स्वकीयमाहात्म्येणैव, रक्षितस्तथातः ॥४४॥

इतीति—इत्येवम्, विरवशेषं समग्रं यथा स्वासथ्यं, उक्तापि कथितापि, शोकरणरजिका शोकोल्कटा
तथाऽऽक्रान्तं व्याप्तं चित्रं मयो बन्धाः सा, एवं बन्धनायप्रकारेण, प्रकाशं परिदेवयन्, अस्तेने विस्तार-
यामास ।

हा हा हा बत हा हतास्मि किमिदं दुःश्राव्यमत्याहितं

हा पुत्र क गतोऽसि हा हतविधे क्रूरोऽसि मत्पुत्रके ।

हा नाथ त्वमुदारपुण्यचरितो यस्मादिमां दुर्दशा-

भङ्गात्वा सुरलोकसौख्यलहरीं विन्दश्चिरं मोदसे ॥४५॥

हा पुत्र, हा कुरुवंशमित्र, सुलक्षणगात्र, हा पयोजविशालनेत्र, एतावन्तं कालं तव मुख-
चन्द्रदर्शनमपि दुर्लभमभून्मम मन्दभाग्यायाः । अपि च ।

पत्युर्वियोगमधिकं दववह्निकल्पं

वासं च काननतले स्वपुरं विसृज्य ।

यस्योदयादनुभवाम्यथ जीवितं च

सोऽयं यदीदृशकथः कथमद्य वर्ते ॥४६॥

सत्यन्धरस्तव पिता खलशेखरेण

व्यापादितो युधि कृतघ्नवरेण येन ।

तेनैव पुत्र गमितस्त्रिदिवं यदि त्वं

हा हन्त सैष कुरुवंशलताकुठारः ॥४७॥

पत्युर्वियोगो विपिने निवासो राज्यं च नष्टं तनयस्य शोकः ।

तदद्य दौर्भाग्यहुताशनो मे विनिर्दहेदेव करालवह्निम् ॥४८॥

हा हेति—हा हा हा बत हा इति दुःखसूचकान्यव्ययानि, हतास्मि नष्टास्मि, इदमेतत्, किं किञ्चाम, दुःश्राव्यमश्रवणीयम्, अत्याहितमापतितम्, हा पुत्र हा सुत, क्व कुत्र, गतोऽसि यातोऽसि, हा हतविधे दुर्दैव, मत्पुत्रके मत्सुते, क्रूरो नृशंसोऽसि, हा नाथ हा स्वामिन्, त्वं भवान्, उदारमुत्कृष्टं पुण्यचरितं सुकृतप्रभावो यस्य तथाभूतोऽसि, यस्मान् कारणात्, इमां मदनुभूयमानाम्, दुर्दशां दुष्टावस्थाम्, अज्ञान्वा अविदित्वा, सुरलोकस्य स्वर्गस्य सौख्यलहरीं सातपरम्पराम्, विन्दन् लभमानः, चिरं दीर्घकालेन, मोदसे हृष्यसि । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥४५॥

हा पुत्रेति—हा पुत्र हा सुत, हा कुरुवंशमित्र हा कुरुकुलसूर्य, सुलक्षणं गात्रं यस्य तत्सम्बुद्धौ हे सुलक्षणगात्र हे सुचिह्नशरीर, हा पयोजे इव कमले इव विशाले दीर्घे नेत्रे यस्य तत्सम्बुद्धौ हे पयोजविशाल-
नेत्र, एतावन्तमित्यपरिमाणम्, कालं समयं यावत्, मन्दमल्पं भाग्यं सुकृतं यस्यास्तस्याः क्षीणपुण्याया इति यावत्, तव भवतः, मुखचन्द्रदर्शनं वदनविधुविलोकनमपि दुर्लभं दुष्प्राप्यम्, अभून् जातम् । अपि च किञ्च ।

पत्युरिति—यस्य पुत्रस्य तव उदयाजन्मनः, दववह्निकल्पं दावानलतुल्यम्, अधिकं प्रभूतम्, पत्युर्वह्निकल्पस्य, वियोगं विरहम्, स्वपुरं स्वनगरम्, विसृज्य त्यक्त्वा, काननतलेऽरण्यभूमौ, वासञ्च निवासञ्च, अथ, जीवितं च जीवनञ्च, अनुभवामि दधामि, सोऽयं सुतः, यदि चेत्, ईदृशी कथा यस्य स ईदृगृह्णान्तः, अस्ति, तर्हि, अद्योदानीम्. कथं केन प्रकारेण, वर्ते जीवामि ॥४६॥

सत्यन्धर इति—कृतघ्नवरेण कृतघ्नशिरोमणिना, खलशेखरेण दुर्जनश्रेष्ठेन येन काष्ठाकारेण, युधि समरे, तव भवतः, पिता सत्यन्धर एतन्नामधेयः, व्यापादितो मारितः, तेनैव काष्ठाकारेणैव, हे पुत्र हे वत्स, यदि चेत्स्वम्, त्रिदिवं स्वर्गम्, गमितः प्रापितः, तर्हि, हा हन्त, सैष काष्ठाकारः 'सोऽयि लोपे चेत्यादपूरणम्' इति सोर्लोपे सन्धिः, कुरुवंशलतायां कुरुगोत्रवह्न्यां कुठारः परशुरिति कुरुवंशलताकुठारः, जात इति शेषः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥४७॥

पत्युरिति—यद्यस्मात्कारणात्, पत्युर्वह्निकल्पस्य, वियोगो विरहः, विपिने वने, निवासोऽधिष्ठानम्, राज्यं साम्राज्यम्, नष्टं हतम्, तनयस्य पुत्रस्य, शोकञ्च मृत्युञ्च, प्राप्त इति शेषः, तद्यस्मात्कारणम्, अद्योदानीम्, मे मम, दौर्भाग्यमेव दुर्दैवमेव हुताशनो वह्निरिति दौर्भाग्यहुताशनः, करालवह्निं भयङ्करानलम्, विनिर्दहेदेव भस्मसाकुर्वामि । करालवह्नैरपि भयङ्करो मम दौर्भाग्यानल इति भावः ॥४८॥

स्वप्नो निष्कलतां गतस्त्वयि सुत व्यर्थं वपुर्लक्षणं

सत्यार्थं न बभूव पुण्यवपुषस्तद्देवताया वचः ।

हा भर्तृव्यसनान्बुधिर्हि सुतरो नैव त्वया पुत्रक

त्वं यद्येवमवेहि मामपि भवलोकं प्रति प्रस्थिताम् ॥४६॥

इत्यादिप्रलापवशेन शोकलहरी देवोदन्तं चाम्भोदावलिमिव दम्भोलिममृतं च मुञ्चन्ती पुण्यमातरं बहुधा समाश्रास्य, तन्मुखादुत्पन्नां देवोन्नतिं नभसो निपत्तितां रत्नवृष्टिमिव बहुमन्यमाना वयं, पुनः पुनस्तामाश्रास्यापृच्छथ च श्रीमत्सन्निधिसुपागताः, इति ।”

जीवन्मृतां तां जननीं विदित्वा जीवन्धरोऽस्मिद्यत रक्तचित्तः ।

मातुर्गुणश्लेहवशेन सोऽयं द्रष्टुं क्षणात्तामिह तत्परे च ॥४७॥

तदनु कुरुकुमुदिनीकान्तस्तत्क्षणमेव सकलवन्धून्विशेषतो भार्यामापृच्छथानुनीय च, अनुगमनकलितकुतुकनृपतनयनिश्चयं क्रमेण विसृज्य, सहचरमण्डलमण्डितो दण्डकारण्यमाजगाम ।

क्षामक्षामतनुं विवर्णवदनां निःश्रासधूमोत्करै-

श्चिन्तादन्तुरितान्तरामधिरलैर्बाष्पैर्मिलल्लोचनाम् ।

ताम्बूलादिबिहीनविस्तृतमलप्रोतद्विजालिं जटा-

वल्लीवैल्लितमस्तकां कुरुपतिर्देवीं लुलोके धुरि ॥ ४९ ॥

स्वप्न इति—हे सुत हे पुत्र, त्वयि भवति, स्वप्नो मुकुटवदकङ्क्रेल्लिदर्शनरूपः, निष्कलतां स्वर्घताम्, गतः प्रातः, वपुषो देहस्य, लक्षणं मकरिकादिचिह्नम्, व्यर्थं निष्प्रयोजनम्, पुण्यवपुषः पुण्याकाराणाः, देवताया देव्याः, तच्छ्रमशानोक्तम्, वचोऽपि वचनमपि, सत्यार्थं तथ्यार्थम्, न बभूव नाजायत, हे सुत, त्वया भवता, विनेति शेषः, भर्तृव्यसनं पतिमरणमेवाग्बुधिः सागर इति भर्तृव्यसनान्बुधिः, हि निश्चयेन, सुतरः सुखेन तरितुं शक्नः, नैव, हा खेटे, यद्येवम्, तर्हि, त्वम्, मामपि विजयामपि, भवलोकं प्रति त्वज्जन्मचेत्रं प्रति, प्रस्थितां प्रयाताम्, अवेहि जानीहि । अहमपि त्वामनुम्रिये इति भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥४६॥

इत्यादिप्रलापवशेनेति—इति प्रभृति विलापपरवशतया, शोकलहरीं दुःखपरम्पराय, देवोदन्तं च भववृत्तान्ताच्च, दम्भोलिं बध्नम्, अमृतं पीयूषं च, अम्भोदावलिमिव मेघमालामिव, मुञ्चन्तीं त्यजन्तीं प्रकटयन्तीमिति यावन्, पुण्यमातरं पुण्यजननीम्, बहुधा नानाप्रकारेण, समाश्रास्य सन्तोष्य, तस्या मुखं तस्मात्समुखात्तद्द्रव्यात्, उत्पन्नां प्रकटय, देवोन्नतिं भवद्राजवंशताम्, नभसो गगनात्, निपत्तितां भ्रष्टाम्, रत्नवृष्टिमिव मणिवर्णमिव, बहुमन्यमाना भेदां जानामाः, वयम्, पुनः पुनर्भूयोभूयः, तां मातरम्, आश्रास्य सन्तोष्य, आपृच्छथ च वृद्धा च, श्रीमत्सन्निधिं भवजिकटम्, उपागताः प्रास्ताः, इति ।

जीवन्मृतामिति—रक्तमनुरागपूर्णं चित्तं मनो यस्य तथाभूतः, जीवन्धरो जीवकः, तां जननीं मातरम्, जीवन्मृतां मृतेति जीवन्मृता ताम्, विदित्वा ज्ञात्वा, अस्मिद्यत खेदयुक्तो बभूव, सोऽयं जीवन्धरः, मातुर्जनन्याः, गुणश्लेहवशेन प्रसुरप्रीतिवशेन, तां मातरम्, द्रष्टुमवलोकयितुम्, क्षणात्त्वेनैव कालेन, इह लोके, तत्परे च त्वरायुक्तो जातश्च ॥ ५० ॥

तदन्विति—तदनु तदन्तरेण, कुरुकुमुदिनीकान्तः कुरुवंशच्छन्दः, जीवन्धरः, तत्क्षणमेव तत्कालमेव, सकलवन्धून् निकिलेष्टजनाम्, विशेषतः प्रमुखतया, भार्यां वल्लभाञ्च, आपृच्छथ आमन्य, अनुनीय च समाश्रास्य च, अनुगमने सहगमने कलितं हतं कुतुकं येन तथाभूतो यो नृपतनयनिश्चयो राजपुत्रसमूहस्तम्, क्रमेण क्रमशः, विसृज्य प्रत्यावर्त्य, सहचरमण्डलमण्डितो मित्रसमूहसुशोभितः सन्, दण्डकारण्यं दण्डकवनम्, आजगाम भाषयी ।

क्षामक्षामतनुमिति—कुरुपतिर्जीवन्धरः, धुरि पुरस्तात्, क्षामक्षामातिक्रमा तनुः शरीरं यस्यास्ताम्, विवर्णवदना दीर्घोष्णवदना एव धूमोत्करा धूमसमूहास्तैः, विवर्णं म्लानं वदनं वपुः यस्यास्ताम्, चिन्तया शोकैव दन्तुरितं च्चान्तमन्तरं द्रष्टुं यस्यास्ताम्, अधिरलैर्निरन्तरावैः, बाष्पैर्बुधिः, मिलती युक्ते लोचने मयने यस्यास्ताम्, ताम्बूलादिबिहीना नामधरलीदृक्कादिमण्डलान्या विस्तृतमलप्रोता विततमलमुपता च

सा पुत्रमालोक्य पयःप्रवाहिघनस्तनी बाष्पनिरुद्धनेत्रा ।
 शुशोच तं चेतसि रुक्मिणीष प्रसूनबाणं चिरकालदृष्टम् ॥ ५२ ॥
 पदाम्बुजाते प्रणतं कुमारमारीभिराकीर्य तदा भुजाभ्याम् ।
 आम्लिष्टवत्याः प्रबभूव तस्या आदेशवच्छोकपदे प्रमोदः ॥ ५३ ॥

तावद्यज्ञाप्यञ्चोऽपि, तयोः समक्षमागत्य, स्नानसुगन्धिलेपनप्रसूनमालिकामणिभूषणदुकूल-
 बसनादिभिः सम्पूज्य, प्राज्यतमस्नेहेन कुमारप्रमुखान्देवीं च तैस्तेर्मथुरालापैः समाश्रास्य, बाभास्य-
 मानेन विमानेन क्रमेण निजास्पदमाससाद् ।

अगण्यपुण्यं तनयं वरेण्यमुवाच मातानघरीलपूता ।
 पितुः पदं ते किमु बत्सरात्ते भवेन्निपातेन रिपोः कृतेन ॥ ५४ ॥
 प्रसूगिरमिमां श्रुत्वा प्रसूतपृथुकौतुकः ।
 एवमुत्तरमादत्त भावं तस्या विदन्नसौ ॥ ५५ ॥

कुम्भीन्द्रशैलविगलद्वन्द्वानधारा-
 सभिर्भराणि चलत्प्रहृगसमावृतानि ।

द्विजालिदन्तपङ्क्तिर्यस्यास्ताम्, जटाबह्वीभिरसंस्कृतकेशलताभिर्विलितं वेष्टितं मस्तकं शिरो यस्यास्ताम्,
 देवीं विजयाम्, लुलोके ददर्श । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥ ५१ ॥

सा पुत्रमिति—सा विजया, पुत्रं सुतम्, जीवन्धरमिति यावत्, आलोक्य दृष्ट्वा, पयःप्रवाहिनीं शीर-
 प्रवाहिणीं घनस्तनीं पीनवह्नीं यस्याः सा, बाष्पैरभ्रभिर्निरुद्धे व्याहरे नेत्रे नयने यस्यास्तथाभूता, सती,
 चिरकालदृष्टं दीर्घकालावलोकितं तम् जीवन्धरम्, प्रसूनबाणं कामं प्रद्युम्नमिति यावत्, रुक्मिणीष श्रीकृष्ण-
 पट्टराज्ञीष, चेतसि मनसि, शुशोच शोचति स्म ॥ ५२ ॥

पदाम्बुजात इति—तदा तस्मिन् काले, पदाम्बुजाते चरणकमले, प्रणतं विनतम्, कुमारं जीवन्धरम्,
 आरीभिः सावचनैः, आकीर्य व्यासं कृत्वा, भुजाभ्यां बाहुभ्याम्, आम्लिष्टवत्याः आम्लिष्टवत्याः, तस्या
 विजयायाः, शोकपदे शोकस्थाने, आदेशवत् व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धादेश इव, प्रमोदो हर्षः, प्रबभूव समजायत ।
 यथा व्याकरणे 'अस्तेभूः' इत्यादिभिः सूत्रैस्तिप्रभृतिषु स्थानेषु भूप्रभृतय आदेशा भवन्ति तद्वद्देव्याः शोक-
 स्थाने हर्षादेशो बभूवेति भावः ॥ ५३ ॥

तावदिति—तावत् तावता कालेन, यज्ञाप्यञ्चोऽपि कुङ्कुमचरः सुदर्शनयञ्चोऽपि, तयोर्मातापुत्रयोः,
 समक्षं पुरस्तात्, आगत्य समेत्य, स्नानञ्च सुगन्धिलेपनञ्च प्रसूनमालिका च मणिभूषणानि च दुकूलबस-
 नानि चेति स्नानसुगन्धिलेपनप्रसूनमालिकामणिभूषणदुकूलबसनानि तान्यादीं येषां तैः अभिषेकसुगन्धित-
 द्रव्यलेपनपुष्पमालारत्नालङ्कारसौमवस्त्रप्रभृतिभिः, सम्पूज्य समर्च्य, प्राज्यतमस्नेहेन प्रकृतमप्रेम्णा,
 कुमारप्रमुखान् जीवन्धरप्रधानान्, देवीञ्च विजयामातरञ्च, तैः प्रसिद्धैः, मथुरालापैर्मथुराभाषणैः, समा-
 श्रास्य सम्बोध्य, बाभास्यमानेनातिशयेन शोभमानेन, विमानेन ध्योमयानेन, क्रमेण क्रमशः, निजास्पदं
 स्वस्थानम्, आससाद् प्राप ।

अगण्यपुण्यमिति—अनघेन निर्दोषेण शैलेन सदाचारेण पूता पवित्रा, माता विजया, अगण्यं
 पुण्यं यस्य तमपरिमितसुकृतम्, वरेण्यं श्रेष्ठतमम्, तनयं पुत्रम्, उवाच जगाद्, कृतेन चिहितेन, रिपोः शत्रोः,
 निपातेन मृत्युना, बत्सरात्ते वर्षान्ते, किमु, ते तव, पितुर्जनकस्य, पदं स्थानं राज्यमिति यावत्, भवेत्
 स्यात् ॥ ५४ ॥

प्रसूगिरमिति—इमां पूर्वोक्ताम्, प्रसूगिरं जननीबाणीष 'मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजन-
 यितारौ' इत्यमरः, श्रुत्वा समाकर्ण्य, प्रसूतं समुत्पन्नं पृथुकौतुकं विशाङ्कितहृदं यस्य सः, असीं जीवन्धरः,
 तस्या मातुः, भावमाशयम्, विदन् जानन्, एवमित्यम्, उत्तरं प्रतिबचनम्, आदत्त जगाद् ॥५५॥

कुम्भीन्द्रेति—कुम्भीन्द्रा गजेन्द्रा एव शैलाः पर्वतास्तेभ्यो विगलद्वन्द्वैः प्रकम्बो वा द्वावधारा
 मद्सन्ततयस्ताभिः सभिर्भराणि विभ्रैर्युक्तानि, चलत्प्रहृगैश्चञ्चलकृपाणैरेव चञ्चलसुगन्धिशोषैः समावृतानि

कूजद्रथाङ्गकलितानि शराञ्चितानि
सेनावनानि मम बाणदवा दहन्ति ॥ ५६ ॥
मदीयकरकुण्डली कृतशरासनादुद्रता
पृषत्कमुजगावली रिपुमहीरावामभ्रुवाम् ।
दरस्मितपयोभरिं सुरभिलां निपीय क्षणाद्
ददाति हृदयान्तरे पृथुलशोकहालाहलम् ॥ ५७ ॥

अथवा ।

रजोऽन्धकारप्रथिते रिपूणां वक्त्राब्जकोशीकरणप्रवीणे ।
संयन्निशीथे सति मे कृपाणी शत्रुश्रियं नेतुमुदारदूती ॥ ५८ ॥
गुणाकरे रणाजिरे मयि स्वनच्छरासने
पलायितो बलाधिपो निराकृतो धरापतिः ।
स गूर्जरोऽपि जर्जरो भयाकरश्च खेचरो
धृतव्रणश्च कोङ्कणः क्षणे क्षणे भविष्यति ॥ ५९ ॥

इत्यादितनयवचनेन हस्तस्थमिव राज्यं मन्यमानाया जनन्या रक्षणाय कञ्चन परिवारं तद्योग्यवस्तुसञ्चयं च तत्सन्निधाववस्थाप्य, कञ्चन कालं वीतशोकया भवत्यात्र स्थायिताम्,

परिकृतानि, कूजद्रथाङ्गः शब्दायमानचक्रैरेव शब्दायमानचक्रवाकपक्षिभिः कलितानि सहितानि, शरैर्बाणैरेव कृणैरञ्चितानि सहितानि, सेना एव वनानि सेनावनानि पृतनाकानानि, मम जीवकस्य, बाणदवाः शरदावानलाः, 'वने वनवह्नौ च दधौ दाव इदेष्यते' इत्यमरः । दहन्ति भस्मसात्कुर्वन्ति । रिलटविशेषणो-
त्थापितरूपकालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥५६॥

मदीयेति—मदीयकरेण मामकीनहस्तेन कुण्डलीकृतं वक्राकृतं चच्छरासनं धनुस्तस्मादुद्रता निःसृता, पृषत्कमुजगावली बाणसर्पसन्ततिः, रिपुमहीशानां शत्रुपार्थिवानां वामभ्रुवो वनितास्तासाम्, सुरभिलां सुगन्धिम्, दरस्मितपयोभरिं मन्दहास्यदुग्धनिर्भरम्, क्षणादल्पेनैव कालेन, निपीय पीत्वा, हृदयान्तरे चित्तमप्ये, पृथुलशोकः प्रचुरस्त्रेद एव हालाहलविषम्, ददाति समर्पयति । रूपकालङ्कारः । पृथ्वीङ्गन्दः ॥५७॥

अथवेति—अथवा पञ्चान्तरे ।

रजोऽन्धकारप्रथित इति—रज एव सैन्यसमुत्थितधूलिरेवान्धकारस्तेन प्रथितं प्रसिद्धं तस्मिन्, रिपूणां शत्रूणां, वक्त्राब्जानां मुखकमलानां कोशीकरणे कुङ्कुलीकरणे प्रवीणं दक्षं तस्मिन्, संयदेव-
निशीथं तस्मिन्मुद्राव्री, सति भवति, मे मम, कृपाणी खड्गवह्नरी, शत्रुश्रियं रिपुलक्ष्मीम्, नेतुं समाकृष्टम्, उदारदूती श्रेष्ठसन्देशहरा, अस्तीति शेषः ॥५८॥

गुणाकर इति—गुणानां शौर्यादीनामाकरस्तस्मिन् गुणस्वनौ, रणाजिरे युद्धाङ्गणे, मयि त्वत्पुत्रे, स्वमन् शरासनो यस्य तथाभूते शब्दायमानकोदण्डे सति, बलाधिपः सेनापतिः, पलायितः प्रधायितः, धरापती राजा, निराकृतस्तिरस्कृतः, स प्रसिद्धः, गूर्जरोऽपि गूर्जरजनाधिपोऽपि जर्जरो जर्जः, खेचरो विद्याधरः, भयाकरश्च भीतिजनितश्च, कोङ्कणश्च कोङ्कणजनपतिश्च, धृतव्रणो धृतेर्मः, क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम्, भविष्यति । मम पुरस्ताद् कः स्थान्तुं शक्नुयादिति भावः । पञ्चचामरं कुन्दः 'जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत्' इति कृष्णात् ॥५९॥

इत्यादीति—इत्यादितनयवचनेन पूर्वोक्तप्रभृतिपुत्रगिरा, राज्यं साम्राज्यम्, हस्तस्थमिव स्वपाणि-
स्थितमिव, मन्यमानाया जानामायाः, जनन्याः सन्निध्याः, रक्षणाय त्राणाय, कञ्चन कमपि, परिवारं परि-
जनम्, तद्योग्यवस्तुसञ्चयञ्च तदर्थवस्तुसमूहञ्च, तत्सन्निधौ तत्समीपे, अवस्थाप्य स्थितं कृत्वा, कञ्चन कालं कमपि समयं प्राप्तुं, मत्स्या, वीतशोकया निर्गतविधादया सत्त्वा, अत्र दण्डकारण्यस्थितपोवने, स्थायिताम्

कतिपर्यैरेव दिवसैस्त्वामानेतुं नन्दाढ्यं प्रहेष्यामि, इति प्रसवित्रीमाश्राव्यापृच्छ च, वयस्य-
मण्डलैः सह प्रस्थाय राजपुरोपवनमाजगाम ।

मित्राणि तत्र विनिवेश्य स वैश्यवेष-

मादाय राजनगरीं प्रविवेश धीरः ।

रथ्यासु तत्र विचरन्नवरत्नराशि-

सम्पूरितां प्रविततां विपणिं जगाहे ॥ ६० ॥

तत्र हर्म्याङ्गणे सखीभिः सह कन्दुकविहारमनुभवन्त्याः कस्याश्चिन्नोलाख्या हेलावशेन भुवि
पातितं कन्दुकमालद्याश्चर्यविलसत्तः कुरुहर्षस्यः प्रासादाप्रावलम्बिनीं नितम्बिनीमुन्नमितवदन्तो
विलोकयामास ।

तां कोमलाङ्गीं कुतुकेन पश्यन्कुरङ्गनेत्रीं कुरुवंशकेतुः ।

उन्मीलदाभां नवयौवनेन पुन्नागसङ्काराकुचाममुद्यत् ॥ ६१ ॥

एवं तस्याः सौन्दर्यलहरीनिमग्नमानसः कन्दुकमालोक्यैवमुवाच ।

भाले क्रीडति नीलकुन्तलचये गण्डस्थले कुण्डले

वेष्यां पृष्ठतले स्तनद्वयमुखे हारे चकोरीदृशः ।

हस्ताब्जे मृदुले च कन्दुक भवांश्चिक्रीड वल्गान्मणी-

चञ्चत्कङ्कणशब्दशोभिनि निजस्पर्शारुणश्रीपुपि ॥ ६२ ॥

कृतनिवासया भूयताम्, कतिपर्यैरेव दिवसैः अल्पैरेव वासरीः, त्वां भवतीम्, आनेतुं स्वस्थानं प्रापयितुम्,
नन्दाढ्यं निजानुजम्, प्रहेष्यामि प्रेषयिष्यामि, हृष्येयम्, प्रसवित्रीं मातरम्, आदवास्व सम्बोध, आपृच्छ
च आमन्त्र्य च, वयस्यमण्डलैर्मित्रसमूहैः, सह सार्धम्, प्रस्थाय प्रस्थानं कृत्वा, राजपुरोपवनं राजपुरनगरो-
द्यानम्, आजगाम सम्प्राप ।

मित्राणीति—तत्रोपवने, मित्राणि सखीन्, विनिवेश्य स्थापयित्वा, धीरो गर्भीरः, स जीवन्धरः,
वैश्यवेषं वणिग्वेषम्, आदाय पृहीत्वा, राजनगरीं स्वपुरीम्, प्रविवेश प्रविष्टो बभूव, तत्र राजपुरीम्, रथ्यासु
प्रधानमार्गेषु, विचरन् विहरन्, नवरत्नराशिभिन्नवरत्नसमूहैः सम्पूरिता सम्भृता ताम्, प्रविततां विसृताम्,
विपणिमापणम्, जगाहे प्रविवेश । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६० ॥

तत्रेति—तत्र विपणीं, हर्म्याङ्गणे भवनाङ्गणे, सखीभिर्वयस्याभिः, सह सार्धम्, कन्दुकविहारं गेन्दुक-
क्रीडाम्, अनुभवन्त्याः कुर्वन्त्याः, कस्याश्चित्, लोलाख्याश्चपललोचनायाः, हेलावशेन क्रीडावशेन, भुवि-
पृथिव्याम्, पातितं मोक्षितम्, कन्दुकं गेन्दुकम्, आलोक्य दृष्ट्वा, आश्चर्येण विस्मयेन, विलसो विभ्रान्तचित्तः,
कुरुहर्षस्यः कुरुसिंहः, जीवन्धर इति यावत्, प्रासादाप्रावलम्बिनीं भवनाग्रभागस्थायिनीम्, नितम्बिनीं
नारीम्, उन्नमितं वदनं यस्य तथाभूतः उन्मुखः सन्, विलोकयामास ददर्श ।

तां कोमलाङ्गीमिति—कुरुवंशकेतुः कौरववंशध्वजः जीवन्धरः, कोमलाङ्गीम् मृदुलशरीराम्, कुरङ्ग-
नेत्रीम् हरिणार्थाम्, नवयौवनेन नूतनतारुण्येन, उन्मीलन्तीं प्रकटीभवन्तीं आभा दीप्तिवत्यास्ताम्, पुन्नाग-
सङ्कारौ पुन्नागसदृशौ कुचौ स्तनी यस्यास्ताम्, तां नारीम्, कुतुकेन कौतूहलेन, पश्यन् विलोकयन् सन्,
अमुद्यत् मुग्धो बभूव ॥ ६१ ॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, तस्या नितम्बिन्या सौन्दर्यलहयां लावण्यसन्ततीं निमग्नं निर्लीनं
मानसं चित्तं यस्य तथाभूतः, कुरुवंतसः कुरुवंशालङ्कारः, कन्दुकं गेन्दुकम्, आलोक्य दृष्ट्वा, एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण, उवाच जगात् ।

भाले क्रीडतीति—चकोरीदृशो जीवज्जांबलोलचनायाः, भाले ललाटे, नीलकुन्तलचये श्यामलालक-
कलापे, गण्डस्थले कपोलतले, कुण्डले कर्णाभरणे, पृष्ठतले पृष्ठभागे, वेष्यां कवचात्, स्तनद्वयमुखे वक्षोजमुगल-

एषा विम्बाधरी कन्तोः सन्ततं शरवर्षिणः ।
 नामभाक्त्वमितीवाङ्ग कन्तुक त्वामताडयत् ॥६३॥
 वदनकमलोन्मीलस्वेदान्बुशीकरकोरका
 सुरभिलगलच्छासा नासाप्रचञ्चलमौक्तिका ।
 स्फुरदुकुचा रामा वामालकाकुलितानना
 सरसमतनोत्पाण्याघातं यत्स्वयि तच्छ्रुती ॥६४॥
 एवं वदन्मुदा स्वामी तत्सौधाप्रवितर्दिकाम् ।
 अलङ्कार पण्यश्रीकूलङ्कणगुणाकरः ॥६५॥

तदानीं कोऽपि वैश्येशः सम्मुखमागत्य सम्मदपूरविस्तारितनयनः प्रसन्नवदनः कुशलप्रभ-
 कोरकितवचनः क्रमेण निजप्रस्तावं वितस्तार ।

श्रीमन्सागरदत्त इत्यभिहितः सोऽहं ममेदं गृहं
 पत्नी मे कमला सुता च विमला सूत्या किलैवाभवत् ।
 विक्रीयेत यदागमे मणिगणः पूर्वस्थितोऽभ्यन्तरं
 तं तस्याः पतिमभ्यधुर्जननसल्लग्ने हि कार्तान्तिकाः ॥६६॥

वदने, हारे मीकिकलतायाम्, क्रीडति सति, हे कन्तुक हे गेन्दुक, भवान्, शृदुले कोमले, वल्लभान्मर्णाभिः
 शुग्भद्रलक्ष्मिन् देदीप्यमानो यः कङ्कणः करबलयस्तस्य शब्देन ध्वनिना शोभिनि शोभमाने, निजस्पर्शेन
 स्वामर्शेनारुणश्रियं रक्तलक्ष्मीं पुण्यातीति निजस्पर्शारुणश्रीपुद् तस्मिन्, शृदुले कोमले, हस्ताब्जे च पाणि-
 पद्मे च, चिक्रीड क्रीडाङ्कार । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥ ६२ ॥

एषेति—हे कन्तुक हे गेन्दुक, त्वम्, सन्ततं निरन्तरम्, शरवर्षिणां बाणवर्षिणः, कन्तोः कामस्य, नाम-
 भाक् नामधेययुक्तः, असीति शेषः, इतीव हेतोः, एषा विम्बाधरी किम्बोडी, त्वां भवन्तम्, अताडयत् हस्तेना-
 पीडयत् । उत्प्रेषा ॥ ६३ ॥

वदनकमलोन्मीलदिति—वदनकमले मुखारविन्दे उन्मीलन्तः प्रकटीभवन्तः स्वेदान्बुशीकरा एव
 स्वेदमलिलपृपता एव कोरकाः कुङ्कुमा यस्याः सा, सुरभिलः सुगन्धिगलन् निःसरन् श्वासो यस्याः सा,
 नासाप्रे प्राणाप्रभागे चञ्चलं चपलं मौक्तिकं मुक्ताफलं यस्याः सा, स्फुरन्ती शोभमानाबुल्लुक्चौ पीनपयोजी
 यस्याः सा, वामालकैः कुटिलकेशैराकुलितं समाकर्णमाननं मुखं यस्याः सा, एवम्भूता रामा ललना, हे
 कन्तुक, यतः कारणान्, स्वयि भवति, सरसं स्नेहपुरस्सरम्, पाण्याघातं हस्तप्रहारम्, अतनोत् चकार, तत्
 तस्मात्कारणात्, त्वम् कृती सुकृतवान्, असीति शेषः । हरिणोच्छन्दः ॥ ६४ ॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, वदन् कथयन्, पुण्यश्रियाः सुकृतलक्ष्याः कूलङ्कवास्तटोवर्षिणो ये
 गुणाः सौन्दर्याद्यस्तेपामाकरः खनिः, स्वामी जावन्धरः, स चासी सौवश्रेति तत्सौधस्तन्नवनं तस्याप्र-
 वितर्दिकां पुरःस्थितवेदिकाम्, अलङ्कार भूषयामास । तत्रोपविष्ट इति यावत् ॥६५॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, कोऽपि कश्चन, वैश्येशो वणिग्वरः, सम्मुखं पुरस्तात्,
 आगत्य समेत्य, सम्मदपुरेण हर्षसमूहेन विस्तारिते नयने यस्य सः, प्रसन्नं प्रफुल्लं वदनं वक्त्रं यस्य सः,
 कुशलप्रश्नेन वेमानुयोगेन कोरकितं व्याहं वचनं यस्य तथाभूतः सन्, क्रमेण क्रमशः, निजप्रस्तावं
 स्वर्कयनिवेदनम्, वितस्तार विततान ।

श्रीमन्निति—हे श्रीमन् हे लक्ष्मीमन्, सोऽहं भवत्युरो वर्तमानः, सागरदत्त इत्यभिहितः सागरदत्त-
 नाम्ना प्रसिद्धः, इदमेतत्, मम गृहं निकेतनम्, कमला एतन्नामवती, मे मम, पत्नी वल्लभा, विमला
 एतन्नामधेया च, सुता पुत्री, वर्तते इति शेषः, एषा किल विमला, सूत्या युवतिः, अभवत् अजायत ।
 हि निश्चयेन, जननसल्लग्ने जन्मशुभवेलायाम्, कार्तान्तिका दैवज्ञाः, यदागमे यदागमे अभ्यन्तरं मध्ये,
 पूर्वस्थितः पूर्वविद्यमानः, मणिगणो रत्नसमूहः, विक्रीयेत विक्रीतो भवेत्, तं तस्या विमलायाः, पतिं वल्लभम्,
 अभ्यधुः कथयामासुः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥६६॥

इह खलु भवति प्रविष्टमात्रे पूर्वं कदाप्यविक्रीतं बहुरत्नजालं विक्रीतम् । अतो भवतैव प्रपञ्चातिशायिगुणगुम्भितैः पञ्चशरवद्भनचञ्चुरूपेण काञ्चनसञ्छायाकान्तिकोमलेन मदीयनन्दिनी-कन्दलितभास्यकृतावतारेण तस्याः परिणययोग्येन भवितव्यम् । इति तन्निर्घन्धेन, कौरवः कथं कथंचिदनुमेने ।

शुभे मुहूर्ते विमलां कुमारीं जीवन्धरः सागरदत्तदत्ताम् ।
सौदामिनीसंनिभगात्रवल्लीं जग्राह पाणौ सति हव्यवाहे ॥६७॥
मूर्तां चमत्कृतिमिव स्फुटदिव्यरूपां
जायामिवान्भुजशरस्य चकोरनेत्रीम् ।
उन्मीलदुञ्ज्वलघनस्तनशोभिताङ्गीं
रागादिमामनुबभूव कुरुप्रवीरः ॥६८॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
विमलालम्भो नाम सप्तमो लम्भः ।

इह खल्विति—खलु निश्चयेन, इह भवने, भवति त्वयि, प्रविष्टमात्रे समागत एव, पूर्वं प्राक्, कदापि जात्वपि, अविक्रीतं न विक्रीतम्, बहुरत्नजालं प्रभूतमणिमण्डलम्, विक्रीतं क्रैतुभिर्गृहीतम्, अतोऽस्मात्कारणात्, प्रपञ्चातिशायिभिर्विस्तारातिशायिभिर्गुणैर्गुम्भितो युक्तस्तेन, पञ्चशरस्य कामस्य वद्भनचञ्चु प्रतारणपटु रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन, काञ्चनसञ्छाया सुवर्णसदृशी या कान्तिदीप्तिस्तया कोमलेन मृदुलेन, मदीयनन्दिन्या मत्पुत्र्याः कन्दलितभास्येन वृद्धिगतपुष्पातिशयेन कृतो विहितोऽवतारः समागतो यस्य तेन, भवतैव त्वयैव, तस्या विमलायाः, परिणययोग्येन विवाहाहर्षेण, भवितव्यम्, इतीत्यम्, तन्निर्घन्धेन सागरदत्ताग्रहेण, कौरवो जीवन्धरः, कथञ्चित् केन केनापि प्रकारेण, अनुमेने स्वीकृतिं ददौ ।

शुभे मुहूर्ते इति—जीवन्धरः स्वामी, शुभे मुहूर्ते मङ्गलमथवेलायाम्, हव्यवाहे बहो, सति विद्यमाने, सौदामिनीसंनिभा विद्युत्सदृशी गात्रवल्ली शरीरलता यस्यास्ताम्, सागरदत्तेन तत्पित्रा दत्ता समर्पिता ताम्, विमलामेतदभिधानाम्, कुमारीं कन्याम्, पाणौ हस्ते, जग्राह गृह्णाति स्म । उद्वोडेति यावत् ॥६७॥

मूर्तामिति—मूर्तां सशरीराम्, चमत्कृतिमिव चमत्कारमिव, स्फुटं प्रकटं दिव्यरूपमलौकिकसौन्दर्यं यस्यास्ताम्, अम्बुजशरस्य कन्दर्पस्य, जायामिव प्रियामिव, चकोरनेत्रीं जीवंजीवलोचनाम्, उन्मीलद्भ्यामुत्तिष्ठद्भ्यामुञ्ज्वलाभ्यां निर्मलाभ्यां घनस्तनाभ्यां कठोरकुचाभ्याम् शोभितं समलङ्कृतमङ्गं शरीरं यस्यास्ताम्, इमां विमलाम्, कुरुप्रवीरं जीवन्धरः, रागान्मदनाद्रेकात्, अनुबभूव समन्वभूत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥६८॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' जीवन्धरचम्पूकाव्याधारे
विमलालम्भो नामाष्टमो लम्भः

नवमो लम्भः

ततो लताङ्गीमनुनीय रामां हित्वा स मित्रैः समगच्छतायम् ।
 शशीव पाकारिदिशावधूटीं नक्षत्रदृन्दैः कमनीयरूपः ॥१॥
 वरचिह्नमेनमवलोक्य बान्धवा मणिभूषणाञ्चिततनुं कुरुद्रहम् ।
 बहुमेनिरे मधुमिवाङ्कुरस्फुरस्फुटचूतपल्लवकुलं वनप्रियाः ॥२॥
 तत्र कोऽपि सहस्रावधीदिवं बुद्धिपेणविदितो विदूषकः ।
 सप्रहासमतिविस्तृतेक्षणं फुल्लगण्डयुगलं कुरुद्रहम् ॥३॥
 अन्यैरुपेक्षितां कन्यां पाणौकृत्य प्रमोदतः ।
 सखे निर्लज्जयात्मानं कृतार्थमिव मन्यसे ॥४॥
 भवान्छलाध्यस्तदामित्र व्यूढा चेत्सुरमञ्जरी ।
 नरविद्वेषगम्भीरी नवतारुण्यमञ्जरी ॥५॥

इति तद्वचनभङ्गीं निशान्य मन्दस्मितकौरकितवदनः कुरूपञ्जवदनः, श्व गद्य तामत्रत्यकाम-

ततो लताङ्गीमिति—ततस्तदनन्तरम्, कमनीयं मनोहरं रूपं सौन्दर्यं यस्य तथाभूतः, सोऽयं जीवन्धरः, पाकारिदिशावधूटीं प्राचीप्रियाम्, हित्वा त्यक्त्वा, नक्षत्रदृन्दैरुत्सृज्यमानः, शशीव चन्द्र इव, लताङ्गीं कृशाङ्गीम्, रामां विमलाभिधानां प्रियाम्, अनुनीय प्रेम्णा सन्तोष्य, हित्वा त्यक्त्वा, मित्रैर्वयस्यैः, समगच्छत संगतो बभूव ॥ १ ॥

वरचिह्नमिति—बान्धवाः सखायः, वरचिह्नं वरचिह्नोपेतम्, मणिभूषणै रत्नालंकारैरञ्जिता शोभिता तनुः शरीरं यस्य तम्, कुरुद्रहं जीवन्धरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, अङ्कुरेषु नवप्ररोहेषु स्फुरं यथा स्यात्तथा स्फुटाः प्रकटा ये चूतपल्लवा आजक्रिसलयास्तैः कुलं व्याप्तम्, मधुं वसन्तम्, वनप्रिया इव कोकिला इव, बहुमेनिरे श्रेष्ठं मन्यन्ते स्म । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

तत्रेति—तत्र मित्रेषु, बुद्धिपेण इति विदितो बुद्धिपेणविदितो बुद्धिपेणनामा, कोऽपि कश्चिदपि, विदूषकः प्रहसनशीलः, सप्रहासं सख्यङ्गणम्, अतिविस्तृते दीर्घतरं ईदृशेण यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा, फुल्लं हर्षेण विकसितं गण्डयुगलं कपोलयुगलं यस्य तम्, कुरुद्रहं जीवकम्, इदं वक्ष्यमाणम्, सहस्रा ऋदिति, अत्रधीजगताद् । छन्दः पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अन्यैरिति—हे सखे हे मित्र, अन्यैरितरैः, उपेक्षितामनङ्गीकृतम्, कन्यां पतिवरात्, प्रमोदतो हर्षेण, पाणौकृत्य स्वीकृत्य निर्लज्जं मित्रप्रथम्, आत्मानं स्वम्, कृतार्थमिव कृतकृत्यमिव, मन्यसे वेत्सि ॥४॥

भवानिति—नरविद्वेषेण मनुष्यमात्रद्वेषेण गम्भीरी प्रगल्भा, नवतारुण्यमञ्जरी प्रत्यग्रयौवनमञ्जरी, सुरमञ्जरी एतदभिधाना वणिकपुत्री, व्यूढा परिणीता, चेष्टादि, तदा तर्हि, भवान् स्वम्, रत्नायः प्रशंसार्हः, भवेदिति शेषः ॥ ५ ॥

इति तद्वचनभङ्गीमिति—इति पूर्वोक्तम्, तस्य बुद्धिपेणस्य वचनभङ्गीं वाणीपरम्पराम्, निशान्य श्रुत्वा, मन्दस्मितेन मन्दहास्येन कौरकितं कुहमलितं वदनं वचनं यस्य सः, कुरूपञ्जवदनः कुरूपंशस्मिन्, जीवन्धर इति वाच्यं, श्व एव अविष्यति दिवस एव, तां सुरमञ्जरीम्, अत्र भवोऽत्रत्यः स चाली कामकोट-

कोष्ममानेष्यामीति प्रतिज्ञाय, प्रज्ञापेसरस्तत्परिणयोपायं मनसा चिन्तयन्, क्रमेण यक्षमन्त्रमेव तत्समर्थापनतन्त्रं निश्चिकाय ।

निर्याय तस्मादारामान्मर्यादातीतकौशलः ।

वार्धकं रूपमास्थाय विवेश पुरि कौरवः ॥६॥

विरलदशनपङ्क्तिः कम्पमानाङ्गयष्टिः

प्रतिकलनिमिषेणास्पष्टदृष्टिः स वृद्धः ।

गलाविकसितकासः श्लेष्मस्वण्डं वमन्सन्

पलितविरलकेशो दण्डचारी चचार ॥७॥

तत्र रथ्यासु प्रविशन्तम्, भुजगनिर्मुक्तनिर्मोकनिकाशचर्मविचित्रम्, पुरो हस्तावलम्बित-दण्डेन पश्चादतिकुञ्जतनुदण्डेन समीचीकं कार्मुकं तुलयन्तम्, शुक्तिकाभस्मधवलपलितकेशपाशेन तिरोवेपथुकलितेन मस्तकेन पूर्वतनरूपस्मरणाधुनातनरूपनिरीक्षणजनिताद्भुतवशेन मनुमाहात्म्यं शिरसा श्लाघमानमिव विराजमानम्, गलरन्ध्रनिरुद्धश्लेष्मस्वण्डान्यतिप्रयत्नेन कुहकुहारावेण सहानवरतमुद्गमन्तम्, स्थाविरं रूपमाध्वानमपि शनैः शनैर्गच्छन्तम्, सुरमञ्जरीप्राप्तिदूतीभूतायां जरायामभीकमपि जराभीरुम्, इमं स्थविरमवलोक्य, पौरेषु केचिद्वैराग्यपरायणाः, इतरे विलसत्करुणाः, सन्वभूवुः ।

रचेति तम्, आनेष्यामि प्रापयिष्यामि, इतीत्यम्, प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कृत्वा, प्रज्ञापेसरो विद्वच्छेष्टः, तस्याः सुरमञ्जरीः, परिणयस्य विवाहस्योपायः साधनं तम्, मनसा चेतसा, चिन्तयन् विचारयन्, क्रमेण क्रमशः, यक्षमन्त्रमेव सुदर्शनप्रदत्तमन्त्रमेव, तत्समर्थापने तत्प्रापणे तन्त्रं साधनभूतम्, निश्चिकाय निर्णयान् 'विभाषा चेः' इति कुत्वम् ।

निर्यायेति—मर्यादां सीमानमतीतं मर्यादातीतं तथाभूतं कौशलं चातुर्यं यस्य सः, कौरवो जीवन्धरः, तस्मापूर्वोक्तान्, आरामादुपवनात्, निर्याय निर्गत्य, वार्धकं वृद्धसम्बन्धि, रूपं वेपम्, आस्थाय धृत्वा, पुरि नगरे, विवेश प्रविष्टः ॥ ६ ॥

विरलदशनपङ्क्तिरिति—विरला साम्तरा दशनपङ्क्तिर्दन्तपङ्क्तिर्यस्य सः, कम्पमाना वेपमाना-ङ्गयष्टिः शरीरलता यस्य सः, प्रतिकलनिमिषेण प्रतिक्षणपथमपातेन, अस्पष्टानुदाटितप्राया दृष्टिर्यस्य सः, गलादकण्ठाद्विकसितः प्रकटितः कासो 'त्वांसी' इति प्रसिद्धो यस्य सः, श्लेष्मस्वण्डं कफशकलम्, वमन् प्रकटयन्, पलिताः शुक्ला विरलाश्च साम्तराश्च केशाः कचा यस्य तथाभूतः स कृत्रिमः, वृद्धः स्थविरः, दण्डेन चरतीत्येवं शीलो दण्डचारी यष्टिचारी सन्, चचार चलति स्म । मालिनीच्छन्दः ॥ ७ ॥

तत्र रथ्यास्त्विति—तत्र नगरे, रथ्यासु मार्गेषु, प्रविशन्तं प्रवेशं कुर्वन्तम्, भुजगेन सर्पेण निर्मुक्त-स्यक्तो योः निर्मोकः कम्बुकस्तेन निकाशं सदृशं यत्चर्म त्वक् तेन विचित्रितं विचित्रां दशां प्राप्तम्, पुरोऽप्ये, हस्तेन पाणिनावलम्बितो धृतो दण्डो येन, पश्चात्पृष्ठभागे, अतिकुञ्जः कुटिलीभूतो वस्तनुदण्डः शरीरदण्ड-स्तेन, समीचीकं सप्रत्यङ्गम्, कार्मुकं धनुः, तुलयन्तं सदृशं कुर्वन्तम्, सुवितकामस्मेव भुक्तास्कोटभूतिरिव धवलो बल्लः पलितकेशपाशो जराशुक्लकचसमूहो यस्मिन्स्तेन, तिरोवेपथुना तिर्धकम्पनेन, कलितं सहितं तेन, मस्तकेन शिरसा, पूर्वतनरूपस्य वार्धक्यपूर्वकालोत्पन्नसौन्दर्यस्य स्मरणं ध्यानम्, अधुनातनरूपस्य वर्तमान-कालिकसौन्दर्यस्य निरीक्षणं समवलोकनञ्च ताभ्यां जनितं समुत्पन्नं यद्भुतमाश्चर्यं तस्य वशेन निघ्नतया, मनुमाहात्म्यं देवप्रदत्तरूपपरिवर्तनमन्त्रप्रभावम्, शिरसा मूर्ध्ना, श्लाघमानमिव प्रशंसन्तमिव, विराजमानं शोभमानम्, गलरन्ध्रे कण्ठविदरे निरुद्धानि प्रतिहतगतीनि यानि श्लेष्मस्वण्डानि कफशकलानि तानि, अतिप्रयत्नेन भूरिप्रयासेन, कुहकुहारावेण कासजन्याभ्यक्तशब्दविशेषेण, सह साकम्, अनवरतं निरन्तरम्, उद्गमन्तं प्रकटयन्तम्, स्थाविरं स्थविरस्येदं स्थाविरं वृद्धसम्बन्धि, रूपं वेपम्, आध्वानमपि धृतवन्तमपि, शनैः शनैर्गच्छन्तम्, गच्छन्तं व्रजन्तम्, सुरमञ्जरीं परमन्तामवहन्तायाः प्राङ्गी दूतीभूतायां चेटी रूपायाम्, जरायां वृद्धावस्थायाम्, अभीकमपि निर्भयमपि पक्षे कामुकमपि, जराभीरुं वार्धक्यमवयुक्तम्, इममेतम्, स्थविरं

क्रमेण सोऽयं रूपद्विजातिवृद्धो गृहद्वारभुषं प्रपेदे ।
यस्यान्तराले सुरमञ्जरी सा चकास्ति चञ्चन्मणिदीपिकेव ॥८॥

तत्र दौवारिकाभिः किमत्रागमनफलमिति पृष्ठः कुमारीतीर्थभागमनफलमिति प्रत्युत्तरेणाट्ट-
हासमेदुरवदनात्प्रातिहारिकाजान् विदधानः कृपया ताभिरनिरुद्धोऽपि कामदेवस्तन्मन्दिरान्तर-
मगाहिष्ट ।

अन्तः कासाञ्जन स्त्रीणां मा मेति प्रतिषेधनम् ।

अभृण्मन्त्रव वाधिर्वादाविवेश शनैः शनैः ॥९॥

तदनु भयाकुलाः काञ्चन कमललोचनाः ऋणभणात्कारिन्पुरवधमुखरितदिगन्तराः सत्वरगम-
नवशेन वल्गात्कुचकलशासन्ताड्यमानव्यालोलमुक्ताहाररुचिर्वाचिप्रकाशितसदनभागाः परिचलित-
कचनिचयरुचिरसुममालिकानिषण्णोद्गीनमिच्छिन्दमञ्जुमङ्कारवाचालाः कूजत्काञ्चीकलापाः सुरमञ्जरी-
समक्षमेत्य सगद्गदमेवमवादिषुः ।

वृद्धद्विजः कश्चिदपूर्वदृष्टो रुद्धोऽपि गेहान्तरमाविवेश ।

इतीयमालीवचनं निशम्य तं द्रष्टुमागात्कुतुकेन नुमा ॥१०॥

वृद्धम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, पारेषु नागरिकेषु, केचित् केऽपि, वैराग्यपरायणा विरक्तित्यराः, इतरेऽप्ये, विलसन्ती
शोभमाना करुणा दया येषां तथाभूताः सन्तः, सम्बभूवुरजायन्त ।

क्रमेण सोऽयमिति—सोऽयं पूर्वोक्तः, रूपदेन व्याजेन द्विजेषु विप्रेषु अतिवृद्धः स्थविरतरः,
वृद्धव्राह्मणवेषधारी जीवन्धर इति यावत्, क्रमेण क्रमशः, गृहद्वारभुषं भवनप्रवेशमार्गभूमिम्, प्रपेदे प्राप,
यस्य गृहस्य, अन्तराले मध्ये, सा महनीयकान्तिमण्डिता, सुरमञ्जरी काम्यमाना प्रियतमा, चञ्चन्मणि-
दीपिकेव देदीप्यमानमणिदीपिका यथा, चकास्ति शोभते ॥८॥

तत्र दौवारिकाभिरिति—तत्र सुरमञ्जरीभवने, द्वारे भवा दौवारिका द्वारपालिन्यस्ताभिः, अत्र
भवनाभ्यन्तरे, आगमनफलमागतिप्रयोजनम्, किम् किमात्मकम्, इत्येवं प्रकारेण, पृष्ठोऽनुसुक्तः, कुमारीतीर्थं
तीर्थक्षेत्रविशेषः, पक्षे कुमारी सुरमञ्जरेव तीर्थमिति कुमारीतीर्थम्, आगमनफलमागतिप्रयोजनम्, समा-
न्तीति शेषः, इति प्रत्युत्तरेण प्रतिवचनेन, अट्टहासेन सशब्दहसितेन मेदुरं मिक्षितं वदनं मुखं येषां तथा-
भूताम्, प्रातिहारिकाजान् द्वारपालिकालोकान्, विदधानः कुर्वाणः, कृपया दयया, ताभिर्दौवारिकाभिः,
अनिरुद्धोऽपि अनिवारितप्रवेशोऽपि, कामदेवो जीवन्धरः पक्षेऽनिरुद्धोऽपि अनिरुद्धपुत्ररहितोऽपि, कामदेवः
प्रद्युम्नः इति विरोधः परिहारस्तूक्तः, तन्मन्दिरान्तरं तज्जवनमध्यम्, अगाहिष्ट प्रविवेश ।

अन्तरमिति—अन्तर्मध्ये, कासाञ्जन कासामपि, स्त्रीणां नारीणाम्, मा मा अत्र प्रवेशं मा कुट,
इति, प्रतिषेधनं निषेधाक्षरम्, वाधिर्धान् अवधनशक्तिरहितत्वात्, अभृण्मन्त्रवानाकर्णयन्निव, शनैः शनैर्मन्दं
मन्दम्, आविवेश प्रविष्टोऽभूत् ॥९॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, भवेन प्राप्तेनाकुला व्यग्राः, काञ्चन का अपि, कमललोचनाः पद्माक्ष्यः,
ऋणभणात्कारिणां ऋणभणशब्दकारिणां नृपुराणां मन्त्रीरकाणां रणेन शब्देन, मुखरितं वाचालितं दिगन्तरं
काष्ठान्तरालं वाभिस्ताः, सत्वरगमनवशेन शीघ्रगतिनिष्पतया, वल्गादभ्यां चलद्भ्यां कुचकलशाभ्यां स्तन-
वक्षोत्राभ्यां सन्ताड्यमानाः पीडयमाना ये व्यालोलाम्बुजला मुक्ताहारा मौक्तिकद्रामानि तेषां रुचिर्वाचिभिः
कान्तिपरम्पराभिः प्रकाशिताः शोभिताः सदनभागा भवनप्रवेशा वाभिस्ताः, परिचलितेषु कम्पितेषु कच-
निकयेषु कैमसमूहेषु रुचिरा मनोहरा वा सुममालिकाः पुष्पलजस्तासु पूर्वं निषण्णाः स्थिताः परबाहुद्वीपा
उत्पलिता ये मिक्षिन्वा अमरास्तेषां मञ्जुमङ्कारेण मनोहरमङ्कारेण वाचाकाः कृतशब्दाः, कूजन्तोऽम्बक-
शब्दं कुर्वन्ताः कान्चीकलापा मेकलासमूहा यस्तां तास्तथाभूताः सत्यः, सुरमञ्जरीसमक्षं सुरमञ्जरीः
समक्षं पुरस्तात्, पृथ्व मत्वा, सगद्गदं गद्गदस्वरसहितं यथा स्वात्तथा, एवं दययमाणप्रकारेण, अवादिषु-
भिर्वेदितकचः ।

वृद्धद्विज इति—पूर्वं न दृष्ट इत्यपूर्वदृष्टोऽनवलोकितपूर्वः, कश्चित्तोऽपि वृद्धद्विजः स्थविरविप्रः,

द्विजातिवृद्धं पुरतो निषण्णं बुभुक्षितं वीक्ष्य सरोरुहाङ्गी ।

सम्प्राप्तदेशात् सखीसमाजं तद्भोजनाय प्रचुरादरेण ॥११॥

तदनु यथाविधि सहर्षं भुक्तवन्तं सखीजनैरन्तिकमानीतं तमेनमप्राप्तनमधिरोप्य, 'कुतो भवान्प्रसन्नः पुनः कुत्र गमिष्यसि' इति, सा सुरमञ्जरी मञ्जुलवचनचातुरीविजितपिकस्वरमाधुरी स-
कौतुकं पप्रच्छ ।

इति गिरं समवेत्य कथञ्चन स्थविर एवमुवाच शनैः शनैः ।

सुरुचिराधरि पृष्ठत आगतः पुरत एष गमिष्यति मानिनि ॥१२॥

इति वचनं निशम्य, विशालतरहासविशदवदान् पार्श्ववर्तिजनानवलोक्य, द्विजातिवृद्धः
'किमिति मामकीनवार्धक्यजनितविपरीततां हसन्ति भवत्यः, क्रमेण भवतीनामप्येषा भविष्यति'
इत्यवादीत् ।

पुनः पप्रच्छ मोदेन क्व गन्तव्यं त्वयेति सा ।

यत्र कन्यापरिप्राप्तिस्तत्रेत्ययमभाषत ॥१३॥

वयसा वपुषा च वृद्ध एषो मनसा नेति गिरापि मेदुरा ।

स्वयमभ्यवहृत्य सा कुमारी पुनरागत्य वभाण सादरम् ॥१४॥

रुद्धोऽपि वारितगमनोऽपि, गेहान्तरं भवनमध्यम्, आविधेश प्रविष्टः, इति पूर्वं प्रकारम्, आलीवचनं सखीवचनं,
निशम्य श्रुत्वा, कुतुकेन कुतूहलेन, मुन्ना प्रेरिता, इयं सुरमञ्जरी, तं वृद्धद्विजम्, प्रहृष्टमवलोकयितुम्,
आगादाजगाम ॥१०॥

द्विजातिवृद्धमिति—अथागमनानन्तरम्, पुरतोऽग्रे, निषण्णं समार्मानम्, बुभुक्षा तज्जाता यस्य तं
क्षुधायुक्तम्, द्विजातिवृद्धं विप्रस्थविरतरम्, वीक्ष्य दृष्ट्वा, सरोरुहाङ्गी कमलनयना, सुरमञ्जरी, प्रचुरादरेण
महाविनयेन, तद्भोजनाय तं भोजयितुम्, सखीसमाजं वयस्यावृन्दम्, समादिदेश समाज्ञातवती ॥११॥

तदनु यथाविधीति—तदनु तदनन्तरम्, यथाविधि विष्वनुसारेण, सहर्षं सापन्नम्, भुक्तवन्तं
कृतभोजनम्, सखीजनैः सहचरसमूहैः, अन्तिकं निकटम्, आनीतं प्रापितम्, पुनं तं पूर्वोक्तवृद्धम्, अप्राप्तं
भोग्यासनम्, अधिरोप्याधिष्ठाप्य, भवान्, कुतः कस्मात्स्थानान्, आगतः समायातः, पुनर्भूवः, कुत्र कस्मिन्
स्थाने, गमिष्यसि भविष्यसि, इत्येवं प्रकारेण, मञ्जुलवचनचातुर्यां मनोहरवचोबैदग्या जिता पराभूता
पिकस्वरमाधुरी कोकिलालापमधुरिमा यया तथाभूता, सुरमञ्जरी, सकौतुकं कुतूहलसहितं यथा स्यात्तथा,
पप्रच्छ पृच्छति स्म ।

इति गिरमिति—स्थविरो वृद्धरूपधरो जीवन्धरः, इति पूर्वोक्तप्रकारान्, गिरं सुरमञ्जरीभारतीम्,
कथञ्चन केनापि प्रकारेण, समवेत्य मिश्रित्य, शनैः शनैर्मन्दं मन्दम्, एवं वचनसाधनकारेण, उवाच जगाद् ।
हे सुरुचिराधरि ! हे शोभनप्रधानच्छन्दे ! हे मानिनि हे मानवति, एष जनः, पृष्ठतः पश्चात्प्रदेशात्, आगतः
सम्प्राप्तः, पुरतोऽग्रे च गमिष्यति भविष्यति ॥१२॥

इति वचनमिति—इति पूर्वोक्तं, वचनं वार्णान्, निशम्य समाकर्ण्य, विशालतरहासेन सुविस्तृत-
हसितेन विशदानि धवलानि वदनानि वक्त्राणि येषां तथाभूतान्, पार्श्ववर्तिजनान् निकटस्थजवान्,
अवलोक्य दृष्ट्वा, द्विजातिवृद्धो विप्रातिस्थविरः, 'भवत्यो यूषम्, मामकीनेन भवतीनेन वार्धक्येव स्वविरत्येन
जनिता समुत्पन्ना वा विपरीतता विपर्यस्तबुद्धिता ताम्, इतीत्यम्, किं केन कारणेन, हसन्ति हसथ', क्रमेण
क्रमशः, भवतीनामपि शुष्माकमपि, एवा विपरीतता, भविष्यति, इत्येवम्, अवादीत् जगाद् ।

पुनः पप्रच्छेति—सा सुरमञ्जरी, स्वया भवता, क्व कुत्र, गन्तव्यं यत्तन्वयम्, इतीत्यम्, मोदेन
हर्षेण, पुनर्भूवः, पप्रच्छ अनुयुक्ते स्म, अयं वृद्धः, यत्र कस्मिन् स्थाने, कन्यापरिप्राप्तिः पतिवराकाशः,
भवेदिति शेषः, तत्र तस्मिन् स्थाने, गन्तव्यम्, इतीत्यम्, अभाषत जगाद् ॥१३॥

वयसा वपुषेति—एष जनः, वयसा दशया, वपुषा च शरीरेण च, वृद्धो वर्णः, अस्ति, मनसा

इदानीं भवतो यत्र वाञ्छावह्नाधिरोहति ।

तत्राशु गन्वतां भद्रं द्विजवर्यं महामते ॥१५॥

इति तस्या मन्दस्मितचन्द्रिकाभेदुरवदनचन्द्रिसुधासारायमाणवचोधारां 'साधु-साधु सुष्ठु-सम्' इति प्रशंसमानः, करेण यष्टिभालम्ब्य कृष्णदुःखाय प्रस्वलन्, तदीयविकचविकचकिलकुसुमकुलसुरमिलहंसतूलशयनाधिरोहाय प्रयतमानः, तत्र हस्तावलम्बनवशेन तन्निवारणपरं चेटीनिकरं निवारयन्त्या सुरमञ्जरी सहर्षमनुमतः, स द्विजवृद्धः क्रमेण सुव्याप ।

वृद्धं तं तरुणीविलासरसिकं वीक्ष्येव भासां पति-

वृद्धः सन्वरमक्षमाधरगुहाकेलीगृहं प्राविशत् ।

वारुण्याः किलसंगमाय रसिकः स्फाराङ्गरागाञ्चितः

कन्दर्पोऽपि शरासनं करतले चक्रे पृथक्कैः सह ॥ १६ ॥

तदनु सकलजनतादृष्टिरोधकरे तिमिरनिकरे विजम्भिते, तमालान्ति सकलतरवः, पिकजालान्ति विहंगमाः, नीलाचलन्ति भूमिधराः, मल्लुकान्ति निखिलवनमृगाः, कालिन्दीमनुकुर्वन्ति निम्नगाः, इति लोकस्य विभ्रमो बभूव ।

चेतसा, न, इति गिरापि वाण्यापि, मेदुरा मिलिता, तथा विवेकयन्तीति यावत्, सा कुमारी सुरमञ्जरी, स्वयम्, अन्यवद्वन्ध भोजनं कृत्वा, पुनर्भूयः, भागत्य समेत्य, सादरं ससम्मानं यथा स्यात्तथा, बभाण जगाद् ॥१४॥

इदानीमिति—इदानीमधुना, भवतः श्रमितः, वाञ्छावह्ना इच्छालता, यत्र यस्मिन् स्थाने, अधिरोहति समधिकृता भवति, हे महामते हे महाप्राज्ञ, द्विजवर्यं विप्रप्रधान, भद्रं साधुं, तत्र तस्मिन् स्थाने, आशु शीघ्रम्, गन्वताम् ग्रन्थताम्, भवनेति शेषः ॥१५॥

इति तस्या इति—तस्याः सुरमञ्जरीः, इति पूर्वोक्तप्रकाराम्, मन्दस्मितं मन्दहसितमेव चन्द्रिका उधोत्सना तथा मेदुरो मिलितो यो वदनचन्द्रो मुखचन्द्रमास्तस्य सुधासारायमाणा पीयूषसारवदाचरन्ती या वचोधारा वार्णासन्ततिस्ताम्, साधु साधु श्रेष्ठं श्रेष्ठम्, सुष्ठुक्तं शोभनं गदितम्, इतीत्यं प्रशंसमानः श्लाघमानः, करेण हस्तेन, यष्टिं लघुङ्किकाम्, आलम्ब्य समाभित्य, कृष्णाद् दुःखात्, उत्थाय समुत्थितो भूत्वा, प्रस्वलन् प्रपतन्, हंसतूलस्य शयनं हंसतूलशयनं, विकचानि प्रस्फुटानि यानि विकचकिलकुसुमकुलानि मृदुलदलपुष्पविशेषनिकुरम्बाणि तैः सुरमिलं सुगन्धि, तदीयं सुरमञ्जरीसम्बन्धि विकचविकचकिलकुसुमकुलसुरमिलं यद् हंसतूलशयनं तस्मिन्निधिरोहस्तस्मै, प्रयतमानः प्रयत्नं कुर्वानः, तत तस्मिन् कार्ये, हस्तावलम्बनवशेन हस्ताग्रयनिगन्धेन, तन्निवारणपरं तत्प्रतिषेधतत्परम्, चेटीनिकरं दार्तासमूहम्, निवारयन्त्या निषेधयन्त्या, सुरमञ्जरी, सहर्षं सप्रसोदम्, अनुमतः प्राप्तानुज्ञः, स पूर्वोक्तः, द्विजवरो विप्रोत्तमः, जीवन्धर इति यावत्, क्रमेण क्रमशः, सुव्याप शिखरे ।

वृद्धं तं तरुणीति—तं पूर्वोक्तम्, वृद्धं स्थविरम्, तरुणीविलासे युवतिसम्भोगे रसिकं सस्नेहम्, वीक्ष्येव समबलोभ्येव, वृद्धः परिणतः, भासां पतिः सूर्यः, वारुण्याः पश्चिमदिग्गजायाः, संगमाय समुपभोगाय, रसिको रसयुक्तः, स्फारेण महताङ्गरागेण विलेपनेनाञ्चितः शोभितः सन्, चरमक्षमाधरस्यास्तावलम्ब्य गुह्येव द्येष्ये केलीगृहं क्रीडाभवनम्, प्राविशत् प्रविशेश, किलेति सम्भावनायाम्, कन्दर्पोऽपि कामोऽपि, पृथक्कैर्बाणैः, सह साकम्, शरासनं धनुः, करतले हस्ततले, चक्रे कृतवान्, धरति स्मेति यावत् ॥१६॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, सकलजनताया निखिलजनसमूहस्य दृष्टिरोधकरे इगवरोधविधायके, तिमिरनिकरे ध्वान्तसमूहे, विजम्भिते वृद्धिक्रते सति, सकलतरवो निखिलवृक्षाः तमालान्ति तापिच्छदवृक्षा इवाचरन्ति, विहंगमाः शकुनयः पिकजालान्ति कोकिलकलापा इवाचरन्ति, भूमिधराः पर्वताः, नीलाचलान्ति अजगद्विषय इवाचरन्ति, निखिलवनमृगा अखिलविपिनजन्तवः, मल्लुकान्ति मृगा इवाचरन्ति, निम्नगाः सरितः, कालिन्दी यमुनाम्, अनुकुर्वन्ति विडम्बयन्ति, इतीत्यम्, लोकस्य जनस्य, विभ्रमः सम्बन्धः, बभूव ।

ततः पूर्वाचलप्रान्ते बभौ कुमुदबान्धवः ।

ध्वान्तसिन्धुरसंज्ञोभसृगेन्द्रः कुन्दनिर्मलः ॥ १७ ॥

ततो वृद्धः सोऽयं भुवनमहितां गानपदवी-

मतानीत्सानन्दं मधुरसनिष्यन्दभरिताम् ।

खगेशः कन्यायाः परिणयकलाकालकलितां

निशम्यायं जीवन्धर इति शशङ्के सुनयना ॥ १८ ॥

तदनु सा सुरमञ्जरी सहर्षमुत्थाय, अकूजत्काञ्चीकलापमगुञ्जन्मञ्जीरमचलितकरबलयं सखीजनान्पुरोधाय मन्दं मन्दं तदीयशयनोपकण्ठमासाद्य, प्रवयसः पुरतो वयस्याजनं विधाय, स्वयमपि पश्चाद्भागमलङ्कुर्वन्ती, मालतीलतानां पृष्ठतो रत्नवल्लीव विराजमाना, चकोरनयना भुवनमोहनं गानं शुश्राव ।

तावत्समाप्य चतुरः कलगानलीलां

द्राक्सामगीतमुदयुक्तं स मञ्जु गातुम् ।

श्रुत्वा कुरङ्गनयनाः कुतुकेन पूर्वं

गीतं पठेति परितः परिवव्रुरेनम् ॥ १९ ॥

कुमारीं मम तोषाय भवत्यः कल्पयन्ति चेत् ।

गायते मधुरं गानमिति वाचमुवाच सः ॥ २० ॥

ततः पूर्वाचलप्रान्त इति—ततस्तदनन्तरम्, पूर्वाचलप्रान्ते पूर्वगिरिसमीपे, ध्वान्तं तिमिरमेव सिन्धुरो गजस्तस्य संज्ञोभाय शशाङ्क मृगेन्द्रः सिंहः, कुन्दनिर्मलो माध्यकुसुमावदातः, कुमुदबान्धवो रजनीकरः, बभौ शुरुभे ॥ १७ ॥

ततो वृद्ध इति—ततस्तदनन्तरम्, सोऽयं पूर्वोक्तः, वृद्धः स्थविरः, खगानामीट् खगोट् तस्य खगेशो विद्याधरेन्द्रस्य गरुडवेगस्य, कन्यायाः पतिवराया गन्धर्वदत्ताया इति यावत्, परिणयकलाया विवाहोत्सवस्य काले समये कलितां कृताम्, भुवनमहितां लोकप्रशंसिताम्, मधुरसस्य निष्यन्देन द्रवेण भरितां पूर्णाम्, गानपदवीं संगीतपद्धतिम्, सानन्दं सप्रमोदं यथा स्वात्तथा, अतानीत् विस्तारयामास, तां गानपदवीम् निशम्य समाकर्ण्य, अयमेव वृद्धः, जीवन्धरो गन्धोक्तसूनुः, अस्तीति, सुनयना सुदृष्टिः सुरमञ्जरी, शशङ्के शङ्कितवती । शिखरिणाच्छुन्दः ॥ १८ ॥

तदनु सा सुरमञ्जरीति—तदनु तदनन्तरम्, चकोरनयना जीवन्धरलोचना, सा सुरमञ्जरी, सहर्षं सानन्दं यथा स्वात्तथा, उत्थाय समुत्थिता भूत्वा, अकूजन् शब्दमकुर्वाणः काञ्चीकलापो मेखलादाम यस्मिन् कर्मणि तत्, अगुञ्जत् शिञ्जानमकुर्वत् मञ्जोरं यस्मिन् कर्मणि तत्, अचलितः सुस्थिरः करबलयो हस्तकटको यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्वात्तथा, सखीजनान् वयस्याजनान्, पुरोधायामेकृत्वा, मन्दं मन्दं यथा स्वात्तथा, तदीयशयनोपकण्ठं वृद्धशय्यासमीपम्, आसाद्य प्राप्य, प्रवयसो वृद्धस्य, पुरतः पुरस्तात्, वयस्या-जनं सखांसमूहम्, विधाय कृत्वा, स्वयमपि स्वतोऽपि, पश्चाद्भागं पृष्ठप्रदेशम्, अलङ्कुर्वन्ती शोभयन्ती, मालतीलतानां मल्लीबल्लीनाम्, पृष्ठतः परत्वात्, रत्नवल्लीव मणिबल्लीव, विराजमाना शोभमाना, सती, भुवनमोहनं जगन्मोहनकारणम्, गानं संगीतम्, शुश्राव शृणोति स्म ।

तावत्समाप्येति—तावत् यावत्सुरमञ्जरीतच्छय्यासमीपमाजगाम तावत्, चतुरो विदग्धः, स वृद्धः, कलगानकलां मधुरसङ्गीतवैदग्धीम्, समाप्य समाप्तं कृत्वा, द्राम् कटिति, मञ्जु मनोहरम्, सामगीतं सामरूपगानम्, गातुम्, उदयुक्त उद्यतो बभूव, कुरङ्गनयना खगलोचनाः, श्रुत्वा निशम्य, पूर्वं प्राग्गीतम्, पठ निगद, इति ब्रुवाणा इति शेषः, एनम् जीवन्धरम्, कुतुकेन कुतूहलेन, परिवव्रुः परितो वृण्वन्ति स्म । बसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १९ ॥

कुमारीमिति—भवत्यो यूयम्, चेद्यदि, मम वृद्धस्य, सन्तोषाय तोषाय, कुमारीं काञ्चित्पतिवराय,

१ विद्याधरस्य । २ तदीयशयनसदनोपकण्ठं च० ।

तदनन्तरं तद्वचनं निशम्य हसन्तीषु सकलासु वामनयनासु यथायथं निवृत्त्य निद्रामुद्रां दधानासु, सा सुरमञ्जरी जीबन्धरस्मरणजनितसन्त्रापेनाक्रान्ततनुलता क्रमेण पल्लवशयनमधिरिशये ।

तदनु पूर्वाणि पूर्वधराधरे विलसति प्रचुरारुणमण्डले ।

द्विजवरस्य समीपमुपागता मधुरवागवदत्सुरमञ्जरी ॥२१॥

शास्त्रेषु केषु भवतः कुशलत्वमार्यं

सङ्गीतराश्ववदमन्दगुणान्बुरारो ।

गाने मनोज्ञमधुरे भवतः समानो

लोकत्रये न हि विना खलु जीवकेन ॥२२॥

इति तस्या अनुयोगं द्विजवृद्धोऽप्येवमुत्तरयामास—

प्रज्ञासिर्मम सर्वशास्त्रनिकषप्रोङ्गीढधाराधरो

दृष्यद्वादिमदाङ्कुरं न सहते नैर्मल्यनर्माल्यः ।

किञ्चास्माभिरदृष्टपूर्वमिह यच्छास्त्रं तदेतज्जग-

त्याकाशाम्बुजतुल्यमब्जवदने विम्बानुविम्बाधरि ॥ २३ ॥

कश्यन्ति समर्थयन्ति, तर्हि, मधुरं मनोहरम्, गानं गातम्, गायते निगद्यते, इत्येवम्, वाचं वाणीम्, स वृद्धः, उवाच जगाद् ॥ २० ॥

तदनन्तरमिति—तदनन्तरं तदनु, तद्वचनं तद्वृद्धवाक्यम्, निशम्य श्रुत्वा, हसन्तीषु हासं कुर्वाणासु सकलासु निखिलासु, वामनयनासु सुन्दरलोचनासु, यथायथं यथाक्रमम्, निवृत्त्य प्रत्यावृत्त्य, निद्रामुद्रां स्वापाकृतिम्, दधानासु घृतवर्तीषु, सतीषु, सा पूर्वोक्ता, सुरमञ्जरी, जीबन्धरस्य सात्यन्धरेः स्मरणेन निध्यानेन जनितः समुत्पन्नो यः सन्त्रापः खेदस्तेन, आक्रान्ता प्यासा तनुलताशरीरवल्ली यस्यास्तथाभूता सती, क्रमेण क्रमशः पल्लवशयनं किसलयशय्याम्, अधिरिशये शयनञ्जकार ।

तदनु पूर्वाणि—तदनु तदनन्तरम्, प्रचुरमभ्यन्तमरुणं रक्तं मण्डलं विद्मं यस्य तस्मिन्, पूर्वाणि सूर्ये, पूर्वधराधरे उदयशैले, विलसति दीप्यमाने सति, द्विजवरस्य विप्रोत्तमस्य, समीपमभ्यर्णम्, उपगता प्राप्ता, मधुरवाग् मिष्टभाषिणी, सुरमञ्जरी, अवद्त् जगाद् ॥ २१ ॥

शास्त्रेषु केष्विति—हे आर्य हे पूज्य ! अमन्दानां श्रेष्ठानां गुणानां दयादाखिण्यादीनाममुराशिः सागरस्तस्मिन्बुद्धौ हे अमन्दगुणाम्बुरारो ! संगीतशास्त्रवद् गन्धर्वागम इव, भवतस्तव, केषु किन्नामधेयेषु, शास्त्रेषु सिद्धान्तेषु, कुशलः नैपुण्यम्, अस्तीति शेषः । मनोज्ञमधुरेऽतिप्रिये, गाने सङ्गीते, विषयेऽर्थे ससमां, खलु निश्चयेन, जीवकेन जीबन्धरेण विना, भवतस्तव, समानस्तुल्यः, लोकत्रये जगत्त्रये, नहि न वै विद्यते इति शेषः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २२ ॥

इतीत्थम्—तस्याः सुरमञ्जरीः, अनुयोगं प्ररनम्, द्विजवृद्धोऽपि ब्राह्मणस्थविरोऽपि, एवं वक्ष्यमाण-प्रकारेण, उत्तरयामास समादधे ।

प्रज्ञासिरिति—हे अब्जवदने हे कमलमुनि ! हे विम्बानुविम्बाधरि विम्बफलतुलितरदनच्छन्दे ! सर्वशास्त्राप्येव निखिलागमा एव निकषाः शाखास्तेषु प्रोक्ताः प्रासकषणा वा धारास्तीष्णाप्रभागास्तासां धरो धारकः, नैर्मल्यस्य स्वच्छताया नर्माल्यः केलिभवनम्, मम वृद्धस्य, प्रज्ञासिर्बुद्धिकृपाणः दृष्यद्वादिना-महङ्कारिवादिनाम् मदाङ्कुरं गर्वप्ररोहम्, न सहते न तितिष्ठति, सद्य एव प्रवादिनां गर्वमपहरतीति यावत् । किञ्च अन्वयः, इह लोके, यच्छास्त्रं यः सिद्धान्तः, अस्माभिः, पूर्वं न दृष्टमित्यदृष्टपूर्वम् अनवलोकितपूर्वम्, भवेदिति शेषः, तदेतज्जगत्त्रयम्, जगति भुवने, आकाशाम्बुजतुल्यं गगनारविन्दसदृशम्, अस्तीति शेषः । अखिलागमेषु मम प्राचीण्यमस्तीति भावः ॥ २३ ॥

इति तद्वाणी निशम्य कौतुककोरकितान्तरङ्गा सा सुरमञ्जरी, 'निखिलन्यनोत्पलानन्द-
सन्दायकमुखचन्द्रो जीवन्धरः पूर्वं धैर्येण सह मदीयमानसमपहृत्य निर्गतः कापि न ज्ञायते,
तत्प्राप्तिर्मम कथं भविष्यति' इति पृच्छाञ्जके ।

इति वाचमसौ श्रुत्वा क्षणं तूष्णीमवस्थितः ।

द्विजातिवृद्धो मधुरमुवाच वदतां वरः ॥२४॥

अयि पयोजनयने, बाह्योद्यानविराजमानस्य कामदेवस्य पूजया प्रसन्नस्य कृपाकटाक्षैः साक्षा-
त्कृतो जीवन्धरस्तव मनोरथलतामङ्कुरयिष्यति ।

विचिकित्सा विशालाक्षि नात्र कार्या निरङ्कुशा ।

कामकोष्ठस्य गमने त्वरैव तनुमध्यमे ॥२५॥

तदनु हृदि विदित्वा कामितार्थं करस्थं

कमलविमलनेत्री संगता सा सर्लाभिः ।

सपदि मधुरशिखन्मञ्जुमञ्जीरपादा

मणिमयमधिरूढा याप्ययानं प्रतस्थे ॥२६॥

ततश्च चकितसारङ्गविलोचना सा सुरमञ्जरी द्विजवृद्धं पुरोधाय कामालयमेत्य वामालकाभि-
रालीभिः समानीतसुरभिकुसुमादिभिस्त्यूजां निर्वर्तयामास ।

इति तद्वाणीमिति—इति पूर्वोक्तप्रकाराम्, तद्वाणीं वृद्धगिरम्, निशम्य श्रुत्वा, कौतुकेन स्वेप्सित-
पृच्छाजन्यकुनूहलेन कोरकिनं कुड्मकितं स्वाप्तसन्तरङ्गं मनो यस्यास्तथाभूता, सा सुरमञ्जरी, निखिलानां
सकलजनानां मननोत्पलेभ्यो नेत्रकुण्डलेभ्य आनन्दसन्दायको हर्षोत्पादको मुखचन्द्रो वदनचन्द्रो यस्य तथा-
भूतः, जीवन्धरो गन्धोक्तसुतः, पूर्वं द्राक्, धैर्येण धीरत्वेन, सह साकम्, मदीयमानसं मन्त्रियम्, अपहृत्य
कोरयित्वा, कापि कुत्रापि, निर्गतः प्रयातः, इति न ज्ञायते बुध्यते, तत्प्राप्तिस्तदुपलब्धिः, मम, कथं केन
प्रकारेण, भविष्यति, ह्येवम्, पृच्छाञ्जके पृच्छति स्म ।

इति वाचमिति—इति पूर्वोक्तम्, वाचं वाणीम्, श्रुत्वा निशम्य, क्षणमल्पकालपर्यन्तम् तूष्णीम-
वस्थितो निःशब्दं विद्यमानः, वदतां वक्तव्याम्, वरः श्रेष्ठः, द्विजातिवृद्धो ब्राह्मणातिस्थविरः, भर्तृ, मधुरं
मनोहरं यथा स्यात्तथा, उवाच जगाद् ॥ २४ ॥

अयि पयोजनयने इति—हे पयोजनयने हे कमललोचने, बाह्योद्यानविराजमानस्य बाह्योपवनवि-
शोभमानस्य, पूजया सपयया, प्रसन्नस्य प्रसन्नचेतसः, कामदेवस्य मदनस्य, कृपाकटाक्षैर्दयापात्रैः, साक्षात्कृतः
प्रत्यक्षं निरीक्षितः, जीवन्धरो गन्धोक्तसूनुः, तव भवत्याः, मनोरथलतामोप्सितवह्नरीम्, अङ्कुरयिष्यति
समुत्पादयिष्यति ॥

विचिकित्सेति—हे विशालाक्षि हे दीर्घलोचने ! अत्र कार्यं, निरङ्कुशा स्वच्छन्द्या, विचिकित्सा
संशयः, न कार्या न विधातव्या, हे तनुमध्यमे हे कृशावलगने, कामकोष्ठस्य मदनान्गारस्य, गमनेऽभियाने,
त्वरैव शीघ्रतैव सार्थीयसी विद्यत इति शेषः ॥ २५ ॥

तदनु हृदीति—तदनु तदनन्तरम्, कमलविमलनेत्री नारजनिर्मलनयना, सा सुरमञ्जरी, हृदि स्वकीय-
चेतसि, कामितार्थमभिलषितपदार्थम्, करस्थं हस्तस्थितम्, विदित्वा ज्ञात्वा, सर्लाभिः सहचरीभिः, संगता
संयुता, मधुरं मनोहरं यथा स्वात्तया शिञ्जति शब्दं कुर्वाणानि मञ्जीरानि तुलाकोटबो वयोस्तथाभूती प्रादी
चरणी यस्याः सा, मणिमयं रत्नमयम्, याप्ययानं शिविकाम्, अधिकवाचिहिता, सर्ता प्रतस्थे प्रवच्य ।
मालिनीचन्द्रः ॥ २६ ॥

ततश्चेति—ततश्च तत्परवाच्य, चकितसारङ्गस्य भीतकुण्डलस्य विलोचने नयने यस्यास्तथाभूता ।
सा पूर्वोक्ता, सुरमञ्जरी, द्विजवृद्धं विप्रप्रवयसम्, पुरोधायाप्रेक्ष्या, कामालयं मदनचन्द्रियं, पृथ्य प्राप्य,
वामा मनोहरा अलकाञ्चूर्णकुन्तला वासां तामिः, आलीभिः सर्लाभिः, समानीता आलम्बिता ये सुरभिकुसुमा-
दयः सुगन्धिपुष्पप्रभृतयस्तैः, त्यूजां कामार्थम्, निर्वर्तयामास चकार ।

रहसि कुसुमवाणं प्रार्थयामास तन्वी

मुकुलितकरपद्मा त्वं तथा कल्पयेति ।

मलयजरसलिप्ते मौक्तिकस्फारहारे

मदुरसि कुचभागे जीवकोऽसौ यथा स्यात् ॥२७॥

इति प्रार्थनामनुसरन्ती क्वचिदन्तर्हितस्य बुद्धिषेणस्य 'लब्धो वरः' इति वाणीमेणाक्षी कामदेवस्य कृपासाएविलसितवचोधारां मत्वा, प्रमोदमेदुरमानसा, किञ्चित्कन्धरां विनिवृत्य, पुरतो विराजमानम्, बहिरागतमिव साक्षात्कामदेवम्, जङ्गममिव कनकगिरिशृङ्गम्, सञ्चरन्तमिव नयनानन्दम्, साङ्गमिव शृङ्गाररसम्, साकारमिवाद्भुतरसप्रकारम्, सरूपधेयमिव निजभागधेयम्, लक्ष्मीविश्रान्त्यर्थमाकलितहैमशिलातलायमानललाटफलकम्, विशालविबुद्धिरोधाय बद्धसेतुवदायतनासावंशम्, श्रुताङ्गालीलाडोलायमानमणिकुण्डलमण्डितश्रवणयुगलं लक्ष्मीविहारधारागृहशङ्कावदान्यमुक्ताहारकान्तिस्वच्छजलशोभितवक्षःस्थलं रम्भातरुसम्भावनासम्पादकसुवृत्तोरुयुगलं कोकनदमदहरपदपङ्कवं कुरुवीरं विलोकयामास ।

तन्वां रोमाञ्चकम्पौ नयनकलयोः संमदाश्रुप्रवासं

वक्रेन्दौ मन्दहासं घनजघनतटे धार्मतीयप्रचारम् ।

चित्ते ह्यीभीतिमोदाद्भुतरसमयतां मारसंतापमङ्गे

सेयं सारङ्गनेत्री कुरुकलभमिमं वीक्ष्य तूर्णं बभार ॥२८॥

रहसंति—रहसि विजने, तन्वी कृपाङ्गी, सा सुरमञ्जरी, मुकुलितकरपद्मा कुम्भलितहस्तारविन्द्या सती कुसुमवाणं मदनम्, त्वं मदनः, तथा तेन प्रकारेण, कल्पव कुम्भ, तथा येन प्रकारेण, असौ प्रसिद्धः, जीवको जीवन्धरः, मलयजरसलिप्ते चन्दनलिप्ते, मौक्तिकस्फारहारे मुक्तामयविशालहारे, मदुरसि मदीयवचसि, कुचभागे स्तनप्रदेशे, स्यान्नवेत्, इति, प्रार्थयामास यथाचे । मालिनीच्छन्दः ॥२७॥

इति प्रार्थनामिति—इति पूर्वोक्तप्रकारम्, प्रार्थनां याञ्चाम्, अनुसरन्तीमनुगच्छन्तीम्, स्वचित्-
क्वापि, अन्तर्हितस्य तिरोहितस्य, बुद्धिषेणस्य तन्नामिन्नरय, वरो जीवन्धरः, लब्धः प्राप्तः, इत्येवम्, वाणीं भारतीम्, कामदेवस्य कन्दर्पस्य, कृपासारेण दयासारेण विलसिता शोभिता वा वचोधारा वचनपङ्क्तिस्तान्, मत्वा ज्ञात्वा, प्रमोदेन प्रहर्षेण मेदुरं व्यासं मानसं चित्तं बन्धाः सा, एणाद्यां मृगलोचना, सुरमञ्जरी, कन्धरां प्रीयाम्, किञ्चिन्मनाक्, विनिवृत्य वकीकृत्य, पुरतोऽप्ये, विराजमानं शोभमानम्, बहिरागतं बहिः प्राप्तम्, साक्षात् स्वयम्, कामदेवमिव प्रद्युम्नमिव, जङ्गमं गतियुक्तम्, कनकगिरिशृङ्गमिव सुमेरुशिखरमिव, सञ्चरन्तं प्रचलन्तम्, नयनानन्दमिव चक्षुःप्रमोदमिव, साङ्गं सशरीरम्, शृङ्गाररसमिव प्रथमरसमिव, साकारं सविग्रहम्, अद्भुतरसप्रकारमिव विस्मयरससंस्थानमिव, सरूपधेयं रूपसहितम्, निजभागधेयमिव स्वकीय-
भाग्यमिव, लक्ष्मीविश्रान्त्यर्थं कमलाविभ्रमाय, आकलितं धृतं हैमशिलातलायमानं सुवर्णशिलासदृशं ललाटफलकं निदिलतटं येन तम्, विशाला प्रभृता वा विबुद्धिस्तस्या रोधाय निवारणाय, बद्धो रचितो पः सेतुः पुलिनं तद्वत्, आपतो दीर्घं नासावंशो यस्य तम्, श्रुताङ्गवाः सरस्वत्याः लीलाडोलायमानाभ्यां श्रीडाम्बोलिकावदाचरद्भ्यां मणिकुण्डलाभ्यां रत्नमयकर्णालङ्काराभ्यां मण्डितं शोभितं श्रवणयुगलं कर्णयुगं यस्य तम्, लक्ष्म्याः भिया विहारधारागृहस्य श्रीडाधारामन्दिरस्य शङ्कायां संदेहे वदान्य उदारो यो मुक्ताहारो मौक्तिकवह्निस्तस्य कान्तिर्दीप्तिरेव स्वच्छं निर्मलं यज्जलं सलिलं तेन शोभितं समुद्रासितं वक्षःस्थलमुरःस्थलं यस्य तम्, रम्भातरुसम्भावनायाः कदलोपाद्पोमेवायाः सम्पादकं विधायकं सुवृत्तोरुयुगलं वर्तुलस्थूल-
समिधयुगं यस्य तम्, कोकनदस्य रक्तकमलस्य मद्दहरी गर्वापहारकी पदपङ्कवी चरणकिसलयौ यस्य तम्, कुरुवीरं जीवन्धरम्, विलोकयामास अत्राक्षी ।

तन्वां रोमाञ्चकम्पाविति—सारङ्गस्येव नेत्रे बन्धास्तथाभूता मृगलोचना, इयं सा सुरमञ्जरी,

तदनु पार्श्वतो वृद्धमसमीक्ष्य निरर्गलश्रीलतरलनयनां नमितवदनां जीवन्धरस्तत्क्षणमालिङ्ग्य,
कपोले परिचुम्ब्य, निजाङ्गमारोप्य, चाटुवचनपरिपाटीभिर्भूर्णवासादिकथाभिश्च प्रीतेः परां काष्ठां
प्रापयामास ।

विकचकुसुमतल्पे वृद्धरूपः शयानः

कुरु पद्युगलीसंवाहमित्यत्रवीत्ताम् ।

हृदि विलसितरागां तां तथा कुर्वतीं द्राक्

सहचरकुलमेतं वीक्ष्य तुष्टाव हृष्टम् ॥ २६ ॥

ततश्चतुरन्तयानमारुह्य सखीभिः सह निजमन्दिरान्तरं प्रविष्टायां सुरमञ्जर्यां वयस्याजनमुख-
विदितवृत्तान्तौ मातापितरौ सुमतिकुबेरदत्तनामधेयौ तत्क्षणकन्दलितानन्दमन्थरौ विवाहमङ्गलं
विस्तारयितुमारभेताम् ।

ततः कुबेरदत्तेन मुहूर्ते शुभसंगते ।

विभ्राणितां वरश्रेणीं करे जग्राह कौरवः ॥३०॥

इमं पूर्वोक्तम्, कुरुकुलमं जीवन्धरम्, वीक्ष्य विलोक्य, तूर्णं चिप्रम्, तन्वां शरीरे रोमाञ्चश्च कम्पक्षेति
रोमाञ्चकम्पौ पुलकवेपथू, मचनकमलयोर्नैत्रारविन्दयोः, संमद्राभुप्रवाहं हर्षाभुप्रम, वक्त्रेन्द्रीं मुखचन्द्रमसि,
मन्दहासं मनागहसितम्, घनजघनतटे स्थूलनितम्बप्रान्ते, चार्मतीयप्रचारं स्वेदजलसंचारम्, चित्ते मनसि,
हीर्लज्जा भीतिर्भयं मोदो हर्षः अद्भुतं विस्मयः, एत एव रसास्तन्मयतां तद्रूपताम्, अङ्गे देहे, मारसन्तापं
मदनदाहम्, च, बभार दधार । स्रग्धराच्छन्दः ॥२८॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, पार्श्वतः समीपे, वृद्धं द्विजस्थविरम्, असमीक्ष्यानवलोक्य, निरर्गलेन
निष्प्रतिबन्धेन झोल्लेन लज्जया तरले चपले नयने यस्यास्ताम्, ब्राह्मीलादिशब्दबोधैश्चङ्गं प्रयुज्यन्ते ।
तथाहि 'गण्डुषगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाभट्टारभसवर्तकगर्दशृङ्गाः । व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठ-
बाणकरकाश्च समावयाश्च' । इति स्त्रीपुंलिङ्ग कथने रभसः । नमितवदनां नम्रवक्त्राम्, तां सुरमञ्जरीम्,
जीवन्धरः, तत्क्षणं तत्कालम्, आलिङ्ग्य समाशिल्य, कपोले गण्डे, परिचुम्ब्य परितस्चुम्बनं विधाव, निजाङ्गं
स्वकीयोत्सङ्गम्, आरोप्याधिष्ठाप्य, चाटुवचनपरिपाटीभिः प्रिचवाक्परम्परामिः, भूर्णवासादिकथाभिश्च
चतुर्थलम्बवर्णिनचूर्णामोदादिवर्चाभिश्च, प्रीतेः प्रेम्णः, परामन्तिताम्, काष्ठामवधिम्, प्रापयामास
लम्भयामास ।

विकचकुसुमतल्प इति—विकचकुसुमानां प्रस्फुटितपुष्पाणां तल्पे शयने, शयानः शयनं कुर्वाणः,
वृद्धरूपः स्थविरवेषः, जीवन्धरः, पद्युगलीसंवाहं चरणयुगसंमर्दनम्, कुरु विधेहि, इति, तां सुरमञ्जरीम्,
अत्रवीत् जग्राह । अथ च, हृदि चेतसि, विलसितरागां प्रकटितप्रीतिसि, तथा तादृशाम्, द्राक् सहचरम्,
कुर्वतीं विदधतीम्, तां सुरमञ्जरीम्, वीक्ष्य विलोक्य, सहचरकुलं मित्रसमूहः, हृष्टं प्रहर्षोपेतं सन्, एतं
स्वामिनम्, तुष्टाव स्तौति स्म । मालिनीच्छन्दः ॥२९॥

ततश्चतुरन्तयानमिति—ततस्तदनन्तरम्, सुरमञ्जर्याम्, चतुरन्तयानं शिथिकावाहनम्, आरुह्य
समाधिष्ठाय, सखीभिरालीभिः, सह सार्धम्, निजमन्दिरान्तरं स्वकीयभवनाभ्यन्तरम्, प्रविष्टायां कृतप्रवेशायां
संस्थाम्, वयस्याजनमुक्तादालीजनवदनाद्विदितो ज्ञातो वृत्तान्तः समाचारो वाग्यां तौ सुमतिकुबेरदत्तनाम-
धेयौ, मातापितरौ, 'आनङ्गुतो द्रन्दे' इति पूर्वपदस्यानङ्, तत्क्षणकन्दलितानन्दमन्थरौ तत्कालावृत्तप्रसोद-
भारौ, सन्तौ, विवाहमङ्गलं परिणयोत्सवम्, विस्तारयितुं प्रपञ्चयितुम्, आरसेताम् प्रकृतं चक्षुः ।

ततः कुबेरदत्तेनेति—ततस्तदनन्तरम्, कौरवो जीवन्धरः, शुभसंगते कस्याजप्रदे, मुहूर्ते समये,
कुबेरदत्तेन पृतन्नाम्ना वैरवपतिना, विभ्राणितां प्रदत्ताम्, वरश्रेणीं श्रेष्ठनितम्बाम्, तां सुरमञ्जरीमिति
यावत्, करे पाणौ, जग्राह स्वीकृतवान्, परिणिनायेति यावत् ॥३०॥

बाल्यां शम्बरशशुराक्षपद्वीशालां रसाम्भोनिचे-
 वेलां श्लाघ्यतमोल्लसद्गुणमणीशीलां मरालोगतिम् ।
 नीलाम्भोरुहलोचनां शशिलसत्फालां सुमुक्तावली-
 मालां तां रमयन्नयं स्मितसुधालीलापदं प्राप सः ॥३१॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 सुरमञ्जरीलम्भो नाम नवमो लम्भः ।

बालामिति—पदभ्यां मार्गे विद्यमाना शाला भवनं पद्वीशाला, शम्बरशशुराक्षस्य कामशास्त्रस्य पद्वीशाला ताम्, रस एवाम्भोनिधिस्तस्य स्नेहसागरस्य, वेलां तीरभूमिम्, श्लाघ्यतममतिशयेन प्रशंसनीय-
 मुल्लसद्गुणमणीशालं श्रेष्ठगुणमयनिसर्गो यस्यास्ताम्, मरालीगतिं हंसगमनाम्, नीलाम्भोरुहलोचनां नीलोत्पलनयनाम्, शशीव चन्द्र इव लसद्गुणमयानः फालो भालो यस्यास्ताम्, सुन्दु मुक्तावलीमाला यस्यास्ताम्, तां पूर्वोक्ताम्, बालां सुरमञ्जरीम्, रमयन् क्रीडयन्, उपभुञ्जान इति यावत्, सोऽयं जीवन्धरः, स्मितसुधाया मन्दहसितपीयूषस्य लीलापदं क्रीडास्थानम्, प्राप लेभे ॥३१॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 सुरमञ्जरीलम्भो नाम नवमो लम्भः ।

दशमो लम्भः

ततः कुरुकुमारः सुरमञ्जरीवदनात्कथञ्चिदुदञ्चितानुमतिः, तत्सदनाभिर्गत्य सकलसहचर-
निकरपरिमेदुरपार्श्वभागः स्वकीयनिकाय्यमासाद्य, पित्रोर्नेत्राणि पीयूषाञ्जनैरिव रञ्जयामास ।

नतं पादाम्भोजे नयनसुभगं वीक्ष्य तनुजं

परिष्वज्य प्रेम्णा शिरसि पुनराप्राय च मुहुः ।

दशा पायं पायं तनयवदनाम्भोरुहसुधां

श्रवोभ्यां वाङ्माध्वीं सुखममितमातेनतुरिमौ ॥ १ ॥

वाचामभूमिं मुदमाससाद् गन्धर्वदत्ता तमिमं समीक्ष्य ।

उपागतं गेहमुदारसत्त्वमुवाच चैवं कमलायताक्षी ॥ २ ॥

आर्यपुत्र, सा खलु गुणमाला भवदीयविरहाशुशुक्ष्णिकृशिततनुलता, क्षणे क्षणे ताम्यति
मुह्यति मूर्च्छति च; अतस्तामम्भोरुहाक्षीं प्रथमतः सम्भाव्यात्रागन्तुमर्हसीति ।

विवेश गुणमालायास्ततो गेहं कुरुद्वहः ।

एकान्ते तां विलोक्यायमालिलिङ्गं च संगतः ॥ ३ ॥

आर्यपुत्र मन्निमित्तं खल्वेतावद्दुःखमनुभूतवानस्यतो मन्दभाग्यां मां मा संश्लेशेति सविषादमुक्ते

तत इति—ततस्तदनन्तरम्, कुरुकुमारो जीवन्धरः, सुरमञ्जरीवदनान्नबोधावकत्रात्, कथञ्चित्के-
नापि प्रकारेण, उदञ्चिता प्राप्तानुमतिराज्ञा येन स तथाभूतः सन्, तस्याः सुरमञ्जरीः सदनाञ्जवनात्,
निर्गत्य निःसृत्य, सकलसहचरनिकरेण निखिलमिन्नमण्डलेन परिमेदुरो मिलितः पार्श्वभागः समीपप्रदेशो
यस्य तथाभूतः सन्, स्वकीयनिकाय्यं निजनिकेतनम्, आसाद्य प्राप्य, पित्रोर्मातापित्रोः नेत्राणि नयनानि,
पीयूषाञ्जनैरिव सुधाञ्जनैरिव, रञ्जयामास रञ्जयति स्म रागयुक्तानि चकारेति भावः ।

नतं पादाम्भोजं इति—अथञ्च इत्यन्वेषीतौ मातापितरौ, पादाम्भोजे चरणकमले, नतं नम्रम्,
नयनसुभगं नेत्रप्रियम्, तनुजं पुत्रम्, वीक्ष्य समवलोक्य, प्रेम्णा प्रीत्या, परिष्वज्य समालिङ्ग्य, पुनरनन्तरम्,
मुहुर्मुहोभूयः, शिरसि मूर्च्छि, अत्रापि च क्षाणविक्रियाकृत्य च, तनयवदनाम्भोरुहसुधां पुत्रसुखकमलपीयूषम्,
दशा दृष्ट्या, वाङ्माध्वीं वचनमधु, श्रवोभ्यां अवगमयाम्, पायं पायं पीत्वा पीत्वा, अमितमपरिमितम्,
सुखं शर्म, आतेनगुर्विस्तारकादासतुः । शिकरिणीचन्द्रः ॥ १ ॥

वाचामभूमिमिति—कमले इवापते अक्षिणी यस्याः सा, गन्धर्वदत्ता स्वधरेन्द्रपुत्री, गेहं गृहम्,
उपागतं प्राप्तम्, उदारसत्त्वमुत्कृष्टवल्गुवतम्, तमिमं प्रसिद्धम्, जीवन्धरम्, समीप्य दृष्ट्वा, क्षणां वचनानाम्,
अभूमिमपात्रम्, मुदमाससाद् प्राप, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, उवाच च जगाद् च ॥ २ ॥

आर्यपुत्रेति—खलु निरक्षयेन, सा प्रसिद्धा, गुणमाला अथर्वकल्या, भवदीयविरहाशुशुक्ष्णिना
स्वद्विरहानलेन कृशिता क्षाणा तनुलता शरीरवस्त्रा यस्यास्तथाभूता सती, क्षणे क्षणे प्रतिसमयम्, ताम्यति
दुःखीभवति, मुह्यति मोहं करोति, मूर्च्छति च मूर्च्छां प्राप्नोति च । अतः कारणत्, तां प्रसिद्धां, अम्भो-
रुहाक्षीं कमललोचनाम्, प्रथमतः पूर्वम्, सम्भाव्य तन्तोष्य, अत्रेह, आगन्तुम् अर्हसीति बोधोऽसीति ।

विवेशेति—ततस्तदनन्तरम्, कुरुद्वहः सन्धरसुतः, गुणमालाया द्वितीयपत्न्याः, गेहं भवनम्,
विवेश प्रविशति स्म, एकान्ते रहति, तां गुणमालाम्, विलोक्य दृष्ट्वा, अयं संगतः संप्राप्तः सन्, आकिल्बिङ्ग
च समारलेषणं चकार च ॥ ३ ॥

आर्यपुत्र मन्निमित्तमिति—हे आर्यपुत्र हे हृदयवल्लभ, मन्निमित्तं मन्कारणम्, खलु निरक्षयेन,
एतावत् इत्यपरिमाणम्, दुःखमशर्म, अनुभूतवानसि समनुभवविध, अतोऽस्माकारणात्, मन्भाव्यामव्यव-

जीवन्धरः, तरुणि तरुणारुणकिरणविकसदम्बुजवदने भवदीयपूर्वकृतसुकृतप्रभावेनैवैतादृशः संवृत्तो-
ऽन्यथा पुनर्वहृतरदुःखमनुभवेयमिति तां समाश्रास्य, क्रमेण गन्धर्वदत्तानिलयं निजालयं चागत्य, तत्र
मन्त्रविदामप्रणीर्गन्धोक्टेन साकं मन्त्रयित्वा, वयस्यबलयविलसितपार्श्वभागो मनोजवगन्धर्वबन्ध-
नेन स्वन्दनेन कामनीयकसीमाकोशं विदेहदेशामशिभ्रियत् ।

धरणीतिलकाख्यया प्रतीतां नगरीं तत्र जगाम कौरवः ।

अधितिष्ठति यां स्वमातुलः स पतिगोविन्दमहीपचन्द्रमाः ॥ ४ ॥

तावद्विदितोदन्तेन गोविन्दमहीकान्तेन प्रशासितपुरुषपरिष्कृतासु विकीर्णविमलकुसुम-
कुलसौगन्ध्यसमाहृतपुष्पन्धयभङ्गारमेदुरविधिविधवाद्यरबमुखरासु दिदृक्षापरवशापौरजनसंमर्दनविवा-
रणपरराजचरकरचपलकनकवेत्रलताकान्तिमालातपशीलासु हर्म्याग्निबद्धपताकापटवितानछत्र-
चामरादिभिर्निवारितदिनकरकरजालासु प्रतोळीषु संक्रीडद्भिः शतान्नैः प्रविशमानः वेलातीत-
विलोकनकुतूहलचन्द्रशालासंमिलितलोलाक्षीजनकटाक्षखेलाकलितनीलोत्पलमालामादधानास्ते जीव-
न्धरपुरःसराः कुमाराः क्रमेण राजमन्दिरमाविशुः । तत्र च ।

सुकृताम्, मां गुणमालाम्, मा संस्पृश नो स्पृष्टां कुरु, इति, सविषादं सखेदं यथा स्वात्तथा, उक्तो निवेदितः,
जीवन्धरो जीवकः, तरुणारुणस्य मध्याह्नसूर्यस्य किरणैर्मयूखैर्विकसत्प्रस्फुटद् यदम्बुजं कमलं तद्दहनं मुखं
यस्वास्तत्सम्बुद्धौ हे तरुणारुणकिरणविकसदम्बुजवदने, तरुणि युवति, भवदीयं त्वदीयं यत्पूर्वकृतसुकृतं पुरा-
विहितपुण्यं तस्य प्रभात्रेणैव माहात्म्येनैव, एतादृश ईरकप्रकारः, संवृत्तो भूतः, अन्वया इतरथा, पुनर्भूषः, बहुतर-
दुःखं विपुलासातम्, अनुभवेयम्, इतीत्यम्, तां गुणमालाम्, समारवास्य सम्पोज्य, क्रमेण क्रमशः, गन्धर्व-
दत्तानिलयं खेचरसुतासदनम्, निजालयं स्वभवनञ्च, आगत्य समेप्य, तत्र स्वभवने, मन्त्रविदां मन्त्रज्ञानाम्,
अग्रणां प्रधानः, सः, गन्धोक्टेन वैश्येणेन, साकं सार्धम्, मन्त्रयित्वा विमर्शं कृत्वा, वयस्यबलयेन मित्रसमूहेन
विलसितः शोभितः पार्वभागो यस्य तथाभूतः सन्, मनोजवस्य मानसरयस्य गन्धर्वस्य ह्यस्य बन्धनं
नहनं यस्य तेन, स्वन्दनेन रथेन, कामनीयकसीमायाः सौन्दर्यावधेः कोशो निधानं तम्, विदेहदेशं विदेहजन-
पदम् । अशिभ्रियत् अयति स्म, तत्र जगामेति भावः ।

धरणीतिलकाख्ययेति—कौरवो जीवन्धरः, तत्र विदेहदेशे, धरणीतिलकाख्यया धरणीतिलकेति
नाम्ना, प्रतीतां प्रसिद्धाम्, तां नगरीं पुरीम्, जगाम यथाज, याम्, स्वमातुलः स्वकीयमामः, सः प्रसिद्धः,
पतिश्चासौ गोविन्दमहीपचन्द्रमाश्चेति पतिगोविन्दमहीपचन्द्रमाः स्वामिगोविन्द्रराजश्रेष्ठः, अधितिष्ठति
समभिवसति ॥ ४ ॥

तावदिति—तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, विदितोदन्तेन ज्ञातसमाचारेण, गोविन्दमहीकान्तेन
गोविन्द्रराजेन, प्रशासिता आज्ञापिता ये पुरुषास्तैः परिष्कृताः संहितास्तासु, विकीर्णानि यत्र तत्र प्रसिद्धानि
यानि विकचविमलकुसुमकुलानि प्रस्फुटितनिर्मलप्रसूनसमूहास्तेषां सौगन्धेन सौरभ्येण समाहृता भाका-
रिता ये पुष्पन्धया अमरास्तेषां भङ्गारेण गुञ्जनशब्देन मेदुरा मिलिता ये विविधवाद्यरवा नैकविध-
वादिप्रशस्तैस्तैर्मुक्तराः शब्दाद्यमानास्तासु, द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा तस्याः परवशा आद्यथा ये पौरजना नागरिक-
नरास्तेषां संमर्दस्य संघातस्य निवारणे निराकरणे परा स्तीना ये राजचरा नृपतिदृतास्तेषां करैर्हस्तैश्च-
पलाञ्छला वा कनकवेत्रलताः सुवर्णवैभवहर्षस्तासां कान्तिभिर्दीप्तिभिर्बालातपशीलासु प्रातःकालिक-
कोहितधर्मयुक्तासु, हर्म्याग्नेषु भवमाप्रभोगेषु निबद्धा निव्यूता याः पताका वैजयन्त्यस्तासां पटा वस्त्राणांति
हर्म्याग्निबद्धपताकापटाः, ते च वितानानि षोडशोद्यरच छत्राणि चातपधारणानि च चामराणि च प्रकीर्ण-
कानि चेति इन्द्रस्ताम्बादीं येषां तैः, निवारितं दूरीकृतं दिनकरकरजालं मातण्डमरीचिमण्डलं वासु तासु,
प्रतोळीषु रथ्यासु, संक्रीडद्भिः शतान्नै रथैः, प्रविशमानाः प्रवेशं कुर्वाणाः, विलोकनस्य कुतूहलमिति
विलोकनकुतूहलं दर्शनकीकुतूहलं, वेलातीतं निर्मर्षादं यद् विलोकनकुतूहलं तेन, चन्द्रशालासु भवनोपरिभोगेषु
संमिलिताः समुपस्थिता ये लोलाक्षीजना कलनासमूहास्तेषां कटाक्षखेलाभिरपाङ्गसंचारैः कलिता समुत्पादिता

गोविन्दभूपतिरिभं कुरुर्वराकेतु-

भालिङ्गय मोदविबराः स्फुटरोमहर्षः ।

आपृच्छय सौख्यमखिलांश्च यथोचितं तान्

समान्य साधु विदधे विविधोपचारान् ॥ ५ ॥

अथ सचिवकुलेन जीवन्धरेण च सहितो गोविन्दमहीपतिः कुरुर्वरं पञ्चाननचञ्चदासने का-
ष्ठाङ्गारं च मृत्युवदने कदनेन निधत्सुर्मन्त्रशालामधिष्ठितो मितजनपरिवृतोऽपि रत्नभित्तिसंक्रान्तप्र-
तिमाभिरनेकपुरुषपरिवृत इव शोशुभ्यमानः संमन्त्रयितुमारभे ।

ततो विदितमेदिनीकमनभावकूलङ्कषा

नयाम्बुनिधिपारगा जगदुरञ्जसा मन्त्रिणः ।

महीश स हि वञ्चनाकलितचित्तवृत्ती रिपुः

प्रतारयितुमद्य नो विनयपत्रिकां प्राहिणोत् ॥ ६ ॥

कदाचिन्मत्तदन्तावल्ः पाटितालानो निर्मूलितनिगलः संक्षुभितकटकः सकलभटघटादुरासद्ः
सत्यन्धरवसुन्धरापतिमन्दिरोपकण्ठसञ्चारः, कोपाभिर्गतं तमेनमस्मत्प्राणायमानं निहत्य, निखिल-
पौरलोके शोकपारावारं मामकीर्तिपूरे च निमज्जयामास ।

या नीलोत्पलमाला कुबलयपङ्क्तिस्ताम्, आदधाना धृतवन्तः, ते पूर्वोक्ताः, जीवन्धरपुरःसरा जीवकप्रमुखाः,
कुमाराः, क्रमेण क्रमशः, राजमन्दि-
रं नृपेन्द्रनिकेतनम्, भाविविशुः प्रविशन्ति स्म । तत्र च राजभवेन ।

गोविन्दभूपतिरिति—गोविन्दमहाराजः, इमं पूर्वोक्तम्, कुरुर्वराकेतुं जीवन्धरम्, भालिङ्गय
समारिलम्, मोदविबरो हर्षपरवराः, स्फुटरोमहर्षः प्रकटितरोमाञ्चः सन्, सौख्यं कुशलम्, आपृच्छय समन्तात्
पृष्ठा, अखिलां समग्रान्, तान् कुमारान्, यथोचितं यथायोग्यं यथा स्यात्तथा, समान्य सत्कृत्य, साधु
सुन्दु यथा स्वात्तथा, विविधोपचारान् नैकविधसंस्कारान्, विदधे चक्रे ॥५॥

अथ सचिवकुलेनेति—अधोपचारानन्तरम्, सचिवकुलेन मन्त्रिसमूहेन, जीवन्धरेण स्वकीय-
भागिनेयेन च, सहितो युक्तः, गोविन्दमहीपतिर्विद्वेहधरावल्लभः, कुरुर्वरं जीवन्धरम्, पञ्चाननः
सिंहश्चञ्चोभमानं यदासनं विष्टरं तस्मिन्, काष्ठाङ्गारञ्च सत्यन्धरनृपतिघातकञ्च, मृत्युवदने यमवपने,
समरेण, निघातुमिच्छुनिधित्सुः, मन्त्रशालां मन्त्रागारम्, अधिष्ठितस्तत्र स्थितः सन्, मितजनैरल्पनरैः
परिवृतोऽपि परीतोऽपि, रत्नभित्तियु मणिकुण्डेषु संक्रान्ताः प्रतिकलिता याः प्रतिमाः प्रतिकृतयस्ताभिः,
अनेकपुरुषपरिवृतनानाजनपरीत इव, शोशुभ्यमानोऽतिशयेन भ्राजमानः, सन्, संमन्त्रयितुं गुप्तमन्त्रणां
कर्तुम्, आरभे तत्परो बभूव ।

ततो विदितमेदिनीति—ततस्तदनन्तरम्, विदिता ज्ञाता मेदिनीकमनस्य राज्ञो भावकूलङ्कषा-
भिप्रायतरङ्गिणां शैस्ते, नय एवाम्बुनिधिरिति नयाम्बुनिधिर्नीतिपारावारस्तस्य पारं गच्छन्तीति नयाम्बुनिधि-
पारगाः मन्त्रिणः सचिवाः, अञ्जसा याथार्थेन, जरादुः कथयाम्नासुः, हे महारा हे नृपाल, वञ्चनाकलिता
प्रतारणायुता चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिर्वस्य तथाभूतः, स रिपुः काष्ठाङ्गारः, हि निश्चयेन, नोऽस्मान्, प्रतारयितुं
कुलयितुम्, अद्येदानीम्, विनयपत्रिकां नम्रतासूचकदलम्, प्राहिणोत् प्रेषितवान् । पृष्ठाञ्चञ्चुः ॥६॥

कदाचिदिति—कदाचिज्जातुचित्, पाटितालान् उन्मूलितवन्धनस्तम्भः, निर्मूलितनिगलो दूरीकृत-
निगलः, संक्षुभितकटकः सञ्जलितसैन्यः, सकलभटघटया निखिलयोद्धृष्टसमूहेन बुरासदो धर्तुमशक्यः, सत्यन्धर-
वसुन्धरापतेः सत्यन्धरभूपालस्य मन्दिरोपकण्ठे भवनसर्मापे संचारो गमनं यस्य तथाभूतः, मत्तदन्तावलो
मत्तगजेन्द्रः, कोपाकोधात्, निर्गतं भवनाद् बहिर्ह्येतम्, अस्मत्प्राणायमानं मत्प्राणवदाकरन्तम्, एनं तं
प्रसिद्धम्, सत्यन्धरवसुधारमणम्, निहत्य मारयित्वा, निखिलपौरलोके सकलनागरिकजनम्, शोकपारावारे
विघातसागरे, मां काष्ठाङ्गारञ्च, अकीर्तिपूरे 'सत्यन्धरोऽमेन मारित' इति दुर्वरासि, निमज्जयामास विमर्ष-
चकार ।

अधेन मयि विस्तृतां मिलङ्कीर्तिमेतां भवान्
 प्रभाकर इषाम्बुजाकरवरे हिमानीं तताम् ।
 विनाशयितुमर्हति कितिपते द्वावारिधे
 ततःपुरमुपागतो मम च मित्रतां लालय ॥ ७ ॥

इति शात्रवसन्देशामाकर्ण्य कन्दलितमन्दहासो गोविन्दमहीपतिर्जीवन्धरबदनारविन्दनर्तित-
 नयनखञ्जनो बभूव ।

नृप मातुल निःशङ्कं मद्भुजोष्मा निरङ्कुशः ।
 इमं न सहते शत्रुं तत्कालस्तु प्रतीक्ष्यते ॥ ८ ॥

इति कुरुवीरवचनचातुरीनिरामनधीरधीरमना धरापतिश्चतुरङ्गबलेन राजपुरीं प्रति गमनं
 तत्र निजनन्दिनीस्वयंवरततनं नानादेशनरपतिसंमेलनमरातिनिधनं च निश्चित्य काष्ठाङ्गारेण
 संजातसख्यं प्रख्यापयन्दिण्डिमं सन्ताडयामास ।

चलन्तमिव सागरं निजबलं नराणां पति-
 विलोक्य स समादिशन्निखिलतः प्रयाणोद्यमम् ।
 चकार च जिनेशिनः पदपयोजपूजां मुदा
 बहूनि कुतुकान्वितः सपदि पात्रदानानि च ॥ ९ ॥

अधेन मयीति—हे द्वावारिधे हे कृपाकृषार, हे कितिपते हे राजन्, भवान्, अम्बुजाकरवरे कमलाकर-
 श्रेष्ठे, ततां व्याहाम्, हिमानीं हिमसमूहम्, प्रभाकर इव सूर्य इव, अधेन पापेन, मयि काष्ठाङ्गारे, विस्तृतां
 वितताम्, एतां मयानुभूयमानाम्, मिलङ्कीर्तिं प्राप्यमाणदुर्यशः, विनाशयितुं व्रीकृतुम्, अर्हति योग्योऽस्ति,
 यतः, ततस्तस्मात्कारणात्, पुरं राजपुरनगरम्, उपागतः प्राप्तः सन्, मम मित्रतां च सौहार्दम्, लालय
 पालय । मैत्रीं रक्षितुं मङ्गरीमागत्य तदपवादो व्रीकृत्यतामिति भावः । पृष्ठीच्छन्दः ॥७॥

इति शात्रवसन्देशामाकर्ण्येति—इतोत्थम्, शत्रुरेव शात्रवस्तस्य सन्देशस्तस्य, अथवा शत्रोरयं
 शात्रवः स चासी सन्देशश्चेति तं शात्रवसन्देशं रिपुवाचिकम्, आकर्ण्य निहत्य, कन्दलितो धृतो मन्दहासो
 मन्दहसितं जेन सः, गोविन्दमहीपतिः, जीवन्धरस्य बदनारविन्दे लपनपद्ये नर्तितौ संचारितौ नयनखञ्जनी
 नेत्रखञ्जराटौ यस्य तथाभूतो बभूव ।

नृप मातुलेति—हे नृप हे राजन्, हे मातुल हे मानुभातः, निरङ्कुशो विप्रप्रतिबन्धः, मद्भुजोष्मा
 मदाह्वनिदायता, इममेतम्, शत्रुं सपत्नम्, न सहते न तितिक्षति, तु किन्तु, तत्कालस्तस्य कृत्युस्तयोग्य-
 समयो वा, प्रतीक्ष्यतेऽपेक्ष्यते ॥ ८ ॥

इति कुरुवीरवचनेति—इत्येवम्, कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य वचनचातुर्या वाग्दक्षताया निशमने
 समाकर्णने धीर्बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, अर्धारं क्षुभितं मनो हृद्यं यस्य तथाभूतः, धरापतिर्गोविन्दभूपालः,
 चतुरङ्गबलेन चतुरङ्गसैन्येन, राजपुरीं प्रति हेमाङ्गजनपदराजधानीं प्रति, गमनं प्रयाणम्, तत्र राजपुर्याद्य,
 निजनन्दिन्याः स्वसुतायाः स्वयंवरततनं स्वयंवरविस्तारम्, नानादेशनरपतीनां नैकजनपदराजानां संमेलनं
 समुपस्थापनम्, अरातिनिधनं काष्ठाङ्गरहतिश्च, निश्चित्य समवधार्य, काष्ठाङ्गारेण सह, संजातसख्यं
 समुत्पन्नसौहार्दम्, प्रख्यापयन् प्रथयन्, दिण्डिमं भेरीम्, सन्ताडयामास समन्तात्साडयति स्म ।

चलन्तमिव सागरमिति—निखिलतः समन्ततः, चलन्तं क्षुभ्यन्तम्, सागरमिव समुद्रमिव,
 निजबलं स्वसैन्यम्, विलोक्य दृष्ट्वा, प्रयाणोद्यमं प्रस्थानोपक्रमम्, समादिशन् समाज्ञापयन्, नराणां पति-
 गोविन्दनरेन्द्रः, मुदा हर्षेण, जिनेशिनो जिनेन्द्रदेवस्य, पदपयोजयोश्चरणकमलयोः पूजा सपर्यां ताम्,
 कुतुकान्वितः कौतुककलितः सन्, सपदि ऋटिति, बहूनि भूयांसि, पात्रदानानि च योग्यमनुजेभ्यो विहापितानि
 च, चकार विद्ये । पृष्ठीच्छन्दः ॥९॥

शुभे लम्ने धीरस्तदनु विचचाल क्षितिपती
 रथारूढो जीवन्धरमुखकुमारैः परिवृतः ।
 विदूरे सैन्येशाः प्रणतशिरसस्तं परिगताः
 पुरस्तात्सैन्यं मुकुलितधराभोगभगमत् ॥ १० ॥
 तदा भेरीघोषैर्ह्यनिचयहेषापटुरवै
 रथानां चीत्कारैर्मदगजघटावृंहितभरैः ।
 जगत्सर्वं तूर्णं स्थगितमभघद्भास्कररथो
 रथैरीर्ष्यावेशादिव स पिहितो रेणुनिकरैः ॥११॥

तदानीं धवलातपत्रडिण्डीरविचित्रा रङ्गत्तुरङ्गमतरङ्गसंगता मत्तद्विपपृथुयादःकुलकलिता
 विलोलसिलतामत्स्यप्रातपरिवृता तद्वाहिनी वाहिनीव प्रजवं निर्जगाम ।

चलति निखिले सैन्ये यद्रेणुपुञ्जमज्ज्भत
 प्रसृतममितं व्योम्नि स्फारेभयूथमदाम्बुभिः ।
 तदिदमगमच्छान्तिं शुण्डोद्गतैर्जलशरीकरै-
 ह्यमुखगललालामालाजालैश्च समन्ततः ॥ १२ ॥

तदनु दुरासदमदाकुलतया ईषदामीलितलोचनैर्दण्डकोटिनपण्णशुण्डादण्डैरभयपार्ष्णाव-

शुभे लम्न इति—तदनु तदनन्तरम्, धीरो गभीरः, रथारूढः स्पन्दनस्थितः, जीवन्धरमुखकुमारै-
 र्जीवकप्रमुखकुमारैः, परिवृतः पर्यागतः, क्षितिपती राजा, शुभे उत्तमे, लम्ने समये, विचचाल चलति स्म,
 प्रणता शिरसो विनतमूर्धानः, सैन्येशाः सेनापतयः, विदूरे किञ्चिद्दूरे, तं नृपम्, परिगताः परीत्य जग्मुः,
 पुरस्तादग्रे, तत्सैन्यं तदलम्, मुकुलितः संकोचितो धराभोगो बसुन्धराविस्तारो येन तथाभूतं सत्, अगमत्
 जगाम । शिखरिणीच्छन्दः ॥१०॥

तदा भेरीघोषैरिति—तदा गोविन्दभूपालसंप्रथाणकाले, ह्यनिचयस्य वाजिदृन्दस्य हेषापटुरवै-
 र्हेषणोच्चशाब्दैः, रथानां शताङ्गानाम्, चीत्कारैरभ्यक्तशब्दविशेषैः, मदनोपरुक्षिता गजघटेति मदगजघटा
 मदोन्मत्तहस्तिपङ्क्तिस्तस्या वृंहितभरा गर्जितसमूहास्तैः, सर्वं निखिलम्, जगद्भुवनम्, तूर्णं शीघ्रम्,
 स्थगितं समाच्छादितम्, अभवद्बभूव, स प्रसिद्धः, भास्कररथः सूर्यस्वन्दनम्, ईष्यावेशादिव मात्सर्या-
 वेशादिव, रथैः स्वन्दनैः, रेणुनिकरैर्धूलिसमूहैः, पिहितः समाच्छादितः । उपमेया । शिखरिणीकृतम् ॥११॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, धवलातपत्राण्येव श्वेतच्छत्राण्येव डिण्डीराः फेनास्तैर्विचित्रा
 विलक्षणा, रङ्गत्तुरङ्गमा एव चलदरवा एव तरङ्गा भङ्गास्तैः संगता सहिता, मत्तद्विपा एव मत्तगजा एव
 पृथुयादांसि स्थूलजलजन्तवस्तेषां कुलेन समूहेन कलिता बुक्ता, विलोलासिलता एव चञ्चलकृपाणवल्कर्य
 एव मत्स्यप्राता मकरसमूहास्तैः परिवृता परीता, तद्वाहिनी तदपुत्रा, वाहिनीव सरिदिव, प्रजवं
 प्रकृष्टवेगसहितं यथा स्वातथा, निर्जगाम निश्क्राम ।

चलति निखिल इति—निखिले समग्रे, सैन्येऽर्नाके, चलति गच्छति, सति, व्योम्नि नभसि, स्फाराणि
 प्रचुराणि वानीभयूथस्य हस्तिसमूहस्य मदाम्बुनि दानवारीणि तैः, प्रसृतं व्याप्तम्, अमितं परिमाणार्तातम्, यद्
 रेणुपुञ्जं धूलिसमूहः, अज्ज्भत वर्धते स्म, तदिदं रेणुपुञ्जम्, शुण्डोद्गतैर्गजकरसमुच्छलितैः, जलशरीकरैर्वारिकर्णैः,
 ह्यमुखेभ्यो वाजिवदनेभ्यो गलन्त्यो निःसरन्त्यो या लालामाला लालासमूहास्तासां जलैश्च नीरैश्च,
 समन्ततः परितः, शान्तिं समाप्तिम्, अगमत्प्रापत् । हरिणीच्छन्दः ॥ १२ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, दुरासदो दुष्प्राप्यो यो मयो दानं तेनाङ्गुला व्यग्रान्तेषां भावस्तप्ता
 तथा, ईषद् मनाम् आमोलितानि मुद्रितानि लोचनानि नयनानि येषां तैः, दन्तकोट्यां रदनाग्रभागे निषण्णाः
 स्थापिताः शुण्डादण्डाः कर्दण्डा येषां तैः, उभयपार्ष्णावलम्बिता पार्ष्णैश्चलसमानी वर्णकम्बली रक्तकृथपटी

लम्बितवर्षकम्बलतथा गैरिकधातुसाम्नाम् गिरीन्द्रास्तुल्यमिन्द्रिः कर्णांतावलम्बिनकनकाकुशातया कृतकर्ण-
 पूरैरिन्द्रिः जङ्गमैरिष कुलाचलैः संख्यातीतैर्दन्तावलम्बिनः कान्तसकलदिशावकाशम्, मुखभागकलितकनक-
 खलिनैः संमुखगतमाकाशमापिबद्धिरिष चलाचलोष्ठपुटैर्मुहुर्मुहुः कम्पितोदररन्ध्रेण परिपूरितभुव-
 नोदरेण हेपारवेण वेगगर्भधूर्ध्वं गरुत्मन्तं निर्भर्त्सयन्निरिष साविजनकृतजवनरोधक्रोधपुर्धुराय-
 माणघोषैः परिस्फुरन्प्रोधपुटेन पदे पदे मुक्तपूत्कारेण जवनिर्पीतमनिलमिष नासिकाविवरेणोद्गम-
 द्भिर्मूर्तिमद्भिरिष रंहःसमूहैर्गन्धर्वैर्बन्धुरम्, सन्दानितघण्टाघणघणात्कारमुखरैश्चक्रुष्णघोषोणीतलैः
 स्यन्दनैः परिशोभितम्, मिण्डिपालमण्डलाप्रपट्टसपररवधद्रुघणप्रमुखायुधधारिणा पादातेन
 सनाथम्, मायूरातपत्रसहस्राधीकृताष्टदिग्मुखमनीकं पुरोधाय, कैश्चिन्नयाणैर्गोविन्दराजः कचन
 राजपुरी निकषा निषसाद् ।

तदनु विदितवार्तां माययाऽसौ कृतघ्नो

दधदिव बहु सख्यं प्राहिणोत्प्राभृतानि ।

अयमपि नरपालो लालयंस्तानि सद्य-

स्तदतिशयितमेतत्प्रेषयामास तस्मै ॥ १३ ॥

येषां तेषां भावस्तत्ता तथा, गैरिकधातुभिर्कोहितमृत्तिकाविशेषैः साम्ना निबिडास्तान्, गिरीन्द्रान् महापर्वतान्
 तुल्यद्विरुपमिन्द्रिः, कर्णांतावलम्बिनः श्रवणसमीपावलम्बिनः कनकाकुशाः सुवर्णाकुशा येषां तेषां भाव-
 स्तत्ता तथा, कृतकर्णपूरैरिष धृतकर्णाभरणैरिष, जङ्गमैर्गतिशीलैः, कुलाचलैरिष कुलम्पर्वतैरिष, संख्यातीतै-
 रसंख्यैः, दन्तावलैर्हस्तिभिः, आक्रान्तो व्यासः सकलदिशावकाशो निखिलकाष्ठान्तरालं येन तत्, मुखभागे-
 वदनप्रदेशे कलितो धृतः कनकखलिनः सुवर्णकविका येषां तैः, संमुखगतं पुरस्तात्प्राप्तम्, आकाशं गगनम्,
 आपिबद्धिरिष धयन्निरिष, चलाचलोष्ठपुटैरतिवपलदशनच्छदपुटैः, मुहुर्मुहुर्धूर्ध्वोभूवः कम्पितोदररन्ध्रेण
 वेपितजठरविवरेण, परिपूरितं सम्भरितं भुवनोदरं जगन्मध्यं येन तेन, हेपारवेण हेपणशब्देन, वेगगर्भधूर्ध्वं
 रयाहङ्कारभारधारिणम्, गरुत्मन्तं गरुडम्, निर्भर्त्सयन्निरिष तिरस्कुर्षन्निरिष, साविजनैरोहिपुरुषैः कृतो
 विहितो यो जवननिरोधो वेगप्रतिबन्धस्तेन समुत्पन्नो यः क्रोधः कोपस्तेन बुधुरायमाणा अभ्यक्तराष्ट्रविशेषं
 कुत्राणा घोणा नासा येषां तैः, परिस्फुरन्प्रोधपुटेन प्रकम्पमानघ्राणाप्रभागेन, पदे पदे प्रतिपदमिति यावत्,
 मुक्तपूत्कारेण प्रकटितपूत्कारध्वनिना, नासिकाविवरेण घ्राणरन्ध्रेण, जवनिर्पीतं वेगगृहीतम्, अनिलं पवनम्,
 उद्गमद्भिरिष प्रकटयन्निरिष, मूर्तिमद्भिः शरीरधारिभिः, रंहःसमूहैरिष वेगकलापैरिष, गन्धर्वैर्बाह्वैः 'वाजिवाहा-
 र्गन्धर्वहयसैन्धवसमयः' इत्यमरः, बन्धुरं मनोहरम्, अतिदूरोक्तता अतिदूरोत्थिता ये पताकापटा वैजयन्ती-
 वस्त्राणि तैस्तिरोहितः पिहितो रश्मिरथः सूर्यस्यन्दनं यैस्तैः, सैन्यमेव सागरः सैन्यसागरः धृतनापारावारस्त-
 स्थावर्तायमानैरम्भसांभ्रमैरिवाचरन्निः, सन्दानिता बद्धा या घण्टास्तासां घणघणात्कारेणाभ्यक्षशब्दविशेषेण
 मुखरैर्वाचलैः, चक्रै रथाङ्गैः क्षुष्णं चूर्णीकृतं घोणीतलं महीतलं यैस्तैः, स्यन्दनैः शतङ्गैः, परिशोभितं समुद्रासि-
 तम्, मिण्डिपालम्ब सुगम्ब मण्डलाप्रश्च कृपाणम्, पट्टिसम्ब शस्त्रविशेषश्च पररवधश्च कुटारम्, द्रुघणम् मुद्गरमेति
 मिण्डिपालमण्डलाप्रपट्टिसपररवधद्रुघणाः ते प्रमुखाः प्रधाना येषु तथाभूतानि बान्याबुधानि शस्त्राणि तेषां धारिणा
 धारकेण, पदातेन पदासिसमूहेन, सनाथं सहितम्, मायूराणि शिखण्डिषिच्छनिर्मितानि बान्यातपत्रसहस्राणि
 वृत्रसहस्राणि तैरन्धीकृतानि रथानीकृतान्घट्टिङ्गुलानि येन तथाभूतम्, अनीकं सैन्यम्, पुरोधाय
 पुरस्तात् कृत्वा, कैश्चिन्नयणैः, प्रथाणैः प्रस्थानैः गोविन्दराजो विदेहवसुधारमणः, राजपुरीं निकषा राजपुर्याः
 क्षसीये, 'अमितःपरितःसमया निकषाहाप्रतिभोगेऽपि' इति द्वितीया, कचन कुत्रापि स्थाने, निषसाद्
 निषण्णो बभूव ।

तदनु विदितवार्ता इति—तदनु तदनन्तरम्, विदिता वार्ता बस्य स ज्ञातसमाचारः, असौ कृतघ्नः
 काष्ठकारः, मायया क्लेशेन, बहु प्रभूतम्, सख्यं मैत्रीम्, दधदिव विद्वदिव, प्राभृतानि समुपावनानि,
 प्राहिणोत् प्रेषयामास । तानि प्राभृतानि, कालवत् स्वीकुर्वन्, अयमेवः, नरपालोऽपि गोविन्दभूपालोऽपि,

ततः काष्ठाङ्गारेण निजबलशक्त्येनाभ्यागत्य बहुधा सम्मानितो गोविन्दमहीपतिः, राजराज-
पुरीनिकाशां राजपुरीं प्रविश्य, तत्र विविधरत्नचयविचित्रस्वयंवरशालां परिकल्प्य, बाराहत्रयशोभि-
चन्द्रकयन्त्रभेदं कन्याशुल्कतया सकलदेशेषु घोषयामास ।

परःसहस्रं प्रथिता महीपाः प्रापुस्तदा तां नगरीं गरिष्ठाम् ।

भेरीरवाळोलसमस्तलोकाः सेनारजोभिः पिहिताभ्रभागाः ॥ १४ ॥

स्वयंवरगृहे तत्र महीशाः सानुयायिनः ।

मन्त्रेषु मिलिता मेरुशृङ्गेष्विव सुरेश्वराः ॥ १५ ॥

तत्र मध्यनिबद्धसंभ्रमद्यन्त्रभेदिनमतिमानमहिमानं युवानमस्मन्नन्दिनी शशिकलेव प्रदोषं
शचीदेवीव पुरन्दरमलंकरिष्यतीति गोविन्दराजेन कारितभारावं निशान्याहमहमिकया चलितेन,
वत्तःस्थलविलसितपाटीरपङ्कसंगतकुङ्कुमस्थासकरजःपुष्पपिञ्जरितदशविशो, आक्षेपडोलायमान-
मुक्ताकलापेन चलितनवमालिकोद्गीनभृङ्गसङ्गसंतूयमानयशोविभवेन, अर्धावलम्बितकर्णपूरचुम्ब्य-
मानगण्डस्थलेन राजकेन स्वयंवरमण्डपं स्वयमुच्चलितमिवाभवत् ।

तस्मै काष्ठाङ्गाराय, सद्यो कटिति, तदतिशयितं काष्ठाङ्गारप्रहितप्रावृतेभ्योऽपि समुत्कृष्टम्, एतत् प्रावृतम्,
प्रेषयामास प्रजिघाव । मालिनीवृत्तम् ॥ १३ ॥

ततः काष्ठाङ्गारेणेति—ततस्तदनन्तरम्, निजबलेन स्वकीयसैन्येन शबलम्वितस्तेन, काष्ठाङ्गारेण
कृतज्ञेन, अभ्यागत्य सम्मुखमागत्य, बहुधा नैकधा, संमानितः समाहृतः, गोविन्दमहीपतिर्विदेहाधीशः,
राजराजस्य कुबेरस्य पुरीं नगरीं राजराजपुरीं तस्या निकाशां सदृशीं ताम् अलकासंनिधाय, राजपुरीं
हंसाङ्गद्विषयराज्यानीम्, प्रविश्य प्रवेशं विधाय, तत्र पुर्याम्, विविधरत्नचयैर्नैकप्रकारमणिमण्डलैर्विचित्रा
विस्मयकरी वा स्वयंवरशाला स्वयंवरसभा ताम्, परिकल्प्य कारयित्वा, बाराहत्रयेण कृत्रिमसूकरचितयेन
शोभितं समलङ्कृतं यश्चन्द्रकयन्त्रं चन्द्रकवेधयन्त्रं तस्य भेदं विदारणम्, कन्याशुल्कतया स्वसुताशुल्कत्वेन,
सकलदेशेषु निखिलजनपदेषु, घोषयामास द्विषिडमध्वनिना प्रकटयामास ।

परःसहस्रमिति—भेरीरवेण दुन्दुभिनायेनालोकाः चलाः सत्पुण्या वा समस्तलोका निखिलनरा
यैस्ते, 'लोलश्चलसतृप्यायोः' इत्यमरः, सेनारजोभिः पृतनापरतैः, पिहितः समाच्छादितोऽभ्रभागो गगनप्रदेशो
यैस्ते, प्रथिताः प्रसिद्धाः, परःसहस्रं सहस्रादप्यधिकाः, महीपा राजानः, तदा तस्मिन् काले, गरिष्ठां श्रेष्ठाम्,
तां नगरीं राजपुरीम्, प्रापुः प्राप्तवन्तः, तत्र समाजग्युरिति यावत् । उपजातिवृत्तम् ॥ १४ ॥

स्वयंवरगृह इति—मेरुशृङ्गेषु सुराद्रिशिखरेषु, सुरेश्वरा इव देवेन्द्रा इव, सानुयायिनः सानुचराः,
महीशा राजानः, तत्र तस्मिन्, स्वयंवरगृहे स्वयंवरशालायाम्, मन्त्रेषु पर्यङ्गेषु, मिलिताः संगताः बभूवु-
रिति शेषः ॥ १५ ॥

तत्र मध्यनिबद्धेति—तत्र स्वयंवरगृहे, मध्यनिबद्धमन्तःस्थापितं संभ्रमस्व भूर्णमानं च यद्यन्त्रं तद्
भिमर्सात्वेचं शीलम्, अतिमानो लोकोत्तरो महिमा प्रभाषो यस्य तथाभूतम्, युवानं तदयम्, अस्मन्मन्दिनी
मपुत्री, प्रदोषं रजनीमुखम्, शशिकलेव चन्द्रकलेव, पुरन्दरं शक्रम्, शचीदेवीव पुलामजेव, अलङ्कुरिष्यति
शोभयिष्यति, इत्येवम्, गोविन्दराजेन गोविन्दभूपालेन, कारितं विधावितम्, भारावं घोषणाम्, निशाम्
समाकर्ण्य, महमहमिकयाऽहं पूर्वभावेन, चलितेन स्वस्थानान्प्रयातेन, वत्तःस्थलेषु बाहुमध्यस्थलेषु विलसिताः
शोभिता ये पाटीरपङ्कसंगतकुङ्कुमस्थासकाश्चन्द्रनद्रचयुक्तपुष्पतिलकास्तेषां रजःपुष्पेन परायासमूहेन
पिञ्जरिताः पिङ्गलवर्णीकृता दश दिशा दश काष्ठा येन तेन, आक्षेपेण प्रकल्पेन डोलायमान आन्दोलिका-
वदाचरन् मुक्ताकलापो मौषितककङ्क यस्य तेन, चलिताभ्यो नवमालिकाभ्यो नूतनकय्य उद्गीना उपसिता
ये भृङ्गसङ्गाः षट्पदसमूहास्तैः संस्तूयमानाः सन्तूयमाना विभवा ऐश्वर्याणि यस्य तेन, अर्धावलम्बितेन
मनाक् संसमानेन कर्णपूरेण कर्णाभरणेन चुम्ब्यमानं गण्डस्थलं कपोलभागो यस्य तेन, राजकेन राजकुमार-
समूहेव, स्वयंवरमण्डपं स्वयंवरमन्त्रम्, स्वयं स्वतः, उच्चलितमिव समुत्कृष्टदिव, अभवत् बभूव ।

वराहयन्त्रमभितो वराधीशाब्जकारिरे ।

कुलाद्रिं परितः कीर्णाः शिलाखण्डलवा इव ॥ १६ ॥

ततश्च मगधाधिपे विदितशक्तिलोपे भृशं

कलिङ्गनरनायके विषयमस्पृशत्सायके ।

नृपे च विनतापुरो निहितलक्ष्यधूलीहरे

शरव्यचलनोदरे प्रथितपीदनाधीश्वरे ॥ १६ ॥

अयोध्याभूपाले भुवि पतति धैर्येण विकले

तथावन्तीनाये वितथभुजशौर्ये मितकथे ।

नृपेष्वन्येष्वेवं कुबलयदृशां हासविषये-

एवमं काष्ठाङ्गारः कुतुकवशचित्तः प्रचलितः ॥ १८ ॥

तदनु काष्ठाङ्गारो दर्पदुर्ललिताकारः कलमनिभचारः, तद्यन्त्राधोभागभ्रमणके पादं निधाय पारवश्येन भुवि पतितः, क्षितिपतिवलयस्य कमलाक्षीजनस्य च हास्यवदान्यो बभूव ।

कुमारेऽस्मिन्धीरे सहचरघटामध्यलसिते

यथा प्रोद्यन्तारागणपरिवृते शीतकिरणे ।

तदानीं गोविन्दक्षितिपतिरदाद्दृष्टिमधिका-

मुदस्थात् सोऽप्येष स्मितविशदवक्त्रः कुरुवरः ॥ १९ ॥

वराहयन्त्रमभित इति—वराहयन्त्रं यन्त्रविशेषम्, अभितः परितः, वराधीशा राजानः, कुलाद्रिं कुलाचलम्, परितः समन्तात्, कीर्णाः व्याहाराः, शिलाखण्डलवा इत्यण्डकानांशा इव, चकारिरे कुरुभिरि ॥ १६ ॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरं, मगधाधिपे मगधेश्वरे, भृशमत्यर्थम्, विदितः प्रज्ञातः शक्तिलोपोऽयामर्थं यस्य तथाभूते, कलिङ्गनरनायके, कलिङ्गभूपाले, विषयं शरव्यम्, अस्पृशन् स्पर्शमकुर्वन् सायको बाणो यस्य तथाभूते, विनतापुर एतन्नामनगरस्य, नृपे च राजनि च, विहितं घृतं यल्लक्ष्यं करण्यं तस्य धूलीहरे रजोहरे न तु घातके, प्रथितपीदनाधीश्वरे प्रख्यातपीदनपुराधिपे, शरव्यचलनं लक्ष्मणभ्रातृकमुदं यस्य तथाभूते सति, अत्र सर्वत्र 'यस्य च भावे भावलक्षणम्' इति सप्तमी, अग्रश्लोकेन सम्बन्धः । पृथ्वाच्छब्दः ॥ १७ ॥

अयोध्याभूपाल इति—धैर्येण धैर्येण, विकले शून्ये, अयोध्याभूपाले साकेताधिपे, भुवि पृथिव्याम्, पतति स्खलति, सति, तथा तेनैव प्रकारेण, अवन्तीनायेऽवन्तीदेशाधिपे, वितथं व्यर्थं भुजशौर्यं बाहुपराक्रमो यस्य तथाभूते, मितकथेऽप्यभाषणे च सति, एवमनेन प्रकारेण, अन्येष्वपि नृपेषु राजसु, कुबलयदृशां नीलोत्पललोचनानाम्, हासविषयेषु हास्यस्थानेषु सन्तु, कुतुकवशं कौतूहलाद्यर्थं चित्तं यस्य तथाभूतः, काष्ठाङ्गारो राज्ञः, प्रचलितो वराहयन्त्रं भेषु प्रचलितवान् ॥ १८ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरं दर्पेण गर्वेण दुर्ललितो विषम आकारः संस्थानं यस्य तथाभूतः, कलमनिभचारो गजशावकसदृशगमनः, काष्ठाङ्गारः कृतज्ञः, तद्यन्त्रस्य पूर्वोक्तवराहयन्त्रोपलक्षितयन्त्रस्वाधोभागे निम्नप्रदेशे, भ्रमणके घूर्णमानरथाङ्गे, पादं चरणम्, निधाय निक्षिप्य, पारवश्येन पारतन्त्र्येण, भुवि पृथिव्याम्, पतितो अहः सन्, क्षितिपतिवलयस्य राजसमूहस्य, कमलाक्षीजनस्य च ललनासमूहस्य च, हास्यवदान्यो हसितोद्धारः, बभूव । तं पतितं दृष्ट्वा सर्वे हसन्ति स्मेति भावः ।

कुमारेऽस्मिन्क्षिति—तदानीं तस्मिन् काले, गोविन्दक्षितिपतिर्गोविन्दमहाराजः, प्रोद्यन्तारागणेन समुदीचमाननक्षत्रनिचयेन परिवृते परीते, शीतकिरणे चन्द्रमसि, यथा, धीरे गम्भारे, सहचरघटाया मित्रमण्डलस्य मध्येऽस्तकसितः शोभितस्तस्मिन्, अस्मिन् कुमारे जीवन्धरे, अधिकं विपुलम्, दृष्टिं दृशम्, अदाद् दृशवान्, स्मितेन मन्दहसितेन विशदं खलं वक्त्रं वदनं यस्य तथाभूतः, स एव श्लोकोत्तरकौशलनि-केतनीभूतः, कुदवरोऽपि जीवन्धरोऽपि उदस्थात् उदसिद्धत् 'शा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य लुकि रूपम् 'गातिस्थापु-पाभूयः सिचः परस्मैपदेषु' इति सिचो लुक् । विशारिणीच्छब्दः ॥ १९ ॥

तदनु सखेलं भुवि पदानि निदधानं जयलक्ष्मीनिबन्धननिगलकटकशङ्खावहमरकताङ्गद-
शोभितं सञ्चरणसञ्चलन्मुक्तादामबाभास्यमानवक्षःस्थलं जीवन्धरमवलोक्य तत्रत्या एवमेवं
विदामासुः ।

कुमारं भूपालाः कतिचन त्रिदुर्भूपतिलकं
परे मर्त्याकारस्थगितममरं संजगदिरे ।
सदेहं कन्दर्पं कुवलयहरोऽवादिपुरमुं
तथा काष्ठाङ्गारप्रमुखमहिषा मृत्युमविदन् ॥ २० ॥

एवं सर्वैर्विलोक्यमानो जीवन्धरो यन्त्रसमीपमासाद्य विद्याजलधिसुधाकरश्चन्द्रकलानु-
कारिदंष्ट्राविराजितवराहयन्त्रं चिरं विलोकमानस्तच्छेदनावसरमीक्षमाणः क्षणादधिचक्रमुत्प्लुत्य
सञ्जीकृतधनुष्टकारकम्पितवसुधातलस्तद्यन्त्रं महीभुजां दर्पं मानिनां खेदं गोविन्दपार्थिवस्य शङ्कां
च युगपद्वापसमारोपितरोपेण विव्याध ।

आनन्दोद्भ्रिक्तहृदयो गोविन्दमहिपस्तदा ।
राज्ञां धुरि जगादोषैः प्राज्ञानामग्रणीरिदम् ॥ २१ ॥

तदनु सखेलमिति—तदनु तदनन्तरम्, सखेलं सक्रीडं यथा स्यात्तथा, भुवि मद्याम्, पदानि
चरणानि, निदधानं निक्षिपन्तम्, जयलक्ष्म्या विजयश्रिया निबन्धनायावरोधनाय यो निगलकटको निगड-
वलयस्तस्य शङ्खावहं संशयोत्पादकं चम्बरकताङ्गदं हरिश्मणिमयकेयूरं तेन शोभितं समलङ्कृतम्, सञ्चरणेन
सद्गमनेन सञ्चलत् चपलीभवद् यन्मुक्तादाम मौक्तिकलक्ष्मि तेन बाभास्यमानमतिशयेन शोभमानं वक्षःस्थलं
बाहुमध्यं यस्य तथाभूतम्, जीवन्धरं सान्धन्धरिम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, तत्रत्या तत्र स्थिता जनाः, एवमेवम्
इत्यभिप्रेत्यम्, विदामासुर्जुः ।

कुमारं भूपाला इति—कतिचन केऽपि, भूपाला राजानः, कुमारं जीवन्धरम्, भूपतिलकं नृपति-
श्रेष्ठम्, त्रिदुर्भुजः, परेऽन्ये भूपालाः, मर्त्याकारेण मनुजवेषेण, स्थगितः पिहितस्तम्, अमरं निर्जरसम्,
संजगदिरे कथितवन्तः, कुवलयहरो नीलोत्पललोचना ललनाः, अमुं कुमारम्, सदेहं शरीरसहितम्, कन्दर्पं
मानकेतनम्, अवादिपुरगद्विषुः, तथा किञ्च, काष्ठाङ्गारः कृतघ्नः प्रमुखो मुखो येषु तथाभूताश्च ते महिषाश्च
राजानश्चेति काष्ठाङ्गारप्रमुखमहिषाः मृत्युं यमम्, अविदन् जजुः, अत्र 'अविदन्' इति प्रयोगश्चिन्त्यः,
'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इत्यनेन कस्य जुम्पादेशे 'अविदुः' इति स्यात् । शिखरिर्नाचञ्चन्द्रः ॥२०॥

एवं सर्वैरिति—एवमेवमेव प्रकारेण सर्वैर्विलोकितः विलोक्यमानो दृश्यमानः, विद्याजलधिसुधाकरो
विद्याणवर्जनोकरः, जीवन्धरो जीवकः, यन्त्रसमीपं वराहयन्त्राभ्यर्पणम्, आसाद्य प्राप्य, चन्द्रकलानुकारि-
दंष्ट्राभ्यां शशिकलासदृशदंष्ट्राभ्यां विराजितं शोभितं यद् वराहयन्त्रं तत्, चिरं दीर्घकालं यावत्, विलोकमानः
पश्यन्, तस्य च्छेदनावस्यमित्ये तच्छेदनावसरं तद्वराहयन्त्रभेदनकालम्, ईक्षमाणो विलोकमानः,
क्षणादल्पकालेनैव, चक्र इत्यधिचक्रं चक्रोपरोति यावत्, उत्प्लुत्य समुत्प्लुत्य, सञ्जीकृतं सम्प्रत्यञ्जीकृतं यद्दनुः
कोदण्डं तस्य टङ्कारेणाभ्यवस्यनिना कम्पितं वेपितं वसुधातलं महीतलं येन तथाभूतः सन्, तद्वचनं पूर्वो-
क्तवराहयन्त्रम्, मही भूमिं भुजन्ति रक्षन्ति महीभुजस्तेषाम्, दर्पं गर्वम्, मानिनामहङ्कारिणाम्, खेदं
द्वेषम् 'खेदो द्वेषोऽपहर्षश्च' इति धनञ्जयः, गोविन्दपार्थिवस्य स्वर्कायमातुलस्य, शङ्कां च यन्त्रभेदनवि-
द्ययोऽयं न वेति सन्देहश्च, युगपदेककालावच्छेदेन, चापे धनुषि समारोपितो धृतो यो रोमो बाणस्तेन,
विव्याध विच्छेद ।

आनन्दोद्भ्रिक्तहृदय इति—तदा तस्मिन्काले, प्राज्ञानामवसरज्ञानम्, अग्रणीः प्रधानः, आनन्देन
हर्षेणोद्भ्रिक्तं सम्भ्रुतं हृदयं चेतो यस्य तथाभूतः, गोविन्दमहिषो गोविन्दमहाराजः, महि-मही-भूमि-भूमौ,

धीरो वारिधिमेखलां वसुमतीं प्राक्पालयामास य-

स्तस्य भ्राध्वगुणस्य मान्द्यशसः सत्यन्धरस्यात्मजः ।

एष द्वेषिमहीपदावदहनः प्रख्यातदोर्विक्रमः

श्रीमान् मे भगिनीसुतो विजयते वीरश्रिया बल्लभः ॥ २२ ॥

वसुधाधिपा धनुषि पाटवास्तथा

वपुषि स्फुरद्विशदलक्षणात्क्षणात् ।

क्षितिपालसूनुरयमित्यथस्मर-

भवलोक्य तं ललितमभ्यनन्दिषुः ॥ २३ ॥

एवंविधगोविन्दनरपतिवचनेनाशनिगर्जनेन भुजग इव भीतमानसविकारः काष्ठाङ्गारो मनसि चिन्तामेवं तरङ्गयामास ।

सत्यन्धरस्य सूनुश्चेदयं हन्त हता वयम् ।

जागरुका भवन्त्यरिभन् वीर्यशौर्यपराक्रमाः ॥ २४ ॥

पुरास्मदीयामाज्ञां मालामिव शिरसा समादधानो मथनो वणिक्पाशमेनं कथमवधीत् । अतः सर्वः स्वार्थपरो लोक इति सत्यमेतत् । किं वास्य मातुलः समाहूतः । धिञ्छां मूढपरिवृढ-

वलि-वल्ली अत्रनि-अवनीत्यादयः शब्दा ह्रस्वदीर्घाभ्यां अथेच्छं प्रयुज्यन्ते कविभिः, राज्ञां भूपालानाम्, पुरि पुरस्तात्, ऊर्ध्वैरुचस्वरेण, इदं वच्यमाणम्, जगाद् समुवाच ॥२३॥

धीरो वारिधिमेखलामिति—प्राक् पूर्वम्, धीरो गर्भीरः, यः, वारिधिरिव मेखला रशना यस्यास्तां समुद्रान्तामिति यावत्, वसुमतीं पृथिवीम्, पालयामास ररक्ष, रक्षध्याः प्रशंसनीया गुणा यस्य तस्य, मान्द्यं समादरणीयं यशः कीर्तियस्य तस्य, सत्यन्धरस्य तस्माननरेन्द्रस्य, आत्मजः पुत्रः, द्वेषिमहीपा एव प्रत्यधिपाधिवा एव दावा वनानि तेषां दहनोऽनलः 'वने च वनवह्नी च दवो दाव इहेष्यते' इति विरवः, प्रख्यातः प्रसिद्धो दोर्विक्रमो भुजगैरुषं यस्य तथाभूतः, श्रीमान् शोभासम्पन्नः, वीरश्रिया वीरलक्ष्याः, बल्लभः स्वामी, एष सर्वेषां भवतां पुरस्तादासीनः, मे मम, भगनांसुतः स्वर्गीयः, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । शादूलविक्रीडितच्छन्दः ॥२२॥

वसुधाधिपा इति—अथ गोविन्दभूपोक्त्वनन्तरम्, वसुधाधिपा राजानः, ललितं मनोहरम्, तं जावन्धरम्, अत्रलोक्य दृष्ट्वा, धनुषि कोदण्डे, तथा सत्यन्धरमहाराजस्य यथाभूत्तादृशात्, पाटवाच्चातुर्यात्, वपुषि देहे, स्फुरत्प्रकाशमानं विशदं निर्मलं यल्लक्षणं चिह्नं तस्मात्, क्षणादक्षिरेण, अवमेपः, क्षितिपालस्य सत्यन्धरभूपालस्य सूनुः पुत्रः, हतात्म्यम्, अस्मरन् निष्यायन्ति स्म, ललितं मनोहरं तं पुत्रम्, अभ्यनन्दिषु-रभिन्दिषुतवन्तः । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥२३॥

एवंविधेति—एवं विधं पूर्वोक्तप्रकारम् यद् गोविन्दनरपतिवचनं गोविन्दभूपालवचस्तेन, अशनिगर्जनेन वज्रगर्जितेन, भुजग इव पन्नग इव, भीतस्तो मानसविकारश्चेतोविकारो यस्य तथाभूतः काष्ठाङ्गारः, मनसि चेतसि, एवं वच्यमाणप्रकाराम्, चिन्तां तर्कपरम्पराम्, तरङ्गयामास वर्धयामास ।

सत्यन्धरस्य सूनुरिति—चेद् यदि, अवमेपः, सत्यन्धरस्य महाराजस्य, सूनुः पुत्रः, अस्ति तर्हीति शेषः, वयम्, हता नष्टाः, हन्तेति खेदे, अस्मिन् नरेन्द्रनन्दने, वीर्यं च शौर्यं च पराक्रमश्चेति वीर्यशौर्यपराक्रमाः शक्तिसुभट्त्वपौरुषाणि, जागरुका जागृतिशालाः, भवन्ति विद्यन्ते ॥२४॥

पुरास्मदीयामाज्ञामिति—पुरा पूर्वम्, अस्मदीयां मामकीनाम्, आज्ञामादेशम्, मालामिव स्रजमिव, शिरसा मूर्ध्ना, समादधानो धरन्, मथनं पतन्नामा मच्छयालः, एनमेतम्, वणिक्पाशं दुष्टवणिजम्, कथं केन प्रकारेण, अवधीत् जघाम । अतोऽस्मात्कारणात्, सर्वो निखिलः, लोको जनः, स्वार्थपरोः स्वप्रबोजनसाधननिपुणः, इत्येतदाज्ञाकम्, सत्यं तथ्यम् । अस्मैतस्य, मातुलो मामो गोविन्दमहीपाल इति यावत्, किं वा केन कारणेन वा, समाहूतः समाकारितः । मूढपरिवृढं मूर्खस्वामिनम्, अतएव, आत्मवधाय स्वचिन्ता-

मात्मबधाय कृत्योत्थापनमाचरन्तम् । किं करिष्यति वा किं कुर्वाणराजसन्दीहेन गोविन्दमहीपालेन कृतसाहाय्यकोऽयं समीरपुरस्कृत इव समीरसखः ।

इति चिन्तां कुर्वाणः स्वर्तेतरगर्वविजृम्भितक्रोधेन तुमुलसमीकेन कन्यामाहर्तुमना मनागितरबलमेदुरेण क्षुद्रक्षितीशानिकरेण साकं समन्त्रयितुं स दुर्मेघसामप्रणीर्निजनिवेशमाविवेश ।

पराशयविदा ततः कुरुवरेण राज्ञा सहा-

स्थितेन नयकोविदाः सपदि सोपदाः केचन ।

पितुर्विषयसंगतान्नरपतीन्प्रति प्रेषिता-

स्तथा परिचितान् नृपान्बिशादपत्रिकाभिः सह ॥ २५ ॥

सत्यन्धरक्षितिपतेर्विजयामहिष्यां

सञ्जात एष खलु जीवकनामधेयः ।

दैवात्तदा विरहितः कुटिलात्पितृभ्यां

वैश्याधिपस्य समवधिषि मन्दिरेऽहम् ॥ २६ ॥

अयं किल दुराचारः काष्ठाङ्गारः काष्ठाङ्गारादिक्रयेण प्राणसन्धारणं कुर्वाणः क्रमेण युष्मदुर्वीपतिना मन्त्रिपदवीमारोपितस्तमेव निहतवानिति विदितमेव हि भवताम् ।

अतो मम यथा सोऽयमुच्छेद्यो भवतामपि ।

शत्रुत्वाद्वाजघत्वाच्च कृतघ्नत्वाद्दुराशयः ॥ २७ ॥

शाय, कृत्योत्थापनं कार्योपस्थापनम्, आचरन्तं कुर्वन्तम्, माम्, धिक् । वाधया किं कुर्वाणः किङ्करायमाणो राजसन्दीहे नृपतिसमूहो यस्य तथाभूतेन, गोविन्दमहीपालेन गोविन्दभृशुजा, कृतं साहाय्यकं यस्य विहितसाहाय्यः, अयं जीवन्धरः, समीरपुरस्कृतो वायूर्हापितः समीरसख इव पावक इव, किं करिष्यति किं विधास्यति ।

इति चिन्तामिति—इति पूर्वोक्तम्, चिन्तां निध्यानम्, कुर्वाणो विदधानः, कन्यां लक्षणां, आहर्तुमना आहरणोद्युक्तः दुर्मेघसां दुर्बुद्धीनाम्, अग्रणारग्रेसरः, स काष्ठाङ्गारः, स्वर्तेतरवासी गर्वरचेति स्वर्तेतरगर्वो दीर्घाहङ्कारस्तेन विजृम्भितो वर्धितः क्रोधो रोषो यस्य तेन, तुमुलं भयङ्करं समीकं युद्धं यस्य तेन, मनागितरबलेन दीर्घसैन्येन मेदुरो मिलितस्तेन, क्षुद्रक्षितीशानां तुच्छप्रकृतिकपाधिधानां निकरेण समूहेन, साकं सार्धम्, समन्त्रयितुं गुप्तमन्त्राणां कर्तुम्, निजनिवेशं स्वनिकेतनम्, आविवेश प्राविशत् ।

पराशयविदिति—ततस्तदनन्तरम्, पराशयविदा पराभिप्रायज्ञेन, राज्ञा गोविन्दभूपालेन, सह सार्धम्, आस्थितेन विद्यमानेन, कुरुवरेण जीवन्धरेण, सपदि शांघ्रम्, नयकोविदा नातिनिपुणाः, सोपदाः सोपायनाः, केचन केऽपि पुरुषाः, पितुः सत्यन्धरस्य, विषयसंगतान् देशस्थितान्, नरपतीन् नृपान्, तथा किञ्च, परिचितानभिज्ञानान्, नृपान् भूपान्, प्रति, विशदपत्रिकाभिः स्पष्टोदन्तदलैः, सह साकम्, प्रेषिताः प्रहिताः । पृथ्वीक्षुन्द्रः ॥ २५ ॥

सत्यन्धरक्षितिपतेर्गिति—खलु निश्चयेन, जीवकनामधेयो जीवन्धरनाम्ना विधृतः, एषोऽहम्, सत्यन्धरक्षितिपतेः सत्यन्धरमहीभृतः, विजयामहिष्यां विजयाराश्याम्, सञ्जातः समुत्पन्नः, तदा जन्म-वेलायाम्, कुटिलाद् वक्रात्प्रतिकूलादिति यावत्, दैवाद् भाग्यात्, पितृभ्यां मातापितृभ्याम्, विरहितां वियुक्तः, सन्, वैश्याधिपस्य गण्डोकटस्य, मन्दिरे भवने, समवधिषि संवृद्धोऽभूवम् । वसन्ततिलका-वृत्तम् ॥ २६ ॥

अयं किलेति—अयं किल एष किल, दुराचारो दुर्बुद्धः, काष्ठाङ्गार एतन्नामकृतघ्नः, काष्ठाङ्गारादीनां विक्रयेण, प्राणसन्धारणं जीविकाम्, कुर्वाणो विदधानः, क्रमेण क्रमशः, युष्मदुर्वीपतिना भव-दभूपालेन सत्यन्धरमहाराजेनेति यावत्, मन्त्रिपदवीं सधिवास्वदम्, आरोपितोऽधिष्ठापितः, सन्, तमेव भूपालमेव, निहतवान् मारयामास, इति हि भवतां युष्माकम्, विदितमेव ज्ञातमेव ।

अतो ममेति—अतोऽस्मात्कारणात्, सोऽयं कृतघ्नशिरोमणिः, यथा येन प्रकारेण, मम तत्पुत्रस्य,

रसातले वा वसुधातले वा महीधरे वा त्रिपिनान्तरे वा ।
तिरोहितश्चेदपि हृन्वतेऽसौ ततः समागच्छत बाहिनीभिः ॥ २८ ॥
संदेशमेवं कुरुकुञ्जरस्य सामन्तभूपाः शिरसा दधानाः ।
सत्यन्धरे भक्तिवशेन नुष्ठाः सेनासमेता मिलिता बभूवुः ॥ २९ ॥

तावन्नयविशालो नाम कुरुवीरदूतः, सचिवबृहस्पत्यस्य नयपारगस्य धर्मदत्तस्य निकेतने प्रविश्य, तेन विदितोदन्तेन सन्धानाय नरेन्द्रमन्दिरं नीयमानः, तत्र परिमितैर्नरपालैः परिवृतम्, अनति-
दूरावस्थितेन सविनयमवनमितपूर्वकायेन मधनेन सविस्त्रम्भमालपन्तम्, क्रोधकृशानुविस्फुर-
भिश्चासधूमविषवर्णमुक्ताहारं काष्ठाङ्गारमुपजगाम । तत्र धर्मदत्त एव जगाद ।

जानाति देवः सकलं तथापि श्रोतव्यवाचः सचिवा नृपेण ।
नाकाधिराजोऽपि निरीक्ष्यकृत्यो बृहस्पतेर्वाग्विसरं शृणोति ॥ ३० ॥

इदानीमुदारसत्त्वैर्गरुडवेगगोविन्दपल्लववह्निभ्रमप्रभृतिभिः स्वैरतदितरमहीपालैर्नन्दाक्यप्रमु-
खैर्महावीरैः सहचरैश्च परिवृतः कल्पान्तजलधिरिव निरर्गलप्रसरः सकलजगतीतलविख्यातवीरो
जीवन्धरकुमारः क्रुद्धो युद्धाय बद्धादरो वर्तते ।

उच्छेद्यो विनाशनायः, अस्तीति शेषः, तथा तेन प्रकारेण, शत्रुत्वादिपुत्रत्वात्, राजघत्वात् नृपतिघातकत्वात्,
कृतघ्नत्वाच्चाकृतशत्रुत्वाच्च, दुराशयो दुष्टाभिप्रायः, सः, भवतामपि युष्माकमपि, उच्छेद्योऽस्तीति सम्बन्धो
योजनीयः ॥२७॥

रसातले वेति—असौ काष्ठाङ्गारः, रसातले वा पाताले वा, वसुधातले वा भूतले वा, महीधरे वा
पर्वते वा, त्रिपिनान्तरे वा वनमध्ये वा तिरोहितोऽन्तर्हितः, चेदपि यद्यपि, भवेदिति शेषः, तथापि, हृन्वते
मार्यते, ततः कारणात्, पूयं, बाहिनीभिः पृतनाभिः, सह, समागच्छत समायात ॥२८॥

सन्देशमेवमिति—एवं पूर्वोक्तप्रकारम्, कुरुकुञ्जरस्य जीवन्धरस्य, सन्देशं वाचिकम्, शिरसा मूर्ध्ना,
दधाना धरन्तः, सामन्तभूपा मण्डलेरवराः, सत्यन्धरे जीवन्धरजनके, भक्तिवशेन प्रीत्यतिशयेन, नुष्ठाः प्रेरिताः,
सन्तः, सेनासमेताः पृतनायुताः, मिलिताः संगताः, बभूवुरासन् ॥२९॥

तावन्नयविशालो नामेति—तावत्—यावत् सामन्तभूपाः समागतास्तावत्, नयविशाल एत-
न्नामधेयः कुरुवीरदूतो जीवन्धरसंदेशहरः, सचिवेषु मन्त्रिषु क्रुद्धो ज्येष्ठस्तस्य, नयस्य पार्श्वे गच्छतीति
नयपारगस्तस्य महान्तीतिज्ञस्य, धर्मदत्तस्य तन्नामामात्यस्य, निकेतने भवने, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, विदितो-
दन्तेन विज्ञातसमाचारेण, तेन धर्मदत्तेन, सन्धानाय समिधं कर्तुम्, नरेन्द्रमन्दिरं काष्ठाङ्गारनिकेतनम्,
नीयमानः सन्, याप्यमानः सन्, तत्र नरेन्द्रमन्दिरे, परिमितैः कतिपयैः, नरपालै रराजभिः, परिवृतं परीतम्,
अनतिदूरावस्थितेन निकटस्थितेन, सविनयं विनयापेतं यथा स्यात्तथा, अवनमितो नाचैः कृतः पूर्वकायः
पूर्वशरीरभागो यस्य तेन, मधनेन तन्नामस्वरयालेन सविस्त्रम्भं सप्रत्ययं यथा स्यात्तथा, आलपन्तं भाषमाणम्,
क्रोधकृशानोः क्रोधवैरवानस्य विस्फुरन्निर्गच्छन्त्यो निःश्वास एव धूमस्तेन विषवर्णो मलिनो मुक्ताहारो
मौक्तिक दाम यस्य तस्य, काष्ठाङ्गारं कृतघ्नशिरोमणिस्य, उपजगाम समुपयाति स्म । तत्र धर्मदत्तः सचिव-
बृहस्पत्यः, एवमनेन प्रकारेण, जगाद प्रोवाच ।

जानातीति—यद्यपि देवो भवान्, सकलं कृत्स्नम्, जानाति बुध्यते, तथापि, नृपेण राज्ञा, सचिवा
मन्त्रिणः, श्रोतव्या आकर्णनीया वाक् वेयां तथाभूताः, सन्ति, निरीक्ष्यं कृत्यं कार्यं यस्य तथाभूतः, नाकाधि-
राजोऽपि पुरन्दरोऽपि, बृहस्पतेर्वाग्विसरतेः, वाग्विसरं वचनसमूहम्, शृणोति समाकर्णयति ॥ ३० ॥

इदानीमिति—इदानीं साम्प्रतम्, उदारसत्त्वैस्सुकृष्टपराक्रमैः, गरुडवेगश्च गोविन्दश्च पल्लववह्निभ्रमेति
गरुडवेगगोविन्दपल्लववह्निभ्रमेति प्रभृति येषां तैः, स्वैरतदितरमहीपालैर्विद्याधरतदितरभूपतिभिः, नन्दाक्य-
प्रमुखैर्नन्दाक्यप्रधामैः, महावीरैर्महासुभटैः, सहचरैश्च वयस्वैश्च, परिवृतः परिवेष्टितः, कल्पान्तजलधिरिव
प्रलम्बपाथोनिधिरिव, निरर्गलः स्वच्छन्दः प्रसरो अथ तथाभूतः, सकलजगतीतले निस्त्रिकभूमितले विख्यात-

व्याधान्दुःसाधबाधान्जतुरगमुखैर्मङ्गलैः सम्प्रवृत्तै-
 हेलामात्रेण जित्वा निखिलपशुगणं मोक्षयामास यः प्राक् ।
 वीणाशुक्ले च दृष्यन्नरपतिनिचयं धावयामास संख्ये
 सोऽयं नैकोऽपि जय्यः किमुत खगनराधीश्वरैः संगतश्चेत् ॥ ३१ ॥

अत इदमनिदं प्रथमप्रवृत्तं तदीयराजपदं तद्भुजे समर्प्य यथापुरं सच्चिवपदमधिष्ठातुमर्हति
 देव इति ।

एवं मन्त्रिगिरं निशम्य समयं तूष्णीं स्थितः सोऽवदत्
 कर्णे लघुमुखेन तत्र मथनेनादीपितक्रोधनः ।
 रे रे केन ससाध्वसं बहुतरं पृष्टोऽसि वक्तुं पुरो
 भीरुत्वं यदि तिष्ठ वेश्मनि मुधा क्लीबोऽसि किं भाषितैः ॥ ३२ ॥
 माद्यहन्तिघटापटुस्फुटनटद्दोटप्रहृष्यद्गटा-
 टोपाच्छादितदिकटटे रणतले खड्गगोलसद्धारया ।
 आहत्य श्रियमाहवोद्यतरिपुक्षोणीभृतामुज्ज्वलां
 कीर्त्यां कोमलया दिशो धवलयाम्युत्फुल्लकुन्दश्रिया ॥ ३३ ॥

आसी प्रसिद्धासी वीरश्चेति सुभदश्चेति सकलजगतीतलविख्यातवीरः, जीवन्धरकुमारः सायन्धरिः, क्रुद्धो
 रुष्टः सन्, युद्धाय समराय, बद्धादरो बद्धसन्मानस्तत्पर इति यावत्, वर्तते विद्यते ।

व्याधानिति—यो जीवन्धरः, प्राक् पूर्वम्, गजतुरगमुखैर्हस्तिहचप्रधानैः, सम्प्रवृत्तैः सञ्चलितैः,
 मद्बलैरस्मत्सैन्यैः, दुःसाधबाधान् विकटान्, व्याधान् शबरान्, हेलामात्रेण लीलामात्रेण, जित्वा पराभूय,
 निखिलपशुगणं सकलपशुसमूहम्, मोक्षयामास मोक्षयति स्म, वीणाशुक्ले च गन्धर्वदत्तापरिणयवेलायां
 वीणावादनशुक्ले च, दृष्यन्तोऽङ्गुर्वन्तो ये नरपतयो राजानस्तेषां निचयः समूहस्तम्, संख्ये समरे, धावया-
 मास विद्रावयामास, सोऽयं जीवन्धरः, एकोऽप्येकाक्यपि, न जय्यो न जेतुं शक्यः, चेद्यदि, खगनराधीश्वरैः
 विद्याधरधरावल्लभैः, संगतः सहितः, तर्हि, किमुत किम्पुनर्वन्कम्पम् ? खगनराच्छुन्दः ॥ ३१ ॥

अत इदमिति—भक्तोऽस्मात्कारणात्, अनिदं, प्रथमप्रवृत्तं प्राक्प्रवृत्तम्, इदमेतत्, तदीयराजपदं
 तत्सम्बन्धिराज्यभारः, तद्भुजे तद्बाहौ, समर्प्य निक्षिप्य, यथापुरं पूर्ववत्, सच्चिवपदममात्यस्थानम्, अधिष्ठातु-
 मधिचस्तिनुम्, देवो भवान्, अर्हति योग्योऽस्ति, इति धर्मदत्तामान्यः काष्ठाङ्गारं जगादेति सम्बन्धः ।

एवं मन्त्रिगिरमिति—एवमित्थम्, मन्त्रिगिरं सच्चिवभारतीम्, निशम्य श्रुत्वा, समयं कर्णं यावत्,
 तूष्णीं निर्वचनम्, स्थितो विद्यमानः, तत्र स्थाने, कर्णे श्रवसि, लघुमुखेन संयोजितवदनेन, मथनेन तच्छब्दा-
 लेन, आदीपितं प्रज्वलितं क्रोधनं क्रोधो यस्य तथाभूतः सन्, अबदत् जगात्, रे रे वृद्धापसद्, स्वसाध्वसं
 समयम्, बहुतरं प्रभूतम्, पुराऽप्रे, वक्तुं निगदितुम्, केन पृष्टोऽसि पृच्छाविषयाकृतोऽसि, त्वं यदि भीरुः
 कातरस्तर्हि, वेश्मनि भवने, तिष्ठ स्थितो भव, क्लीबोऽसि नपुंसकोऽसि, मुधा व्यर्थम्, भाषितैः कथनैः, किं
 किंप्रयोजनं न किमपीति यावत् ॥ ३२ ॥

माद्यहन्तिघटेति—माद्यतां दन्तिनां घटा इति माद्यहन्तिघटा गन्धगजगणाः, पटुस्फुटं चातुर्यप्रकाशं
 यथा स्यात्तथा नटन्तो नृथन्तो ये घंटा ह्या इति पटुस्फुटनटद्दोटाः, प्रहृष्यन्तश्च ते भटाश्चेति प्रहृष्यजटाः
 प्रमोदमानशूराः; माद्यहन्तिघटाश्च पटुस्फुटनटद्दोटाश्च प्रहृष्यजटाश्चेति माद्यहन्तिघटापटुस्फुटनटद्दोटप्रहृष्यजटाः
 तेषामाटोपेन विस्तारेणच्छादितानि पिहितानि विकटानि काष्ठान्तभागा यस्मिंस्तस्मिन्, रणतले समराङ्गणे,
 खड्गस्य कृपाणस्योहसन्ती शोभमाना या धारा तीक्ष्णाप्रभावास्तथा, आहवे समर उद्यता तत्परा इत्याहवोद्यता
 स्ते च ते रिपुक्षोणीभृताश्च शत्रुराजाश्चेति तेषाम्, उज्ज्वलां निर्मळाम्, श्रियं लक्ष्मीम्, आहत्य ससाध्वस्य,
 कोमलया मृदुलया, उत्फुल्लानां विकसितानां कुन्दानां माध्यानां धीरिव श्रीर्यस्वास्तया, कीर्त्यां यशसा, दिशः
 काष्ठाः, धवलयामि धवलाः करोमि ॥ ३३ ॥

किञ्च ।

आ जन्मतो न लिखितं भुवनाधिपत्यं
यद्भाल्सीमनि परं तु वणिक्क्रियैव ।
तेनाधमेन वणिजस्तनयेन किंवा

सन्धानमद्य नरपालमणीशिनां नः ॥ २४ ॥

ध्वजिनीरुद्रपार्श्वस्य मथनस्य शरावलेः ।

विधसोऽजनि यः पूर्वं कवलीक्रियतेऽधुना ॥ २५ ॥

इति दर्पदुर्ललितवचनविलासितमाकर्ण्य कोपारुणीकृतभालो नयविशालो गम्भीरमिमां
गिरमुज्जगार ।

पुलिन्दवृन्देन गवां कुले हृते बलेन साकं मथने पलायिते ।

पिधाय वेगेन कवाटमन्ततो धृतो वधूमिस्तनुकम्पमत्यजः ॥ २६ ॥

एवंविधपराक्रममण्डितभुजदण्डमण्डितस्य न युक्तमेव कौरवेण सन्धानम् ।

किं धर्मदत्तेन हि षण्डवृत्त्या प्रचण्डवृत्त्या भवतापि किं वा ।

कुरुप्रवीरस्य करामनुजं राज्यभियं चक्रमलं प्रदातुम् ॥ २७ ॥

इति निगद्य जवाभिर्गत्य यथावृत्तं कुरुवीरं विज्ञापयति नयविशाले विशालतरसमीकसंनाहः

किञ्च—किञ्चान्यत् किमपि ।

आ जन्मत इति—यद्भाल्सीमनि यद्भाल्सीमनि, आ जन्मतो जन्मत आरम्भ, भुवनाधिपत्यं लोक-
साम्राज्यम्, न लिखितं नाङ्कितम्, परन्तु किन्तु, वणिक्क्रियैव सार्थवाहकृतिरेव, लिखिता विहितता, अधमेन
मीचेन, तेन पूर्वोक्तेन, वणिजो वैश्यस्य, तनयेन पुत्रेण, नरपालमणीशिनां नरपालमणिषु श्रेष्ठराजेषु ईशान्ते
पेरवर्ययुक्ता भवन्तीत्येवं शालास्तेषाम्, नोऽस्माकम्, अद्य साम्प्रतम्, किं वा सन्धानं सन्धिकरणम्, सर्वथाऽशक्यं
तदिति भावः ॥ २४ ॥

ध्वजिनीरुद्रेति—यो वणिक्तनयः, पूर्वं प्राक्, ध्वजिन्या पृतनया रुद्रं परीतं पारवं समीपप्रदेशो
वस्य तस्य, मथनस्य काटाङ्गाररवालस्य, शरावलेर्वाणसमूहस्य, विधसो भुक्तावशिष्टः, अजनि बभूव, स
इति शेषः, अधुना साम्प्रतम्, कवलीक्रियते प्रस्यते ॥ २५ ॥

इति दर्पेति—इतीत्यम्, दर्पेण गर्वेण दुर्ललितानि विसंछलानि यानि वचनानि वचसि तेषां विलासितं
विलासम्, आकर्ण्य निशाम्य, कोपेन क्वाकृताकृतो कोद्विर्ताकृतो भालो निटिलो यस्य तथाभूतः, नयविशाल
एतन्नाम जीवन्धरदूतः, गम्भीरं यथा स्थासया, इमां वक्ष्यमाणान्, गिरं वाणीम्, उज्जगार प्रकटयामास ।

पुलिन्दवृन्देनेति—पुलिन्दवृन्देन शबरसमूहेन, गवां सौरभेधीणाम्, कुले समूहे, हृते मुषिते, बलेन
सैन्धेन, साकं सार्धम्, मथने भवच्छाले, पलायिते दूर्ध्वितपृष्ठे, सति, अन्ततोऽन्ते, वेगेन रयेण, कवाटमन्तरम्,
पिधाय मेलयित्वा, वधूमिर्ललाभिः, धृतो दत्तात्मन्वनः कृतावासाश्च सन्, तनुकम्पं शरीरवेपथुम्, अत्य-
जस्त्यक्तवान्, एवं तु भो महाशूरस्त्वमिति सोऽप्रासवाक्यम् ॥ २६ ॥

एवंविधेति—एवंविधपराक्रमेण पूर्वोक्तप्रकारविक्रमेण मण्डितौ शोभितौ यौ मुजदण्डी बाहुदण्डी
ताभ्यां मण्डितस्य शोभितस्य, तत्र, कौरवेण जीवकेन, सह सन्धानं सन्धिकरणं मेलनमिति यावत्, न युक्तमेव
नोचितमेव, सुप्लुक्तं त्वयेति भावः ।

किं धर्मदत्तेनेति—षण्डवृत्त्या दीनवृत्त्या, उपलक्षितेन, धर्मदत्तेन तन्नामवृद्धामात्वेन, हि निश्चये,
किं किं प्रबोजनम्, प्रचण्डवृत्त्या तीक्ष्णव्यवहारेण, उपलक्षितेन, भवतापि स्वयापि, वा किं किं प्रबोजनम्, न
किमपीति यावत्, कुरुप्रवीरस्य जीवन्धरस्य, करामनुजं हस्ताप्रमेरितम्, चक्रं शक्यविशेषः, राज्य-
कर्मसौह, प्रदातुं समर्पयितुम्, अहं पक्षां समर्पयामि वावत् ॥ २७ ॥

इति निगद्येति—इत्येवम्, निगद्य विवर्तय कथयित्वा, जवाह्वेगात्, निर्गत्य निष्कम्प्य, यथावृत्तं यथा-
भूतम्, कुरुवीरं जीवन्धरम्, विज्ञापयति निवेदयति, नयविशाले तदभिधानदूते, विशालतरसमीकसंनाहः

कुङ्कुमारः पद्मास्यं बरुधिनीनामाधिपत्ये विधाय यथायोग्यं गरुडवेगगोविन्दलोकपालपङ्कजमही-
पालप्रभृतीनापृच्छ्यथ रणाङ्गणावतरणाय सेनामादिदेश ।

काष्ठाङ्गारोऽपि सेनायाः पतिं मयनमादिशत् ।

पृतनायाः प्रयाणाय रणरङ्गस्थलं प्रति ॥ ३८ ॥

तदनु विकटकटाविगलहानधाराप्रवाहानुभयतः सृजद्भिः सनिर्भरैरिव नीलाचलैर्विराददन्त-
प्रभादन्तुरिताङ्गत्था रजनिंकरकरनिकरचुम्बितसंबर्तकालाम्बुद्विडम्बकैः कर्णद्वयसन्दानितधवल-
चामरशोभिततया पद्मिनामसान्येन समागतमरालशङ्कामङ्कुरयद्भिः पादन्यासेन महीं कम्पयद्भिः
घनाघनघनगजितानुकारिद्वृंहितरवेण गिरिदरीसुखसुमपञ्चास्यान् क्रोधेनोत्पत्य कुत्रत्योऽयं करिशब्द
इति निरीक्षमाणान् कुर्वाणैर्वारणैः सञ्ज्ञादितदिग्भागाः, सूर्याशिरस्ताडनायेवोर्ध्वप्रसारितपूर्वचरण-
युगलैः प्रलयजलधरविमुक्तवर्षोपलासारपरुषेण जर्जरयत्तेषु वसुधातलमतिनिष्ठुरेण खरखुरपुट-
विन्द्यासेन जनितपांसुपारम्परीभिः सकलजगदन्धङ्कुरणधुरीणैर्हृषितरवेण गगनतलं पूरयद्भिः प्रति-
पक्षैरिव मारुतस्य प्रत्यादेशैरिवोच्चैःश्रवसो निदर्शनैरिव मनसो मूर्तेरिव जवैर्गन्धर्वैरुपशोभिताः,

समीकसंवाहो युद्धाभिनिवेशो यस्य तथाभूतः, कुङ्कुमारो जीवकः, पद्मास्यं तन्नामसखम्, बरुधिनीनां
पृतनानाम्, आधिपत्ये स्वामित्वे, विधाय कृत्वा, तं सेनापतिं कृन्वेति यावत्, यथायोग्यं यथाहम्, गरुडवेगश्च
गोविन्दश्च लोकपालश्च पङ्कजमहीपालश्चेति गरुडवेगगोविन्दलोकपालपङ्कजमहीपालाः, ते प्रभृतिषुंषां तान्,
आपृच्छ्यवामन्वय, रणाङ्गणे समररत्नरेऽवतरणं प्रवेशस्तस्मै, सेनां कम्पय, आदिदेश समादिष्टवान् ।

काष्ठाङ्गारोऽपीति—काष्ठाङ्गारोऽपि राजघोऽपि, पृतनायाः सेनायाः, रणरङ्गस्थलं प्रति समररङ्गभूमि-
सुद्विषय, प्रयाणाय प्रस्थानाय, मयनं तन्नामधेयम्, सेनायाः पतिं पञ्जिन्या वायम्, आदिशत् आज्ञा-
पयामास ॥ ३८ ॥

तदन्विति—तदनु तदन्तरम्, उभयतः पार्वद्वये, विकटकटाभ्यां विशालगण्डाभ्यां विगलन्तः पतन्तो
वे दानधारा प्रवाहा मद्धारालोवांसि तान्, सृजद्भि रचयद्भिः, सनिर्भरैर्निर्भरैःपैतैः, नीलाचलैरिव नील-
पर्वतैरिव, विशददन्तप्रभाभिर्बलधरदन्दासिभिर्दन्तुरितं व्याप्तमङ्गं देहो येषां तेषां भावस्तथा तथा, रजनि-
करस्य चन्द्रमसः करनिकरेण किरणकलापेन चुम्बिताः संयुक्ता ये संबर्तकालाम्बुदाः प्रलयकालवारिदास्तेषां
विडम्बका अनुकर्तारस्तैः, कर्णद्वये श्रवणयुग्मे सन्दानिताभ्यां बद्धाभ्यां चामरभ्यां बालभयजनाभ्यां शोभिततया
समलङ्कृततया, पद्मेति नाम पद्मनाम तस्य साग्यं सादर्यं तेन 'पद्मोऽस्मी पद्मे क्युहनिधिसहस्रान्तरे-
ऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फजिकाश्रीचारटीपन्नगेपु च' इति मेदिनी, समागताः समावाता ये मराला हंसास्तेषां
शङ्का सन्देहश्च, अङ्कुरयद्भिः प्रादुर्भावयद्भिः, पादन्यासेन चरणनिक्षेपेण, महीं भूमिम्, कम्पयद्भिर्बेषयद्भिः,
घनाघनस्य मेघस्य च्च घनगजितं विकटगजं तस्मानुकारि यद् वृंहितं गजशरदस्तस्य रवो नास्तेन,
गिरिदरीषु शैलगुहासु सुखेन शर्मणा सुखाः कृतशयना ये पञ्चास्याः सिंहास्ताः, क्रोधेन रोषेण, उत्पत्योत्कन्व्य,
कुत्रत्योऽयं कुत्रभवोऽयम्, करिशब्दो गजगजितम्, इति हेतोः, गिरिदन्त इति निरीक्षणा अथलोकमाना-
स्तान्, कुर्वाणैर्विदधानैः, वारणैर्गजैः, सञ्ज्ञादिताः पिहिता दिग्भागाः काष्ठाप्रदेशा येषां ते, सूर्याशिरानामर्क-
हयानां शिरसि मूर्ध्नि ताडनं प्रहरणं तस्मा इव, ऊर्ध्वप्रसारितमुक्तमितं चरणयुगलं येषां तैः, प्रलयजलधरीः
प्रलयमेघैर्विमुक्तस्यक्तो यो वर्षोपलानां करकाणामासारो धारासंपातस्तद्दत् पृथः कठोरस्तेन, वसुधातलं
भूतलम्, जर्जरयत्तेषु जीर्णं कुर्वतेव, अतिनिष्ठुरेण कठोरतिशयेन, खरखुरपुटानां तीक्ष्णखुरपुटानां विन्द्यासो
निक्षेपस्तेन, जनिताः समुत्पादिता याः पांसुपारम्परीं धूमिलान्ततयस्ताभिः, सकलजगतो विस्मिन्ननुभवस्था-
न्धङ्कुरेण सतिमिरोकल्पे पुरीणा निपुणास्तैः, हृषितरवेण हेपाञ्चनिना, गगनतलं ज्योमतकम्, पूरयद्भिः
सम्पूरयद्भिः, गरुडमतो गरुडस्य प्रतिपक्षैरिव प्रतिद्वन्द्विमिरिव, मारुतस्य पवनस्य, पक्षैरिव प्रतिद्वन्द्विमिरिव,
उच्चैःश्रवसो देवराजवाजिनः प्रत्यादेशैरिव निराकर्णैरिव, मनसज्जोतसः, निदर्शनैरिव दृष्टान्तैरिव, मूर्तेः
शरीरधारिभिः, जवैरिव वेगैरिव, गन्धर्वैर्वाहैः, 'वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्यवसतयः' इत्यमरः, उपशोभिता

सुरविमानसकारौर्ध्वकण्ठुण्यसोपीसलैर्मनोरथैरिवाश्रितरथैः परिपूर्णाः, च्चेलारवेणचिरीकृतलोकैर्विधि-
धायुर्वैविधैर्विधृततनुवैः पदातिभिः पद्भिः, उभयेऽपि सैनिकाः, क्रमेणाजिरङ्गणमगाहन्त ।
तत्र च,

अभ्रंलिहानां पटमन्दिराणां पङ्क्तिर्वभौ शारदमेघशुभा ।

विचित्रयुद्धस्य विलोकनाय समागता राजपुरीव साक्षान् ॥ ३६ ॥

तदनु विनिर्मितविशालविशिखास्तद्विराजमानम्, मदमेदुरसिन्धुरघटान्धकारितदिङ्मुख-
तया जलधरदिवसायमानम्, अभ्रकूपैरपहसितरजताचलशोभैरमलसुधावदासैर्मन्थानगिरि मथ्य-
मानदुग्धसिन्धुगर्भाविलुठत्तरङ्गायमानानिलडोलायितसितध्वजतया उपरिपरिपतद्भ्रगङ्गाप्रवाहैरिव
तुपारगिरिशिखरैः पटमन्दिरैर्विभ्राजितम्, नीलकवचावगुण्ठितदेहैः सितोष्णपैरत्युन्नतवेत्रासनो-
परिविष्टैर्धर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैस्तन्तन्यमानसेनासंविभागसंविधानम्, स्फुरितनि-
शितकरधृतकरवालप्रतिबिम्बप्ररोहकरालितातपेनोर्ध्वावरुद्धमौलिकलापेन धवलचन्दनलिप्तभुजदण्डेन
सेवकजनेनाध्यासितद्वारदेशाम्, विविधवस्तुविचित्रितैः पण्याहरणसंमर्दनपरक्रयिकविक्रयिक-
लोकैर्महाविपणिपथैरुपशोभितम्, यौवनमद्रमत्तरुणजनानुसार्यमाणतरुणोजननिरन्तरवेशावाटम्,
विविधायुधसंस्कारपरजनबंधान्यमाणशाणचक्रप्रभृति संस्कारसाधनसंस्कारादितं तद्रङ्गस्थलमशोभत ।

विराजिताः, सुरविमानसकारौर्ध्ववानसज्जितैः, चक्रै रथाङ्गैः क्षुण्णं विदीर्णं क्षोणीतलं भूतलं वैस्तैः, मनोरथै-
रभिलषितैरिव, अभितरथैरसंख्यस्वप्नवैः, परिपूर्णा युक्ताः, च्चेलारवेण सिंहनादेन बधिरिकृताः श्रवणशक्ति-
रहितोक्ता लोका जना वैस्तैः, विविधावि विविधप्रकाराणि यान्वायुधानि शक्याणि तैर्विचित्रैर्विस्मयकारिभिः,
विष्टतनुवैर्धृतकवचैः, पदातिभिः पद्भिः, परिवृताः परीताः, उभयेऽपि पङ्क्तयस्तन्विवनः, सैनिका
योद्धारः, क्रमेण क्रमशः, आजिरङ्गणं समरचण्डरम्, अगाहन्त प्रविचिष्टुः । तत्र च तस्मिन्नाजिरङ्गणे च ।

अभ्रंलिहानामिति—अभ्रंलिहानां गगनचुम्बिनाम्, पटमन्दिराणां पटमयानाम्, शारदमेघशुभा
शारदजलधरधवला, पङ्क्तिस्तितिः, विचित्रयुद्धस्य विलक्षणसाम्प्राप्तस्य, विलोकनाय दर्शनाय, समागता
सम्प्राप्ता, साक्षान्, राजपुरीव हेमाङ्गद्वाराजयानीव, बभौ शुद्धमे ॥ ३६ ॥

तदन्विति—तदनु तदनुत्तरम्, तद्रङ्गस्थलं तत्समरचण्डरम्, अशोभत व्यराजत, कथंभूतं तदिति
तदेव विशेषविनुमाह—विनिर्मिता रचिता वा विशालविशिखा विस्तीर्णरथास्तासां सहस्रैर्दशशतैर्विराजमानं
शोभमानम्, मदमेदुरा दानमिलिता वा सिन्धुरघटा गजपङ्क्तिस्तपान्धकारितं तिमिरितं दिङ्मुखं काष्ठान्तो
यस्मिंस्तस्य भावस्तथा तथा, जलधरदिवसायमानं प्रादुर्भवदाकरम्, अभ्रकूपैर्मैत्रस्पृशिताः अपहसिता पराभूता
रजताचलशोभा विजयार्थार्थवैस्तैः, अमलसुधावदासैर्विभ्रंलक्ष्णैः, मन्थानगिरिमन्दरपर्वतस्तेन
मथ्यमानो विलोक्यमानो यो दुग्धसिन्धुः क्षारान्वस्तस्य गर्भे मध्ये विलुठन्तः सञ्चलन्तो ये तरङ्गा
कल्लोकास्तद्गदाचरन्ति, अमलडोलायितानि एवमप्रकल्पितानि सितध्वजानि शुक्लपताका यस्मिंस्तस्य
भावस्तथा तथा, उपरि परिपतन्तः स्फलन्तोऽभ्रगङ्गाप्रवाहा मग्दाकिर्नाभोत्तसि वेधां तैः, तुपारगिरिशिखरै-
र्हिमालयशृङ्गैरिव, पटमन्दिरैर्वस्त्रजिकेत्यैः, विभ्राजितम्, नीलकवचैः रथामलसुधैरवगुण्ठितः संवृतो देहो वेधां
तैः, सितोष्णपैर्धवलशिरोवेष्टैः, अत्युन्नतानि तुन्नतमानि चानि वेत्रासनानि वेत्रविष्टानि वेत्रासुपरिविष्टै-
रुपरिस्थितैः, धर्ममयैरिव धर्मनिर्मितैरिव, धर्माधिकारिभिर्मैत्राधिकारयुक्तैः, महापुरुषैर्महाजनेः, तन्तन्यमात्रं
विस्तार्यमाणं सेवासंविधानस्य घृतनाविभागस्य संविधानं करणं यस्मिंस्तत्, स्फुरितः सञ्चलितो विनिर्वा-
स्तीणो चः करणतो हस्ताकलम्बितः करवालः कृपाणस्तस्मिन् प्रतिविम्बं प्रतिफलनं तस्य प्ररोहैः किरणाङ्कुरैः
करणलितो म्वाहः आगतो जनेन वेन तथाभूतेन, ऊर्ध्वमुपरि अवकट आहतो मौलिकलापो सुकटसूहो येन
तेन, चक्रकवचनेन शुक्लकलपजेन क्लिप्तो दिग्धो भुजदण्डो बाहुदण्डो यस्य तेन, सेवकजनेन सेवकसमूहेन
अध्यासितोऽधिष्ठितो द्वारदेशो यस्य तद्, विविधवस्तुमितैकविधपदासैर्विचित्रितावि शक्यानि तैः, महावि-
पणिभैर्विस्तीर्णैर्दशकलाभिः, उपशोभितं समलङ्कृतम्, यौवनपदेन ताकण्यातिरेकेण मया मयसुका ये
समलजना सुवज्रमत्सैरुत्सार्यमाणैरुत्तम्यमानो वस्तुवर्णीज्जो सुवतिसमूहस्तेन विस्मयः सत्ताकीर्णो

युद्धप्रारम्भकेलीपिशुनत्रयमहाबाधघोषैरशोषै-
 हेपारावैर्हयानां मदमुदितकरिद्विहृतिर्जृम्भमाणैः ।
 रथ्याध्वानैः पदातिप्रचुरतरगलत्सिहनादैरमन्दैः
 शब्दैकाम्भोधिभ्रं जगदिवमभवत्कम्पमानं समन्तात् ॥ ४० ॥

रणान्तरायं कुर्वाणा धूल्यो या व्योम्नि जृम्भिताः ।
 तन्नाशाय ध्वजा मृत्युसंमार्जम्य इवाहवन् ॥ ४१ ॥

उद्यमिस्साणराणप्रसरमथ सुरा जृम्भमाणं निशम्य
 क्षीबद्धोणीपतीनां कदनविलसितं वीक्षितुं संप्रवृत्तम् ।
 पुष्पाण्याहृत्य कल्पक्षितिकहवनतः सौरभाकृष्टभुङ्ग-
 व्यूहव्यारावपूराण्यधिककुतुकतः संगता व्योमसीम्नि ॥ ४२ ॥
 सेनापयोधी समदाहृहासौ शनैः शनैः संघटितौ व्यभाताम् ।
 कल्पावसाने खलु वर्धमानावम्भोनिधी यद्वदमन्दवेगौ ॥ ४३ ॥
 पदातिं पदातिस्तुरङ्गं तुरङ्गो मदेभं मदेभो रथस्थं रथस्थः ।
 इवाय क्षणेन स्फुरद्युद्धरङ्गे ध्वनज्जैत्रवादैः स्वनच्छिञ्चिनीके ॥ ४४ ॥

वेशाघटो वेश्यावासाभोगो यस्मिंस्तत्, विविधाबुधानां नैकविधशस्त्राणां संस्कारपराः समुत्पेजनलाना ये जनाः
 पुरुषास्तैर्ब्रह्मण्यमाणानि संघार्थमाणानि शाणचक्रप्रभृतीनि निकषचक्रादीनि बावि संस्कारसाधनानि
 समुत्पेजनोपायास्तैः सम्प्राप्तितं व्यासम् ।

युद्धप्रारम्भकेलीति—युद्धप्रारम्भकेल्याः समरप्रारम्भकीडायाः पिशुनाः सूक्ष्मा ये जयमहाबाधघोषा
 विजयमहावादित्रध्वस्तास्तैः, अशोषैः सम्पूर्णैः, हयानामरथानाम्, हेपारवैर्हयानाम्, जृम्भमाणैर्वर्धमानैः
 मदेन दानेन मुदिताः प्रसन्ना इति मदमुदितस्ते च ते करिणो इस्तिनमेति मदमुदितकरिणस्तेषां द्विहृतानि
 गर्जितानि तैः, रथ्याध्वानै रथसमूहसम्बद्धैः, जम्भदैः प्रचुरैः, पदातीनां पदागामो प्रचुरतरं प्रभूततरं यथा
 स्यात्तथा गलन्तः प्रकटीभवन्तो ये सिंहानादाः यथेदितरवास्तैः, शब्दैकाम्भोधिभ्रमं शब्दैकार्णवनिमग्नम्,
 इदमेतत्, जगद् भुवनम्, समाप्तात्परितः कम्पत इति कम्पमानं वेपथुसहितम्, भवन्त आसीत् ।
 शार्ङ्गकविकीर्तितच्छन्दः ॥ ४० ॥

रणान्तरायमिति—रणान्तरायं समरप्रव्यूहम्, कुर्वाणा विदधानाः, याः धूल्यो रजांसि, व्योम्नि
 नयसि, जृम्भिता विततानि, तन्नाशाय तदपहाराय, ध्वजाः पताकाः, मृत्युसंमार्जम्य इव यमसंस्कार-
 पहारिण्य इव, अहवन् व्यशोभन्त ॥ ४१ ॥

उद्यमिस्साणेति—अथ युद्धप्रारम्भानन्तरम्, सुरा अमराः, जृम्भमाणं वर्धमानम्, उद्यन्तः प्रकटीभ-
 वन्तो ये निस्साणराणा रणवादित्रध्वस्तास्तेषां प्रसरः समूहस्तम्, निशम्य समाकम्बं, संप्रवृत्तं प्रारब्धम्, क्षीबा
 धराक्रमातिरेकेणोन्मत्ता ये क्षोणीपतयो राजानस्तेषाम्, कदनविलसितं सम्परायथेहितम्, वीक्षितुं प्रवृत्तम्,
 कल्पक्षितिकहवनतः कल्पवृक्षविपिनात्, सौरभेण सौगन्धेनाकृष्टा वशीकृता ये मृत्तममरास्तेषां व्यूहस्य
 समूहस्य यो व्यारावो गुणजनशब्दस्तस्य पूरं समततिर्वेषु तानि, पुष्पाणि कुसुमानि, आहृत्य समादाय,
 अधिककुतुकतः प्रभूतकीतुकतिशयेन, व्योम्नि विहावसि, संगताः समिक्षिताः, आसन्मिति शेषः ।
 कम्परावृत्तम् ॥ ४२ ॥

सेनापयोधी इति—समदाहृहासौ सगर्वाहृहाससहिती, शनैः शनैर्मदं मन्दम्, संघटितौ संमिक्षितौ,
 सेनापयोधी पृतनापारावारी, तद्वत् तथा व्यभाताम् व्यशोभेताम्, यद्वत् यथा, कल्पावसाने प्रकषयेकायाम्,
 वर्धमानौ समेधमानौ, अमन्दवेगौ प्रभूतरथौ, अम्भोनिधी साधरी, खलु निरचयेन ॥ ४३ ॥

पदातिमिति—ध्वनज्जैत्रवाद्ये शब्दावसानविजयवादित्रे, स्वनच्छिञ्चिनीके शब्दावसानमौर्ध्वे,
 स्फुरद्युद्धरङ्गे प्रकाशमानरणाधिरे, पदातिः पतिः, पदातिं पत्तिम्, तुरङ्गोऽयवः, तुरङ्गं हयम्, मदेभो मन्त्र-

दृष्यन्तिकरोद्यता जलकणा व्योम्नि स्फुरन्तारका-

कारा रेजुरभूष नाकसुवतीवक्त्रं निशानायकः ।

धूलीभिः पिहिते च चण्डकिरणे संभ्रामलीला बभौ

निर्दोषापि विभावरीव सततं क्रीडन्नाङ्गापि च ॥ ४५ ॥

यावन्नाक्षिपति कणेन करिणो वक्त्रच्छदं विस्तृतं

हस्त्यारोहवरः प्रतिद्विपगतो वीरः शरैस्तावता ।

शुण्डां तस्य मदं च लोपमनयत्कोपेन सोऽभ्युदितः

क्षिप्तेनैव करेण तं प्रतिभटं मूर्च्छास्पदं द्राम्यघात् ॥ ४६ ॥

भल्लैः प्रतिद्विरदमल्लधनुर्बिमुक्तैः

कुम्भेषु मग्नशिखरैर्बलसगजेन्द्राः ।

आरावहीनवदनैः शिखिनां समूहै-

रारूढतुङ्गशिखरा इव शैलवर्गाः ॥ ४७ ॥

इह खलु, कौचन मत्तदन्तावली क्रोधतरली समीककलाकुशली परस्परदण्डसंघट्टनजनितगम्भीरारावेण वृंहितभरेण च गगनतलं पूरयन्ती, गण्डतलविस्तृत्वमदधारासौरभप्रचुरकर्णतालविगलत्समीरैराजिरङ्गतले मूर्च्छितान् भटान् प्रबोधयन्ती, भुग्नवाली, सक्थिजवघटितरदविन्यासेन वसुधरां

मतङ्गजः, मदेभं मत्तमतङ्गजम्, रघस्थः स्वन्दनस्थः, रघस्थं स्वन्दनस्थम्, कणेन शीघ्रम्, इयाव प्राप । भुजङ्गप्रघातच्छन्दः ॥ ४४ ॥

दृष्यन्तिकरोद्यता इति—दृष्यतां समदानां दन्तिनां करिणां करेभ्यः शुण्डाभ्य उर्ध्वता उत्पत्तिताः, जलकणाः सलिलसीकराः, व्योम्नि गगने, स्फुरन्तारकाकारा देदीप्यमाननक्षत्रसंनिभाः, रेजुः शुशुभिरे, नाकसुवतीवक्त्रं देवीवदनम्, निशानायकरचन्द्रमाः, अभूष च भूष च । धूलीभिः परागैः, चण्डकिरणे सूर्ये पिहिते च समाच्छादिते च सति, संभ्रामलीला समरक्रीडा, निर्दोषापि रात्रिरहिताऽपि, सततं सर्वदा क्रीडन्तो रथाङ्गारचक्रवाका यस्यां तथाभूता सन्धिपि च, विभावरीव रात्रिरिव, बभौ शुशुभे, पक्षे निर्दोषा पङ्ककण्टकादिदोषरहिता, क्रीडन्ति संभ्रमन्ति रथाङ्गानि चक्राणि यस्यां तथेति च ॥ ४५ ॥

यावन्नाक्षिपतीति—यावत् यावत्कालपर्यन्तम् हस्त्यारोहवरो गज्राधिष्ठातृवरः, कणेन सत्वरम्, विस्तृतं विततम्, करिणो गजस्य वक्त्रच्छदं मुखावरणम्, नाक्षिपति न वृरीकरोति, तावता कालेन, प्रतिद्विपगतः प्रतिगजस्थितः, वीरः शूरः, शरैः सायकैः, तस्य करिणः, शुण्डां करम्, मदं च दानञ्च गर्वं वा, लोपं विनाशम्, अनयत् प्रापयामास, कोपेन क्रोधेन, उदितः समुद्भूतः, सोऽपि क्षिप्रशुण्डः शुण्डालोऽपि, क्षिप्तेनैव कृत्तेनैव, करेण शुण्डया, तं प्रतिभटं प्रतिवीरम्, द्राम् कटिति, मूर्च्छास्पदं चैतन्व्यतीतम्, व्यघातकार ॥ ४६ ॥

भल्लैरिति—प्रतिद्विरदमल्लानां विपक्षगजस्थितशूराणां धनुर्भ्यः कोदण्डेभ्यो विमुक्तास्यकास्तैः कुम्भेषु गण्डस्थलेषु मग्नं निषितं शिखरं मुखं येषां तैः, मल्लैः प्रालैः गजेन्द्रा इस्तिप्रमुखाः आरावहीनं केकारहितं वदनं मुखं येषां तैः, शिखिनां केकिनां समूहैः कलापैः, आरूढानि समधिष्ठितानि तुङ्गशिखराणि समुच्छन्नानि येषां तथाभूताः शैलवर्गा इव पर्वतसमूहा इव, व्यलसन् शुशुभिरे । उपमा । असन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४७ ॥

इह खलु कौचनेति—इह समराङ्गणे, खलु निश्चयेन, क्रोधेन कोपेन तरली अपलाविति क्रोधतरली, समीककलायां समरवैदग्ध्यां कुशली निपुणी, कौचन कावयि, मत्तदन्तावली मत्तगजौ, परस्परमम्बोऽम्बं दन्तसंघट्टनेन रदनाघातेन जनितः समुत्पादितो चो गम्भीरारावो गम्भीरशब्दस्तेन, वृंहितभरेण च गजितसमूहेन च, गगनतलं वमन्तच्छदं, पूरयन्ती समरम्भी गण्डतलाभ्यां कटप्रदेशाभ्यां विसृत्तराः प्रसरणशीला वा मदधारा दानसन्तलघस्तासां सौरभेण सौगन्धेन प्रचुराः प्रपूर्णाः, तथाभूताः कर्णतालविगलन्तश्च अक्षयजवनिःसरन्तश्च ये समीराः पवनास्तैः, आजिरङ्गतले समररङ्गभूमौ, मूर्च्छितान् सम्प्राप्तमोहान्,

स्थपुटितामादधानी, पूर्वपश्चिमसमीरसमीरितौ सजलजलदाविद्यापतन्तौ, सकललेखजनतनूतहसौख्य-
शासनिकं भयानकं समीकमातेनतुः ।

आयोधनं विदधतोर्गजयोः कयोश्चिद्

दन्तप्रचट्टजनितामिकणाः स्फुरन्तः ।

हैमप्रदीप्रबलयावलिखण्डतुल्वा

माञ्जिष्ठचामरगताः सुभटैर्नु दृष्टाः ॥ ४८ ॥

कश्चिद्गजः प्रतिभटं चरणे गृहीत्वा

सम्भ्रामयन्दिशि रुषा परुषप्रचारः ।

चिक्षेप दूरतरमूर्ध्वमयं च मानी

द्रागेत्य कुम्भयुगलीमसिना विभेद् ॥ ४९ ॥

इभोद्गतानां नवमौक्तिकानां वर्षेण संख्ये निरवग्रहेण ।

मुक्तामयत्वं दधती च रङ्गस्थली गदादद्या वत संबभूव ॥ ५० ॥

निपात्य कश्चिद्भुवि शुण्डयारिं दन्तेन हन्तुं करिणि प्रवृत्ते ।

दन्तान्तरालं प्रविशन्स धीरश्चिच्छेद् शुण्डां करवालवल्लया ॥ ५१ ॥

भटान् योद्धन्, प्रबोधयन्तौ सचेतनान्कुर्वन्तौ भुग्न आकुञ्चितौ बालौ बालधिर्ययोस्ती 'बालः पुंसि शिशौ केशं
वाजिवारणबालधी' इति विश्वलोचनः । सविधजवदित उरुरयसहितो यः पद्विन्यासश्चरणनिषेपस्तेन,
बसुन्धरां बसुधाम्, स्थपुटितां नतोन्नताम्, आदधानी कुर्वाणी, पूर्वपश्चिमसमीरान्यां प्राचीप्रतीचीपवनाभ्यां
समीरितौ प्रेरितौ, सजलजलदाविद्य सतोयतोयदाविद्य, आपतन्तौ समागच्छन्तौ, सकलाश्च ते लेखजनाश्चेति
सकललेखजना रणकौतुकदर्शनाय समापतिता निखिलामरसमुहास्तेषां तनूत्स्थाणां रोम्णाम् सौख्य-
शासनिकं सुखशासनसमाचारवृच्छकं रोमहर्षणमिति यावत्, भयानकं भयङ्करम्, समीकं युद्धम्, आतेनतु-
विस्तारयामासतुः ।

आयोधनमिति—आयोधनं युद्धम्, विदधतोः कुर्वतोः, कयोश्चिद् कयोरपि द्वयोः, गजयोः करिणोः,
स्फुरन्तः समुत्पतन्तः, माञ्जिष्ठचामरगता माञ्जिष्ठारगरकबालव्यजनप्रासाः, दन्तयो रदनयोः प्रघट्टेन समा-
घातेन जनिताः समुत्पन्ना येऽग्निक्णा अनलस्फुल्लिङ्गास्ते, सुभटैः शूरैः, हैमाः सुवर्णनिर्मिताः प्रदीप्राः प्रभा-
स्वरा ये बलयाः कटकास्तेषामावलिः पङ्क्तिस्तस्याः खण्डैः शकलैस्तुल्याः सजिमाः, तु वितर्कं, दृष्टाः
समवलोकिताः ॥४८॥

कश्चिद्गज इति—परुषः कठोरः प्रचारः प्रभ्रमणं यस्य तथाभूतः, कश्चित्कोऽपि, गजः करी, प्रतिभटं
विपक्षचूरम्, चरणे पादे, गृहीत्वाऽऽदाय, दिवि गगने, सम्भ्रामयन् संघूर्णयन्, रुषा रोषेण, दूरतरमतिविप्रकृष्टम्,
ऊर्ध्वमुपरि, चिक्षेप क्षिपति स्म, मानी गर्वोपेतः, अयच्छ प्रतिभटः, द्राम्गं भ्रष्टाति, एत्य समागत्य, असिना
रुपाणेन, कुम्भयुगलीं गण्डयुग्मम्, विभेद् विदारयामास ॥४९॥

इभोद्गतानामिति—संख्ये समरे, इभोद्गतानां गजोत्पतितानाम्, नवमौक्तिकानामभिनवमुक्ता-
फलानाम्, निरवग्रहेण प्रतिबन्धरहितेन, वर्षेण वृष्टया, 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवप्राहावग्रही समी' इत्यमरः,
मुक्तामयत्वं मौक्तिकप्रचुरताम्, विरोधपक्षे नीरोगताम्, दधती विधत्ती, रङ्गस्थली रङ्गभूमिः, गदादद्या गदा-
मिधानशब्दसहितं विरोधपक्षे गदै रोमैरादद्या सहिता संबभूव समजायत, बतेति संदे । विरोधाभासालङ्कारः,
उपजातिवृत्तम् ॥५०॥

निपात्य कश्चिदिति—करिणि गजे, कश्चित्कमपि, अरिं शत्रुम्, शुण्डया करेण, भुवि पृथिन्याम्,
निपात्य समास्ताप्य, दन्तेन रदनेन, हन्तुं मारयितुम्, प्रवृत्ते तत्परे, सति, दन्तान्तरालं रदनमभ्यस्य,
प्रविशन् प्रवेशं कुर्वन्, धीरो धैर्योपेतः, सोऽरिः, करवालवल्लया रूपानुलताया, शुण्डां करम्, चिच्छेद्
क्षिपति स्म ॥५१॥

चक्रेण कृतं निजमेव हस्तमग्रदेशाद्धरणौ यतन्तम् ।
 विपेव पादेन रुक्म परीतः करेणुराजः सुतररक्तपङ्कज् ॥ ५२ ॥
 गृहीतो नागेन प्रतिभटवरः पुष्करगतो
 वितम्बानो डोळामसिनिहितहस्तेन करिणा ।
 पदा पेष्टुं नीतः सपदि पद्ममध्ये प्रचलितो
 गृहीत्वा बालाम्प्रे व्यसुससुमधान्मुष्टिहतिभिः ॥ ५३ ॥

तत्र फुल्लकुन्दकुसुमावदाता जितघातजवना बाजिनो गगनतलोत्खिन्नाप्रपादतया नभः-
 स्थलमाक्रमितुमिव प्रवृत्ताः, पुरतः पतितानि महारीलकुलानीव दन्तावलशरीराणि लङ्घयन्तः,
 संगरसागरे परस्परं कलहायमानाः कल्लोला इव विरेजिरे ।

सुराघातैः कम्पितप्रजवनहयः कम्पितघरः
 प्रपत्कैः कीर्णाङ्गोऽप्यभिरहितशिखानुसरणः ।
 पदे खड्गच्छिन्नोऽप्यहितसुभटेनापतदसौ
 न तावद्यावत्तं न निजवरसादी निहतमान् ॥ ५४ ॥
 द्विभ्रेऽपि दक्षिणभुजे करवालवल्ली
 वामे करे विचलयन् रिपुमाप सादी ।
 वारस्य तस्य रिपुखण्डनकेलिकाया-
 मक्षीणशक्तिरगमत् स हि दक्षिणत्वम् ॥ ५५ ॥

चक्रेण कृतमिति—स्या कोपेन, परीतो व्याप्तः, करेणुराजो गजेन्द्रः, चक्रेण शस्त्रविशेषेण, कृतं
 द्विजम्, अग्रदेशात्सुखाग्रभागात्, धरयो पृथिव्याम्, यतन्तं स्खलन्तम्, सुतः चरितो रक्तपङ्को रुधिरकर्दमो
 यस्मात्तम्, निजमेव स्वकांचमेव, हस्तं शुण्डाम्, पादेन चरणेन, विपेव विवष्टि स्म । क्रोधे को विवेक
 इति भावः ॥५२॥

गृहीतो नागेनेति—नागेन गजेन, गृहीत आतः, पुष्करगतः शुण्डाग्रभागस्थितः प्रतिभटवरो
 विपक्षबोद्धा, असिना खड्गेन निहतः खण्डितो हस्तो यस्य तेन, करिणा गजेन, डोळां हिन्दोलिकाम्,
 वितम्बानः कुर्वाणः सन्, पदा चरणेन, पेष्टुं कूर्ण्वितुम्, पद्ममध्ये चरणमध्ये, नीतः प्राणितः, किन्तु, सपदि
 ऋटिति, प्रचलितः प्रकर्षेण चलितः सः, बालाम्प्रे पिच्छाम्प्रे, गृहीत्वा समालम्ब्य, मुष्टिहतिभिर्मुष्टिप्रहारैः,
 अमुं गजम्, विगता विनष्टा असवः प्राणा यस्य तं मृतमिति बावत्, व्यधात् अकार्षीत् । शिखरिणी-
 च्छन्दः ॥५३॥

तत्र फुल्लकुन्देति—तत्र तस्मिन्, संगरसागरे समसपयोनिर्धां, फुल्लकुसुमानीव प्रस्फुटितमाध्य-
 पुष्पानीवासदाताः समुत्खलाः, जितघातजवनाः पराभूतपवनवेगाः, बाजिनो हवाः, गगनतले नभस्तल
 उत्खिन्नाकुत्थापितावप्रपादी पुरभरणौ येषां तेषां भावस्तथा तथा, नभःस्थलं गगनतलम्, आक्रमितु-
 मुत्तंविपुल, प्रवृत्ता इव तत्परा इव, पुरतः पुरस्तात्, पतितानि अट्टानि, महारीलकुलानीव महावल-
 कदम्बकार्णाव, दन्तावलशरीराणि गजेन्द्रकावत्, लङ्घयन्तः समुत्खाम्यन्तः, परस्परं मिथः, कलहायमानाः
 कलहं कुर्वाणाः, कल्लोला इव तरङ्गा इव, विरेजिरे सुशुभिरे ।

सुराघातैरिति—सुराणां शक्रानामाघातः प्रहरास्तैः कम्पिता वेपिता धरा पृथिवी येन तथाभूतः,
 कम्पित् कोऽपि प्रजवनमासौ हयक्षेति प्रजवनहनः प्रकृद्भवेगघातः, प्रपत्कैर्वाणैः, कीर्णाङ्गोऽपि व्यातशरीरोऽपि,
 अहितसुभटेन शत्रुघरेण, पदे चरणे, खड्गच्छिन्नोऽपि कुरामकृतोऽपि, अक्षिरहितमथकं शिखानुसरणं येन
 तथाभूतः, असौ हवाः, तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, न अपतत् नो पपात्, बावत् बावत् कालपर्यन्तम्,
 निजवरसादी स्वामोद्विजनाः, समहितसुभटम्, न निहतमाद् नो निजघात । शिखरिणीच्छन्दः ॥५४॥

द्विभ्रेऽपि दक्षिणभुजे इति—सार्धां ह्यारोहो, दक्षिणभुजे वामेतरवाहो, द्विभ्रेऽपि कुक्षेऽपि सति

अश्वारोहैः कृतादृष्टानि भूषैः पर्यस्तानि स्फारच्छत्राणि रेजुः ।
 रूप्यस्थालानीव क्लृप्तानि सृज्जोराहाराय प्रौढचन्द्रधुतीनि ॥ ५६ ॥
 खड्गैः कृता वाजिनां वक्रप्रभाया रक्तलोतोनीवमाना जघेन ।
 मग्नाङ्गानामुन्मुखानां ह्यानां भ्रान्तिं तेजुः परयतामोजिरङ्गे ॥ ५७ ॥

भटानां रोषेण प्रतिभटसमीपं प्रचलतां

समुद्रास्ता रेजुश्चलदसिलताः पाणिकलिताः ।

भुजभीक्ष्ण्डुप्रकरपुद्गरोद्यधिपधरा

रिपूणां प्राणालि कवल्यितुकामा इव तदा ॥ ५८ ॥

समीकपदवीविदः समदसिहनादा भटा

ववल्युरमितैः शरै रचितमण्डपाः पुष्करे ।

निरस्ततपनातपभ्रमभराः क्षणाद्भ्ररैः

शरीरनिकरैर्यशःस्थिरतनूमुषि प्रेप्सवः ॥ ५९ ॥

तत्र समीककलाविपश्चिदाश्ववृत्तिः पदातिः, केनचित्पद्मेन भुजध्वजतिर्यगर्पितवैजयन्ती-

वामे सव्ये, करे पाणौ, करवालवल्लीं कृपाणलताम्, विचलचन्द्रकम्पवन्, रिपुं वैरिणम्, आप प्राप, तदभि-
 मुखं जगामेति भावः । तस्य पूर्वोक्तस्य, वीरस्य धूरस्य, रिपुखण्डनकलिकायां शत्रुशकलनक्रांटाप्याम्,
 अक्षीणा शक्तिर्वस्य तथाभूतोऽर्जुनसामर्थ्यः, सः वामो बाहुः, हि निरक्षयेन, दक्षिणत्वं वामेतरवन्, पद्मे
 कौशलम्, अगमव्याप । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५५ ॥

अश्वारोहैरिति—अश्वारोहैः सादिभिः, कृतादृष्टानां दृष्टा येषां तानि, अतएव भूमौ पृथिव्याम्,
 पर्यस्ताणि विकीर्णानि, स्फारच्छत्राणि विशालातपत्राणि, सृज्जोर्वमस्य, आहाराय भोजनाय, क्लृप्तानि रचि-
 तानि, प्रौढचन्द्रस्येव धु तिर्बेषां तानि तरुणहिमरश्मिकान्तीनि रूप्यस्थालानीव रजतपात्राणीव, रेजुः शुशु-
 भिरे । शालिनीच्छन्दः ॥ ५६ ॥

खड्गैरिति—खड्गैः कृपाणैः, कृतादृष्टानाः, वाजिनां बाहानाम् 'वाजिवाहावंगन्धर्वहयसैन्धव-
 समयः' इत्यमरः, वक्रप्रभाया मुखप्रदेशाः, जघेन वेगेन, रक्तलोतोनीवमाना रुधिरप्रवाहनीवमानाः सन्तः,
 ओजिरङ्गे समराजिरे, परयतामवलोकयताम्, जनानामिति शेषः, मग्नाङ्गानां ऋत्विदेहानाम्, उन्मुखानाम्
 उत्थितवक्राण्याम्, ह्यानां बाहानाम्, भ्रान्तिं भ्रमम्, तेजुः विस्तारवामासुः । शालिनीच्छन्दः ॥ ५७ ॥

भटानामिति—तदा तस्मिन् काले, रोषेण कोपेन, प्रतिभटसमीपं प्रतिघोदृष्टिकटं यथा स्वात्तया,
 प्रचलतां गच्छताम्, भटानां शूराणाम्, समुद्रास्ताः समुत्थापिताः, पाणिकलिता हस्तघृताः, चलदसिलता-
 श्चञ्चलकृपाणवलयैः, रिपूणां वैरिणाम्, प्राणालि जीवितसमूहम्, कवल्यितुकामा अस्तुमनसः, भुजा एव
 बाहुव एव श्रीक्ष्ण्डुप्रकराश्वन्दनवृक्षसमूहास्तेषां कुहरेभ्यो विवरेभ्य उच्यन्तः समुत्तिष्ठन्ती ये विषधरा नागा-
 स्त इव, रेजुः शुशुभिरे । रूपकोप्पेप्से । शालिनीच्छन्दः ॥ ५८ ॥

समीकपदवीविद इति—समीकपदवीं पुद्गपदवीं विदन्ति जानन्तीति समीकपदवीविदः समदः
 साहङ्कारः सिहनादः यवेडा येषां ते समदसिहनादाः, अमितैरसंख्यतैः, शरीरैः, पुष्करे गगने, रचितो
 विहितो मण्डपो वस्त्रभवनं यैस्त इति रचितमण्डपाः, तपनस्य सूर्यस्वातपेन ज्येष्ठा ज्यम्, भ्रमभरः खेदा-
 तिराज इति तपनातपभ्रमभरः निरस्तो दूरीकृतस्तपनातपभ्रमभरो यैस्त इति निरस्ततपनातपभ्रमभराः,
 क्षणादृष्येनैव कालेन, अङ्गुरैर्विनरवरैः, शरीरनिकरैर्वैहसमूहैः, यशास्त्रेण कीर्तय एव स्थिरतन्वः स्यावि-
 शरीराणि सा इति यशास्त्रिभरतनूः, भुवि पृथिव्याम्, प्रेप्सवः प्राप्नुमिच्छवः, भटाः दूराः, ववल्युः सञ्चलन्ति
 स्म । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ५९ ॥

तत्र समीककलेति—तत्र समरे, समीककलाविपश्चिदु पुद्गकलाकोविदेव्याश्ववृत्तिर्विस्मयावह्वरित
 इति समीककलाविपश्चिदाश्ववृत्तिः, पदातिः पतिः, भुजध्वजेन बाहुध्वजेन तिर्यगर्पिता तिर्यगात्ता वा

तुलितां कृपाणीकतां विभ्राणेन 'इदं महीवनामधेयपूर्वभागं विभर्ति' इति रोषादिच पदद्वये निकृत्तोऽपि, अखण्डितमात्मसखमिब धनवंशजातं चापमालम्ब्य, शूरो न पपात ।

नीलाभ्रतुल्ये कवचे भटस्य भीते प्रभेदं करवालवह्नया ।

तत्र प्रवृत्ता धनशीगितालिः सौदामिनीसान्धमवाप दीर्घा ॥ ६० ॥

कश्चिद्भटः शत्रुशरैः परीतसमस्तदेहः समिति व्यलासीत् ।

यथा महीजः प्रचुरप्ररोहो यथा च नागाततचन्दनद्वः ॥ ६१ ॥

वीराभ्रेशरः पदचरः प्रथितरिपुमण्डलाप्रखण्डितमस्तकविगलद्रसृग्धाराभयङ्करमुखभागतया बहिः प्रसृतया क्रोधपरम्परया परीत इव सृत्युमूर्धानं दृढतरमुष्णीषेण प्रमुकार्यपरिसमाप्ती प्राणोत्क्रमणं निरोद्धुमिब निबध्य करे कृपाणं मनसि धैर्यं सपत्ने दृष्टिं महीतले रिपुशिरःसहस्रपतनं च युगपदात्मन्वानः क्रतुभुजां श्लाघानां पुष्पवृष्टीनां च पात्रमजायत ।

सैन्यद्वये तत्र विमिश्रितेऽपि विशेष एव व्यलसद्राग्रे ।

स्वीयाः पराश्च पदगाः पुरस्ताद्ये संमुखास्ते रिपुसैन्यवर्गाः ॥ ६२ ॥

वैजयन्ती पताका तथा तुलिता सखिभा ताम्, कृपाणीकतां खड्गवह्नरीम्, विभ्राणेन गृह्यता, केनचित् केनापि, पदगेन पदातिना, 'इदं पदद्वयम्, महीवनामधेयस्य सामकनाम्नः पूर्वभागं पूर्वाधयवम्, विभर्ति दधाति' इति रोषादिच इति क्रोधादिच, पदद्वये चरणयुगले, निकृत्तोऽपि क्षिप्तोऽपि, शूरो योद्धा अखण्डितमनुदितं पचेऽस्खलितम्, आत्मसखमिब स्वकीयधैर्यमिब, धनवंशजातं सुदृढवेणुसमुत्पन्नं पचे सुकुलोत्पन्नम्, चापं धनुः, आलम्ब्य समाश्रित्य, न पतात न पतति स्म, क्षिप्रपादोऽपि यत्पुर्यद्विसाहाय्येन भुवि तस्याविति भावः ।

नीलाभ्रतुल्य इति—नीलाभ्रतुल्ये रथामपयोदप्रतिभे, भटस्य शूरस्य, कवचे वारवाणे, करवालवह्नया कृपाणकतया, प्रभेदं प्रनिवृत्तां भीते प्रापिते सति, तत्र कवचे, प्रवृत्ता प्रादुर्भूता, दीर्घा विशाला, धनशीगितालिः सान्द्ररुधिरपङ्क्तिः, सौदामिनःसान्धं विद्युत्सादृश्यम्, अवाप लेभे ॥ ६० ॥

कश्चिद्भट इति—समिति समरे, शत्रुशरैः रिपुवर्गैः, परीतो व्याप्तः समस्तदेहो निखिलशरीरो यस्य तथाभूतः, कश्चिन् कोऽपि, भटो योद्धा, प्रचुरा भूयांसः प्ररोहा अङ्कुरा यस्य तथाभूतः, महीजो यथा वृक्ष इव, नागैः पञ्जगैरासतो व्याप्त इति नागाततः स चासी चन्दनद्रुश्च मलयजमहीरुद्वयेति नागाततचन्दनद्रुः, यथा च इव च, व्यलसीच्छोभते स्म ॥ ६१ ॥

वीराभ्रेशर इति—वीराभ्रेशरः शूरप्रधानः, पदचरः पदातिः, प्रथितरियोः प्रसिद्धशत्रोः मण्डलाग्रेण कृपाणेन खण्डितं निकृत्तं धम्मस्तकं शिरस्तस्माद्विगलकम्ती पतन्ती वा सृग्धारा रुधिरसन्ततिस्तथा भयङ्करो भीत्युत्पादको मुखभागो यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, बहिःप्रसृतया बहिर्निःसृतया, क्रोधपरम्परया रोषसन्तथा, परीत इव व्याप्त इव, सृत्युमूर्धनि मूर्धा सृत्युमूर्ध्या तम्, सृतशिरः, उष्णीषेण शिरोवेष्टनबन्धेण, प्रमुकार्यस्य स्वामिकृत्वस्वापरिसमाप्तबनबसाने प्राणोत्क्रमणं जीवनिःसरणम्, निरोद्धुमिब निवारयितुमिब, दृढतरं सुदृढं यथा स्यात्तथा, निबध्य निबद्धं कृत्वा, करे हस्ते, कृपाणं करवालकं, मनसि चेतसि, धैर्यं धीरताम्, सपत्ने शशी दृष्टिं दृश्यम्, महीतले भूपृष्ठे, रिपुशिरःसहस्रपतनञ्च शत्रुमस्तकसहस्रावपातञ्च, युगपदेककालावच्छेदेन, आत्मन्वानः कुर्वानः, क्रतुभुजां देवानाम्, श्लाघानां प्रशंसानाम्, पुष्पवृष्टीनाञ्च सुमनोवर्षानाम्, पात्रं भाजनम्, अजायत यभूव ।

सैन्यद्वय इति—तत्र रथाग्रे तस्मिन् समरमुले, सैन्यद्वये पक्षद्वयसैन्ये, विमिश्रितेऽपि सम्मिलितेऽपि एव एव विशेषः एतावदेव वैशिशेष्यम्, व्यलसद् व्यशोभद्, यद् स्वीयाः स्वकीयाः परा वा परकीया वा ये पदगाः पतयः, पुरस्ताद्ये, संमुखाः अभिमुखाः आसन्, त एव, रिपुसैन्यवर्गाः शत्रुसैनिकवर्गाः, आसन्निति शोकः, सैन्यद्वये परस्परं मिलिते सति शत्रुमित्रपचाभिज्ञानं नावशिष्टं किन्तु यो यस्य पुरस्तात्तथैव स एव तस्य शत्रुसैन्यवर्गा इति भावः ॥ ६२ ॥

तदानीं विपुशरनिर्मुक्तत्वापलताभ्रपलकरवालेभ्रमकरवालाः पाणिभिरिद्विभ्रमपाद्यभ्रमणै-
भिर्भ्रमचरणा दुर्बचनैः क्रोधपरीक्षा योधाः परस्परमाजन्तुः । एवं शब्दपूरितगगनज्वरान्धके भयानके
समीके विजृम्भिते मथनेनिर्मुक्तनाराचधारापातेन दीनां निजसेवाभ्यामालोक्य करकलितकार्मुकलता-
विस्फारघोषेण द्विविधानपि सहीभूतः कम्पयन्कोपाकृणास्यः पद्मास्यो वेगविततचक्रस्पन्दनेन
स्यन्दनेन विपक्षवाहिनीं विधक्त्रिवाभिद्रुद्राव ।

पद्मास्यप्रहिताः प्रभूतविशिखाः सेनान्तराले रिपौ-

योधांस्तत्र सहस्रशो निपतिताभूमौ व्यधुः पङ्क्तिराः ।

घोटान् पाटितविग्रहान् गजघटाः प्राणालिभिर्दुर्घटाः

कूजवापधरान् बहुञ्जरधिकांश्चक्रुर्व्यसून् संयुगे ॥ ६३ ॥

तस्यामितैः शरगणैर्गगनं रिपूणां

सैन्यं च पूरितमभूद्धनसंप्रहारे ।

भूमिश्च भ्रमभटवाजिगजैः परीता

हाहारवैररिबलस्य दिशावकाराः ॥ ६४ ॥

द्विपतां तत्पतीनां च नवास्त्रैर्निम्नगाः सृजन् ।

पद्मास्यः प्रीणयामास निजसैन्यनदीपतिम् ॥ ६५ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्यां बेलायाम्, विपुशरैः शत्रुवाणैर्निर्मुक्ता द्विधा चापलता धनुर्बली येषां
ते, योधा भटाः, चापलकरवालेः चञ्चलकृपाणैः, भ्रमकरवालाः खण्डितसङ्गाः, पाणिभिर्हस्तैः, द्विभ्रमपाद्यः
कृतकराः, चरणैः पादैः, निम्नचरणाः शकलितपादाः, दुर्बचनैर्दुष्टबचोभिः, क्रोधपरीताः क्रोपव्यासाः,
सन्तः, परस्परमन्योऽन्यम्, आजन्तुः प्रजहुः । एवमनेन प्रकारेण, शब्दैः पूरितं गगनं येषु स शब्दपूरित-
गगनः, तथाभूतो जवानको विजयदुम्बुभिर्वास्मिस्तस्मिन्, भयानके भयङ्करे, समीके युद्धे, विजृम्भिते सति
वृद्धिगते सति, मथनेन काष्ठान्तरालेन निर्मुक्तस्थक्ता वा नाराचधारा बाणसन्ततवस्तासां पातेन पतनेन,
दीनां दुःखीभूताम्, निजसेवां स्वकीयपूतनाम्, आलोक्य दृष्ट्वा, करकलिता हस्तघटा वा कार्मुकलता
धनुर्व्रततिस्तस्या विस्फारघोषेण प्रचुरशब्देन, द्विविधानपि द्विप्रकारावपि सहीभूतो राज्ञः पर्वतांश्च, कम्पयन्
वेपयन्, कोपाकृणास्यः क्रोधलोहितवदनः, पद्मास्यो जीवकसुहृद्विशेषः, वेगेन जवेन विततं बिसृतं चक्रस्पन्दनं
रथाङ्गसञ्चरणं यस्य तेन, स्यन्दनेन रथेन, विपक्षवाहिनीं शत्रुसेनाम्, विधक्त्रिवा दग्धुमिच्छन्निव, अभिवद्राव
सन्मुक्तमाजगाम ।

पद्मास्यप्रहिता इति—पद्मास्येन प्रहिताः प्रेरिता इति पद्मास्यप्रहिताः, प्रभूतविशिखाः प्रचुर-
बाणाः, तत्र तस्मिन्, सेनान्तराले पूतनामध्ये, महस्रः सहस्रसंख्याकान्, रिपोररातेः, योधान् योद्धुन्,
भूमौ रणपृथिव्याम्, पङ्क्तिराः श्रेणिक्रमेण, विपत्तितान् स्खलितान्, च्युत्सङ्कः, घोटानरवान्, पाटितो विदा-
रितो विग्रहो देहो येषां तान्, गजघटाः करिपङ्क्तिः प्राणालिभिः प्राणसमूहैः, दुर्घटा विपुकाः, कूजवापधरान्
शब्दायमानधनुर्धारकान्, सरधिकांश्चाणधारकान्, बहुम्प्रभूतान्, जवानिति शेषः, संयुगे समरे, विगता
निष्कान्ता अस्रवः प्राणा येषां तयाभूतान् मृतानीति चावत्, चक्रुर्विद्रुः ॥ ६३ ॥

तस्यामितैरिति—धनसंप्रहारे विकटयुद्धे, तस्य पद्मास्यस्य, अमितैरपरिमितैः, शरगणैर्बाणसमूहैः,
गगनं नभः, रिपूणां शत्रूणाम्, सैन्यञ्च पूतना च, पूरितं सम्भृतम्, अशूरासांश्च । भटाश्च वाजिनश्च गजाश्चेति
भटवाजिगजा योद्धृद्वहस्तिनः, भग्नाश्च ते खण्डिताश्च ते भटवाजिगजाश्चेति भ्रमभटवाजिगजास्तैः, भूमिश्च
समरभूमि, परीता व्यासा, अश्लिष्य शत्रुमण्डलस्य, हाहारवैर्हाहाशब्दैः, दिशावकाराः काष्ठान्तरालम्,
परीतो व्यासः, अभूत् ॥ ६४ ॥

द्विपतामिति—द्विपताम्परादीनाम्, तत्पतीनाञ्च तत्त्वामिनाम्, नवास्त्रैर्नृतमक्षिणैः निम्नगाः नदीः,
सृजन् रचयन्, पद्मास्यस्तत्रामा जीवकसुहृद्, निजसैन्यमेव स्वकीयपूतनैव नदीपतिः समारस्तम् प्रीणयामास
संप्रीतञ्चकार ॥ ६५ ॥

शरास्तदानीं जलजाननस्य नामाचाराणां मलिता न भूयात् ।

इतीव राशां हृदये प्रविष्टाः प्राणानशृङ्खन्त न रक्तेषाम् ॥ ६६ ॥

एवं निजध्वजिनीकोभमालोक्य तत्क्षणकन्दलितकोपौ मगधमागधभूपौ कुटिलीकृतचापौ निर्निरोधप्रचारेण रथेन शोणीतलं शोभयन्तौ निजसैनिकशिखाबलचनगर्जितायमानसिंहनादेन वैरिजनधैर्यमुन्मूलयन्तौ जवेन पद्यास्यमापतताम् ।

तं मागधमहीपालं स्वर्भानुरिष भस्करम् ।

दधाव रथिनं वीरो देवदत्तो धनुर्धरः ॥ ६७ ॥

तदनु करलाघवकोरकितधनुर्लतारिनिरन्तरनिर्मुक्तशरानिकरदूरोत्सारितनभःस्थलसंमिलितामरलोकं पाणिपात्रस्थकीलालपाननिरुत्सुकैर्विस्मयस्तिमितलोचनैस्तृप्तौतालैर्वैतालैर्विलोक्यमानशरसन्धानमोक्षणमन्योऽन्यास्त्रसंघट्टसञ्जातमोषलत्रचुरविस्फुलिङ्गपरम्परवित्रासितकुञ्जरकुलं वैमानिकजनसीमातीतराधाविषयभूमाश्रितं सकलवीरजनोत्साहदानशीघ्रं प्रचण्डतरदोर्दण्डयोर्मथनपद्यास्ययोर्मागधदेवदत्तयोश्च वाचामगोचरं समरमुदजृम्भत ।

मथनदलितान्वाणान्दृष्ट्वा निजान्बहुरास्तदा कमलवदनः सोऽयं कर्णान्तनर्तितरिखिनिः ।

विततविशिलैः सूर्तं केतुं च तस्य विभेदयन्नजगलगलत्सिंहध्वानैर्नभः समभेदयत् ॥ ६८ ॥

शरास्तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, नामाचाराणां नामधेयवर्णानाम्, मलिता मालिन्यम्, न भूयात् न भवेद्वितीव हेतोः, जलजाननस्य पद्यास्यस्य, शरा बाणाः, राशां चित्तिपतीनाम्, हृदये मनसि, प्रविष्टाः सन्तः, प्राणान् जीवान्, अशृङ्खन्त गृह्णन्ति स्म, रक्तेषां रुधिरकिन्मुस, नागृह्णन्त । तदीयाः शरा वेगेन विपक्षपार्श्वविग्रहान् कृत्वा बहिर्निष्क्रान्ता इति भावः ॥६६॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, निजध्वजिनीकोभं स्ववाहिनीचापस्यम्, आलोक्य दृष्ट्वा, तत्क्षणं तत्कालं कन्दलितः समुत्पन्नः कोपो बभूवस्ती, मगधमागधभूपौ मगधमागधराजौ, कुटिलीकृतचापौ ककीकृत-कार्मुकौ, निर्निरोधोऽप्रतिबन्धः प्रचारो गमनं यस्य तेन, रथेन शताङ्गेन, शोणीतलं महीपृष्ठम्, शोभयन्तौ, सञ्चलयन्तौ, निजसैनिका एव स्वकीयवीरा एव शिखाबला मधुरास्तेषां घनगर्जितायमानो मेघगर्जनसन्धिभो यः सिंहनादः पथेदा तेन, वैरिजनधैर्यं शत्रुसमूहधीरताम्, उन्मूलयन्तानुत्पाटयन्तौ, जवेन वेगेन, पद्यास्यम्, आपतताम् अभ्यगच्छताम् ।

तं मागधेति—स्वर्भान् राहुः, भस्करमिदं सूर्यमिव, धनुर्धरः कोदण्डधारकः, देवदत्त स्तवामा, वीरो भटः, रथिनं स्वन्दनचारिणम्, तं प्रसिद्धम्, मागधमहीपालं मागधराजम्, दधाव धावति स्म ॥६७॥

तदन्विति—तदनु तदन्तरम्, करलाघवेन हस्तविप्रकारिदेन कोरकित कुट्टमलिता धनुर्लता कृपाणबद्धी येषां तथाभूता वेदरथः शत्रवस्तेर्निर्मुक्तस्यक्तो यः शरनिकरो बाणसमूहस्तेन दूरोत्सारिता विग्र-कृष्टोत्सारिता नभःस्थलसंमिलिता गगनतलसमागता अमरलोका देवसमूहा यस्मिंस्तत्, पाणिपात्रस्थं कर-भाजनस्थितं पार्श्विकालं रुधिरं तस्य घने घने निरुत्सुकैर्निरुत्कण्ठितैः विस्मयस्तिमितानि लोचनानि येषां तैरःश्यायकजनधैः, श्रुवोत्तालैर्दृग्भ्योऽकटैः, वेताकैः प्रेतविशेषैः, विलोक्यमाने द्रव्यमाने शराणां बाणानां सम्भावमोक्षणे धारण्यजने यस्मिंस्तत्, मन्योऽन्यस्य परस्परस्वास्त्रसंघट्टेन शक्यसमर्दनेन सम्जाताः समुत्पन्नाः प्रोक्षकण्टः समुत्पतन्तः प्रचुराः प्रभूता ये विस्फुलिङ्गा अग्निकण्ठास्तेषां परम्परामिः सन्ततिभिर्वि-वासितं समवीकृतं कुञ्जरकुलं इस्तिस्मूहो यस्मिंस्तत्, विमानेन चरन्तीति वैमानिकास्ते च ते जनाब्धिति वैमानिकजना देवसमूहास्तेषां सीमातीता असंख्याता वाः श्लाघाः प्रशंसास्तासां विषयभूम्ना विषयबाहुल्ये-वाश्रितं शोभितम्, सकलवीरजनाणां निस्त्रिकवीरपुरुखाणामुत्साहदाने शीघ्रं समर्थम्, प्रचण्डतरदोर्दण्डतरी दोर्दण्डौ कुञ्जवृक्षौ यथोक्तयोः, मथनपद्यास्ययोः मागधदेवदत्तयोश्च, वाचां वाणीनाम्, अगोचरं विषया-तीतम्, समरं युद्धम्, उदजृम्भत कर्षते स्म ।

मथनदलितानिति—तदा तस्मिन् काले, कर्णान्ते भवणान्धर्णे कर्तिता चाकृता विजिनी मीर्षी

ततश्च दुर्धर्षार्थपाटलवदनेन मयनेनार्धचन्द्रेण निकृते निजकार्मुकगुणे, पद्मास्यः, करतल-
ताण्डवितकोदण्डान्तरसमारोपितकाण्डप्रकाण्डै रिपुमण्डलानि खण्डयन्, तस्य सपत्नस्य शरासनं
समरोत्साहं च युगपद्विदारयामास ।

तत्तादृग्देवदत्तप्रचलकरतलात्पत्रिणो युद्धरङ्गे

पेतुः प्रोद्धतपक्षाः कतिचन गगने तस्थुरुद्यद्गवाक्याः ।

लेखानां मेघमार्गे पिहितपरिलसत्सौरभाणि प्रकामं

तस्थुः पेतुश्च जीवन्धरनिखिलबले कानिचित्पुष्पकाणि ॥ ६६ ॥

यत्र तत्र रिपुवाहिनीतले पुण्डरीकमुद्यत्कवन्धके ।

आधिरास बहुधा शिलीमुखास्तत्र तस्य जयिनः समापत्त ॥ ७० ॥

एवं देवदत्तस्य रणमत्तस्य दुर्ललितदीर्घपविलसितमसहमानः किरीटखचितकुरुविन्दमग्नि-
वृन्दप्रभापुनरुक्तवदनवनजकोपारुणकान्तिप्रसरः परन्तपप्रतापो भागधभूपः करनर्तितचापलता-

वेन तथाभूतः, सोऽयं प्रसिद्धः, कमलवदनः पद्मास्यामिधानः सुहृद्, बहुशोऽनेकवारान्, निजान् स्वकीयान्,
बाणान् शरान्, मयनदलितान् कृतध्वरयालखण्डितान्, दृष्ट्वा बिलोक्य, विततविभित्तैर्विस्तारितबाणैः,
तस्य मयनस्य, सूतं सारथिम्, केतुञ्च पताकाञ्च, विभेदयन् खण्डयन्, निजगलात्स्वकण्ठाद् गलन्तो निःस-
रन्तो ये सिंहध्वानाः षोडशरबास्यैः, नभो गगनम्, सममेदयत् भिनत्ति स्म । स्वोदाखण्डदैरम्बरं पूरयामा-
सेति भावः । हरिणीच्छन्दः ॥ ६८ ॥

ततश्चेति—ततश्च तदनन्तरञ्च, दुर्धर्षंश्चासावमर्षंश्चेति दुर्धर्षार्थो विकटप्रोक्षस्तेन पाटलं श्वेतरक्तं
वदनं मुखं यस्य तेन, मयनेन राजधरयालेन, अर्धचन्द्रेण अर्धचन्द्राकारबाणेन, निजकार्मुकगुणे स्वकीय-
कोदण्डप्रत्यङ्गायाम्, निकृते क्षिप्त्वे, सति, पद्मास्यो जीवकसुहृत्प्रधानः, करतले हस्ततले ताण्डवितं नर्तितं
यकोदण्डं धनुस्तस्वान्तरे मध्ये, समारोपिताः समधिष्ठापिता ये काण्डप्रकाण्डा वामश्रेष्ठास्तैः, रिपुमण्डलानि
शत्रुसमूहान्, खण्डयन् विदारयन्, तस्य सपत्नस्य पूर्वोक्तस्वारातोः, शरासनं धनुः, समरोत्साहञ्च युद्धो-
क्लासञ्च, युगपदेककालावच्छेदेन, विदारयामास खण्डयासास ।

तत्तादृगिति—प्रोद्धतपक्षाः प्रकम्पितगरुतः, कतिचन केऽपि, पत्रिणो बाणाः पत्रिणश्च, तत्तादृग्देव-
दत्तस्य तथाविधदेवदत्तस्य प्रचलं चपलं यत्करतलं हस्ततलं तस्माद्, युद्धरङ्गे समराङ्गणे, पेतुः पतन्ति स्म,
कतिचन केऽपि च उद्यद्गवा कस्युत्पद्यमानभीत्याम्वा युक्ताः पक्षे उद्यद्गवा समुत्पद्यमानदीप्या आख्याः
सहिताः, सन्तः, गगने नभसि, तस्थुस्तिष्ठन्ति स्म । पिहितमाण्डादितं परिलसच्छोभमानं सौरभं मानोज्ञकं
यैस्तथाभूतानि, लेखानां ध्वानाम्, पुष्पकाणि व्योमयानानि, प्रकामयत्तर्षं यथा स्वात्तया, मेघमार्गे गगने,
तस्थुस्तिष्ठन्ति स्म, कानिचित्च कान्धपि च, पिहितं व्यासं परिलसच्छोभमानं सौरभं सौमन्धं येषां तानि,
लेखानां विजयाबलोक्तप्रदृष्टदेवानाम्, पुष्पाण्येव पुष्पकाणि कुसुमानि, जीवन्धरनिखिलबले जीवकसमप्र-
सिन्धे, पेतुः पतन्ति स्म ॥ ६६ ॥

यत्र यत्रेति—यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन्, उद्ययन्त उत्पतन्तः कवन्धाः शिरोहीनसृतकदेहा यस्मि-
स्तस्मिन्, पक्षे उद्ययत्समुच्छलकवन्धं पायो यस्मिस्तस्मिन्, रिपुवाहिनीतले शत्रुसैन्यमध्ये पक्षे शत्रुनदी-
मध्ये, 'वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति मेदिनी, पुण्डरीकं सितच्छत्रं पक्षे सिताम्मोजम् 'पुण्डरीकं
सिताम्मोजे सितच्छत्रे च मेघजे' इति मेदिनी, आधिरास प्रकटीवभूव, तत्र तत्र, जयिनो विजययतः तस्य
देवदत्तस्य, शिलीमुखाः शराः पक्षे बाणाश्च, 'शिलीमुखाऽलिकाण्डयोः' इति मेदिनी, समापत्तं पतन्ति स्म ।
श्लेषः ॥ ७० ॥

एवं देवदत्तस्येति—एवमनेन प्रकारेण, रणेन समरेण मत्तः प्रगर्भितस्तस्य, देवदत्तस्य तत्तामसुमदस्य,
दुर्ललितदीरास्कास्ययानयोर्दोषो भुञ्जयोर्वो यपो गर्वस्तस्य बिलसितं चैदितम्, असहमानोऽन्धान्धन्, किरीट-
खचितानां मकुटनिस्यूतानां कुरुविन्दमग्नीनां पद्मरागरत्नानां वृन्दः समूहस्तस्य प्रमथा दीप्या युवकक्षी
वदनवनजस्य मुखकमलस्य कोपारुणकान्तिप्रसरो रोषकोहितदीप्तिसमूहो यस्य सा, वन्द्यः शत्रुसन्ताप-

निर्मुक्ताप्राणापानान्तरिक्षवपुषु दुर्मदः प्रज्ञयैः पृथक्कैर्देवदत्तस्य रथघोटान्पाटयामास ।

निशितविशिखवर्षैर्विभ्रुतो देवदत्तः

कवचमथ विभिन्दन्मागधेशस्य कोपान् ।

उरसि निहितरश्मिस्तस्य शक्तिं विलुम्पन्-

समिति विमलकीर्तिः पातयामास शत्रुम् ॥ ७१ ॥

ततश्च प्रभोः प्रतापमिव भुवि पातितं महावीरं मगधभूपालमवलोक्य क्रोधसंज्वलन्नय-
नविगलद्विस्कुलिङ्गकलिङ्गभूपालः कुटिलितभ्रूमङ्गभीषणवदनः कर्णान्ताकृष्टचापचोदितरोपवर्षेण
धर्षितपरमदो हर्षितनिजचतुरङ्गबलः पाटितघोटगजघटाभटपटलः सरभसमेव कौरवसेनां
ज्ञोभयामास ।

विहायसि विहारिभिः शरगणैः कलिङ्गेशितु-

र्भयाद् द्रुतमपासरन्न परमाकुला निर्जराः ।

क्षिप्तौ च रिपुसैनिका दिशि दिशि क्षणाद्वाचिताः

स्वसैनिकभयोद्यमा निजयशस्तरङ्गास्तथा ॥ ७२ ॥

विस्कारघोषैर्गगनं पूरयन्हर्षयन्बलम् ।

श्रीदत्तोऽभिजगामैतं मृगेन्द्र इव कुञ्जरम् ॥ ७३ ॥

वर्धकः प्रतापो यस्य तथाभूतः, मागधभूपो मगधजनपदेशः, करनर्तिता हस्तकम्पिता वा चापस्ता धनुर्बह्वरी
तस्या निर्मुक्ता निष्पतिता ये बाष्पानाः शरसमूहास्तैराचान्तो गृहीतो विश्ववपुषस्य शत्रुसैन्यस्य दुर्मदो
दुरहंकारो येन तथाभूतः सन्, पञ्च षड् वा पञ्चचास्तैः पृथक्कैर्बाणैः, देवदत्तस्य तन्नामसुभटस्य, रथघोटान्
स्यन्दनहवान्, पाटयामास विदारयामास ।

निशितविशिखवर्षैरिति—अधानन्तरम्, विभ्रुतो विख्यातः देवदत्तः, कोपाद् क्रोधाद्, विशिखेषु
वाणेषु वर्षाः श्रेष्ठा इति विशिखवर्षाः, निशितास्तीक्ष्णाश्च ते विशिखवर्षाभ्येति निशितविशिखवर्षास्तैः,
मागधेशस्य मगधराजस्य, कवचं धारयामन्, विभिन्दन् विदारयन्, उरसि बध्ति, निहिता निष्पाता शक्तिः
सकृद्विशेषो येन तथाभूतः, तस्य मगधेशस्य, शक्तिं सामर्थ्यम्, विलुम्पन् नाशयन्, विमलकीर्तिरवदातयशाः,
सन्, समिति समरे, शत्रुं सपकम्, पातयामास पातयति स्म । मालिनीशब्दः ॥ ७१ ॥

ततश्च प्रभोरिति—ततश्च तदनन्तरम्, प्रभोः स्वामिनः, प्रतापमिव तेज इव, भुवि पृथिव्याम्,
पातितं महावीरं महाभटम्, मगधभूपालं मगधेशम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, क्रोधेन कोपेन संज्वलन्नयां सरक्ती-
भवद्भ्यां तन्नामभ्यां शत्रुभ्यां विमलन्तो विस्कुलिङ्गा अभिक्वणा बन्ध सः, कलिङ्गभूपालः कलिङ्गविषयनरपतिः,
कुटिलितघोषैर्बाणैः कुलघोर्भुं घोर्भङ्गेन भीषणं भयावहं वदनं मुखं यस्य सः, कर्णान्तं अचानन्तमाकृष्टेन चापेन
धनुषा चोदितः प्रेरिता ये रोषा बाष्पास्तेषां वर्षेण कृष्ट्वा, धर्षितो विष्वस्तः परमदः शत्रुगर्भो येन सः, हर्षितं
प्रसादितं निजचतुरङ्गबलं स्वकीयचतुरङ्गसैन्यं येन सः, पाटितं विदारितं घोटगजघटाभटानां ह्यहस्तिसमूह-
शूराणां पटलं समूहो येन तथाभूतः सन्, सरभसमेव सवेगमेव, कौरवसेनां जीवकपृतनाम्, ज्ञोभयामास
ज्ञोभित्नां चकार ।

विहायसोति—विहायसि नभसि, विहारिभिर्विहरणशीलैः, कलिङ्गेशितुः कलिङ्गभूपालस्य, शरगणै
बाणसमूहैः, भयाद् भीतेः, परमव्यन्तम्, आकुला व्यग्राः, निर्जरा देवाः, द्रुतं सत्वरम्, नापासरन् नापसरन्ति
स्म, क्षिप्तौ, क्षिप्तौ पृथिव्याम्, रिपुसैनिकाश्च शत्रुभटा अपि, स्वसैनिकानां स्वसैन्यानां अयोद्यमानसङ्घस्येष्टितानि,
निजयशस्तरङ्गास्तथा सकृद्विशेषोभयाद्, अवि, क्षणादकथमेव कालेन, दिशि दिशि प्रतिक्रान्तम्, वाचिताः
प्रच्युताः, कलिङ्गेशस्य शरगणैर्बभसि स्थिता भयम् द्रुतमपसरन्ति स्म, शत्रुसैनिका भीत्या प्रतिक्रान्तं वाचिताः,
स्वकीयसैनिकानां भयभेष्टितानि चकवितानि, स्वयशःसम्पत्तयश्च प्रच्युता बन्धुरिति भावः ॥ ७२ ॥

विस्कारघोषैरिति—विस्कारघोषैर्बन्धुरस्फाकनशब्दैः, समनं क्रोधम्, पूरयन्, सम्पन्नम् । बलं सैन्यम्,

तदानीं सकलबीरजनकर्णाभरणत्वमानभुजप्रतापयोः श्रीदत्तकलिङ्गभूपयोः परस्परनिष्ठस-
विशिक्षामनिमेषैरप्यलक्ष्यशरसन्धानमोक्षणमगोचरजयपराजयमदृष्टपूर्वं विविधकाममुत्तरं समर-
मुदजृम्भत ।

श्रीदत्त एव करनर्तितचापदण्डमाकृष्य संयति तथा विशिखाम्मुमोच ।

एको यथा दशगुणक्रमतः प्रवीरानाक्रम्य कृतन्ति जवाद्रिपुसैन्यवर्गे ॥ ७४ ॥

श्रीदत्तो रन्ध्रमन्विष्य शरैस्तस्य महीपतेः ।

पातवामास मकुटं प्रगर्जन्धिरसा सह ॥ ७५ ॥

तदीयमकुटोद्गतैरमितमौक्तिकैः पातितै रराज समराजिरं पतितभूमिधुन्मस्तकम् ।

कलिङ्गवसुधापतिप्रथितराज्यलक्ष्यास्तदा विकीर्णमिव विस्तृतैरनयनबाष्पविन्दूत्करैः ॥७६॥

तदनु भासां निधौ पश्चिमपाथोनिधौ निमज्जति शोकहर्षपारावारनिमग्नाः, कमलेषु मुकुलीभवत्सु
मुकुलीकृतसमरविलासाः, जगदेकबीरे मारे समधिरोपितशरासनगुणे क्षणादबरोपितचापगुणाः,
उभयेऽपि सैनिकाः स्वकटकभुजमासेदुः । अपरेद्युः काष्ठाङ्गारेण रिपुजनगहनाङ्गारेण बहुधा
प्रोत्साहितविजयकथनो मथनः प्रतिफलिततपनविन्धप्रभापिञ्जरितदिशावकाशः कबलयन्निव रिपु-
सेनासमुद्रमाजिरङ्गमाजगाम ।

हर्षवन् प्रमोदवन्, श्रीदत्त एतन्नामा सुभटः, सुगेन्द्रः सिंहः, कुञ्जरमिव गजमिव, एतं कलिङ्गभूपाल्य,
अभिजगाम तत्सम्मुखमाजगाम ॥ ७३ ॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, सकलबीरजनानां निश्चिन्तरानां कर्णाभरणत्वमानः श्रवणा-
लक्ष्यरायमानो भुजप्रतापे बाहुतेजो बयोस्तयोः, श्रीदत्तकलिङ्गभूपयोः श्रीदत्तकलिङ्गेशयोः परस्परं मियो-
निष्ठसद्विश्वा विशिखा बाणा बस्मिस्तत्, अनिमेषैरपि देवैरपि, अलक्ष्ये अदृश्ये शरानां बाणानां सन्धानमोक्षणे
धारणत्वजने बस्मिस्तत्, अगोचरावविषयी जयपराजयौ बस्मिस्तत्, विविधदां देवानाम्, अदृष्टपूर्वमनव-
लोकितपूर्वम्, अनुत्तरमाकर्षजनकम्, समरं युद्धम्, उदजृम्भत वर्धते स्म ।

श्रीदत्त एवेति—एव श्रीदत्तः, संयति समरे, करनर्तितचापदण्डं हस्तचालितकोदण्डदण्डम्, आकृष्य
समाकृष्टं कृत्वा, तथा तेन प्रकारेण, विशिखान् बाणान्, मुमोच तत्याज, यथा येन प्रकारेण, एको बित्तिलः
दशगुणक्रमतो दशगुणितान्, प्रवीरान् बोद्धुन्, आक्रम्य रिपुसैन्यवर्गे विपक्षपृतनासमूहे, जवात् वेनात्,
कृतन्ति क्लिन्ति ॥ ७४ ॥

श्रीदत्तो रन्ध्रमिति—प्रगर्जन् गर्जितं कुर्वन्, श्रीदत्तः, रन्ध्रं क्षिद्रम्, अन्विष्य मार्गाभित्वा, शरैर्बाणैः,
तस्य महीपते राज्ञः, धिरसा सह भूर्णा साकम्, मकुटं मौक्तिकम्, पातवामास पातयति स्म ॥ ७५ ॥

तदीयमकुटोद्गतैरिति—तदा तस्मिन् काले पतितानि स्वक्षिप्तानि भूमिधुतां राज्ञां मस्तकानि
धिरांसि बस्मिस्तत्, समराजिरं युद्धाङ्गवत्, तदीयमकुटोद्गतैस्तन्मौक्तिकमुत्पतितैः, पातितैः क्षंसितैः,
मौक्तिकैर्मुक्ताफलैः कलिङ्गवसुधापतेः कलिङ्गभूपालस्य प्रथिता प्रसिद्धा वा राजलक्ष्मीः साक्षाज्यभ्रीस्तस्याः,
विस्तृतैर्वित्तैः, नयनबाष्पविन्दूत्करैरनुपृषतासमूहैः, विकीर्णमिव व्याह्रमिव, शराज शुशुभे ॥ ७६ ॥

तदनु भासां निधाविति—तदनु तदनन्तरम्, भासां निधौ सूयें, पश्चिमपाथोनिधौ पश्चिममार्गवे,
निमज्जति सति निमग्नीभवति, शोकहर्षपारावारे विषादामोदसामरे निमग्ना मुक्ताः, कमलेषु पद्मेषु,
मुकुलीमस्तु विमोक्षसु, मुकुलीकृतः सङ्कोचितः समरविलासो युद्धचेष्टितं वैस्ते, जगदेकबीरे त्रिलोक्यवान-
सुभटे, मारे मद्ने, समधिरोपितः समधिहापितः शरासने धनुषि गुणो मीर्षी चेन तदाभूते सति, कमलद्वयेष्वेव
कालेन, अबरोपितो विरोधितचापगुणो धनुःप्रत्याक्षा वैस्ते तदाभूताः, उभयेऽपि पक्षद्वयसम्बन्धितयोऽपि,
सैनिकाः सुभटाः, स्वकटकभुजं विजयिषिरिपुर्विकीर्ण, भासेदुः प्रायुः । अपरेद्युःरन्ध्रमिति-
द्विचसे, रिपुजन एव शकुलोक एव गहनं यन् तस्माङ्गारस्तेन, काष्ठाङ्गारेण राजधनं, बहुधा विविधप्रकारेण, प्रोत्साहितानि प्रकथि-
कानि विजयकथनानि चत्स तथाभूतः, मथनस्तच्छुवाकः, प्रतिफलितं प्रतिविम्बितं कथनमथिन्तं सूयेंमण्डकं

अनीकिनी पुरोधाय पद्मास्योऽपि रणाङ्गणम् ।

आससाह धरावीशखेचराधीशासंगतः ॥ ७७ ॥

तदनु मथनपद्मास्याभ्यां तिलकितमुखसंगताः कोणताडितनिस्साणप्रभृतिविविधवाद्यपवाहू-
तनिर्जरनिरन्तरान्तरिक्षप्रदेशाः, श्वेकारवैः सिंहाद्वैर्विजृम्भितसिंहगर्जनमयतर्जितदिरावशावह्वामाः, नूतन-
निकषकषणनिर्मूलीकृतकरचक्रितकरवालवह्निकाप्रतिविम्बितरविबिम्बतया मूर्तीकृतमिव निजप्रताप-
माविभाणाः, उभयेऽपि धीराः रक्षाघायोग्यं युद्धं विधातुमारभन्त ।

कदनदुर्दिनमराशिस्वावलः करतलोद्भूतकार्मुकभीकरः ।

स मथनः प्रचञ्चाल रणाजिरे विपिनदेश इवोद्धतकेसरो ॥ ७८ ॥

विपाठ्य द्योदान्यजतां निपात्य भटान्विमिश्र चित्तिपैः सहाकम् ।

संशोभयामास कुरुद्वयस्य बलाम्बुधि मन्दरवत्ययोच्छ्वम् ॥ ७९ ॥

प्रधान्य वेगाद्भवमाजिसीमि पद्माननस्तस्य पुरो बभूव ।

काम्पित्यकेरास्य स पल्लवैरो छाटाधिराजस्य च बुद्धिपेणः ॥ ८० ॥

महाराष्ट्रमहीशस्य गोविन्दधरणीपतिः ।

अन्येषां पुरतस्तस्थुर्नन्दाद्यविपुलाद्यः ॥ ८१ ॥

तस्य प्रभया दीप्या विहरिताः विक्रमवर्णीकृता दिरावकायाः काष्ठान्तरालानि येन तथामृतः सन्, रिपुसेना-
समुद्रं प्रत्यधिपृतनापारावारम्, कवलचक्रिच इत्यचक्रिच, आजिरकं युद्धभूमिम्, आजगाम समापतति स्म ।

अनीकिनीमिति—धरावीशखेचराधीशैर्भूमिभृद्विधापरराजैः संगतः सहितः, पद्मास्योऽपि जीवक-
सुहृः प्रधानोऽपि, अनीकिनीं पृतनाम्, पुरोधायाश्च कृत्वा, रणाङ्गणं समराजिरम्, आससाह प्राप ॥ ७७ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, मथनः काटाङ्गारदवालः पद्मास्यो जीवन्धरसुहृत् साम्याम्, तिल-
कितः स्यात्सकयुतो मुखभागो चेत् तं, कोणैर्वादनदण्डैस्ताडितानि समाहृतानि वाणि निस्साणप्रभृति-
विविधवाद्यानि निःसाणप्रमुखनैकवादिनाणि तेषां रवैः शब्दैराहृता आकारिता ये निर्जरा देवास्तैर्निरन्तरो
निरवकाशोऽन्तरिक्षप्रदेशो गगनभाणो वैस्ते, श्वेकारवैः सिंहाद्वैर्विजृम्भितं वर्धितं चत् सिंहगर्जनमयं
मृगेन्द्रगर्जितभीतिस्तया तर्जिता भस्विता दिरावशावह्वलभा विग्गवा वैस्ते, नूतननिकषेषु प्रत्यग्रनिकषोपलेषु
कषणेन धर्षणेन निर्मूलीकृताः स्वच्छीकृताः करचालिताः पाणिप्रकम्पिता वाः करवालवह्निकाः कृपाणकृतास्तासु
प्रतिविम्बितं प्रतिफलितं यद्गविम्बं सूर्वमण्डलं तस्य भावस्तप्ता तथा, मूर्तीकृतमिव सदेहीकृतमिव
निजप्रतापं स्वतेजः, आविभाणा दधानाः, उभयेऽपि पञ्चदशसम्बन्धिवोऽपि, धीरा बौद्धारः, रक्षाघायोग्यं
प्रशंसार्हम्, विधातुं क्तुम्, आरभन्त तत्परा बभूवुः ।

कदनदुर्दिनेति—कदनं युद्धमेव दुर्दिनं मेघच्छन्नं दिनं तस्मिन् मत्तमिस्वावलो मत्तमयूरः, 'मेघच्छन्ने-
ऽहि दुर्दिनम्' इत्यमरः । कस्तले इत्यतले उद्धतमुख्यापितं यत्कार्मुकं धनुस्तोय भीकरो भयङ्करः, स पूर्वोक्तः,
मथनो राजघरवालः, विपिनदेशे गहनप्रान्ते, उद्धतकेसरीव इत्यमृगेन्द्र इव, रणाजिरे समराङ्गणे, प्रचञ्चाल
प्रचलति स्म । द्रुतविलम्बितकृत्स्नम्, 'द्रुतविलम्बितमाह मभौ भरी' इति लक्षणात् ॥ ७८ ॥

विपाठयति—अथ मथनः, चित्तिपै राजभिः, सह सार्धम्, द्योदान् बाहान्, विपाठ्य विदार्थं, गजतां
इत्तिसमूहम्, निपात्य प्राप्तवित्वा, भटान् बोद्धवन्, विविध कण्डवित्वा, पयोऽच्छ्वम् धीरसामरम्,
मन्दरवत् सुमेरुविव, कुरुद्वयस्य जीवन्धरस्य, बलाम्बुधिं पृतनापारावारम्, संशोभयामास क्षुभितं
चकार ॥ ७९ ॥

प्रधान्यवेति—आजिसीमि युद्धजिरे, वेगात् प्रजवात्, रथं स्वम्बनम्, प्रधान्य धावयित्वा, पद्माननः
पद्मास्यः, तस्य मथनस्य, पुरोऽग्रे, बभूव, स प्रसिद्धः, पल्लवैराः पल्लवजन्मप्रदेशः काम्पित्यकेरास्य
काम्पित्यनगरवाधस्य, पुरो बभूव, बुद्धिपेण तन्नामा जीवकसुहृत्, काटाधिराजस्य काटदेशस्वानिनः,
पुरो बभूव ॥ ८० ॥

महाराष्ट्रमहीश—गोविन्दधरणीपतिजीवन्धरमण्डलः, महाराष्ट्रमहीशस्य महाराष्ट्रवाक्यस्य, मन्दास्य-

समापतन्तीः सहस्रा समन्तादनीकिनीः पद्ममुखाप्रवीरः ।
प्रत्यग्रहीदेष शरप्रचारैः श्रोतस्विनीरेष इक्षाम्बुरारिः ॥ ८२ ॥

सौजन्यमानते कुर्वजन्त्युद्धतरानुपु ।

शरान्मुमोच पद्मास्त्रो न परान्मापि लाघवम् ॥ ८३ ॥

मथनेन शरावलिं तमिन्नां सृजता तत्र निरामुखावितम् ।

विशिलैः किरणैर्किमिन्दता तां जलजास्येन निशाकरावितम् ॥ ८४ ॥

एवं परस्परशरखण्डनेन ब्रह्मकथानभिज्ञगात्रयोः, विस्मयविस्तारितलोचनैः श्लाघोन्मुखैर्बहिर्मुखैर्निरन्तरं निरीक्ष्यमाणयोः, दिगन्तविसारिभिः शरासारैरुत्काशं मूर्त्तमिवाध्वानयोः, प्रवीरामिलाषेणोभयोः समीपं मुहुर्मुहुर्गतागतकलेशमभिवगणज्योत्स्पर्न्त्वा जयप्रिया कृदमालिङ्गितवपुषोः, साहसविलोकनसमयसुरवृष्टकल्पतरुसुभसुरभिलसुजयुगलयोः, चक्रीकृतचापलीलामध्यविराजमानशरीरतया परिवेषमध्यगयोः परस्परसंमुखयोरिव दिवाकरयोः, प्रवीरबोरनयोः समरक्रीडामातन्वतोः, कुपितवदनो मथनः, पद्माननस्य कार्मुकगुणं विभिद्य हर्षेण प्रगर्जन्, इमं व्याहारसुररीचकार ।

चापस्य जीवविच्छेदात्क धावति अयाकुलः ।

ननु रे भवतोऽप्येवं जीवमेष हरिष्यति ॥ ८५ ॥

विपुलादयो मन्त्रास्त्रविपुलप्रमुखाः, अम्बेयामितरेषाम्, पुरतोऽग्रे, तस्युत्तिष्ठन्ति स्म ॥ ८१ ॥

समापतन्तीरिति—एकोऽद्वितीयः प्रधानो वा, मन्बुरारिः सागरः, श्रोतस्विनीरेष नदीरेष, एषोऽयम्, पद्ममुखप्रवीरः पद्मास्त्रप्रधानसुभटः, सहस्रा ऋटिति, समन्तात् सर्वतः, समापतन्तीः समागच्छन्तीः, अनीकिनीः पृतनाः, शरप्रचारैर्बाणप्रचारैः, प्रत्यग्रहीत् निवाप्रचासात् ॥ ८२ ॥

सौजन्यमिति—मानते मानत्रे, सौजन्यं साधुताम्, उद्धतरानुपु उद्धारातिपु, जन्मं समरम् । कुर्वन् विदधत्, पद्मास्त्रः शरान्मुमोच बाणान् तावाज, लाघवं सुदृग्धम्, परानपि शत्रून्पि, न मुमोच न तत्प्राज ॥ ८३ ॥

मथनेन शरावलिमिति—तत्र युद्धे, तमिन्नां मकिनाम्, शरावलिं बाणपङ्क्तिम्, पक्षे बाणपङ्क्तिरूपां कृष्णरजनीम्, सृजता रचयता, मथनेन राजघरयालेन, निशामुखावितं रजनीमुखमिवापरितम्, विशिलैर्बाणैः, किरणैर्नरीभिः, तां पूर्वोक्ताम्, तमिन्नां मिन्दता लण्डयता, जलजास्येन पद्मास्त्रेण, निशाकरावितं चन्द्रवदाचरितम् ॥ ८४ ॥

एवं परस्परशरखण्डनेनेति—एवमनेन प्रकारेण परस्परशरखण्डनेन मिथोबाणशकलेन, ब्रह्मकथाम् ईर्मेचर्चाया अनभिज्ञमपरिचितं गात्रं शरीरं ययोस्तयोः, विस्मयेनाद्भवेण विस्तारिते लोचने मथने येषां तैः, श्लाघोन्मुखैः प्रशंसातत्परैः, बहिर्मुखैरमरैः, निरीक्ष्यमाणयोरवलोक्यमानयोः दिगन्तविसारिभिः काष्ठान्तप्रसरणशैलैः, शरासारैर्बाणवर्षणैः, आकाशं गगनम्, मूर्त्तमिव सशरीरमिव, आध्वानयोः कुर्वणयोः, प्रवीरामिलाषेण प्रकृष्टबोद्धप्राप्तीच्छया, उभयोर्द्वयोः, समीपं निकटम्, मुहुर्मुहुर्भूयोभूयः, गतागतकलेषां वातायाततुःखम्, अभिवगणज्य समुपेक्ष, उत्सर्पन्त्या प्रवर्धमानया, जयप्रिया जयकल्पया, आलिङ्गितं समानिकुलं वपुः शरीरं ययोस्तयोः, साहसविलोकनसमये भवदानावलोकनकाले सुरवृष्टानि देववृष्टानि वाणि कल्पतरुकुसुमानि कल्पवृक्षपुष्पाणि तैः सुरभिलं सुगन्धितं मुञ्जयुगलं बाहुयुगं ययोस्तयोः, चक्रीकृतं वस्तुर्कीकृतं वचापं धनुस्तस्व लीला शोभा तस्या मन्त्रेऽभ्यन्तरे विराजमानं शोभमानं शरीरं ययोस्तयोर्ज्यैवस्तसा तथा, परिवेषस्य परिधेर्मध्ये गच्छत इति परिवेषमध्यगौ तयोः, परस्परसंमुखयोरन्योऽन्याभिमुखायोः, दिवाकरयोरिव सूर्ययोरिव, समरक्रीडां युद्धकेलिम्, आतन्वतोर्विस्तारयतोः, मथयोः प्रवीरयोः प्रकृष्टसुमदयोः, मन्त्रे कुपितवदनः क्रुद्धमुखः, मथनः काष्ठाङ्गरजायासनाभिः, पद्माननस्य पद्मास्त्रस्य, कार्मुकगुणं धनुर्ज्यैम्, विभिद्य लण्डयिवा, हर्षेण प्रमदेन, प्रगर्जन् गर्जितं कुर्वन्, इमं वपवमानम्, व्याहारमात्तवम्, उररीचकार स्वीकृतवापु ।

चापस्येति—चापस्य धनुषः, जीवविच्छेदात् प्रत्यज्ञानाकार, अयत्कृतप्रत्यज्ञानः सन्, न च धावति

इति लपितमवेत्य पञ्चवक्त्रः स्फुटतरमाह गिरं गभीरनादः ।

अधि मथन ममास्ति चन्द्रहासः परिहृतशत्रुसतीमुत्सेन्दुहासः ॥ ८६ ॥

इति कृपाणमुत्पाटय करे विचलयन्, शताङ्गोत्सङ्गादुत्सुत्वामन्दतरलावचाक्रान्तरात्रवा-
नीकः पञ्चाननप्रत्यनीकपराक्रमः पञ्चाननः, कन्दतुर्मुद्विलासितस्य मथनस्य शिरसि समुत्खातकर-
वालं निचखान ।

मथने भुवि वसिते रणाम्ने जलजास्ये निपपात पुष्पवृष्टिः ।

रिपुसैनिकनेत्रतोऽम्बुवृष्टिः कुपिताद्राजगणाश्च बाणवृष्टिः ॥ ८७ ॥

तदानीं कौरवबलकोलाहलमाकर्ण्य प्रवृद्धकोपौ कुटिलीकृतचापौ तपननिकाशप्रतापौ लाट-
काम्पिल्यकभूपौ बुद्धिपेणपञ्चवराजयोरभिसुखं तस्थिवांसौ दिशावकाशनिविहितसायकं हर्षितनिज-
नायकं वैमानिकजनसीमातीताद्भुतहर्षदायकं भयानकं समीकमाकलय्य कल्पान्तदहनसकारो तयोः
शरनिकरहुतारो पतङ्गौ बभूवतुः ।

महाराष्ट्रविदेहेतोः समरं समजृम्भत ।

दारुणं शरसंभिन्नधारणं जयकारणम् ॥ ८८ ॥

कुत्र पलायते, ननु निवृत्तेन, रे शत्रो, एवमेवैव प्रकारेण, एषोऽहम्, भवतोऽपि तथापि, जीवं प्राणम्,
हरिष्यति अपनेत्यति ॥ ८५ ॥

इति लपितमिति—इति पूर्वोक्तम्, लपितं कथितम्, अवेत्य ज्ञात्वा, गभीरनादं उच्चतरशब्दः,
पञ्चवक्त्रः पञ्चास्यः, स्फुटतरमतिस्फुटं यथा स्वासया, गिरं वाचय, आह जगाद, अधि मथन मो राजघरयाल,
मम पञ्चास्यस्य, परिहृतो वृत्तः शत्रुसतीनां शत्रुसीलवतीनां मुत्सेन्दुहासो बदनचन्द्रहासो येन तथाविधः,
चन्द्रहासः खड्गः, अस्ति विद्यते, मम हस्ते चन्द्रहासे विद्यमाने कोदण्डसमीचीच्छेदो हानिप्रदो नास्तीति
भावः ॥ ८६ ॥

इति कृपाणमिति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, कृपाणं खड्गम्, उत्पाद्य कोशाग्निःसार्यं, करे हस्ते विचल-
यन् कम्पयन्, शताङ्गस्य रथस्थोत्सङ्गस्तस्मात्, उत्सुत्वय समुत्पत्य, अमन्दतरलावचनेन प्रभूतक्षिप्रत्वेनाक्रान्तं
पराभूतं शात्रवानां कं शत्रुसैन्यं येन तथाभूतः, पञ्चाननप्रत्यनीकः सिंहसदृशः पराक्रमो वीर्यं यस्य सः,
पञ्चाननः पञ्चास्यः, कन्दतुर्मुद्वेन सुदुर्गर्भेण विलासितः शोभितस्तस्य, मथनस्य काष्ठान्तरवालयस्य, शिरसि
भूमिं, समुत्खातकरवालं समुत्पाटितकृपाणम्, निचखान विहितवान् ।

मथने भुवीति—मथने, भुवि रणक्षुधावाम्, पातिते सति, रणाम्ने समरशिरसि, जलजास्ये पञ्चास्ये,
पुष्पवृष्टिः सुमनोवर्षणम्, पपात पतति स्म । रिपुसैनिकनेत्रतः शत्रुसुभटनचनात्, अम्बुवृष्टिर्जलवृष्टिः,
निपपात, कुपिताद् क्रोधयुक्तात्, राजगणाश्च नृपतिनिचयाश्च बाणवृष्टिः शरवर्षम्, पपात ॥ ८७ ॥

तदानीमिति—तदानीं मथनमरणकाले, कौरवबलस्य जीवन्धरसैन्यस्य कोलाहलं कलकलशब्दम्,
आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रवृद्धो बुद्धिस्तः कोपः क्रोधी ययोस्ती, कुटिलीकृतो वक्रीकृतचापो धनुर्पयोस्ती, तपन-
निकाशः सूर्यसदृशः प्रतापस्तेजो ययोस्ती, काटकाम्पिल्यकबोर्देशविशेषबोर्भूपी राजावौ, बुद्धिपेणपञ्चव-
राजयोः सुभटविशेषयोः, अभिसुखं पुरस्तात्, तस्थिवांसौ सिंहन्तौ, दिशावकाशेषु काष्ठामध्येषु निषिधिताः
साम्प्रतिकृताः सायका बाणा वसिन्स्तत्, हर्षिताः प्रमुदिता निजनायकाः स्वस्वाभिर्नो वसिन्स्तत्, वैमानिक-
जनैर्नो निर्जरजनैः सीमातीतस्य निर्मोर्नस्वानुसहर्षस्य विचित्रप्रमोदस्य दायकं दत्त, भयानकं भीकरम्,
समीकं बुद्धय, आकलय्य दृष्ट्वा, कल्पान्तदहनसकारो प्रलयपापकसदृशो, तयोः बुद्धिपेणपञ्चवराजयोः, शर-
निकरहुतारो पतङ्गौ बभूवतुः । कृताविति भावः ।

महाराष्ट्रविदेहेतोः महाराष्ट्रविदेहेतुपाकयोः, दारुणं भयंकरम्, शरीरैः संभिन्नाः
खण्डिता धारणे मया वसिन्स्तत्, जयकारणं विजयविभिन्नम्, समरं बुद्धय, समजृम्भत बुद्धये ॥ ८८ ॥

प्रदीप्रशरसङ्कटं प्रचुरदीर्घदृष्यद्रुटं निखिल्यजनकालितं निखिलशस्त्रलीलाधितम् ।
प्रदर्शकनिदर्शनं प्रथितयुद्धविद्याविदां वितेनतुरिमौ तदा विविधसंगरं भीकरम् ॥ ८६ ॥
गोविन्दराजस्य शरेण लूनं शीर्षं रणे तस्य धराधिपस्य ।
राहुभ्रमं तीव्रकरस्य कुर्वस्तकीर्तिनुत्थै दिवि केतुरासीत् ॥ ९० ॥

एवं निजपूतनायां महतां राज्ञां निघनं निशम्य विशालतरामर्षः काष्ठाङ्गारः, सर्वाभिसारेण निजबलं पुरोधाय, तेजोविभवविजितविकर्तनप्रतापान्भूपानहितजनकृत्युसरूपान्कौरवजनसंज्ञोभाय प्रेषयामास ।

कारं कारं बलोत्साहं तेषां क्षोणीशिनां रुवा ।
पुरो बभूव नन्दादधः करिणाभिश्च केसरी ॥ ९१ ॥

ततश्च यदुचितं सकलवीरक्याधानाम्, यद्युक्तं जीवन्धरानुजस्य, यदुदाहरणं पाण्डवयुधानाम्, यत्समुचितं नीतिमार्गाणाम्, यदासेचनकं लेखलोचनानाम्, यदानन्दनं निजसैनिकानाम्, यन्निदानं कुन्दनिर्मलकीर्तिकल्लोलानाम्, यद्रङ्गस्थलं जयलक्ष्मीताण्डवस्य, यदधिकरणं कल्पद्रुमानल्पपुष्पवृष्टीनाम्, यद्गोचरपदं कविवचनविलासानाम्, तादृशभायोधनं नन्दादधः कन्दलयामास ।

प्रदीप्रशरसङ्कटमिति—तदा तस्मिन् काले, इमौ महाराष्ट्रविदेहेशौ, प्रदीप्रभास्वरैः शरैर्बाणैः सङ्कटं व्याप्तम्, प्रचुरं प्रभूतं यथा स्वात्तया दोषाः खण्डिता दृष्यद्रुटा मच्छूरा यस्मिंस्तन्, निखिल्यजनैरमर-समूहैर्लोकितं प्रशंसितम्, निखिलशस्त्रलीलाधितं सर्वायुधकेलितुल्यम्, प्रदर्शकाणां दर्शकजनानां निदर्शन-मुदाहरणम्, युद्धविद्यां विदन्तीति युद्धविद्याविदः प्रथिताश्च ते प्रसिद्धाश्च ते प्रथितयुद्धविद्याविदश्च प्रसिद्ध-समरविद्याज्ञातारभेति प्रथितयुद्धविद्याविदस्तेषां, भीकरं भयङ्करम्, विविधसंगरं नानाविधसमरम्, वितेनतु-र्विस्तारयामासतुः । पृथ्वीच्छन्दः ॥८६॥

गोविन्दराजस्येति—रणे युद्धे, गोविन्दराजस्य जीवकमानुलस्य, शरेण बालेन, लूनं क्षिप्नन्, तस्य धराधिपस्य राज्ञः, शीर्षं मस्तकम्, तीव्रकरस्य सूर्यस्य, राहुभ्रमं विपुन्मुदराङ्गम्, कुर्वन् विदधत्, तकीर्ति-नुत्थै तदीयवशःस्तुत्थै, दिवि गगने, केतुर्वैजयन्ती, आसीद् बभूव ॥९०॥

एवं निजपूतनायामिति—एवमनेन प्रकारेण, निजपूतनायां स्वसेनायाश्च, महतां श्रेष्ठानाम्, राज्ञां नृपाणाम्, निघनं मृत्युम्, निशम्य श्रुत्वा, विशालतरः प्रभूततमोऽमर्षः क्रोधो यस्य तथाभूतः, काष्ठाङ्गारः, सर्वाभिसारेण सर्वप्रयत्नेन, निजबलं स्वसैन्यम्, पुरोधायो रुवा, कौरवजनानां जीवकपचीयाणां संज्ञोभ-स्तस्मै, तेजोविभवेन प्रतापसम्पत्त्या विजितः पराभूतो विकर्तनप्रतापस्तपनतेजो यैस्तान्, अहितजनकृत्यु-सरूपान् शत्रुजनकालप्रतिमान्, भूपान् राज्ञः प्रेषयामास प्रजिघाय ।

कारं कारमिति—बलोत्साहं सैन्योत्साहम्, कारं कारं कृत्वा कृत्वा, नन्दादधो जीवकानुजः, करिणां गजानाम्, केसरीव सिंह इव, रुवा क्रोधेन, तेषां क्षोणीशिनां पृथ्वीपालानां, पुरोऽग्रे, बभूव ॥९१॥

ततश्च यदुचितमिति—ततश्च तदनन्तरम्, यद् आयोचनं सकलवीरक्याधानां निखिलसुभद्रप्रशं-सानाम्, उचितं योग्यम्, यद्, जीवन्धरानुजस्य जीवककविदस्य, युक्तमर्हन्, यद्, पाण्डवयुधानां पाण्डु-पुत्रसमराणाम्, उदाहरणं निदर्शनम्, यद्, नीतिमार्गाणां युगव्यवस्थानाम्, समुचितं योग्यम्, यद्, लेख-लोचनानां निर्जरनयनानाम्, आसेचनकमर्तुस्विकरम्, यद्, निजसैनिकानां स्वकीयसैन्यानाम्, आगम्यन् प्रमोदकारणम्, यद्, कुन्दनिर्मलकीर्तिकल्लोलानां माधुर्यव्यक्तिकवशापरम्परानाम्, निदानमादिकरणम्, यद्, जयलक्ष्मीताण्डवस्य विजयवर्नीमर्तवस्य, रङ्गस्थलं रङ्गभूमिः, यद्, कल्पद्रुमानल्पपुष्पवृष्टीनां कल्पद्रु-कविविपुलकुसुमवर्षाणाम्, अविजयगमाधारस्थानम्, यद्, कविवचनविलासानां कविवचनैर्भवानाम्, अगोचर-पदम् अस्थानम्, तादृशं कथानुत्तम्, भायोधनं युद्धम्, नन्दादधः, कन्दलयामासः प्रेषयामास ।

वीरस्य तस्य निशितैर्धनकङ्कपत्रैः सम्पूरिते नभसि युद्धमपश्यमानाः ।

जोषं निषेदुरमरा युधि वीतवेहा वीराश्च सूर्मनिरीक्ष्य चिरं वचलुः ॥ ६२ ॥

तस्य मार्गणविभिन्नशरीरैरुत्पलायितसरिप्रजवीरैः ।

शोणितप्रसृतबाहिनीगतैरुत्पलायितमिभावल्लिखण्डैः ॥ ६३ ॥

अनास्थया तेन निपीड्य मुक्ता विलङ्घतां प्रापुररिप्रवीराः ।

न पन्निषस्तत्र महाहवाप्रे सुरासुराणामपि दुर्निरीक्ष्ये ॥ ६४ ॥

तदानीं मन्थानाचलमिव रिपुबलजलधिं क्षोभयन्तमतिविस्मयनीयकरलाघवं रणरङ्गे निर्निरोधशताङ्गप्रचारं निस्तुलसेनासंपदमप्यद्वितीयम्, निरस्तदोषमपि महादोषम्, अमितगजतुरगादि-सहायमपि चापैकसहायम्, रथगतमपि धनुषि निषण्णम्, समुत्सारितविद्विडिन्धनमपि ज्वलन्त-तापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्, नन्दाढ्यं एकमपि द्विधा त्रिधा चतुर्धा च वीक्ष्य बहवो मेदिनीपतयस्तत्क्षणमभ्यसूययेव स्वयं पञ्चत्वमाजस्रुः ।

वीरस्येति—वीरयत इति वीरस्तस्य धूरस्य, तस्य नन्दाढ्यस्य, निशितैस्तीक्ष्णैः, धनकङ्कपत्रैर्निषिद्ध-बाणविशेषैः, नभसि गगने, सम्पूरिते सम्भृते सति, युद्धं समरम्, अपश्यमाना अनवलोकयन्तः, अपश्यमाना इत्यत्र परस्मैपदाच्छानच्प्रयोगश्चिन्त्यः, अमरा निकल्प्याः, जोषं तूष्णीं यथा स्यात्तथा, निषेदुस्तस्युः, युधि समरे, वीतो विनष्टो वेहो वेषां ते, वीराश्च सुभटाश्च, सूर्मं दिवाकरम्, अनिरीक्ष्यानवलोक्य, चिरं दीर्घकालपर्यन्तम्, वचलुः सञ्चलन्ति स्म ॥६२॥

तस्य मार्गणैरिति—तस्य नन्दाढ्यस्य, मार्गणैर्बाणैर्बिभ्रन्नं खण्डितं शरीरं येषां तैः, अरिप्रजवीरैः शत्रुसमूहसुभटैः, उत्पलायितमुपरिधाबितम्, शोणितस्य रुधिरस्य प्रसृता या बाहिनी नदी तस्यां गतैः प्रातैः, इभावल्लिखण्डैः शुण्डालसमूहशकलैः, उत्पलमिव कुबलयमिवाचरितमित्युत्पलायितम् ॥ स्वागता रथो-द्धतासम्मिश्रणादुपजातिवृत्तम् ।

अनास्थयेति—तेन नन्दाढ्येन, निपीड्य संमर्धं, अनास्थया उपेषया, मुक्तास्त्यक्ताः, अरिप्रवीराः शत्रुसुभटाः, विलङ्घतां मीढितत्वम्, प्रापुर्लैभिरे, सुरासुराणामपि देवदानवानामपि, दुर्निरीक्ष्ये पुरबलोक्ये, तत्र तस्मिन्, महाहवाप्रे महायुद्धाप्रे, पन्निषो बाणाः, विलङ्घतां लक्ष्यजघताम्, न प्रापुः ॥६४॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् काले, मन्थानाचलमिव मन्दरगिरिमिव, रिपुबलजलधिं शत्रुसैन्य-समुद्रम्, क्षोभयन्तं क्षुभितं कुर्वन्तम्, अतिविस्मयनीयमत्याश्चर्यकरं करलाघवं हस्तप्रकारित्वं यस्य तम्, रणरङ्गे समराजिरे निर्निरोधो निर्बाधः शताङ्गप्रचारो रथसञ्चारो यस्य तम्, निस्तुल्यो निरुपमा सेनासंपत् पृतनासम्पत्तिर्यस्य तथाभूतमपि, अद्वितीयं द्वितीयरहितम्, यस्य पार्श्वे निरुपमा पृतना स्वात्स कथम-द्वितीयो भवेदिति विरोधः, अद्वितीयः सत्पररहित इति परिहारः, निरस्ता दूरीकृता दोषा अवगुणा येन तथाभूतमपि महादोषं महावगुणसहितम्, यो निरस्तदोषः स महादोषयुतः कथं भवेदिति विरोधः, परिहारस्तु महादोषं महावगुणम्, 'दोर्दोषौ च सुबो वाहुः' इत्यमरः, अमिता अपरिमिता गजतुरगादृषो हस्तप्रभप्रभृतव सहाया यस्य तथाभूतमपि, चापैकसहायं कोदण्डैकसहायमिति विरोधः, कोदण्डप्रत्यव-सहित इति परिहारः, रथगतमपि स्थान्दवस्थितमपि धनुषि चापे निषण्णं स्थितमिति विरोधः, धनुःप्रत्यव-सहितमिति परिहारः, समुत्सारितं दूरीकृतं विद्विडिन्धनं शत्रुसमित् येन तथाभूतमपि ज्वलन् देवीकृन्तनः प्रतापाचकः प्रतापपावको यस्य तमिति विरोधः, आन्ध्रप्रभावपावकमिति परिहारः, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनमपि, सूक्ष्मदर्शनं सूक्ष्मलोचनमिति विरोधः, सूक्ष्मदर्शनं दर्शनमिति परिहारः, एकमपि एक-संवेदाविक्रियमपि पञ्चप्रतिमपि, द्विधा त्रिधा चतुर्धा च द्विप्रकारेण, त्रिप्रकारेण चतुःप्रकारेण च, वीक्ष्य दृष्ट्वां, बहवो विपुलाः, मेदिनीपतयो राजावः, तत्क्षणं तत्कालम्, अभ्यसूययेव अस्तरयेव, स्वयं स्वतः, पञ्चत्वं पञ्चत्वमाजस्रुः काले शत्रुस्य, आजस्रुः प्रतापवन्तः ।

नपुले विपुले च चापवल्लीं शृशामाकृष्य किरत्यतीव रोपान् ।
खगमण्डलमेदुरं बतभ्रं पिहितोद्यत्खगमण्डलं बभूव ॥ ६५ ॥
तावत्कोङ्कणभूपतिर्द्रुततरं धावद्ध्येनागतः

क्रोधान्धो नपुले वर्षर्ष विशिखासारं महागर्जनः ।

यद्वद् दुर्धरवज्रपातमधिकं संवर्तकालोद्यतो

जीमूतो वसुधाधरस्य शिखरे निःसीमचोरारवः ॥ ६६ ॥

दिशं प्रतीचीमिव पद्मबन्धुं मूर्च्छां गतं मन्दतरप्रतापम् ।

अपासरत्संगरभूमिभागविहायसो वीरमिमं नियन्ता ॥ ६७ ॥

तदिदमाकर्ण्य शोककातरं निजजामातरं कोपारुणवदनं कुरूपञ्चवदनं समीक्ष्य विद्याधर-
क्षोणीपतिर्गरुडवेगः प्रथितनिजबलकोलाहलन्यालोललोकः स्तोकेतरपराक्रमः क्रमेण संग्रामसीमास-
वजगाहे ।

संग्रामोपरि जृम्भितः खगपतिः कोपात्करालाननः

शक्तीस्तोमरशूलजालपरिधान्कुन्तानसीन्पर्वतान् ।

वर्षन्मीममदाट्टहासरभसक्षुभ्यहिशामण्डल-

त्रिक्रीडाम्बरसीम्नि संगरकलातुङ्गीभवदोर्मदः ॥ ६८ ॥

दृष्ट्वेभं रुधिराणि तत्र ववमुः केचिद्भटाः शत्रुषु

प्राणाःकेचन तत्यजुर्भयभरात्येतुः क्षितौ केचन ।

नपुले विपुले चेति—नपुले विपुले च एतन्नामके सुभटद्वये, चापवल्लीं धनुर्कंठान्, शृशामत्यर्थम्
आकृष्य, अतीवात्यन्तम्, रोपान् बाणान्, किरति वर्षति सति, खगमण्डलैः बाणसमूहैः, पक्षिसमूहैर्मैदुरं
व्याप्तम्, भ्रं गगनम्, बत खेदे, पिहितमाच्छादितमुद्यत्खगमण्डलमुदीयमानसूर्यविभ्रं यस्मिंस्तथा-
भूतम्, बभूव । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहङ्गमे' इति मेदिनी ॥६५॥

तावत्कोङ्कणभूपतिरिति—तावत् तावत्कालपर्यन्तम् द्रुततरं शीघ्रतरम्, धावद्ध्येन प्रगच्छास्यन्द्नेन
जागतः समावातः, क्रोधान्धः कोपान्धः, महागर्जनो विपुलध्वनिः, कोङ्कणभूपतिः कोङ्कणनृपतिः, नपुले
पुतन्नामधेयप्रार्थिसुभटे, विशिखासारं बाणसमूहम्, तद्वत् वर्षर्ष वर्षति स्म, यद्वत्, येन प्रकारेण,
संवर्तकालोद्यतः प्रलयकालोद्यतः, निःसीमचोरारवो निर्मर्षाद्भयङ्करस्तनितः, जीमूतो वलाहकः,
वसुधाधरस्य शीलस्य, शिखरे कूटे, अधिकं विपुलम्, दुर्धरवज्रपातं प्रचण्ड पविपातम्, वर्षति । शान्दूल-
विक्रीडितकृतम् ॥६६॥

दिशं प्रतीचीमिवेति—प्रतीचीं दिशं पश्चिमाशाम्, गतं प्राप्तम्, पद्मबन्धुमिव सूर्यमिव, मन्दत-
रोऽस्तिशयेन शीघ्रः प्रतापस्तेजो यस्य तम्, इमं वीरं सुभटं नपुलमिति यावत्, निषन्ता सारथिः, संगर-
भूमिभाम एव युद्धवसुधाभोग एव विहायो गगनं तस्मान् ; अपासरत् अपनिवाव ॥६७॥

तदिदमाकर्ण्येति—तदिदम् पूर्वोक्तम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, शोककातरं त्रिषाद्दीनम्, निजजामातरं
स्वदुहितृपतिम्, क्रोधेन क्रोधेनारुणं रक्तं वदनं मुखं यस्य तथाभूतम्, कुरूपञ्चवदनं कुरूपसिंहम्, समीपव सम-
वसोन्व, विद्याधरक्षोणीपतिः खेचरेन्द्रः, प्रथितेन प्रसिद्धेन निजबलकोलाहलेन स्वसैन्यकलकलेन व्यालोल-
ञ्चकलिता लोका जना येन तथाभूतः, स्तोकेतरो विपुलः पराक्रमो यस्य तथाभूतः, गरुडवेतो विद्याधरपतिः,
संग्रामसीमां युद्धवेगम्, अवजगाहे प्रविवेश ।

संग्रामोपरीति—संग्रामोपरि समराग्रे, जृम्भितः समापतितः, कोपात् क्रोधात्, करालाननो
भवङ्करमुखः, शक्तीः, तोमरशूलजालपरिधान्, कुन्तान्, पर्वतान् पादपान् शैलान्वा, वर्षन्, भीमवदारहास-
रसलेन भयावहगर्भप्रहासवेगेन क्षुब्धं विशामण्डलं येन सः, संगरकलाया युद्धवातुर्वा तुङ्गीभवद् दोर्मदो
युद्धवर्षो यस्य तथाभूतः, क्रमपतिर्गरुडवेगः, अम्बरसीम्नि गगनसीमायाम्, त्रिक्रीड क्रोडति स्म ॥६८॥

दृष्ट्वेभमिति—तत्र समरे, इमं गरुडवेगम्, दृष्ट्वा, शत्रुषु वैरिषु मध्ये, केचिद्भटाः केचन शूराः,

केचिद्वाचनलालसा वसुमतीपालाश्च दिग्भोहतो
 भ्राम्यन्तो रणसीम्नि शिक्षितहयाभ्यासप्रकर्षं दधुः ॥६६॥

रे रे कुत्र पलावितोऽसि समरे मा कम्पनं प्राप्नुया-
 स्तिष्ठाम्रे हत कोङ्कणेश शमनस्त्रामीहते भक्तितुम् ।
 शीर्षं ते विनिपात्य कर्णाविगलद्रक्तप्रवाहैः परां
 वृत्तिं कल्पयति क्षणात्क्षितिपतिर्भूतावलीनामिह ॥ १०० ॥

एवं जगर्जुः स्वचरसैनिकाः सिंहविक्रमाः । सपन्नकण्ठकदलीकाण्डताण्डवितासयः ॥ १०१ ॥

तदानीं पुष्पितकिंशुककाननमिव पल्लविताराशोकवनमिव पारिभद्रद्रुमविपिनमिव च परितः
 क्षतं निजबलमवलोक्य कृताभिषेचनं कोङ्कणमहीपतिं कर्णपूरसौरभ्यसमाकृष्टशृङ्गावलिराङ्गावहरि-
 श्चिनीविगलद्विशिखधाराभिर्गगनतलं पूरयन्तमेनममन्दवेगो गरुडवेगः क्षणेन वक्षसि शक्त्या
 विख्याध ।

भेत्स्यन्ति मे मण्डलमद्य वीरा विद्याधरेन्द्रेण विदीर्णदेहाः ।

इतीव वेगेन पयोजबन्धुरस्ताचलोदप्रदरीं विवेश ॥ १०२ ॥

तदनु गरुडवेगविशिप्रगण्डशैलखण्डिताङ्गेन हतशेषेण सैन्येन काष्ठाङ्गारसेनाधिपे कटकं

रुधिराणि रक्तानि, वचसुर्धर्मन्ति स्म, केचन केऽपि, प्राणान् जीवितानि, तत्पञ्चसुसुबुः, केचन केऽपि, भवभरात्
 त्रासाधिक्यात्, चिती प्रथिव्यात्, पेतुः पतन्ति स्म, धावनकालसाः पलायनोत्सुका, केचित् केऽपि, वसुमती-
 पालाश्च राजानश्च, दिग्भोहतो दिशाभ्रान्त्या, रणसीम्नि समराभोगे, भ्राम्यन्तः पर्वटन्तः सन्तः, शिक्षित-
 हयाभ्यासप्रकर्षं शिक्षितारवाभ्यासाधिक्यम्, दधुर्धरन्ति स्म ॥६६॥

रे रे कुत्रेति—रे रे हत कोङ्कणेश, मीच कोङ्कणधरार्थारवर ! कुत्र पलावितोऽसि क्व प्रधावितोऽसि,
 समरे युद्धे, कम्पनं वेपथुम्, मा प्राप्नुयाः मा लभेथाः, अग्रे पुरस्तात्, तिष्ठ निवृत्तगतिर्भव, शमनो धमः,
 त्वां भवन्तम्, भक्तितुमन्तुम्, ईहते चेष्टते, क्षितिपती राजा, इह समरे, ते तव, शीर्षं शिरः, विनिपात्य क्षिप्त्वा,
 कर्णाभ्यां कण्ठप्रदेशाभ्यां विगलन्तो निःसरन्तो ये रक्तप्रवाहा रुधिरज्योतांसि तैः भूतावलीनां पिशाचपङ्क्ति-
 नाम्, वृत्तिं संतोषम्, क्षणादल्पेनैव कालेन, कल्पयति विद्ययाति ॥ शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ॥१००॥

एवं जगर्जुरिति—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, सिंहस्येव विक्रमो येषां ते सिंहविक्रमा मृगेन्द्रपराक्रमाः,
 सपत्नानां शत्रूणां कण्ठकदलीनां प्राणामोचातरुणाय कण्ठेषु प्रतीकेषु ताण्डविनो नृत्यं कुर्वाणोऽसिर्षेपां ते,
 स्वचरसैनिका विद्याधरसेनामनुजाः, जगर्जुर्गर्जन्ति स्म ॥१०१॥

तदानींमिति—तदानीं तस्मिन् काले, पुष्पितं कुसुमितं यत्किंशुककाननं पलाशवनं तद्वत् पल्लवितं
 किंसुकवितं यद्शोकवनं कङ्कलिकाननं तद्वत्, पारिभद्रद्रुमविपिनमिव च मन्दारमहीरुवनमिव च 'पारिभद्रस्तु
 मन्दारे निम्बद्रो देवदारुणि' इति मेदिनी, परितः समन्तात्, क्षतं खण्डितम्, निजबलं स्वसैन्यम्, अव-
 लोकात् दृष्ट्वा, कृताभिषेचनं विहिताक्रमणम्, कर्णपूरयोः कर्णाभरणपुष्पयोः सौरभ्येण सौगन्ध्येन समाकृष्टा
 स्वसाकृता वा शृङ्गावलिर्धर्मरपक्वस्तस्याः शङ्गावहा संशयधारिका वा शिञ्जिनी मौर्वी तस्या विगलन्त्यः
 पतन्त्यो वा विशिखधारा बाणसमस्ततयस्तामिः, गगनतलं नभस्तलम् पूरयन्त सम्मरन्तम्, एवं कोङ्कणमही-
 पतिं पूर्वोक्तं कोङ्कणराजम्, अमन्दवेगः प्रकृष्टरयः, गरुडवेगो गन्धर्वदत्ताजनकः, क्षणेन, वक्षसि बाहुमभ्ये,
 शक्त्या शक्तिनामकस्यविशेषेण, विख्याध विष्यति स्म ।

भेत्स्यन्तीति—अश्वेदानीम्, विद्याधरेन्द्रेण गरुडवेगेन, विदीर्णः खण्डितो देहो विप्रहो येषां ते, वीरा
 योद्धारः, मे धम, मण्डलं विख्यात्, भेत्स्यन्ति विदारविष्यन्ति, रणे मिहिताः क्षुरा सूर्यमण्डलं निरत्वा स्वर्गं
 धाम्नीति प्रसिद्धेः, इतीव हेतोः, पयोजबन्धुः सूर्या, वेगेन रयेण, अस्ताचलस्यापारशैलस्योदप्रदरीं समुज्जत-
 गुह्यम्, विवेश प्रविष्टवान् । इत्येका ॥१०२॥

तद्विषयि—तद्वत्सु सूर्यास्तामन्तरम्, गरुडवेगेन विद्याधरेन्द्रेण विशिषैर्विकीर्णैर्गन्धरीलैः स्यूक्तोपलैः

प्रविष्टे, गरुडवेगमहीपालोऽपि समरावलोकनसंमुखवर्हिमुस्ताकरवृद्धकल्पकतल्पसूतसुरभिलभुज-
दण्डघटितकोदण्डः, सहर्षपरस्परसल्लापकल्लोककौरकितकुतुकेन समरकलाविलासविजयसंस्मरणजनि-
तनिजस्वामिभ्राष्ट्रापारेण सैनिकनिकरेण प्रतिक्षणमीक्ष्यमाणः, पञ्चवक्षितिवल्लभगोविन्दमहीपाल-
लोकपालप्रभृतिभिः संभाषमाणो, ग्रहोन्मुक्तेन चन्द्रेण मूर्च्छोन्मुक्तेन नपुलेन पुरस्कृतं स्वकटक-
भुवमाससाद् ।

अपरेऽहनि बाहिनीपतीनां मणिमालामकुटाङ्गदान्वरादीन् ।

रथसूततुरङ्गकङ्कटादीन्प्रतिपाद्याशु कृतप्रकः प्रतस्थे ॥ १०३ ॥

एवं पारितोषिकप्रदानपरिवर्धितोत्साहेनाहमहमिकापरवशेन सर्वाभिसारेण बलेन स्थगित-
क्षितितलाभोगः, पर्वतनिकाशं विजयगिरिनामधेयं गन्धसिन्धुरमधिरूढो, भाविचक्रपातसूत्रन्या-
सरेखाशङ्कावदान्यरेखात्रयशोभितं गलमभितो लम्बमानेव चक्रपतनसंप्रतीक्षस्य स्कन्धगतस्य सृत्योः
करवितीर्णेनेव पाशेन मुक्ताहारेण भासुरवत्तःस्थलः, कोटीरमणिगणप्रतिविम्बितमार्तण्डमण्डलतया
'कुरुवीरशरसमाच्छादिते गगने सोऽयं न मत्संनिधानभागन्तुमर्हति' इति करुणाकरेण पूर्वमेव
गृहीनमस्तक इव बाभास्यमानः, कुटिलितभ्रुकुटीघटितवदनः काष्ठाङ्गारः स्वयमेव संप्रामाङ्गण-
माजगाम ।

सिद्धतं विदारितमङ्गं यस्य तेन, इतारोषेण मित्रावशिष्टेन, सैन्येन घृणनया, सह, काष्ठाङ्गारसेनाधिपे राज
बलैन्धपतौ, कटकं शिविरम्, प्रविष्टेऽन्तर्गते, सति, गरुडवेगमहीपालोऽपि विद्याधरभरावङ्गभोऽपि, समराव-
लोकने, युद्धदर्शने संमुखास्तत्परा ये वर्हिमुस्ता देवास्तेषां करेभ्यो हस्तेभ्यो वृष्टानि पातितानि वामि कल्प-
कतल्पसूतानि कल्पवृक्षपुष्पाणि तैः सुरभिलं सुगन्धिचक्रं यद्युजदण्डं बाहुदण्डं तत्र घटितं धारितं कोदण्डं
धनुर्बलं सः, सहर्षः सप्रमोदो वः परस्परसल्लापकल्लोलो मिथोवार्तालापसन्ततिस्तेन कौरकितं कुड्मलितं
कुतुकं कौतुकं यस्य तेन, समरकलाविलासे युद्धकलाविलासे यो विजयस्तस्य संस्मरणेन मिथ्यानेन जनिता
सङ्ख्यादिता या निजस्वामिरकाशा स्वभर्तुस्तुतिस्तस्यां परेण दक्षेण, सैनिकनिकरेण सुभटसमूहेन,
प्रसिद्धं प्रतिसमयम्, ईक्ष्यमाणः समकलोन्धमानः, पञ्चवक्षितिवल्लभश्च गोविन्दमहीपालश्च, लोकपाल-
मेति परलवक्षितिवल्लभगोविन्दमहीपाललोकपालास्ते प्रभृतिर्षेयां तैः, सह, संभाषमाणो वार्तालापं कुर्वाणः,
ग्रहोन्मुक्तेन राहुत्यक्तेन, चन्द्रेणैव शशिनैव, मूर्च्छोन्मुक्तेन मोहार्तातेन, नपुलेन तन्नामकसुभटार्थाशेन, पुरस्कृतं
सहितम्, यथा स्यात्तथा, स्वकटकमुबं निजशिविरभूमिम्, भाससाद् प्राप ।

अपरेऽहनीति—अपरेऽहनि द्विताये दिवसे, कृतप्रकः काष्ठाङ्गारः, बाहिनीपतीनां सेनापतीनाम्,
मणिमालामकुटाङ्गदान्वरादीन् रत्नस्रग्मौलिकेयूरवल्गादीन्, रथसूततुरङ्गकङ्कटादीन् स्वयन्दनसारधिहयकवच-
प्रभृतीन्, प्रतिपाद्य वित्तार्थं, आशु कटिति, प्रतस्थे प्रस्थितो बभूव ॥ १०३ ॥

एवं पारितोषिकेति—एवमनेन प्रकारेण, पारितोषिकस्व पुरस्कारस्व प्रदानेन वितरणेन परिवर्धितः
समेधित उत्साहो यस्य तेन, अहमहमिकापरवशेन अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमिका तस्याः परवशां तेन,
सर्वाभिसारेण विश्वतोमुखेन, बलेन सैन्येन, स्थगितः समाच्छादितः क्षितितलाभोगः पृथ्वीतलविस्तारो येन
सः, पर्वतनिकाशं गिरिसिद्धिमम्, विजयगिरिनामधेयमेतच्छामकम्, गन्धसिन्धुरं मत्सगजेन्द्रम्, अधिकुलो-
द्विधितः, भार्या भविष्यन्मङ्गलातोऽरिनिषेपस्तस्य सूत्रन्यासस्य सूत्रपातस्य वाः रेखा लेखास्तासां शङ्कायां
संवेहे वदान्धं समुदारं यद् रेखात्रयं लेखात्रयं तेन शोभितं समकङ्कृतम्, गलं कण्ठम्, अभितः समन्तात्,
लम्बमानेन लंसमानेन, चक्रपतनस्वारिपातस्य संप्रतीक्षा यस्य तस्य, स्कन्धगतस्य भुजसूर्ध्वस्थितस्य, सृत्यो
र्षस्य करवितीर्णेन पालिप्रदक्षेण, पाशेनेव बन्धनेनेव, मुक्ताहारेण मौक्तिकस्रजा, भासुरं देदीप्यमानं वचः-
स्थकं भुजमध्यस्थकं यस्य सः, कोटीरमणिगणे मौक्तिकमणिगणे प्रतिविम्बितं मार्तण्डमण्डलं सूर्यविम्बं यस्य तस्य
भासस्तथा तथा, कुरुवीरस्य वीरभद्रस्य शरीरार्णैः समाच्छादितं स्थगितं तस्मिन्, गगने यमसि सति,
सोऽयं काष्ठाङ्गारः, मत्सक्षियानं मच्चकटम्, आगन्तुभायातुम्, नार्हति न कोचोऽस्ति, इत्येवं करुणाकरेण दया-
धानेन, विद्याकरेण सूक्ष्मेण, पूर्वमेव प्रागेव, गृहीतमस्तक इवात्तशीर्षं इव, बाभास्यमानः सोऽयुग्ममानः कुटिलित-

कुरुणां वीरोऽपि प्रचुरबलकोलाहलकलाविलासव्याप्तारापतिसदनवातायनमुखाः ।
 क्रमात्कामान्धद्विपमरागिवेद्याभिधमयं रणाप्रं संप्राप क्षितिबिदितदोर्दण्डमहिमा ॥ १०४ ॥
 जडीकृतश्रवःपुटे दिवौकसां जयानकारवे सुराचलसदृशीर्विसत्यनेकराः ।
 सुपर्बकामिनीजनप्रहर्षगीतकौशलं बभूव निष्कलं तदा प्रतिध्वनद्गुहारवैः ॥ १०५ ॥
 रथक्षुण्णक्षोणीतलमलितपांसून्मुखगतान्दिशानागाः शुण्डोद्गतजलकणैः शान्तिमनयन् ।
 रहः क्षीणां रूप्याचलकुहरतल्पेषु खचराः विवस्त्राणामङ्गेष्वविबहललग्नान्वसनतः ॥ १०६ ॥
 अट्टचरमाह्वं सुरगणैरथोज्ज्वलितं क्षणेन मदमेदुरं प्रचुरवीरबादोत्कटम् ।
 चलाचलकृपाणिकाप्रतिफलद्विषस्वल्पमादुरीक्षमतुलं तदा जयरमातुलारोहणम् ॥ १०७ ॥

वीर्यश्रीप्रथमावतारसरणी तस्मिन्कुरुणां पती
 बभूवाम्बुञ्जति हस्तनर्तितधनुर्वल्लीसमारोपितान् ।
 दीर्घान्नभटच्छटाभिरमितः संभिद्यमानान्तरं
 भास्वद्विम्बमहो बभार गगनश्रेणीमधुच्छत्रताम् ॥ १०८ ॥

शुद्धीत्यां बलीकृतभूम्यां वदितं युक्तं वदनं मुखं यस्य तथाभूतः, काष्ठकारः कृतमशिरोगणिः, स्वयमेव स्वत एव, संग्रामाङ्गणं समराजिरम्, आजगाम समाययौ ।

कुरुणामिति—प्रचुरेण प्रभूतेन बलस्य सैन्यस्य कोलाहलकलाविलासेन कलकलध्वनिसङ्घारेण व्याप्तानि सम्भरितानि आशापतिसदनानां दिग्बालभवनानां वातायनमुखानि गवाक्षविचाराणि येन सः, क्षिती पृथिव्यां विदितः प्रसिद्धो दोर्दण्डमहिमा बाहुदण्डप्रभावो यस्य तथाभूतः, अयमेव, कुरुणां वीरोऽपि जीवन्धरोऽपि, क्रमात् क्रमशः, अशनिवेगोऽभिधा यस्य तम् अशनिवेगानामानम्, गन्धद्विपं महहस्तिनम्, क्रामन् अधितिष्ठन्, रणाप्रं समराजिरम्, संप्राप ययौ । शिखरिणीच्छन्दः ॥१०४॥

जडीकृतश्रवःपुट इति—तदा तस्मिन् काले, जडीकृतश्रवःपुटे सम्भरितकर्णविचारे, दिवौकसां देवानाम्, जयानकारवे जयदुन्दुभिनादे, अनेकशो नैकवारान्, सुराचलस्य सुमेरोत्पलसन्धः शोभमाना या द्यौं गुहास्तासु, विशति कृतप्रवेशे सति, प्रतिध्वनद्गुहारवैः प्रतिनददरीशब्दैः, सुपर्बकामिनीजनानां देवाङ्गनानां प्रहर्षगीतस्यानन्यगायनस्य कौशलं चातुर्यम् निष्कलं निरर्धम्, बभूव, पञ्चचामरच्छन्दः ॥१०५॥

रथक्षुण्णक्षोणीति—दिशानागा दिग्नाजाः, मुखगतान् संमुखायातान्, रथैः स्वमृगैः क्षुण्णं क्षूर्णीकृतं बलक्षोणीतकं भूमितलं तस्माद् गलिता निष्पतिता या पांसवो धूलयस्तान्, शुण्डोद्गतजलकणैः करोत्पतितसलिलशर्करैः, शान्ति शमनम्, अनयन् प्रापयन् । खचरा विद्याधराः, रहो विजने, रूप्याचलकुहरतल्पेषु विजयाभंगुहाशवनेषु, विवस्त्राणां वस्त्रहितानाम्, क्षीणां वानतानाम्, अङ्गेषु वेहेषु, अतिबहललग्नान् अतिविषकान् उक्तविधपांसून्, वसनतो वस्त्रान्, शान्ति शमनम्, अनयन्, प्रापयन् । बलस्यद्वैर्बनितावेहस्वपांसून् व्रीचक्षुरिति भावः । शिखरिणीच्छन्दः ॥१०६॥

अट्टचरमाह्वयमिति—अधामन्तरम्, तदा तस्मिन् काले, सुरगणैर्देवसमूहैः, अट्टचरमनव लोहितपूर्वम्, क्षणेनारपेवैव कालेन, मदमेदुरं गर्वयुक्तम्, प्रचुरवीरबादैः प्रभूतसुभदयर्जनैरुत्कटं सुयुक्तम्, चलाचलकृपाणिकासु चञ्चलकण्डेषु प्रतिफलम् प्रतिबिम्बितीभवन् यो विवस्वान् सूर्यस्तस्य प्रभवा दीप्यादुरीक्षं दुरबलोक्यम्, अनुकल्पनुपमम्, जवारमातुलारोहणं विजयलक्ष्मीतुलारोहणम्, आह्वं युद्धम्, उज्ज्वलितं वर्धितम् । पृथ्वीच्छन्दः ॥१०७॥

वीर्यश्रीप्रथमावतारसरणाविति—वीर्यश्रीया वीरलक्ष्याः प्रथमावतारस्य पूर्वावतरणस्य सरणिर्मानैस्तस्मिन्, तस्मिन् पूर्वोक्ते, कुरुणां पती जीवन्धरे, हस्तयोः करबोर्निता कम्पिता या धनुर्वल्ली कोटच्छकला तस्यां समारोपिताः संचलतस्तान्, बभूव अशान्, मुञ्जति त्वजसि सति, अभितः परितः, दीर्घाः सन्दिता ये चक्रमटाः कम्पितसूतलोपां वृष्टाः यच्छकवस्तभिः, संभिद्यमानान्तरं क्षणितमन्यम्, भास्वद्विम्बं

दृष्यत्सिन्धुरदीर्घं कुम्भयुगलीप्रोन्मुक्तमुक्ताफलै-

र्वाणावासिजयश्रियः प्रविगलन्मोदाश्रुविन्दुप्रमैः ।

लेखानां कुसुमोत्करं सुरभिलं द्राग्वर्षतां हर्षतां

प्रत्यर्चा चतुरश्रकार समरे सोऽयं कुरुणां पतिः ॥ १०६ ॥

एवं भिन्दन्बलं वीरः कृतप्रमभिधाय सः । वीरभियानुधावन्त्या समालिङ्गितविग्रहः ॥ ११० ॥

एवं जयश्रीताण्डवरङ्गस्थलायमानभुजयुगलं कुरुवीरमवलोक्य काष्ठाङ्गार एवमुवाच ।

क वैश्यपुत्रस्त्वमतोष भीरुर्वैयं क चापागमपारनिष्ठाः ।

अथापि ते संयति संप्रवृत्तावनात्मवेदित्वमवेहि हेतुम् ॥ १११ ॥

तुलादण्डधृतौ वैश्य तव यत्करकौशलम् । विस्तारयसि तथापि धिक्चापलमहो तव ॥ ११२ ॥

साहसेन रणे तिष्ठन्सुमूर्धुरसि मुग्धधीः ।

त्वत्प्राणबायोः कः पाता मत्कृपाणाहिना विना ॥ ११३ ॥

इति काष्ठाङ्गारदर्पबिलसितदुर्बचनभाकर्ण्य कुरुवीरोऽप्येवं जगाद् ।

सूर्यमण्डलम्, गगनश्रेणीमनुच्छन्नताम् नमःश्रेणीचौद्रच्छन्नकताम्, बभार दधार, इत्यहो आश्चर्यम् ॥ शार्ङ्ग-
विक्रीडितच्छन्दः ॥ १०६ ॥

दृष्यत्सिन्धुरेति—समरे युद्धे, चतुरो विदग्धः, सोऽयं पूर्वोक्तः, कुरुणां पतिर्जीवन्धरः, बाणेषु
शरेष्वारसन्नेवं शीला बाणावासिनी सा चासौ जयश्रीश्च विजयलक्ष्मीश्चेति बाणावासिजयश्रियः, प्रविगलन्तः
पतन्तो ये मोदालुक्किन्दो हर्षालुरीकरास्तेषां प्रमेव प्रभा वेषां तैः, दृष्यन्तो माद्यन्तो ये सिन्धुरा इस्तिन-
स्तेषां दीर्घां खण्डिता या कुम्भयुगली गण्डयुगं तस्याः प्रोन्मुक्तानि पतितानि यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि
तैः, द्राग् ऊटिति, सुरभिलं, सुगन्धियुक्तम्, कुसुमोत्करं पुष्पप्रचयम्, वर्षतां मुञ्चताम्, हर्षतां मोदमाना-
नाम्, लेखानां देवानाम् प्रत्यर्चां प्रतिपूजाम्, अकार विद्मे । देवैः पुण्यानि वर्षितानि जीवन्धरेण च गज-
गण्डेश्यो मुक्ताफलानीति भावः ॥ १०६ ॥

एवं भिन्दन्बलमिति—एवमनेन प्रकारेण, बलं सैन्यम्, भिन्दन् विदारयन्, अनुधावन्त्या,
समनुगच्छन्त्या, वीरश्रिया वीरलक्ष्या, समालिङ्गितः समादिल्लहो विग्रहो यस्य तथाभूतः, स पूर्वोक्तः, वीरो
जीवन्धरः, कृतधनं काष्ठाङ्गारम्, अभिधाय तदभिमुखं जगाम ॥ ११० ॥

एवं जयश्रीति—एवमनेन प्रकारेण, जयश्रिया विजयलक्ष्यास्ताण्डवस्य नर्तनस्य रङ्गस्थलायमानं
रङ्गमिवदाचरन् भुजयुगलं बाहुयुगं यस्य तथाभूतम्, कुरुवीरं जीवन्धरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, काष्ठाङ्गारः कृतधनः,
एवमनेन प्रकारेण, उवाच जगाद् ।

नव वैश्य पुत्र इति—अतीव नितराम्, भीरुः कातरः, वैश्यपुत्रो वणिक्कुलतः, त्वम्, नव, चापागमस्य
धनुःशास्त्रस्य पारंज्ये निष्ठा वेषां तथाभूताः, वयं अत्रियपुत्राः, नव च कुत्र च, द्वयोर्महदन्तरमस्तीति
भावः, अथापि युद्धयोग्यताया अभावेऽपि, ते तव, संयति युद्धे, संप्रवृत्तौ संप्रवर्तने, अनात्मवेदित्वमनाम-
शताम्, हेतुं कारणम्, अवेहि जानीहि । स्वाज्ञानाभाव एव त्वं युद्धे प्रवर्तसे इति भावः ॥ १११ ॥

तुलादण्डधृताविति—हे वैश्य हे वणिक्, तुलादण्डधृतौ तुलावष्टिधारणे, तव ते, यत्करकौशलं
यद्गस्ताचानुयमं, अस्ति, तद्, चापे धनुषि, विस्तारयसि वितानयसि, महो आश्चर्यम्, तव ते चापलं
क्षुद्रत्वम्, धिक् ॥ ११२ ॥

साहसेनेति—साहसेन वैश्येण, रणे समरे, तिष्ठन् विद्यमानः, मुग्धधीर्मन्दमतिः त्वम्, सुमूर्धुर्मूर्धु-
मिच्छुरसि । मत्कृपाय एव मत्करवाल एवाहिः पन्नगस्तेन, विनान्तरेण, त्वत्प्राणबायोः शरत्क्रीडितपवनस्य, पाता
पातकर्ता, कः, न कोऽपीति भावत् । रूपकम् ॥ ११३ ॥

इतीति—इत्येवं प्रकारेण, काष्ठाङ्गारस्य कृतधनस्य दर्पदुर्बिलसितं गर्ववेदितं यद् दुर्बलं दुर्बलं
तद् भाकर्ण्य भ्रत्वा, कुरुवीरोऽपि, जीवन्धरोऽपि, एवमित्यम्, जगाद् सञ्जुवाच ।

त्रयां विना मे पुरतः प्रजल्पसे कृतज्ञ वीर्यं तव दृष्टपूर्वम् ।
 त्वया ममः कोऽपि न लक्ष्यते क्षितौ नूनं प्रभुद्रोहविधौ समर्थः ॥ ११४ ॥
 विरम विरम शत्रो विभ्रुतोऽसि त्वमेकस्त्रिजगति परिशुद्धः पातकिप्रामगण्यः ।
 प्रसरति मम बाणः प्राणहारी पुरस्तात्त्वमपि कुरु समीके जीवरक्षाप्रयत्नम् ॥ ११५ ॥
 इति वदतः कुरुवीरस्य विस्फारघोषेणाशनिगार्जनशङ्कावदान्धेन दृढार्तिसंघटितं कम्पमानजीवं
 चापभुजगमाकृष्य विषब्धालायमानान्मल्लान्काष्ठाङ्गारः कौरवं प्रति दुर्धर्षामर्षेण बबर्ष ।
 विच्छिद्य विच्छिद्य शराननेकान्रिपोः शरासाद्रलितान्गभीरान् ।
 अलक्ष्यसंधानविकर्षमोक्षान्बाणान्स्वपत्ने स बबर्ष वीरः ॥ २१६ ॥
 गृहीतपक्षाः पटवः पुङ्गाः कौरवचापतः । प्रसङ्गः संगरे शब्दा वादिनो वदनादिव ॥ ११७ ॥
 विपाठवर्षेण कुरुद्रुहस्य नमःस्थली द्राक्पिहितान्ज्वन्धुः ।
 तिरोहितारिक्षितिपालसेना बभूव धात्री युगपद्रणाम्ने ॥ ११८ ॥
 विपाठपञ्चरेणासौ विद्विषत्यक्षिणां कुलम् । बबन्ध स्पन्दनायोग्यं मन्देतरपराक्रमः ॥ ११९ ॥

त्रयामिति—कृतं हन्तीति कृतज्ञस्तस्मिन्नुद्गी हे कृतज्ञ, त्रयां विना लज्जामन्तरेण, मे मम, पुरतो
 अग्रे, प्रजल्पसे निरर्थकं वचो ब्रूये । तव ते, वीर्यमवदानम्, पूर्वं दृष्टमितिदृष्टपूर्वम्, अवलोकितपूर्वम्,
 नूनं निश्चयेन, क्षितौ पृथिव्याम्, प्रभुद्रोहविधौ राजद्रोहकार्ये समर्थो दक्षः, त्वया भवता, ममस्तुल्यः, न
 लक्ष्यते नो दृश्यते । उपजातिवृत्तम् ॥११४॥

विरम विरमेति—हे शत्रो हे अराने, विरम विरम विरतो भव विरतो भव, त्रिजगति त्रिलोक्याम्,
 त्वम्, एकोऽद्वितीयः, परिशुद्धः पातकैकपूर्णः, पातकिप्रामगण्यः पापिजनप्रसरेः, विभ्रुतोऽसि प्रसिद्धोऽसि,
 प्राणहारी जीवनघातकः, मम, बाणः शरः, पुरस्तात् अग्रे, प्रसरति प्रगच्छति, त्वमपि, समीके समरे, जीव-
 रक्षाप्रयत्नं प्राणरक्षोपायम्, कुरु विवेहि । मालिनीवृत्तम् ॥११५॥

इति वदत इति—इत्येवम्, वदतः कथयतः, कुरुवीरस्य जीवन्धरस्य, अशनिगार्जनशङ्कावदान्धेन
 धज्जगर्जनसंदेहदाननिपुणेन, विस्फारघोषेण विशालमौर्वीरवेण, सहितम्, दृढा चासावार्तिब्रूति दृढार्तिस्तया
 संघटितं सुरद्वधनुष्कोटिसहितम् 'आर्तिः पीडा धनुष्कोटयोः' इति मेदिनी, कम्पमानो जीवो यस्य तं वेपमान-
 प्रत्यङ्गम्, चापभुजम्, चापभुजगं धनुःपन्नगम्, आकृष्य समुत्तम्य, विषज्वालालयमानान् गरलानलतुल्यान्,
 मल्लान् प्रासान्, काष्ठाङ्गारः कृतज्ञः, कौरवं प्रति जीवन्धरमुद्दिरय, दुर्धर्षामर्षेण विकटकोपेन, बबर्ष
 वर्षति स्म ।

विच्छिद्य विच्छिद्येति—स वीरः पूर्वोक्तसुभटः, रिपोः शत्रोः, शरासान् कोदण्डात्, गलितान्
 निःसृतान्, गभीरान् सुरद्वान्, अनेकान् बहून्, शरान् बाणान्, विच्छिद्य विच्छिद्य लण्डयित्वा लण्डयित्वा,
 स्वपत्ने रिपी, अलक्ष्या वेगाधिक्येनादरयाः संधानविकर्षमोक्षाः धारणकर्षणमोक्षा येषां तथाभूतान्, बाणान्
 शरान्, बबर्ष वर्षति स्म ॥११६॥

गृहीतपक्षा इति—संगरे युद्धे पक्षे वामयुद्धे शास्त्रार्थे इति यावत्, वादिनः पूर्वपक्षस्थापिनो विदुषः,
 वदनाम्मुत्तार, शब्दा इव वाक् इव, कौरवचापतः स्वामिभारालनात्, पुङ्गा बाणाः, प्रसङ्गनिःसरन्ति स्म,
 उभयोः सादर्यमाह—गृहीतपक्षाः समर्थितस्वामिप्रायाः पक्षे उत्तपक्षत्राः, पटवश्चातुर्योपेताः पक्षे समर्थौ
 इति ॥११७॥

विपाठवर्षेण—कुरुद्रुहस्य जीवकस्व, विपाठवर्षेण शरवर्षेण, नमःस्थली गगनधूमिः, द्राक् कटिति,
 पिहितान्ज्वन्धुस्तितरोहितसूर्या, बभूव, स्वामे समताग्रे, शत्रो पृथिवी च, युगपदेककालवच्छेदेन,
 तिरोहिता विद्वितारिक्षितिपालसेना शत्रुभूपाळपुतना यस्यां तथाभूता, बभूव ॥११८॥

विपाठपञ्चरेणेति—मन्देतरौ विशाकः पराक्रमो यस्य सः, असौ जीवन्धरः, स्पन्दनायोग्यं

तदानीमुदारपराक्रमप्रथितभुजदण्डयोः समकालमिव शीर्षाणमणलक्ष्यमाणमार्गसंधान-
विकर्षणमोक्षयोरन्योन्यं विजयाशाविजृम्भितरन्ध्रान्वेषणयोराम्बर्षकर्मकलाविलोकनसमयसंतुष्ट-
दृन्दारकजनकरारविन्दसंदीयमाननन्दारकुसुमसुन्दिलसविधप्रदेशोः मध्वप्रसृतमृत्युनासायमानबाहु-
दण्डविधुसचकीकृतकोदण्डतया कोपकुटिलितमृत्युभ्रूयुगलशङ्कासंपादकयोः प्रवृद्धोत्साहयोर्भयानक-
समरमादधानयोः कुरुवीरकाष्ठाङ्गारयोः परस्परशरघट्टनजनितविस्फुल्लिङ्गपरम्पराभेषमालासु ऽवि-
ष्टापि न शान्तिमाससाद् ।

तादृक्षे समरे प्रसन्नमनसो वीरस्य सात्यंधरे-

शीर्षाणालीशरदा विभिन्नवपुषि क्षीणे क्षणेनाविले ।

द्वेषिदमापशिलीमुखाभ्रपटले स्वीया तदा बाहिनी

ग्रोन्मीलन्मुखवारिजा प्रविलसच्छ्रीराजहंसा बभौ ॥ १२० ॥

जीवन्धरस्य करपद्मगतं सपत्नशस्त्रालिधारणपरं घनदीप्रखेटम् ।

अर्धे विभिद्य युधि राहुनिर्गोर्णचन्द्र-विन्बार्धवत्प्रविद्धस्त जगर्ज शत्रुः ॥ १२१ ॥

कोपेनाथ कुरूदहः प्रतिदिशं ज्वालाकलापोर्मिलं

चक्रं शत्रुगले निपात्य तरसा चिच्छेद तन्मस्तकम् ।

संचलनानर्हम्, विद्विषन् एव पक्षिणः खेचरास्तेषाम्, कुलं समूहम्, विपाठपञ्जरेण शरशालकागृहेण, बबन्ध
बध्नाति स्म । शरसमूहैः शत्रवो निरुद्धा इति भावः ॥११६॥

तदानीमिति—तदानीं तस्मिन् समये, उदारपराक्रमेण विशालावदानेन प्रथितौ प्रसिद्धौ भुजदण्डौ
ययोस्तयोः, समकालमिव युगपदिव, शीर्षाणगणेन देवसमूहेन लक्ष्यमाणा दरयमाना मार्गणानां बाणानां
ग्रहणसंधानविकर्षणमोक्षा आदानधारणाकर्षणत्यजनानि ययोस्तयोः, अन्योन्यं परस्परम्, विजयाशया
विजयाभिलाषेण विजृम्भितं वृद्धिगतं रन्ध्रान्वेषणं छिद्रान्वेषणं ययोस्तयोः, आम्बर्षकर्मकलानां विस्मयावहकार्य-
वैदग्धीनां विलोकनसमये दर्शनकाले संतुष्टाः प्रसन्ना ये दृन्दारकजना देवसमूहास्तेषां करारविन्दैर्हस्त-
कमलैः संदीयमानानि वितीर्यमाणानि यानि कुसुमानि पुण्याणि तैस्तुन्दिलः स्थूलीभूतः सविधप्रदेशो यो
स्तयोः, मध्वे प्रसृतः प्रसारं प्राप्नो यो मृत्युर्यमस्तस्य नासायमानयोर्ग्राणसरशयोर्बाहुदण्डयोर्भुजदण्डयो-
र्विधुतमारोपितं चकीकृतं बर्तुलाकारं कोदण्डं धनुर्ययोस्तयोर्भावस्तत्ता तथा, कोपकुटिलिते क्रोधचकीकृते ये
मृत्युभ्रुवी यमभ्रुकुटी तयोर्भुगलं द्वयं तस्य शङ्कायाः संशयस्य संपादकौ विधायकौ तयोः, प्रवृद्धोत्साहयोर्वर्ध-
मानोत्सासयोः, भयानकसमरं भयावहयुद्धम्, आदधानयोः कुर्वाणयोः, कुरुवीरकाष्ठाङ्गारयोः जीवन्धर-
कृतपन्नयोः, परस्परशरघट्टनेन मिथोबाणाघातेन जनिता समुत्पन्ना या विस्फुल्लिङ्गपरम्परा बह्निक्वणसन्ततिः
सा, भेषमालासु घनराजिषु, प्रविष्टापि समन्तर्गताऽपि, शान्तिं विज्यापनम्, नाससाद् न प्राप ।

तादृक्षे समर इति—तदा तस्यां वेलायाम्, तादृक्षे पूर्वोक्तप्रकारे, समरे युद्धे, अखिले सम्पूर्णे,
द्वेषिदमापस्य शत्रुराजस्य शिलीमुखा एव बाणा एवाभ्रपटलं मेघमण्डलं तस्मिन्, प्रसन्नमनसः प्रमुदितचेतसः,
वीरस्य शीर्षाधारस्य, सात्यन्धरेर्जीवन्धरस्य, बाणाली शरसन्ततिरेव शरद् अलदान्तर्तुस्तथा, क्षणेनाविलेव
कालेन, विभिन्नवपुषि खण्डितशरीरे, क्षीणे सति, स्वीया स्वकीया, बाहिनी नदी सेवा च, ग्रोन्मीलन्मिति
विकसन्ति मुखवारिजानि वदनकमलानि यस्यां तथाभूता, प्रविलसन्तः शीममानाः श्रीराजहंसा लक्ष्मण-
लक्षितराजभेदाः पक्षे शोभोपलक्षितहंसविशेषा यस्यां तथाभूता सती, बभौ शुशुभे । रूपकालङ्कारः ॥१२०॥

जीवन्धरस्येति—युधि युद्धे, जीवन्धरस्य सात्यन्धरेः, करपद्मगतं पाणिक्वणसन्ततिम्, सपत्नशस्त्रालि
धारणपरं शत्रुहेतिततिनिवारणस्वरथ, घनदीप्रखेटं सुदृढमास्त्रचक्रावस्तकम्, अर्धे अर्धे भागे, विभिद्य
खण्डयित्वा, राहुणा विधुन्नुदेन निर्गोर्णं निर्गलितं यच्छक्रविन्धं शशिनमण्डलं तरवार्यधत्, प्रविद्धस्तं कुर्वन्,
शत्रुः काष्ठाङ्गारः, जगर्ज गर्जति स्म ॥१२१॥

कोपेनाथेति—अथ स्वकीयलोदधेदानन्तरम्, कुरूदहो वीरकः, कोपेन कोपेन, प्रतिदिशं

देवाः सुस्पमवाकिरजविकलं श्लाघासहस्रैः समं

लोकान्दोलनतत्परः क्रुद्धले कोलाहलः कोऽप्यभूत् ॥ १२२ ॥

तदानीं संत्रासपलायमानं शास्त्रबलमवलोक्य, क्रुद्धवीरः क्रुद्धगाकरः क्षणाद्भवद्योषणां विधाय, तद्वन्धुतां दीनामाहूय, तत्कालोचितसम्भाषणादिभिः परिसान्त्वयामास ।

विजया विजयाधिकेन पुत्रप्रवरेणाथ बभूव वीरमाता ।

अधुना विधुना समानवक्त्रा मम पुत्री च चिराय वीरपत्नी ॥ १२३ ॥

इत्युक्त्वा मातुलः सोऽयं गोविन्दधरणीपतिः ।

क्रुद्धवीरं क्रुद्धोद्धारं क्रुत्तुकादभ्यनन्दयत् ॥ १२४ ॥

वसुन्धरा क्षुद्रकृतप्रसंगात्संमार्ष्टुकामा समवेतद्योषम् ।

क्रुद्धवीरस्य विशालदोषमुपाभिताभूदिति चित्रमेतत् ॥ १२५ ॥

तदनु जीवन्धरो मुकुलितान्जलिकञ्जानां समन्ततः सामन्तवसुमतीपालानामानतीरालोकेनेनाङ्गी-
कुर्वाणः, पूर्वाञ्जलमिव पयोजन्धुर्गन्धसिन्धुरमधिरुढो, दूराद्दनुगच्छद्भिः सेनाध्यक्षैरनुक्षणं प्रतिपाल्य-
मानेक्षणावसरः, सामञ्जविराजितैर्गरुडवेगगोविन्दपल्लवपतिलोकपालप्रभृतिभिर्महीपालैः परिवृतस-
विधप्रदेशैः, शताङ्गसंगतैर्नन्दाढ्यप्रमुखैः सहोदरैः पद्मास्यप्रभृतिभिः सहचरैश्च परिरोभितः, प्रसन्न-

प्रतिकाष्टम्, ज्वालाकलापोर्मिलं ज्वालासमूहसन्ततिथुक्तम्, चक्रं शस्त्रविशेषम्, शत्रुगले वैरिक्वण्डे, निपात्य
पातयित्वा, तरसा बलेन, तन्मस्तकं शत्रुगिरिः, चिच्छेद कर्तव्यमास । देवा अमराः, श्लाघासहस्रैर्बहुविध-
प्रशंसाभिः, समं सार्धम्, अविकलं पूर्णं यथा स्वात्तथा, पुष्पं कुसुमम्, अवाकिरन् बहुषुः । क्रुद्धले जीवन्धर-
सैन्ये, लोकान्दोलनतत्परो लोकोत्थालनदक्षः, कोऽप्यभूत्, कोलाहलः क्रुद्धकलमन्दः, अभूत् ॥ १२२ ॥

तदानीमिति—तदानीं काष्ठाङ्गारमहाप्रवाणकाले, संत्रासेन भवेन पलायमानं समन्ताद्भावमानम्,
शास्त्रबलं प्रत्यधिपृतनाम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, क्रुद्धगाकरो दयासनिः, क्रुद्धवीरो जीवन्धरः, क्षणाद्दोषनेन कालेन,
अभवद्योषणामभवद्यनिम्, विधाय कृत्वा, दीनां दुःखीभूतान्, तस्य बन्धुता बन्धुसमूहस्ताम्, आहूयवाक्यैः,
तत्कालोचितसम्भाषणादिभिः तत्समययोग्यवार्तालापप्रभृतिभिः, परिसान्त्वयामास शमयामास ।

विजयेति—अद्याधुना, विजया मम भगिनी, विजयाधिकेन विजयेनाधिको विजयाधिकस्त्वेन
विजयवर्धमानेन, पुत्रप्रवरेण श्रेष्ठपुत्रेण, वीरमाता वीरजननी, बभूव । अधुना सामन्तम्, विधुना शशिना,
समानं सदृशं वक्त्रं मुखं यस्यास्तथाभूता, मम पुत्री च मे सुता च, चिराय चिरकालेन, वीरपत्नी वीरजाया,
बभूव ॥ १२३ ॥

इत्युक्त्वेति—मातुलो मातृसहोदरः, सोऽयं प्रसिद्धः, गोविन्दधरणीपतिर्गोविन्दमहीपालः, इति
पूर्वोक्तप्रकारेण, उक्त्वा कथयित्वा, क्रुद्धोद्धारं वंशोन्नायकम्, क्रुद्धवीरं सात्यन्धरिम्, क्रुत्तुकात्कीर्तयित्वा,
अभवन्मन्दयत् प्रशंसत् ॥ १२४ ॥

वसुन्धरेति—वसुन्धरा बन्धुता, क्षुद्रभासी क्रुत्तुमेति क्षुद्रकृतपत्न्यो नीचकाष्ठाङ्गारस्तस्य संगत्सम्ब-
न्धात्, समवेतद्योषं प्राज्ञाद्युगम्, संमार्ष्टुकामेव दूरीकर्तुमना इव, क्रुद्धवीरस्य जीवन्धरस्य, विशालदोषं
मन्पुराङ्गुणं पथे दीर्घबाहुम्, उपाभिता समालम्बिता, अभूद् बभूव, इति चित्रमाशयम् ॥ १२५ ॥

तदन्विति—तदनु तदन्तरम्, जीवन्धरो जीवकः, समन्ततः परितः, मुकुलितानि क्रुद्धमलितानि
अञ्जलिकञ्जानि हस्तपुटकमलानि येषां तेषाम्, सामन्तवसुमतीपालानां मण्डलेद्वरभूपाकानाम्, आनतीर्मम-
स्कान्, आलोकनेन दर्शनेन, अर्धाङ्गुलीः स्त्रीङ्गुलीः, पूर्वाञ्जलमुत्पगिरिम्, पयोजन्धुरिम् सूचं इव,
गन्धसिन्धुरं मन्मसतङ्गजम्, अधिरुढोऽधिष्ठितः, दूराद् विमृष्टात्, अनुगच्छन्निरनुयायिः, सेनाध्यक्षैः पूतना-
यकिभिः, अनुच्छवं प्रसिसम्बन्धम्, प्रतिपाल्यमानोऽप्यपलाय इक्षणावसारोऽञ्जलिकमकालो बस्य सः, सामञ्जेषु
गजेषु विराजिताः शोभितास्तैः, गरुडवेग गोविन्द-पल्लवपति-लोकपालप्रभृतिभिः, महीपालै राजभिः परिवृतः
परितः सविधप्रदेशो निकरसम्भ्रामो बस्य सः, शताङ्गसंगतै रवसहितैः बन्दाङ्गप्रमुखैर्नन्दाढ्यप्रधानैः,
सहोदरैः सवायिभिः, पद्मास्यप्रभृतिभिः पद्मास्यदिभिः सहचरैश्च मित्रैश्च, परिरोभितः शमलकृतः, प्रसन्नं

निजमुखसुधाकरालोकैकहृत्सता बलजलधिना मेदुरपुरोभागः, सहस्रोद्देगमहमहमिकया सरभसा-
पनीतातपत्रान्परस्पोस्पीडनकुपिततुरङ्गमनिवारणावाससहानेकैकराः प्रतिनामग्रहणं समीपगतैः
काष्ठाङ्गारबन्धुभिरावेद्यमानान्प्रणामसमयप्रचलितमकुटतटभटितपद्मरागप्रभाप्रसरणकैतवेन प्रकटी-
कृतानुरागाञ्छात्रवपक्षलक्षितज्ञोणीपतीन्यथार्हं बहुमन्यमानः, समरसमानीतसपत्नलक्ष्मीनिवास-
विकचपुण्डरीकायमानेन निजबलजलधिकेनकूटराङ्गावहेनातपत्रेण विभ्राजितः, पार्श्वद्वयसमुद्भूय-
मानचामरसमीरनर्तितकर्णावतंसः, पुरतो 'जय जय' इति मधुरमुग्धैः पठता बन्धिवृन्देन पापव्य-
माननिजविरुद्वैभवः, क्रमेण समासाद्य तत्र ध्वजकलशतोरणवितानाद्यष्टशोभाभिरलंकृतानु-
रथ्यासु प्रविशमानः, सकलपुरतरुणीजनबाहुवंशगलितमुक्ताफलायमानैः पुष्पलाजोपहारैः संभाव्य-
मानो राजमन्दिरमाससाद् । तत्र च,

विसृष्टनिखिलावनीपतिचयः कुरूणां पति-

मितैः परिजनैर्युतः प्रविशति स्म सोऽन्तःपुरम् ।

निमग्नमरिकाभिनीजनमतीव शोकान्मुधौ

निरीक्ष्य करुणाकरः सपदि सान्त्वनायोद्यतः ॥ १२६ ॥

ततः कुरुवीरः शोकसन्नासदीनमन्तःपुरिकाजं समीपमानीय तत्र कुररीमिव क्रन्दन्ती

प्रहृष्टं निजमुखमेव स्वकीयास्यमेव सुधाकरश्चन्द्रस्तस्यालोकैः प्रकाशैः, उच्चसता वर्धमानेन प्रसर्वाभवता च,
बलजलधिना सेनासागरेण मेदुरो मिलितः पुरोभागो यस्य सः, सहस्रोद्देगं प्रमोदोद्देगसहितं यथा स्यात्तथा,
अहमहमिकया अहं पूर्वमहं पूर्वमिति भावेन, सरभसं सवेगमपनीतं दूरीकृतमातपत्रं क्षत्रं येषां तादृ,
परस्पोस्पीडनेन मिथः संमर्दनेन कुपिता रूढा ये तुरङ्गमा अरवास्तेषां निवारणे प्रतिरोधन आयाससहाः
सौदसहास्तान्, प्रणामसमये नमस्कारवेलायां प्रचलितानि यानि मकुटतटानि मौलिपारर्षाणि तेषु घटिताः
स्वधिता ये पद्मरागा लोहितकमणयस्तेषां प्रभावाः कान्तोर्ध्वसरणं विस्तारस्तस्य कैतवं व्याजं तेन, प्रकटी-
कृतानुरागान् प्रदर्शितप्रेम्णः, शात्रवपक्षेण सपत्नपक्षेण लक्षिता युक्ता ये ज्ञोणीपतयो राजानस्तान्, यथार्हं
यथायोग्यम्, बहुमन्यमानः सान्प्रति सन्मानं प्रदर्शयन् समरे संगरे समानीता समाकृष्टा या सपत्नलक्ष्मीः
शत्रुधीस्तस्या निवासो वसतिस्थानं यद् विकचपुण्डरीकं प्रकुल्लपथं तद्गदाचरता, निजबलमेव जलधि-
निजबलजलधिः स्वकीयसेनापारावारस्तस्य केनकूटस्य विष्ठीरविण्डस्य सङ्गाहं सदेहावायकं यदातपत्रं
क्षत्रं तेन, विभ्राजितः शोभितः, पार्श्वद्वये तटयुगे समुद्भूयमाने कल्प्यमाने ये चामरे प्रकीर्णके तयोः समी-
रेण पवनेन नर्तितः कम्पितः कर्णावतंसो यस्य तथाभूतः, पुरतोऽप्ये, 'जय जय' इति मधुरं मनोहरं यथा
स्वात्तथा, उच्चैरुदात्तस्वरेण, पठता, बन्धिवृन्देन मागधसमूहेन, पापव्यमानं भूयोभूयोऽतिशयेन वा पठ्यमानं
निजविरुद्वैभवं स्वकीर्तिसंपद्यस्य सः, एवमभूतः सन्, क्रमेण क्रमशः, पुरीं राजपुरीमगरीम्, समासाद्य
सम्प्राप्य, यत्र पुर्याम्, ध्वजकलशतोरणवितानाद्यष्टशोभाभिः पताकाकुम्भतोरणचन्द्रोपकम्बूषट्विधशोभोप-
करणैः, अलंकृतानु विराजितानु, रथ्यासु वीर्यासु, प्रविशमानः प्रवेशं कुर्याणः, सकलपुरस्य निखिलनगरस्य
तरुणीजनानां युवतिजनानां बाहुवंशेभ्यो भुजवेणुभ्यो गलितानि पतितानि यानि मुक्ताफलानि मौलिकानि
तद्गदाचरजिः, पुष्पलाजोपहारैः कुसुमभर्जितधाम्यपुष्पोपायनैः, संभाव्यमानः सत्कियमाणः, सन्, राजमन्दिरं
वृपतिनिकेतनम्, भाससाद् प्राप । तत्र च तस्मिन् राजमन्दिरे ।

विसृष्टेति—विसृष्टः प्रन्थावर्तितो निखिलावनीपतिचयोऽखिलनरैर्ब्रह्ममूहो वेन सः, मितैरक्षयैः,
परिजनैः परिवारैः, युक्तः सहितः, स पूर्वोक्तः कुरूणां पतिः स्वामी, अन्तःपुरं निशान्तम्, प्रविशति स्म
प्रविशन् । तत्र, अतीवदुःखम्, शोकान्मुधौ सौदपारावारे, निमग्नं मुदितम्, अरिकाभिनीजनं शत्रुकी-
समूहम्, निरीक्ष्य रूढा, करुणाकरो दयाकरः, सः, सपदि ऋदिति, सान्त्वनाय समन्वासानाय, उद्यतस्तपरो
बभूव । पृथ्वीकृन्दः ॥ १२६ ॥

ततः कुरुवीर इति—ततस्तदवन्तरम्, कुरुवीरो जीवकः शोकसन्नासाम्नां सौदम्यमानां द्विषं
कातरम्, अन्तःपुरिकाजं निशान्तमगरीसमूहम्, समीपं निकटम्, आनीय समाहूय, तत्र तेषु, कुररीमिव

काष्ठान्तरमहिषी तत्पुत्राञ्चावलोक्य कृपातरङ्गितः परिसान्त्वनकलाप्रवीणः पीयूषमधुरामिर्विचित्राभिर्गिरां परम्पराभिः समन्वासायानिन्ये ।

तदनु जलधौ भासां पत्यौ निमज्जति पश्चिमे
करधृतमणिम्रेणीदीपैर्जनैः परिसेवितः ।

सखिपरिवृतः सोऽयं कोशं विवेश शनैः शनैः
धनमणिगणैर्बह्वैरन्यैश्च वस्तुभिरुज्ज्वलैः ॥ १२७ ॥

तदनु कोराधनादिकं निजमुद्रया मुद्रयित्वा निद्रामुखमनुबुभूषुः कुरुवीरः प्रासादमधिरुह्य मणिमञ्जोपरि हंसतूलशायने सुष्याप । ततश्च निशायामवसन्नायां प्राबोधिकजनहृद्यपद्यालापैर्मङ्गल-
विचित्रवादित्रारावैश्च प्रबुद्धोऽसौ जीवन्धरः कृतप्राभातिककृत्यः सकलपरिवारसहितो गोविन्दरा-
जेन सह भगवज्जिनभवनमासाद्य तत्र पूजां विस्तारयामास ।

ततः सर्वैः साकं नृपभवनमासाद्य सहसा
विदेहक्षीणीशः सचिवगणमानीय पुरतः ।

समादिश्य श्रीमान्प्रजवमभिषेकप्रयतनं
समापृच्छबैवं कुतुकितमनाः कञ्चनयनः ॥ १२८ ॥

किं नवरत्नप्रभापरिहसितपुरन्दरसभामण्डपमभिषेकमण्डपं विनिर्मितम् । किं वा तत्र सर्व-

क्रीडापविर्णामिष, क्रन्दन्तीं रुन्त्याम्, काष्ठान्तरमहिषीं कृतघ्नकामिनीम्, तत्पुत्रान् तत्पुत्रांश्च, अवलोक्य दृष्ट्वा, कृपातरङ्गितो दयातरङ्गितः, परिसान्त्वनकलानां समारवासनचातुर्षाम्, प्रवीणो दक्षः, पीयूषमधुरामि-
रमृतमिष्टाभिः, विचित्राभिर्विचित्रप्रकाराभिः, गिरां वर्णानाम्, परम्पराभिः सन्ततिभिः, समान्वासं परिसान्-
त्वनम्, आनिन्ये प्रापयामास ।

तदनु जलधाविति—तदनु तदनन्तरम्, भासां पत्यौ सूर्ये, पश्चिमे पश्चिमाशावलम्बिनी, जलधौ सागरे, निमज्जति सति निमज्जनोद्यते सति, करेषु पाणिषु धृता अवलम्बिता मणिम्रेणीरूपा रत्नपङ्क्तिरूपा दांपा यैस्तैः, जनैर्लोकैः, परिसेवितः परिहृतः, सखिभिर्मित्रैः परिहृतो युक्तः, सोऽयं जीवन्धरः, शनैःशनैर्मन्दं मन्दम्, धनमणिगणैर्वितरणसमूहैः, वस्त्रैः पटैः, अन्यैश्च भिन्नैश्च, उज्ज्वलैर्मिमलैः, वस्तुभिः पदार्थैः, उपलक्षितं कोशं भाण्डागारम्, विवेश विशति स्म । हरिणीच्छन्दः ॥ १२७ ॥

तदनु कोराधनादिकमिति—तदनु तत्पश्चात्, कोराधनादिकं भाण्डारविषयप्रवृत्तिकम्, निज-
मुद्रया स्वकीयमासाद्यमुद्रया, मुद्रयित्वा मुद्रितं कृत्वा, निद्रामुखं स्वापसौख्यम्, अनुबुभूषुः पुरनुभवितुमिच्छुः,
कुरुवीरो जीवन्धरः, प्रासादं भवनम्, अधिरुह्याधिष्ठाय, मणिमञ्जोपरि रत्नपर्णिककाया उपरि, हंसतूलशायने
हंसतूलशय्यायाम्, सुष्याप शिष्ये । ततश्च तदनन्तरम्, निशायां रजन्त्याम्, अवसन्नायां पूर्णायां सत्याम्,
प्राबोधिकजनानां प्रबोधप्रबोधनकलोकानां हृद्यारथं ते मनोहराश्च ते पद्यालापाश्च श्लोकालापाश्चेति तैः, मङ्गल-
विचित्रवादित्राणां मङ्गलप्रयोगनकविविधवाद्यानामारारवैश्च ध्वनिभिश्च, प्रबुद्धो जायतः, असी पूर्वोक्तः, जीवन्धरो
जीवकः, कृतानि सम्पादितानि प्राभातिकानि प्रातःकालिकानि कृत्यानि वेत्त सः, सकलपरिवारसहितो
निशिरूपरिजमधुतः, सन्, गोविन्दराजेन सह मातुलेन सार्धम्, भगवज्जिनभवनं भगवज्जिनेन्द्रमन्दिरम्,
आसाद्य लक्ष्म्या, तत्र मन्दिरे, पूजां सपत्न्याम्, विस्तारयामास वितरणम् ।

ततः सर्वैरिति—तदनन्तरम्, विदेहक्षीणीशो गोविन्दधूपालः सर्वैर्मिक्षिलैः, साकं सह,
नृपभवनं राजसदरम्, आसाद्य प्राप्य, सहसा भटिति, पुरतोऽग्रे, सचिवगणं मन्त्रिमण्डलम्, आनीय प्रापय्य,
प्रजवं प्रवेगं तथा स्वात्तथा, अभिषेकप्रयतनं राज्याभिषेकसम्भारम्, समादिश्य समाश्राप्य, कुतुकितमनाः
कीदृशकलाप्रवित्ताः, कञ्चनयनः कनकनेत्रः, श्रीमान् शोभासम्पन्नाः, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, समापृच्छत्
पप्रच्छ । शिवारिणीच्छन्दः ॥ १२८ ॥

किं नवरत्नप्रभेति—नवरत्नप्रभाभिर्नृत्यकविदीप्तिभिः परिहसितः तिरस्कृतः पुरन्दरसभामण्डपः
शक्यास्यामण्डपो वेत्त सत्प्राप्तम्, अभिषेकमण्डपसन्निवेशात्तथा, विनिर्मितं रचितं किम् । किं वा तत्र

वर्णवृद्धाः संमिलिताः । कश्चित्सञ्जीकृतानि सुरमिश्रीतलप्रसन्नतीर्थपूर्णानि कनककलशकुलानि । कश्चित्त्रसम्भृतानि तदुपयुक्तोपकरणानि । किं कार्तान्तिका मङ्गलमुहूर्तकृतावधानाः । कश्चिन्नानादेशानरपालाः सञ्जीकृतोपायनाः संनद्धाः । किं वा नगररथ्याः परिष्कृताः ।

इति प्रश्नं समाकर्ण्य सचिवाः सञ्चितादराः । सर्वं सुघटितं देवस्याज्ञयेति बभाषिरे ॥ १२६ ॥

क्षीराम्भोधिपयःप्रपूर्णकलशानाहृत्य यक्षेश्वरो

यक्षैः स्वानुचरैस्तदा परिवृतः सूर्यप्रतीपच्छविः ।

संप्रापत्कुम्भकुञ्जरं पितृपदे राज्येऽभिषेक्तुं मुदा

तत्रत्यकृतिपावलिः स्म भजते वैलक्ष्यवीक्षारसम् ॥ १३० ॥

ततश्चाभिषेकमण्डपमध्यस्थापितरत्नपीठोपरि विराजमानं कौरवं क्षीरवाराकरवारिभिर्यक्ष-
राजगोविन्दमहाराजप्रमुखाः सहर्षमभिषिषिञ्चुः । तदानीमनेकप्रहतपटहसृदङ्गराङ्गमङ्गरीप्रभृतिवा-
द्यारावस्तर्जयन्निव घनाघनमण्डलमास्फोटयन्निवास्त्रिलजनभ्रुतिमान्दोलयन्निव लोकमाह्वयन्निवाभि-
षेकदिदृक्षुजनमाक्रमन्निव भुवनोदरमुदपादि ।

तदनु दिव्यदुकूलविभूषणाञ्चितशरीरकुरुद्वद्मूर्धनि ।

मकुटमुज्ज्वलरत्नविभासुरं करधृतं निदधे स हि यत्नराट् ॥ १३१ ॥

मण्डपे सर्वेषां वर्णानां वृद्धाः स्थविरजनाः, संमिलिता एकप्रिताः, सुरभि सुगन्धि शीतलं शिशिरं प्रसन्नं स्वच्छं च यत्तीर्थतोयं तीर्थोदकं तेन पूर्णानि सम्भृतानि, कनककलशकुलानि सुवर्णकुम्भसमूहान्, सञ्जीकृतानि सुरचितानि, कश्चित् कामप्रवेदने, तत्र मण्डपे, तदुपयुक्तोपकरणानि राज्याभिषेकयोग्यसाधनानि, सम्भृतानि संभृतानि, कश्चित् कार्तान्तिका देवज्ञाः मङ्गलमुहूर्तं कल्याणकालनिर्धारणे कृतं विहितमवधानं चित्तैकाग्र्यं यैस्तथाभूताः किं सन्ति, कश्चित्, नानादेशानरपाला नैकजनपदभूपाः सञ्जीकृतोपायनाः सुरचितोपहाराः सन्ति, किं वा अथवा, नगररथ्याः पुरमागाः, परिष्कृताः परिशोभिताः ।

इति प्रश्नमिति—इति पूर्वोक्तम्, प्रश्नमनुयोगम्, समाकर्ण्य भुत्वा, सञ्चितादराः प्राप्तसन्मानाः, सचिवा अमात्याः, देवस्य भवतः, आज्ञया समादेशेन, सर्वं कृत्स्नम्, सुघटितं सुरचितम्, इति बभाषिरे जगदुः ॥१२६॥

क्षीराम्भोधीति—तदा तस्मिन् काले, सूर्यप्रतीपा त्रिवाकरसदृशा ऋषिर्दीप्तिर्यस्य सः, यक्षेश्वरः सुदर्शनः, स्वानुचरैर्निजसेवकैः, यक्षैर्देवविशेषैः परिवृतः परीतः सन्, क्षीराम्भोधेः पयःपारावारस्य पयसा जलेन प्रपूर्णाः सम्भृता ये कलशाः कुम्भास्तान्, आहृत्य आनाय्य, कुम्भकुञ्जरं जीवन्धरम्, मुदा हर्षेण, पितृपदे जनकधामनि, राज्ये साम्राज्ये, अभिषेक्तुं समुचितम्, संप्रापदाजगाम, तत्रमवास्तस्रत्वास्ते च ते कृतिपाञ्च राजानस्तेषामावलिः पङ्क्तिः, वैलक्ष्यवीक्षारसं विस्मयावलोकनप्रीतिम्, भजते स्म भजे । तदनुत्तं वृद्धा सर्वे राजानो विस्मिता बभूवुरिति भावः ॥१३०॥

ततश्चाभिषेकेति—ततश्च तदनन्तरम्, अभिषेकाय मण्डपमभिषेकमण्डपमभिस्नानास्थानं तस्य मध्ये स्थापितं निवेशितं यद् रत्नपीठं मणिमवास्तनं तस्योपरि, विराजमानं शोभमानम्, अधितिष्ठन्तमिति यावत्, कौरवं जीवन्धरम्, क्षीरवाराकरस्य पयःपयोधेः, वारिभिर्जलैः, यत्नराजः सुदर्शनः, गोविन्दमहाराजो विदेहाधीश्वरो जीवन्धरस्य मातुलः, तौ प्रमुखौ प्रधानौ ययोस्ते, सहर्षं सप्रमोदम्, अभिषिषिञ्चुः स्नपयन्ति स्म । तदानीं तस्मिन् काले, अनेकेषां भूयसां प्रहतानां ताडितानां पटहसृदङ्गराङ्गमङ्गरीप्रभृतिवाद्यानाम् आनकमुरजकम्बुकल्लरीप्रमुखवादित्राणाम् जातवः शब्दः घनाघनमण्डलं मेघसमूहम्, तर्जयन्निव मत्स्य-
धन्निव, अस्त्रिलजनभ्रुतिं विस्त्रिललोककर्मम्, आस्फोटयन्निव विदारयन्निव, लोकं भुवनम्, आन्दोलयन्निव संबलयन्निव, अभिषेकदिदृक्षुजनं स्नपयन्विलोकनाभिलाषि लोकम्, आह्वयन्निव आह्वारयन्निव, भुवनोदरं जगन्मन्धरम्, आक्रामन्निव समधिकदृग्निव, उपपादि समजनि ।

तदनुविति—तदनु अभिषेकानन्तरम्, हि निश्चयेन, स पूर्वोक्तः, यत्नराट् यक्षेश्वरः सुदर्शनः, दिव्यैः

आदिश्य कुम्भपादभारं च्योमयानकम् । आदिश्य परिवारं स्वमवायस्योऽपि मन्दिरम् ॥१३२॥

तदानीं निखिलनरपालकुलविलसितसङ्घार्यं गोविन्दमहीवल्लभमग्रतो विधाय सप्रश्रयमवन-
तपूर्वकायेन पद्मात्थेन दीयमानहस्तावलम्बः, सुरस्तम्बेरमसकाशां महान्तनीपवाहां गजराजमुदय-
धराधरमिष सरोजबन्धुरैरावणमिष गीर्वाणपतिरधिकृतः, प्रकृतिजनकुमुदचण्डचन्द्रमण्डलेन क्षीरो-
दधिदिण्डीरधवल्लेन स्थूलमुक्ताफलजालकावृतेनातपत्रेण परिष्कियमाणोर्ध्वभागः, पार्श्वद्वयोद्धयमा-
नाभ्यां राज्यलक्ष्मीकटाक्षतरङ्गाभ्यामिष पयःपारावारपरिलोलदूर्मिसंकाशकनकदण्डविलसितचाम-
राभ्यां किञ्चिच्चञ्चलवसनाञ्जलः, सर्वतः सममपावृतकवाटपुटप्रकटवातायनतया कुरुपतिदर्शनकुतू-
हलसमुन्मीलितलोचनस्येव तत्पुरस्य इभ्यांभावकम्बिनीनां पौरनितम्बिनीनां कासाञ्चिद्वर्धपरिसमाप्त-
साधनन्यापाराणां वामहस्तगतमणिवर्षणानां परिलसत्कोकारिपूर्णमण्डलानामिष राकारजनीनाम्,
कासाञ्चन सरभसगमनविगलितमेखलाकलापाकुलितचरणपल्लवानां शृङ्खलाघटितचरणमारमदपट्ट-
करिणीनामिवापारासाम्, आर्द्रलाञ्छारसारुणचरणसरोजानां कमलपरिपीतवालातपानामिष कमलि-

स्वर्गमवैर्कूलविभूषणैः क्षीमाम्बरालङ्कारैरञ्जितं शोभितं शरीरं गात्रं यस्य, स चासी कुरुहृहमेति तस्य
मूर्धनि शिरसि, उज्ज्वलरत्नैर्देदीप्यमानमणिभिर्विभासुरं शोभमानम्, करकृतं स्वहस्तस्थापितम्, मकुटं
मौलिम्, निक्षेपे निचिक्षेपे । कुतविलम्बितकृतम् ॥१३१॥

आपृच्छयेति—यद्योऽपि कृतशस्त्रोऽपि, कुम्भपादं सत्यन्धरिमहाराजम्, आपृच्छय आमन्त्र्य,
च्योमयानकं विमानम्, आलम्ब्य समधिष्ठाय, परिवारं परिजनम्, आदिश्य नियोगं दत्त्वा, स्वं स्वकीयम्,
मन्दिरं भवनम्, अयात् अगच्छत् ॥१३२॥

तदानींमिति—तदानीं तस्मिन् काले, निखिलनरपालकुलेन समग्रराजसमूहेन विलसितः कृतः
सल्लापः सम्भाषणं येन तम्, गोविन्दमहीवल्लभं विवेहाधीश्वरम्, अग्रतः पुरस्तात्, विधाय कृत्वा, सप्रश्रयं
सविनयम्, अवनतो विनम्रः पूर्वकायः शरीरस्य पूर्वभागो यस्य तेन, पद्मात्थेन तन्नामप्रमुखमित्रेण, दीयमानो-
ऽर्घ्यमाणो हस्तावलम्बो हस्ताग्रयो यस्य सः, सुरस्तम्बेरमेण देवगजेन सकाशाः सदशस्तम्, महान्तं
समुत्तुङ्गम्, औपवाहां वाहनयोग्यम्, गजराजं करीन्द्रम्, उदयधराधरं पूर्वाचलम्, सरोजबन्धुरिव सूर्य
इव, ऐरावणं ऐरावतम्, गीर्वाणपतिरिव पुरन्दर इव, अधिकृतोऽधिकृतः, प्रकृतिजनाः प्रजा-
जना एव कुमुदचण्डः कुमुदसमूहस्तस्य चन्द्रमण्डलेन शशिविम्बेन, क्षीरोदधेः क्षीरसागरस्य दिण्डीर
इव दिण्डीर इव धवलं शुक्लं तेन, स्थूलं विशालं बन्धुमुक्ताफलजालकं मौलिकसमूहस्तेनावृतं तेन,
आतपत्रेण कृत्रेण, परिष्कियमाणः समलंक्रियमाण ऊर्ध्वभागो यस्य सः, पार्श्वद्वये तद्वय उद्धयमानाभ्यां
प्रकीर्षमाणान्ध्यामिष, राज्यलक्ष्मीकटाक्षतरङ्गाभ्यामिष साम्राज्यवर्धकेकरकहोलाभ्यामिष, पयःपारावारस्य
क्षीरसागरस्य परिलोलज्जयां संचलद्भ्यामूर्मिभ्यां भङ्गाभ्यां संकाशौ सदशी ताभ्याम् । कनकदण्डाभ्यां
सुवर्णदण्डाभ्यां विलसिते शोभिते ये चामरे बालम्बजने ताभ्याम्, किञ्चिन्मनाम् चञ्चलं चपलं,
वसनाञ्जलं क्षीमप्रान्तं यस्य सः, सर्वतः समस्तात्, समं युगपत्, अपावृतकपाटपुटानि दूरीकृतारपुटानि
अतश्च प्रकटानि स्पष्टानि वातायनानि गवाक्षा यस्य तस्व भावस्तथा तथा, कुरुपतिदर्शनस्य जीवन्धराव-
लोकनस्य कुतूहलेन कौतुकेन समुन्मीलितानि समुदादितानि लोचनानि नयनानि येन तस्येव, तत्पुरस्य
तन्मगरस्य, इभ्यांभावकम्बिनीनां भवनाप्रस्थितानाम्, पौरनितम्बिनीनां नागरिकनारीणाम्, कासाञ्चिद्
कासामपि, अधिपरिसमाप्तोर्ध्वनिष्पन्नः प्रसाधनन्यापारोऽलङ्कारकार्यं वासां तासाम्, वामहस्तगतः सन्ध-
कस्थितो मणिवर्षणो रत्नादर्शो वासां तासाम्, परिलसत्कोकमनानं कोकारिपूर्णमण्डलं चन्द्रपूर्णविम्बं वासु
तासाम्, राकारजनीनामिष दूर्मिनारात्रीनामिष, कासाञ्चन कासामपि, सरभसगमनेन सवेगप्रधावनेन विग-
क्षितः अष्टौ चो मेखलाकलापो रत्ननासमूहस्तेनाकुलिता च्यव्याञ्छरणपल्लवाः पार्श्वकिस्रया वासां तासाम्,
शृङ्खलाघटिता कुक्काञ्चरणाः पदां वासां तथाभूता वा नारस्य कन्दर्वस्व मृदपट्टकरिण्यो मद्योन्मत्तप्रधान-
करेणवस्तासामिष, अपरास्तामन्वासात्, आर्द्रलाञ्छारसेन सरसवाचकव्येणाञ्जानि रत्नानि चरणसरोजानि

नीनामन्यासाम्, मरकतमणिसञ्चितवासायनदत्तवद्वनारविन्दानां सुन्दरीमणीनां विकसितैकरात-
पत्रशोभितां गगनतलविलसितां कमलिनीं तुल्यन्तीनाम्, करारविन्दगलितमरन्दविन्दुशङ्कासंपाद-
कैर्नखसुधाकरपरिगलत्तुषारशीकरसन्धेहसन्दायकैः सकुसुमैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्षमाणः, पुरःसरविधि-
ववाद्यरवविमिश्रितेन पुरोयाथिनां मङ्गलपाठकानां 'जय जय' इति मधुरवचनरचनानुयातेन संक्षो-
भसमुत्पत्तपुष्पलीनपुष्पन्धयमंकारमेदुरेण प्रासादपुञ्जसञ्जातप्रतिध्वानेन दीर्घतरतामुपगतेन कोळ-
हलेन मुखरितदिगन्तरः, तां पुरीं प्रदक्षिणीकृत्य द्वारदेशमवतीर्णः, प्रज्वलहीपशोभितकनकपात्रं
बहन्तीनां वारवनितानां निचयेन विरचितनीराजनमङ्गलः, सत्यन्धरात्मजो, विततवितानविलम्बि-
मुक्तादामविस्तारिते दन्दह्यमानभूपसुरभिळे मणिमण्डपे प्रविश्य, कुलकमागतं सिंहासन-
मलञ्जकार ।

मोदाम्बुराशिर्व्यलसत्रजानां कुरुप्रवीरेन्दुमहोदयेन ।

पौराङ्गानां नयनोत्पलेषु मरन्दधाराभ्रुजलकङ्कलेन ॥ १३३ ॥

क्षुद्रक्षितीशेन कृतं प्रजानां संक्षोभमालक्ष्य दयालुरेषः ।

राजा समा द्वादश नैजकीर्तिगौरां धरित्रीमकरां चकार ॥ १३४ ॥

पादपद्मानि यासां तासाम्, कमलैः पयोजैः परिपीतो गृहीतो बालातपः प्रातःकालिकलोहितचर्मो याभि-
स्तासामिव, अम्बासामितरासाम्, मरकतमणिसञ्चितानि हरिन्मणिनिःस्थूतानि यानि वातायनानि गवाधा
स्तेषु दत्तं बहिर्निःसारितं वदवारविन्दं मुखकमलं याभिस्तासाम्, अतएव विकसितेन प्रोक्तुल्लेन एकेनाद्वि-
र्तायेन शतपत्रेण कमलेन शोभिता समलङ्कृता ताम्, गगनतलविलसितां नभस्तलविशोभिताम्, कमलिनीं
सरोजिनीम्, तुल्यन्तीनामुपमिमानाम्, सुन्दरीमणिनां युवतिरत्वानाम्, करारविन्देभ्यः पाणिपयोःशो
गलिताः पतिता या मरन्दविन्दो मकरन्दशीकरास्तेषां शङ्कासम्पादकैः सन्धेहजनकैः, नखसुधाकरेभ्यो
नखरचन्द्रेभ्यः परिगलन्तः परिपत्ततो ये तुषारशीकरा हिमकणास्तेषां सन्धेहदायकैः संशयजनकैः, सकुसुमैः
सपुष्पैः, लाजाञ्जलिभिर्भञ्जितधान्याञ्जलिभिः अवकीर्षमाणोवचिन्वमाणः, पुरःसराणां पुरोगामिनां विविध-
वाद्यानां विविधवादित्राणां रवेण शब्देन मिश्रितो मिलितस्तेन, पुरोयाथिनामप्रयाथिनाम्, मङ्गलपाठकानां
मागधानाम्, 'जय जय' इति मधुरवचनरचनानुयातेन मिष्टवाप्रचनानुयातेन, संक्षोभेण व्यग्रभावेन
समुत्पत्तन्तः समुद्रच्छन्तः पुष्पलीनाः कुसुमस्थिता ये पुष्पन्धया अमरास्तेषां ऋतुरेणान्यकशब्दविशेषेण
मेतुरो मिलितस्तेन, प्रासादपुञ्जे राजभवनसमूहे सञ्जातः समुत्पन्नः प्रतिध्वानः प्रतिध्वनिर्भस्य तेन,
दीर्घतरतां विशालताम्, उपागतेन प्राप्तेन, कोलाहलेन कलकलशब्देन, मुखरितदिगन्तरो वाचालित-
काष्ठामध्यः, सन्, तां पुरीं राजपुरीनगरीम्, प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्य, द्वारदेशं प्रवेशमार्गं प्रान्तम्,
अवतीर्णः समवरूढः, प्रज्वलहीपशोभितं प्रकाशमानदोपविभ्राजितं चकनकपात्रं सुवर्णभाजनम्, बहन्तीनां
दधतीनाम्, वारवनितानां वेदयानाम्, निचयेन समूहेन, विरचितं विहितं नीराजनमङ्गलमारार्तिकमङ्गलं
यस्य सधाभूतः, सत्यन्धरात्मजो जीवन्धरः, विततविताने विस्तृतचन्द्रोपके विलम्बानि यानि मुक्तादामानि
मौक्तिकमास्थानि सैर्विस्तारिते वितले, दन्दह्यमानेन भूबोभूबोऽतिशयेन वा द्दह्यमानेन धूपेन सुगन्धिचूर्णेन
सुरभिळं सुगन्धितं तस्मिन्, मणिमण्डपे रत्नास्थाने, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, कुलकमागतं वंशपरन्परायात्मम्,
सिंहासनं हरिविष्टरम्, अलङ्कार शोभयामास । तद्ध्यारूढो बभूवेति भावः ।

मोदाम्बुराशिरिति—कुरुप्रवीरो जीवन्धर एवेन्दुमन्त्रस्तस्य महोदयो महोद्गमस्तेन, प्रजानां
लोकानाम्, मोदाम्बुराशिः प्रमोदपारावारः, व्यलसच्छुशुभे, अञ्जलकङ्कलेन वाष्पसलिलकन्याजेन, पौराङ्गानां
नागरिकनारीणाम्, नयनोत्पलेषु नेत्रकुचलयेषु, मरन्दधारा मकरन्दश्रेणिः, व्यलसत् प्रकटीबभूव ॥१३३॥

क्षुद्रक्षितीशेनेति—दयालुः कारुणिकः 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः, एषः जीवन्धरः, क्षुद्र-
क्षितीशेन काष्ठाकारेण, कृतं विहितम्, प्रजानां लोकानाम्, संक्षोभं व्याकुलकम्, आलक्ष्य दृष्ट्वा, नैजकीर्ति-
गौरां स्वकीयवसतोवचकाम्, धरित्रीं पृथिवीम्, द्वादशमसमाः द्वादश वर्षाणि 'हामनोऽस्मो शरत्समा' इत्यमरः,

वृद्धक्षत्रपदे निषण्णमकरोद्गन्धोक्तं भूपति-

नन्दाख्याय च यौवराज्यपदवीं प्रादात्कुरुणां पति.

तत्तद्योग्यपदे चकार निखिलान्पद्मान्मुखात्सखी-

नन्यांश्चापि धराधिपान्करुणया स्वे स्वे पदेऽस्थापयत् ॥ १३५ ॥

विद्याधरविशालाख्या भाले चन्द्रार्धकोमले । पट्टबन्धनमातेने सोऽयं वसुमतीपतिः ॥ १३६ ॥

राज्ञामुपायनान्येष गृहीत्वा कुलकुञ्जरः । ततो द्विगुणरत्नादिसार्धं प्रादान्मुदा नृपः ॥ १३७ ॥

यथार्हं मन्त्रिवृद्धानां बहुमानं धरापतिः । ततान् वर्णवृद्धानामपि प्रत्येकमादरात् ॥ १३८ ॥

औदार्यप्रथमावतारसरणी जीवन्धरे भूपता-

र्थिभ्योऽभिमत्प्रदानपदवीश्रद्धादरे जायति ।

नाकानोकहदेवधेनुविलसच्चिन्तामणोनां कथा

हास्याय प्रवदन्ति सभ्यविबुधाः शास्त्राधिपारंगताः ॥ १३६ ॥

तदनु चतुरङ्गबलसंगतेन नन्दाख्येन समानीतां निजजननीं विजयामहादेवीं पादयोः प्रणि-
पत्य, तामानन्दपयोनिधिमग्नमाधाय, तथा सह समागतस्य तापससंदोहस्य वाञ्छितादधिकं द्रवि-
णजातं प्रदाय, मुदा तेषां पुण्यैकलभ्यां मोक्षपदवीमुपदिदेश । अन्यैः समानीताः पद्मादिदेवीः समा-
गत्य रहसि समालिङ्ग्य परिचुम्ब्य च सकलमनोव्यथानामवसानभूमिं हर्षातिभूमिं प्रापयामास ।

अन्यन्तसंयोगे द्वितीया, अकरां बलिरहिताम्, चकार । काष्ठाकारेण परिशोधितां पृथिवीं द्वादशवर्षाणि यावत्
करमुक्ताक्षकारेति भावः ॥ १३४ ॥

वृद्धक्षत्रपदे इति—भूपतिर्नृपः, कुरुणां पतिर्जीवन्धरः, गन्धोक्तं वैरयाधिपम्, वृद्धक्षत्रपदे स्थविर-
क्षत्रियस्थाने, निषण्णं स्थितम्, अकरोत्, तं पितृकुल्यं विदधाविति यावत्, नन्दाख्याय च गन्धोक्तसुताय च,
यौवराज्यपदवीं यौवराज्यपदम्, प्रादात् प्रदत्तवान्, पद्मास्यमुख्यान् पद्मास्यप्रधानान्, निखिलान् सर्वान्,
सखीन् मित्राणि, तत्तद्योग्यपदे यो यस्य योग्यस्तस्मिन् पदे, चकार विदधे, अन्यानपीतरानपि, धराधिपान्
राज्ञः, करुणया कृपया, स्वे स्वे पदे स्वकीये स्वकीये पदे, अस्थापयत् स्थापयामास ॥ १३५ ॥

विद्याधरेति—सोऽयं पूर्वोक्तः, वसुमतीपतिर्जीवन्धरः, विद्याधरविशालाख्या गन्धर्वदत्तायाः,
चन्द्रार्धकोमले रजनीकरार्धसृदुले, भाले ललाटे, पट्टबन्धनं पट्टराजीवन्धनम्, आतेने चकार ॥ १३६ ॥

राज्ञामिति—एषः कुलकुञ्जरः कुलवंशप्रधानः, नृपो जीवकः, राज्ञां भूपानाम्, उपायनानि प्राभृ-
तानि, गृहीत्वा समादाय, नतस्तदुपायनप्रमाणात्, द्विगुणरत्नादिसार्धं द्विगुणांभूतमणिप्रभृतिसमूहम्,
प्रादान् दत्तवान् ॥ १३७ ॥

यथार्हमिति—धरापती राजा, यथार्हं यथायोग्यम्, मन्त्रिवृद्धानां वृद्धसचिवानाम्, वर्णवृद्धानामपि
ब्राह्मणादिषु वर्णेषु वृद्धा ज्येष्ठास्तेषामपि, प्रत्येकम्, आदरात् सन्मानात्, बहुमानं भूयान्समादरम्, ततान्
चकार ॥ १३८ ॥

औदार्येति—औदार्यस्य वदान्यत्वस्य प्रथमावतारः प्रथमप्रवेशस्तस्य सरणिमार्गस्तस्मिन्, अर्थिभ्यो
पाचकोभ्यः, अभिमत्प्रदानपदव्यां मनोरथदानकार्ये बद्धो विहित आदरः सन्मानं येन तस्मिन्, भूपती
राजनि, जायति सति विद्यमाने सति, शास्त्राधिपारंगताः भ्रुतसागरपारीणाः, सभ्यविबुधाः सभ्यविद्वान्सः,
नाकानोकह देवधेनुश्च विलसच्चिन्तामणिश्च तेषां कल्पवृक्षसुरगवीशुग्भच्चिन्तामर्षीनाम्, कथाश्रव्याः,
हास्याय हासं कर्तुम्, प्रवदन्ति निगदन्ति । दानशरोऽस्तावासीदिति भावः ॥ १३६ ॥

तदन्विति—तदन्वतरम्, चतुरङ्गबलसंगतेन चतुर्विधसैन्यसहितेन, नन्दाख्येन, समानीतां स्मर्यापि-
ताम्, निजजननीं स्वमातरम्, विजयामहादेवीं विजया राज्ञीम्, पादयोश्चरणयोः, प्रणिपत्य नमस्कृत्य, तां
मातरम्, आनन्दपयोनिधिमग्नं हर्षपराङ्मुखम्, आधाय कृत्वा, तथा मात्रा, सह साकम्, समागतस्य
संप्राप्तस्य, तापससंदोहस्य तापससमूहस्य, वाञ्छितादधिकवितात्, अधिकं प्रभूतम्, द्रविणं धनम्, प्रदाय
दत्त्वा, मुदा हर्षेण, तेषां तापसत्वाम्, पुण्यैकलभ्यां सुकृतैकप्राप्त्याय, मोक्षपदवीमपवर्णनार्थम्, उपदिदेश

गोविन्दक्षितिपालकस्य तनुजां सल्लक्षणां लक्ष्मणां
 कान्त्या काञ्चनबल्लरीसहचरीं वृत्ताब्जकोशस्तनीम् ।
 राकाशोतकराननां रतिपतेश्चापायमानभुवम्
 लम्ने सद्गुणगुम्भिते क्षितिपतिर्जग्राह पाषौ मुदा ॥ १४० ॥

तदानीं सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य करवृत्तवेत्रलतापरस्परघट्टनजनितशब्दमे-
 दुरेण विशृङ्खलमन्त्रविद्वचनारावविजृम्भितेन सभास्तारजनकृताशीर्षाद्विस्तृतेन घूर्णमानान्तःपुर-
 जनाभरणभङ्गारमनोहरेण पुरतो जननिःसारणपरकञ्चुकिजनशब्दबन्धुरेण निर्वयप्रहतदुन्दुभिप्रभृ-
 त्तिवाद्यध्वनिनिर्भरेणानेकसहस्रकलकलबहलेनोत्सवकोलाहलेन त्रिभुवनमपूर्यत ।

जयश्रिया साकममन्दकीर्तिं विन्दन्कुरुणां पतिरेष धीरः ।
 राज्यश्रिया सार्धमिमां कुमारी लब्ध्वा प्रजानां बलयं जुगोप ॥ १४१ ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये
 लक्ष्मणालम्भो नाम दशमो लम्भः ॥

समुपदिष्टवान् । अन्यैस्त्रिरैः समानीताः सम्प्रापिताः, पद्मादिदेवीः, समागत्य प्राप्य, रहसि विजने, समालिङ्ग्य
 समाश्लिष्य, परिचुम्ब्य च परिचुम्बनं विधाय च, सकलमनोव्यथानां निस्त्रिलमानसिककष्टानाम्, अवसान-
 भूमिमन्तस्थानम्, हर्षातिशुम्भिं प्रमोदातिस्थानम्, प्रापयामास ।

गोविन्देति—क्षितिपतिर्जीवन्धरः, सन्ति सर्माधीनानि लक्षणानि चिह्नानि यस्यास्ताम्, कान्त्या
 रुक्मा, काञ्चनबल्लरीसहचरीं सुवर्णलतासहशीम्, वृत्ताब्जकोशस्तनीं वतुलकमलकुड्मलकुचाम्, राका-
 शोतकर इव पूर्णिमाचन्द्र इवाननं मुखं यस्यास्ताम्, रतिपतेर्मदनस्य, चापायमानो कोदण्डायमानो भुवौ
 यस्यास्ताम्, गोविन्दक्षितिपालकस्य विदेहदद्यापतेः, तनुजां दुहितरम्, लक्ष्मणामेतन्नामधेयाम्, सद्गुण-
 गुम्भिते-उत्तमगुणसहिते लम्ने सुहृते, मुदानन्देन, पाषौ इस्ते, जग्राह स्वीचकार । तामुदबोधेति भावः ॥१४०॥

तदानीमिति—तदानीं लक्ष्मणापरिणयनकाले, सरभसं सबेगं यथा स्यात्तथा, प्रधावितस्य प्रगतस्य,
 परिजनस्य परिकरलोकस्य, करेषु घृताः करघृता इस्तारोपिताः, ताश्च ता वेत्रलताश्च तासां परस्परघट्टनेन
 मिथोघातेन जनितः समुत्पादितो यः शब्दस्तेन मेदुरस्तेन, विशृङ्खलाः स्वच्छन्दा ये मन्त्रविदां मन्त्रज्ञानां
 वचनारावा वचनशब्दास्तैर्विजृम्भितो वृद्धिगतस्तेन, सभास्तारजनैः सभास्थितपुरुषैः कृतो विहितो य आशी-
 र्वादः सम्यगाशंसाशब्दस्तेन विस्तृतो विततस्तेन, घूर्णमाना इतस्ततो भ्राम्यन्तो येऽन्तःपुरजनास्तेषामाभर-
 णानि तेषां कङ्कारोऽप्यक्तशब्दविरोधस्तेन मनोहरो मनोजस्तेन, पुरतोऽप्ये, जननिःसारणपरा लोकोत्सारणपरा ये
 कञ्चुकिजनशब्दा अन्तःपुरप्रतीहारीशब्दास्तैर्बन्धुरो मनोहरस्तेन, निर्वयं यथा स्यात्तथा प्रहतानि यानि दुन्दु-
 भिप्रभृतिवाद्यानि दुन्दुभिप्रमुखवादित्राणि तेषां ध्वनिना शब्देन निरसैः पूर्णस्तेन, अनेकसहस्रस्य भूयसां
 जनानामिति यावत्, यः कलकलोऽप्यक्तशब्दस्तेन, बहलः प्रचुरस्तेन उःसवकोलाहलेन-उदकलसकलकल-
 शब्देन, त्रिभुवनं त्रिलोकी, अपूर्यत पूर्णा बभूव ।

जयश्रियेति—जयश्रिया साकं विजयलक्ष्या सार्धम्, अमन्दकीर्तिं विशालपशः, विन्दन् लभमानः
 धरतो गभीरः, एषोऽप्यम्, कुरुणां पतिर्जीवन्धरः, राज्यश्रिया साम्राज्यलक्ष्या, सार्धं सह, इमाम्, कुमारीं
 लक्ष्मणाम्, लब्ध्वा प्राप्य, प्रजानां लोकानाम्, बलयं समूहम्, जुगोप रक्षति स्म ॥१४१॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी' व्याख्याधरे, जीवन्धरचम्पू-
 काव्ये लक्ष्मणालम्भो नाम दशमो लम्भः ।

एकादशो लम्भः

दोष्णा कुन्दसमानकीर्तिविसरैरामोदिनी मेदिनी

वाचा सत्यविलासमुत्तममधुस्यन्दप्रतीपश्रिया ।

चित्तेन क्षितिपालनीतिपदवीं नेत्रेण सर्वप्रजा-

योगक्षेमकलां बभार नृपतिर्हस्तेन दानोदकम् ॥ १ ॥

तस्मिन्नरपती तत्र प्रजापालनतत्परे । राजन्वती च भूरासीन्द्रगर्भा वसुन्धरा ॥ २ ॥

तस्य च यशोमण्डलं शिशिरमपि शात्रवजनसंतापकारणम्, स्थिरमप्यनवरतभ्रमणशीलम्, निर्मलमपि मलिनीकृतारातिमुखकमलम्, धवलमपि प्रजानुरागपरिमेदुरम्, निन्दितराजमण्डलमप्यानन्दितमहाराजमण्डलमुदजृम्भत ।

तस्य च प्रतापाङ्कुरा दिक्सुन्दरीणां केशपाशेषु कल्हारयाङ्गाम्, कर्णदेशेषु किसलयस्तोमविभ्रमम्, घनकुचकुम्भेषु काश्मीरशोभाम्, कटिप्रदेशेषु कौसुम्भपटसंभावनाम्, करान्बुजेषु कुरुविन्दमयकङ्कणविलासम्, पादतलेषु लाङ्कारसविच्छिन्ति संपादयामासुः ।

वह्निप्रतप्तद्रुतहेमवर्णैः प्रतापलेशैः कुरुकुञ्जरस्य ।

लिम्बेषु सर्वेष्वपि भूमिभृत्सु मेरुभ्रमोऽभूत्सुरसुन्दरीणाम् ॥ ३ ॥

दोष्णेति—नृपतिर्जीवन्धरः, दोष्णा बाहुना, कुन्दसमानकीर्तिविसरैर्माध्यकुसुमकल्पयशोविस्तारैः, रामोदिनीं प्रहर्षिणीम्, मेदिनीं पृथिवीम्, उत्तममधुस्यन्दस्य श्रेष्ठमाचिकप्रवाहस्य प्रतीपा प्रतिपक्षिणी श्रीः शोभा यस्यास्तया, वाचा वचनेन, सत्यविलासं तथ्यशोभाम्, चित्तेन चेतसा, क्षितिपालायां राज्ञां नीतिपदवीं नयपद्मतिस्ताम्, नेत्रेण नयनेन, सर्वप्रजानां निखिलजनानां योगक्षेमयोरनर्जितप्राप्तिप्राप्तसंरक्षणयोः कला वैदग्धी ताम्, हस्तेन पाणिना, दानाय त्यागायोदकं जलमिति दानोदकम्, बभार वृचारे ॥ १ ॥

तस्मिन्नरपताविति—तत्र हेमाङ्गदमण्डले, तस्मिन् पूर्वोक्ते, नरपती जीवन्धरमहाराजे, प्रजापालनतत्परे जनावनदधे, सति, भूः पृथिवी, राजन्वती प्रभस्तराजयुक्ता, रत्नानि मणयो गर्भे मध्ये यस्यास्तथाभूता रत्नगर्भा, वसुन्धरा च घनधारिणी च अभूत् आसीत् ॥ २ ॥

तस्य चेति—तस्य च राज्ञः, यशोमण्डलं कीर्तिसमूहः, शिशिरमपि शीतलमपि, शात्रवजनस्य शत्रुसमूहस्य संतापकारणं दाहनिमित्तम्, स्थिरमपि स्थितिशीलमपि, अनवरतं निरन्तरं भ्रमणं सञ्चरणशीलं स्वभावो यस्य तत्, निर्मलमपि विमलमपि, मलिनीकृतानि कृष्णाकृतानि अरतीनां शत्रूणां मुखकमलानि वदनपद्मानि येन तत्, धवलमपि शुक्लमपि, प्रजाया लोकस्यानुरागेण लौहित्येन पक्षे प्रेम्णा परिमेदुरं मिहितम्, निन्दितं जुगुप्सितं राजमण्डलं चन्द्रबिम्बं येन तथाभूतमपि, आनन्दितं प्रहर्षितं महाराजमण्डलं पूर्णचन्द्रबिम्बं पक्षे महानृपतिसमूहं येन तत्, उदजृम्भत वृद्धिं प्राप । विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

तस्य च प्रतापाङ्कुरा इति—तस्य च राज्ञः प्रतापाङ्कुरास्तेजःप्ररोहाः, दिक्सुन्दरीणां काष्ठाकामिनीनाम्, केशपाशेषु कचसमूहेषु, कल्हारयाङ्गां रकारविन्दसंवेहम्, कर्णदेशेषु भ्रमणप्रदेशेषु, किसलयस्तोमस्य परलवसमूहस्य विभ्रम आरेका तम्, घनकुचकुम्भेषु पौनपयोधरकलशेषु, काश्मीरशोभां कुङ्कुमश्रियम्, कटिप्रदेशेषु मण्यदेशेषु, कौसुम्भपटस्य कुसुम्भरकवस्त्रस्य संभावनाङ्गुल्येषाम्, करान्बुजेषु पाणिपक्षेषु, कुरुविन्दमयकङ्कणविलासं पद्मरागमणिनिमित्तककविभ्रमम्, पादतलेषु चरगतलेषु, लाङ्कारस्य पावकरस्य विच्छिन्ति शोभाम्, संपादयामासुश्चक्रुः ।

वह्निप्रतप्तेति—वह्निना पावकेन प्रतप्तं निहतम् अतएव द्रुतं स्पन्दितं यद्येव सुवर्णं तस्य वर्णमिव वर्णं स्वकर्म येषां तैः, कुरुकुञ्जरस्य जीवन्धरस्य, प्रतापलेशैस्तेजोऽशैः, लिम्बेषु दिग्बेषु, सर्वेष्वपि निखिले-

पद्माकराञ्चितस्यास्य राजहंसस्य सन्ततम् । बहुधावननिम्नत्वमद्भुतं च न चाद्भुतम् ॥ ४ ॥

इयं सुमधुराकारा लक्ष्मणा वरलक्षणा । राजहंसस्य पत्नीति परमाद्भुतमीक्ष्यते ॥ ५ ॥

अयं खलु लक्ष्माञ्चितोऽपि पद्माभिरुथाविराजितोऽपि सुमित्रानन्दनो, विजयानन्दनोऽपि कुण्डलाञ्चितकर्णो, धृतराष्ट्रोऽपि धर्ममयो, गन्धर्वदत्ताधिकहर्षोऽपि देवदत्ताधिकहर्षो, महिषीसंभवोऽपि वृषोत्पादी विरराज ।

लक्ष्मणाञ्चितगात्रोऽपि निर्मलः कुरुचन्द्रमाः । सदा कुवलयान्हादी पद्मानन्दीति चाद्भुतम् ॥ ६ ॥

त्वपि, भूमिभृसु पर्वतेषु, सुरसुन्दरीणां देवाङ्गनानाम्, मेरुभ्रमो हेमाद्रिसंदेशः, अभूत् । तद्गुणमूलक-
भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥३॥

पद्माकराञ्चितस्येति—पद्माकरेण कमलकासारेणाञ्चितस्य शोभितस्य, अस्य जीवन्धरस्य, राजहंसस्य मरालविशेषस्य, सन्ततं सर्वदा, बहुधानेकप्रकारेण, वनस्य जलस्य निम्नत्वमार्थानन्वं न भवतीत्यवननिम्नत्वम्, अद्भुतमाश्चर्यकरम्, आसीदिति शेषः, किञ्च, नाद्भुतं नाश्चर्यकरं यतो बहुधानेकप्रकारेण वननिम्नत्वं कानना-
धीनत्वं मरालविशेषस्य निसर्गं एव, अथवा बहुधावनस्य भूरिभ्रमणस्य निम्नत्वमार्थानन्वं मरालस्य स्वभाव एव, पञ्चजातिरितस्ततः सदा धावत् एव । परिहारपक्षे, पद्माया लक्ष्म्याः करेण पाणिनाञ्चितस्य पूजितस्य, अस्य राजहंसस्य श्रेष्ठपतेर्जीवन्धरस्य, सन्ततं सर्वदा, बहुधानेकप्रकारेण, वननिम्नत्वं काननवासतत्परत्वम्, अद्भुतमाश्चर्यकरम्, आसीत्, किञ्च नाद्भुतं नाश्चर्यकरम् आसीत्, यतोऽनेकप्रकारेण अवननिम्नत्वं रक्षणीका-
धीनत्वं श्रेष्ठराजस्य निसर्गं एव । श्लेषः ॥५॥

इयं सुमधुराकारेति—सुमधुरोऽस्तिमनोहर आकारः संस्थानं यस्याः सा, वराणि श्रेष्ठानि लक्ष्णानि चिह्नानि यस्याः सा, इयमेवा लक्ष्मणा सारसस्य योषित्, राजहंसस्य मरालविशेषस्य पत्नी योषित्, इत्येतत्, परमाद्भुतं परमाश्चर्यम्, ईक्ष्यते दृश्यते । सारसस्य योषित् राजहंसस्य कथं भवेदित्याश्चर्यम्, पक्षे लक्ष्मणा लक्ष्मणानामश्रेया कन्या, राजहंसस्य जीवन्धरामिधानस्य श्रेष्ठराजस्य पत्नी बभूवेति । 'हंसस्य योषित् वरदा सारसस्य तु लक्ष्मणा' इत्यमरः ॥५॥

अयं खल्विति—खलु निश्चयेन, अयं जीवन्धरः, लक्ष्मभिर्बलमद्रचिह्नैरञ्चितोऽपि, पद्म इत्यभिरुथा पद्माभिरुथा रामनाम तथा विराजितोऽपि समुद्रासितोऽपि, सुमित्राया नन्दन इति सुमित्रानन्दनो लक्ष्मण इति विरोधः पक्षे लक्ष्माञ्चितोऽपि पद्मानां कमलानामभिरुथा शोभा तथा विराजितोऽपि सुमित्राणि सुसुहृद् आनन्दयतीति सुमित्रानन्दनः, विजयानन्दनोऽपि विजयेनानन्दयतीति विजयानन्दनोऽपि सन् कुण्डलाञ्चित-
श्चासी कर्णश्चेति कुण्डलाञ्चितकर्णः कुण्डलाभिधानकर्णाभरणभूषितराधेय इति विरोधः, महाभारतसमरे कुण्डलाञ्चितकर्णस्य पराजयः प्रसिद्धो न तु विजय इति विरोधः पक्षे विजयायाः एतन्नाममानुर्नन्दनोऽपि पुत्रोऽपि कुण्डलाञ्चिते कर्णाभरणविशेषालङ्कृते कर्णे श्रवणे यस्य तथाभूतः । धृतराष्ट्रोऽपि धर्ममयो धर्मदेवमयः दुर्बोधनादिजनको धृतराष्ट्रो धर्ममयो धर्मरूपो युधिष्ठिरपितृरूपः कथं भवेदिति विरोधः, पक्षे धृतं पालितं राष्ट्रं जनपदो येन तथाभूतोऽपि सन् धर्ममयो धर्मात्मक इति । गन्धर्वेभ्यो दत्तोऽधिको हर्षो येन तथाभूतोऽ-
पि सन्, देवेभ्यो निर्जरेभ्यो दत्तोऽधिको हर्षो येन तथाभूत इति विरोधः पक्षे गन्धर्वदत्ताया एतन्नामपत्न्या अधिकहर्षोऽपि सन् देवेन सुदर्शनवक्षेण दत्तोऽर्पितोऽधिको हर्षो यस्य तथाभूत इति । महिषीसंभवोऽपि देहिकोत्पन्नोऽपि वृषोत्पादी बलीवर्दीत्पादक इति विरोधः पक्षे सत्यन्धरमहाराजपट्टराशीजनितोऽपि वृषोत्पादी धर्मोत्पादक इति, विरराज शुरुभे । श्लेषमूलकविरोधाभासालङ्कारः ।

लक्ष्मणाञ्चितेति—लक्ष्मणा कलङ्केनाञ्चितगात्रोऽपि शोभितशरीरोऽपि निर्मलः कलङ्कातीत इति विरोधः पक्षे लक्ष्मणा विविधसामुद्रिकशास्त्रप्रणीतचिह्नेनाञ्चितगात्रोऽपि अथवा लक्ष्मणानामकभायंया शोभितशरीरोऽपि निर्मलो निर्दोषः, कुरुचन्द्रमा जीवन्धरेभ्युः, सदा शरदत्, कुवलयान्हादी नीलोत्पलानन्दनः सद्यपि पद्मानन्दी कमलानन्दनो बभूवेति अद्भुतं विन्मयस्थानम् पक्षे कुवलयं महीमण्डलमाह्लादयति

कदाचिदसौ धरापतिर्विबिधरत्नराशिभिर्महाघर्ममहनीयकान्तिकन्दलितमानन्दकरं सकल-
भयजनानामासेचनकं लेखलोचनानामकृत्रिमचैत्याल्यप्रतिमं भगवज्जिनमन्दिरं शिल्पशास्त्रपा-
रंगतैः शिल्पकैर्निर्मापयामास । तत्र च भगवतो नित्योत्सवपञ्चोत्सवप्रमुखोत्सवपरम्परान्तरनिष्प-
त्तये तत्समुचितानि प्रशस्तक्षेत्राणि प्रतिपादयितुकामे शास्त्रवजनविरामे निखिलगुणाभिरामे
साक्षात्कारो जीवन्धरो विजयादेवो पूर्वकृतोपकारस्मरणजनितहर्षेण तत्क्षेत्राधिपत्यं तापसजनाय
प्रदापयामास ।

नृपस्य जननी ततो निखिलशीलमालाखनिर्घरञ्जत विशालधीः कुटिलसंस्तृतावेकदा ।

अपरयमिह पैतृकं पदममन्दकीर्तौ सुते पराक्रमजिताहिते किमधुनेति सा जानती ॥ ७ ॥

ततश्च सा देवी, अष्टापि स्तुवाः समीपे विधाय, हे वामालका हेमायितवह्निकायमानतनु-
लताः सीमातीतगुणगुम्भिता मरालगामिन्यः पूर्वमेव यूयमष्टमालारूपेण मम स्वप्ने दृष्टाः, इदानीं
धृतनवमालारूपेण, इत्युत्तरोत्तरं भवतीनां वैभवातिशयो विजृम्भतामिति प्रतिपाद्य, प्रकृतमर्थमेवं
प्रकटयामास ।

समानन्दयतीति तथाभूतोऽपि सन्, पद्मां लक्ष्मीमानन्दयति वर्धयतीति तथाभूतो बभूवेति । विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ॥६॥

कदाचिदसाविति—कदाचित् जातुचित्, असी धरापतिर्नरेन्द्रः, महाघर्ममहामूल्यैः, विविधरत्नराशि-
भिर्नैकमणिमण्डलैः, महनीयकान्तिकन्दलितं प्रशस्तप्रभापूर्णम्, सकलभयजनानां निखिलभयप्राणिनाम्,
आनन्दकरं हर्षविधायकम्, लेखलोचनानां निर्जरनयनानाम्, आसेचनकमृतिकरम्, अकृत्रिमचैत्याल्य-
प्रतिमं कृत्रिमेतरजिनालयसदृशम्, भगवज्जिनमन्दिरं भगवज्जिनचैत्याल्यम्, शिल्पशास्त्रपादंगतैः वास्तु-
शास्त्रज्ञैः, शिल्पकैः कुशलकार्यकरैः, निर्मापयामास रचयामास । तत्र च भगवज्जिनमन्दिरे भगवतो
जिनेन्द्रस्य, नित्योत्सवपञ्चोत्सवौ प्रमुखौ येषु तथाभूता य उन्सवास्तेषां परम्परा तस्या निरन्तरनिष्पत्तये
शश्वत्सिद्धये, तत्समुचितानि तदह्राणि, प्रशस्तक्षेत्राणि समुत्तमस्थानानि, प्रतिपादयितुकामे प्रदातुमवसि,
निखिलगुणाभिरामे सकलगुणसुन्दरे, साक्षात्कारे प्रत्यक्षपञ्चारे, जीवन्धर इति यावत्, सति, विजयादेवी
तदीयजननी, पूर्वकृतोपकारस्य स्मरणेन निष्पानेन जनितः समुत्पन्नो हर्षो मोदस्तेन, तत्क्षेत्राधिपत्यं
तत्स्थानस्वामित्वम्, तापसजनाय तापससमूहाय, प्रदापयामास दापितवान् ।

नृपस्य जननीति—ततस्तदनन्तरम्, निखिलशीलमालायाः समग्रशीलपङ्केः खनिराकरः, विशा-
लशीर्षिपुलमतिः, नृपस्य जीवन्धरस्य सा पूर्विका जननी सवित्री, विजयेति यावत्, इह भुवने अमन्दा
विपुला कीर्तिर्यशो यस्य तस्मिन्, पराक्रमेण वीर्येण जिताः परामृता अहिता शत्रवो येन तस्मिन्, सुते पुत्रे
जीवन्धर इति यावत्, पैतृकं पितृसम्बन्धि, पदं धाम, राश्वमिति यावत्, अपरयम् अवलोकयन्,
अधुना साग्रतम्, किम्, किं प्रयोजनं मदीयमवशिष्टम्, अपितु न किमपीति, जानती सती, एकदा एकस्मिन्
काले, कुटिलसंस्तृता मायाविसंसारं, अरञ्जत विरक्ता बभूव । पृथ्वीकण्डः ॥ ७ ॥

ततश्च सा देवीति—ततश्च तदनन्तरम्, सा देवी राधा, अष्टापि स्तुवाः पुत्रबधुः, समीपे निकटे,
विधाय कृत्वा, हे कामाः कुटिलाः सुन्दरा वा अलकामूर्णकुन्तका यासां ताः, हेमायिता सुवर्णायिता वा वह्निका
कृता तद्दवाचरन्ती तनुकृता देहबन्धो यासां ताः, सीमातीतरसंख्यैर्गुणैर्दयासौन्दर्यादिविर्गुम्भिताः सहिताः,
मरालगामिन्यो गजगामिन्यः, पूर्वमेव प्रागेव, यूयं भवत्यः, अष्टमालारूपेण वस्तुत्वसंस्थानेन, मम, स्वप्ने
स्वप्नावलोकनकाले, दृष्टा अवलोकिताः, इदानीमधुना, धृता भिता नव नवसंस्थाकाः पक्षे नवा नूतना या
माकाः अजस्तासां रूपेण, दृष्टाः, इतीत्यम्, उत्तरोत्तरमष्टेष्टे, भवतीनां शुष्माकम्, वैभवातिशय ऐश्वर्यप्रकर्षः,

१. प्रशस्तदेवोपकरनिबन्धयोग्यनदीमातृकदेवमातृकक्षेत्राणि च प्रतिपाद्य शास्त्रवजनविरामो निखिल-
गुणाभिरामः साक्षात्कारी जीवन्धरो व० ।

अपारे घोरसंसारे विरक्तिर्विस्तृता हृदि । दीक्षायै त्वरयत्यद्य मां राकेन्दुनिभाननाः ॥ ८ ॥
यूयं स्वल्पं कुरुवशरालतामुक्ताफलावमानान्पुत्रानुत्पाद्य सन्ततं कान्तेन साकं सौख्यमनुभूय
वयोऽन्ते दीक्षामुपागन्तुमर्हथेति ।

श्रुभृगिरमिमां श्रुत्वा शोकविह्वलमानसाः । देव्यस्तस्याः पुरस्तस्थुर्नमिताननपङ्कजाः ॥ ९ ॥

ततश्च देवी विजया कुमारं समीपमानाय्य भराधिराजम् ।

कादम्बिनी हंसमिवारभत्या वैराग्यवाचा विधुरीचकार ॥ १० ॥

तदनु वैराग्यपदवीमनुगच्छन्त्या सुनन्दया सह महादेवी महीनाथं कृच्छ्रायमाणं कृच्छ्रेणानु-
ज्ञाप्य यथाविधि श्रमणीवर्यायाः पद्मार्यायाः सकाशेऽदीक्षिष्ट । श्रमणीनामप्रगण्या पद्मार्या विजयासु-
नन्दाभ्यां विश्राणितश्रमणीपदा नभसो निपतिता रत्नवृष्टिरिव प्रव्रज्या न प्रतिषेधेति महीनाथं
बोधयामास ।

इति मधुरगिरा प्रबोधितोऽसौ नरपतिरानतमावृपादपद्मः ।

विनयभरवशाद्विवेश धीरो निजसद्वनं परिवारसम्परीतः ॥ ११ ॥

तदनु कतिपयदिवसापगमे क्रमेण देवीनामुदराणि सरसीनां जलानीव शशिबिम्बा
गर्भा विविशुः ।

विजृम्भताम् वर्धताम्, इत्येवम्, प्रतिपाद्य कथयित्वा, प्रकृतं प्रस्तुतम्, अर्थं वृत्तम्, एवमनेन प्रकारेण, प्रकटयामास वर्धयामास ।

अपारे घोरसंसार इति—हे राकेन्दुनिभाननाः हे पूर्णचन्द्रसदृशवदनाः, अपारेऽन्ते, घोरसं-
सारे अर्थकरभवे, विषयार्थं सप्तमी, हृदि मानसे, विस्तृता वितता, विरक्तिर्वैराग्यम्, अद्य साम्प्रतम्, माम्,
दीक्षायै प्रव्रज्यायै, त्वरयति प्रेरयति ॥ ८ ॥

यूयं स्वल्पिति—यूयं भक्त्याः, स्वल्पं निश्चयेन, कुरुवशरालतायाः कुरुवशरालतायाः मुक्ताफलानीवाच-
रन्तीति तथाभूतान्, पुत्रान् सुतान्, उत्पाद्य समुत्पन्नान् कृत्वा, सन्ततं निरन्तरम्, कान्तेन पत्या, साकं
सार्धम्, सौख्यं गार्हस्थ्यसुखम्, अनुभूय समुपभुज्य, वयोऽन्ते दशान्ते, दीक्षां प्रव्रज्याम्, उपागन्तुं प्राप्तुम्,
अर्हथ इति योग्याः स्थेति ।

श्रुभृगिरमिति—इमां पूर्वोक्ताम्, श्रुभृगिरं धवसविभीभारतीम्, श्रुत्वा निश्चय, शोकेन विचोग-
वार्ताश्रवणजन्यविषादेन विह्वलं दुःखीभूतं मानसं चेतो यासां ताः, देव्यो गन्धर्वदत्तादयः, नमितान्यानन्नाणि
आननपङ्कजानि सुसारविन्दानि यासां ताः, तथाभूताः सत्यः, पुरतः पुरस्तात्, तस्थुस्तिष्ठन्ति स्म ॥ ९ ॥

ततश्च देवीति—ततश्च तदनु च, विजया देवी, भराधिराजं पृथिवीपतिम्, कुमारं जीवन्धरम्,
समीपमभ्यर्णम्, आनाय्य प्रापय्य, कादम्बिनी मेघमाला, आरभत्या घोरगमितेन, हंसमिव मरालमिव,
वैराग्यवाचा प्रव्रज्यागिरा, विधुरीचकार दुःखीचकार ॥ १० ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, वैराग्यपदवीं विरक्तिमार्गम्, अनुगच्छन्त्यानुवाच्या, सुनन्दया
गन्धोक्तपत्न्या, सह सार्धम्, महादेवी विजया, कृच्छ्रायमाणं दुःखीभवन्तम्, महीनाथं जीवन्धरम्, कृच्छ्रेण
कष्टेन, अनुज्ञाप्य सम्बोध्य, यथाविधि विधिपूर्वकम्, श्रमणीवर्यायाः सार्धार्थोद्घात्याः, पद्मार्याः पद्मामिधामाया
आर्थिकायाः, सकाशे निकटे, अदीक्षिष्ट दीक्षां जग्राह । विजयासुनन्द्याम् जीवन्धरमानीश्वरम्, विश्राणितं श्रम-
णीपदं प्रदत्तामार्थिकापदं अथा सा, पद्मार्या, नभसो गगनात्, निपतिता वृष्टा, रत्नवृष्टिरिव अग्निवृष्टिरिव,
प्रव्रज्या दीक्षा, न प्रतिषेध्या न निषेधनीया, इतीत्यम्, महीनाथं जीवकम्, बोधयामास सम्बोधितवती ।

इति मधुरगिरैति—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, मधुरगिरा मिथुवाच्या, प्रबोधितः समाववास्तितः विनय-
भरवशात् विनयाविरुद्धेन, आनती वन्दितौ भावृपादपद्मी जलनीचरत्नकमले येन तथाभूतः, धीरो गभीरः,
नरपती राजा, परिवारसम्परीतः सन् कुरुवशरालतपरिवृतः सन्, निजसद्वनं स्वकीयभवनम्, विवेश
प्रविष्टवान् ॥ ११ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, कतिपयदिवसापगमे किञ्चिद्विनश्यतिगमनानन्तरम्, क्रमेणः प्रव्रज्याः,

गर्भच्छलेन संक्रान्तं प्रतिबिम्बं धरापतेः । ऊर्ध्वगन्धर्वदत्ताद्याः संनिभा वर्पणश्रिया ॥ १२ ॥

देवीजनस्य विकचोत्पलशोभि वक्त्रं कोंकद्वयस्य सदृशं कुचयुग्ममासीत् ।

आनीलचूचुकतलं विलसत्समालपत्राञ्जिताग्रनवहेमघटप्रतीपम् ॥ १३ ॥

मणिकाञ्चीकलापेन द्यूमानो दिने दिने । महिषीणां मध्यभागः क्रशिमामं जहौ तदा ॥ १४ ॥

तदनु प्राप्ते प्रसवसमये शुभदिवसे सावधानैर्नाडिपरिज्ञानसाधनस्वाधीनचित्तैर्गणकैर्गृहीते लभे देवीततिः कादम्बिनीवैरंमदाभ्युत्रानस्तूत । ततः प्रहर्षविस्तारितलोचनः पृथ्वीकमनः पुत्रान्दृष्ट्वा शुभदिवसे कलितमहोत्सवस्तेषां गन्धर्वदत्ताप्रभृतिदेवीपुत्राणां सत्यं धर-सुदर्शन-धरणि - गन्धोत्कट-विजय - दत्त - भरत - गोविन्दनामधेयानि प्रकटीचकार ।

एवं सौख्येन वसतः पाकारिसदृशश्रियः । धराधिपस्य धीरस्य त्रिशद्वर्षाण्ययास्तिवुः ॥ १५ ॥

ख्यातौ श्रीभरताधिराजसदृशो नीतौ च रामप्रभो-

स्तुत्यः संपदि पाकशासनसमः पृथ्वीपतिः कौरवः ।

धर्मे धर्मतनूमवेन तुलितस्तुल्योऽर्जुनेनाहवे

सौड्यं भाग्यनिधिः शशास वसुधां धृत्वा चिरं बाहुना ॥ १६ ॥

देवीनां गन्धर्वदत्तादीनाम्, उदराणि जडराणि, कर्माणि, सरसीनां कासारानाम्, जलानि सलिलानि, शशिविम्बा इव चन्द्रविम्बानीव, गर्भा दौर्हृदानि, विविशुः प्रविष्टाः ।

गर्भच्छलेनेति—वर्पणश्रिया मुकुरलक्ष्या, संनिभाः सदृशः, गन्धर्वदत्ताद्याः, गर्भच्छलेन भ्रूगम्याजेन, संक्रान्तं प्रतिफलितम्, धरापते राज्ञः, प्रतिबिम्बं प्रतिमानम्, ऊर्ध्वतलवत्यः ॥१२॥

देवीजनस्येति—देवीजनस्य राज्ञोसमूहस्य वक्त्रं वदनम्, विकचोत्पलशोभि प्रस्फुटारविन्दमिव शोभमानम्, कोंकद्वयस्य चक्रवाक्युगलस्य, सदृशं सन्निभम्, आनीलचूचुकतलं ख्यामाप्रदेशम्, कुचयुग्मं-स्तनयुगलम्, विलसत्समालपत्रेण शोभमानतापिच्छञ्जदेनाञ्जितो विराजितो योऽग्रनवहेमघटः पुरोवर्तिनूतन-काञ्चनकलशास्तस्य प्रतीपं सदृशम्, आसीद् बभूव । उपमा । वसन्ततिलकाकृतम् ॥ १३ ॥

मणिकाञ्चीति—मणिकाञ्चीकलापेन रत्नरशनादात्मना, दिने दिने वीप्सायां ह्रित्वम्, द्यूमानो दुःखी-भवन्, महिषीणां राज्ञीनाम्, मध्यभागः कटिप्रदेशः, तदा तस्मिन् काले, क्रशिमामं क्रशत्वं क्षीणतामिति यावत् । जहौ तस्याज । 'ओहाक् त्यागे' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥१४॥

तदनु प्राप्त इति—तदनु तदनन्तरम्, प्रसवसमये प्रसूतिकाले, प्राप्ते समागते सति, शुभदिवसे भेष्टवास्ये, सावधानैरप्रमत्तैः नाडीपरिज्ञानस्य घटिकाज्ञानस्य साधनेषु मन्त्रविशेषेषु स्वाधीनं निजावसं चित्तं येषां तैः, गणकैर्द्वजैः, गृहीते समाप्ते चित्रित इति यावत्, लभे सुहृत्, देवीततिर्देहिषीसमूहः, कादम्बिनी मेघमाला, इरंमदानिव मेघउयोतीवीव, पुत्रान् सुतान्, अस्त समुत्पादयामास । ततस्तदनन्तरम्, प्रहर्षेण प्रकृतप्रभोदेन विस्तारिते दीर्घे लोचने कवने वस्य सः, पृथ्वीकमनो महीपतिर्जीवन्धर इति यावत्, पुत्रान् सुतान्, दृष्ट्वा विलोक्य, शुभदिवसे श्रेष्ठदिने, कलितो महोत्सवो येन सः, तथाभूतः सन्, गन्धर्वदत्ताप्रभृति-देवीपुत्राणां लेखरसुतादिमहिषीसूनुनाम्, सत्यं धर-सुदर्शन-धरणि-गन्धोत्कट-विजय-दत्त-भरत-गोविन्दनाम-धेयानि, प्रकटीचकार प्रकटयामास ।

एवं सौख्येनेति—एवमनेन प्रकारेण, सौख्येन सुखेन, वसतो निवासं कुर्वतः, पाकारिसदृशी पुरन्दरसुखा श्रीकर्मार्थस्य तस्य, धीरस्य धैर्यगुणोपेतस्य धराधिपस्य राज्ञः, त्रिशत् त्रिशत्संख्याकानि, वर्षाणि हात्मनः, अवाप्तिपुर्व्वसिजम्मुः ॥१५॥

ख्याताविति—ख्यातौ क्वासि श्रीभरताधिराजेन प्रजापतिप्रथमपुत्रेण सदृशः समानः, नीतौ नवे, रामप्रभो रामचन्द्रस्य, सुखः सदृशः, संपदि संपत्तौ, पाकशासनसमः शक्तस्तिभमः, धर्मे धार्मिककार्ये, धर्म-तनूमवेन बुधिविज्ञेन, तुलितः सदृशः, बाहुवे समरे, अर्जुनेन क्रीमतेयेन, तुल्यः सदृशः, भाग्यनिधिः सुदैव-

कदाचिद्वसन्ते' विरहिजनदुरन्ते प्रसाधितवनान्ते वनप्रियाविरहायुखरिताशान्ते संप्रवृत्ते, पुष्पफलादिकमुपहारीकुर्वता वनपालेन वनविहाराय विज्ञापितो वसुधापतिः, अष्टाभिः कान्ताभिः समं नगरान्तर्याय, पर्यायफलकुसुमपल्लवतल्लजसुपवनमासाद्य वनपालेन तत्र निवेद्यमानानेकैकराः पल्लवितपुष्पितफलिततरुनिकराशिरीक्षमाणश्चिरं विजहार ।

वल्गात्कुचं सपदि भङ्गुरमध्यभागं स्वियत्कपोलमलकाकुलवक्त्रविन्वम् ।

व्यालोलकङ्कणभङ्गत्कृति तत्र देव्यः पुष्पग्रहं करतलैः कुमुकाद्कार्पुः ॥ १७॥

एवं चिरं विस्तारितद्विविधवनक्रीडाभ्रान्तानां क्रीडासंमर्दविलुलितलसान्तानां व्यालोलनयनान्तानां संदोहेन सह कचन निषण्णस्तत्र गन्धर्वदत्ताकुचकुम्भयुगले मारमदेभमदधारायमाणं कस्तूरीधारां निपातयन्, गुणमालावक्त्रस्थले सुरभिल्लमृगमदमेदुरमल्लयजरसं लिम्पन्, सुरमञ्जरीनामिकुहरादारभ्य कारमीरपङ्केन लतां विलिखन्, पद्मायाः कपोलयोर्मकरिकां विस्तारयन्, क्षेमश्रियो वदने मृगमदद्विलकं विरचयन्, लक्ष्मणायाः स्तनमुकुलयुगले मकरिकापत्रं विचित्रयन्, अन्यासां च यथोचितं प्रसाधनानि विदधानो जीवन्धरः सहर्षमवर्षतिष्ठ ।

भाण्डारः, सोऽयं प्रसिद्धः, पृथ्वीपतिमहीपतिः, कौरवो जीवन्धरः, बाहुना भुजेन, चिरं दीर्घकालपर्यन्तम्, धृत्वा भूषां, शशास रक्षति स्म ॥१६॥

कदाचिद्वसन्ते इति—कदाचिज्जातुचिद्, विरहिजनदुरन्ते विप्रलम्बिदुःखप्रदे, प्रसाधितवनान्ते समलंकृतवनमध्ये, वनप्रियाणां कोकिलानां विरतैः शब्दैर्मुखरितः शब्दायमान आशान्तो दिगन्तो यस्मिन् तस्मिन्, वसन्ते पुष्पतीं, संप्रवृत्ते सति, पुष्पफलादिकं कुसुमफलप्रभृतिभङ्ग, उपहारीकुर्वता समुपनयता, वनपालेन मालाकारेण, वनविहाराय उद्यानक्रीडायै, विज्ञापितो निवेद्यतः, वसुधापती राजा जीवन्धरः, अष्टाभिः कान्ताभिर्बल्लभामिः, समं साकम्, नगरात् राजपुरीनामधेवात्, निर्वाय निर्गत्य, पर्यायाः प्रचुराः फलकुसुमपल्लवतल्लजजाः फलपुष्पकिसलवश्रेष्ठा यस्मिस्तत्, उपवनमुद्यानम्, आसाद्य प्राप्य, तत्रोपवने, वनपालेन वनरक्षणेन, निवेद्यमानान् सूष्यमानान्, पल्लवितः किसलवितः पुष्पिताः कुसुमिताः फलिताः, फलयुक्ताश्च ये तरुनिकरा वृक्षसमूहास्तान्, निरीक्षमाणो विलोकमानः, चिरं दीर्घकालं यावत्, विजहार व्यहारीत् विहारं कृतवान् चिक्रीड वा ।

वल्गात्कुचमिति—तत्रोपवने, देव्यो राज्यः, सपदि कटिति, वसन्तः संचलन्तः कुचाः स्तना यस्मिस्तत्, भङ्गुरो भङ्गेन्मुखो मध्यभागः कटिप्रदेशो यस्मिस्तत्, स्वियन्ती स्नेदयुक्तौ कपोली गण्डौ यस्मिस्तत्, भलकाकुलं चूर्णकुन्तलव्यासं वक्त्रविन्वं मुखमण्डलं यस्मिस्तत्, व्यालोलानां चञ्चलानां कङ्कणानां कटकानां कणकृतिरव्यक्तशब्दविशेषो यस्मिस्तत्, यथा स्यात्तथा, करतलैर्दस्ततलैः, कुमुकाद् कौमुहलात्, पुष्पग्रहं कुसुमावचयम्, अकार्पुः कृतवत्यः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥१७॥

एवं चिरमिति—एवमनेन प्रकारेण, चिरं दीर्घकालपर्यन्तम्, विस्तारिता कृता द्विविधा द्विप्रकारा या वनक्रीडा कामनकेलिजलकेलिश्च तथा भ्रान्ताः स्त्रियास्तासाम्, क्रीडासंमर्देन क्रीडाविमर्देन विलुलिताविमर्दितानि लतान्तानि पुष्पाणि चाभिरस्तासाम्, व्यालोलाम्बपला नवनान्ता नेत्रप्रान्ता वासां तासाम्, कान्तानाम् बल्लभानाम्, संदोहेन समूहेन, सह सार्धम्, कचन कुत्रचित्, निषण्णः समुपबिष्टः, तत्रोपवने, गन्धर्वदत्तायाः प्रथमपत्न्याः कुचकुम्भयोः स्तनकलशबोर्धुगलं युगं तस्मिन्, मारमदेभस्य कामप्रतकरिणो मदधारायमाणं दानश्रेणीवदाचरन्तीम्, कस्तूरीधारां मृगमदप्रवाहम्, निपातयन् मोक्षयन्, गुणमालावक्त्रस्थले, गुणमालोरस्थले सुरभिल्लेन सुगन्धिना मृगमदेन कस्तूरी मेवुरो मिलितो यो मलयजरसङ्गन्धरसस्तम्, लिम्पन् उपदिहन्, सुरमञ्जरीं, नामिकुहरात् गुम्दिगतान्, आरभ्य प्राप्य, कारमीरपङ्केन कुङ्कुमश्रेणेन, लतां वल्लीम्, विलिखन् भङ्गयन्, पद्मायाः पद्मनाभमकर्यायाः, कपोलयोर्मण्डयोः, मकरिकां मकराकृतिम्, विस्तारयन् विततां कुर्वन्, क्षेमश्रिय एतन्माम्नाः पत्न्याः, वदने मुखे, मृगमदद्विलकं कस्तूरीस्वासकम्,

वृक्षाद्वृक्षमुदरशास्त्रमचिरदाक्रम्य भूमिरुद्धान्-
व्यालोलान्निधानमाहितभयादुद्गीनपक्षिप्रजान् ।

कीशानां निचयं ददर्श वसुधापालो घनाभ्यन्तरे

शश्वद्भालकृष्णमाणजठरोद्यद्धानरीभिर्वृतम् ॥ १८ ॥

तत्रान्यसंपर्कमवेक्ष्य रुष्टां स्वां वानरीं कोऽपि युवा तवङ्गः ।

दीनस्वभावो विविधैरुपायैः शान्तां विधातुं न चिरं शशाक ॥ १९ ॥

तदनु रोषोत्कटमर्कटीं प्रकृतिस्थां कर्तुमक्षमतया बहुदीनदशामापन्नं मृतमिव भूमौ पतितं
मायाविनं शास्त्रामृगमवलोक्य भयविकलाङ्गी तवङ्गी समीपमासाद्य तदवस्थामपाचकार ।

तवङ्गतरुणस्ततः पनसपकपुण्यत्फलं ददौ वनमृगीमुदे विततहर्षेणद्वान्तरः ।

जहार वनपालकः सपदि तत्फलं पेशलं करप्रचलयष्टितो मुदितवानरीं भर्त्सयन् ॥ २० ॥

इति सद्यमशेषं वीक्षमाणो धरायाः पतिरथ विषयेषु व्याहृतासांविरोषः ।

अतनुत हृदि चिन्तामेषमाजानधीरः कृतसुकृतविपाकः काललब्ध्या समेतः ॥ २१ ॥

विरचयन् कुर्वन्, लम्बणाया एतन्नामकवल्लभायाः, स्तनमुकुलयुगले कुचकुड्मलयुगे, मकरिकापत्रं मकरी,
दलम्, विचित्रयन् विप्रितं कुर्वन्, अन्वासाञ्चेतरासाञ्च, यथोचितं यथाहम्, प्रसाधनानि अलङ्करणानि,
विदधानः कुर्वाणः, जीवन्धरः स्वामी, सहर्षं समोदं यथा स्वात्तया, अवर्तिष्ट आसीत् ।

वृक्षाद्वृक्षमिति—वसुधापालो जीवन्धरः, वनाभ्यन्तरे काननमध्ये, वृक्षात् एकस्मात्तरीः, उदारशाखं
महाशाखम्, वृक्षमितरं तरुम्, अचिरार्च्छीघ्रम्, आक्रम्य समारुह्य, भूमिरुद्धान् पादपान्, व्यालोलान्
चञ्चलान्, आहितभयात् समुत्पन्नमृतेः, उद्गीना उत्पतिताः पक्षिमृजाः पतत्रिसमूहा येभ्यस्तथाभूतान्, निद-
धानं कुर्वाणम्, शश्वद्विन्तरम्, बालकैः शिशुभिर्गृह्यमाणं जठरमुदरं यासां तथाभूता उद्यन्वो या वानरीं
मर्कट्यस्ताभिः वृते परीतम्, कीशानां वलीमुखानाम्, निचयं समूहम्, ददर्श विलोकयामास । शार्दूल-
विक्रीडितवृत्तम् ॥ १८ ॥

तत्रान्यसंपर्केति—तत्र कीशानिचये, दीनस्वभावः कातरनिसर्गः, कोऽपि करचन, युवा तरुणः,
प्लवङ्गो वानरः, अन्यस्याः संपर्केस्तमितरवानरीसंसर्गम् 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति पुंवद्भावः, रुष्टां
कुपिताम्, स्वां स्वकीयाम्, वानरीं मर्कटीम्, विविधैर्बहुप्रकारैः, उपायैः साधनैः, शान्तां प्रकृतिस्थाम्, विधातुं-
कर्तुम्, चिरं दीर्घकालेनापि, न शशाक न समर्थोऽभूत् ॥ १९ ॥

तदन्विति—तदनु तदनन्तरम्, रोषोत्कटा क्रोधविकटा चासी मर्कटी च वानरी चेति रोषोत्कटमर्कटी
साथ, प्रकृतिस्थां स्वभावस्थितां शान्तामिति वाच्यं, कर्तुं विधातुम्, अक्षमतया सामर्थ्याभावेन, बहुदीनदशा-
मत्तिदीनावस्थाम्, आपन्नं प्राप्तम्, मृतमिव विगतचेतमिव, भूमौ वसुधायाम्, पतितं स्वलितम्, मायाविनं
मायायुक्तम्, शास्त्रामृगं वानरम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, अयेन ज्ञासेम विक्रलं व्यथितमङ्गं शरीरं यस्यास्तथाभूता
प्लवङ्गी वानरी, समीपमभ्यर्कम्, आसाद्य प्राप्य, सा चावस्था चेति तदवस्था ताम्, तद्दृश्या अपाचकार
दूरीकरोति स्म ।

प्लवङ्गतरुणस्तत इति—ततस्तदनन्तरम्, विततेन वितृतेन हर्षेण प्रमोदेन नन्दं व्याप्तमन्तरं हृदयं
यस्य सः, प्लवङ्गतरुणो वानरकुवा, वनमृगीमुदे वानरीहर्षाय, पनसस्व कीरिवृक्षस्य पत्रं परिणतं पुण्य-
स्पृष्टं च यत्फलं तत्, ददौ ददाति स्म । वनपालक उद्यानरक्षकः, सपदि शीघ्रम्, करप्रचलयष्टितो हस्तचा-
कितवृद्धतः, मुदितवानरीं प्रसन्नमर्कटीम्, भर्त्सयन् तर्जयन्, सन्, पेशलं मनोहरम्, तत्फलं पनसफलम्,
जहार हरति स्म प्रतिजग्राहेति वाच्यं । पृष्ठाच्छब्दः ॥ २० ॥

इति सद्यमशेषमिति—अद्यावन्धरम्, इति पूर्वोक्तप्रकारेण, अशेषं समग्रमेतं वदनाच्छब्दम्, सद्यं
सहर्षं यथा स्वात्तया, वीक्षमाणो विलोकयामासः विषयेषु पञ्चेन्द्रियभोगेषु, व्याहृतः प्रतिक्रम आशाविशेषस्तृष्णा-
विशेषो यस्य सः, आजानधीरो विचारचतुरः कृतसुकृतविपाकः प्राप्तपुण्योदयः, काललब्ध्या चैराग्वार्हसमय-

काष्ठाङ्गारायते कीशो राज्यमेतत्फलायते । मद्यते वनपालोऽयं त्वाज्यं राज्यमिदं मया ॥ २२ ॥

या राज्यलक्ष्मीर्बहुदुःखसाध्या दुःखेन पाल्या चपला दुरन्ता ।

नष्टापि दुःखानि चिराय सूते तस्यां कदा वा सुखलेशलेशः ॥ २३ ॥

कल्लोलिनीनां निकरैरिवाब्धिः कृपीटयोर्निर्बहलेन्धनैर्वा ।

कामं न संतृप्यति कामभोगैः कन्दर्पवश्यः पुरुषः कदाचित् ॥ २४ ॥

राज्यं स्नेहविहीनदीपकलिकाकल्पं खलं जीवितं

शम्पावत्क्षणभङ्गुरा तनुरियं लोलाधृतुल्यं वयः ।

तस्मात्संसृतिस्तन्तौ न हि सुखं तत्रापि मूढः पुमा-

न्नादत्ते स्वहितं करोति च पुनर्मोहाय कार्यं कृथा ॥ २५ ॥

विलोभ्यमानो विषयैर्वराको भङ्गुरैर्भूराम् । नारम्भदोषान्मनुते मोहेन बहुदुःखदान् ॥ २६ ॥

ममेयं मृदङ्गी मम तनय एषः प्रचुरधी-

रिमे मे पूर्वार्था इति विगतबुद्धिर्नरपशुः ।

अणुप्रख्ये सौख्ये विहितरुचिरारम्भवरागः

प्रयाति प्रायेण क्षितिधरनिभं दुःखमधिकम् ॥ २७ ॥

प्राप्या, समेतौ युक्तः, धरायाः पतिर्जीवन्मरणः, इति चेतसि, एवमित्थम्भूताम्, चिन्तां विचारसन्ततिम्, अत-
नुत विस्तारयामास । मालिनीकन्दः ॥ २१ ॥

काष्ठाङ्गारयत इति—कीशो वानरः, काष्ठाङ्गार इवाचरतीति काष्ठाङ्गारयते, एतत् राज्यम्, फलमिवा-
चरतीति फलायते, अयमेवः, वनपाल उद्यानपालः, अहमिवाचरतीति मद्यते, तस्मात्, इदमेतत्, राज्यं
साक्षाज्यम्, मया जीवकेन, त्वाज्यं त्यक्तुमर्हम्, अस्तीति शेषः । यथा वनपालेन कीशात्फलमाच्छिन्नं तथा
मया काष्ठाङ्गाराज्यमाच्छिन्नम्, फलेन विना यथा कीशस्तप्यते राज्येन विना तथा काष्ठाङ्गारपरिजनोऽपि
तप्यते तस्मात् परदुःखकारणमेतद्राज्यं मया त्याज्यमेवास्तीति भावः ॥२२॥

या राज्यलक्ष्मीरिति—या राज्यलक्ष्मानृपतिस्वर्धाः बहुभिर्बिपुलैर्दुःखैः कष्टैः साध्या प्राप्येति बहु-
दुःखसाध्या, दुःखेन कष्टेन, पाल्या पालयितुमर्हा, चपला भङ्गुरा, दुरन्ता दुष्परिणामा, अस्तीति शेषः,
नष्टापि सती, चिराय चिरकालपर्यन्तम्, दुःखानि कृच्छ्राणि, सूते समुत्पादयति, तस्यां राजलक्ष्याम्, सुख-
लेशस्य लेश इति सुखलेशलेशः शर्मकणाशः, कदा वा कस्यां वा बेलायामपि तु न कस्यामपि बेलाया-
मस्तीति भावः ॥२३॥

कल्लोलिनीनामिति—कल्लोलिनीनां नदीनाम्, निकरैः समूहैः, अम्बिरिच सागर इव, बहुलेन्धनैः
प्रचुरसमिद्धिः, कृपीटयोर्बिर्वा बद्धिरिव, कामभोगैर्विषयसेवनैः, कन्दर्पवश्यो मदनायताः, पुरुषो जनः, कदाचित्
जातुचित्, कामं यथेच्छं यथा स्वास्तथा, न संतृप्यति न संतुष्टो भवति ॥२४॥

राज्यं स्नेहेति—राज्यं राजवैभवम्, स्नेहविहीना तैलरहिता दीपकलिका प्रदीपज्योतिरिति स्नेह-
विहीनदीपकलिका ईषद्वना स्नेहविहीनदीपकलिकेति स्नेहविहीनदीपकलिकाकल्पम्, जीवितसाधुः, खलं
चञ्चलम्, इयं तनुः एतच्छरीरम्, शम्पावत् सौदामिनीव, वयः वया, लोलाधृतुल्यं चञ्चलमेवसदृशम्, अस्तीति
सर्वत्र योज्यम् । तस्मात् कारणात्, संसृतिसन्ततौ संसारपरम्परायाम् सुखं शर्म, नहि विदयमेव न विद्यते,
तत्रापि संसृतिसन्ततौ मूढो मोहासक्तः, पुमान् पुरुषः, स्वहितं निजकल्याणम्, आदत्ते मृदाति, पुनर्मूढः,
मोहाय विज्जमाय, कृथा निरर्थकम्, कार्यं कृत्यम्, करोति च विद्यति च । कार्त्तिकविकीर्तितच्छन्दः ॥२५॥

विलोभ्यमान इति—भङ्गुरैर्नरधरैः, विषयैः पञ्चेन्द्रियभोगैः, सुखं क्षातिशयम्, विलोभ्यमानः प्रत्या-
र्षमाणः, वराको दीनो जनः, मोहेन विज्जमेण, बहुदुःखदान् प्रचुरदुःखदान् अरम्भदोषान्, हिंसादीनामार-
म्भाद्यगुणान्, न मनुते न मन्पते ॥२६॥

ममेयमिति—मम मे, इयं मृदङ्गी कोमलाङ्गी, मम, एषः, प्रचुरधीः प्रकृतमतिः, तनयाः, पुत्रः मे,

ये मोक्षलक्ष्मीमनपायरूपां विहाय विन्दन्ति नृपाललक्ष्मीम् ।
निदाघकाले शिशिराम्बुधारां हित्वा भजन्ते मृगतृष्णिकां ते ॥ २८ ॥
तस्मात्कोशाचयाल्लब्ध्वा मानुषं जन्म दुर्लभम् ।
प्रमादः स्वहिते कर्तुं न युक्त इह धीमता ॥ २९ ॥

इति मनसि चिन्तयन्कुमुदिनीकान्तो द्वादशानुप्रेक्षया तत्क्षणमक्षोभ्यां विरक्तिं व्यवस्थापयन्,
राज्यादिकं तृणाय मन्यमानः, तस्माद्गुनाभिर्गत्य निर्वृत्य च भगवत्त्रिनेन्द्रपूजाम्, धर्माभूतप्रदाननिर-
स्ततन्द्राद्योगीन्द्रान्मणिमयकिरीटकोटिविन्ध्यस्तहस्ताम्भोरुहकुङ्कुमलः कुम्भिनीपतिर्धर्मं शुश्राव ।

श्रुत्वा धर्मं बल्लभोऽयं धरित्र्या धीरः श्रीमान्धार्मविद्यो बभूव ।
तत्संस्कारे कोविदैर्बुद्धिमद्भिः शाणोल्लीढः सन्मणिनिर्मलो हि ॥ ३० ॥
ततश्चारणयोः पूर्वं पूर्वजन्मबुभुत्सया । पप्रच्छ नरपालोऽयं प्रश्रयस्य वशंवदः ॥ ३१ ॥
नृपेण परिपृष्टोऽयमवधिसृष्टलोचनः । यथावत्कुर्वीरस्य समाचष्ट पुराभवम् ॥ ३२ ॥

इमे, पूर्णार्थाः पूर्णसञ्चितधनानि, इतीत्यम्, विगता बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, नरपशुः पुरुषाधमः, अणुप्रस्थे पर-
माणुतुल्ये, सौख्ये विषयशर्मणि, विहिता कृता रुचिरभिलाषो येन तथाभूतः, आरम्भस्य वशं गच्छतीत्यारम्भ-
वशातः उद्योगं कुर्वाणः सन्, प्रायेण, क्षितिधरनिभं पर्वतप्रतिमम्, अधिकं प्रचुरम्, दुःखम् अशर्मं, प्रयासि
लभते ॥ २७ ॥

ये मोक्षलक्ष्मीमिति—ये जनाः, अनपायमविनरवरं रूपं स्वभावो यस्यास्ताम्, मोक्षलक्ष्मीमप-
वर्गश्रियम्, विहाय त्यक्त्वा, नृपाललक्ष्मीं राजविभूतिम्, विन्दन्ति लभन्ते, ते निदाघकाले ग्रीष्मर्तौ शिशिरा-
म्बुधारां शीतलसलिलधाराम्, हित्वा त्यक्त्वा, मृगतृष्णिकां मृगमरीचिकाय, भजन्ते सेवन्ते । निदर्शना-
लङ्कारः ॥ २८ ॥

तस्मादिति—तस्मात्कारणात्, क्लेशाचयात् दुःखराशेः, दुर्लभं दुष्प्रापम्, मानुषं मानुष्यकम्, जन्म
भवम्, लब्ध्वा प्राप्य, धीमता बुद्धिमता, इह लोके, स्वहिते निजभेयसि, प्रमादोऽनवधानता, कर्तुं विधातुम्,
न युक्तो नोचितः ॥ २९ ॥

इति मनसीति—इत्येवम्, मनसि चेतसि, चिन्तयन् विचारयन्, कुङ्कुमुदिनीकान्तो जीवन्वरः,
द्वादशानुप्रेक्षया अनित्यत्वादिभावनया, तत्क्षणं तत्कालम्, अक्षोभ्यामचञ्चलम्, विरक्तिं वैराग्यम्, व्यवस्था-
पयन् स्थिरां कुर्वन्, राज्यादिकं साम्राज्यप्रभृतिकम्, तृणाय मन्यमानः तुच्छं जानन् 'मन्यकर्मण्यनादरे'
इति चतुर्थी, तस्मात्पूर्वोक्तात्, वनात् कानमात्, निर्गत्य निष्कण्य, भगवत्त्रिनेन्द्रपूजां भगवद्दर्हस्तपर्याम्,
निर्वृत्य च कृत्वा च, धर्माभूतप्रदाने धर्मपीयूषवितरणे निरस्ता दूरीभूता तन्द्रालसता यस्य तस्मात्, योगी-
न्द्रात् मुनिराजात्, मणिमयकिरीटकोट्यां रत्नमयमौल्यप्रभागे विन्ध्यस्तौ विक्षिप्तौ हस्ताम्भोरुहकुङ्कुमली
पाणिपत्रकोशी यस्य तथाभूतः, कुम्भिनीपतिर्नृपतिः, धर्मं बुधोपदेशम्, शुश्राव शृणोति स्म ।

श्रुत्वा धर्ममिति—धीरो गर्भीरः, श्रीमान् लक्ष्मीमान्, अयमेवः, धरित्र्याः पृथिव्याः, बल्लभः
स्वामी, अयं जीवन्धरः, धर्मं योगीन्द्रकृतबुधोपदेशम्, श्रुत्वा निराग्य, धर्मविद्यां वेदेति धार्मविद्यः, बभूव,
आसीत्, तत्संस्कारे मणिसंस्कारे, कोविदैर्बुद्धिभिः, बुद्धिमन्निर्धीमद्भिः, शाणोल्लीढो निकषोद्वृष्टः, सन्मणिल-
सामरलम्, हि विश्वेण, निर्मलो विमलो भवति । यथा शाणोल्लीसनेन सन्मणिर्बिमलो भवति तथासौ धर्मोपदे-
शमाकर्ष्य धार्मविद्यो विमलाभिप्रायश्च बभूवेति भावः ॥ ३० ॥

ततश्चारणयोरिति—ततस्तदनन्तरम्, प्रश्रयस्य विनयस्य, वशंवदोऽनुकूलभाषी, अयं नरपालो
राजा, पूर्वजन्मबुभुत्सया बोद्धुमिच्छा बुभुत्सा पूर्वजन्मनः प्राग्भवस्य बुभुत्सा जिज्ञासा तथा, चारणयो-
श्चात्पद्यसिन्धुबुधोर्मुनिराजयोः, पूर्वं ज्येष्ठम्, पप्रच्छ पृच्छति स्म ॥ ३१ ॥

नृपेणेति—नृपेण राज्ञा, परिपृष्टोऽनुयुक्तः अवधिरेव स्पष्टलोचनं यस्य सोऽवधिज्ञानवृत्तव्ययनः,
अयं ज्येष्ठमुनीन्द्रः, कुर्वीरस्य स्वामिनः, पुराभवं पूर्वजन्म, यथावत् यथाविधि, समाचष्ट जगत् ॥ ३२ ॥

अस्ति निखिलभुवनतलललामभूर्त धातकीखण्डमण्डनायमानमक्तिविरालतया द्वितीयपृथिवी-
शाङ्कासमागतेन पारावारेणेवातिगम्भीरेण परिधावलयेन परीतम्, विजयार्थगिरिशिखरराङ्गावहैर-
भङ्गपैरनवरतन्तन्त्यमानमहोत्सवदिदृक्षासमागतवैमानिकजनविमानैरिव सुधाधवलैः सौधैः परिष्कृ-
तम्, समुत्तुङ्गहर्म्यतलसंगतनितम्बिनीजनैतरङ्गितसंगीतमङ्गलरथाकृष्यमाणोऽधोमुखहरिणाङ्कहरिणम्,
कामिनीजनमणिभूषणप्रभानिरस्ततमःसङ्घातव्युत्पत्तिशून्यपीरलोक्तया विघटितचक्रवाकयुगलं
व्यर्थीकृतप्रदीपम्, भूमितिलकं नाम नगरम् ।

तत्राभवत्पवनवेग इति प्रतीतो राजा विराजितगुणो विलसत्प्रतापः ।

कीर्त्या पयोजलधिफेननिकाशाकान्त्या व्यालिप्तविस्तृतसमस्तदिशावकाशः ॥ ३३ ॥

सती जयवती नाम रतिगर्वविमोचना । कान्ताभवन्नृपालस्य कर्णान्तायतलोचना ॥ ३४ ॥

यशोधर इतीरितो नरपतेः कुमारो भवान्बभूव जितमन्मथः स्ववपुषा घनश्रीपुषा ।

तवाष्ट सुदृशो बभूवः कमलजेन निष्पादिता गिरिद्वयधुरा स्थिरा इव मनोहरा विद्युतः ॥ ३५ ॥

कदाचिद्भवान्धीवनपरिपुष्टाभिः कान्ताभिः करिणीभिरिव करीन्द्रः सहर्षमुपवनविहाराय

अस्तीति—भूमितिलकमेतन्नाम नगरम्, अस्तीति सम्बन्धः । कथम्भूतं तदिति निगद्यते—निखिल-
भुवनतलस्य कृत्स्नभूलोकस्य ललामभूतमाभरणोपमानम्, धातकीखण्डस्य द्वितीयद्वीपस्य मण्डनायमानं
भूषणाय अतिविशालतया विपुलतरत्वेन, द्वितीयपृथिवीशाङ्कासमागतेन द्वितीयवसुधारेकाप्राप्तेन, पारावारेणेव
सागरेणेव, अतिगम्भीरेण अत्यगाधेन, परिधावलयेन खेयमण्डलेन 'खेयं खातं तु परिधा' इत्यमरः, परीतं
व्याप्तम्, विजयार्थगिरिशिखरस्य रजताद्रिभ्रङ्गस्य शङ्कावहैः संशयधारकैः, अङ्गुष्ठैर्घनाघनैः, अनवरतं निरन्तरं
तन्तन्व्यमानानां विस्तार्यमाणानां महोत्सवानां महाङ्गणानाम् दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया समागतानि संप्राप्तानि
यानि वैमानिकजनविमानानि देवसमूहव्योमवानानि तैरिव, सुधाधवलैर्भ्रमणवल्लैः, सौधैः भवनैः परिष्कृतं
शोभितम्, समुत्तुङ्गेषु सूक्ष्मेषु हर्म्यतलेषु धनिकावासतलेषु, संगताः समीकृता ये नितम्बिनीजनाः क्रीडामूहा-
स्तैस्तरङ्गितं प्राप्ततरङ्गकं यत्संगीतमङ्गलं गायनकल्याणं तस्य रवेण शब्देन भाकृष्यमाणोऽधोयमानोऽधोमुखो
हरिणाङ्कस्य चन्द्रस्य हरिणो मृगो वर्तिमस्तत्, कामिनीजनस्य क्रीडामूहस्य मणिभूषणप्रभाभिः रत्नालंकार-
मरीचिभिर्निरस्तो वृत्तकृतो यत्समस्तङ्घातस्तिमिरसमूहस्तेन व्युत्पत्तिशून्या नियमहीना पीरलोका नागरिकनरा
वर्तिमस्तस्य भावस्तथा तथा, अविघटितचक्रवाकयुगलं अविघटितकोकयुगलं, व्यर्थीकृता मोर्धाकृताः प्रदीपा
वर्तिमस्तत्, भूमितिलकम् एतन्नामधेयम्, एतन्नाम नगरं पुरम्, अस्ति विद्यते ।

तत्राभवदिति—तत्र भूमितिलके नगरे, पवनवेग इति प्रतीतः प्रसिद्धः विराजिता गुणा यस्य सः,
विलसन् प्रतापो यस्य सः, पयोजलधिफेननिकाशा सागरसलिलडिण्डीरसदृशी कान्तिर्दीप्तिर्यस्यास्तया कीर्त्या
यशसा, व्यालिप्ता व्यादिग्धा विस्तृता वितताः समस्ता निखिला दिशावकाशाः काष्ठान्तरालानि येन तथाभूतः,
राजा शासकः, अभवत् आसीत् ॥ ३३ ॥

सतीति—सती पतिव्रता, रतिगर्वविमोचना कामकामिनीमदलोचना, कर्णान्तायते लोचने यस्याः
सा भ्रवणान्तायतनयना, जयवती तदभिधाना, कान्ता कलमा, नृपालस्य पवनवेगानिधानराजस्य, अभ-
वदासीत् ॥ ३४ ॥

यशोधर इति—भवान् स्वम्, नरपते राज्ञः घनश्रीपुषा निखिलभूमिपोषकेन, स्ववपुषा स्वकीय-
वेदेन, जितो मन्मथः कामो येन सः, यशोधर इतीरितः प्रसिद्धः, कुमारः पुत्रः, बभूव अजायत, तव भवतः,
अष्ट अष्टसंख्याकाः, कमलजेन ब्रह्मणा, निष्पादिता रचिता, गिरिद्वयधुरास्त नयुगलरूपपर्वतद्वयभागेन,
स्थिरा विद्यमानाः, मनोहरा रमणीयाः, विद्युत इव तद्वित इव, सुदृशः सुलोचनाः, बभूवः शुश्रुभिरे
पृथिवीच्छन्दः ॥ ३५ ॥

कदाचिदिति—कदाचिज्जातुचित्, भवान् स्वम्, धीवनपरिपुष्टाभिः, कान्ताभिः कामिनीभिः,

चलितः, पुरतः परिस्फुरन्तं पद्माकरमागत्य, तत्र कान्ताजनगतिनिरीक्षणलज्जितेष्विव मञ्जुलमञ्जरी-
रवानुकारिविरावमुखरितारामेषु ज्ञानादुद्गीनेषु राजहंसेषु, निरवशेषमसञ्जातपक्षतया गगनोद्गमनाथा-
समर्थम्, विकचवारिजे सत्रासं विलुठन्तम्, पद्मिनीमुखकमलचलाचलनासामुक्ताफलायमानम्,
वनदेवताविकचकुसुमकन्दुकशङ्काकरम्, अतिपेशलं राजहंसशावकं केनचित्तनुचरेण भवनमानाय्य,
कनकशालाकाकलितपञ्जरे निवेश्य, मधुरक्षीरोदनाद्युपचारेण निरवद्यं विवर्धयामास ।

कदाचित्कान्तानां कुचकलशासीन्नि प्रियतमो
भवान्बालं हंसं नरवर निधायैवमवदत् ।

अये त्वं पद्यानां विरहमनुभोक्तुं न हि पटु-
र्यतस्तद्वह्नीजाम्बुजमुकुलयुग्मेऽद्य विहर ॥ ३६ ॥

एवं मरालपोतमरालकुन्तलाभिः कान्ताभिः सह सन्ततं क्रीडयति भवति सहर्षमास्थिते,
धर्मविदामग्रगीस्ते पिता हंसार्भकबन्धनोदन्तमाकर्ण्य कुपितस्त्वामाहूय बहुधा धर्मपरिपाटीं
प्रकटयामास । तदनु कर्णाभृतायमानधर्मबोधनविजृम्भितनिर्वेदः पित्रा निर्धारितोऽपि भवान्वैराग्य-
समासादितजिनदीक्षादुश्चरतपश्चरणदक्षः, कान्ताभिरष्टाभिः साकं लोकोत्तरं तपःप्रकारमासाद्य,

करिणीभिर्हस्तिनीभिः सह, करीन्द्र इव गजेन्द्र इव, सहर्षं सानन्दं यथा स्यात्तथा, उपवनविहाराय उद्यान-
क्रीडायै, चलितः प्रस्थितः, पुरतोऽग्रे, परिस्फुरन्तं शोभमानम्, पद्माकरं तटाकम्, आगत्य समासाद्य, तत्र
पद्माकरं, कान्ताजनस्य जायासमूहस्य गतिनिरीक्षणेन गत्यवलोकनेन लज्जितेष्विव ब्रीडितेष्विव, मञ्जुलो
मनोहरो यो मञ्जरीरवो नूपुरशब्दस्तस्यानुकारिणा विडम्बकेन विरात्रेण शब्देन युत्तरितो वाचालितः आरामो
यैस्तेषु, राजहंसेषु मरालविशेषेषु, ज्ञानादल्पेनैव कालेन, उद्गीनेषु समुत्पतितेषु सत्सु, निरवशेषं सगूर्णं यथा
स्यात्तथा, असंजातपक्षतया—अनुद्भूतगरुतया, गगनोद्गमनाथ अम्बरोत्पतनाय, असमर्थम् अशक्तम्, विकच-
वारिजे स्फुट कमले, सभासं सभयं यथा स्यात्तथा, विलुण्ठतं लुण्ठनं कुर्वन्तम्, पद्मिन्याः कमलिन्याः मुखकमले
वक्त्रवारिजे चलाचलं चञ्चलं यन्नासामुक्ताफलं घ्राणमीक्षिकं तद्वदाचरत्, पद्माकरवास्तव्या तटाकवासिनी
या पद्मा लक्ष्मीस्तस्या वदनसरोजाम्बुसारविन्दात् विगलत् पतत् यन्मन्दहासखण्डं स्मितशकलं तद्वत्संभाष्य-
मानं समुत्प्रेक्ष्यमाणम्, वनदेवतायाः काननदेव्या विकचकुसुमकन्दुकं प्रस्फुटितपुष्पगेन्दुकं तस्य शङ्काकरं
संशयदायकम्, अतिपेशलमत्यन्तमनोहरम्, राजहंसशावकं मरालबालकम्, केनचित् केनापि, अनुचरेण
सेवकेन, भवनं राजमन्दिरम्, आनाट्य प्रापय्य, कनकशालाकाभिः सुवर्णदण्डिकाभिः कलितो निर्मितो यः
पञ्जरः शलाकागृहं तस्मिन्, निवेश्य स्थापयित्वा, मधुरक्षीरोदनाद्युपचारेण मिष्टदुग्धभक्तप्रभृत्युपचारेण,
निरवद्यं निर्दोषं यथा स्यात्तथा, विवर्धयामास पालयामास ।

कदाचित्कान्तानामिति—हे नरवर हे पुरुषोत्तम, प्रियतमोऽतिशयेन वल्लभः, भवास्त्वम्,
बालं हंसं मरालशिथुम्, कदाचिज्जातुचित्, कान्तानां ललनानाम्, कुचकलशासीन्नि वह्नीजकुम्भसीमायाम्,
निधाय निश्चिन्त्य, एवमनेन प्रकारेण, अवदत् जगाद्, हि निश्चयेन, अये हे मरालबाल ! त्वं पद्यानां
कमलानाम्, विरहं विप्रलम्भम्, अनुभोक्तुमनुभवितुम्, न पटुर्न समर्थोऽसि यतः कारणात्, तत् तस्मात्
कारणात्, अद्य सात्प्रतम्, वह्नीजाम्बुजमुकुलयुग्मे स्तनारविन्दकुड्मलयुगले, विहर विहारं कुरु ।
शिल्परिणीच्छन्दः ॥ ३६ ॥

एवमिति—एवमनेन प्रकारेण, मरालपोतं हंसशिथुम्, मरालकुन्तलाभिः, कुटिलकेशाभिः कान्ताभिः,
पर्त्नीभिः, सह साकम्, सन्ततं शरत्, क्रीडयति क्रीडां कारयति, भवति त्वयि, सहर्षं सप्रमोदं यथा
स्यात्तथा, आस्थिते विद्यमाने सति, धर्मविद्वां धर्मज्ञानाम्, अग्रणीरग्रेसरः, ते तव, पिता जनकः, हंसार्भकस्य
मरालबालकस्य बन्धनोदन्तं बन्धनवृत्तान्तम्, आकर्ण्य मिशस्य, कुपितः क्रुद्धः सन्, त्वां भवन्तम्, आहूय
आकार्य, बहुधा नैकविधं यथा स्यात्तथा, धर्मपरिपाटीं धर्मसन्ततिम्, प्रकटयामास स्पष्टीचकार । तदनु
तद्वनन्तरम्, कर्णाभृतायमानं भवणपीयूषायमाणं यद्धर्मबोधनं धर्मोपदेशस्तेन विजृम्भितो वर्धितो निर्वेदो
वैराग्यं यत्स्य सः, पित्रा जनकेन, निर्धारितोऽपि प्रतिबिद्धोऽपि, भवान्, वैराग्येण विरक्त्या समासादितः

कृतसुकृतविकसितं सहस्रारकल्पे देवभूयं चिरमनुभूय, महीतले महिलाभिरैताभिरष्टाभिः सह महीपतिरजायत । इति ।

राजहंसशिरोः पूर्वं मातापितृवियोजनात् ।

पित्रोश्चिराय विश्वं राजहंस त्वमास्थितः ॥ ३७ ॥

एवं योगीन्द्रवाणीमनुजनजसतीश्लिग्धवृन्दैः समेतः

श्रुत्वा राज्याद्विभीतः कुरुपतिरशनेः पातनाद्वा भुजङ्गः ।

आनर्च्यानस्य चैनं पुरवरमगमत्संस्तृतिव्यङ्गयसौख्यं

मन्वन्हालाहलाभं तपसि निजमतिं सुस्थिरां संवधानः ॥३८॥

तदनु वसुमतीवह्मभेन राज्यपरिपालनाय समादिष्टे युवराजे नन्दाद्ये तपःसाम्राज्यमेव वरीतुकामे, कुरुवीरः पुनः संगतमङ्गलमुहूर्ते भगवत्पूजापुरःसरं विस्तारितमहोत्सवः प्रथितपराक्रम-लक्ष्मीविहारप्रसादायमानभुजं गन्धर्वदत्तानन्दनं सकलकलाविलासनिधिं चापविद्यापारीणगुणं कीर्तिप्रदापविभवेन रूपसंपदा चात्मानमनुकुर्वन्तं सत्यन्धराङ्गयं राज्यभारेऽभिषिच्य तमेवमवादीत् ।

असत्या वाणी ते तनय रसनाग्ने न वसताच्छ्रवः प्रान्ते वक्त्रं पिशुनवचनं नेत्रसरणौ ।

परस्त्रीणां रूपं मनसि च कुमार्गे व्यवसितिर्मुखे कोपावेशः सकलशशिबिम्बाभवदन ॥३९॥

संग्राहा या जिनदीक्षा निर्ग्रन्थप्रज्ञया तस्यां दुश्चरतपश्चरणेषु कठिनतपोऽनुष्ठानेषु दक्षः समर्थः, सन्, अष्टाभिः कान्ताभिर्वनिताभिः, साकं सार्धम्, लोकोत्तरं जगच्छ्रेष्ठम्, तपःप्रकारं तपश्चरणम्, आसाद्य प्राप्य, कृतं विहितं सुकृतस्य पुष्यस्य विकसितं विकासो यस्मिंस्तत् सहस्रारकल्पे द्वादशाश्वर्गे, देवभूयं देवत्वम्, चिरं दीर्घकालं यावत्, अनुभूय भुक्त्वा, पताभिः पुरोवर्तमानाभिः, अष्टाभिः अष्टसंख्याकाभिः, महिलाभिर्वनिताभिः, सह सार्धम्, महीपतिर्जीवन्धरमहाराजः, अजायत उदपादि । इति पुराभवम्, समाचष्टेति पूर्वसम्बन्धः ।

राजहंसशिरोरिति—हे राजहंस हे नृपोत्तम त्वम्, पूर्वं प्राग्भवे, राजहंसशिरोर्मरालबालस्य, मातापितृवियोजनात् जननीजनकविरहात्, चिराय दीर्घकालं यावत्, पित्रोर्मातापित्रोः, चिरहं विप्रलम्भम्, आस्थितः प्राप्तः ॥ ३७ ॥

एवं योगीन्द्रेति—अनुजाः कनिष्ठभ्रातरो निजसत्यः स्वबल्लभाः स्निग्धाः स्नेहयुक्ता मिश्राद्यस्तेषां वृन्दैः समूहैः, समेतः सहितः, कुरुपतिर्जीवन्धरः, एवं पूर्वोक्तप्रकारम्, योगीन्द्रवाणीं मुनिराजभारतीम्, श्रुत्वा निशम्य, अशनेर्वज्रस्य, पातनान्मोचनात्, भुजङ्गो वा पद्मग इव, संस्तृतिव्यङ्गयसौख्यं भवोत्पद्यमान-शर्म, हालाहलाभं तीव्रविषसदृशम्, मन्वन् जानन्, तपसि तपश्चरणे, सुस्थिरां सुदृढाम्, निजमतिं स्वमनीषाम्, संवधानः संघर्षः, सन्, एवं योगीन्द्रम्, आनर्च्यं पूजयित्वा, आनस्य च नमस्कृत्य च, पुरवरं नगरश्रेष्ठं राजपुरमिति यावत्, अगमत् ययौ ॥ ३८ ॥

तदन्विति—तदनु तत्परश्चात्, वसुमतीवह्मभेन भूपालेन, राज्यपरिपालनाय राजवैभवपरिप्राणाय, समादिष्टे समाज्ञाते, युवराजे राज्यासनारोहणार्हे, नन्दाद्ये गन्धोक्तसुते, तपःसाम्राज्यमेव तपोराज्यमेव वरीतुकामे स्वीकर्तुकामे, सति, कुरुवीरो जीवन्धरः, पुनरनन्तरम्, संगतमङ्गलमुहूर्ते प्राप्तोत्तमलक्ष्णे, भगवत्पूजा-पुरस्सरं श्रीजिनेन्द्रार्चासहितं यथा स्यात्तथा, विस्तारितमहोत्सवो विततीकृतमहोत्सासः, सन्, प्रथिता प्रसिद्धा या पराक्रमलक्ष्मीर्दीर्घश्रीस्तस्या विहारस्य विहरणस्य प्रासादायमानौ भववायमानौ भुजौ बाहु यस्य तम्, गन्धर्वदत्तानन्दनं गन्धर्वदत्तादारकम्, सकलकलावां निखिलवैदर्घ्यावान् विलासनिधिं विभ्रमभाष्कारम्, चापविद्यायां धनुर्विद्यायां पारीणा निपुणा गुणा यस्य तम्, कीर्तिश्च प्रतापश्चेति कीर्तिप्रतापौ वशस्तेष्वसौ तयोर्विभवेन पेशवर्षेण, रूपसंपदा सौन्दर्यसम्पत्त्या च, आत्मानं स्वम्, अनुकुर्वन्तं विदग्धव्यन्तम्, सत्यन्ध-राङ्गभनेतदभिषावं पुत्रम्, राज्यभारे नृपतित्वपुरि, अभिषिच्य, तं पुत्रम्, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, अवादीत् जगाद ।

असत्या वाणीति—सकलशशिबिम्बाभं पूर्णरजनीरमणमण्डलसदृशं वदनं वक्त्रं यस्य तत्सम्बुद्धौ

मनसि भगवतो जिनस्य पादौ श्रवसि धर्ममयामृतं विवेहि ।

प्रकृतिचयहिते च नेत्रवृत्तिं तनय सुखेन महीं प्रपालयेति ॥४०॥

एवं प्रकारेण निजनन्दनं सत्यन्धरं बोधयित्वा, इतरानपि तनयान् यथायोग्यं पदेषु प्रतिष्ठाप्य, श्रीवीरजिनचरणसरोजभक्तिभरेण वैराग्यवशेन च प्रेरितो महीपालः, सकलसहचरनिकरपरिवृत-पार्श्वभागः, तुष्टाभिरष्टाभिः कान्ताभिर्वन्दितुरितसविधप्रदेशः, पद्मादनुधाविन्या सत्यन्धरप्रमुखनन्दन-पुरस्सरया वेलामतिक्रम्योद्गच्छन्त्येव वारिनिधिवारिवाहिन्या निर्दयसंताडितपटहप्रभृतिनूर्यधोष-विशेषप्रतिध्वानितकुलाचलकन्दरया मद्मन्थरया पृतनयानुगम्यमानः, क्रमेण सप्रणामं तथा विसृष्टः, श्रीसभासमीपमासाद्य तां त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य प्रमुदितमना मनागितरविस्मयविस्तारिताक्षः प्राविक्षत् ।

यस्याः पार्श्वे रत्नरेणुप्रकल्पो धूलीजालः शक्रचापानुकारी ।

अर्हन्नाथं मुक्तिलक्ष्म्या वरीतुं क्षितं रेजे कङ्कणं वा समीपे ॥ ४१ ॥

यस्यां च गगनतलचुम्बिनः स्पन्दमानमन्दपवमानकन्दलबलमानध्वजाग्रमानस्तम्भाः क्रोधादीनां चतुर्णां निरसनाय प्रसृतसंस्तुल्लक्ष्मीतर्जनीकार्यधूर्वहा व्यराजन्त ।

हे सकलशशिबिम्बाभवदन, तनय पुत्र, ते तव, रसनाग्रे जिह्वाग्रे, असत्या मिथ्या, वाणी, श्रवःप्रान्ते कर्ण-प्रदेशे, वक्त्रं कुटिलम्, पिशुनवचनं खलवाच्यम्, नेत्रसरणी नयनमार्गं, परस्त्रीणां परकीयपुरस्त्रीणां रूपं लावण्यम्, मनसि च चेतसि च, कुमार्गं कापये, व्यवसितिरुद्योगः, मुखे वक्त्रे, कोपालेशः क्रोधावेगः, न वसताम् न निवसतु । शिखरिणीच्छन्दः ॥ ३६ ॥

मनसीति—हे तनय हे पुत्र, मनसि चेतसि, भगवतो जिनस्य भगवज्जिनेन्द्रस्य, पादौ चरणौ, श्रवसि कर्णे, धर्ममयामृतं धर्मरूपपीयूषम्, प्रकृतिचयहिते प्रजागणकल्याणे च, नेत्रवृत्तिं नयनवृत्तिम्, निर्धेहि कुरु, सुखेन शर्मणा, महीं वसुधाम्, प्रपालय रक्ष, इति, अवादीदित्यनेन सम्बन्धः ॥ ४० ॥

एवं प्रकारेणेति—एवं प्रकारेण-इत्थम्, निजनन्दनं स्वपुत्रम्, सत्यन्धरं बोधयित्वा समाश्वस्य, इतरानप्यन्यानपि, तनयान् पुत्रान्, यथायोग्यं यथार्हम्, पदेषु स्थानेषु, प्रतिष्ठाप्य प्रतिष्ठितान् कृत्वा, श्रीवीरजिनचरणसरोजयोः श्रीवर्धमानजिनेन्द्रपादारविन्दयोः भक्तिभरेण अनुरागातिशयेन, वैराग्यवशेन च विरक्तिनिवृत्त्येन च, प्रेरितः प्राप्तप्रेरणः, महींपालो भूपः, सकलसहचरनिकरेण निखिलमित्रमण्डलेन परिवृतः परीतः पार्श्वभागो निकटप्रदेशो यस्य सः, तुष्टाभिः प्रसन्नाभिः, अष्टाभिः अष्टसंख्याकाभिः, कान्ताभिर्वनित्ताभिः, दम्पुरितो नतोद्धतः सविधप्रदेशो यस्य सः, परचापट्टभागे, अनुधाविन्या समनुगामिन्या, सत्यन्धरप्रमुखानन्दनाः पुरस्तरा यस्यास्तया, वेलं तटम्, अतिक्रम्य समुल्लङ्घ्य, उद्गच्छन्त्या समुत्पतन्त्या, वारिनिधिवारि-वाहिन्येव सागरसलिलस्रवस्येव, निर्दयं निष्कृपं यथा स्यात्तथा संताडितानि समाहृतानि पटहप्रभृतीनि वक्त्रप्रमुखानि यानि तूर्वाणि वाद्यविशेषास्तेषां घोषविशेषेण शब्दविशेषेण प्रतिध्वानिताः प्रतिनिनादिताः कुलाचलकन्दरा यया तथा, मद्मन्थरया मदेन मन्थरा तथा पृतनया सेनया, अनुगम्यमानोऽनुक्रियमाणः, क्रमेण क्रमशः, सप्रणामं सनमस्कारम्, तथा पृतनया, विसृष्टस्यक्तः, सन्, श्रीसभासमीपं समवसरणनिकटम्, आसाद्य प्राप्य, तां श्रीसभाम्, त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्य, प्रमुदितमनाः प्रसन्नचेताः, मनागितरविस्मयेन विपुलाश्रवेण विस्तारिते वितते अक्षणां यस्य तथाभूतः सन्, प्राविक्षत् प्रविष्टो बभूव ।

तस्या इति—यस्याः श्रीसभायाः, पार्श्वे समीपे, रत्नरेणुप्रकल्पो रत्नरजोनिर्मितः, शक्रचापानुकारी पुरन्दरकोदण्डविडम्बकः, धूलिसालो धूलिप्रकारः, अर्हन्नाथं श्रीजिनेन्द्रम्, वरीतुं स्वर्कतुम्, मुक्तिलक्ष्म्या निर्वाणश्रिया, समीपे पार्श्वे, क्षितं न्यस्तम्, कङ्कणं वा कटकं यथा, रेजे शुशुभे । शालिनीच्छन्दः ॥ ४१ ॥

यस्यां चेति—यस्यां च श्रीसभायाम्, गगनतलचुम्बिनो नभस्तलरूपशिनः, स्पन्दमानः संवलन् यो मन्दपवमानो मन्दसमीरणः तेन कन्दलबलमाना ध्वजाग्राः केवला येषु तथाभूता ये मानस्तम्भाः ते, चतुर्णां चतुःसंख्यानानाम्, क्रोधादीनां कषाभानाम्, निरसनाय दूरीकरणाय, प्रसृतसंसल्लक्ष्मीर्विस्तृतसभा-श्रीस्तस्यास्तर्जनीकार्यस्य भर्त्सनकृतेः धूर्वहा भारभारकाः, व्यराजन्त व्यशोभन्त ।

सालकान्तं सुखाभोगं दधत्यास्तत्समाश्रितः ।

लीलादर्पणतां प्रापुः सरस्यो यत्र निर्मलाः ॥ ४२ ॥

यत्र च विकचपुण्डरीकपण्डमण्डिता स्फटिकखण्डसलिला सतारकेव ज्योमलधरीः, महामहि-
मविराजितं विभुं विलोकितुमागतेव स्वलोककल्लोलिनी सुराङ्गनानेत्रविजिताभिरिव ह्रियान्तार्हिताभिः
शफरीभिर्विराजिता स्वातिका विभाति स्म ।

प्रसूनानां वाटो सुरभिलतमा यत्र वितता

ततः सालो लोलन्मणिगणपरीतः समलसत् ।

चतुर्द्वारप्रान्तान्तरविलसिते नाट्यसदने

ततो मार्गे धूपाञ्चितकनककुम्भौ व्यलसताम् ॥ ४३ ॥

या खलु तत्र संमिलितभण्डसंदोहतो भगवद्दर्शनेन निर्गच्छत्यापपरम्पराभिरिव धूपघटनिर्य-
द्धमरेखाभिः परीताभ्रमागा, ककुष्कामिनीजनकर्णपूरायमाणपल्लवतल्लजविराजितानामिन्द्रोद्यानज-
यार्थमुवस्तहस्तानामिवाभ्रङ्गुषशाखानां चैत्यवृक्षाणां चतुष्टयेन विभ्राजितैर्विबिधविचित्रधारायन्त्रलता-
मण्डपकाञ्चनकीडारौलैश्चतुर्भिरुपवनैरुपेता, नानाविधमणिगणखचिततोरणया सुवर्णवैदिक-
यालङ्कृता, शिखावलदन्तावलदन्तिवैरिप्रमुखलाञ्छनलाञ्छिताभिर्गणतलोद्भेज्जनसमाकृष्टसुरतरङ्गि-
णीतरङ्गसम्भावनासंपादकव्यामुक्तमुक्ताफलरुचिनिचयरुचिराभिर्वैजयन्तीभिर्विलसिता, भगवन्मुख-

सालकान्तमिति—यत्र विमला निर्मलाः, सरस्यः कासाराः, अलकाम्पैर्भ्रूणकुन्तलाम्पैः सहित इति
सालकान्तस्तम्, पक्षे सालेन प्राकारेण कान्तो मनोहरस्तम्, सुखाभोगमप्रदेशं वक्ष्यमान्तम्, दधत्याः, समा-
श्रितः समवसरणरूप्याः, लीलादर्पणतां केलिमुकुरताम्, प्रापुर्लैभिरे ॥ ४२ ॥

यत्र चेति—यत्र च वस्यां च समायाम्, विकचपुण्डरीकपण्डेन प्रस्फुटकमलसमूहं मण्डिता शोभिता
स्फटिकमिव सितोपल इव स्वच्छं निर्मलं सलिलं जलं यस्यास्तथाभूता, स्वातिका परिखा, सतारका सनञ्चा,
ज्योमलधरीरिव गगनधरीरिव, महामहिमविराजितं लोकोत्तरप्रभावशोभितम्, विभुं जिनेन्द्रम्, विलोकितुम्,
द्रष्टुम्, आगता समायाता, स्वलोककल्लोलीनीव सुरपुरजवन्तीव सुराङ्गनानां नेत्रविलासैर्नयनचेष्टैर्विजिता-
स्ताभिरिव, ह्रिया त्रपया, अन्तर्हिताभिरन्तर्गताभिः, शफरीभिर्मनिः, विराजिता शोभिता, स्वातिका परिखा,
विभाति स्म शोभते स्म ।

प्रसूनानामिति—यत्र समवसरणसमायाम्, सुरभिलतमा सुगन्धियुक्ता प्रसूनानां कुसुमानाम्, वाटी
वनी, वितता त्रिस्तुता, ततस्तदन्तरम्, लोलन्मणिगणैः शोभमानरत्नसमूहैः परीतो व्याप्तः, सालो वप्रः,
समलसत् शुशुभे, ततस्तदन्तरम्, चतुर्णां द्वाराणां प्रान्तान्तरेषु मध्यावकाशेषु विलसिते शोभिते, नाट्यसदने
नृत्यनिकेतने, व्यलसताम् व्यशोभेताम् । शिल्लरिणीच्छन्दः ॥ ४३ ॥

या खल्विति—या खलु धर्मसभा, तत्र संमिलिताश्च ते भव्याश्चेति संमिलितभण्डास्तेषां संदोहस्त-
स्मान्, भगवद्दर्शनेन जिनेन्द्रावलोकनेन निर्गच्छन्त्यो निर्गलन्त्यो याः पापपरस्परा दुरितश्रेणयस्ताभिरिव,
धूपघटभ्यो धूपकुम्भेभ्यो निर्यन्त्यो या धूमरेखा धूपलेखास्ताभिः, परीतो व्याप्तोऽभ्रमागो गगनप्रदेशो वस्यां सा,
ककुष्कामिनीजनानां काण्डाङ्गनाजनानां कर्णपूरायमाणैः अब्जालंकारायमाणैः पल्लवतल्लजैः किंसलयभेदै-
र्विराजितानां शोभितानाम्, इन्द्रोद्यानजयार्थं नन्दोपवनविजयार्थम्, उदस्तहस्तानामिव समुर्ध्वतपाणीना-
मिव, अन्नङ्गुषशाखानां गगनकुम्भिकाण्डानाम्, चैत्यवृक्षाणां चैत्यरूपानाम्, चतुष्टयेन चतुष्टयेन, विभ्राजितैः
शोभितैः विविधानि कैकप्रकाराणि विचित्राणि विस्मयावहानि धारायन्त्राणि जलयन्त्राणि, कृतान्मण्डपानि
निकुञ्जानि काञ्चनकीडारौलाः, सुवर्णकेलिपर्वतास्तद्वत्पेशलैर्मनोहरैः चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः उपवनैकदाभैः,
उपेता सहिता, नानाविधमणिगणैरनेकरत्नसमूहैः खचितौ निःस्पृती तोरणी यस्यां तथाभूतया, सुवर्णवैदि-
कया काञ्चनवितर्किका, अलङ्कृता शोभिता, शिखावलो मयूरः, दन्तावलो हस्ती, दन्तिवैरी सिंहः, ते प्रमुखाः
प्रधाना येषु तथाभूतानि यानि काण्डानामि चिह्नानि तैर्लोम्बिताभिश्चिह्नितानिः, गगततलोद्भेज्जनेन विहावस्तक-
प्रसरणेन, समाकृताः ये सुरतरङ्गिणीतरङ्ग गङ्गाकश्लोकस्तेषां संभावयाया उद्येद्याः सन्नायकानि कारकानि

सरसिजविगलद्विष्यध्वनिश्रवणकुतुकेन कुण्डलीभूयोपतस्थुषा मेरुणोऽथ कनकमयसालेन विलसिता, सकलचित्तहारिणा पुष्पितकल्पकवनेन परिशोभिता, निखिलजगदानन्दकन्दलसंदायिन्या चतुर्गोपुर-
चारुतमबभ्रवेदिकया संपटिता, जिमपतिदर्शनकुतुहलेन प्रादुर्भूतामभवपदार्थानिव नवनव
स्तूपानर्चासनाधान्धारयन्ती, भगवद्विद्वयया समागतेन मूर्तेन वायुमार्गेणैव स्फाटिकप्राकारेण
परिवृता, सन्ततपरिस्फुरन्निशाकान्तकान्तविनिर्मितैर्भग्नसंदोहाध्यासितैर्द्वादशकोष्ठैः प्रतिष्ठिता
विरराज ।

तत्र प्रविश्य स च गन्धकुटीसमाख्ये स्थाने मणिस्फुरितसिंहहृतासनामे ।

पूर्वाचले रविमिव प्रविराजमानं वीरं ददर्श कुतुकेन जिनाधिराजम् ॥४४॥

प्रदक्षिणीकृत्य धराधिराजो भक्त्या जगत्पूज्यमथैव वीरम् ।

इयाज पूजाविधिना विधिस्तुष्टाव चैवं परितुष्टचित्तः ॥४५॥

स्वामिन्मन्वुदमार्गोऽनुचिन्विटपै रूढाम्बराशान्तरो

गायन्धृङ्गरवैस्तवामलगुणान्मृत्यञ्जलैः पञ्चवैः ।

रक्तस्तावकदर्शनेन विविधैः पुष्पप्रवालोत्करै-

मूर्तां वा मधुरैव वीर भवतो राजत्यशोकद्रुमः ॥४६॥

ध्यायुक्तानि श्रुतानि यानि मुक्ताफलानि तेषां रुचिमिचयेन काम्तिफलपेन रुचिरा मनोहरस्ताभिः, वैजयन्तीभिः
पताकाभिः विलसिता शोभिता भगवन्मुखसरसिजात् जिनेन्द्रबदमारविन्द्यात् विगलद्विःसरन् यो
द्विष्यध्वनिनिर्हरवाणो तस्य श्रवणं समाकर्णनं तस्मिन् कौतुकं कौतूहलं तेन, कुण्डलीभूय मण्डलाकारीभूय,
उपतस्थुषा समुपस्थितवता, मेरुणोऽथ रत्नसानुनेव, कनकमयसालेन काञ्चननिर्मितवप्रेण, विलसिता शोभिता,
सकलचित्तहारिणा निखिलमनोवशांकरणनदांप्णेन, पुष्पितं कुसुमितं यत्कल्पकवणं कल्पामोकहृकाननं तेन,
परिशोभिता समलंकृता, निखिलजगतां हृस्वलोकानामानन्दकन्दलस्य प्रमोदसमूहस्य संदायिन्या प्रदायिकया,
चतुर्गोपुरैश्चतुःप्रधानद्वारैश्चारुतमा मनोहरतमा या बभ्रवेदिका पवित्रमयवितर्जिका तथा, संपटिता कलिता, जिम-
पतिदर्शनकुतुहलेन जिनेन्द्रावलीकनकौतुकेन, प्रादुर्भूतात् प्रकटितान्, नवनवपदार्थानिव जीवाजीवास्त्रवन्ध-
संवरनिर्जरापुष्पपापाभिधानपदार्थानिव, अर्चासनाधान् मूर्तिसहितान्, नव नव प्रतिदिशं नव नव संख्या-
कान्, स्तूपान् मणिमयच्छैलान्, धारयन्ती दधती, भगवतो जिनेन्द्रस्य दिदृक्षा दर्शनेच्छा तथा, समागतेन
संप्राप्तेन, मूर्तेन मूर्तिपुक्तेन, वायुमार्गेणैव पवनमार्गेणैव गगनेति चावत्, स्फाटिकप्राकारेण विशदोपलवप्रेण,
परिवृता परीता, सन्ततं निरन्तरं परिस्फुरन्तो विकसन्तो ये निशाकान्तकान्ता चन्द्रकान्तमणयस्तैर्निर्मितै
रुचितैः, भग्नसंदोहेन भग्नजीवीचेनाध्यासिता अधिष्ठितास्तैः, द्वादशकोष्ठैर्द्वादशसमाभिः, प्रतिष्ठिता सहिता
सती विरराज विशुशुभे ।

तत्र प्रविश्येति—तत्र धर्मसमाधाम्, प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा, स च जीवन्धरश्च, गन्धकुटीसमाख्ये
गन्धकुटीनामके, स्थाने धामनि मणिस्फुरितं रत्नविभाजितं यत् सिंहहृतासनं हरिविहरं तस्याग्रे पृष्ठे पूर्वाचले
उत्थाचले रविमिव सूर्यमिव, प्रविराजमानं शोभमानम्, जिनाधिराजं जिनेन्द्रदेवम्, कुतुकेन कुतूहलेन ददर्श
विलोकयामास ॥ ४४ ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति—अथानन्तरम्, धराधिराजो मृपः एष जीवन्धरः, जगत्पूज्यं सुवननाभिवन्दनीयम्,
वीरं धर्ममानम्, प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्य, पूजाविधिना सपर्याविधिना, इयाज पूजयामास, विधिं जानातीति
विधिज्ञः, परितुष्टचित्तः संतुष्टहृदयश्च सन्, एवं वषट्प्रमाणप्रकारेण, तुष्टाय स्तीति स्म ॥४५॥

स्वामिन्मन्वुदेति—हे स्वामिन् हे नाथ, हे वीर हे धर्ममानजिनेन्द्र, अमृदुमार्गो गगनं तस्य सुम्बिनः
स्वामिनो ये विटवाः शाकास्तैः, रूढाम्बराशान्तरो रूढाम्बराशकाहामध्यः, धृङ्गरवैः षट्पदशाब्दैः, तव भवतः
अर्मकस्तुगान् निर्मलगुणान्, गायन् उच्चारयन्, चलेभञ्जलैः, पल्लवैः किलक्यैः, मृत्यन् मृत्यं कुर्वन्, तावक-
दर्शनेन भगवन्जीवनेन, विविधैरनेकप्रकारैः, पुष्पप्रवालोत्करैः कुसुमकिसलयसमूहैः, रक्तो लोहितवर्णो श्रुता-
शुरावाञ्च, भक्तस्तव, अशोकद्रुमः कङ्कोलिवृक्षः, मूर्तः सदेहः, मधुरैव वा वलन्त एव वा, राजसि शोभते ॥४६॥

वृष्टिः पौष्पी वरजिनपते तावकी सातिशुभा
 संद्रष्टुं त्वां गगनसरणेरागता चन्द्रिका किम् ।
 यद्वा भीत्या कुसुमधनुषो हस्तपद्माच्छ्रुता द्राग्-
 बाणश्रेणी नियतमखिलस्पष्टविज्ञानवार्धे ॥४७॥
 क्वेयं लक्ष्मीरपारा क खलु जिनपते निश्चलं निःस्पृहत्वं
 कासी सुस्पष्टबोधः सकलपिषयकः केशानुद्धतत्वम् ।
 रे रे सर्वे कुतीर्था वदत निजधियेत्येवमामन्दनादो
 भोः स्वामिन्दुन्दुभिस्ते वदति जलधरध्वानपूरानुकारी ॥४८॥

सकलजगदीश्वर विश्ववेदनचतुर सुरधराधरधीर श्रीवीर, भवदीयातीतानागतवर्तमान-
 विज्ञानमसमानं भुवनत्रयैश्वर्यमहिमानं प्रकटीकुर्वाणम्, अमर्त्यैः स्वप्नप्रकाशनाय चक्रीकृत्य
 गगने त्रिधा विन्यस्तमिव क्षीरवाराशिसलिलम्, अत्यच्छस्वभावमपि भव्यौघानुरागमादधानं
 क्षत्रत्रयं विराजते ।

भामण्डले जिनपते तव दर्शनार्थं संप्राप्तिसम्भ्रमचिमण्डलशङ्कयमाने ।
 स्वातीतजन्मसरणिं मणिदर्पणाभे संपश्यति प्रविशदं खलु भव्यसङ्घः ॥४९॥
 स्वामिन् जिनेन्द्री त्वयि जम्भमाणे व्यर्थाकृतानामुद्धुराजभासाम् ।
 द्राग्वेधसा दण्डनियन्त्रितानां राजीव ते राजति चामरालिः ॥५०॥

वृष्टिः पौष्पीति—अखिलं कृत्स्नं स्पष्टं विशदं यद्विष्णं तस्य वार्धेः सागरस्तत्सम्बुद्धौ हे अखिलस्पष्ट-
 विज्ञानवार्धे ! हे वरजिनपते हे जिनेन्द्र ! अतिशुभा सिततरा, सा प्रसिद्धा, तावकी भवदीया, पौष्पी कौसुमी,
 वृष्टिर्वर्षणम्, त्वां भवन्तम्, संद्रष्टुमवलोकयितुम्, गगनसरणेराकाशमार्गात्, आगता प्राप्ता, किं चन्द्रिका
 ज्योत्स्ना, यद्वायवा, भात्या भयेन, कुसुमधनुषः कामस्य, हस्तपद्मात्प्रकमलात्, नियतं निश्चितं यथा स्यात्
 तथा, द्राक् ऋदिति, च्युता पतिता, बाणश्रेणी शरसन्ततिः । उल्बेष्टा । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥४७॥

क्वेयं लक्ष्मीरिति—हे जिनपते जिनेन्द्र; इयमेवा, अपारा विपुला, लक्ष्मीः श्रीः, क्व कुत्र, निश्चलं
 स्थिरम्, निःस्पृहत्वं वितृष्णत्वम्, क्व, सकलपिषयको निखिलपदार्थज्ञाता, असी सुस्पष्टबोधो विशदज्ञानम्,
 क्व, ईदृशानुदातरवमीदृक्प्रगल्भत्वम्, क्व, रे रे सर्वे कुतीर्था मिथ्यामतपक्षपातिनः, निजधिया स्वबुद्ध्या
 वदत कथयत, इत्येवम्, आमन्दनादो गर्भीरशब्दः जलधरध्वानपूरानुकारी मेघगर्जितप्रवाहविडम्बकः ते तव,
 दुन्दुभिरानकः, भो स्वामिन् हे नाथ ! वदति कथयति ॥ ४८ ॥

सकलजगदीश्वरेति—सकलं च तज्जगच्चेति सकलजगद् तस्येश्वरस्तत्सम्बुद्धौ हे सकलजगदीश्वर
 निखिललोकनाथ, विरवेधां सर्वेषां वेदने ज्ञाने चतुरो दक्षस्तत्सम्बुद्धौ हे विश्ववेदनचतुर, सुरधराधर इव
 सुमेरुविव धीरस्तत्सम्बुद्धौ हे सुरधराधरधीर, श्रीवीर श्रीवर्धमान, भवदीयातीतानागतवर्तमानविज्ञानं
 भवत्कालत्रितयज्ञानम्, असमानमनुपमम्, भुवनत्रितयैश्वर्यमहिमानं लोकत्रयविभवमाहात्म्यम्, प्रकटीकुर्वाणं
 प्रकटयत्, अमर्त्यैः सुरैः स्वस्य प्राभवं विशुत्वं तस्य प्रकाशनाय प्रकटनाय, चक्रीकृत्य मण्डलीकृत्य, गगने,
 नभसि, त्रिधा त्रिप्रकारेण, विन्यस्तं विनिश्चितम्, क्षीरवाराशिसलिलमिव क्षीरसागरजलमिव, अत्यच्छस्वभाव-
 मपि धवलनिसर्गमपि, भव्यौघानुरागं भव्यप्रचललौहित्यं पक्षे भव्यप्रचलप्रेमाणम्, आदधानं कुर्वाणम्, क्षत्रत्र-
 यम् आतपवारणत्रितयम्, विराजते शोभते ।

भामण्डले इति—हे जिनपते हे जिवराज, तव भवतः, दर्शनार्थं विलोकनार्थम्, संप्राप्तः समागतो
 यो तिमिरुचिः सूर्यस्तस्य मण्डलमिष विन्वन्मिष शङ्कयमानं संदिग्धमानं तस्मिन्, मणिदर्पणाभे रत्नादर्शतुल्ये,
 भामण्डले एतद्भामरातिहायं, प्रविशद्मतिस्वरक्षं यथा स्वात्तया, स्वात्तात्तजन्मसरणिं त्रिजगत्प्रभवप्रशाम्,
 खलु निश्चयेन, संपश्यति समवलोकते ॥ ४९ ॥

स्वामिन्निति—हे स्वामिन् हे नाथ, जिनेन्द्री जिवच्छ्रयसि, त्वयि भवति, जम्भमाणे वर्धमाने सति,

कुरङ्गैरुपगताभिः श्रुयमाणा निरन्तरम् । जितपीयूषधारा ते दिव्यभाषा विराजते ॥ ५१ ॥

सन्ततविनमदभरनिकरमकुटतटवटितमुक्तारुचिपुनरुक्तनखचन्द्रिकानन्दितनिखिलजनमयत्त-
नीलोत्पल श्रीवीर, तव पञ्चाननासनम्, उपवनमिव ज्ञानापत्रलतान्वितं व्याजृम्भमाणवदनैः
पञ्चवदनैरञ्जितं च, वाराकरनीरमिव सरसमकरम्, हेमाचलशृङ्गमिवात्युन्नतम्, सकलजगदानन्दं
कन्दलयति ।

एवंभूतैरष्टभिः प्रातिहार्यैर्जुष्टः श्रीमन्मां भवाब्धौ निमग्नम् ।

वीर स्वामिन्नुद्धरेति क्षितिशो भक्त्याधिक्याद्देवदेवं ननाम ॥ ५२ ॥

अनुज्ञां लब्ध्वासायथ जिनपतेर्मातुलमुल्लैः समेता भूपालो गणधरमिहानन्य कुरालः ।

गृहीत्वा निस्सङ्गं जिनपगदितं संयमवरं तपस्तेपे जीवन्धरमुनिवरस्तस्य सचिधे ॥ ५३ ॥

कुरूपशोभितोऽप्येष सुरूप इति विश्रुतः । मदनोऽपि बभूवाद्य शिवसौख्यकृतादरः ॥ ५४ ॥

आस्तां तावदिदमन्यदद्भुततममालक्ष्यते ।

व्यर्थीकृतानां निष्कलीकृतानाम्, अतएव, वेधसा विधाना, प्राग् कटिति, दृष्टेन यद्यथा नियन्त्रिता
निरुद्धास्तासाम्, उद्गराजभासां चन्द्रमराचीनाम्, राजीव श्रेणिरिव, ते भवतः, चामरालिनीलम्बजनपङ्क्तिः,
राजति शोभते ॥५०॥

कुरङ्गैरिति—उद्गतप्रोवैरुक्तमितकण्ठैः, कुरङ्गैर्हरिणैः, निरन्तरं शरवत्, श्रुयमाणा समाकर्ण्यमाना,
जितपीयूषधारा पराभूतसुधाधारा ते भवतः, दिव्यभाषा दिव्यध्वनिः, विराजते विशोभते ॥५१॥

सन्ततेति—सन्ततं सर्वदा विनमन्तो नमस्कुर्वन्तो येऽभरनिकरा देवसमूहास्तेषां मकुटतटेषु
वटिताः खचिताः या मुक्ता मुक्ताफलानि तासां रुष्या दीप्या पुनरुक्ता या नखचन्द्रिका नखर-
ज्योत्स्ना तथा नन्दितानि प्रसादितानि निखिलजनानां समग्रलोकानां मयनान्येव नीलोत्पलानि यस्य
तत्सबुद्धी, श्रीवीर श्रीवर्द्धमान, तव भवतः, पञ्चाननासनं सिंहासकम्, उपवनमिवोद्यानमिव, ज्ञाना-
पत्रलतामिर्विबिधदलवह्वरीभिः शिल्पत्वेन विन्यस्ताभिरन्वितं सहितम्, पद्मे वास्तविकदलवत्करोभि-
रन्वितम्, व्याजृम्भमाणवदनैः विकसन्मुल्लैः, पञ्चवदनैः सिंहेः, कृत्रिमैः पद्मे यथार्थमृगेन्द्रैः, अञ्जितं च शोभितं
च, वाराकरनीरमिव समुद्रसकलमिव, सरसा मकरा यस्मिंस्तत्, रत्नमयमकरसहितम्, हेमाचलशृङ्गमिव
सुमेरुशिखरमिव, अत्युन्नतमसितुङ्गम्, सकलजगदानन्दं निखिलजनप्रमोदम्, कन्दलयति बर्द्धयति ।

एवंभूतैरिति—हे श्रीमन् हे लक्ष्मीमन्, हे वीर हे वर्द्धमान हे स्वामिन् हे नाथ, एवम्भूतै-
रित्यंभूतैः, अष्टभिरष्टसंख्याकैः प्रातिहार्यैः जुष्टः सेवितः भवान्, भवाब्धौ संसारसागरे, निमग्नं मुक्तितम्,
माम्, उद्गर, निष्कासक, इति, भक्त्याधिक्यादनुरागातिशयात्, क्षितिशो जीवन्धरः, देवदेवं श्री-
महेश्वीरजिवेन्द्रम्, वनाम नमस्कृतम् । शालिनीच्छन्दः ॥ ५२ ॥

अनुज्ञामिति—अथानन्तरम्, कुरालो निपुणः, असी भूपालो नृपः, जिनपतेर्जिनेन्द्रस्य, अनुज्ञा-
मादेशम्, लब्ध्वा प्राप्य, मातुलमुल्लैर्मातृभ्रातृप्रधानैः, समेतः सहितः, इह सभायाम्, गणधरं मधेशम्,
आत्म्य नमस्कृत्य, जीवन्धरमुनिवरः सन्, निस्सङ्गं निष्परिग्रहम्, जिनपगदितं जिनेन्द्रोक्तम्, संयम-
वरं भेदसंयमम्, गृहीत्वा समादाय, तस्य गणधरस्य, सचिधे निक्ते, तपोऽनशनप्रभृतिकम्, तेषे
तपति स्म । शिखरिणीच्छन्दः ॥ ५३ ॥

कुरूपशोभित इति—कृत्स्नं रूपं कुरूपं तेन शोभितोऽपि राक्षितोऽपि सुरूपः सुन्दररूपसहित
इति विरोधः पद्मे कुरूपं कुरूपशोभितः समलंकृत इति । एष जीवकः, मदनोऽपि कामोऽपि पद्मे
कामदेवपदपीनरोऽपि, अघेदानीम्, शिवसौख्ये मोक्षसौख्ये कृतो विहित आदरः सम्मानं येन तथ्यभूतो
कथं आसीत् । विरोधाभासालंकारः ॥ ५४ ॥

आस्तामिति—अस्मा, उद्गव एतद्, आस्तां तावद्, भवतु नाम, किन्तु इवम्, अन्यद्
इतरद्, अद्भुततममालक्ष्यतितारकम्, आक्षय्ये इत्यन्ते ।

संगीतिव्यपदिष्टो यः सुहृग्भिरभिनन्दितः । सोऽयं सुहृग्जनेष्वासीदसंगीति प्रथां गतः ॥ ५५ ॥
देव्यो गन्धर्वदत्ताद्याः सहिताः स्वस्वमातृभिः । समीपे चन्दनार्यावाः संयमं जगृहुः परम् ॥ ५६ ॥

जीवन्धरोऽयं तपसि प्रवीणो यथाक्रमं नष्टप्रनाष्टकर्मा ।

रत्नत्रयं पूर्णमवाप धीरो महामुनिर्मान्यगुणाभिरामः ॥ ५७ ॥

अष्टाभिः स्वगुणैरयं कुरुपतिः पुष्टोऽथ जीवन्धरः

सिद्धः श्रीहरिचन्द्रवाङ्मयमधुस्यन्दिप्रसूनोच्चयैः ।

भक्त्याराधितपादपद्मयुगलो लोकातिराधिप्रभां

निस्तुल्यां निरपायसौख्यलहरीं संप्राप मुक्तिश्रियम् ॥ ५८ ॥

प्रजानां क्षेमाय प्रभवतु महीराः प्रतिदिनं सुवृष्टिः संभूयाद्भजतु शमनं व्याधिनिचयः ।

विधत्तां वाग्देव्या सह परिचयं श्रीरनुदिनं मतं जैनं जीयाद्विलसतु च भक्तिर्जिनपती ॥ ५९ ॥

कुरुकुलपतेः कीर्त्ती राकेन्दुसुन्दरचन्द्रिका विमलविशदा लोकेष्वाभिनन्दिनी परिवर्धताम् ।

मम च मधुरा वाणी विद्वन्मुखेषु विनृत्यताद्विलसितरसा सालंकारा विराजितमन्मथा ॥ ६० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति जीवन्धरचम्पूकाव्ये मुक्तिलम्भो

नामैकादशो लम्भः ।

संगीतिव्यपदिष्ट इति—सुहृग्भिः सम्यग्दृष्टिभिः सुलोचनैर्वा, अभिनन्दितः प्रशंसितः, यो जीवकः, संगी परिग्रहवान्, इति व्यपदिष्टः कथितः, सोऽयम्, सुहृग्जनेषु सम्यग्दृष्टिपुरुषेषु सुलोचनेषु वा, असंगी परिग्रहरहितः, इति प्रथां प्रसिद्धिम्, गतः प्राप्तः, आसीद् बभूव, समीचीना गीतिः संगीतिस्तथा व्यपदिष्टः व्यपदेशं प्राप्तः । विरोधाभासोऽलंकारः ॥ ५५ ॥

देव्यो गन्धर्वदत्ताद्या इति—स्वस्वमातृभिर्निजनिजजननीभिः, सहिता युक्ताः, गन्धर्वदत्ताद्या गन्धर्वदत्ताप्रभृतयः, देव्यो राश्यः, चन्दनार्यावाः एतन्नामगणिन्याः, समीपे पार्ष्वे, परमुत्कृष्टम्, संयमं चारित्र्यम्, जगृहुर्गृहीतवत्यः ॥ ५६ ॥

जीवन्धरोऽयमिति—तपसि तपश्चरणे, प्रवीणो निपुणः, यथाक्रमं क्रमेण, नष्टानि घनानि अष्ट कर्माणि यस्य व्यपगतनिविडाष्टकर्मा, धीरो गभीरः, मान्यगुणाभिरामो महनीयगुणसुन्दरः, महामुनिर्महावृत्तिः, अवमेषः जीवन्धरः स्वामी, पूर्णं समग्रम्, रत्नत्रयं सत्यदर्शनज्ञानचारित्र्यात्मकम्, अवाप लेभे ॥ ५७ ॥

अष्टाभिरिति—अष्टाष्टवनकर्मवचनान्तरम्, अष्टाभिः अष्टसंख्यैः, स्वगुणैः सम्बन्धादिभिः, पुष्टः पोषं प्राप्तः, श्रीहरिचन्द्रस्य प्रन्थकर्तृर्वाङ्मयमेव मधु मकरन्दं तस्य स्यन्दिनो ये प्रसूनोच्चयाः कुसुमसमूहास्तैः, सिद्धः प्रथितः, भक्त्यानुरागातिराधेनारपिथितं सेवितं पादपद्मयुगलं चरणारविन्दयुगं यस्य तथाभूतः, अवमेषः, कुरुपतिः जीवन्धरः, लोकातिराधिनी प्रभा यस्यास्ताम्, निस्तुल्यां निरुपमानम्, निरपाया निर्विनाशा सौख्यलहरी सुखपरम्परा यस्यां ताम्, मुक्तिश्रियं निर्बुत्तिलक्ष्मीम्, संप्राप संलेभे ॥ ५८ ॥

प्रजानामिति—महीशो नृपः, प्रतिदिनं प्रतिवासरम्, प्रजानां लोकानाम्, क्षेमाय कल्याणाय, प्रभवतु समर्थो भवतु, सुवृष्टिः सुवर्षा, संभूयाद् भवतु, व्याधिनिचयो रोगसमूहः, शमनं शान्तिम्, भजतु प्राप्नोतु, श्रीलक्ष्मीः, वाग्देव्या सरस्वत्या, सह साधनम्, अनुदिनं प्रत्यहम्, परिचयं संपर्कम्, विधत्तां करोतु, जैनं जिनस्येदं जैनं जिनप्रणीतम्, मतम्, जीयात् जयतु, जिनपती जिनेन्द्रे, भक्तिरच अनुरागातिशयः विलसतु शोभताम् ॥ ५९ ॥

कुरुकुलपतेरिति—विमलविशदा निर्मलोऽजला, आनन्दिनी हर्षिणी, कुरुकुलपतेर्जीवन्धरस्य, कीर्त्ति-शशः राकेन्दुसुन्दरचन्द्रिका पूर्णचन्द्रवाङ्मयोऽस्मा, लोकेषु भुवनेषु, परिवर्धतां वृद्धिं प्राप्नुयात्, विलसित-रसा सुशोभितशृङ्गादिरसा, सालंकारा रूपकोषमाश्लंकारसहिता, विराजितमन्मथा विशोभितमद्भा, मम कथेः, वाणी च भारती च, विद्वन्मुखेषु विपश्चिद्वक्त्रेषु, विनृत्यतां नृत्यं करोतु । हरिणीचन्द्रः ॥ ६० ॥

इति महाकविहरिचन्द्रविरचिते श्रीमति 'कौमुदी'व्याख्याधरे जीवन्धरचम्पूकाव्ये
मुक्तिलम्भो नामैकादशो लम्भः ।

जीवन्धर-चम्पूकाव्य

[हिन्दी अनुवाद]

प्रथम लम्भ

जिनके दोनों चरण, शोभायमान नखोंकी कान्तिरूपी आकारागङ्गाके बीच कछुएके समान जान पड़ते हैं, सेवासे नम्रीभूत इन्द्रोंके हीरकमय मुकुटोंकी पङ्क्ति हंसके समान आचरण करती है, दर्शन करनेवाली देवाङ्गनाओंके नेत्रोंके समूह मछलियोंके समूहके समान जान पड़ते हैं और राजाओंकी अब्जलियाँ कमल-कुडमलोंके समान प्रतिभासित होती हैं, वे आदि जिनेन्द्र तुम सबकी रक्षा करें ॥१॥ जिन्होंने अपने शोभासम्पन्न चरणोंके द्वारा समस्त जगत्को आक्रान्त किया है, (पक्षमें जिसकी शोभायमान किरणें समस्त जगत्में व्याप्त हैं), जो श्रेष्ठ महिमाको करनेवाले हैं (पक्षमें जो अतिशय शीतलताको करनेवाला है), जिन्हें अनन्त सुख और अनन्त ज्ञान प्राप्त हुआ है, (पक्षमें जिससे जीवोंको अपरिमित सुखका बोध होता है), जिनकी कान्ति अथवा श्रद्धा संताप और अज्ञानान्धकारको नष्ट करनेमें प्रसिद्ध है (पक्षमें जिसकी निजकी कान्ति गर्मी और अन्धकार दोनोंको नष्ट करनेमें प्रसिद्ध है), जो सज्जनोंके समूहके अधिपति हैं (पक्षमें जो नक्षत्रोंके समूहका राजा है), जो अनन्त चतुष्टयरूप लक्ष्मीसे सहित है (पक्षमें अनुपम शोभासे सम्पन्न है) और जो दिव्यध्वनिसे सुशोभित होनेवाली समस्त कलाओंके स्वामी हैं (पक्षमें जो आकाशमार्गमें सुशोभित होनेवाली समस्त कलाओंसे प्रिय हैं) ऐसे धीर वीर चन्द्र-प्रभ जिनेन्द्ररूपी चन्द्रमा हमारी बुद्धिरूपी नीलकमलिनीका विकास करें ॥२॥ जो हरीश पूज्य होकर भी अहरीश पूज्य हैं (पक्षमें जो हरि-विष्णु और ईश-रुद्रके द्वारा पूज्य होकर भी दिनके स्वामी सूर्य, उपलक्षणसे ज्योतिषी देवोंके द्वारा पूज्य हैं), सुरेश बन्ध होकर भी असुरेशबन्ध हैं (पक्षमें इन्द्रोंके द्वारा वन्दनीय होकर भी भवनवासी देवोंके इन्द्रों द्वारा वन्दनीय है), और जो अनङ्गरम्य—शरीरसे सुन्दर न होकर भी शुभाङ्गरम्य—शुभ शरीरसे सुन्दर हैं (पक्षमें—कामदेवके समान सुन्दर होकर भी शुभ शरीर—परमौदारिकशरीरसे सुन्दर हैं) ऐसे श्रीशान्तिनाथ भगवान् तुम सबका भला करें ॥३॥ जो सात हाथ उत्तुङ्ग परमौदारिक शरीरके धारक हैं, मोक्षसुखके करनेवाले हैं, सम्यग्दृष्टि मनुष्य सदा जिनकी स्तुति करते हैं और जो विषयासक्ति रूपी रागसे रहित हैं ऐसे वर्धमान स्वामीरूपी अपूर्व कामदेवकी मैं स्तुति करता हूँ। भावार्थ—इस श्लोकमें भगवान् वर्धमान स्वामीको अपूर्व कामदेव बतलाया है अर्थात् कामदेवका जैसा रूप काव्य जगत्में प्रसिद्ध है उससे विभिन्नरूप बतलाया है। प्रचलित कामदेव शरीर रहित है परन्तु वर्धमान स्वामी आयत-लम्बे परमौदारिक शरीरके धारक हैं, प्रचलित कामदेव शिव अर्थात् महादेवजीको सुख करनेवाला नहीं है अपितु उनके शत्रुरूपसे प्रसिद्ध है परन्तु वर्धमान स्वामी शिव अर्थात् मोक्षसुखके करनेवाले हैं, प्रचलित कामदेवको सम्यग्दृष्टि जीव अच्छा नहीं समझते पर वर्धमान स्वामीको अच्छा समझते हैं—सदा उनकी स्तुति किया करते हैं और प्रचलित कामदेव अपनी रति नामक स्त्रीके रागसे हीन नहीं हैं, सहित है परन्तु वर्धमान स्वामी रति अर्थात् विषयासक्ति रूप रागसे रहित हैं। इस प्रकार प्रचलित कामदेवसे विभिन्नता रखनेवाले वर्धमान स्वामीरूपी अपूर्व कामदेवकी स्तुति की गई है ॥४॥ जो लोकके ऊर्ध्वभागरूपी एकान्त स्थानमें मुक्तिरूपी स्त्रीके साथ विराजमान हैं, जिन्होंने अष्ट कर्म नष्ट कर दिये हैं और जो अत्यन्त विशुद्धताको प्राप्त हैं उन सिद्ध भगवान्का मैं हृदयमें चिन्तन करता हूँ ॥५॥ मैं सम्यग्दर्शन सम्बन्धान और सम्यक्चारित्र्यरूपी उस श्रेष्ठ रतिव्रतकी आराधना करता हूँ जो कि भव्यजीवों का मुख्य आभूषण है, मुक्तिरूपी कान्ताको सन्तुष्ट करनेवाला है, और अज्ञानान्धकारके समूहको नष्ट करनेवाला है ॥६॥ जो कर्मोंको नष्ट करनेके लिए छुरी है, संसाररूपी समुद्रसे पार करनेके लिए जहाज है, जिसने अपने केरापाशसे मेघोंकी माला जीत ली है, और जो जिनेन्द्र भगवान्के

मुखरूपी कमलमें देदीप्यमान रहती है वह जिनवाणी—सरस्वती देवी जयवन्त रहे ॥७॥ जो निरतिचार सम्यक्चारित्र रूपी मणियोंसे सहित है (पक्षमें छिद्र रहित गोलाकार उत्तम मणियोंसे युक्त है) और दया दाक्षिण्य आदि अनन्त गुणोंसे गुम्फित है (पक्षमें अनेक धागोंसे गुंथी हुई है) उस पूर्वाचार्योंकी परम्पराको मैं एक अपूर्व माला मानता हूँ ॥८॥ गद्यावली और पद्यपरम्परा ये दोनों पृथक् पृथक् भी बहुत भारी आनन्द उत्पन्न करती हैं फिर जहाँ दोनों मिल जाती हैं वहाँकी तो बात ही निराली हो जाती है वहाँ वे दोनों शैशव और जवानीके बीच बिचरनेवाली कान्ताके समान बहुत अधिक हर्ष उत्पन्न करने लगती हैं ॥९॥ सुधर्माचार्य गणधरने जो कथा महाराज श्रेणिकके लिए कही थी उसी कथाको कहनेका हम प्रयत्न करते हैं ॥१०॥ महाकवि हरिचन्द्र कहते हैं कि मेरी वाणी चिरकाल बाद कृतकृत्य हो सकी क्योंकि उसने भाव जिनेन्द्र श्रीजीवन्धर स्वामीको स्वयं ही वरण किया है—उन्हें अपना प्रतिपाद्य विषय बनाया है ॥११॥ यद्यपि मेरी वाणी अत्यन्त मलिन है तथापि वह पापको नष्ट करनेवाले जीवन्धर स्वामीके चरित्रको पाकर निश्चित ही धीर वीर मनुष्योंको उस तरह सन्तुष्ट करेगी जिस तरहकी काले काजलकी कान्ति किसी बिम्बोष्ठी स्त्रीके नयनकमलकी संगति पाकर सन्तुष्ट करने लगती है ॥१२॥

अथानन्तर इस मध्य लोकमें वह जम्बूद्वीप है जो कि लवणसमुद्रकी चञ्चल तरङ्गों रूपी हस्त-कमलोंके द्वारा फेंके हुए मोतियों और मूंगाओंकी पंक्तिमें सुशोभित तटोंसे अलंकृत है, समस्त द्वीपोंके मध्यमें स्थित रहने पर भी जो अपनी शोभाकी बहुलतासे ऐसा जान पड़ता है मानो उन सब द्वीपोंके ऊपर ही विद्यमान है, आकाशतलको चुम्बित करनेवाले जम्बू वृक्षके बहाने जो ऐसा जान पड़ता है मानो मस्तक ऊपर उठा कर अपनी महिमाके द्वारा तिरस्कृत हुए स्वर्गलोकको प्रत्येक क्षण देख ही रहा है, अपार संसार रूपी अन्धकारसे अन्धे हुए जीवलोकको चारो पुरुषार्थोंका प्रकाश देनेके लिए ही मानो जो दो सूर्य और दो चन्द्रमाओंके व्याजसे चार दीपक धारण कर रहा है, जो पृथिवी रूपी महिलाके मूर्तिधारी सौन्दर्यके समान जान पड़ता है। लक्ष्मीरूपी नर्तकीके नृत्यकी रङ्गभूमि-सा प्रतिभासित होता है, स्वर्गलोकके प्रतिबिम्बके समान शोभा देता है और जो समस्त देवोंके नेत्र रूपी मञ्जलियोंके आधार-रूप सा विदित होता है। ऐसे जम्बूद्वीपमें एक हेमाङ्गद नामका अनुपम देश है। वह देश भरत क्षेत्रके आभूषण समान जान पड़ता है। उस देशमें कमलवनोंकी मकरन्दमें लुभाये हुए भ्रमरोंके समूह इधर-उधर मँडराते रहते हैं उनसे ऐसा जान पड़ता है मानो वह देश समस्त मनुष्योंके नेत्रोंको बाँधनेके लिए लोहेकी सांकल ही धारण कर रहा हो। वह देश पक जाने के कारण पीछी पीछी दिखने वाली धानकी बालोंके समूहसे पीछा पीछा हो रहा है और उससे ऐसा जान पड़ता है मानो पक्षियोंके समूह आकर खेती नष्ट न कर दें इस भयसे किसानोंने एक पीछा कपड़ा ही खेतों पर ढाँक रक्खा है। वह देश जहाँ तहाँ लगाई हुई धान्यकी उन गगन-चुम्बी राशियोंमें सुशोभित है जो कि अपनी ऊँचाईके कारण ऐसी जान पड़ती है कि इस भूमिने जबसे हमारा बीज बोया गया तभीसे हम लोगोंको भारी संताप पहुँचाया है इस बरके कारण ही मानो उसका मार्ग रोकनेके लिए ऊपर बढ़ी जा रही है अथवा ऐसी जान पड़ती है मानो उस देशका सौन्दर्य देखनेके लिए कुलाबल ही आ पहुँचे हों। अथवा ऐसी प्रतिभासित होती है कि उदयाचल और अस्ताचलके बीचमें निरन्तर गमन करनेसे थके हुए सूर्यके विश्राम के लिए विधाताने विश्राम गिरि ही बना दिये हैं। वह देश वायु-बगीचोंके उन अनेक वृक्षोंके समूहसे सुशोभित है जो कि बहुत दूर तक बढ़े हुए शाखा-समूहमें सुशोभित ऋई कोपलोंके बहाने हाथ उठाकर अनेक प्रकारके पक्षियोंकी बोलीके द्वारा ऐसे जान पड़ते हैं मानो जीतने के लिए कल्पवृक्षोंको ही बुला रहे हों। वे वृक्षोंके समूह मेघमण्डल तक जा पहुँचे थे और

उससे ऐसे जान पड़ते थे मानो जन्मसे ही लेकर जल सींचना आदि उपकारोंके द्वारा अपना भरण-पोषण करने वाले मेघोंके लिए फल फूल आदिकी भेंट समर्पण करनेके लिए ही वहाँ तक जा पहुँचे हों । वह देश उन अनेक नदियोंमें भी घिरा हुआ है जो ठीक युवती स्त्रियोंके समान जान पड़ती हैं क्योंकि जिस प्रकार युवती स्त्रियाँ नेत्रोंसे सहित होती हैं उसी प्रकार वे नदियाँ भी विकसित नील कमल रूपी नेत्रोंसे सहित हैं, जिसप्रकार युवती स्त्रियाँ मुखोंसे समुद्रासित होती हैं उसीप्रकार वे नदियाँ भी कमलोंसे समुद्रासित हैं । जिसप्रकार युवती स्त्रियाँ काले काले केशोंसे सहित होती हैं उसी प्रकार वे नदियाँ भी काले-काले भ्रमरोंसे सहित हैं, जिसप्रकार युवती स्त्रियाँ प्रसन्न कामदेवकी मकरीसे सुशोभित सुन्दर चक्रवाक पक्षीके आकार वाले गोल-पयोधरों—स्तनोंको धारण करती हैं उसीप्रकार वे नदियाँ भी ऐसे पय अर्थात् जलको धारण करती हैं जो कि अठखेलियाँ करनेवाली मझलियोंसे चिह्नित हैं, मगरमच्छोंसे सुशोभित और अतिशय शोभायमान चक्रवाक पक्षियोंसे सहित हैं ।

उस हेमाङ्गद देशमें राजपुरी नामकी जगत् प्रसिद्ध नगरी है । उस नगरीके कोटमें लगे हुए नील मणियोंकी किरणें सूर्यका मार्ग रोक लेती हैं जिससे सूर्य यह समझकर विवशा हो जाता है कि मुझे राहुने घेर लिया है और इस भ्रान्तिके कारण ही वह हजार चरणों (पक्षमें किरणों) से सहित होने पर भी वहाँके कोटको नहीं लौघ सकता है ॥१३॥ वह नगरी अपने मेघस्पर्शी महलोंकी ध्वजाओंके द्यम्नोंसे सूर्यके घोड़ोंकी थकान दूर करती रहती है तथा बिजलीके समान चमकीली शरीरलताकी धारक स्त्रियोंसे सुशोभित रहती है । उसके मणिमय महलोंकी फैली हुई कान्तिकी परम्परासे स्वर्गलोकमें चँदोवा-सा तन जाता है और नील पत्थरके कोटसे निकलती हुई कान्ति वहाँ हरे-भरे वन्दनमालाके समान जान पड़ती है ॥१४॥ उस नगरीके हरे-भरे मणियोंसे बने हुए मकानोंकी कान्तिसे व्याप्त होकर जब मेघोंके समूह हरे-भरे दिखने लगते हैं तब सूर्यके रथके घोड़े उन मेघोंको दूबा और पानी समझकर उनकी ओर झपटते हैं और चूँकि सूर्य घोड़ोंकी इस प्रवृत्तिको सहनेमें असमर्थ हैं इसलिए ही क्या उसने उत्तरायण और दक्षिणायणके भेदसे अपने दो मार्ग बना लिये हैं ॥१५॥ उस नगरीकी सुन्दरी स्त्रियोंके मुखरूपी चन्द्रमासे पिघले हुए चन्द्रकान्तमणि निर्मित महलोंसे जो पानी भरता है उसे पीनेकी इच्छासे चन्द्रमाका मृग बड़े वेगसे आया परन्तु उ्योंही उसने महलोंकी शिखरपर बने हुए सिंह देखे त्योंही भयभीत हो बड़े वेगसे बाहर निकल गया ॥१६॥ उस नगरीके अतिशय श्रेष्ठ राजमहलोंकी देहलियोंमें जो गारुत्मन मणि लगे हुए हैं उनसे मृगोंके समूह पहले कई बार छकाये जा चुके हैं इसलिए अब वे कोमल तृणोंको देखकर झूते भी नहीं हैं परन्तु जब वे ही तृण स्त्रियोंकी मन्द मुसकानसे सफेद हो जाते हैं तब चर लेते हैं ॥१७॥ उस नगरीके ऊँचे-ऊँचे महलोंकी छतोंपर बैठनेवाली स्त्रियोंके नेत्ररूपी नील कमलोंकी काली कान्ति ऐसी जान पड़ती है मानो अपनी सखी गङ्गानदीको देखनेके लिए यमुना ही बड़ी शीघ्रतासे स्वर्गकी ओर बढ़ी जा रही हो ॥१८॥ उस नगरीके मकानोंकी छतोंपर देवाङ्गनाओंके प्रतिबिम्ब पड़ रहे थे और वहीं पर तरुणजनोंकी निजकी स्त्रियाँ बैठी हुई थीं । यद्यपि दोनोंका रूप-रङ्ग एक-सा था तो भी तरुणजन नेत्रोंकी टिपकारकी कुशलतासे उन दोनोंको अलग-अलग जान लेते हैं । इसी प्रकार वहाँके नील-मणियोंसे बने महलोंके अग्रभागमें स्थित किन्हीं सुन्दरियोंके मुखचन्द्रको तथा पास हीमें बिचरनेवाले चन्द्रमाके विम्बकी देखकर राहु आकाराङ्गणमें संशयको प्राप्त हुआ था ॥१९॥ उस नगरीके बड़े-बड़े महलोंको देखकर ही मानो देवेन्द्र, शीघ्र ही टिसकार रहित हो गया है, कमलोंसे सुशोभित परिस्राको देखकर ही मानो गङ्गानदी विषाद-खेद (पक्षमें शिव) को प्राप्त हुई है, वहाँके जिन-मन्दिरोको देखता हुआ सुमेरु पर्वत अपने द्यनीय शब्द धारण कर रहा है (पक्ष में) सुवर्णमय सुन्दर शरीर धारण करता है और देवोंकी नगरी अमरावती भी उस नगरीको देखकर तथा

शोकसे आकुल हो बलके साथ द्वेष करनेवाले (पक्षमें बल नामक दैत्यको नष्ट करनेवाले) इन्द्रको स्वीकृत कर चुकी है ॥२०॥ जिसकी महिमा अति प्रशंसनीय थी, जिसकी प्रवृत्ति अत्यन्त आवरणीय थी, जिसके पैर रखनेका पीठ राजाओंके मुकुटोंमें लगे हुए मणियोंसे सदा अनुरक्षित रहा करता था तथा जिसकी उज्ज्वल कीर्ति शत्रुओंके साथ-साथ दिशाओंके अन्त तक जा पहुँची थी ऐसा सत्यन्धर राजा उस राजपुरी नगरीका शासन करता था ॥२१॥

वह राजा इन्द्रके समान था क्योंकि जिसप्रकार इन्द्र समस्त सुमनोगण अर्थात् देवोंके समूहको आनन्दित करता है उसीप्रकार वह राजा भी समस्त सुमनोगण अर्थात् विद्वानोंके समूहको आनन्दित करता था । अथवा यमराजके समान था क्योंकि जिसप्रकार यमराज महिषी-समधिष्ठित अर्थात् भैंससे सहित होता है उसीप्रकार वह राजा भी महिषी-समधिष्ठित अर्थात् पट्टरानीसे सहित था । अथवा बरुणके समान था, क्योंकि जिसप्रकार बरुण आशान्तरक्षण अर्थात् पश्चिम दिशाके अन्त तककी रक्षा करने वाला है उसी प्रकार वह राजा भी आशान्तरक्षण अर्थात् दिशाओं के अन्ततक की रक्षा करने वाला था । अथवा पवनके समान था, क्योंकि जिसप्रकार पवन पद्मामोदरुचिर अर्थात् कमलोंकी सुगन्धिसे मनोहर होता है उसीप्रकार वह राजा भी पद्मामोदरुचिर अर्थात् लक्ष्मीके हर्षसे मनोहर था । अथवा महादेवके समान था, क्योंकि जिसप्रकार महादेव महासेनानुयात अर्थात् कार्तिकेय नामक पुत्रसे अनुगत रहते हैं उसीप्रकार वह राजा भी महासेनानुयात अर्थात् बड़ी भारी सेनासे अनुगत था । अथवा नारायणके समान था क्योंकि जिसप्रकार नारायण बराहवपुष्कलोद्बोद्धतधरणीबलय अर्थात् सूकरके शरीरसे पृथिवी मण्डलका उद्धार करने वाले थे उसीप्रकार वह राजा भी बराहवपुष्कलोद्बोद्धतधरणीबलय अर्थात् उच्छृष्ट युद्धके पुष्कल—परिपूर्ण अभ्युदयसे पृथिवी मण्डलका उद्धार करने वाला था । अथवा ब्रह्माके समान था, क्योंकि जिस प्रकार ब्रह्मा, सकलसारस्वतामरसभानुभूति अर्थात् समस्त सारस्वत देवोंकी सभाकी अनुभूतिसे सम्पन्न थे उसी प्रकार वह राजा भी समस्त श्रेष्ठ विद्वानोंकी सभाकी अनुभूतिसे सम्पन्न था । वह राजा भद्र गुण होकर भी अनाग था अर्थात् भद्र जातिका होकर भी हाथी नहीं था (परिहार पक्षमें कल्याणकारी गुणोंका धारक होकर भी अपराधोंसे रहित था) विबुधपति—देवोंका स्वामी-इन्द्र होकर भी कुलीन था—पृथिवीपर स्थित रहता था (परिहार पक्षमें विद्वानोंका पति होकर भी श्रेष्ठ कुलमें उत्पन्न हुआ था) । सुवर्णधर-सुमेरु होकर भी अनादित्याग था—सूर्यके आगमनसे रहित था (परिहार पक्षमें—सुवर्ण अथवा सुवशका धारक होकर अनादि त्यागसे सहित था अथवा अनुपम त्यागसे सहित था । यद्यपि उसके वचन सरस अर्थके पोषक थे तथापि वह रसार्थ पोषक वचन नहीं था (परिहार-पक्षमें—नर समूहको पुष्ट करनेवाले वचनोंसे सहित था आगमाल्याभित—अर्थात् आगमकी आली-समूहसे सहित होकर भी नागमाल्याभित था अर्थात् आगमकी आलीसे सहित नहीं था (परिहार पक्ष में हाथियोंकी मालाओं-समूहोंके सहित था) ।

उस राजाकी कीर्ति दिशा रूपी अङ्गनाओंके स्तन-तटपर लगे हुए चन्दनके समान जान पड़ती थी जो उसकी लाल-लाल तेजोलक्ष्मी दिशारूपी अङ्गनाओंके स्तनतटपर केशरके द्वारा बनाये हुए अलङ्कारकी शङ्का करती थी । उस राजाकी कीर्ति बड़े-बड़े राजाओंके मुकुटों पर आभूषणस्वरूप मालाके समान सुशोभित होती थी और उसकी एकवारकी सेवा याचक-जनों के लिए कल्पवृक्षोंके समूहके समान आचरण करती थी अर्थात् कल्पवृक्षोंके समान उनके मनोरथ पूर्ण कर देती थी ॥ २२ ॥

जब राजा सत्यन्धर पृथिवीमण्डलका शासन करता था तब मद्से उत्पन्न मलिनता आदिका सम्बन्ध मदीन्मत्त हाथियोंमें ही था अर्थात् वे ही मद्जलसे मलिन थे, अन्य मनुष्यों में मद् अर्थात् अहंकारसे उत्पन्न होने वाली मलिनता नहीं थी । पराज अर्थात् राज कुलोंके

समूहमें ही थी अन्यत्र पराग अर्थात् बहुत भारी अपराध नहीं था । नीचसेवना अर्थात् ढालू जमीनकी सेवा तदियोंमें ही थी । अन्य मनुष्योंमें नीचजनोंकी सेवा नहीं थी । आर्तवत्व अर्थात् तद् तद् ऋतुओंके परिणमनसे सहित होना फलोंसे लड़ी हुई वनकी पंक्तियोंमें ही था वहाँके मनुष्योंमें आर्तवत्व अर्थात् दुःखसे सहितपना नहीं था । करपीडन अर्थात् हाथके द्वारा मर्दित होना स्त्रियोंके स्तन-कलशोंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें करपीडन अर्थात् भारी टेक्सके कारण कष्ट नहीं था । विविधार्थचिन्ता अर्थात् अनेक पदार्थोंका विचार व्याख्यानकी कलाओंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें विविध पदार्थोंकी चिन्ता-निक्र-नहीं थी सबके लिये सब पदार्थ सुलभ थे । नास्तिवाद अर्थात् 'नहीं है' ऐसा कथन स्त्रियोंकी कमरमें ही होता था, अन्य मनुष्योंमें नास्ति-वाद नहीं था—सब आस्तिक थे । गुणभङ्ग अर्थात् धनुषकी डोरीका भङ्ग युद्धोंमें ही होता था, अन्य मनुष्योंमें गुणभङ्ग अर्थात् दया, दाक्षिण्य आदि गुणोंका भङ्ग-विनाश नहीं होता था । खलसङ्ग अर्थात् खलिहानोंका संसर्ग धानोंके समूहमें ही था—धानके समूह ही चावल निकालनेके लिए खलिहानोंमें इकट्ठे किये जाते थे, वहाँ अन्य मनुष्योंमें खलसंग अर्थात् दुर्जनोंकी संगति नहीं थी । अपाङ्गता अर्थात् कटाक्षोंका चलना मृगनयनी स्त्रियोंके नेत्रोंकी चञ्चल चाल में ही था, अन्य मनुष्योंमें अपाङ्गता अर्थात् विकलाङ्गता नहीं थी—सब सम्पूर्ण अङ्गोंके धारक थे । मलिनमुखता अर्थात् अग्रभागका काला होना स्त्रियोंके स्तन रूप कुड़मलोंमें ही था, अन्य मनुष्यों में मलिनमुखता अर्थात् कृष्णमुखता—नीचता नहीं थी । आगमकुटिलता अर्थात् टेढ़ी चाल साँपों में ही थी, अन्य मनुष्योंमें आगमकुटिलता अर्थात् शास्त्रके विषयमें कुटिल मनोवृत्ति नहीं थी । अजिनानुराग अर्थात् मृगचर्मका स्नेह महादेवमें ही था, अन्य मनुष्योंमें जिनेन्द्रसे इतर देवोंमें स्नेह नहीं था । सोपसर्गता अर्थात् प्र परा आदि उपसर्गोंसे सहित होना भू आदि धातुओंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें सोपसर्गता अर्थात् आपत्तियोंसे सहित होना नहीं था । दरिद्रभाव अर्थात् कुरापना स्त्रियोंके उदरमें ही था अन्य मनुष्योंमें दरिद्रभाव अर्थात् निर्धनता नहीं थी । द्विजिह्वता अर्थात् दो जिह्वाओं का होना साँपोंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें द्विजिह्वता अर्थात् चुगलखोरी नहीं थी । पलाशिता अर्थात् पत्तोंका सद्भाव वनके वृक्षोंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें पलाशिता अर्थात् मांसका भोजन नहीं था । अधरराग अर्थात् ओठोंकी ललाई स्त्रियोंके मुख-कमलोंमें ही थी, अन्य मनुष्योंमें अधरराग अर्थात् नीच जनोंके साथ स्नेह नहीं था । तीक्ष्णता अर्थात् शीघ्रतासे किसी बातको समझ सकना विद्वानोंकी बुद्धियोंमें ही था । अन्य मनुष्योंमें तीक्ष्णता अर्थात् क्रूरता नहीं थी । कठिनता अर्थात् कड़ापन स्त्रियोंके स्तनोंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें कठिनता अर्थात् निर्दयता नहीं थी । नीचता अर्थात् गहराई नाभिके गर्तोंमें ही थी, अन्य मनुष्योंमें नीचता अर्थात् लुद्रता नहीं थी । विरोध अर्थात् पक्षियोंका रोका जाना पिंजरोंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें विरोध अर्थात् वैर नहीं था । अपवादिता अर्थात् पकार वकार आदि औष्ठस्थानीय अक्षरोंका अभाव निरोष्ठ्य काव्योंमें ही था, अन्य मनुष्योंमें अपवादिता अर्थात् निन्दा करनेकी आदत नहीं थी । घनयोगभङ्ग अर्थात् मेधोंके संसर्गका अभाव वर्षाऋतुकी समाप्तिमें ही था, अन्य मनुष्योंमें घनयोगभङ्ग अर्थात् गाढ़ संसर्गका अभाव नहीं था—सभीके सभीके साथ गाढ़ सम्बन्ध थे । कलिकोपचार अर्थात् फूलोंकी कलियोंका उपचार कामजन्य संतापमें ही होता था, अन्य मनुष्योंमें कलह और क्रोधका संचार नहीं होता था । कलहंसकुल अर्थात् कलहंस पक्षियोंका समुदाय क्रीड़ा-सरोवरोंमें ही था अन्य मनुष्योंमें कलहका सद्भाव नहीं था ।

राजा सत्यन्धरका मुख चन्द्रमाके समान कान्तिवाला था (पक्षमें चन्द्रग्रह भगवान् था), उसकी हीनो भुजाएँ अजित थी—किसीके द्वारा जीती नहीं जा सकी थी (पक्षमें अजितनाथ तीर्थंकर थी), उसका शरीर सुपार्व था—अच्छी पसलियोंसे मुक्त था (पक्षमें सुपार्वनाथ तीर्थंकर था), उसका कार्य स्वाधीन धर्म था—धर्मोत्तुल्य था (पक्षमें धर्मनाथ भगवान्से सहित था)।

उसके हृदयमें श्रेष्ठ, शान्त तथा उत्तम प्रतीतिसे सम्पन्न चारित्र्य विद्यमान था (पक्षमें भगवान् आदिनाथ, शीतलनाथ और मुनिसुव्रतनाथ विद्यमान थे), उसका राज्य लक्ष्मीसे वर्धमान था-निरन्तर बढ़ता रहता था (पक्षमें अन्तिम तीर्थंकर था), उसका कुल अत्यन्त विमल-निर्दोष था (पक्षमें विमलनाथ तीर्थंकर था) और उसकी कीर्तिका समूह अनन्त-अन्तरहित था (पक्षमें अनन्तनाथ तीर्थंकर था)। इस प्रकार समस्त विद्याओंके विनोदसे भरा हुआ वह राजा तीर्थंकरोंका प्रत्यक्ष करानेवालेके समान सदा जयवन्त रहता था ॥२३॥ जिसमें अनेक शत्रु डूब रहे हैं-कट कट कर मर रहे हैं ऐसे उस राजाके कर-किसलयमें धारण की हुई तलवारके जलसे जो छींटोंके समूह उछटे थे उन्हें लोग ताराओंका समूह कहते हैं यह निश्चय है अर्थात् वे जलके ही छींटे हैं ताराओं के समूह नहीं हैं। यदि ऐसा नहीं होता तो उनमें मकर, मीन और कर्क नामक जलजन्तु (पक्षमें इन नामोंवाली राशियाँ) कौन होते ? ॥२४॥

जब कभी उस राजाकी भौंह क्रोधसे टेढ़ी होती है तो शत्रु राजा अपनेको शरणहीन समझकर वनकी ओर भागते हैं। वहाँ वृक्षांकी पङ्क्ति, वायुके आघातसे हिलनेवाले शाखारूप हाथोंसे तथा पक्षियोंकी बोलिरूप शब्दोंके द्वारा यह कहकर मना करती है कि यहाँ राजाके विरोधी लोगोंको प्रवेश नहीं करना चाहिए। जब विरोधी राजा वृक्षावलीको उल्लंघनकर आगे बढ़ने लगते हैं तब वह वृक्षावली राजाके अपराधके भयसे ही मानो आँधीसे काँपने लगती है और बड़े-बड़े काँटोंके द्वारा उन विरोधी राजाओंके बाल पकड़कर खींचती है ऐसी जान पड़ती है। जिनके शरीर वनधीथी रूपी मेघमालामें बिजलीके समान सुशोभित हो रहे थे ऐसी उस राजाके शत्रुओंकी स्त्रियाँ जब वनमें इधर-उधर भटकती रहती थीं तब उनके मुखोंको कमल समझकर हंसावली उसपर टूट पड़ती थी। जब वे उस हंसावलीको अपने हाथकी लाल-लाल अङ्गुलियोंसे दूर हटानेका प्रयत्न करती थीं तब उनके हाथोंको पल्लव समझकर तोताओंके बच्चे खींचने लगते थे। जब वे दुःखी होकर हा हा शब्द काती हुई चिल्लाने लगती थीं तब उन्हें कोयल समझकर कौए उनके मस्तकपर चोंचकी टक्कर लगाने लगते थे। इस क्रियासे उनके शिरकी वेणी खुलकर फैल जाती थी तो उसे सर्प समझकर भयूर खींचने लगते थे। जब हताशा हो लम्बी सांस भरने लगती थीं तो उसकी सुगन्धिमें लुभाये हुए मूर्ख भौंरे मदान्ध हो उनकी ओर झपट पड़ते थे और सामने नाकरूपी चम्पाको देखकर भी पीछे नहीं हटते थे। अत्यन्त स्थूल नितम्ब और भारी स्तनोंके भारसे उनके शरीर नीचेकी ओर झुक रहे थे, वे चाहती थीं कि विधाताने हम लोगोंके स्तनोंमें जो कठोरता दी है, काश, वह चरण-कमलोंमें कर देते तो अच्छा होता। इस प्रकार जब वे भागनेका प्रयत्न करती थीं तब उनके चरणयुगलके नखोंकी कान्तिको चाँदनी समझकर चक्रोर पक्षी आड़े आ जाते थे और मिलकर उनके मार्गको रोक लेते थे। तदनन्तर जब वे पृथिवी पर गिरकर लोटने लगती थीं तब उनके सुवर्णके समान पीले-पीले स्तनोंके युगलको पके हुए तालफल समझकर वानर खींचने लगते थे। इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि राजाके विरोधी लोगोंको वन भी शरण नहीं देता था। इसके सिवाय एक बात और थी वह यह कि—

चारों दिशाओंमें जो समुद्र थे वे सत्यन्धर राजाके प्रतापरूपी सूर्यके द्वारा क्षणभरमें सुखा दिये गये थे। तदनन्तर शत्रु राजाओंकी स्त्रियोंके आँसुओंके प्रवाहसे इतने भर गये थे कि तटको उल्लंघन कर बहने लगे ॥२५॥

राजा सत्यन्धरके शत्रुओंकी स्त्रियाँ जब कभी वनके बीचमें बैठी होती थीं तब वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो वनको मोहित करनेके लिए उत्पन्न हुई मालतीकी लताएँ ही हैं। उसी समय अपने पिछले संस्कारोंके कारण उनके बच्चे हठ पकड़ जाते थे कि हमारा खेलनेका राजईस लाओ। वहाँकी हठ और विवशताके कारण उनकी आँसुओंसे आँसुओंका प्रवाह निकल पड़ता था।

और स्तनोंके ऊपर इकट्ठा होकर सरोवरके समान जान पड़ने लगता था। उस आँसुओंके सरोवरमें उनके मुख तथा नेत्रोंके प्रतिबिम्ब पड़ते थे जो कि ठीक कमल और मङ्गलियोंके समान जान पड़ते थे। उसी आँसुओंके सरोवरमें चन्द्रमाका भी प्रतिबिम्ब पड़ रहा था उसे दिखाकर वे अपने बच्चोंसे कहती थीं कि यह है तेरा हंस। और बिरहाग्निमें जिसका शरीर फुलस रहा है ऐसी मेरे लिए भी यह हंस है—सूर्य है। इस प्रकार जिस किसी तरह वे अपने बच्चोंको शान्त कर पाती थीं। जब कभी उनके बच्चे यह कह कर रोने लगते थे कि हमारे खेलनेका मयूर दिखालाओ उस समय वे बहुत दुखी होती थीं और किसी मयूरीके आगे नृत्य करते हुए मयूरीको दिखाकर गद्गद वाणीसे कहने लगती थीं कि यह है तेरा मयूर। अरे तेरा ही नहीं मेरा भी यह शिखी—मयूर (पक्षमें अग्नि) है।

उस राजा सत्यन्धरको विजया नामसे प्रसिद्ध रानी थी जो कि कान्तिका अधिष्ठात्री देवी थी और सौन्दर्यरूपी सागरकी मानो बेला ही थी ॥२६॥ जिस प्रकार विजली मेघको, नूतन मञ्जरी आमके वृक्षको, पुष्पोंको सम्पत्ति चैत्र मासको, चाँदनी चन्द्रमाको और निर्मल प्रभा सूर्यको विभूषित करती है उसी प्रकार वह दीर्घलोचना राजा सत्यन्धरको सुशोभित करती थी ॥२७॥ रानी विजयाके चरणयुगल, कण्ठ और मुख क्रमसे कमल, शङ्ख और चन्द्रमाकी समानता धारण करते थे। कान्ति, हस्तयुगल और नेत्र क्रमसे लक्ष्मी, विधि और कमलसे भी अधिक उल्लासताको धारण करते थे। चोटी मन्दगति और स्तन क्रमसे उत्तम सर्प, हाथी और निकटवर्ती पर्वतकी समानता धारण करते थे। इस प्रकार कहना पड़ता है कि उस सुलोचनाके शरीरकी सुन्दरता शब्दोंसे बहुत दूर थी अर्थात् शब्दोंके द्वारा उसकी शारीरिक सुन्दरताका वर्णन नहीं हो सकता था ॥२८॥ यद्यपि कामदेव शरीरहीन है तथापि उसे जागृत करनेके लिए सञ्जीवन औषधियोंके समान बहुतसी स्त्रियाँ उसके अन्तःपुरमें थीं तो भी एक विजया ही राजाके लिए प्राणोंके समान प्रिय थी ॥२९॥ शृंगाररूपी सागरकी तरङ्गावलीके समान उस देवीको मुखसे रमण कराता हुआ राजा सत्यन्धर सदा आनन्दके सागरमें निमग्न रहता था और इन्द्रकी पदवीको तृणके समान तुच्छ समझता था ॥३०॥

यद्यपि राजा सत्यन्धर समस्त राजाओंके शिरोमणि थे, विद्वानोंकी सभाके अग्रगण्य थे, राजनीतिज्ञोंके स्वामी थे, भले-बुरे तत्त्वकी वास्तविकताके जाननेवालोंमें सर्वश्रेष्ठ थे और समस्त योग्य आचरणोंके उदाहरण थे तथापि किसी एक समय कामसे परतन्त्रित चित्त होनेके कारण वे कृत्य और अकृत्यका विवेक खो बैठे। फलस्वरूप कर्मरूपी सारथिसे प्रेरित होकर ही मानो उन्होंने सज्जनरूपी वनको जलानेके लिए अङ्गारके समान काष्ठाङ्गारके लिए अपनी पृथिवी देनी चाही। तदनन्तर जिन्हें इस बातका पता चला जो मानो शरीरधारो राजकीय तन्त्र और मन्त्र ही थे, प्रजाके भाग्यके पर्याय थे, कुलकी प्रतिष्ठाके प्रकार थे, क्षमा और अनुरागके पर्याय थे, और शास्त्ररूपी समुद्रके पारदर्शी थे ऐसे मुख्य मन्त्री लोग परस्परमें स्वयं सलाहकर तथा राजाके सम्मुख आकर उचित निवेदन करने लगे।

हे देव ! आप प्रसिद्ध नीतिरूपी समुद्रको बढ़ानेके लिए चन्द्रमाके समान हैं अतः आपके समक्ष हम लोगोंका कुछ भी निवेदन करना ठीक उसी तरह संगत नहीं है जिस तरह कि संसार-प्रसिद्ध सुगन्धितको धारण करनेवाली कस्तूरीका मालतीके फूलसे सुगन्धित करना संगत नहीं है ॥३१॥ तथापि अपनी जिह्वाकी खाज दूर करनेके लिए हम लोगोंने एक विज्ञप्ति-प्रार्थनाकी रचना की है सो वह विज्ञप्ति, इस समय सुननेके लिए आपकी प्रतीक्षा कर रही है ॥३२॥

हे देव ! जिस प्रकार मन्दनवनमें सुशोभित होनेवाली हरिचन्दनकी लता दूसरे वनमें ले जानेके योग्य नहीं है, आम्रवनमें लगी हुई मालतीकी लता जिस प्रकार ध्रुवरके वनमें ले जानेके योग्य नहीं है, कमलवनमें रहनेवाली लक्ष्मी जिस प्रकार आकके वनमें ले जानेके योग्य नहीं है,

कमलोंसे भरते हुए मकरन्दसे प्रसुवित भ्रमरोंकी पङ्क्ति जिस प्रकार गोकुलके वनमें ले जाने योग्य नहीं है और सज्जनोंके समूहके द्वारा सीखी हुई विद्या जिस प्रकार मिथ्या दृष्टि लोगोंके पास ले जानेके योग्य नहीं है उसी प्रकार आपकी भुजारूपी अर्गलासे लालित पृथिवीरूपी स्त्री अन्य भुजाओंपर आरोपण करनेके योग्य नहीं है। यह राजधर्म आपको अवश्य ही याद रखना चाहिए कि राजाओंको अपने हृदयका भी सर्वथा विश्वास नहीं करना चाहिए फिर दूसरे लोगोंकी तो बात ही क्या है? हाँ, इतना अवश्य करना चाहिए कि जिससे सब लोग राजाको चन्द्रमा और सूर्यके समान अपना तथा विश्वास करने योग्य समझते रहें।

हे राजन् ! यह बात नीतिशास्त्रमें प्रसिद्ध है कि धर्म और अर्थ ये दोनों ही पुरुषार्थ काम पुरुषार्थके मूल हैं। जब मूल ही नष्ट हो जावेगा तब कामकी कथा कहाँ रहेगी? मयूरके नष्ट हो जानेपर भी क्या केका वाणी रहती है? हे राजन् ! उर्वशी नामक अप्सरामें अनुराग करनेसे ब्रह्मा क्षणभरमें पतित हो गये थे, पार्वतीके स्नेहसे महादेवने अपना आधा शरीर स्त्रीरूप कर लिया था, स्त्रियोंमें चपल चित्त होनेसे विष्णु भी निन्द्याके स्थान बने और बुद्धकी भी यही दशा रही। हे पृथिवीपते ! आप यह सब अच्छी तरह जानते हैं ॥३४॥ इस प्रकार मन्त्रियोंने नीतिसे भरी वाणी कही परन्तु जिस प्रकार सखिद्र घटमें दूध नहीं ठहर सकता है उसी प्रकार वह राजाके कामसे जर्जरित चित्तमें ठहर नहीं सकी ॥३५॥

तदनन्तर कामदेवके बाणोंका निशाना होनेसे जिसकी चेतना मोहसे आक्रान्त हो चुकी थी ऐसे राजा सत्यन्धरने जिसका दुराचार समस्त दिशाओंमें प्रसिद्ध था ऐसे काष्ठाङ्गारको बुलाकर तथा एकान्त स्थानमें ले जाकर इस प्रकार कहा—

चूँकि हम निरन्तर काम-साम्राज्यका पालन कर रहे हैं इसलिए आप सावधान होकर इस राज्यका पालन कीजिये ॥३६॥ इस प्रकार राजाके वचन सुनकर काष्ठाङ्गारने सन्तोषके साथ उत्तर दिया कि हे राजन् ! जिस प्रकार गजराजके द्वारा उठाया हुआ बहुत भारी भार बँल नहीं उठा सकता है उसी प्रकार आपके द्वारा उठाया हुआ भार धारण करनेके लिए मैं समर्थ नहीं हूँ ॥३७॥ जिस प्रकार गधा घोड़ाकी शोभा नहीं धारण कर सकता, मुर्गा गहड़की चाल नहीं चल सकता और चिड़वा कलहंसके मार्ग पर नहीं चल सकता उसी प्रकार मैं भी आपके मार्ग पर नहीं चल सकता ॥३८॥

जिसका चित्त कौतुकसे भर रहा है ऐसे काष्ठाङ्गारको पूर्वोक्त प्रकारसे विनय सहित बोलता देखकर राजाने रोक दिया कि अब आपको इस विषयमें एक शब्द भी नहीं बोलना चाहिये। तदनन्तर 'मैं धन्य हूँ' इस प्रकार कहकर अपना आदेश शिरपर धारण करनेवाले काष्ठाङ्गारको राजाने राज्यका भार धारण करनेमें नियुक्त किया और प्रतिदिन बढ़ती हुई राग रूपी लताके लिए जिसका हृदय आलबालके समान जान पड़ता था ऐसे पञ्चेन्द्रियोंके विषय-सुखसे पराङ्मुख रहने वाले राजा सत्यन्धरने कुछ दिन बिताये।

अथानन्तर किसी समय जब रात्रि समाप्त होनेको आई तब चन्द्रमा पश्चिम दिशाकी ओर ढल गया। वह चन्द्रमा ऐसा जान पड़ता था मानो पश्चिम दिशा रूपी स्त्रीकी कात्रलसे सुशोभित चाँदीकी डिविया ही हो, अथवा सूर्य कहीं देख न ले इस भयके कारण शांघतासे भागती हुई रात्रि रूपी पुंश्रुली स्त्रीका गिरा हुआ मानो कर्णाभरण ही हो। अथवा आकाश रूपी हाथीके गण्डस्थलसे निकले हुए मोतियोंके रखनेका मानो पात्र ही हो। अथवा पश्चिम समुद्रसे जल भरनेके लिए रात्रि रूपी स्त्रीके द्वारा अपने हाथमें लिया हुआ मानो स्फटिकका घड़ा ही हो। अथवा पश्चिम दिशा सम्बन्धी दिग्गजके शुण्डादण्डसे गिरा हुआ मानो कीचड़ सहित मृणाल ही हो। अथवा कामदेवके बाणोंको तीक्ष्ण करने वाला मानो शाणका पाषाण ही हो। अथवा पश्चिम दिशा रूपी स्त्रीकी मानो फूलोंसे बनी हुई गेंद ही हो, अथवा अस्ताचल रूपी हाथीके

गण्डस्थल पर रक्खा हुआ मानो कामदेवका वज्रमय खेट हो। वह चन्द्रमा पश्चिमकी ओर ढलकर अस्ताचलकी शिखरपर आरूढ़ हो गया था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो वीर-जिनेन्द्रकी क्रोधाग्निसे जिसका शरीर जल गया है ऐसे कामदेवको कलङ्कके बहाने अपनी गोदमें रखकर उसे जीवित करनेके इच्छासे संजीवन औषध ही खोज रहा हो और आकाश रूपी वनमें त्वोजनेके बाद अब उसी उद्देश्यसे अस्ताचलकी शिखर पर आरूढ़ हुआ हो। उस-समय तारागण भी बिरल बिरल रह गये और संध्याके कारण लालिमाको प्राप्त हुए अन्धकार रूपी कुङ्कुमके द्रवसे चिह्नित आकाशरूपी पलंगपर रात्रि तथा चन्द्रमा रूपी नायक-नायिकाके रतिसंमर्दके कारण बिखरे फूलों के समूहके समान म्लानताको प्राप्त हो गये थे। रात्रिके समय चमकने वाली औषधियाँ अपने तेजसे रहित हो गई थीं सो ऐसी जान पड़ती थीं मानो अपने पति चन्द्रमाको श्रीहीन देखकर ही उन्होंने अपना तेज छोड़ दिया हो। चन्द्रमा लक्ष्मीसे रहित हो गया था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो इस कुमुदांके बन्धुने—हिमायतीने हमारी वसति स्वरूप कमलोंके समूहको विध्वस्त किया है—क्षति पहुँचाई है इस क्रोधसे ही मानो लक्ष्मी चन्द्रमासे निकलकर अन्यत्र चली गई थी। कुमुदिनियोंमेंसे काले-काले भ्रमरोंके समूह निकल रहे थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो कुमुदिनी रूपी स्त्रियाँ उन निकलते हुए भ्रमरोंके बहाने अपने पतिकी विरहानल सम्बन्धी धूमकी रेखाको ही प्रकट कर रही हों। इसके सिवाय उस समय प्रातःकालकी ठण्डी ठण्डी हवा चल रही थी जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो स्त्री पुरुषोंके संभोगके समय जो पसीना आ रहा था उससे उनकी कामाग्नि बुझनेवाली थी सो वह प्रातः कालकी हवा खिले हुए कमलोंकी परागके कणोंके द्वारा उक्त कामाग्निको मानो पुनः प्रज्वलित ही कर रही हो।

ऐसे समयमें सोती हुई विजया गर्नीने अपने शुभ और अशुभको सूचित करनेवाला म्वप्र देखा सो ठीक ही है क्योंकि उसे जिस भवितव्यकी स्वप्नमें भी खबर नहीं थी वह स्वप्न के द्वारा सूचित हो गया ॥ ३६ ॥ कुछ ही समय बाद बन्धूकके फूलके समान काण्ठि वाली सन्ध्या—प्रातःकालकी लाली मुशोभित होने लगी और वह ऐसी जान पड़ने लगी मानो आकाश रूपी समुद्रमें प्रकट हुए मूँगाओंके वनकी पंक्ति ही हो ॥ ४० ॥ तदनन्तर सूर्यका उदय हुआ। वह सूर्य ऐसा जान पड़ता था मानो पूर्व दिशा रूपी तरुणोंके घरका रत्नमय दीपक ही हो, अथवा आकाश रूपी लक्ष्मीका उत्तम मणिमय गेंद ही हो, अथवा सन्ध्या रूपी स्त्रीके मुखपर लगा हुआ केशरका टीका ही हो ॥ ४१ ॥

उस समय वह सूर्य किसी ऐसे बड़े दीपकके समान जान पड़ता था, जो कि पूर्व समुद्र रूपी तेलके समीप बिराजमान था और पंखियोंके गिरनेके भयसे जिसके ऊपर आकाश रूपी मरकत मणिका पात्र ढँक दिया गया था। उस समय सूर्यका मण्डल अपने चारों ओर फैलनेवाली जिन लाल-लाल प्रभाओंकी पंक्तिसे अनुरञ्जित हो रहा था वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो पूर्व समुद्रमें जो मूँगाओंके समूह हैं उन्हींकी कान्ति बाहर फैल रही थीं, अथवा आकाश रूपी समुद्रको मुखानेके लिए पूर्व समुद्रसे निकालकर ऊपरकी ओर गई हुई मानो बड़वानलकी ज्वालाएँ ही थीं। इस प्रकार अनुरक्त मण्डलको धारण करनेवाला सूर्य उदयाचलकी शिखरपर आरूढ़ हुआ ही था कि इतनेमें—

राजभवनके भीतर कोयलके साथ स्पर्धा करनेवाले मनोहर कण्ठोंके धारक बन्दीजन आकर विजयारानीको जगानेके लिए गम्भीर ध्वनिसे निम्न प्रकार मञ्जल पाठ पढ़ने लगे ॥ ४२ ॥ हे देवि ! हे राजाके मन रूपी मानसरोवरकी हंसी ! यहाँ यह प्रातःकाल कुछ-कुछ खिले हुए कमल रूपी हाथोंके द्वारा तुम्हें हाथ जोड़ रहा है और शृङ्गावलीके मधुर शब्दोंके द्वारा प्रबोध गीत गा रहा है ॥ ४३ ॥ हे देवि ! तुम्हारे मुख-कमलके द्वारा जिसकी श्री जीत ली गई है ऐसा यह

चन्द्रमा, तुम्हारे नेत्रोंसे पराजित हरिणको अपनी गोदमें रखे हुए अस्ताचल रूपी दुर्गकी शरणमें गया था परन्तु वहाँ यह अभागा बारुगी-पश्चिम दिशा (पक्षमें मदिरा) का सेवन कर बैठा इसलिए अब मन्द तेज होकर शीघ्र ही नीचे गिर जायगा ऐसा जान पड़ता है ॥ ४४ ॥ हे देवि ! इधर यह पूर्व दिशा रूपी स्त्री संख्या रूपी लाल साड़ी पहिनकर नक्षत्र रूपी अक्षतोंसे सहित आकाश रूपी उत्तम पात्रमें सूर्य रूपी मणिमय दीपक और सूर्यके घोड़े रूप हरी हरी दूवाको संजोकर तेरा बहुत भारी मङ्गलाचार कर रही है—तेरी आरती उतार रही है ॥ ४५ ॥ हे देवि ! यह भ्रमरोंकी पंक्ति तुम्हारे केशपाशका सौन्दर्य चुरानेमें बहुत चतुर थी । इसलिए रात्रिके समय राजाने (पक्षमें चन्द्रमाने) इसे शीघ्र ही कमलोंके बन्धनमें कैद कर दिया था । अब प्रातःकाल होनेपर इसे छोड़ा है इसलिए हर्षित होकर मनोहर शब्दोंके द्वारा तुम्हारी स्तुति कर रही है सो स्वीकृति करो ॥ ४६ ॥ इधर कमलकी परागसे जिसका समस्त शरीर धूसरित हो रहा है ऐसा वियोगके द्वारा खिन्न हुआ यह चकवा इस समय अपने पंख फैलाकर अपनी स्त्रीका आलिंगन कर रहा है और उसके मुँहमें अपनी चाँच देता हुआ बड़ा अच्छा मालूम होता है ॥ ४७ ॥ हे देवि ! जिस प्रकार हंसी बालूके पुञ्जको छोड़ती है और चन्द्रमाकी कला सफेद मेघकी पंक्तिको छोड़ देती है उसी प्रकार तू भी हंसतूलसे बनी शय्या को छोड़ ॥ ४८ ॥

यद्यपि वह रानी स्वप्न देखते ही जाग उठी थी पर शय्यासे नहीं उठी थी । उस समय वह बन्दी जनोंके पूर्वोक्त पद्यालापोंसे तथा माङ्गलिक वाजोंके शब्दोंसे उस प्रकार जाग उठी जिस प्रकार कि मेघमालाकी गर्जनासे मयूरी जाग उठती है । उसने उठकर प्रातःकाल सम्बन्धी कार्य किये और तदनन्तर प्रातःकालिक क्रियाओंसे निर्वृत्त होकर बैठे हुए महाबुद्धिमान गुणवन्त अपने पति सत्यन्धर महाराजके पास जाकर स्वप्न सम्बन्धी समाचार सुनाया ।

हे शत्रुओंको जीतनेवाले आर्यपुत्र ! जिस प्रकार आमोंके भीर कोयलको बोलनेके लिए प्रेरित करते हैं उसी प्रकार आज मेरे द्वारा देखे गये तीन स्वप्न मुझे बोलनेके लिए अत्यन्त प्रेरित कर रहे हैं ॥ ४९ ॥

हे इन्द्रके वैभवको जीतने वाले आर्यपुत्र ! आज मैंने रात्रिके पिछले पहरमें देखा है कि अशोकका एक वृक्ष खड़ा है उसे कुल्हाड़ी हाथमें लिये हुए एक पुरुष काटकर गिरा देता है । उसी समय उसमेंसे मुकुटसे सुशोभित अशोकका एक छोटा पौधा निकलता है और उसके पास आठ मालाएँ लटक रही हैं । यह स्वप्नका समाचार सुनकर तथा उसके शुभ और अशुभ फलका विचार कर राजाके हृदयमें अपने नष्ट होनेका शङ्का रूपी कौल पड़ गई । वह कभी हर्षमें निमग्न होता था तो कभी शोक रसमें डूबता था । उसकी दशा ऐसी हो रही थी मानो वह मनमें चन्दन और विष दोनोंके रसांसे लिप्त हो रहा हो । अथवा उस हंसके समान उसकी दशा थी जिसके पंखमें एक ओर तो कमलिनीका कंटक लग रहा था और दूसरी ओर कमल-दलका सुखद स्पर्श उसे प्राप्त हो रहा था । वह राजा बहुत ही धैर्यवान् था । तथा उसकी बुद्धि चतुराईसे भरपूर थी । जिस प्रकार कोई हाथी अपने छोटे दाँत भीतर छिपा लेता है और दो बड़े दाँत बाहर निकाल देता है उसी प्रकार समुद्रके समान गम्भीर राजाने अशुभ फलवाले स्वप्नको अपने हृदयके भीतर छिपा लिया और शुभफल वाले दो स्वप्नोंका फल निम्न प्रकार कह दिया ।

उसने कहा कि हे देवि ! तुमने जो मुकुट महित अशोक वृक्ष देखा उसका फल यह है कि जिस प्रकार पूर्व दिशा सूर्यको प्राप्त करती है उसी प्रकार तुम कुलको प्रकाशित करनेके लिए रत्न-दीपके समान ऐसे पुत्रको प्राप्त करोगी जो कि राजाओंका शिरोमणि होगा । इसके सिवाय उस अशोकके पास जो आठ मालाएँ देखी हैं वे यह बतला रही हैं कि उसके आठ स्त्रियाँ होंगी ॥५०॥ कानों तक लम्बे नेत्र धारण करने वाली रानीने पतिके वचन सुनकर कहा कि हे प्राणवज्र ! मेरा हृदय प्रथम स्वप्नका फल जानना चाहता है इस समय वही कहिये ॥५१॥

रानीके इस प्रश्नका उत्तर उदासीन भावसे देकर जब राजाने टालमटूल की तो वह मृग-नयनी उनको चेष्टासे उनका भाव समझ गई। उनके हृदयमें दुःखका पूर हिलोरें लेने लगा और जिस प्रकार पहाड़के मध्यभागसे हस्तिनी नीचे गिर जाती है उसी प्रकार वह अपने आसनसे नीचे गिर कर जमीन पर लेटने लगी। उसकी आँखोंसे आँसू बहने लगे थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो दुःखका प्रवाह हृदयके भीतर समा नहीं सका था इसलिए आँसुओंके बहाने बाहर निकलकर बहने लगा था। वह चेतनारहित हो गई थी। जिससे ऐसा जान पड़ता था कि आँसुओंके बहाने बाहर निकलने वाले दुःखके प्रवाहने उसकी चेतनाको निकाल कर बाहर खदेड़ दिया था। रानीकी यह दशा देख राजा भी संझाहीन हो गया था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो राजाकी चेतना अपनी रानीकी चेतनाको खोजनेके लिए ही कहीं चली गई हो। तदनन्तर बुद्धिमानोंमें श्रेष्ठ राजा सत्यन्धरको जब किसी तरह चेतना आई तो उसने रानीको उठाया और शोकरूयी अपार सागरके बीचमें डूबती तथा उतराती हुई रानी को जहाजके समान आवलम्बन देनेवाले निम्न प्रकार वचन कहना शुरू किया—

वह कहने लगा कि हे कमललोचने ! तू इस स्वप्नके दिखने मात्रसे मुझे मरा हुआ क्यों समझने लगी है ? जो मनुष्य किसी भले वृत्तकी रक्षा करना चाहते हैं वे उसे कभी जलाते नहीं हैं ॥१२॥ हे मृगनेत्रि, जिस प्रकार अग्निमें प्रवेश करनेसे घामका दुःख नष्ट नहीं होता उसी प्रकार शोक करनेसे दुःख शान्त नहीं होता ॥१३॥ इसलिए हे विशाललोचने ! हे चन्द्रमुखि ! इस वातका निश्चय रखो कि जिस प्रकार सूर्य फैले हुए तुपारको नष्ट कर देता है और चन्द्रमा घोर अन्धकारको झिन्न-भिन्न कर देता है। उसी प्रकार धर्म ही विपत्तियोंको नष्ट करता है ॥१४॥

इत्यादि शान्ति पूर्ण वचनोंसे उसने विजया रानीको सान्त्वना दी। तदनन्तर प्रतिबोधित रानीके साथ पहलेके समान विषयसुखका उपभोग करते हुए राजा सत्यन्धरने कितने ही दिन व्यतीत किये ! तत्पश्चात् विषयसुखके पराधीन रहनेवाले राजाके लिए स्वप्नोंका वृत्तान्त बतलानेके लिए ही मानो रानीने गर्भ धारण किया। जिस प्रकार किसी महाकविकी भारती गम्भीर अर्थको धारण करती है, शरन्शतुके कमलोंसे सुशोभित सरसी जिस प्रकार राजहंसको धारण करती है, समुद्रकी वेला जिस प्रकार मणिको धारण करती है, पूर्वदिशा जिस प्रकार चन्द्रमण्डलको धारण करती है, पर्वतकी गुफा जिस प्रकार सिंहके बच्चेको धारण करती है, सुवर्णकी पिटारी जिस प्रकार रत्नको धारण करती है और समुद्रकी शीप जिस प्रकार मोतीको धारण करती है उसी प्रकार रानीने गर्भको धारण किया था।

उस समय विजया रानीका मुख-कमल कुछ ही दिनोंमें शुक्लताको प्राप्त हो गया था और उससे ऐसा जान पड़ता था मानो गर्भमें स्थित बालकके यशसे ही शुक्लताको प्राप्त हो गया था। उसका शुक्ल मुख ठीक चन्द्रमाके समान जान पड़ता था ॥ १५ ॥ रानीका उदर जैसा-जैसा बढ़ता जाता था वैसा-वैसा ही उसके दोनों स्तनोंका मुख काला पड़ता जाता था। साथ ही स्वप्नके फलका विचारकर परचात्ताप करनेवाले राजा सत्यन्धरका मुख भी काला पड़ता जाता था ॥१६॥ रानीके बढ़े हुए उदरको देखकर उसके स्तन कृष्णमुख हो गये थे सो ठीक ही है क्योंकि जो कठोर प्रकृतिके होते हैं वे मध्यस्थ व्यक्तिके भी अम्युद्दयको नहीं सह सकते हैं ॥ १७ ॥ श्याममुख स्तन-युगलको धारण करनेवाली विजया रानी ऐसी सुशोभित हो रही थी मानो भ्रमरोंसे सुशोभित दो कुडमलोंको धारण करनेवाली कमलनी ही हो अथवा जिनके मुखमें कीचड़ लग रही है ऐसे दो हंसोंको धारण करनेवाली सरसी ही हो अथवा भ्रमरोंसे चुम्बित दो गुच्छोंको धारण करनेवाली लता ही हो ॥ १८ ॥ रानीके नाभिमण्डलने, भीतर स्थित बच्चेकी गम्भीरता देखकर ही मानो राजाके साथ साथ लज्जावश अपनी गम्भीरता (गहराई) छोड़ दी थी ॥ १९ ॥ रानीका मध्य-

देश, बलवान बालकके द्वारा बलित्रय तीन रेखाओं (पक्षमें तीन बलवानों) को नष्टकर राजाके सन्तासके साथ ही साथ भारी हो गया था ॥ ६० ॥ हमने नील कमलोंको तो पहले ही जीत लिया था अब सफेद कमलोंको जीतना है यह सोचकर ही मानो रानीके दोनों नेत्र सफेद हो गये थे ॥६१॥

जब राजाने रानीको गर्भवती देखा और खोटे स्वप्नका फल स्मरण किया तो उसका चित्त पश्चात्तापसे भर गया। वह अपनी रक्षामें तत्पर होता हुआ इस प्रकार विचार करने लगा। दुष्कर्मके उदयसे पराभूत होनेके कारण मैंने विषयानुरागरूपी अपश्यका सेवन किया और मन्त्रियोंके वचन रूपी सब्जीवन औषधिका उल्लंघन किया। अथवा मेरी यह इच्छा, पानी बह कर निकल जानेके बाद पुल बाँधनेकी इच्छाके समान अनवसरमें उत्पन्न हो रही है। इससे अब क्या काम होनेवाला है? मेरी यह इच्छा फलोंका समय आने पर फूलोंके संचयकी इच्छाके समान हँसीका ही कारण है।

ऐसा विचारकर राजाने उस समय अपने वंशकी रक्षा करनेमें चित्त लगाया, यशमें आदर स्थापित किया और शरीरसे स्नेह घटाया। इस सबकी पूर्तिके लिए उसने एक मयूरयन्त्र बनवाया। ॥ ६२ ॥ यद्यपि मेघावली, शिखी अर्थात् अग्निके नाशका कारण है तथापि वर्षा ऋतुके समय वह हमारे ही समान नामवाले मत्तशिखी अर्थात् मत्तमयूरोंको सुख पहुँचाती है ऐसा विचार कर वह कल्पित मयूरयन्त्र राजाके द्वारा प्रेरित होकर मेघोंके समीप आकाशमें खूब घूमा था। ॥ ६४ ॥ धीर वीर राजा सत्यन्धर, चन्द्रमुखी रानी विजयाको मयूरयन्त्रमें बैठाकर उसके सघन केशोंसे पराजित मेघको देखनेके लिए ही मानो गर्भकालिक क्रीड़ाका अनुभव करनेके अर्थ आकाशमें घूमा था ॥ ६४ ॥

इधर यह सब हो रहा था उधर दुराचारी काष्ठाङ्गार 'यह राजाका हत्याग है, 'बड़ा कृतघ्नी है' इत्यादि प्रकारके काले अपयशको दिशाओंके मध्यमें फैलाता, समस्त हितकारी प्रवृत्तियोंको दूर करता और राज-द्रोहमें अपना चित्त लगाता हुआ मनमें ऐसा विचार करने लगा कि जिस प्रकार सरस केला और अन्यन्त मधुर दूध आदिके उपचारसे परिपालित किन्तु पिंजरेमें बन्द तोतेके बच्चेका जीवन भले ही उत्कृष्ट पदवीको क्यों न प्राप्त हो निन्दनीय ही है। अपने पराक्रमक पेश्वर्यसे जिसे मृगराज पद प्राप्त हुआ है और गजराजके गण्डस्थलके भेदन करनेमें जिसके तीक्ष्ण नख बहुत ही निपुण हैं ऐसे मृगेन्द्रके जीवनके समान स्वतन्त्र जीवन ही अनिन्दित है, प्रशंसनीय है, निर्दोष है और अतिशय मनोहर है।

इस प्रकार किये हुए उपकारको नहीं माननेवाले काष्ठाङ्गारने पहले अपने मनमें विचार किया और फिर राजद्रोहमें तत्पर होकर मन्त्रियोंके साथ निम्न प्रकार मन्त्रणा शुरू की ॥६५॥ उसने कहा कि हे मन्त्रियो! जिस प्रकार नाटकीय कथावस्तुओंको अबसर देनेके लिए नटी सबसे पहले रंगभूमिमें आती है उसी प्रकार आपलोगोंकी वाणीको अबसर देनेके लिए मैं अपनी वाणीको सबसे पहले उपस्थित करता हूँ ॥६६॥ और वह यह है कि राजाके साथ द्रोह करनेमें तत्पर देव मुझे यह कहकर प्रतिदिन बाधा पहुँचाता रहता है कि तुम राजाके साथ द्रोह करो। दैवकी इस प्रेरणाका फल अच्छा होगा या बुरा इसी बातके विचारमें मेरा हृदय निरन्तर मूळता रहता है। हे मन्त्रियो! तर्क-वितर्क अथवा अन्य नियमित साधनोंके द्वारा आप लोग इस बातका निश्चय कीजिये ॥६७॥ मेरी जिह्वा इस निन्दनीय बातको कहनेके लिए भी लज्जासे पीछे हटती है। उसने जो यह बात कही है सो दैवके भयसे ही कही है ॥६८॥

इस प्रकार कपट वशा जिसमें अन्तरंगका भाव छिपाया गया है ऐसे काष्ठाङ्गारके वचनसे समस्त सभाके लोग उस तरह भयभीत हो गये जिस प्रकार कि उत्तमकुलमें उत्पन्न हुए मनुष्य निन्दासे, साधुजन प्राणियोंकी हिंसासे; हिरणोंके बच्चे दावानलकी ज्वालाओंसे; राजहंस मेघोंकी घनघोर गर्जनासे और दरिद्र लोग दुर्भिक्षसे भयभीत हो जाते हैं।

उन मन्त्रियोंमें एक धर्मदत्त नामका ऐसा मन्त्री था जिसका चित्त राजनीतिसे सदा सुशोभित रहता था । उसने स्वामि-भक्तिसे प्रेरित होकर अपने जीवनको नष्ट करनेके लिए छुरीके समान निम्नांकित वचन काष्ठांगारसे कहे ॥६६॥ चूँकि राजाओंके रहते ही जीवन सुरक्षित रहता है अतः राजा ही समस्त प्रजाओंके प्राण हैं । और इसीलिए राजाओंके साथ द्रोह करनेका विचार मानो समस्त प्रजाके साथ द्रोह करना है ॥७०॥ चूँकि राजद्रोही सबके साथ द्रोह करनेवाला है अतः वह समस्त पापोंका ठिकाना है ॥७१॥ राजाके साथ विरोध करना समस्त वंशके विनाश का कारण है । देखो, राजा (पक्षमें चन्द्रमा) के साथ विरोध करनेके कारण ही अन्धकार सब जगहसे हटाया जाता है ॥७२॥ जिस प्रकार वृक्ष, छायामें आये हुए मनुष्योंकी रक्षा करनेके लिए स्वयं सूर्यके संतापको सहता है उसी प्रकार राजा निरन्तर जनताके आनन्दके लिए स्वयं रक्षाजन्यक्लेशको सहता है ॥७३॥

इस तरह राजद्रोह, गुरुद्रोह आदिमें जिसका चित्त लग रहा है ऐसे काष्ठांगारने नीतिज्ञोंमें श्रेष्ठ सचिवोत्तमके वचन ठीक उस तरह पसन्द नहीं किये जिस तरह कि पित्तज्वरसे पीड़ित मनुष्य अत्यन्त मधुर दूधको पसन्द नहीं करता है । पसन्द करना तो दूर रहा उल्टा विकार-जनित रोप उत्पन्न किया ।

काष्ठांगारका एक मथन नामका साला था, उसने उस कृतघ्नके वचनोंको बहुत ही हितकारी माना था सो ठीक ही है क्योंकि कौवा नीमके फलको ही चखने योग्य मानता है ॥७४॥

तदनन्तर राजाकी हत्या करनेका इच्छुक कृतघ्न काष्ठांगारने राजभवनपर घेरा डालनेके लिए एक बड़ी सेनाको आदेश दिया । वह सेना ऐसे हाथियोंसे सहित थी जो गण्डस्थलसे भरती हुई मदधाराओंके बहाने बड़ी-बड़ी नदियोंको उगलने वाले पर्वतोंके समान जान पड़ते थे । साथ ही वह सेना, सेनारूपी सागरकी तरङ्गोंके समान उछलने वाले घोड़ों, वेगसे सूर्यके रथ को जीतनेवाले रथों और भुजारूपी चन्दन-वृक्षके कोटरोंसे निकलनेवाली सर्पिणियोंके समान तलवारोंको धारण करनेवाले पैदल सैनिकोंसे सुशोभित थी ।

उस समय पृथिवीको कँपाता, पर्वतोंको चलाता और आकाशको खण्डित करता हुआ दुन्दुभिका शब्द वृद्धिगत हो रहा था ॥७५॥

तदनन्तर जो कूदते-फाँदते हुए योद्धाओंकी भुजाओंके ताड़नसे समुत्पन्न चञ्चल शब्दोंसे अत्यन्त कठोर था, मदनमत्त हाथियोंके कण्ठोंमें बजनेवाले घण्टाओंके शब्दसे भयंकर था, सिंह की गर्जनाको तिरस्कृत करनेमें निपुण घोड़ोंकी भारी हिनहिनाहट तथा पक्षी जमीनपर पड़ने वाली अत्यन्त तीक्ष्ण टापोंकी कठोर ध्वनिसे भरा हुआ था, पैदल सैनिकोंके पैरोंके आघातसे समुत्पन्न पृथिवीके भारी शब्दोंसे भयंकर था, निरन्तर बहते हुए मदके कारण मन्द वेग वाले रथोंके पहियोंकी चीत्कारमें मिला हुआ था, धनुर्धारियोंके हाथोंसे की जानेवाली धनुषकी टंकारसे कर्कश था, और जिसने कुलाचलोंकी कन्दराओंको प्रतिध्वनिसे गुंजा दिया था ऐसे कोलाहलसे भरी हुई काष्ठांगारकी सेनाने राजमहलको चारों ओरसे घेर लिया ।

घोर वीर राजा सत्यन्धरने जब द्वारपालके मुखसे अपने भवनपर घेरा डालनेका कर्ण-कठोर समाचार सुना तो वह क्रोधमें उन्मत्त हो उठा, सब शोक भूल गया और सिंहासनसे उसी क्षण उठकर खड़ा हो गया ॥७६॥

उसी समय रानी मूर्च्छित होकर पृथिवीपर गिर पड़ी मानों युद्धके लिए प्रस्थान करने वाले राजाके पीछे पीछे जाते हुए प्राणोंकी खोजनेके लिये ही पृथिवीपर जा पड़ी थी । इस तरह गर्भके भारी भारसे पीड़ित रानीको पृथिवीपर पड़ी देख राजा सत्यन्धर लौट आया ।

जब किसी तरह रानीको चेतना प्राप्त हुई तब राजा उसको निम्न प्रकार समझाने लगे सो ठीक ही है क्योंकि दुःखरूपी समुद्रसे पार होनेके लिए ज्ञान ही जहाजके समान होता है ॥ ७७ ॥ उसने कहा कि यह सम्पत्ति विजलीके समान है, शरीर चञ्चल है, ऐश्वर्य जलके बबूलेके समान है और जवानी पहाड़ी नदीके समान है । इस तरह जो पदार्थ नश्वर है ही उसके प्रति शोक करना उचित नहीं है ॥ ७८ ॥

जिस प्रकार संयोगको प्राप्त हुए संध्या और चन्द्रमाका वियोग अवश्य होता है उसी प्रकार परस्पर अनुरागसे भरे दम्पतियोंका भी भाग्यके वश वियोग अवश्य होता है ॥ ७९ ॥ 'यह मेरा भाई है और यह शत्रु है' ऐसा व्यवहार तो मात्र कल्पनारूपी कारागरके द्वारा रचा हुआ है । वास्तविक बात यह है कि इस अनादि संसारमें किसकी किसके साथ बन्धुता नहीं है ? और किसकी किसके साथ शत्रुता नहीं है ? ॥ ८० ॥

इस प्रकार राजाने अनेक वचन कहे अवश्य, परन्तु जिस प्रकार अत्यन्त तपे हुए लोहेके ऊपर पड़ी जलकी धारा उसे गीला नहीं कर पाती है उसी प्रकार राजाके वचन भी शोकाग्निकी ज्वालाओंसे आलीढ रानीके हृदयमें कुछ भी आर्द्रता नहीं ला सके और जली हुई भूमिमें बोये गये बीजके समान निष्फल हो गये ।

निदान, जब राजाको कोई उपाय न सूझा तो उसने गर्भवती कमलनयनी रानीको मयूर-यन्त्रमें बैठाकर आकाशमें धुमा दिया सो बड़े खेदकी बात है कि दुष्ट कर्मोंका विपाक ऐसा दुःखकारी होता है ॥ ८१ ॥

अथानन्तर जब मयूर-यन्त्र आकाशमें चढ़ गया तब जिस प्रकार सिंह पर्वतकी गुफासे बाहर निकलता है उसी प्रकार अपने परिवारसे रहित राजा सत्यन्धर अकेला ही महलसे निकलकर युद्धके मैदानमें उतरा । उस समय उसका हृदय धैर्यसे भरा हुआ था । वहाँ जब उसने देखा कि काष्ठाङ्गार मन्त्री, शत्रु बनकर युद्धके लिए तैयार खड़ा है तब उसका चित्त क्रोधसे भड़क उठा फलतः वह भी युद्धके लिए तैयार हो गया ।

जिस प्रकार तीक्ष्ण आँधी मेघोंको तितर-बितर कर देती है उसी प्रकार सिंहके समान पराक्रमी राजा सत्यन्धरने काष्ठाङ्गारके योद्धाओंको तितर-बितर कर दिया ॥ ८२ ॥ तदनन्तर युद्धके मैदान रूपी आकाशमें सूर्यके समान चमकनेवाले एवं विजयलक्ष्मीके प्राणपति धीरवीर राजाने काष्ठाङ्गारके सलाहगीर मन्त्रीको जीत लिया ॥ ८३ ॥

तत्पश्चात् जब काष्ठाङ्गारने युद्धमें अपने मन्त्रीके पराजयकी बात सुनी तब वह भी बढ़ते हुए क्रोधसे भौंहाँकी टेढ़ी करता हुआ हाथियों, घोड़ों और पैदल सिपाहियोंसे चित्र-विचित्र सेना साथ लेकर राजाके सामने आकर अनेक प्रकारसे युद्ध करने लगा । इसी बीच राजा सत्यन्धरके हृदयमें वैराग्य उत्पन्न हो गया जिससे उसने प्राणियोंकी हिंसासे विरत होकर संन्यास ले लिया । तदनन्तर जिस प्रकार कोई मित्र अपने सम्यन्धीको स्वस्थता अर्थात् नीरोगता प्राप्त करा देता है उसी प्रकार काष्ठाङ्गारने भी राजा सत्यन्धरको स्वस्थता अर्थात् देव-पर्याय प्राप्त करा दी—मार डाला ।

उसी क्षण राजा सत्यन्धर स्वर्गको प्राप्त हुआ, राजाका हत्यारा काष्ठाङ्गार राज्यलक्ष्मीको प्राप्त हुआ, भेरीका शब्द रानीके कानोंको प्राप्त हुआ, नगरवासी शोकको प्राप्त हुए, पण्डितजन स्त्रियोंसे विरक्त-भावको प्राप्त हुए और युद्ध शान्तिको प्राप्त हुआ । कवि कहते हैं कि उस समय ये सब कार्य एक साथ हुए थे ॥ ८४ ॥

तदनन्तर भ्रमणसे रहित उस मयूर-यन्त्रने धीरे-धीरे आकाशासे उतरकर, पतिके शोक-रूपी अग्निसे जलती हुई रानीको श्मशान भूमिमें जा गिराया ॥ ८५ ॥ वह श्मशान बड़ा ही

भयंकर था। कहीं तो मुर्दोंको खानेके लिए निःशङ्क होकर इकट्ठे हुए कङ्क तथा काक आदि पक्षियोंसे व्याप्त था। कहीं गड़ी हुई शूलियोंपर चोर आदि अपराधी जीव चढ़ाये गये थे; उन्हीं शूलियोंके पास चिताएँ जल रही थीं। उनकी ज्वालाओंसे संतप्त होनेके कारण उन चोर आदि अपराधियोंके कण्ठसे खूनकी बड़ी धारा निरन्तर निकलकर उन चिताओंपर पड़ रही थी जिससे चूँ चूँ शब्द होकर बहुत भारी धुआं उठ रहा था। कहीं चिताकी अग्निसे अधजलेसे मुर्दोंको खींचकर खण्ड-खण्डकर खानवाली डाकिनियाँ कोलाहल कर रही थीं और कहीं तीक्ष्ण अग्निसे जलते हुए नर-कपालोंके चट-चट शब्दसे भय उत्पन्न होता था। ऐसे श्मशानको देखते ही रानी मूर्च्छित हो गई।

भाग्यकी बात कि जिस प्रकार आकाश सूर्यको उत्पन्न करता है उसी प्रकार मूर्च्छाकी पराधीनतासे प्रसूतिकी पीड़ाको नहीं जाननेवाली रानीने दशम मासके उसी दिन पुत्र उत्पन्न किया ॥ ८५ ॥ उसी समय पुत्रको देखनेके लिए कोई एक देवी आई। वह देवी ऐसी जान पड़ती थी मानो पिताकी लक्ष्मी ही रूप धरकर आई हो अथवा पुत्रकी भाग्यसम्पदा ही शरीर धरकर आ पहुँची हो ॥ ८६ ॥ प्रत्येक दिशामें फैलनेवाले पुत्रके तेजके प्रभावसे वहाँका सघन अन्धकार एक क्षण ही में नष्ट हो गया था इसलिए उस देवीने जो मणिमय दीपक जलाये थे वे पुत्रकी कान्तिसे पराभूत होकर सिर्फ मङ्गलार्थ ही रह गये थे ॥ ८७ ॥ पुत्रका सुखचन्द्र देखनेको रानीका शोकरूपी सागर वृद्धिको प्राप्त हो गया सो ठीक ही है क्योंकि बन्धु-जनोंकी समीपता सुख और दुःखको बढ़ानेवाली हांती है ॥ ८८ ॥

विजया रानी राजा सत्यन्धरका स्मरणकर कर इस प्रकार विलाप कर रही थी—हा कामके समान रूपके धारक ! हा महागुण रूपी मणियोंके रत्नद्वीप ! हा मेरे मनरूपी मानसगेवरके राजहंस ! हा कामकीड़में चतुर ! हा मेरे प्राणस्वरूप ! तुम कहाँ जा रहे हो ! कहाँ जा रहे हो ! शोकरूपी विपकी तीव्रतासे वह बीच-बीचमें मूर्च्छित हो जाती थी। पासमें बैठी देवी भी सर्वश्रेष्ठ पुत्रकी उत्तम महिमाका वर्णन करने वाले वचनरूपी अमृतको सींच-सींचकर उसकी मूर्च्छा दूर करती थी और सुवर्णके समान देदीप्यमान पुत्रके विभिन्न अङ्गोंमें जो मकरी आदिके अद्भुत चिह्न सुशोभित थे उन्हें दिखा-दिखाकर वह उसे पुत्रकी महिमाका विश्वास कराती थी। उस समय रानी को सबसे बड़ी चिन्ता थी कि पुत्रका पालन-पोषण किस प्रकार होगा ? यह देख वह देवी पुत्रके पालन-पोषण सम्बन्धी चिन्तारूपी अन्धकारको दूर करने वाले वचन इस प्रकार कहने लगी।

उसने कहा कि हे देवी ! तुम पुत्रके पालन-पोषणकी चिन्ताको छोड़ो। जिस प्रकार चन्द्रमा चकोरको, आम्रका वृक्ष कोयलके बालकको और कमलिनियोंका समूह हंसको बढ़ाता है उसी प्रकार कोई मनुष्य तुम्हारे इस पुत्रको बढ़ावेगा ॥ ८६ ॥ उसी समय गन्धोत्कट नामका वैश्य अपने मृत पुत्रको उस श्मशानमें छोड़ मुनिराजके वचनोंका स्मरणकर दूसरे पुत्रको खोजता हुआ दिखाई दिया ॥ ९० ॥ उसे देखकर रानीने देवीके वचनोंको प्रमाण मान लिया सो ठीक ही है क्योंकि जो बात जैसी कही जाय उसीके अनुसार उपलब्धि होनेसे ही सब बातोंकी प्रामाणिकता—सच्चाई जानी जाती है ॥ ९१ ॥

तदनन्तर, विजया रानी चाहती थी कि हमारे हृदयरूपी सूर्यकान्तमणिसे जो पतिके विरह-जन्य शोकानलको ज्वालाएँ उठ रही हैं मैं उन्हें पुत्रका सुन्दर मुखरूपी चन्द्रमा बेख-देख कर शान्त करती रहूँगी परन्तु परिस्थिति यह आ पहुँची थी कि उसे अपने पुत्रसे भी जुदा होना पड़ रहा था अतः जिस प्रकार तालाबके जलसे निकाली मछली उसके बिना क्षण भर भी नहीं ठहरती उसी प्रकार वह रानी भी पुत्रके बिना क्षण भर भी ठहरनेके लिए यद्यपि असमर्थ थी तो भी

देवीके वचनोंमें विश्वास होनेसे और दूसरा कुछ उपाय न होनेसे वह गन्धोक्त सेठको अपना पुत्र सौंपनेके लिए जिस किसी तरह तैयार हो गई । यद्यपि वह पुत्र स्वभावसे ही विशाल तेजका समुद्र—सागर था तो भी रानी विजयाने उसे पिताकी मुद्रासे समुद्र—मुद्रासहित कर आगे रख दिया और स्वयं देवी के साथ सहसा अन्तर्हित हो गई ।

श्मशानके बनके बीचमें बालसूर्यके समान प्रकाशमान उस पुत्रको अपने विस्तृत दोनों नेत्रोंसे देखता हुआ वैश्यपति गन्धोक्त ठीक उसी तरह सन्तुष्ट नहीं हो रहा था कि जिस तरह प्यासा मनुष्य सरोवरके जलको और चातक मेघोंसे भरते हुए जलकणोंको देखकर सन्तुष्ट नहीं होता है ॥ ६२ ॥

जिस प्रकार ईन्धन खोजनेवाले मनुष्यको कहीं महानिधि मिल जाती है तो उसे वह लपककर उठा लेता है इसी प्रकार गन्धोक्तने राजपुत्रको पा तत्काल ही उठा लिया । आनन्दके कारण उसके शरीरमें रोमाञ्च निकल आये थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो हृदयरूपी क्यारीमें उत्पन्न हुई मनोहर हर्षरूपी लताकी बाँड़ियोंको ही धारण कर रहा हो । ज्योंही उसने पुत्रको उठाया त्योंही प्रीतिकी पराकाष्ठाको प्राप्त हो गया । पुत्रके शरीरके स्पर्शजन्य सुखकी परवशात्तासे वह ऐसा हो रहा था मानो आनन्दरूपी समुद्रमें निमग्न ही हो गया हो, अथवा उसके हृदयके भीतर चन्दन रसका लेप ही लगाया गया हो, अथवा उसका शरीर हिमकणोंकी वापिकामें ही निमग्न हो रहा हो अथवा वह मोहसे आक्रान्त हो गया हो, निद्रित हो रहा हो, नशामें मत्त हो रहा हो, उसकी इन्द्रियाँ मोहके वशीभूत हो रही हों, अथवा उसकी चेतना शक्ति-निर्मूलित हो रही हो । इस तरह वह अनन्द की परमकाष्ठाको प्राप्त हो रहा था । पुत्रको उठाते समय उसने 'जीव'—जीवित रहो—यह आशीर्वादात्मक शब्द सुने थे इसलिए उसने कामदेवके समान सुन्दर रूपको धारण करने वाले उस भाग्यशाली पुत्रको 'जीव' इसी नामसे अलङ्कृत किया था ।

तदनन्तर गन्धोक्तने अपने घर जाकर कुछ होते हुएकी तरह स्त्रियोंसे कहा—अरी पगली ! तूने परीक्षा किये बिना ही जीवित पुत्रको मरा हुआ क्यों कह दिया ? ॥ ६३ ॥ अथवा जिनका चित्त स्वभावसे ही संभ्रान्त रहता है ऐसी स्त्रियाँ यदि जीवित कुमारको मरा हुआ समझने लगे तो इसमें आश्चर्य ही क्या है ॥ ६४ ॥

इत्यादि वचनरूपी बाणोंके साथ अपने पतिके द्वारा समर्पित नयनानन्दकारी पुत्रको दोनों हाथ बढ़ाकर ले लिया और उसके शरीरका सुन्दरताके देखनेसे उत्पन्न दृष्टिदोषका बचाव करनेके लिए ही मानो उसे अत्यन्त चञ्चल कटाक्षरूपी नील कमलोंकी मालाकी काली कान्तिसे व्याप्त कर दिया ।

वे दोनों ही वैश्यदम्पती उस पुत्रके रूप और सौन्दर्यकी लक्ष्मीरूपी स्वभावमधुर अमृतकी धाराको नेत्ररूपी कटोरोंसे पीकर तथा उसके फूलके समान कोमल शरीरका स्पर्शकर इतर जनदुर्लभ वृत्तिको प्राप्त हो आश्चर्य-सागरमें निमग्न हो गये थे ॥ ६५ ॥ देवीने प्रथम तो विजया रानीको उसके भाईके घर भेजने की सलाह दी थी परन्तु दुःखके समय उसने वहाँ जाना पसन्द नहीं किया । तदनन्तर उसने आश्रमकी लताओंमें देवीके शरीरकी सदृशता देखनेके लिए ही मानो उसे दण्डक बनके तपोवनमें भेज दिया ॥ ६६ ॥

इसके बाद अभिलषित कार्यका सिद्धिसे सन्तुष्ट हुई देवी किसी कार्यके बहाने अन्तर्हित हो गई । और रानी निरन्तर विकसित रहने वाले जिनेन्द्रदेवके चरण-कमलोंसे सुशोभित अपने मन रूपी मानससरोवरमें पुत्ररूपी राजहंसको क्रीड़ा कराने लगी ।

मालतीके फूलके समान कोमल शरीरलताको धारण करनेवाली जो रानी पहले नगरमें रुईके गद्दोंपर पड़े फूलोंकी बोड़ियोंका क्लेश नहीं सह सकती थी वही रानी आज वनके मध्यमें डाभके विछौनेको ही बहुत बड़ा मानती थी। देखो, कर्मोंकी कैसी विचित्रता है ॥६७॥ सतियोंमें शिरोमणि विजया रानी चूँकि नगरमें भी मानिनी वारतोषिता अर्थात् मानवती स्त्रियोंके समूहसे संतोषित रहती थी इसलिए वनमें भी उसका आहार नीवार ही रहा था इसमें आश्चर्य ही क्या था ? ॥ ६८ ॥

इधर पुत्रकी प्राप्तिसे उत्पन्न हर्षसे भरे गन्धोक्तने बहुत भारी उत्सव मनाना शुरू किया सो समस्त समीचीन धर्मकी परमकाष्ठा रूपी काष्ठको जलानेके लिए अंगारके समान काष्ठाङ्गारने समझा कि गन्धोक्त ये सब उत्सव मेरे राज्य मिलनेके उपलक्ष्यमें कर रहा है इसलिए उसने उसे राज्यकोषसे बहुत धन दिलाया। गन्धोक्तने काष्ठाङ्गारसे माँग की कि आजके दिन इस नगरीमें जितने बालक उत्पन्न हुए हैं उन सबका पालन मेरे ही घर हो। वैश्यपतिकी माँग स्वीकृतकर काष्ठाङ्गारने राजपुरी नगरीमें उस दिन उत्पन्न हुए समस्त बालकोंको गन्धोक्तके घर भिजवा दिया। उन सबके साथ यह अपने पुत्रका समान रूपसे पालन करने लगा।

शोभायमान कलाओंसे सम्पन्न जीवन्धररूपी चन्द्रमा जैसा-जैसा बढ़ता जाता था वैसा-वैसा ही गन्धोक्तका हर्ष-रूपी सागर बढ़ता जाता था ॥ ६६ ॥ बालक जीवन्धर जब मुट्टियाँ बाँधकर चित्त सोता था तब उस तालाबकी शोभा धारण करता था जिसमें कि कमलकी दो बोड़ियाँ उठ रही थीं ॥ १०० ॥ वह बालक माता-पिताके आनन्दको बढ़ानेवाली जिस सुन्दर मुमकानको धारण करता था वह ऐसी जान पड़ती थी मानो मुखरूपी कमलसे मकरन्दकी धारा ही गिर रही हो, अथवा मुख-रूपी चन्द्रमाकी चाँदनी ही हो, अथवा कीर्तिका विकास ही हो अथवा मुखकी लक्ष्मीका हास्य ही हो ॥ १०१ ॥ वह बालक माताका स्तन पीकर बार-बार दूधके कुले उगल देता था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो कीर्तिकी तरङ्ग ही बिखेर रहा हो ॥ १०२ ॥ कुछ ही दिनोंमें वह बालक मणियोंके निर्मल फर्सपर घुटनोंके बल चलने लगा था और अपनी ही परछाईको दूसरा बालक समझ ताड़न करता हुआ अत्यन्त सुशोभित हो रहा था ॥ १०३ ॥ क्रम-क्रमसे वह बालक नखोंकी फैलती हुई कान्ति-रूपी झानोंसे सुशोभित अतएव फूलोंसे आच्छादितके समान दिखनेवाले मणियोंके आंगनमें लड़खड़ाते पैरोंसे कोमल-चरण-कमलोंकी डग फैलाता था ॥ १०४ ॥

इधर गन्धोक्तकी स्त्री सुनन्दा भी गर्भवती हो गई जिससे ऐसी जान पड़ने लगी मानो जलसे भरी मेघमाला ही हो, रत्नोंसे भरी पृथिवी ही हो, फलसे भरी लता ही हो, अथवा तेजसे भरी पूर्व दिशा ही हो। क्रम-क्रमसे नौ मास बीत जानेपर उसने नन्दाद्वय नामका पुत्र उत्पन्न किया।

उत्तम भाई-चारेसे सुशोभित एवं तोतली बोलीसे युक्त जीवन्धर अन्य पुत्रोंके साथ धूलिमें बड़े हर्षसे क्रीड़ा करता था ॥ १०५ ॥

तदनन्तर जब जीवन्धर पाँचवें वर्षमें चल रहा था तब प्रत्यक्ष कामदेवके समान जान पड़ता था। उसके बचन अब तक स्पष्ट हो गये थे और वह सिंहके बालकके समान सुशोभित हो रहा था। इसी समय उसने स्वयं आये हुए तथा समस्त कला-रूपी नदियोंके निकलनेके लिए पर्वतके समान दिखनेवाले आर्यनन्दी नामक आचार्यवर्यके समीप विघ्न-समूहका नाश करनेके लिए सिद्ध भगवान्की पूजाकर सिद्धमातृका नामसे प्रसिद्ध वर्णमालाका अभ्यास किया।

क्रमसे हाथीको जीतनेवाले जीवन्धर कुमारने अपने मनमें अपरिमित भक्ति धारणकर गुरुको नमस्कार किया और उनसे विद्या प्राप्त की ॥ १०६ ॥

इस प्रकार महाकवि हरिचन्द्र विरचित श्री जीवन्धर चम्पू काव्यमें
सरस्वतीलम्भ नामका प्रथम लम्भ समाप्त हुआ ।

द्वितीय लम्भ

अथान-तर जीवन्धर कुमार मित्रगणोंसे सुशोभित किसी अत्यन्त रमणीय विद्यालयमें पहुँचे । वहाँ उ-होंने, समस्त कलाओंके समूहने मानो दूसरी कलाओंमें लुब्ध होकर ही जिन्हें स्वयं अपना निवास-गृह बनाया था ऐसे सर्वश्रेष्ठ पण्डित आचार्य आर्यनन्दीसे समस्त कलाएं उस तरह सीखीं जिस तरह कि कोयल वसन्त ऋतुसे सुन्दर बोली सीखता है, और तरुण मयूर जिस तरह वर्षाकालसे कैकावाणी सीखा करता है ।

आचार्य-रूपी सूर्यके दर्शनसे जीवन्धर कुमारका चित्त-रूपी कमल खिल उठा था और उससे कलासमूह रूपी मकरन्दका भरना भरने लगा था ॥ १ ॥ यद्यपि जीवन्धर कुमारको अन्य अनेक स्त्रियाँ लुभा लेना चाहती थीं तथापि उसका समस्त विद्यारूपी स्त्रियोंके साथ ही जो समागम हुआ था उसमें विघ्नरहित गुरु-भक्तिने ही दूतीका काम किया था ॥ २ ॥ जीवन्धर-रूपी चन्द्रमाने जब अपनी चौगुनी कलाओंके द्वारा पूर्णमासीके चन्द्रमाको पराजित कर दिया तब उसका शोभायमान अमृत जीवन्धरके वचनोंमें चला गया, कान्ति मुखमें चली गई, समस्त संसारका आनन्दित करनेकी शक्ति उसके शरीरमें आ गई, और स्वयं चन्द्रमा उनके चरणोंका नामून बन गया ॥ ३ ॥

गुरुने जब देखा कि हमारी विद्यारूपी लता इसके हृदयरूपी आत्मबलमें सूत्र ही पल्लवित हुई है तब वे प्रीतिकी परम सीमाको प्राप्त हुए—उनके हर्षका ठिकाना नहीं रहा । प्रसन्न मनोवृत्तिके धारक आचार्य आर्यनन्दीने एक दिन एकान्त स्थानमें अपने पास बैठे हुए विद्यार्थी जीवन्धरसे इस प्रकार कहा—

हे शास्त्ररूपी समुद्रके पारगामी ! हे अतिशय चतुर ! जीवन्धर ! तुम किसीका चरित्र सुनो जो कि कर्णमार्ग से चित्तमें प्रवेश कर द्यारूपी नदीका नृत्य करानेमें सूत्रधारका काम देगा ॥ ४ ॥ विद्याधरोंके निवास क्षेत्रमें कोई एक ऐसा राजा अपना समय व्यतीत करता था जो कार्य तथा नाम दोनोंकी ही अपेक्षा लोकपालका तथा देवोंका स्वामी होकर भी (पक्षमें विद्वानोंका म्वामी होकर भी) विद्याधर था ॥ ५ ॥

किसी एक दिन वह राजा उदयाचलकी शिखरको सूर्यके समान, सिंहासनको सुशोभित कर रहा था इतनेमें उसकी दृष्टि किसी मेघपर पड़ी । वह मेघ कर्मा अकाश रूपी समुद्रके शोवालके समान जान पड़ता था, कर्मा आकाशरूपी वनमें घूमते हुए हाथीके समान मालूम होता था और कर्मा देवलोकमें चढ़नेके लिए बनाई हुई सीढ़ियोंके नील पाषाणके समान प्रतिभासित हो रहा था । वह मेघ यद्यपि नील था तथापि राजा उसे अपने नेत्रोंसे पीत अर्थात् पीला (पक्षमें) अवलोकन कर रहा था । वह मेघ देखते देखते तत्काल विलीन हो गया सो मानो यही बतला रहा था कि उन्मत्त राजाओंका ऐश्वर्य क्षणभरमें नष्ट हो जाने वाला है । मेघको नष्ट हुआ

१—चन्द्रमामें सोलह कलाएं होती हैं परन्तु जीवन्धर कुमारमें १४ कलाएं थीं ।

देख राजाका वैराग्य बढ़ गया। फल स्वरूप उसने अपना राज्यका भार पुत्रके लिए सौंप दिया और स्वयं संसारके समस्त दुःखों को शान्त करनेमें दत्त जैनी दीक्षा धारण कर ली।

अनेक प्रकारके तपोंको तपता हुआ वह राजा तपश्चरणके प्रभावसे अत्यन्त कान्तिको प्राप्त हो रहा था, परन्तु पूर्वसंचित कर्मोंके उदयसे उसे अकस्मात् भ्रमक नामक रोग उत्पन्न हो गया ॥ ६ ॥

तदनन्तर जिस प्रकार कोई अग्निके तिलगोसे गीले ईंधनको, जुगनूसे गाढ़ अन्धकारको और निहानीसे महाबनको नष्ट करनेमें समर्थ नहीं हो पाता है उसी प्रकार वह मुनि अपने थोड़ेसे तपके द्वारा प्रतिदिन बढ़ते हुए भस्मक रोगको शान्त करनेमें समर्थ नहीं हो सका। इसलिए उसने जिस प्रकार पहले राज्यको छोड़ दिया था उसी प्रकार अब तपके साम्राज्यको भी छोड़ दिया। अब वह पाखण्डियोंके तपसे आच्छादित हो गया अर्थात् ढोंगी साधु बन गया और जिस प्रकार किसी झाड़ीमें छिपा शिकारी इच्छानुसार पक्षियोंको पकड़ता रहता है उसी प्रकार यह साधु इच्छानुसार आहार ग्रहण करता हुआ स्वच्छन्द प्रवृत्ति करने लगा।

तदनन्तर बहुत भारी भूखसे पीड़ित हुआ वह साधु नगरके समीपवर्ती उद्यानमें पहुँचा। उस उद्यानमें कहीं तो अत्यन्त सघन लगे हुए अशोक वृक्षोंके नये लाल-लाल पत्ते सुशोभित हो रहे थे उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो संध्याकी लालीसे सुशोभित निर्मल आकाशकी सदृशता ही प्राप्त कर रहा हो और कहीं उसमें सफेद सफेद फूल फूल रहे थे उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो दूसरे उद्यानोंकी हँसी ही कर रहा हो ॥ ७ ॥ उस उद्यानमें जब कोयल पञ्चम स्वरसे मनोहर गान गाती थी तब मन्द वायु रूपी नट, भृङ्ग-वनिके वहाने मधुर आलापको भरने वाली चञ्चल लता रूपी युवतीको सब ओर नचाने लगता था ॥ ८ ॥

वह उद्यान कहीं पर निरन्तर पड़ते हुए फूलोंसे सुशोभित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो वनदेवीकी आराधनाके लिए बिछाये हुए रेशमी विस्तरको ही धारण कर रहा हो। कहीं फूलोंका आसव पीनेसे मत्त हुए भौरोंसे काला काला हो रहा था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो लगाये हुए अंजनके समूहको ही धारण कर रहा हो। कहीं पर अत्यन्त विस्तृत अशोक वृक्षके उत्तम पल्लवोंकी कान्तिसे सुशोभित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो अपना अनुराग ही प्रकट कर रहा हो। कहीं पर खिले हुए लाल कमलोंकी कान्तिसे समुद्भासित सरोवरोंसे सुशोभित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो केशरके चूर्णसे निर्मित झरने को ही धारण कर रहा हो। और कहीं पर लताओंके समूहको धारण कर रहा था उससे ऐसा दिखाई देता था मानो मूलनेके लिए ही अनेक लताओंको धारण कर रहा हो।

वहाँ उस साधुने दूसरे पुत्रोंके साथ क्रीड़ा करते हुए आपको देखा। आप उस समय ऐसे सुशोभित हो रहे थे जैसे कि आकाशमें नक्षत्रोंके समूहसे बालचन्द्र अर्थात् द्वितीयाका चन्द्र सुशोभित होता है ॥ ९ ॥ उस साधुने आपसे पूछा कि नगर कितना दूर है? इसके उत्तरमें आपने मधुर वचन कहे थे। बोलते समय आपके दन्तरूपी मणियोंकी उज्ज्वल कान्ति बाहर फैल रही थी और उसके द्वारा आप मुखपर कमलकी भ्रान्तिसे पड़ते हुए काले-काले भौरोंको सफेद बना रहे थे ॥ १० ॥ आपने कहा था कि नगरके उपवनमें बालकोंकी क्रीड़ा देखकर कौन वृद्ध अनुमान नहीं कर लेगा कि नगर समीपवर्ती है ॥ ११ ॥ धूम देखकर कौन पुरुष अग्निको नहीं जान लेता और ठण्डी वायुके आनेपर कौन नहीं जान लेता कि समीप ही जल भरा है ॥ १२ ॥

इत्यादि वचनरूपी अमृतकी धाराके सिंचनसे तथा आपके सौन्दर्यरूपी सम्पत्तिके देखनेसे जनित सुख रूपी बीजके द्वारा अपने हृदयरूपी ब्यारीमें जो प्रीतिरूपी लता उत्पन्न हुई थी

उसे वह साधु आपके वंशके निश्चयसे पुष्टिपत करना चाहता था। वह जठराग्निकी तीव्रतम बाधाको शान्त करना चाहता था तथा भोजनकी याचना करनेके लिए उसका मन विवश हो रहा था। उस ढोंगी साधुको आप अपने घर ले आये तथा उसे भोजन करानेके लिए आपने अपने रसोइयाको आदेश दे दिया।

तदनन्तर जब आप स्वयं भोजन करनेके लिए तैयार हुए तब उस साधुने भोजन करना शुरू किया। आपके साथ भोजन करनेमें उसका अभिप्राय यह था कि वह आपके वचनरूपी द्वाक्षासे मिश्रित आपके मुखकी शोभा-रूपी अमृतका पान करना चाहता था ॥ १३ ॥

‘यह सब भोजन गरम है, मैं कैसे खाऊँ’ इस प्रकार बालस्वभावके कारण आप रोने लगे। रोते समय आपके नेत्रोंसे आँसू की धाराएँ बह रही थीं और वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो नेत्ररूपी कमलोंके युगलसे मकरन्दका पूर ही भर रहा हो। जब आपके नेत्रोंसे आँसू भर रहे थे तब ऐसा जान पड़ता था मानो आपके नेत्र कमलोंके भीतर निवास करने वाली लक्ष्मीके वक्षःस्थलपर पड़ी हुई मालाके मोती ही विखेर रहे हों। आपको रोता देख भिक्षुक कहने लगा कि आप सबको अतिक्रान्त करनेवाली बुद्धिकी महिमासे सुशोभित हैं और रोनेके कारणोंसे रहित हैं फिर भी आपका यह रोना कैसा? इस प्रकार मेरा चित्त आश्चर्यरूपी चित्रके लिए दीवालका काम कर रहा है।

भिक्षुकके उक्त वचन सुनकर अपनी मन्द मुसकानके द्वारा निकलते हुए दूधकी धाराका संदेह उत्पन्न करते हुए आपने जो निम्नांकित वचन कहे थे वे वास्तवमें केला आँग मधुकी मधुरताको धारण कर रहे थे ॥ १४ ॥ आपने कहा था कि रोनेसे श्लेष्मा (कफ) का अभाव हो जाता है, दोनों नेत्र निर्मल हो जाते हैं, नाकका मल जमीनपर जा गिरता है, तब तक भोजनकी उष्णता कम हो जाती है, शिरमें रहकर भ्रमररूप दीपको उत्पन्न करनेवाले जलके दोषकी बाधा दूर हो जाती है। यही नहीं, और भी बहुतसे परिचित गुण रोते समय उत्पन्न होते हैं ॥ १५ ॥

इस प्रकारके वचनरूपी अमृतको कर्णपुटमें सींचते हुए आप उस भिक्षुकी अपार भूख देखनेसे उत्पन्न आश्चर्यसे चुप हो रहे। आप दयाके समुद्र तो थे ही इसलिए आपने उसे अपने हाथका घ्रास ही दे दिया। आपका वह घ्रास ऐसा जान पड़ता था मानो हस्तकमलके नखोंकी कान्तिरूपी गङ्गा नदीके फेनका खण्ड ही हो, अथवा हस्तरूपी कल्पवृक्षके फूलोंका गुच्छा ही हो, अथवा नखरूपी चन्द्रमाओंके साथ परिचय करनेके लिए आया हुआ चन्द्रमाका बिम्ब ही हो अथवा आकाशरूपी नदीको मुखानेके लिए आया हुआ शग्द ऋतुका खण्ड ही हो। उस घ्रासको खाते ही भिक्षु तृप्तिको प्राप्त हो गया, प्रज्वलित जठराग्निके शान्त हो जानेसे उसने आपका महान् उपकार माना और अनुपम सज्जनतासे प्रेरित होकर उसने आपके लिए अत्यन्त उत्कृष्ट फलवाली कला सिखलाई—शिक्षा प्रदान की।

कवि कहते हैं कि योग्य पात्ररूपी उत्तम क्षेत्रमें लगाई हुई विद्यारूपी लता यदि बुद्धिरूपी जलसे सींची जाये तो वह सूक्तिरूपी फूलोंसे युक्त होकर दिशारूपी स्त्रियोंके कर्णालंकारके समान कीर्तिरूपी उत्तम मञ्जरीको धारण करती है ॥ १६ ॥ आश्चर्यकी बात है कि यह विद्यारूपी कल्पवृक्ष अत्यन्त उन्नतिको प्राप्त है—अतिशय ऊँचा है तो भी नम्र मनुष्य इसे प्राप्त कर लेते हैं। फल इसमें आकर लगते हैं और मनोहर फलकी प्राप्ति परलोकमें होती है। इसके सिवाय एक बड़ा आश्चर्य यह है कि जो लोग इसके भूलमें आते हैं उन्हें तो यह संताप पहुँचाता है और जो इसके ऊपर हो विचरते हैं उनके संतापको यह दूर करता है ॥ १७ ॥

इस प्रकार सज्जनोंके हृदयको ठण्डा करनेके लिए चन्दनकी समानता धारण करनेवाले जीवन्धर, कानोंके लिए रसायन स्वरूप गुरुका पूर्वोक्त वृत्तान्त सुनकर चुप रह गये। उन्होंने

मौन रह जाना ही योग्य उत्तर समझा। वे मुख-कमल तथा मनरूपी सरोवरमें विनयरूपी मृणालको धारण कर रहे थे और शिष्य तथा गुरु-सम्बन्धी शिष्टताकी अपने मुखपर क्रीड़ा करा रहे थे। प्राप्त मणिकी विशुद्धता को जानकर जिस प्रकार उसके स्वामीको अपार हर्ष होता है उसी प्रकार प्राप्त गुरुकी विशुद्धताको जानकर जीवन्धर कुमार भी हर्षरूपी सागरके परम पार को प्राप्त हो रहे थे और यह सब होनेपर भी वे गृहस्थ-धर्मरूपी सागरमें निमग्न थे।

तदनन्तर गुरु आर्यनन्दीने श्रेष्ठपुत्र जीवन्धर को एकान्त स्थानमें ले जाकर अपने शब्दों द्वारा राजा का समस्त वृत्तान्त सुना दिया, गुरुमुखसे पिताका वृत्तान्त जानकर जीवन्धर बहुत ही कुपित हुए और अनायास उत्पन्न क्रोधसे जगत्को जलाते हुए-से जान पड़ने लगे।

इस प्रकार गुरुके कहनेसे 'मैं राजा का लड़का हूँ और काप्राङ्गार राजा का हत्यारा है' इस बातका निश्चयकर जीवन्धर कुमार युद्धके लिए तैयार हो गये। वे उस काप्राङ्गारको बढ़ती हुई क्रोधाग्निके समान प्रज्वलित बाणाग्निका भी ईंधन बनाना चाहते थे। वे मदात्मत्त हाथीके समान क्रोधसे अन्वे हो रहे थे, उनके तात्कालिक क्रोधके वेगको रोकनेमें गुरु भी असमर्थ हो रहे थे। इस तरह वे युद्धके उद्योगसे विरत नहीं हो रहे थे। गुरुने भी उनके बहुत भारी क्रोधसे विस्तारित युद्धकी तैयारी देख अपने हृदयमें निश्चय कर लिया कि यह अन्य प्रकारसे मानने वाला नहीं है। निदान गुरुने निम्न शब्द कहकर जिस किसी तरह उनकी युद्धकी तैयारीको रोक़ा। गुरुने कहा था कि हे वत्स ! अधिक नहीं, एक वर्षतक क्षमा धारण करो, यही मेरे लिए गुरु-दक्षिणा होगी।

तदनन्तर गुरुने निम्नाङ्कित शिक्षा और भी दी। उन्होंने कहा कि जिनका हृदय शास्त्ररूपी समुद्रमें निमग्न है ऐसे मनुष्यों को यह क्रोध कभी भी नहीं करना चाहिए। नहीं तो आचरणसे रहित उनकी शास्त्राध्ययनकी कला व्यर्थ ही कहलावेगी। अपने हाथोंमें दीपकके सुशोभित रहने पर भी जो लोग इस पृथिवीपर कुण्ठमें गिरते हैं उन्हें उस दीपकसे क्या लाभ है ? ॥ १६ ॥

इत्यादि नीतिमार्गका उपदेश देकर तथा जीवन्धर कुमारको समझाकर समस्त संसारको अतिक्रान्त करने वाला मोक्षमार्ग प्राप्त करनेके लिए बहुत भारी आदरसे भरे हुए गुरुदेव जब तपोवनको उस तरह चले गये जिस तरह कि सूर्य पश्चिम समुद्रके बेलावनको चला जाता है तत्र जीवन्धर कुमार बहुत ही खिन्न हुए। अनन्तर उन्होंने गुरुदेवके संस्मरणसे संधुक्षित विरह-जन्य शोकाग्निको तत्त्वज्ञानरूपी जलके प्रवाहसे शान्त किया।

तदनन्तर जिस प्रकार फूलों की लक्ष्मी लताको प्राप्त होती है, देवोंके द्वारा वाञ्छनीय वसन्तकी सुषमा जिस प्रकार पारिजात—कल्पवृक्षमें स्थिति को प्राप्त होती है, जिस प्रकार गङ्गा नदी समुद्रकी बेलाको प्राप्त होती है, शरद ऋतु चन्द्रमाके बिम्बको प्राप्त होती है, प्रातःकालके सूर्यकी प्रभा, समुद्रके तीरको प्राप्त होती है और शरदकी चाँदनी जिस प्रकार निर्मल कुमुदोंके वनको प्राप्त होती है उसी प्रकार यौवनरूपी लक्ष्मी राजपुत्र जीवन्धर कुमारके शरीरको प्राप्त हुई ॥ २० ॥ उस समय जीवन्धर कुमारका आनन्ददायी शरीर सौन्दर्यकी परम सीमा, शृङ्गारकी परमगति और कलाओंकी श्रेष्ठ खान हो रहा था ॥ २१ ॥

उस समय उनका रूप, सुन्दर शरीरवालोंका प्रथम उदाहरण था, कान्तिरूपी सम्पदाओं का अधिष्ठातृ देव था, सुन्दरताकी संजीवन ओषधि था, शृङ्गार रसका संकेत-भवन था, श्रेष्ठ रसिकताका जीवनदायी रस था, कलाओंका क्रीड़ाभवन था, हास्यक्रीड़ाओंका शिक्षा-स्थान था, संगीत-विद्याओं का तिगङ्गा था, स्त्रियोंके नेत्रोंको आकर्षित करनेके लिए आकर्षण औषध था, युवती-जनोंके मनोंको रोकनेके लिए बन्धनगृह था, समस्त मनुष्योंके नेत्रोंको तृप्त

करने वाला था, कवियोंके वचनोंका अगोचर था, कीर्तिकी स्फूर्तिके लिए अंकुर उगनेका क्षेत्र था, विजयलक्ष्मीके विलासका निवास-स्थल था, लक्ष्मी और सरस्वतीकी आस्थाका स्थान था, मानो सब लोगोंके नेत्रोंका चलता फिरता सुख ही था। पृथिवीरूपी महिलाका मानो जीवित सुख ही था, मूर्तिधारी मानो प्रतापका पटल ही था, मानों सजीव गाम्भीर्य ही था, अथवा इकट्ठा हुआ शौर्य ही था, अथवा रूपधारी कुरुवंशका भाग्य ही था अथवा ब्रह्माका अपनी समस्त चतुराई बतलानेका स्थान ही था। इस प्रकार उनका यह रूप प्रतिदिन वृद्धिगत हो रहा था।

अथानन्तर एक समय जो कार्य और नाम दोनोंसे ही कालकूट था और मनुष्यकी आकृति को प्राप्त हुए अन्धकारके समान जान पड़ता था ऐसे भीलोंके राजाने सेनासहित आकर राजपुरी की समस्त गायें हर लीं ॥२२॥

तत्पश्चात् गोपालोंके चिल्लानेसे जिसे समस्त वृत्तान्त मालूम हुआ है ऐसा काष्ठाङ्गार भी अधोर हो उठा। जिस प्रकार सिंह शृगालके द्वारा किये हुए अपमानको नहीं सहता है उसी प्रकार काष्ठाङ्गार भी असमान—हीन शक्तिके धारक भिल्लराजके द्वारा कृत अपमानको नहीं सह सका। भीतर ही भीतर जलनेवाली क्रोधाग्निकी ज्वालाओंके समान दिखनेवाली लाल-लाल कान्तिसे उसका मुख व्याप्त हो गया। फलस्वरूप उसने कालकूटकी सेनाको नष्ट करनेके लिए एक बहुत बड़ी सेना भेजी। उसको वह सेना शत्रुस्त्रियोंके गर्भजात बालकोंको नष्ट करनेमें समर्थ भेरियोंकी भांकारसे समुद्रको गर्जनाका तिरोहित कर रही थी। कालकूटके वहाने इकट्ठे हुए अन्धकारको नष्ट करनेके लिए विधाताके द्वारा विरचित अनेक सूर्यमण्डलोंसे सुशोभित उदयाचलोंके समान दिखनेवाले, सुवर्णकी ढालोंसे युक्त गण्डस्थलवाले हाथियोंसे भरी थी। जिनमें लांहकी लगामें लग रही हैं ऐसे मुखोंके विलसे निकलते हुए लाला-जलके द्वारा जिनके मुख फैलिल हुए हैं और उसके कारण जो युद्धके आँगनमें शत्रुओंके यशका पान करते हुए जान पड़ते थे ऐसे घोड़ोंसे, रथोंके समूहसे तथा पैदल सेनाओंसे परिपूर्ण थी।

वह कालकूट काष्ठाङ्गारकी सेनाको देख अपनी सेना आगेकर चला। उस समय वह क्रोधाग्निके द्वारा शत्रुओंकी सेनाको सब ओरसे जलानेकी इच्छा करता हुआ ठीक यमराजके समान जान पड़ता था ॥२३॥ तदनन्तर दोनों सेनाओंने मिलकर बलपूर्वक ऐसा युद्ध किया जिसका कि कोई शानी नहीं रखता था। उस युद्धमें दोनों ही सेनाएं बाणोंके समूहसे परस्पर एक दूसरेको विदीर्ण कर रही थीं। यद्यपि युद्धमें उठती हुई धूलिसे अन्धकार छा गया था तो भी चलती हुई तलवारोंके घातसे विदीर्ण हुए हाथियोंके गण्डस्थलोंसे जो मणियोंके समूह बाहर निकल रहे थे उनकी कान्तिके प्रवाहमे युद्धक्षेत्र एक दम प्रकाशमान हो उठता था ॥२४॥

उस समय शत्रुओंके हाथोंमें स्थित तलवारोंके द्वारा खण्डित गण्डस्थलोंसे निकलनेवाली रुधिरकी धाराओंसे सुशोभित हाथी, उन पर्वतोंका अनुकरण कर रहे थे जिनके कि दोनों ओरसे गेरूके भरने भर रहे हैं। अत्यधिक खनकी कीचड़से युक्त युद्धके आँगनमें हमारे स्वर डूब न जावें इस आशंकासे, आरूढ़जनोंके विपादको नष्ट करनेवाले घोड़े मानो आकाशमें चल रहे थे और मदोन्मत्त हाथियोंकी घटापर नाम तथा कार्य दोनोंसे ही 'हम हरि हैं' (सिंह हैं, घोड़े हैं) इस तरह अपने हरि नामको प्रख्यात कर रहे थे। धनुषधारियोंके हाथ इतने जल्दी चलते थे कि किसीको समझ ही नहीं पड़ता था कि इन्होंने कब बाण धारण किया और कब छोड़ा। वे सदा धनुष चढ़ाये हुए ही दिखते थे इसलिए चित्र-लिखितसे जान पड़ते थे। कभी पदतल और कभी गगन-तलमें लपलपाती हुई भयंकर तलवारसे खण्डित मस्तकोंके समूह बहुत दूर तक जा उचटते थे जिससे ऐसे जान पड़ते थे मानो आकाशरूपी समुद्रमें कमलोंके समूह ही हों। युद्धकी भूमिमें जहाँ-तहाँ हाथियोंके खण्डित शव पड़े हुए थे उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो दो पुरुष-प्रमाण

बहती हुई खून की नदीपर पुल ही बांध दिये हों। उस भयंकर युद्धके समय भील-योद्धाओंके द्वारा लगातार छोड़े हुए बाणोंकी धारासे जिनका समस्त शरीर भर गया है ऐसे काष्ठाङ्गारके सैनिक भयसे तत्-तद् दिशाओंमें भाग गये। साथ ही 'भीलों की सेना जीत गई' इस घोषणाने गोपालोंकी वसतिको लुभित कर दिया।

उस समय वैश्योंके नायक चतुर नन्दगोपने अपने मित्रोंके साथ आलोचनापूर्वक निश्चय किया और जिस बातको वह कहना चाहता था उसे उसने राजा काष्ठाङ्गारके कान तक पहुँचा दी ॥२५॥

तदनन्तर नन्दगोपकी प्रेरणा पाकर राजा काष्ठाङ्गारने नगरके चौराहोंपर जोरदार घोषणा करा दी कि जो भी पुरुष भीलोंके समूहसे गायेँ छुड़ाकर लावेगा उसे गोपालशिरोमणि नन्दगोप की पुत्री सुवर्णकी सात पुत्तलिकाओंके साथ प्रदान की जावेगी। इस घोषणाको सुनकर बहुत भारी कौतूहलको धारण करनेवाले जीवनधर कुमारने वह घोषणा बन्द करा दी।

जिनका पार्श्वभाग अनेक मित्रोंसे सहित है ऐसे जीवनधर कुमार महलसे इस तरह निकले जिस तरह कि अनेक हाथियोंसे घिरा हुआ यूथपति (कुण्डका मालिक) हिमालयकी गुफासे निकलता है ॥२६॥

तत्पश्चान् जीवनधर हैं प्रमुख जिनमें ऐसे योद्धा धनुषकी टंकार और सिंहध्वनिके द्वारा दिशाओंको मुखरित करते हुए रणाङ्गणकी ओर चले। उस समय वे सफेद घोड़ेसे जुते रथोंको अलंकृत कर रहे थे। उनके वे सफेद घोड़े ऐसे जान पड़ते थे मानो अपने यशरूपी क्षीर-सागरकी तरङ्ग ही हों। उन घोड़ोंके पार्श्वभाग चँवरोंके युगलसे सुशोभित थे इसलिए ऐसे प्रतीत होते थे मानो आकाशमार्गमें चलनेके योग्य दो पंखोंको ही धारण कर रहे हों। मुखसे निकले हुए फेनके टुकड़ोंसे उनका अग्रभाग व्याप्त हो रहा था जिससे ऐसा जान पड़ता था कि वेगके द्वारा पराजित वायुके द्वारा समर्पित मोतियोंकी भेंट ही स्वीकृत कर रहे हों। वेग देखनेके क्षण ही लज्जित होकर सूर्यके घोड़े आकाशरूपी अटवीके बाहड़ मार्गमें भाग गये थे मानो उन्हें दृढ़नेके लिए ही वे घोड़े आकाश-मार्गकी ओर उल्लस रहे थे तथा विजयी थे। जो समस्त जगत्को अन्धा करनेमें समर्थ थी ऐसी रथोंके पहियोंसे विदारित पृथिवीतलसे उठी धूलकी पङ्क्तिको वे योद्धा पताकाओंके वस्त्रोंकी वायुसे दूर उड़ा रहे थे। वे योद्धा क्या थे मानो शरीरधारी वीर रस ही थे अथवा मूर्तिधारी उत्साह ही थे। केयूरसे सुशोभित उनके भुजदण्ड ऐसे जान पड़ते थे मानो विजयलक्ष्मीके निवासभवनके सुवर्णनिर्मित प्राकार ही हों और मोतियोंकी मालाओंसे सुशोभित उनके वक्षःस्थल ऐसे जान पड़ते थे मानो लक्ष्मीकी बिहारभूमिमें स्थित खेलनेके मूले ही हों।

उस रणाङ्गणमें सर्वप्रथम बाणोंके समूहसे परस्पर ऐसा युद्ध हुआ कि जो क्षणभरके लिए क्रोधसे रहित होकर भी क्षमासे रहित था (पक्षमें व्रणसे रहित था) और जहाँ शिखाहीनसे भी शिखावालेकी उत्पत्ति होती थी (पक्षमें बाणसे अग्नि उत्पन्न होती थी) ॥ २७ ॥ जो नखोंकी किरणरूपी मञ्जरीसे सुगन्धित थी तथा जिसपर शिलीमुख अर्थात् बाण (पक्षमें भ्रमर) आकर विद्यमान थे ऐसी धनुषलताको धारण करनेवाले जीवनधर वृक्षके समान सुशोभित हो रहे थे; क्योंकि जिस प्रकार वृक्ष विशाल शाखाओंसे सुशोभित होता है उसी प्रकार जीवनधर भी भुजारूपी विशाल शाखाओंसे सुशोभित थे। इसके सिवाय जीवनधर, निरन्तर ही विजय-लक्ष्मीके बिहारकी मुख्य भूमिस्वरूप थे ॥ २८ ॥ कुण्डलाकार धनुषके मध्यमें स्थित, क्रोधसे लाल-लाल दिखने वाला जीवनधर कुमारका मुख, परिधिके मध्यमें स्थित तथा सन्ध्याके कारण लाल-लाल दिखाने वाले चन्द्रमाके मण्डलके साथ स्पर्धा करता था ॥ २९ ॥ जीवनधर कुमारके द्वारा छोड़े हुए देदीप्यमान बाण ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो युद्धमें छिपे भीलों को देखनेके लिए दीपक ही आये हों ॥ ३० ॥

तदनन्तर विजयी धनुषरूपी इन्द्र-धनुषको धारण करने वाले जीवन्धररूपी मेघके द्वारा लगातार छोड़ी हुई बाणधारारूपी जलधाराके द्वारा जब कालकूट नामक भीलोंके राजाकी सेनाकी प्रतापान्नि शान्त हो गई तब युद्धकी भूमिमें हज़ारसे भी अधिक स्नूनकी नदियाँ बह निकलीं। वे स्नूनकी नदियाँ तीक्ष्ण शस्त्रोंके द्वारा कटे हुए हाथियोंके पैररूपी कछुओंसे सहित थीं। भालोंके द्वारा कटे हुए घुड़सवारोंके मुखरूपी कमलोंसे सुशोभित थीं और मदोन्मत्त हाथियोंके कानोंसे गिरे हुए चामर रूपी हंसोंसे अलंकृत थीं।

इस प्रकार धीरवीर जीवन्धर कुमारने भीलोंकी सेनाको जीतकर यशरूपी फूलोंके द्वारा दिशारूपी स्त्रियों को सुगन्धित किया था और भरते हुए दूधके द्वारा जिसने समीपका प्रदेश सींच दिया है ऐसे दूधके मेघोंकी तुलना धारण करनेवाले पशुओंके समूहको वापिस छीन लिया था ॥ ३१ ॥

जो कामदेव, पहले शम्बराराति अर्थात् महादेवजी का शत्रु और चापलालि जीवन्धर अर्थात् चञ्चल भ्रमररूपी डोरीको धारण करने वाला इन दो नामोंसे जगतमें प्रसिद्ध था वही इस समय शबराराति अर्थात् भीलोंका शत्रु और चापलालि जीवन्धर अर्थात् धनुषसे सुशोभित जीवन्धर कुमार हुआ था। इस प्रकार बिन्दुमात्रसे भी विशेषता नहीं थी। अर्थात्—जीवन्धर कुमार कामदेव रूपी ही था। कामदेव पहले सारसशर अर्थात् कमलरूपी बाणसे सहित था और इस समय जीवन्धर सरसशर थे अर्थात् बलवान् बाणसेसे सहित थे। इस प्रकार इन दोनोंमें यद्यपि आकार—दीर्घाकारकी अपेक्षा विशेषता थी तथापि इनमें आकारसाम्य—आकृति की सदृशता अखण्ड रूपसे सुशोभित थी ही यह विचित्र बात थी।

तदनन्तर जो गगनतलमें फैली हुई पताकाओंरूपी भुजाओंके द्वारा मानों यह बतला रहा था कि नागरिकोंका हर्षातिरेक इतना भारी है। इस प्रकार हर्षसे भरे नगरमें जीवन्धर कुमारने प्रवेश किया। उस समय जीवन्धर यद्यपि स्वयं विशिख अर्थात् बाण अथवा हृदयके आधार थे तो भी विशिखा अर्थात् गलीकी आधेयताको प्राप्त हो रहे थे और समस्त मित्र-मण्डलीके मध्यमें अध्यासीन थे इसलिए शूरवीरता, स्थिरता और धीरतारूपी मञ्जरियोंसे मनोहर उनके शरीररूपी सुगन्धित आम्रवृक्षपर कीर्तिरूपी सुगन्धिसे खिंचे नगरवासी तथा देशवासी लोगोंके नेत्ररूपी भौंरे निरन्तर दौड़े चले आ रहे थे।

नन्दगोप नामसे प्रसिद्ध मेघने शीघ्र ही हर्षरूपी समुद्रका पानकर शुभ लक्षणोंसे सुशोभित जीवन्धर कुमारके करकमलपर जलपात किया—जलधारा छोड़ी ॥३२॥

जीवन्धरने भी नन्दगोपके द्वारा छोड़ी हुई जलधारा को 'पद्मास्य योग्य है' इस वचनरूपी धाराको छोड़ते हुए ही स्वाकृत किया था। जीवन्धरकी वह वचनधारा अत्यन्त शुद्धवर्णा थी—शुद्ध रूपवाली थी (पक्षमें शुद्ध अक्षरोंसे युक्त थी) और ऐसी जान पड़ती थी मानो मन्द-मुसकानके सम प्रकाशित कुन्दके फूलोंकी कान्तिरूपी तरङ्गमें स्नान करनेसे ही वह शुद्धवर्णा हो गई थी। जीवन्धर कुमारने निःस्पृह होकर कहा कि मुझमें और पद्मास्यमें पर्यायभेद है जीवभेद नहीं है। इस प्रकार अपनी मित्रताके वैभवको प्रकट करते हुए उन्होंने मित्रजनोंके हर्ष और शत्रुजनोंके द्वेषके साथ-साथ पद्मास्यके विशाह-महांत्सवका प्रारम्भ किया।

तदनन्तर विवाहके योग्य पद्मास्यने शुभमुहूर्तमें अग्निको आगेकर विधि-विधानपूर्वक नन्दगोपकी पुत्रीका पाणिग्रहण किया ॥३३॥ गोविन्दाका दुबला-पतला शरीर बिजलीके समान चमकीला था, उसकी कान्ति फूलती हुई सुवर्ण-कदलीकी कन्दलीके भीतरी भागके समान गौर वर्ण थी और स्वाभाविक गतिसे उठते हुए स्तन-युगलोंपर सुशोभित मोतियोंकी मालाकी प्रभासे उसका समीपवर्ती प्रदेश प्रकाशमान हो रहा था। ऐसी गोविन्दाको वह पद्मास्य बहुत भारी

हर्षसे भरे नेत्रोंसे निहार रहा था ॥३४॥ गोविन्दाके दोनों पैर कोमल-कमलके साथ स्पर्धा करने वाली शोभासे सुशोभित थे, दोनों जङ्घाएँ कामदेवकी त्रिजगद्विजयमें तुरही नामक वादित्र-बिरोधके समान जान पड़ती थीं। नाभि कामदेवके रसनिष्यन्दकी कूपिकाके समान प्रकट हुई थी और मुख पूर्णिमाके चन्द्रकी तुलना स्वीकृत कर रहा था ॥३५॥

इस प्रकार महाकवि हरिचन्द्रविरचित श्री जीवन्धर-चम्पूनामक काव्यमें
गोविन्दाकी प्राप्ति वर्णन करनेवाला दूसरा लम्ब समाप्त हुआ ।

तृतीय लम्ब

अथानन्तर दिन-प्रतिदिन जिसका अनुराग बढ़ रहा है ऐसा पद्मास्य नामक तरुण राजहंस कभी तो त्रिवलीरूपी तरङ्गोंसे सुशोभित और नाभिरूपी महा आवर्तसे युक्त गोविन्दा नामक नदीके उदररूपी हृदयमें क्रीड़ा करता था, कभी मेखलारूपी पक्षियोंके कल-कूजनसे शब्दायमान म्यूल नितम्ब-मण्डलरूपी तटपर स्थिर होता था, कभी हाथसे काले चूचुरूपी भ्रमरोंसे चुम्बित स्तनरूपी कमलकी बाँड़ियोंका स्पर्श करता हुआ आनन्दकी तरङ्गोंसे तर होता था और कभी स्तनरूपी चक्रवाक पक्षियोंसे मनोहर, सुगन्धित चन्दनके द्रवरूपी पङ्कसे युक्त एवं कञ्चुलीरूपी कोमल शोवालसे मनोहर वक्षःस्थलरूपी तालाबमें क्रीड़ा करता हुआ चिरकाल तक इन्द्रियोंके समूहको सन्तुष्ट किया करता था ।

इधर समस्त मनुष्योंके नेत्रोंके भाग्यस्वरूप, सुन्दर आकृतिको धारण करनेवाले जीवन्धर कुमार भी समान रूपसे कमनीय कलारूपी युवतियोंको, कीर्तिरूपी स्त्रियोंको और विजयलक्ष्मीको हर्षित करते हुए बड़े आनन्दसे रहते थे ॥१॥ उसी नगरमें श्रीदत्त नामका कोई वैश्यशिरोमणि रहता था जिसके घरमें धनप्राप्तिके कारणभूत इच्छा और उद्योग दोनों ही चिरकालसे क्रीड़ा किया करते थे ॥२॥

रत्नोंके व्यापारमें निपुण उस श्रीदत्तने किसी समय रत्नद्वीपको जाने की इच्छा की। तदनुसार प्रस्थानकर अनेक देश, नगर और गाँवोंको लौघता हुआ वह समुद्रके समीप आया। वहाँ उसने सामने लहराते हुए समुद्रको देखा। वह समुद्र फूटी हुई सीपोंके मोतियोंके समूहसे व्याप्त था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो मकर, मीन और कुलीरगशिसे सुशोभित दूसरा आकाशतल ही हो। वह समुद्रफेनके टुकड़ोंके बहाने ऐसा जान पड़ता था मानो रात्रिके समय उसने जो चन्द्रमाकी किरणोंके समूहका पान किया था उसे ही फेनके बहाने उगल रहा हो। कभी अत्यन्त चञ्चल कुलाचलोंके समान तरङ्गोंके सङ्घटनका अनुभव करनेवाले तिमि-तिमिङ्गिल जातिके मच्छ, पुत्रोंकी तरह उसकी सेवा कर रहे थे। कहीं मणिसमूहके किरणरूपी भरनेसे व्याप्त जलको मांस समझकर मीन उसके संमुख दौड़ रहे थे और कहीं अग्नि समझकर भयसे दूर भाग रहे थे। कहीं देदीप्यमान फणाके मणियोंसे सुशोभित, लहरोंमें मिले भुजङ्गोंसे व्याप्त होनेके कारण ऐसा जान पड़ता था मानों विशालता आदि गुणोंके द्वारा पराजित होकर छिपे हुए आकाशको तरङ्गरूपी हाथोंमें दीपक ले दूढ़ता ही फिर रहा हो। कहींपर विस्तृत मूँगाके बनोंकी पंक्तिसे सुशोभित होनेके कारण ऐसा जान पड़ता था मानों बड़बानलको ही प्रत्यक्ष दिखला रहा हो।

वह कहीं सामने आई हुई गङ्गा, सिन्धु आदि प्रमुख नदियोंको अपनी तरङ्गरूपी भुजाओंके द्वारा आलिङ्गन कर रहा था ।

उस समुद्रके किनारे जो जल-मनुष्य थे उनके हृदय किनारेपर उठी हुई वायुसे कम्पित ताड़वृक्षोंके शब्दसे भयभीत हो रहे थे और इसी कारण वे शेषालके समूह तोड़कर अपने ऊपर मेल रहे थे । कहीं बड़े-बड़े हाथी बड़े-बड़े मच्छोंके मुखरूपी बिलको पहाड़की गुफाएँ समझ भ्रान्तिवश उनके भीतर घुस रहे थे और जब उनके भीतर जलती हुई जठराग्निकी ज्वालाओंको नहीं सह सके तब फिर बाहर निकल आये ॥३॥ वैश्यपति श्रीदत्तने उस समुद्रको अपने नेत्रोंसे पिया अर्थात् देखा परन्तु उसके खारेपनको सहन नहीं कर सका इसलिए ही मानो वह आश्चर्यरूपी दूसरे समुद्रको प्राप्त हो गया था ॥४॥

तदनन्तर जहाजमें बैठकर वह दूसरे द्वीपमें गया और वहाँ अनेक उपायोंसे उसने बहुत धनका उपार्जन किया । तत्पश्चात् सन्पत्तिके द्वारा आकाशरूपी समुद्रमें चलनेकी योग्यता रखनेवाले ऐरावत हाथीके कन्धेपर बैठे हुए इन्द्रका अनुकरण करता हुआ वह जहाजका व्यापारी किसी बड़े जहाजपर सवार हो समुद्रके इस ओर आया । समुद्रका किनारा कुछ ही दूर था कि—

बहुत भारी ज़ोरकी वर्षा उसके जहाजपर आ पड़ी । उस समय मेघोंकी घनघोर गर्जनासे समस्त दिशाओंकी दीवालें फटी जा रही थीं और बड़ी-बड़ी बूँदोंके समूह नीचे गिर रहे थे । उनसे ऐसा जान पड़ता था कि अपने प्रतिद्वन्द्वी समुद्रमें जो जहाँ-तहाँ मौतियोंके समूह बिखरे पड़े थे वह उन्हें सहन नहीं कर सका था । सच है प्राणियोंको विपत्ति कब आने वाली है यह कोई नहीं देख आया ॥ ५ ॥

उस जहाजपर जो और दूसरे लोग बैठे थे उनके शरीर पहलेसे ही शंकररूपी समुद्रमें निमग्न हो रहे थे इसलिए भस्त्रे-बुरेको जाननेवाले श्रीदत्तने तत्त्वज्ञानरूपी जहाज दंकर उन सबको तारा था ॥ ६ ॥

धीरे-धीरे जहाज नष्ट हो गया और भाग्यद्वारा ही मानो सर्मापमें भेजा हुआ एक मस्तूल का टुकड़ा श्रीदत्तको दिखाई दिया । वह उसपर चढ़कर अपने-आपको जीवित समझने लगा । यद्यपि उसका समस्त धन नष्ट हो गया था तो भी प्राणोंको सुरक्षित पाकर संतुष्ट हो रहा था । चलता-चलता वह किसी अपरचित द्वीपमें पहुँचा । वहाँ अचानक कोई विद्याधर उसके सामने आया । चपलतावश श्रीदत्तने उसे अपना समस्त वृत्तान्त सुना दिया ।

श्रीदत्तका वृत्तान्त सुनकर वह विद्याधर उसे उसीके बहाने विजयार्थ पर्वतपर ले गया । वह विजयार्थ ऐसा जान पड़ता था मानो पृथिवीरूपी स्त्रीका हास्य ही था और आकाशरूपी कसौटीके पत्थरोंसे युक्त होनेके कारण ऊँचे उठे हुए शिखरोंके द्वारा मानो सुमेरु पर्वतकी हँसी ही कर रहा था ॥ ७ ॥ उस विजयार्थके शिखरोंपर लगी हुई नीलमणियोंकी कान्तिकी परम्परासे सिंहके वस्त्र बहुत बार छकाये गये थे इसलिए वे सचमुचकी गुफामें भी प्रवेश करनेके लिए शक्य खाते थे—हिचकिचाते थे । यही कारण था कि वे अपनी गर्जनाकी प्रतिध्वनिके द्वारा निश्चय करके ही गुफाओंमें प्रवेश करते थे ॥ ८ ॥ उस विजयार्थकी मध्यमेखलामें प्रतिबिम्बित अपने आपको देखकर जंगली हाथी पास आकर दाँतोंसे उसपर वार करते थे सो ठीक ही है क्योंकि मद्युक्त (पक्षमें अभिमानी) जीवोंको विवेक कैसे हो सकता है ? ॥ ९ ॥ उस पर्वतपर सिंह, मेघमाला को गर्जनाके भ्रमसे हाथी समझ बैठते थे इसी कारण वे वेगसे उछलकर उनके पास जाते थे और क्रोधवश नस्लोंके प्रहारसे उन्हें विदीर्णकर छोड़ देते थे ॥ १० ॥

वह पर्वत, कहीं तो विद्याधरियोंके समूह, जिन्हें रेसामी बख समझकर ओढ़ लेती थीं ऐसे सफेद मेघोंसे घिरा हुआ था । कहीं हरी मणियोंके तटसे निकली हुई हरी-हरी प्रभा सूर्य-बिम्बके

पास पहुँच रही थी जिससे किनारेपर चलने वाले विद्याधरोंको आकाशरूपी सरोवरमें कमलिनी के हरे पत्तोंकी शङ्का उत्पन्न कर रहा था। कहीं, सघन वृक्षोंमें मेघमालाकी आशंकाकर सुवर्णमय भूमिपर मयूर नाच रहे थे और उनका प्रतिबिम्ब उस भूमिपर पड़ रहा था जिससे स्थलपर फूले हुए नील कमलोंके समूहका संदेह उत्पन्न करता था। कहीं सरोवरमें उत्पन्न सारस और राजहंस पक्षियोंके कल-कूजनसे, कहीं लताओंपर खिले पुष्पोंका मकरन्द-पान करनेसे उन्मत्त हुए भ्रमरोंकी मनोहर भंकारसे और कहीं उपवनके अलंकारभूत आन्नवृक्षके पल्लव खानेसे गर्वाली कोयलकी मनोहर कण्ठध्वनिसे कामदेवको जागृतकर रहा था—तो कहीं वेतोंके सुन्दर निकुञ्जोंमें विहार करने वाली विद्याधरियोंकी संभोगान्तमें होनेवाली थकावटको दूर करनेमें निपुण मन्द-मन्द वायुसे मनोहर दिखाई देता था ॥

उस विजयार्थ पर्वतपर अपने आनेका समस्त कारण विद्याधरने श्रीदत्त वैश्यसे स्पष्ट कर दिया ॥ ११ ॥ उमने कहा कि इस पर्वतकी दक्षिण श्रेणीपर गान्धार देशकी आभरणभूत एक नगरी है जो कि निराधार होनेके कारण आकाशसे गिरी हुई देवनगरोंके समान सुशोभित है ॥ १२ ॥ विद्याधर लोग उस नगरीको 'नित्यालोका' इस सार्थक नामसे पुकारते हैं और मेघ हमेशा ही उमके भ्रमरोंके द्वारके समीप घूमते रहते हैं ॥ १३ ॥ उस नगरीके कोटोंकी पङ्क्ति स्त्रियोंके वक्षःस्थलके समान हमेशा ही देवों (पक्ष में युवकों) के मनको हरण करती रहती है क्योंकि जिस प्रकार स्त्रियोंके वक्षःस्थलसे किरणोंके समूह स्फुरित होते रहते हैं उसी प्रकार कोटोंकी पङ्क्तिसे भी किरणोंके समूह स्फुरित होते रहते हैं और जिस प्रकार स्त्रियोंका वक्षःस्थल पयोधरों—स्तनोंपर सुशोभित वस्त्रसे अलंकृत होता है उसी प्रकार कोटोंकी पङ्क्ति भी पयोधरों—मेघोंसे सुशोभित आकाशमें अलंकृत होती रहती है ॥ १४ ॥ उस नगरीके गाँपुरके अग्रभागपर जो इन्द्र-नालर्मणिका पुतली बनी हुई है वह शरदृश्रुतुके मेघोंकी मालासे ऐसी जान पड़ती है मानो उसने महीन रेशमी वस्त्र ही पहिन रखा हो ॥ १५ ॥ जिसका वैभव समस्त विद्याधरोंके द्वारा सेवित है तथा जो मनोहर यशरूपी धनको धारण करनेवाला है ऐसा गरुडवेग नामका राजा उस नगरीका ठीक उसी तरह पालन करता है जिस प्रकार कि इन्द्र स्वर्गपुरीका करता है ॥ १६ ॥ गरुडवेगकी रानीका नाम श्रीधारिणी है। यह रानी ऐसी सुशोभित होती है मानो शरीरको धारण करनेवाली कान्तिकी परम्परा ही हो, अथवा शरीरवती चन्द्रमाकी कला ही हो अथवा स्थिर रहनेवाली दूसरी विजली ही हो ॥ १७ ॥ राजा गरुडवेगके एक गन्धर्वदत्ता नामकी पुत्री है जो विनयसे उज्ज्वल है और कामदेवके बड़े भारी महलकी अटारीमें जलनेवाली मानो मणिमयी दीपिका है ॥ १८ ॥ जब शैशव, इस दुबली-पतली कुवलयनयनाके शरीरको छोड़नेके लिए उद्यत हुआ, और कामदेवका प्रतिहारी यौवन, जब आनेकी इच्छा करने लगा, साथही जब इसका भोलापन समाप्त हो गया और चतुराई पासमें आ पहुँची तब इसका मध्य भाग तो अत्यन्त सूक्ष्म हो गया है और नितम्ब-मण्डल पर्वतके समान भारी हो गया ॥ १९ ॥ इस चञ्चलाक्षीका मुखरूपी चन्द्रमा, वास्तविक चन्द्रमाकी बहुत भारी निन्दा करता है, भौंहें कामदेवके धनुषकी सुन्दरताको हथिया लेती हैं, स्तन धीरे-धीरे लिङ्गच-फलकी तुलना प्राप्त कर रहे हैं और मन्थर पाद-विन्यास मदनोन्मत्त हंसीको जीत रहा है ॥ २० ॥

श्रेष्ठ आकारको धारण करनेवाली गन्धर्वदत्ता यद्यपि स्वयं अद्वितीय है तो भी राजपुर नगरमें जो उसे बीणा धजानेमें जीतेगा उसकी वह द्वितीया अर्थात् भार्या होगी, इस प्रकार ज्यौतिषी लोगोंके बचनोंमें विश्वास होनेसे राजाकी चिन्ता बढ़ती रही। आज उसने अपनी कान्ताके साथ सलाहकर मुझे तुम्हें लानेके लिए भेजा है। एक बार राजपुर नगरके उद्यानके अलङ्कारभूत सागरसेन नामक जिनराजके समीप तुम दोनोंकी प्रीतिरूपी लता उत्पन्न हुई थी वह प्रीतिलता

धीरे-धीरे पल्लवित होती रही। आज तुम्हारे समागमसे राजा उसे फलित-फलोंसे युक्त करना चाहता है।

मैं धर नामका विद्याधर हूँ। तुम्हें नौकाके नष्ट होनेका भ्रम उत्पन्न कराकर इस पर्वतपर ले आया हूँ। इतना कहकर उस विद्याधरने अपने ओठ बन्द कर लिये अर्थात् वह चुप हो गया ॥२१॥ श्रीदत्त वैश्य भी यह सब सुनकर बहुत हर्षित हुआ सो ठीक ही है क्योंकि नष्ट हुए धनकी प्राप्ति क्या इच्छानुसार हर्ष उत्पन्न नहीं करती अर्थात् अवश्य करती है ॥२२॥ तदनन्तर श्रीदत्तने राजा गरुडवेगके दर्शन किये। उस समय विद्याधरियों अपने करकमलोंमें स्थित राजहंस पक्षियोंके युगलके समान आचरण करनेवाले चमर उसपर डुला रही थीं इसलिए वह ऐसा जान पड़ता था मानो राजलक्ष्मीके नयन-युगलसे निकलते हुए कटाक्षोंकी धारासे ही व्याप्त हो रहा हो ॥२३॥ जो कामदेवरूपी वृक्षकी मनोहर मञ्जरियोंके समान जान पड़ती थीं अथवा लहराते हुए सौन्दर्य-सागरकी मानो तरङ्गें थीं अथवा सातिशय सुन्दरतारूपी नदीकी मानो फिरें थीं। ऐसी एकसे एक बढ़कर वेश्याओंसे वह सुशोभित हो रहा था। विद्याधर राजाओंके मुकुटतटमें जो मोती लगे हुए थे उनमें उसके चरण-कमलोंका प्रतिबिम्ब पड़ रहा था। उसका वक्षःस्थल हारयष्टिसे सुशोभित था इसलिए फिरनोंसे सुशोभित हिमालयके समान उसका शोभा थी ॥२४॥ इतना ही नहीं, उसका शासन समस्त विद्याधर राजाओंके मुकुटपर आरूढ़ था। जहाजका व्यापारी श्रीदत्त उक्त विशेषणविशिष्ट राजा गरुडवेगको देखकर आनन्दरूपी समुद्रके परं पारको प्राप्त हुआ ॥२६॥

विद्याधरोंके राजा गरुडवेगने श्रीदत्तका बहुत भारी सत्कार किया, उसे सभाङ्गणमें सुशोभित मणिमय आसनपर बैठाया, मन्द मुसकान तथा संभाषण आदिके द्वारा उसे सन्तुष्ट किया। उस समय श्रीदत्त भी ऐसा जान पड़ता था मानो मूर्तिधारी सौहार्द-मित्रता ही हो। राजाने अपनी पुत्रीके स्वयंवरका समाचार श्रीदत्तको सुनाया। सुनकर उसे वह वृत्तान्त ऐसा लगा मानो कानोंके लिए अमृत ही हो अथवा मनके लिए रसायन ही हो। अन्तमें राजाने अपनी पुत्री तथा नीति की जाननेवाली सेना श्रीदत्तके आधीन कर दी।

श्रीदत्त वैश्य, सन्मानपूर्वक दिये हुए विद्याधरराजके आदेशको पाकर तथा सेनाको आगेकर पहले हर्षको प्राप्त हुआ और तदनन्तर उसके साथ अपनी निवासभूमि-राजपुरी को प्राप्त हुआ ॥२७॥

नगरोंमें आनेके बाद श्रीदत्तने एक उत्तम स्वयंवरमण्डप बनवाया और फिर राजाकी अनुमति लेकर इस वृत्तान्त की समस्त नगरोंमें घोषणा करा दी। उस समय जो स्वयंवरमण्डप बनाया गया था वह अनेक रत्नोंके समूहसे निर्मित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो राजपुर की लक्ष्मीका मुख देखनेके लिए बनाया गया मणिमय दर्पण ही हो। हरी और लाल मणियोंका प्रकाश आकाशमें फैल रहा था जिससे मेघोंके बिना ही आकाशमें इन्द्र-धनुषकी शङ्का कर रहा था। कुङ्कुम रससे मिला जल जहाँ-तहाँ बिखरे हुए फूलोंके समूहसे सुगन्धित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो वीणामें जीतनेवाले मनुष्यकी जो कीर्तिरूपी लता आगे चलकर उत्पन्न होगी—उसके वीजोंकी पङ्क्ति ही बिखरे दी गई हो। इसके सिवाय वह मोतियोंसे बनी हुई रङ्गावली—विभिन्न रङ्गके बेल-वृत्तों को भी धारण कर रहा था।

उस घोषणाको सुनकर राजा लोग अपनी सेनाओंके द्वारा दिशाओंके प्रदेशोंको व्याप्त करते हुए राजपुरी नगरीमें इस प्रकार आ पहुँचे जिस प्रकार कि सैकड़ों नद समुद्रके पास आ पहुँचते हैं। उस समय उस नगरीमें बहुत बड़ी-बड़ी पताकाएँ फहरा रही थीं उनसे वह ऐसी जान पड़ती थी मानो सबको बुला ही रही हो ॥२८॥ अपने सुन्दर रूपसे कामदेव को पराजित करनेवाले राजा लोग उस स्वयंवर-मण्डपमें हीगोंसे निर्मित मंचोंपर इस प्रकार सुशोभित हो रहे थे

जिस प्रकार कि क्षीरसमुद्रकी तरङ्गोंके समूहमें चन्द्रमाके प्रतिबिम्ब सुरोभित होते हैं अथवा विजयार्थ पर्वतके ऊँचे शिखरोंपर सिंह सुरोभित होते हैं ॥२६॥

तदनन्तर विराल नेत्रोंके बिलाससे नीलकमलको जीतनेवाली गन्धर्वदत्ता पालकीपर सवार हो स्वयंवर-मण्डपमें आई। उस समय गन्धर्वदत्ता क्या थी मानो सब लोगोंके नेत्ररूप हिरनोंको बश करनेके लिए जालस्वरूप ही थी, मूर्तिधारिणी कामदेवके साम्राज्यकी पदवी ही थी, शृङ्गाररूपी राजाकी राजधानी ही थी, सौन्दर्य-सुधासागरकी तरङ्गोंकी बेला ही थी, नवयौवन का सर्वस्व ही थी, सौभाग्यकी संजीवन औषध ही थी, लक्ष्मीकी दूसरी मूर्ति ही थी और राजाओंके नेत्रोंके लिए अमृतकी शलाका ही थी।

कुछ ही समय बाद विद्याधर-सुन्दरीने प्राप्त हुई श्रेष्ठ वीणाका कोमल तान तथा संगीत आदिके द्वारा समस्त देशोंके राजाओंको जीत लिया। उस समय उसके संगीतका स्वर ऐसा जान पड़ता था मानो हस्त-कमलोंकी फैलती हुई कान्तिकी परम्परामें नूतन पल्लवके भ्रमसे जो भ्रमर इकट्ठे हुए थे उनकी गुञ्जारका ही स्वर हो ॥३०॥ उस समय संगीतविद्याके जाननेवाले समस्त लोगोंने गन्धर्वदत्ताके करकमलमें स्थित वीणाका मधुर रस अपने कानरूपी कटोरोंके द्वारा पी-पीकर क्लियोंके ओठको अधर (पक्षमें तुच्छ) सुधाको सुरोद्घृत—देवोंके द्वारा निकाली हुई (पक्षमें मुरा-शराबसे निकाली हुई दुर्गन्धित) और मधुको मधुप—पान योग्य—भ्रमरोंके पीने योग्य (पक्षमें मद्यपायी लोगोंके पीनेके योग्य) माना था ॥३१॥

तत्परचात प्रत्यक्ष कामदेवके समान दिखनेवाले, पांच सौ मित्रोंसे घिरे हुए जीवन्धर कुमार स्वयंवरसभाके आँगनमें आये। आते ही उन्होंने वीणाकी कलामें कुशल श्रेष्ठ विद्वानोंको गुण-दोषकी परीक्षामें नियुक्त किया। फिर सेवकजनोंके द्वारा लायी गयी तीन-चार वीणाओंमें उन्होंने केश, रोम, लव आदि अनेक दोष बताये। यह देख प्रसन्नतासे भरी कन्याने उन्हें अपने हाथकी अलङ्कारभूत सुषोषा नामकी वीणा दे दी और वह उन्होंने ले ली।

तदनन्तर जीवन्धर कुमारने वीणा लेकर उसपर अपने हाथकी कुशलता दिखलाई। गन्धर्व-कन्याने जीवन्धर कुमारमें अपना मन लगाया, संगीतज्ञ मनुष्योंने अपना शिर हिलाना शुरू किया और काष्ठाङ्गार आदि राजाओंने लज्जाको बढ़ाया ॥३२॥ कुमारकी वीणाके तारका शब्द सुनकर सब हरिणोंने कोमल घासका खाना छोड़ दिया और सबके सब क्षणभर में स्तब्ध रह गये तथा वीणाके स्वरने जिनभक्त शारदादेवीके उस कानमें अपना स्थान जमा लिया जिसमें कि लगा हुआ कल्पवृक्षका पल्लव शिरके हिलनेसे नीचे गिर गया था ॥३३॥

इतनेमें ही गन्धर्वदत्ता पराजयको ही जय समझने लगी तथा लज्जाके कारण चञ्चल नेत्रोंसे फैलनेवाले कटाक्षरूपी दूधकी धाराको प्रत्येक दिशामें बिखेरने लगी। अन्तमें उसने प्रती-हारिके हाथमें स्थित माला लेकर जीवन्धरके वक्षःस्थल पर छोड़ दी।

वह माला जीवन्धर स्वामीके शोभायमान वक्षःस्थलरूपी पुलिनके ऊपर ऐसी जान पड़ती थी मानो सौभाग्यरूपी सागरकी लहर ही हो और उनके पुण्यरूपी चन्द्रमाके बढ़ते हुए उदयको सूचित कर रही थी। एकक्षण में वह माला उनके वक्षःस्थलपर बसनेवाली लक्ष्मीकी कटाक्षावली के समान जान पड़ती थी तो दूसरे क्षणमें ऐसी लगती थी मानो आगे चलकर होनेवाले युद्धमें वीर लक्ष्मीके हाग पहिनाई हुई विजयकी माला ही हो ॥३४॥ गन्धर्वदत्ताकी मधुर-मनोहर और कुलपरम्परागत जो वीणा थी उसने उसे जीवन्धर स्वामीकी प्राप्ति करानेमें दूतीका काम किया ॥३५॥ उसी समय मेघ और समुद्रके शब्दकी शक्काको फैलानेवाला, समस्त दिशाओंके अन्तरालको शब्दायमान करनेवाला और नगरकी सब खिबोंके चित्तको इरनेवाला तुरहीका गम्भीर तथा विराल शब्द समस्त नगरमें गूँज उठा ॥३६॥

उस समय दिनमें जलनेवाले दीपकके समान निष्प्रभ काष्ठाङ्गारने राजाओंको इकट्ठाकर इस प्रकार भड़काया कि वस्त्र तथा बर्तनोंके खरीदने-बेचनेमें योग्य वैश्यका लड़का खी-रत्नके योग्य कैसे हो सकता है ? फलस्वरूप मूर्ख राजाओंने सब ओरसे सेना आगेकर युद्ध करना शुरू कर दिया ।

इधर उत्कृष्ट पराक्रमके धारक जीवन्धर कुमार अपनी-अपनी सेनाओंसे युक्त विद्याधरोंसे आवृत हो जयगिरि नामसे प्रसिद्ध मदन-मत्त हाथीपर सवार हो युद्धभूमिमें आये और शत्रुओंके समूहको विदीर्ण करने लगे । फलस्वरूप कुछ ही समयमें उन्होंने शत्रुओंको दिशाओंमें खदेड़ दिया और वे दुःखके कारण जहाँ तहाँ जा छिपे ॥३७॥ तदनन्तर श्रीदत्त वैश्यने रत्नमय खम्भोंकी फैलनेवाली निर्मल कान्तिसे समस्त दिशाओंके अन्तरालको व्याप्त करनेवाली एवं एक स्थानपर उदित कगड़ों सूर्योकी दीमिका संदेह बढ़ानेवाली एक शाला (पट-भंडप) बनवाई और उसमें तत्काल ही पद्मराग मणियोंसे खचित एक ऐसी वेदी बनवाई जो कि सबके हृदयमें स्थित राग-परम्पराके मूर्तरूपके समान जान पड़ती थी ॥३८॥

तदनन्तर विद्याधरोंके राजा गरुड़वेगने आकर स्फटिकमणिके पीठपर स्थित देव-दम्पती तुल्य बधू-वरका अपनी भुजारूपी सर्पके फणामणिके समान दिखनेवाले मणिमय कलशोंसे भरती हुई जलधाराओंके द्वारा अभिषेक मङ्गल-माङ्गलिक स्नान पूर्ण किया । उस समय जलधाराकी सफेदी हाथके नाखूनोंकी कान्तिसे दूनी हो रही थी और भुजारूपी वंशसे निकलनेवाले मोतियोंके भरनोंकी सम्भावना बढ़ा रही थी ।

क्षीरसमुद्रके फेन-समूहके समान दिखनेवाले वस्त्रोंको पहिने हुए वे दोनों दम्पती अलंकार-गृहके मध्यमें हीरकजटित पीठपर पूर्व दिशाकी ओर मुँहकर बैठाये गये ॥३९॥ इन दोनोंके शरीर स्वभावसे ही सुन्दर थे यहां तक कि आभूषणोंको भी सुरोभित करनेवाले थे इसलिए उनमें आभूषण पहिनेके प्रयोजन केवल मङ्गलाचार ही था, शोभा बढ़ाना नहीं ॥४०॥ अथवा भूषण समूहकी शोभा बढ़ानेवाले उनके शरीरमें जो आभूषण पहिनाये गये थे वे केवल दृष्टिदोषको नष्ट करनेके लिए ही पहनाये गये थे ॥४१॥ सर्वप्रथम उस खञ्जनलोचनाके शिरपर सखीने वह मांग निकाली थी जो कि मुखकी कान्तिरूपी नदीके मार्गके समान जान पड़ती थी और तदनन्तर उसपर उस नदीके फेनपुञ्जके समान दिखनेवाली फूलोंकी माला पहिनाई थी । इसके बाद मुख पर नीलमणिकी वह बेंदी पहिनाई थी जो कि मुखरूपी चन्द्रमाके कलङ्क-चिह्नके समान जान पड़ती थी और इसके पश्चात् आँखोंमें अञ्जन लगाया था जो कि मुखपर आक्रमण करनेवाली आँखोंकी सीमान्त रेखाके समान जान पड़ता था ॥४२॥

आभूषण पहिनेवाली सखीजनोंने गन्धर्वदत्ताके कपोलपर जो मकरीका चिह्न बनाया था वह ऐसा सुरोभित होता था मानो 'यह कामदेवकी पताका है' ऐसा समझकर साक्षात् कामदेव के पताकाकी मकरी ही वहाँ आ पहुँची हो अथवा उसके कपोलमण्डलके सौन्दर्य-सरोवरमें जो युवकजनोंके नेत्ररूपी पत्नी पड़ रहे थे उन्हें बाँधनेके लिए विधाताने एक जाल ही बना रक्खा हो ।

सृगनयनी गन्धर्वदत्ताके कपोलोंपर कस्तूरी-द्वारा निर्मित पत्राकार रचनाके बहाने केशोंका प्रतिबिम्ब पड़ रहा था और वह अन्धकारके बच्चोंके समान जान पड़ता था । साथही उसके दोनों कानोंमें जो दो कर्णफूल पहिनाये गये थे वे ऐसे सुरोभित हो रहे थे मानो अन्धकारके उन दो बच्चोंको शीघ्रतासे नष्ट करनेके लिए दो सूर्य ही आ पहुँचे हों ॥ ४३ ॥ फूलोंसे सुरोभित उसका केशपाश ऐसा जान पड़ता था मानो जगत्त्रयकी विजयके लिए प्रस्थान करनेवाले काम-देवका बाणोंसे भरा तरकस ही हो ॥४४॥ सखीके द्वारा बनाई हुई उसकी सर्पतुल्यवेणी ऐसी सुरोभित हो रही थी मानो शरीररूपी कामदेवके धनुषकी डोरी ही हो अथवा मुखकमलकी सुगन्धिके लोभसे आई हुई भ्रमरोंकी पङ्क्ति ही हो ॥ ४५ ॥

इस प्रकार अलंकृत और व्यवस्थापक जनोंके द्वारा यथास्थान बैठाये हुए उन दोनों दम्पतियोंसे सुशोभित एवं मणिमय दीपक तथा अन्य माङ्गलिक वस्तुओंसे युक्त वह रत्ननिर्मित-वेदी देवदम्पतियोंसे सहित सुमेरु पर्वतके तटके समान जान पड़ती थी ।

समान अवस्था तथा समान सौन्दर्यसे अलंकृत उक्त वधू-वरने सिद्ध प्रतिमाके अभिषेक जलसे पवित्र हो किसी बड़े आसनको अलंकृत किया—उसपर विराजमान हुए ॥ ४६ ॥

तदनन्तर जिस समय बजानेके दण्डसे ताड़ित निशान आदि वाजोंके शब्दोंसे समस्त दिशाओंके तट शब्दायमान हो रहे थे, कामदेवकी स्त्री-रतिके पदनुपूरोंकी भ्रनकारका अनुकरण करनेवाले मधुरगानमें चतुर वेश्याओंके नृत्यसे जिसकी शोभा बढ़ रही थी, जब बन्दीजनोंके मुखारविन्दके मकरन्दके समान जान पड़नेवाले विरुदगान गाये जा रहे थे और जो कल्याणकारी उत्तमोत्तम गुणोंसे सहित था ऐसे मुहूर्तमें विद्याधरोंके राजा गरुडवेगने अपने हाथकी कान्तिरूपी पल्लवोंके समान अशोक वृक्षके श्रेष्ठ पल्लवसे जिसका मुख सुशोभित हो रहा है ऐसा सुवर्णकलश हाथसे उठाया ।

राजाने अपने इस्तरूपी कमलोंको विकसित करनेके लिए आये हुए सूर्यके समान शोभा पानेवाले सुवर्णकलशसे जीवन्धर कुमारके हाथपर यह कहते हुए जलकी बड़ी मोटी धारा छोड़ी कि आप दोनों दीर्घकाल तक जीवित रहें ॥ ४७ ॥ कुरुवंशको प्रकाशित करनेके लिए दीपकके समान जीवन्धर कुमारने उस विद्याधर-पुत्रीका पाणिग्रहण किया और उसके स्पर्शसे उत्पन्न हुए मुखको अपने अन्तरङ्गमें देखनेके लिए मानो तत्काल नेत्र बन्द कर लिये ॥ ४८ ॥ जीवन्धरके हाथका स्पर्श पाकर वधू गन्धर्वदत्ता ऐसी हो गई थी जैसी कि चन्द्रमाकी किरणोंका स्पर्श पाकर चन्द्रकान्तमणिकी शिला हो जाती है ॥ ४९ ॥ उस समय अपने कान्तिके पूरकी तरङ्गोंके मध्यमें स्तनरूपी तुम्बीफलके सहारे तैरती हुई उस नवयुवतीको देखकर जीवन्धर कुमार बहुत भारी आश्चर्यके साथ आनन्दित हुए थे ॥ ५० ॥ चूंकि कमलयुगलने अनेक प्रकारसे तपमें स्थिर रहकर पुण्यसंचय किया था इसीलिए फलस्वरूप उसके दोनों चरण बन सके थे यदि ऐसा न होता तो दोनों चरण हंसों (पक्षमें तोड़र) का आश्रय लेकर हृदयहारी मनोहर शब्द कैसे करते ? ॥ ५१ ॥ पैरकी किरणोंसे जिनका अग्रभाग लाल हो रहा है ऐसे उसके मुख इस प्रकार सुशोभित हो रहे थे मानो अन्य स्त्रियोंके लिए सुख देखनेके अर्थ विधाताके द्वारा बनाये हुए अतिशय निर्मल-मणिमय दर्पण ही हों ॥ ५२ ॥ इसके कुछ-कुछ लाल नखोंने कुरवक पुष्पकी कान्ति जीत ली थी और चरण-कमलकी कान्तिने अशोक वृक्षका पल्लव जीत लिया था ॥ ५३ ॥ मैं गन्धर्वदत्ताके जङ्गा-युगलको कामदेवके तरकसका युगल समझता हूँ अथवा कामदेवके बाणोंको तीक्ष्ण करनेके लिए वज्रनिर्मित मसाण जानता हूँ ॥ ५४ ॥ तपाये हुए सुवर्णके समान सुन्दररूपको धारण करनेवाले उसके दोनों ऊरु ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो स्तनरूपी गुम्बजोंसे सुशोभित उसके शरीररूपी कामायतनके दो खम्भे ही हों ॥ ५५ ॥

इसका नितम्ब-मण्डल ऐसा सुशोभित हो रहा था मानो दुकूलरूपी स्वच्छ जलसे अलंकृत बालूका टीला ही था, अथवा कामरूपी सागरमें डूबनेवाले तरुणजनोंके तैरनेके लिए यौवनरूपी अग्निसे तपाया हुआ सुवर्ण-कलशका युगल ही था, अथवा बल्लसे परिष्कृत कामदेवका एक चक्र-वाला बाहन ही था, अथवा शृङ्गाररूपी राजाके क्रीडाशैलका मण्डल ही था । इसकी रोमराजि ऐसी जान पड़ती थी मानो चन्दनसे लिप्त स्तनरूपी पर्वतपर चढ़नेवाले कामदेवके लिए मरकत मणियोंकी बनी सीदियोंकी पंक्ति ही थी, अथवा सौन्दर्यरूपी नदीके ऊपर फैला हुआ पुल ही था, अथवा नाभिरूपी बापिकामें गोना लगानेके लिए उद्यत कामदेवरूपी हाथीके गण्डस्थलसे उड़ती हुई भ्रमरोंकी पङ्क्ति ही थी, अथवा बहुत भारी स्तनोंका बोझ धारण करनेकी चिन्तासे

कुराताको प्राप्त हुए मध्यभागके द्वारा सहाराके लिए प्रह्वणकी लाठी ही थी, अथवा नाभिरूपी वामीके मुखसे निकलती हुई काली नागिन ही थी ।

इस मृगनयनीके स्तन ऐसे जान पड़ते थे मानो रोमराजि रूपी लताके दो गुच्छे ही हों और इसीलिए वे जीवन्धर कुमारके नेत्ररूपी भ्रमरोंको अपनी ओर खींच रहे थे ॥५६॥ हाररूपी बिजलीसे सहित तथा नीलाम्बर—नीलवस्त्र (पक्षमें नीले आकार) के भीतर वृद्धिको प्राप्त उसके पयोधरों—स्तनों (पक्षमें मेघों) की उन्नत कामरूपी मयूरको पुष्ट कर रही थी ॥५७॥ उसके दोनों स्तन क्या थे मानो घूचुकरूपी उत्तम लाखसे मुद्रित कामदेवके रससे परिपूर्ण दो कलश ही थे और कभी गिर न जावें इस भयसे विधाताने उन्हें लोहेकी कीलोंसे कलित कर दिया था क्या ? ॥५८॥ उस सुलोचनाकी लम्बी लम्बी भुजाएँ आकाश-गङ्गामें सुशोभित सुवर्ण कमलिनीकी मृणालके समान थीं और ऐसी जान पड़ती थीं मानो कामीजनोंको बाँधनेके लिए विधाताके द्वारा बनाये हुए दो बड़े बड़े पाश—जाल ही हों ॥५९॥ गन्धर्वदत्ता स्वयं एक पतली लताके समान थी और कोमल तथा स्निग्ध शोभासे सम्पन्न उसकी दोनों भुजाएँ शाखाओंके समान सुशोभित हो रही थीं । उसकी भुजारूपी शाखाएँ अपनी अङ्गुलियोंरूपी पल्लवोंसे सहित थीं, नख ही उनके सुन्दर फूल थे और मनोहर शब्द करनेवाली मरकतमणिकी चञ्चल चूड़ियाँ ही उनपर छाये हुए भ्रमर थे ॥६०॥ उस खञ्जनलोचनाके शङ्खतुल्य कण्ठमें वीर कामदेवने यह सोचकर ही मानो तीन रेखाएँ खींच दी थीं कि इसने तीनों जगतको जीत लिया है ॥६१॥ उसके अधरोष्ठको कितने ही लोग तो ऐसा कहते हैं कि यह मुखरूपी चन्द्रमाके समीप शोभा पानेवाला संध्याकालीन राग ही है—सन्ध्याकी लाली ही है, कोई कहते हैं कि यह नवीन पल्लव ही है, कोई कहते हैं कि यह मुखकी कान्तिरूपी समुद्रका मूँगा ही है पर हम कहते हैं कि यह दन्त पङ्क्तिरूपी मणियोंकी रक्षाके लिए लाखसे लगाई हुई मनोहर मुहर ही है ॥६२॥ बहुत भारी माधुर्यसे भरी हुई उसकी वाणी कोयलोंके कलरवकी निन्दा करनेमें निपुण थी । वह अमृतको लज्जा प्रदान करती थी, मुनक्का-दाखका तिरस्कार करती थी, पौंड्रे और ईखकी सरीली शकलको खण्डित करती थी और श्रेष्ठ मधुको भी नीचा दिखाती थी ॥६३॥ उसकी नाक ऐसी जान पड़ती थी मानो मुखरूपी चन्द्रबिम्बसे नूतन अमृतकी एक मोटी धारा निकलकर जम गई हो—दृढ़ताको प्राप्त हो गई हो अथवा दन्तपङ्क्तिरूपी मोतियों और मणियोंको तोलनेकी तराजूकी दण्डी ही हो ॥६४॥ उस गन्धर्वदत्ताके मुखरूपी सदनमें जगद्विजयी कामदेव रहता था इसलिए उसने उसकी टेढ़ी भौंहको धनुष और उसकी आँखोंको वाण बना लिया था । यही कारण है कि उसकी कमलतुल्य आँखोंके अग्रभागमें जो लालिमा थी वह समस्त तरुण मनुष्योंके मर्मस्थल छेदनेसे उत्पन्न हुई खून सम्बन्धी लालिमा ही थी ॥६५॥ उत्पलके बहाने मनुष्योंके नेत्ररूपी पक्षियोंको पकड़कर रखनेवाले उसके दोनों कान ऐसे जान पड़ते थे मानो मनुष्योंके नेत्ररूपी पक्षियोंको बाँधनेके लिए विधाताके द्वारा बनाये हुए दो पाश ही हों ॥६६॥ ऐसा जान पड़ता है कि चन्द्रमा रात्रिके समय उसके मुखकी कान्तिरूपी धनको चुराकर आकाश-मार्गरूपी वनमें वेगसे भागता है और दिनके समय कहीं जाकर छिप जाता है । यदि वह कान्तिरूपी धनको हरनेवाला नहीं है तो फिर उसके बीचमें यह कलङ्क क्यों है ? ॥६७॥ उस कृशाङ्गीके केश क्या थे ? मानो मुखचन्द्रकी कान्तिरूपी समुद्रके फैले हुए शैवाल ही थे, अथवा मुखरूपी चन्द्रमाके इधर-उधर इकट्ठे हुए सघन मेघ ही थे, अथवा कामरूपी अग्निसे उठता हुआ सान्द्र धूमका समूह ही था, अथवा मुखकमलपर मँडराते हुए भ्रमरोंका समूह ही था ॥६८॥ वह गन्धर्वदत्ता क्या किन्नराङ्गना थी, या असुरकी स्त्री थी, या कामदेवकी स्त्री-रति थी, या सुवर्णकी लता थी, या बिजली थी, या तारिका थी अथवा क्या नेत्रोंकी भाग्य-रेखा थी ? ॥६९॥

क्रम-क्रमसे जिसकी लालिमा बढ़ रही है ऐसी संध्यारूपी स्त्रीका जिस प्रकार चन्द्रमा आलिङ्गन करता है उसी प्रकार क्रम-क्रमसे जिसका अनुराग बढ़ रहा है ऐसी गन्धर्वदत्ताका जीवन्धर स्वामीने आलिङ्गन किया। उसी समय उनका सारा शरीर रोमाञ्चोंके समूहसे व्याप्त हो गया जिससे ऐसा जान पड़ने लगा कि मानो कामदेवरूपी योद्धाने नवमल्लिकाकी बौड़ी रूप अपने बाण उनपर चलाये हों। कभी तो जीवन्धर स्वामी सुरतरूपी नाटकके नान्दी पदों (प्रारम्भिक मङ्गलगायनों) के समान मीठे-मीठे वचन बोलते थे और कभी उसके उत्तरीय वस्त्रको खींचते थे। उत्तरीय वस्त्रके हट जानेके कारण वह लजाती हुई अपनी कोमल भुजाओंके स्वस्तिकसे स्तनरूप कुद्मलोंको ढक लेती थी। फलस्वरूप जीवन्धर स्वामी उसके कुद्मलका अनायास अवलोकन नहीं कर सकते थे अतः जिस किसी तरह उसके स्तनरूपी पूर्वाचलके शिखरपर इनका नेत्ररूपी चन्द्रमा स्थान प्राप्त कर सका था। फलस्वरूप बढ़ते हुए कामसागरके सलिलप्रवाहसे उसके नितम्ब-मण्डलरूपी पृथिवी-मण्डलको तर कर सके थे। गन्धर्वदत्ताको यद्यपि वार्तालाप करनेका कौतुक उठता था तो भी लज्जाके कारण वह कुछ कहनेके लिए समर्थ नहीं हो पाती थी। वह चाहती थी कि मेरे नेत्र रूपी चकोर पतिके मुखरूपी चन्द्रमाके समीप विहार करें परन्तु लज्जाके कारण वह नेत्रोंको उनके सम्मुख करनेके लिए समर्थ नहीं हो पाती थी। यद्यपि फूलके समान कोमल पतिके शरीरका स्पर्श करनेका लोभ उसे सता रहा था तो भी वह ऐसा करनेके लिए काँप उठती थी। भौंह, कपोल, ठोड़ी, ओठ, नेत्र तथा स्तनोंके चूचुक आदि स्थानोंपर वे बार-बार चुम्बन करते थे। कभी स्वेदके कारण जिनमें कोमलता आ गई थी ऐसे नाखूनोंसे अत्यन्त कठोर कुचकलशके तटपर नखाघात करनेके चिह्न बना देते थे, कभी नखोंको उष्ण कर देने वाले उसके स्तनोंके शिखरसे अपना हाथ हटाकर उसके नाभिरूपी गहरे सरोवरमें डालते थे, कभी कामरूपी युद्धको सूचित करनेवाले करघनीके कलकल शब्द रूपी समर्थ बाजोंके शब्दोंसे सुशोभित उसका नीवीबन्धन खोलते थे और कभी कामरूपी मदांन्मत्त हाथीके बाँधनेके खन्भाके समान सुशोभित उसके ऊरुस्तम्भका मानो कामरूपी हाथीको छोड़नेके लिए ही स्पर्श करते थे। इस प्रकार उसके साथ सातिशय झीडा करते थे।

इस प्रकार अनुपम सम्पदाके द्वारा समस्त जगत्के स्तुत्य वे दोनों ही दम्पती जिस प्रकार आनन्द रूपी सागरके परंपारमें स्थित थे उसी प्रकार वचनोंके भी परंपारमें स्थित थे अर्थात् वचनोंके द्वारा उसका वर्णन नहीं किया जा सकता ॥७०॥

इस प्रकार महाकवि हरिचन्द्र विरचित जीवन्धरचम्पू काव्यमें
गन्धर्वदत्ताकी प्रासिका वर्णन करनेवाला
तृतीय लम्भ समाप्त हुआ।

चतुर्थ लम्भ

इसके बाद धीरे धीरे जीबन्धर कुमार गन्धर्वदत्ताके साथ सांसारिक विषयोंसे उत्पन्न भोगोंका यथायोग्य भोग करते हुए क्रीड़ा करने लगे ॥१॥ तदनन्तर वसन्त नामका समय आ गया जिससे वन वृक्ष और लताओंमें व्याप्त होकर मनुष्योंके नेत्रोंको सुखदायी हो गया ॥२॥

उसी समय वसन्तके वे दिन आ गये जो कि आम वृक्षके मञ्जरियोंका मधुपान करनेमें आसक्त भ्रमरोंकी भंकार तथा कोयलोंकी कमनीय कूकसे कामोत्सवकी सूचना दे रहे थे। कुरवक वृक्षांपर फूले हुए दांतोंके समान कुङ्कुमलोंसे जिनके मुख विहँस रहे थे और जो विरही मनुष्योंका मर्मच्छेदन करनेमें अत्यन्त समर्थ थे ॥३॥

उस समय वनकी शोभा निराली हो रही थी। कहीं तो वह वन जगत्को जीतनेके लिए उद्यत कामदेवके प्रस्थानको सूचित करनेवाले मंजीठ रङ्गके तम्बुओंके समान पल्लवोंसे युक्त अशोक वृक्षांसे मनोहर दिखाई देता था। कहीं सोनेकी सांकलोंसे जकड़ी वनदेवताकी उत्तम पेट्रीके समान दिखनेवाले आमके पल्लवोंपर कोकिलाओंके समूह बैठे हुए थे। कहीं तरुण मनुष्योंके हृदयको विदारण करनेमें कठोर कामदेवके नाखनोंके समान सुशोभित पल्लवोंके वृक्षके पुष्पोंसे व्याप्त था। कहीं कामदेवरूपी राजाके मुवर्णदण्डके समान आचरण करनेवाले मौलश्रीके फूलोंसे सुशोभित था। कहीं जिनपर शिर्लामुख-भौरे बैठे हुए हैं (पक्षमें जिनमें शिर्लामुख-बाण रखे हुए हैं) ऐसे कामदेवके तरकसके समान गुलाबकी भाङ्गियोंसे सुशोभित था और कहीं वियोगी मनुष्योंके हृदयके काटनेमें भालेका काम करनेवाले केतकीके फूलोंसे व्याप्त था।

गली-गलीमें मधुकामिनी लतारूपी स्त्रियाँ अपनी पुष्पपूजाके द्वारा जिसका सन्मान बढ़ा रही थीं ऐसा वायुका बालक भ्रमरियोंके गीतमें आसक्त हिरणके ऊपर सवार होकर धीरे-धीरे चल रहा था ॥४॥ विरही मनुष्योंको दुःख देनेवाले उस वसन्तके समय राजा आदि समस्त नागरिक मनुष्य दोनों प्रकारके वनमें—जल और जङ्गलमें क्रीड़ा करनेके लिए स्त्रीजनोंके साथ नगरसे बाहर निकलने लगे ॥५॥ जीबन्धरस्वामी अपने मित्रोंके साथ नगर-निवासिनी स्त्रियोंके नेत्रोंका आनन्द बढ़ाते हुए ऊँचे रथपर बैठकर नगरसे बाहर निकले ॥६॥

तदनन्तर उद्यानकी गलीमें जाकर नगरवासी लोग पुष्पावचयन करने लगे—फूल तोड़ने लगे। उस समय उद्यानकी गलीमें मनुष्योंके कोलाहलके कारण पक्षियोंके भुण्ड उड़ रहे थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो वसन्तुऋतुके आगमनके कौतूहलसे उसका ध्वजाएँ ही फहरा रही हों। इधर-उधर भ्रमरोंकी पङ्क्तियाँ उड़ रही थीं उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो हरी मणियोंके वन्दनमाल ही बाँधे गये हों। वृक्षांके अग्रभागपर फूलोंकी कलियाँ लग रही थीं जिनसे ऐसा जान पड़ता मानो पल्लव खानेके लिए सूर्यके रथके घोड़ोंने जो अपने मुँह खोले थे उसी समय उनके मुखसे निकलकर फेनके टुकड़े उन वृक्षांपर गिर गये हों। वह उद्यानकी गली किसी अभिसारिका-व्यभिचारिणी स्त्रीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार व्यभिचारिणी स्त्रीके उच्चैः स्तनशिखर—उन्नत स्तनोंके अग्रभाग पत्रों-पत्राकार रचनाओंसे सुशोभित होते हैं उसी प्रकार उस उद्यानकी गलीके उच्चैःस्तनशिखर—ऊँचे ऊँचे शिखर भाँति-भाँतिके पत्तोंसे सुशोभित थे और जिस प्रकार व्यभिचारिणी स्त्रीके पयोधरतट—स्तनतट अनेक बिटपों-गुण्डोंके द्वारा स्पष्ट रहते हैं उसी प्रकार उद्यानकी गलीके पयोधरतट—भेदोंका समीपवर्ती प्रदेश भी अनेक बिटपों—अनेक शाखाओंसे स्पष्ट था। वहाँ कोई मनुष्य अपनी स्त्रीका मन क्रांथसे क्लृप्त देख कहता है—

हे तन्त्रि ! आगे दृष्टि तो फैलाओ जिससे यह वन, स्थलमें विद्यमान नीलकमलोंको प्राप्त कर सके ! जरा मन्द मुसकान भी छोड़ो जिससे प्रत्येक दिशामें भ्रमरोंको आनन्दित करनेवाले फूलोंके समूह भर पड़े और जरा अपनी वाणी भी प्रकट करो जिससे कोयल शीघ्र ही चुप हो जावे ॥७॥ विकसित नवीन पल्लव ही जिसके उत्तम ओठ हैं, खिले हुए पुष्प ही जिसकी मन्द मुसकान है और भ्रमरोंसे युक्त गुच्छे ही जिसके चूचुकों से युक्त स्तन हैं ऐसी वासन्ती लताको कोई पुरुष इतने अनुरागसे देख रहा था जैसे कि किसी अन्य स्त्रीको ही देख रहा हो। पुरुषकी यह चेष्टा देख उसकी प्रिया उसपर कुपित हो उठी। जब पुरुषको इसका प्रत्यय हुआ तब वह प्रियाको शान्त करनेकी इच्छा करता हुआ इस प्रकार कहने लगा—

हे सुगनयनि ! जिसमें हाथके समान नूतन पल्लव लहलहा रहे हैं, जो मदनमत्त भ्रमरोंसे सेवित हैं, जिसके फूलके दो गुच्छे अत्यन्त कठोर हैं और जिसकी दो बड़ी शाखाएँ शिरोपके फूलके समान अत्यन्त सुकुमार हैं ऐसी तुमही चलती-फिरती लता हो और तुम ही कामकी लक्ष्मी हो ॥६॥ वृक्षकी ऊपरकी टहनीमें लगे फूलके लिए जिसने बायें हाथसे वृक्षकी सुगन्धित शाखा पकड़ रखी थी और दाहिने हाथसे जो अपनी करधनी सँभाले हुई थी ऐसी निर्मल सुवर्णके समान गौरवर्ण वाली स्त्रीका जब नौवी-बन्धन खुल गया तब उसने शीघ्र ही किस मनुष्यके नेत्रोंका अनन्त सुख उत्पन्न नहीं किया था ? ॥७॥ कोई एक स्त्री अपने पतिके सामने फूल तोड़नेके लिए भुजा ऊपरकी ओर उठाये हुए थी परन्तु उस भुजाके मूलमें पतिके द्वारा किया हुआ नखच्छदका चिह्न था जिसे वह दूसरे हाथसे वृक्षके द्वारा बड़ी सुन्दरताके साथ छिपा रही थी ॥८॥ वनके भीतर कोई स्त्री अपने हस्तकमलकी कान्तिसे मिश्रित पुराने पत्तोंके समूहको नया पल्लव समझ तोड़नेके लिए उद्यत हुई थी किन्तु उसका कोमल स्पर्श न देख उसने उसे छोड़ दिया पर इस बातका आश्चर्य रहा कि वह अपने ही नखकी कान्तिको फूलोंका गुच्छा समझकर खींचती रही ॥९॥ चूँकि तुम्हारा शरीर सुवर्णके समान पीला है अतः उसपर यह चम्पेकी माला खिलती नहीं है ऐसा कहकर स्तन कलशके समीपमें हाथ चलाते हुए किसी पुरुषने अपनी स्त्रीके वक्षःस्थलपर मौलिश्रीकी माला बाँध दी ॥१०॥ इस वनमें चकोरलोचनाओंके वक्षःस्थलोंपर उनके पतियोंने जो फूलोंकी मालाएँ पहिना रखी थीं वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो भीतर प्रवेश करने वाले कामदेवके स्वागतार्थ पुष्पगुम्फित तोरण मालाएँ ही बाँधी गई हों ॥११॥

इस प्रकार सब नागरिक लोग जब वन-क्रीडामें तत्पर थे तब जीबन्धर स्वामीकी दृष्टि किसी कुत्ते पर पड़ी। वहाँ यज्ञ प्रारम्भ करनेवाले ब्राह्मणोंने साकल्य खू देनेसे कुपित होकर उसे मारा था। वह बुरी तरह कराह रहा था। उसका वह कराहना ऐसा जान पड़ता था मानो दुःखरूपी समुद्र ही तटका उल्लंघनकर गर्जना कर रहा था अथवा प्राणरूपी राजाके प्रस्थानको सूचित करनेवाली भेरीका ही भाँकार शब्द हो रहा था। उसके मुखसे खूनकी धारा बह रही थी जो ऐसी जान पड़ती थी मानो भीतर जलती हुई दुःखाग्निकी ज्वाला ही हो। अपार दयाके सागर जीबन्धर स्वामी बहुत प्रयत्न करनेपर भी जब उस कुत्तेको जीवित रखनेके लिए समर्थ नहीं हो सके तब उन्होंने उसे परलोककी प्राप्ति करानेमें समर्थ पञ्च नमस्कार मन्त्रका उपदेश दिया।

वह कुत्ता यद्यपि उस मन्त्रका कानसे ही स्पर्श कर सका था, मनसे नहीं तो भी उसका कुछ क्लेश कम हो गया और मन्त्र सुनते-सुनते ही उसने प्राण छोड़ दिये ॥१२॥ इसी मध्यम लोक में एक चन्द्रोदय नामका पर्वत है। वहाँ निर्मल उपपाद शय्यापर सुन्दर वैक्रियिक शरीर लेकर वह कुत्ता सुदर्शन नामका यज्ञ उत्पन्न हुआ। जन्मसे ही उसके शरीर पर मालाएँ पड़ी थीं, वह उत्तम वस्त्रोंको धारण करनेवाला था और नव यौवनकी लक्ष्मीसे उसका शरीर समुद्रासित था ॥१३॥ उस यज्ञका निर्मल मुखकमल, पूर्णिमाके चन्द्रमाको भी दास बना रहा था, टिमकार

रहित उसके दोनों नेत्र निष्कम्प मीनकी शोभा धारण कर रहे थे, और मणियोंके आभूषणोंसे उज्ज्वल उसका शरीर फूली हुई कल्पलताके समान सुशोभित था ॥१४॥

तदनन्तर जब कल्पवृक्ष हर्षाश्रुओंकी बूँदोंके समान फूलोंके समूह बरसाने लगे, दुन्दुभियों के शब्द दिग् दिग्-ताँमें फैल गये, मन्दार वनमें घूमनेवाली मन्दबायु धीरे-धीरे बहने लगी, करौड़ों सूर्योंके समान देदीप्यमान यक्ष सब ओरसे प्रणाम करने लगे, और नूपुरोंकी मनोहर भङ्कारसे दिशाओंके अन्तरालकी वाचालित करनेवाली देवाङ्गनाएँ जब मनोहर गान-कलासे सुशोभित संगीतका कौशल दिखाने लगीं, तब वह यक्षराज सोकर उठे हुए के समान प्रत्येक दिशाओंमें दृष्टि चलाता हुआ आश्चर्य और आनन्दके प्रवाहमें एक साथ निमग्न हो गया। तत्काल उत्पन्न हुए अबधिज्ञानरूपी जहाजका आश्रय लेकर उसने ज्ञान कर लिया कि हमारी यह देव-पर्याय जीबन्धर कुमारके द्वारा उपदिष्ट मन्त्रके प्रभावसे प्रकट हुई है। उसी समय जय जय आदि शब्दों से जिनके मुख वाचालित हो रहे थे तथा जो अपने मुकुट-मणियोंकी किरण-पङ्क्ति से उसके चरण-कमलोंके आरती उतार रहे थे ऐसे देवोंने आकर बड़े विनयके साथ मङ्गल स्नान, जिनेन्द्र देवकी पूजा आदि जो-जो कार्य बतलाये थे सब उसने नियोगके अनुसार पूर्ण किये। तत्पश्चात् जीबन्धर स्वामीकी पूजामें तत्पर होता हुआ वह परिवारके साथ उनके समीप गया।

वहाँ जाकर उसने यह कहते हुए उनकी स्तुति की कि हे आर्य ! मेरी ऐसी विभूति आपके मन्त्रसे ही उत्पन्न हुई है। स्तुतिके बाद इसने उनकी पूजा की और बड़े हर्षसे उन्हें दिव्य आभूषण दिये ॥१५॥ उस यक्षने कहा कि हे महाशय ! आप मुझे दुःख और सुखके समय याद रखिए तथा कृत-कृत्य कीजिए। इतना कहकर वह अन्तर्हित हो गया ॥१६॥

तदनन्तर जब ललाटकी तपानेवाला सूर्यका बिम्ब आकाशरूपी वनके मध्यमें एकत्रित दावानलके समान हो गया, नमेरु वृक्षकी छाया बाल-बच्चोंवाले मृगोंके झुण्डके साथ मूल तलमें आ गई, सरोवरोंके राजहंस कमल छोड़कर पत्तोंकी छायामें चले गये, बाघदियोंका जल मङ्गलियोंकी उछालसे सूर्यके संतापके कारण ही मानो खौलने लगा, मयूर नृत्य-कीड़ाके बिना ही पिच्छोंके समूहका छत्ता बनाकर मयूरियोंकी सेवा करने लगे और भौंरे हाथियोंके गण्डस्थल छोड़कर उनके कानोंके पास चले गये तब पुष्प तोड़ते-तोड़ते शकी हुई स्त्रियोंके साथ जलक्रीड़ाके इच्छुक पुरुष लपककर धीरे-धीरे नूतन नदीकी ओर आये।

यह नूतन नदी पक्षियोंके शब्दों द्वारा शीघ्र ही कमललोचना स्त्रियोंका कुशल समाचार पूछकर फेनरूपी मनोहर हास्य प्रकट करती हुई चञ्चल तरङ्गरूपी हाथोंके द्वारा उन्हें पादोदक-पैर धोनेके जलका संकेत कर रही थी ॥१७॥

उस समय नगरकी तरुण स्त्रियाँ भी दूसरी नदियोंके समान जान पड़ती थीं क्योंकि जिस प्रकार नदियोंमें चक्रवाकपक्षियोंके युगल रहते हैं उसी प्रकार उनमें भी बौवनरूपी सूर्यके प्रकाशसे जिनका आमोद बढ़ रहा था ऐसे स्तनरूप चक्रवाकपक्षियोंके युगल विद्यमान थे। जिस प्रकार नदियाँ तरङ्गोंसे चञ्चल रहती हैं उसी प्रकार वे भी कान्तिरूपी तरङ्गोंसे अतिशय चपल दिखती थीं और नदियोंमें जिस प्रकार कलहंस शब्द करते रहते हैं उसी प्रकार उनमें भी पैजनारूपी कलहंस पक्षी मनोहर शब्द कर रहे थे। इस तरह नदियोंकी समानता रखनेवाली स्त्रियाँ पक्षियोंके साथ नदीमें प्रवेशकर जलक्रीड़ा करने लगीं।

उस समय पानीपर जिसकी कुञ्चित दृष्टि पड़ रही थी और जो देखनेके लिए आये हुए चन्द्रबिम्बके समान जान पड़ता था ऐसे अपनी प्रियाके मुखको सोनेकी पिचकारीसे निकलते हुए जलसे कोई बार-बार सींच रहा था ॥१८॥

चञ्चल जलने जिसका बस्त्र दूर कर दिया था और जो अपनी कान्तिसे स्फटिकके पटियेको जीत रहा था ऐसे स्थूल नितम्ब-मण्डलपर नखाघातके बहाने जो मानो कामदेवके जगद्विजयकी प्रशस्तिके अक्षर ही धारण कर रही थी ऐसी कोई स्त्री मूंगाके यन्त्रसे निकलनेवाली जलधारा बड़े हर्षके साथ अपने पतिके मुखपर बरसा रही थी। उस जलधारामें उसके हाथको लाल-लाल कान्ति मिल रही थी इसलिए ऐसी जान पड़ती थी मानो हाथोंके मसलनेसे प्रकट हुई रक्तकी धारा ही हो अथवा केशरका रस ही हो।

कोई एक युवा पास जाकर अपनी स्त्रीके स्तन रूपी कुङ्कुमलके अग्रभागको पानीसे सींच रहा था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो वह उसके हृदय-स्थलमें उत्पन्न हुए रागरूपी कल्पवृक्षकी वृद्धि ही चाहता था ॥१६॥ कोई एक स्त्री अपने पतिको धोखा देकर सखीके साथ मुहूर्त भरके लिए पानीमें डूबा साध गई परन्तु उसके शरीरकी सुगन्धिके लोभसे मँडराते हुए भ्रमरोंसे उसका पता चल गया और पतिने उसका आलिङ्गन कर लिया ॥२१॥ जिसके स्तन कमलकी बोटियोंके समान थे, कोमल भुजाएँ मृणालके समान थीं और मुख फूले हुए कमलके समान था ऐसी सुन्दररूपको धारण करनेवाली कोई स्त्री जब कमलिनियोंके बीचमें पहुँची तब अलगसे पहिचाननेमें नहीं आई ॥२२॥ नदीका पानी स्त्रियोंके सघन केश-बन्धनसे गिरे हुए फूलोंके द्वारा तारकित—ताराओंसे युक्त जैसा हो रहा था और उसके बीचमें तरुण-जनरूपी चकोरोंके द्वाग देखा गया किसी स्त्रीका मुख चन्द्रमा हो रहा था—चन्द्रमाके समान जान पड़ता था ॥२३॥

इस प्रकार नगरके तरुण जन जलक्रीडामें तत्पर थे। तत्र नदी-तटकी अलंकारभूत, कुबेर मित्र और कुबेरदत्त नामक समुद्रोंसे समुत्पन्न गुणमाला और सुरमञ्जरी नामक दो कन्यारत्नों में चन्द्रोदय और सूर्योदय नामक सुगन्धित चूर्णकी उत्कृष्टताको लेकर स्पर्धा बढ़ रही थी। उन दोनोंने प्रतिज्ञा की थी कि हम दोनोंके बीच जो पराजित होगी वह नदीके जलमें स्नान नहीं करेगी। ऐसी प्रतिज्ञा कर दोनोंने अपनी-अपनी दासियाँ छोड़ीं और वे दासियाँ चूर्ण लेकर जहाँ तहाँ विचार करती हुई क्रमसे जीवन्धरके निकट आईं और पूछने लगीं कि इन चन्द्रोदय और सूर्योदयमें अच्छा कौन है ?

जीवन्धर स्वामीने चन्द्रोदय चूर्णको अच्छा कहा और दूसरे चूर्णको वर्षाकालके योग्य बतलाया। बतलाया ही नहीं उन्होंने चन्द्रोदय चूर्णको आकाशमें फूँककर और उसपर मँडराते हुए भौं रे दिखाकर इसका प्रत्यय भी करा दिया ॥२४॥ तदनन्तर कुरुवंशके शिरोमणि जीवन्धर कुमारको नमस्कार कर और उनको स्तुतिकर दोनों दासियाँ वापिस लौट गईं और उन्होंने वेगसे अपनी-अपनी मालकिनोंके पास जाकर सब समाचार ज्योंका-त्यों सुना दिया ॥२५॥ दोनों चूर्णोंकी सुगन्धि एक समान होनेपर भी जीवन्धर स्वामीने गुणमालाके चन्द्रोदय चूर्णको अच्छा बतलाया था इसका सुरमञ्जरीको बहुत शोक हुआ ॥२६॥ चन्द्रोदयने (पक्षमें चन्द्रमाके उदयने) गुणमालाके मुखरूपी कमलको विकसित कर दिया था और सूर्योदयने (पक्षमें सूर्यके उदयने) शीघ्र ही सुरमञ्जरीका मुख-कमल सुखा दिया था यह विचित्र बात थी ॥२७॥

तदनन्तर पराभवसे उत्पन्न हुई बहुत भारी ईर्ष्यासे जिसका चित्त कलुषित हो रहा था ऐसी सुरमञ्जरी गुणमाला सखीके द्वारा अनेक प्रार्थना किये जाने पर भी बिना स्नान किये ही लौट गई तथा जीवन्धरके सिवाय अन्य मनुष्यको देखूंगी भी नहीं यह प्रतिज्ञाकर रोषसे अन्धी होती हुई कन्या-गृहमें चली गई।

जिसप्रकार चाँदनीके वियोगसे प्रातःकालकी कमलिनी शोक करती है उसी प्रकार सखीके वियोगसे गुणमालाने शोक किया ॥२८॥

इतनेमें ही चलते-फिरते पहाड़के समान भारी राजाका मदोन्मत्त हाथी जांघोंके वेगसे टूटी और वायुके प्रकोपसे उड़ाई हुई शाखाओंके समूहसे मेघरहित आकाशमें भी मेघका भ्रम बढ़ाता और जनतामें हाहाकार उत्पन्न करता हुआ बड़े वेगसे नागरिकोंके समूहमें आ घुसा ॥२६॥ गण्डस्थलसे निकलते हुए मद्दजलके द्वारा दोनों ओर दो नदियोंको उत्पन्न करता हुआ वह मदोन्मत्त हाथी गुणमालाके रथकी ओर दौड़ा ॥३०॥

उस समय गुणमालाके जो परिवारके लोग थे वे दन्तप्रहार करनेके लिए उद्यत गजराजके भयसे बहुत दूर भाग गये। मात्र एक धाय सुख-दुःखकी संगिनी होनेके कारण शेष रह गई 'और मुझे मागकर ही गुणमाला भारी जाय' यह कहकर वह गुणमालाके आगे खड़ी हो गई। समीपवर्ती लोग 'मरी-मरी' कहकर जोरसे चिल्लाने लगे। यह देख दयालु हृदय जीवन्धरने पास जाकर सिंहकी तरह अपने सिंहनादसे दिशाओंके तट गुँजा दिये। यद्यपि वह हाथी भयंकर था तो भी जीवन्धरने उसे अनायास ही सूकर बना दिया और उसके कन्धेपर जा बैठे। गुणमालाके स्तन हार्थीके गण्डस्थलके समान ही हैं क्या? यह देखनेकी इच्छासे ही मानो उन्होंने हार्थीके गण्डस्थलपर हाथ, गुणमालाके स्तनकलशपर दृष्टि और मनमें उसके प्राप्त करनेका प्रस्ताव किया था।

गजराजके मस्तकपर पड़ी यूथिकाके समान केशोंवाली इस गुणमालाकी चाल मदोन्मत्त हाथीके समान है, ऊरुयुगल कोमल सूँड़के समान हैं और स्तनयुगल गण्डस्थलकी सदृशता धारण करते हैं ॥२६॥

इस प्रकार मनमें विचार करते ही जीवन्धर स्वामी कामके बाणोंके प्रहारसे परवश हो गये। उसी दशामें वे हार्थीको बाँधनेके स्वभेतक लाये और मित्रोंके साथ रथको अलंकृत करते हुए अपने महलके भीतर प्रविष्ट हुए। उस समय हस्तीसम्बन्धी विज्ञानकी प्रशंसा करनेवाले नागरिक इनकी बहुत भारी स्तुति कर रहे थे।

उधर साक्षात् कामदेवस्वरूप अनुपम जीवन्धर कुमारका अवलोकन करनेसे जिसका अन्तरङ्ग तन्मय हो रहा था ऐसी गुणमाला कामसे पीड़ित होती हुई अपने घर गई। वहाँ चिरकालतक बेचैन रहकर वह मनसे निरन्तर उन्हींका ध्यान करती थी। संतापके कारण उसका मुख सूख रहा था। यद्यपि सखियाँ उससे बार-बार इसका कारण पूछती थीं तो भी वह कुछ भी उत्तर नहीं देती थी ॥३०॥

जब गुणमाला अत्यन्त अस्वस्थ हो गई तब वह कामदेवकी निन्दा इस प्रकार करने लगी—
हे कुसुमायुध, हे कामदेव! तुम्हारे बाण पाँच ही हैं और उनके लक्ष्यभूत जन अनेक हैं जब यह बात निश्चित है तब मैं अकेली ही अनन्त बाणोंके द्वाग पञ्चता-मृत्यु (पञ्चमें पञ्चसंख्या) को कैसे प्राप्त करा दी गई ॥३१॥

इस तरह अनेक प्रकारका प्रलाप करती और कामदेवका तीव्रतर संताप सहन नहीं करती हुई वह गुणमाला क्षणभरके लिए कपूरकी बाबड़ीके समीप रहती, क्षणभरके लिए उपवनके तट पर बने हुए मनोहर लतावृक्षमें समय बिताती, क्षणभरके लिए फूलोंके बिछे विस्तरपर लेटती, क्षणभरके लिए कोमल किसलयोंकी शय्यापर पड़ती, क्षणभरके लिए सुकुमार हंसनूलके गद्देपर बैठती और क्षणभरके लिए केलोंके उपवनमें समय बिताती थी। अन्तमें उसने क्रम-क्रमसे एक पत्र लिखकर किसी क्रीडा-शुक्रको जीवन्धर स्वामीके पास भेजा।

उधर विश्वपूज्य जीवन्धर कुमार भी अनेक प्रकारकी विरहाग्निसे व्याप्त शरीरको धारण करते हुए अपने घरके बगीचामें बैठे थे और चित्रमें गुणमालाका अत्यन्त सुन्दर शरीर लिखकर साँसे भरते हुए चिरकालसे उसे देख रहे थे ॥३२॥

इतनेमें ही चातुर्वचन कहनेमें चतुर क्रीडा-शुकने प्रसन्न पाकर गुणमालाका पत्र उन्हें दे दिया। वह पत्र क्या था मानो फलीभूत मनोरथरूपी कल्पवृक्षका पत्र ही था। जीवन्धर स्वामी यद्यपि उस पत्रको तत्काल ही देख लेना चाहते थे तो भी आनन्दाभ्रुओंके निर्गमसे नेत्रोंका मार्ग रुक जानेके कारण उसमें विघ्न पड़ गया। अन्तमें हर्षके प्रवाहको जिस किसी तरह रोककर उन्होंने वह पत्र बाँचा। उसमें लिखा था कि—

हे कामको जीतनेवाले रूपसे उज्ज्वल बल्लभ ! तुमने बनके तीरपर कामदेवके बाणरूपी वण्डसे उछाली हमारे हृदयरूपी फूलकी गेंद चुरा ली थी। उस गेंदका परिचय यह है कि उसमें मूर्छारूपी उत्पल लग रहा है और सुन्दर रागरूपी उत्तम पल्लव लगे हुए हैं। वह गेंद अब वापिस दे दीजिये ॥३३॥ आनन्दके आँसुओंसे जिनका गला रुक गया है ऐसे जीवन्धरने गद्गद स्वरसे वह पत्र पढ़ा और शीघ्र ही हर्षपूर्वक गुणमालाके प्रति निम्नाङ्कित उत्तर-पत्र लिखा ॥३४॥ उन्होंने लिखा कि मेरी दृष्टिरूपी हंसी सर्वप्रथम तुम्हारे मुखरूपी कमलके पास गई थी फिर स्तनरूपी कुङ्कुमल्लोंके पास आकर हर्षित हुई और तदनन्तर रससे भरे हुए नाभिरूपी तालाबके बीच विहार कर रही है सो वह दृष्टिरूपी हंसी यदि तुम दे दो तो मैं भी तुम्हारी हृदयरूपी गेंद दे दूँ ॥ ३५ ॥

उधर गुणमालाकी दशा बड़ी विचित्र हो रही थी, हृदयमें जलती हुई कामाग्निके धूमके समान निकलनेवाले निःश्वाससे उसका नाकका मोती मानो नीलमणि बन गया था। अत्यन्त दुर्बल शरीर होनेके कारण सुवर्णकी अंगूठी चूड़ीका काम देने लगी थी। मुखरूपी चन्द्रमाकी चाँदनीसे लिप्त होनेके कारण ही मानो उसको शरीररूपी लता सफेद पड़ गई थी। भावनाकी प्रकर्षताके कारण प्रत्येक दिशामें दिखते हुए जीवन्धरको देखकर वह उनकी अगवानी करनेका यद्यपि प्रयत्न करती थी तो भी मृणालके समान कोमल अङ्गोंसे वह समर्थ नहीं हो पाती थी। भेजे हुए शुकके आनेमें जो विलम्ब हां रहा था उसे वह सहनेमें असमर्थ थी इसलिए एक वर्षकी भयभीत हरिणीकी तरह अपने कटाक्ष प्रत्येक दिशामें डाल रही थी। इतनेमें ही जाति और कार्य दोनोंकी अपेक्षा पत्नी (पत्नी, पत्नमें पत्र युक्त) शुक वहाँ आ पहुँचा। उसे देखते ही वह चिल्ला उठी कि आओ-आओ, मैं विलम्ब सहन नहीं कर सकती। जब वह शुक पास आ गया तब उसने उसे अपनी भुजाओंके युगलसे ऊपर उठा लिया। उस समय हर्षातिरेकके कारण उसका भुजा-युगल इतना अधिक फूल गया था कि उसका कञ्चुक-वस्त्र ही फट गया था। क्रीडा-शुक जो पत्र लाया था गुणमालाने उसे ले लिया। निरन्तर पड़नेवाले काले-काले कटाक्षोंसे वह पत्र सर्वत्र स्याहीसे पुंते हुए के समान विचित्र हो रहा था और इसी कारण उसपर जो सुन्दर अक्षर लिखे हुए थे उन्हें वह देख नहीं सकती थी। तदनन्तर प्रीतिरूपी लताके पुष्पके समान आचरण करने-वाली मन्द मुसकानसे वह पत्र सफेद हो गया इसलिए उसपर लिखा पद्य बाँचनेमें आने लगा। उसे बाँचकर वह वचनागोचर आनन्दको प्राप्त हुई।

जब मानसिक और शारीरिक चेष्टाओंके द्वारा माता-पिताको गुणमालाका यह हाल मालूम हुआ तब वे बहुत ही प्रसन्न हुए सो ठीक ही है क्योंकि योग्य भाग्यवान् वर दुर्लभ ही होता है ॥३६॥

तदनन्तर गुणमालाकी ओरके किन्हीं दो पुरुषोंने गन्धोत्कटके पास जाकर यह वृत्तान्त सुनाया। कर्णपुटसे इस वृत्तान्तको सुनकर गन्धोत्कटको बहुत ही आश्चर्य हुआ। तत्परचात् मनमें आनन्दको बिस्तृत करते हुए गन्धोत्कटने जिह्वाके द्वारा स्वीकृति-वचनरूपी मकरन्दकी धारा प्रकट कर दी अर्थात् स्वीकृति दे दी।

अथानन्तर जीवन्धर कुमारने श्रेष्ठ गुणोंसे सम्पन्न मुहूर्तमें कुवेरमित्रकी पुत्री गुणमालाको विवाह लिया ॥३६॥

उस समय कुरुवंशशिर्रोमणि जीवन्धर कुमार विवाहके वेष-भूषासे उज्ज्वल थे और साक्षात् कामदेवके समान समस्त मनुष्योंके नेत्रोंको सन्तुष्ट कर रहे थे। गुणमाला भी यद्यपि नयमालासे सबको आनन्द करनेवाली थी तो भी इससे विपरीत थी। परिहार पक्षमें विनयकी मालासे आनन्द करनेवाली थी। जीवन्धर स्वामीने हर्षोत्फुल्ल नेत्रोंसे गुणमालाको देखा था।

गुणमाला फूलसे भी अधिक सुकुमार अङ्गको धारण करनेवाली थी, उसकी कमर आकारा के समान सूक्ष्म थी, वह स्वयं कामदेवकी धनुपलताके समान जान पड़ती थी और उसकी त्रिबली कामदेवकी अंगुलियोंकी सन्धि-रेखाके समान मालूम होती थी ॥४०॥ उस गुणमालाके अमृतके समान रसको धारण करनेवाले ओठरूपी पल्लवके अग्र भाग पर जो मन्द मुसकानरूपी फूल प्रकट हुए थे और जीवन्धर कुमारके नेत्ररूपी कमल फलसे युक्त हुए थे तथा हृदयने शीघ्र ही रसकी धारा उत्पन्न की थी यह विचित्र बात थी ॥४१॥ कुरुवंशशिर्रोमणि जीवन्धर स्वामी गुणमालाके साथ विवाहकर आनन्दरूपी पर्वतके उत्तरितन भागपर चिरकाल तक क्रीड़ा करते रहे ॥४२॥

इस प्रकार महाकवि हरिचन्द्र विरचित श्री जीवन्धर-चम्पू-काव्यमें गुणमालाकी प्राप्तिका वर्णन करनेवाला चतुर्थ लम्ब पूर्ण हुआ।

पञ्चम लम्ब

अथानन्तर शत्रुओंके प्राण नष्ट करनेमें समर्थ जीवन्धर स्वामीके बलका मन हीके द्वारा आस्वादन करनेवाले हाथीने जिस प्रकार पहले स्वकबलम्-अपना बल छोड़ दिया था उसी प्रकार अब वृणरूप स्व-कबलं अपना मास छोड़ दिया था ॥१॥ जो कुण्डलके द्वारा ताड़ित हुआ है तथा जिसका द्रुष्ट अहङ्कार—कुण्डली-कृत-नम्रीभूत हो गया है ऐसे राजाके सेनासन्बन्धी हाथीने उत्तरोत्तर बढ़नेवाला क्रोध धारण किया ॥२॥

जब राजा काष्ठाङ्गारको इसका पता चला तब उसने अपनी विशाल क्रोधाग्निको जीवन्धर आदि कुमारोंके समूहसे ही शान्त करना चाहा। उसकी वह क्रोधाग्नि भीलोंकी सेनाके जीतनेसे उत्पन्न हुई थी, बीणा विजयसे पल्लवित हुई थी, अनङ्गमालाके सङ्गसे प्रदीप्त हुई थी और गज-राजके शिर्रोमण्डलको हाथके कड़े द्वारा ताड़न करनेसे जाञ्जल्यमान हुई थी। फलस्वरूप उसने युद्धमें पराजित न होनेवाले कुमारको हाथ पकड़कर ले आओ, ऐसा मथन आदि लोगोंको आदेश दिया और हाथी, घोड़े, रथ तथा पदाति लोगोंसे चित्रित सेनाके साथ उन्हें भेजा भी।

इधरसे रथपर बैठा तीक्ष्ण प्रवृत्तिवाला मथन सेना आगे कर चला और उधरसे यह जानकर अपने मित्रोंसहित जीवन्धर कुमार भी रथपर बैठकर युद्ध करनेकी इच्छा करते हुए शत्रु से आ मिले ॥३॥ उस समय रणके अग्रभागमें कुमारकी बाहुपर सुखसे सोई हुई विजयलक्ष्मीको जगानेके लिए ही मानो हाथी गरज रहे थे, नगाड़े बज रहे थे और घोड़े हींस रहे थे ॥४॥ कुरु-कुञ्जर जीवन्धर कुमारने हाथमें सुशोभित धनुषसे लगातार निकलनेवाले बाणोंके द्वारा धनुषोंके साथ-साथ शत्रुओंके शिर छोड़ डाले थे। सुभटोंके धीरज के साथ-साथ बढ़े-बढ़े हाथियोंको भेद डाला था और हाथियोंके निकले हुए मोतियोंके साथ-साथ बाणोंके समूहको वर्षा की थी ॥५॥

तदनन्तर जो सैनिक मरनेसे शेष रहे थे वे जीवन्धर कुमारके बाणरूपी अध्यापकसे सीखे हुए वेगका अभ्यास करनेके लिए ही मानो जब भिन्न-भिन्न दिशाओंमें भाग गये तब धनुष, रथ आदि साधन-सामग्रीके नष्ट हो जानेके कारण काँपते हुए मथनकी देख बड़ी गम्भीरतासे इस प्रकार बोले ।

आप जैसे भीरु योद्धापर मेरी यह भुजा बाण नहीं छोड़ना चाहती है इसलिए तू भाग जा, भाग जा, भय करना व्यर्थ है, राजाके लिए यह सब समाचार कह दे ॥६॥ जो कोई संसार के मध्य युद्धके प्रारम्भमें हम लोगोंको जीतनेके लिए और अपनी कीर्ति दिशाओंके अन्तरालमें ले जानेके लिए अपने आपको चतुर मानता है वह दुर्बुद्धि है-मूर्ख है ॥७॥

यह वृत्तान्त सुनकर जिसके नेत्ररूपी अङ्गार क्रोधसे प्रज्वलित हो रहे थे ऐसे काष्ठाङ्गारने फिर भी बड़ी भारी तैयारीके साथ सेना भेजी । उसे देख दयार्द्रहृदय जीवन्धर कुमारने विचार किया कि बुद्धप्राणियोंका वध करनेसे क्या लाभ है ? ऐसा विचारकर उन्होंने युद्धकी इच्छा छोड़ दी और समस्त विघ्नोंको दूर करने में समर्थ सुदर्शन यक्षका स्मरण किया ।

यक्षराजने सेनाके साथ आकर राजाकी सेनाओंको शीघ्र ही शान्त कर दिया, जीवन्धर स्वामीको जयगिरि नामसे प्रसिद्ध गजराजपर बैठाया, सबके हृदयमें कौतूहल उत्पन्न किया और अपने-आपको कृत-कृत्य बनाया ॥८॥ गण्डस्थलोंकी मदधाराकी सुगन्धिके लोभसे आये हुए भ्रमरोंके समूहसे वह जयगिरि नामका हाथी ऐसा जान पड़ता था मानो जीवन्धर स्वामीके चरण-कमलोंकी सङ्गतिके कारण पापोंसे ही छूट रहा हो ।

तदनन्तर जीवन्धर स्वामी देवोपनीत हाथीपर सवार होकर सुदर्शनयक्षके निवासस्थान चन्द्रोदय नामक पर्वतपर गये । उस समय वे दोनों ओर ढीले जानेवाले चँवरोंसे सुशोभित थे । उनके वे चँवर कभी तो मुखमें कमलकी भ्रान्तिसे आये हुए हंस-हंसीकी शङ्का उत्पन्न करते थे, कभी अनुरागसे भरी यक्षराजकी राज्यलक्ष्मीके द्वारा भेजे कटाक्षोंकी छटाके समान जान पड़ते थे, कभी ऊपरकी ओर चलनेवाले हाथीके दोनों दाँतोंसे निकलनेवाली कान्तिकी परम्पराके समान मालूम होते थे, कभी कमल और चन्द्रमाको जीत लेनेके कारण दोनों ओरसे मुखकी सेवा करते हुए कीर्तिके दो बालकोंके समान सुशोभित हो रहे थे, कभी भुजदण्डपर रहनेवाली विजयलक्ष्मीके मन्दहास्यकी कान्तिके पूरके समान जान पड़ते थे और कभी क्षीरसागरके फेनके समूहके समान प्रतिभासित होते थे । देवोंके हस्तकमल द्वारा धारण किये सुवर्णदण्डसे सुशोभित सफेद छत्र उनके शिरपर लग रहा था और वह छत्र ऐसा जान पड़ता था मानो यशसे पराजित होनेके कारण सेवाके लिए आया हुआ चारों ओर लटकनेवाले मोतियोंके बहाने नक्षत्रमण्डलसे सुशोभित चन्द्रमाका विम्ब ही हो, अथवा कीर्तिरूपी क्षीरसमुद्रके फेनका पुञ्ज ही हो, अथवा मुखमें चन्द्रमा की भ्रान्तिसे आया हुआ परिवेष, परिधिचक्र ही हो । उस समय समस्त देवलोग हाथ जोड़े हुए थे जिससे उनके अञ्जलिरूप कमलोंके पुञ्जके मध्यमें जीवन्धर स्वामी हंसके समान सुशोभित हो रहे थे । मयूर-कुलकी नृत्यकलाकी शोभा प्रकट करानेवाले गम्भीर तुरहीके शब्दोंसे वे दशों दिशाओंके तटको वाचालित कर रहे थे । निरन्तर जलनेवाले कालागुरुकी धूपरेखासे उनका पार्श्ववर्ती प्रदेश सुगन्धित हो रहा था । उस समय वह कालागुरुकी धूमरेखा ऐसी जान पड़ती थी मानो सफेद छत्रमें चन्द्रमाकी शङ्का होनेसे राहु ही समीप आ गया हो । निरन्तर निकलनेवाली चरणनखोंकी कान्तिके द्वारा अपने आक्रमणसे विदीर्ण हुए गण्डस्थलसे भरनेवाले मोतियोंकी शङ्का उत्पन्न कर रहे थे । एक साथ उदित हुए करोड़ों सूर्योंके समान विमानपर बैठे यक्ष लोग चारों ओरसे उनके वैभवकी स्तुति करते जाते थे । उनके सामने विद्युत्स्लताके समान जो देवियाँ नृत्य कर रहीं थीं उन्हें वे इस प्रकार देख रहे थे मानो वे निकलनेवाले कटाक्षरूपी अमृतकी

नदीके मध्यमें भुजाओं-द्वारा उल्लासित नृत्यलीलाके बहाने तैर ही रही हों। धीरे-धीरे देव-बन्धियोंके समूह द्वारा बार-बार पढ़ी जानेवाली बिरुदावलीसे उस चन्द्रोदय पर्वतकी गुफाएँ प्रतिध्वनित हो रही थीं जिससे ऐसा जान पड़ता था कि प्रतिध्वनिके बहाने मानो वह वर्षत स्वयं ही उनकी स्तुति कर रहा हो। वहाँ जाकर चित्रविचित्र रत्नोंसे निर्मित मण्डपके मध्यमें शीघ्रतासे कार्य करनेवाले देवोंके द्वारा लाये हुए पद्मरागमणिनिर्मित सिंहासनको अलंकृत करने लगे। उनका वह सिंहासन ऐसा जान पड़ता था मानो मूर्तिधारी सबका अनुराग ही हो।

वहाँ दिशाओंको प्रतिध्वनित करनेवाले नगाड़े बज रहे थे और मनोहर गान गाती हुई किन्नरियाँ सब ओर नृत्य कर रही थीं॥१८॥ तदनन्तर यक्षराज, जिनके करकमलोंमें सुवर्णके कलश सुशोभित थे ऐसे देवोंके साथ क्षीरसमुद्रकी ओर चला। उस समय वह आकाशमें फैले हुए सन्ध्याकालीन मेघका भ्रम उत्पन्न कर रहा था और मुकुटकी मणियोंकी कान्तिसे इन्द्रधनुषकी सम्भावना बढ़ा रहा था॥१९॥ ये देव पहले आकर लक्ष्मी, कामधेनु, चिन्तामणिरत्न तथा अन्य चीजोंको हरकर ले गये थे उसी आशापाशसे फिर आये हैं इस प्रकार क्षीर समुद्र मानो जोर-जोरसे चिल्ला रहा था॥२०॥

तदनन्तर धैर्य गुणके द्वारा स्पर्धा करनेवाला चन्द्रोदय गिरि उनके चरणोंके स्पर्शसे कृत-कृत्यताको प्राप्त हो गया। मैं भी गम्भीरता तथा यशके द्वारा उनके साथ स्पर्धा करता हूँ अतः उनके समस्त शरीरका स्पर्शकर कृतकृत्यताका अनुभव करता हूँ यह सोचकर ही मानो क्षीर-सागर अपनी अत्यन्त चञ्चल तरङ्गरूपी भुजाओंके द्वारा मानो नृत्य कर रहा था और फेनराशि तथा गर्जनाके बहाने अट्टहास ही कर रहा था। ऐसे क्षीरसागरके जलसे भरे हुए सुवर्ण-कलशों को धारण करनेवाले उन यक्षराज प्रमुख देवोंने शीघ्र ही आकर उनका अभिषेक-मङ्गल करना शुरू किया।

उस समय यक्षराजके हाथमें स्थित सुवर्णकलशकी पंक्तिसे निकलकर जल जीवन्धर कुमारके मस्तकपर पड़ रहा था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो हिमालयके शिखरके अग्रभागपर सन्ध्याकालीन मेघोंके समूहसे झरकर स्वच्छ जलकी सघन वर्षा ही पड़ रही हो॥ १३॥ यद्यपि अभिषेक-मङ्गल समाप्त हो गया था तो भी देवियोंके कटाक्षरूपी जलसे शरीर व्याप्त होनेके कारण जीवन्धर स्वामी ऐसे जान पड़ते थे मानो क्षीरसागरके प्रवाहसे उनका अभिषेक फिरसे हो रहा हो॥ १४॥ तत्पश्चात् दिव्य वस्त्रोंको धारण करनेवाले मणिमय आभूषणोंसे सुशोभित जीवन्धर स्वामी ऐसे जान पड़ते थे मानो इन्द्रधनुष सहित शरद् ऋतुके मेघ ही हों॥ १५॥ शत्रुओंका दमन करनेमें जीवन्धर स्वामाने यक्षराजके द्वारा दिये हुए कल्प वृक्षके उत्तम फल आदि ग्रहण किये॥ १६॥

तदनन्तर यक्षराजने क्रम-क्रमसे उन्हें इच्छानुसार रूप बनाने, सुन्दर गान गाने और विष दूर करनेकी शक्तिसे युक्त तीन श्रेष्ठ मन्त्र दिये। उनका उन्होंने बहुत ही सम्मान किया। यक्षराजने उनसे यह भी कहा कि आप एक ही वर्षमें राज्यलक्ष्मीके कटाक्षोंमें प्रवेश करेंगे। यक्षराजके इन वचनोंसे वे बहुत ही संतुष्ट हुए। विनयपूर्वक अनुकूल आचरण करने वाले यक्ष निरन्तर उनकी सेवा करते थे। इस तरह कुछ समय तक रहकर किसी समय उन्होंने अपनी चेष्टाओं-द्वारा देशान्तर देखनेकी इच्छा यक्षराजसे प्रकट की।

बुद्धिमान् यक्षराजने जीवन्धर स्वामीका अभिप्राय जानकर उन्हें स्पष्ट रूपसे मार्ग सम-झाया और फिर उस पर्वतकी सीमापर भेज दिया॥ १७॥

तदनन्तर कुरुवंशकेसरी जीवन्धर कुमार सिंहके समान निर्भय होकर जहाँ-तहाँ विहार करते हुए कहीं भेड़िया और सर्पोंकी उस निवास-भूमिको देखते थे जो कि अत्यन्त विस्तृत वृक्षोंके

समूहसे सुरोभित थी तथा जहाँ सूर्य भी दिखाई नहीं देता था। वृक्षोंके समूहमें मेघमालाकी श्रान्ति होनेसे जिसने अपना केकावाणियुक्त कण्ठ दूरसे ऊपर उठा रक्खा है और सामनेसे आती हुई जोरदार वायुसे जिसका शिखण्ड ताडित हो रहा है ऐसा मयूर देखा। कहीं बड़ी बड़ी भाड़ियोंके बीच कुटुम्ब बनाकर रहने वाले शबरोका समूह देखा था। कहीं कदम्ब वृक्षके स्कन्धपर सँड रखकर हथिनियोंके साथ खड़े हाथियोंके समूह देखे थे! कहीं दूध पीने वाले बच्चोंसे रुकी हरिणीको गरदन मोड़कर देखते हुए दौड़ने वाले हरिणको देखा था। कहीं दाँतोंके मध्यमें स्थित घासका घ्रास कुतरनेका शब्द रोककर अलसाये हरिणोंके द्वारा सुनी जाने वाली गानकलामें निपुण भीलोंकी क्लियोंका समूह देखा, कहीं गर्जना करने वाले सिंहाका समूह देखा था और कहीं पहाड़के समान बड़े-बड़े अजगरोंका समूह देखा था। इस प्रकार यह सब देखते हुए क्रम-क्रमसे जङ्गलका बहुत भारी मार्ग तयकर जब वे आगे बढ़े तो उन्होंने किसी जङ्गलमें बहुत बड़े वेगसे वनको आक्रान्त करनेवाला दावानल देखा। उस दावानलने उठती हुई धूमसे ऊँचे-ऊँचे वृक्ष व्याप्त कर रक्खे थे जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो वृक्षोंके समूहको सजल मेघोंसे श्यामल ही कर रहा था और दाहसे उत्पन्न हुए चट-चट शब्दसे ऐसा जान पड़ता था मानो अट्टहास ही कर रहा था।

उसमें तमाल वृक्षोंके समूहके समान कान्तिवाला जो धुँगा पटल आकाश-तलका आलिङ्गन कर सब ओर बढ़ रहा था वह ऐसा जान पड़ता था मानो सूर्यके दर्शनसे रहित सघन वृक्ष-समूहके तल प्रदेशोंमें सघन अंधकार चिर कालसे रह रहा था अग्निके भयसे वही ऊपरकी ओर उठ रहा था ॥ १८ ॥ दावानलसे उत्पन्न होकर दिशाओंके अन्तरालको व्याप्त करने वाला बहुत बड़ा धुँगा समूह ऐसा जान पड़ता था मानो आकाशलक्ष्मीके द्वारा पहिना हुआ नील वस्त्र ही था ॥ १९ ॥

उस समय दावानलसे व्याप्त वन, अग्निकी वृद्धिको सूचित करनेवाले तिलगोंसे उस नभस्तलके समान जान पड़ता था जिसमें कि नक्षत्रसमूहका उदय हो चुका था। देदीप्यमान ज्वालाओंके समूहसे उस नभस्तलके समान मालूम होता था जो कि सन्ध्याकालीन रागसे रञ्जित हो रहा था। धुँगेके समूहसे उस नभस्तलके समान सुरोभित रहा था जो कि अन्धकारसे व्याप्त था और जलती हुई अग्निसे उस नभस्तलसे समान जान पड़ता था जो कि सन्ध्याके द्वारा लाल वर्ण दिखने वाले चन्द्रमण्डलसे चुम्बित था।

उस समय दावानलके आक्रमणके भयसे हरिणोंका समूह हृधर-उधर भाग रहा था और छोटो-छोटे नील कमलोंको जीतने वाले अपने चञ्चल नेत्रोंके कोंणोंसे दावानलको नष्ट करनेके लिए ही मानो वेगसे बहनेवाली यमुना नदीको प्रवाहित कर रहा था ॥ २० ॥

तदनन्तर धूमसमूहकी चुङ्कारसे, ज्वालाओंके समूहकी फटफटात्कारसे, भील लोगोंकी हाहाकारसे और बीचमें रुके प्राणियोंकी दुःख भारी चिल्लाहटसे जिसने दिग्गजोंको बहुरा कर दिया था और अग्निके भयसे भागते हुए वनदेवताओंकी डीली चौटियोंकी समानता रखने वाले धुँगेके समूहसे जिसने समस्त लोकको अन्धा कर दिया था ऐसी अग्निके प्रज्वलित होने पर वह वन ऐसा जान पड़ता था मानो धूमसमूह ज्वाला और अग्निकी चटचटात्कारसे आगे चल कर प्रकट होने वाले मेघसमूह बिजली तथा गर्जनाकी हँसी ही उड़ा रहा था।

दयासागर जीबन्धर स्वामीने उस वनमें दावानलके द्वारा जलता हुआ हाथियोंका समूह देखकर उसे बचानेकी इच्छा की ॥ २१ ॥ जीबन्धर स्वामीका अभिप्राय जानकर यक्षराजके द्वारा निर्मित मेघ तत्काल ही जलकी वर्षा करने लगे। मेघ आकाशरूपी आँगनमें ऐसे जान पड़ते थे मानो मेघाकार परिणत हुए धुँगेके विभिन्न प्रकार ही हों। उन्होंने अपनी उठती गर्जनाके

द्वारा समस्त दिशारूपी महाभक्तियोंको विदीर्ण कर दिशा था, चातकोंको प्रसन्न किया था और स्वयं प्रलय कालके मेघके समान जान पड़ते थे ॥ २२ ॥ यक्षराजके द्वारा कल्पित मेघोंके मण्डलने जंगली हाथियोंके समूहका ठोक उसी तरह अभिषेक किया था जिस तरह कि क्षीर-सागरके निर्मल और शीतल जलके प्रवाहसे यक्षराजने जीवन्धर स्वामीका अभिषेक किया था ॥ २३ ॥ उस समय जो विजली चमक रही थी वही मनोहर नृत्यकारिणी थी, आकाश ही चँदोबा था, मयूरोंका समूह ही चारणोंका समूह था, मेघोंका शब्द ही समस्त बाजोंका शब्द था और हवासे चलते हुए गुच्छे ही चमर थे ॥ २४ ॥

तदनन्तर सुरक्षित हाथियोंके समूह और डालियों पर लगे बिन्दुसमूहके गिरनेके बहाने हर्षाश्रु रूपी मुकुलोंको छोड़ने वाले वृक्ष-समूहको देखते हुए जीवन्धर स्वामी संतोषके साथ उस धनसे बाहर निकले। जगह-जगह मनुष्यका रूप रखनेवाली धर्मरक्षिका यक्षी उनकी सेवा करती थी। इस तरह तीर्थस्थानोंकी पूजा करते हुए वे क्रमसे पल्लव देशमें पहुँचे।

वहाँ संतोषपूर्वक विचरते हुए जीवन्धर स्वामी रूपी कामदेवने मार्गमें सामने दौड़ते हुए कुछ लोगोंको देखा ॥ २५ ॥ देदीप्यमान कान्तिके धारक जीवन्धर स्वामीको देखकर जिनके मन विस्मयरूपी सागरमें निमग्न हो रहे थे ऐसे वे लोग बड़े हर्षसे उनके पास आये और विनयसे मधुर वचन कहने लगे ॥ २६ ॥

उन्होंने कहा कि यद्यपि आप चन्द्रमाके समान कुबलयाह्लादसंदायक हैं—पृथिवी-मंडलको आनन्द देने वाले हैं (पक्षमें नील कमलोंको आनन्ददायी हैं) और निखिल मही-भृन्महितपाद हैं—समस्त राजाओंके द्वारा आपके चरण पूजित हैं (पक्षमें सकल पर्वतोंके द्वारा किरणें शिरपर धारित हैं) तो भी दोषाकर—दोषोंकी खान (पक्षमें रात्रिकर) न होनेसे आप चन्द्रमा नहीं हैं। यद्यपि आप सूर्यके समान पद्मोल्लासन-पटु हैं—लक्ष्मीका उल्लास बढ़ानेमें समर्थ हैं (पक्षमें कमलोंका विकास करनेमें समर्थ हैं) और सन्मार्गाश्रित हैं—समीचीन मार्गका आश्रय करनेवाले हैं (पक्षमें आकाशका आश्रय करनेवाले हैं) तो भी सद्विरोध—सज्जनोंके साथ विरोध (पक्षमें नक्षत्रोंके साथ विरोधका) अभाव होनेसे आप सूर्य नहीं हैं। यद्यपि इन्द्रके समान सुमनोवृन्दवन्दित हैं—विद्वानोंके समूहसे वन्दित हैं (पक्षमें देवोंके समूहसे वन्दित हैं) तो भी द्वाभृदनुकूलता—राजाओंकी अनुकूलता (पक्षमें पर्वतोंकी अनुकूलता) होनेके कारण इन्द्र नहीं हैं। यद्यपि आप बृहस्पतिके समान कुशाम-तीक्ष्ण बुद्धिके धारक हैं तो भी मौढ्य-विरह—शिष्योंका अभाव (पक्षमें मूढ़ताका अभाव) होनेसे बृहस्पति नहीं हैं।

इस प्रकार स्तुतिका विस्तार करने वाले लोगोंसे जीवन्धर कुमारने कुनूहल वश पूछा कि तुम लोग कौन हो ? कहाँके हो ? ॥ २७ ॥

इस तरह जीवन्धर स्वामीके पूछनेपर उन लोगोंने भी निम्न प्रकार कहना शुरू किया—
वे कहने लगे कि इस पल्लव देशमें एक चन्द्राभपुरी नामकी प्रसिद्ध नगरी है जो कि हीरोंके गगनचुम्बी महलोंसे सार्धक नामवाली है और ब्रह्माके निर्माणसम्बन्धी चतुराईकी मानो अन्तिम सीमा है ॥ २८ ॥ उस नगरीमें रात्रिके समय मादक नेत्रों वाली स्त्रियोंके कपोलों पर जो चन्द्रमाका प्रतिबिम्ब पड़ता है उसके बहाने वह ऐसा जान पड़ता है मानो उसके मुखकमलको कान्तिके चुरानेमें आसक्त ही है ॥ २९ ॥ उस नगरीमें पताकाओंके बल्लसे आच्छादित होनेके कारण सूर्यका आतपविरल हो गया है जिससे ऐसा जान पड़ता है मानो उस नगरीके कोटमें लगे रत्नोंकी कान्तिके पलटसे सूर्य तर्जित ही हो गया है—डर गया है ॥ ३० ॥ इन्द्रके समान कीर्तिके धारण करने वाला तथा शूर-वीरताकी खान धनपति नामसे प्रसिद्ध वह श्रीमान् राजा उस नगरका पालन करता है जो कि अहीनबपु होकर भी अभुजङ्गलील है

अर्थात् नागेन्द्रके समान शरीरका धारक होकर भी नागेन्द्र-जैसी लीलासे रहित है (पक्षमें उत्कृष्ट शरीरका धारक होकर भी विटकी लीलासे रहित है) और मित्रानुरागसे सहित होकर भी कलाधरेच्छ है अर्थात् सूर्यके अनुरागसे युक्त होकर भी चन्द्रमाकी इच्छा करता है (परिहार पक्षमें मित्रोंके प्रेमसे युक्त होकर भी कलाधारी-विद्वानोंके समागमकी इच्छा रखता है) ॥ ३१ ॥ यद्यपि उसके चरण-कमल नखरूपी चाँदनीसे उज्ज्वल हैं तो भी राजाओंके शिरोंपर लगे हुए रत्नोंकी कान्तिरूपी बाल-आतपसे भी सुशोभित रहते हैं ॥ ३२ ॥ कान्तिकी अवसान भूमि और उत्कृष्ट गुण रूपी आभूषणोंसे सहित उस राजाकी मनोहारिणी स्त्री तिलोत्तमा नामसे प्रसिद्ध है ॥ ३३ ॥ राजा धनपति और तिलोत्तमा रानीके अपनी कान्तिसे लक्ष्मीको जीतने वाली एक पद्मा नामकी पुत्री है जो कि शिरीषके समान सुकुमार अङ्ग और कठोरस्तन कुड्मलोंको धारण करनेवाली है ॥ ३४ ॥

भुवनत्रयकी आभूषणलताके समान दिखने वाली वह पद्मा किसी एक दिन विहारके लिए वनमें गई और सखियोंके साथ जहाँ-तहाँ विहार करने लगी। रोमराजिरूपी लता और चोटीके द्वारा यह मेरा तिरस्कार करती रहती है इस द्वेषसे ही मानो सौंपने उसे डस लिया। जब राजाको इस घृत्तान्तका पता चला तब उसने चिन्तातुर होकर यह घोषणा कराई कि जो कोई भी इस कन्याको निर्विष करेगा उसे आधे राज्यके साथ-साथ यही कन्या दी जावेगी। यद्यपि इस घोषणाको सुनकर बहुतसे विष-वैद्यांने आकर इसकी चिकित्सा की है तो भी वह नीरोगताको प्राप्त नहीं हो रही है।

वह राजकन्या पद्मा अर्थात् लक्ष्मी होकर भी गौरी अर्थात् पार्वती है (परिहार पक्षमें पद्मा नामकी हांकर गौरवर्ण वाली है)। मध्यसे रहित हांकर भी सुमध्यमा है (परिहार पक्षमें पतली और सुन्दर कमरवाली है) कन्या होकर भी भुजङ्गदष्टा है अर्थात् कुमारी होकर भी कामीजनसे उपभुक्त है (परिहार पक्षमें कन्या होकर सौंपके द्वारा डसी हुई है)। और सुखके कारण ही मानो नेत्र बन्द किये पड़ी है ॥३५॥ यदि आपके पास अनुपम विष-विज्ञान है तो राजाका यह कन्या-नम्र आज निर्विष कर दीजिए ॥३६॥

इस प्रकार उन सबके वचन सुनकर जीवन्धर कुमारने उत्तर दिया कि कुछ थोड़ा-सा विष-विज्ञान है। तो जिस प्रकार मेघ अपनी कलकल गर्जनाके द्वारा मयूरोंको आनन्दित करता है उसी प्रकार जीवन्धर स्वामीने भी अपने प्रत्युत्तरसे उन लोगोंको आनन्दित किया था। तदनन्तर जीवन्धर स्वामीने उन्हीं लोगोंके साथ राजभवनमें जाकर राजपुत्री पद्माको देखा। पद्मा क्या थी ? सगर-मोहनाङ्गी—विष-जन्य मूर्च्छासे युक्त शरीरकी धारक होकर भी नगर-मोहनाङ्गी—विषजन्य मूर्च्छासे युक्त शरीरकी धारक नहीं थी (पक्षमें नगरको मोहित करनेवाले शरीरकी धारक थी) और अवस्था तथा विष दोनोंसे ही श्यामाङ्गी थी—युवती तथा श्याम शरीरकी धारक थी। वह माधवी लताकी पूर्ण सदृशताका अनुभव कर रही थी। उसका ललाट मुरझाये कमलके समान था, भुजाओंके युगल मर्दित बालमृणालके समान थे, और स्थूल स्तनरूपी कुड्मल श्वाससे कम्पित हो रहे थे। उसे देखकर स्वामीका मन कामके प्रहारसे ठगा गया। ऐसे ही मनसे वे यत्नराजका स्मरण करते हुए पद्माकी मन्त्रित करने लगे—मन्त्रसे झाड़ने लगे।

राजपुत्री उसी ज्ञान मूर्च्छासे रहित हो गई और राहुसे रहित चाँदनीके समान, धूमसे रहित अग्निकी शिखाके समान, सघन तिमिरसे रहित पूर्णिमाके समान, काले बादलसे रहित आकाशकी लक्ष्मीके समान और शोबालसे रहित गङ्गाके समान सुशोभित होने लगी। इस तरह बिजलीके समान कान्तिवाली पद्मा समीपमें स्थित मनुष्योंको आनन्दित करती हुई शीघ्र ही उठ खड़ी हुई ॥३७॥ जिस प्रकार चन्द्रिका चकोरोंको आनन्दित करती है उसी प्रकार माता-पिताकी लाडली बेटी पद्माने बड़े आदरके साथ जीवन्धर स्वामीको आनन्दित किया था ॥३८॥

उसी समय जिसके मनरूपी कमलसे आनन्दरूपी मकरन्द प्रकट हो रहा था ऐसे राजाने पास बुलाकर उनकी बहुत ही स्तुति की तथा मणिमय सिंहासनपर बैठाकर उनका बिनय सहित सन्मान किया। रूप तथा लक्षण आदि देखकर राजाने तत्काल ही निश्चय कर लिया कि यह राजवंशमें उत्पन्न हुआ है।

राजाने ज्योतिषी आदि मुख्य-मुख्य लोगोंको सभामें बुलाकर निश्चय किया और विवाह सम्बन्धी तैयारियाँ करनेके लिए शुभ मुहूर्तका आदेश दिया ॥३६॥

तदनन्तर नगरकी गलियाँ मणिमय तोरणों, पताकाओं, कलशों और दर्पणों आदिके द्वारा सजाई गईं, अनेक प्रकारके रत्नोंके खम्भोंसे सुशोभित विवाहका मण्डप बनाया गया और उसमें अद्भुत रूपसे सुसज्जित माङ्गलिक द्रव्योंसे संगत मणिमयी वेदिका बनाई गई। तदुपरान्त राजा इसी वेदीपर विवाह सम्बन्धी मङ्गल कार्य करनेके लिए तत्पर हुए।

नहलाई हुई राजपुत्रीको उसकी सखियोंने बड़े हर्षसे प्रसाधन-गृहके आँगनमें आभूषण पहिनाना शुरू किया ॥४०॥ चौर सागरके तटपर स्थित चञ्चल फेनके टुकड़ोंके समान कोमल वस्त्र से वेष्टित राजपुत्री ऐसी जान पड़ती थी मानो शरदऋतुकी निर्मल मेघमालासे सुशोभित चन्द्रमा की रेखा ही हो अथवा फूलोंसे आच्छादित नूतन कल्पलता ही हो ॥४१॥ उसके चरण-कमलोंमें जो हीरोंके नूपुर चमक रहे थे वे ऐसे जान पड़ते थे मानो नखरूपी चन्द्रमाकी सेवाके लिए ताराओं की पङ्क्ति ही उसके चरणोंके समीप आई हो। अथवा ऐसे जान पड़ते थे मानो यौवनरूपी लताके फूल ही झड़कर नीचे आ पड़े हों ॥४२॥

उसके स्थूल नितम्ब-मण्डलपर सुशोभित करधनी ऐसी जान पड़ती थी मानो कामदेवकी राजधानीका सुवर्णमय कोट ही हो, अथवा कामके खजानेको घेरकर बैठी सर्पिणी ही हो, अथवा कामदेवके उद्यानकी बाड़ी स्वरूप कल्पलता ही हो।

क्या यह हार है अथवा सत्र मनुष्योंके नेत्रोंका आहार ही है? अथवा इस कमललोचनाके स्तनरूपी पर्वतसे पड़ता हुआ भरनेका प्रवाह है? अथवा उसके स्तनरूपी मुकुलोंका कोमल मृणाल है? इस प्रकार संशयके वशीभूत हो स्त्रीजनोंके द्वारा देखा गया उसका हार बहुत ही अधिक सुशोभित हो रहा था ॥४३॥ उसकी नाककी मणि ऐसी जान पड़ती थी मानो मुखरूपी कमलके मध्यमें सुशोभित पानीकी बूँद ही हो अथवा नासारूपी वंशसे गिरा हुआ श्रेष्ठ नूतन मोती ही हो ॥४४॥ उसके स्तनोंपर जो मकरीका चिह्न बना था वह निम्न प्रकार संशय उत्पन्न करता था। क्या यह कामदेव सम्बन्धी मन्त्रके बीजाक्षरोंकी पंक्ति है, क्या उसकी विरुदावली है अथवा क्या स्तनरूपी कमलोंपर बैठनेवाली भ्रमरोंकी पंक्ति ही है ॥४५॥

इस प्रकार सजाये जाने पर जो कामदेवके मोहन मन्त्रकी अधिष्ठात्री देवीके समान जान पड़ती थी, अथवा साक्षात् आई हुई कामदेवकी क्रीड़ाके समान प्रतिभासित हो रही थी ऐसी युवती तथा स्त्रीजनोंमें शिरोमणि भूत पद्माको उसकी सखियाँ, वेदीके मध्यमें सुशोभित मणिमय चौकी पर बैठे हुए कामदेव पदवीके धारक जीवन्धर कुमारके पास धीरे-धीरे लाईं। तदनन्तर जब समस्त बाजोंके शब्द दिशाओंके अन्तरालको व्याप्त कर रहे थे, मन्त्रवेत्ताओंके वचन उत्तरोत्तर वृद्धिको प्राप्त हो रहे थे, वेदीके चारों ओर मणिमय माङ्गलिक दीप जल रहे थे, पूज्यमान अग्नियों प्रज्वलित हो रही थीं, सौभाग्यवती स्त्रियाँ विवाह-मङ्गल देखनेके कुतूहलसे अपने नेत्रोंको फैला रही थीं, सभाके कर्मचारी लोग धक्का-धूमी कर रहे थे, और राजा लोग भुजाओं सम्बन्धी बाजूबन्दोंके पारस्परिक संघर्षके कारण दूटकर गिरते हुए सुवर्णके टुकड़ोंके बहाने मानो भुजाओं के प्रतापके कण बिखेर रहे थे। तब शुभमुहूर्त आनेपर जीवन्धर स्वामीने जलधारा पूर्वक धनपति राजाके द्वारा प्रदत्त तिळोत्तमाकी पुत्री पद्माका पाणिग्रहण किया।

इस प्रकार आधा राज्य और कामके साम्राज्यकी लक्ष्मीस्वरूप पद्माको पाकर जीवन्धर स्वामीका हृदयकमल आनन्दकी तरङ्गोंके आघातसे विकसित हो उठा था ॥४६॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें पद्माकी प्राप्तिका वर्णन करनेवाला पाँचवाँ लम्भ पूर्ण हुआ ।

पष्ठ लम्भ

स्तनोंके भारसे जिसकी शरीरलता झुक रही थी ऐसी कमलमुखी पद्माको चिरकाल तक क्रीड़ा कराते हुए जीवन्धर कुमार उसी चन्द्राभा नगरीमें रहे और गुणरूपी रत्नोंके लिए रोहण गिरिकी तुलना प्राप्त करनेवाले पद्माके बत्तीस भाइयोंके द्वारा पूजा-सत्कार प्राप्त करते रहे ॥ १ ॥

किसी एक दिन समस्त प्राणियोंका सन्ताप नष्ट करनेवाला तथा समस्त लोकमें देदीप्यमान जीवन्धर स्वामीकी भुजाओंका प्रताप देख लज्जासे ही मानो जिसका निजका प्रताप संहत हो गया था, इच्छानुकूल अभिसारके रुक जानेसे जिन्हें क्रोध उत्पन्न हुआ था ऐसी पुंश्रली स्त्रियोंके लाल-लाल कटाक्षोंकी छटासे ही मानो जिसकी निजकी किरणें संहत हो गई थीं और साथ लाये हुए कमलिनीके हृदयानुरागकी परम्पराओंसे ही मानो जिसका मण्डल केशरके समान लाल हो गया था ऐसा सूर्य जब अस्ताचलके शिखरपर सुवर्ण कलशकी शङ्का करने लगा था । साथ कालिक सुगन्धित शीतल एवं मन्द पवनसे हिलने वाली लतारूपी सुन्दर अङ्गुलियोंके द्वारा जो मानो बुला ही रहे थे ऐसे वनवृक्षोंके लिए व्याकुल शब्दोंके बहाने प्रत्युत्तर देकर जब पत्नी दीड़नेमें तत्पर थे । क्रम क्रमसे बन्द होने वाले दलोंके द्वारा जो मानो सूर्यकी किरणोंकी गिनती ही लगा रहे थे ऐसे कमलोंके फूल जब निमीलित हो रहे थे । सिन्दूर जैसी लाल लाल कान्तिसे व्याप्त सन्ध्याकी लाली जब परिचम दिशामें बढ़ रही थी, जो प्रकट होने वाले अन्धकार समूहके मानो बाज ही थे ऐसे भ्रमर जब कमलाकरको छोड़ कुमुदाकर पर आक्रमण कर रहे थे तब अन्धकारका समूह वृद्धिङ्गत हुआ ।

जब लोकका दीपक सूर्यलोक रूपी घरको प्रकाशित कर बुझ गया तब उसके कज्जलके समान काला-काला अन्धकार उत्पन्न हो गया ॥२॥ उसी क्षण जिनके मुखकमल एक दूसरेसे विमुख हो गये हैं ऐसे चकवा-चकवियोंके युगल अर्धभङ्गित मुरार छोड़ मूर्च्छित होते हुए विघट गये—विरही हो गये ॥३॥ सूर्यके विरहसे जिसका समस्त अङ्ग व्याकुल हो रहा है, अन्धकार समूहके बहाने जिसके केश बिखर रहे हैं और नक्षत्ररूपी मणियोंके समूहके बहाने जो आँसुओंकी बूँदें धारण कर रही है ऐसी आकाशलक्ष्मी उस समय ऐसी जान पड़ती थी मानो पतिपर विपत्ति आनेके कारण रुदन ही कर रही थी ॥४॥ जब चन्द्रमाने देखा कि हमारी स्त्री रात्रिको अन्धकार रूपी भील रोक रहा है तब क्रोधसे ही मानो लाल होता हुआ वह पूर्वाचलपर आ डटा ॥५॥

तदनन्तर चन्द्रमाको पूर्व दिशा रूपी विशालाक्षीका मुखचुम्बन करनेमें चतुर देखकर ही मानो जब नगरके तरुण जन अपनी स्त्रियोंका मुखचुम्बन करनेमें लग गये, चन्द्रमाकी किरणोंके स्पर्शसे चन्द्रकान्त मणिके फरसको द्रवीभूत देखकर ही मानो जब युवती स्त्रियों पतिके हाथका स्पर्श पाते ही द्रवीभूत होने लगीं, तत्काल उमड़ने वाले समुद्रको देखकर ही मानो जब काम रूपी सागर सब ओरसे लहराने लगा, सरोवरमें उत्पन्न हुए कमलोंके समान जब कुलटा स्त्रियोंके मुखतट निमीलित हो गये और क्रमसे राजमहलमें जब सब लोग सो गये तब किन्तीके द्वारा बिना देखे चुपकेसे ही जीवन्धर स्वामी नगरसे बाहर निकल पड़े ।

कितने ही कोरा लौंघकर जब जीवन्धर स्वामी बहुत दूर निकल गये तब उनके हृदयसे शङ्का रूपी युवती दूर हट गई और रात्रिने भी उसीकी सहायता प्राप्त की अर्थात् रात्रि भी समाप्त हो गई ॥६॥ पतिके चले जानेसे पद्मा भी, जो संतापरूपी चडवानलकी ज्वालाओंसे व्याप्त था, कामरूपी मगरमच्छोंसे भरा था और मनोहर कण्ठध्वनिके द्वारा जिसमें गर्जन सम्बन्धी कोलाहल हो रहा था ऐसे पतिके विरह रूपी अपार सागरके मध्यभागमें निमग्न हो गई थी ॥७॥ लोकपालके द्वारा भेजे हुए कितने बुद्धिमान् लोगोंने यद्यपि चारों दिशाओंमें खोज की थी तो भी वे कुमारके यहाँ आनेका समाचार नहीं जान सके थे ॥८॥

जहाँ-तहाँ तीर्थ-स्थानोंकी पूजा करते हुए जीवन्धर स्वामी बड़ी शीघ्रतासे आगे बढ़ते जाते थे। चलते-चलते उन्होंने एक ऐसा तपोवन देखा जो कि कहीं तो वस्त्रकी इच्छा रखनेवाले तपस्वियों द्वारा खींची गई वृक्षोंकी छाँटकी मर्मर ध्वनिसे शब्दायमान था, कहीं साधुओंके हाथमें सुशोभित कमण्डलुके मुखमें भरनेका जल भरनेसे समुत्पन्न कल-कल शब्दसे शोभित था, कहीं बालकोंके द्वारा तोड़कर फेंकी हुई मूँजकी मेखलाओंसे व्याप्त था, कहीं कुमारियोंके द्वारा भरी जाने वाली वृक्षोंकी क्यारियोंसे युक्त था, कहीं उसके सरोवरोंका जल गेहआ वस्त्र धोनेसे लाल लाल हो रहा था, कहीं सींचे गये बल्कलोंकी शिखाओंसे निकलने वाले जलकी रेखाओंसे सुशोभित था, कहीं व्याघ्रचर्मसे निर्मित आसनोंपर बैठे हुए जाप करने वाले लोगोंसे व्याप्त था, कहीं उन तपस्वियोंसे सुशोभित था जो कि स्नानके समय लगे हुए शेवालकी छटाके समान दिखने वाले जटासमूहके धारक होनेसे चारों ओर देदीप्यमान अग्नियोंकी फैली हुई धुएँकी रेखाओंसे आलिङ्गितके समान जान पड़ते थे, जिन्होंने अपना भुजङ्ग ऊपरकी ओर फैला रक्खा था और जो पञ्चाग्निके मध्य तपस्या करनेमें अत्यन्त निपुण थे। कहीं उन तपस्वी लोगोंकी मित्रियोंके द्वारा वहाँ नौवार पकाया जा रहा था और कहीं उन्हींके पुत्रों द्वारा काटे जाने वाले गीले इन्धनसे व्याप्त था।

मिथ्या तप देखकर जिनका चित्त दयारूपी नर्तकीके ताण्डव नृत्यका रङ्गभूमि हो रहा था ऐसे जीवन्धर स्वामीने उन्हें सारभूत जिनधर्मका उपदेश दिया सो ठीक ही है क्योंकि कूपमें पड़नेवाले मनुष्योंकी कौन उपेक्षा करता है ? ॥६॥ जिस प्रकार चावलोंके बिना पानी अग्नि आदि समस्त सामग्री इकट्ठी कर लेनेपर भी भोजन बनानेका उपक्रम सफल नहीं होता उसी प्रकार तत्त्वज्ञानके बिना केवल शरीरको कष्ट पहुँचाने मात्रसे तपस्या सफल नहीं होती है ॥१०॥ आप लोग जटाजूट रखाकर, ललाटपर जो सूर्यका संताप भेलते हैं वह सब व्यर्थ है। हे विद्वानो ! सदा निष्फल रहनेके कारण यह हिंसा युक्त तपश्चरण करना ठीक नहीं है ॥११॥ आप लोग बड़ी बड़ी जटाएँ रखे हुए हैं सो स्नानके समय बहुतसे जन्तु इन जटाओंमें आकर लग जाते हैं पश्चान् वे ही जन्तु अग्निमें गिरकर क्षण भरमें नष्ट हो जाते हैं। यह आप लोग स्वयं देख लें ॥१२॥ इसलिए आप लोग इस ऋशेकारी तपको छोड़कर उस परम श्रेष्ठ दिगम्बर रूपको धारण करो जिसमें कि मुक्तिरूपी लक्ष्मी सदा निकट रहती है तथा जो जिनेन्द्र भगवान्के चरणोंकी भक्तिसे सदा युक्त रहता है ॥१३॥

इस प्रकार जो मुक्तिरूपी स्त्रीका संगम करानेके लिए मधुर वचनोंके समान थे, संसाररूपी विशाल किवाड़ोंको खोलनेके लिए जो उत्तम कुंजीके समान थे, और धर्मरूपी राजमार्गके द्वारमें प्रवेश करानेके लिए जो प्रतीहारीके समान आचरण करते थे ऐसे अपने गम्भीर वचनोंके प्रभावसे संभावित कुछ तपस्वियोंको मिथ्यामार्ग छोड़नेमें तत्पर और समीचीन मार्ग स्वीकृत करनेमें निपुण देखकर जिनका हृदय बहुत भारी संतोषसे व्याप्त था ऐसे जीवन्धर स्वामी उस तपोवनसे निकलकर दक्षिण देशमें पहुँचे। वह दक्षिण देश स्वभावसे ही सुन्दर था, वरस

आदिके द्वारा रोचिल-होकर भी रोचित नहीं था (पक्षमें मनुष्योंसे उचित था) तथा सबमें उत्तर होकर भी दक्षिण था (पक्षमें सर्वश्रेष्ठ होकर भी दक्षिण नामवाला था) । ऐसे दक्षिण देशमें जाकर उन्होंने क्षेमपुरके उपवनके मध्यमें सुशोभित भगवान्का एक ऐसा मन्दिर देखा जो कि मेघमण्डलके बीचमें सुशोभित सूर्यबिम्बके समान जान पड़ता था और अत्यन्त उन्नत प्रमाण वाला—सातिशय ऊँचा होकर भी विमान-प्रमाणसे रहित था (विमान नाम धारी था) ।

नव रत्नखचित, गगनचुम्बी एवं सूर्यके समान देदीप्यमान अपने हजार शिखरोंसे वह मन्दिर ऐसा जान पड़ता था मानो पातालतलसे ऊपर उठता और फणाके रत्नोंसे सुशोभित होता शेषनाग ही हो ॥१४॥ उस मन्दिरके शिखरों पर लगी तारकावली और स्वर्ग लोकसे बरसी हुई पुष्पावलीमें यदि परस्पर भेद होता था तो चञ्चल, सुगन्धिके अनुगामी और ऋद्धार-रूप मनोहर गान करनेवाले भ्रमरोंसे ही होता था ॥१५॥ उस मन्दिर की पताका मन्द मन्द वायुसे हिल रही थी इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो फैलाई हुई भुजाके द्वारा बन्दना करनेके लिए सब ओरसे सुर और असुरोंके समूहको बुला ही रही हो ॥१६॥

इस प्रकार समस्त मनुष्योंके नेत्रों की वृत्तिको पूर्ण नहीं करने वाले उस जिनालयको बद्धकपाट देखकर भारी संतोष और विस्मयसे परवश हुए जीवन्धरने जिस प्रकार सूर्य सुमेरु पर्वत की प्रदक्षिणा देता है उसी प्रकार उस जिनालयकी प्रदक्षिणा दी । तदनन्तर कार्यह मनुष्योंमें अग्रेसर जीवन्धर स्वामीने इस तरह स्तुति करना शुरू किया ।

हे भव्य जीवो ! तुम सब उन शान्तिनाथ भगवान्का आश्रय ग्रहण करो जो कि संसारका भय दूर करनेवाले हैं, श्रेष्ठ आनन्दके अनुभवी हैं, निर्मल शरीरके धारण करनेवाले हैं, दिव्य ध्वनिका सही विचार करनेवाले हैं, कामके मदको विदीर्ण करनेवाले हैं, दयाके मनोहर प्रवाह हैं, जिनेन्द्रोंमें धीरवीर हैं तथा अत्यन्त गंभीर हैं ॥१७॥ जिनका अशोक वृक्ष शीतल छायावाला, आश्रित मनुष्योंके शोकको नष्ट करनेवाला, सार्थक नामका धारी एवं माहात्म्यको पुष्ट करनेवाला है और देव लोग जिनके चारो ओर फूले हुए अपरिमित फूलोंके समूहसे ठीक उस तरह वर्षा करते हैं जिस तरह कि फूलोंसे लदे कल्पवृक्ष सुमेरु पर्वतके समीप वर्षा करते हैं ॥१८॥ समस्त वचनके भेदोंका संग्रह करनेवाली जिनकी दिव्यध्वनि प्राणियोंके संसार-सम्बन्धी संतापको शीघ्र ही दूर करती है और देवोंके हाथों द्वारा कम्पित जिनके चँवरोंका समूह मुक्तिरूपी लक्ष्मीके कटाक्षोंका अनुकरण करता हुआ सुशोभित होता है ॥१९॥ जिनका सिंहासन सुमेरु पर्वत के शिखरके साथ मानो इसलिए ईर्ष्या करता है कि वह धैर्यसे सबके स्वामी श्रीशान्तिनाथ भगवान् से द्वेष करता है । और भामण्डल सूर्यके साथ इस क्रोधसे ही मानो विरोध करता है कि यह मेरा पति है । इस तरह प्रसिद्धिको पा चुका है । भावार्थ—जब कि मैं रात दिन प्रकाशमान रहता हूँ और यह सूर्य सिक दिनमें ही प्रकाशमान रहता है फिर मेरा स्वामी कैसा ? इस क्रोध से ही मानो जिनका भामण्डल सूर्यके साथ द्वेष करता रहता है ॥२०॥ यह तीनों लोंकोंकी गति है—शरण है इस भावको सूचित करता हुआ जिनकी दुन्दुभिका गम्भीर शब्द दशां दिशाओंको शब्दायमान करता है और जिनका छत्रत्रय ऐसा सुशोभित होता है मानो राग, द्वेष और मोह रूपी अन्धकारको नष्ट करनेके लिए प्रकट हुए तीन चन्द्रमा ही हों ॥२१॥ इस तरह जो अक्षय है, यक्षाधीश जिनके चरणोंमें नम्रीभूत हैं, और इन्द्र जिनकी लक्ष्मीको स्तुति किया करता है उन अतिशय समर्थ श्रीशान्तिनाथ भगवान्के लिए मेरा नमस्कार हो ॥२२॥

जब जीवन्धर स्वामी उक्त प्रकार की स्तुतिका जोर-जोरसे उच्चारण कर रहे थे तब जिनालयके अग्रभागमें सुशोभित गगनचुम्बी चम्पाका वृक्ष लाल-लाल पल्लवोंके बहाने मानो अपना अनुराग प्रकट कर रहा था और उसी क्षण उत्पन्न हुए मनोहर पुष्पोंके भारसे वह इतना झुक गया था मानो जीवन्धर स्वामीके शरीरकी कान्तिके देखनेसे उत्पन्न हुई लज्जाके भारसे ही

झुक गया था। जो कोकिलाएँ पहले मौनव्रत लिये हुएके समान चुप बैठी थीं वे अब जीवन्धर स्वामीकी गम्भीर एवं मधुर स्तुतिके स्वरका अभ्यास करती हुईके समान मधुर स्वर प्रकट करने लगीं। वहाँ जो सरोवर था वह तत्काल ही स्वच्छ जलसे ऐसा भर गया मानो स्फटिकके द्रवसे ही भर गया हो, अथवा जीवन्धर स्वामीके मुखरूपी चन्द्रमाकी कान्तिसे तट पर लगी हुई जो चन्द्रकान्त मणि द्रवीभूत हो रही थी उनसे भरनेवाली जलधारासे ही मानो भर गया हो, अथवा जीवन्धर स्वामीके द्वारा की हुई स्तुतिके सुननेसे सरोवरको जो स्वयं आनन्द उत्पन्न हुआ था उसके निष्पन्दसे ही मानो भर गया था। वहाँ जो विविध रङ्गोंके कमल थे वे शीघ्र ही फैलनेवाली सुगन्धिसे आकर्षित भ्रमरोंके समूहसे व्याप्त हो गये थे। इस तरह जीवन्धर स्वामीकी पुण्यरूपी कुञ्जीके द्वारा उस जिनालयके चिरकालसे बद्ध वज्रमय किवाड़ शीघ्र ही खुल गये।

यह बगीचा भ्रमरोंके मधुर शब्दोंसे स्वागत-गान गा रहा है, फूलोंसे झुकी वृक्षोंकी डालियोंसे शीघ्र ही नमस्कार कर रहा है और सरोवरके स्वच्छ जलसे पादोदक तथा अर्घ्य आदि प्रदान कर रहा है? इस तरह जीवन्धर स्वामीको बार-बार शङ्का उत्पन्न हो रही थी ॥२३॥ जिनालयके मध्यमें विराजमान निर्मल शरीरके धारक श्रीशान्तिनाथ जिनेन्द्रके दर्शन कर गुरुकुल शिरोमणि-जीवन्धर स्वामीका मन आन्तरिक भक्तिसे सन्तुष्ट हो गया। उनके नेत्रोंने तत्काल ही पूर्णिमाके चन्द्रमासे द्रवीभूत चन्द्रकान्तमणिकी दशा प्राप्त कर ली और हाथोंके युगलने निमीलित कमलोंकी उपमा प्राप्त कर ली ॥२४॥

तदनन्तर कोई एक नागरिक पुरुष जीवन्धर स्वामीके समीप आया। उस पुरुषके शरीरमें रोमाञ्च उठ रहे थे और नेत्रोंसे हर्षजनित अश्रु बह रहे थे इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो रोमाञ्चके बहाने उसने मनोरथ रूप कल्पवृक्षका बीजवपन ही किया था और हर्षजनित अश्रु रूप जलके द्वारा मानो उसे सींच ही रहा था। विनयके भारसे जिसमें आधी सहायता दी गई थी ऐसे प्रणामसे वह अपने पापको दूर भगा रहा था। दयाकी खान जीवन्धर स्वामीने जब उससे पूछा कि तुम कौन हो? तब संतुष्ट हृदय होकर उसने निम्नलिखित माङ्गलिक उत्तर देना शुरु किया।

देखो, यह सामने एक बड़ी प्रसिद्ध नगरी सुरोभित हो रही है। यहाँ किस्ती सुन्दरी स्त्रीका मुखकमल जब पद्मराग मणिनिर्मित कुण्डलोंकी प्रभासे रक्तवर्ण हो जाता है तब उसे देख उसका पति समझने लगता है कि मानो इसे क्रोध आ गया है ॥२५॥ यद्यपि यह नगरी 'क्षेमपुरी' इस अभिख्या—नामको धारण करती है तो भी मणिमय महत्त्वोंसे इन्द्रपुरी इस अभिख्या-नामको (पक्षमें इन्द्रपुरीकी शोभाको) धारण करती है ॥२६॥ जिसका चित्तरूपी घर दयासे चित्रित रहता है और जिसका पादपीठ राजमुकुटोंकी पुष्पमालाओं सम्बन्धी धूलिके भारसे सदा पीतवर्ण रहता है ऐसा देवान्त नामका प्रसिद्ध राजा उस नगरीमें रहता है ॥२७॥ इस राजाके शासनकालमें निर्दोष तथा गोलाकार मोतियोंसे तन्मयता एवं भीतर छिद्रोंका होना तन्तुओंको स्थान देनेवाले हारोंमें ही था अन्य गुणी मनुष्योंमें सदाचारका अभाव तथा आन्तरिक दोष नहीं थे। चपलतावश अन्य नितम्बोंके साथ समागमकी इच्छा केवल मेखलामें ही थी अन्य मनुष्योंमें पर-स्त्रीके साथ समागमकी इच्छा नहीं थी। इसी प्रकार यदि चञ्चलता थी तो स्त्रियोंके कानों तक लम्बे नेत्रोंमें ही थी, अन्य पदे लिखे लोगोंमें चञ्चलता—लुद्रता नहीं थी ॥२८॥ सुभद्रसेठ राजसेठ पदको प्राप्त था। उसकी स्त्रीका नाम निर्वृति था जो यथार्थमें निर्वृति—संतोष-सुखका ही स्थान थी ॥२९॥ उन दोनोंके क्षेमश्री नामसे प्रसिद्ध एक ऐसी कन्या है जो कि सरस्वतीका निराकरण करनेवाली है और लक्ष्मीका मानो रूपान्तर ही है ॥३०॥ जो कान्तिकी श्रेष्ठ सम्पत्ति है, विनयरूपी समुद्रकी बढ़ानेवाली चाँदनी है, लज्जाका उत्पत्ति-स्थान है और कामदेवकी विजयपताका है ॥३१॥ विधाताने जब उसके मुखरूपी पूर्ण

चन्द्रमाको बनाया तो उसके प्रभावसे उनके आसनका कमल निमीलित हो गया और उसके कारण वे स्वर्ग संकीर्णतामें पड़ गये ॥३२॥ दाँतों की कान्ति जिसमें केशरको छटा दिखला रही है ऐसा उसका मुख जब निश्चित ही कमल है तब आपको उसका भ्रमर होना ही चाहिए ॥३३॥

इस जिनालयके वज्रमय किवाड़ खोलनेमें जिसके स्तुतिरूप वचनोंकी रचना कुञ्जीका काम देगी वही भ्रष्ट पुरुष इसका पति होगा—इस प्रकार जन्मलम्बनका फल निश्चय करनेमें चतुर ज्योतिषियोंकी बात सुनकर सुभद्र सेठ उस अवसरकी प्रतीक्षामें सदा सावधान रहता है। मेरा गुणभद्र नाम है और मुझे उसी सुभद्र सेठने भेजा है। आपके दर्शन कर मैं कृतकृत्यताका अनुभव कर रहा हूँ। इतना कहकर वह पुरुष सुभद्र सेठसे यह वृत्तान्त कहनेके लिए चला गया।

तदनन्तर भ्रष्ट पुण्य और गुणोंकी खानभूत जीबन्धर स्वामी सरोवरसे कुछ पुष्प ले भक्ति-भारसे नम्रीभूत हो जिनमन्दिरके भीतर गये और वन्दना करने वालोंके लिए कल्पवृक्ष स्वरूप जिनेन्द्र देवकी स्वयं पूजा करने लगे ॥३४॥ उधर गुणभद्रने भी उत्तम महलके भीतर विद्यमान सुभद्र सेठके पास जाकर वचनरूपी अमृतके सिद्धनसे उसकी चिन्तारूपी निद्राको शीघ्र ही दूर कर दिया ॥३५॥ उसने कहा कि कोई एक ऐसा पुरुष रूपी चन्द्रमा जो कि कुवलय—पृथिवी मण्डल (पद्ममें नील कमल) को आनन्द देनेवाला है, संतोष रूपी समुद्रको बढ़ानेवाला है और स्तुति रूपी अमृतकी धारा वर्षाने वाला है, बाह्य उद्यान रूपी आकाशतलमें अवतीर्ण होकर सुशोभित हो रहा है। औरकी तो बात ही क्या, उद्यान भी उसके दर्शनसे सरोवरके जलके बहाने मानो आनन्दके आँसू धारण कर रहा है ॥३६॥ मुझे तो ऐसा लगता है कि वह पुरुष न तो चन्द्रमा है, न कामदेव है और न इन्द्र ही है किन्तु वसन्त है। यदि ऐसा न होता तो चम्पाके वृक्षमें सुगन्धिको फैलाने वाला फूलोंका भार कहाँसे आ जाता ? ॥३७॥

जिस प्रकार जब सूर्य पूर्व दिशाकी ओर आता है तब कमलवन अपने आप खुल जाता है—विकसित हो उठता है उसी प्रकार जब वह पुरुष स्तुतियोंका उच्चारण करता हुआ उपवनमें आया तब तत्काल ही जिनमन्दिरके किवाड़ खुल गये।

जिसमें अमृतमयी तरङ्ग उठ रही है ऐसी गुणभद्रकी वाणी सुनकर सुभद्र सेठने उसे भारी पारितोषिक दिया। मानो गुणभद्रने मनोरथकी स्फूर्तिरूपी लताके जो अंकुर प्रदान किये थे सेठने उसका मूल्य ही चुकाया था ॥३८॥

तदनन्तर सुभद्र सेठ अपने मित्रोंके साथ अत्यन्त ऊँचे रथपर बैठकर नगर द्वारको लौघता हुआ सामने विराजमान श्रीविमान नामक जिनालयमें पहुँचा। वहाँ जाकर उसने वन्दारुजनोंके लिए कल्पवृक्ष स्वरूप श्रीशान्तिनाथ भगवान्की सेवामें जिनका चित्त लग रहा था तथा जो अनन्त पुण्यराशिके समान स्फटिक मणिकी लम्बी-चौड़ी शिलारूप आसनपर बैठे हुए थे ऐसे जीबन्धर स्वामीको देखा।

टिमकार रहित नेत्रोंसे परमोत्कृष्ट लक्षणोंको देखने वाले सेठने इनके वैभवका निर्णय तत्काल ही कर लिया ॥३९॥ विनयसहित शान्तिनाथ भगवान्की पूजाकर बैठे हुए कान्तिमान् जीबन्धर स्वामीके पास जाकर सेठने बड़े हर्षसे स्वागत करते हुए कहा ॥४०॥ कि यत्तश्च आज आप हमारे नयनपथके पथिक हुए हैं—दृष्टिगत हुए हैं इसलिए आज हमने अपने नेत्रोंका फल पा लिया, यह दिन मेरे लिए बड़ा अच्छा दिन है, आज हमारे पूर्वपुरुषों द्वारा की हुई पुण्य रूपी लता फलीभूत हुई है और आज मेरा मनोरथ भी शीघ्र ही पूर्ण होने वाला है ॥४१॥ पद्मा-लक्ष्मी (पद्ममें पद्मों-कमलों) विषयक आपत्ता और कुवलय-पृथिवी मण्डल (पद्ममें नील कमल) के उल्लासको विस्तृत करने वाले आप जैसे भ्रष्ट राजा आज सामने प्रकाशमान हैं इसीलिए सूर्य भयाकलित वृत्ति—भयभीत (पद्ममें दीप्ति युक्त) हो गया है और चन्द्रमा दीषाकर दोषोंकी

खान (पक्षमें रात्रिको करने वाला), कलङ्की और क्षयिष्ण हो गया है ॥४२॥ मेरा आलय—घर आपके चरणकमल सम्बन्धी धूलिके समूहसे शुद्ध किया जाय यह हर्षकी कली हमारे मनमें बहुत समयसे विद्यमान है सो आज आप बुद्धिमानके द्वारा विकसित की जाने योग्य है नहीं तो निरचय ही मेरा आलय आकारसे रहित जो लय शब्द उसके वाच्यार्थको—विनाशकी प्राप्त हो जायगा ॥४३॥ समस्त भवनोंके समूह, यदि सत्पुरुषोंके चरण-कमलोंकी धूलिके संपर्कसे रहित हैं तो वे अपने नामसे विपरीत अर्थको ही प्राप्त होते हैं यह बात समस्त विद्वानोंमें प्रसिद्ध है इसलिए हे निखिल गुणोंके सागर ! मेरे वचन अङ्गीकृत करो—स्वीकृत करो ॥४४॥

तदनन्तर दयालु चित्तके धारक कुरुकुल चन्द्र जीवन्धर स्वामी सेठके वचन स्वीकृतकर सूर्यके रथके वेगकी निन्दा करनेवाले रथके द्वारा गोपुरद्वारमें प्रवेशकर नगरकी गलियोंमें पहुँचे । वहाँ महलोंकी दोनों ओरकी पंक्तियोंके झरोखोंसे स्त्रियोंके कटाक्ष निकल रहे थे उनसे ऐसा जान पड़ता था मानो दोनों पंक्तियोंके बीचमें नील कमलके हरे-हरे बन्दनवार ही बाँचे गये थे । जीवन्धर स्वामीके नेत्र रूपी कमल कुङ्कु-कुङ्कु लाल थे और कामदेवके समान जान पड़ते थे । उन्हें देखनेके लिए तालफलके समान स्तनों वाली एवं सर्पिणीके समान चोटी वाली एकसे एक बढ़कर स्त्रियाँ इकट्ठी हुई थीं । जीवन्धर स्वामी गलियोंमें से जाते समय उन स्त्रियोंके नेत्रोंसे आनन्दाश्रुओंकी परम्पराको, कटीतट से नीवीबन्धनको, और हृदयसे धैर्यकी परिपाटीको एक साथ विगलित कर रहे थे । इस तरह धीरे-धीरे चलते हुए वे सुभद्र सेठके घर पहुँचे ।

वहाँ सुवर्णमय सिंहासनको अलंकृत करनेवाले तथा इन्द्रके समान वैभवके धारक जीवन्धर स्वामीसे सेठने कन्याके साथ विवाह करनेकी बहुत वार प्रार्थना की जिसे इन्होंने स्वीकृत कर लिया ॥४५॥ संसारके अद्वितीय वीर जीवन्धर स्वामीने उत्तम लग्नमें अग्निकी साक्षी पूर्वक सुभद्र सेठके द्वारा प्रदत्त कोमल शरीरकी धारक क्षेमश्रीका पाणिग्रहण किया ॥४६॥ जो स्वेद्युक्त अङ्गुलि रूप कलियोंसे सुशोभित था ऐसी सुकुमाराङ्गी क्षेमश्रीका कोमल कर-कमल ग्रहणकर जीवन्धर स्वामी संशय करने लगे ॥४७॥ कि क्या यह तुषारसे व्याप्त कमलका कुङ्कुमल है ? अथवा नहीं, यह कमलका कुङ्कुमल नहीं है क्योंकि उसमें हाथ जैसी कान्ति नहीं होती । तो क्या नखरूपी चन्द्रमाका हिम है ? अथवा नहीं, यह नखचन्द्रका हिम नहीं है क्योंकि उसमें सुगन्धि नहीं होती । तो क्या हस्तकमलसे भरता हुआ मकरन्द है ? अथवा नहीं, यह मकरन्द नहीं है । तो क्या है ? अमृत ही प्रसारको प्राप्त हो रहा है ॥४८॥ बहुतभारी कान्तिके धारक एवं मणिमय आभूषणोंसे सुशोभित वे दोनों दम्पती वेदीके ऊपर ऐसे सुशोभित हो रहे मानो रति और कामदेव ही हों ॥४९॥ जो अपने चरणोंसे कमलोंकी निन्दा करती थी, ऊरुओंके युगलसे श्रेष्ठतम कदलोके वृक्षकी शोभा धारण करती थी, हाथोंसे नवपल्लवोंकी उपमा प्रकट करती थी और स्तनयुगलसे चकवा-चकवाका तिरस्कार करनेमें निपुण थी ऐसी श्रेमश्री जीवन्धर स्वामीके समीप बहुत ही अधिक सुशोभित हो रही थी ॥ ४६ ॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें क्षेमश्रीकी प्रासिका वर्णन करनेवाला छंटा लम्ब समाप्त हुआ ।

सप्तम लम्भ

तदनन्तर जीवन्धर स्वामी कृशाङ्गी जेमश्रीके निरन्तर संयोगरूप कारणसे होनेवाले असीम सुखका अनुभव कर किसी दिन रात्रिके समय पहलेकी तरह अकेले ही चल दिये और कमसे वनको पार भी कर गये ॥१॥

उधर प्राणनाथके बियोगसे दुःखी होनेके कारण क्षेमश्रीकी बुरी हालत हो गई। उसकी कान्ति जली हुई रस्तीके समान श्याम एवं निःसार हो गई। वह दीर्घ नयनयुगल और दीर्घ निःश्रासको धारण कर रही थी। स्थूल स्तन और स्थूल संताप धारण कर रही थी। उसके केशों का समूह तथा चित्त दोनों ही तिमिरसमूहकी सहायता कर रहे थे—उसके समान काले थे। उसकी शरीरलता और कमर दोनों ही कुरा थे। साथ ही वह दुःख रूपी सागरमें निमग्न रहती थी। पुत्रीकी ऐसी दशा देख सुभद्र सेठ भी बहुत दुःखी हुआ। फलस्वरूप उसने वनमें जाकर जहाँ-तहाँ जीवन्धर स्वामीकी खोज की पर जब उनका मार्ग नहीं मिला तब वह लौट आया।

आकाशमें चन्द्रमाकी तरह वनके मध्यमें घूमनेके लिए चतुर दानवीर जीवन्धर स्वामीने किसी धर्मान्मा वनसेबकके लिए अपने मणिमय आभूषण देनेकी इच्छा की ॥२॥ उसी समय वनभूमिके मार्गमें कोई एक ऐसा पथिक उनके समीप आया जो कि हाथमें लम्बा परेना लिये था, कम्बलसे जिसका शरीर ढक रहा था, जिसकी कमरमें हँसिया लटक रहा था और जिसके कन्धेपर हल रखा हुआ था। सो ठीक ही है क्योंकि प्राणियोंकी प्रवृत्ति भाग्यके अनुकूल ही होती है ॥३॥ जब वह पुरुष इनके पास आया तब नील कम्बलसे शरीर आच्छादित होनेके कारण ऐसा जान पड़ता था मानो उस अज्ञानके पटलसे आवृत था जो कि भीतर नहीं समा सकनेके कारण बाहर भी फैल रहा था। उसके शिरपर मैला-कुचैला साफा बँधा हुआ था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो जीवन्धर स्वामीके दर्शनसे उसके पाप ही निकले जा रहे हों। वह कान्ति और जाति दोनों ही की अपेक्षा जघन्य वर्ण था—कान्तिहीन एवं शूद्र वर्ण का था। उसे समीप आया देख दयालु जीवन्धरने पूछा कि कहो कुशल तो है ?

जिस प्रकार गम्भीरता प्रभुत्वका आभूषण है और सौम्यता औदार्यका आभरण है उसी प्रकार सुलभता—छोटे-बड़े सबसे मिलना महत्ताका आभूषण है ॥४॥ अकेला महत्त्व सुमेरु पर्वतमें भी है और अकेली सुलभता ढेलेमें भी प्रसिद्ध है परन्तु महत्त्व और सुलभता ये दोनों अन्यत्र कहीं एक साथ नहीं दिखीं। हाँ, जीवन्धर स्वामीमें अवश्य ही दोनों एक साथ स्पष्ट रूपसे निवास कर रहे थे ॥५॥ उस शूद्र मानवने भी विनम्र हो जीवन्धर स्वामीसे कहा कि कुशल है और आज आपका दर्शन होनेसे विशेष कुशल है ॥६॥

यह सुनकर निष्कपट बन्धु तथा जीवादि तत्त्वोंका यथार्थ विवेचन करनेमें चतुर जीवन्धर स्वामीने ऐसे अगण्य पुण्यसे प्राप्त होने योग्य मोक्षमार्गका वर्णन करना शुरू किया।

उन्होंने कहा कि असि मषी आदि छह कर्मोंसे उत्पन्न हुआ सुख कुशल नहीं है क्योंकि वह अनेक आशारूपी लताओंकी उत्पत्तिके लिए कन्दस्वरूप है। किन्तु जो सुख मोक्षसे उत्पन्न होता है, अपनी आत्मासे साध्य है, अन्तरहित है और आत्मस्वरूप है वही कुशल स्वरूप है ॥७॥ वह उत्कृष्ट भात्मसुख रत्नत्रयकी पूर्णता होनेपर ही प्राप्त हो सकता है और वह रत्नत्रय सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चारित्र नामसे प्रसिद्ध है ॥८॥ आप्त, आगम और पदार्थका श्रद्धान करना सम्यग्दर्शन कहलाता है। भव्य लोकके आभूषणस्वरूप ज्ञान और चारित्र सम्यग्दर्शन मूलक ही होते हैं ॥९॥ जिस प्रकार समस्त अङ्गोंमें मस्तक और समस्त इन्द्रियोंमें

नेत्र प्रधान हैं उसी प्रकार मोक्षके समस्त अङ्गोंमें सम्यग्दर्शन प्रधान माना जाता है ॥१०॥ ज्ञान, दर्शन और सुख ही जिसका लक्षण है ऐसी निर्मल आत्मा समस्त अपवित्रताके मूल कारण शरीरादिसे भिन्न है ऐसा कहा गया है ॥११॥ इत्यादि रूपसे निज और परका संशय रहित ज्ञान होना सम्यग्ज्ञान कहलाता है। सम्यग्ज्ञानी मनुष्यको निश्चय ही पर द्रव्यका त्याग करना चाहिये ॥१२॥ त्याग करनेवाले जीव अनगार और सागारके भेदसे दो प्रकारके कहे गये हैं। उनमें जो समस्त पापोंका त्याग कर देते हैं वे अनगार कहलाते हैं ॥१३॥ जिस प्रकार किसी बड़े बैलके द्वारा उठाने योग्य भारको उसका बच्चा नहीं उठा सकता है उसी प्रकार तुम भी मुनियोंके धर्मको नहीं उठा सकते हो इसलिए तुम गृहस्थका धर्म धारण करो। इसके प्रभावसे मुक्तिरूपी लक्ष्मी तुम्हारे निकट हो जावेगी ॥१४॥ जो सम्यग्दर्शन तथा सम्यग्ज्ञानके धारक होकर पाँच अणुव्रतोंसे सम्पन्न होते हैं तथा गुणव्रत और शिचाव्रतोंके धारण करनेमें उद्यत रहते हैं वे पापारम्भ करने वाले गृहस्थ कहलाते हैं ॥१५॥ हिंसा, मूठ, चोरी, कुशील और परिग्रह इन पाँच पापोंसे कथंचित्-एक देश विरक्त होना तथा मद्य, मांस और मधुका त्याग करना ये आठ मूल गुण हैं ॥१६॥ दिग् देश तथा अनर्थदण्डसे जो विरति होती है उसे गुणव्रत कहा है ॥१७॥ आगमके जानने वालोंने सामायिक, प्रोषधोपवास, अतिधिसंधिभाग और संल्लेखना ये चार प्रकारके शिचाव्रत वतलाये हैं ॥१८॥ इन उपर्युक्त व्रतोंसे सम्पन्न मनुष्य किसी देश और किसी कालमें महाव्रती होता है इसलिए गृहस्थोंका धर्म अवश्य ही ग्रहण करना चाहिए ॥१९॥

इस प्रकार जीवन्धर स्वामीके द्वारा प्रतिपादित धर्मको उस शूद्र पुरुषने शिरसे तथा हृदयसे स्वीकृत किया। जीवन्धर स्वामीने अपने मणिमय आभूषण उतारकर उसे दे दिये। उनके वे आभूषण ऐसे जान पड़ते थे मानो अन्तर्गत प्रतापकी बाँड़ियोंका समूह हो। धर्मात्मा शूद्र मानवने वे आभूषण बहुत भारी आदरसे युक्त हाथसे ग्रहण किये। उसके लिए वे आभूषण ऐसे जान पड़ते थे मानो उसका परिपाकको प्राप्त हुआ भाग्यका समूह हो। हर्षाश्रुओंके जलसे वह उन आभूषणोंको मानो धो ही रहा था, और बहुत भारी संतोषसे उसका अन्तरङ्ग कोरकित हो गया था। जीवन्धर स्वामी उस धर्मात्माको विदाकर तथा उसीका स्मरण करते हुए उस वनसे बाहर निकले।

उस समय सूर्य आकाशके मध्यको, हरिण जलसे भरी वृक्षको क्यारीको, मनुष्योंकी जिह्वा शोषणको और शरीर निकलते हुए पसीनाको एक साथ प्राप्त हो रहा था ॥२०॥

उस समय, जिनके गण्डस्थल घिसे हुए चन्दनके रससे सफेद थे, जो अपने अतिशय चञ्चल कर्णरूपी तालपत्रकी हवासे अपने मुखोंको हवा कर रहे थे तथा सूँड़से छोड़े हुए जलके छींटोंसे जो हृदयस्थलको सींच रहे थे ऐसे जङ्गली हाथी जब परिणत सूर्यके संतापसे दुखी होनेके कारण धीरे-धीरे आकर सरोवरमें प्रवेश कर रहे थे, भ्रमर कर्णिकारकी बोदियोंको भेदकर उनके भीतर छिप रहे थे। कारण्डव पक्षी संताप जलको छोड़कर कमिलिनोंके शीतल पत्तोंकी सेवा कर रहे थे और पिंजडोंमें बद्ध क्रीडाशुक जब पानीकी याचना कर रहे थे तब जीवन्धर स्वामी यद्यपि तीनों जगत्में एक छत्रके समान आचरण करनेवाले कीर्तिमण्डलके द्वारा समस्त जनताके संतापको नष्ट करनेवाले थे तो भी थककर विश्राम करनेके लिए नमेरु वृक्षके नीचे पहुँचे।

समुद्रके समान गम्भीर और सुमेरुके समान स्थिर जीवन्धर स्वामी वहाँ बैठे ही थे कि मधुर शब्द सुनते ही इस प्रकार संशय करने लगे ॥२१॥ क्या यह कामदेवके धनुषकी टङ्कार है, या मदोन्मत्त भ्रमरोंकी झंकार है? या हंसोंका मनोहर कण्ठनाद है या क्रोड़ाकोकिलाओंका सुन्दर आलाप है? ॥२२॥

थोड़ी ही देर बाद जब यह निश्चय हो गया कि यह शब्द परस्त्रीके नूपुरोंका है तब उन्होंने उक्त शब्दको दूर हटा दिया। उनका चित्त परस्त्रियोंसे विरक्त तो था ही इसलिए जिस ओरसे उक्त शब्द आ रहा था उस ओर उन्होंने पीठ फेर ली।

उस वनमें कोई एक विद्याधरी अपने पतिके साथ घूम रही थी। ज्यों ही उसने जीवन्धर स्वामीको देखा त्यों ही वह किसी बहानेसे पतिको धोखा देकर इनके समीप आ गई ॥२३॥ उस विद्याधरीका मुख पूर्णिमाके चन्द्रमाको जीतकर भ्रुकुटीरूपी चापके बहाने मानो विजयपताका ही फहरा रहा था और कर्णाभरणके मणिके बहाने मानो दोनों कानोंमें जीतका कीर्ति-पत्र ही धारण कर रहा था ॥२४॥ बैलके कन्धेके समान स्थूल कन्धोंवाले जीवन्धरके साथ समागमकी इच्छा करनेवाली वह लजीली सुन्दरी उनके शरीरकी सुन्दरता देख-देखकर वृष नहीं हो रही थी ॥२५॥ जीवन्धर स्वामीके दोनों कन्धे इस संसारमें विजयलक्ष्मीके क्रीड़ाचलके समान सुरोभित थे, उनका वक्षःस्थल लक्ष्मी देवीके बैठनेके वज्रमय पट्टके समान जान पड़ता था। उनकी नाभि तरुण स्त्रियोंके नेत्ररूपी विशाल हाथियोंको रोकनेके लिए मानो बारी थी। जङ्घाएँ सुपारीके गुच्छकी निन्दा करनेवाली थीं और पैर कमलोंको जीतनेवाले थे ॥२६॥ जिनका मुख सरस्वतीकी क्रीड़ास्थलीका भ्रम फैला रहा था, जिनकी नाक कलाओंके उतरनेके लिए बनाई हुई सीढ़ियोंका संशय उत्पन्न कर रही थी, जिनके नेत्र लक्ष्मीके विशाल क्रीड़ा सरोवरका संदेह दे रहे थे और जिनकी भौंहोंका युगल निश्चित ही नीमके पत्तोंका आडम्बर दूर कर रहा था ॥२७॥ उन सर्वाधिक कान्तिसे उज्ज्वल जीवन्धर स्वामीको देखकर मैथुनकी इच्छा रखनेवाली वह विशालाक्षी कामसे वञ्चित होती हुई यह वचन बोली ॥२८॥ कि हे श्रीमन् ! आपके शरीरकी कान्तिसे मेरे नेत्र सफल हो गये हैं। वचनोंके माधुर्यसे कान और गुणोंकी मालासे हृदय भी सफल हो गया है ॥२९॥ हे आर्य ! अब शीतल कटाक्षसे मेरी घिरहाग्निको शान्त कीजिए, मुख चन्द्रकी कान्तिरूपी संपदाके द्वारा मेरी कामान्धताको नष्ट कीजिए। हे दयानिधे ! सुधाके समान वाणी और अमृतके समान अधरोष्ठका रस देकर मेरी इस बढ़ती हुई कामसम्बन्धी तृष्णाको दूर कीजिए ॥३०॥

जिनका मन कामविकार सम्बन्धी अन्धकारको नष्ट करनेके लिए सूर्यके समान था, जो कार्यज्ञ मनुष्योंमें अग्रणी तथा वैराग्यका चिन्तन करनेमें प्रवीण थे ऐसे जीवन्धर स्वामी विद्याधरी के पूर्वोक्त वचन सुनकर उस वनसे बाहर निकल पड़े। तदनन्तर कामके वाणोंसे जिसका विवेक नष्ट हो गया था और जिसकी शरीररूपी लता कामाग्निको प्रज्वलित करनेके लिए अरणिके समान थी ऐसी वह विद्याधरी कुछ दूर तक उनके साथ आई। अन्तमें उनका अभिप्राय जान उनके मनको वश करनेका कुतूहल बढ़ाती हुई इस प्रकार अपना वृत्तान्त प्रकट करने लगी।

हे विभो ! मैं अनङ्गतिलका नामकी एक विद्याधरकी लड़की हूँ। कोई एक विद्याधर मुझे इस वनमें ले आया था परन्तु अब उसने अपनी स्त्रीके भयसे मुझे निकाल दिया है। हे दयासागर ! हे पूजनीय ! आप मेरी रक्षा कीजिए ॥३१॥ अशरणके लिए शरण देना, परोपकार करना, दयामें तत्पर रहना, और उदारताका व्यवहार करना ये आपके स्वाभाविक गुण हैं ॥३२॥

इतनेमें ही किसीका आर्तस्वर सुनाई दिया—“हा प्रिये ! हा प्राणकान्ते ! कहाँ हो ? कहाँ हो ? वियोगकी वेदना विषकी तरह फैल रही है, अग्निकी तरह अङ्गोंको जला रही है, मृत्युकी तरह प्राणोंको निकाल रही है, मोहकी तरह विद्याको लुप्त कर रही है, और करोंतकी तरह मर्मोंको छेद रही है। “ज्यों ही उस विद्याधरीने यह आर्तस्वर सुना त्यों ही वह किसी भिपसे अन्तर्हित हो गई। जीवन्धर स्वामी इस घटनासे विस्मयके कारण आँख फाड़कर रह गये। तदनन्तर वह विद्याधर पास आकर मद्गद स्वरसे कहने लगा।

मैं व्याससे पीड़ित चित्तवाली अपनी सती स्त्रीको यहीं बैठाकर तालाबके तटपर जलके लिए गया था पर बापिस आने पर भावकी प्रतिकूलतासे उस कमललोचनाको यहाँ नहीं देख रहा हूँ ॥३३॥ हे नरोत्तम ! मेरी विद्या और मनोवृत्ति दोनों ही उसके साथ चली गई हैं इसलिए वह कहाँ गई होगी इसकी चिन्ता भी नहीं की जा सकती है ॥३४॥ इस प्रकार मैं कर्तव्यके विषयमें मूढ़ हो रहा हूँ और आप बुद्धिमानोंमें अभगण्य हैं इसलिए हे नरोत्तम ! मुझे लक्ष्यकर बतलाइये कि इस समय मुझे क्या करना चाहिए ॥३५॥

इस तरह विद्याधरके दीनताभरे वचन सुनकर समुद्रके समान गम्भीर जीवनधर स्वामी मन्द मुसकानकी कान्तिके कपटसे अमृतकी धाराको बिल्वरते हुए निम्नांकित गंभीर वचन बोले ।

उन्होंने कहा कि धीरता और उदारतासे रहित राजा, बुद्धिहीन गुरु, कार्य-अकार्यके विचारसे शून्य मन्त्री, युद्धभीरु योद्धा, सर्वज्ञके स्तवनसे रहित कवि, वक्तृत्वकलासे रहित विद्वान् और स्त्री-विषयक वैराग्यकी कथासे अनभिज्ञ पुरुष—ये सब साधारण हैं—एक समान तुच्छ व्यक्ति हैं ॥३६॥ यतश्च मृगनयनी स्त्रियोंका चित्त वज्रसे भी अधिक कठोर होता है, वचनका प्रचार फूलसे भी अधिक कोमल होता है और कार्य अपने केशसे भी अधिक कुटिल होता है इसीलिए विद्वान् लोग उनका विश्वास नहीं करते हैं ॥३७॥ स्त्रीका मुख कफका भाण्डार है परन्तु मूर्ख कवि कहते हैं कि यह चन्द्रमाके समान शोभित होता है, दोनों नेत्र मलसे भरे हैं परन्तु मूर्ख कवि कहते हैं कि ये विकसित नील कमलके समान सुरोभित हैं, स्तन मांसके सघन पिण्ड हैं परन्तु मूर्ख कवि उन्हें हाथीका गण्डस्थल बतलाते हैं, और नितम्बमण्डल खून और हड्डियोंके पुञ्जसे व्याप्त है परन्तु मूर्ख कवि उसे बालूका बड़ा भारी टीला बतलाते हैं सो वास्तवमें यह कवियोंके रागका उद्रेक ही है ॥३८॥

जब दयाको विस्तृत करनेवाले जीवनधर स्वामीने देखा कि इस विद्याधरके जड़ हृदयमें मेरे वचन ठीक उस तरह नहीं ठहर रहे हैं जिस तरहकी कुत्तेके पेटमें घी नहीं ठहरता है। तब वे उस वनसे बाहर निकल गये और किसी उपवनकी भूमिमें जा पहुँचे। वह उपवनकी भूमि किसी स्त्रीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार स्त्री मुख-भाग—ललाटमें लगे हुए तिलकसे सुरोभित होती है उसी प्रकार वह उपवनकी भूमि भी मुख-भाग—अग्रभागमें लगे हुए तिलकसे सुरोभित थी। जिस प्रकार स्त्री पृथुलकुच विराजिता अर्थात् स्थूल स्तनोंसे सुरोभित होती है उसी प्रकार वह उपवनकी भूमि भी पृथुलकुच विराजिता अर्थात् स्थूल लकुचके फलोंसे सुरोभित थी। जिस प्रकार स्त्री अन्नतरूप शोभिता—अखण्डरूपसे सुरोभित रहती है उसी प्रकार वह उपवनकी भूमि भी अन्न-रूप शोभिता—अक्ष—बहेड़ेके वृक्षोंसे उपरोभित थी और जिसप्रकार स्त्री मदनाधिष्ठिता कामसे युक्त होती है उसी प्रकार वह उपवनकी भूमि भी मदनाधिष्ठिता—मैनार वृक्षोंसे सहित थी।

उस उपवनकी भूमिमें भ्रमरसमूहकी भंकार कानोंको, नवीन पुष्पोंसे लदे वृक्ष नेत्रको, विकसित कमलकी सुगन्धि घ्राणको, वापिका मनको, वायु स्पर्शनको और पके हुए रसीले फल रसना इन्द्रियको सुखी कर रहे थे। इस तरह सभी इन्द्रियाँ वहाँ सुखको प्राप्त हो रही थीं ॥३९॥ उस उपवनमें वनकी लक्ष्मीके समान विशाल और कमलोंसे सुन्दर (पक्षमें कमलके समान सुन्दर) निर्मल सरोवर परम आनन्द उत्पन्न कर रहा था ॥४०॥

वहाँ एक भ्रमरका वृक्ष था जो बहुत ही ऊँचा था। पक्षियोंके समूहसे उसके हरे-हरे पत्ते व्याप्त थे और मधुके लोभी भ्रमरोंके समूहसे जो काला-काला दिख रहा था। उसकी ढालीके अग्र भागपर फल सुरोभित था जो वन देवताकी रससे परिपूर्ण सुवर्णमय पिटाहीके समान जान पड़ता था और परिपाकके कारण पाटलवर्णका हो रहा था। उस फलको गिरानेके लिए राजाके लड़के प्रयत्न कर रहे थे परन्तु उनके बाणोंके समूह लक्ष्यभ्रष्ट हो रहे थे। अनुभू विद्याके लोकोत्तर

पण्डितत्वके मण्डित जीवन्धर कुमार उनका यह समाशा देख रहे थे। उन्होंने हाथमें धनुष लेकर उसकी टंकारसे दिशाओंके अन्तरालको व्याप्त करते हुए वेगसे एक ही बाण छोड़ा और निशाना बनाकर बाण सहित उस फलको हाथमें ले लिया।

ऐसा जान पड़ता था कि मार्गण-बाण (पक्षमें याचक) के लिए फल प्रदान करनेवाला आमका वह उदार वृक्ष कल्पवृक्षपनेको प्राप्त हो रहा था। यदि ऐसा न होता तो वह सुमनों—पुष्पों (पक्षमें देवों) के द्वारा सेवनीय कैसे होता? ॥४१॥ बाणविषयक कौशलके पारगामी जीवन्धर स्वामीके कर-कमलमें बाण सहित फलको आया देख राजकुमारोंका समूह शीघ्र ही आश्चर्य करने लगा और प्रशंसाके कारण उनके कर्णफूल नीचे गिरने लगे ॥४२॥

तदनन्तर एक राजकुमार विनयके साथ उनके पास जाकर डरता-डरता कहने लगा कि हे महाशय, हे धनुष विद्याके पण्डित! यद्यपि मुझे आप जैसे सज्जनोंके साथ वार्तालाप करनेकी पद्धति ज्ञात नहीं है तो भी आपकी धनुर्विद्या सम्बन्धी चतुराईके देखनेके समय उत्पन्न हुआ विस्मय और सुवर्णके समान गौरवर्ण आपके शरीरकी सुन्दरता के अवलोकनसे उत्पन्न हुआ आनन्द मुझे वाचालित कर रहे हैं—प्रेरणा देकर बोलनेके लिए बाध्य कर रहे हैं।

इसलिए हे श्रीमन्! उचित हो चाहे अनुचित, मैं आपसे एक प्रार्थना करता हूँ, आप मेरे वचन निश्चयसे कर्णगोचर कीजिये ॥४३॥ यहाँ एक बहुत बड़ी हेमाभपुरी नामकी नगरी है। रात्रिके समय इस नगरीके हीरोसे निर्मित महलोंपर जब चन्द्रमाका प्रतिबिम्ब पड़ता है तब वह ऐसा दिखाई देता है मानो क्षीरसागरमें फिरसे निवास करने लगा हो ॥४४॥ उस नगरीमें प्रातःकालके समय जब पद्मराग-मणियोंके महल सूर्यकी लाल-लाल किरणोंके साथ एकताको प्राप्त होते हैं तब सज्जन लोग अन्धकारकी तरह हाथके स्पर्शसे उनका निश्चय कर पाते हैं ॥४५॥ दृढ़ मित्र नामका प्रसिद्ध राजा उस नगरीका निरन्तर पालन करता है। कमलके समान निर्मल और लम्बे नेत्रोंको धारण करनेवाली एवं पृथिवीतलकी आभूषण स्वरूप नलिना उसकी स्त्री है ॥४६॥ उन दोनोंके सुमित्र आदि बहुतसे पुत्र हैं और मैं भी उनमेंसे एक हूँ। परन्तु हम सबके सब ठीक उसी तरह विद्यासे रहित हैं जिस प्रकार कि नदीसे रहित पर्वत होते हैं ॥४७॥

हमारे पिताजी धनुषविद्यामें कुशल—श्रेष्ठ मनुष्यको खोज रहे हैं सो जिनका भुजदण्ड पराक्रमसे हटाये हुए सामन्त स्त्रियोंके नेत्रोंके कज्जलकी शङ्का उत्पन्न करनेमें निपुण प्रत्यञ्चा सम्बन्धी भट्टकी कालिमासे सुशोभित है ऐसे आपके दर्शनसे वे ठीक उसी तरह परम आनन्दका अनुभव करेंगे जिस तरह मेघके दर्शनसे मयूर, चन्द्रमाके दर्शनसे समुद्र, वसन्तके दर्शनसे वनखण्ड और सूर्यके दर्शनसे कमलाकर परम आनन्दका अनुभव करता है।

इसलिए हे विद्वन्! हमारे पिताकी इच्छा रूपी लताको जो कि इस समय पुष्पित हो रही है और विशाल नेत्रोंकी धारक सभाको सफल कीजिये ॥४८॥ दयाके सागर जीवन्धर स्वामी ने उस राजपुत्रके विनयसे सुशोभित वचन कानमें, राजदर्शनके लिए अनुमति मनमें, और अपने चरणकमल राजपुत्रोंके द्वारा सामने खड़े किये हुए रथपर एक साथ तत्काल ही धारण किये ॥४९॥

तदनन्तर जुड़े-जुड़े रथोंपर बैठे हुए राजपुत्रोंके द्वारा जिनका रथ घिरा हुआ है ऐसे जीवन्धर स्वामीने नगरद्वारमें प्रवेश किया। उस समय महलोंके झरोखोंसे झाकनेवाली स्त्रियाँ उन्हें बड़ी चाहसे देख रही थीं। क्रम-क्रमसे वे राजमहलके द्वारपर पहुँचकर रथसे नीचे उतरे। राजपुत्रोंने उन्हें आगे किया और द्वारपालोंने मार्ग दिया। इस तरह वे राजसभामें पहुँचे।

राजाने पुत्रके कहनेसे तथा जीवन्धर स्वामीका शरीर देखनेसे उनकी महिमारूप सम्पत्ति का ज्ञानकर उन्हें रत्नमय सिंहासनपर बैठाया, उन्हींके समीपमें पुत्रोंको बैठाया और नेत्ररूपी चक्रको उनके मुखरूपी चन्द्रमापर बैठाया अर्थात् अपने नेत्रोंसे उनके मुखचन्द्रकी ओर देखने लगा ॥५०॥ जिस प्रकार फूले हुए कमलसे मकरन्द भरनेके पश्चात् बहुत भारी सुगन्धिरूपी लक्ष्मी

प्रकट होती है उसी प्रकार राजाके मुखारविन्दसे कुशल समाचार पूछनेके बाद निम्नलिखित वाणी प्रकट हुई ॥५१॥ उन्होंने कहा कि किस जगहके लोगोंके मन आपके विरहसे कातर हो रहे हैं और आपके दर्शनसे किस जगहके लोगोंके नेत्रोंको आनन्द उत्पन्न होनेवाला है अर्थात्— आप कहाँसे आये हैं और कहाँ जानेवाले हैं ? ॥५२॥

परिपक्व भाग्यको धारण करनेवाला वह कौन सा देश है जो कि आपके प्रवालतुल्य चरण युगलके स्पर्श-सुखका अनुभव करेगा ? किस नगर सम्बन्धी महलोंके अँगनोंको अलंकृत करने वाली स्त्रियोंके नेत्ररूपी नील कमलोंमें आपके दर्शनसे उत्पन्न हुए वर्षाभ्रुओंका निध्यन्द मकरन्द की शङ्खा उत्पन्न करेगा ? किस वंशरूपी लतामें (पक्षमें बांसकी लतामें) आप उपमारहित होकर भी (पक्षमें मुक्ताकी उपमासे रहित होकर भी) मुक्ताफलके समान आचरण करते हैं ? और कौन मनुष्य आपके द्वारा पुत्रवालोंमें भाग्यवानोंमें, माहात्म्यवानोंमें तथा कीर्तिमानोंमें मुकुटमणिता—श्रेष्ठताको प्राप्त हुआ है—आप किसके पुत्र हैं ?

वचनोंके मार्गमें शीघ्रतासे आगे बढ़नेवाले जीवन्धर स्वामीने यथायोग्य उत्तरके अक्षरोंसे राजाके पूर्वोक्त प्रश्नोंका समाधान किया ॥५३॥ विनयपूर्ण निर्दोष उत्तर सुननेसे जिसका कौतूहल दूना हो गया था ऐसे राजाने चिरकाल तक उनसे याचना की कि आप हमारे पुत्रोंको धनुषकी श्रेष्ठ कला सिखला दीजिये ॥५४॥ बुद्धिमान् राजाने जीवन्धर स्वामीका अभिप्राय जानकर अपने सब पुत्र उनके अधीन कर दिये ॥५५॥

तदनन्तर शुभ मुहुर्तके समय जीवन्धर स्वामीने आयुधशालामें प्रवेशकर राजपुत्रोंके लिए धनुर्विद्याविषयक कुशलताका व्याख्यान करना शुरू किया । जिस आयुधशालामें उन्होंने प्रवेश किया था वह धनुष, भिण्डपाल, परिच, मुद्गर, फरशा आदि शस्त्रोंसे सुशोभित थी । वह कभी पृथिवीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार पृथिवी शरधि अर्थात् समुद्रोंसे अलंकृत होती है उसी प्रकार वह आयुधशाला भी शरधि अर्थात् तरकशोंसे सुशोभित थी । कभी देवपुरीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार देवपुरी, सर्वतोऽमर शोभिता अर्थात् सब ओरसे देवों के द्वारा सेवित है उसी प्रकार आयुधशाला भी सर्वतोमर सेविता अर्थात् सब प्रकारके तोंमर नामक शस्त्रोंसे सेवित थी । कभी समुद्रकी वेलाके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार समुद्रकी वेला प्रचुरतर वारिविराजिता अर्थात् बहुत भारी जलसे सुशोभित रहती है उसी प्रकार आयुधशाला भी प्रचुरतरवारि-विराजिता अर्थात् बहुत भारी तलवारोंसे सुशोभित थी । कभी वनकी सीमाके समान प्रतिभासित होती थी क्योंकि जिस प्रकार वनकी सीमा पत्रिकुलपरिवृत्ता अर्थात् पक्षियोंके समूहसे परिवृत रहती है उसी प्रकार आयुधशाला भी पत्रिकुलपरिवृत्ता अर्थात् वाणोंके समूहसे परिवृत थी । शस्त्रोंकी कान्तिसे जिसकी लालिमा दूनी हो गई थी ऐसी लाल मिट्टीसे वहाँका भूमिभाग व्याप्त था इसलिए वह आयुधशाला ऐसी जान पड़ती थी मानो धनुर्विद्याके पण्डित जीवन्धर स्वामीका प्रताप ही धारण कर रही थी और बीचमें गढ़े हुए वज्रमय खम्भसे शोभित थी इसलिए शस्त्रोंके समूहसे जीतकर कैद किये हुए इन्द्रके वज्रको ही मानो धारण कर रही थी ।

तदनन्तर राजपुत्रोंका समूह धनुर्विद्यामें निपुणताको, जीवन्धर स्वामीको कीर्तिरूपी तरङ्गोंका समूह तीनों लोकोंको और राजा आनन्दरूपी रसको प्राप्त हुआ ॥५६॥ बुद्धिमानोंमें अप्रगण्य राजाने विद्याविषयक चतुर्थरूपी चौकीपर बैठे हुए अपने पुत्रोंके समूहपर दृष्टि फैलाई । सुवर्णमय आसनपर विद्यमान जीवन्धर स्वामीपर प्रीति बढ़ाई और अन्तरङ्गमें चिरकाल तक यह चिन्ता विस्तृत की कि वीरोंके समूहसे पूजित कलाके दानरूपी माननीय उपकारसे प्रशंसनीय इन जीवन्धर स्वामीका क्या उपकार किया जाय ? ॥५७॥

जबनन्तर राजा ने कन्या देना ही करने योग्य उपकार है ऐसा निश्चयकर उनसे विवाहकी प्राथना की और समुद्रके समान गम्भीर दयालु जीवन्धर स्वामीने भी धीरे-धीरे स्वीकृति दे दी।

फलस्वरूप कुरुपति जीवन्धर स्वामीने राजाके द्वारा प्रदान की हुई, यौवनके आरम्भसे मदमाती, बक्षःस्थलपर माला धारण करनेवाली, एवं समस्त गुणोंसे श्रेष्ठ राजपुत्री कनकमालाको उत्तम मुहूर्तके समय सुवर्णमय मण्डपमें स्वीकृत किया—विवाह ॥५६॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिवन्दरविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें कनकमालाकी प्रासिका वर्णन करनेवाला सातवाँ लम्भ समाप्त हुआ।

अष्टम लम्भ

जीवन्धर स्वामी नीले केशोंवाली कनकमालाको विवाहकर सुखरूपी सागरमें निमग्न हो गये और सालोंमें स्नेह होनेके कारण मृगनयनी कनकमालाके साथ रमण करते हुए चिरकाल तक वहीं रहे आये ॥१॥

अथानन्तर किसी एक दिन सामने खड़ी हुई, स्त्रीसे जीवन्धर स्वामीने पूछा। उस स्त्रीके मुखारविन्दसे मन्द हास्यरूपी मकरन्द भर रहा था। विस्मयके कारण उसके नेत्ररूपी नीलकमल टिमकार रहित थे इसलिए ऐसे जान पड़ते थे मानो सालकजानन अर्थात् अलक सहित आनन (पत्रमें साल वृक्षोंके काननसे) लाल-लाल अधररूपी पल्लवोंकी सुगन्धिके कारण खिचकर आये हुए किन्तु नासारूपी चम्पकके देखनेसे वहीं पर निश्चलताको प्राप्त हुए भ्रमर ही हों। उसकी रोमराजि रूपी लताकी कान्ति मरकतमणिकी चूड़ीकी प्रभासे अत्यन्त सघन थी। हिलते हुए स्तनोंसे पराजित हंसके समान उसकी चाल थी, इसलिए मन्दवायुसे जिसके दो गुच्छे हिल रहे थे ऐसी चलती-फिरती मानो सुवर्णकी लता ही थी। जीवन्धर स्वामी यद्यपि सामने बैठे थे तो भी समस्त मनुष्योंके नेत्ररूपी कमलोंको निमीलित करनेवाले तेजके समूहसे व्याप्त थे अतः वह स्त्री उन्हें देखनेमें अक्षम थी। फलस्वरूप कमलके समीप उल्लसित श्रेष्ठ पल्लवका भ्रम करने वाले एवं नेत्रोंके उपरिम भागसे सुन्दर हाथसे मुख छिपाकर उन्हें देख रही थी। जीवन्धर स्वामीने उससे पूछा कि—

हे कुरङ्ग लोचने ! हे मृदुल शरीरे ! तुम क्या कहना चाहती हो। चूँकि तुम्हारे मुखकी लक्ष्मी मन्द हास्यसे उज्ज्वल है अतः वह आदरसे सूचित कर रही है कि तुम कुछ कहना चाहती हो ॥२॥ जिस प्रकार भ्रमरोंसे मुखर अर्थात् शब्द करने वाली कमलिनी मकरन्दके प्रवाहको धारण करती है उसी प्रकार जीवन्धर स्वामीसे पूछी गई वह चकोरलोचना स्त्री मधुर वाणीको धारण करने लगी ॥३॥ उसने कहा कि यहाँ और आयुधशालामें भी एक ही साथ लक्ष्मीसे सुशोभित आपको देखकर मेरा मनरूपी मन्दिर आश्चर्यसे चित्रित हो रहा है। उसमें कुछ कहनेकी इच्छाके साथ अपार हर्ष क्रीड़ा कर रहा है ॥४॥

इस तरह चन्द्रमाकी कलाके समान कान्ताजनोंकी कटाक्षलीलाके समान अथवा काम-देवकी धनुर्यष्टिके समान कुटिल एवं मधुर बचनरचना सुनकर जिनका हृदय आश्चर्यसे भर रहा है ऐसे जीवन्धर स्वामी 'यह क्या अश्रुतपूर्व और अदृष्टपूर्व बात कह रही है' ऐसा चिन्तन करते हुए विचार करने लगे कि कहीं कमसे नन्दाद्वय तो नहीं आ पहुँचा है।

तदनन्तर जीवन्धर स्वामीने पहले शरीरसे आयुषशालामें प्रवेश किया और उसके बाद मनसे । सो ठीक ही है क्योंकि जब कौतुक बिना किसी रुकावटके बढ़ता जाता है तब क्रमभाव नहीं दिखाई देता ॥५॥ बड़े भाईको देखकर जिसका विस्मय बढ़ रहा था ऐसा नन्दादयने आनन्दके भारसे गुरुतर शरीरसे प्रणाम किया ॥६॥ खिले हुए फूलोंसे सुशोभित मस्तकसे उसने पृथिवीका स्पर्श नहीं कर पाया था कि जीवन्धर स्वामीने वेगसे अपनी कोमल बाहु द्वारा पकड़ लिया ॥७॥ आनन्दके भारसे परिपुष्ट हुआ नन्दादयका शरीर, कवाटके समान चौड़े जीवन्धरके वक्षःस्थलमें नहीं समा सकता था तो भी उन्होंने अपनी लम्बी भुजाओंके युगलसे उसका आलिङ्गन किया था ॥८॥ जिनका शरीर छोटे भाईके शरीरके समागमसे उत्पन्न सुखकी सूचना देनेवाले सघन रोमोंसे व्याप्त था ऐसे जीवन्धर स्वामीने विनयसे मुँके हुए भाईका शिर बार-बार चूमा ॥९॥ हर्षके आँसुओंसे जिसका शरीर नहलाया गया था तथा जिसके नेत्र आनन्दसे विकसित हो रहे थे ऐसे भाईसे उन्होंने पहले कुशल-समाचार पूछा और उसके बाद किस तरह आये ? यह प्रश्न किया ॥१०॥

कानोंसे भाईका प्रश्न सुनते ही नन्दादयके मनमें पिछला सब वृत्तान्त स्मृत हो उठा, बड़े भाईके वियोगका दुःख फिरसे ताजा हो गया । उससे दुखी होकर ही मानो बड़े वेगसे साँसें चलने लगीं । स्मृतिपथमें जो वियोगाग्नि उपस्थित थी वह उस निःश्वाससे अत्यधिक प्रज्वलित हो गई । अश्रु भी उस वियोगाग्निसे उष्ण हो गये और इसके पहले जो हर्षके ठण्डे अश्रु आये थे वे भी पिछले उष्ण अश्रुओंसे मिलकर दुःखके अश्रुरूपमें परिणत हो गये । उन्हें वह सब ओर इस तरह बिखेरने लगा मानो दूटे हुए मुक्ताहारके मोती ही बिखेर रहा हो । उसका हृदय गद्गद हो रहा था । जिस किसी तरह वह रुलाईके भारी वेगको रोककर गद्गद स्वरसे उत्तर देनेके लिए तैयार हुआ । उसने कहा कि—

जब आप, हम लोगोंके पापोदयके कारण राजपुरसे निकलकर बाहर चले गये थे तब समस्त भाइयोंके मनमें दुःसह शोकरूपी अग्नि एक दम प्रज्वलित हो उठी थी ॥११॥ समस्त बन्धुओंको वचनागोचर शोकरूपी सागरमें निमग्न देखकर हम मरनेकी उद्यत थे ॥१२॥

उस समय दुरन्त दुःखके कारण जिनका हृदय अत्यन्त दुखी हो रहा था ऐसे माता-पिता निरन्तर निकलने वाली अश्रुधारासे अतिवृष्टि नामक ईतिकी बाधाकी धारण करते हुएके समान इस प्रकार विलाप कर रहे थे ।

‘हा पुत्र ! तू कहाँ है ? हमारा भाग्य बड़ा दुःखदायी है, पुत्रके ऊपर दुःसह विपत्ति आनेपर भी हमारा यह जीवन निश्चल है मानो इसने अपनी कठोरतासे वज्रको जीत लिया है । हाय ! हाय !! इस लम्बी दुर्दशाको कैसे पार किया जाय ? ॥१३॥

इस तरह माता-पिताके निरङ्कुश विलापका स्वर जब मुनि महाराजके वचनोंका स्मरण करनेसे जिस किसी तरह शान्त हो गया था, जब बन्धु लोग निरन्तर जलती हुई शोक्की उवालाओंसे बिह्वल हो रहे थे, नगरवासी काष्ठाङ्गारकी निन्दा करनेमें तत्पर थे, आपके साथियोंके दुःखका पूर दुष्पूर हो रहा था और हम मरनेका निश्चय होनेसे अन्य सबका वृत्तान्त भुला चुके थे तब भाग्यवश उचित अवसरपर हमें ध्यान आया कि देखें विद्याके द्वारा समस्त वृत्तान्त जानने वाली भाभी गन्धर्वदत्ताका क्या हाल है ?

इस तरह आपके दर्शनसे उत्पन्न हुए सुखकी प्राप्ति करानेवाले अदृष्टसे प्रेरित होकर मैं शीघ्र ही भाभीके घर गया और इस प्रकार विषादसे दीन अक्षर कहने लगा ॥१४॥ हे भाभी ! यद्यपि तुम सब पद्धतिको जानती हो तो भी केशोंमें नवमालिका और शरीरपर हल्दी क्यों धारण कर रही हो । तुम्हारी यह रहन-सहन बोम्ब नहीं है । वास्तवमें पतिरहित स्त्रियोंका सुखिया रहन-सहन सब लोगोंकी निन्दाका स्थान होता है ॥१५॥ इस प्रकार कहने पर मन्द-मन्द मुसकाती

हुई वह विशालाक्षी मधुरभाषिणी कोयलकी तरह मधुर वचन बोलने लगी ॥१६॥ उसने कहा कि तुम्हारे बड़े भाई चूँकि बहुत भारी पुण्यके वैभवसे मण्डित हैं इसलिए कुशल हैं तथा सुखसे युक्त भी हैं सिर्फ हम लोग ही पापके कारण यहाँ निरन्तर दुःखी हो रहे हैं ॥१७॥ चन्द्रमाके समान मुखको धारण करनेवाले तुम्हारे बड़े भाई देश-देशमें सुन्दरी स्त्रियोंके साथ विवाह कर आनन्दकी परमसीमाको प्राप्त हो रहे हैं । इस समय वे हेमाभपुरीमें वहाँके राजाकी प्रसन्नमुखी पुत्रीको धारण कर रहे हैं ॥१८॥

इस प्रकार अगण्य पुण्यके कारण उनकी विपत्ति भी सुखरूपमें परिणत हो गई है । उसका उपभोग करते हुए वे सुखसे रह रहे हैं । निरन्तर नम्रीभूत रहनेवाले राजकुमारोंके मुकुटोंकी पंक्ति उनके चरणकमलोंकी आरती उतारा करती है । यदि आप उनके दर्शन करना चाहते हो तो जा सकते हो । यह कहकर उसने हमें स्मरतरङ्गिणी नामकी शय्यापर सुला दिया और इस पत्रके साथ आपके पास भेज दिया ।

इस तरह छोटे भाईके मुखसे प्रकट हुए वचनोंके करुणापूर्ण प्रवाहमें जीवन्धर स्वामीके हृदयमें बहुत भारी संताप हुआ परन्तु उन्होंने मुखपर विकारका लेश भी नहीं आने दिया ॥१९॥ तदनन्तर उन्होंने भाईके द्वारा प्रदत्त गन्धर्वदत्ताका लिखा विचित्र प्रकारके अक्षरोंसे उपलक्षित पत्र बाँचा ॥२०॥ पत्रमें लिखा था कि हे आर्यपुत्र ! गुणमाला ऐसा निवेदन करती है—

यह विषम कामदेव शरीरमें कृशता और ज्वरमें गुरुताकी वृद्धि कर रहा है तथा दयाकी चर्चासे रहित मृत्यु मुझसे बोलती भी नहीं है । हे आर्य ! आप नई-नई स्त्रियोंके सुखके वशीभूत हो मुझे भुलाकर मौज कर रहे हैं फिर चमेलीके पत्तेके समान कोमलाङ्गी तुम्हारी यह प्रिया किस तरह जीवित रहे ॥२१॥ हे आर्य ! हे प्रेमके सागर ! सच बात तो यह है कि स्तन हमारे वक्षःस्थल पर उत्पन्न हुए थे पर आपके वक्षःस्थल पर वृद्धिको प्राप्त हुए थे । हमारे वचनोंने आपके वचनोंके रससे परिचित होकर ही मुग्धता छोड़ी है और हमारी भुजाएँ माताके गलेसे दूर हटकर आपके कण्ठमें अर्पित हुई थीं । इस तरह हमारे आधार एक आप ही हैं अधिक क्या निवेदन करूँ ? ॥२२॥

इस प्रकार प्रिया गन्धर्वदत्ताने गुणमालाके बहाने जो पत्र लिखा था उसका मन ही मन विचार करनेवाले जीवन्धरका शरीर प्रियाके शोकसे विदीर्ण हो गया । उन्होंने बार-बार बड़े आदरके साथ मातृजन, मित्रगण और सती स्त्रियोंका कुशल-समाचार पूछा । इस तरह भाईके समागमसे उत्पन्न हुए बहुत भारी सन्तोषसे वे सुखपूर्वक बैठे थे ।

उस समय जीवन्धर स्वामीके पास बैठा हुआ नन्दाढ्य ऐसा जान पड़ता था जैसा कि सुमेरु पर्वतके पास स्थित चन्द्रमा जान पड़ता है । जब अन्य राजकुमारोंको इसका पता चला तो उन्होंने कुशल-समाचारके साथ-साथ आकर इसे घेर लिया ॥२३॥

इस तरह भाईके मिलापसे संतुष्ट हृदय जीवन्धर स्वामीके पास जब अन्य राजपुत्र बैठे हुए थे तब किसी समय गोपालोंने आकर राजभवनमें बड़े दुःखके साथ इस प्रकार चिल्लाना शुरू किया । उस समय गोपाल लोग बेगसे दौड़कर आये थे इसलिए निरन्तर निकलनेवाली ऊर्ध्व रबासोंकी सहायतासे मानो उनके शरीर काँप रहे थे तथा प्रचण्ड वायुसे चलते हुए बालवृक्षोंके समान जान पड़ते थे । उनके शरीरसे पसीनेका जल निकल रहा था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो भयानक रस ही भीतर नहीं समा सकनेसे बाहर निकल रहा था । इस तरह पसीनेके जल से मानो दीनताके साम्राज्यमें ही उनका राज्याभिषेक हो रहा था ।

गोपालोंने कहा कि हे राजन् ! क्रीडारूप नाटकके अश्वसमूहके खुरोंके संघटनसे उठती हुई गवेषके समान धूमिल धूलकी पंक्तिसे जिहोंने आकाशका अवकाश कबलित कर लिया है ऐसे सन्धुओंने आपका समस्त गोधन छीनकर अपना बना लिया है तथा प्रत्वञ्जाकी उठती हुई टंकार

से समस्त घोषमें हलचल मचा दी ॥२४॥ हे राजन् ! शत्रुके सैनिकोंने अपने उठते हुए प्रतापके पटलसे सूर्यके गोमण्डल—किरण समूहको और आपके गोमण्डल—गायोंके समूहको रोक लिया है तथा अपने प्रचुर अट्टहासके द्वारा लोककी स्थिति तथा शत्रुकी धीरताको ढीला कर दिया है ॥२५॥ गोपालोंकी यह चित्लाहट सुनकर राजाने सेनाको आदेश दिया और शत्रु-वीरोंको नष्ट करनेवाले जीवन्धर स्वामी श्वसुरके रोकनेपर भी युद्धके लिए चल दिये ॥२६॥

तदनन्तर जीवन्धर और नन्दाद्वय जिनके आगे चल रहे थे ऐसे सुमित्र आदि राजकुमार एक बड़ी भारी सेनाको आगेकर क्रमसे रणाङ्गणमें जा उतरे। जिन्होंने अपने वेगसे गरुड़को जीत लिया था ऐसे घोड़ोंके समूहकी अनेक चालोंसे खण्डित पृथिवीतलसे उड़ती हुई धूलकी पंक्तियोंसे बिलकुल सुखाई हुई स्वर्ग तथा पृथिवीकी नदियोंको जिन्होंने बहुत दूर तक ऊपर फैलाये हुए शुण्डादण्डकी शीघ्रतापूर्ण फूत्कार सम्बन्धी छींटोंके समूहसे तथा दोनों गण्डस्थलोंसे भरनेवाली मद्की धारासे पूर्ण भर दिया था। इसीलिए जिनका 'सिन्धुर' यह सार्थक नाम था ऐसे हाथियोंके कारण वह सेना धीरे-धीरे चल पा रही थी। समुद्रकी फेनराशिके समान आचरण करनेवाले वस्त्रोंसे परिष्कृत पताकादण्डोंसे मण्डित रथोंके समूह उस सेनामें एकत्रित थे। और काले कुरतारूपी सम्पत्तिको धारण करनेवाले पैदल सिपाहियोंसे व्याप्त थी। उन राजपुत्रोंकी भुजाएँ पद्मराग मणियोंके कुण्डलोंकी कान्तिसे सुशोभित थीं इसलिए ऐसी जान पड़ती थीं मानों अन्तरङ्ग की तरह बाहरकी ओर भी फैलते हुए प्रतापको धारण कर रहे थे। जो नम्रीभूत नहीं होते हैं ऐसे मण्डलीक राजाओंको (पक्षमें गोलाकार पदार्थोंको) ये लोग तिरस्कृत कर देंगे मानो इस भयसे सेवाके लिए आये हुए चन्द्रमा और सूर्य ही थे ऐसे बाजूबन्दोंसे वे सब सुशोभित थे। इसके सिवाय उनके वक्षःस्थल अत्यन्त उन्नत उठे हुए मोतियोंके हारोंसे मनोहर थे इसलिए नक्षत्रोंकी मालासे अलंकृत शरदृश्रुतुके आकाशकी तुलना कर रहे थे।

रणक्रीड़ाके अग्रभागमें उत्पन्न हुआ भेरीका शब्द समस्त दिक्पालोंके महलोंके शिखरों और भरोखोंके किवाड़ोंको शीघ्र ही तोड़कर उनके भीतर घुस गया था और बहुत लम्बे कुमार्गमें चलनेसे उत्पन्न हुए खेदके कारण मानो विश्राम ही कर रहा था ॥२७॥

उस समय दोनों ओरके सैनिकोंमें परस्पर निम्नाङ्कित वीरतापूर्ण वार्तालाप हो रहे थे।

जिनका यश तीनों जगत्में प्रसिद्ध है ऐसे हम लोगोंको इस तलवाररूपी लताने पहले शत्रु-स्त्रियोंके नयनान्त भागसे निकलनेवाले कज्जलमिश्रित जलका पान किया था। इसलिए काली हो गई थी। इस समय युद्धकी सीमामें आप लोगोंका रक्त पीनेसे लाल हो रही है और लक्ष्मीकी मन्द मुसकानसे सफेद हो जावेगी। इस प्रकार आश्चर्य है कि यह अनेक रक्तोंसे चित्र-विचित्र हो जायगी ॥२८॥ यतश्च आप लोग गोवृन्द—गायोंके समूहमें आसक्त हैं इसलिए आप लोगोंको हमारी भुजाएँ मित्रोंकी तरह युद्धके द्वारा आज निमेषमात्रमें ही गोके पास—पृथिवी के पास भेज देंगी—आप लोगोंको मारकर धराशायी बना देंगी। अच्छा हो कि आप लोग हमारे सामने हठपूर्वक खड़े न हों ॥२९॥ अरे पागल पुरुषो ! या तो तुम लोग शीघ्र ही पशुओंको छोड़ो या प्राणोंको छोड़ो। राजाके सामने या तो अपना मस्तक मुकाओ या धनुष मुकाओ। या तो मुखमें शरवृन्द—वृणोंका समूह धारण करो या हाथमें शरवृन्द—बाणोंका समूह धारण करो। या तो राजाकी शरण लो या यमराजके घरको अपना शरण बनाओ—घर बनाओ ॥३०॥

कुछ अन्य लोग ऐसा भी कह रहे थे—

अरे मूर्ख पुरुषो ! इन वचनोंके समूहसे क्या होनेवाला है ? इन व्यर्थके आडम्बरोंसे क्या प्रयोजन सिद्ध होगा और अपनी इस प्रशंसासे क्या सिद्धि होनेवाली है ? वास्तवमें यह आत्म-प्रशंसा नीच मनुष्योंके ही योग्य है। किन्तु जो इधर-उधर दौड़नेवाले रथोंके पहियोंसे खुदी हुई पृथिवीपर धनुषरूपी मेघसे शरवर्षा—बाण वर्षा (पक्षमें जल वर्षा) करता है उसी विजयी

मनुष्योंका यश विदीर्ण हाथियोंके मुक्ताफलोंके बहाने अङ्कुरित होता है ॥३१॥ इसप्रकार कहने वाले सैनिकोंके युद्धके लिए उद्यत हुए दोनों समूह परस्परमें उस तरह जुट पड़े जिस तरह कि बोलनेवाले मनुष्योंके दोनों ओठ जुट पड़ते हैं ॥३२॥

तदनन्तर एक ओर बहुत ऊँचे रथपर बैठे हुए जीवन्धर और दूसरी ओर वैसे ही रथपर बैठे हुए पद्मास्यसे जिनका मुखभाग—अग्रभाग तिलकित था, जो शत्रुसमूहको प्रसन्नेके लिए फैलनेवाली यमराजकी जिह्वाओंके समान पट्टिश नामक शस्त्ररूपी लताओंसे परिवृत थे, शत्रुओंके प्राणरूपी वायुको ग्रहण करनेकी इच्छासे आई हुई सर्पिणियोंके समान तलवाररूपी लताओंसे सुशोभित थे, जो युद्ध देखनेके लिए पास आये हुए सूर्य और चन्द्रमाकी शङ्का उत्पन्न करनेवाले सुवर्ण तथा वज्रकी ढालोंसे मण्डित थे और जो विरोधी राजमण्डलरूपी चन्द्रमण्डलको प्रसन्नेके लिए आई हुई राहुकी पंक्तियोंके समान दिखनेवाले शक्ति नामक शस्त्रोंसे भयङ्कर थे ऐसे दोनों ओरके सैनिकोंने बहुत भारी युद्धकौशल दिखाना शुरू किया ।

उस समय जीवन्धर स्वामीके धनुषकी डोगीके शब्दोंसे, परस्पर एक दूसरेको काटनेवाले बाणोंके समूहसे घोड़ोंकी बहुत भारी हिनहिनाहट और हाथियोंकी चिंघाड़से आकाशमण्डल भर गया था इसलिए तीनों लोक, अन्यमतमें कहे हुए शब्दाद्वैतका अनुभव कर रहे थे ॥३३॥ इस समस्त संसारको शब्दरूपी एक सागरमें निमग्न देख जो देव लोग युद्ध देखनेके आदरसे तत्काल ही आकाशमें इकट्ठे हो गये थे उन्होंने युद्ध करनेमें निरालस्य जीवन्धर स्वामीके धनुषसे निकलकर ऊपरकी ओर जानेवाले चमकीले बाणोंको आकाशमें एकत्रित हुए, संध्याकालके बादल समझा था ॥३४॥ तदनन्तर पद्मास्य आदिके हाथोंकी कोमल एवं लाल कान्तिकी परम्परासे जिनमें मानो नये पल्लव लग रहे थे ऐसी धनुषरूपी लताओंसे चली हुई नामसे चिह्नित बाणरूपी भ्रमरोंकी पंक्ति जीवन्धर स्वामीके चरणकमलोंके समीप आई ॥ ३५ ॥ जीवन्धर स्वामीके चरणकमलोंके समीप घूमनेवाले बाणसमूहरूपी भ्रमरने मित्रके (पक्षमें सूर्यके) समीप आनेकी सूचना दी थी सो उचित ही किया था ॥३६॥

तदनन्तर नामाङ्कित बाणसमूह और फहराती हुई ध्वजाके चिह्न देखनेसे 'ये हमारे मित्र हैं' ऐसा निश्चयकर जीवन्धर स्वामी राजाके साथ पद्मास्य आदिके पास जा पहुँचे । उस समय उनकी शरीरलता खिले हुए रोमखण्डोंसे मानो कोरकित ही हो रही थी । वे सब मित्रोंसे बहुत सन्मानके साथ मिले । अथानन्तर अपनी आज्ञासे रथोंपर सवार हुए मित्रोंने जिन्हें आगे किया था ऐसे जीवन्धर स्वामी पासमें स्थित रथपर बैठे हुए राजाके साथ वार्तालाप करते हुए हाथी, घोड़े, रथ और पैदल सिपाहियोंसे चित्रित सेनाको आगेकर क्रम-क्रमसे नगरके तोरणद्वारको लौंघकर आगे चले । चिरकाल तक देखते रहनेके कुतूहलसे इकट्ठे हुए नगरवासी लोगोंकी जिसमें बहुत भीड़ लग रही थी ऐसी गलियोंके बीचमें हाथियोंके समूहकी मेघमाला समझकर आई हुई विजलियोंके समान चमकनेवाली सुवर्णमय वेत्रलताओंसे जब अवकाश हो जाता था सभी आगे बढ़ पाते थे । जोर-जोरसे बजनेवाले नगाड़े, काहली, डिण्डिम, झरझर, भल्लरी, मृदङ्ग, शङ्ख आदि बाजोंके शब्दोंने जिन्हें बुलाकर इकट्ठा किया था । जिनमें कोई आषे आभूषण पहिने थीं, कोई अपने कर-कमलसे सुवर्णमय जरीके वस्त्रकी नीवी पकड़े हुई थी, किन्हींने करधनीके स्थानपर मोतियोंका हार पहिन रक्खा था, किन्हींने कङ्कणके स्थानपर पैरका नूपुर धारण कर रक्खा था और कितनी ही ऊँचे महलोंके झरोखोंसे झाँक रही थीं । ऐसी स्त्रियां उन्हें टिमकार रहित नेत्रोंसे देख रही थीं । इस तरह क्रम-क्रमसे चलते हुए वे राजभवनमें पहुँचे ।

वहाँ जीवन्धर स्वामी मित्रोंसे कुशल-समाचार पूछकर मन ही मन बहुत प्रसन्न हुए । मित्र लोग भी पहलेकी अपेक्षा इनकी सेवामें भिन्न प्रकारका कौशल दिखा रहे थे इसलिए इन्हें संराय उत्पन्न हो रहा था ॥३७॥

किसी एक दिन जीवन्धर स्वामी अपने मित्रोंके साथ एकान्तमें बैठे थे। वहाँ मित्रोंकी ओरसे प्राप्त अपूर्व सम्मानके कारण इनका मनरूपी कमल संशयके मूलामें मूल रहा था। आखिर इन्होंने मित्रोंसे इसका कारण पूछा तब समस्त मित्रोंमें प्रधान जो पद्मास्य नामका मित्र था वह इस प्रकार उत्तर देने लगा।

हे स्वामिन ! वद्यपि हम लोगोंके शरीर आपकी विरहान्निसे जल रहे थे तो भी आपके हीनेहार दर्शनके पुण्योदयसे देवी गन्धर्वदत्ताने हम लोगोंको बहुत आश्वासन दिया और दया पूर्णक शीघ्र ही हस्तावलम्बन प्रदान किया जिससे हम लोगोंने अश्वपालकोंका वेष धारण किया ॥३८॥

तदनन्तर समस्त अश्वोंके समूहको आगेकर हम लोग नगरसे निकल पड़े और क्रम-क्रमसे बहुत दूरका मार्ग उल्लंघनकर जिसमें पक्षियोंके शब्दोंसे दशाँ दिशाएँ निरुद्ध थीं ऐसे किसी बड़े जंगलमें प्रविष्ट हुए। वहाँ गगनचुम्बी वृक्षोंके समूहसे मण्डित दण्डकवनके मध्यभागमें निर्मित कपड़ेके तम्बुओंके पास घोड़ोंको बाँधकर विश्रामके सुखका अनुभव करने लगे।

यहाँ महलोंकी पंक्तिको अतिक्रान्त करनेवाले सफेद वर्णके लम्बे-चौड़े तम्बुओंसे जो निवासस्थल बनाया गया था उसे देखकर हम लोगोंको ऐसा जान पड़ता था कि मानो आपके बिरहसे कातर राजपुर नगरकी लक्ष्मी ही हम लोगोंके साथ आ गई हो ॥३९॥

तदनन्तर अनेक आश्रयोंसे भरे हुए दण्डक वनको देखनेकी इच्छासे हम लोग इधर-उधर घूमने लगे। उधर हम लोगोंने कहीं तो हाथियोंके विदीर्ण गण्डस्थलसे पतित मुक्ताफलोंके द्वारा सिकतिल एवं वनविहारसे थककर स्नान करनेवाली भीलनियोंके मुखकमलोंसे सुशोभित बहुत गहरा बड़ा तालाब देखा। कहीं वृक्षोंके नीचे शादूल सो रहे थे। उन्हीं वृक्षोंपर चन्द्र बैठे हुए थे। चन्द्र अपने हाथोंसे शाखाओंको कम्पित करते थे जिससे पत्तोंका समूह टूट-टूटकर उन शादूलों पर पड़ रहा था। इस क्रियासे शादूल कुपित होकर दौड़ते थे। उन्हें दौड़ता देख भील लोग वेगसे दौड़कर किन्हीं गगनचुम्बी ऊँचे वृक्षोंपर चढ़ रहे थे—यह देखा। कहीं वृक्षोंके नीचे सुखसे सोये अन्धकारके समूहके समान काले ऋक्षोंके भुण्ड देखे। कहीं सूर्यकी किरणोंसे संतप्त हस्तिनीको बालाशकके पास लाकर हाथी अपनी सूँडसे उखाड़ी हुई छोटे-छोटे मृणालोंका समूह उसके शरीरपर रख रहा था, कमलकी परागसे सुगन्धित शीतल जलके छींटोंसे उसके मुखपर सींच रहा था और अपनी सूँडसे पकड़कर ऊपर उठाये कमलिनीके विशाल पत्रको छत्ता बनाकर उसपर छाया करता था...यह देखा। तथा कहीं अनादरके साथ क्षणभरके लिए दोनों नेत्र खोलकर पुनः सोनेकी इच्छा करनेवाले सिंहोंका समूह आश्चर्यके साथ देखा। यह सब देखते हुए हम लोग तपस्वियोंसे भरे हुए किसी ऐसे स्थानपर पहुँचे जहाँ एक वृक्षके नीचे रहनेवाली पुण्यमूर्ति माताको देखा।

उस माताका दुर्बल शरीर मलिन बच्चोंसे वेष्टित था तथा ऐसा जान पड़ता था मानो अन्धकारसे घिरी हुई चन्द्रमाकी एक अत्यन्त कृश कला ही हो। उसका मुख गुरभाये कमलके समान था, वाणी शोकसे दीन थी, रवासँ चिन्ताके कारण दीर्घ थी और मस्तकपर रात-दिन जटा बँधी रहती थी ॥४०॥

माताने देखते ही पूछा कि आपलोग कहाँके रहनेवाले हैं ? इसके उत्तरमें मैंने कहना शुरू किया कि—

राजपुर नगरमें विद्वानोंके समूहका सेहरा एक जीवन्धर कुमार नामका महानुभाव सुशोभित था वही हम लोगोंका जीवनीषधि था ॥४१॥

मैं राजसेठकी सुभद्रा स्त्रीसे उत्पन्न हुआ पद्मास्य हूँ, यह सत्यन्धर महाराजके मन्त्रीसे सागरदत्तामें उत्पन्न हुआ श्रीदत्त है, यह अचलसे तिलोत्तमामें उत्पन्न हुआ बुद्धिषेण है, यह

बिजयवदत्तसे पृथिवीमतीमें उत्पन्न हुआ देवदत्त है और ये दोनों जीवन्धरके अनुज नन्दाद्वयके छोटे भाई नपुल तथा विपुल हैं ।

इत्यादि क्रमसे सबके नाम हमने बतलाये । साथ ही हमने यह भी बतलाया कि हम सब उन्हीं जीवन्धरकी उत्पत्तिके दिन उन्हीं महात्माके साथ उत्पन्न हुए थे इसलिए वैश्यपति गन्धो-त्कटने उनके साथ ही हम लोगोंका अपने घरमें ही पालन-पोषण किया था ॥४२॥ तत्पश्चात् समस्त विद्याओंका अभ्यास करनेवाले जीवन्धरने पशुओंका समूह लौटानेके लिए धनुष हाथमें ले भीलोंका समूह जाता, फिर सभामें वीणा बजानेकी श्रेष्ठ विद्याके द्वारा गन्धर्वदत्ता नामकी विद्याधर-पुत्रीको प्राप्तकर अनुपम कीर्ति पाई ॥४३॥

तत्पश्चात् वसन्तोत्सवके दिनोंमें जब नगरवासी लोग वन-विहारसे लौट रहे थे तब काष्ठाङ्गारका पट्ट हाथी दुरन्तमदके कारण किसीकी पकड़में नहीं आ रहा था जोवन्धरने उस हाथीका मद भङ्गकर गुणमाला नामक कन्याकी रक्षा की और कुछ ही समय बाद उसके साथ विवाह कर लिया ।

दुष्टोंका अग्रणी काष्ठाङ्गार क्रोधवश उन जीवन्धरको मारनेके लिए--

हम यह आधी बात ही कह पाये थे कि वह उसी क्षण चीखकर कहने लगी—हाय ! हाय !! आप लोग दावानलसे जली हुई वनकी लतापर कुल्हाड़ी चला रहे हैं । इस प्रकार कहती हुई वह वज्रसे ताडित सर्पिणीके समान मूर्च्छित हो जमीनपर गिर पड़ी । कुछ समय बाद जब वह सचेत हुई तब कहने लगी कि—

तैयार हुआ परन्तु वे अपने प्रभावसे सुरक्षित रहे ॥४४॥

इस तरह यद्यपि हमने उससे पूर्ण वृत्तान्त कहा था, तो भी उसका चित्त शोकके आवेग से आक्रान्त था । इसी दशामें उसने निम्नप्रकार विलाप करना शुरू किया—

हाय-हाय ! मैं मर चुकी, यह क्या अनहोनी बात सुन रही हूँ, हाय पुत्र ! तू कहाँ गया ? रे दुर्दैव ! तू मेरे पुत्रपर बड़ा दुष्ट निकला, हा नाथ ! तुम्हीं एक उत्कृष्ट पुण्य चरितके धारक रहे जिन्हें कि इस दुर्दशाका पता ही नहीं है और स्वर्गलोकके सुख भोगते हुए चिरकालसे आनन्द उठा रहे हैं ॥४५॥

हा पुत्र ! हा कुरुवंशके मित्र ! हा उत्तम लक्षणोंके धारक ! हा कमलसमान विशालनेत्र-वाले ! इतने समय तक तेरे मुखचन्द्रका दर्शन भी मुझ अभागिनके लिए दुर्लभ रहा । और जिसके जन्मके पीछे मैंने दावानलके समान पतिका इतना लम्बा वियोग सहा, अपने नगरको छोड़कर जङ्गलमें रहना स्वीकृत किया और अब तक जीवित रही उसीके विषयमें ऐसी कथा सुन रही हूँ तब अब मैं कैसे रह सकती हूँ ॥४६॥ कृतघ्नोंमें श्रेष्ठ एवं दुष्टोंमें शिरोमणि भूत जिस काष्ठाङ्गारने युद्धमें तुम्हारे पिता सत्यन्धरको मारा था उसीने यदि तुम्हें स्वर्ग भेजा है—मारा है तब तो बड़े खेदके साथ कहना पड़ता है कि यह काष्ठाङ्गार कुरुवंशरूपी लताके लिए कुल्हाड़े का काम कर रहा है ॥४७॥ पतिका वियोग हुआ, जङ्गलमें रहना पड़ा, राज्य नष्ट हो गया और आज पुत्रका भी शोक उठाना पड़ा है । वास्तवमें मेरी दुर्भाग्यरूपी अग्नि भयङ्कर अम्निको भी जला देगी ॥४८॥ हा पुत्र ! तेरे विषयमें जो स्वप्न देखा था वह निष्फल हो गया, तेरे शरीरमें जो लक्षण थे वे भी व्यर्थ सिद्ध हो गये, पवित्र शरीरको धारण करनेवाली उस देवीने जो वचन कहे थे वे भी सच नहीं निकले । हा पुत्र ! मैं पतिके मरनेका शोकसागर तेरे द्वारा तैरना चाहती थी सो नहीं तैर सकी, जब तेरी यह दशा हुई तो मुझे भी तू अपने ही लोकमें आई समझ ॥४९॥

इस तरह जिस प्रकार मेघमाला वज्र और पानी दोनों ही बरसाती है उसी प्रकार विलापके बरसा हो शोककी परम्परा और आपका वृत्तान्त दोनों ही एक साथ प्रकट करने-वाली उस पुण्यरूपिणी माताको हम लोगोंने बहुत प्रकारसे समझाया । उसके मुखसे हमलोगोंने

जो आपकी उन्नति सुनी थी उसे आकाशसे होनेवाली रत्नवृष्टिके समान बहुत कुछ माना। तदनन्तर उसे बार-बार समझाकर और उससे पूछकर हमलोग आपके समीप आये हैं।

जिनका चित्त स्नेहसे भरा हुआ था ऐसे जीवन्धर स्वामी यह जानकर बहुत ही दुखी हुए कि हमारी माता जीवित रहनेपर भी मृतकके समान जीवन बिता रही है। उनका मातृप्रेम उमड़ पड़ा और वे उसे देखनेके लिए तत्काल ही शीघ्रता करने लगे ॥५०॥

तदनन्तर कुरुवंशके चन्द्र जीवन्धर स्वामी, उसी क्षण समस्त बन्धुओंसे और खासकर भार्या कनकमालासे पूछकर तथा उसे सन्तोष दिलाकर मित्रमण्डलीसे मण्डित हो दण्डक वनकी ओर चल पड़े। यद्यपि राजपुत्रोंने उनके साथ चलनेका कुतूहल प्रकट किया था परन्तु उन्होंने उन्हें क्रम-क्रमसे वापिस कर दिया था।

वहाँ जाकर जीवन्धर स्वामीने उस विजया देवीके दर्शन किये जिसका कि शरीर अत्यन्त दुर्बल था, निरवासरूपी धूमके कारण जिसका मुख विवर्ण हो गया था, जिसका अन्तःकरण अनेक चिन्ताओंसे व्याप्त था, आँखोंमें आँसू भर रहे थे, ताम्बूल आदिके न मिलनेसे जिसका दन्त-पंक्तिमें बहुत भारी मैल लग गया था और जिसके मस्तकपर जटारूपी लताएँ लिपट रही थीं ॥५१॥ पुत्रको देखते ही उसके कठोर स्तनोंसे दूध भरने लगा और नेत्र आँसुओंसे भर गये। जिस प्रकार चिरकाल बाद दिखे हुए प्रद्युम्नको देखकर माता रुक्मिणीने अपने हृदयमें उसके प्रति शोक किया था उसी प्रकार विजया देवीने भी चिरकाल बाद जीवन्धरको देखकर उनके प्रति हृदयमें शोक किया था ॥५२॥ चरणकमलोंमें नखीभूत जीवन्धर कुमारको माताने अनेक आशीर्वाद देकर अपनी भुजाओंसे लपेट लिया। उस समय उसका समस्त शोक जाता रहा और शोकके स्थानपर आदेश की तरह हर्ष उत्पन्न हो गया ॥५३॥

उसी समय यत्तराज सुदर्शन भी उन दोनोंके समक्ष आ पहुँचा। उसने रत्नान, सुगन्धित विलेपन, फूलोंकी माला, मणिमय आभूषण और रेशमी वस्त्र आदिसे पूजा की, बहुत भारी स्नेहके साथ जीवन्धर आदि कुमारों तथा विजया देवीको विभिन्न प्रकारके मधुर वार्तालापोंसे आश्वासन दिया और यह सब कर चुकनेके बाद वह कान्तिसे जगमगाते हुए विमानके द्वाग अपने स्थानपर चला गया।

निर्दोष शीलसे पवित्र माता अगणनीय पुण्यको धारण करनेवाले श्रेष्ठ पुत्रसे बोली—क्या एक वर्षके बाद शत्रुके पतनके साथ तुम्हें अपने पिताका पद प्राप्त होगा? ॥५४॥ माताकी यह वाणी सुनकर जिन्हें बहुत भारी कुतूहल उत्पन्न हुआ था ऐसे जीवन्धर स्वामी उसका अभिप्राय जानकर इस प्रकार उत्तर देने लगे ॥५५॥ हे माता! मेरे बाणरूपी दावानल उन सेनारूपी वनोंको भस्मकर देते हैं जिनमें कि गजराजरूपी पर्वतोंसे भरनेवाली मदजलकी सघन धारा ही भरना है, जो चलते हुए खड्ग—तलवाररूपी खड्ग—गंडा हाथियोंसे सहित हैं, जो शब्द करते हुए गथाङ्ग—पहियारूपी चक्रवाक पक्षियोंसे युक्त हैं और शर—बाणरूपी वृणसे सहित हैं ॥५६॥ मेरे हाथके द्वारा भुकाये हुए धनुषसे निकले बाणरूपी सपोंका समूह शत्रु राजाओंकी स्त्रियोंकी मन्द-हास्यरूपी सुगन्धित दूधकी धाराको पीकर उनके हृदयके बीचमें बहुत भारी शोकरूपी हलाहल विष उत्पन्न करते हैं ॥५७॥ अथवा जिसमें धूलरूपी अन्धकार फैल रहा है और जो शत्रुरूपी कमलोंको कुड्मलित करनेमें प्रवीण हैं ऐसी युद्धरूपी अर्धरात्रिके होनेपर मेरी तलवार शत्रु-लक्ष्मीको लानेके लिए श्रेष्ठ दूतीका काम करती है ॥५८॥ अनेक गुणोंकी खानभूत मैं युद्धके आँगनमें जब अपने धनुषको शब्दायमान करता हूँ तब बलाधिपति भाग जाता है, धरगपति तिरस्कृत हो जाता है, गुजरातका राजा जर्जर हो जाता है, विद्याधर भयभीत हो जाता है, और कोङ्कण देशका स्वामी घायल हो जाता है ॥५९॥

पुत्रके इन वचनोंसे माताने समझा कि मानो राज्य हमारे हाथ ही में आ गया है। जीवन्धर स्वामीने माताकी रक्षाके लिए कुछ परिजन और कुछ योग्य सामग्रीका समूह उसके पास रख छोड़ा। साथ ही उसे आश्वासन दिया कि तुम कुछ समय तक शोक छोड़कर यहींपर रहो। कुछ ही दिनोंमें मैं तुम्हें बुलानेके लिए नन्दाद्वयको भेजूँगा। इस तरह माताको आश्वासन देकर तथा पूछकर जीवन्धर स्वामी मित्रोंके साथ चल दिये और कुछ समय बाद राजपुरके उपवनमें जा पहुँचे।

वहाँ मित्रोंको ठहराकर धीरे धीरे जीवन्धर स्वामी वैश्यका वेष रख राजपुरी नगरीमें प्रविष्ट हुए और वहाँकी गलियोंमें घूमते हुए नये-नये रत्नोंकी राशिसे सुशोभित एक बड़े बाजारमें जा पहुँचे ॥६०॥

वहाँ मकानके आँगनमें सखियोंके साथ गेंद खेलनेवाली किसी स्त्रीकी गेंद अनायास ही जमीनपर आ पड़ी थी उसे देखकर आश्चर्यचकित जीवन्धर स्वामीने ज्योंही ऊपरकी ओर मुखकर देखा तो उन्हें मकानके अग्रभागसे भाँकती हुई एक स्त्री दिखी।

नई जवानीसे जिसकी कान्ति खिल रही थी तथा पुत्राग पुष्पके गुच्छकके समान जिसके स्तन थे ऐसी उस कोमलाङ्गी सुगनयनीको देखकर जीवन्धर स्वामी मोहित हो गये ॥६१॥

इस तरह उसके सौन्दर्यकी तरङ्गमें जिनका मन निमग्न हो रहा था ऐसे जीवन्धर स्वामी उस गेंदको देखकर कहने लगे कि—

हे कन्तुक ! जब उस चकोरलोचनाके भालपर नील केशोंका समूह, गण्डस्थलपर चोटी और दोनों स्तनोंके अग्रभागपर हार क्रीड़ा करता है तब तुम चञ्चल मणियोंसे निर्मित चमकीले कङ्कणोंके शब्दसे सुशोभित एवं अपने स्पर्शसे अरुण कान्ति—लालकान्तिको पुष्ट करनेवाले कोमल हस्तकमलमें क्रीड़ा करते हो ॥६२॥ यतश्च आप निरन्तर वाण बरसानेवाले कामदेवके नामको धारण करने वाले हैं—अर्थात् जिस प्रकार कामदेवका कन्तुक नाम है उसी प्रकार आपका भी कन्तुक नाम है इसलिए मानो इस विन्द्योष्ठीने तुम्हें ताड़ित किया है ॥६३॥ जिसके मुखकमलपर स्वेद जलके छींटे रूप कोरक उत्पन्न हो रहे हैं, जिसकी नाकसे सुगन्धित साँसें निकल रही हैं, जिसके नथनेका मोती चञ्चल हो रहा है, जिसके कुच ऊपरकी ओर उठ रहे हैं और जिसका मुख घुँघराले बालोंसे घिर रहा है ऐसी रमणीने यतश्च तुम्हें अपने हाथसे सरस आघात किया है इसलिए तुम धन्य हो—कृतकृत्य हो ॥६४॥ अपरिमित गुणोंके धारक जीवन्धर स्वामी हर्ष पूर्वक ऐसा कहते हुए उस स्त्रीके मकानके आगे जो चबूतरा था उसे सुशोभित करने लगे—उसपर बैठ गये ॥६५॥

उसी समय, जिसके नेत्र आनन्दके पूरसे विस्तृत हो रहे थे, मुख प्रसन्न था, और वचन कुशल-प्रश्नसे व्याप्त थे ऐसा एक वैश्यपति सामने आकर क्रमसे अपना प्रस्ताव रखने लगा।

हे श्रीमन् ! मेरा सागरदत्त नाम है, मेरा ही यह घर है, मेरी पत्नीका नाम कमला है विमला नामकी मेरी एक पुत्री है जो इस समय जवान हो रही है। 'जिसके आनेपर पूर्वसंचित मणियोंका समूह बिक जायगा वही इसका पति होगा' ऐसा जन्मके समय ज्योतिषी लोगोंने कहा था ॥६६॥

यहाँ आपके प्रवेश करते ही जो पहले कभी नहीं बिका ऐसा बहुत भारी रत्नोंका समूह बिक गया है। इसलिए बहुत अधिक गुणोंसे गुन्फित, कामदेवको टगनेवाले रूपसे युक्त, सुवर्णके समान कोमल कान्तिसे सहित, मेरी पुत्रीके भाग्यसे आगत आपको ही उसके विवाहके योग्य होना चाहिए। अर्थात् आप ही उसके होनहार पति मालूम होते हैं। इस तरह उस वैश्यपतिने जब बहुत आग्रह किया तब जिस किसी तरह इन्होंने विवाहकी स्वीकृति दे दी।

तदनन्तर जीवन्धर स्वामीने शुभ मुहूर्तमें अग्निके प्रज्वलित रहते हुए सागरदत्तके द्वारा वी हुई, बिजलीके समान सुन्दर शरीरवाली कुमारी विमलाका पाणिग्रहण किया ॥६७॥

तत्पश्चात् जिसका खिला हुआ सुन्दर रूप था, चकोरके समान नेत्र थे, और उठते हुए उज्ज्वल कठोर स्तनोंसे जिसका शरीर सुशोभित था, जो ऐसी जान पड़ती थी मानो मूर्तिधारिणी चमत्कृति ही हो अथवा दिव्य रूपको धारण करनेवाली कामदेवकी पत्नी रति ही हो ऐसी उस विमलाका जीवन्धर स्वामीने रागभावसे उपभोग किया ॥६८॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें विमला प्राप्तिका वर्णन करनेवाला आठवाँ लम्ब समाप्त हुआ ।

नवम लम्ब

तदनन्तर जिस प्रकार चन्द्रमा पूर्व दिशाको छोड़कर नक्षत्रसमूहके साथ जा मिलता है उसी प्रकार सुन्दररूपके धारक जीवन्धर स्वामी कृशाङ्गी विमलाको समझा-बुझा तथा छोड़कर मित्रोंके साथ जा मिले ॥१॥ जिस प्रकार अङ्कुर-अङ्कुरसे प्रकट होनेवाले आमके नये पल्लवोंसे सुशोभित वसन्तको कोयले अच्छा मानती हैं उसीप्रकार वरके चिह्नोंसे युक्त तथा मणिमय आभूषणोंसे सुशोभित शरीरवाले जीवन्धर स्वामीको भाई-बन्धु अच्छा मान रहे थे ॥२॥ उन्हींमें एक बुद्धिपेण नामका विदूषक था । उसने शीघ्र ही व्यङ्ग्यके साथ आँखें बड़ीकर तथा गाल फुलाकर जीवन्धर स्वामीसे कहा ॥३॥ कि हे मित्र ! जिस कन्याकी दूसरे लोग उपेक्षा करते रहे उसे विवाहकर आप अपने-आपको बड़े दर्बसे कृतकृत्य-जैसा मान रहे हैं जबकि अपने आपको निर्लज्ज मानना चाहिए ॥४॥ हाँ, आप प्रशंसनीय तब हो सकते हैं जब मनुष्योंके साथ द्वेष करनेवाली एक नवीन तारुण्यरूपी मञ्जरीसे सुशोभित सुरमञ्जरीको विवाह लावें ॥५॥

इस प्रकार बुद्धिपेणकी बात सुनकर जीवन्धर स्वामी मुसकाने लगे और 'कल ही उसे यहाँ कामके कोटमें ले आऊँगा' ऐसी प्रतिज्ञाकर उसके विवाहके योग्य उपायका मन ही मन चिन्तन करते हुए वहाँसे चल पड़े । बुद्धिमानोंमें श्रेष्ठ जीवन्धर स्वामीने क्रम-क्रमसे अनेक उपायोंका विचार किया पर अन्तमें यत्नराजके मन्त्रकी ही उन्होंने सुरमञ्जरीकी प्राप्ति करनेवाले साधनको निश्चित किया ।

असीम कौशलके धारक जीवन्धर स्वामी उस बगीचेसे निकलकर तथा वृद्धका रूप रखकर नगरमें प्रविष्ट हुए ॥६॥ जिसकी दाँतोंकी पंक्ति विरल है, शरीरयष्टि काँप रही है, प्रत्येक कला और प्रत्येक निमेषसे जिसकी दृष्टि अस्पष्ट होती जा रही है, जिसके गलेसे खाँसी आ रही है, जो बार बार कफके टुकड़े उगलता है, जिसके बाल सफेद एवं बिरले हैं ऐसा वह वृद्ध दण्ड लेकर इधर-उधर चल रहा था ॥७॥

वहाँ गलियोंमें प्रवेश करते हुए एवं सर्पके द्वारा छोड़ी केंचुलीके समान त्वचासे विचित्रता लिये हुए उस वृद्धको देखकर नगरवासी लोगोंमें कितने ही तो वैराग्यमें तत्पर हो गये और कितनों ही के हृदय दयासे भीग गये । वह वृद्ध आगेकी ओर हाथमें डंडा लिये था और पीछेसे उसका शरीर अत्यन्त झुक रहा था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो प्रत्यक्षा सहित धनुषकी ही उपमा धारण कर रहा था । उसका मस्तक शुक्तिकाकी भस्मके समान सफेद केशपाशसे सहित था तथा कुछ कुछ तिरछा काँप रहा था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो पहलेके रूप

का स्मरण और वर्तमान रूपके देखनेसे उत्पन्न हुए आश्चर्यके बशीभूत शिरके द्वारा मन्त्रके माहात्म्य की प्रशंसा ही कर रहा था। वह गलेके छिद्रमें रुके हुए कफके टुकड़ोंको बहुत प्रयत्नसे कुह-कुह शब्दके साथ निरन्तर उगल रहा था। स्थाविर—स्थितिशील—अजंगम (पक्ष में वृद्ध सम्बन्धी) रूपको धारण करता हुआ भी धीरे-धीरे चल रहा था। और सुरमञ्जरीकी प्राप्तिमें दूतीका काम देने वाली वृद्धावस्थाका प्रेमी होकर भी वृद्धावस्थासे डरता था—यौवनशाली था।

मायामय वृद्ध ब्राह्मणका रूप धारण करनेवाले जीवनधर स्वामी क्रम-क्रमसे उस घरकी द्वारभूमिमें पहुँचे जिसके भीतर सुरमञ्जरी देदीप्यमान मणिमय दीपिकाके समान सुशोभित हो रही थी ॥८॥

वहाँ द्वारपालिनियोंने उस वृद्धसे पूछा कि आपके यहाँ आने का फल क्या है ? तब उसने उत्तर दिया कि कुमारी रूपी तीर्थकी प्राप्ति होना ही मेरे आनेका फल है। अपने इस प्रत्युत्तरसे उसने समस्त द्वारपालिनियोंके मुख अट्टहाससे विकसित कर दिये। उन द्वारपालिनियोंने दयावशा उसे रोका नहीं जिससे वह उस महलके भीतर जा घुसा।

यद्यपि महलके भीतर कितनी ही स्त्रियोंने 'मा-मा—यहाँ मत आइये' ऐसा कहकर उसे मना किया था तो भी वह मानो वधिरताके कारण ही उस मनाईको अनसुनी करता हुआ धीरे-धीरे प्रवेश करता जाता था ॥९॥

तदनन्तर कुछ कमलनेत्री स्त्रियाँ भयसे व्याकुल हो सुरमञ्जरीके पास जाकर गद्गद वाणीसे इस प्रकार निवेदन करने लगीं। वे स्त्रियाँ भ्रम-भ्रम शब्द करनेवाले नूपुरोंके शब्दसे दिशाओंके अन्तरालको शब्दायमान कर रही थीं। जल्दी-जल्दी चलनेके कारण हिलते हुए स्तन-कलशोंसे ताडित चञ्चल मुक्ताहारकी कान्तिसे राजमहलके प्रदेशोंको प्रकाशित कर रही थी। हिलनेवाले केशसमूहकी सुन्दर पुष्पमालाओंपर बैठकर उड़नेवाले भ्रमरोंको मनोहर मंकारसे वाचालित थीं और खनकती हुई मेखलासे युक्त थीं।

उन स्त्रियोंने कहा कि जो पहले कभी देखनेमें नहीं आया ऐसा एक वृद्ध ब्राह्मण मना करनेपर भी घरके भीतर घुस आया है। सखियोंके यह वचन सुन कौतुकसे प्रेरित हुई सुरमञ्जरी भी उसे देखनेके लिए आ गई ॥१०॥ कमललोचना सुरमञ्जरीने सामने बैठे हुए उस अत्यन्त वृद्ध ब्राह्मणको भूखा देख सखियोंको आदेश दिया कि इसे बहुत आदरके साथ भोजन करा दो ॥११॥

तदनन्तर जब सखियाँ विधिपूर्वक भोजन कराकर उसे पासमें ले आईं तब अपने मनोहर वचनोंकी चतुराईसे कोयलके स्वरकी मधुरताको जीतनेवाली सुरमञ्जरी उसे अपने आगे आसन पर बैठाकर कौतूहलके साथ पूछने लगी कि आप कहाँसे आये हैं और फिर कहाँ जावेंगे ?

सुरमञ्जरीके वचन सुनकर उस वृद्धने धीरे-धीरे जिस किसी तरह इस प्रकार उत्तर दिया कि हे मनोहर ओठोंवाली मानिनि ! मैं इधर पीछेसे आया हूँ और आगे जाऊँगा ॥१२॥

यह उत्तर सुनकर समीपवर्ती लोगोंके मुख बहुत भारी हास्यसे सफेद हो गये। उन्हें हँसता हुआ देख वृद्ध ब्राह्मणने कहा कि आप लोग मेरी वृद्धावस्थाजनित विपरीतताकी हँसी उड़ा रही हैं। क्रम-क्रमसे आपकी भी तो यही दशा होगी।

सुरमञ्जरीने बड़े हर्षसे फिर पूछा कि आप कहाँ जाइयेगा ? वृद्ध ब्राह्मणने कहा कि जहाँ कन्याकी प्राप्ति होगी वहाँ जाऊँगा ॥१३॥ 'यह अवस्था और शरीरसे बूढ़ा है मनसे नहीं' इस प्रकार शब्द कहती हुई सुरमञ्जरी स्वयं भोजन करनेके लिए चली गई और वहाँसे लौटकर आदर पूर्वक कहने लगी कि ॥१४॥ हे भद्र ! हे महाबुद्धिमन् ब्राह्मणोत्तम ! अब जहाँ आपकी इच्छारूपी लता अधिकृद हो रही हो वहाँ शीघ्र चले जाइये ॥१५॥

इस प्रकार मन्द हास्यरूपी चाँदनीसे सुन्दर उसके मुखरूपी चन्द्रमाकी अमृततुल्य वचन-धाराको सुनकर वह ब्राह्मण 'ठीक-ठीक, अच्छा कहा' इस तरह प्रशंसा करने लगा। हाथसे लाठी पकड़ बड़ी कठिनाईसे उठा और गिरता-पड़ता उसकी विकसित विचकिलके फूलोंसे सुगन्धित हंस-तूलकी शय्यापर चढ़नेका प्रयत्न करने लगा। दासियोंने उसका हाथ पकड़कर उसे इस धृष्टतासे रोका तो सुरमञ्जरीने दासियोंको मनाकर उसे शय्यापर चढ़नेकी सहर्ष अनुमति दे दी। फल-स्वरूप वह वृद्ध ब्राह्मण शय्यापर चढ़कर क्रमसे सो गया।

उस वृद्धको तरुण स्त्रीके साथ विलास करनेमें रसिक देखकर ही मानो वृद्ध सूर्य, पश्चिम दिशारूपी स्त्रीके साथ समागम करनेके लिए रसिक एवं बहुत भारी अङ्गरागसे सुशोभित हो अस्ताचलको गुफारूपी क्रीडागृहमें घुस गया और कामदेवने भी अपने हाथमें बाणोंके साथ धनुष सँभाल लिया ॥१६॥

तदनन्तर जब सब मनुष्योंकी दृष्टिको रोकनेवाला अन्धकारका समूह फैल गया तब समस्त वृक्ष, तमाल वृक्षके समान जान पड़ते हैं, समस्त पक्षी कोयलके समान प्रतीत होते हैं, सब पर्वत नीलगिरिके समान आचरण करते हैं, समस्त जङ्गली जानवर रीछके समान प्रतिभासित होते हैं और समस्त नदियाँ यमुना नदीका अनुकरण करती हैं ऐसा लोगोंको सन्देह होने लगा।

तदनन्तर अन्धकाररूपी हाथीको लुभित करनेके लिए सिंहके समान एवं कुन्दके फूलके समान निर्मल चन्द्रमा उदयाचलके समीपमें सुशोभित होने लगा ॥१७॥ तत्पश्चात् उस वृद्धने आनन्दमें निमग्न हो मधुर रसके निष्यन्दसे भरा हुआ लोकप्रशस्त गाना गाया। वह गाना विद्याधरराजकी पुत्री गन्धर्वदत्ताके विवाहके समय जीवन्धरने गाया था अतः उसे सुनकर सुरमञ्जरीको संशय हुआ कि क्या यह जीवन्धर है ॥१८॥

तदनन्तर सुरमञ्जरी सहर्ष उठकर जिस तरह मेखला खनक न सके, नूपुर शब्द न कर सकें और हाथकी चूड़ियाँ हिलडुल न सकें इस तरह सखियोंको आगेकर धीरे-धीरे उसको शय्या के पास जाकर बैठ गई। उस समय वह सखियोंको आगेकर स्वयं उनके पीछे बैठी थी और ऐसी जान पड़ती थी मानो मालतीलताओंके पीछे रत्न लता ही सुशोभित हो रही हो। इस प्रकार उस चंकोरलोचनाने संसारको मोहित करनेवाला गाना सुना।

कुछ समय बाद चतुर जीवन्धर ललित गानकी लीलाको समाप्तकर शीघ्र ही सुन्दरताके साथ शान्तिपूर्ण गीत गानेके लिए उद्यत हुए। उसे सुनकर समस्त स्त्रियोंने चारों ओरसे कौतूहलवश उन्हें यह कहते हुए घेर लिया कि आपने जो गाना पहले गाया था उसे फिरसे गाइये ॥१९॥ जीवन्धरने उत्तर दिया कि यदि आपलोग मेरे संतोषके लिए कुमारीको देना मिश्रित करें तो मधुर गाना गाया जावे ॥२०॥

तदनन्तर उसके वचन सुनकर समस्त स्त्रियाँ हँसने लगीं और जिस तरह गई थीं उसी तरह लौटकर जब सोने लगीं तब जीवन्धर स्वामीके स्मरणसे उत्पन्न हुए सन्तापसे जिसका समस्त शरीर व्याप्त था ऐसी सुरमञ्जरी भी क्रमसे नई कांपलोंकी शय्यापर सो गई।

तदनन्तर जब अत्यन्त रक्तमण्डलको धारण करनेवाला सूर्य पूर्वाचलपर सुशोभित होने लगा तब मधुर वचन बोलनेवाली सुरमञ्जरी ब्राह्मण-वेषधारी जीवन्धरके पास जाकर कहने लगी ॥२१॥ हे आर्य! हे अपरिमित गुणोंके सागर! संगीत-शास्त्रके समान और किन-किन शास्त्रोंमें आपकी कुशलता प्राप्त है? मनोहर और मधुर गानेमें तो जीवन्धरको छोड़कर कोई दूसरा तीन लोकमें भी आपके समान नहीं है ॥२२॥

इस प्रकार सुरमञ्जरीका प्रश्न सुन वृद्ध ब्राह्मणने इस तरह उत्तर दिया।

समस्त शास्त्ररूपी कसौटीपर घिसनेके कारण तीक्ष्ण धाराको धारण करनेवाली एवं निर्मलताका क्रीडा-भवन स्वरूप मेरी बुद्धिरूपी तलवार अहङ्कारी वादियोंके मदरूपी अङ्कुरको सहन

नहीं करती है। इसके सिवाय दूसरी बात यह है कि इस संसारमें जो भी शास्त्र मेरे द्वारा अदृष्टपूर्व है हे कमलमुखि ! हे बिम्बतुल्य अधरको धारण करनेवाली ! वह आकाशके कमलके समान है ॥२३॥

इस प्रकार उसके वचन सुनकर जिसका हृदय कौतुकसे व्याप्त हो रहा था ऐसी सुरमञ्जरी ने पूछा कि जिनका मुखरूपी चन्द्रमा समस्त मनुष्योंके नेत्ररूपी नीलकमलोंके लिए आनन्ददायक है ऐसे जीवन्धर कुमार कुछ समय पहले धैर्यके साथ-साथ मेरे मनका भी अपहरणकर न जाने कहाँ चले गये हैं ? मुझे उनकी प्राप्ति किस तरह होगी ?

इस तरह उसके वचन सुनकर वृद्ध ब्राह्मणका वैष धारण करनेवाले श्रेष्ठ वक्ता जीवन्धर स्वामी पहले तो क्षण भर चुप बैठे रहे। तदनन्तर नाँचे लिखे मधुर वचन कहने लगे ॥२४॥

हे कमलनयने ! बाह्य वाटिकामें जो कामदेवकी मूर्ति विराजमान है उसे तू पूजाके द्वारा प्रसन्न कर। उसके कृपा-कटाक्षसे जीवन्धर स्वामी दर्शन देकर तेरे मनोरथरूपी लताको अङ्कुरित करेंगे।

हे विशाललोचने ! तुझे इस विषयमें कुछ भी संशय नहीं करना चाहिए। बल्कि हे पतली कमरवाली ! तुझे कामदेवके मन्दिरमें जानेकी शीघ्रता ही करनी चाहिए ॥२५॥

तदनन्तर कमलके समान नेत्रोंको धारण करनेवाली सुरमञ्जरीने मनमें समझा कि अब तो हमारा इष्ट पदार्थ हमारे हाथमें ही आ गया है, ऐसा समझ सखियोंको साथ ले मधुर झङ्कार करनेवाले मनोहर नूपुरोंसे युक्त चरणोंको धारण करनेवाली वह सुरमञ्जरी शीघ्र ही मणिमयी पालकीपर सवार हो चल पड़ी ॥२६॥

तदुपगन्त भयभीत हिरणके समान चञ्चल नेत्रोंको धारण करनेवाली सुरमञ्जरी उस वृद्ध ब्राह्मणको आगेकर कामदेवके मन्दिरमें पहुँची। वहाँ उसने सुन्दर केशोंवाली सखियोंके द्वारा लाये हुए सुगन्धित पुष्प आदिके द्वारा कामदेवकी पूजा की।

तदनन्तर उस कृशाङ्गीने हस्तकमल जोड़कर एकान्तमें कामदेवसे प्रार्थना की कि हे नाथ, आप ऐसा कीजिये कि जिससे चन्दन रससे लिप्त तथा मोंतियोंके विशाल हारसे युक्त मेरे वक्षःस्थल एवं स्तनोंपर जीवन्धर स्वामी आरूढ़ हो सकें ॥२७॥

इसके पूर्व ही बुद्धिषेण कहीं छिपा बैठा था। उसने सुरमञ्जरीकी उक्त प्रार्थना सुनकर उत्तर दिया कि तुझे वर प्राप्त हो गया। बुद्धिषेणकी इस गुप्त वाणीको सुनकर सुरमञ्जरीने समझा कि यह कामदेवकी ही वचनरूपी धारा दयाके द्वारा प्रकट हुई है। उसका मन प्रसन्नतासे भर गया और ज्योंही उसने गर्दन घुमाकर देखा तो सामने जीवन्धर स्वामी विराजमान थे। उस समय वे ऐसे जान पड़ते थे मानो बाहर आये हुए साक्षात् कामदेव ही हों, अथवा चलते-फिरते सुमेरु पर्वतके शिखर ही हों, अथवा सञ्चार करता हुआ नेत्रोंका आनन्द ही हो, अथवा शरीरधारी शृङ्गार रस ही हों, अथवा आकारसहित अद्भुत रसका प्रकार ही हों, अथवा रूपधारी अपना भाग्य ही हों। उनका ललाट तट ऐसा जान पड़ता था मानो लक्ष्मीकी विश्रान्तिके लिए लाकर रखा हुआ सुवर्णमय शिलातल ही हो। उनकी लम्बी नाक ऐसी जान पड़ती थी मानो नेत्रोंकी विशाल बुद्धिको रोकनेके लिए बाँधा हुआ पुल ही हो। उनके दोनों कान सरस्वतीके हिंडोलेके समान आचरण करनेवाले मणिमय कुण्डलोंसे सुशोभित थे। उनका वक्षःस्थल लक्ष्मीके क्रीड़ा करनेके धारागृह (फौन्वारे) की शङ्का करनेवाले मुक्ताहारकी कान्तिरूपी स्वच्छ जलसे शोभित था। उनकी दोनों गोल जाँघें कदली वृक्षकी संभावना प्रकट कर रही थीं और उनके चरणरूपी पल्लव लाल कमलका मद् हरनेमें निपुण थे।

उस मृगनेत्रीने जीवन्धर स्वामीको देखकर शीघ्र ही अपने शरीरमें रोमाञ्च तथा कम्पनको, नेत्रकमलोंमें हर्षाश्रुओंके प्रवाहको, मुखचन्द्रमें मन्द हास्यको, स्थूल नितम्बतटपर

स्वेद जलके संचारको, चित्तमें लज्जा-भय-हर्ष और आश्चर्य रसकी तन्मयताको तथा शरीरमें कामजन्य संतापको धारण किया था ॥२८॥

तदुपरान्त जब उसने अपने पास वृद्ध ब्राह्मणको नहीं देखा तब उसके नेत्र प्रतिबन्धहीन लज्जासे चञ्चल हो उठे और मुख नीचेकी ओर झुक गया । जीवन्धर स्वामीने उसी समय उसका आलिङ्गनकर कपोल चूमा और अपनी गोदमें बैठाकर भीठे-भीठे वचनोंकी परम्परा तथा सुगन्धित घूर्ण आदिकी चर्चाओंसे उसे बहुत ही आनन्द प्राप्त कराया ।

वृद्धका रूप धारण करनेवाले जीवन्धर स्वामी खिले हुए फूलोंकी शय्यापर सो रहे थे और हृदयमें रागधारण करनेवाली सुरमञ्जरीसे कह रहे थे कि तू पैर दाब । सुरमञ्जरी भी उनके कहे अनुसार पैर दाब रही थी । यह देख उनके मित्र हर्षित और संतुष्ट हो रहे थे ॥२९॥

तदनन्तर पालकीपर सवार हो सुरमञ्जरी सखियोंके साथ अपने महलके भीतर चली गई । सुरमञ्जरीके माता-पिता सुमति और कुबेरदत्तको जब उसकी सखियोंके मुखसे यह सब हाल मालूम हुआ तो वे तत्काल ही आनन्दसे मन्थर हो विवाह मङ्गलका विस्तार करने लगे ।

तत्परचात् शुभ मुहूर्तमें कुबेरदत्तके द्वारा दी हुई उत्तम नितम्बवाली सुरमञ्जरीका जीवन्धर स्वामीने पाणिग्रहण किया ॥ ३० ॥ सुरमञ्जरी क्या थी मानो कामशास्त्रकी शाला ही थी, अथवा रसरूपी सागरकी तरङ्ग ही थी । उसके श्रेष्ठतम गुण तथा स्वभाव अत्यन्त प्रशंसनीय था, हंसीके समान उसकी चाल थी, नीलकमलके समान उसके नेत्र थे, चन्द्रमाके समान सुन्दर उसका ललाट था और अत्यन्त सुन्दर थी उसकी मोतियोंकी माला । ऐसी सुरमञ्जरीके साथ रमण करते हुए जीवन्धर स्वामी मन्द हास्य रूपी अमृतके स्थान हो रहे थे ॥३१॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें सुरमञ्जरीकी प्रासिका वर्णन करनेवाला नौवाँ लम्ब समाप्त हुआ ।

दशम लम्ब

तदनन्तर जीवन्धर कुमार सुरमञ्जरीके मुखसे किसी तरह अनुमति प्राप्तकर उसके महलसे बाहर निकले और अपने समस्त मित्रोंके साथ जा मिले । तत्परचात् मित्रोंके ही साथ अपने घर जाकर उन्होंने अपने माता-पिताके नेत्रोंको ऐसा आनन्दित किया मानो अमृतका अञ्जन ही लगा दिया हो ।

चरणकमलोंमें झुके हुए नयनाभिराम पुत्रको देखकर माता-पिताने बड़े प्रेमसे उसका आलिङ्गन किया ! बार बार मस्तक सूंघा, नेत्रोंसे उसके मुखकमलकी सुधाका पान किया और कानोंसे उसके वचनरूपी मधुका आस्वादन किया । इस तरह उन दोनोंने अपरिमित आनन्दका विस्तार किया ॥३१॥ उन्हें आया देख गन्धर्वदत्ताने वचनागोचर आनन्द प्राप्त किया और उदार पराक्रमके धारी जब वे उसके घर पहुँचे तब कमलोंके समान लम्बे नेत्रोंवाली गन्धर्वदत्ताने उनसे कहा कि ॥३२॥

हे आर्यपुत्र ! आपकी विरहाग्निसे जिसकी शरीररूपी लता अत्यन्त छुरा हो गई है ऐसी वह गुणमाला क्षण क्षणमें बेचैन हो उठती है, बेखबर होती है और मूर्च्छित हो जाती है इसलिए सर्वप्रथम आप उससे मिलकर तदनन्तर यहाँ पधारिये ।

इसके बाद जीवन्धर कुमारने गुणमालाके घरमें प्रवेश किया और एकान्तमें उसे देख उसका आलिङ्गन किया ॥३॥

गुणमालाने बड़े खेदके साथ कहा कि हे आर्यपुत्र ! मेरे निमित्तसे ही आपको इतना दुःख भोगना पड़ा है अतः आप मुझ अभागिनीका स्पर्श न करें। इसके उत्तरमें जीवन्धर स्वामीने कहा कि हे तरुण ! तेरा मुख तरुण सूर्यकी किरणोंसे विकसित कमलके समान है। तूने पूर्व भवमें जो पुण्य किया था उसीके प्रभावसे मैं ऐसा हुआ हूँ अन्यथा मुझे बहुत दुःख भोगना पड़ता। इस तरह गुणमालाको समझाकर वे गन्धर्वदत्ताके घर गये और वहाँसे वापिस अपने घर आये। वहाँ मन्त्रज्ञ मनुष्योंमें श्रेष्ठ जीवन्धर स्वामीने गन्धोत्कटके साथ सलाह की और मित्र-मण्डलको साथ ले जिसमें मनके समान वेगशाली घोड़े जुत रहे थे ऐसे रथके द्वारा सुन्दरताकी सीमाके भाण्डार स्वरूप विदेह देशमें प्रवेश किया।

विदेह देशमें धरणीतिलक नामसे प्रसिद्ध एक नगरी थी जिसमें जीवन्धर स्वामीके मामा गोविन्द राजा रहते थे, उसीमें उन्होंने प्रवेश किया ॥४॥

जब गोविन्द महाराजको जीवन्धर स्वामीके आनेका समाचार मालूम हुआ तो उन्होंने आज्ञा देकर पुरुषोंसे नगरकी गलियाँ सजवाईं। उन गलियोंमें जो खिले हुए निर्मल फूल बिखरे गये थे उनकी सुगन्धिसे भ्रमर इकट्ठे हुए थे और उनकी झङ्कारसे वहाँ बजनेवाले विविध बाजोंके शब्द मिश्रित हो रहे थे। जीवन्धर स्वामीके दर्शनकी इच्छासे परवश नागरिक लोगोंकी जो बहुत बड़ी भीड़ इकट्ठी हो गई थी उसे हटानेमें तत्पर राजकर्मचारियोंके हाथमें जो सुवर्णकी वेत्रलता चञ्चल हो रही थी उसकी कान्तिसे उन गलियोंमें ऐसा जान पड़ता था मानो प्रातः कालका लाल-लाल आतप ही फैल रहा हो। इसके सिवाय मकानोंके अग्रभागपर जो पताकाएँ, चँदोवा, झत्र तथा चमर आदि बाँधे गये थे उनसे उन गलियोंमें सूर्यकी किरणोंका प्रवेश रुक गया था। इन गलियोंमें मन्थर गतिसे चलनेवाले रथोंके द्वारा जीवन्धर स्वामी प्रवेश कर रहे थे। देखनेके भारी कौतूहलसे मकानोंके अग्रभागपर जो स्त्रियाँ इकट्ठी हुई थीं उनके चञ्चल कटाक्षोंसे निर्मित नालकमलकी मालाको वे धारण कर रहे थे। इस तरह चलकर जीवन्धर आदि कुमारोंने क्रमसे राजमहलमें प्रवेश किया।

वहाँ जिनका रोम-रोम खिल रहा था ऐसे आनन्दके बशीभूत राजा गोविन्दने जीवन्धर कुमारका आलिङ्गन किया, सुख-समाचार पूछा। सबका यथायोग्य सम्मानकर अच्छी तरह अनेक उपचार किये ॥५॥

तदनन्तर गोविन्द महाराज जीवन्धर स्वामीको सिंहासनपर और काष्ठाङ्गारको यमराजके मुखमें अधिष्ठित करना चाहते थे इसलिए उन्होंने सलाहके लिए अपने मन्त्रिमण्डल तथा जीवन्धर कुमारके साथ मन्त्रशालामें प्रवेश किया। वहाँ यद्यपि वे परिमित जनोंसे ही परिश्रुत थे—घिरे थे तथापि रत्नमयी दीवालोंमें प्रतिफलित प्रतिबिम्बोंके कारण ऐसे जान पड़ते थे मानो अनेक पुरुषोंसे परिश्रुत हों। इस तरह अत्यन्त सुशोभित होनेवाले गोविन्द महाराजने सलाह करना शुरू किया।

तदनन्तर राजाके अभिप्रायको समझनेवाले और नीतिरूपी शास्त्रके पारगामी मन्त्री निम्न प्रकार वास्तविक निवेदन करने लगे। उन्होंने कहा कि हे राजन् ! शत्रु काष्ठाङ्गारकी मनोवृत्ति मायासे भरी हुई है इसीलिए उसने इस समय हम सबको ठगनेके लिए एक विनयपूर्ण पत्रिका भेजी है ॥६॥

उसमें लिखा है कि किसी एक दिन एक मदोन्मत्त हाथी खूँटा उखाड़कर, बेड़ियाँ तोड़कर समस्त सेनामें क्षोभ फैलाता हुआ सत्यन्धर महाराजके महलके आस-पास घूम रहा था। वह इतना बेहाथ था कि सेनाके समस्त योद्धा उसे पकड़नेमें असमर्थ थे। पता चलते ही सत्यन्धर

महाराज क्रोधवशा राजमहलसे बाहर निकल आये और उस हाथीने हमारे प्राणोंके समान आचरण करनेवाले महाराजको मारकर शीघ्र ही समस्त नगरवासी लोगोंको शोकसागरमें और मुझे अर्कातिके पूरमें निमग्न कर दिया ।

जिस प्रकार कमलोंके समूहपर फैली हुई ओसको सूर्य नष्ट कर देता है उसी प्रकार आप मुझपर फैली हुई इस अकीर्तिको नष्ट करनेके लिए योग्य हैं । इसलिए हे राजन् ! हे दयाके सागर ! शीघ्र ही हमारे नगर पधारिये और मित्रताको निभाइये ॥७॥

इस तरह शत्रुका संदेश सुनकर गोविन्द महाराज हँसने लगे और जीवन्धर स्वामीके मुखकमलपर अपने खञ्जरीटके समान सुन्दर नेत्र नचाने लगे—उनकी ओर देखने लगे ।

जीवन्धर स्वामीने कहा कि हे राजन् हे मातुल ! इसमें कुछ भी शक नहीं कि मेरी भुजाओंकी निरङ्कुश गर्मी इस शत्रुको नहीं सह रही है केवल समयकी प्रतीक्षा की जा रही है ॥८॥

इस प्रकार जीवन्धर स्वामीके उक्त उत्तर सम्बन्धी वचनोंकी चतुराईके सुननेमें जिनकी बुद्धि लग रही थी ऐसे अधीर चित्त महाराज गोविन्दने चतुरङ्ग सेनाके साथ राजपुरीकी ओर जाना, वहाँ अपनी पुत्रीका स्वयंवर विस्तारना, नानादेशोंके राजाओंका सम्मेलन बुलाना और शत्रुका संहार करना इन सब बातोंका निश्चयकर काष्ठाङ्गारके साथ हुई मित्रताकी प्रसिद्धि करानेके लिए नगाड़ा बजवा दिया अर्थात् मित्रताकी घोषणा करा दी ।

प्रथम ही गोविन्द महाराजने चलते हुए समुद्रके समान अपनी सेना देखी और फिर सब ओरसे प्रस्थान करनेका आदेश दिया । उन्होंने बड़े ही हर्षसे जिनेन्द्र भगवान्के चरणकमलोंकी पूजा की और कौतुकसे युक्त हो शीघ्र ही बहुत प्रकारका पात्र दान दिया ॥९॥

तत्पश्चात् जीवन्धर आदि कुमारोंसे घिरे हुए धीर वीर गोविन्द महाराजने रथपर आरूढ होकर शुभ लग्नमें प्रस्थान किया । कुछ ही दूरीपर शिर भुकाये हुए सेनापति उन्हें चारों ओरसे घेरकर चल रहे थे और उनके आगे पृथिवीके विस्तारको संकुचित करनेवाली बड़ी भारी सेना चल रही थी ॥१०॥ उस समय भेरियोंके शब्दसे, घोड़ोंकी जोरदार हिनहिनाहटसे, रथोंकी चीत्कारसे और मदीन्मत्त हाथियोंकी चिह्नाडसे शीघ्र ही समस्त संसार व्याप्त हो गया था और रथोंके साथ ईर्ष्या होनेके कारण ही मानो धूलिके समूहसे सूर्यका रथ ढक गया था ॥११॥

उस समय गोविन्द महाराजकी सेना ठोक नदीके समान जान पड़ती थी क्योंकि जिस प्रकार नदी फेनसे चित्र-विचित्र रहती है उसी प्रकार वह सेना भी सफेद छत्रोंसे चित्र-विचित्र थी, जिस प्रकार नदी तरङ्गोंसे संगत रहती है उसी प्रकार वह सेना भी उछलते हुए घोड़ोंसे संगत थी, जिस प्रकार नदी बड़े-बड़े जल-जन्तुओंसे सहित होता है उसी प्रकार वह नदी भी मदीन्मत्त हाथियोंसे सहित थी और जिस प्रकार नदी मछलियोंके समूहसे व्याप्त रहती है उसी प्रकार वह सेना भी चञ्चल तलवारोंसे व्याप्त थी । इस तरह नदीकी तुलना करनेवाली वह सेना बड़े वेगसे आगे बढ़ रही थी ।

सेनाके चलनेपर जो धूलिका पुञ्ज उत्पन्न हुआ था और आकाशके अन्दर अपरिमित परिमाणमें फैल गया था वह हाथियोंके मद्-जलसे, उनकी सूंडोंसे ऊपरकी ओर गये हुए जलके छींटोंसे तथा घोड़ोंके मुखसे निकलनेवाली लागके जलसे सब ओर शान्त हो गया था ॥१२॥

तदनन्तर दुरासद् मद्से आक्रान्त होनेके कारण जिनके नेत्र कुछ-कुछ बन्द हो रहे थे, जिन्होंने अपने शुण्डादण्ड दाँतोंके अग्रभाग पर रख छोड़े थे, दोनों ओर लाल कमलोंकी मूलें लटकते रहनेके कारण जो गेरुसे युक्त लाल-लाल पर्वतोंकी तुलना कर रहे थे, कानोंके पास लटकनेवाले सुवर्णमय अङ्कुराके कारण जो कर्णाभरणको धारण किये हुए-से जान पड़ते थे, और चलते-फिरते कुलाचलोंके समान सुरोभित थे ऐसे असंख्यात हाथियोंसे उस सेनाकी समस्त

दिशाओंका अन्वकारा भरा हुआ था। उस सेनामें जो घोड़े थे उनके मुखोंमें सुवर्णकी लगामें लग रही थीं। उनके ओठोंके पुट अत्यन्त चञ्चल थे जिसमें ऐसे जान पड़ते थे मानो सामने आये हुए आकाशका पान ही कर रहे थे। जिसमें पेटके छिद्र काँप उठते थे और संसारका मध्य भाग भर जाता था ऐसी हिनहिनाहटके शब्दसे वे वेगसम्बन्धी गर्वका भार धारण करनेवाले गरुडकी मानो भर्त्सना ही कर रहे थे। सवार लोगोंने जो उनका वेग रोक रक्खा था तद्वज्रित क्रोधके कारण मानो उनके नाकके नथने धुर-धुर शब्द कर रहे थे। उनकी नाकका नथना डग डगपर फुर-फुर शब्द करता हुआ निरन्तर हिलता रहता था जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो वेगके द्वारा पी हुई वायुको नाकके छिद्रसे उगल ही रहे थे। साथ ही ऐसे प्रतीत होते थे मानो मूर्तिधारी वेगके समूह ही हों। बहुत ऊँचाई तक फहगाती हुई पताकाओंके बख्सांसे जिन्होंने सूर्यका रथ ढक लिया था, जो सेना रूपी समुद्रकी भँवरके समान जान पड़ते थे, बँधे हुए घण्टाओंके घण-घण शब्दसे जो निरन्तर शब्दायमान रहते थे और जिन्होंने अपने पहियोंसे पृथिवीतलको खोद दिया था ऐसे रथोंसे वह सेना सुशोभित थी। भिण्डपाल, तलवार, पट्टिश, फरसा और द्रुघण आदि शस्त्रोंको धारण करनेवाले पैदल सिपाहियोंसे वह सेना सहित थी। इस प्रकार मयूर-पंखसे निर्मित हजारों छत्रोंके द्वारा जिसमें दशों दिशाएँ अन्धकारसे युक्त हो रही थीं उस सेनाको आगेकर गोविन्द महाराज कितने ही पड़ावोंके द्वारा राजपुरीके निकट किसी स्थानपर ठहर गये।

तदनन्तर जब कृतघ्न काष्ठाङ्गारको गोविन्द महाराजके आनेका खबर लगी तब उसने मायावश बहुत भारी मित्रताको धारण करते हुए के समान उपहार भेजे। इधर गोविन्द महाराज ने भी काष्ठाङ्गारका उपहार स्वीकृतकर शीघ्र उनसे बढ़कर उपहार उसके लिए भेजा ॥१३॥

तदनन्तर अपनी सेनासे चित्रित काष्ठाङ्गारने सम्मुख जाकर जिनका बहुत भारी सम्मान किया था ऐसे गोविन्द महाराजने कुबेरपुरीकी समता रखनेवाली राजपुरी नगरीमें प्रवेशकर वहाँ अनेक रत्नोंके समूहसे चित्र-विचित्र स्वयंवर-शाला बनवाई और तीन वराहोंसे शोभित चन्द्रक यन्त्रके भेदको कन्याका शुल्क निश्चितकर सब देशोंमें घोषणा करा दी।

फलस्वरूप हजारों प्रसिद्ध राजा, भेरीके शब्दसे समस्त लोकको चञ्चल करते एवं सेनाकी धूलोंसे आकाशको आच्छादित करते हुए उस श्रेष्ठ नगरीमें आ पहुँचे ॥१४॥ उस स्वयंवरशालामें राजा लोग अपने अनुयायियोंके साथ जब मञ्चीपर आकर आसीन हुए तब वे सुमेरु पर्वतके शिखरोंपर आसीन इन्द्रोंके समान जान पड़ते थे ॥१५॥

वहाँ गोविन्द महाराजने घोषणा कराई कि जो बीचमें गड़े हुए घूमनेवाले यन्त्रको भेदन करेगा उस अतिशय महिमाके धारक युवाको मेरी पुत्री ठीक उसी तरह अलंकृत करेगी जिस तरह कि चन्द्रमाकी कला प्रदोष (सायंकाल) को और इन्द्राणी इन्द्रको अलंकृत करती है। इस घोषणाको सुनकर 'मैं पहले भेदन करूँगा, मैं पहले भेदन करूँगा' ऐसा कहते हुए राजा लोग उठ कर खड़े हो गये। उस समय उनके वक्षःस्थलोंपर जो चन्द्रनके पङ्के साथ-साथ केशरके तिलक लग रहे थे उनकी परागके समूहसे दशों दिशाएँ पीली-पीली हो रहीं थीं। जोरसे उठनेके कारण उनके मोतियोंकी मालाएँ हिल रही थीं। उनकी चञ्चल नवीन मालाओंसे उड़कर जो भीरोंका समूह गुन-गुन कर रहा था उससे मानो उनके यशके गीत ही गाये जा रहे थे। और कानोंके आभूषण कानोंसे कुछ-कुछ खिसककर उनके गण्डस्थलोंको सुशोभित कर रहे थे। इन सब राजाओंसे वह स्वयंवर-मण्डप ऐसा जान पड़ता था मानो यन्त्र-भेदन करनेके लिए स्वयं ही उठकर खड़ा हो गया हो।

वराहयन्त्रके चारों ओर खड़े हुए राजा लोग ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो कुलाचलके चारों ओर त्रिखरे हुए शिलाखण्डोंके टुकड़े ही हों ॥१६॥ तदनन्तर जब मगध देशके राजाकी

शक्तिका अत्यन्त लोप हो गया, जब कलिङ्गदेशके राजाका बाण निशानाको छू भी नहीं सका, जब विनतापुरीके राजा लक्ष्मणस्थलकी सिर्फ धूलि ही भाड़ सके न कि उसे नष्ट भी कर सके, जब पोद्न पुरके प्रसिद्ध महाराजका उदर उन्हें लक्ष्मणसे विचलित कर चुका, जब अयोध्याके राजा धैर्यसे विकल हो पृथिवीपर गिर पड़े, जब अवन्ती देशके राजा भुजाओंकी वीरता निष्फल हो जानेके कारण चुप खड़े रह गये और इसी तरह जब अन्य राजा लोग भी स्त्रियोंकी हँसीके पात्र बन चुके तब कौतुकवश काष्ठाङ्गार भी चला ॥१७-१८॥

तदनन्तर अहङ्कारके कारण जिसका आकार विषम था तथा जिसकी चाल हाथीके बच्चेके समान थी ऐसे काष्ठाङ्गारने उस यन्त्रके अधोभागमें धूमते हुए चक्रपर ज्यों ही पैर रक्खा कि वह विवश हो पृथिवीपर गिर पड़ा और राजाओं तथा स्त्रीजनोंके लिए हास्यप्रदान करनेवाला हुआ ।

तदनन्तर जो अपने मित्रोंके बीचमें चमकीले ताराओंसे घिरे हुए चन्द्रमाके समान सुशोभित हो रहे थे ऐसे धीर-वीर जीवन्धर कुमारपर गोविन्द महाराजने अपनी गौरवपूर्ण दृष्टि डाली और मन्द मुसकानसे जिनका मुख उज्ज्वल हो रहा था ऐसे जीवन्धर कुमार उसी समय उठ खड़े हो गये ॥१९॥

तत्पश्चान् जो पृथिवीपर क्रीड़ासहित पैर रख रहे थे, जो विजयलक्ष्मीको रोककर रखने वाली वेड़ीके कड़ेकी शङ्का उत्पन्न करनेवाले मरकतमणिनिर्मित बाजूबन्दसे सुशोभित थे और चलते समय हिलनेवाले मोतियोंकी मालासे जिनका वक्षःस्थल अत्यन्त सुशोभित हो रहा था ऐसे जीवन्धर कुमारको देखकर वहाँके लोग ऐसा समझने लगे ।

कितने ही लोगोंने समझा कि यह कुमार राजाओंमें शिरोमणि है, कितने ही लोग कहने लगे कि यह मनुष्यके आकारमें छिपा हुआ देव है और काष्ठाङ्गार आदि राजाओंने समझा कि यह साक्षान् मृत्यु ही है ॥२०॥

इस तरह सब लोग जिन्हें देख रहे थे ऐसे जीवन्धर कुमार उस यन्त्रके समीप जा पहुँचे । जीवन्धर कुमार क्या थे मानो विद्यारूपी समुद्रको उल्लसित करनेके लिए चन्द्रमा ही थे । वे वहाँ चन्द्रकलाका अनुकरण करनेवाली दाढ़ोंसे सुशोभित बराह यन्त्रको चिरकाल तक देखते हुए उसके छेद करने योग्य अवसरकी प्रतीक्षा करते रहे । तदनन्तर क्षणभरमें ही उछकलर उस यन्त्रके पहियेपर जा चढ़े और डोरी सहित धनुषकी टङ्कारसे पृथिवीतलको कम्पित करते हुए उन्होंने उसी क्षण उस यन्त्रको, राजाओंके गर्वको, मानियोंके स्वदको और गोविन्द महाराजकी शङ्काको धनुषपर चढ़ाये हुए बाणके द्वारा एक ही साथ छेद डाला ।

उसी समय आनन्दसे जिनका हृदय भर रहा था और जो बुद्धिमानोंमें अत्यन्त श्रेष्ठ थे ऐसे गोविन्द महाराजने सब राजाओंके आगे जोरसे घोषणा की कि जो धीर वीर पहले समुद्रान्त तक पृथिवीका पालन करते थे उसी प्रशंसनीय गुणों और माननीय यशके धारक सत्यन्धर महाराजका यह पुत्र है । यह शत्रु राजाओंरूपी वनको जलानेके लिए दावानलके समान है, इसकी भुजाओंका पराक्रम बहुत ही प्रसिद्ध है, यह श्रीमान् मेरी बहिनका पुत्र है और वीर लक्ष्मीका बल्लभ है । यह सदा जयवन्त रहे ॥२१-२२॥ धनुष विषयक चतुर्य और शरीरपर प्रकट दिखनेवाले लक्षणोंसे राजाओंने उसे देखकर उसी क्षण निश्चय कर लिया कि यह ययार्थमें राजा सत्यन्धरका ही पुत्र है । इस प्रकार सुन्दर शरीरके धारक जीवन्धर कुमारको देखकर राजाओंने उनका अभिनन्दन किया ॥२३॥

जिस प्रकार वज्रकी गर्जनासे सौंप भयभीत हो जाता है उसी प्रकार गोविन्द महाराजकी पूर्वोक्त घोषणासे काष्ठाङ्गार भयभीत होकर मनमें इस तरह विचार करने लगा कि—

यदि यह सचमुच ही सत्यन्धरका लड़का है तो खेद है कि हम मारे गये क्योंकि इसमें वीरता, शूरता और पराक्रम आदि सभी गुण जागरूक हैं ॥२४॥

पहले मेरी आज्ञाको मालाकी तरह शिरसे धारण करनेवाले मथनने इस दुष्ट बनियेको किस प्रकार मारा होगा। इससे यह बात बिलकुल सच मालूम होती है कि सब लोग अपना-अपना स्वार्थ सिद्ध करनेमें तत्पर हैं। मैंने इसके मामाको किस लिए बुलाया था? मुझ मूर्खराज को धिक्कार है जो कि अपना ही धंध करानेके लिए कार्यको उठाता रहता है। समस्त राजा गोविन्द महाराजके किङ्कर हैं और वे ही इसे सहायता दे रहे हैं। तब यह वायुके द्वारा पुरस्कृत अग्नि के समान क्या नहीं करेगा? इस प्रकार चिन्ता करता हुआ महामूर्ख काष्ठाङ्गार बहुत भारी गर्वके कारण जिसमें क्रोध बढ़ रहा था ऐसे भयङ्कर युद्धके द्वारा कन्याको छीननेकी इच्छा करता हुआ बड़ी-बड़ी सेनाओंसे युक्त बुद्ध राजाओंके साथ सलाह करनेके लिए अपने घर चला गया।

तदनन्तर दूसरेका अभिप्राय जाननेवाले एवं गोविन्द महाराजके साथ सलाह करनेवाले जीवन्धर कुमारने पिताके देशमें स्थित तथा अन्य परिचित राजाओंके पास स्पष्ट पत्रिकाओंके साथ भेंट धारण करनेवाले कितने ही नीतिनिपुण दूत शीघ्र ही भेजे ॥२५॥ उन्होंने पत्रमें लिखा था कि मैं सत्यन्धर महाराजसे विजया रानीमें उत्पन्न हुआ जीवक नामक पुत्र हूँ। उस समय कुटिल देवने मुझे माता-पितासे वियुक्त करा दिया था जिससे वैश्यशिशोमणि गन्धोत्कटके घरमें मैं वृद्धि को प्राप्त हुआ था ॥२६॥

यह दुराचारी काष्ठाङ्गार लकड़ी तथा कोयला आदि बेचकर अपने प्राणोंका पालन करता था। परन्तु क्रम-क्रमसे आपके राजाने इसे मन्त्री पदपर आरूढ़ कर दिया था और इसने उन्हींको मार डाला था यह बात आप सबको विदित ही है।

इसलिए शत्रु होनेसे, राजाका हत्यारा होनेसे और कृतघ्न होनेके कारण यह दुष्ट जिस प्रकार मेरे द्वारा नष्ट करने योग्य है उसी प्रकार आप सबके द्वारा भी नष्ट करने योग्य हैं ॥२७॥ यह चाहे रसातलमें छिपे, चाहे पृथिवी तलमें छिपे, चाहे पर्वतमें छिपे और चाहे वनके मध्यमें छिपे, तो भी मारा ही जायगा इसलिए आपलोग अपनी-अपनी सेनाओंके साथ पधारें ॥२८॥ इस प्रकार जीवन्धर स्वामीका उक्त सन्देश शिरसे धारण करते हुए मण्डलेश्वर राजा, सत्यन्धर महाराजकी भक्तिसे प्रेरित हो अपनी-अपनी सेनाओंके साथ वहाँ आकर इकट्ठे हो गये ॥२९॥

तदनन्तर जीवन्धर कुमारका नयविशाल नामक दूत, नीतिके पारगमी धर्मदत्त नामक वृद्ध मन्त्रीके घर गया। सब समाचारोंको जाननेवाला मन्त्री उसे मिलानेके लिए राजमहलमें ले गया। इस तरह वृद्ध मन्त्रीके साथ दूत काष्ठाङ्गारके पास पहुँचा। उस समय काष्ठाङ्गार कुछ परिमित राजाओंसे घिरा हुआ था। विनयसहित शिर झुकाकर पास ही बैठे हुए मथनके साथ विश्वासपूर्वक वार्तालाप कर रहा था और क्रोधरूपी अग्निके निकलते हुए श्वासोच्छ्वासरूपी धुँसे उसका मोतियोंका हार मटमैला हो रहा था। वहाँ जाकर धर्मदत्त मन्त्रीने कहा कि—

यद्यपि आप सब कुछ जानते हैं तो भी राजाको मन्त्रीके वचन सुनने चाहिये क्योंकि इन्द्र यद्यपि समस्त कार्योंको स्वयं देखता है तो भी बृहस्पतिके वचन अवश्य सुनता है ॥ ३० ॥

इस समय उत्कृष्ट बलके धारक गरुडवेग, गोविन्द तथा पल्लव देशाधिपति आदि विद्याधर और भूमि-गोचरी राजाओं एवं नन्दाह्वय आदि महाबलवान मित्रोंसे जो परिबृत्त हैं, प्रलयकालके समुद्रके समान जिनका फैलाव निर्बाध है और जो समस्त पृथिवीतलपर प्रसिद्ध वीर हैं ऐसे जीवन्धर कुमार युद्धके लिए तैयार हैं।

जिनमें हौबियों और घोड़ोंकी प्रमुखता थी ऐसी मेरी सेनाएँ भी जिन्हें बाधा नहीं पहुँचा सकी थीं उन व्याधोंकी—भीलोंको अनायास ही जीतकर जिसने पहले समस्त पशुओंको छुड़ावा

था और जिसमें बीणा ही शुल्क थी ऐसे गन्धर्वदत्ताके स्वयंवरके समय हुए युद्धमें जिसने अहंकारी राजाओंके समूहको खदेड़ दिया था ऐसा जीवन्धर कुमार अकेला ही नहीं जीता जा सका था फिर अब तो वह अनेक विद्याधर और भूमिगोचरी राजाओंसे युक्त है अतः कैसे जीता जा सकेगा ?

इसलिए जो आपको इसके पहले प्राप्त नहीं था ऐसा उसका राजपद उसीकी भुजापर सौंपकर पहलेकी तरह मन्त्रीपदपर ही अधिष्ठित रहनेके योग्य हैं। इस प्रकार धर्मदत्त मन्त्रीने काष्ठाङ्गार से कहा।

धर्मदत्त मन्त्रीके उक्त शब्द सुनकर काष्ठाङ्गार पहले तो कुछ देर तक चुप बैठा रहा। तदनन्तर कानमें मुख लगाकर जब मथनने उसके क्रोधको उत्तेजित किया तब कहने लगा कि अरे नीच ! इस प्रकार भयसहित बहुत कुछ कहनेके लिए तुमसे पूछा ही किसने था ? यदि तू डरपोक है तो घरमें बैठ, तू नपुंसक है, व्यर्थ ही बोलनेसे क्या लाभ है ? ॥ ३२ ॥ मदीनमत्त हाथियोंकी घटाओं, स्पष्ट नाचते हुए घोड़ों और हर्षित होते हुए योद्धाओंके विस्तारसे जिसमें दिशाओंके तट आच्छादित हैं ऐसी रणभूमिमें तलवारकी चमकती हुई धारासे मैं युद्धके लिए उद्यत राजाओंकी उज्ज्वल लक्ष्मीका हरणकर कुन्दके फूलके समान उज्ज्वल अपनी कीर्तिके द्वारा समस्त दिशाओंको अभी-अभी सफेद करता हूँ ॥ ३३ ॥

दूसरी बात यह है कि जिसकी ललाटकी सीमापर जन्मसे लेकर संसारका राज्य करना नहीं लिखा किन्तु इसके विपरीत व्यापार करना ही लिखा है उस नीच बनियेके लड़केके साथ श्रेष्ठ राजाओंकी आज क्या सन्धि हो सकती है ? ॥ ३४ ॥ सेनाओंसे जिसका पार्श्वभाग घिरा हुआ था ऐसे मथनकी बाणावलीसे जो पहले उच्छिष्टकी भाँति बचा रहा आज वह प्रस्त किया जाता है—अभी पूरा खाया जाता है ॥ ३५ ॥

इस तरह अहंकारपूर्ण वचन सुनकर जिसका ललाट क्रोधसे लाल हो रहा था ऐसा नयविशाल नामका दूत बड़ी गम्भीरताके साथ निम्नांकित वचन बोला।

अरे, भीलोंके समूहने जब गावोंका समूह हर लिया था और मथन सेनाके साथ भाग गया था तब आप वेगसे किवाड़ बन्दकर महलके भीतर बैठ रहे थे और स्त्रियोंने जब पकड़ा था तब कहीं शरीरकी कँपकँपी छोड़ सके थे ॥ ३६ ॥

ऐसे पराक्रमसे मण्डित-भुजदण्ड जिसकी शोभा बढ़ा रहे हैं ऐसे आपका जीवन्धर कुमार के साथ सन्धि करना ही उचित है।

नपुंसक जैसी वृत्तिको धारण करनेवाले धर्मदत्तसे क्या और प्रचण्ड वृत्तिको धारण करने वाले आपसे क्या ? जीवन्धर कुमारके हस्ताग्रसे प्रेरित हुआ चक्र ही उन्हें राज्यलक्ष्मी प्रदान करनेके लिए समर्थ है ॥ ३७ ॥

इस प्रकार कहकर तथा वेगसे बाहर निकलकर नयविशाल दूतने समाचार ज्योंके त्यों जीवन्धर कुमारसे कह दिये। तदनन्तर युद्धकी विशाल तैयारीसे युक्त जीवन्धर कुमारने पद्मास्यको सेनापति बनाकर गरुडवेग, गोविन्द, लोकपाल तथा पल्लवभूपाल आदि राजाओंसे यथायोग्य पूँजकर रणाङ्गणमें उतरनेके लिए सेनाओंको आदेश दे दिया।

उधर काष्ठाङ्गारने भी रणभूमिके प्रति सेनाका प्रस्थान करानेके लिए अपने सेनापति मथनको आदेश दिया ॥३८॥

तदनन्तर दोनों ओरके सैनिक क्रम-क्रमसे रणाङ्गणमें प्रविष्ट हुए। उस समय इन सैनिकोंकी समीपवर्ती दिशाएँ उन हाथियोंसे आच्छादित थीं जो कि दोनों ओरसे अपने विशाल गण्डस्थलोंसे भरनेवाले मदकी धाराओंका प्रवाह उत्पन्न कर रहे थे और ऐसे जान पड़ते थे मानो

करनोंसे सहित नीलगिरि ही हों। जिनका शरीर दाँतोंकी उज्ज्वल कान्तिसे व्याप्त था इसलिए ऐसे जान पड़ते थे मानो चन्द्रमाकी किरणोंसे सुन्वित प्रलयकालके मेघोंकी विडम्बना ही कर रहे हों। जो दोनों कानोंमें लगे हुए सफेद चमरोंसे सुशोभित थे और उससे ऐसे जान पड़ते थे मानो पद्म नामकी समानताके कारण आये हुए हंसांकी शङ्का ही उत्पन्न कर रहे हों। जो अपने चरणोंके निक्षेपसे पृथिवीको कँपा रहे थे और जो मेघोंकी सघन गर्जनाका अनुकरण करनेवाले अपने चिह्नाङ्कके शब्दोंसे पहाड़की गुफाओंमें सुखसे सोते हुए सिंहाँको क्रोधवशा उछलकर 'यह हाथियोंका शब्द कहाँ हो रहा है?' इस तरह देखनेमें तत्पर कर रहे थे। वे सैनिक उन घोड़ोंसे सुशोभित थे जिनके आगेके दोनों चरण सूर्यके घोड़ोंको शिरपर ठोकर लगानेके लिए ही मानो ऊपरकी ओर पसर रहे थे। जो प्रलय कालके मेघके द्वारा छोड़े हुए ओलोंकी वर्षाके समान कठोर था, और पृथिवीतलको मानो जर्जर कर रहा था ऐसे अत्यन्त कठोर-तीक्ष्ण खुरपुटके विन्याससे उत्पन्न धूलिके गुन्बारोंसे समस्त जगत्को अन्धा करनेमें जो निपुण थे। जो अपनी हिनहिनाहटके शब्दसे आकाशको भर रहे थे, जो गरुड़के मानो प्रतिद्वन्द्वी थे, हवाके मानो पर्याय थे, उरुचैः श्रवस् नामक इन्द्रके घोड़ेके मानो उदाहरण थे, और मनके मानो मूर्तिधारी वेग ही थे। वे सैनिक उन अपरिमित रथोंसे परिपूर्ण थे जो कि देवविमानोंके समान थे, जिन्होंने अपने चक्रोंसे पृथिवीतलको खोद दिया था और जो मनोरथोंके समान जान पड़ते थे। इनके सिवाय वे सैनिक उन पैदल सिपाहियोंसे भी घिरे हुए थे जो कि अपनी सिंहनादसे समस्त लोकको बहिरा कर रहे थे, जो अनेक प्रकारके शस्त्रोंसे अद्भुत जान पड़ते थे और जिन्होंने अपने शरीरपर कवच धारण कर रक्खे थे। वहाँ—

शरद् ऋतुके मेघके समान सफेद गगनचुम्बी डेरोंकी पंक्ति ऐसी सुशोभित हो रही थी मानो उस विचित्र युद्धको देखने लिए साक्षात् राजपुरी नगरी ही वहाँ आ पहुँची हो ॥३६॥

वह युद्धका रङ्गस्थल बहुत अधिक सुशोभित हो रहा था। उसमें बड़ी-बड़ी हज़ारों गलियौं बनाई गई थीं। उन सबसे वह विराजमान था। समस्त दिशाओंमें मदोन्मत्त हाथियोंकी घटासे अन्धकार छा रहा था इसलिए वह रङ्गस्थल वर्षाऋतुके दिनके समान जान पड़ता था। वह कपड़ेके उन तन्बुओंसे सुशोभित था जो कि गगनचुम्बी थे, विजयार्थकी शोभाकी हँसी उड़ा रहे थे, उज्ज्वल चूनाके समान सफेद थे। जिनपर लगी हुई वायुकम्पित सफेद पताकाएँ ऐसी जान पड़ती थीं मानो मन्थान गिरिके द्वारा मथित क्षीरसमुद्रके बीचमें उठती हुई तरङ्गें ही हो अथवा जिनपर आकाश-गङ्गाका प्रवाह पड़ रहा हो ऐसी हिमालयकी चोटियाँ ही हों। जिनका शरीर नील रङ्गके कवचसे आच्छादित था और जो सफेद रङ्गकी टोपी लगाये हुए थे, जो अत्यन्त ऊँचे बेत्रासनोंपर बैठे थे और धर्मसे तन्मय जान पड़ते थे ऐसे धर्माधिकारी महापुरुषोंके द्वारा उसमें सेनाओंके विभागकी व्यवस्था की जा रही थी। देदीप्यमान, पैनी एवं हाथमें धारण की हुई तलवारमें पड़नेवाले प्रतिबिम्बकी किरणरूपी अङ्गुरोंसे जिन्होंने घामको व्याप्त कर रक्खा था, जिनके मस्तक ऊपरसे आवृत थे और जिनके भुजदण्ड सफेद चन्दनसे लिप्त थे ऐसे सेवक लोग उस रङ्गस्थलकी द्वारभूमि पर अध्यासीन थे, जो अनेक वस्तुओंसे सजी हुई थी, जिनमें विक्रम वस्तुको लेकर खरीदने और बेचनेवाले लोगोंकी निरन्तर भीड़ लगी रहती थी ऐसी बाजारकी बड़ी-बड़ी गलियोंसे वह रङ्गस्थल सुशोभित था। यौवनके मदसे मत्ततरुण जन जिनके पीछे पड़े रहते थे ऐसी तरुणी स्त्रियोंके द्वारा वहाँके बेशबाट निरन्तर भरे हुए थे। अनेक शस्त्रोंकी मरम्मतमें लगे हुए लोग शाण्वक आदि मरम्मतके साधनोंको वहाँ बार-बार घुमाते रहते थे। उन सब साधनोंसे वह रङ्गस्थल सदा व्याप्त रहता था।

उस समय युद्ध-क्रीड़ाके प्रारम्भको सूचित करनेवाले जय-जयके नारोंसे, बड़े-बड़े वादित्रोंके शब्दसे, घोड़ोंकी हिनहिनाहटसे, मदोन्मत्त हाथियोंकी गर्जनासे, रथोंकी चीत्कारसे, और पैदल

सिपाहियोंकी बार-बार प्रकट होनेवाली बहुत भारी सिंहनादसे यह समस्त संसार एक शब्दरूपी सागरमें निमग्न होकर सभी ओर काँप उठा था ॥४०॥ उस समय रणमें विघ्न करनेवाली जो धूलिकी पंक्तियाँ आकाशमें फैल रही थीं उन्हें नष्ट करनेके लिए ध्वजाएँ ऐसी जान पड़ती थीं मानो यमराजकी बुहारियों ही हों ॥४१॥ तदनन्तर युद्धके बाजोंका बढ़ता हुआ शब्द सुनकर देवलोग उन्मत्त राजाओंकी युद्धक्रीड़ा देखनेके लिए कौतुकवश आकाशमें इकट्ठे हो गये और साथमें कल्प वृक्षोंके वनसे उन फूलोंको लेते आये जिन्होंने कि सुगन्धिके कारण खिचे हुए भ्रमर-समूहके शब्दको धारण कर रक्खा था ॥४२॥ अहङ्कारजन्य अट्टहाससे सहित दोनों ही सेनारूपी सागर, धीरे-धीरे एक दूसरेसे मिलकर इस प्रकार सुशोभित होने लगे जिस प्रकार कि प्रलयकालके समय बढ़ते हुए विशाल वेगके धारक दो समुद्र सुशोभित होते हैं ॥४३॥ जहाँ जीतके बाजे बज रहे थे और धनुषकी डोरीके शब्द हो रहे थे ऐसे उस युद्धके मैदानमें क्षणभरमें ही पैदल चलनेवाला पैदल चलनेवाले से, घुड़सवार घुड़सवारसे, मदनोन्मत्त हाथीका सवार मदनोन्मत्त हाथीके सवारसे और रथपर बैठा योद्धा रथपर बैठे योद्धासे मिल गया—भिड़न्त करने लगा ॥४४॥ उस समय मदनोन्मत्त हाथियोंकी सूँड़ोंसे उछटे हुए जलके कण आकाशमें चमकते हुए ताराओंके समान जान पड़ते थे, देवाङ्गनाका मुख चन्द्रमा बन गया था, और धूलिसे सूर्य आच्छादित हो गया था इसलिए वह संग्रामकी क्रीड़ा निर्दोषा—दोषरहित (पक्षमें रात्रि रहित होनेपर भी) रात्रिके समान सुशोभित हो रही थी परन्तु विशेषता यह थी कि रात्रिमें भी रथाङ्ग—रथके पहिये निरन्तर क्रीड़ा करते रहते थे—घूमते रहते थे ॥४५॥ कोई एक हाथीका सवार शीघ्रतासे हाथीके मुखपर पड़े विरक्त आवरणको दूर नहीं कर पाया कि उसके पहले ही प्रतिद्वन्द्वी हाथीपर बैठे हुए योद्धाओंने अपने धनुषोंसे जो बाण छोड़े थे वे सामने पड़े हाथियोंके गण्डस्थलोंमें जा चुभे थे। उनसे वे हाथी ऐसे जान पड़ते थे मानो जिनके मुखसे शब्द नहीं निकल रहा था ऐसे मयूरोंसे आरूढ़ उन्नत शिखरवाले पर्वत ही हों ॥४६॥

जो क्रोधसे चञ्चल थे, युद्धकी कलामें कुशल थे, परस्पर दाँतोंके संघटनसे उत्पन्न गर्भीर शब्द और अपनी गर्जनाके द्वारा गगनतलको भर रहे थे, गण्डस्थलोंसे झरनेवाली मदधाराकी सुगन्धिसे युक्त कर्णरूपी तालपत्रोंसे उत्पन्न वायुके द्वारा जो युद्ध-भूमिमें मूर्च्छित योद्धाओंको सचेत कर रहे थे, जिनकी पूँछ झुकी रहती थी, जो जङ्घाओंके वेगसे युक्त चरणनिक्षेपके द्वारा पृथ्वीको ऊँची-नीची कर रहे थे, और पूर्व तथा पश्चिमकी वायुसे प्रेरित सजल मेघोंके समान जान पड़ते थे, ऐसे कोई दो मदनोन्मत्त हाथियोंने एक दूसरेका सामनाकर समस्त देवताओंको रोमाञ्च उत्पन्न करने वाला भयङ्कर युद्ध किया।

कोई दो हाथी परस्पर युद्ध कर रहे थे। उनके दाँतोंकी टक्करसे उत्पन्न हुए अग्निके देदीप्यमान कण मजीठ वर्णके चमरोंमें मिल रहे थे जिन्हें योद्धा लोग समझ रहे थे कि क्या ये सुवर्णकी चमकीली चूड़ियोंके टुकड़े हैं ? ॥४७॥ जिसका भ्रमण अत्यन्त कठोर था ऐसे किसी हाथीने प्रतिद्वन्द्वीका पैर पकड़कर क्रोधवश आकाशमें घुमाकर उसे बहुत ऊँचे फेंक दिया परन्तु उस मानो प्रतिद्वन्द्वीने शीघ्र ही आकर अपनी तलवारसे उसके दोनों गण्डस्थल भेद डाले ॥४८॥ उस युद्धमें हाथियोंसे उछटे हुए मोतियोंकी निरन्तर वर्षा होती थी जिससे वहाँकी भूमि मुक्तामय (मोतियोंसे प्रचुर पक्षमें रोगरहित) हो गई थी फिर भी खेदकी बात थी कि वह गदाढ्या—रोगोंसे सहित (पक्षमें गदा नामक शस्त्रसे सहित) हो गई थी ॥४९॥ कोई एक हाथी किसी शत्रुको सूँड़से पृथिवीपर गिराकर दाँतोंसे उसे मारना ही चाहता था कि इतनेमें उस धीरवीर शत्रुने दाँतोंके बीचमें घुसकर तलवारसे उसकी सूँड़ काट दी ॥५०॥ क्रोधसे व्याप्त हुआ कोई हाथी चक्रके द्वारा कटककर अग्रभागसे पृथिवीपर पड़ी खूनसे लथपथ अपनी सूँड़को ही पैरसे पीस रहा था ॥५१॥ कोई एक हाथी किसी योद्धाको अपनी सूँड़के नथनेसे पकड़कर मूलाकी भाँति उसे उछालना

चाहता था कि इतनेमें उस योद्धाने तलवारसे उसकी सूँड़ काट दी। अब वह हाथी उसे पैरसे पीसनेके लिए नीचे ले गया पर वह योद्धा शीघ्रतासे उसके पैरोंके बीचमेंसे निकल पूँछ पकड़कर ऊपर चढ़ गया और लगातार मुट्टियोंकी मारसे उसने उसे मार डाला ॥५३॥

वहाँ कुन्दके फूलके समान सफ़ेद तथा वायुको जीतनेवाले वेगसे युक्त घोड़े जब अपने दोनों अगले पैर आकाशकी ओर उठाते थे तब ऐसे जान पड़ते थे मानो आकाशतलपर आक्रमण करनेके लिए ही तैयार हो रहे हों। उनके सामने बड़े-बड़े पर्वतोंके समूहके समान जो हाथियोंके शरीर पड़े हुए थे उन्हें भी वे लॉघ जाते थे। युद्धरूपी सागरमें वे घोड़े परस्पर कलह करते हुए कल्लोलों (तरङ्गों) के समान सुशोभित हो रहे थे।

खुरोंके आघातसे पृथिवीको कम्पित करनेवाले किसी वेगशाली घोड़ेका शरीर यद्यपि बाणोंसे व्याप्त हो रहा था तो भी उसने शिक्षाका अनुसरण नहीं छोड़ा था अर्थात् प्राप्त हुई शिक्षा के अनुसार ही वह प्रवृत्ति कर रहा था। यही नहीं, शत्रु योद्धाने उसका पैर तलवारसे काट डाला था तो भी वह तब तक नहीं गिरा जब तक कि उसके तलवारने उस शत्रु योद्धाको मार नहीं डाला ॥ ५४ ॥ किसी एक घुड़सवारकी दाहिनी भुजा कट गई थी इसलिए वह बाँधें हाथसे ही तलवार चलाता हुआ शत्रुके सामने गया था। आश्चर्यकी बात थी कि उस वीरकी अखण्ड शक्तिशाली बायीं भुजा ही शत्रुको खण्डित करनेवाली क्रीडामें दक्षिणता—दौहिनापन (पक्षमें चातुर्य) को प्राप्त हुई थी ॥ ५५ ॥ घुड़सवारोंके द्वारा जिनके दण्ड काट दिये गये हैं ऐसे पृथिवीपर बिखरे हुए, पूर्ण चन्द्रमाके समान कान्तिवाले बड़े-बड़े छत्र ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो यमराजके भोजनके लिए बिछाये हुए चाँदीके थाल ही हों ॥ ५६ ॥ उस युद्धभूमिमें तलवारोंके द्वारा कटे हुए घोड़ोंके मुखके अग्रभाग बड़े वेगसे खूनके प्रवाहमें बहे जा रहे थे और वे दर्शकोंको यह भ्रान्ति उत्पन्न कर रहे थे कि कुछ घोड़ोंके शरीर खूनके प्रवाहमें डूब गये हैं सिर्फ उनके मुख ही ऊपरकी ओर उठ रहे हैं ॥ ५७ ॥ क्रोधवश शत्रु-योद्धाओंके समीप चलनेवाले योद्धाओंके हाथोंमें जो तलवारें लपलपा रही थीं वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो भुजारूपी चन्दनके वृक्षोंकी कोटरोंसे निकले हुए सौंप शत्रुओंकी प्राणावली (प्राणसमूह) को खाना ही चाहते हों ॥ ५८ ॥ युद्ध मार्गको जाननेवाले एवं अहंकारपूर्ण सिंहनादको छाड़नेवाले कितने ही योद्धा अपरिमित बाणोंके द्वारा आकाशमें कपड़ेका मण्डप तान रहे थे अर्थात् लगातार इतने बाण छोड़ रहे थे कि मण्डप-सा तन गया था। सूर्यके सन्तापजन्य खेदको दूर करनेवाले वे योद्धा अपने भङ्गुर शरीरोंके द्वारा यशरूपी स्थायी शरीरको प्राप्त करनेकी इच्छा करते हुए इधर-उधर घूम रहे थे ॥ ५९ ॥

जिसकी वृत्ति युद्धकलामें निपुण मनुष्योंको भी आश्चर्यमें डाल रही थी ऐसे किसी योद्धाके दोनों पैर, यद्यपि भुजारूपी दण्डमें कुछ तिरछी लगाई हुई पताकाके समान रखनेवाली तलवार को धारण करने वाले योद्धाने 'यह हमारे नामके पूर्वभागको धारण करता है, इस क्रोधसे ही मानो काट डाले थे तो भी वह अपने धैर्यके ही समान अखण्डित एवं सुदृढ़ बाँस (पक्षमें उत्तम कुल) से उत्पन्न धनुषका सहारा लेकर पृथिवीपर नहीं गिरा—धनुष पकड़कर खड़ा रहा।

किसी योद्धाका नील मेघके समान काला कवच जब तलवाररूपी लताके द्वारा तोड़ डाला गया तब उसमेंसे निकलती हुई खूनकी धारा बिजलीकी सदृशता प्राप्त कर रही थी ॥ ६० ॥ शत्रु के बाणोंसे जिसका समस्त शरीर व्याप्त था ऐसा कोई एक योद्धा युद्धभूमिमें ऐसा सुशोभित हो रहा था जैसा कि बहुत अँकुरोंसे सहित वृक्ष अथवा अनेक साँपोंसे व्याप्त चन्दनका वृक्ष सुशोभित होता है ॥ ६१ ॥

वीरोंमें आगे-आगे चलनेवाले किसी पैदल सिपाहीका मुखभाग, प्रसिद्ध शत्रुकी तलवारके खण्डित मस्तकसे भरनेवाली खूनकी धारासे भयंकर दिख रहा था और उससे वह ऐसा जान पड़ता था मानो बाहर निकलकर फैलनेवाली क्रोधकी परम्परासे ही व्याप्त हो रहा हो। 'स्वामी का कार्य समाप्त हुए बिना प्राणोंका निकल जाना अच्छा नहीं, इसलिए प्राणोंको रोकनेके लिए ही मानो उसने अपने खण्डित मस्तकको साफसे कसकर बाँध लिया और फिर एक ही साथ हाथमें तलवार, मनमें धैर्य, शत्रुपर दृष्टि और पृथिवीतलपर हजारों शत्रुओंके मस्तकोंका पतन करता हुआ देवोंकी प्रशंसाओं और पुष्पवर्षाओंका पात्र बन गया।

उस समय रणाग्रभागमें जब दोनों सेनाएँ परस्पर मिल गईं तब यही विशेषता रह गई थी कि चाहे अपना हो चाहे पराया, जो जिसके आगे था वही उसका शत्रु समझा जाने लगा था ॥ ६१ ॥

उस समय क्रोधसे व्याप्त योद्धाओंकी धनुषरूपी लताएँ जब शत्रुओंके बाणोंसे कट जाती थीं तब वे चञ्चल तलवारोंसे, जब तलवारें टूट जाती थीं तब हाथोंसे, जब हाथ कट जाते थे, तब पैरोंसे और जब पैर कट जाते थे तब दुर्वचनोंसे परस्पर एक दूसरेको मारते थे। इस प्रकार जहाँ विजयदुन्दुभियोंके शब्दसे आकाश भर रहा था ऐसा भयानक युद्ध वृद्धिको प्राप्त हो रहा था। इसी समय पद्मास्यने देखा कि मथनके द्वारा छोड़े बाणोंकी अविरल धाराके पातसे हमारी सेना दीन हो रही है तो उसने हाथमें लिये हुए धनुषके विशाल शब्दसे दोनों ही प्रकारके महीभृताँ—राजाओं और पर्वतोंको कम्पित कर दिया, क्रोधसे उसका मुख लाल हो गया और वह जिसके पहिये वेगसे घूम रहे थे ऐसे रथके द्वारा, शत्रु-सेनाको जलानेकी इच्छासे ही मानो उसके सामने जा पहुँचा।

पद्मास्यके द्वारा छोड़े हुए बहुतसे बाणोंने शत्रुकी सेनाके बीचमें हजारों योद्धाओंको पृथिवी पर पंक्तिबद्ध गिरा दिया, घोड़ोंके शरीर फाड़ डाले, हाथियोंकी घटाको प्राणरहित कर दिया और कराहते हुए बहुतसे धनुषधारियोंको बाणोंसे छेदकर मार डाला ॥ ६३ ॥ उस भारी मारकाटके बीच पद्मास्यके अपरिमित बाणोंके समूहसे आकाश तथा शत्रुकी सेना भर गई। पृथिवी घायल योद्धाओं, घोड़ों और हाथियोंसे पट गई तथा दिशाएँ शत्रुसेनाकी हाहाकारसे व्याप्त हो गई ॥ ६४ ॥ शत्रु और उनके स्वामियोंके नये खूनसे नदियोंको उत्पन्न करता हुआ पद्मास्य अपनी सेनारूपी समुद्रको सन्तुष्ट कर रहा था ॥ ६५ ॥ 'नामके अक्षर मलिन न हो जावें' इस भावनासे ही मानो उस समय पद्मास्यके बाण राजाओंके हृदयमें प्रविष्ट होकर केवल उनके प्राण ग्रहण करते थे किन्तु खूनका अंश भी ग्रहण नहीं करते थे ॥ ६६ ॥

इस प्रकार अपनी सेनाका क्षोभ देख जिन्हें तत्काल ही क्रोध उत्पन्न हुआ था ऐसे मगध और मागध नामके दो राजा धनुषको टेढ़ाकर जिसकी गतिको कोई रोक नहीं सकता था ऐसे रथके द्वारा वेगसे पद्मास्यके सामने आये। उस समय वे अपने सैनिकरूपी मयूरोंके लिए घन-गर्जनाके समान आनन्द देनेवाले सिंहनादके द्वारा शत्रुजनोंका धैर्य उखाड़ रहे थे ॥

जिस प्रकार सूर्यकी ओर राहु दौड़ता है उसी प्रकार रथपर आरूढ़ हुए मागध नामक राजाकी ओर धनुषधारी देवदत्त दौड़ा ॥६७॥

तदनन्तर अत्यन्त बलवान् भुजङ्गके धारक मथन और पद्मास्यका तथा मागध और देवदत्तका वचनानोचर युद्ध हुआ। जिनकी धनुषरूपी लताएँ हाथकी शीघ्रतासे सदा कोरकित (बाणरूपी बाँड़ियोंसे सहित) रहती थीं ऐसे शत्रुओंके द्वारा निरन्तर छोड़े हुए बाणोंके समूहसे युद्ध देखनेके लिए आकाशमें इकट्ठे हुए देव लोग दूर हटा दिये गये थे। जो हस्तरूपी पात्रमें स्थित खूनके पीनेमें निरस्तसुक है और आश्चर्यसे जिनके नेत्र निश्चल हैं ऐसे प्याससे पीड़ित बेलाक

लोग उस युद्धमें बाण धारण करने तथा छोड़नेकी कलाको देख रहे थे। परस्पर शस्त्रोंकी टक्करसे उत्पन्न होकर उड़नेवाले अग्निके भारी तिलगोंसे उस युद्धमें हाथियोंके समूह भयभीत हो रहे थे। वह युद्ध देव-विद्याधरोंकी निर्भयाद् प्रशंसाका विषय था और समस्त वीरजनोंके लिए उत्साह देनेमें समर्थ था।

उस समय पद्मास्यने देखा कि हमारे बहुतसे बाण मथनके बाणोंसे खण्डित हो रहे हैं तो उसने कानके समीप तक डोरी खींचकर इतने अधिक बाण चलाये कि उनसे मथनके सारथि और ध्वजाको भेद डाला तथा अपने कण्ठसे निकलते हुए सिंहनादसे आकाशको विदीर्ण कर दिया ॥६८॥

तदनन्तर भारी क्रोधसे जिसका मुख लाल हो रहा था ऐसे मथनने अर्धचन्द्राकार बाणके द्वारा पद्मास्यके धनुषकी डोरी काट दी। पद्मास्यने उसी क्षण हाथमें दूसरा धनुष लेकर उसपर श्रेष्ठ बाण चढ़ाये और उनके द्वारा शत्रुओंका समूह खण्ड-खण्ड कर दिया तथा शत्रुके धनुषको और उसके युद्धसम्बन्धी उत्साहको एक साथ विदीर्ण कर डाला।

उसी प्रकार देवदत्तके चञ्चल करतलसे छूटे हुए कितने ही बाणरूपी पक्षी अपने पर फैला कर युद्धभूमिमें जा पड़े और कितने ही उठते हुए भयसे मुक्त होकर (पक्षमें उठती हुई कान्तिसे युक्त होकर) आकाशमें स्थित रह गये। इधर सुन्दरतासे युक्त, देवोंके कितने ही पुष्पकविमान आकाशमें स्थित हो गये और सुगन्धिसे युक्त कितने ही देवोंके पुष्पक—फूल जीवन्धर स्वामीकी समस्त सेनापर आ पड़े ॥६९॥ जिसमें कवन्ध—मृतक मनुष्योंके धड़ उड़ रहे थे (पक्षमें जिसमें कवन्ध—पानी उठ रहा था—झलक रहा था ऐसी उस बाहिनी तलमें—सेनामें (पक्षमें नदी तलमें) जहाँ-जहाँ पुण्डरीक—झत्र (पक्षमें कमल) प्रकट दिखाई देता था वहीं-वहीं उस विजयी देवदत्तके शिलीमुख—बाण (पक्षमें भ्रमर) पड़ रहे थे ॥७०॥

इस प्रकार युद्धमें पागल देवदत्तसम्बन्धी उद्वण्ड भुजाओंकी अहंकारपूर्ण चेष्टाको जो सहन नहीं कर रहा था, मुकुटमें लगे पद्मराग मणियोंके समूहकी प्रभासे जिसके मुखकमल सम्बन्धी क्रोधजन्य लाल कान्तिका समूह पुनरुक्त हो रहा था, जिसका प्रताप शत्रुओंको संताप उत्पन्न करने वाला था, और हाथमें कम्पित धनुषरूपी लतासे छूटे हुए बाणोंके समूहसे जिसने शत्रुपक्षका दुरभिमान नष्ट कर दिया था ऐसे मागध नामक राजाने पाँच छः बाणोंके द्वारा देवदत्तके रथके घोड़े विदीर्ण कर दिये।

तब निर्मल यशके धारक प्रसिद्ध देवदत्तने क्रोधमें आकर अपने तीक्ष्ण बाणोंके द्वारा मागधभूपालका कवच तोड़ डाला, उसके वक्षःस्थलपर शक्ति नामक शस्त्र गड़ाकर उसकी सामर्थ्य नष्ट कर दी और युद्ध भूमिमें उसे गिरा दिया ॥७१॥

तदनन्तर प्रभुके प्रतापके समान महाशूर वीर मागध नरेशको पृथिवीपर पड़ा देख जिसके क्रोधसंतप्त नेत्रोंसे तिलगे निकल रहे थे, जिसका मुख टेढ़ी भौंहोंसे अत्यन्त भयंकर जान पड़ता था, कान तक खिंचे धनुषसे छोड़ी बाणवर्षासे जिसने शत्रुओंका मद नष्ट कर दिया था, और जिसकी चतुरङ्ग सेना हर्षसे भरी हुई थी, ऐसा कलिङ्ग देशका राजा घोड़ा, हाथी और पैदल सिपाहियोंके समूहको चीरता हुआ वेगके साथ कौरव-जीवन्धर कुमारकी सेनाको क्षुभित करने लगा।

उस समय कलिङ्ग नरेशके आकाशाचारी बाणोंके समूहसे अत्यन्त व्याकुल हुए देव लोग ही डरकर जल्दीसे नहीं भागे थे किन्तु पृथिवीपर शत्रुओंके सैनिक भी उसी क्षण प्रत्येक दिशामें भाग गये थे। साथ ही अपने सैनिकोंके भयपूर्ण उद्यम तथा आत्मीय यशकी तरङ्गें भी उत्क्षेप बुझिगत हो रहे थे ॥७२॥ उसी समय जिस प्रकार सिंह हाथीके सामने जाता है उसी प्रकार

श्रीदत्त भी विशाल नादके द्वारा आकाशको भरता और सेनाको हर्षित करता हुआ कलिङ्ग नरेशके सामने गया ॥७३॥

उस समय जिनकी भुजाओंका प्रताप समस्त वीर जनोंके कानोंके लिए आभरणके समान था ऐसे श्रीदत्त और कलिङ्ग-नरेशका ऐसा युद्ध हुआ कि जिसमें परस्पर एक दूसरेके बाण काट दिये जाते थे । देवोंके द्वारा भी जिसमें बाण धारण करने तथा छोड़नेका पता नहीं चल सकता था, जिसमें जय-पराजयका भान नहीं होता था, जो पहले कभी देखनेमें नहीं आया था तथा देवोंके लिए भी जो अत्यन्त आश्चर्यमें डालने वाला था ।

यह श्रीदत्त हाथमें नर्तित धनुषदण्डको खींचकर युद्धमें उस प्रकार बाण छोड़ता था कि उसका एक ही बाण शत्रुओंकी सेनामें दशगुने वीरोंको वेगसे नष्ट कर देता था ॥७४॥ छिद्र देख कर गर्जते हुए श्रीदत्तने शिरके साथ-साथ उस राजाका मुकुट पृथिवीपर गिरा दिया ॥७५॥ जिसमें राजाका मस्तक पड़ा हुआ था ऐसा युद्धका अङ्गण उसके मुकुटसे निकलकर फैले हुए अवरिमित मोतियोंसे ऐसा सुशोभित हो रहा था मानो कलिङ्ग नरेशकी राज्यलक्ष्मीके आँसुओंकी बूँदोंके समूह ही उसमें बिखर गये हों ॥७६॥

तदनन्तर सूर्यके पश्चिम समुद्रमें निमग्न हो जानेपर जो शोक और हर्षके पारावारमें निमग्न हुए थे, कमलोंके सङ्कुचित हो जानेपर जिन्होंने युद्धके विलासको संकुचित कर दिया था और जगतके अद्वितीय वीर कामदेवके धनुषकी डोरी चढ़ा लेनेपर जिन्होंने तत्काल ही अपने धनुषकी डोरी उतारकर रख दी थी ऐसे दोनों ओरके सैनिक अपने-अपने कटकमें गये । दूसरे दिन शत्रुरूपी वनको जलानेके लिए अङ्गारके समान काष्ठाङ्गारके द्वारा जिसकी विजयकी कथाको बार-बार प्रोत्साहन मिला था ऐसा मथन, प्रतिबिम्बित सूर्यकी प्रभासे दिशाओंके अवकाशको पीला करता तथा शत्रुरूपी सेनाके समुद्रको कवलित करता हुआ युद्धके मैदानमें आया ।

इधर भूमिगोचरी एवं विद्याधर-राजाओंसे सङ्गत पद्मास्य भी सेना आगेकर रणाङ्गणमें आ पहुँचा ॥७७॥

तदनन्तर जिनके अग्रभाग मथन और पद्मास्यसे सुशोभित थे, वादन दण्डसे ताड़ित निसाण आदि अनेक प्रकारके बाजोंके शब्दोंसे बुलाये हुए देव लोगोंके द्वारा जिन्होंने आकाशके प्रदेशोंको व्याप्त कर दिया था, सिंहनादमें उत्पन्न हुई सिंहगर्जनाके भयसे जिन्होंने दिग्गजोंको भयभीत कर दिया था और नवीन मसाणके द्वारा निर्मल की हुई हाथमें लपलपानेवाली तलवारोंमें सूर्यका बिम्ब प्रतिबिम्बित होनेसे जो मानो मूर्तिधारी अपने प्रतापको ही धारण कर रहे थे ऐसे दोनों ओरके सैनिक प्रशंसाके योग्य युद्ध करने लगे ।

जो युद्धरूपी दुर्दिनके समय मत्त मयूरके समान था अथवा युद्धरूपी दुर्दिनके द्वारा जिसने मयूरोंको मत्त कर दिया था और हस्ततलमें उठाये हुए धनुषसे जो अत्यन्त भयंकर था ऐसा मथन रणाङ्गणमें इस प्रकार घूम रहा था जिस प्रकार कि जङ्गलमें उदण्ड सिंह घूमता है ॥ ७८ ॥ जिस प्रकार मन्दर गिरिने समुद्रको चोभित किया था उसी प्रकार मथनने राजाओंके साथ, घोड़ोंको विदारकर, हाथियोंको गिराकर और योद्धाओंको चीरकर जीबन्धर कुमारकी सेनारूपी समुद्रको चोभित कर दिया था ॥ ७९ ॥ पद्मास्य वेगसे रणाङ्गणमें रथ दौड़ाकर उसके सामने पहुँचा, पल्लवनरेशने काम्पिल्य-नरेशका सामना किया और बुद्धिषेणने लाट-नरेशका मुकाबला किया ॥ ८० ॥ महागण्डूके सामने गोविन्द राजा पहुँचे तथा अन्य राजाओंके सामने नन्दाह्य और त्रिपुल आदि जाकर खड़े हुए ॥ ८१ ॥ जिस प्रकार एक ही समुद्र चारों ओरसे आनेवाली नदियोंको स्वीकृत करता जाता है, उसी प्रकार एक पद्मास्वनामका वीर सब ओरसे आनेवाली सेनाओंको बाणोंके द्वारा स्वीकृत करता जाता था—उनके साथ सामना करता जाता

था ॥ ८२ ॥ उस समय पद्मास्य, जो राजा नम्र हो जाते थे उनके साथ सुजनताका व्यवहार करता था और जो उड़ण्ड होकर शत्रुता प्रकट करते थे उनके साथ युद्ध करता था। इस प्रकार वह विवेकके साथ बाण छोड़ता था। उधर लुद्रता शत्रुओंको नहीं छोड़ रही थी अर्थात् जिस प्रकारकी गम्भीरता पद्मास्यमें थी उस प्रकारकी गम्भीरता शत्रु पक्षमें नहीं थी ॥ ८३ ॥ बाणावली-रूपी रातको उत्पन्न करनेवाला मथन उस रणाङ्गणमें रात्रिके प्रारम्भके समान आचरण करता था और बाणरूपी किरणोंके द्वारा उसे भेदन करनेवाला पद्मास्य चन्द्रमाके समान आचरण करता था ॥ ८४ ॥

इस प्रकार जो परस्पर एक दूसरेके बाण काटनेमें लगे हुए थे, जिनके शरीर घावोंकी चर्चा से अनभिज्ञ थे, प्रशंसा करनेमें तत्पर देव लोग आश्चर्यसे आँख फाड़-फाड़कर जिन्हें निरन्तर देख रहे थे, दिशाओंके अन्त तक फैलनेवाली बाणोंकी वर्षासे जो आकाशको मानो मूर्तिक बना रहे थे, श्रेष्ठतम वीरको प्राप्त करनेकी इच्छासे बार-बार दोनोंके पास आने-जानेके क्लेशकी परवाह न कर आगे बढ़नेवाली विजयलक्ष्मीके द्वारा जिनके शरीरोंका आलिङ्गन किया जा रहा था, साहसके देखनेके समय देवोंके द्वारा बरसाये हुए कल्पवृक्षके फूलोंसे जिनकी दोनों भुजाएँ सुगन्धित थीं, और चक्राकार धनुषोंके बीचमें शरीरके सुशोभित होनेसे जो मण्डलके बीचमें स्थित एक दूसरेके सन्मुख दो सूर्योंके समान जान पड़ते थे ऐसे श्रेष्ठवीर पद्मास्य और मथन जब युद्धकी क्रीड़ा कर रहे थे तब मथनने कुपितमुख हो पद्मास्यके धनुषकी डोरी काट दी और हर्षसे गर्जना करते हुए निम्नाङ्कित शब्द स्वीकृत किये।

अरे ! अभी तो धनुषका ही जीव (डोरी) छेदा है उसीसे भयभीत हो कहाँ भाग रहा है ! यह मथन अब तेरे भी जीवको (प्राणको) हरण करेगा—छेदेगा ॥ ८५ ॥ मथनके उक्त शब्द सुन गम्भीर शब्दवाले पद्मास्यने बहुत ही स्पष्ट शब्दोंमें कहा कि हे मथन ! धनुष न सही, मेरे पास शत्रुओंको सती स्त्रियोंके मुखरूपी चन्द्रमाके हास्यको नष्ट करनेवाला चन्द्रहास—तलवार तो है ॥ ८६ ॥

इस प्रकार तलवार उठाकर जो उसे हाथमें घुमा रहा था, जिसका पराक्रम सिंहके समान था ऐसे पद्मास्यने रथके मध्यसे उछलकर बहुत भारी शीघ्रतासे शत्रुओंकी सेनापर आक्रमण कर दिया और देखते-देखते ही उसने युद्धके मिथ्या अभिमानसे सुशोभित मथनके मस्तकपर तलवार उठाकर गाड़ दी।

इस प्रकार जब रणके अग्रभागमें मथन पृथिवीपर आ पड़ा तब पद्मास्यके ऊपर पुष्प-वृष्टि होने लगी और कुपित राजाओंके समूहसे बाणवृष्टि होने लगी ॥ ८७ ॥

उस समय जीवन्धर कुमारकी सेनाका कोलाहल सुनकर जिनका क्रोध बढ़ रहा था, जिन्होंने धनुष टेढ़े कर लिये थे और जिनका प्रताप सूर्यके समान था ऐसे लाट-नरेश तथा काम्पिल्य नरेश क्रमशः बुद्धिपेण और पल्लव-नरेशके सम्मुख खड़े होकर भयंकर युद्ध करने लगे। उनके उस युद्धने बाणसे दिशाओंको भर दिया था, अपने स्वामीको हर्षित किया था तथा देव और विद्याधरोंको बहुत भारी आश्चर्य एवं हर्ष उत्पन्न किया था। इस प्रकार भयंकर युद्ध कर वे दोनों प्रलयगिनी तुलना करनेवाले बुद्धिपेण और पल्लव-नरेशकी बाणाग्निमें पतङ्ग हो अर्थात् पंखोंके समान जलकर मर गये।

उधर महाराष्ट्रनरेश तथा गोविन्दराजमें बाणोंके द्वारा हाथियोंको विदारनेवाला तथा जीतका कारणभूत भयंकर युद्ध बढ़ रहा था ॥ ८८ ॥ उस समय वे दोनों ही खिलाड़ी अनेक प्रकारका ऐसा भयंकर युद्ध कर रहे थे कि जो देदीप्यमान बाणोंसे व्याप्त था, जिसमें अहंकारी योद्धा अधिक मात्रामें बिदीर्ण हो रहे थे, देव लोग जिसकी प्रशंसा करते थे, समस्त शस्त्रोंकी लीला जिसमें हो रही थी, जो दर्शकोंके लिए उदाहरण स्वरूप था और जो युद्धविद्याके प्रसिद्ध

विशेषज्ञोंके लिए भी भय उत्पन्न करनेवाला था ॥ ८६ ॥ कुछ ही समय बाद गोविन्दराजने युद्धभूमिमें अपने बाणसे महाराष्ट्रनरेशका मस्तक काट डाला । उसका कटा हुआ मस्तक जब आकाशमें उड़ता तो सूर्यको राहुका भ्रम उत्पन्न करने लगा और गोविन्दराजकी कीर्तिरूपी स्तुति के लिए आकाशमें फहराई हुई पताकाका काम देने लगा ॥ ६० ॥

इस प्रकार अपनी सेनामें बड़े-बड़े राजाओंकी मृत्यु सुनकर बहुत भारी क्रोध उत्पन्न हुआ था ऐसे काष्ठाङ्गारने पूणे प्रयत्नके साथ अपनी सेना आगेकर अपने तेजके वैभवसे सूर्यके प्रताप को जीतनेवाले एवं शत्रुजनोंके लिए यमराजकी समानता धारण करनेवाले राजा लोग, कौरवों की सेनामें क्षोभ उत्पन्न करनेके लिए भेजे ।

इधर जिस प्रकार सिंह हाथियोंके सामने आता है उसी प्रकार नन्दाह्य, क्रोधसे उन राजाओंके बल और उत्साहको बढ़ाता हुआ उनके सामने आया ॥ ६१ ॥

तदनन्तर नन्दाह्यने ऐसा युद्ध किया जो कि समस्त वीर जनोंकी प्रशंसाके योग्य था, जीवन्धरके छोटे भाईके अनुरूप था, पाण्डवोंके युद्धका उदाहरण था, नीति-मार्गके उचित था, देवोंके नेत्रोंको अतृप्तिकर था, अपने सैनिकोंको आनन्दित करनेवाला था, कुन्दके समान निर्मल कीर्तिकी तरङ्गोंका कारण था, विजयलक्ष्मीके ताण्डव-नृत्यका अखाड़ा था, कल्पवृक्षकी बहुत भारी पुष्पवृष्टिका स्थान था और कवि लोगोंके वचनोंका अगोचर था ।

उस वीरके तीक्ष्ण और सघन बाणोंके द्वारा जब आकाश भर दिया गया तब युद्धको नहीं देखते हुए देव चुपचाप बैठे रहे और युद्धमें मरे हुए वीर सूर्यको न देखकर चिरकाल तक इधर-उधर भटकते रहे ॥ ६२ ॥ इसके बाणोंसे जिनके शरीर खण्डित हो गये थे ऐसे शत्रुसमूहके वीर-योद्धा ऊपरकी ओर स्वर्गमें गये थे और खूनकी बहती हुई नदियोंमें हाथियोंके जो टुकड़े पड़े थे वे उत्पन्न कमलके समान जान पड़ते थे ॥ ६३ ॥ नन्दाह्यने निपीड़ितकर जिन शत्रु-वीरोंको उपेक्षा भावसे छोड़ दिया था वे ही विलक्षणता—लज्जाको प्राप्त हुए थे परन्तु देव और दानव भी जिसे नहीं देख सकते थे ऐसे उस महायुद्धके अग्रभागमें नन्दाह्यके द्वारा छोड़े हुए बाण विलक्ष्यता—लक्ष्यभ्रष्टताको प्राप्त नहीं होते थे—कभी निशाना नहीं चूकते थे ॥ ६४ ॥

उस समय जो मन्दर गिरिके समान शत्रुओंकी सेनारूपी सागरको लुभित कर रहा था, जिसके हाथकी शीघ्रकारिता आश्चर्यमें डालनेवाली थी, रणभूमिमें जिसका रथ किसी विरोधके बिना घूम रहा था, जो अनुपम सेनारूपी सम्पत्तिसे सहित होनेपर भी अद्वितीय था—अकेला था (पक्षमें अनुपम था), दोषोंसे रहित होनेपर भी महादोष था—बहुत भारी दोषोंसे युक्त था (पक्षमें दीर्घ भुजावाला था) अपरिमित हाथी और घोड़े आदि की सहायतासे युक्त होनेपर भी एक धनुष ही जिसका सहायक था, रथमें स्थित होकर भी जो धनुषके सहारे युद्ध करनेवाला था, जिसने यद्यपि शत्रुरूपी इन्धनको दूर हटा दिया था, फिर भी उसकी प्रतापरूपी अग्नि प्रज्वलित हो रही थी और जो लम्बे नेत्रों वाला होकर भी सूक्ष्म नेत्रोंवाला था, पक्षमें बारीकीसे पदार्थका विस्तार करनेवाला था, ऐसा नन्दाह्य यद्यपि एक ही था तो भी उसे दो रूपमें, तीन रूपमें, चार रूपमें देखकर बहुतसे राजा उसी क्षण ईर्ष्यासे ही मानो स्वयं मृत्युको प्राप्त हो गये ।

उस समय नपुल और विपुल नामके दो योद्धा जब धनुषरूपी लताको खींचकर बाणों की बहुत भारी वर्षा कर रहे थे तब आश्चर्य था कि आकाश, खग-मण्डल अर्थात् बाणोंके समूहसे युक्त होकर भी आच्छादित है—उदित होता हुआ खग-मण्डल अर्थात् बाणोंका समूह (पक्षमें सूर्यमण्डल) जिसमें ऐसा हो गया था ॥ ६५ ॥ उतनेमें ही जिस प्रकार प्रलय कालके समय उठा हुआ निर्मर्याद भयंकर गर्जना करनेवाला मेघ पर्वतके शिखरपर बहुत वर्षाओंकी वर्षा करता है उसी प्रकार दौड़ते हुए रथसे आगत, क्रोधसे अन्धे एवं बहुत भारी गर्जना

करनेवाले कोङ्कणदेशके राजाने बहुत ही शीघ्र नपुलके ऊपर बाणोंकी वर्षा करना शुरू कर दी ॥ ६६ ॥ तदनन्तर पश्चिम दिशामें गये हुए सूर्यके समान जिसका प्रताप अत्यन्त क्षीण हो गया था ऐसे मूर्च्छित नपुल वीरको उसका सारथि रणभूमिरूपी आकाशसे बाहर ले गया ॥६७॥

इधर जीवन्धर कुमारने जब यह समाचार सुना तो वे शोकसे कातर हो गये और क्रोधसे उनका मुख लाल हो गया । अपने वामादकी यह दशा देख, जिसने अपनी प्रसिद्ध सेनाके कोलाहलसे समस्त लोकको व्याप्त कर दिया था और जो बहुत भारी पराक्रमका धारक था ऐसा गरुड़वेग नामका विद्याधरो का राजा क्रम-क्रमसे युद्धकी सीमामें प्रविष्ट हुआ ।

रणाम्र भागमें आते-आते ही क्रोधसे जिसका मुख भयंकर हो रहा था, जो शक्ति, तोमर, शूल, जाल, परिघ, कुन्त, असि और पर्वतो की वर्षा कर रहा था, गर्वपूर्ण भयंकर अट्टहाससे जिसने समस्त दिशाओंमें हलचल मचा दी थी, एवं युद्धकी कलासे जिसकी भुजाओंका अहंकार उन्नत हो रहा था ऐसा विद्याधरो का राजा गरुड़वेग आकाशकी सीमामें क्रीड़ा करने लगा ॥ ६८ ॥ वहाँ गरुड़वेगको देखकर शत्रुओंमें से कितने ही योद्धा खून उगलने लगे, कितने ही प्राण छोड़ने लगे, कितने ही भयसे पृथिवीपर जा पड़े और भागनेकी इच्छा रखनेवाले कितने ही राजा लोग दिशा-भ्रान्ति होनेके कारण युद्धकी सीमामें ही मानो अधिक अभ्यास करने लगे ॥ ६९ ॥ रे रे नीच कोङ्कण पति ! कहाँ भाग रहा है, युद्धमें कम्पनको प्राप्त मत हो, आगे खड़ा रह, यमराज तुझे खानेकी चेष्टा कर रहा है, राजा गरुड़वेग तेरा शिर गिराकर कानोंसे बहते हुए खूनके प्रवाहोंसे अभी-अभी भूतोंकी वृत्ति करता है—उन्हें तेरा खून पिलाकर सन्तुष्ट करता है ॥ १०० ॥ इस प्रकार सिंहके समान पराक्रमी और शत्रुओंके कण्ठरूपी कदली-वृत्तोंपर तलवार चलानेवाले विद्याधर सैनिक जोर-जोरसे गर्जना कर रहे थे ॥ १०१ ॥

उस समय फूले हुए पलाश वनके समान, नये-नये पत्तोंसे युक्त अशोक वनके समान अथवा फूले हुए मन्दार वृत्तोंके वनके समान सब ओर घायल हुए अपनी सेनाको देखकर कोङ्कण देशके राजाने पुनः गरुड़वेगका सामना किया और कर्णफूलकी सुगन्धिसे आकर्षित हुई भृङ्गावलीकी शङ्का करनेवाली डोरीसे निकलनेवाले बाणोंकी धारासे आकाशतलको भरने लगा परन्तु बहुत भारी वेगको धारण करनेवाले गरुड़वेगने एक क्षणमें ही उसके वृत्तस्थलपर शक्ति नामक शस्त्रका प्रहार कर दिया ।

विद्याधरोंके राजाने जिनके शरीर विदीर्ण किये हैं ऐसे योद्धा लोग आज मेरे मण्डलको भेद देंगे इस भयसे ही मानो सूर्य उस समय वेगसे अस्ताचलकी ऊँची गुफामें जा घुसा था अर्थात् अस्त हो गया था ॥१०२॥

तदनन्तर गरुड़वेगके द्वारा उठा-उठाकर फेंके हुए गण्डशैलों—छोटे-छोटे पर्वतोंके द्वारा जिनके शरीर खण्डित हो गये हैं ऐसे मरनेसे बाकी बचे हुए सैनिकोंके साथ जब काष्ठाङ्गारका सेनापति अपने शिविरमें चला गया तब युद्ध देखनेके लिए सामने आये हुए देवोंके हाथोंसे बरसाये गये कल्पवृक्षके फूलसे सुगन्धित भुजदण्डमें जिसने धनुष ले रक्खा था, परस्परके हर्षपूर्ण वार्तालापसे जिनका कौतूहल बढ़ रहा था और युद्धकलामें विलासपूर्ण विजयका स्मरण कर-कर जो अपने स्वामीकी प्रशंसा करनेमें तत्पर थे ऐसे सैनिक लोग जिसे प्रत्येक क्षण देख रहे थे, जो पल्लवनरेश, गोविन्दराज तथा लोकपाल आदिके साथ वार्तालाप कर रहा था, ऐसा राजा गरुड़वेग भी अपनी शिविरभूमिमें जा पहुँचा । वहाँ ग्रहणसे उन्मुक्त चन्द्रमाके समान मूर्च्छासे उन्मुक्त नपुलने इसकी अगवानी की ।

दूसरे दिन काष्ठाङ्गारने सेनापतियोंके लिए मणिमाला, मुकुट, बाजूबन्द, बख, रथ, सारथी, घोड़े तथा कवच आदि देकर स्वयं ही शीघ्रता पूर्वक प्रयाण किया ॥१०३॥

इस प्रकार पारितोषिक देनेसे जिसका उत्साह बढ़ाया गया था तथा जो 'मैं पहले चढ़ूँ, मैं पहले चढ़ूँ,' इस तरह शीघ्रता करनेके लिए विवश थी ऐसी सब ओर चलनेवाली सेनाने जिसके समीपवर्ती पृथ्वीके मैदानको आच्छादित कर लिया था, जो पर्वतके समान विजयगिरि नामके मदस्त्रावी हाथीपर सवार था, आगे होनेवाले चक्रपातके सूत्रन्यासकी रेखाओंकी शङ्का उत्पन्न करनेमें निपुण तीन रेखाओंसे सुशोभित कण्ठमें चारों ओरसे लटकनेवाले एवं चक्रपातकी प्रतीक्षामें कण्ठपर बैठे हुए यमराजके हाथसे प्रदत्त पाशके समान दिखनेवाले मोतियोंके हारसे जिसका वक्षःस्थल शोभायमान था, मुकुटमें लगे हुए मणियोंमें सूर्यमण्डलका प्रतिबिम्ब पड़नेसे जो ऐसा जान पड़ता था कि जीवन्धर स्वामीके बाणोंसे आकाशके आच्छादित होने पर यह मेरे पास नहीं आ सकेगा इस भावनासे दयाकी खान सूर्यने पहलेसे ही मानो उसका मस्तक ले लिया हो, तथा जिसका मुख टेढ़ी भौंहोंसे युक्त था ऐसा काष्ठाङ्गार स्वयं ही रणाङ्गणमें आया।

इधर सेनाके बहुत भारी कोलाहलसे जिन्होंने दिग्पालोंके भवनोंके भरोखे व्याप्त कर दिये थे तथा जिनके भुजदण्डकी महिमा पृथिवीतलपर प्रसिद्ध थी ऐसे जीवन्धर स्वामी भी अशनिवेग नामक मदस्त्रावी गजपर सवार हो क्रम-क्रमसे रणाग्रभागमें पहुँचे ॥१०४॥ उस समय कर्णपुटको जड़ करनेवाला देवोंकी विजयदुन्दुभियाँका शब्द जब बार-बार सुमेरु पर्वतकी गुफाओंमें प्रवेश करता था तब प्रतिध्वनिसे पूर्ण गुफाओंके शब्दोंसे देवियोंका हर्षसे भरा संगीत-विषयक कौशल निष्फल हो जाता था ॥१०५॥ उस समय रथोंसे खुदी पृथिवी तलसे उड़कर सामने आनेवाली धूलिको, दिग्गज अपनी सूँड़ोंसे निकलनेवाले जलकणोंसे शान्त करते थे और विजयार्थ पर्वतकी एकान्त गुफाओंमें वस्त्ररहित स्त्रियोंके शरीरपर पड़नेवाली धूलिको विद्याधर लोग वस्त्रसे दूर करते थे ॥१०६॥

उस समय उन दोनोंके बीच क्षणभरमें ऐसा युद्ध होने लगा जिसे देवोंने भी पहले कभी नहीं देखा था, जो मदसे भरा था, वीरोंकी दर्पपूर्ण उक्तियोंसे उत्कृष्ट था, चञ्चल तलवारोंमें प्रतिबिम्बित सूर्यकी क्रान्तिसे जिसका देखना कठिन था, अनुपम था और विजयलक्ष्मीका मानो तुलारोहण था ॥१०७॥ वीरता रूपी लक्ष्मीके प्रथम संचारके मार्ग स्वरूप जीवन्धर स्वामी जब अपने हाथोंमें नाचती हुई धनुषरूपी लतापर चढ़ा-चढ़ाकर वाणोंको छोड़ते थे तब विदीर्ण होनेवाले क्षत्रिय योद्धाओंके समूहसे जिसका अन्तस्तल सब ओरसे भिद गया था ऐसा सूर्य-मण्डल आकाशमें स्थित मधुमक्खियोंके छत्तेके समान जान पड़ने लगा था ॥१०८॥ उस समय युद्धमें हर्षसे भरे देव लोग जीवन्धर स्वामीके ऊपर सुगन्धित फूलोंका समूह बरसा रहे थे और चतुर जीवन्धर स्वामी मदीन्मत्त हाथियोंके विदीर्ण हुए दोनों गण्डस्थलोंसे ऊपरकी ओर उचटने वाले उन मोतियोंसे जो कि बाणोंपर निवास करनेवाली विजयलक्ष्मीके निकलनेवाले हर्षाश्रुओं की बूँदोंके समान जान पड़ते थे उनकी प्रतिपूजा—बदलेका सत्कार कर रहे थे ॥१०९॥ इस प्रकार पीछे-पीछे दौड़नेवाली वीरलक्ष्मीके द्वारा जिनका शरीर धालिङ्गित था ऐसे जीवन्धर स्वामी सेनाको विदीर्ण करते हुए काष्ठाङ्गारके सम्मुख गये ॥११०॥

इस तरह जिनकी दोनों भुजाएँ विजयलक्ष्मीके ताण्डय-नृत्यकी रङ्गभूमिके समान थीं ऐसे जीवन्धर कुमारको देखकर काष्ठाङ्गार इस प्रकार बोला।

तू अत्यन्त डरपोक वैश्यका लड़का कहाँ और धनुषशास्त्रके पारगामी हम कहाँ ? फिर भी तेरी युद्धमें जो प्रवृत्ति हो रही है उसमें अपनी अनात्मज्ञता ही कारण समझा ॥१११॥ अरे बनिये ! तराजूकी डाँड़ी धामनेमें जो तेरे हाथकी चतुराई थी उसे तू धनुषके पकड़नेमें फँलाना चाहता है ! तेरी इस चञ्चलताको धिक्कार है ॥११२॥ अरे मूर्ख ! तू साहसके साथ रणमें खड़ा है सो मरना ही चाहता है। मेरे खड्गरूप साँपके बिना तेरे प्राण रूपी वायुका और कौन पान करेगा ? ॥११३॥

इस प्रकार काष्ठाङ्गारके अहंकारपूर्ण दुर्बचन सुनकर जीवन्धर कुमारने भी ऐसा कहा कि—
रे कृतघ्न ! मेरे सामने निर्लज्ज होकर बके जा रहा है । तेरा पराक्रम मैं पहले देख चुका हूँ । तेरे समान इस पृथिवी पर कोई भी दिखाई नहीं देता जो कि प्रभुके साथ द्रोह करनेमें समर्थ हो ॥११४॥ अरे शत्रु ! चुप रह, चुप रह । तू एक ही तीनों जगत्में सबसे अधिक पापी प्रसिद्ध है । प्राण हरनेवाला मेरा बाण आगे जा रहा है तू युद्धमें अपने प्राणोंकी रक्षाका प्रयत्न कर ॥११५॥

इस प्रकार कहनेवाले जीवन्धर स्वामी की वज्रगर्जनाकी शक्का प्रदान करनेमें निपुण प्रत्यङ्गाके शब्दसे जिसके प्राण (पक्षमें डोरी) काँप रहे थे और जो मजबूत धनुषकोटिसे सहित था ऐसे धनुषरूपी सर्पको खींचकर विपज्वालाके समान आचरण करनेवाले बाण, काष्ठाङ्गार बड़े क्रोधसे जीवन्धर स्वामीकी ओर बरसाने लगा ।

इधर वीर जीवन्धर स्वामी भी शत्रुके धनुषसे निकले हुए अनेक गम्भीर बाणोंको बीचमें ही काट-काटकर, जिनके धारण करने, खींचने और छोड़नेका पता ही नहीं चलता था ऐसे बाण शत्रुपर बरसाने लगे ॥११६॥ जिस प्रकार किसी वादीके मुखसे अपना पक्ष ग्रहण करनेवाले चतुर शब्द निकला करते हैं । उसी प्रकार उस समय युद्धमें पङ्क धारण करनेवाले अनेक समर्थ बाण जीवन्धर स्वामीके धनुषसे निकल रहे थे ॥११७॥ उस समय रणाग्रभागमें जीवन्धर स्वामी की बाणवर्षासे आकाशस्थली ऐसी हो गई थी कि उसका सूर्य तत्काल ही छिप गया था और पृथिवी भी ऐसी हो गई थी कि उसमें शत्रु राजाकी सेना छिप गई थी ॥११८॥ विशाल पराक्रमके धारक जीवन्धर स्वामीने बाणरूप पिंजरेके द्वारा शत्रुरूपी पक्षियोंके समूहको इस प्रकार बाँध दिया कि वह चलने फिरनेमें असमर्थ हो गया ॥११९॥

उस समय जिनके भुजदण्ड उत्कृष्ट पराक्रमसे प्रसिद्ध थे, बाणोंका तरकससे निकालना, डोगीपर रखना, खींचना और छोड़ना ये क्रियाएँ जो मानो एक साथ ही करते इनका अन्तर सिर्फ देव लोग ही समझ पा रहे थे, जो परस्पर एक दूसरेको जीतनेकी इच्छासे योग्य अवसरकी खाजमें थे, जिनकी आश्चर्यपूर्ण कार्यकी चतुराई देखनेके समय संतुष्ट हुए देवोंके हस्तकमलों द्वारा बरसाये हुए कल्पवृक्षके फूलोंसे जिनके समीपवर्ती प्रदेश ऊँचे हो रहे थे, जो बीचमें घुसी हुई मृत्युकी नाकके समान आचरण करनेवाले भुजदण्डपर चक्राकार धनुष धारण करनेके कारण यमराजकी कोप कुटिल भ्रुकुटियोंका संशय उत्पन्न कर रहे थे जिनका उत्साह बढ़ा हुआ था, और जो भयंकर युद्ध कर रहे थे ऐसे जीवन्धर स्वामी और काष्ठाङ्गारके बाणोंकी परस्परकी टक्करसे जो अग्निके तिलगे निकल रहे थे वे मेघमालाके बीचमें घुसने पर भी शान्त नहीं हो रहे थे ।

उस युद्धमें प्रसन्नचित्त एवं शूर वीर जीवन्धर स्वामीकी वाणावलीरूपी शरद्वन्द्वतुके द्वारा जब शत्रु राजाओंके बाणरूपी मेघोंका समस्त समूह छिन्न शरीर होकर क्षण भरमें खण्डित हो गया तब जीवन्धर स्वामीकी सेना ठीक नदीके समान सुशोभित होने लगी थी क्योंकि जिस प्रकार नदीमें कमल विकसित रहते हैं उसी प्रकार उस सेनामें मुख विकसित हो रहे थे और जिस प्रकार नदीमें राजहंस पक्षी सुशोभित होते हैं उसी प्रकार उस सेनामें बड़े-बड़े राजा सुशोभित हो रहे थे ॥ १२० ॥ शत्रुओंके शस्त्रसमूहका निवारण करनेवाली जो अत्यन्त देदीप्यमान ढाल जीवन्धर स्वामीके हस्तकमलमें स्थित थी युद्धमें शत्रु काष्ठाङ्गारने उसका आधा भाग काटकर अपने हाथमें ले गर्जना की । ढालका वह आधा भाग राहुके द्वारा प्रस्त चन्द्र-मण्डलके अर्ध भागके समान जान पड़ता था ॥ १२१ ॥ फिर क्या था, जीवन्धर स्वामीने क्रोधमें आकर प्रत्येक दिशामें जिसकी उवालाएँ निकल रही थीं ऐसा चक्र शत्रुके गलेपर गिराकर शीघ्र ही उसका अस्तक काट डाला । देवोंने बहुत अधिक पुष्प बरसाये और कुरुओंकी सेनामें हजारों प्रशांसाओंके साथ-साथ लोकमें हलचल मचा देनेवाला कोई आश्चर्यजनक कोलाहल हुआ ॥१२२॥

उस समय शत्रु सेनाको भयसे भागती देख दयाकी खान जीवन्धर स्वामीने तत्काल ही अभय घोषणा करा दी और शत्रुके दीन भाई-बन्धुओंको बुलाकर उस अवसरके योग्य संभाषण आदिके द्वारा उन्हें शान्त कर दिया ।

आज विजया विजयी पुत्रके द्वारा वीर माता हुई और चन्द्रमाके समान मुखवाली मेरी पुत्री चिरकालके लिए वीरकी पत्नी हुई ॥ १२३ ॥ ऐसा कहकर मामा गोविन्दराजने कुलका उद्धार करनेवाले जीवन्धर स्वामीका कौतूहलके साथ अभिनन्दन किया ॥ १२४ ॥ युद्ध कृतघ्न-काष्ठाङ्गारके संगसे लगे हुए दोषको दूर करनेकी इच्छासे पृथिवीने जीवन्धर स्वामीके विशाल दोषका आश्रय लिया था यह आश्चर्यकी बात थी (पक्षमें दीर्घ भुजाका आश्रय लिया था) ॥ १२५ ॥

तदनन्तर जीवन्धर स्वामी राजमहलकी ओर चले । इस बीचमें वे चारों ओरसे इस्त-कमल जोड़कर खड़े हुए सामन्त राजाओंके नमस्कारको अवलोकनके द्वारा स्वीकृत करते जाते थे । जिस प्रकार उदयाचलपर सूर्य सुशोभित होता है उसी प्रकार वे मद्दहावी हाथीपर सुशो-भित थे । दूरसे पीठ-पीछे आनेवाले सेनापति प्रत्येक क्षण उनके दर्शनके योग्य अवसरकी प्रतीक्षा करते थे । हाथियोंपर बैठे हुए गरुड़वेग, गोविन्द, पल्लव नरेश, तथा लोकपाल आदि राजाओंसे उनका समीपवर्ती प्रदेश घिरा हुआ था । रथोंपर बैठे हुए नन्दाद्वय आदि भाई तथा पद्मास्य आदि मित्र उनकी शोभा बढ़ा रहे थे । अपने प्रसन्न मुखरूपी चन्द्रमाके देखनेसे उल्लसित होनेवाले सेनारूपी समुद्रसे उनका अग्रभाग व्याप्त हो रहा था । बड़े हर्ष और उद्वेगके साथ पहनाकर जिन्होंने वेगसे अपने छत्र उतारकर दूर कर दिये थे, जो परस्परके उत्पीड़नसे कुपित घोंड़ोंके रोकनेका कष्ट सहन कर रहे थे, समीपमें खड़े हुए काष्ठाङ्गारके भाई-बन्धु एक-एकका नाम लेकर जिनका परिचय करा रहे थे और प्रणाम करते समय विचलित हुए मुकुट तटमें लगे पद्मराग मणियोंकी प्रभाके फैलनेके बहाने जो अपना अनुराग प्रकट कर रहे थे, ऐसे शत्रुपक्षके राजाओंका वे यथायोग्य सम्मान करने जाते थे । युद्धमें प्राप्त शत्रुलक्ष्मीके निवासभूत विकसित कमलके समान दिखनेवाले अथवा अपनी सेनारूपी समुद्रकी फेनराशिकी शङ्का करनेवाले छत्रसे वे सुशोभित थे । दोनों ओर ढोले जानेवाले चामरोंकी वायुसे उनके कर्णाभरण हिल रहे थे । आगे-आगे 'जय हो' 'जय हो' इस तरह ऊँची और मधुर आवाजसे पढ़नेवाले चारण लोग उनके यशका वैभव बार-बार बखान रहे थे । इस तरह क्रमसे नगरीमें जाकर उन्होंने ध्वजा, कलश, तोरण, चँदोवा, आदि आठ प्रकारकी शोभाओंसे अलङ्कृत गलियोंमें प्रवेश किया । नगरकी समस्त युवतियोंके बाहुरूपी बाँसोंसे निकले मोतियोंके समान सुशोभित पुष्प और लाई के उपहारसे उनका सत्कार किया जा रहा था । इस प्रकार चलकर वे राजमहलमें पहुँचे । वहाँ उन्होंने—

समस्त राजाओंको विदा किया और परिमित परिवारके साथ अन्तःपुरमें प्रवेश किया । वहाँ शत्रुकी क्लियोंको शोकरूपी सागरमें निमग्न देख शीघ्र ही सान्त्वना देनेके लिए तत्पर हो गये—दयाकी खान जो ठहरे ॥ १२६ ॥

तदनन्तर जीवन्धर स्वामीने शोक और भयसे दीन अन्तःपुरके लोगोंको अपने पास बुलाया । उनमें कुररीके समान रोती हुई काष्ठाङ्गारकी स्त्री तथा उसके पुत्रोंको देखकर उनका हृदय दयासे लहराने लगा । निदान, सान्त्वना देनेकी कलामें प्रवीण जीवन्धर स्वामीने अमृतके समान मधुर और विचित्र वचनोंके द्वारा उन सबको धैर्य बँधाया ।

तदनन्तर जब सूर्य परिचय समुद्रमें निमग्न हो गया तब हाथोंमें भणिमय दीपक लेनेवाले लोगोंसे सेवित होते हुए इन्होंने मित्रोंके साथ धन-मणियोंके समूह, बख्त तथा अन्यान्य उज्ज्वल-वस्तुओंसे सुशोभित भण्डारमें धीरे-धीरे प्रवेश किया ॥ १२७ ॥

तत्पश्चात् खजानेके धन आदिको अपनी मुहरसे मुद्रितकर निद्रा सम्बन्धी सुखके अनुभव की इच्छा करते हुए जीवन्धर स्वामी महलके ऊपर चढ़कर मणिमय पलंगपर पड़े हंसतूलके बिस्तरपर सो गये। तदनन्तर रात्रि समाप्त होनेपर वन्दीजनोंके मनोहर पद्योंके आलापसे और माङ्गलिक बाजोंके विचित्र शब्दोंसे जागकर उन्होंने प्रातःकाल सम्बन्धी कार्य किये और सकल परिवार समेत गोविन्द राजके साथ जिन-मन्दिरमें जाकर वहाँ भगवान्की पूजा विस्तारी।

तदनन्तर सबके साथ राजभवनमें जाकर विदेहके राजा गोविन्द भूपालने मन्त्रिसमूहको सामने बुलाया और शीघ्र ही राज्याभिषेककी तैयारी करनेका आदेश दिया। कुछ ही समय बाद जिनका हृदय कौतुकसे भर रहा था और जिनके नेत्र कमलके समान थे ऐसे गोविन्द महाराजने मन्त्रियोंसे निम्नांकित प्रश्नोंकी झड़ी लगा दी ॥ १२८ ॥

क्या नये-नये रत्नोंकी प्रभासे इन्द्रके सभामण्डपकी हँसी उड़ाने वाला अभिषेक मण्डप बनकर तैयार हो गया ? क्या उस मण्डपमें समस्त बर्णोंके वृद्धजन इकट्ठे हो गये ? क्या सुगन्धित शीतल और स्वच्छ तीर्थ जलसे भरे हुए सुवर्णके कलश तैयार हो गये ? क्या अभिषेकके समय उपयोगमें आने वाले समस्त उपकरण उस मण्डपमें तैयार कर लिये ? क्या ज्योतिषी लोग मङ्गलमय मुहूर्तकी सावधानीसे प्रतीक्षा कर रहे हैं ? क्या नाना देशोंके राजा भेंट सजाकर तैयार कर खड़े हैं ? और क्या नगरकी गलियाँ सजा दी गई ?

ये प्रश्न सुनकर मन्त्रियोंने बड़े आदरके साथ कहा कि आपकी आज्ञासे सब तैयार है ॥१२९॥ उसी समय सूर्यके समान कान्ति वाला सुदर्शन यज्ञ, अपने अनुगामी यज्ञोंसे परिवृत्त हो क्षीरसागरके जलसे भरे कलश लेकर हर्षपूर्वक पिताके पदपर जीवन्धर स्वामीका राज्याभिषेक करनेके लिए आ पहुँचा। उसे देख वहाँ उपस्थित राजाओंका समूह आश्चर्यको प्राप्त हुआ ॥१३०॥

तदनन्तर अभिषेकमण्डपके मध्यमें रखे हुए रत्नमय सिंहासनके ऊपर विराजमान जीवन्धर स्वामीका, यक्षराज तथा गोविन्द महाराज आदि प्रमुख-प्रमुख राजाओंने क्षीरसागरके जलसे हर्षपूर्वक अभिषेक किया। उसी समय बजाये हुए अनेक दुन्दुभि, मृदङ्ग, शङ्ख तथा मल्लरी आदि बाजोंका शब्द, मानो मेघमण्डपको डौंटा हुआ, मानो समस्त लोगोंके कानोंको फोड़ता हुआ, मानो लोकको हिलाता हुआ, मानो अभिषेक देखनेके इच्छुक लोगोंको बुलाता हुआ और मानो संसारके मध्यमें आक्रमण करता हुआ उत्पन्न हुआ।

तदनन्तर दिव्य रेशमी वस्त्र और आभूषणोंसे जिनका शरीर सुशोभित हो रहा था ऐसे जीवन्धर स्वामीके मस्तकपर यक्षराजने अपने हाथमें धारण किया तथा उज्ज्वल रत्नोंसे जगमगाता हुआ मुकुट धारण किया—बाँधा ॥ १३१ ॥ तदनन्तर जीवन्धर स्वामीसे पूछकर और अपने परिवारको आदेश देकर सुदर्शन यज्ञ विमानमें सवार हो अपने भवनकी ओर चला गया ॥१३२॥

उस समय समस्त राजाओंके साथ वार्तालाप करनेवाले गोविन्द महाराजको जिन्होंने आगे किया था और बिनयके साथ जिनका शिर नम्रीभूत हो रहा था ऐसे पद्मास्य नामक मित्रने जिन्हें हस्तावलम्बन दिया था ऐसे जीवन्धर स्वामी सुरगजके समान सवारीके बड़े भारी हाथी पर उस तरह आरूढ़ हुए; जिस तरह कि सूर्य उदयाचलपर और इन्द्र ऐरावत हाथीपर आरूढ़ होता है। जो प्रजाजन रूपी कुमुदोंके समूहको विकसित करनेके लिए चन्द्रमण्डलके समान था, क्षीरसमुद्रके फेनके समान सफेद था और स्थूल मोतियोंकी जालीसे आवृत था ऐसे छत्रसे उनका मस्तक सुशोभित हो रहा था। जो राज्यलक्ष्मीके कटाक्षोंकी परम्पराके समान जान पड़ते थे तथा क्षीरसागरकी चञ्चल लहरोंकी समानता धारण करते थे ऐसे दोनों ओर ढोले जानेवाले, सुवर्ण दण्डसे सुशोभित चामरोंके द्वारा उनके वस्त्रका अञ्चल कुछ-कुछ हिल रहा था। उस समय

नगरके समस्त भरोखोंके किवाड़ एक साथ खुल गये थे जिससे ऐसी जान पड़ती थी मानो उन्हें देखनेके कौतूहलसे नगरने नेत्र ही खोल रखे थे। उनके दर्शनके लिए नगरकी स्त्रियाँ महलोंके अग्रभाग पर जा चढ़ी थीं। उन स्त्रियोंमें कितनी ही स्त्रियाँ सजावटका काम आधा समाप्तकर बाँये हाथमें मणिमय दर्पण लिये ही दौड़ पड़ी थी इसलिए वे ऐसी जान पड़ती थी मानो पूर्ण चन्द्रमण्डलसे सुशोभित पूर्णिमाकी रात्रि ही हो। वेगसे चलनेके कारण कितनी ही स्त्रियोंकी मेखला उतरकर उनके पैरोंमें उलझ गई थी उससे वे ऐसी जान पड़ती थी मानो मृङ्गलासे युक्त पैरों वाली कामदेव की प्रधान हस्तिनियाँ ही हों। कितनी ही स्त्रियोंके चरण कमल गीले लाल रससे लाल-लाल हो रहे थे इसलिए वे ऐसी जान पड़ती थी मानो कमलोंके द्वारा प्राप्तः कालकी सुनहली धूपका पान करनेवाली कमलिनियाँ ही हों और कितनी ही स्त्रियाँ मरकत मणियोंमें खचित भरोखोंमें मुखकमल डालकर झंकार रही थी इसलिए ऐसी जान पड़ती थी मानो खिले हुए एक कमलसे सुशोभित एवं आकाशमें विलसित कमलिनियोंकी तुलना ही कर रही हैं। उक्त स्त्रियाँ फूलों सहित लाई की अंजलियाँ भर-भरकर जीवन्धर कुमारके ऊपर बिखेर रही थीं। उनको वे लाई की अंजलियाँ हस्तकमलोंसे झड़ी हुई मकरन्दकी बूदोंकी शङ्का उत्पन्न कर रही थीं अथवा नखरूपी चन्द्रमासे निकले हुए तुषार कणोंका संशय बढ़ा रही थी। जो आगे चलनेवाले अनेक बाजोंके शब्दोंसे मिला हुआ था, अग्रगामी चारण लोगोंका 'जय जय'का मधुर शब्द जिसमें मिल रहा था, चोभके कारण फूलोंपरसे उड़ते हुए भ्रमरोंकी झंकारसे जो परिपुष्ट था और महलोंके समूहसे उत्पन्न प्रतिध्वनिके कारण जो अत्यन्त दीर्घ हो रहा था ऐसे कालाहलसे उन्होंने समस्त दिशाओंके अन्तरालको मुखरित कर दिया था। इस प्रकार समस्त नगरकी प्रदक्षिणा देकर जीवन्धर स्वामी राजभवनके द्वारपर हाथीसे नीचे उतरे। देदीप्यमान मणियोंसे शोभित सुवर्ण पात्रको धारण करनेवाली वारवनिताओंके समूहने उनको आरतीका मंगलाचार किया। तदनन्तर जिसके विस्तृत चन्द्रोर्वेमें मोतियोंकी मालाएँ लटक रही थी और जो अधिक मात्रामें जलते हुए धूपसे सुगन्धित था ऐसे मणिमय मण्डपमें प्रवेशकर उन्होंने कुल परम्परासे चले आये सिंहासनको अलंकृत किया।

उस समय जीवन्धर कुमाररूपी चन्द्रमाके महान् उदयसे प्रजाके लोगोंका हर्षरूपी सागर लहराने लगा था और पुरवासी स्त्रियोंके नयनरूपी कुमुदोंमें अश्रुजलके बहाने मकरन्दकी धारा सुशोभित होने लगी थी ॥१३३॥ बुद्ध राजा काष्ठाङ्गारने प्रजामें इतना अधिक क्षोभ उत्पन्न कर दिया था कि उसे देख दयालु जीवन्धर स्वामीने अपनी कीर्तिसे उज्ज्वल पृथिवीको बारह वर्षके लिए कररहित कर दिया था ॥१३४॥ उन्होंने गन्धोत्कटको वृद्ध राजाके स्थान पर बैठाया। नन्दाढ्यको युवराजपद दिया, पद्मास्य आदि समस्त मित्रोंको उनके योग्य पदोंपर नियुक्त किया, तथा अन्य राजाओंको भी दयापूर्वक अपने-अपने पदोंपर स्थिर किया ॥१३५॥ राजा जीवन्धरने गन्धर्वदत्ताके अर्धचन्द्रके समान कोमल ललाटपर पट्टराज्ञीका पट्ट बन्धन किया ॥१३६॥ जीवन्धर स्वामीने राजाओंकी भेंट लेकर उस भेंटसे भी दूने रत्न आदि वस्तुओंका समूह बड़े हर्षसे उन्हें बढ़लेमें दिया था ॥१३७॥ राजा जीवन्धरने वृद्ध मन्त्रियोंका भी यथायोग्य सन्मान किया था और प्रत्येक वर्णके वृद्धजनोंका भी आदरके साथ सत्कार किया था ॥१३८॥ जो उदारता रूपी गुणके सर्वप्रथम उतरनेके लिए मार्ग स्वरूप थे तथा याचकोंके लिए इच्छित वस्तुओंके देनेमें जिन्होंने आदर बाँध रक्खा था ऐसे जीवन्धर स्वामीके जाग्रत रहते हुए शास्त्ररूपी समुद्रके पारगामी विद्वान् कहा करते थे कि कल्पवृक्ष, कामधेनु, और चिन्तामणिकी चर्चा केवल हास्यका ही कारण है ॥१३९॥

तदनन्तर चतुरङ्ग सेनाके साथ जाकर नन्दाढ्य उनकी माता विजया महादेवीको ले आया। आते ही उन्होंने माताके चरणोंमें प्रणाम किया तथा उसे आजन्मरूपी समुद्रमें निमग्न

कर दिया। माताके साथ जो तपस्वी लोग आये थे उन्होंने उन्हें उनकी इच्छासे भी अधिक वन दिया और प्रसन्नताके साथ एक मात्र पुण्यसे प्राप्त होनेवाले मोक्षमार्गका भी उपदेश दिया। अन्य मित्रगण पद्मा आदि रानियोंको भी ले आये सो उनके साथ एकान्तमें मिलकर तथा आलिङ्गन चुम्बनकर उनकी समस्त मानसिक व्यथाओंको नष्ट करनेवाली हर्षकी भूमि उन्हें प्राप्त कराई।

तदनन्तर गोविन्द महाराजकी उत्तम लक्ष्मणों वाली लक्ष्मणा नामकी कन्याको जो कि कान्तिसे सुवर्णलताके समान थी, कमलकी बाँड़ीके समान गोल स्तनोंवाली थी, पूर्णिमाके चन्द्रमाके समान मुखवाली थी और कामदेवके धनुषके समान भौंहोंसे युक्त थी, उत्तमगुणोंसे युक्त लग्नमें जीवन्धर स्वामीने हर्ष पूर्वक विवाहा ॥१४०॥

उस समय, जेगसे इधर-उधर दौड़नेवाले परिजनोंके हाथमें स्थित वेत्रलताके पारस्परिक संघटनसे उत्पन्न शब्दसे जो मिल रहा था, मन्त्रज्ञ मनुष्योंके स्वच्छन्दतासे बोले हुए मन्त्रोंकी ध्वनिसे जिसका विस्तार हो रहा था, सभासद लोगोंके द्वारा दिये हुए आशीर्वादात्मक वचनोंसे जिसका विस्तार हो रहा था, घूमनेवाली अन्तःपुरकी स्त्रियोंके आभूषणोंकी मंकारसे जो मनोहर था, आगेसे मनुष्योंको हटानेमें तत्पर कञ्चुकी लोगोंके शब्दसे जो व्याप्त था, निर्दयतापूर्वक ताड़ित दुन्दुभि आदि बाजाँकी ध्वनिसे जो भरा हुआ था, और जो हजारों प्रकारकी कलकल ध्वनिसे परिपुष्ट था ऐसे उत्सवके कोलाहलसे तीनों लोक भर गये थे।

जयलक्ष्मीके साथ विशाल कीर्तिको प्राप्त करनेवाले धीर-वीर जीवन्धर स्वामी, राज्यलक्ष्मीके साथ कुमांगी लक्ष्मणाको भी प्राप्तकर प्रजामण्डलकी रक्षा करने लगे ॥१४१॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें लक्ष्मणाकी प्रातिका वर्णन करनेवाला दशम लम्भ समाप्त हुआ।

एकादश लम्भ

राजा जीवन्धर अपनी भुजाके द्वारा कुन्दके समान निर्मल कीर्तिके समूहसे हर्षित रहनेवाली पृथिवीको धारण करते थे। उत्तम मधुके निष्यन्दके समान सुशोभित मधुर वाणीसे सत्यके विलासको धारण करते थे। चित्तके द्वारा राजनीतिकी पदवीको धारण करते थे। नेत्रके द्वारा समस्त प्रजाके योग और क्षेमकी कला धारण करते थे तथा हस्तके द्वारा दानका जल धारण करते थे अर्थात् दानका संकल्प करनेके लिए हाथमें सदा जल लिये रहते थे ॥ १ ॥ राजा जीवन्धरके प्रजापालनमें तत्पर रहनेपर पृथिवी उत्तम राजासे युक्त रत्नगर्भा और वसुन्धरा—धन-धान्यसे पूर्ण हो गई थी ॥ २ ॥

उनका यशोमण्डल—कीर्तिका समूह ठण्डा होनेपर भी शत्रुओंके संतापका कारण था, स्थिर होनेपर भी निरन्तर भ्रमण करनेवाला था, निर्मल होकर भी शत्रुओंके मुखकमलको मलिन करनेवाला था, भवल होकर भी प्रजाके अनुराग—प्रेम (पक्षमें लालिमा) से युक्त था, राजमण्डल-नृपतिसमूह (पक्षमें लक्ष्मणमण्डल) की सिद्धा करनेवाला होकर भी महाराजमण्डल-महाराजाओं के समूहको आसन्नित्त करनेवाला था। उनके प्रतापके अंकुर दिशारूप सुन्दरियोंके केशपारशोंमें कलह—लाल कमल की शङ्काको, कानोंमें किसलयसमूहके स्नन्दको, मूल कुम्बकश्योंपर केशर

की शोभा को, कमरमें कुसमानी रङ्गमें रंगे बखकी शोभाको, करकमलोंमें पद्मराग मणिनिर्मित कङ्कणी शोभाको, और पैरोंमें लाखके रसकी (महावरकी) शोभाको उत्पन्न करते थे ।

अग्निके द्वारा संतप्त होकर पिघले हुए सुवर्णके समान वर्ण वाले, जीवन्धर स्वामीके प्रताप के अंशोंसे जश्न समस्त पर्वत लिप्त होकर पीले-पीले दिखने लगे तब देवियोंको मेरु पर्वतके विषयमें भ्रम हो गया था ॥ ३ ॥ पद्माकर—कमलोंके सरोवरसे सुशोभित इस राजहंस—हंस विशेषका, सदा बहुधा अनेक प्रकारसे अवननिप्रत्व—जलके आधीन नहीं रहना आश्चर्यकारक था अथवा बहुधा—अनेक प्रकारसे वननिप्रत्व—जलके आधीन रहना, तथा बहु-धावन निघ्नत्व—बहुत दौड़-धूपके आधीन रहना आश्चर्य कारक नहीं था क्योंकि हंस पक्षीका उक्त स्वभाव ही है । पक्षमें पद्माकर—लक्ष्मीके हाथोंसे सुशोभित इस श्रेष्ठ राजाका सदा बहुधा अनेक प्रकारसे वननिघ्नत्व—वनके आधीन रहना—वनमें निवास करना आश्चर्यकारक था अथवा अनेक प्रकारसे अवननिघ्नत्व—रक्षाके आधीन रहना आश्चर्यकारक नहीं था ॥ ४ ॥ जिसका आकार अत्यन्त मनोहर था और लक्षण उत्कृष्ट थे ऐसी लक्ष्मणा—सारसकी पत्नी राजहंस—हंसविशेषकी पत्नी हुई थी यह आश्चर्यकी बात देखी गई थी । पक्षमें लक्ष्मणा—गोविन्दराजकी लक्ष्मणा नामकी पुत्री, राजहंस—श्रेष्ठ राजा जीवन्धर स्वामीकी पत्नी हुई थी ॥ ५ ॥

यह जीवन्धर स्वामी, बलभद्रके चिह्नोंसे सुशोभित तथा पद्म-राग इस नामसे सहित होनेपर भी सुमित्रानन्दन—लक्ष्मण थे यह आश्चर्यकी बात थी (पक्षमें उत्तम चिह्नोंसे सहित तथा कमल-जैसी शोभासे सुशोभित होकर भी सुमित्रानन्दन—अच्छे मित्रोंको आनन्दित करने वाले थे ।) विजयसे आनन्दयुक्त होकर भी कुण्डलोंसे सुशोभित राजा कर्ण थे अर्थात् महाभारतमें कर्णकी हार हुई तो पर यह तो विजयके सहित थे अतः आश्चर्यकी बात थी । (पक्षमें—विजया रानीके पुत्र होकर कुण्डलोंसे सुशोभित कानोंसे युक्त थे) धृतराष्ट्र होकर भी—दुर्योधनादि कौरवोंके पिता होकर भी धर्ममय थे—युधिष्ठिरादि पाण्डवोंके पिता थे यह आश्चर्यकी बात थी । (पक्षमें—राष्ट्रको धारण करनेवाले होकर भी धर्मसे ओत-प्रोत थे ।) गन्धर्वोंके लिए अधिक हर्षके देनेवाले होकर भी देवोंके लिए अधिक हर्ष देनेवाले थे यह आश्चर्यकी बात थी । पक्षमें—गन्धर्व-दत्ता नामक भार्याके लिए अधिक हर्ष देनेवाले होकर भी सुदर्शन नामक देवके लिए अधिक हर्षके देनेवाले थे । और महिषी—भैंससे उत्पन्न होकर भी वृषोत्पादी—बैलको उत्पन्न करनेवाले थे । यह आश्चर्य की बात थी । पक्षमें—महिषी विजया रानीसे उत्पन्न होकर भी वृषोत्पादी—धर्म उत्पन्न करनेवाले थे ।

जीवन्धररूपी चन्द्रमाका शरीर यद्यपि लक्ष्मणा—कलङ्कसे अञ्चित था तो भी निर्मल था—उज्ज्वल था यह आश्चर्यकी बात थी । पक्षमें—उनका शरीर लक्ष्मणा नामक भार्यासे अथवा सामुद्रिक शास्त्रमें प्रणीत उत्तम चिह्नोंसे युक्त होकर भी निर्मल था—निर्दोष था । इसी प्रकार वे कुब-लयाह्लादी—नील कमलोंके आह्लादक होकर भी पद्मानन्दी—कमलोंको आनन्दित करनेवाले थे । पक्षमें—पृथिवीमण्डलको आनन्ददायी होकर भी लक्ष्मीको आनन्द देनेवाले थे ॥३॥

किसी समय राजा जीवन्धरने शिल्प-शास्त्रके पारगामी कारीगरोंके द्वारा जिनेन्द्र भगवान् का एक ऐसा मन्दिर बनवाया जो कि महामूल्य अनेक प्रकारके रत्नोंकी राशियोंकी उत्तम कान्तिसे युक्त था, समस्त भव्य जीवोंको आनन्द उत्पन्न करनेवाला था, देवोंके नेत्रोंकी तृप्तिको पूर्ण करने वाला नहीं था अर्थात् जिसे देखते हुए देव लोग कभी अघाते ही नहीं थे, और जो अकृत्रिम चैत्यालयके समान जान पड़ता था । उस मन्दिरमें भगवान्के नित्योत्सव, तथा पक्षोत्सव आदि प्रमुख उत्सवोंकी परम्परा निरन्तर जारी रही आवे इसके लिए, शत्रुओंको नष्ट करनेवाले, समस्त गुणोंसे सुन्दर तथा साक्षात् कामदेवकी तुलना करनेवाले जीवन्धर स्वामी जब उस व्यवस्थाके

योग्य उत्तम क्षेत्र प्रदान करनेके लिए उद्यत हुए तब विजयादेवीने पूर्वकृत उपकारोंकी स्मृतिसे उत्पन्न हर्षके कारण उस क्षेत्रका स्वामित्व तपस्वियोंके लिए दिला दिया।

तदनन्तर किसी समय समस्त शीलव्रतोंकी खान एवं विशाल-गुट्टिकी धारक राजमाता विजया यह जानती हुई विरक्त हो गई कि मैं इस कुटिल संसारमें विशाल यशके धारक तथा पराक्रमसे शत्रुओंको जीतनेवाले पुत्रपर इसके पिताका पद देख ही लिया है अब मुझे अन्य किस बातकी आवश्यकता है ? ॥५॥

तत्पश्चात् विजया देवीने अपनी आठों बहुओंको पास बुलाकर कहा कि जिनके केश अत्यन्त कुटिल हैं, जिनकी शरीररूपी लता सुवर्ण बल्लीके समान है, जो निर्मर्याद गुणोंसे सहित हैं और जो हंसके समान बालवाली हैं ऐसी हे मेरी बहुओ ! तुम लोग मुझे पहले, स्वप्नमें आठ मालाओंके रूपमें दिखी थीं और इस समय धारण की हुई नूतन मालाओंके रूपमें दिख रही हो। आप लोगोंका वैभव इसी तरह उत्तरोत्तर बढ़ता रहे, यह कहकर उसने प्रकृत बातको इस तरह प्रकट किया।

हे पूर्ण चन्द्रके समान मुखवाली बहुओ ! आज मेरे हृदयमें इस सारहीन भयङ्कर संसार के विषयमें विरक्ति उत्पन्न हो रही है और वही विरक्ति मुझे दीक्षा लेनेके लिए शीघ्रता कर रही है ॥६॥

आप लोग भी कुरुवंशरूपी वंशलताके मोतीके समान आचरण करनेवाले पुत्र उत्पन्नकर निरन्तर पतिके साथ सुखका अनुभवकर अन्तिम अवस्थामें दीक्षा धारण करनेके योग्य हैं।

सासके यह वचन सुनकर बहुओंका मन शोकसे विह्वल हो गया और वे अपना मुख-कमल नीचाकर सासके सामने बैठी रहीं ॥६॥ इसके बाद विजया देवीने प्रिय पुत्र जीवन्धर राजाको पासमें बुलाया और जिस प्रकार मेघमाला अपनी ध्वनिसे हंसको दुखी करती है उसी प्रकार वह वैराग्यके वचनोंसे पुत्रको दुखी करने लगीं ॥१०॥

उसी समय गन्धोत्कटकी पत्नी सुनन्दाको भी वैराग्य उत्पन्न हो गया अतः उसके साथ महादेवी विजयाने अत्यन्त दुखी राजा जीवन्धरको बड़ी कठिनाईसे समझाकर पद्मा नामकी उत्तम आर्याके पास विधिपूर्वक दीक्षा ले ली। आर्यिकाओंमें अग्रगण्य पद्मा नामकी आर्यिकाने विजया और सुनन्दाके लिए आर्याका पद दिया और राजा जीवन्धरको यह कहकर समझाया कि आकाशसे पड़ती हुई रत्नवृष्टिके समान दीक्षाका निषेध नहीं करना चाहिए।

इस प्रकार मधुर वाणीसे समझाये हुए धीरे धीरे राजाने दोनों माताओंके चरणकमलोंमें विनयपूर्वक नमस्कार किया और फिर परिवारके साथ अपने घरमें प्रवेश किया ॥११॥

तदनन्तर कुछ दिन व्यतीत होनेपर क्रमसे, जिस तरह सरसियोंके जलमें चन्द्रमाके प्रतिबिम्ब प्रवेश करते हैं उसी तरह आठों देवियोंके उदरमें गर्भने प्रवेश किया।

दर्पणकी लक्ष्मीके समान जो गन्धर्बदत्ता आदि देवियाँ थीं उन्होंने गर्भके बहाने प्रतिफलित राजाके प्रतिबिम्बको धारण किया था ॥ १२ ॥ उस समय उन देवियोंका मुख खिले हुए कमलके समान सुशोभित हो रहा था और चक्रवाक पक्षीके जोड़ेको तुलना करनेवाला स्तनोंका युगल, घूँचूकतल कृष्ण हो जानेके कारण, जिसका अग्रभाग तमालपत्रसे सुशोभित है ऐसे नवनिर्मित सुवर्ण घटके समान जान पड़ता था ॥१३॥ उन देवियोंके मध्यभागने भी उस समय दुर्बलता छोड़ दी थी तथा प्रतिदिन स्थूल होते रहनेके कारण वह मणिमय करधनीसे दुखी रहता था ॥१४॥

तदनन्तर प्रसवका समय आनेपर शुभ दिनमें जब कि षड़ीका ज्ञान करानेवाले साधनोंमें स्वाधीन चित्तवाले ज्योतिषी लोग सावधान होकर लगन निकाल रहे थे, देवियोंने उस तरह पुत्रोंको उत्पन्न किया जिस तरह कि मेघमाला बिजलीको उत्पन्न करती है। पश्चात् बहुत भारी हर्षसे जिनके नेत्र विकसित हो रहे थे ऐसे राजा जीवन्धरने पुत्रोंको देखकर शुभ दिनमें महोत्स

किया और उन गन्धर्वदत्ता आदि देवियोंके पुत्रोंके सत्यन्धर, सुदर्शन, धरणि, गन्धोत्कट, विजय, दत्त, भरत, तथा गोविन्द नाम प्रकट किये ।

इस तरह इन्द्रके समान लक्ष्मीके धारक धीर वीर राजा जीवन्धरको मुखसे निवास करते हुए तीस वर्ष व्यतीत हो गये ॥१५॥ महाराज जीवन्धर, प्रसिद्धिमें चक्रवर्ती भरतके समान थे, नीतिमें राजा रामचन्द्रके तुल्य थे, सम्पत्तिमें इन्द्रके सदृश थे, धर्ममें युधिष्ठिरके समकक्ष थे और युद्धमें अर्जुनके अनुरूप थे । इस प्रकार भाग्यके भाण्डार स्वरूप जीवन्धर स्वामी भुजाके द्वारा धारणकर चिर काल तक पृथिवीका शासन करते रहे ॥१६॥

किसी समय, जिसमें वनोंका अन्त भाग सुशोभित हो रहा था, कोंयलोंकी कूकसे जिसमें विगिदगन्त मुखरित हो रहे थे और विरही जनोंको जो दुःख देने वाला था ऐसा बसन्तका समय आया । तब फूल-फल आदिकी भेंट करते हुए वनपालने राजासे वनविहारकी प्रार्थना की । फलस्वरूप राजा आठों स्त्रियोंके साथ नगरसे निकलकर जिसमें अधिक मात्रामें उत्तमोत्तम फल-फूल तथा पल्लव आदि लग रहे थे ऐसे उपवनमें जा पहुँचे । वहाँ उन्होंने वनपालके द्वारा एक-एकके क्रमसे दिखाये हुए पल्लवों, फूलों और फलोंसे लदे वृक्षोंको देखते हुए चिरकाल तक विहार किया ।

वहाँ देवियोंने कौतुकवश अपने हाथोंसे फूलोंका चयन भी किया था । फूलोंका चयन करते समय उन देवियोंके स्तन हिल रहे थे, मध्यभाग मुक रहे थे, कपोल पसीनासे तर हो रहे थे, मुखमण्डल केशोंसे व्याकुल हो रहे थे, और चञ्चल कङ्कण मल-मल शब्द कर रहे थे ॥१७॥

इस तरह चिरकाल तक की हुई अनेक प्रकारकी वनक्रीड़ाओंसे जो थक चुकी थी, क्रीड़ा के संमर्दसे जिन्होंने फूलोंको अस्त-व्यस्त कर दिया था और जिनके नेत्रोंके अन्तभाग चञ्चल हो रहे थे ऐसी स्त्रियोंके समूहके साथ वे कहीं बैठ गये । वहाँ उन्होंने गन्धर्वदत्ताके दांनों स्तन-कलशोंपर कामदेव रूपी मदनोन्मत्त हाथीकी मदधारके समान आचरण करनेवाली कस्तूरीकी धारा छोड़ी तो गुणमालाके वक्षःस्थलपर सुगन्धित कस्तूरीसे मिश्रित चन्दनके रसका लेप लगा दिया । सुरमञ्जरीकी नाभिके ऊपर केशरके पङ्कसे लताका चित्र बनाया तो पद्माके गालों पर मकरीका चित्र लिख दिया । क्षेमश्रीके मुखपर कस्तूरीका तिलक लगाया तो लक्ष्मणाके स्तनोंपर मकरिकाके आकारपत्रकी रचना कर दी । इसी तरह अन्य स्त्रियोंके भी यथायोग्य अलंकरण कार्यको करते हुए जीवन्धर स्वामी हर्षके साथ बैठे थे ।

वहाँ बैठे-बैठे ही उन्होंने वनके भीतर क्रीड़ा करनेवाला एक वानरोंका ऐसा झुण्ड देखा जो कि एक वृक्षसे ऊँची शाखावाले दूसरे वृक्षपर जल्दीसे चढ़ जाता था, भयके कारण जिनके पक्षी उड़ गये थे ऐसे वृक्षोंके जो चञ्चल बना रहा था तथा निरन्तर अपने उदरोंसे बच्चोंको चिपटाकर उछलती हुई वानरियोंसे जो घिरा था ॥१८॥ उन वानरोंमें एक वानरी अपने पतिका अन्य वानरीके साथ संपर्क देखकर हष्ट हो गई थी और तरुण वानर बड़ी दीनताके साथ अनेक उपायोंसे उस वानरीको शान्त करनेका प्रयत्न कर रहा था परन्तु चिरकाल तक प्रयत्न करनेपर भी वह उसे शान्त नहीं कर पा रहा था ॥१९॥

तदनन्तर क्रोधसे भरी उस वानरीको शान्त करनेके लिए जब वह वानर समर्थ नहीं हो सका तो उसने दीन दशा बनाकर अपने आपको मृतककी तरह जमीनपर लिटा दिया । उस मायावी वानरको मृतककी तरह जमीनपर पड़ा देख वह वानरी भयसे काँप उठी और उसने पास जाकर उसकी वह दशा दूर कर दी ।

तदनन्तर जिसका अन्तःकरण बहुत भारी हर्षसे युक्त था ऐसे उस तरुण वानरने वानरीका आनन्द बढ़ानेके लिए उसे कटहलका एक बड़ा पका फल दिया ही था कि वनपालने अपने हाथ की चञ्चल छड़ीसे वानरीको डाँटकर वह सुन्दर फल शीघ्र ही छीन लिया ॥२०॥ जीवन्धर

स्वामी इस समस्त घटनाको दयापूर्वक देख रहे थे। देखते ही उनकी आशाएँ विषयोंमें जानेसे रुक गई। पुण्योदयसे सहित एवं काललब्धिसे प्रेरित होकर वे चतुर जीवन्धर स्वामी उस समय हृदयमें ऐसा विचार करने लगे ॥२१॥ कि यह वानर काष्ठाङ्गारके समान है, यह फल राज्यके समान है, और यह वनपाल मेरे समान है अर्थात् जिस प्रकार मैंने काष्ठाङ्गारसे राज्य छीन लिया है। वास्तवमें यह राज्य मेरे द्वारा छोड़ने योग्य है ॥२२॥ जो राज-लक्ष्मी बहुत दुःखसे प्राप्त होती है, कठिनाईसे जिसकी रक्षा होती है, जो चपल है, जिसका अन्त दुःखदायी है और जो नष्ट होकर भी चिरकाल तक दुःख उत्पन्न करती रही है उस राज-लक्ष्मीमें सुखका लेश कब हो सकता है ? अर्थात् कभी नहीं हो सकता ॥२३॥ जिस प्रकार नदियोंके समूहसे समुद्र और बहुत भारी ईन्धनसे अग्नि सन्तुष्ट नहीं होती उसी प्रकार कामके वशीभूत हुआ यह पुरुष कभी भी काम-भोगोंसे संतुष्ट नहीं होता है ॥२४॥ यह राज्य तेलरहित दीपककी लौके समान है, जीवन चञ्चल है, यह शरीर बिजलीके समान क्षणभङ्गुर है, और आयु चपल मेघके तुल्य है। इस तरह इस संसारकी सन्ततिमें कुछ भी सुख नहीं है। फिर भी उसमें मूढ़ हुआ पुरुष अपना हित नहीं करता किन्तु इसके विपरीत मोह बढ़ानेवाला व्यर्थका कार्य ही करता है ॥२५॥ नन्धर विषयोंके द्वारा लुभाया हुआ बेचारा मनुष्य, मोहवश बहुत दुःख देनेवाले आरम्भजनित दोषोंको नहीं समझता है ॥२६॥ यह मेरी कोमलाङ्गी स्त्री है, यह बहुत बुद्धिमान पुत्र है, और ये मेरे पूर्वसंचित धन हैं इस तरह निर्बुद्धि हुआ यह नरपशु—अज्ञानी मानव, अणु बराबर सुखमें इच्छा उत्पन्नकर आरम्भके वशीभूत होता है और अधिकतर पहाड़के समान बहुत भारी दुःख ही प्राप्त करता है ॥२७॥ जो मनुष्य अविनाशी मोक्ष-लक्ष्मीको छोड़कर राज-लक्ष्मी प्राप्त करते हैं वे शीघ्र कालमें शीतल जलकी धारा छोड़कर मृग-सरोविकाका सेवन करते हैं ॥२८॥ इसलिए बड़ी कठिनाईसे दुर्लभ मनुष्य-जन्म पाकर बुद्धिमान मानवको आत्महितमें प्रमाद करना उचित नहीं है ॥२९॥

इस प्रकार मनमें विचारते हुए जीवन्धर स्वामीने उस समय बारह भावनाओंके द्वारा ऐसा वैराग्य प्राप्त कर लिया जिसे कोई चञ्चल नहीं कर सकता था। वे राज्यादिको तृणके समान तुच्छ मानते हुए वनसे बाहर निकले। बाहर आकर उन्होंने जिनेन्द्र भगवानकी पूजा की और धर्मरूपी अमृतके प्रदान करनेमें आलयरहित मुनिराजसे अपने मणिमय मुकुटके अग्रभागमें हस्तकमल लगाकर धर्मका श्रवण किया।

धीर वीर एवं लक्ष्मीपति राजा जीवन्धर, धर्मका श्रवणकर धर्मविद्याके जानकार हो गये सो ठीक ही है, क्योंकि मणियोंके संस्कार करनेमें निपुण बुद्धिमान मनुष्योंके द्वारा मसानके ऊपर चढ़ाया हुआ उत्तम मणि निर्मल ही हो जाता है ॥३०॥ तदनन्तर विनयी राजाने पूर्वभव जानने की इच्छासे, उन चारण ऋद्धिधारी मुनियोंमें जो ज्येष्ठ मुनि थे उनसे पूछा ॥३१॥ राजाके द्वारा पूछे गये अवधिज्ञानी मुनिराज जीवन्धर स्वामीके पूर्वभव ज्योंके त्यों कहने लगे ॥३२॥

समस्त पृथिवीतलका ललामभूत एवं धातकीखण्ड द्वीपका आभूषण स्वरूप एक भूमि-तिलक नामका नगर है। वह नगर, अत्यन्त गहरी परिखासे घिरा हुआ था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो बहुत भारी होनेके कारण दूसरी पृथिवीकी आशङ्कासे आये हुए समुद्रसे ही घिरा हो। विजयार्थ पर्वतके शिखरोंकी शङ्का उत्पन्न करनेवाले, गगनचुम्बी एवं चूनासे सफेद महलोंसे वह नगर सुरोभित था इसलिए ऐसा जान पड़ता था मानो निरन्तर होनेवाले महोत्सवोंको देखने की इच्छासे आगत विमानगामी देवोंके विमानोंसे ही सुरोभित हो। वहाँके ऊँचे महलोंमें स्थित स्त्रियोंके द्वारा किये हुए संगीतके मङ्गलमय शब्दसे नीचे चलनेवाले चन्द्रमाका हिरण सदा आकृष्ट होता रहता था। वहाँ स्त्रियोंके मणिमय आभूषणोंकी प्रभासे अन्धकारका समूह नष्ट रहता था। अतः वहाँके निवासी लोगोंको रात-दिनका कुछ विभाग ही नहीं मालूम

होता था और न चक्रवाक पक्षियोंका युगल ही कभी बिछुड़ता था। साथ ही इन्हीं आभूषणों की प्रभासे वहाँ दीपक भी व्यर्थ रहते थे।

उस भूमितिलक नगरमें पवनवेग नामसे प्रसिद्ध गुणवान् और प्रतापी राजा रहता था। उस राजाने क्षीरसमुद्रके फेनके समान कान्तिवाली अपनी कीर्तिसे समस्त दिशाओंके विस्तृत अन्तरालको लिप्त कर रखा था ॥३३॥ उस राजाकी जयवती नामकी रानी थी। वह रानी अपनी सुन्दरतासे रतिका गर्व छुड़ाने वाली थी और कानोंके अन्त तक उसके लम्बे नेत्र थे ॥३४॥ आप उस राजाके यशोधर नामक पुत्र थे। उस समय आप इतने अधिक सुन्दर थे कि अपने शोभासम्पन्न शरीरके द्वारा कामदेवको भी पराजित करते थे। आपकी आठ स्त्रियाँ थीं जो कि स्तनरूपी दो पर्वतोंके भारसे स्थिरताको प्राप्त हुई, ब्रह्मा द्वारा निर्मित मनोहर विजलियोंके समान सुशोभित थीं ॥३५॥

जिस प्रकार हाथी हथिनियोंके साथ विहार करनेके लिए किसी उपवनमें जाता है उसी प्रकार आप भी किसी समय अपनी यौवनवती स्त्रियोंके साथ हर्षपूर्वक उपवनमें गये। वहाँ जाकर आप सामने ही सुशोभित तालाब पर पहुँचे। आपके पहुँचते ही वहाँ जो राजहंस पक्षी थे वे आपकी स्त्रियोंकी चाल देखनेसे लज्जित होकर ही मानो मनोहर नूपुरों की मलकारका अनुकरण करनेवाले अपने शब्दोंसे समस्त उपवनको शब्दायमान करते हुए क्षण भरमें उड़ गये। केवल एक अत्यन्त कोमल राजहंसका बालक शेष रह गया। पूर्ण पङ्क उत्पन्न न होनेके कारण वह आकाशमें उड़नेमें असमर्थ था। वह एक खिले हुए कमल पर भय सहित लुढ़क रहा था, कमलनीरूपी स्त्रीके मुखरूपी कमलकी नाकके चञ्चल मोतीके समान जान पड़ता था, कमल वनमें रहनेवाली लक्ष्मीके मुखकमलसे निकलते हुए हास्यके खण्डके समान जान पड़ता था और वन-देवताके विकसित फूलोंसे निर्मित गेंदकी शंका कर रहा था। उस राजहंसके शिशुको आपने किसी सेवकसे पकड़कर अपने महलमें बुलवा लिया और सुवर्णशलाकाओंसे निर्मित पिंजड़ेमें रखकर मीठे दूध भात आदिके उपचारसे आप उसका अच्छी तरह पालन करने लगे।

हे नरोत्तम ! किसी एक दिन अपनी स्त्रियोंके स्तनकलशोंके समीप उस बालहंसको रखकर आपने ऐसा कहा था कि हे हंस ! तू कमलोंका विरह भोगनेमें समर्थ नहीं है इसलिए आज इन स्त्रियोंके स्तनरूपी कमलोंकी बाँडियोंमें विहारकर क्रीडा कर ॥३६॥

इस तरह आप उस हंसके बच्चेको कुटिल केशोंवालो स्त्रियोंके साथ निरन्तर क्रीडा कराते हुए सुखसे रहते थे। किसी दिन धर्मज्ञ मनुष्योंमें अग्रेसर तुम्हारे पिताने हंसके बच्चेको बन्धनमें डालनेका समाचार सुना तो वे बहुत क्रुपित हुए। उन्होंने तुम्हें बुलाकर अनेक प्रकारसे धर्मकी परिपाटी-परम्पराका उपदेश दिया। तदनन्तर कानोंके लिए अमृतके समान आचरण करनेवाले उस धर्मोपदेशके ज्ञानसे तुम्हारा वैराग्य बढ़ गया। इसलिए पिताके रोकनेपर भी तुमने वैराग्यसे प्राप्त जिनदीक्षामें कठिनाईसे आचरण करने योग्य तपश्चरणमें दृढ़ हो अपनी आठों स्त्रियोंके साथ सर्वश्रेष्ठ तप धारण कर लिया। अन्तमें अपने किये हुए पुण्यके फलस्वरूप सहस्रार नामक बारहवें स्वर्गमें देव हुए और चिरकाल तक वहाँके सुख भोगकर पृथिवीतल पर इन्हीं आठ स्त्रियोंके साथ आप राजा जीवन्धर हुए हैं।

हे श्रेष्ठ राजन् ! आपने पूर्व भवमें राजहंसके शिशुका उसके माता-पिताके साथ वियोग किया था उसके फलस्वरूप आप भी चिरकाल तक माता-पिताके विरहको प्राप्त हुए हैं ॥३७॥ इस प्रकार राजा जीवन्धरने छोटे भाइयों, अपनी स्त्रियाँ तथा अन्य स्नेही लोगोंके साथ मुनिराजके वचन सुने। सुनते ही जिस प्रकार वज्रपातसे साँप डर जाता है उसी प्रकार वे राज्यसे डर गये। मुनिराजकी पूजाकर वे नगरमें आये और संसारसे प्रकट होने वाले सुखको इलाहलके समान दुःखरूप मानने लगे। उन्होंने तप धारण करनेमें अपनी बुद्धि स्थिर की ॥३८॥

तत्परचात् राजा जीवन्धरने राज्यका पालन करनेके लिए युवराज नन्दात्म्यको आह्वा दी परन्तु उसने तपका राज्य प्राप्त करनेकी ही इच्छा प्रकट की। अन्तमें विवश होकर उन्होंने मङ्गलमय मुहूर्तमें जिनेन्द्र भगवान्को पूजाकर राज्य-वितरणका उत्सव किया और जिसकी भुजाएँ, प्रसिद्ध पराक्रम रूपी लक्ष्मीके क्रीडा-भवनके समान आचरण करती थी, जो समस्त कलाओंका भाण्डार था, जो धनुष-विद्यामें निपुण था और कीर्ति, प्रताप, विभव तथा सौन्दर्य रूप सम्पत्तिके द्वारा उन्हींका अनुकरण कर रहा था ऐसे गन्धर्वदत्ताके सत्यन्धर नामक पुत्रका राज्याभिवेककर उन्हींने उसे इस प्रकार उपदेश दिया।

हे पूर्ण चन्द्रके समान मुखवाले पुत्र ! तेरी जिह्वाके अग्रभागपर असत्य वाणी, कानोंके समीपमें कुटिलतासे भरे नीच मनुष्योंके वचन, नेत्रोंके मार्गमें परस्त्रीका रूप, मनमें कुमार्ग विषयक उद्योग और मुखमें क्रोधका आवेश वास न करे ॥३६॥ हे पुत्र ! तू मनमें जिनेन्द्र भगवान्के चरण, कानोंमें धर्मरूपी अमृत और प्रजासमूहके हितमें अपने नेत्रोंकी वृत्ति सदा धारण करना। इसी तरह तू सुखसे पृथिवीका पालन कर सकेगा ॥४०॥

इस तरह अपने पुत्र सत्यन्धरको समझाकर तथा अन्य पुत्रोंको भी यथायोग्य पदोंपर प्रतिष्ठितकर श्री महावीर भगवान्के चरणकमलोंकी भक्ति और वैराग्यसे प्रेरित हुए राजा जीवन्धर भगवान् महावीरकी समवसरण सभाके निकट पहुँचे। जाते समय मार्गमें उनका पार्श्वभाग समस्त मित्रोंके समूहसे घिरा हुआ था, संतापसे भरी आँटों स्त्रियोंसे उनका समीप-वर्ती प्रदेश व्याप्त था, तथा सत्यन्धर आदि पुत्र जिसके आगे-आगे चल रहे थे, जो बेलाका उल्लङ्घनकर बहनेवाले समुद्रके जलकी नदीके समान जान पड़ती थी, निर्दयतापूर्वक ताड़ित भेरी आदि बाजोंकी विशिष्ट प्रतिध्वनिसे जिसने कुलाचलोंकी कन्दराएँ प्रतिध्वनित कर दी थी ऐसी पीछे दौड़नेवाली मनोहर सेना उन्हें विदाई देनेके लिए आई थी। उस सेनाने प्रणाम पूर्वक उन्हें यथाक्रमसे विदाई थी। समवसरणके समीप जाकर उन्हींने तीन प्रदक्षिणाएँ दीं और फिर प्रसन्नचित्त हो बहुत भारी आश्चर्यसे नेत्रोंको विस्तृतकर भीतर प्रवेश किया।

समवसरण सभाके पास ही रत्नोंकी धूलिसे निर्मित, इन्द्र धनुषका अनुकरण करने वाला धूलिसाल नामका कोट था जो कि ऐसा जान पड़ता था मानो जिनेन्द्र देवको बरनेके लिए मुक्ति रूपी लक्ष्मीके द्वारा पासमें फेका हुआ कङ्कण ही था ॥४१॥

उस समवसरण सभामें गगनतलको चुंबित करनेवाले एवं मन्द-मन्द वायुसे हिलनेवाली पताकाओंके अग्रभागसे सुशोभित चार मानस्तम्भ थे जो कि क्रोधादि चार कषायोंको नष्ट करनेके लिए सभाकी लक्ष्मीके द्वारा उठाई हुई चार तर्जनी नामक अंगुलियोंका कार्यभार धारण करते हुए-से जान पड़ते थे।

वह सभा रूपी लक्ष्मी सालकान्त-कोटसे सुन्दर (पक्षमें अलकोंके अन्त भागसे सहित) मुखको—अग्रभागको (पक्षमें मुखको) धारण कर रही थी इसलिए वहाँ जो निर्मल सरसियाँ थीं वे लीला-दर्पणकी शोभा प्राप्त कर रही थीं ॥४२॥

वहाँ खिले हुए कमलोंके समूहसे सुशोभित और स्फटिकके समान स्वच्छ जलसे भरी हुई परिखा ऐसी जान पड़ती थी मानो ताराओंसे सहित आकाशकी लक्ष्मी ही हो अथवा महा महिमासे सुशोभित भगवान्के दर्शन करनेके लिए आई हुई स्वर्ग-लोककी मन्दाकिनो ही हो। वह परिखा भीतर छिपी हुई मङ्गलियोंसे भी सुशोभित थी और उससे ऐसी जान पड़ती थी मानो उन मङ्गलियोंको देवाङ्गनाओंने अपने नेत्रोंके विलाससे जीत लिया था इसलिए लज्जाके कारण ही मानो वे मङ्गलियाँ उस परिखाके भीतर जा छिपी हों।

उस सभामें अत्यन्त सुगन्धित फूलोंकी वाटिकाएँ थीं और उनके आगे जगमगाते हुए मणियोंसे व्याप्त कोट सुशोभित हो रहा था। चारों मुख्य दरवाजोंके बीचमें दोनों ओर नाट्य

भवन सुशोभित थे और उनके आगे मार्गमें धूपसे सुशोभित सुवर्णकलश शोभा पा रहे थे ॥४३॥

उस सभाके ऊपरका आकाश धूपघटोंसे निकलने वाली जिन धूमकी रेखाओंसे व्याप्त हो रहा था वे ऐसी जान पड़ती थीं मानो जिनेन्द्र भगवान्के दर्शनके द्वारा, एकत्रित भव्य जीवोंके समूहसे उनकी पापकी परम्पराएँ ही निकलकर भाग रही थीं। दिशारूपी स्त्रियोंके कर्णपूरके समान दिखनेवाले श्रेष्ठ पल्लवोंसे सुशोभित एवं इन्द्रके उद्यानको जीतनेके लिए ऊपर उठाये हुए हाथोंकी समानता प्राप्त करनेवाले गगनचुम्बी चार चैत्यवृक्षोंसे सुशोभित तथा अनेक प्रकारके धारागृहों, निकुञ्जों और सुवर्णमय क्रीड़ापर्वतोंसे सुशोभित चार वन उस सभाकी शोभा बढ़ा रहे थे। जिसके तोरण नाना प्रकारके मणियोंके समूहसे खचित थे। ऐसी सुवर्णमय वेदिकासे वह सभा अलंकृत थी। मयूर, हाथी, सिंह आदि मुख्य-मुख्य चिह्नोंसे चिह्नित तथा आकाश-तलमें फहरानेसे खिंची हुई आकाश-गङ्गाकी तरङ्गोंकी संभावना बढ़ाने वाली, संलग्न मोतियोंकी कान्तिकी परम्परासे सुन्दर पताकाओंसे वह सभा सुशोभित थी। आगे चलकर उस सुवर्णमय कोटसे सुशोभित थी जो कि भगवान्के मुखारविन्दसे निकली हुई दिव्य ध्वनिको सुननेके कौतूहलसे कुण्डलका आकार बनाकर उपस्थित हुआ मानो मेरु पर्वत ही था। वह सभा सबका मन हरनेवाले फूलोंसे लदे कल्पवृक्षोंके वनसे सुशोभित थी। समस्त जगत्को आनन्दका समूह प्रदान करनेवाली एवं चार गोपुरोंसे समुद्रासित वज्रमय वेदिकासे युक्त थी। जिनेन्द्र भगवान्के दर्शनके कौतूहलसे प्रकट हुए नव पदार्थोंके समान दिखनेवाले, प्रतिमाओंसे युक्त नौ नौ स्तूपोंको धारण कर रही थी। भगवान्के दर्शनको इच्छासे आये हुए मूर्तिधारी आकाशके समान सुशोभित स्फटिकके कोटसे अलंकृत थी और निरन्तर चमकनेवाले चन्द्रकान्त मणियोंसे निर्मित एवं भव्य जीवोंके समूहसे अधिष्ठित बाहर सभाओंसे बहुत ही अधिक सुशोभित हो रही थी।

वहाँ प्रवेशकर उन्होंने गन्धकुटीसभा नामक स्थानमें मणियोंसे प्रकाशित सिंहासनके अग्रभागपर उदयाचलपर सूर्यके समान विराजमान वीर जिनेन्द्रके कौतुकके साथ दर्शन किये ॥४४॥ विधि-विधान को जाननेवाले राजा जीवन्धरने प्रदक्षिणा देकर जगत्पूज्य भगवान् महावीर स्वामी की भक्तिपूर्वक पूजा की और तदन्तर पूजाकी विधिसे संतुष्ट चित्त होकर निम्न प्रकार उनकी स्तुति की ॥४५॥

हे स्वामिन् ! जिसने गगनचुम्बी शाखाओंके द्वारा आकाश और दिशाओंके अन्तरको रोक रखा है, जो भ्रमरोंके शब्दके बहाने आपके निर्मल गुणोंका गान कर रहा है और जो आपके दर्शनसे अनुरक्त हो चञ्चल पल्लवोंके द्वारा नृत्य कर रहा है ऐसा यह आपका अशोक वृक्ष अनेक प्रकारके फूलों और पल्लवोंके समूहसे ऐसा जान पड़ता है मानो मूर्तिधारी वसन्त ही हो ॥४६॥ हे जिनराज ! हे सम्पूर्ण एवं स्पष्ट ज्ञानके सागर ! आपकी वह अत्यन्त सफेद पुष्पांकी वर्षा, आपका दर्शन करनेके लिए आकाश-मार्गसे आई हुई चाँदनी है क्या ? अथवा आपके भयसे कामदेवके हाथसे छूटी हुई उसकी बाणों की परम्परा है क्या ? ॥४७॥ हे जिनेन्द्र, हे स्वामिन् ! गम्भीर गर्जनासे युक्त, एवं मेघध्वनिके समूहका अनुकरण करनेवाला आपका यह दुन्दुभि समस्त मिथ्यामतियोंको बुलाकर कह रहा है कि अरे रे कुंतीर्षी ! अपनी बुद्धिसे विचारकर तुम्हीं लोग कहो कि कहाँ तो यह अपार लक्ष्मी और कहाँ यह निश्चल निःस्पृहता ?—कहाँ यह समस्त पदार्थोंको विषय करनेवाला स्पष्ट ज्ञान और कहाँ यह अहंकारका अभाव ? नम्रता ॥४८॥

हे समस्त जगत्के स्वामी ! हे समस्त पदार्थोंके जाननेमें चतुर ! हे सुमेरु पर्वतके समान धीर ! हे वीर जिनेन्द्र ! आपका यह झन्नत्रय ऐसा जान पड़ता है मानो तीनों लोकोंके ऐश्वर्य की महिमाको प्रकट करनेवाला, एवं भूत, भविष्यत् और वर्तमानको विषय करनेवाला, आपका ज्ञानत्रय ही हो। अथवा अपना प्रसुप्त प्रकट करनेके लिये देवीके द्वारा अज्ञानकारक आकाशमें

चीन भागोंमें रखा हुआ वीर सागरका जल ही हो। यह छत्रत्रय यद्यपि अत्यन्त स्वच्छ स्वभाव वाला है तो भी भव्य समूह को अनुराग—लालिमा (पक्षमें प्रेम) उत्पन्न करनेवाला है यह आश्चर्य की बात है।

हे जिनपते ! दर्शनके लिए आये हुए सूर्यमण्डलकी शङ्का उत्पन्न करनेवाले एवं मणिमय वर्षणके समान आभा रखनेवाले आपके भ्रमण्डलमें भव्य जीवोंका समूह स्पष्ट रूपसे अपने अतीत जन्मोंकी परम्पराको देखता है ॥४६॥ हे स्वामिन् ! आपके चमरों की पंक्ति ऐसी सुरो-भित होती है मानो चन्द्रमाके समान आपके विद्यमान रहने पर चन्द्रमा की किरणें व्यर्थ हैं इसलिये विधाताने उन्हें दण्डमें बाँधकर अलग रख छोड़ा हो। और उन्हीं की यह पंक्ति हो ॥४७॥ हिरण गरदन उठा उठाकर जिसे निरन्तर सुनते हैं और जिसने अमृत की धाराको जीत लिया है ऐसी आपकी दिव्य ध्वनि अत्यन्त सुरोभित हो रही है ॥४९॥

निरन्तर नमस्कार करनेवाले देवसमूहके मुकुटतटमें लगे मोतियों की कान्तिसे पुनरुक्त नखरूपी चाँदनीके द्वारा समस्त मनुष्योंके नेत्ररूपी नील कमलोंको आनन्दित करनेवाले हे वीर जिनेन्द्र ! आपका सिंहासन उपवनके समान है क्योंकि जिस प्रकार उपवन अनेक पत्र और लताओंसे सहित तथा मुँह खोले सिंहांसे युक्त होता है उसी प्रकार यह सिंहासन भी नाना प्रकारके पत्तों और बेलबूटोंसे सहित तथा मुँह खोले कृत्रिम सिंहांसे युक्त है। अथवा समुद्रके जलके समान है क्योंकि जिस प्रकार समुद्रका जल रत्न तथा मकरोंसे सहित होता है उसी प्रकार यह सिंहासन भी रत्नमय मकरोंसे सहित है। अथवा सुमेरु के शिखरके समान है क्योंकि जिस प्रकार सुमेरुका शिखर अत्यन्त ऊँचा होता है, इस तरह अनेक उपमाओंको धारण करनेवाला आपका सिंहासन समस्त जगत्के आनन्दको बढ़ा रहा है।

इस प्रकार आठ प्रातिहार्योंसे सेवित हे श्रीमन् ! वीर जिनेन्द्र ! 'संसाररूपी सागरमें डूबे हुए मुझे निकालिये—मेरा उद्धार कीजिये' यह कहकर राजा जीवन्धरने भक्तिके अधिकतासे देवाधिदेव भगवान् महावीर स्वामीको नमस्कार किया ॥५२॥ तदनन्तर जिनेन्द्रदेव की आज्ञा प्राप्तकर कुशल जीवन्धर स्वामीने मामा गोविन्द नरेश आदि राजाओंके साथ गणधरको नमस्कार किया और जिनेन्द्र देवके द्वारा कहा हुआ निर्ग्रन्थ संयम (निर्ग्रन्थ दीक्षा) धारणकर उन्हींके समीप तप किया ॥५३॥ वह जीवन्धर स्वामी यद्यपि कुरूपशोभित थे—कुत्सित रूपसे सुरोभित थे तो भी सुरूप—सुन्दर रूपके धारक इस नामसे प्रसिद्ध थे। (पक्षमें कुरुवंशमें उपशोभित होकर सुरूप नामसे प्रसिद्ध थे) और मदन-काम होकर भी शिव—महादेवजी को सुख उत्पन्न करनेमें आदरसे युक्त थे (पक्षमें-कामदेव पदवाके धारक होकर भी शिव—मोक्ष सम्बन्धी सुखमें आदर धारण करनेवाले थे) ॥५४॥

यह रहने दो इसके सिवाय और भी आश्चर्यजनक बातें उनमें दिखाई देती थीं। जो पहले सुन्दर लोचनोंके धारक स्त्रियोंके द्वारा संगी यह कहकर प्रशंसित हुए थे (पक्षमें संगीति—उत्तम गानके द्वारा प्रशंसित हुए थे) वही अब सुहृज्जनोंमें विद्वज्जनोंमें असंगी निष्परिग्रह इस तरहकी प्रसिद्धिको प्राप्त हुए थे ॥५५॥ गन्धर्व दत्ता आदि देवियोंने भी अपनी-अपनी माताओंके साथ चन्दना नामक आर्याके पास उत्कृष्ट संयम धारण कर लिया ॥५६॥ तपमें प्रवीण, धीर वीर, एवं माननीय गुणोंसे सुन्दर महामुनि जीवन्धर स्वामीने यथाक्रमसे अत्यन्त मजबूत आठ कर्मोंको नष्टकर पूर्ण रत्नत्रय प्राप्त किया ॥५७॥ इस प्रकार जो अपने आठ गुणोंसे पुष्टिको प्राप्त हुए थे, और हरिचन्द्र कविने अपने मधुर वचन रूपी पुष्पोंके समूहसे भक्तिवश जिनके दोनों चरण-कमलोंकी पूजा की थी वे जीवन्धर स्वामी सिद्ध होकर लोकोत्तर प्रभासे युक्त, अनुपम तथा अविनाशी सुखकी परम्परासे सुरोभित मुक्तिरूपी लक्ष्मीको प्राप्त हुए ॥५८॥ महाकाव्य हरिचन्द्र ग्रन्थके अन्तमें मंगल-कामना करते हुए कहते हैं कि राजा प्रतिदिन प्रजाका कल्याण

करनेमें समर्थ हो, उत्तम वर्षा हो, रोगोंका समूहनाशको प्राप्त हो, लक्ष्मी सरस्वतीके साथ प्रतिदिन परिचय करे, जिनेन्द्र देवका मत जयवन्त हो और सबकी भक्ति जिनेन्द्रदेवमें सुशोभित हो ॥५६॥ पूर्णचन्द्रकी चाँदनीके समान निर्मल-धवल तथा आनन्द उत्पन्न करनेवाली कुरुकुलपति जीवन्धर स्वामीकी कीर्ति तानों लोकांमें निरन्तर बढ़ती रहे और रससे सुशोभित अलंकारोंसे युक्त तथा कामदेव पदके धारक जीवन्धर स्वामीके उपाख्यानसे अलंकृत हमारी मधुर वाणी विद्वानोंके मुखोंमें नृत्य करती रहे ॥६०॥

इस प्रकार महाकवि श्री हरिचन्द्रविरचित जीवन्धरचम्पू-काव्यमें मुक्तिकी प्राप्तिका वर्णन करनेवाला ग्यारहवाँ लम्ब समाप्त हुआ ।

श्लोकानुक्रमणिका

[अ]					
अक्षयाय नमस्तस्मै	११२	अरन्ध्रसद्वत्तमणीम-	३	इति लपितमवेत्य	१६६
अगण्यपुत्रम्	१५४	अवलोक्याप्रजन्मानं	१३८	इति वाचमसौ	१६६
अघेन मयि विस्तृतां	१७३	अवश्यायाकीर्णः किमु	११६	इति सदयमशेषं	२२३
अङ्ग तावकसहोदर	१४१	अवाचयदसौ पत्रं	१४२	इत्थं मनसि संचित्य	२६
अजानती कश्मल-	३१	अशरण्यशरण्यत्व	१२८	इत्याक्रोशं समाकर्ण्य	१४४
अतस्त्वां प्रार्थये	१३१	अश्वश्यन्ती विशालाक्षी	१२७	इत्यादिनीतिप्रचुरा	१६
अतो मम यथा	१८०	अभारोहैः कृत्तदण्डानि	१६०	इत्यादि प्रश्नपदनीं	१३४
अत्र चायुधग्रहेऽपि	१३८	अष्टाभिः स्वगुणैरयं	२३४	इत्यादि वदतामेषां	१४६
अत्रास्ति चन्द्रामपुरी	१००	असत्तपो वीक्ष्य	१०६	इत्यादि स्तुतिविस्तारान्	१००
अत्रास्ति हेमाभपुरी	१३२	असत्या वाणी ते	२२८	इत्यादि स्वार्थविज्ञानम्	१२३
अथ जलदजलध्याः	६६	अस्माकं त्रिजगत्प्रसिद्ध-	१४५	इत्युक्तव्रतसम्पन्नः	१२४
अथ जीवन्धरा	७६	अस्याः पादयुगं	१३	इत्युक्त्वा सा विशालाक्षी	१४१
अथापि रसनाकण्डू	१५	अस्या बाल्ये कुवलयदृशो	६०	इत्युक्त्वा मातुलः सोऽयं	२०६
अथाधिगामीद्	१८	असूर्यम्प्रश्येयु	६७	इदानीं भवतो यत्र	१६३
अथैकदा द्याभ्रजनाधिगतां	४७	अहह व्रत तनूज	१४०	इभोद्गतानां नवमौक्तिकानां	१८८
अहृष्टचरमाहवम्	२०५	[आ]		इयं सुमधुराकारा	२१८
अनङ्गतिलकाङ्कया	१०८	आजन्मतो न लिखितं	१८३	इह खलु कुमारोऽयं	१३१
अनयोः कान्तवपुषि	६७	आत्मा हि ज्ञानदृक्	१२३	[उ]	
अनामयोक्तेरनुजाय	१२८	आदाय तामयमथो	६५	उत्तमाङ्गमिवाङ्गेषु	१२३
अनास्थया तेन	२०१	आनन्दवाण्यं	८८	उत्तानशयने विभ्रत्	३६
अनीकिनीं पुरोभाय	१६७	आनन्दवाण्यैः	१३६	उदग्रहर्ष्यावलि	७
अनुशां लब्ध्वासावथ	२३३	आनन्दोद्विक्तहृदयः	१७८	उदारः सहकारोऽयम्	१३१
अनेकपकुलं तत्र	६८	आपाटलैर्नखैः	७०	उद्यत्पतापपटलेन	१४३
अन्तः कामाञ्जन	१६७	आपृच्छत्य कुरुभूपालम्	२१३	उद्यत्त्रिस्ताणराण-	१८६
अन्तःस्थशिशुगाम्भीर्यं	२४	आप्तागमपदार्थानां	१२३	उपरिजनरुजां	७८
अन्तर्घणं करसरोरुह-	७६	आयतदिव्यशरारं	२	उभयोश्चूर्णयोरान्त-	८४
अन्या काचिद् वल्लभं	८३	आयोधनं विदधतोः	१८८	उर्वश्यामनुरागतः	१५
अन्यैरुपेक्षितां कन्यां	१५६	आरामोऽयं वदति मधुरैः	११३	उल्लासयामास मुक्त्वाभुजातं	८४
अपरेऽहनि बाहिनी	२०४	आर्यपुत्र जितामित्र	२०	[ए]	
अपारे घोः संसारे	२२०	आहूय कारान्तिकमुख्यवृन्दं	१०३	एतस्या वदनं दन्त	११५
अभ्रालिहाग्नौ रविदीप-	११०	[इ]		एते देवाः पूर्वमागत्य	६५
अभ्रलिहानां पटमन्दिराणां	१८५	इति करुणमयैर्गिराम्	१४२	एवं जगजुः	२०३
अमूर्तेरप्यनङ्गस्य	१४	इति कर्तव्यतामूढ	१२६	एवं भवदर्शन भावि	१४०
अम्भोमुक्त्वाभ्रसौधध्वज-	६	इति गिरं समवेत्य	१६२	एवं भिन्दन् बलं	२०६
अयोध्याभूपाले	१७७	इति नरपतिवाणी	१९	एवं मन्त्रिगिरं निशम्य	१८२
		इति पृष्ठा चकोराक्षी	१३८	एवं योगीन्द्रवाणी	२२८

एवं वदन् मुदा स्वामी	१५७
एवं विचिन्त्य धरणीरमण-	२४
एवं सौख्येन वसतः	२२१
एवम्भूतैरष्टभिः प्रातिहार्यै-	२३३
एषा विद्याधरी कन्तोः	१५७
[औ]	
औदार्यप्रथमावतारसरणौ	२१५
[क]	
कदाचित् कान्तानां	२२७
कदनदुर्दिनमत्तशिखात्रल	१६७
कनकशिखरिशृङ्गम्	११२
कन्दर्पो विषमस्तनोति	१४२
करटोद्यन्मदाम्भोभिः	८५
करधृतऋजुतोत्र-	१२१
कराञ्जितशारासनात्	६२
कलशबलधिबेला	१०४
कल्लोलिनीनां निकरै-	२२४
कश्चित् पूरुषचन्द्रमाः	११६
कश्चिदम्भसि विकृणितेक्षणं	८२
कश्चिद्गजः प्रतिभटं	१८८
कश्चिद्भटः शत्रुशरैः	१६१
काचिद् वराङ्गी कमितुः	७६
कान्त्या परितं कुरुवंश-	११७
कान्त्या विजितपद्माऽस्ति	१०१
कामसाम्राज्यमस्माभिः	१६
कारं कारं बलोत्साहं	२००
काष्ठाङ्गारायते कीशः	२२४
काष्ठाङ्गारोऽपि	१८४
किं काममन्त्रवीजालिः	१०५
किं धर्मदत्तेन	१८३
किं वक्तुकामाऽसि	१३७
किं वाचाविसरेण	१४६
किन्नरी किमसुरी	७४
कियद्विदूः पुरमित्यनेन	४२
कीर्तिर्यस्य दिगङ्गना	६
कुण्डलीकृतशारासनान्तरे	५१
कुण्डलेन हतः सोऽयं	६१
कुमारं भूषालाः	१७८
कुमारवरवल्लकी	६५
कुमारीं मम तोषाय	१६४

कुमारेऽस्मिन् धीरे	१७७
कुम्भीन्द्रशैलविगलत्	१५४
कुरङ्गैरुदगतग्रीवैः	२३३
कुरुकुलपतेः कीर्तिः	२३४
कुरुविन्दमन्दिरकुलानि	१३२
कुरुवीरवदसि	१३६
कुरूणां वीरोऽपि	२०५
कुरूपशोभितोऽप्येष	२३३
कुशलं न हि कर्मघट्कजातं	१२३
कुशलानुयोगमथ	१४८
कुसुमातिशायि सुकुमार-	६०
कुसुमायुष पञ्च ते	८६
कोपेनाथ कुरूद्वहः	२०८
क्रमेण सोऽयं कपटद्विजाति-	१६१
क्रमेण सोऽयं मणिकुट्टि-	३७
क्वस्त्यास्त्वदीय-	१३३
क्व वैश्यपुत्रस्त्वं	२०६
क्वेयं लक्ष्मीरपारा	२३२
क्षामक्षामतनुं त्रिवर्णवदनां	१५३
क्षीराब्धिडिण्डीर	६७
क्षीराम्भोधिपयः	२१२
क्षुद्रक्षितीशेन कृतं	२१४
क्षेत्रभी कुरुकुञ्जरस्य	१२०
[ख]	
खगेशतनयाकराञ्जित-	६४
खड्गैः कृत्ताः	१६०
खुराघातैः कश्चित्	१८६
खेचरेन्द्रमकुटीतटी	६२
ख्यातौ श्रीभरताधिराजसदृशो	२२१
[ग]	
गजा जगजुः पटहाः	६२
गद्यावलिः पद्यपरम्परा च	३
गन्धर्वदत्ता तत्याणि	६६
गन्धर्वदत्ता तस्यास्ति	६०
गभस्तिमाली गगनस्य	१२५
गडडवेग इति	६०
गर्भच्छलेन संक्रान्तं	२२१
गठभूतिकाः काश्चिदतीत्य	१०८
गुणभद्रोऽपि सम्प्राप्त-	११६
गुणाकरे रणाजिरे	१५५

गृहीतपद्माः पटवः	२०७
गृहीतो नागेन	१८६
गोविन्दक्षितिपालकस्य	२१६
गोविन्दभूपतिरिमं	११७
गोविन्दराजस्य शरेण	२००
गोविन्दसक्तान्	१४५
गोविन्दायास्तनुतनुलतां	५३
[च]	
चक्रेण कृतं निजमेव	१७६
चण्डवात इवाम्भोदात्	३०
चन्द्रोदयाह्वयगिरौ	८०
चलाति निगिले	१७४
चलन्तमिव सागरं	१७३
चापस्य जीवविच्छेदात्	१६८
च्युतैः प्रसूनैर्धनकेश-	८३
[छ]	
छिन्नेऽपि दक्षिणभुजे	१८६
[ज]	
जगत्त्रयजयायास्या	६८
जगतुरधरं तस्याः	७२
जग्राह पाणौ कुरुवंशदीपो	६६
जयलानां जलान्ते	१०६
जडीकृतश्रवःपुटे	२०५
जङ्घायुगं खेचर-	७०
जनहृत्पक्षिन्नधाय	७३
जयभ्रिया साकममन्द-	२१६
जानाति देवः सकलं	१८१
जायापती तौ जगतां	७५
जिगाय मन्त्रिणं वीरो	३०
जित्वा किरातबलमेव	५२
जीवन्धरस्य करपद्मगतं	२०८
जीवन्धरस्य चरितं	४
जीवन्धरेण निर्मुक्ताः	५१
जीवन्धरोऽपि कमनीय-	५५
जीवन्धरोऽपि बहुधा	८७
जीवन्धरोऽयं तपसि	२३४
जीवन्धृतां तां जननीं	१५३
जेतुमस्मान् मृधारम्भे	६२
[ट]	
टङ्कारः किं मारबाणासनस्य	१२५

[त]

तं ददर्श खगाधीशं	६२
तं दृष्ट्वा देवतावाक्यं	३३
तं मागधमहीपालं	१९३
तं वारांनिधिमानोय	५७
तच्च रत्नत्रये पूर्णे	१२३
तच्चित्ताम्बुजमापेदे	३९
तण्डुलस्य विरहे	१०९
ततः करसरोरुहप्रसृत-	९४
ततः कलशवारिधिं	९४
ततः कुवेरदत्तेन	१६८
ततः कुमारं कुरुवंशवीरं	८४
ततः पुरन्दराशायां	१८
ततः पूर्वाचलप्रान्ते	१६४
ततः समागतः कालः	७६
ततः सर्वैः साकं	२११
ततः स्वकीयावसथं	३४
ततश्च देवी विजया	२२०
ततश्च मगधाधिपे	१७७
ततो घनघनारव-	५७
ततो दिव्याम्बरधर-	९६
ततो लताङ्गीमनुनीय	१५९
ततो विदितमेदिनी	१७२
ततो विशालाक्षि निशा-	२२
ततो वृद्धः सोऽयं	१६४
तत्साह्यं देवदत्त-	१९४
तत्र कोऽपि सहसा	१५९
तत्र प्रविश्य स च	२२१
तत्र राजनयराजित	२७
तत्रान्यसम्पर्कमवेक्ष्य	२२३
तत्राभवत् पवनत्रेग इति	२२६
तत्रालये कनकपीठ-	११९
तत्रास्ति देवान्त-	११४
तत्रास्ति राजनगरी	५
तत्सौभ्रात्रेण विभ्राजन्	३७
तदनु कुरुवरिष्ठः	१२१
तदनु जलधौ भासां	२११
तदनु त्वयि भोजनाथ	४३
तदनु दिव्यदुकूल	२१२
तदनु नगरारामं	४१

तदनु पूषणि	१६५
तदनु मिलितं	४८
तदनु विजनदेशं	४५
तदनु विदितघातौ	१७५
तदनु सकलविद्या	१५१
तदनु सरसीपुण्याणि	११५
तदनु हृदि विदित्वा	१६६
तदा जनकराज्यश्री	३२
तदात्व एवात्र	३३
तदाननवसुव्रजं	७३
तदा भेरीघोषैः	१७४
तदा वधूटीमवलोक्य	७०
तदा हरिणमण्डलं	९८
तदा हि तस्या वदनाम्बु-	२३
तदिदं वृत्तमत्रेत्य	८९
तदुत्पत्तिदिने जाता	१५१
तदेतदाकर्ण्य महीक्षितस्ते	६३
तदोरुजानामधिभूः	४९
तन्वां रोमाञ्चकम्पौ	१६७
तपांसि भूपः स हि	४१
तमः शन्नरसंरुद्धां	१०७
तमेनं कोपवशतः	१५१
तया मात्रा दृष्टमात्रेण	१५०
तयोः मुताः सुमित्राद्या-	१३२
तयोरभूत् सुतारजं	११५
तवार्यमन्त्रप्रभवा	८१
तस्मात् क्लेशचयात्	२२५
तस्मादस्मात्पितुः	१३२
तस्मादिदं क्लिष्टतपः	१०९
तस्मिन्नरपतौ तत्र	२१७
तस्मिन् पुरे वैश्यजनस्य	५५
तस्य मार्गणविभिन्न	२०१
तस्य श्रेष्ठिपदप्राप्तः	११४
तस्य सत्यन्धरस्यासीत्	१३
तस्याः कपोलललितौ	६८
तस्याः शरीरातनु-	६८
तस्याकृतमवेश्य	९८
तस्यामितैः शरगणैः	१९२
तस्या मुखेन्दोः	३२
तां कोमलाङ्गीं	१४६

तां पालयत्यमर-	१०१
तादृचे समरे	२०८
तामेनामुपयम्यायं	९०
तावच्च यन्त्रं	३१
तावत्कोङ्कणभूपतिः	२०२
तावत्तारुण्यलक्ष्मीः	४६
तावत्सन्धियजवप्रणुष-	८५
तावत् समाप्य चतुरः	१६४
तावन्महीपालक	१९
तावन्मोहेन मुक्ता	१०२
तिलोक्षमेति विख्याता	१०१
तुङ्गं शताङ्गमारुदः	७७
तुरगस्य स्वरो यथा	१६
तुलादण्डधृतौ वैश्य-	२०६
तेऽपि तं कुरुवरं	१००
तौ दम्पती महाकान्ती	११९
त्रपां विना मे	२०७
त्रिभुवनगतिभावं	११२

[द]

दन्तावलोज्यं कटदान-	९३
दवानलोज्ज्वला धूम्या	९७
दिग्देशानर्थदण्डेभ्यो	११४
दिनमणिविरहेण	१०७
दिशं प्रतीचीमिव	२०२
दिशि-दिशि विसरद्भिः	३२
दुर्वर्णभूधरे तत्र	५९
दृढमित्र इति	१३२
दृष्यत्सिन्धुरदीर्णकुम्भ-	२०६
दृष्यद्दन्तिकरोद्यता	१८७
दृष्ट्वा फलं सशरमापतितं	१३१
दृष्ट्वेयं रुधिराणि	२०२
देवता च महिषीतनु-	३५
देव त्वयि प्रथितनीति-	१४
देवि त्वदीयकचडम्बर	२०
देवि त्वदीयमुखपङ्कज	१९
देवि प्रभातसमयो	१९
देव्यो जनस्य विकचोत्पल-	२२१
देव्यो गन्धर्वदत्ताद्याः	२३४
देशो-देशो सुन्दरीः	१४१
दोष्णा कुन्तसमान	२१७

दौवारिकस्य वचनात्	२६
द्विजातिद्वयं पुरतः	१६२
द्विरेफः शरवारोऽयं	१४७
द्विपतां तत्पतीनां च	१६२
धर्मार्थयुग्मं किल	१५
धीरा वारिधिमेल्लो	१६२
धूमदर्शनतो वङ्गि-	४२
धर्मोदार्यविवर्जितः	१२६
ध्वजिनीरुद्रपार्श्वस्य	१८३
[न]	
न कार्यः क्रोधोऽयं	४६
नखांशुमयमञ्जरी	५१
नगरौपवने बाल-	४२
नतं पादाम्भोजे	१७०
नन्दगोप इति विश्रुतमेघः	५३
नपुले विपुले च	२०२
नरपतिपरिदत्तां	१३६
नरपालमुतां स्नातां	१०४
नरोत्तम तथा सार्धं	१२८
नवापगोयं नलितेक्षणाणां	८२
नाम्ना धरोऽहं	६१
नासा तर्दाया	७३
नासाभणिवर्कत्र-	१०४
निद्रावती सा नरपालकान्ता	१८
निपाल्य कञ्चिन्	१८८
निर्मला सरसी	१३०
निर्याय तस्मात्	१६०
निशितविंशत्खर्व्यं	१६५
निषण्णस्तत्र मधुरं	१२५
नीलाब्जानि जितान्यासन्	२४
नीलाभ्रतुल्ये	१६१
नीलालकां तां	१३७
नृपमातुलं निश्शङ्कं	१७३
नृपस्य जननी	२१६
नृपारम्भानां निचयः	१३५
नृपेण परिपुष्टोऽयं	२२५
[प]	
पञ्चाणुव्रतसम्पन्ना	१२४
पत्न्युचियोगमधिकं	१५२
पत्न्युचियोगो विधिने	१५२

पदाति पदातिः	१८६
पदाम्बुजाते प्रणतं	१५४
पद्माकराञ्चितस्यास्य	२१८
पद्मापयोधरभरानत-	१०६
पद्मापि कान्तविरहाम्बुधि	१०८
पद्मापि गौरी	१०२
पद्माततां कुवलयोल्लसन्	११७
पद्मास्यप्रहिता	१६२
पद्मास्यमुख्यकरकोमल-	१४७
पयोजधूली	२०
पयोधरं धयन्	३७
पयोधरोन्नतिस्तस्या	७१
परःसहस्रं प्रथिताः	१७६
पराभूते जीवन्धरशशभृता	३६
पराशयविदा ततः	१८०
परिन्यागवतो जीवाः	१२३
पशून् वा प्राणान् वा	१४५
पश्यता वैश्यनाथेन	११७
पाणिपद्मं गृहीत्वास्या	११६
पादाम्बुजोल्लसित	१०४
पायं पायं नयनचपकैः	३५
पितृवचनमध्ये	३३
पित्रोरानन्दिनी संऽयं	१०३
पुत्रं नृपालतिलकं	२१
पुत्रस्य वर्धनविधौ	३३
पुनः पप्रच्छ मोदेन	१६२
पुराञ्जरीयुः प्रमदा	७७
पुरेऽपि मानिनीवार-	३६
पुल्लिन्दुन्देन	१८३
प्रजानां क्षेमाय	२३४
प्रजावति विजानती	१४१
प्रकृतिर्मम सर्वशास्त्रनिकष	१६५
प्रणोदुः पटहास्तत्र	६४
प्रथिता विभाति नगरी	११४
प्रदक्षिणीकृत्य धराधिराज	२३१
प्रवाय्य वंगाद्रथ-	१६७
प्रविदारणमाविरास	५१
प्रसारय दशं पुरः	७८
प्रसृगिरिमिमाम्	१५४
प्रसूनानां वाटः	२३०

प्राणा नृपालाः	२७
प्राणोपयन्त्र पृथ्वीशः	२६
प्राण्यार्धराज्यं	१०५
प्लवङ्गतरणस्ततः	२२३
[फ]	
फलं दृष्ट्योः प्राप्तं	११७
[व]	
वन्धुत्वं शत्रुभूयं च	३६
बलं पुरोधाय	६१
बलरिपुहरिदेषा	१६
बालां शंवरशत्रु-	१६१
[भ]	
भजे रत्नत्रयं प्रत्नं	३
भटानां रोषेण	१६०
भल्लैः प्रतिद्विरद-	१८७
भवतां वचसां पदं	२६
भवतां विपविज्ञानं	१०२
भवति राजपुरान्	१३६
भवाञ्छ्लाघ्यस्तामित्र	१५६
भवाद्यो भुजोऽयं	६२
भवभरभयदूरं	१११
भामण्डले जिनपते	२३२
भाले क्रीडति	१५६
भूयोऽपि नन्दनगिरा	१३३
भेत्स्यति मे मण्डलं	२०३
भेरीरवः सकलदिकपति-	१४५
[म]	
मञ्जु तत्र धनवज्रमयेपु	६३
मणिकाञ्चीकलापेन	२२१
मथनदलितान् बाणान्	१६३
मथनेन शारावलि	१६८
मथने भुवि पतिते	१६६
मदकलकलभस्य	८६
मदनद्रुममञ्जुमञ्जरीभिः	६२
मदीयकरकुण्डली	१५५
मदीयवाणीरमणी	३
मदीयद्वयाभिधं	८७
मध्यदेशश्चक्रोराक्ष्याः	२४
मनसि भगवतो विनश्य	२२६
मनीषितं तस्य	६६

ममोजगोहस्त	७०	यद्वा सम्भ्रान्तचित्तानां	३४	रे रे पुत्र पलायितः	२०३
मन्दमाकृतविधूतकेतनः	११०	यथाधर इतीरितः	२२६	रोमराजिंस्तागुल्हौ	७१
मम नयनमराली	८८	यस्मिन्ञ्जालति मेदिनी	११४	[ल]	
ममार्य विरहानलं	१२७	यस्मिन् पिके पञ्चममञ्जु	४१	लक्ष्मणञ्जितगात्रोऽपि	२१८
ममेयं मृदङ्गी	२२४	यस्य प्रतापतपनेन	१२	सेभे जीवन्धरो	३८
महत्त्वमात्रं कनकाचलेऽपि	१२२	यस्य श्री नल्यकान्तिनाकसरितः	१	लोकपालजनाःकेचित्	१०८
महाराष्ट्रमहीशस्य	१६७	यस्यां निशायां मदिरैत्त्वानां	१००	लोकदीपे रवौ	१०७
महाराष्ट्रविदेदेशाः	१६६	यस्यांसाविह रेजतुः	१२६	लोकौर्ध्वभागविजने	२
माकन्ददृममञ्जरी	७६	यस्याः पार्श्वे रत्नरेणु	२२६	[व]	
माद्यद्दन्तिघटा	१८२	यस्याः पादौ मृदुलकमल-	५४	वक्षःस्थलेष्वत्र	७६
मार्गे मार्गे माधवी	७७	यस्याः सुधासमरसाधर-	६०	वक्त्रं चन्द्रप्रभं	१०
मित्राणि तत्र विनिवेश्य	१५६	यस्यामनर्घ्यनृपमन्दिर-	६	वक्तुं निवर्तमानाणि	२६
मुखेन्दुकचिवारिधेः	७३	यस्या मुखं पर्वविधुं	१२६	वक्त्रं श्लेष्मनिकेतनं	१२६
मुखेन्दुनालाक्ष्याः	६१	यस्या मूर्तिर्मलिनवसना	१५०	वज्रांक्तोरतरं	१२६
मुखस्मितं मुखसरोज-	३६	यस्याशोकरुः	१११	वदनसदने तस्याः	७३
मुधा जटाञ्जयुता	१०६	यस्या हरिन्मणिमयालय	६	वदन् कमलोन्मीलत्	५७
मूर्ता चमस्कृतिमिव	१५८	या कथा भूतधात्रांशं	३	वधूवरमिदं तुल्य	६६
मृगाधिपा यत्र	५८	या कान्तीनां परा सम्पद्	११५	वपुषि कनकगौरे	७६
मेघावलिः मुखकरी	२५	या क्षेत्रनगरीति	११४	वपुसा प्रथमं विवेश	१३८
मोटाञ्जुराशिव्यलसत्	२१४	यामन्वथाभिधेयेन	६०	वयसा वपुषा च	१६२
[य]		या राजलक्ष्मीर्बहुदुःखसाध्या	२२५	वयस्यानिप्रयोनेन	८५
यक्षाधिपः पृत्नया	६३	यावन्नाक्षिपति क्षणेन	१८७	वरत्रिहृमेनमवलोक्य	१५६
यक्षाधिपार्पितं कल्प-	६६	या हंसतूलशयनस्य	३५	वराहयन्त्रमभितः	१७७
यक्षेन्द्रकल्पित-	६६	युद्धप्रारम्भकेली	१८६	वरुथिनीं वीक्ष्य	४६
यक्षेशमुख्यकरलम्भित	६५	युष्मत्पादपयोज-	११८	वल्गात्कुचं सपदि	२२२
यतीनां सुधर्मं	१२३	ये मोक्षलक्ष्मीं	२२५	वसुधाधिपा धनुषि	१७६
यस्कूटलग्ना	११०	[र]		वसुधरा लुद्धकृतघ्नसङ्घात्	२०६
यत्प्राणिपल्लवधुता	१०	रजोऽन्वकारप्रथिते	१५५	वह्निप्रतप्तद्रुमहेमवर्णे	२१७
यत्प्रसादपरम्परा	७	रगान्तगयं कुर्वाणा	१८६	वाचामगोचरे शोक-	१४०
यत्र तत्र रिपुबाहिनीतले	१६४	रत्नस्तम्भविजृम्भित	६६	वाचामभूमिं	१७०
यत्राभ्यामनुजा	५६	रथक्षुण्णक्षोणीतल	२०५	वाणी कर्मकृपाणी	३
यत्सानुनीलमणि	५८	रसातले वा वसुधातले	१८६	वाणी तस्याः पिककुलकला	७२
यत्सालमाला	६०	रहसि कुसुमगणं	१६४	विकचकुसुमतल्पे	१६८
यत्सालरत्नकान्तीनां	१००	राकाचन्दिरदत्तदास्य	८०	विकसत्कुसुमाञ्जितेन	१३८
यत्सुन्दरीवदनचन्द्र	६	राजद्रोहसमुद्यतं	२६	विचिक्रिसा विशालाक्षि	१६६
यत्सौधानवलोक्य	७	राजहंसशिरोः पूर्वं	२२८	विच्छिद्य विच्छिद्य शरान्	२०७
यथा यथा जीवकषामिनीशो	३६	राजा च राजवदनां	२५	विजया विजयाधिकेन	२०६
यथा यथाऽऽसीदुदरं	२३	राजा समारोप्य	३०	विज्ञाय तदभिप्रायं	१३४
यथाहं मन्त्रिहृद्धानां	२१५	राजा कराम्भोज	६६	विद्याकल्पतरुः समुज्जति	४४
यद्गोपुराश्रयनाम-	६०	राशांशुपायनान्येषः	२१५	विद्याधरविशालाक्ष्याः	२१५
यद्द्वक्त्रं विततान	१२६	राशो विरोधो	२७	विद्याधरार्णां विविधासलोके	४०
यद्वा भूषणवृन्दस्य	६७	राज्यं स्नेहविहीन-	२२४		

विद्याधरी करसरोरुह	६२	श्यामाननं कुचयुगं	२३	सहायताभिहितपार्श्वभ्रान्ते	५०
विद्याधरेशस्य निवेशमेत्य	६२	भवसा परमं	८०	साक्षात्पञ्चशरं	८६
विद्यावल्ली पात्रसुद्धेनदत्ता	४४	भीदत्त एष	१६६	सा पुत्रमालोक्य	१५४
विधाय पूर्णशीतांशुं	११५	भीदत्तो रन्ध्रमन्विष्य	१६६	सामायिकः प्रोषधकोपवासः	१२४
विनयकन्दलितैः	१३४	भीपादाक्रान्तलोकः	१	सालकान्तं मुखाभोगं	२३०
विनयेन वामनमयं	१३६	भीमन्सागरदत्त	१५७	साहसेन रणे	२०६
विपाठपङ्कजेशसौ	२०७	भीराबकशिरोरुह	१०१	सांयान्निकोऽसौ	५७
विपाठवर्षेण कुरुद्वयस्य	२०७	भुत्वाभ्रुवैः पारगत	४०	सीमन्तं परिकल्प्य	६७
विमान्ति तस्याः नखरा	७०	भुत्वा च देवी	२१	सुतनुतनुलताया	७२
विमानस्योत्सङ्गे	११३	भुत्वा तदीयां	११६	सुतान्तरैस्तत्र	४२
विरमविरम शत्रो	२०७	भुत्वा तेन च	५८	सुदती कुचकुङ्कुमलाग्रं	८३
विरलदशनपङ्क्तिः	१६०	भुत्वा धर्मं	२२५	सुरापगाशोभित-	७२
विलोक्यमानो विषयैः	२२४	भुत्वा वाणीं तस्य	४३	सेनापयोधी समदादृहासौ	१८६
विवेश गुणमालाया	१७०	भेष्यां धरस्यास्य	५६	सैन्यद्वये तत्र	१६१
विष्णुः स्त्रीषु विलोकमानस-	१६	भोत्रं भृङ्गकुलारवः	१३०	सोऽयं न चन्द्रो न च	११६
विसृष्टनिखिलावनीपतिचयः	२१०	श्लेष्मन्छेदो नयनयुगल-	४३	सौजन्यमानते कुर्वन्	१६८
विस्फारभ्रौवैर्गर्गनं	१६५	श्रभृगिरमिमां भुत्वा	२२०	सौदामिनीष जलदं	१३
विहायसि विहारिभिः	१६५	[स]		सौदामिनीसुभग-	६६
वीणा गन्धर्वदत्ताया	६६	संगीतिव्यपदिष्टो यः	२३४	सौधवलीमतिशयालुभिः	१४६
वीरस्य तस्य निशितैः	२१०	संभ्रामोपरि बृम्भितः	२०२	सौन्दर्यस्य पराकाष्ठा	४७
वीर्यभीप्रथमावतार	२०५	संचरन्ती वने तत्र	१२६	सौभाग्याभ्रुधि वीचिकेव	६५
वृद्धाद् धीर्यमुदारशास्त्र-	२२३	संदष्टं विसमुत्सृज्य	१०७	सौलभ्यं हि महत्ताया	१२२
वृद्धात्त्रपदे निषण्ण-	२१५	संदेशमेवं कुरुकुञ्जरस्य	१८१	स्तनौ सुमेधो	७१
वृद्धाद्भिः कश्चिददृष्ट	१६१	संयुक्तयोर्वियोगो	२६	स्मर्तव्योऽस्मि महाभाग	८१
वृद्धं तं तरुणीविलास-	१६३	संशुद्धयुदरं	२३	स्यालस्तदीयो मथनाभिधानो	२८
वृषलोऽपि विनीतः	१२२	सकलभुवनचन्द्रं	११८	स्वं वीक्ष्य वन्यद्विद-	५८
वृषस्यन्तो वरारोह	१२६	सञ्चरंस्तत्र सन्तोषात्	६६	स्वर्गं भूपो राबहा	३१
वृष्टिः पौष्णी वरविनपते	२३२	सञ्चरन् स हि जानुभ्यां	३८	स्वप्नेन दृष्टेन सरोजनेत्रे	२२
व्याधान् दुःसाध्यव्याधान्	१८२	सञ्चारिणी खलु लता	७८	स्वप्नो निष्फलतां गत-	१५३
[श]		सती जयवती नाम	२२६	स्वामिस्तदीयविरहानल-	१४८
शत्रुजीवककलीफरणेषु	६१	सतीमुदन्याकुलितान्तरङ्गां	१२८	स्वामिन् विनेन्दौ	२३२
शब्दैर्कार्णवमग्न-	१४७	सत्यन्धरद्विपतिपतेः	१८०	स्वामिजङ्घुरितौ	१४२
शरास्तदानां जलबाननस्य	१६३	सत्यन्धरस्तत्र पिता	१५२	स्वामिजम्बुदमार्गचुम्बि	२३१
शरासनगुणारवैः	१४६	सत्यन्धरस्य सः सुः	१७६	स्वामी च बाननतले	१२१
शरीरिणी कान्तिपरम्परेव	६०	समया कुरुकुञ्जरं	१४३	स्वामी च चन्द्रोदय	८४
शास्ति स्म शस्तमहिमा	८	समस्तापातकानां	२७	[ह]	
शिरोधरे खञ्जनलौघनायाः	७२	समस्तविद्यावन्निता	३६	इंसतुल्यमयीं शय्यां	२०
शुभंयुगुणसम्पन्ने	८६	समापतन्तीः सहसा	१६८	हरीशपुण्योऽप्यहरीशपुण्यः	२
शुभे मुहूर्ते विमलां	१५८	समापिते साध्वभिवेक-	६५	हर्षाव लोकस्य	२७
शुभे मुहूर्ते स हि	५३	समीकपदवीविदः	१६०	हारः किं वा सकलनयनाहार	१०४
शुभे लम्बे धीरः	१७४	समुज्ज्वलन्मे सम्भूतः	२८	हुताराने साक्षिणि भद्रलम्बे	११६
शृङ्गारसामरतरङ्ग परम्पर	१४	सरोजयुग्मं बहुधा	७०		
		सरोजिनीमभ्यविसर्जयाना	८३		

बौर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

क्रमांक नं. 289.2 परिचय
परिचय
लेखक हरिचन्द्र महन्धी
शीर्षक जीवनचर चम्पू
वर्ष १९३३
पृष्ठ संख्या